శ్రీః

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

దినకరవ్యాఖ్యాసహితా

వేదాన్తముక్తావళీ

బెల్లంకొణ్డ రామరాయకవీన్ద్ర విరచితా

సంపాదకః

రావి మోహనరావు, M.Sc., M.A.(Sanskrit),

ప్రకాశికా

రావి కృష్ణకుమారీ,

404, Janjanam Complex., Opp: 1 Town Police Station,

CHIRALA - 523 157. Cell : 9440115411

శ్రీః

దినకరవ్యాఖ్యాసహితా

వేదాన్తముక్తావళీ

బెల్లంకొణ్డ రామరాయకవీన్ద్రవిరచితా

ప్రథమ ముద్రణ : 1934
ద్వితీయ ముద్రణ : ఏఱువాక, 02.06.2015
ప్రతులు : 500
మూల్యము రూ. : 400.00
పేజీలు : 540

Copies : **రావి కృష్ణకుమారి,**
404, Janjanam Complex., Opp: 1 Town Police Station,
CHIRALA - 523 157. Cell : 9440115411.

D.T.P.:
P.PARVATHI
CELL: 7416586775

Printed by :
KARSHAK ART PRINTERS
Hyderabad.

శ్రీః

ప్రస్తావనా

ఆర్యాః! సహృదయాః!

విదితపూర్వమేవ సర్వేషామపి జనానాం సర్వేష్వపి శాస్త్రేషు వేదాంతశాస్త్రమేవ శ్రేయః- ప్రదమాధ్యాత్మికవిషయప్రతిపాదకత్వేన సర్వోపయోగిత్వాదితి. తత్ర చ బహూని గ్రంథరత్నాని సముద్ధృతాని వేదాంతరత్నాకరాత్పూర్వైః శ్రీవిద్యాశంకరభగవత్పాదాచార్యప్రభృతిభిః. తాదృశగ్రంథ- రత్నాని చ తద్విషయజిజ్ఞాసూనామధిజిగమిషితవిషయప్రతిపాదనేన బహూపకుర్వన్తీతి నాఽ పూర్వవచనం తేష్వధీతినామ్.

ప్రకృతే చ తాదృశవిషయప్రతిపాదనపరః విషయప్రతిపాదనేఽపూర్వసరణిసమావిష్టశ్చ వేదాంతముక్తావళ్యభిధో గ్రంథోఽస్మాభిరుపలబ్ధః. పర్యాలోచ్యమానే తు గ్రంథస్థవిషయేఽజాయత మహానానందోఽ త్రాఽఙ్గసా విషయప్రతిపాదనేన. అస్మింశ్చ గ్రంథే, ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండ, మాండూక్య, తైత్తిరీయ, ఛాందోగ్య, బృహదారణ్యకైతరేయానాం దశానా ముపనిషదాం విషయః, కైవల్యశ్వేతాశ్వతరయోర్విషయశ్చ మనోహరం ప్రతిపాద్యతే త్ర్యుత్తరాశీ- త్యధికసప్తశతశార్దూలవిక్రీడితవృత్తేషు. అంతే చాద్వైతప్రశంసేతి నామ్నా షట్సు శ్లోకేష్వద్వైత సిద్ధాన్తః పరమతనిరాకరణపూర్వకం హృద్యం నిరూప్యతే. కిఞ్చాత్ర విషయవిభాగశ్చ గ్రంథకర్త్రా సుష్ఠు ప్రతిపాదితః. ప్రథమతోఽయం గ్రంథః పూర్వార్ధోత్తరార్ధాత్మనా ద్విధా వ్యభజ్యత. పూర్వార్ధే ఈశావాస్య కేన కఠ ప్రశ్న ముండ మాండూక్య తైత్తిరీయ చ్ఛాందోగ్యానాం విషయస్తత్తన్నామ్నైవ ప్రాదర్శ్యత. సోఽయం సర్వోఽప్యష్టానాముపనిషదాం విషయశ్చతుర్వింశత్యధికచతుశ్శతేషు శ్లోకేషు సుష్ఠు ప్రత్యపాద్యత. ఉత్తరార్ధే చ చతసృణాముపనిషదాం విషయః నవాధికపంచాశదుత్తర త్రిశతేషు శ్లోకేషు నిరూపితః. సోఽయమేవం విభాగశః ప్రతిపాదితోఽప్యారబ్ధరీత్యపసరణ- మప్రాప్యైకే నైవ శార్దూలవిక్రీడితేన సమాప్తిమగమదిత్యహో కవేరనితరసాధారణాప్రతిభా!!!

అన్యచ్చాయం కవిర్జిజ్ఞాసూనాం విషయప్రతిపాదనే బద్ధకఙ్కణస్సిద్ధహస్తశ్చేత్యేతద్గ్రంథ పఠనాదవగమ్యతే. గ్రంథకర్తా చాఽయం విషయప్రతిబోధనే ఉపనిషన్నిబద్ధా ఆఖ్యాయికా న బహూపయుజ్యన్త ఇతి మత్వా స్వగ్రంథే తా అపసార్య శుద్ధమేవోపనిషద్విషయమద్యేత్యృజనోప యోగం న్యరూపయత్. దుర్గమం చాధ్యాత్మవిషయం హస్తహైయంగవీనదిశా ప్రతిపాదయత్యయం కవిరధిజిగమిషద్భ్యః. పరమతనిరాసశ్చ తత్ర నచేత్యాది పూర్వపక్షరూపేణైవ క్రియతే, న తు తిలకాంకనపూర్వకమ్. ఉపనిషద్గ్రంథోపనిబద్ధాన్యేవ పదాని మంజులం గుంఫయన్నుపనిష- ద్విషయం సుష్ఠు ప్రత్యబోధయత్తత్ర తత్ర. అత్ర చ తాదృశౌ శ్లోకావుదాహ్రియేతే -

శ్లో॥ **శం నో మిత్ర ఉదన్వతామధిపతిశ్శం శం న ఏషోఽర్యమా**
శం నో జిష్ణురసౌ బృహస్పతిరజో విష్ణుర్భవత్యేష శమ్ ।
వన్దే బ్రహ్మ నమోఽస్తు మారుత! తవ త్వం బ్రహ్మ సాక్షాదసి
త్వం సత్యం చ ఋతం ప్రపాలయ గురుం వక్తారమేనం చ మామ్॥ (తై.131)

శ్లో॥ **ఆస్తే శృంగచతుష్కమస్య బృహతః పాదాస్త్రయస్త్వాత్మని**
ప్రాజ్ఞస్తైజసవిశ్వకౌ పరమహద్విశ్వంభరా దైవతే
శక్తీ ద్వే చిదచిన్మయే తు శిరసీ లోకాః కరాః సప్తగౌ-
ర్బద్ధోఽయం ప్రణవస్త్రిధా వదతి తద్వ్యాప్తం సమస్తం యతః. (తై.200)

ఇతి. ఏతౌ చ తైత్తిరీయోపనిషది "**శం నో మిత్రః శం వరుణః**" "**చత్వారిశృంగా**" ఇత్యేతయో-ర్థమన్యూనాతిరిక్తం ప్రతిబోధయతః. క్వచిచ్చ కవిరయమధ్యేతృజనానాం సుబోధనా-యోపనిషద్విషయమనుభవసిద్ధైస్సాధారణైరుపనిషదనిబద్ధైర్దృష్టాన్తైరపి ప్రతిపాదయతి. కిం చాస్యాః ముక్తావళ్యాః దినకరాఖ్యా పదార్థవిషయప్రతిబోధినీ వ్యాఖ్యాఽపి వ్యరచ్యతానేనైవ. సేయం తత్తచ్ఛ్లోకార్థం స్పష్టం ప్రదర్శయన్తీ దినకరాయతే లోకస్య. తత్ర చ వ్యాఖ్యానేనైతశ్లోకార్థ-స్తాత్పర్యార్థశ్చ కేవలం నిరూపితః, కిం త్వన్యేషాం వేదాంతగ్రంథానాం విషయోఽపి యథోపయోగ-మాలోడితస్సిద్ధాన్తపురస్సరం న్యరూప్యత. సోఽయం విషయోఽద్వైతసిద్ధాన్తావతంసస్య శ్రీవిద్యాశంకరభగవత్పాదాచార్యసిద్ధాన్తస్య న విరోధమావహన్ వేదాంతవిషయజిజ్ఞాసూనా మత్యంతం ముదమావహతీత్యత్ర న కించిదప్యతిశయోక్తిలేశః.

కిం చాస్మిన్ ప్రసిద్ధతరాదుపనిషద్దశకాద్వే కైవల్యశ్వేతాశ్వతరనామకోపనిషదౌ నిరూపితే, ఉపనిషద్విషయస్య సాధారణత్వప్రతిపాదనాయ. అద్వైతప్రశంసేతి నామ్నాఽద్వైతమతనిరూపణ మితరమతనిరాకరణపూర్వకముత్తరభాగేఽకృత.

యద్యపి బహూనేతాదృశ ఉపనిషద్విషయోపనిబద్ధాన్ గ్రంథాన్ పూర్వాచార్యాః వ్యరచయంస్తథాపి, తన్నిబద్ధాస్తే గ్రంథాస్తైరేవ గ్రంథకర్తృభిర్న వ్యాఖ్యాతా ఇతి ప్రశస్యతరః గ్రంథకర్త్రాశయః న స్పష్టమవభాసతేఽధ్యేతృజనానామ్. తద్వ్యాఖ్యాతారశ్చ తదాశయం ప్రకాశయితుం నేశన్తే గ్రంథకర్త్రాశయమజానన్తః స్వమతప్రతిష్ఠాపనలుబ్ధధియశ్చ. ఏతదేవాభిప్రేత్య గ్రంథకర్తాఽయం స్వయమేవ స్వగ్రథితోపనిషద్రత్నమాలాయాః అర్థనిరూపణమకార్షీత్. ఏషా చ నవీనా సరణిరధ్యేతౄణామధ్యాపయితౄణాం చ సుగమైవ భవతీతి గ్రంథపరిశీలనమాత్రా-దవగమ్యతే. కిం బహునోక్తేన, సర్వథా గ్రంథపరిశీలనేన రచయితుః పాణ్డిత్యప్రకర్షః, "**విరోధికృదాషాఢశుక్లప్రతిపద్యారబ్ధోఽయం గ్రంథః, ఆషాఢకృష్ణచతుర్దశ్యాం సమాప్తిమగమ**" దితి ప్రణేతురుక్త్యా రచయితు ర్మృదుమధురకవితాఝురీవేగశ్చ వ్యక్తీభవతః.

కిఞ్చ, గ్రంథస్యైతస్య పఠనేన న కేవలముపనిషదర్థజిజ్ఞాసూనామేవ వేదాంతవిషయా-

ధిగమరూపం ప్రయోజనం, కింతు తత్తద్గ్రంథే ష్వధీతినామపి తత్తద్విషయధారణరూపం ప్రయోజనమవశ్యం సంఘటత ఇతి సర్వైరప్యవశ్యమధ్యేయ ఏవాఽయం గ్రంథరాజః. కిఞ్చ, వేదానధికారిణాముపనిషదర్థజిజ్ఞాసూనాం తద్విషయావబోధనేనాన్య ఉపాయోఽస్తి, ఋతే ఏతస్మాత్ గ్రంథాత్. తస్మాత్తేఽవశ్యమేవైతాదృశో గ్రంథానధీయీరన్. తత్రాపి పద్యవివరణసహిత-స్యైతద్గ్రంథస్యాధ్యయనే నోపనిషద్విషయో జిహ్వాగత ఏవేతి సత్యతరం చైతత్.

కవిరయం శాశ్వతకీర్తిప్రతిపాదకైరేతైర్గ్రంథరత్నైర్భాషాదేవీమలంకృత్య స్వల్ప ఏవ వయసి దివమలమకరోదితి హృదయనిర్భేదనకుశలా శ్రుతిః.

అయం చైతస్మిన్నేవ స్వల్పే వయస్యేతాఽచ్ఛతాధికాన్ గ్రంథాన్ విరచయామాసేతి కిము వర్ణనీయోఽస్య సారస్వతప్రాభవః? న కేవలమయం కవిరుపనిషద్విషయప్రతిపాదకానామేవ గ్రంథానాం ప్రణేతా. కింతు వ్యాకరణాలంకారాదీతరశాస్త్రగ్రంథానాం, బహూనాం నాటకానాం, గద్యగ్రంథానామష్టకానాం, శతకానాం చ, ప్రణేతాఽభూత్. నూనమస్య విద్యాప్రకాశః ప్రాక్తన జన్మసంస్కారసిద్ధ ఏవేతి వక్తుం శక్యతే, అన్యథా **క్వాఽనియతగుర్వధ్యయనం క్వ వా ఏష విద్యా వైభవః! స్వయమేవైష విద్యావైభవః దైవప్రసాదాదేవేతి**,

> "ముక్తావళీం కృతవతా తురగాధిరాజః
> కారుణ్యతో దినకరః క్రియతే మయాఽసౌ" బృ. ప్రారంభః.

భారద్వాజసగోత్రరామకవిహృత్పద్మాంతరస్థో హయగ్రీవో రామముఖేన సత్కృతిమిమాం వేదాంతముక్తావళీమ్ కృత్వాఽఽత్మీయగళే నిధాయ ముదితోఽస్యాఽపాంగముక్తావళీ । మాలక్ష్యాఽఽత్మని సంగతాం ప్రముదితో రామః పరం చాభవత్ ॥ఉ. 366

ఇత్యేతచ్ఛ్లోకద్వయేన స్పష్టమభివ్యజ్యతే. తస్మాత్, విషయజిజ్ఞాసవః వేదాధికారిణః విశిష్య వేదానధికారిణశ్చ జనాః! సర్వథా యూయమేతాదృశో గ్రంథానధీత్యాఽభీష్టమధిగమ్య సుఖినో భవన్త్విత్యాశాస్మహే వయమ్.

ఇతి నారాయణస్మృతిః

శ్రీసదనమ్, గర్తపురీ, 26.7.1934.

జగద్గురు, శ్రీకల్యాణానందభారతీమాంతాచార్యస్వామినః, శృంగేరీ శ్రీవిరూపాక్ష శ్రీపీఠమ్.

పునర్ముద్రణపీఠికా

శ్రీరామశ్శరణం మమ

ఇహ ఖలు మోక్ష ఏవ పరమః పురుషార్థ ఇత్యత్ర ఆస్తికానాం నాస్తి మతభేదః. మోక్షశ్చ బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానైకలభ్యః. తచ్చ బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానం ఉపనిషద్భిరేవ సమధిగమ్యమ్. ఉపనిషత్సు జాయమానాః సంశయాశ్చ వైయాసికబ్రహ్మసూత్రానుసారేణ పరిహర్తవ్యాః. భగవద్గీతా చ ఉపనిషత్సారసంగ్రహభూతైవ. సర్వథా చ ఆత్మతత్త్వాధిగమార్థం ఉపనిషద ఏవ ప్రధానం సాధనమ్. తాసాఞ్చ ఉపనిషదాం జగద్గురుభిః శ్రీశ్రీశ్రీ శఙ్కరభగవత్పాదాచార్యైః భాష్యం విరచితమ్. తస్య చ భాష్యస్య అనేకా వ్యాఖ్యా ఉపవ్యాఖ్యాశ్చ వర్తన్తే. తథాపి సాధారణజ్ఞానవతాం తత్ర ప్రవేశః న సులభ ఇతి మన్వానాః శ్రీ బెల్లంకొణ్డ రామరాయ కవీన్ద్రాః కావ్యమార్గమనుసృత్య వేదాన్తముక్తావళీం వ్యరచయన్. ఉపనిషదాం సారం తత్ర న్యక్షిపన్. తస్య చ గ్రన్థస్య దినకర నామ్నీం వ్యాఖ్యాఞ్చ స్వయమేవ వ్యరచయన్. ప్రథితచరిత్రాణాం, విఖ్యాతపాణ్డిత్యానాం శ్రీ బెల్లంకొణ్డ రామరాయ కవీన్ద్రాణాం మాహాత్మ్యవిషయే తద్విరచితగ్రన్థానాముత్తమత్వ విషయే వా అధునా పృథక్తయా కథనస్య ఆవశ్యకతైవ నాస్తి. హయవదనోపాసనాసమాసాదిత సకలవిద్యాప్రావీణ్యాః వేదాద్రిక్షేత్రే కృతతపశ్చర్యాః శాస్త్రోపదిష్టార్థానుష్ఠాననిష్ఠాగరిష్ఠాః అపరోక్షీకృతాత్మతత్త్వాః బెల్లంకొణ్డ రామరాయ కవీన్ద్రాః జీవన్ముక్తా అభూవన్ ఇత్యేతదేవ ఏతద్గ్రన్థస్య ఉత్తమత్వబోధనాయాలమ్.

అస్య కవేః గ్రన్థేషు లోకానుజిఘృక్షా, శిష్యసంశయాపనోదనేచ్ఛా చ అధికతయా దరీదృశ్యతే. తథాహి. ఈశావాస్యోపనిషది పఞ్చమ (5) శ్లోకవ్యాఖ్యానావసరే

“ కిమితి సర్వో లోకః ఆత్మానమేవోపాస్య ఆత్మసాయుజ్యం న ప్రాప్నోతీతి శోచతి లోకముద్దిశ్య కవిః ”

ఇతి వదతాం రామరాయకవీన్ద్రాణాం లోకోద్ధరణాకాంక్షా కీదృశీతి వివేచయన్తు. జిజ్ఞాసూనాం విషయప్రతిపాదనే బద్ధకఙ్కణాః సిద్ధహస్తాశ్చైతే మహానుభావా సాధారణపాఠకా– నామపి అతికఠినే వేదాన్తశాస్త్రే ప్రవేశసిద్ధ్యర్థం కీదృశీం శ్రద్ధాం కీదృశం వా అనుగ్రహం ప్రాదర్శయన్నిత్యేతద్ జ్ఞాతుం ఉదాహరణార్థం శ్వేతాశ్వతరోపనిషది సప్తోత్తర చత్వారింశదుత్తర త్రిశతతమ (347) శ్లోక వ్యాఖ్యానావసరే తేషాం వాక్యాని పశ్యన్తు –

" యద్యప్యయమర్థో బహువారముక్త స్తథాపి న పునరుక్తిః । ఉక్తస్యైవార్థస్య ప్రతిపత్తృ-ప్రతిపత్తిసౌకర్యాయ, దార్ఢ్యాయ చ పునఃపునరుచ్యమానత్వాత్ । దుర్బోధం హి ఆత్మవస్తు । తద్విద్యాఫలంఞ్చ సనిగ్ధం లౌకికానాం శాస్త్రజ్ఞానాఞ్చ కేషాఞ్చిత్ । అత ఏవేహ గ్రన్థే పరిహృతా అపి పూర్వపక్షాః పునః పునః ప్రసఙ్గమాపాద్య పరిహ్రియన్తే జీవాభిన్నస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానాన్ముక్తి-రిత్యేతత్ స్థాపయితుమ్"। ఇతి

ఇత్థమాత్మవస్తునో దుర్బోధత్వం ప్రతిపాద్యాపి తస్మాదేవ కారణాత్ నిస్పృహతయా వేదాన్తశాస్త్రాధ్యయనాత్ పాఠకా విముఖా భవేయురితి శఙ్కయేవ ప్రశ్నోపనిషది ద్వ్యశీతి (82) తమ శ్లోకవ్యాఖ్యానావసరే తస్య సులభత్వమపి ప్రతిపాదయన్తి ।

" ఏతావదిత్యనేన బ్రహ్మజ్ఞానం సులభమేవ । తత్సాధనశమదమాదిసమ్పత్తిరేవ దుర్లభేతి సూచ్యతే । బ్రహ్మజ్ఞానస్య సులభత్వఞ్చ బ్రహ్మణః ఆత్మత్వాదేవ । ఆత్మా హి నిత్యోపలబ్ధః।" ఇతి।

ఏతద్విరచితాః సర్వేఽపి గ్రన్థాః ఇమామేవ సరణిమాశ్రిత్య వర్తన్తే। అత ఏవాహం మన్యే వేదాన్తశాస్త్రే ప్రవివిక్షూణాం ప్రథమపఠనార్హాః రామరాయకవీన్ద్రగ్రన్థాః ఇతి ।

రామరాయకవీన్ద్రవిరచితేషు బహుషు గ్రన్థేషు, ప్రధానతయా శాఙ్కరాశాఙ్కరభాష్య విమర్శః, భగవద్గీతాభాష్యార్కప్రకాశః, సిద్ధాన్తసిన్ధుః ఇత్యాదిగ్రన్థేషు అద్వైతాన్యమతఖణ్డన మధికతయా దరీదృశ్యతే । ఇతరమతఖణ్డనపురస్సరమేవ అద్వైతమతం స్థాప్యతే । పరన్తు వేదాన్తముక్తావళ్యాం అద్వైతాన్యమతఖణ్డనాపేక్షయా అద్వైతమతస్థాపనే ఏవ శ్రద్ధాం ప్రాదర్శయన్నితి జ్ఞాయతే పాఠకానామ్ । ఛాన్దోగ్యోపనిషది సప్తోత్తరపఞ్చాశదుత్తరత్రిశతతమ (357) శ్లోకవ్యాఖ్యానావసరే విశిష్టాద్వైతమతఖణ్డనావసరే సముపస్థితేఽపి తత్ఖణ్డనమకృత్వైవ రామరాయ కవీన్ద్రాః ఏవం ప్రావోచన్ -

" తత్త్వమసి ఇతి వాక్యస్య జీవః ఈశ్వరస్య శరీరమ్ ఇత్యర్థం వర్ణయన్తి విశిష్టాద్వైతి-నః । స చార్థః అభిధయైవ సిద్ధ్యతీతి చ కథయన్తి । తాన్ ప్రతివక్తుమహం జిహ్రేమి।।" ఇతి ।

ఏతద్వాక్యాపేక్షయా ఖణ్డనమావశ్యకం వా? అత ఏవ కేవలం అద్వైతసిద్ధాన్త జిజ్ఞాసూనాం అవశ్యపఠనీయః అయం గ్రన్థః ।

ఏతాదృశగ్రన్థరాజస్య పునర్ముద్రణకారయితారః శ్రీ రావిమోహనరావు మహాశయాః సర్వథా ధన్యాః । తేషాం జన్మ సార్థకమితి చ తేభ్యః మమ అభినన్దనాని జ్ఞాపయామి ।

డా।। ముళ్ళపూడి విశ్వనాథశాస్త్రీ
ప్రిన్సిపల్, ఓరియంటల్ కాలేజి
తిమ్మసముద్రం.

ఓమ్

కవిజీవితాదికమ్

అయఞ్చ వేదాన్తముక్తావళీప్రబన్ధా శ్రీరామకవిః సర్వథా విద్యాప్రచారణే విహితాదరః ప్రవచనం ప్రబన్ధనమిత్యుభయమప్యన్వతిష్ఠదిత్యేతదతీవ నః ప్రమోదస్థానమ్.

అయం కిల బెల్లంకొండోపాహ్వయరామారాయకవిః 1797 సమ్మితే శాలివాహనశకే యువసంవత్సరమార్గశీర్షబహుళపక్షే అమాయాం సోమవాసరే రాత్రౌ కర్కటకలగ్నే ప్రాదుర్బభూవ. ఋక్శాఖాధ్యాయీ ఆశ్వలాయనసూత్రః. భారద్వాజసగోత్రః. మాతాచాస్య మహాత్మనః హనుమామ్బికా, పితా మోహనరాయః. గుంటూరుమణ్డలాన్తర్గత నరసారావుపేటశాఖామణ్డలే (తాలూకా) పమిడిపాడు అగ్రహారే పితృపితామహప్రపితామహాదిభిరధిష్ఠితే అస్య నివాస ఆసీత్. పురిఘళ్ళ రామశాస్త్రిణాం సమీపే వ్యాకరణశాస్త్రం, తద్భ్రాతుః సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణస్సమీపే తర్కశాస్త్రం చ అనేనాధీతమితి జ్ఞాయతే. వేదాన్తశాస్త్రాదికం కుత్ర వాఽధీతమిత్యేతత్ న జ్ఞాయతే. కృష్ణానదీతీరవర్తిని వేదాద్రిపుణ్యక్షేత్రే చిరకాలమయం మహాత్మా తపశ్చచారేతి జ్ఞాయతే. బ్రాహ్మే ముహూర్తే ఉత్థాయ నిత్యకర్మాద్యనుష్ఠాయ తదనన్తరం తత్తచ్ఛాస్త్రాదికం విద్యార్థిభ్యో బోధయన్తః ఆసన్. విద్యార్థిభ్యః సుతనిర్విశేషమన్నవస్త్రాదిదానపురస్సరం విద్యాధ్యాపనాదికమనుతిష్ఠ న్నయం కవిః ప్రాచీనమహర్షిణాం కులపతినామ సార్థకమితి ప్రకటయాఞ్చ కార. గుంటూరుమణ్డలే అన్నవస్త్రాదిదానపురస్సరమస్య నికటే అధీత్య లబ్ధప్రతిష్ఠాః పణ్డితాః, శతావధానినః, కవీశ్వరాశ్చ అద్యాపి విరాజన్తే, "యత్రాకృతిస్తత్ర గుణాః" ఇతి సాముద్రికశాస్త్రనయస్యాఽయం మహాత్మా ఉపమానభూత ఇత్యస్య ప్రతికృతేః సన్దర్శనమాత్రేణ జ్ఞాతుం శక్యత ఏవ సర్వైః. '**పాపీచిరాయు-స్సుకృతీ గతాయుః**' ఇతి కలియుగరీత్యనుసారేణాఽయం రామారాయ ఆత్మనః అష్టత్రింశత్తమే వయసి ఆనన్దసంవత్సరకార్తికశుద్ధనవమ్యాం భువస్తలం విహాయ దివమలఞ్చకార.

రామారాయవిరచితశతాధికప్రబన్ధేషు కేషాఞ్చన ప్రబన్ధానాం నామాని.

వేదాన్తశాస్త్రే

1. శ్రీశాఙ్కరభగవద్గీతాభాష్యార్క ప్రకాశః 2. సిద్ధాన్తసిన్ధుః (సిద్ధాన్తబిన్దువ్యాఖ్యా)
3. శాఙ్కరాశాఙ్కరభాష్యవిమర్శః (రామానుజ శ్రీభాష్యవిమర్శః)
4. వేదాన్తతత్త్వామృతమ్
5. శారీరకచతుస్సూత్రీవిచారః
6. అద్వైతాన్యమతఖణ్డనమ్
7. వేదాన్తసంగ్రహః
8. వేదాన్తనిశ్చయః
9. మోక్షప్రాసాదః

10. లోకాయతాదిమతఖణ్డనమ్ 11. అద్వైతామృతమ్

12. వేదాన్తముక్తావళీ

కావ్యేషు

1. సముద్రమథనచమ్పూః(18 మఞ్జర్యాత్మికా)

2. రమాపరిణయచమ్పూః (12 మఞ్జర్యాత్మికా)

3. రుక్మిణీపరిణయచమ్పూః (సవ్యాఖ్యా)

4. కృష్ణోద్ధవసంవాదవ్యాఖ్యా - ఇత్యాద్యాః

వ్యాకరణే

శరద్రాత్రిః (సిద్ధాన్తకౌముదీవ్యాఖ్యా.)

ధర్మశాస్త్రే

శూద్రధర్మదర్పణమ్

వివిధవిషయేషు

త్రిమతసమ్మతమ్ సుమనోమనోరఞ్జనమ్

సమస్యారత్నాకరః కవిభూషణమ్

ఇత్యాద్యాశ్శతాధికాః ప్రబన్ధాః. బహవః కృతయోఽస్య ప్రాదుర్భూతాః. తత్ర వేదాన్త-ముక్తావళీ నామేయం కృతిః దినకరాఖ్యవ్యాఖ్యాయుతా ఈశాదిద్వాదశోపనిషత్తాత్పర్యపర్యవసాయినీ అష్టాభిశ్శతస్సృభిశ్చ ఉపనిషద్భిః పూర్వోత్తరభాగాత్మికా మాకిం సప్తత్యధికత్రిశతైః శార్దూలవిక్రీడిత-వృత్తనిబద్ధైః పద్యైః ఆకలితశరీరా చ వర్తతే. న కేవలం స్వోపజ్ఞవ్యాఖ్యయా చ విరాజతే సవ్యాఖ్యేయం వేదాన్తముక్తావళీ, ఉపనిషచ్ఛ్రవణపరికరభూతాన్ నానావిధాన్ విషయాన్ తథా అద్వైతసమ్ప్రదాయ గ్రన్థప్రతిపాదితార్థావిసంవాదినోఽర్థాన్ సవిస్తరం చ సవిశేషం చ ప్రతిపాదయతీతి సవిశేషఫలక-మేవ మన్యామహే మహాత్మనోఽస్య వ్యవసాయమ్. కావ్యమార్గమవగాహమానేభ్య ఇమాం విరచయన్నయం న కేవలం గుడజిహ్వికయా బాలాన్ విషయిణోఽనుగృహ్ణాతి, పరన్తు బహుగ్రన్థ-పర్యటనప్రవీణతాం ఆత్మనః ప్రథయన్ అబాలానపి సరసమావర్జయతి. మన్యామహే కవిరయం శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తముపాదదానః అప్రతిహత-ప్రజ్ఞావాణీప్రసరస్య ఆత్మనః క్రీడామాత్రమియం కృతిరితి వ్యఞ్జయతీతి.

అస్యాః కృతేః గామ్భీర్యనిరవద్యతాదిగుణాన్ స్వయమేవ అన్తర్వాణిజనః సమాస్వాద్య ఆనన్దిష్యతి ఆనన్దయిష్యతి చ పరానితి నాత్రాఽస్మాకం మితవచసాముద్యమః. అద్యత్వేఽపీ-

దృశాః కవితాపాణ్డిత్యభక్తిజ్ఞానవన్తః క్వచిత్క్వచిత్ సన్తీతి న కేవలం సన్తుష్యామః ప్రార్థయామహే చ, శతాధికప్రబన్ధనిర్మాతుః అస్య మహాత్మనః అముద్రాపితాన్ గ్రన్థవిశేషాన్ ముద్రాప్య ఇతోఽపి జనాన్ ఆనన్దయేయుః. తే చ జనాః సర్వథాఽపి ముద్రాపకాణాం ఉపకారవర్త్మని తిష్ఠేయురితి చ దృఢం విశ్వసిమి.

ఇతి విధేయః,

శే.కృ.రామనాథశాస్త్రీ, జూనియర్ లెక్చరర్,

రిసెర్చి ఇన్‌స్టిట్యూట్, మద్రాసు యూనివర్సిటి, Madras.

విషయసూచికా

పూర్వార్ధే - ఈశాదిచ్ఛాన్దోగ్యాన్తానాం ఉపనిషదాం వివృతిః. శ్లోకాః 424

	శ్లోకాః	పత్రసంఖ్యా
ఈశావాస్యోపనిషత్	1-6	16-23
కేనోపనిషత్	7-13	24-27
కఠోపనిషత్	14-59	28-53
ప్రశ్నోపనిషత్	60-82	54-63
ముణ్డకోపనిషత్	83-123	64-81
మాణ్డూక్యోపనిషత్	124-130	82-85
తైత్తిరీయోపనిషత్ - వల్లీత్రయమ్	131-170	86-111
తైత్తిరీయోపనిషత్ నారాయణప్రశ్నః (యాజ్ఞిక్యుపనిషత్)	171-257	112-149
ఛాన్దోగ్యోపనిషత్		
" ప్రథమాధ్యాయః 1-13 ఖణ్డాః	258-275	150-156
" ద్వితీయాధ్యాయః 1-24 ఖణ్డాః	276-282	157-162
" తృతీయాధ్యాయః 1-16 ఖణ్డాః	283-304	162-175
" చతుర్థాధ్యాయః 1-17 ఖణ్డాః	305-316	175-182
" పఞ్చమాధ్యాయః 1-24 ఖణ్డాః	317-334	182-192
" షష్ఠాధ్యాయః 1-15 ఖణ్డాః	335-360	193-230
" సప్తమాధ్యాయః 1-26 ఖణ్డాః	361-383	230-241
" అష్టమాధ్యాయః 1-15 ఖణ్డాః	384-424	241-265

ఉత్తరార్ధమ్ : శ్లోకాః 366

బృహదారణ్యక, ఐతరేయ, కైవల్య, శ్వేతాశ్వతరాణాం చతసృణాముపనిషదాం వివృతిః

బృహదారణ్యకోపనిషత్		
" ప్రథమాధ్యాయః 1-6 బ్రాహ్మణాని	1-76	267-317
" ద్వితీయాధ్యాయః 1-6 బ్రాహ్మణాని	77-118	317-367
" తృతీయాధ్యాయః 1-9 బ్రాహ్మణాని	119-144	367-388
" చతుర్థాధ్యాయః 1-6 బ్రాహ్మణాని	145-208	388-440
" పఞ్చమాధ్యాయః 1-14 బ్రాహ్మణాని	209-234	441-456
" షష్ఠాధ్యాయః 1-4 బ్రాహ్మణాని	235-250	456-463
ఐతరేయోపనిషత్	251-273	464-483
కైవల్యోపనిషత్	274-291	484-499
శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్	292-366	500-539

హరిః ఓమ్

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

దినకర వ్యాఖ్యానసహిత

వేదాన్తముక్తావళీ

ఈశావాస్యోపనిషత్

శ్లో॥ శ్రీరామశ్రుతిశుక్తిగర్భజనితాన్యేతాని ముక్తాఫలా
న్యాసన్దృభ్య సునిర్మలాని లలితైశ్శార్దూలవిక్రీడితైః ।
సూత్రై స్తే గళమర్చితుం కలయతే చిత్తం మదీయం ముదా
కారుణ్యాదనుకూలతామ్మయి భజ త్వన్మేఽస్తి నాన్యగతిః ॥

శ్లో॥ భిత్త్వా తమోఖిలపదార్థవిభాసకస్సన్ పద్మాన్తరజ్గసువికాసవిధాయకో యః।
బ్రహ్మాస్పదాధిగతయే బుధమణ్డలస్య ద్వారాయతే దినకరస్స గతిర్మమాస్తు ॥

అథ వివృతభగవద్గీతావాక్యభాష్యార్థో భారద్వాజసగోత్రోద్భవో మోహన్రాయతనూభవో రామో నామ కవిః భగవద్గీతామూలభూతా ఉపనిషదశ్లోకరూపేణ వ్యాచిఖ్యాసుః తదవిఘ్నపరి సమాప్త్యాదికృతయే స్వాభీష్టదేవతాం ప్రపద్యతే **శ్రీరామేతి**.

హే శ్రీరామ లక్ష్మీకలత్ర మాయావిన్పరమేశ్వర, శ్రుతిశుక్తిగర్భజనితాని శ్రుతయ ఏవ శుక్తయః తద్గర్భాజ్జనితాని ఏతాని వక్ష్యమాణాని ఈశావాస్యమిత్యాదీని సునిర్మలాని నిరవద్యాని శ్వేతాని చ వాక్యాని. అథవా పదాన్యేవ ముక్తాఫలాని లలితైశ్శార్దూలవిక్రీడితైః '**సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తతస్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడిత**' మితి లక్షణలక్షితైర్వృత్తైరేవ సూత్రైస్తన్తుభిరాసన్దృభ్య ఆ సమన్తా ద్గ్రథయిత్వా తే గళం సర్వాత్మనస్తవ కణ్ఠమర్చితుం భూషయితుం మదీయం చిత్తం ముదా కలయతే ఇచ్ఛతి జాతోత్కణ్ఠమిత్యర్థః. '**అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్విధమ్, వివిధా చ పృథక్చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమ**'మితి గీతావచనాద్దైవానుకూల్యాభావే చికీర్షితకార్యాసిద్ధేరాహ

కారుణ్యాదితి – త్వం మయి కారుణ్యాదనుకూలతాం భజ. నను భజస్వాన్యం దేవం రుద్రం బ్రహ్మాణం వేత్యత ఆహ – త్వత్తః మే అన్యా గతిర్నాస్తి. తవైవ సర్వాత్మత్వాదితిభావః –

అథాపవ్యాఖ్యాతృభియా స్వగ్రన్థస్య స్వయమేవ వ్యాఖ్యాం కర్తుకామః కవిరాహ భిత్త్వేతి – యః తమః పదార్థావరణభూతమజ్ఞానమన్ధకారం చ భిత్వా అఖిలపదార్థవిభాసకః సర్వపదార్థానాం జీవేశ్వరాదీనాం ఘటపటాదీనాం చ విశేషేణ భాసకస్సన్. పద్మాన్తరజ్గసువికాస విధాయకః. పద్మాయా లక్ష్మ్యా అన్తరజ్గస్య మనసశ్శోభనో వికాస ఆనన్దః. పద్మానాం కమలానా మన్తరజ్గస్య గర్భస్య శోభనో వికాసశ్చ తస్య విధాయకః భూత్వా బుధమణ్డలస్య విద్వద్బృన్దస్య బ్రహ్మస్పదాధిగతయే బ్రహ్మలోకప్రాప్తయే ద్వారాయతే ద్వార వదాచరతి స దినకరః. దినకరనామా వ్యాఖ్యానగ్రన్థః. ఆదిత్యశ్చ మమ బ్రహ్మలోకం యియాసోః గతిస్సేవ్యః అస్తు – ఇతి.

శ్లో॥ ఈశావాస్యమిదం సమస్తభువనం త్యక్త్వార్థగేహాదికం
బ్రహ్మణ్యేవ ముముక్షుణాఽనవరతం నిష్ఠా విధేయాత్మని ।
అర్థత్వాయ చ తత్ర కర్మ విహితం కార్యం పురా నిష్ఫలం
విద్వానిత్థముపాచరన్ హి భజతే నిర్లేప ఆత్మేశ్వరమ్ ॥ 1

వ్యా. నను వ్యర్థస్తవాయ మాయాసః అజరామరత్వాది లక్షణలక్షితస్య బ్రహ్మణోఽసిద్ధత్వేన తద్బోధకానాం వేదాన్తానావ ంప్రామాణ్యాదితి చేన్నైవమ్. విద్వదనుభవసిద్ధత్వాద్బ్రహ్మణః. తర్హి సిద్ధబోధకత్వేన వ్యర్థత్వాదప్రామాణ్యం తేషామ్. న. వివిదిషు సాధ్యత్వాత్. సాధ్యం చేద్బ్రహ్మ నిత్యమేవ స్యాత్. న. సిద్ధేపి బ్రహ్మణి అవిద్యావ్యవధానేన సాధ్యత్వస్య కల్పితత్వాత్. నన్వామ్నాయస్య క్రియార్థత్వాదక్రియార్థానాం వేదాన్తానామానర్థక్యాదప్రామాణ్యమితి చేన్నైవమపి. అవిద్యా వ్యవధాన నివృత్తిరూపక్రియార్థత్వాత్. న చ ప్రవృత్తిరేవ క్రియా, న తు నివృత్తిరితి వాచ్యం – ప్రవృత్తివన్నివృత్తి రపి క్రియైవేతి, కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేదితి గీతాశ్లోకేన స్థాపితత్వాత్. యద్వా. అవిద్యావ్యవధాన నివర్తకత్వం క్రియైవ. భావధర్మత్వాద్దాహకత్వవత్. కిఞ్చ బ్రహ్మజ్ఞానజనకత్వం వేదాన్తానాం సమప్రతిపన్నం, తచ్చ జ్ఞానం మనోవృత్తిరూపం క్రియైవేతి.

నను బ్రహ్మజ్ఞానం వ్యర్థం ఘటజ్ఞానవత్. తత్రాప్యఫలాభావాదితి కృత్వా వేదాన్తా అప్రమాణమేవేతిచేన్నైవమపి. బ్రహ్మజ్ఞానాత్సర్వసంసారనివృత్తిః ఫలమితి. యద్వా బ్రహ్మానన్దా వాప్తిః. నచ నిత్యప్రాప్త ఏవ బ్రహ్మానన్ద ఇతి వాచ్యమ్. నిత్యప్రాప్తేఽపి తస్మిన్న విద్యావ్యవధానేనా ప్రాప్తత్వభ్రమసత్త్వాత్తదపగమేన పునః ప్రాప్త ఇవ స భవతీతి – ఇదమేవ ఫలం మోక్ష ఇత్యుచ్యతే. స చ నిత్యః. బ్రహ్మ స్వరూపత్వాత్. ధర్మార్థకామాస్తు త్రయోఽ ప్యనిత్యా ఏవ కృతకత్వాత్. యత్కృతకం తదనిత్యం హి లోకే. న చ జ్ఞానలభ్యత్వాన్మోక్షోఽపి కృతక ఏవేతి వాచ్యం జ్ఞానాకార్యత్వాత్. ఏవం నిత్యత్వాన్నిరతిశయ సుఖత్వాచ్చ మోక్షః పరమపురుషార్థః తదుపాయస్తు బ్రహ్మజ్ఞానమ్. తచ్చ వేదాన్తైకసాధ్యమితి వేదాన్తాః పరం ప్రమాణం. నను, తర్కాదిశాస్త్రాన్తరాదేవ

బ్రహ్మజ్ఞానసిద్ధేరలం వేదాన్తైరితి చేన్నైవమ్. సాదిభిశ్శాస్త్రాన్తరైరనాదివేదాన్త ప్రతిషేధస్య దుష్కరత్వాత్ప్రత్యుత వేదాన్తైరేవ శాస్త్రాన్తరప్రతిషేధ ఇతి – నన్వాదిమత్త్వాభావేఽపి వేదాన్తా అనుభవవిరుద్ధార్థవాచిత్వాదప్రమాణమేవేతి చేన్నైవమ్. వేదాన్తార్థస్యానుభవావిరుద్ధత్వాత్. జీవస్యాసంసారిత్వమవిద్వదనుభవవిరుద్ధమపి విద్వదనుభవా విరుద్ధం హి. అవిదుషాం చ సుషుప్త్యనుభవావిరుద్ధం చ. న చ వేదాన్తా అపి సాదయ ఏవ జనకయాజ్ఞవల్క్యాదిసంవాద రూపత్వాదితి వాచ్యం సంవాదస్య శ్రుత్యా సుఖబోధాద్యర్థమనూదితత్వాత్. త్రికాలవృత్తాన్తాభిజ్ఞా హి శ్రుతిః. నచేశ్వరనిర్మితత్వాత్సాదిరేవ వేద ఇతి వాచ్యమ్. ఈశ్వరేణాపి పూర్వకల్పస్థ వేదసమానానుపూర్వీకస్యైవ వేదస్యేహ కల్పే ఉచ్చరితత్వే నాపౌరుషేయత్వాత్. ఉచ్చారణా నూచ్చారణవిషయత్వం హ్యపౌరుషేయత్వమనాదిత్వం చ వేదస్యాస్మాభిరుచ్యతే. న తు సుతరా మాద్యభావః. బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్యాపి సాదిత్వాత్.

నన్వేవమపి మిథో విరుద్ధార్థవాదిత్వాద్వేదాన్తా అప్రమాణమేవ. తథాహి **ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. నేహ నానాస్తి కిఞ్చన. మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి**. ఇత్యాద్యాః నిష్ప్రపఞ్చం బ్రహ్మ బోధయన్తి. **యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, ఆత్మన ఆకాశ స్సమ్భూతః. ససర్వజ్ఞస్సర్వవిత్**. ఇత్యాద్యాః సప్రపఞ్చం బ్రహ్మ బోధయన్తి. తథా **ద్వాసుపర్ణా, జ్ఞా జ్ఞౌద్వావజావీశనీశౌ** – ఇత్యాద్యా జీవేశ్వరభేదం బ్రువన్తి. **తత్త్వమసి, అయమాత్మా బ్రహ్మే**త్యాద్యాస్తదద్వైతం బ్రువన్తి – తథా. **అక్షయ్యగ్ంం ప వై చాతుర్మాస్య యాజినస్సుకృత మ్భవతీ**త్యాద్యా నిత్యఫలహేతుత్వం కర్మణో బ్రువన్తి. **తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయతే ఇత్యాద్యాః** కర్మఫలమనిత్యమితి బ్రువన్తి. ఇతి చేన్నైవం వాదీః. వ్యవహారదశా, పరమార్థదశా చేత్యస్తి దశాద్వయం తత్ర. మాయామయీ వ్యవహారదశా జాగరాదిః. మాయాతీతా పరమార్థదశా సుషుప్తి మృతిమూర్ఛాసమాధ్యాదిః. పరమార్థదశాయాం నిష్ప్రపఞ్చం బ్రహ్మ. వ్యవహారదశాయాన్తు సప్రపఞ్చమితి న ప్రథమవిరోధః. మాయాబుద్ధి రూపోపాధిప్రయుక్తో జీవేశ్వర భేదః. స్వతశ్చైతన్య మేకమేవేత్యభేద ఇతి న ద్వితీయః. కర్మఫలస్య నిత్యత్వం స్తుతిప్రయుక్తమేవ న తాత్త్వికమితి న తృతీయః.

నన్వేవమపి ఉపనిషద్భిస్సభాష్యాభిరేవ బ్రహ్మజ్ఞానసిద్ధేర్వ్యర్థస్తవాయమారమ్భ ఇతి చేన్న. తాసాం గమ్భీరార్థత్వాత్సర్వేషాం తత్రానధికారాచ్చ. తస్మాత్సఫల ఏవాయం మమాయాసః. అస్య చ వేదాన్తశాస్త్రస్య అద్వితీయం బ్రహ్మ విషయః. ప్రయోజనముక్తమ్. అధికారీ ప్రకృతశ్లోకే నైవోక్తః సన్న్యాసీ ముముక్షుశ్శాన్తచేతా ఇతి. ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావాదిస్సమ్బన్ధ ఇత్యనుబన్ధ చతుష్టయమ్. వేదాన్తాశ్చాష్టోత్తరం శతం ప్రసిద్ధాః. తేష్వపి దశాతిప్రసిద్ధాః. ఈశ కేన కఠ ప్రశ్న ముణ్డ మాణ్డూక్య తిత్తిరిః ఛాన్దోగ్యం బృహదారణ్యమైతరేయం చేతి – తత్ర ఈశావాస్యాదయ శ్ఛాన్దోగ్యాన్తా అష్ట ఇహ వేదాన్తముక్తావళ్యాం పూర్వార్ధే వ్యాఖ్యాయన్తే.

తావదీశావాస్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాయతే. **ఈశేతి**. ఇదం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిషయం సమస్తభువనం సర్వం జగత్. ఈశా ఈశ్వరేణ చైతన్యరూపేణ వాస్యం వ్యాప్తం భవతి. యద్వా వాస్యమాచ్ఛాదనీయం భవతి. రజ్జావుదితస్సర్పో యథా రజ్జుజ్ఞానేనాచ్ఛాద్యతే అభావమాపద్యతే ఏవం బ్రహ్మణి మాయయా జాతమిదం జగద్బ్రహ్మజ్ఞానేనాచ్ఛాదనీయమిత్యర్థః.

ఏతేనాస్మిన్మతే దృగ్దృశ్యం చేతి ద్వావేవ పదార్థౌ. తత్ర దృక్సత్యా దృశ్యం మిథ్యా ఇతి సిద్ధమ్. ఈశా వ్యాప్తమిత్యనేన చ సర్వవ్యాపక ఏక ఏవేశ్వరః. న తు జీవేశాఖ్యం వస్తుద్వయమస్తీతి గమ్యతే. ఏకస్యైవేశ్వరస్య సర్వదేహేషు జీవరూపేణానుప్రవేశస్య తైత్తిరీయకాదిషూక్తత్వాత్. వ్యాపకాదీశ్వరాదన్యస్య వ్యాప్యస్య జీవస్య సత్త్వే తస్య దృశ్యత్వాపత్త్యా మిథ్యాత్వాత్. యద్దృశ్యం తన్మిథ్యా హి రజ్జుసర్పవత్. వ్యాప్యస్య పరిచ్ఛిన్నత్వేనాపి మిథ్యాత్వమ్. జీవస్తు అజో నిత్యశ్శాశ్వత ఇతి సత్య ఏవేత్యపరిచ్ఛిన్న ఏవ. నహి మిథ్యావస్తు క్వాపి నిత్యం భవతి. తస్మాదీట్ఛబ్దోఽత్ర ప్రత్యగభిన్నపరమాత్మపర ఏవ. నచ దేహాదిపరిచ్ఛిన్న ఏవైష జీవ ఇతి వాచ్యమ్. యేన సర్వమిదం తతమితి గీతావచనాత్సర్వవ్యాప్యేవ జీవస్తద్దేహాది పరిచ్ఛేదో భ్రాన్తి సిద్ధ ఏవ. ఏవం జీవేశయో రేకత్వాదేవాన్యోన్యదృశ్యత్వప్రయుక్తమన్యోన్యమిథ్యాత్వం నాసీత్. ద్రష్టా హి జీవ ఈశశ్చ. కిఞ్చ సలిల ఏకోద్రష్టాఽద్వైత ఇతి ద్రష్టురేకత్వమేవోచ్యతే శ్రుత్యా. నానాత్వఞ్చ ప్రతిషిధ్యతే. నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి యది జీవేశావుభౌ స్తః తర్హి కోనయోర్ద్రష్టా? నిశ్చిత్య బ్రూహి. నహి ద్రష్టృద్వయమస్తి. నాపి ద్రష్టుర్దృశ్యత్వముచితం దగ్ధురివ దాహ్యత్వమ్. తస్మాజ్జీవేశయోరద్వైతమేవ. యుక్తఞ్చేదం చైతన్యరూపత్వాదుభయోః చైతన్యస్య చైకత్వాత్. చైతన్యానేకత్వే మానాభావాత్. తచ్చ స్వతన్త్రమ్. స్వాతన్త్ర్యస్య క్వచిదేకస్మిన్ వస్తుని పర్యవసితత్వాత్. తస్యాపి పారతన్త్ర్యే అనవస్థాదోషాత్. సర్వస్యాప్యచేతనస్య ఘటాదేశ్చేతనపారతన్త్ర్యదర్శనాచ్చ. అత ఏవేదమీడిత్యుచ్యతే. ఈశ ఐశ్వర్య ఇతి ధాతోః కర్తరి క్విపి ఈడితి రూపనిష్పత్తిః. ఏతత్పరతన్త్రత్వాదేవ జగదీశావ్యాప్తమిత్యుక్తం. వ్యాపకస్య హి వ్యాప్యం వశే వర్తతే. జగద్వ్యాపకత్వఞ్చేశ్వరస్య జగత్సృష్టిస్థితిలయహేతుత్వ ప్రయుక్తమ్. ఘటసృష్ట్యాదిహేతుత్వాద్ఘటస్య వ్యాపకో హి మృత్పదార్థః. వ్యాప్యం చ వస్తు వ్యాపకా దనన్యమేవ. అన్యత్వే వ్యాపకస్య వ్యాపకత్వస్యైవాసిద్ధేః. కార్యం చ కారణాదనన్యమ్. ఏవమీశ్వర వ్యతిరేకేణ జగదభావాదేవ ఈశా జగదాచ్ఛాదనీయమిత్యుక్తమ్. అత ఏవ జగతో మిథ్యాత్వం చ. యద్ధి యద్వ్యతిరేకేణ నాస్తి తన్మిథ్యా. యథా మృద్వ్యతిరేకేణాసన్ ఘటో మిథ్యా. ఏవం దృశ్యస్య మిథ్యాత్వే సతి దృశ ఈశస్యైకస్యైవ సత్యత్వమిత్యేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతిసిద్ధాన్త ఉపపద్యతే. న హి మిథ్యావస్తుశతేనాపి సత్యవస్తునస్సద్వితీయత్వం భవేత్. ఏతేన ఈశావాస్య మిదం సమస్తభువనమితి వాక్యస్య బ్రహ్మ సత్యం జగన్మిథ్యేత్యర్థ ఇతి సిద్ధమ్. తస్మాత్ ముముక్షుణా మోక్షకామినా అర్థగేహాదికం త్యక్త్వా సర్వం సన్న్యస్య అనవరతం సర్వదా బ్రహ్మణ్యేవ సత్యే వస్తుని నిష్ఠా స్థితిర్విధేయా కర్తవ్యా.

కథం బ్రహ్మణి పరోక్షే నిష్ఠా విధాతుం శక్యేత్యత ఆహ, ఆత్మనీతి. అయమాత్మా బ్రహ్మేతి శ్రుతేరితి భావః. కోఽసావాత్మేతి చేత్త్వయమేవేతి విద్ధి. ఆత్మశబ్దో హి స్వమేవ వక్తి. ఏవ మాత్మత్వాదేవ బ్రహ్మోఽ పరోక్షం యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. నచ ముముక్షోస్సంసారిణో జీవస్య కథం బ్రహ్మాఽభేద ఇతి వాచ్యమ్. సంసారస్యోపాధిగతత్వాన్నిరుపాధికస్యాత్మనో బ్రహ్మత్వా చ్చ. ఏవం మోక్షాయ బ్రహ్మనిష్ఠాయా విధేయత్వాద్బ్రహ్మణశ్చ వేదాన్తైకవేద్యత్వాద్వైయర్థ్యం కర్మకాణ్డస్యేత్యత ఆహ. అర్హత్వాయేతి – పురా ఆదౌ తత్ర జ్ఞాననిష్ఠాయామర్హత్వాయ యోగ్యత్వసిద్ధయే నిష్ఫలం ఫలాభిసన్ధిరహితం యథా తథా విహితం కర్మ కార్యం ముముక్షుణేత్యేవ. అజ్ఞేనేతి వా. జ్ఞాననిష్ఠా కర్మనిష్ఠా చేతి ద్వే ఏవ నిష్ఠే లోకేఽస్మిన్ స్తః. తత్రాజ్ఞానాం కర్మనిష్ఠాయా మధికారః. ఏవం కర్మనిష్ఠయా శుద్ధచిత్తానాం విరక్తానాం సన్న్యాసినాం జ్ఞాననిష్ఠాయామధికారః తథా చోక్తమ్ –

'లోకేస్మిన్ ద్వివిధా నిష్ఠా పురా ప్రోక్తా మయానఘ,
జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినా' మితి గీతాసు భగవతా.

కర్మనిష్ఠా నామ ప్రవృత్తిమార్గః జ్ఞాననిష్ఠా నామ నివృత్తిమార్గః. ఇమౌ న యుగపదేక–పురుషానుష్ఠేయౌ విభిన్నాధికారి విషయత్వాత్. అత ఏవ న కర్మజ్ఞానయోస్సముచ్చయః. పరన్తు జ్ఞానమార్గప్రవేశయోగ్యతాలక్షణవివిదిషాసిద్ధ్యర్థః కర్మయోగః తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి శ్రుతేః. నను కర్మనిష్ఠయా బ్రహ్మనిష్ఠా స్యాద్బ్రహ్మ నిష్ఠయా కింపునస్స్యాదత ఆహ. ఇత్థముక్తప్రకారేణానవరతం బ్రహ్మనిష్ఠా ముపాచరన్ కుర్వన్ విద్వాన్ నిర్లేపస్సన్ ఆత్మేశ్వరం ప్రత్యగభిన్నం పరమాత్మానం భజతే ప్రాప్నోతి స ఏవ భవతీ–త్యర్థః. బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీతి శ్రుతేః. హిః ప్రసిద్ధౌ. శుకవామదేవాదీనామేవం బ్రహ్మభావం ప్రాప్తత్వం శాస్త్రప్రసిద్ధమేవేతి భావః. యద్వా హి యస్మాదిత్థముపాచరన్విద్వానాత్మేశ్వరం భజతే తస్మాన్ముముక్షుణానవరతం బ్రహ్మణ్యాత్మనినిష్ఠా విధేయేతి –

ఏవమనేన శ్లోకేనాధికారీ ముముక్షుః. ఫలమాత్మేశ్వరసాయుజ్యం. విషయ ఈశజీవాభేద శ్చోక్త ఇతి బోధ్యమ్. అత్ర సంక్షేపత ఉక్తా ఏవార్థా ఉత్తరశ్లోకేషు విస్తరేణోచ్యన్త ఇతి సర్వవేదాన్తశాస్త్రమూలభూతోయం శ్లోకః. ఏతచ్ఛ్లోకార్థ ఏవాథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి సూత్రార్థః. అతస్తద్భాష్యోక్తార్థాః. మయా శారీరకచతుస్సూత్రీవ్యాఖ్యానాభిధే గ్రన్థే తత్సూత్రస్య వర్ణితస్సర్వోర్థశ్చ ఇహానుసన్ధేయః. 1

శ్లో॥ భిన్నోఽస్మాద్విషయాశయోఽన్ధతమసో లోకాన్ప్రయాత్యాత్మహా
సంసారం యదవిద్యయా కలయతే స్వాత్మన్యయం హ్యాత్మహా ।
తత్త్వం నిశ్చలమాత్మనోఽపి జవవచ్చిత్తాద్భుతాతీన్ద్రియం
సర్వవ్యాప్యపవిక్రియం రవిమరుద్వహ్న్యాదిచేష్టా దధత్ ॥ 2

వ్యా. విదుష ఏవ మోక్షో నావిదుష ఇత్యేతదేవ స్థాపయితు మవిదుషాం దుర్గతిమాహ. **భిన్న** ఇతి – అస్మాత్పూర్వోక్తాత్కర్మనిష్ఠాక్రమేణ జ్ఞాననిష్ఠాయామధికృతాద్విదుషః భిన్నః విపరీతః అజ్ఞః అత ఏవ విషయాశయః విషయాసక్తచిత్తః పురుషః ఆత్మహా ఆత్మానం హన్తి నాశయతీత్యాత్మహా అత ఏవ అన్ధతమసః అన్ధం తమో యేషు తానన్ధతమసో లోకాన్ ప్రయాతి ప్రాప్నోతి. ఆత్మహనన దోషాదితి భావః. కథం నిత్యస్యాత్మనో హననమత ఆహ సంసారమితి. అయమజ్ఞః. యద్యస్మాత్ అవిద్యయా స్వాత్మని సంసారం కలయతే పశ్యతి కల్పయతీతి వా. హి తస్మాదయమాత్మహా భవతి.

అయమర్థః. జీవోఽనాదికాలాదారభ్యానాదికర్మవశాచ్చతురశీతి లక్షజన్మాని ప్రపన్నస్సన్ గర్భవాసోత్క్రమణాదిషు నానావిధాని దుఃఖాన్యనుభూయతేషు క్రిమికీటపశుపక్ష్యాదిజన్మసు కర్మజ్ఞానవిధానాసమ్భవాత్కేవలం శోచిత్వా శోచిత్వా సుకృతాతిశయవశాది మాం మనుష్య యోనిమాగతః గర్భే వసన్నేవైవం మన్యతే. గర్భాన్నిస్సృతోఽహం కర్మణా భక్త్యా చేశ్వరమారాధ్య తదనుగ్రహవశాద్ జ్ఞానం లబ్ధ్వా మోక్ష్యామీతి. తతో గర్భాన్నిర్గతస్సన్నపహృతవివేకః బాల్యే క్రీడాభిస్తారుణ్యే కామాదిభిరపరవయసి చిన్తాదిభిశ్చ కాలం గమయిత్వా విహితాననుష్ఠానా న్నిషిద్ధస్య సేవనాచ్చ ప్రేత్య రౌరవాదినరకయాతనా అనుభవతి పశుస్థావరాది యోనీర్వా ప్రాప్నోతి. న తు పునర్మనుష్యజన్మ నాపి దేవజన్మ. తయోస్సుకృతాతిశయలభ్యత్వాత్. ఏవం స్థితే యో మోక్షసాధనానుష్ఠానయోగ్యం మనుష్యదేహం ప్రాప్యాపి తదననుష్ఠాయాత్మానం సంసారాన్న మోచయతి, ప్రత్యుత సంసార ఏవ పునః పాతయతి, స ఆత్మహా భవత్యేవ. ఆత్మానం కూపాదౌ పాతయన్హి లోకే ఆత్మహేత్యుచ్యతే. తస్మాద్విద్యయా య ఆత్మానం మోచయతి స మనుష్య ఆత్మబన్ధుః. యస్త్వవిద్యయా ఆత్మానం సంసారయతి స మనుష్య ఆత్మశత్రుత్వాదాత్మహా భవతి. ఉక్తం చ గీతాసు. "**అనాత్మనస్తు శత్రుత్వే వర్తేతాత్మైవ శత్రువ**"దితి.

కిఞ్చ దేహాత్మాభిమానీ అజ్ఞ ఆత్మత్వేన గృహీతం దేహమిమం ప్రారబ్ధావసానే వినాశ్య పునర్దేహాన్తరమాపద్యతే. తచ్చ వినాశ్య పునరన్యత్. తదపి వినాశ్య పునరపరమిత్యేవం దేహానాం వినాశకత్వాదాత్మహా భవతి. ఏవం మనుష్యజన్మన్యననుష్ఠిత మోక్షసాధనస్య పురుషస్యాత్మహత్యా దోషప్రాప్తేః, మోక్షసాధనానుష్ఠానేన మోక్షప్రాప్తేశ్చ సత్త్వాదవశ్యం మనుష్యేణ విషయాశాః పరిత్యజ్య మోక్షసాధనాన్యనుష్ఠేయాని యథాధికారమితి భావః. ఇదమేవోక్తం భాగవతే.

'**లబ్ధ్వా సుదుర్లభమిదం బహుసమ్భవాన్తే మానుష్య మర్థదమనిత్య మపీహ ధీరః**

తూర్ణం యతేత న పతేదనుమృత్యు యావన్నిశ్శ్రేయసాయ విషయః ఖలు సర్వతస్స్యా' దితి –

ముముక్షుణా బ్రహ్మణ్యాత్మని నిష్ఠా విధేయా. స చ విద్వా నాత్మేశ్వరం భజత ఇత్యుక్తం కిం పునస్తస్య బ్రహ్మణ ఆత్మన ఈశ్వరస్య తత్త్వమత ఆహ తత్త్వమితి. తత్త్వం బ్రహ్మ. తత్త్వం నారాయణః పర ఇతి శ్రుతేః – తదితి బ్రహ్మ వాచీ ఓంతత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృత

ఇతి గీతావచనాత్. తస్యభావస్తత్త్వం తదపి తదేవ. నిర్ధర్మకే బ్రహ్మణి ధర్మాయోగాత్? యద్వా తద్బ్రహ్మ త్వం త్వమేవ. కీదృశం బ్రహ్మేత్యత ఆహ. నిశ్చలమప్యాత్మనస్స్వస్య చిత్తాదపి జవవదితి. యద్వా. ఆత్మనస్తత్త్వం స్వరూపం నిశ్చలమపి చిత్తాదపి జవవదిత్యన్వయః. బతేత్యద్భుతే. నిశ్చలస్యాపి జవవత్త్వమద్భుతకరమిత్యర్థః. నచైవం విరుద్ధత్వాదప్రమాణమేవేదమితి వాచ్యమ్. నిశ్చలేఽపి జవవత్త్వస్యోపచారాదుపపత్తేః. కథమ్. ఉచ్యతే. గ్రామాద్గ్రామా ద్గ్రామాన్తరం ప్రత్యేకదా ప్రస్థితయోర్ద్వయోర్మధ్యే ఏకేన గ్రామన్తరం ప్రవిశతా యది గ్రామన్తరం ప్రవిష్టో దృశ్యేతాన్యస్తర్హి స ప్రవిష్టోఽన్యస్మాజ్జవవానిత్యుచ్యతే. ఏవం యం దేశం మనోఽజిగమిషతి తస్మిన్నపి దేశే మనసః ప్రవేశాత్ప్రాగేవాత్మాస్తీతి మనసో జవీయా నాత్మేత్యుచ్యతే. అత ఏవేదమతీన్ద్రియ మిన్ద్రియాగ్రాహ్యం న హి మనసోఽపి జవీయాంసమర్థమిన్ద్రియాణి గృహ్ణీయుః. యథాఽ శ్వాజ్జవీయాంసం హరిణం మహిషాః. కస్మాదిదం నిశ్చలమత ఆహ. సర్వవ్యాపీతి న హి పూర్ణస్య క్వచిత్కుతశ్చిత్కేనచిచ్చలనముపపద్యతే. అత ఏవాపవిక్రియం నిర్వికారం పరిపూర్ణస్య జన్మమరణే తావన్న స్తః కుతశ్చిదాగతేః క్వచిత్ప్రయాతేశ్చ జన్మమరణ రూపత్వాత్తయోః పూర్ణే అసంభవాత్. జన్మమరణాభావే చ సత్తావృద్ధి విపరిణామక్షయాణా మప్యభావాత్. జన్మపూర్వకా హి తే. యో హి జాతస్స ఏవాస్తీతి వర్ధత ఇతి విపరిణమత ఇతి క్షీయత ఇతి చ కాలభేదాదుచ్యతే. నచ సత్తా బ్రహ్మధర్మ ఏవేతి వాచ్యమ్. జన్మాధీనసత్తాయా అతథాత్వాత్. కాలత్రయసత్తా హి బ్రహ్మధర్మః. యద్వా ఇన్ద్రియవిషయత్వరూపసత్తేయం భావవికారః. నన్వేవమతీన్ద్రియస్య వస్తునః కథం సద్భావాభ్యుపగమోఽత ఆహ – రవి మరుద్వహ్న్యాది చేష్టా దధదితి. రవ్యాదీనాం యాశ్చేష్టాః క్రియాః గమనచాలనభాసనాద్యాః తాః దధత్. దధాతి విభజతి ధారయతీతి వా దధత్. రవ్యాదిచేష్టాభిస్తద్విధాతృ బ్రహ్మ జ్ఞాప్యత ఇత్యర్థః. నచ రవ్యాదీనాం తా శ్చేష్టాస్స్వాభావిక్య ఏవేతి వాచ్యమచేతనత్వాత్. వాస్యాదివత్సర్వస్యా ప్యచేతనస్య చేష్టా హి చేతనానుగ్రహకృతా. యద్వా రవ్యాదిచేష్టా నియామకమిత్యర్థః. అగ్న్యాదీనాం దాహకత్వాదికమేవ యథా స్యాదన్యదృథా న స్యాత్తథా వ్యవస్థాపకమిత్యర్థః. జగతో నియామ్యత్వేన లిఙ్గేన నియామకం బ్రహ్మానుమీయత ఇతి భావః. అథవా నిర్విశేషమపి తద్బ్రహ్మ రవిమరుద్వహ్న్యాది రూపం సత్ చేష్టా దధద్భవతి. యత్సూర్యాద్యుపాధిద్వారా భాసనాదిచేష్టా ధత్తే తస్య బ్రహ్మణ స్తద్భావోఽవశ్యమభ్యుపగన్తవ్య ఇతి భావః. నచ రవ్యాదయశ్చేతనా ఏవేతి వాచ్యమ్. చేతనత్వేపి తేషాం తదన్తర్గతం యదేకమేవా ఖణ్డం చైతన్యమస్తి తదేవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాప్యత ఇతి. యద్వా, రవి మరుద్వహ్న్యాదీన్ తచ్చేష్టాశ్చ దధత్ – నామరూపకర్మాణి దధదిత్యర్థః యస్మిన్ బ్రహ్మణీశ్వరేణ మాయావినా సర్వమిదం నామరూపక్రియామయం జగత్కల్పితం తదితి యావత్. ఆరోప్యభూతేన జగతా అధిష్టానభూతం బ్రహ్మ జ్ఞాప్యత ఇతి భావః. యద్వా సూత్రాత్మనేతి శేషః. బ్రహ్మ హి సూత్రాత్మనా రవ్యాదిచేష్టా విధత్తే. ఏవం చ హిరణ్యగర్భేణ తదాత్మభూతం బ్రహ్మ జ్ఞాప్యత ఇతి సిద్ధమ్. 2

శ్లో॥ నేదీయో విదుషాం విభాత్యవిదుషాం దూరస్థవద్యత్పునః
సర్వాన్తర్బహిరాస్థితం తదయతే భూతేషు సర్వేషు యః ।
భూతాన్యాత్మని తత్ర పశ్యతి చ యో భూతాని యస్యాప్యసా-
వాత్మైవాస్తి యదా తదాస్య విదుషః కశ్శోకమోహోదయః ॥ 3

వ్యా. నను న బ్రహ్మ సర్వవ్యాపి, దూరస్థవ దప్రత్యక్షత్వా దత ఆహ - **నేదీయ** ఇతి. యత్ విదుషాం నేదీయస్సన్నిహితతరమప్యాత్మత్వాదితి భావః. అవిదుషాం తు దూరస్థవద్విభాతి- విస్మృతకణ్ఠచామీకరన్యాయాదితి భావః వత్కరణాద్దూరస్థత్వమిదమపాస్తమేవేతి ద్యోత్యతే. సర్వాన్తర్బహిరాస్థితం సర్వస్యాన్తర్బహిశ్చాసమన్తాద్వ్యాప్య స్థితమ్. '**అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత**' ఇతి శ్రుతేః. తద్బ్రహ్మ సర్వేషు భూతేషు యః అయతే పశ్యతి. యః ఆత్మని ప్రత్యగ్భూతే తత్ర బ్రహ్మణి భూతాని పశ్యతి యస్య సర్వాణి భూతాన్యప్యసావాత్మైవాస్తి భవతి. ఆత్మైవ భూతాన్యస్తీత్యన్వయః. యదా యస్మిన్ కాలే తదా అస్య విదుషః ఏకత్వదర్శినః శోకమోహో దయః శోకమోహయోరుదయః కః. శోకమోహౌ న జాయేతే ఇత్యర్థః. ఆత్మని కల్పితానాం భూతానామాత్మాతిరేకేణాభావాత్సర్వేష్వాత్మకార్యేషు భూతేషు మృత్కార్యేషు ఘటాదిషు మృద ఇవాత్మన ఏకస్యైవానుగతత్వాదాత్మైవేదం సర్వమితి విద్వాన్యదా పశ్యతి తదా ద్వితీయవస్తున ఏవాభావాన్నాస్తి శోకమోహోదయావకాశ ఇతి భావః. 3

శ్లో॥ ఆత్మాసౌ విభురభ్రవత్ప్రవిమలో భాస్వానలిఙ్గో౽తను-
శ్శుద్ధో౽ పాపహతః ప్రభుస్సకలదృఙ్ముక్తో మనీషీ ధ్రువః ।
సర్వేషాం పరిభూః స్వభూః సమమయస్సంవత్సరాఖ్యప్రజా-
నాథేభ్యో విదధద్యథోచితమిమానర్థాన్ సమీష్టే స్వయమ్ ॥ 4

వ్యా. భూతాన్యాత్మైవేత్యుక్తం కీదృగాత్మేత్యత అహ **ఆత్మేతి** - అసావయమాత్మా అభ్రవద్గగన వద్విభుర్వ్యాపకః ప్రవిమలశ్చ. తర్హి గగనమేవాత్మానేత్యాహ భాస్వానితి స్వప్రకాశచైతన్య రూపః. తర్హి కిం పశ్యామి మనోమీత్యేవం దేహే ఉపలభ్యమానః పురుషస్సంసారీ జీవ ఆత్మా. నేత్యాహ. అలిఙ్గ ఇతి లిఙ్గశరీరరహితః. అత ఏవాతనుః స్థూలశరీరరహితః. అత ఏవ శుద్ధః. అత ఏవాపాపహతః పాపేనాహతః. అత ఏవ ప్రభురీశ్వరః. పాపహతో హ్యనీశ్వరః. అత ఏవ సకలదృక్ సర్వసాక్షీ. అనీశ్వరస్య హ్యసార్వజ్ఞ్యమ్. అత ఏవ ముక్తః. నిత్యముక్తః అత ఏవ మనీషీ. మనస ఇష్టయతీ మనీషా బుద్ధిస్సాస్యాస్తీతి మనీషీ. సర్వబుద్ధ్యుపలభ్యః. నతు తద్ధర్మోపలిప్త ఇతి భావః. అత ఏవ ధ్రువశ్శాశ్వతః. ప్రభుత్వాదేవ సర్వేషాం పరిభూః - సర్వాభిభవకరః. **న తత్ర సూర్యో భాతీ**త్యాదిశ్రుతేః **భీషాస్మాద్వాతః పవత** ఇత్యాదిశ్రుతేశ్చ. ఏవం స్వప్రకాశచైతన్య రూపత్వాదేవ స్వభూః. స్వే నైవ భవతీతి స్వభూః అజ ఇత్యర్థః. సర్వస్యాప్యనాత్మన ఆత్మకార్యత్వా- దేవాత్మాయమజ ఇత్యాహ. సమమయ ఇతి సర్వాత్మకః. ఏవంవిధ ఆత్మా. సంవత్సరా-

ఖ్యప్రజానాథేభ్యః. సంవత్సరనామకేభ్యః ప్రజాపతిభ్యః యథోచితమిమానర్థాన్విదధత్సన్ స్వయం సమీప్టే సమ్యగిష్టే ఈశ్వరో భవతీత్యర్థః. 4

శ్లో॥ ఆత్మానం య ఉపాసతే దధతి తే స్వాభావికీం బ్రహ్మతాం
కార్యం బ్రహ్మ తు యే భజన్తి త ఇమే హైరణ్యగర్భం పదమ్ ।
యేఽవిద్యాం సముపాసతే మలదృశో గచ్ఛన్తి తేఽన్ధం తమో
దేవాదీనపి యన్తి హన్త కుధియో దేవాదిపూజాపరాః ॥ 5

వ్యా. ప్రకృతాత్మజ్ఞానస్య ఫలం వదన్ తత్స్తుతయే ఉపాసనాన్తరఫలాన్యపి దర్శయతి **ఆత్మాన**మితి. యే ఆత్మానముపాసతే అహం బ్రహ్మాస్మీతి పశ్యన్తి. యద్వా చిన్తయన్తి. తే ఇమే విద్వాంసః స్వాభావికీం సహజాం బ్రహ్మతాం దధతి. యే తు కార్యం సోపాధికం బ్రహ్మ భజన్తి త ఇమే హైరణ్యగర్భం పదం సత్యలోకం భజన్తి. యే అవిద్యాం ప్రకృతిముపాసతే. మలదృశః విచేతసస్తే అన్ధం తమో గచ్ఛన్తి. దేవాదిపూజాపరాః కుధియస్తు దేవాదీనేవ యన్తి. హన్తేతి ఖేదే. కిమితి సర్వో లోక ఆత్మానమేవోపాస్యాత్మసాయుజ్యం న ప్రాప్నోతీతి శోచతి లోకముద్దిశ్య కవిః. 5

శ్లో॥ యో భానోరపి మణ్డలాన్తరగతం స్వావామనేత్రస్య చ
ఖ్యాతం ధ్యాయతి కాఞ్చనాఙ్గపురుషం బ్రహ్మాత్మకం స్వాభిదా ।
ఏకర్షే! యమ! వైధస! ప్రకటయ చ్ఛన్నం ముఖం బ్రహ్మణః
సూర్యోస్రానుపసంహరేతి కలయన్నన్తే స యాతీశ్వరమ్ ॥ 6

వ్యా. యదుక్తం కార్యం బ్రహ్మ తు యే భజన్తి – త ఇమే హైరణ్యగర్భం పదమితి తదేవ వివృణోతి. **య** ఇతి – యోఽపి యస్తు. భానోర్మణ్డలాన్తరగతం స్వావామనేత్రస్య స్వదక్షిణనేత్రస్య చాన్తరగతం ఖ్యాతం ప్రసిద్ధం బ్రహ్మాత్మకం కాఞ్చనాఙ్గపురుషం హిరణ్మయం పురుషం స్వాభిదా స్వాభేదేన. స ఏవాహమస్మీతి ధ్యాయతి. స ధ్యాతా అన్తే మరణకాలే. హే ఏకర్షే! హే యమ! హే వైధస! ప్రాజాపత్య! బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధి చ్ఛన్నం హిరణ్మయపాత్రేణేతి శేషః ముఖం ప్రకటయ – ప్రకాశయ. హే సూర్య! ఉస్రాన్ కిరణానుపసంహర. ఇతి కలయన్ ప్రార్థయన్ సన్. ఈశ్వరం సగుణం బ్రహ్మ ప్రయాతి తత్సాయుజ్యమేతి. 6

ఇతీశావాస్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

ఓం శాన్తిశ్శాన్తిశ్శాన్తిః.

శ్రీః

కేనోపనిషత్

శ్లో॥ యశ్చిత్తేన్ద్రియమారుతేరణకరో నేత్రస్య నేత్రం చ తం
శ్రోత్ర శ్రోత్రమిమం హృదోఽపి హృదయం వాచశ్చ వాచమ్పరమ్ ।
ప్రాణప్రాణమిహాధిగత్య కుశలా ఆత్మానమస్తైషణా-
స్త్యక్త్వేమాం తనుమాప్నువన్తి పరమం విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్ ॥ 7

వ్యా. అథ కేనోపనిషద్వ్యాఖ్యాయతే. సగుణబ్రహ్మవిద ఈశ్వరప్రాప్తిరభిహితా. అథ బ్రహ్మాత్మవిదో విదేహకైవల్యం భవతీతి వదన్ - తస్య తత్త్వం తద్జ్ఞానస్య ప్రధానమఙ్గం చ దర్శయతి. **య** ఇతి - యః చిత్తేన్ద్రియమారుతేరణకరః చిత్తస్యేన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం మారుతస్య ప్రాణవాయోశ్చ ఈరణకరః ప్రేరకః. తం నేత్రస్య చ చక్షుషోఽపి నేత్రం చక్షుః శ్రోత్రశ్రోత్రం శ్రోత్రస్యాపి శ్రోత్రం హృదో మనసోఽపి హృదయం మనః. యద్వా బుద్ధేరపి బుద్ధిం వాచశ్చ వాచోఽపి వాచం ప్రాణప్రాణం ప్రాణస్యాపి ప్రాణం పరమిమమాత్మానం కుశలా విద్వాంసః ఇహాస్మిన్నేవ జన్మని అత్రైవ దేహే ఇతి వా. అధిగత్య ప్రాప్య సాక్షాత్కృత్యేతి యావత్ అత ఏవ అస్తైషణాః త్యక్తసర్వకామాః **రసోఽప్యస్య పరం దృష్ట్వా నివర్తత** ఇతి గీతావచనాదితి భావః. యద్వా కుశలా అస్తైషణాస్సన్త ఆత్మానమధిగత్యేత్యన్వయః. నిష్కామస్య సన్న్యాసిన ఏవాత్మ జిజ్ఞాసాధికారాదితి. ఇమాం ప్రకృతాం తనుం త్యక్త్వా ప్రారబ్ధావసానే ఇతి భావః. పరమం శాశ్వతం విష్ణోః పరమాత్మనః పదం స్వరూపం ప్రాప్నువన్తి - బ్రహ్మసాయుజ్యం లభన్త ఇత్యర్థః. అనేన సర్వకామత్యాగః ప్రధానాఙ్గం జ్ఞానస్యేతి సిద్ధమ్. స ఏవ జ్ఞానినో లిఙ్గఞ్చ. భావినో మోక్షస్యాపి స ఏవ సూచకః. **యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృదిశ్రితా** ఇతి శ్రుతేః. ఆత్మనస్తత్త్వం చోక్తం చిత్తేన్ద్రియమారుతేరణకరత్వం నేత్రాది నేత్రాదిత్వఞ్చ. నను యది నేత్రాదేర్నామ నేత్రాదికమన్యత్స్యాత్తర్హి తస్యాప్యన్యత్స్యాదిత్యనవస్థా. యది న స్యాత్తర్హి నేత్రస్య నేత్రమిత్యాదివచనమనర్థకమితిచేన్నైష దోషః. నేత్రాదికం తావత్స్వవిషయప్రకాశనసమర్థం దృష్టమ్. తచ్చ తస్య సామర్థ్యమాత్మచైతన్యాభాసరసప్రయుక్తమేవేతి ప్రకృతవాక్యానామర్థ ఇతి జ్ఞానశక్తిమతా క్రియాశక్తిమతా చ యదాత్మచైతన్యేనానుగృహీతాని భూత్వా నేత్రాదీని రూపాదీన్ జానన్తి

వాక్ప్రాణాదీని వచనప్రాణనాదిక్రియాః కుర్వన్తి తమాత్మానం విదిత్వా ముచ్యత ఇతి ప్రకరణార్థః. 7

శ్లో॥ చక్షుర్నాఞ్ఛతి యత్ర వాగపి మనో జ్ఞాతాద్యదన్యత్తథాఽ
జ్ఞాతాద్యన్నగిరోదితం సముదితా వాణీ చ యేన స్వయమ్ ।
బుద్ధ్వా యన్న మతం చ యేన తు మతా బుద్ధిశ్శ్రవశ్చక్షుషీ
యజ్జానాతి న యద్యతోఽనితి మరుత్తద్బ్రహ్మ నోపాసితమ్ ॥ 8

వ్యా. ఏవం చక్షురాదేశ్చక్షురాదిత్వాదాత్మనః. యత్రాత్మని చక్షుర్నాఞ్ఛతి న ప్రసరతి చక్షురగ్రాహ్య ఇత్యేతత్. వాగపి నాఞ్ఛతి వాచాఽవాచ్య ఇతి యావత్. మనశ్చ నాఞ్ఛతి మనసాఽమన్తవ్య ఇత్యేతత్. యద్బ్రహ్మ జ్ఞాతాదన్యత్. మన ఇన్ద్రియవిషయం హి వస్తు జ్ఞాతమిత్యుచ్యతే. తథా యత్. అజ్ఞాతాదప్యన్యదేవ. జ్ఞాత్రాత్మభూతత్వాత్ – యద్గిరానోదితముదితం న భవతి. యేన చ వాణీ స్వయం సముదితా భవతి. యద్బుద్ధ్వా న మతం న బుద్ధం యేన చ బుద్ధిరేవ మతా బుద్ధా. యత్ శ్రవశ్చక్షుషీ జానాతి. శ్రవశ్చక్షుషీ తు యన్నజానీత ఇతి విపరిణామః. మరుత్ప్రాణో యతో యస్మాద్ధేతోరనితి ప్రాణితి. తత్ బ్రహ్మ భవతి. ఉపాసితన్తు బ్రహ్మ న భవతి. ఉపాసితస్యేన్ద్రియహృదయవిషయత్వాద్బ్రహ్మణశ్చ తదవిషయత్వాత్. తస్మాదుపాసకస్యాత్మైవ బ్రహ్మేతి పరమార్థః. 8

శ్లో॥ వేదాహం బృహదిత్యవైతి మనసా యో వేద దభ్రం స త
న్నో వేదాస్మి న వేద నేతి మనుతే యో వేద సమ్యక్స తత్ ।
విజ్ఞాతం త్వవిజానతాం బృహదవిజ్ఞాతం పునర్జానతాం
జ్ఞాతం మే ప్రతిబోధమేతదితి తన్మత్వాఽమృతం విన్దతే ॥ 9

వ్యా. న కేవలం యదుపాసితం తద్బ్రహ్మ న భవతీత్యేవ కిన్తు యద్విదితం తదపి బ్రహ్మ న భవత్యేవేత్యాహ **వేదేతి** – యః మనసా అహం బృహద్బ్రహ్మ వేద వేద్మీతి అవైతి మన్యతే స తద్బ్రహ్మ దభ్రమల్పమేవ వేద. యః పునః అస్మి అహం బ్రహ్మ వేదేతి నో మనుతే. న వేదేత్యపి న మనుతే స తత్సమ్యగ్వేద. అహం బ్రహ్మ వేదేతి యో మన్యతే స న బ్రహ్మవిత్. అజ్ఞేయత్వాద్బ్రహ్మణః. యస్త్వహం బ్రహ్మేత్యేవ వేద. న త్వహం బ్రహ్మ జానామీతి. న జానామీతి వా. మన్యతే. స విద్వాన్బ్రహ్మవిత్. జ్ఞాతుర్బ్రహ్మవిద ఏవ బ్రహ్మత్వాదితి భావః. బృహద్బ్రహ్మ. అవిజానతాన్తు విజ్ఞాతం జానతాం పునరవిజ్ఞాతమ్. అవిజానన్తోఽసమ్యగ్దర్శినః. తేషాం విజ్ఞాతమస్మాభిర్బ్రహ్మేతి మతిర్భవతీతి కృత్వా విజ్ఞాతమవిజానతామిత్యుక్తమ్. సమ్యగ్దర్శినస్తు బ్రహ్మణ్యారోపితా బుద్ధ్యాద్యుపాధయ ఏవాస్మాభిర్జ్ఞాయన్తే న తు బ్రహ్మేతి మన్యన్త ఇతి కృత్వా జానతామవిజ్ఞాతమిత్యుక్తమ్. లోకే శుక్త్యాది తత్త్వం విజానతామధ్యస్తరూప్యాదికమవిజ్ఞాతం భవతి అజానతామేవ తు అధ్యస్తం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రసిద్ధమ్. తద్వత్. బ్రహ్మణి జ్ఞేయత్వస్యాధ్యస్తత్వాదేవ

తత్త్వవిదో న జ్ఞాతం బ్రహ్మ పశ్యన్తీత్యర్థః. జ్ఞాతురాత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వాద్బ్రహ్మణి న జ్ఞాతత్వసమ్భవః జ్ఞాతృత్వజ్ఞాతత్వయోస్సామానాధికరణ్యాయోగాదితి భావః. తదేతద్బ్రహ్మ మే ప్రతిబోధం బోధే బోధే జ్ఞాతమితి మత్వా విద్వానితి శేషః అమృతం బ్రహ్మ విన్దతే ప్రాప్నోతి. బోధో బుద్ధివృత్తిః. యదా యదా అహం బ్రహ్మాస్మీత్యఖణ్డాకారా బుద్ధి వృత్తిర్జాయతే తదా తదా బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారో జాయతే విదుషః. ఏవం సతి ప్రతిబోధం మయా బ్రహ్మ విదితమేవేతి మన్యతే విద్వాన్. తద్వేదనాచ్చ ముక్తో భవతీత్యర్థః. నను. యో బ్రహ్మ మయా విదితమితి మన్యతే స మూఢ ఏవేత్యుక్తం ప్రాగిహ తు విపర్యయేణేతి కథం వ్యాఘాతపరిహార ఇతి చేదుచ్యతే. ఫలవ్యాప్తత్వలక్షణజ్ఞాతత్వాభావేపి బుద్ధివృత్తివ్యాప్తత్వలక్షణ జ్ఞాతత్వమస్త్యేవ బ్రహ్మణీతి - యేన ఫలవ్యాప్తత్వలక్షణం జ్ఞాతత్వం బ్రహ్మణి దృశ్యతే స ఏవ మూఢః. అవిద్యమానత్వాత్తస్య బ్రహ్మణీతి. ఏతేన అహం బ్రహ్మాస్మీతి శ్రవణాదినా జ్ఞాత్వా య స్సమాధావాత్మానమ్పశ్యతి స విద్వాన్ముచ్యత ఇతి సిద్ధమ్ - యద్వా. మే ప్రతిబోధం జ్ఞాతమిత్యస్య మామకసర్వబుద్ధివృత్తిసాక్షీత్యర్థః. యద్వా ప్రతిబోధం జ్ఞానం సర్వబుద్ధివృత్తిసాక్షి తదేతద్బ్రహ్మ మే స్వరూపమితి శేషః ఇతి మత్వేత్యన్వయః. జ్ఞాతమితి కర్తరి క్తః. అథవా జ్ఞాతమితి భావే క్తః. జ్ఞానమిత్యర్థః. ప్రతిబోధమనుస్యూతం జ్ఞానం బ్రహ్మేతి యావత్. 9

శ్లో॥ జానాత్యేతదిహైవ యోఽస్తి స సదా బ్రహ్మాత్మనా సర్వతో
నో జానాతి తు యో వినాశమయతే భూయాంసమజ్ఞ స్స నా ।
జ్ఞాత్వైవం కుశలా విచిన్త్య పరమం భూతేషు భూతేషు త-
ద్బ్రహ్మాస్మ్యేకమితి ప్రపద్య పరిహాయాజ్ఞం భజన్తేఽమృతమ్॥ 10

వ్యా. బ్రహ్మజ్ఞానాన్న కేవలం బ్రహ్మభావః కిన్తు తదభావప్రయుక్తవినాశాభావోపీత్యాహ. **జానాతీతి** - యః ఇహైవ మనుష్యజన్మన్యేవ. ఏతద్బ్రహ్మ జానాతి స సదాపి సర్వత్రస్సర్వత్రాపి బ్రహ్మాత్మనాఽస్తి విద్యతే. న కదాచిదపి తస్యాసత్త్వమిత్యర్థః. యస్తు ఏతన్నో జానాతి సః అజ్ఞః - నా - మనుష్యః. భూయాంసం వినాశం - నరకపాతాదిలక్షణమయతే - ప్రాప్నోతి. కుశలా ఏవం జ్ఞాత్వా. భూతేషు భూతేషు సర్వత్రాపి తత్పరమం బ్రహ్మ విచిన్త్య ధ్యాత్వా తదేకం బ్రహ్మాహ-మస్మీతి ప్రపద్య అజ్ఞం పరిహాయ త్యక్త్వా అమృతం బ్రహ్మ భజన్తే. 10

శ్లో॥ యస్యానుగ్రహతో విజిగ్యురసురానిన్ద్రాదయో దేవతాః
శక్నోతి స్మ తృణం న దగ్ధుమనలః క్షేప్తుం చ నైవానిలః ।
యస్యానుగ్రహవర్జనాదధిగతం దేవైరుమాభాషితా-
ద్యక్షాకారధరం చ యల్లసతి తద్విద్యోతనం విద్యుతామ్ ॥ 11

వ్యా. యదుక్తం బ్రహ్మణోఽస్తిత్వాధిగమద్వారం రవిమరుద్వహ్న్యాదిచేష్టా దధదితి తదేవ స్ఫుటయతి. **యస్యేతి**. ఇన్ద్రాదయో దేవతా యస్యానుగ్రహత ఏవాసురాన్విజిగ్యుః - జితవన్తః. యస్యానుగ్రహవర్జనాదనలః తృణమపి దగ్ధుం న శక్నోతి స్మ నాశకత్. అనిలశ్చ తృణమపి

క్షేప్తుం నైవ శక్నోతి స్మ. యక్షాకారధరం చ యత్ దేవైరిన్ద్రాదిభిః ఉమా భాషితాత్పార్వతీవాక్యా దధిగతం – జ్ఞాతమాసీత్. విద్యుతామపి విద్యోతనం భాసనం తద్బ్రహ్మ లసతి. తస్మాదగ్న్యాదీనాం దాహాది సామర్థ్యప్రదం బ్రహ్మ నాస్తీతి వక్తుం న శక్యత ఇత్యభిప్రాయః. 11

శ్లో॥ విద్యుద్వచ్చ నిమేషవద్ద్రుతతరం యద్భాసతే వ్యజ్యతే
సఙ్కల్పస్మరణాదివృత్తినిచయైస్స్వాన్తస్య శాన్తాశయాః ।
తద్ధ్యాయన్తి వనం జనైరితి సదా సంసేవనీయన్తు యే
ప్రత్యగ్భూతమమూన్ సమాని విబుధాన్భూతాని వాఞ్ఛన్తి తాన్ ॥ 12

వ్యా. బ్రహ్మణోఽస్తి త్వాధిగమాయ ద్వారాన్తరం వదన్ తద్ధ్యానఫలం దర్శయతి. **విద్యుద్వదితి** యద్బ్రహ్మ విద్యుద్వత్. నిమేషవచ్చ ద్రుతతరం భాసతే – సకృత్స్ఫురతీత్యర్థః. స్వాన్తస్య సఙ్కల్ప స్మరణాది వృత్తినిచయైర్యద్వ్యజ్యతే. అచేతనస్య మనసస్సఙ్కల్పాదికం హి చేతనానుగ్రహకృతమ్. శాన్తాశయా యే జనైస్సదా సమ్యక్ సేవనీయం ప్రత్యగ్భూతం తత్. వనమితి ధ్యాయన్తి. తాన్ అమూన్విబుధాన్. సమాని సర్వాణి భూతాని వాఞ్ఛన్తి అభీష్టానీతి శేషః. యద్వా, భూతాని ప్రాణినః సమాని సర్వాణి వాఞ్ఛితానీతి భావః. వాఞ్ఛన్తి యాచన్తే. బ్రహ్మాత్మవిద ఆశ్రితాభీష్టపూరణ చణత్వాదితి భావః. 12

శ్లో॥ స్వాధ్యాయశ్చ శమో దమశ్శుచి తపః కర్మాపి సత్యం గురౌ
దేవే భక్తిరమానితా చ ఋజుతా హింసా క్షమా హ్రీర్ధృతిః ।
యస్యైతాని తు సాధనాని పురుషస్స క్షీణపాపోఽయతే
విద్యాం వేద చ యస్త్విమాం సుఖమయే బ్రహ్మణ్యయం తిష్ఠతి ॥ 13

వ్యా. సమ్ప్రతి జ్ఞానసాధనాని దర్శయతి – **స్వాధ్యాయ** ఇతి – యస్య స్వాధ్యాయో వేదాధ్యయనమర్థావబోధపూర్వకం శమోఽన్తరిన్ద్రియనిగ్రహః దమో బహిరిన్ద్రియనిగ్రహః శుచి శుద్ధం స్వస్య పరస్య వా అపీడకమిత్యేతత్, తపః కర్మ విహితం సత్యం యథార్థభాషిత్వం గురౌ దేవే చ భక్తిః ప్రీతిః అమానితా మానాభావః. ఋజుతా అకౌటిల్యమహింసా భూతద్రోహాచిన్తనం క్షమా శీతోష్ణాది ద్వన్ద్వసహిష్ణుత్వం హ్రీర్లజ్జా ధృతిర్ధైర్యమిత్యేతాని సాధనాని సన్తి. సః క్షీణపాపః పురుషః విద్యామయతే – ప్రాప్నోతి యస్త్విమాం విద్యాం బ్రహ్మజ్ఞానం వేద ప్రాప్తవాన్ సోఽయం విద్వాన్ సుఖమయే ఆనన్దరూపే బ్రహ్మణ్యేవ తిష్ఠత్యేవ న తతః పునరావర్తతే.

ఇతి కేనోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

ఓం శాంతిశ్శాంతిశ్శాంతిః.

శ్రీః

కఠోపనిషత్

శ్లో॥ యచ్ఛ్రేయోఽభిలషత్యవాప్తుమనఘో మోక్షాత్మకం ధీమతా
తేనార్థేషు గృహేషు బన్ధుషు సుతభ్రాత్రఙ్గనాసు క్వచిత్ ।
ఉద్యానేషు రథేషు భూమిషు తనౌ స్వర్గోపభోగేష్వపి
ప్రీత్యాశే అవిధాయ శాన్తమనసా శుశ్రూషణీయో గురుః ॥ 14

వ్యా. అథ కఠోపనిషద్వ్యాఖ్యాయతే. తావ '**ద్గురుశుశ్రూషయావి**' ద్యేతి న్యాయా ద్విద్యావాప్తయే గురుశుశ్రూషాం సర్వకామసన్న్యాసపూర్వికాం విదధాతి. **య** ఇతి – అనఘః నిష్పాపః. సపాపస్య ముముక్షాయా ఏవానుదయాదితి భావః. ఇదఞ్చానఘత్వమిహజన్మని జన్మాన్తరే వానుష్ఠితైర్నిష్కామవిహితకర్మభిర్భవతి. యః మోక్షాత్మకం శ్రేయః నిశ్శ్రేయస మవాప్తుం ప్రాప్తుమభిలషతి తేన ధీమతా బుద్ధిశాలినా, అర్థేషు ధనేషు గృహేషు బన్ధుషు సుతభ్రాత్రఙ్గనాసు – సుతేషు భ్రాతృషు అఙ్గనాయాం దారేషు చ. ఉద్యానేషు రథేషు భూమిషు తనౌ స్వశరీరే స్వర్గోపభోగేషు చ క్వచిదపి కస్మింశ్చిదపి వస్తుని కస్మింశ్చిదపి కాలే వా. ప్రీత్యాశే లబ్ధేషు కామేషు ప్రీతిః. అలబ్ధేషు ఆశా. తే అవిధాయ అకృత్వా – '**ఈదూదే ద్వివచన**' మితి ప్రగృహ్యత్వా దసన్ధిః. శాన్తమనసా శాన్తేన ప్రసన్నేన మనసా గురుః బ్రహ్మవిదుపదేష్టా తత్త్వస్యాచార్యః. శుశ్రూషణీయః భజనీయః విద్యావాప్తయే ఇతి భావః. 14

శ్లో॥ స్త్రీపుత్రార్థగృహాదిసంసృతిమయప్రేయఃఫలైకాశ్రయాఽ
విద్యామార్గవిలక్షణో లసతి స శ్రేయోదవిద్యాపథః ।
భ్రాన్తాః పణ్డితమానినో గతిభృతోఽవిద్యాపథే న్ధాశ్రయాః
కూపేఽన్ధా ఇవ సంసృతౌ పరిపతన్త్యన్యే పురం బ్రహ్మణః ॥ 15

వ్యా. శ్రేయోఽభిలాషిణా విద్యావాప్తయే గురుశ్శుశ్రూషణీయ ఇత్యుక్తమ్ సర్వసన్న్యాస పూర్వకమ్. కిమయమేక ఏవ శ్రేయోఽవాప్తిమార్గః? యద్వా, కశ్చిదన్యోఽస్తి? అత ఆహ. **స్త్రీపుత్రేతి** – సః శ్రేయోదవిద్యాపథః మోక్షప్రదజ్ఞానమార్గః. స్త్రీపుత్రార్థగృహాదిసంసృతిమయప్రేయః ఫలైకాశ్రయాఽ విద్యామార్గవిలక్షణః. స్త్రియః పుత్రా అర్థాః గృహాః ఆదిపదాత్పూర్వశ్లోకోక్త

బన్ధుభూమ్యాదిగ్రహణమ్. త ఏవ సంసృతిస్సంసారః తన్మయం తద్రూపం ప్రేయః ఫలం – ప్రేయ ఇతి ఫలం తదేకాశ్రయాదవిద్యామార్గాద్విలక్షణస్సన్ లసతి. విద్యామార్గోఽ విద్యామార్గ ఇత్యస్తి మార్గద్వయమేవ. తత్ర విద్యామార్గ ఏవ శ్రేయఃప్రదో నాన్యః. అన్యస్త్వవిద్యామార్గః ప్రేయః ప్రద ఏవ. తత్ర శ్రేయో నిరతిశయసుఖపరమపురుషార్థః ప్రేయస్తు దుఃఖమయసంసారః. ధర్మార్థకామానాం త్రయాణాం సంసార ఏవాన్తర్భావః ఇతి. నన్వేవం సర్వే కిమితి శ్రేయోఽర్థం విద్యామార్గమేవ నాశ్రయన్తే అత ఆహ. భ్రాన్తా ఇతి – భ్రాన్తాః పణ్డితమానినః పణ్డితమాత్మానం మన్యన్త ఇతి పణ్డితమానినః. అవిద్యాపథే అవిద్యామార్గే గతిభృతః సఞ్చరన్తస్సన్తః కర్మాణి నిత్యాని నైమిత్తికాని కామ్యాని చ కర్తవ్యాన్యేవ. తత్ఫలం చ స్వర్గాది లక్షణం భోక్తవ్యమేవ. కర్తా భోక్తైవాత్మా. నాస్య బ్రహ్మత్వం స్వప్నేఽపి సమ్భావ్యతే. సుఖకరవిషయపరిత్యాగో న యుక్తః. పూర్వైరపి మరీచ్యాదిభిః కర్మమార్గ ఏవావలమ్బితః. విహితకర్మత్యాగశ్చ నరకపాతహేతురేవ. రమ్భాసమ్భోగ–జన్యానన్దాతిరిక్తః కశ్చిద్బ్రహ్మానన్దో నాస్త్యేవ ఇతి మన్వానాః కర్మజడాః కర్మాణ్యేవానుతిష్ఠన్త–స్సన్తః. అన్ధాశ్రయా అన్ధాః కూపే ఇవ. సంసృతౌ పరిపతన్తి – నిపతన్తి. అస్మత్పితృ పితామహాదయః కర్మాణ్యేవ కృతవన్తో వయమపి తథైవ కుర్మ ఇతి పూర్వాచారపరిగ్రహా ఏతే మూఢాః. అన్ధావలమ్బనా అన్ధా ఇవ సంసారకూపే పతన్తి. '**వ్యవహృతయే వికల్ప ఇషితోఽన్ధ పరమ్పరయా భ్రమయతి భారతీత ఉరువృత్తిభిరుక్థజడా**' నితి భాగవతాత్. అన్యే జ్ఞానినస్సన్న్యాసిన స్తు బ్రహ్మణః పురం స్థానం విశన్తీతి శేషః. పరిపతన్తీత్యస్యాత్రాప్యనుకర్షణమితి వా. 15

శ్లో॥ లోకోఽయం పశుపుత్రగేహధరణీధాన్యాదిరూపోఽస్తి త–
ద్భిన్నః కోఽపి పరో న చాస్తి హి తతస్తల్లాభవాఞ్ఛా వృథా ।
నష్టం దేహమయం ప్రతి స్వపితరం విత్తాది నాశ్యం న త–
త్ప్రాజ్ఞేనేత్యభిమన్యతే యమవశం యాత్యప్యవిద్యావశః ॥ 16

వ్యా. ఆస్తికేషు కర్మఠా అవిద్యాపథపాన్థాః సన్న్యాసినస్తు విద్యాపథపాన్థా ఇత్యుక్తమ్. నాస్తికానాం పునః కోమార్గ ఇత్యత ఆహ. **లోక** ఇతి – పశు పుత్రగేహధరణీధాన్యాదిరూపః అయం దృశ్యమానో లోక ఏవాస్తి. తద్భిన్నః కోఽపి పరో లోకో నైవాస్తి. హి యస్మాదేవం తతస్తస్మాత్. తల్లాభవాఞ్ఛా పరలోకకామః వృథా – వ్యర్థః. తత్తస్మాత్. నష్టం మృతం దేహమయం దేహరూపం దేహాత్మవాదిత్వాన్నాస్తికానామితి భావః. స్వపితరం ప్రతి – ఉద్దిశ్య ప్రాజ్ఞేన విదుషా విత్తాది న నాశ్యం న క్షపణీయమ్ ఇతి అవిద్యాస్థితః అవిద్యామార్గస్థః అనాదికాలా దారభ్య స్వాభావిక్యేవా విద్యామార్గప్రవృత్తిర్జీవానామితి భావః లోక ఇతి శేషః. అభిమన్యతే యమవశం మృత్యునిఘ్నతాం యాత్యపి ప్రాప్నోతి చ పునః పునర్మ్రియతే జాయతే చేత్యర్థః. నాస్తికా అప్యవిద్యా పథపాన్థా ఏవ పరన్తు కర్మఠేభ్యోఽపి హీనతరాం దుర్గతిమేవైతే గచ్ఛన్తి పశ్వాదిజన్మప్రాప్తిలక్షణాం నరకప్రాప్తిలక్షణాఞ్చేతి భావః. 16

శ్లో॥ విద్యామార్గముపైతి కోఽపి పురుషః ప్రక్షీణపాపో రమా
రామానుగ్రహతో యతోఽయమమృతః శ్రోతుం ప్రవక్తుం నృణామ్ ।
జ్ఞాతుం ద్రష్టుమపి ప్రదుర్లభతరః ప్రోక్తోఽప్యసమ్యగ్విదా
న జ్ఞేయో బహుచిన్తయాప్యణుతరోఽ తర్క్యో యదాత్మా పరః ॥ 17

వ్యా. నను కిమితి సర్వే విద్యామార్గమేవ న భజన్తే అత ఆహ. **విద్యేతి**. ప్రక్షీణపాపః కోఽపి ధన్యః పురుషః రమారామానుగ్రహత 'ఈశ్వరానుగ్రహా ద్విద్యామార్గముపైతి, **ఈశ్వరానుగ్రహాదేవ పుంసామద్వైతవాస**'నేతి స్మరణాత్. యతో యస్మాదయమాత్మా నృణాం వక్తురసత్వాత్ శ్రోతుం ప్రదుర్లభతరః ప్రకర్షేణ దుర్లభతరః, తథా శ్రోతురసత్వాత్ప్రవక్తు-మ్ప్రదుర్లభతరః, ఏవం వచనశ్రవణ వ్యవహారాభావాజ్జ్ఞాతుం ప్రదుర్లభతరః, ఏవమజ్ఞాతత్వాదేవ ద్రష్టుం సాక్షాత్కర్తుం ప్రదుర్లభతరః. ఆత్మతత్త్వస్య శ్రోతా, శ్రోతరి సతి వక్తా, జ్ఞాతా, ద్రష్టా, చ లోకేఽతీవ దుర్లభతర ఇత్యర్థః. నను వక్తరి సతి కథం తజ్జ్ఞానం దుర్లభమత ఆహ. అయమాత్మా అసమ్యగ్విదా అసమ్యగ్దర్శినా ప్రోక్తోఽపి జ్ఞేయో జ్ఞాతుం శక్యో న భవతి. తత్త్వవిదుపదిష్టమేవ జ్ఞానమాత్మావలోకనక్షమం భవతి, నేతరత్ '**ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన**' ఇతి గీతావచనాత్. స చ తత్త్వవిద్దుర్లభతరః. యే త్వధునా వేదాన్తిబ్రువాః పుస్తకభారహారిణ ఉపలభ్యన్తే తే అసమ్యగ్దర్శిన ఏవేతి తదుపదేశవశా దాత్మా న జ్ఞాతుం శక్యతే. ఉపదేష్టురేవాత్మజ్ఞత్వాభావాత్. ఉక్తఞ్చ. '**శబ్దబ్రహ్మణి నిష్ణాతో న నిష్ణాయాత్పరే యది, శ్రమస్తస్య శ్రమఫలో హ్యధేనుమివ రక్షత**' ఇతి. నను మన్దప్రజ్ఞతయా ఉపదేష్టురాత్మజ్ఞానాభావేఽపి తదుపదేశవశాచ్ఛిష్యస్య కుశలస్య విచారాదాత్మజ్ఞానం భవేదేవేత్యత అహ. బహుచిన్తయాపీతి బహువిచారేణాపి న జ్ఞేయః. కస్మాదేవం దుర్విజ్ఞేయ ఆత్మేత్యత ఆహ - యద్యస్మాత్పర ఆత్మా 'అణుతరః అతిసూక్ష్మః ఆకాశాదేరపి సూక్ష్మతమ ఇత్యేతత్. అత ఏవాతర్క్యః తర్కితుమశక్యః అప్రమేయత్వాదితి భావః. ఏవమాత్మనో దుర్విజ్ఞేయత్వాదాత్మాశ్రయేఽస్మిన్ విద్యామార్గే కోఽపి న ప్రవర్తతే. ఉక్తం చ భగవతా.

'**మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే,**
యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వత' ఇతి. 17

శ్లో॥ వేదాన్తప్రతిపాదితాత్మవిషయా నైవాపనేయా మతి
స్తర్కేణాన్యసమీరణేన చ బుధా విష్ణుప్రసాదాదితా ।
ప్రాప్యైనామపి హన్త మృత్యురపి హా చిత్వాఽగ్ని మాప త్వదం
యామ్యం స్వర్గ మతో న కామవిషయో భూయాద్విపశ్చిత్క్వచిత్ ॥ 18

వ్యా. తర్హి కథమాత్మా విజ్ఞాయేతేత్యత ఆహ. **వేదాన్తేతి** - వేదాన్తప్రతిపాదితాత్మవిషయా వేదాన్తైః ప్రతిపాదితో య ఆత్మా తద్విషయామతిః. బుధా విదుషా తర్కేణ స్వోత్ప్రేక్షయా అన్యసమీరణేన తార్కికాదేర్వచసా చ నై వాపనేయా నైవ హన్తవ్యా. వేదాన్తవిచారాదేవాత్మా

జ్ఞేయో నాన్యథేత్యర్థః. నను వేదాన్తైరాత్మా ప్రతిపాద్యతాం నామ కథం తద్బుద్ధ్యుదయోఽత ఆహ. విష్ణుప్రసాదాదీశ్వరానుగ్రహా దితా లబ్ధా మతిరిత్యస్యవిశేషణమిదమ్. యస్యేశ్వరాను–గ్రహోస్తి తస్య వేదాన్తవిచారా '**దహం బ్రహ్మాస్మీతి**' మతిరుదేతి. సా చ పునః పునర్వేదాన్తశ్రవణ మననాదినైవ దృఢీకర్తవ్యా. న తు తర్కశాస్త్రాదిభిర్విహన్తవ్యేత్యర్థః. ఏవం విద్యాం ప్రాప్తవాన్ పురుషః కిమ్మమాత్మజ్ఞస్య స్వర్గాదికామనయా అగ్నిహోత్రాదికర్మకరణేన వా క్షతిరితి న మనుయాదిత్యాహ. ప్రాప్తేతి. – మృత్యురపి సర్వజ్ఞోఽపి యమః ఏనాం విద్యాం ప్రాప్యాపి అగ్నిం చిత్వా అగ్ని చయనం కృత్వా యామ్యం స్వర్గం పద మాపదపి ప్రాపైవ. న తు ముక్తః. హా హన్తేతి ఖేదాతిశయే అతోఽస్మాద్ధేతోః. విద్వాన్క్వచిదపి కస్యాంచిదవస్థాయామపి కస్మింశ్చిదపి వస్తుని. కామవిషయః కామవాన్న భూయాత్. కామాత్ కర్మ కురుతే కర్మఫలాయ జాయతే మ్రియతే చేతి సంసారస్య కామమూలకత్వాదితి భావః. 18

శ్లో॥ తం దుర్దర్శమనుప్రవిష్టమమలం గూఢం గుహాయాం స్థితం
ప్రత్నం గహ్వరగం జహాతి కుశలో జ్ఞాత్వా తు హర్షం శుచమ్ ।
శ్రుత్వా బ్రహ్మ గురోర్ముఖాదణుతరం ధర్మ్యం పృథక్కృత్య త–
త్స్వాజ్ఞాదేర్మననాదినాఽత్మవిభవాద్ జ్ఞేయో హి ధీరేణ సః ॥ 19

వ్యా. ఆత్మజ్ఞానాత్కిం ఫలమత ఆహ. **తమితి** – గూఢం గహనమనుప్రవిష్టం ప్రాకృత విషయవికారవిజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్. గుహానిహితం గుహాయాం బుద్ధౌ స్థితమత ఏవ గహ్వరగం గహ్వరం విషమమనేకార్థసఙ్కటం గచ్ఛతీతి గహ్వరగం గహ్వరస్థమత ఏవ దుర్దర్శం ద్రష్టుమశక్యం తం ప్రత్నం పురాణమమలమాత్మానం జ్ఞాత్వా సాక్షాత్కృత్య కుశలస్తు హర్షం శుచం చ జహాతి త్యజతి ఆత్మన ఉత్కర్షాపకర్షయోరభావాదితి భావః. కేన ప్రకారేణాత్మా జ్ఞాతవ్యోఽత ఆహ. శ్రుత్వేతి – గురోర్ముఖాద్వచనాదణుతరమతిసూక్ష్మం ధర్మ్యం పరమానన్దప్రాప్తిసాధనం చ బ్రహ్మ శ్రుత్వా శ్రవణేన జ్ఞాత్వేత్యర్థః. తత్తతః ధీరేణ విదుషా సః బ్రహ్మాభిన్న ఆత్మా. ఆత్మవిభవా ద్బుద్ధిసామర్థ్యాత్ మననాదినా మనననిదిధ్యాసాభ్యాం స్వాజ్ఞాదేః. స్వశరీరేన్ద్రియప్రాణమనో బుద్ధ్యవ్యక్తేభ్యః పృథక్కృత్య జ్ఞేయః హిః ప్రసిద్ధౌ. ఏవమేవ పూర్వైశ్శుకాదిభిర్జనకాదిభిశ్చ జ్ఞాత ఇత్యర్థః అనేన నాస్తికాభిమతో దేహాత్మవాదః, కర్మఠాభిమతో భోక్తృకర్త్రాత్మవాదశ్చ పరాస్తః. కథమ్ ఉచ్యతే. న తావద్దేహ ఆత్మా. దేహాదన్యస్యైవ కర్తుర్భోక్తుః స్వప్న ఉపలబ్ధేః. నాపి కర్తృ భోక్తృ చ లిఙ్గమ్మన ఇన్ద్రియాద్యాత్మకమాత్మా సుషుప్తౌ అకర్తురభోక్తురలిఙ్గస్యైవాత్మన ఆనన్దమయస్యోప లమ్భాత్. యద్యపి సుషుప్తౌ న కస్యాప్యుపలమ్భస్తథాపి సుషుప్తిసాక్షీ కశ్చిదస్తీత్యవశ్యమభ్యు–పేయః. ఉత్థితస్మరణాన్యథానుపపత్తేః. నాపి సౌషుప్తంతమ ఏవాత్మా. తస్య జడత్వాత్తత్సాక్షిణోన్యస్య సత్త్వాచ్చ. తస్మాదకర్త్రభోక్తృ సర్వసాక్షి చైతన్యం బ్రహ్మైవాత్మేతి – అయమేవ దేహాదిభ్య స్సకాశాదాత్మనః పృథక్కరణప్రకారః ఉక్తశ్చాయం భాష్యకారైః

'నాహం దేహో నేన్ద్రియాణ్యన్తరఙ్గో నాహంకారః ప్రాణవర్గో న బుద్ధిః,
దారాపత్యక్షేత్రవిత్తాదిదూరస్సాక్షీ నిత్యః ప్రత్యగాత్మా శివోఽహ'మితి. 19

శ్లో॥ ఓమిత్యేతదయం పదం శ్రుతిగణో బ్రూతే సమస్తస్తప-
స్తోమోఽదఃప్రతిపత్తయే భవతి వా తద్బ్రహ్మచర్యం బుధాః ।
కామేనాస్య చరన్త్యతః పరమిదం బ్రహ్మాక్షరం చాపరం
శ్రేష్ఠాలమ్బనమేతదేత్య భజతే విద్వాన్పురం బ్రహ్మణః ॥ 20

వ్యా. మన్దప్రజ్ఞస్య ముముక్షోర్బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనమాహ. **ఓమితి** - అయం సమస్తః ఋగ్యజురాద్యాత్మకః శ్రుతిగణః ఓమిత్యేతత్పదం బ్రూతే పరం బ్రహ్మ వక్తీత్యేకోఽర్థః అపరం బ్రహ్మ ప్రణవాత్మకం వక్తీత్యన్యోఽర్థః. తపస్తోమః తపసాం స్తోమస్సమూహః అదఃప్రతిపత్తయే ఓమిత్యేతత్పదప్రాప్తయే భవతి వా - భవత్యేవ. తత్తస్మాత్ బుధాః అన్యపదస్య కామేన ప్రాప్తీచ్ఛయా బ్రహ్మచర్యం చరన్తి అతోఽస్మాద్ధేతోః ఇదమక్షరమోమిత్యేతత్పదం పరం బ్రహ్మ భవతి. హిరణ్యగర్భాత్మకమపరం బ్రహ్మ చ భవతి. విద్వాన్ శ్రేష్ఠాలమ్బనం శ్రేష్ఠమాలమ్బనమేతదోమితి పదమేత్య - ప్రాప్య అవలమ్బ్యేత్యేతత్. బ్రహ్మణః హిరణ్యగర్భస్య పురం లోకం భజతే. అపరబ్రహ్మకామశ్చేత్ బ్రహ్మణః - పరమాత్మనః పురం ధామ స్వరూపమిత్యేతద్భజతే. పరబ్రహ్మకామశ్చేత్ ఇతి భావః. 20

శ్లో॥ ధర్మాధర్మకృతాకృతాగతగతాయాస్యత్పదార్థేతరో
నోత్పన్నో న మృతోఽక్షరో న జనకో జన్యో న నిత్యో ధ్రువః ।
ఆత్మాఽసౌ నిహతే వపుష్యనిహతోఽ కర్తా పురాణః పుమాన్
హన్తారం చ హతం య ఏనమయతే మూఢస్స దేహాత్మదృక్ ॥ 21

వ్యా. దేహాదివిలక్షణమకర్తారమభోక్తారం చాత్మానం నిర్ధారయితుం తద్విశేషణాన్యాహ **ధర్మేతి** - ధర్మాధర్మకృతాకృతాగతగతాయాస్యత్పదార్థేతరః ధర్మస్సుకృతాఖ్యోఽ పూర్వపదార్థః అధర్మో దుష్కృతమపూర్వమ్. కృతం - ధర్మాధర్మజనకం విహితం ప్రతిషిద్ధం కర్మ స్వాభావికఞ్చ అకృతం కర్మాభావో నివృత్తిరిత్యేతత్. యద్వా కృతం కార్యమకృతం కారణమ్ ఆగతం - వర్తమానం గతం భూతమాయాస్యద్వర్తిష్యమాణం సర్వేషాం ద్వన్ద్వః తాన్యేవ పదార్థాః తేభ్య ఇతరో విలక్షణః. న ధర్మః నాప్యధర్మః న కార్యం నాపి కారణం న భవన్న భూతం నాపి భవిష్యత్ వస్తు భవత్యాత్మేత్యర్థః. కస్మాదాత్మనో ధర్మాధర్మాదివైలక్షణ్యమత ఆహ - ఆత్మా, ఉత్పన్నో న భవతి. మృతశ్చ న భవతి ధర్మాధర్మౌ తు ఉత్పద్యేతే ఫలదానానన్తరం నశ్యతశ్చ. అతో నాత్మా ధర్మాధర్మరూపః. కుతోఽస్య జన్మమరణాభావోఽత- ఆహ. అక్షర ఇతి - అవినాశిన ఆత్మనః కథం జన్మమరణే స్యాతామ్. ఆత్మా జనకో న భవతి జన్యో న భవతి. అత ఏవ కారణకార్యవిలక్షణః. న చాత్మా జగతః కారణమిత్యుక్తమితి వాచ్యం - మాయాద్వారైవ జగత్కారణత్వమాత్మనో

న వాస్తవమితి – యద్వా లోకే యత్కారణం వస్తు మృదాది యచ్చ కార్యం వస్తు ఘటాది తదుభయమప్యాత్మా నేత్యర్థః. నిత్యః కాలత్రయవర్తీ అత ఏవాగతగతాయాస్య ద్వస్తువిలక్షణ ఇతి భావః ఏవం నిత్యత్వాదేవ ధ్రువః పర్వతవన్నిశ్చలః యద్వా ధ్రువశ్శాశ్వతః. అత ఏవాసావాత్మా వపుషి శరీరే నిహతేఽపి అనిహతః అకర్తా పురాణః పురాపి నవః పుమాన్పురుషః భవతి. అకర్తేత్యనేన భోక్తృత్వఞ్చ ప్రతిషిద్ధ్యతే కర్తృత్వపూర్వకత్వాద్భోక్తృత్వస్య. ఏవం స్థితే ఆత్మతత్త్వే య ఏనమాత్మానం హన్తారం హతం చాయతే మన్యతే స దేహాత్మదృగ్దేహాత్మాదర్శీ మూఢ ఏవ. **'హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం హతశ్చేన్మన్యతే హతమ్. ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యత'** ఇతి గీతావచనాత్. తస్మాన్నాస్తికమతం కర్మఠమతఞ్చ నాదర్తవ్యమిత్యభిప్రాయః. 21

శ్లో॥ యోఽణీయానణుతో మహాంశ్చ మహతో జన్తోర్గుహాయాం స్థితో
నిష్కామోఽ యతి ధాత్వనుగ్రహవశాద్యం శోకనాశం తతః ।
అసీనోఽపి సుదూరమేతి చ శయన్ యస్సర్వతో యాత్యహో
కస్తం వేత్తు మదామదం రవిసుతాద్దేవం పరోఽర్వాక్తనః ॥ 22

వ్యా. యల్లౌకికానాం కేషాంచిచ్ఛాస్త్రిణాం చ దేహాత్మకర్త్రాత్మభ్రాన్తిః తద్వ్యక్తమేవ – దుర్విజ్ఞేయత్వాదాత్మన ఇత్యాహ **య** ఇతి – యః అణుతః అణోరప్యణీయానణుతరః మహతోఽపి మహాంశ్చ పరమాణుత్వపరమమహత్త్వయోస్సామానాధికరణ్యాయోగాదపరిచ్ఛేద్య ఇత్యర్థః. జన్తోః ప్రాణినాం గుహాయాం బుద్ధౌ స్థితః తత్రోపలభ్య ఇత్యర్థః. నిష్కామః విద్వాన్ ధాత్వనుగ్రహవశాదీశ్వరానుగ్రహబలాన్మనఃప్రసాదవశాదితి వా యమయతి ప్రాప్నోతి జానాతీత్యేతత్. తతో యస్యాయనాత్ శోకనాశనం సంసారనాశమయతి భజతే ముచ్యతే ఇత్యేతత్. యః అసీనోఽపి సుదూరమేతి, యః శయన్నపి సర్వతో యాతి దేహోపాధివశాదాసీనస్య శయానస్య చాత్మనః మన ఉపాధివశాద్దూరగమనసర్వతో గమనే సమ్భవత ఇతి భావః. అహో ఇతి విరుద్ధానేకధర్మసామానాధికరణ్యాదాశ్చర్యమ్. తం మదామదం సమదమమదం చ సహర్షమహర్షం చ మనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాదితి భావః. దేవం – ద్యోతనశీలమాత్మానం రవిసుతా ద్యమాత్పరోఽన్యోఽర్వాక్తనోఽర్వాచీనః కః ప్రాణీ వేత్తు న కోఽపీత్యర్థః. యద్యపి రవిసుతాత్ప్రాక్తనా హిరణ్యగర్భాదయో విదురాత్మానమ్. తథాపి న తతోఽర్వాచీనా అస్మదాదయ ఇతి భావః ఇదం చాత్మనో దుర్విజ్ఞేయత్వాభిప్రాయేణోక్తమేవ. కథమన్యథా యమాదర్వాక్తనానాం శుకాదీనా మాత్మజ్ఞత్వమ్. 22

శ్లో॥ తిష్ఠన్తం త్వనవస్థితాసు తనుషు స్వాత్మానమేకం విభుం
యో దేహఞ్చ మహాన్తమేతి కుశలస్సోఽయం న శోచత్యపి ।
నో లభ్యః ప్రవచోభిరేష పురుషో నో మేధయా న శ్రుతై–
రాత్మప్రార్థనయా శమాదిసహితజ్ఞానేన లభ్యః పునః ॥ 23

వ్యా. దుర్విజ్ఞేయోఽప్యాత్మా, కేనచిదుపాయేన జ్ఞాతవ్య ఏవ న తు త్యక్తవ్యః. మహాఫలసమ్భవాదిత్యాహ. **తిష్ఠన్తమితి** – యస్తు కుశలః అనవస్థితాసు – అస్థిరాసు నానావిధాస్వితి వా తనుషు దేవమనుష్యపిత్రాదిశరీరేషు తిష్ఠన్తం కాష్ఠేషు దాహవదితి భావః. కథమస్య సర్వశరీరావస్థితిర్యుగపద్యుజ్యతేఽత ఆహ. విభుం – వ్యాపకం గగనవదితి భావః. అత ఏవైకం జీవబహుత్వే మానాభావాదితి భావః. న చ జీవైకత్వే కథం సంసారవైచిత్ర్యమితి వాచ్యమ్. బుద్ధ్యాదిప్రయుక్తత్వాత్తస్య. అత ఏవ '**క్షేత్రజ్ఞఞ్చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భార**'తేతి భగవతాగీతమ్. అనేన జీవేశ్వరభేదోఽపి నిర్మూలితః. అదేహం – స్వతో దేహరహితం మాయయాఽయం దేహవానివ ప్రతిభాతి న వస్తుత ఇతి భావః. మహాన్తమాత్మానమేతి సాక్షాత్పశ్యతి అయమహమస్మీతి. సోయం విద్వాన్ న శోచత్యపి నైవ శోచతి. '**తరతి శోకమాత్మవి**' దితి శ్రుతేరితి భావః తర్హి కేనోపాయేనాయం లభ్యోఽత ఆహ. ఏష పురుష ఆత్మా, ప్రవచోభి – రనేకవేదవేదాఙ్గాదిస్వీకారై ర్నో లభ్యః. మేధయా – గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా నో లభ్యః. శ్రుతైశ్శ్రవణైశ్చ బహుభిర్న లభ్యః. కిన్తు ఆత్మప్రార్థనయా – సర్వకామత్యాగపూర్వికయా ఆత్మైకకామనయా శమాదిసహితజ్ఞానేన పునర్లభ్యః. యస్సర్వాన్ కామాన్విహాయాఽఽత్మానమేకమేవ కామయమాన స్సన్, శమాదిసహితశ్శ్రవణాదికమభ్యస్యతి తేనాత్మా లభ్యత ఇత్యర్థః. 23

శ్లో॥ యోఽశాన్తో న సమాహితో న విరతో దుష్కర్మణోఽశాన్తహృ-
న్నాత్మార్థీ న పరాత్మవిత్స పురుషం జానాతు తం వా కథమ్ ।
సర్వం యస్య జగ త్ప్రయాత్యశనతాం బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రాదికం
స్తమ్బాన్తం చ తథోపసేచనపదం మృత్యుశ్చ యస్యాఞ్చతి ॥ 24

వ్యా. శమాదిసాధనసంపన్న ఆత్మకామ ఏవ జానాత్యాత్మానమిత్యన్వయః పూర్వశ్లోకే దర్శితః. ఇహ తు – తదభావే తదభావ ఇతి వ్యతిరేకం దర్శయతి **య** ఇతి – యః – అశాన్తః ఇన్ద్రియచాపల్యాదనుపరతః అత ఏవాశాన్తహృదశాన్తస్వాన్తః అత ఏవ న సమాహితశ్చిత్తైకాగ్ర్య రహితః. అశాన్తత్వాదేవ దుష్కర్మణో న విరతః, అశాన్తహృత్త్వాదేవ నాత్మార్థీ. నిష్కామః ప్రశాన్తచేతా హ్యాత్మకామీ భవతి. అత ఏవాస్య పరోక్షాత్మజ్ఞానమపి నాస్తీత్యాహ – న పరాత్మవిదితి. స పురుషః తం కథం వా జానాతు? కథమపి న జానీయాదేవ. కోఽసౌ పురుషోఽత ఆహ. సర్వమితి. యస్య బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రాదికం స్తమ్బాన్తం చ సర్వం జగ దశనతా మన్నత్వం ప్రయాతి. యస్సర్వం జగదత్తీత్యర్థః. సర్వలయసాక్షిత్వాదితి భావః. నను మృత్యునైవ సర్వమద్యతేఽత ఆహ. తథా మృత్యుశ్చ యస్యోపసేచనపదం – శాకత్వమఞ్చతి అశనత్వేఽప్యపర్యాప్త ఏవ మృత్యురిత్యర్థః. తం పురుషమితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. 24

శ్లో॥ దేహేఽస్మిన్ పరమం నభః పరపదం బుద్ధిమ్ప్రవిశ్య స్థితౌ
గూఢౌ ద్వౌ పురుషౌ పరస్పరపరౌ ఛాయాప్రకాశావివ ।

ఏకస్తత్ర ఫలం కృతస్య మధురం భుఙ్క్తే పరః పశ్యతి
బ్రహ్మజ్ఞా ఇతి సమ్భణన్తి కృతినః పఞ్చాగ్నయోఽపి స్ఫుటమ్ ॥ 25

వ్యా. నను స పురుషః కిమీశ్వరః కిం వాజీవ ఇతి శంకాయాం తావజ్జీవేశ్వరయో ర్లక్షణమాహ – **దేహే** ఇతి. అస్మిన్ దేహే వర్తమానమితి శేషః పరపదం పరస్య బ్రహ్మణః పదం స్థానం బుద్ధిం బుద్ధిశబ్దవాచ్యం పరమం నభః పరమాకాశం ప్రవిశ్య ఛాయాప్రకాశావివా తపానాతపావివ పరస్పరౌ అన్యోన్యవిలక్షణౌ గూఢౌ ద్వౌ పురుషౌ స్థితౌ తత్ర తయోః పురుషయో రేకః జీవ ఇత్యర్థః. కృతస్య కర్మణః ఫలం సుఖం దుఃఖం వా మధురం స్వాదు యథా తథా మధురం ఫలమితి వా భుఙ్క్తే అనుభవతి పరః. అన్య ఈశ్వర ఇత్యర్థః. పశ్యతి కర్మఫల మనశ్నన్ సాక్షాత్పశ్యతి. బుద్ధిప్రవిష్టో భోక్తా జీవః బుద్ధిప్రవిష్టస్సాక్షీ ఈశ్వర ఇతి భావః. ఇతి బ్రహ్మజ్ఞా బ్రహ్మవిదస్సమ్యగ్భణన్తి వదన్తి కృతినః కర్మిణః పఞ్చాగ్నయః అపి శబ్దాత్ త్రిణాచికేతాశ్చ స్ఫుటం సమ్భణన్తి తస్మాదాస్తికైర్నాత్ర సంశయః కర్తవ్య ఇతి భావః. 25

శ్లో॥ యత్సేతుః కృతినాం నృణామపరమం దుఃఖాబ్ధిసన్తారణే
యత్సంసారసముద్రతారణహృదాం భూయః పరఞ్చాభయమ్ ।
బ్రహ్మైతద్ద్వివిధం తదక్షరమిహ జ్ఞాతుం నృభిశ్శక్యతే
చేతుం చాప్యపరం న తత్ర విధినా నో నాచికేతాత్మకమ్ ॥ 26

వ్యా. తత్ర జీవస్య కర్తవ్యం దర్శయతి. **యదితి** – యదపరమం బ్రహ్మ కృతినాం కర్మిణాం నృణాం దుఃఖాబ్ధిసన్తారణే సేతుర్భవతి. యద్భూయః యత్తు పరం బ్రహ్మ సంసారసముద్ర తారణహృదాం సంసారసముద్రపారగమనాభిలాషిణాం నృణామభయం భయశూన్యం పరమాశ్రయమ్భవతి. తదేతత్ ద్వివిధం పరమపరం చాక్షరం బ్రహ్మ ఇహ లోకే నృభిర్జ్ఞాతుం వైరాగ్య శక్యతే. తత్ర చ బ్రహ్మద్వయే నాచికేతాత్మకమగ్నిస్వరూపమపరం బ్రహ్మ. విధినా చేతుం చ నృభిర్నో శక్యత ఇతి న. అపితు సుఖేన శక్యత ఏవ. తస్మాత్కర్మబ్రహ్మవిదాశ్రయే పరాపరే ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇతి వాక్యార్థః. 26

శ్లో॥ బుద్ధ్యా సారథినా మనోరశనయా సఙ్గృహ్యమాణేన్ద్రియ-
స్తోమాశ్వైరనుకృష్యమాణమధిరుహ్యాత్మా శరీరం రథమ్ ।
శబ్దాదీన్విషయాన్యతోఽనుభవతి ప్రజ్ఞానినోఽముం తతో
భోక్తారం బ్రువతే హృదిన్ద్రియశరీరోపాధిసంయోగతః ॥ 27

వ్యా. కథం జీవస్య భోక్తృత్వం తద్దర్శయతి బుద్ధ్యేతి. యతో యస్మాదాత్మా రథికస్థానీయః బుద్ధ్యా సారథినా మనోరశనయా మనసైవ రశనయా సఙ్గృహ్యమాణైరిన్ద్రియస్తోమరూపైరశ్వై రనుకృష్యమాణం శరీరం రథమధిరుహ్య శబ్దాదీన్విషయాననుభవతి తతస్తస్మాత్ అముం జీవం

ప్రజ్ఞానినః ప్రాజ్ఞాః హృదిన్ద్రియశరీరోపాధిసంయోగతః హృదిన్ద్రియశరీరరూపోపాధి సంయోగాద్ధేతోః భోక్తారం బ్రువతే. ఔపాధికమేవ జీవస్య భోక్తృత్వం న స్వాభావికమితి భావః. 27

శ్లో॥ విజ్ఞానఞ్చ సమాహితఞ్చ హృదయం నో బుద్ధిసూతస్య చే-
ద్వశ్యా స్యాత్కథ మిన్ద్రియాశ్వవితతిర్యద్యస్తి వశ్యా తు సా ।
విజ్ఞానేన సమాహితేన మనసా యుక్తస్తు యత్సారథిః
న ప్రాప్నోతి యియాసితం పరపదం నాన్యస్తు దుస్సారథిః ॥ 28

వ్యా. కథమ్పునరన్యజీవస్య ఔపాధికభోక్తృత్వపరిత్యాగపూర్వకస్వాభావికేశ్వరత్వప్రాప్తిరత ఆహ **విజ్ఞానమితి** - బుద్ధిసూతస్య బుద్ధిరూపసారథేః విజ్ఞానం నైపుణ్యం సమాహితం హృదయం మనశ్చ నో చేన్నాస్తి యది. ఇన్ద్రియాశ్వవితతిః ఇన్ద్రియరూపాశ్వసమూహః కథం వశ్యా స్యా న్న కథమపీత్యర్థః. బుద్ధిసూతస్య విజ్ఞానం సమాహితం హృదయం చ యద్యస్తి తర్హి సా ఇన్ద్రియాశ్వ వితతిర్వశ్యా స్యాత్ - యత్సారథిః యస్య సారథిః విజ్ఞానేన సమాహితేన మనసా చ యుక్తో భవతి స రథికః యియాసితం గన్తుమిష్టం పరపదముత్కృష్టస్థానముద్యానాదికం పరం బ్రహ్మ చ ప్రాప్నోతి. అన్యో దుస్సారథిః దుష్టస్సారథిర్యస్య స దుస్సారథిః విజ్ఞానేన సమాహితమనసా చ హీనో యస్య సారథిస్స ఇత్యర్థః యియాసితం పదం నైవ ప్రాప్నోతి తస్మాద్విజ్ఞానవత్యా సమాహితమనస్కయా చ బుద్ధ్యా భవితవ్యమిత్యభిప్రాయః. 28

శ్లో॥ విజ్ఞానీ శుచిరాత్మవాంస్తు పురుషస్సంసారమార్గస్య త-
త్పారం విష్ణుపదం ప్రయాతి న పునస్సంసారమాపద్యతే ।
విజ్ఞానేన సమాహితేన మనసా రిక్తః పునశ్చాశుచి-
స్తద్విష్ణోః పరమం పదం న భజతే సంసార ఏవ స్థితః ॥ 29

వ్యా. తస్మాత్ - విజ్ఞానీ శుచిర్నిర్మలః ఆత్మవాన్ సమాహితహృదయశ్చ పురుషస్తు సంసార మార్గస్య పారం తత్ప్రసిద్ధం విష్ణుపదమీశ్వరత్వం ప్రయాతి పునస్సంసారం నాపద్యతే న భజతే. బుద్ధ్వా ఆత్మానాత్మనీ వివిచ్య జానన్ సమాహితాత్మా జీవః అవిద్యాకృతం భోక్తృత్వం పరిత్యజ్య స్వాభావికమీశ్వరత్వం మాప్నోతి, న పునర్భోక్తృత్వం ప్రపద్యతే, తన్మూలస్యాజ్ఞానస్య నష్టత్వాదితి భావః. రజ్జోరవిద్యయా సర్పత్వమివ జీవత్వం జాతమవిద్యయా కిలేశ్వరస్య విద్యయా అవిద్యాయా నాశే సతి రజ్జోస్సర్పత్వమివేశ్వరాజ్జీవత్వమపగచ్ఛతీతి గూఢాశయః. నను ద్వౌ పురుషౌ బుద్ధిమ్ప్రవిశ్య స్థితావితి పూర్వముక్తమధునా తు ఏకస్యైవ భ్రాన్త్యా జీవత్వం స్వత ఈశ్వ రత్వమిత్యుచ్యతే, కథమవిరోధ ఇతి చేదుచ్యతే. ఈశ్వరస్సర్వాత్మనా న జీవభావం ప్రాప్తః కిన్తు తదేకదేశ ఏవ. **మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతన** ఇతి గీతావచనాత్. అన్యథా సంసారిణా సంసారాపనుత్తయే సమారాధ్యస్యేశ్వరస్యైవాసంసారిణోఽభావప్రసఙ్గాత్. న చ నిరంశస్యేశ్వరస్య కథమంశ ఇతి వాచ్యం మాయయా తస్య కల్పితత్వాత్. తస్మాద్ఘటాకాశమహాకాశవజ్జీవేశ్వరా

వుభౌ స్తః. ఘటాకాశస్య ఘటోపాధిప్రయుక్తమేవ పరిచ్ఛిన్నత్వం స్వతస్తు అపరిచ్ఛిన్నో మహాకాశ ఏవ ఘటాకాశః యథా తథా జీవస్య బుద్ధ్యుపాధిప్రయుక్తమేవ సంసారిత్వ స్వతస్తు ఈశ్వరత్వమేవేతి. న చైవం బుద్ధిప్రవిశ్య స్థితత్వం కథముభయోః జీవ ఏవ హి బుద్ధ్యుపాధికత్వాద్బుద్ధిం ప్రవిశ్య స్థిత ఇతి వాచ్యమ్. బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసాద్బుద్ధిం ప్రవిశ్య స్థితో జీవః. బుద్ధ్యుపలభ్యత్వాద్బుద్ధిం ప్రవిశ్య స్థిత ఈశ్వర ఇతి. అయం చ బుద్ధిస్థ ఈశ్వరః ప్రత్యగాత్మైవ నాన్యః ప్రతీచ ఏవ సాక్షిత్వా దసంసారిత్వాచ్చ. ఇతి ఏవం వివేకిన ఈశ్వరత్వముపవర్ణ్య అవివేకినస్సంసారమాహ. విజ్ఞానేనేతి – విజ్ఞానేన సమాహితేన మనసా చ రిక్తః రహితోఽశుచిస్సమలః పునస్తు తద్విష్ణోః పరమం పదం స్వరూపం న భజతే. కిన్తు సంసార ఏవ స్థితో భవతి. తస్మాదజ్ఞో జీవ ఏవ నేశ్వరః. విజ్ఞ ఈశ్వర ఏవ న జీవః ఏవమేకస్యైవ పురుషస్య అజ్ఞత్వాజ్జీవత్వం విజ్ఞత్వాదీశ్వరత్వం చ భవతీతి న జీవేశ్వరభేదావకాశః తస్మాత్సర్వైః స్వాభావికబ్రహ్మత్వలాభాయ జ్ఞానమార్గ ఏవ ప్రవర్తితవ్య–మిత్యభిప్రాయః. 29

శ్లో॥ స్థూలాదిన్ద్రియసఙ్ఘయాత్ఖలు పరస్సూక్ష్మోఽర్థసఙ్ఘో మన–
స్తస్మాచ్చాపి పరం తతోఽపి ధిషణా తస్యాః పరో వై మహాన్ ।
అవ్యక్తం మహతః పరం హి పురుషోఽ వ్యక్తాత్పరస్తత్పరం
నో కిఞ్చిత్స పరాగతిస్స చ పరా కాష్ఠా హి సర్వాన్తరః ॥ 30

వ్యా. నను పురుషాదుత్కృష్టః పరమపురుషః పురుషోత్తమనామాస్తీశ్వర ఇతి కథం జీవ ఏవేశ్వర ఇత్యత్రాహ **స్థూలాదితి** స్థూలాదిన్ద్రియసఙ్ఘయాత్సూక్ష్మోఽర్థసఙ్ఘః శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధ తన్మాత్రాత్మకః పర ఉత్కృష్టః తన్మాత్రాకార్యత్వాదిన్ద్రియాణాం కార్యాపేక్షయా కారణస్య పరత్వాచ్చేతి భావః. తస్మాదప్యర్థసఙ్ఘాత్ మనః పరం మనోగ్రాహ్యత్వాద్విషయాణాం గ్రాహ్యాపేక్షయా గ్రాహకస్య సూక్ష్మత్వాద్గ్రాహకాధీనసత్తాకత్వాచ్చ గ్రాహ్యస్య మనస ఇన్ద్రియవిషయేభ్యః పరత్వమితి భావః. అర్థేభ్యః పరస్య మనస ఇన్ద్రియేభ్యః పరత్వఞ్చార్థసిద్ధమేవ. ఇన్ద్రియప్రవృత్తేర్మనః పూర్వకత్వాచ్చ తదితి బోద్ధవ్యమ్. తతోఽపి మనసోఽపి ధిషణా బుద్ధిః పరా సూక్ష్మా మహతీ ఆత్మభూతా చ బుద్ధిపరతన్త్రత్వాన్మనసః – తస్యాశ్చ బుద్ధేః మహాన్ హిరణ్యగర్భః పరః బుద్ధ్యధిష్ఠాతృత్వాత్తస్య. మహాన్ మహత్తత్త్వమితి వా. మహత్తత్త్వకార్యత్వాద్బుద్ధేస్సాంఖ్యమతరీత్యా. అవ్యక్తం ప్రకృతిరీశ్వరోపాధిః మహతః పరం ప్రకృతికార్యత్వాన్మహతః. హిరణ్యగర్భోపాధేశ్చ ప్రకృతి కార్యత్వాత్. తస్మాచ్చావ్యక్తాదజ్ఞానాత్పురుషః పరః. సూక్ష్మో మహానాత్మా చ భవతి. పురుషోపాధిత్వాదవ్యక్తస్య, పురుషాధీనసత్తాప్రకాశాదిమత్త్వాచ్చ, హిః ప్రసిద్ధౌ తత్పరం పురుషాత్పరం వస్తు కిఞ్చిదపి నో నాస్తి. అతస్స పురుష ఏవ పరా గతిః. యద్గత్వా న నివర్తన్తే తత్పరం పదం పరా గతిరిత్యుచ్యతే. స పురుష ఏవ పరాకాష్ఠా. సూక్ష్మత్వమహత్త్వ ప్రత్యగాత్మత్వానాం పర్యవసానం భవతి. తత్ర హేతుమాహ. హి యస్మాత్సః. సర్వాన్తరః సర్వస్యాప్యాన్తరః. యద్యస్యాన్తరం

తత్తస్మాత్పరం సూక్ష్మం మహత్తస్యాత్మా చ భవతి. యథా. పటస్యాన్తరస్తన్తుః పటాత్పరస్సూక్ష్మో మహాన్. పటస్యాత్మా చ. పురుషస్తు సర్వాన్తర ఇతి సర్వస్మాత్పరస్సూక్ష్మో మహాన్సర్వస్యాత్మా చ. నచ పురుషస్యాపి కశ్చిదాన్తరోఽస్తీతి వాచ్యమనవస్థా పత్తేః. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మా పురుష ఏవేశ్వరః, స ఏవ పురుషోత్తమశ్చ.

నను పురుషో జీవః ప్రత్యగాత్మా తదాన్తర ఈశ్వరః పరమాత్మా. అత్ర చాన్తర్యామి బ్రాహ్మణం ప్రమాణమ్. న చానవస్థా. పరమాత్మన ఆన్తరస్యాన్యస్యానభ్యుపగమాత్. ఇతి చేన్నైవమ్. పురుష ఏవ పరా కాష్ఠా పరాగతి రితి ప్రకృతశ్రుతివిరోధాత్. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్య చ ప్రకృతప్రత్యగాత్మ పరత్వాత్. న చ ప్రకృతశ్రుతిగతపురుషశబ్దస్య పరమాత్మైవార్థః. న ప్రత్యగాత్మేతి వాచ్యమ్. ప్రకృతశ్రుతౌ ప్రత్యగాత్మవాచిశబ్దాన్తరాభావాత్. ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మా పర ఇతి హ్యావశ్యం వక్తవ్యమ్. కిఞ్చ ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మా పర ఇతి కథనం కిం పరమాత్మనః కార్యం ప్రత్యగాత్మేతి ధియా. యద్వా పరమాత్మనోఽంశః ప్రత్యగాత్మేతి. అథవా. పరమాత్మనియమ్య ఇతి. ఉత పరమాత్మనా వ్యాప్త ఇతి. నాద్యః అజత్వేన ప్రత్యగాత్మనోఽకార్యత్వాత్. న ద్వితీయః. సుషుప్తిమృతిమూర్ఛా దిషు పరమాత్మనియామ్యత్వస్య ప్రత్యగాత్మన్యదర్శనాత్. జాగరాదౌ తు బుద్ధ్యాది తాదాత్మ్యాధ్యాస ప్రయుక్తమేవ జీవస్య నియామ్యత్వమితి. న తురీయః. నిరవయవే వ్యాపకే ప్రతీచి వ్యాప్యత్వా యోగాత్. అతః పరిశిష్టః కల్పో ద్వితీయః తస్య చ ప్రత్యక్పరాభేద ఏవ తాత్పర్యమ్. నిరంశేశ్వరస్యాం శాంశిత్వకల్పనాఽయోగాత్. పరమాత్మా భిన్నః ప్రత్యగాత్మేతి వక్తుం హి పరమాత్మాంశః ప్రత్యగాత్మే త్యుక్తమ్ - భవతు వా ఘటాకాశో మహాకాశస్యేవ పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మా అంశః తథాపి న వ్యాప్యవ్యాపకభావ స్తయోస్తయోరివ - ఏకత్వాదేవ. తస్మాత్ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మేహ పురుషశబ్దార్థః. 30

శ్లో॥ గూఢోఽత్మా భువనేష్వయం న సకలైర్జ్ఞేయో వృతో మాయయా
బుద్ధ్యా సూక్ష్మికయాఽగ్ర్యయా పున రయం సూక్ష్మేక్షణైర్దృశ్యతే ।
విద్వాన్ హృద్యుపసంహరేద్గిరమిదం చిత్తం చ బుద్ధౌ మహ-
త్యేనాం తం చ మహాన్తమాన్తరతమే శాన్తే ప్రతీచ్యాత్మని ॥ 31

వ్యా. నను యద్యయమాత్మా స్వబుద్ధావేవ స్థితః కిమితి తర్హి సర్వైర్న జ్ఞాయతే? అత ఆహ. **గూఢోఽత్మేతి** - అయం పురుషః. భువనేషు సర్వభూతేషు గూఢోఽత్మా గూఢ ఆత్మా - గూఢోఽత్మా వర్ణవికృతేరితి వచనాత్సాధుః. గూఢస్సంవృత ఆత్మా, ఏవం మాయయా వృతః అత ఏవాయం సకలైర్న జ్ఞేయః '**నాహం ప్రకాశస్సర్వస్య యోగమాయాసమావృత**' ఇతి గీతావచనాత్. తర్హ్యేవం సర్వైరవిదితః పురుషశ్శశవిషాణప్రాయ ఏవేత్యత ఆహ. సూక్ష్మేక్షణైః సూక్ష్మదృగ్భిః పునరయమాత్మా సూక్ష్మికయా సూక్ష్మయా అగ్ర్యయా అవహితతమయా ఏకాగ్రయా బుద్ధ్యా దృశ్యతే జ్ఞాయతే. తమేవ జ్ఞానప్రకారం దర్శయతి. విద్వాన్. గిరం వాచం హృది మనసి

ఉపసంహరేత్ నియచ్ఛేత్. మనోవ్యాపారపూర్వకత్వాద్వాగ్వ్యాపారస్య – మనోనిర్వ్యాపారం కృత్వా న కిఞ్చిదపి వదేదిత్యర్థః ఇదం చ చిత్తం బుద్ధావుపసంహరేత్. బుద్ధిం నిశ్చలామేకాగ్రాం కృత్వా మనస్తత్ర నియచ్ఛేదిత్యర్థః. ఏనాం బుద్ధిం చ మహతి స్వకారణే ఉపసంహరేత్. బుద్ధిర్నామ నాస్తి కిఞ్చిద్వస్తు కిన్తు మహానేవ బుద్ధిః. మహత్కార్యత్వాద్బుద్ధేః. కార్యస్య చ కారణవ్యతిరేకేణా–సత్త్వాదితి పశ్యేదిత్యర్థః. తం చ మహాన్తం చాత్తత్కారణమవ్యక్తం చ. ఆన్తరతమే సర్వాన్తరే శాన్తే నిస్తరఙ్గసముద్రవదితి భావః. ప్రతీచి పూర్ణే ఆత్మని ఉపసంహరేత్. ఆత్మవ్యతిరేకేణ కిమపి నాస్తి. ఆత్మైవేదం సర్వం సర్వస్యాప్యయమేవాత్మా స ఏవాత్మాహమస్మీతి పశ్యేదిత్యర్థః. యద్వా సర్వమాత్మని ప్రవిలాప్య నిర్వికల్పసమాధౌ స్వాత్మన్యేవావతిష్ఠేతేత్యర్థః. తస్మాద్విచారేణ నిదిధ్యాసనేన చాత్మానం పశ్యేదిత్యభిప్రాయః. 31

శ్లో॥ యదానం బత దుర్గమం సునిశితా శస్త్రస్య ధారా యథాఽ
శబ్దస్పర్శమరూపమవ్యయమజం నిత్యం ధ్రువం చారసమ్ ।
నిర్గన్ధం యదనన్తమేత్య పురుషో మృత్యోర్ముఖాన్ముచ్యతేఽ
విద్యాసుప్తిత ఆశు జాగృత నరాస్తత్ప్రాప్తుమాచార్యిణః ॥ 32

వ్యా. ఆత్మతత్త్వస్య దుర్గమత్వముక్తం తత్ర దృష్టాన్తమాహ **యదితి** యథా సునిశితా సుతీక్ష్ణా శస్త్రస్య ధారా దుర్గమాగన్తుమశక్యా తథా యదానం యస్యాత్మతత్త్వస్య జ్ఞానం దుర్గమమ్. కస్మాద్దుర్గమమిత్యత్ర శబ్దాదివిషయాభావాదిత్యాహ. అశబ్దేతి – యదాత్మతత్త్వమ్ – అశబ్ద మస్పర్శ మరూప మరసం నిర్గన్ధం చ శబ్దాదివిషయపఞ్చకశూన్యమత ఏవాతీన్ద్రియత్వాద్దుర్గమ మితి భావః. కస్మాచ్ఛబ్దాదిరహితమత ఆహ అవ్యయమితి. నవ్యేతి వికారమాపద్యత ఇత్యవ్యయ మవికారి. శబ్దాదిమద్వస్తు హి విక్రియతే. కస్మాదవిక్రియమత ఆహ. అజమితి జాతస్య హి వృద్ధ్యాది వికారాః. అజత్వాదేవ నిత్యమమృతం **జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యురితి** గీతాశాస్త్రాత్. అత ఏవ ధ్రువమవ్యభిచారి. సద్బుద్ధేరవ్యభిచారిత్వేన సద్వస్తునోఽవ్యభిచారిత్వాత్. సత్తా హి సర్వత్రానుగతా అత ఏవానన్తం దేశకాలవస్తుకృతపరిచ్ఛేదరహితం భవతి. మూషకగ్రహణాయ పర్వతఖననమివ యత్కిఞ్చిదల్పఫలాయ మహాయత్నేనాత్మజ్ఞానసమ్పాదనం వ్యర్థమిత్యత ఆహ. పురుషః యదేత్య సాక్షాత్కృత్య మృత్యోర్ముఖాన్ముచ్యతే అమృతో భవతి. తదాత్మతత్త్వం ప్రాప్తుం హే నరా ఆచార్యిణస్సన్తః అవిద్యాసుప్తితః ఆశు జాగృత జాగరం ప్రబోధం భజత. న హి సుషుప్తః పురుషః కమప్యర్థం ప్రాప్తుమీష్టే. కిన్తు ప్రబుద్ధ ఏవ. యూయం చానాదికాలాదారభ్య అవిద్యారూపాం సుషుప్తి–ముపగతాస్సన్తః పురుషార్థవికలా జాతా ఇదానీమపి తాం త్యక్త్వా జ్ఞానలక్షణం జాగరం భజత. తతః పురుషార్థసిద్ధిస్స్యాద్యుష్మాకమ్. తత్రోపాయశ్చోక్త ఆచార్యిణ ఇతి. తత్త్వవిదుపదిష్టయైవ విద్యయా అవిద్యా నివర్త్యతే నాన్యయేతి కృత్వా తత్త్వవిత్సకాశం గత్వా జ్ఞానం సమ్పాదయతేత్యభిప్రాయః – శరీరస్యానిత్యత్వాదాశ్విత్యుక్తమ్. 32

శ్లో॥ శ్రోత్రాదీన్ద్రియసఞ్చయం స భగవాన్ శబ్దాదిబాహ్యార్థగం
చక్రే యత్తదసౌ పుమాన్బహిరిమాన్ భుఙ్క్తే స్వకైరిన్ద్రియైః ।
ధీరః కోఽపి యతేన్ద్రియోఽనుభవతి స్వం ప్రత్యగాత్మానమ-
త్రాప్తుం మోక్షముశన్నధీరహృదయః కామీ తు మృత్యోర్వశః ॥ 33

వ్యా. కస్మాదాత్మానమిన్ద్రియాణి న గృహ్ణన్తీత్యత ఆహ. **శ్రోత్రేతి** - స భగవానీశ్వరః శ్రోత్రాదీన్ద్రియసఞ్చయం జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం శబ్దాదిబాహ్యార్థగం శబ్దాదివిషయపఞ్చకగ్రాహకం చక్రే. న త్వన్తర్ముఖమితి భావః. యద్యస్మాదేవం తత్తస్మాత్ అసౌ పుమాన్ సఙ్ఘాతాభిమానీ పురుషః స్వకైరిన్ద్రియైః. బహిర్వర్తమానానిమాన్శబ్దాదివిషయాన్భుఙ్క్తే అనుభవతి - గృహ్ణాతీత్యేతత్. న త్వాత్మానమ్. తస్యాన్తరత్వాదితి భావః. తర్హ్యతీన్ద్రియస్యాస్య జ్ఞానం కథ మత ఆహ ధీర ఇతి. కోఽపి ధన్యః యతేన్ద్రియః జితేన్ద్రియః మోక్షమాప్తుం ప్రాప్తుముశన్ కామయమానః ముముక్షురిత్యేతత్. ధీరః విద్వాన్ - అత్రైవ దేహే స్వం ప్రత్యగాత్మానమనుభవతి పశ్యతి - అన్తర్ముఖేన మనసేతి భావః. ఏవం విద్వదనుభవసిద్ధత్వాన్నాత్మన్యసత్త్వాశఙ్కా కార్యేత్యప్యభిప్రాయః. అథ బహిర్ముఖస్య గతిమాహ. అధీరహృదయః అజితేన్ద్రియత్వాదధీరచిత్తః కామీ తు, మృత్యోర్వశో భవతి. పునః పునర్మ్రియతే జాయతే చేత్యర్థః. సంసరతీత్యేతత్. 33

శ్లో॥ లోకో యేన సమీక్షతే ధ్వనిరసస్పర్శాంశ్చ దుఃఖం సుఖం
రూపం గన్ధగుణం చ జాగ్రతి తథా స్వప్నే సుషుప్తావపి ।
అజ్ఞానం హృదయేన్ద్రియా ద్యవిదితం యస్యాస్తి నో కిఞ్చన
జ్ఞాత్వాస్యాత్మమహేశ్వరం మధుభుజం ధీరో న శోచత్యముమ్ ॥ 34

వ్యా. నను నాస్తి కశ్చిదాత్మపదార్థః యం ధీరః పశ్యేదత ఆహ. **లోక** ఇతి - లోకః జనః ప్రమాతృవర్గ ఇత్యేతత్. యేన చైతన్యేన బుద్ధివృత్త్యుపారూఢేనేతి భావః. జాగ్రతి ధ్వని రసస్పర్శాన్ - రూపం గన్ధగుణం గన్ధ ఇతి గుణః తం గన్ధః గుణః కామాదిః - గన్ధగుణయోస్సమాహారో గన్ధగుణం తదితి వా. సుఖం దుఃఖం చ సమీక్షతే సమ్యక్పశ్యతి.

అన్తఃకరణం చక్షురాదీన్ద్రియద్వారా బహిర్నిర్గత్య ఘటాదివిషయాకారేణ పరిణమతే. అన్తశ్చ సుఖాద్యాకారేణ పరిణమతే. స ఏష పరిణామో వృత్తిరిత్యుచ్యతే. సా చ వృత్తిస్స్వతో జడాపి ఆత్మచైతన్యాభాసరసవిద్ధా సతీ చేతనా భవతి. తయా చ వృత్త్యా శబ్దాదివిషయజ్ఞానమ్భవతి పురుషస్య. ఏవం సతి వృత్త్యుపారూఢచైతన్యమేవ శబ్దాదిజ్ఞానకరణం నాన్యదితి సిద్ధమ్. న చ కర్తురాత్మనస్స్వరూపమేవ చైతన్యం కథం కరణమ్భవతీతి వాచ్యమకర్తృత్వాదాత్మనః. కిన్తు ఏకస్యైవ చైతన్యస్యాకర్తురకరణస్య అన్తఃకరణావచ్ఛేదేన కర్తృత్వం తద్వృత్త్యవచ్ఛేదేన కరణత్వమపి భవత్యవిద్యయేతి వివేకః.

తథా జాగ్రతీవ స్వప్నేఽపి – అవిద్యావృత్త్యుపారూఢేన యేన చైతన్యేన లోకస్తైజసః స్వప్నద్రష్టేత్యేతత్. ధ్వన్యాదీన్ నిద్రాకల్పితాన్ సమీక్షతే. సుషుప్తౌ చ లోకః ప్రాజ్ఞః. యేన అవిద్యావృత్త్యవచ్ఛిన్నేన చైతన్యేన అజ్ఞానమపిశబ్దాదానన్దం చ సమీక్షతే. '**సుఖమహమస్వాప్సం న కిఞ్చిదవేదిష**' మిత్యుత్థితపరామర్శాల్లిఙ్గాత్సుషుప్తావాత్మన ఆనన్దాజ్ఞానానుభవోఽనుమీయత ఇతి న తదపలాపః కర్తుం శక్యత ఇతి భావః. నను, చక్షురాదీన్ద్రియైరేవ కరణైర్లోకః శబ్దాదీన్గృహ్ణాతి – మనసా చ సుధాదీనితి వ్యర్థ ఆత్మచైతన్యాభ్యుపగమోఽత ఆహ – లోకః యేన హృదయేన్ద్రియాది సమీక్షతే – ఆదిపదాద్బుద్ధిగ్రహణమ్. యేన హృదయేన్ద్రియాదికమవభాస్యతే తేనైవ శబ్దాదికమపీతి కృత్వా నాస్తి హృదయాదీనాం శబ్దాదిభాసకత్వమితి భావః. న చైవం చక్షురాదేః కథం కరణత్వవ్యవహార ఇతి వాచ్యం. చక్షురాదేః తద్ద్వారా నిర్గతబుద్ధివృత్తేః తదుపారూఢచైతన్యస్య చావివేకాదితి. నచైవం చైతన్యేనైవావభాస్యతాం కిం చక్షురాదినేతి వాచ్యమ్. చైతన్యేన సామాన్యాకారేణావభాసితోఽపి శబ్దాదిః. వృత్త్యుపారూఢచైతన్యేన విశేషాకారేణావభాస్యతే. ఏవం విశేషావభాసిత ఏవ శబ్దాదిర్జ్ఞాత ఇత్యుచ్యతే. తస్మాత్ చక్షురాదికమాత్మన ఉపాధిభూతత్వా–దుపకరణమాత్రమ్. న చ స్వతో విశేషావభాసనాక్షమస్య చైతన్యస్య కథం వృత్త్యుపారూఢత్వమాత్రేణ తల్లాభ ఇతి వాచ్యమ్. స్వతస్సామాన్యతాపహేతోరప్యాతపస్య దర్పణవిశేషారూఢత్వమాత్రేణ దాహహేతుత్వదర్శనాత్. తస్మాచ్చైతన్యమేవ సర్వావభాసకమ్ – అత ఏవ యస్య చైతన్యాత్మనః అవిదితమజ్ఞాతం కిఞ్చనాపి నో అస్తి చైతన్యానవభాస్యస్య శశశృఙ్గాది తుల్యత్వాదితి భావః ఏతేన సర్వజగదవభాసకః కశ్చిదస్త్యాత్మపదార్థ ఇతి సిద్ధమ్ – భాస్యలిఙ్గేన భాసకానుమానాత్ అస్య జగత ఆత్మమహేశ్వర మాత్మభూతం మహాన్తమీశ్వరఞ్చ అనేన యేనాత్మనా జగదిదం సాత్మకం తస్యాత్మన ఏవాసత్త్వే కథం జగతస్సత్త్వమిత్యాత్మాస్తిత్వం జ్ఞాయతే. ఈశితవ్యజగల్లిఙ్గేన మహేశ్వర ఆత్మానుమీయతే చేతి సిద్ధమ్. కిఞ్చ, అతతీతి ఆప్నోతీతి వా ఆత్మేతి వ్యుత్పత్త్యా విభుత్వం చోచ్యతే ఆత్మనః. తేన చ వ్యాప్య జగల్లిఙ్గేన వ్యాపకాత్మానుమానమితి సిద్ధ్యతి. మధుభుజం కర్మఫలభోక్తారమ్. అనేన చ భోగ్యలిఙ్గేన భోక్తురనుమానం సిద్ధ్యతి. ప్రత్యక్షశ్చ భోక్తా ఆత్మా సర్వస్య – సుఖ్యహం దుఃఖ్యహ మిత్యాది ప్రతీతేః. తమితి శేషః అముం చైతన్యాత్మానం జ్ఞాత్వా సాక్షాత్కృత్య ధీరః పణ్డితః న శోచతి శోకం సంసారం న ప్రతిపద్యతే స్వాత్మని నిష్ప్రపఞ్చే శోకహేతుసంసారాభావాదితి భావః. 34

శ్లో॥ అద్భ్యో యః ప్రథమం మహానుదభవత్సర్వేశ్వరాద్బ్రహ్మణో
భూతైస్సాకమిహ ప్రవిశ్య హృదయాకాశం చ యస్తిష్ఠతి ।
యః ప్రాణోఽదితినామకోఽర్థగిళనాద్యస్సర్వదేవాత్మకః
సర్వాత్మానమముం తమేతి పురుషో యో బ్రహ్మ జానాతి సః ॥ 35

వ్యా. ప్రత్యగాత్మైవ పరమాత్మేత్యుక్తం స్థాపితఞ్చ. స ఏవ సర్వాత్మేత్యుక్తం యత్తదధునా

స్థాపయతి. **అద్భ్య** ఇతి - మహాన్ యః సర్వేశ్వరాద్బ్రహ్మణస్సకాశాదద్భ్యః అప్సహితేభ్యః పృథివ్యాదిభ్యః పఞ్చభ్యః పఞ్చీకృతేభ్యో భూతేభ్యః పూర్వం భూతైః కార్యకరణలక్షణైస్సాకం సహ ఉదభవత్ జాతః. యః ఇహ లోకే భూతైస్సాకం హృదయాకాశం ప్రవిశ్య తిష్ఠతి చ. యః అర్థగిళనాదర్థానామదనాద్ధేతోః అదితినామకః ప్రాణః భవతి. యః సర్వదేవాత్మకః తమముం సర్వాత్మానం హిరణ్యగర్భం ప్రథమజం యః పురుష ఏతి వేత్తి. సః బ్రహ్మ - పరమాత్మానం జానాతి. యస్మాల్లోకే సువర్ణాజ్జాతం కుణ్డలం సువర్ణమేవ భవతి తస్మాద్బ్రహ్మణో జాతో హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మైవ భవతి. తతశ్చ హిరణ్యగర్భజ్ఞో బ్రహ్మజ్ఞ ఏవ ఇతి భావః నను ప్రత్యగాత్మనస్సర్వాత్మత్వం వక్తుముపక్రమ్య హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మాత్మకస్సర్వాత్మక ఇతి కథనమసఙ్గతమితి చేన్నైవమ్. యో బుద్ధిగుహాయాం లిఙ్గేన సాకం తిష్ఠతి స జీవః ప్రత్యగాత్మేతి సర్వసమ్ప్రతిపన్నమ్. తస్య చైకత్వానేకత్వయోరేవ విప్రతిపత్తిః. సా చానేన పరిహృతా. '**సర్వాత్మా ఏక ఏవ హిరణ్యగర్భ స్సర్వప్రాణి హృద్గుహాయాం భూతైస్సాకం తిష్ఠతీతి**' వచనేన. తస్మాత్సమష్టిలిఙ్గోపాధిః ప్రత్యగాత్మైవ హిరణ్యగర్భ ఇతి కృత్వా హిరణ్యగర్భస్సర్వాత్మా బ్రహ్మాత్మక ఇతి కథనం ప్రకృతసఙ్గతమేవ. న చ వ్యష్టిపురుషః. ప్రత్యగాత్మా సమష్టిపురుషో హిరణ్యగర్భ ఇతి వాచ్యమ్. సమష్టిపురుషాతిరిక్తవ్యష్టి-పురుషా భావాద్వ్యష్టిపురుషాతిరిక్తసమష్టిపురుషాభావాచ్చ. విభోః ప్రత్యగాత్మనః - పరిచ్ఛిన్నత్వా భావేన వ్యష్టిత్వాయోగాచ్చ. న చ జీవైకత్వే సుఖదుఃఖాదిసాఙ్కర్యమితి వాచ్యమన్తఃకరణభేదేన తదుపపత్తేః. నచ ప్రత్యగాత్మనః అజత్వాత్పరమాత్మైవ. ప్రథమజత్వాద్ధిరణ్యగర్భో న ప్రత్యగాత్మేతి వాచ్యమ్. హిరణ్యగర్భస్యాప్యౌపాధికమేవ జన్మ - న స్వాభావికం - స్వతస్తస్యాపి పరమాత్మత్వే నాజత్వాత్ - తస్మాదేక ఏవ ప్రత్యగాత్మా. లిఙ్గసమష్ట్యుపాధినా హిరణ్యగర్భ ఇతి లిఙ్గవ్యష్ట్యుపాధిభిః - ఇన్ద్రశ్చన్ద్ర ఇత్యాదిశబ్దైశ్చ వ్యవహ్రియతే. నచ పరమాత్మన ఏవాయం వ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్. ప్రత్యగాత్మన ఏవ పరమాత్మత్వాత్. ప్రత్యక్త్వం హి పూర్ణత్వం సర్వాన్తరత్వం తదుభయం పరమాత్మన్యస్తి. పరమత్వం హి దేహాదివిలక్షణత్వం సూక్ష్మత్వం మహత్త్వం చ తత్సర్వం ప్రత్యగాత్మన్యస్తీతి నామమాత్రభేద ఏవ ఘటకుమ్భవత్. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మా హిరణ్యగర్భరూపేణ సర్వాత్మేత్యుచ్యతే. హిరణ్యగర్భస్య చ సర్వజీవసమష్టిత్వాత్సర్వాత్మత్వమితి. 35

శ్లో॥ యోఽరణ్యోర్నిహితోఽగ్నిరాత్మని మహాయోగైర్భృతో గర్భవ-
న్నారీభిర్జఠరేఽ ప్యహన్యహని యః స్తుత్యో బుధైః కర్మిభిః ॥
జాగ్రద్భిర్హవిరాశ్రయైః స్వహృదయే యజ్ఞే చ స బ్రహ్మ త-
ద్ధ్యానో ర్జన్మలయౌ యతో యత ఇమే దేవాస్తదత్యేతి కః ॥ 36

వ్యా. తస్యైవ హిరణ్యగర్భస్య అగ్న్యాత్మత్వమాహ. **య** ఇతి - యోఽగ్నిః అరణ్యోః పూర్వోత్తరమథనకాష్ఠయోర్నిహితః స్థితః. యః నారీభి ర్జఠరే గర్భవత్. మహాయోగైః మహాన్ యోగో యేషాన్తైర్మహాయోగిభిరిత్యేతత్. ఆత్మనిభృతః యః అహన్యహని ప్రత్యహం జాగ్రద్భిరప్రమత్తైః

హవిరాశ్రయైః ఆజ్యాదిమద్భిర్ధ్యానభావనాదిమద్భిశ్చ బుధైర్యోగిభిః కర్మిభిశ్చ స్వహృదయే యజ్ఞే చ స్తుత్యః సోఽగ్నిర్బ్రహ్మ. యతో యస్మాద్భానోస్సూర్యస్య జన్మలయావుదయాస్తమయౌ భవతః. స ప్రాణశ్చ తద్బ్రహ్మ భవతి – ఏవమగ్న్యాత్మత్వం ప్రాణాత్మత్వం చోక్త్వా అథ సర్వదేవాత్మత్వమాహ. యత ఇమే సర్వే దేవా ఇన్ద్రచన్ద్రాదయః వాగాదయశ్చ భవన్తి. యతో యస్మిన్నేవ తిష్ఠన్తి. తద్బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యం కః పుమానత్యేతి అతిక్రామతి. ఛాయావదన్తర్యామిణో దుర్లక్ష్యత్వాదితి భావః. 36

శ్లో|| యో బ్రహ్మాదితృణాన్తదేహనిహితో నానాఘటస్థాభ్రవ-
జ్జీవోఽయం నిరుపాధికామలసుఖజ్ఞానస్వరూపం బృహత్ ।
యోఽవిద్యాతిమిరప్రదూషితదృశో నానేహ పశ్యత్యపి
బ్రహ్మణ్యేష స మృత్యుమఙ్ఛతి పునర్మృత్యోర్జనేర్జన్మ చ ॥ 37

వ్యా. అథ ప్రత్యగాత్మన ఏకత్వం బ్రహ్మత్వం చ వదన్ తత్స్వరూపం నిర్దిశతి **య** ఇతి – యః నానాఘటస్థాభ్రవత్. బ్రహ్మాదితృణాన్తదేహనిహితః. సోఽయం జీవః – నిరుపాధికామలసుఖజ్ఞానస్వరూపం నిరుపాధికమత ఏవామలం యత్సుఖమానన్దరూపం జ్ఞానం తత్స్వరూపం బృహద్బ్రహ్మైవ భవతి. ఔపాధిక ఏవాత్మభేదో న స్వాభావిక ఇతి. ఏకమేవాద్వితీయం సచ్చిదానన్దలక్షణం బ్రహ్మైవ జీవ ఇత్యర్థః. అథ భేదదర్శినో నిన్దతి. అవిద్యాతిమిరప్రదూషితదృశః అవిద్యయా తిమిరేణేవ ప్రదూషితా దృశా బుద్ధిశ్చక్షురివ యస్య స తథోక్తః. యఃఇహాస్మిన్నద్వితీయేఽపి బ్రహ్మణి నానా ద్వైతం పశ్యతి చన్ద్ర ఇవేతి భావః. స ఏష మూఢః మృత్యోః పునర్మృత్యుమఙ్ఛతి – యాతి జనేర్జన్మనః పునర్జన్మ చాఙ్ఛతి – సంసరతీత్యేతత్. 37

శ్లో|| ఆచార్యాగమసంస్కృతేన మనసైవాప్తవ్యమేతద్బృహ-
ద్వైతం నాస్త్యపి కిఞ్చిదత్ర హి తతో భేదం న పశ్యేన్మనాక్ ।
దేహాన్తర్హృదయాబ్జగేన మనసా యోఽఙ్గుష్ఠమాత్రః పుమా-
నాస్తే సర్వమహేశ్వరస్తమముకం బ్రహ్మైత్య విజ్ఞోఽభయః ॥ 38

వ్యా. అతీన్ద్రియస్యాస్య దర్శనే కిం కరణమత ఆహ. **ఆచార్యేతి** – ఏతత్ప్రత్యగభిన్నం బృహత్ బ్రహ్మ. ఆచార్యాగమసంస్కృతేన గురుశాస్త్రసంస్కృతేన మనసైవాప్తవ్యం జ్ఞాతవ్యం న తు కరణాన్తరైః. తచ్చాభేదేనైవ ద్రష్టవ్యమ్. తత్ర భేదాభావాదిత్యాహ. ద్వైతమితి. హి యస్మాదత్ర బ్రహ్మణి కించిదపి. ద్వైతం నాస్తి తతః మనాగపి భేదం న పశ్యేత్. తచ్చ హృద్యేవ ద్రష్టవ్యం న బహిరిత్యాహ. దేహాన్తరితి. యః దేహాన్తః దేహమధ్యే యద్ధృదయాబ్జం హృత్పుణ్డరీకం తద్గేన తద్గతేన మనసా అన్తఃకరణేనోపాధినా అఙ్గుష్ఠమాత్రః అఙ్గుష్ఠపరిమాణః. హృత్పుణ్డరీకస్యాఙ్గుష్ఠపరిమితత్వాన్మనుష్యదేహస్థస్యేతి భావః. పుమాన్ – పురుషః సర్వమహేశ్వరస్సన్నాస్తే – అర్థాద్ధృదయాబ్జ ఇత్యేవ. విజ్ఞః తమముకమముం జీవమేవ బ్రహ్మ. ఏత్య విదిత్వా అభయో భయరహితో భవతి. 38

శ్లో॥ నిర్ధూమాగ్నిరివామలో ద్యుతిమయోఽఙ్గుష్ఠప్రమాణః పుమా-
నీశానోఽస్య చ భూతభవ్యభవితుః కాలత్రయవ్యాపకః ।
స బ్రహ్మైవ శరీరభేదమను యో నానాఽఽత్మనః పశ్యతి
భ్రశ్యత్యేష యథోదకం గిరిశిరే వృష్టం తతోఽధః పతత్ ॥ 39

వ్యా. పురుషం విశింషన్ జీవబ్రహ్మాభేదమనూద్య ఆత్మభేదదర్శినో భ్రంశం సదృష్టాన్తమాహ. **నిర్ధూమేతి** – నిర్ధూమాగ్నిరివామలః ద్యుతిమయః జ్ఞానాత్మా. అఙ్గుష్ఠప్రమాణః అఙ్గుష్ఠ పరిమితి హృదయాబ్జస్థిత ఇత్యేతత్. అస్య భూతభవ్యభవితుః. భూతం చ భవితృ చ భవిష్యచ్చ తస్యాస్య జగత ఈశానః కాలత్రయవ్యాపకః స పుమాన్ జీవః బ్రహ్మైవ. ఏవం స్థితే యః శరీర భేదమను – అనుసృత్య ఆత్మనో జీవాన్నానా – అనేకాన్ పశ్యతి. బ్రహ్మాభిన్నత్వేన జీవస్యైకత్వేన భావ్యత్వాదనేకజీవదర్శనం విరుద్ధమితి భావః. స ఏష భ్రశ్యతి భ్రంశం సంసారమేవ ప్రాప్నోతి. గిరిశిరే పర్వతశిరసి వృష్టముదకం తతస్తస్మాదధః పతత్సత్ యథా భ్రశ్యతి తద్వదితి – తస్మాద్దేహభేద ఏవ నాత్మభేదః. 39

శ్లో॥ శుద్ధే శుద్ధజలం జలే వినిహితం శుద్ధం యథా జాయతే
బ్రహ్మాత్మైక్యవిదేవమేవ భవతి బ్రహ్మేతి నిస్సంశయమ్ ।
ఏతస్యాస్తి పరాత్మనః కిల పురం హ్యేకాదశద్వారకం
నిత్యజ్ఞానసుఖాత్మనోఽముమనఘో ధ్యాత్వాఽభయో ముచ్యతే ॥ 40

వ్యా. భేదదర్శినో భ్రంశముక్త్వా అభేదదర్శినస్తదభావం సదృష్టాన్తమాహ. **శుద్ధ** ఇతి – శుద్ధే జలే వినిహితం శుద్ధం జలం యథా శుద్ధమేవ జాయతే భవతి. ఏవమేవ బ్రహ్మాత్మైక్యవిత్ బ్రహ్మైవ భవతీత్యత్ర నిస్సంశయం సంశయో నాస్తి. ఘటభఙ్గాద్ఘటాకాశో మహాకాశ ఇవ లిఙ్గభఙ్గాజ్జీవో బ్రహ్మైవ భవతీతి భావః. నను దేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాత ఏవ జీవః – న తు తతోఽన్యః – కథన్తస్య బ్రహ్మాభేద ఇత్యత ఆహ – ఏతస్యేతి – నిత్యజ్ఞానసుఖాత్మన ఏతస్య పరాత్మనః ప్రతీచః ఏకాదశద్వారకం దశేన్ద్రియాణి మనశ్చైకాదశద్వారాణి ఉపలబ్ధిసాధనాని యస్య తత్తథోక్తం పురం శరీరమస్తి కిల పత్తనమివ నానాద్వారకం స్వామినః కిలేత్యనేన మాయామయత్వం పురస్య ద్యోత్యతే. దేహజీవసమ్బన్ధస్య చ. అయమర్థః, సఙ్ఘాతస్య పరార్థత్వాదయం కార్యకరణ సఙ్ఘాతోఽపి పరార్థ ఏవ. యథాపత్తనరూపసఙ్ఘాతః స్వామ్యర్థః. స చ పరః సఙ్ఘాతాద్విలక్షణ ఏవ పురాద్విలక్షణ ఇవ స్వామీ. తస్య చ బ్రహ్మాభేదస్సువచ ఏవేతి. అముం పురస్వామినం బ్రహ్మాభిన్నం జీవం ధ్యాత్వా అనఘః పాపరహితః విద్వాన్. అభయస్సన్ ముచ్యతే సంసారాన్ముక్తో భవతి. 40

శ్లో॥ హంసోఽయం దివి భాస్కరోఽమ్బరతలే వాయుశ్చ వేద్యాం శుచిః
సోమో వా కలశే గృహే సదతిథిస్సన్ వర్తతే బ్రాహ్మణః ।

మర్త్యస్వర్గఋతాహవామ్బరగతో వార్జావనీజాత్మకో
యజ్ఞాఙ్గో గిరిజాత్మకస్సమమయస్సత్యస్వభావో మహాన్ ॥ 41

వ్యా. న తు నైకశరీరపురవర్త్యాత్మా. కిన్తు సర్వశరీరపురవర్త్యేవేత్యాహ. **హంస** ఇతి – అయం హంసః హన్తి – గచ్ఛతి. సర్వం వ్యాప్నోతీతి హంసః. ఆత్మా దివి భాస్కరః తద్రూపేణ వర్తత – ఇత్యర్థః ఆదిత్యోపాధికం చైతన్యమాత్మైవేత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి బోద్ధ్యమ్. అమ్బరతలే – అన్తరిక్షే వాయుః. వేద్యాం చ శుచిరగ్నిః కలశే సోమ స్సోమలతారసః. గృహే బ్రాహ్మణ స్సదతిథిర్యోగ్యాతిథిస్సన్ వర్తతే. మర్త్యస్వర్గఋతాహవామ్బరగతః. మర్త్యాః – మనుష్యాః స్వర్గా దేవాః ఋతం సత్యమాహవో – యజ్ఞః. అమ్బరం – వ్యోమ తద్గతః తేషు స్థితః. వార్జావనీజాత్మకః వార్జా – జలజా – శ్శఙ్ఖశుక్తిమకరాదయః. అవనీజా – భూజా వ్రీహియవాదయః. తదాత్మక స్తద్రూపః. యజ్ఞాఙ్గో యూపాదిపదార్థః. గిరిజాత్మకః గిరిజా నద్యాదయః తదాత్మకః కిం బహునా సమమయ స్సర్వాత్మకో భవతి. ఏవమ ప్యయం సత్య స్వభావః అవితథస్వభావో మహాన్ భవతి సర్వకారణత్వాత్. ఏక ఏవాత్మా జగతో నత్వాత్మభేద ఇతి పరమార్థః. 41

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం ప్రాణమయం నయత్యపి తథాఽపానం క్షిపత్యప్యధో
మధ్యే తిష్ఠతి సేవ్యమేనమఖిలా దేవాస్సదోపాసతే ।
ఉత్క్రాన్తే వపుషోఽత్ర దేహిని పరే నో శిష్యతే కిఞ్చన
ప్రాణాపానవశాన్న జీవతి జనో జీవత్యతోఽనుశ్రితాత్ ॥ 42

వ్యా. నను జగతః ప్రాణ ఏవాత్మా ప్రాణాదేవ జగతో జీవత్వాదత ఆహ. **ఊర్ధ్వమితి** – అయం జీవః ప్రాణమూర్ధ్వం నయతి అపి కిఞ్చ. తథా ప్రాణవత్ – అపానమధః క్షిపతి ప్రసారయతి. స్వతః ప్రాణాపానయోరచేతనత్వేన క్రియాఽయోగాదితి భావః. అయం స్వయం మధ్యే హృదయాకాశే తిష్ఠతి అఖిలా దేవాః చక్షురాదయః సేవ్యమేనమాత్మానం సదా ఉపాసతే. ప్రజా రాజానమివేతి భావః. అత్రాస్మిన్ పరే దేహిని వపుషస్సకాశాదుత్క్రాన్తే సతి అత్ర ప్రాణాదికలాపే కిఞ్చనాపి నో శిష్యతే నావశిష్యతే. జనో మర్త్యః పశుః పక్షీ వా జన్తుః ప్రాణాపానవశాన్న జీవతి. కిన్తు అనుశ్రితాత్ప్రాణాశ్రితాదతోఽస్మాదాత్మనో హేతుభూతా జ్జీవతి తస్మాజ్జగతో జీవ ఏవాత్మా. 42

శ్లో॥ మూఢాః కేచన శుక్రబీజసహితా యోనిమ్ప్రజన్తే తనోః
స్వీకారాయ యథాశ్రుతం కృతమను స్థాణుత్వమన్యే పునః ।
సుప్తే దేవగణే య ఏష పురుషో జాగర్తి కామాన్ సృజన్
యత్రేదం భువనం శ్రితం తమమృతం శుక్రం బృహ ద్వేత్తు కః ॥43

వ్యా. య ఏవమాత్మానం న జానన్తి తే మూఢాః. కేచన యథాశ్రుతం యథాప్రజ్ఞం

కృతమను కర్మానుసృత్య యథాకర్మేత్యేతత్ - శుక్రబీజసహితాః రేతోబీజసహితాస్సన్తః తనోః - మనుష్యపశుపక్ష్యాదిలక్షణశరీరస్య స్వీకారాయ యోనిం గుదం భజన్తే తతోఽపి మూఢా అన్యే పునః స్థాణుత్వం స్థావరత్వమ్భజన్తే పాపవశాదితి భావః.

'వాచికైః పక్షిమృగతాం మానసైరన్త్యజాతితామ్,
శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర'

ఇత్యాది శాస్త్రాత్ - నను ప్రాణినః కిమిత్యనాత్మజ్ఞతయా సంసరన్తి ఆత్మజ్ఞతయా కిమితి న ముచ్యన్తే. అత ఆహ. సుప్త ఇతి - దేవగణే చక్షురాదీన్ద్రియగణే సుప్తే నిర్వ్యాపారే సతి కామాన్ రథాదీన్ సృజన్ య ఏష పురుషో జాగర్తి స్వప్నే ఇతి భావః. ఏతేన దేహేన్ద్రియవిలక్షణః కశ్చిదాత్మా స్వప్రకాశోఽస్తీతి సిద్ధమ్ - యత్ర యస్మిన్నాత్మని ఇదం భువనం శ్రితం స్వప్నవజ్జాగరేపీతి భావః. అమృతమమరణధర్మకం శుక్రం శుద్ధం బృహద్బ్రహ్మాభిన్నం తం పురుషం కో వేత్తు జానాతు న కోఽపీత్యర్థః. దుర్విజ్ఞేయ ఆత్మేతి ఫలితార్థః. 43

శ్లో॥ ఏకోఽగ్నిః ప్రతిరూపవాన్ బహిరభూల్లోకం ప్రవిష్టో యథా
రూపం రూపమథానిలశ్చ భగవాన్ సర్వాన్తరాత్మా తథా ।
సూర్యో లోకవిలోచనం నయనగైర్దోషైర్న లిప్తో యథా
సర్వాత్మా పురుషశ్చ లోకశమలై రేకో న లిప్తస్తథా ॥ 44

వ్యా. కస్మాద్ధేతోర్జీవో బ్రహ్మేత్యత ఆహ - **ఏక** ఇతి - యథా ఏకోఽగ్నిరనిలశ్చ లోకం ప్రవిష్టస్సన్. రూపం రూపం సర్వేషు రూపేషూపాధిసు దార్వాదిషు శరీరేషు చ ప్రతిరూపవానుపాధ్యనుకారీ అభూత్ - బహిశ్చాభూత్ - తథా సర్వాన్తరాత్మా భగవాన్. పరమాత్మా లోకం ప్రవిష్టస్సన్. రూపం రూపం ప్రతిరూపోఽభూత్. బహిశ్చాభూత్. యథా వాయుః ప్రాణాత్మనా సర్వశరీరప్రవిష్టః బహిశ్చస్వేనాత్మనా వర్తతే. యథావా వహ్నిః దార్వాదిషు అప్రకాశాత్మనా బహిశ్చ ప్రకాశాత్మనా వర్తతే. ఏవం పరమాత్మా సర్వశరీరేషు జీవాత్మనా బహిశ్చ స్వేనాత్మనా వర్తతే. '**అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థిత**' ఇతి శ్రుతేః. ఏవం బ్రహ్మణ ఏవోపాధి ప్రవేశేన జీవభావః ప్రాప్తో వాయోరివ ప్రాణభావ ఇతి కృత్వా జీవో బ్రహ్మైవ యథా ప్రాణో వాయురేవ తద్వదితి - జీవబ్రహ్మభేదే తు బ్రహ్మణస్సర్వవ్యాపకత్వం న సిద్ధ్యేత్. నను, యద్యేవం బ్రహ్మైవ సర్వోపాధిషు ప్రవిష్టం తర్హి - తద్గతదోషై ర్బ్రహ్మణస్స్యాల్లేపోఽత ఆహ. సూర్య ఇతి - యథాలోకవిలోచనం సర్వలోకచక్షుః సూర్యః నయనగైర్దోషై స్తిమిరదూషికాదిభిర్న లిప్తః న సంస్పృష్టః తథా సర్వాత్మా ఏకశ్చ పురుషః. లోకశమలైరుపాధిదోషైర్న లిప్తః. 44

శ్లో॥ ఏకోఽయం పరమేశ్వరస్సకలగస్సర్వాన్తరాత్మా వశీ
స్వాత్మానం బహుధా కరోతి భువనాకారేణ మాయావశాత్ ।

బ్రహ్మాద్యాఖిలచేతనేప్సితకరో నిత్యస్స్వబుద్ధౌ స్థితం
యే పశ్యన్త్యముమత్ర యాన్తి త ఇమే శాన్తిం సుఖం నేతరే ॥ 45

వ్యా. నన్వాత్మన ఇదముపాధిజాతం కేన కర్త్రా కేనోపాదానేన సృష్టమత ఆహ. **ఏక** ఇతి – సకలగస్సర్వవ్యాపీ అత ఏవ సర్వాన్తరాత్మా. వశీ స్వతన్త్రః పరమేశ్వరోఽయమేక ఏవ. మాయావశాత్స్వాత్మానం భువనాకారేణ బహుధా కరోతి. మాయావచ్ఛిన్నచైతన్యలక్షణస్స ఆత్మైవ జగత ఉపాదానం నిమిత్తం చ. అత ఏవాస్య సర్వజగద్వ్యాపకత్వం సర్వాన్తరాత్మత్వఞ్చ కారణం హి స్వకార్యం సర్వం వ్యాప్య వర్తతే. తదన్తరాత్మభూతఞ్చ భవతి. నచ పరమాత్మన స్సచ్చిదానన్ద రూపస్య జీవభావోఽస్తు నామ జీవస్యాపి సచ్చిదానన్దరూపత్వాత్. కథమ్పునర్జగద్భావఃజగతోఽనృతజడదుఃఖాత్మకత్వాదితి వాచ్యం – మాయావశాదిత్యుక్తత్వాత్. మాయయా హి రజ్జురపి సర్పో భవతి గగనమపి నీలం భవతి. అథాపి యది తవాసన్తుష్టిః తర్హి స్వప్నం స్మర, స్వప్నే ఖల్వాత్మైక ఏవ రథగజాద్యనేకరూపః ప్రతిభాతి. అయమేవ బ్రహ్మాద్యానామఖిలానాం చేతనానాం ప్రాణినామీప్సితకరః కామప్రదః నిత్యశ్చ భవతి. నాయం ప్రత్యగ్భిన్న ఇత్యాహ. స్వబుద్ధౌ స్థితమముం ప్రత్యగభిన్నం పరమాత్మానమ్. అత్రాస్మిన్నేవ జన్మని యే పశ్యన్తి. ఇమే తే విద్వాంసః శాన్తిం సర్వసంసారోపరమం సుఖం తత్ప్రయుక్తమానన్దం చ యాన్తి. ఇతరే తు న శాన్తిం సుఖం చ యాన్తి. 45

శ్లో॥ మన్యన్తే యతయస్తదేతదితి చానిర్దేశ్యముచ్చైస్సుఖం
జానీయాం తదహం కథన్న్వితి బుధః కుర్యాద్విచారం ధియా ।
సూర్యేన్ద్వగ్న్యుడువిద్యుతోఽత్ర న లసన్త్యేనం హ్యనుద్యోతతే
భాన్తం సర్వమిదం రుచాస్య లసతి బ్రహ్మైతదేషోఽస్మ్యహమ్ ॥ 46

వ్యా. కే ఆత్మానం పశ్యన్తీత్యత్రాహ **మన్యన్త** ఇతి. యతయః సన్న్యాసినో జ్ఞానమార్గనిష్ఠాః అనిర్దేశ్యమప్యుచ్చైస్సుఖం నిరతిశయానన్దం తద్బ్రహ్మ ఏతదితి మన్యన్తే జానన్తి సాక్షాత్కుర్వన్తీ–త్యర్థః. అస్తు యతీనామాత్మప్రత్యక్షం కథమ్పునరస్మాకమత ఆహ. బుధః తత్ శుకాదియతిప్రత్యక్షం బ్రహ్మ అహం కథన్ను కేన వా ప్రకారేణ జానీయామితి ధియా విచారం కుర్యాత్. విచార్యబ్రహ్మజ్ఞాన ప్రకారమేవాహ. సూర్యేతి – అత్ర బ్రహ్మణి సూర్యేన్ద్వగ్న్యుడువిద్యుతః సూర్యచన్ద్రవహ్నినక్షత్రశమ్పాః న లసన్తి. సర్వమిదం జగత్ భాన్తమేనమాత్మానమనుద్యోతతే హి అస్య బ్రహ్మణ ఏవ రుచా సర్వమిదం లసతి ఏషోఽహమేతద్బ్రహ్మైవాస్మి. బ్రహ్మణి సూర్యాదయో న భాన్తి. మయి చ సుషుప్తిసమయే న భాన్తి. భాన్తమ్మామ్పరమాత్మానం చేదమనుద్యోతతే. మయ్యైవ సర్వస్య భాస్యమానత్వాజ్జాగరాదౌ. తస్మాత్సర్వావభాసకోఽహం బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మ హి సర్వావభాసకమితి విచార్య బ్రహ్మాత్మానం పశ్యేత్. 46

శ్లో॥ మాయాబీజభవః స్పృహామ్బుకలితో బ్రహ్మాఙ్కురః ప్రాణభృ-
ల్లిఙ్గస్కన్ధధరస్సురాదిమతనూశాఖస్త్రయీపత్రభృత్ ।
నైకాత్మా విషయప్రవాళకలితో యజ్ఞాదిపుష్పస్సుఖై-
ర్దుఃఖైశ్చాపి ఫలైర్యుతోఽఖిలజగన్నీడశ్చ భూతాణ్డజః ॥ 47

శ్లో॥ నానాశబ్దసమాగమాతితుములధ్వానశ్చ కర్మానిలై-
ర్నున్నశ్చఞ్చల ఏష సంసృతిమహీజోఽన్తే హ్యభావాత్మకః ।
సమ్యగ్జ్ఞానమయాసినా సుకరణీయోచ్ఛేద ఏతస్య త-
న్మూలం బ్రహ్మ సదేవ శుక్రమమృతం మిథ్యైష మర్త్యః పునః ॥ 48

వ్యా. నన్వదృష్టస్య బ్రహ్మణః కథం సత్త్వావధారణమితి శఙ్కాయాం యథా లోకే తూలదర్శనేనాదృష్టమపి వృక్షస్య మూలమస్తీత్యవధార్యతే. తథా సంసారవృక్షదర్శనేన తన్మూలస్యా-దృష్టస్యాపి బ్రహ్మణోఽస్తిత్వమవధార్యత ఇత్యాహ **మాయేతి** - మాయా అవ్యాకృతమేవ బీజం తస్మా ద్భవతీతి మాయాబీజభవః స్పృహామ్బుకలితః తృష్ణాజలయుక్తః. బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భ ఏవాఙ్కురో యస్య స బ్రహ్మాఙ్కురః. ప్రాణభృల్లిఙ్గస్కన్ధధరః ప్రాణభృతాం ప్రాణినాం యాని లిఙ్గాని సూక్ష్మశరీరాణి తేషామేవ స్కన్ధానాం ధరః. సురాదిమతనూశాఖః - దేవాది స్థూలశరీరాణ్యేవ శాఖా యస్య స తథోక్తః, త్రయీపత్రభృత్. - త్రయీ - ఋగ్యజుస్సామవేదత్రయముపలక్షణమిదం స్మృత్యాదీనాం తద్రూపపత్రభృత్. నైకాత్మా - అనేకవిధః. విషయప్రవాళకలితః శబ్దాదివిషయరూప కిసలయయుక్తః. యజ్ఞాదిపుష్పః యజ్ఞాదిక్రియా ఏవ పుష్పాణి యస్య స తథోక్తః, సుఖై ర్దుఃఖైశ్చైవ ఫలైర్యుతః - సుఖదుఃఖజనకవిషయబహుత్వాత్సుఖదుఃఖబహుత్వమ్. అఖిలజగన్నీడః - అఖిలాని - చతుర్దశేత్యర్థః జగన్తి - భువనాన్యేవ నీడాని యస్మిన్ స తథోక్తః భూతాణ్డజః - భూతాని - బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తప్రాణిన ఏవాణ్డజాః పక్షిణో యస్మిన్ స తథోక్తః.

నానాశబ్దసమాగమాతి తుములధ్వానః. ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతహర్షశోకజాత నృత్యగీత-వాదిత్రక్ష్వేళితాఽస్ఫోటితహసిత రుదిత హాహా ముఞ్చముఞ్చేత్యాద్యనేకశబ్దసమాగమకృతాతి తుములరవః వృక్షశ్చ పక్షిశబ్దాది తుములధ్వనిర్భవతి - కర్మానిలైః కర్మభిరేవానిలై ర్నున్న ఈరితః చఞ్చలః నిత్యప్రచలితస్వభావః. అన్తే - అవసానే అభావాత్మకః. ఏష ప్రత్యక్షస్సంసృతి మహీజః సంసారరూపాశ్వత్థః. సమ్యగ్జ్ఞానమయాసినా తత్త్వజ్ఞానరూపఖడ్గేన సుకరణీయోచ్ఛేదః - సుఖేన కరణీయః కర్తుం శక్యః ఉచ్ఛేదో నాశో యస్య స తథోక్తః భవతి. ఏతస్య సంసారవృక్షస్య శుక్రమమృతం సత్సత్యం బ్రహ్మైవ మూలం నహి నిర్మూలః క్వాపి వృక్షోఽస్తి. అత స్సంసారవృక్షస్య కిఞ్చిన్మూలమదృష్టమప్యవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం తచ్చ బ్రహ్మైవ. అన్యస్య సర్వస్యాపి సంసారాన్తః పాతిత్వాదితి భావః. తచ్చ బ్రహ్మ సత్. అమృతత్వాదిత్యుక్తమథ సంసారో మిథ్యేత్యాహ. ఏష పునస్సంసారస్తు. మర్త్యః - మరణధర్మకః అత ఏవ మిథ్యా - అసత్యః భవతి - న హి మర్త్యస్య

క్వాపి సత్యత్వమ్. నిత్యస్యైవ - సత్యత్వాత్. ఏవం మిథ్యాత్వాదేవాస్య ఉచ్ఛేదస్సుకరో జ్ఞానేన సర్పాభాసస్యేవ సర్పజ్ఞానేన. తస్మాన్ముముక్షుణా బ్రహ్మాత్మజ్ఞానం సమ్పాదనీయమ్. 47-48

శ్లో॥ కార్యం కారణ ఏవ తిష్ఠతి చ తన్నాత్యేతి మృత్కుమ్భవ-
త్తస్మాద్బ్రహ్మణి కారణేఽస్తి సకలం నాత్యేతి తత్కిఞ్చన ।
లోకోఽయం నను కమ్పతే సతి బృహత్యస్మిన్నతో నిర్గతో
భీతోఽస్మాత్పరముద్యతాదివ పవేరేతద్విదన్తోఽమృతాః ॥ 49

వ్యా. ఇతోఽపిహేతోర్బ్రహ్మాస్మీతి ప్రతిపత్తుం శక్యతే. కథమ్ - కార్యం వస్తు కారణే వస్తున్యేవ తిష్ఠతి. తత్కారణం కర్మ నాత్యేతి నాతిక్రామతి చ. తత్ర దృష్టాన్తమాహ, మృత్కుమ్భవదితి మృత్కుమ్భదృష్టాన్తాదిత్యర్థః. మృత్కార్యకుమ్భస్య మృద్యేవ స్థితిః. మృదనతిక్రమశ్చేతి యథా తద్వదితి - తస్మాద్ధేతోః - కారణే బ్రహ్మణి సకలం కార్యమస్తి తిష్ఠతి. కిఞ్చన కిఞ్చిదపి వస్తు తద్బ్రహ్మ కర్మ నాత్యేతి. అపి చ అస్మిన్ బృహతి బ్రహ్మణి సతి. నను సత్యేవ అతో నిర్గతోఽయం లోకః కమ్పతే చలతి నియమేన చేష్టత ఇత్యర్థః కుత ఇత్యత ఆహ ఉద్యతాదుద్ధృతాత్పవేర్వజ్రాదివ అస్మాద్బ్రహ్మణః పరమతిశయేన భీతః లోక ఇత్యేవ కర్తా ఏకవాక్యాన్వయో వా అస్మిన్ బృహతి సతి నను అతోఽస్మాన్నిర్గతోఽయం లోకః ఉద్యతాత్పవేరివాస్మాత్పరం భీతస్సన్ కమ్పత ఇతి భిన్నేశ్వరదర్శనస్య భయహేతుత్వాదితి భావః. ఏతద్బ్రహ్మ విదన్త ఆత్మత్వేన జానన్తస్తు అమృతా మరణాది భయరహితా భవన్తి. తస్మాత్ జగద్భీతిహేతుః జగదనతిక్రమణీయం జగత్స్థిత్యాశ్రయం చ బ్రహ్మాస్తీత్యవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యం స్వాత్మత్వేన చ తద్జ్ఞాతవ్యమిత్యభిప్రాయః. 49

శ్లో॥ భీతోఽగ్నిర్దహతి ప్రభోస్తపతి కస్తాపం నిహన్త్యమ్బుజో
జిష్ణుర్వర్షతి కమ్పతేఽపి పవనశ్శమ్పా క్షణం ద్యోతతే ।
సర్వం భూస్సహతే పయోనిధిరహో నాగచ్ఛతి స్వావధే-
ర్లోకాన్పాన్తి చ లోకపా ను బహునా మృత్యుః పరం ధావతి ॥ 50

వ్యా. లోకోఽస్మాద్భీతో నియమేన చేష్టత ఇత్యుక్తమేవ వివృణోతి - **భీత** ఇతి. ప్రభోరీశ్వరాద్భీతః. అగ్నిర్దహతి కస్సూర్యస్తపతి అమ్బుజశ్చన్ద్రస్తాపం నిహన్తి జిష్ణురిన్ద్రో వర్షతి. పవనశ్చ కమ్పతే - చలతి. శమ్పాక్షణమేవ ద్యోతతే. భూస్సర్వమపి సహతే. పయోనిధిః స్వావధేర్వేలాయా నాగచ్ఛతి. వేలామతిక్రమ్య నాయాతి. లోకపాశ్చ లోకాన్పాన్తి. బహునా వచనేన ను కిమ్ మృత్యుః పరం మృత్యురపి ధావతి. పరమతిశయేనేతి వా. 50

శ్లో॥ ఏతత్సాధ్వసకారణం కలయితుం ప్రాగ్దేహపాతాద్బుధ-
శ్చేచ్ఛక్నోతి విముచ్యతే న యది హా సర్గేష్వధీర్జాయతే ।

ఆదర్శే ముఖమీక్షతే హి పురుషః స్పష్టం న తోయే పున-
స్తద్వన్మానవజన్మని స్ఫుటతరం నాన్యత్ర సద్దర్శనమ్. 51

వ్యా. బ్రహ్మాస్తీతి సాధితమిదానీం తద్జ్ఞానాత్ఫలం తదభావాదనర్థప్రాప్తిం చ దర్శయతి. **ఏతదితి** - బుధః సాధ్వసకారణమేతద్బ్రహ్మ దేహపాతాత్ప్రాక్ కలయితుం వేత్తుం శక్నోతి చేత్ విముచ్యతే. న శక్నోతి యది అధీః బుద్ధిశూన్యస్సన్ నిర్వివేక ఇతి యావత్ సర్గేషు నానాయోనిషు జాయతే. హా ఇతి ఖేదే. నను పతితేఽప్యస్మిన్ దేహే దేహాన్తరే జ్ఞాయేత బ్రహ్మేత్యత ఆహ. పురుష ఆదర్శే ముఖం స్పష్టమీక్షతే. హిః ప్రసిద్ధౌ. తోయే పునర్జలే తు న - స్పష్టం నేక్షతే. తద్వత్ మానవజన్మని సద్దర్శనమాత్మజ్ఞానం స్ఫుటతరమ్. అన్యత్ర జన్మాన్తరేషు న స్ఫుటతరమ్ న భవతి. 51

శ్లో॥ జాగ్రత్యాత్మని నిర్మలే పరపదం స్పష్టం యథా భాసతే
తద్వన్మానవజన్మని స్ఫుటతరో బ్రహ్మాత్మబోధో నృణామ్ ।
స్వప్నే ఽస్పష్టమిదం విభాతి తు యథా తద్వత్పితౄణాంపదే
గాన్ధర్వేఽపి చ దైవతే స్ఫుటతమం సత్యే తు తద్దుర్లభమ్ ॥ 52

వ్యా. మానవజన్మన్యాత్మదర్శనం స్ఫుటతరమిత్యత్ర దృష్టాన్తాన్తరమాహ. **జాగ్రతీతి** - యథా జాగ్రతి జాగ్రద్దశాయాం నిర్మలే ఆత్మని బుద్ధౌ పరపదం పరస్య బ్రహ్మణః పదం స్థానం జగదితి యావత్. ఖమితి వా స్పష్టమ్భాసతే. తద్వత్ మానవజన్మని నృణాం జీవానాం బ్రహ్మాత్మబోధః స్ఫుటతరః, నాన్యత్రేత్యేతద్వివృణోతి - యథా స్వప్నే ఇదం పరపదమస్పష్టం విభాతి. తద్వత్పితౄణాం పదే బ్రహ్మాత్మబోధః అస్పష్టం విభాతి. గాన్ధర్వే పదే గన్ధర్వలోకేఽపి అస్పష్టం విభాతి. దైవతే పదే దేవలోకేఽ ప్యస్పష్టం విభాతి. సత్యే లోకే తు బ్రహ్మాత్మబోధః మనుష్యలోకాదపి స్ఫుటతమం విభాతి. తత్సత్యన్తు దుర్లభం లబ్ధుమశక్యమ్. ఏవం పునర్మనుష్య జన్మాపి దుర్లభమేవ. తస్మాన్మరణాత్ప్రాగేవ మనుష్యజన్మనీహైవ మోక్షార్థమాత్మానం జ్ఞాతుం ప్రయతితవ్యమ్. న తూదాసితవ్యమిత్యభిప్రాయః. 52

శ్లో॥ త్వక్చక్షుశ్శ్రుతిరాసనం నిపుణధీర్ఘ్రాణం చ దృష్ట్వోదితం
వాయ్వర్చిర్వియదమ్బుభూభ్య ఇతర త్సచ్చిత్సుఖాదాత్మనః ।
ఏషాం జాగ్రతి సమ్భవం చ విలయం స్వాపే తథా సాక్షిణం
స్వాత్మానం పరమవ్యయం ధ్రువమజం బ్రహ్మాఽథ నో శోచతి ॥ 53

వ్యా. కథం మానవజన్మని తత్త్వం బోద్ధుం శక్యతే తదాహ. **త్వగితి** - వాయ్వర్చిర్వియ దమ్బుభూభ్యః ఉదితం త్వక్చక్షుశ్శ్రుతిరాసనం రసనమేవ రాసనం త్వగాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వా దేకత్వమ్. ఘ్రాణం చ దృష్ట్వా వాయోస్త్వక్. అర్చిషశ్చక్షుః వియతశ్శ్రుతిః అమ్బునో రసనం

భువో ఘ్రాణమితి క్రమః. సచ్చిత్సుఖాదాత్మన ఉదితమితరదనృతజడదుఃఖాత్మకం జగద్దృష్ట్వా. ఏషామిన్ద్రియాదీనాం జాగ్రతి సమ్భవం స్వాపే విలయం చ దృష్ట్వా తథా సాక్షిణమిన్ద్రియాది విలయోదయసాక్షిణం పరం తేభ్యో విలక్షణమవ్యయం ధ్రువమజం బ్రహ్మ బ్రహ్మాభిన్నం స్వాత్మానం చ దృష్ట్వా - నిపుణధీర్విద్వాన్ అథ నో శోచతి. స్వప్నదృష్టాన్తాజ్జాగ్రత్ప్రపఞ్చం సర్వమపి మిథ్యేతి విదిత్వా సత్యం బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం మహమస్మీతి విదిత్వా విద్వాన్న శోచతి దేవాదీనామస్వప్నత్వాన్న తేషాం స్వప్నదృష్టాన్తేనేదం దర్శనం సమ్భవతి. పశ్వాదీనాం సస్వప్నత్వేఽపి న వివేకజ్ఞానం తస్మాన్మానవజన్మైవ శ్రేయస్సాధనమిత్యభిప్రాయః. 53

శ్లో॥ యోఽసావిన్ద్రియచిత్తసన్మతిమహన్మాయాపరో వ్యాపకోఽ
లిఙ్గస్సన్ పురుషోఽస్య తస్య తు పదం నో దృక్పథే తిష్ఠతి ।
నైనం పశ్యతి కశ్చనేన్ద్రియగణైర్యః కోఽపి ధన్యః పున-
ర్బుద్ధ్యా హృత్థితయా విచార్య లభతే యో వేద తత్సోఽమృతః ॥ 54

వ్యా. మనుష్యేష్వపి సహస్రేషు యః కోపి ధన్య ఏవైనం పశ్యతి. కుతః. ఇన్ద్రియచిత్తసన్మతి మహన్మాయాపరః - ఇన్ద్రియాణి, చిత్తం - మనః సన్మతిః ప్రశస్తా బుద్ధిః మహాన్, మాయా తాభ్యః పరః - ఇన్ద్రియాదిభ్యశ్చిత్తాదయః పరాః. తేభ్యస్సర్వేభ్యశ్చాయం పర ఇత్యర్థః. అత ఏవాలిఙ్గః లిఙ్గరహితః అత ఏవ వ్యాపకః అత ఏవ సన్ సత్యః యోఽసౌ పురుషః తస్యాస్య పదం స్వరూపన్తు దృక్పథే దృగ్విషయే నో తిష్ఠతి. ఉపలక్షణమిదం శ్రోత్రాద్యవిషయత్వస్య. అత ఏవ ఏనం పురుషః కశ్చన కశ్చిదపి ఇన్ద్రియగణైర్న పశ్యతి. యః కోఽపి ధన్యః పునః హృత్థితయా బుద్ధ్యా విచార్య ఏనం లభతే. తత్తథా ఏనం యో వేద స పురుషోఽమృతః భవతి. 54

శ్లో॥ సాకం యత్ర హృదేన్ద్రియాణి విషయవ్యావర్తితాన్యాసతే
తూష్ణీం యత్ర న చేష్టతే చ ధిషణా యత్రాప్రమత్తః పుమాన్ ।
తస్మిన్నాత్మని న స్ఫురత్యవిషయో వాచో హృదోఽపి స్వయం
యస్మాదేతదభూద్వినశ్యతి యతశ్శూన్యం తు తత్స్యాత్కథమ్ ॥ 55

వ్యా. ఆత్మసాక్షాత్కారః కదా భవతి ధీరస్యేత్యత్రాహ. **సాకమితి**. యత్ర - యస్మిన్ కాలే, హృదా=మనసా, సాకమ్=సహ, ఇన్ద్రియాణి విషయవ్యావర్తితాని - విషయేభ్యః ప్రత్యావర్తితాని సన్తి తూష్ణీమాసతే తిష్ఠన్తి. నిర్వ్యాపారతయా తిష్ఠన్తి, యత్ర, ధిషణా=బుద్ధిశ్చ, న చేష్టతే=నిర్వ్యాపారా భవతి. యత్ర పుమానప్రమత్తః నిద్రారహితో భవతి. తస్మిన్ కాలే జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తివ్యతిరిక్త సమయే - సమాధావిత్యర్థః. వాచో హృదశ్చావిషయోఽపి స ఆత్మా, ఆత్మని=బుద్ధౌ స్వయమేవ స్ఫురతి భాసతే. నన్వేవం సర్వనాశే శూన్యస్యైవావశేష ఇత్యత ఆహ. యస్మాదితి - ఏతజ్జగ దృస్మాదభూత్. యతో యస్మిన్నేవ వినశ్యతి - లీయతే. తద్వస్తు కథం శూన్యం స్యాత్, న

కథమపి. న హి శూన్యాచ్ఛశవిషాణాదేః కిఞ్చిజ్జాయతే నశ్యతి వా. తస్మాత్సర్వజగదుదయస్థితి లయాధిష్ఠానం బ్రహ్మాస్తీత్యేవాభ్యుపగన్తవ్యం సమాహితప్రత్యక్షత్వాచ్చేతి భావః. 55

శ్లో॥ కార్యస్యాస్య నిదర్శనాదుపలభేతాస్తీతి హేతుం పరం
స్వాత్మానం ప్రథమం తతో నిరుపధేస్తత్త్వం స్ఫుటమ్భాసతే ।
సమ్యగ్జ్ఞానిన ఏవమత్ర తు యదా కామా వినష్టాస్సమే
హృత్స్థా ఏష తదాఽమృతో భవతి వా బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే ॥ 56

వ్యా. నను కార్యలిఙ్గేన మాయోపాధికబ్రహ్మానుమానేఽపి నిరుపాధికం బ్రహ్మానుమానేన ప్రత్యక్షేణ వా న సిద్ధ్యతీత్యత్రాహ. **కార్యస్యేతి** – ప్రథమం తావదస్య కార్యస్య జగతో నిదర్శనాద్ధేతోః హేతుం కారణం పరం పరమం స్వాత్మాన మస్తీత్యుపలభేత జానీయాత్. తతః నిరుపధేర్నిరుపాధిక స్యాత్మనస్తత్త్వం స్వరూపం స్ఫుటమ్భాసతే. సమాధిప్రత్యక్షేణైవ నిరుపాధికబ్రహ్మసిద్ధిరితి భావః. ఏవం సమ్యగ్ జ్ఞానినః యదా తు అత్రైవ జన్మని హృత్స్థాస్సమే సర్వే కామా వినష్టాః. తదా ఏష విద్వాన్ అమృతో భవతి వా భవత్యేవ. కథమమృతత్వమత ఆహ. బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే భవతి. 56

శ్లో॥ మర్త్యోఽహం ముఖజోఽస్మి మే వపురిదం గేహాదికం మామకం
యజ్ఞోఽహం ధనికోఽస్మి చేతి హృదయగ్రన్థిర్యదా భిద్యతే ।
మాయాప్రత్యయరూప ఏష విదుషస్సర్వోఽపి కామస్తదా
నష్టస్స్యాదమృతో భవత్యథ బుధో వేదోపదేశస్త్వియాన్ ॥ 57

వ్యా. కదా విదుషస్సర్వకామవినాశస్స్యాదిత్యత్రాహ. **మర్త్య** ఇతి – అహం మర్త్యః మనుష్యోఽస్మీతి జాత్యభిమానః. అహం ముఖజో బ్రాహ్మణోఽస్మీతి వర్ణాభిమానః. ఇదం ద్వయముపలక్షణమాశ్రమాభిమానస్య. ఏవం దేహేఽహఙ్కారం ప్రదర్శ్య మమకారం దర్శయతి. ఇదం మే మదీయం వపుః. అథ గేహాదౌ మమకారం దర్శయతి. ఇదం గేహాదికం మామకం మదీయమ్, ఆదిపదాత్ పశుధాన్యాదిగ్రహణమ్. నామరూపే ద్వే మాయామయే. తత్ర రూపా భిమానో దర్శితః అథ నామాభిమానమాహ. యజ్ఞోఽహమస్మీతి. బహ్వనర్థావహమభిమానాన్తర మాహ. ధనికోఽస్మీతి – చ శబ్దాత్పారకోఽస్మి, గౌరోఽస్మీత్యాద్యభిమానగ్రహణమ్. ఇత్యేవం మాయా ప్రత్యయరూపః మిథ్యాజ్ఞానరూప ఏష హృదయగ్రన్థిః హృదయస్య మనసో గ్రన్థిః గ్రన్థివద్బన్ధక ఇత్యర్థః. అభిమానః విదుషః యదా యస్మిన్కాలే భిద్యతే తదా సర్వోఽపి కామోఽ నాత్మవస్తువిషయః నష్టస్స్యాత్. ఆత్మానాత్మనోరాధ్యాసికసమ్బన్ధే సతి విదుషోఽనాత్మసు కామ స్స్యాత్. తస్య చ సమ్బన్ధస్య నాశే కథం పునః కామస్థితిర్న కథమపీత్యర్థః. అథ కామనాశానన్తరం బుధః అమృతస్స్యాత్. ఇయానేవ వేదోపదేశః. ఇయన్తమేవార్థం వేద ఉపదిశత్యస్మాక మిత్యర్థః. ముముక్షుణా అనాత్మస్వహఙ్కారమమకారౌ న కర్తవ్యావిత్యభిప్రాయః. 57

శ్లో॥ యస్త్వన్యస్సగుణం బృహత్కలయతే నాడ్యా శతాదన్యయా
మూర్ధానం ప్రతియాతయా హృదయతో గచ్ఛన్నుపర్యేష సః ।
విద్వాన్ బ్రహ్మపదం ప్రయాతి కృతినః కర్మానురూపం పున-
ర్నాడీభిస్త్వితరాభిరుత్క్రమణగా విష్వగ్లభన్తే గతీః ॥ 58

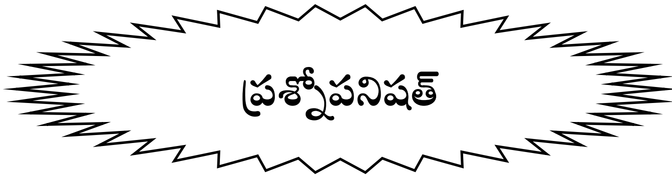
వ్యా. ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే ఇత్యుపన్యస్య నిర్గుణబ్రహ్మవిదః ఫలం తద్వేదనాప్రకారం చోక్తమ్. ఇదానీం సగుణబ్రహ్మోపాసకస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తిః కేన ప్రకారేణేత్యేతదాహ. **యస్త్వితి** – యస్త్వన్యః నిర్గుణబ్రహ్మవిద్విలక్షణః తతః పరశ్చ సగుణం బృహద్బ్రహ్మ కలయతే ధ్యాయతి. స ఏష విద్వాన్ – హృదయతో హృత్పుణ్డరీకాన్మూర్ధానం ప్రతి యాతయా గతయా శతాన్నాడీశతాదన్యయా శతాధికయేత్యేతత్. నాడ్యా సుషుమ్నయా మూర్ధానం భిత్త్వేతి శేషః. ఉపరి గచ్ఛన్ బ్రహ్మపదం సత్యలోకం ప్రయాతి. కృతినాం గతయోఽస్యా భిన్నా ఏవేత్యాహ. కృతినః పునః కర్మిణస్తు. కర్మానురూపం యథా తథా, ఇతరాభిర్నాడీభిరుత్క్రమణం గచ్ఛన్తీత్యుత్క్రమణగా భూత్వా. విష్వక్ నానావిధాః. గతీః దేవమనుష్యతిర్యగాదీని జన్మాని లభన్తే ప్రాప్నువన్తి. 58

శ్లో॥ భూతానాం హృదయే స్థితస్స పురుషోఽఙ్గుష్ఠప్రమాణస్సదా
దేహోత్థం సకలాన్తరం ప్రవిభజేన్ముఞ్జాదిషీకామివ ।
ధైర్యేణ స్థిరదర్శనోఽథ తమయేదాత్మానమాద్యం బృహ-
ద్బ్రహ్మైక్యవిదేవమేతి పరమం బ్రహ్మామృతం నిర్మలమ్ ॥ 59

వ్యా. ప్రాజ్ఞః క్రమముక్తిహేతుభూతం సగుణబ్రహ్మోపాసనం సంసారహేతుభూతం కర్మ వా న కుర్యాత్. కిన్తు సాక్షాన్ముక్తిహేతుభూతం బ్రహ్మాత్మజ్ఞానమేవ సమ్పాదయేత్. తచ్చ సమ్పాదనమిత్థమిత్యాహ – **భూతానామితి**. అఙ్గుష్ఠప్రమాణస్స పురుష ఆత్మా సదా భూతానాం ప్రాణినాం హృదయే హృత్పుణ్డరీకే స్థితః తిష్ఠతి. తం సకలాన్తరం పురుషం స్థిరదర్శనః పురుషః ధైర్యేణ ముఞ్జాత్తృణవిశేషాదిషీకామివ ప్రవిభజేత్. దేహాదిభ్యో వివేచయేదిత్యర్థః అథ ఏవం వివేచనే కృతే సతి. విద్వాన్ తం వివేచితమాత్మానమాద్యం బృహద్బ్రహ్మేత్యయేజ్జానీయాత్. ఏవం బ్రహ్మాత్మైక్యవిత్స విద్వాన్ పరమం నిర్మలమమృతం బ్రహ్మేతి ప్రాప్నోతి. 59

ఇతి కఠోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్రీః

శ్లో॥ స్రష్టుం లోకమిమం విధాయ పరమం బ్రహ్మా తపః ప్రాగ్రయిం
ప్రాణం చ వ్యసృజత్కిలేతి మిథునం మూర్త్యన్నచన్ద్రా రయిః ।
ప్రాణోఽత్తాగ్నిరమూర్తిరర్క ఇతి తత్సూర్యేన్దుయుగ్మాదభూ-
త్కాలోఽబ్దాయనమాసపక్షదినరాత్ర్యాద్యాత్మకోఽయం మహాన్ ॥ 60

వ్యా. పరవిద్యా సఫలా వర్ణితా. అథాపరవిద్యాకర్మణోస్సముచ్చితాసముచ్చితయోర్యత్కార్యం యా గతిస్తత్కథనార్థోఽయమారమ్భః. తావత్ సర్వం జగత్ప్రజాపతిరేవేత్యనుసన్ధానలక్షణం ప్రాజాపత్యవ్రతం సఫలం దర్శయితుం కథం జగత్ప్రజాపతిస్స్యాదితి శఙ్కాయాం ప్రజాపతికార్యత్వా దిత్యుత్తరం వివక్షుః. జగతః ప్రజాపతికార్యత్వమేవ దర్శయతి. **స్రష్టుమితి** - బ్రహ్మా=ప్రజాపతిః, ప్రళయావసానే ఇమం లోకం స్రష్టుం పరమం తప - ఆలోచనం విధాయ ప్రాక్ప్రథమం రయిం ప్రాణఞ్చేతి మిథునం వ్యసృజత్కిలేతి వార్తాయామ్. తేన సృష్టేర్మిథ్యాత్వం సూచ్యతే. రయిప్రాణశబ్దార్థమాహ. మూర్త్యన్నచన్ద్రాః. మూర్తిరన్నం చన్ద్రశ్చ రయిః. అత్తా భోక్తా అగ్నిః అమూర్తిః. అర్కశ్చ ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే. తత్ర మూర్తిర్నామ మూర్తం స్థూలమమూర్తిస్త్వమూర్తం సూక్ష్మమితి వివేకః. తత్తతః. సూర్యేన్దుయుగ్మాత్. రయిప్రాణాత్మకచన్ద్రసూర్యమిథునాత్. అబ్దాయనమాసపక్షదినరాత్ర్యాద్యాత్మకః. అబ్ద=స్సంవత్సర అయనే=దక్షిణోత్తరే మాసా ద్వాదశ. పక్షౌ ద్వౌ. దినరాత్రీ. ఆదిశబ్దాద్ఘటికాదిగ్రహణం తదాత్మకః మహానయంకాలః అభూత్. సూర్యేన్దుగతికృతత్వాదబ్దాదివ్యవహారస్యేతి భావః. 60

శ్లో॥ ఏతస్మాద్దినరాత్రిరూపసమయాద్వ్రీహ్యాదిరాసీత్తత-
శ్చాన్నం శుక్రమథాన్నతస్సమభవన్ లోకాస్తదేతన్మహాన్ ।
ప్రాజాపత్యమిదం వ్రతం చరతి యస్స ద్వన్ద్వసూర్జాయతే
సత్యం యత్ర తపశ్చ దక్షిణపథే నేన్దోఃపదం యాతి సః ॥ 61

వ్యా. ఏతస్మాద్దినరాత్రిరూపసమయాదహోరాత్రాత్మకాత్కాలాత్. వ్రీహ్యాది రోషధిచయ ఆసీత్. న హ్యహోరాత్రయోరన్యత్ర వ్రీహ్యాదిర్భవతి. తతో వ్రీహ్యాదేరన్నమాసీత్. తతశ్చాన్నా

చ్ఛుక్రం = రేత ఆసీత్. శుక్రాచ్చ లోకాః ప్రజాస్సమభవన్. తత్తస్మాదేతజ్జగత్ మహాన్ప్రజాపతిరేవ. నను కులాలసృష్టో ఘటో యది కులాలస్స్యా త్తర్హి ప్రజాపతిసృష్టం జగత్ప్రజాపతిస్స్యాదితి చేన్నైవమ్. ప్రజాపతిరాత్మానమేవ జగద్రూపేణ వ్యధాదితి. నిమిత్తముపాదానం చ జగతః ప్రజాపతిరేవ. ఈశ్వరాత్మా హి ప్రజాపతిః ఘట ఇవ మృదాత్మకః ఈశ్వరజన్యత్వాత్ప్రజాపతేః య ఇదం ప్రాజాపత్యం వ్రతం చరతి స వ్రతీ ద్వన్ద్వసూః = మిథునోత్పాదకః జాయతే భవతి. యత్ర యస్మిన్ పురుషే సత్యం తపో బ్రహ్మచర్యాదికం చకారాత్ప్రాజాపత్యవ్రతం చాస్తి స పురుషః. దక్షిణపథేన దక్షిణమార్గేణ పితృయానేనేత్యేతత్. ఇన్దోః పదం= లోకం యాతి గచ్ఛతి. పుణ్యక్షయా త్పునరావర్తతే చ. 61

శ్లో॥ మాయా యేషు న విద్యతే కుటిలతా ऽసత్యం చ సత్యం తపో
జ్ఞానం యేషు చ విద్యతే విరజసస్తే వా గృహస్థేతరే ।
యోగాద్దేవపథేన యాన్తి విమలం హైరణ్యగర్భం పదం
నావృత్తిం చ తతః ప్రయాన్తి కుశలైస్సాధ్యం తదేతత్పదమ్ ॥ 62

వ్యా. ఏవం గృహస్థానాం కర్మిణాం దక్షిణమార్గేణ చన్ద్రలోకప్రాప్తిముక్త్వా తద్భిన్నానా ముత్తరమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిమాహ. **మాయేతి** – యేషు మాయా, పరవఞ్చనా ధనాద్యర్థా న విద్యతే, కుటిలతా చ న విద్యతే, అసత్యఞ్చ న విద్యతే, యేషు సత్యం తపో బ్రహ్మచర్యాదికం జ్ఞానం చ విద్యతే. విరజసో నిష్పాపా గృహస్థేతరే గృహస్థాదన్యే బ్రహ్మచారివానప్రస్థభిక్షుకాః తే వా తు. యోగాద్బ్రహ్మరన్ధ్రభేదనరూపాదుపాయాత్ప్రాణధారణలక్షణాద్యోగాదితి వా దేవపథేన ఉత్తరమార్గేణ విమలం రజస్తమోమలరహితం హైరణ్యగర్భం పదం యాన్తి. తతః పదాదావృత్తిం చ న ప్రయాన్తి తత్తస్మాత్కుశలైరేతత్పదం బ్రహ్మలోకః సాధ్యమ్. సాధనీయం పునరావృత్తి రహితత్వాదితి తచ్ఛబ్దార్థః. 62

శ్లో॥ వాయ్వగ్న్యమ్బుధరానభోऽక్షివచనశ్రోత్రాత్మభిర్ధార్యతే
దేహోऽయం న హి కిన్తు పఞ్చవిధసత్ప్రాణేన సన్ధార్యతే ।
ప్రాణేऽజ్గాత్పరముద్యియాసతి సముద్గచ్ఛన్తి సర్వే పరే
ప్రాణే తిష్ఠతి సంవసన్తి చ తనౌ ప్రాణస్తదేషాం వరః ॥ 63

వ్యా. ప్రాణోऽత్తా ప్రజాపతిరిత్యుక్తం. తస్యాత్తృత్వం ప్రజాపతిత్వం చాస్మిన్ శరీరేऽవ ధారయితవ్యమిత్యయమారమ్భః. ప్రజాపతిస్తావత్సర్వదేవోత్తమ ఇతి ప్రసిద్ధమ్. దేహేऽస్మిన్ ప్రాణశ్చ సర్వదేవోత్తమః. కథమ్ ఉచ్యతే అయం దేహః. వాయ్వగ్న్యమ్బుధరానభోऽక్షివచన శ్రోత్రాత్మభిః. వాయురగ్నిరమ్బుధరానభ ఇతి పఞ్చభూతాని శరీరారమ్భకాణి, అక్షి చక్షుః, వచనం వాక్ శ్రోత్రమాత్మా మనః. జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం కర్మేన్ద్రియపఞ్చకం మనశ్చేత్యేకాదశ కరణానీ–

త్యర్థః. తైర్న హి ధార్యతే నైవ ధార్యతే. కిన్తు పఞ్చవిధసత్ప్రాణేన పఞ్చవిధః ప్రాణాపాన వ్యానోదానసమానాత్మకః సన్ ముఖ్యోయం ప్రాణః తేనైవాయం సమ్యగ్ధార్యతే. తత్రోపపత్తిమాహ. ప్రాణే అఙ్గాద్దేహాత్పరం కేవలముద్యియాసతి ఉజ్జిగమిషతి సతి న తూద్యాతే సతీతి పరశబ్దాభిప్రాయః సతి పరం సత్యేవేతి వార్థః. పరే అన్యే వాయ్వాదయస్సర్వే అఙ్గాత్సముద్గచ్ఛన్తి. ప్రాణే తనౌ తిష్ఠతి సతి సర్వే తే సంవసన్తి చ. తత్తస్మాదేషాం వాయ్వాదీనాం ప్రాణసహితానాం పదార్థానా మ్మధ్యే పర ఉత్కృష్టః. '**న చ అప్రాణే శరీరే చక్షురాద్యభావేఽపి వాయ్వాదిభూతాని సన్త్యేవ దాహాత్ప్రాగితి కృత్వా కథం వాయ్వాదీనాం శరీరాదుద్గమనమితి వాచ్యమ్.**' వాయ్వాదీనాం భూతత్వేన రూపేణ సత్త్వేఽపి దేవత్వేన రూపేణోద్గమనమితి. వాయ్వాదిభూతానాం వాయ్వాద్యభిమానదేవతాస్సన్తి హి. యథా గఙ్గాహిమవదాదీనాం గఙ్గాహిమవదాదినామకాభి - మానదేవతాః. తస్మాచ్ఛరీరధాకరత్వాత్ప్రాణ ఉత్కృష్ట శ్శరీరాధారకేభ్య శ్చక్షురాదిదేవేభ్య ఇతి భావః. 63

శ్లో॥ అగ్నిస్సన్ జ్వలతి ప్రదీప్యతి రవిర్భూత్వాఽమ్బుదస్సన్నయం
ప్రాణో వర్షతి పాలయత్యపి జనాన్ దేవేన్ద్రరూపో భవన్ ।
మేఘోద్వభ్రసరిన్ముఖా స్వహతి వా వాయ్వాత్మనా భూర్భవన్
ధత్తే సర్వమిదం శశీ చ సదసత్పుష్ణాది దేవోఽమృతమ్ ॥ 64

వ్యా. కథమ్పునః ప్రాణః ప్రజాపతిస్స్యాత్ ప్రజాపతిర్హి సర్వదేవాత్మక ఇతి శఙ్కాయాం ప్రాణోఽపి సర్వదేవాత్మక ఏవేత్యాహ. **అగ్నిరితి** - అయం ప్రాణః అగ్నిస్సన్ జ్వలతి, రవిర్భూత్వా ప్రదీప్యతి - ప్రకాశతే. అమ్బుదస్సన్ - వర్షతి దేవేన్ద్రరూపో భవన్ జనాన్ లోకాన్ పాలయతి చ. వాయ్వాత్మనా వాయురూపేణ మేఘోద్వభ్రసరిన్ముఖాన్ మేఘముడూని అభ్రసరితం మన్దాకినీం ముఖశబ్దాచ్చన్ద్రాదీంశ్చ వహతి - భిభర్తి భూర్భువన్ ఇదం సర్వం ధత్తే - శశీ చన్ద్రో భవన్ సన్మూర్తమసదమూర్తం చ పుష్ణాతి. దేవః ప్రాణః ప్రకృతత్వాత్ అమృతం సుధా దేవానామన్నం భవతి. ప్రాణోపాసకానాం ప్రాణ స్తుతిరియమ్. యద్వా యేన యేన ప్రాణినా యద్యత్కార్యం క్రియతే తత్తత్కార్యం తత్తత్ప్రాణి ప్రాణకృతమేవ, అప్రాణస్య కర్తృత్వాదర్శనాత్. తస్మాదగ్న్యాదికర్తృకం జ్వలనాదికార్యం ప్రాణకార్యమేవ. తథా, అగ్న్యాదిశరీరాన్తర్గతః ప్రాణ ఏవ అగ్న్యాదిశబ్దై ర్వ్యవహ్రియత ఇతి అగ్న్యాదిదేవాత్మక ఏవ ప్రాణః ప్రాణస్యామృతత్వన్తు భోక్తృభోగ్యయోరభేదోప- చారాత్ ఇతి తత్త్వకథనమేవేదమ్. 64

శ్లో॥ ప్రాణే సర్వమిదం ప్రతిష్ఠితమరా నాభౌ రథాఙ్గస్య వా
వేదానాం త్రితయం కృతం చ ముఖజః ప్రాణ స్తథా క్షత్రియః ।
ప్రాణోఽయం హి విరా ట్పితుశ్చరతివా గర్భే రసాత్మా శిశు-
ర్మాతుశ్చ ప్రతిజాయతే సుతమయోఽముష్మై బలిం తన్వతే ॥ 65

వ్యా. ప్రాణమేవ విశినష్టి **ప్రాణ** ఇత్యాదిభిః. రథాఙ్గస్య = చక్రస్య నాభౌ అరా వా ఇవ ఇదం సర్వం జగత్ప్రాణే ప్రతిష్ఠితమ్. ప్రాణ ఏవ వేదానాం త్రితయం త్రయీ భవతి. శబ్దస్య ప్రాణాధీనత్వాదితి భావః కృతం కర్మ చ ప్రాణ ఏవ. ప్రాణనిర్వర్త్యత్వాత్కృతస్య. ముఖజః ప్రాణః క్షత్రియశ్చ ప్రాణః – ఉపలక్షణమిదం ద్వయం వర్ణాన్తరాణామయమేవ ప్రాణో విరాట్ జగన్మయవిగ్రహః ప్రజాపతిః. అయం ప్రాణః పితుర్గర్భే రసాత్మా రేతోరూపస్సన్. రేతోరూపాత్మా సన్నితి వా చరతి మాతుర్గర్భే చ శిశుస్సన్ చరతి. సుతమయస్సన్ మాతుర్గర్భాత్ప్రతిజాయతే, ప్రతిరూపస్సన్ ఉత్పద్యతే అముష్మై ప్రాణాయ సర్వే బలిం తన్వతే ఉపహారం సమర్పయన్తి. 65

శ్లో॥ దేవానామపి హవ్యవాట్పితృతతేరేష స్వధాప్రాపకోఽ–
థర్వా చాఙ్గిరసర్షి సత్యచరితం రుద్రో మహేన్ద్రోఽవితా ।
సూర్యోఽయం దివి తేజసాంపతిరపో వర్షత్యముష్మిన్ప్రజా
ఆనన్దన్తి యథాభిలాషమితి నో భూయోఽన్నముత్పత్స్యతే ॥ 66

వ్యా. అపి కిఞ్చ ఏష ప్రాణః దేవానాం హవ్యవాట్ హవ్యప్రాపకోఽగ్నిః భవతి – పితృతతేః స్వధాప్రాపకః భవతి. అథర్వా వేదవిశేషో యద్వా ఋషివిశేష ఏష ఏవ అఙ్గిరసర్షిసత్యచరిత మఙ్గిరసాః ప్రాణశేషభూతాశ్చక్షురాదయః. త ఏవ ఋషయః ద్రష్టారః. తే చ తే ఋషయ ఇతి వా సమాసః. తేషాం సత్యచరితం దేహధారణాద్యుపకారలక్షణమేష ఏవ. ఏతన్నిర్వర్త్యత్వాత్తస్యేతి భావః. ఏష ఏవ రుద్రః, మహేన్ద్రః, పరమేశ్వరః, అవితా – రక్షకశ్చ భవతి. అయం దివి తేజసాంపతిస్సూర్యస్సన్ అపో వర్షతి మేఘాత్మనేతి భావః. అముష్మిన్ వర్షతి సతి నః యథాభిలాషం యథేచ్ఛం భూయో బహ్వన్నముత్పత్స్యతే భవిష్యతీతి ప్రజా ఆనన్దన్తి. 66

శ్లో॥ ఏకర్షిర్విమలస్సమస్తహవిషా మత్తాఽస్య సాధుః పతిః
ప్రాణోఽస్య హ్యదనీయదాయిన ఇమే శ్రోత్రాదయో దేవతాః ।
వాయోరేష పితా చ సర్వజగతో వాచి స్థితాఽదస్తనూః
శ్రోత్రే చక్షుషి మానసే చ వివిధాశ్చేష్టా విధత్తే శివా ॥ 67

వ్యా. విమలశ్శుద్ధో పాపవిద్ధః ప్రాణః. ఏకర్షిః తన్నామకాగ్నివిశేషస్సన్. సమస్తహవిషా మత్తా భోక్తా భవతి. అస్య జగతస్సాధుః పతిర్భవతి. ఇమే శ్రోత్రాదయో దేవతా దేవా అస్య ప్రాణస్యాదనీయదాయినః భోజ్యదాతారః భవన్తి. దేవతాశబ్దస్య నిత్యస్త్రీత్వేపి తదర్థస్య పుంస్త్వా ద్దాయిన ఇత్యుక్తమ్. ఏష ప్రాణః వాయోస్సర్వజగతశ్చ పితా భవతి. శివా శోభనా అదస్తనూరముష్య ప్రాణస్య తనూః. వాచి శ్రోత్రే చక్షుషి మానసే చ స్థితా సతీ వివిధాశ్చేష్టాః క్రియాః వచనశ్రవణ–దర్శనమననాత్మికాః విధత్తే కరోతి. 67

శ్లో॥ లోకేఽస్మిన్ త్రిదివే నృణాం దివిషదాం యశ్చోపభోగోఽఖిలః
ప్రాణస్తస్య హి రక్షితా తత ఇమం మాతేవ పుత్రాన్ ప్రభో ।
రక్షాస్మాన్ కలయ శ్రియో వితర నః ప్రజ్ఞామితి ప్రార్థయ-
న్త్యల్పజ్ఞాస్తదుపాసకాస్సముపయన్త్యాత్మేప్సితార్థాదికమ్ ॥ 68

వ్యా. నృణాం మనుష్యాణామస్మిన్ లోకే భువి దివిషదాం దేవానాం త్రిదివే దివి చ యశ్చాఖిలస్సర్వ ఉపభోగః. తస్య భోగస్య ప్రాణ ఏవ రక్షితా రక్షకః. తతస్తస్మాదిమం ప్రాణ మల్పజ్ఞాః హే ప్రభో, పుత్రాన్ మాతేవ త్వమస్మాన్ రక్ష. శ్రియః కలయ వర్ధయ నః ప్రజ్ఞాం వితర ఇతి ప్రార్థయన్తి. తదుపాసకాః ప్రాణోపాసకాః. అత్మేప్సితార్థాదికం స్వాభీష్టధనాదికం సముపయన్తి - లభన్తే. 68

శ్లో॥ ప్రాణోఽత్తాపి విరాడయం ప్రభవతి బ్రహ్మాత్మనో బ్రహ్మణి
ప్రాణోఽనాతపవచ్ఛ్రితో హి పురుషేఽఙ్గే కర్మణా యాత్యయమ్ ।
భూపాలోఽధికృతానివైష పరమః ప్రాణాన్నియుఙ్క్తే పరాన్
వాగాదీంస్త్వమిహావసేతి సకలాన్ భేదానపి స్వాత్మనః ॥ 69

వ్యా. అత్తా – విరాట్. అపిశబ్దాద్వరిష్ఠత్వాదిగుణకోఽయం ప్రాణః. బ్రహ్మాత్మనః బ్రహ్మాభిన్నా దాత్మనస్సకాశాత్ప్రభవతి. పురుషే శిరఃపాణ్యాదిమతి పిణ్డే అనాతపవత్ ఛాయేవ బ్రహ్మణి ప్రాణః శ్రితః. హిః ప్రసిద్ధౌ. అయం ప్రాణః, అఙ్గే=శరీరే, కర్మణా నిమిత్తేనాయాతి. దేహం ప్రవిశతీత్యర్థః . భూపాలశ్చక్రవర్తీ సమ్రాట్. అధికృతాన్ మణ్డలేశ్వరానివ ఏష పరమః ప్రాణః పరాన్ వాగాదీన్ ప్రాణాన్. సకలాన్ స్వాత్మనః స్వస్య భేదానపానాదీనపి త్వమిహాత్ర, ఆవస – తిష్ఠ ఇతి నియుఙ్క్తే నియమయతి. 69

శ్లో॥ పాయూపస్థగతం హ్యపానమకరోచ్చక్షుశ్శ్రవస్థం తథా
ప్రాణం మధ్యగతం సమానమధిహృద్వ్యానం చ నాడీగణే ।
యేనోత్క్రామతి తం హ్యుదానమకరోత్ప్రాణస్సుషుమ్నాగతం
బాహ్యప్రాణమయోఽర్యమా కలయతే భాసాఽక్షిగానుగ్రహమ్ ॥ 70

వ్యా. ప్రాణనియమనమేవ దర్శయతి, ప్రాణః అపానం వాయువిశేషం పాయూపస్థగత మకరోద్ధి. తథా ఆత్మభేదం ప్రాణం చక్షుశ్శ్రవస్థం చక్షుశ్శ్రోత్రగతమకరోత్. సమానం సమానవాయుం మధ్యగతం నాభిస్థమకరోత్. వ్యానమధిహృద్ధృదయే నాడీగణే అకరోత్. యేనాత్మోత్క్రామతి త ముదానం సుషుమ్నాగతమకరోద్ధి. బాహ్యప్రాణమయః బాహ్యప్రాణరూపః దేహాద్బహిస్స్థత్వాదితి భావః అర్యమా = ఆదిత్యః భాసా = తేజసా,అక్షిగానుగ్రహమక్షిగస్య ప్రాణస్యాన్తరస్యానుగ్రహం కలయతే = కరోతి. 70

శ్లో॥ యం సఙ్కల్పమముష్య చిత్తమయతే మర్త్యస్య తు ప్రాయణే
తేనాయం విగతేన్ద్రియవ్యవహృతిః ప్రాణాత్మనా తిష్ఠతి ।
సోదానోఽథ స ఈశ్వరం నయతి తం సఙ్కల్పసిద్ధం పదం
ప్రాణం వేద య ఏవమస్య తు కులం నో హీయతే సోఽమృతః ॥71

వ్యా. జీవస్య మరణం దేహాన్తరభజనం చ ప్రాణాధీనమేవేతి దర్శయతి. అముష్య మ్రియమాణస్య మర్త్యస్య చిత్తం తు ప్రాయణే మరణసమయే యం సఙ్కల్పమయతే ప్రాప్నోతి తేన సఙ్కల్పేన యుక్తోఽయం మర్త్యః విగతేన్ద్రియవ్యవహృతిః ఇన్ద్రియవ్యాపారరహితస్సన్ ప్రాణాత్మనా ప్రాణవృత్త్యా తిష్ఠతి. అథ సోదానః ఉదానవృత్తిసహితః ప్రాణః తమీశ్వరం దేహస్వామినం జీవం సఙ్కల్పసిద్ధం పదం లోకం నయతి య ఏవం ప్రాణం వేద – తస్యాస్య కులన్తు నో హీయతే న క్షీయతే. స చామృతః ప్రాణాత్మనా మరణరహితో భవతి. 71

శ్లో॥ సూర్యస్యాఽస్తముపాయతో ఘృణిగణా బిమ్బే యథైకీభవ-
న్త్యుద్యాతః ప్రచరన్తి చేన్ద్రియగణా దేవే తథా మానసే ।
లీయన్తే న తతః శృణోతి పురుషో నాలోకతే జిఘ్రతి
స్పర్శం నైతి రసం చ నో గిరతి నాదత్తే స్వపిత్యభ్రమః ॥ 72

వ్యా. జాగ్రతీవ ప్రాణవ్యాపారం స్వాపేఽప్యస్తీతి కథయితుం తావత్స్వాపం దర్శయతి **సూర్యస్యేతి**. అస్తం నాశమదర్శనముపాయత ఉపగచ్ఛత స్సూర్యస్యఘృణిగణాః కిరణసమూహాః. బిమ్బే ఏకీభవన్తి ఉద్యాత ఉదయతస్సూర్యస్య ఘృణిగణాః. బిమ్బాత్ప్రచరన్తి ఉద్యాత స్సూర్యాదితి వా. యథా – తథా, ఇన్ద్రియగణాః చక్షురాదయః. మానసే దేవే మనోరూపే దేవే దేవే ద్యోతనాత్మకే మానసే ఇతి వా లీయన్తే స్వాపే ఇతి భావః జాగ్రతి తు మానసాదేవ ప్రచరన్తీతి బోద్ధ్యమ్. తతో హేతోః పురుషః న శృణతి నాలోకతే న జిఘ్రతి స్పర్శం నైతి రసం చ నైతి న గిరతి న వక్తి నాదత్తే న గృహ్ణాతి కిన్తు అభ్రమోఽచలస్సన్ స్వపితి. 72

శ్లో॥ సుప్తే త్విన్ద్రియసఙ్చయే పురి తదా ప్రాణాగ్నయో జాగ్రతి
స్వాన్తాఖ్యం యజమానమేష నయతి బ్రహ్మ హ్యుదానో దివమ్ ।
స్వప్నే త్వేష మనోమయః కలయతే దృష్టం శ్రుతఞ్చేహ వా
ప్రాగ్జన్మన్యపి వాసనాత్మకమసద్దృశ్యం స్వయమ్భాసనః ॥ 73

వ్యా. తు ఏవమిన్ద్రియసఙ్చయే సుప్తే సతి తదా పురి దేహే ప్రాణాగ్నయః జాగ్రతి ఏష ఉదానో వాయుః స్వాన్తాఖ్యం మనోమయం యజమానం జీవం బ్రహ్మైవ దివం స్వర్గం నయతి హి. యథా చితోఽగ్నిర్యజమానం స్వర్గం నయతి తద్వత్సుప్తం పురుషముదానో బ్రహ్మ ప్రాపయతీత్యర్థః. ఏవం జీవస్య సుషుప్తౌ బ్రహ్మసాయుజ్య ముక్త్వా స్వప్నే తస్య స్వయం

జ్యోతిష్ట్వమాహ స్వప్న ఇతి. తుశబ్దస్సుషుప్తివైలక్షణ్యార్థః స్వప్నే మనోమయ ఏష జీవః ఇహ అస్మిన్‌జన్మని ప్రాగ్జన్మన్యపి పూర్వజన్మసు వా దృష్టం శ్రుతఞ్చ వా వాసనాత్మకమసన్మిథ్యాభూతం దృశ్యం జగత్కలయతే పశ్యతి – సృజతీతి వా. అత ఏవ తదా స్వయమ్భాసనః స్వయంజ్యోతిర్భవతి. చక్షురాదిత్యాది జ్యోతిర్వ్యతిరేకేణైవ స్వప్నపదార్థద్రష్టృత్వాదితి భావః. బృహదారణ్యకవ్యాఖ్యా నావసరే విస్తరేణేదం దర్శయిష్యామః. 73

శ్లో॥ దేవోఽయం హృదయాత్మకః పురి భవేత్తేజోఽభిభూతో యదా
స్వప్నానేష తదా న పశ్యతి వయాంస్యావాసవృక్షం యథా ।
భూతాని ద్వివిధాని సర్వవిషయాశ్చాత్మేన్ద్రియాణి ప్రభుం
బ్రహ్మాత్మానమయన్తి సుప్తిసుఖభాగానన్దకోశః పునః ॥ 74

వ్యా. కథమేవం స్వప్నాన్ పశ్యతః పునస్సుషుప్తిసమ్భవోఽత ఆహ. **దేవ** ఇతి. అయం హృదయాత్మకో మనోమయో దేవః యదా పురి శరీరే తేజోభిభూతః తేజసా పిత్తాఖ్యేన సౌరేణ తేజసా అభిభూతో భవతి. తదా ఏష దేవః స్వప్నాన్న పశ్యతి. యథా వయాంసి పక్షిణ స్సాయం విశ్రమాయావాసవృక్షమయన్తి ప్రాప్నువన్తి. తథా ద్వివిధాని స్థూలాని సూక్ష్మాణి చ భూతాని సర్వవిషయా శ్శబ్దాదయః. ఆత్మా మనః ఇన్ద్రియాణి చ. ప్రభు మీశ్వరం బ్రహ్మాత్మానం బ్రహ్మాభిన్నమాత్మానమయన్తి. ఆనన్దకోశః పునః ఆనన్దమయకోశస్తు. తదుపాధికః పురుషః ప్రాజ్ఞః ఇత్యర్థః. సుప్తిసుఖభాక్ – సౌషుప్తానందభుక్ భవతి. 74

శ్లో॥ దృష్టిస్స్పృష్టిమతిక్రియాసు పరమః కర్తా సుషుప్తౌ పుమాన్
విజ్ఞానాత్మక ఏష సేన్ద్రియమనఃప్రాణశ్చ యత్రైకతామ్ ।
ఆయాతి ప్రతిపద్య తద్బృహదపచ్ఛాయాజ్ఞరూపం పరం
శుభ్రం చాక్షరమేతి తత్త్వవిదసౌ సర్వజ్ఞతాం సర్వతామ్ ॥ 75

వ్యా. సుషుప్తౌ జీవో యత్సాయుజ్యమేతి తదేవ జ్ఞాతవ్యమిత్యాహ. **దృష్టీతి**. దృష్టిస్స్పృష్టి మతిక్రియాసు దర్శనస్పర్శనమననక్రియాసు శ్రవణాదిక్రియోపలక్షణమిదమ్. కర్తా ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా స్ప్రష్టా వక్తా చేత్యర్థః. ఏష విజ్ఞానాత్మకః పరమః పుమాన్. సేన్ద్రియమనః ప్రాణః ఇన్ద్రియమనః ప్రాణైస్సహ. యత్ర బ్రహ్మణి సుషుప్తావేకతామాయాత్యాసమన్తాత్ప్రాప్నోతి. అపచ్ఛాయాజ్ఞరూపం ఛాయాశరీరవర్ణరహితం పరం శుభ్రమక్షరం చ తద్బ్రహ్మ ప్రతిపద్య జ్ఞాత్వా అసౌ తత్త్వవిత్. సర్వజ్ఞతాం – సర్వతాఞ్చైతి బ్రహ్మ హి సర్వజ్ఞం సర్వం చ – ఆత్మా చ బ్రహ్మ. తత్త్వవిచ్చాత్మా. అతో నిర్గుణం బ్రహ్మైవ జ్ఞాతవ్యమిత్యభిప్రాయః. 75

శ్లో॥ బ్రహ్మేద్యమ్పరమక్షరం ప్రథమజం బ్రహ్మ పరం చోమితి
ధ్యాత్వేదం పరమేతి చాపరమపి ధ్యానానురూపం బృహత్ ।

అస్యాఙ్గం ప్రథమం విచిన్తయతి యస్తం మర్త్యలోకం నరం
భూయో నిత్యఋుచో నయన్తి స తతశ్శ్రద్ధాతపోభిర్మహాన్ ॥ 76

వ్యా. ప్రాణోపాసనముక్తమథ ప్రణవోపాసనమాహ. **బ్రహ్మేతి** – ఆద్యం సర్వేషాం వేదానామాదౌ భవమోమిత్యక్షరం పరం బ్రహ్మ భవతి. ప్రథమజం హిరణ్యగర్భాఖ్యమపరం బ్రహ్మ చ భవతి. తస్మాదిదమక్షరం ధ్యాత్వా ధ్యానానురూపం పరం బృహద్బ్రహ్మ ఏతి ప్రాప్నోతి అపరం చ బృహదేతి. పరం బ్రహ్మేతి ధ్యాయన్పురుషః పరమపరం బ్రహ్మేతి ధ్యాయన్పురుషోఽపరం చైతీత్యర్థః. యోఽస్య ప్రణవస్య ప్రథమమఙ్గమకారం విచిన్తయతి తం నరం నిత్యఋుచః నిత్యా ఋుచః. భూయః పునః మర్త్యలోకం నయన్తి. సః తతస్తస్మిన్ జన్మని శ్రద్ధాతపోభిః మహానధికో భవతి. 76

శ్లో॥ ఓఙ్కారావయం ద్వితీయముమథాసమ్ప్రత్తి యో ధ్యాయతి
గ్లోలోకం గమితో యజుర్భిరమితాన్ భుక్త్వాత్ర భోగాన్పునః ।
స ప్రాప్నోతి మనుష్యలోకమథ యో మాత్రాత్రయం ధ్యాయతి
బ్రహ్మస్థానముపైతి సామభిరయం తత్రేక్షతే బ్రహ్మ తత్. 77

వ్యా. అథ యః ద్వితీయమోఙ్కారావయవమ్ ఉమ్ ఉకారమ్. ఆసమ్ప్రత్తి మరణపర్యన్తం ధ్యాయతి సః యజుర్భిః. గ్లోలోకం చన్ద్రలోకం గమితః ప్రాపితస్సన్ అత్ర చన్ద్రలోకే అమితాన్ భోగాన్ భుక్త్వా పునర్మనుష్యలోకం ప్రాప్నోతి. అథ యః మాత్రాత్రయం ధ్యాయతి సోఽయం సామభిర్నిమిత్తభూతైః బ్రహ్మస్థానముపైతి తత్ర బ్రహ్మలోకే తద్బ్రహ్మపరం బ్రహ్మేత్యర్థః. ఈక్షతే సాక్షాత్కురుతే బ్రహ్మోపదేశవశాదితి భావః. 77

శ్లో॥ స్థూలం జాగరితం హ్యకారమయతే విశ్వం చ వైశ్వానరం
సూక్ష్మం స్వప్నముమేతి తైజసమథో హైరణ్యగర్భాత్మకమ్ ।
మాయాం సుప్తిపదం చ మం కలయతే ప్రాజ్ఞఇచ్ఛ యోఽపీశ్వరం
ప్రాజ్ఞోఽయం న హి కమ్పతే భవతి యత్సర్వాత్మభూతః పుమాన్ ॥78

వ్యా. అపరబ్రహ్మధ్యానం సఫలం దర్శితమథ పరబ్రహ్మధ్యానం సఫలం దర్శయతి. యః స్థూలం జగత్ జాగరితం స్థానం విశ్వం వైశ్వానరం చ ఏతద్రూపేణేత్యర్థః. అకారమయతే పశ్యతి ధ్యాయతీత్యేతత్. అథో తథా సూక్ష్మం జగత్ స్వప్నం హైరణ్యగర్భాత్మకం హిరణ్యగర్భ ఏవ హైరణ్యగర్భః తదాత్మకం తదభిన్నం తైజసం చ తైజసం హిరణ్యగర్భఞ్చేత్యేతత్. ఏతద్రూపేణే త్యర్థః. ఉమ్= ఉకారమ్; ఏతి = పశ్యతి, యోఽపి యశ్చ మాయామజ్ఞానం సుప్తిపదం సుషుప్తిస్థానం ప్రాజ్ఞమ్ ఈశ్వరం చ. ఏతద్రూపేణేత్యర్థః. మం మకారం కలయతే ధ్యాయతి సోఽయం ప్రాజ్ఞః విద్వాన్న హి కమ్పతే నైవ చలతి. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాత్ పుమాన్ విద్వాన్ సర్వాత్మభూతః భవతి. అతో భయహేత్వభావాన్న కమ్పత ఇత్యర్థః. 78

శ్లో॥ ఏవం యస్సమవేక్ష్య చిన్తయతి నా త్వోఙ్కారమాద్యం బృహ-
త్సోఽనేనాయతనేన వా నిపుణధీరన్వేతి విష్ణోః పదమ్ ।
యత్త చ్ఛాన్తమజం పరం చ విజరం నిర్విక్రియం నిర్మలం
శుద్ధం బుద్ధమనన్తమాద్యమమృతం సత్యం బృహచ్ఛాశ్వతమ్ ॥ 79

వ్యా. యో నా మనుష్యః జీవ ఇతి వా. ఏవముక్తప్రకారేణ సమవేక్ష్య ఆద్యమోఙ్కారం బృహద్బ్రహ్మ చిన్తయతి. స తు నిపుణధీః విద్వాన్. అనేన వా ఓఙ్కారరూపేణాయతనేనైవ విష్ణోః పరమాత్మనః పదం స్వరూపమన్వేతి ప్రాప్నోతి. విష్ణోః పదమాకాశో వైకుణ్ఠలోకో వా భవేదితి కస్యచిన్మన్దస్యాశఙ్కాస్యాదితి తద్వారణాయ విశినష్టి యత్తదితి. యత్తత్ప్రసిద్ధమిత్యర్థః శాన్తం నిస్తరఙ్గసముద్రవదితిభావః కుతశ్శాన్తత్వమత ఆహ. నిర్మలమితి - అతిశుద్ధమత ఏవ నిర్విక్రియమత ఏవాజం విజరం చ అత ఏవాస్మాత్సర్వస్మాత్పరమత ఏవ బుద్ధం సర్వజ్ఞమజత్వా-దేవాద్యమాద్యత్వాదేవానన్తమత ఏవ శాశ్వతమత ఏవ సత్యమత ఏవామృతం సుఖస్వరూపం బృహద్బ్రహ్మ ఇతి. 79

శ్లో॥ ఉత్క్రాన్తిర్మమకస్య చోత్క్రమణతో నిష్ఠా చ కస్య స్థితే-
రిత్యాలోచ్య పరః పుమాన్ సమసృజత్ప్రాణం మహాన్తం తతః ।
శ్రద్ధాం ఖం మరుదర్చిరమ్బుపృథివీస్తద్బుద్ధికర్మేన్ద్రియం
చేతోఽన్నం చ రసం తపో మనుగణం కర్మాథ లోకాన్పదమ్ ॥ 80

వ్యా. నిర్గుణబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యుక్తం తచ్చాత్యన్తనిర్విశేషమద్వయం శుద్ధం చ బ్రహ్మ న సాక్షాత్ప్రతిపాదయితుం శక్యత ఇతి అధ్యారోపాపవాదన్యాయేన తత్ప్రతిపిపాదయిషుః తావద్బ్రహ్మణి కలానాం ప్రాణాదీనామధ్యారోపం దర్శయతి **ఉత్క్రాన్తిరితి** - పరః పుమాన్ పరమాత్మా మమ జీవభావమాపన్నస్య మమ శరీరాదితి శేషః కస్య పదార్థస్య ఉత్క్రామణతో హేతో రుత్క్రాన్తిస్స్యాత్. శరీరే కస్య స్థితే ర్హేతో ర్నిష్ఠా స్థితిశ్చ స్యాత్ - ఇత్యాలోచ్య మహాన్తం హిరణ్యగర్భాఖ్యం ప్రాణం సమసృజత్ ప్రాణసమష్టేరేవ హిరణ్యగర్భత్వాదితి భావః తతః శ్రద్ధాం సర్వప్రాణినాం శుభకర్మ ప్రవృత్తిహేతుభూతాం సమసృజత్. తతః ఖం మరుదర్చిరమ్బుపృథివీః మరుతమర్చిస్తేజః అమ్బు పృథివీం చేతి భూతపఞ్చకమసృజత్. తత్తతః బుద్ధికర్మేన్ద్రియం బుద్ధిర్జ్ఞానం కర్మ=క్రియా తత్సాధనమిన్ద్రియం బుద్ధి కర్మేన్ద్రియం సమసృజత్. ఇన్ద్రియాణాం దశత్వేఽపి ఇన్ద్రియత్వేనైకత్వా దిన్ద్రియమిత్యుక్తమ్. తతః చేతః మనః అన్తఃకరణం సమసృజత్. తతోఽన్నం తతో రసం వీర్యం చ. సమసృజత్ - తతస్తపః శుద్ధిసాధనం. తతః మనుగణం మన్త్రసమూహం, తతః కర్మ చ సమసృజత్. అథ లోకాన్ భూరాదీన్. పదం నామ దేవదత్తాది సమసృజత్. 80

శ్లో॥ అన్తం యాన్తి సముద్రమేత్య తు యథా నద్యస్సముద్రాయణా
స్తాసాం నశ్యతి నామ రూపమపి తద్వస్తూచ్యతే సాగరః ।
ప్రాణాద్యాః పురుషాయణా ఇతి కలాస్తాష్షోడశ ప్రాప్య తం
నాశం యాన్తి చ నామ రూపమపి తద్వస్తూచ్యతే పూరుషః ॥ 81

వ్యా. పురుషే దర్శితస్యావిద్యకస్య కలాధ్యారోపస్యేదానీమపవాద ఉచ్యతే. **అన్తమితి.** యథా సముద్రాయణాః సముద్రగామిన్యో నద్యో గఙ్గాయమునాద్యాః సముద్రమేత్య – ప్రాప్య అన్తం నాశమదర్శనం యాన్తి తు ప్రయాన్త్యేవ. తాసాం సముద్రం ప్రవిష్టానాం నదీనాం నామ నశ్యతి రూపమపి నశ్యతి. తన్నదీరూపం వస్తు సాగర ఇత్యుచ్యతే. ఇతి తథా. ప్రాణాద్యాః పురుషాయణాః పురుషమాత్మత్వేనాయన్తీతి పురుషాయణాః షోడశ కలాః పూర్వశ్లోకోక్తాః. ప్రాణ, శ్రద్ధా, ఖ, వాయు, వహ్ని, జల, భూమి, ఇన్ద్రియ, చిత్త, అన్న, వీర్య, తపః, మన్త్ర, కర్మ, లోక, నామ – రూపా ఇత్యర్థః. తం పురుషం ప్రాప్య నాశం యాన్తి. తాసాం కలానాం నామ చ నాశం యాతి, రూపమపి నాశం యాతి, తత్కలారూపం వస్తు పూరుష ఇత్యుచ్యతే. 81

శ్లో॥ తా యస్మిన్ రథచక్రనాభివదరాస్సమ్యక్ప్రవిశ్య స్థితా–
స్తం వేద్యం పురుషన్తు షోడశకలం మాయావశాన్నిష్కలమ్ ।
భాన్తం యోఽమృతమేనమత్ర పరమం జానాత్యసౌ సోఽమృతో
బ్రహ్మైతావదితి ప్రబోధయతి యస్సోఽయం పితా తారకః ॥ 82

వ్యా. కలాః పురుషాత్ప్రభవన్తి పురుషే లీయన్తే చేత్యుక్తమధునా పురుష ఏవ తిష్ఠన్తీత్యాహ. **తా ఇతి** – అరా రథచక్రనాభివత్. తాః కలాష్షోడశ యస్మిన్పురుషే సమ్యక్ప్రవిశ్య స్థితాః. తన్తవః ఓతప్రోతభావేన పటవదితి భావః. తం మాయావశాత్ షోడశకలం షోడశకలా యస్య తం షోడశకలోపాధికమిత్యర్థః. వస్తుతస్తు నిష్కలం నిరుపాధికం వేద్యం భాన్తం స్వప్రభమమృత–మేనం పరమం పురుషం యః అత్ర దేహే జన్మని వా జానాతి. సోఽసౌ విద్వానమృతో భవతి. ఏతావదేవ బ్రహ్మ. ఇతి యః ప్రబోధయతి ప్రపన్నం యోగ్యం శిష్యమితి శేషః సోఽయమేవ తారకః సంసారసముద్రాదుత్తారకః అవిద్యాయాం పారంగమయితేత్యేతత్. పితా భవతి. అన్యస్తు జనకః పితా బన్ధక ఏవ పుత్రస్య న తు తారక ఇతి నైవ పితా. పాతి – రక్షతీతి పితేతి హి వ్యుత్పత్తిః అద్వితీయబ్రహ్మాత్మజ్ఞానముపదిశ్య సంసారభయాచ్ఛిష్యం గురుస్త్రాయత ఇతి పితృత్వం గురోర్ముఖ్యమన్యస్య తు జనకస్య పితృత్వమముఖ్యమేవ ఇతి భావః. ఏతావదిత్యనేన చ బ్రహ్మజ్ఞానం సులభమేవ. తత్సాధనశమదమాదిసమ్పత్తిరేవ దుర్లభేతి సూచ్యతే. బ్రహ్మజ్ఞానస్య సులభత్వం చ బ్రహ్మణ ఆత్మత్వాదేవ. ఆత్మా హి నిత్యోపలబ్ధః స్వయంత్వాత్. తస్మాత్ సిద్ధం బ్రహ్మ. జ్ఞానమాత్రాదేవ ప్రాప్యత ఇతి సర్వైర్బ్రహ్మజ్ఞానే ప్రయతితవ్యమిత్యభిప్రాయః. 82

ఇతి ప్రశ్నోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్రీః

ముండకోపనిషత్

శ్లో॥ దేవానాం ప్రథమో మహానుదభవద్బ్రహ్మ పురా బ్రహ్మణః
కర్తా పాలయితా చ సర్వజగతో విద్యాం వరిష్ఠామగాత్ ।
తాం ప్రోవాచ సుతాయ చాగ్రజనుషే సోఽథర్వణే సోఽఙ్గిరే
భారద్వాజకసత్యవాహ ఋషయే సోఽగాత్తతస్త్వఙ్గిరాః ॥ 83

వ్యా. అథ వేదాన్తానామపౌరుషేయత్వం స్వతఃప్రామాణ్యాయాహ – **దేవానామితి**. బ్రహ్మణః పరమేశ్వరాత్సకాశాత్పురా ప్రథమం దేవానాం ప్రథమః సర్వజగతః కర్తా పాలయితా చకారాత్సంహర్తా అత ఏవ మహాన్ బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భః సమభవత్. బ్రహ్మణస్సకాశాదేవ వరిష్ఠాం శ్రేష్ఠాం విద్యాముపనిషదమగాల్లేభే చ '**తేనే బ్రహ్మహృదా య ఆదికవయే**' ఇతి భాగవతాత్. అథ హి విద్యాసమ్ప్రదాయం వక్తి. స చ హిరణ్యగర్భః. తాం విద్యామగ్రజనుషే జ్యేష్ఠాయ సుతాయాథర్వణే ప్రోవాచ. సోఽథర్వా అంగిరే ప్రోవాచ ఙ్చాఙ్గీః. భారద్వాజకసత్యవాహ ఋషయే భారద్వాజగోత్రోద్భవాయ సత్యవాహనామ్నే ఋషయే ప్రోవాచ. తతస్సత్యవాహో త్సకాశాత్తు అఙ్గిరాః విద్యామగాత్. 83

శ్లో॥ స ప్రోవాచ చ శౌనకాయ విధివత్ప్రాప్తాయ జిజ్ఞాసవే
తాం యో వేద గురోర్ముఖాద్భవతి న బ్రహ్మామృతం నిర్భయమ్ ।
ద్వే విద్యే హి పరాపరేతి విదుషా సంవేదితవ్యే తయో–
రేకా వేదమయీ తు కర్మవిషయా విద్యా పరా బ్రహ్మగా ॥ 84

వ్యా. స చ విధివద్యథావిధి ఉపాయనాదిపురస్సరమిత్యర్థః. ప్రాప్తాయ జిజ్ఞాసవే శౌనకాయ ప్రోవాచ. ఏవం సమ్ప్రదాయకథనఫలం దర్శయతి. తాం విద్యాం యః గురోర్ముఖాద్వేద స విద్వాన్నిర్భయమమృతం బ్రహ్మ భవతి. సమ్ప్రదాయక్రమేణ లబ్ధైవేయం విద్యా మోక్షప్రదా భవతి నాన్యథేతి భావః. అథ కా సా వరిష్ఠా విద్యేతి శఙ్కాయాం తావద్విద్యాద్వైవిధ్యం దర్శయతి – విదుషా పరేతి అపరేతి చ ద్వే విద్యే సమ్యగ్వేదితవ్యే. హిః ప్రసిద్ధౌ తయోరేకా అపరాఖ్యా విద్యా తు వేదమయీ ఋగ్యజుస్సామమయీ కర్మవిషయా చ భవతి. బ్రహ్మగా బ్రహ్మప్రతిపాదికా

విద్యా ఉపనిషత్తు పరా భవతి. కర్మకాణ్డాత్మకో వేదభాగః అపరవిద్యా, జ్ఞానకాణ్డాత్మక ఉపనిషద్భాగస్తు పరవిద్యేత్యర్థః. తత్ర ముక్తయే పరవిద్యా వేదితవ్యా. పరవిద్యాప్రాప్తియోగత్వ రూపచిత్తశుద్ధిలాభాయాపరవిద్యా వేదితవ్యా. తదుక్తం విహితం కర్మ చానుష్ఠేయం ఫలాభిసన్ధిం విహాయేత్యభిప్రాయః. 84

శ్లో॥ యత్తద్బుద్ధికృతేన్ద్రియాద్యవిషయం గోత్రేణ వర్ణైర్గుణై-
రిక్తం దృక్ఛ్రుతిపాణిపాదరహితం న గ్రాహ్యమగ్రాహకమ్ ।
నిత్యం సర్వగతం సుసూక్ష్మమఖిలవ్యాప్యవ్యయం కారణం
భూతానాం విబుధో యయా కలయతే విద్యా పరా సా మతా ॥ 85

వ్యా. విద్యా పరా బ్రహ్మగేత్యుక్తం వివృణోతి **యత్తదితి**. యత్తత్ప్రసిద్ధమ్ బుద్ధికృతేన్ద్రియాద్య విషయం జ్ఞానేన్ద్రియైః కర్మేన్ద్రియైశ్చ అగ్రాహ్యం గోత్రేణ నామ్నా వర్ణైర్నీలపీతాదిభిః గుణైః కామాదిభిః. యద్వా గోత్రం వంశో వర్ణో బ్రాహ్మణాదిః - గుణా నీలపీతాదయః. తైరిక్తం వర్జితం దృక్చక్షుః శ్రుతి = శ్రోత్రం పాణీ పాదౌ చ తద్రహితమత ఏవ నగ్రాహ్యం నశబ్దేన సమాసః. అగ్రాహకం నిత్యం సర్వగతం గగనవదితి భావః. సుసూక్ష్మం సూక్ష్మాదపి సూక్ష్మం తథాప్యఖిలవ్యాపి మహతోఽపి మహదిత్యర్థః. అత ఏవ సర్వగతమఖిలవ్యాపీత్యపునరుక్తమ్. యద్వా అఖిలాత్మత్వ మఖిలవ్యాపిత్వమ్. అవ్యయం భూతానాం కారణం బ్రహ్మ యయా విద్యయా విబుధః కలయతే పశ్యతి. సా పరా విద్యా మతా. 85

శ్లో॥ తన్తూనుద్వమతి స్వయం గిళతి వా కావూర్ణనాభిర్యథా
భూతా న్యుత్సృజతి ప్రసంహరతి చ స్వస్మిన్ స్వయం బ్రహ్మ తత్ ।
భూమ్యామోషధివజ్జగద్భవతి చ బ్రహ్మణ్యథో లీయతే
దేహాన్మూర్ధజలోమవచ్ఛితిభృతో లోకోఽక్షరాజ్జాయతే ॥ 86

వ్యా. యయా బ్రహ్మ పశ్యతి సా పరా విద్యేత్యుక్తమ్. నైతద్యుక్తం బ్రహ్మణ ఏవాభావాదితి వాదినం ప్రతి కార్యలిఙ్గకానుమానేన బ్రహ్మ సాధయామ్యస్తీత్యాహ. **తన్తూనితి**. యథా కౌ భువి ఊర్ణనాభిర్లూతాకీటః స్వయమేవ తన్తూనుద్వమతి ఉత్పాదయతి గిళతి వా భక్షయతి చ. తత్తథా బ్రహ్మ స్వయమేవ. భూతాన్యుత్సృజతి స్వస్మిన్నేవ ప్రసంహరత్యుపసంహరతి. విలాపయతీత్యేతత్. అనేనోర్ణనాభిదృష్టాన్తేన భూతానాం నిమిత్తకారణముపాదానకారణం చ బ్రహ్మైవేతి సిద్ధమ్. యేన జగదస్తీత్యభ్యుపగతం తేనావశ్యం బ్రహ్మాస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్. జగతో బ్రహ్మకార్యత్వాదితిభావః నను బ్రహ్మ జగతో నోపాదానం తదభిన్నత్వాత్స్వరూపవదితి శఙ్కాయాం తదనుమానస్య వ్యభిచారం దర్శయితుం దృష్టాన్తాన్తరమాహ. భూమ్యామితి - భూమ్యామోషధివజ్జగద్బ్రహ్మణి భవతి. అథో తతః భూమ్యామోషధివజ్జగద్బ్రహ్మణి లీయతే. నను జగన్న బ్రహ్మోపాదానకం తద్విలక్షణత్వాత్. యద్యద్విలక్షణం తత్తదుపాదానకం న భవతి యథా ఘటః తన్తువిలక్షణో న తన్తూపాదానక

ఇతిశఙ్కాయాం తదనుమానస్య వ్యభిచారం దర్శయతి. చితిభృతః చేతనాద్దేహాత్. మూర్ధజలోమవత్. కేశవల్లోమవచ్చ. అక్షరాద్బ్రహ్మణస్సకాశాల్లోకో జాయతే. తస్మాదస్తి జగతో నిమిత్తముపాదానం చ బ్రహ్మ నిర్నిమిత్తత్వానుపపత్తేర్జగత ఇత్యభిప్రాయః. 86

శ్లో॥ సర్వజ్ఞోఽపి చ సర్వవిత్స తపసా జ్ఞానాత్మనాఽచీయతా
వ్యక్తం తత్సమభూత్తతస్స చ మహాన్ ప్రాణస్తతోఽభూన్మనః ।
తస్మాద్భూతగణస్తతోఽణ్డమభవల్లోకాశ్చ తత్రాభవన్
మర్త్యాద్యానుభృతః కృతాని చ ఫలం నామాకృతిశ్చేశ్వరాత్ ॥ 87

వ్యా. సృష్టిప్రకారమేవ బ్రహ్మణో దర్శయతి - **సర్వజ్ఞ** ఇతి. సర్వజ్ఞస్సామాన్యాకారేణ సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః. అపి చ కిఞ్చ సర్వవిత్ విశేషాకారేణ సర్వం వేత్తీతి సర్వవిత్. సః ఈశ్వరః జ్ఞానాత్మనా ఆలోచనరూపేణ తపసా అచీయత ఉపచయతే స్మ. బీజమివోచ్ఛూనతాం జగామేత్యర్థః. తత్తస్మాదీశ్వరాత్ అవ్యక్తమవ్యాకృతం సమభూత్ వ్యాచికీర్ష తావస్థారూపేణ జాతమ్. తతస్స చ మహాన్ ప్రాణో హిరణ్యగర్భస్సమభూత్ - తతో మనోఽభూత్ - తస్మాద్భూతగణోఽభూత్ - తతోఽణ్డం బ్రహాణ్డమభవత్. తతస్తత్రాణ్డే లోకా భూరాదయోఽభవన్. తత స్తత్ర లోకేషు మర్త్యాద్యానుభృతః మర్త్యాద్యా అనుభృతః ప్రాణినోఽభవన్. కృతాని కర్మాణ్యభూవన్ ఫలం చాభూత్ నామాభూదాకృతిశ్చాభూత్. సర్వమపి జగదీశ్వరాదస్మాదభూది త్యర్థః. 87

శ్లో॥ అజ్ఞో యోఽపరవిద్యయా సముదితం కర్మాగ్ని హోత్రాదికం
కుర్వన్నగ్నిశిఖాసు నిక్షిపతి నా కాలే తు యా ఆహుతీః ।
తాస్సూర్యస్య మరీచితాముపగతా ఏహీతి వాచం ప్రియాం
జల్పన్త్యస్సహ పూజనైః ఖలు నయన్త్యేనం సురేన్ద్రక్షితిమ్ ॥ 88

వ్యా. అపరవిద్యావైభవం దర్శయతి **అజ్ఞ ఇతి** యోఽజ్ఞః మూఢో నా కర్మజడ ఇత్యర్థః అపరవిద్యయా ఋగ్వేదాది లక్షణయా సముదితమగ్నిహోత్రాదికం కర్మ కుర్వన్ కాలే అగ్నిశిఖాసు యా ఆహుతీర్నిక్షిపతి తా ఆహుతయః సూర్యస్య మరీచితాం కిరణత్వముపగతాస్సత్యః పూజనైస్సహ ఏహీతి ప్రియా వాచం జల్పన్త్యస్సత్యశ్చ తమేనమజ్ఞం నరం సురేన్ద్రక్షితిం స్వర్గం నయన్తి ప్రాపయన్తి. ఖలు ప్రసిద్ధౌ. 88

శ్లో॥ యజ్ఞోఽష్టాదశమర్త్యసంశ్రయతయా మర్త్యోఽస్య మర్త్యం ఫలం
శ్రేయో నన్దతి యస్త్విదం స విమనా మృత్యుం పునర్యాతి చ ।
అజ్ఞానే తమసి స్థితస్స విబుధః కృత్యస్మి యజ్ఞాదికా-
చ్ఛ్రేయో నాన్యదితి భ్రమాత్ప్రతకృతస్స్వర్గం గతస్తచ్చ్యుతః ॥ 89

వ్యా. నన్వేవం కర్మభిస్స్వర్గప్రాప్తి ర్భవత్యేవేతి కథం కర్మవిషయవిద్యాయా అపరవిద్యాత్వ-మత ఆహ. **యజ్ఞ ఇతి**. యజ్ఞః అష్టాదశమర్త్యసంశ్రయతయా షోడశ ఋత్విజః యజమానః

పత్నీ చేత్యష్టాదశమర్త్యాశ్రితత్వేన హేతునా మర్త్యో భవతి. అస్య మర్త్యయజ్ఞస్య ఫలం చ మర్త్యం భవతి. యస్తు ఇదం శ్రేయ ఇతి నన్దతి స విమనాః పునర్మృత్యుమేవ యాతి. నను స మృత్యుం న యాతి. కిన్తు స్వర్గమేవేత్యత ఆహ. అజ్ఞానే అజ్ఞాననామకే తమసి అన్ధకారే స్థితః స విబుధః. విద్వానిత్యుపహాసోక్తిః. యద్వా సః విబుధోఽస్మి కృతీ కృతార్థశ్చాస్మి, యజ్ఞాదికాదన్యత్ శ్రేయో నాస్తి ఇతి భ్రమాత్. కృతకృతః అనుష్ఠితయజ్ఞాదిరత ఏవ స్వర్గం గతః ప్రాప్తస్సన్. తచ్చ్యుతః తస్మాత్స్వర్గాద్భ్రష్టః పుణ్యక్షయాదితి భావః. పునః మృత్యుం యాత్యేవ. తస్మాదనిత్య ఫలప్రదా కర్మవిషయేయం విద్యా అపరవిద్యైవ. 89

శ్లో॥ దారాపత్యగవాదిసస్యతనవో యద్వచ్చితాః కర్మణాఽ
నిత్యా అత్ర తథా పరత్ర పరమాః స్వర్గాదిలోకా అపి ।
నిశ్చిత్యేతి కృతేన కిం మమ పరబ్రహ్మార్థినో బ్రాహ్మణో
నిర్విణ్ణస్ససమిత్కరో గురుమయేద్బ్రహ్మాప్తయే బ్రహ్మగమ్ ॥ 90

వ్యా. నను కర్మజన్యః స్వర్గోఽపి నిత్య ఏవ. కర్మఫలస్యాపి నిత్యత్వశ్రవణాత్. అక్షయ్యగ్ం హ వై చాతుర్మాస్యయాజినస్సుకృతమ్భవతి. అపామసోమమమృతా అభూమేత్యాది శ్రుతిభ్య ఇత్యత్రాహ. **దారేతి**. అత్ర. కర్మణా వివాహమైథునవాణిజ్యకృష్యాదినా చితాస్సమ్పాదితాః – దారాపత్యగవాదిసస్యతనవః. దారాః భార్యా – అపత్యాని పుత్రాః పుత్రికాశ్చ. గవాదయః గోమహిష్యాదిపశవః సస్యం వ్రీహ్యాదికం తనుః శరీరమిత్యేతాః యథా అనిత్యాః. తథా పరత్రాపి కర్మణా చితాః పరమాః స్వర్గాదిలోకా అపి అనిత్యా ఏవ. ఏవం కర్మఫలస్యానిత్యత్వాత్తతో విరక్తేన భవితవ్యమిత్యాహ. నిశ్చిత్యేతి. బ్రాహ్మణ ఇతి కర్మఫలానిత్యత్వం నిశ్చిత్య పరబ్రహ్మార్థినో మమ కృతేన కర్మణా కిమితి నిర్విణ్ణః నిర్వేదం ప్రాప్తః ససమిత్కరః సమిద్యుక్తపాణిస్సన్. బ్రహ్మాప్తయే బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తయే బ్రహ్మగం బ్రహ్మాత్మవిదం గురుమయేత్ప్రాప్నుయాత్. 90

శ్లో॥ ఆత్మానం సముపాగతాయ స గురుస్సమ్యక్ప్రశాన్తాత్మనే
సన్న్యాసాదిసమస్తసాధనవతే విద్యాం వదేద్బ్రహ్మణే ।
విద్యాదేష యయాఽక్షరం పరతరం శుద్ధం పుమాంసం ధ్రువం
స్వాత్మానం తదసావహం బృహదితి ప్రత్యక్షమఞ్చేన్ముదమ్ ॥ 91

వ్యా. ఏవముపపన్నాయ యోగ్యాయ శిష్యాయ గురుర్విద్యాముపదిశేన్న తూదాసీతేత్యాహ – **ఆత్మానమితి**. స గురుః ఆత్మానం సముపాగతాయ సమ్యక్ప్రశాన్తాత్మనే సన్న్యాసాదిసమస్తసాధన వతే బ్రహ్మణే బ్రాహ్మణాయ విద్యాం తాం వదేత్. కా సా విద్యేత్యత ఆహ. ఏష శిష్యః యయా విద్యయా అక్షరమవినాశినం పరతరం శుద్ధం ధ్రువం స్వాత్మానం పుమాంసమ్. అసావహం తద్బృహద్బ్రహ్మాస్మీతి ప్రత్యక్షం విద్యాన్ముదాఞ్చాఞ్చేత్ గచ్ఛేత్ తామ్. 91

శ్లో॥ యైర్మర్త్యాః ప్రతియాన్తి కర్మభిరపి శ్రద్ధాతపోభిః పరాన్
లోకాంశ్చన్ద్రమహేన్ద్రభాస్కరముఖాధీశానపి బ్రహ్మణః ।
విద్యా తత్ప్రతిపాదకేయమపరా సంసారదాత్రీ నృణాం
బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్తిదా ఖలు పరా విద్యా హి మోక్షప్రదా ॥ 92

వ్యా. పరాపరే విద్యే వివిచ్య దర్శయ న్నుపసంహరతి. **యైరితి** - మర్త్యాః యైః కర్మభిః యైశ్చ - శ్రద్ధాతపోభిః. చన్ద్రమహేన్ద్రభాస్కరముఖాధీశాన్. చన్ద్రమహేన్ద్రభాస్కరముఖా దేవోత్తమా అధీశాః స్వామినో యేషాన్తాన్ పరాన్ లోకాన్ ప్రతి యాన్తి. బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యాపి లోకాన్ప్రతి యాన్తి. తత్ప్రతిపాదికా తేషాం కర్మశ్రద్ధాతపసాం ప్రతిపాదికా. నృణాం సంసారదాత్రీ ఇయం విద్యా అపరా భవతి. నృణాం బ్రహ్మాత్మప్రతిపత్తిదా బ్రహ్మాభిన్నాత్మజ్ఞానప్రదా. అత ఏవ మోక్షప్రదా విద్యా తు పరా హి. యద్వా హి యస్మాన్మోక్షప్రదా తస్మాత్పరేతి. 92

శ్లో॥ నిస్సారస్య చ తస్య సంసృతితరోర్మూలం యదేవాక్షరం
తత్సత్యం తత ఏతి జీవనికరస్సాత్మా తతో లీయతే ।
దీప్తాద్వాయుసఖాత్స్ఫులిఙ్గనికరస్సాత్మా యథా జాయతే
తత్రైవాపి చ లీయతే గగనతః కుణ్డామ్బరం వా యథా ॥ 93

వ్యా. జీవో బ్రహ్మాభిన్న ఇతి మోక్షః పురుషార్థ ఏక ఏవ నిత్య ఇతి చోక్తమ్. తదేవ విశదయతి **నిస్సారస్యేతి**. నిస్సారస్య మిథ్యాత్వాదితి భావః. తస్య సంసృతితరోః యదేవాక్షరం బ్రహ్మ మూలం తదేవ సత్యం నిత్యత్వాత్తదేవ మోక్షశ్చ - మోక్షో హి బ్రహ్మభావాపత్తిః. భవత్వేవం మోక్షస్య బ్రహ్మత్వేన నిత్యత్వం కథమ్పునర్జీవబ్రహ్మాభేదోఽత ఆహ. తత ఇతి తతో బ్రహ్మణ స్సకాశాత్ సాత్మా - సమానలక్షణః సచ్చిదానన్దాత్మక ఇతి యావత్ జీవనికర ఏతి = ఆయాతి తత స్తస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి లీయతే చ. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. యథా దీప్తాద్వాయుసఖాదగ్నేః సాత్మా సరూపః స్ఫులిఙ్గనికరః జాయతే. అపి చ కిఞ్చ తత్రైవాగ్నౌ లీయతే తద్వత్. నను విషమో దృష్టాన్తః. అగ్నేః స్ఫులిఙ్గానాఞ్చ కారణకార్యాణాం సావయవత్వాద్బ్రహ్మణో జీవానాఞ్చ నిరవయవత్వా దిత్యతో దృష్టాన్తాన్తరమాహ. గగనత ఇతి - యద్వా. అజానాం జీవానాం కథ మగ్నిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తేన బ్రహ్మణస్సకాశాజ్జన్మ. కథం వా నిత్యానాం తేషాం బ్రహ్మణి లయ ఇత్య త్రాహ గగనత ఇతి. యథా వా కుణ్డామ్బరం ఘటాకాశో గగనతో మహాకాశాజ్జాయతే గగనతో గగనే ఏవ లీయతే తద్వదితి. ఔపాధికావేవ జీవస్య జన్మలయౌ న వాస్తవావితి భావః. యథా అగ్నిరేవ స్ఫులిఙ్గః. యథా చ మహాకాశ ఏవ ఘటాకాశః. తథా బ్రహ్మైవ జీవః న తు తస్మాదన్య ఇతి పరమార్థః. 93

శ్లో॥ నిత్యోఽయం పురుషోఽ జనిశ్చ పరతోఽవ్యక్తాదమూర్తః పరః
శుభ్రోఽప్రాణమనా వికారరహితో దివ్యస్సబాహ్యాన్తరః ।

ప్రాణో౽స్మాన్మనఇన్ద్రియాణి గగనం వాయుశ్చ తేజోమ్బుభూ-
ర్విశ్వస్యాస్య విధారిణీ చ సకలం దృశ్యం యతో జాయతే ॥ 94

వ్యా. బ్రహ్మైకమేవ సత్యమిత్యుక్తమ్. కస్మాత్తత్సత్యమత ఆహ. నిత్యో౽యం పురుష ఇతి. అయం ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మా పురుషః నిత్యః. యద్వా. నిత్యస్య సత్యస్య చ బ్రహ్మణః. జన్మలయవత్త్వేనానిత్యస్యాసత్యస్య జీవస్య చ కథమభేద ఇతి శఙ్కాయాం జీవస్య తత్త్వమాహ. నిత్య ఇతి. అయం పురుషో జీవః నిత్యః. అత ఏవ సత్యశ్చ. నిత్యత్వసత్యత్వయో స్సామానాధికరణ్యాత్. కస్మాదయం నిత్యో౽త ఆహ. వికారరహిత ఇతి. యద్విక్రియతే తదనిత్యం యథా ఘట ఇతి ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. కస్మాదవిక్రియః. అజనిః= జన్మరహితః. జన్మవద్ధి విక్రియతే. కస్మాదజనిః అమూర్తః. మూర్తో హి ఘటాదిర్జాయతే. నన్వమూర్తో౽ప్యాకాశాది ర్జాయత ఏవేత్యత ఆహ. అవ్యక్తాత్పరతః పర ఇతి మూర్తాత్పరమమూర్తమమూర్తాత్పరమవ్యక్తం తస్మాత్పరతః పరస్మాదవ్యక్తాదపి పరః సుతరాం నిరవయవ ఇత్యర్థః. అవ్యక్తం సావయవత్వ నిరవయత్వాభ్యాం దుర్నిరూపమాకాశాదికన్తు సావయవం జనిమత్త్వాదయమాత్మా తు నిరవయవ ఏవ అత ఏవ అవ్యక్తాత్పరో౽త జనిరహితశ్చ. నహి నిరవయవం జాయతే నశ్యతి వా. ఏవం నిరవయవత్వాదేవ శుభ్రో౽సఙ్గః సఙ్గీ హ్యశుభ్రః అత ఏవాప్రాణామనాః. ప్రాణమనోరహితః కిమయమాన్తర ఉత బాహ్యో౽త ఆహ. సబాహ్యాన్తర ఇతి యద్బాహ్యం చైతన్యం పరమాత్మాఖ్యం యచ్చాన్తరం చైతన్యం ప్రత్యగాత్మాఖ్యం తత్సహితః. జీవేశ్వరోభయాత్మకత్వేన బాహ్య అన్తర శ్చేత్యర్థః. కిం రూపో౽యమత ఆహ. దివ్య ఇతి ద్యోతనవాన్. స్వప్రకాశచైతన్యరూప ఇత్యర్థః. యద్వా. క్వాయం స్థితో౽త ఆహ దివ్య ఇతి. దివి పరమాకాశే భవతీతి దివ్యః. బుద్ధావుపలభ్యమాన ఇత్యర్థః స్వే మహిమ్ని వ్యవస్థిత ఇతి వా. ఏవం విధో౽యం పురుషః. నను కస్మాదయ మప్రాణో౽మనా-శ్చేత్యత్రాహ. ప్రాణ ఇతి. యతో యస్మాద్ధేతోః అస్మాత్పురుషాదేవ ప్రాణః, మనః ఇన్ద్రియాణి, గగనం, వాయుః తేజః, అమ్బు, అస్య విశ్వస్య విధారిణీ భూరిత్యేతత్సకలమపి దృశ్యం జాయతే – తస్మాత్. 94

శ్లో॥ అణ్డే ప్రాణభవే విరాడుదభవ త్త్రైలోక్యదేహః పుమాన్
సర్వాత్మా౽స్య శిరో౽గ్నిరిన్దుమిహిరౌ నేత్రే దిశశ్చ శ్రుతీ ।
వేదా వాగసవో మరుత్త్రిభువనం చిత్తం చ పాదౌ ధరా
సర్వం పశ్యతి సంశృణోతి మనుతే సర్వేన్ద్రియాత్మా హ్యసౌ ॥ 95

వ్యా. నిపత్యో౽యమితి శ్లోకేన నిర్విశేషం బ్రహ్మ పరవిద్యావిషయం దర్శితం. తదేవ సవిశేషం దర్శయతి **అణ్డ ఇతి.** అస్మాత్ప్రాణో౽జాయత ఇత్యుక్తమ్. తస్మాత్ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భా ద్భవతీతి ప్రాణభవం తస్మిన్ ప్రాణభవే అణ్డే త్రైలోక్యదేహః అత ఏవ సర్వాత్మావిరాట్పుమా న్పురుషః వైశ్వానర ఉదభవత్. యః పరమాత్మా మాయోపాధిక ఈశ్వరస్స ఏవ లిఙ్గోపాధికస్సన్

హిరణ్యగర్భోఽభూత్స ఏవ హిరణ్యగర్భస్థూలోపాధికస్సన్విరాట్పురుషోఽభూదిత్యర్థః. అస్య విరాట్పురుషస్య అగ్నిరేవ శిరః. ఇన్దుమిహిరౌ చన్ద్రసూర్యౌ నేత్రే. దిశశ్శ్రుతీ శ్రోత్రే. వేదాః వాక్. మరుద్వాయు రసవః ప్రాణః. త్రిభువనమేవ చిత్తమ్. ధరా పాదౌ. హి యస్మాదసౌ పురుషస్సర్వేన్ద్రియాత్మా తస్మాదసౌ సర్వం పశ్యతి సర్వం సంశృణోతి సర్వం మనుతే చ. 95

శ్లో॥ అగ్నిర్ద్యౌరుదభూత్తతోఽస్య సమిధస్సూర్యశ్చ సోమాదితో
నిష్పన్నాజ్జలదోఽనలోఽపి చ తతస్సర్వౌషధీనాఙ్గణః ।
భూమ్యగ్నౌ పురుషానలేఽథ సుహుతాద్రేతస్తతస్సిఞ్చతి
స్త్రీవహ్నౌ పురుషస్తదేవమముతో బహ్వీ ప్రజా జాయతే ॥ 96

వ్యా. తస్యైవ విరాట్పురుషస్య ప్రజాపతేస్స్రష్టృత్వం దర్శయతి. తతః పురుషాద్ద్యౌః ద్యులోకరూపోఽగ్నిః ఉదభూదాసీత్. అస్య ద్యులోకాగ్నేః సూర్యః సమిధో భవతి. ఇతో ద్యులోకాగ్నేః సకాశాత్ నిష్పన్నాత్సోమాత్ జలదో మేఘరూపోఽనలోఽగ్నిర్జాయతే. తతశ్చ పర్జన్యాద్భూమి రూపాగ్నౌ సర్వౌషధీనాం వ్రీహ్యాదీనాం గణో జాయతే. అథ పురుషానలే పురుషరూపాగ్నౌ సుహుతాత్. తత ఓషధిగణాత్ రేతో జాయతే. పురుషః స్త్రీవహ్నౌ స్త్రీరూపే అగ్నౌ తద్రేతః సిఞ్చతి. ఏవం క్రమేణ అముత ఈశ్వరాద్బహ్వీ ప్రజా జాయతే రేతోమయత్వాత్ప్రజాశబ్దిత దేహానామితి భావః. 96

శ్లో॥ ఏతస్మాత్పురుషాత్త్రయీ సమభవద్యజ్ఞః క్రతుర్దక్షిణా
దీక్షాఽబ్దో యజమాన ఇన్దురరుణో యత్రైష లోకవ్రజః ।
దేవాస్సాధ్యమనుష్యపక్షిపశవః ప్రాణా యవా వ్రీహయః
శ్రద్ధాసత్యతపాంసి శాస్త్రవిధయస్తద్బ్రహ్మచర్యం తథా ॥ 97

వ్యా. ఏతస్మాత్పురుషాత్. త్రయీ వేదాస్త్రయః. సమభవత్. యజ్ఞ=స్ససోమకః క్రతు=రసోమకః. దక్షిణా. దీక్షా. అబ్దస్సంవత్సరః యజమానశ్చ సమభవత్. యత్ర యస్మిన్ ఇన్దుః అరుణస్సూర్యశ్చ భాతి. స ఏష లోకవ్రజశ్చ సమభవత్. తథా దేవాః, సాధ్యాః, మనుష్యాః, పక్షిణః, పశవః, ప్రాణాః, యవాః, వ్రీహయః, శ్రద్ధా, సత్యం, తపః, శాస్త్రవిధయః, ఏతస్మాత్సమభవన్. తథా తత్ప్రసిద్ధం బ్రహ్మచర్యం చ సమభవత్. 97

శ్లో॥ ఏతస్మాత్ప్రభవన్తి శీర్షనిలయాస్సప్తేన్ద్రియాత్మాగ్నయ
స్సప్తైషామపి దీప్తయశ్చ సమిధస్సప్తాపి శబ్దాదయః ।
హోమా స్సప్త చ బుద్ధయో విషయగాస్స్థానాని సప్తాపి వా
యేష్వన్తర్హృదయేశయా వినిహితాస్సప్తాపి ధాత్రాఽగ్నయః ॥ 98

వ్యా. ఏతస్మాత్పురుషాత్. శీర్షనిలయాః మూర్ధన్యాః సప్త. ఇన్ద్రియాత్మాగ్నయః ఇన్ద్రియరూపా అగ్నయః ప్రభవన్తి చక్షుశ్శ్రోత్రనాసికా ముఖరూప సప్తరన్ధ్రసఞ్చారిత్వేన చతుర్ణామపి చక్షుశ్శ్రోత్ర ఘ్రాణజిహ్వాఖ్యేన్ద్రియాణాం సప్తత్వేన నిర్దేశః. ఏషాం సప్తేన్ద్రియాగ్నీనాం సప్తాపి దీప్తయః విషయా తద్యోతనరూపా జ్వాలాశ్చ ఏతస్మాత్ప్రభవన్తి. సప్తశబ్దాదయో విషయా ఏవ సమిధశ్చ ఏతస్మా త్ప్రభవన్తి. శబ్దరూపరసగన్ధానాం చతుర్ణామపి విషయాణాం సప్తస్థానసఞ్చారీన్ద్రియవేద్యత్వా త్సప్తత్వేన నిర్దేశః. సప్తవిషయగా బుద్ధయః. విషయవిజ్ఞానాన్యేవ హోమాః. ఏతస్మాత్ప్రభవన్తి. అపి వా అపి చ అన్తశ్శరీరమధ్యే యేషు హృదయేశయాః హృదయే=హృది శేరత ఇతి హృదయేశయాః స్వాపకాలే ఇతి భావః. సప్తాప్యగ్నయ ఇన్ద్రియరూపా ఇతి భావః. ధాత్రా వినిహితాః తాని సప్తాపి స్థానాని చక్షుర్ద్వయం, శ్రోత్రద్వయం, నాసికాద్వయం ముఖం, చేత్యేతాని ఏతస్మాదేవ ప్రభవన్తి. 98

శ్లో॥ ఏతస్మాల్లవణోదధిప్రభృతయస్సప్తాబ్ధయో జజ్ఞిరే
భూమిధ్రా హిమవన్ముఖా స్త్రిపథగా ముఖ్యా స్తథా సిన్ధవః ।
సర్వా ఓషధయో రసా అపి చ తే యైః పఞ్చభూతావృతం
లిఙ్గం తిష్ఠతి సర్వమేవ పురుషో నాస్మాత్పరం కిఞ్చన ॥ 99

వ్యా. ఏతస్మాత్పురుషాల్లవణోదధిప్రభృతయః సప్త అబ్ధయః=స్సముద్రా జజ్ఞిరే. హిమవన్ముఖా భూమీధ్రాః జజ్ఞిరే తథా త్రిపథగా ముఖ్యా గఙ్గాద్యాస్సిన్ధవో నద్యో జజ్ఞిరే. సర్వా ఓషధయో జజ్ఞిరే. యైః పఞ్చభూతావృతం లిఙ్గం తిష్ఠతి తే రసాశ్చ జజ్ఞిరే. యస్మాదేవం సర్వం పురుషాదేవ జాతం తస్మాత్సర్వం పురుష ఏవ. ఏవకారార్థమాహ. అస్మాత్పురుషాత్పరమన్యత్ కిఞ్చన కిఞ్చిదపి న=నాస్తి. 99

శ్లో॥ విజ్ఞాతేఽఖిలకారణేఽత్ర పురుషే జ్ఞాతం సమస్తమ్భవేత్
జ్ఞాతాయాం మృది కిం ఘటాదివికృతిస్సర్వాపి న జ్ఞాయతే ।
సర్వప్రాణిగుహాశయం పరమముం బ్రహ్మాత్మకం వేద యః
ప్రత్యఞ్చం పురుషం క్షిపత్యయమిహ గ్రన్థిం హ్యవిద్యామయీమ్ 100

వ్యా. పురుషాదన్యస్యాభావాదేవ పురుషజ్ఞానాద్విద్వాన్ సర్వజ్ఞో భవతీత్యాహ. **విజ్ఞాత** ఇతి – అఖిలకారణే అత్రాస్మిన్ పురుషే విజ్ఞాతే సతి – అత్ర లోకే ఇతి – వా సమస్తం విజ్ఞాతం భవేత్. తత్ర దృష్టాన్తమాహ – మృది జ్ఞాతాయాం సత్యాం సర్వాపి ఘటాదివికృతిః న జ్ఞాయతే కిమ్. అపి తు జ్ఞాయత ఏవ. కారణాదనన్యత్వాత్కార్యస్యేతి భావః. న కేవలం పురుషజ్ఞానా త్సర్వజ్ఞత్వసిద్ధిరేవ ఫలం కిన్తు సర్వగ్రన్థిమోక్షోఽపీత్యాహ. సర్వేతి. యః సర్వప్రాణిగుహాశయం సర్వేషాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యాన్తానాం ప్రాణినాం గుహాసు బుద్ధిషు శేరత ఇతి శయః తం

తథోక్తమనేన జీవానేకత్వం నిరస్తమ్. అత ఏవ బ్రహ్మాత్మకం బ్రహ్మాభిన్నమముం ప్రత్యఞ్చం ప్రత్యఞ్నామానం పరం పురుషం వేద సాక్షాత్కరోతి సోఽయం విద్వాన్ ఇహ హి జీవద్దశాయామేవ అస్మిన్నేవ జన్మనీతి వా. అవిద్యామయీమవిద్యాప్రభవాం గ్రన్థిం కామాదిమవిద్యారూపాం గ్రన్థిమితి వా గ్రన్థివద్దుర్మోచామవిద్యామిత్యర్థః. క్షిపతి = నాశయతి. 100

శ్లో॥ యచ్చిత్తేన్ద్రియబుద్ధ్యుపాధ్యుపహితం ధర్మైస్తదీయైః పునః
సఙ్కల్పశ్రవణేక్షణాధ్యవసితిప్రష్ఠైశ్చ శబ్దాదిభుక్ ।
బాభాత్యాత్మని సంస్థితం మహతి యత్రైతత్సమస్తం శ్రితం
సర్వం యత్పరమం వరేణ్యమమృతం బుద్ధేః పరం తద్భజేత్ ॥ 101

వ్యా. ఏవం సర్వజ్ఞత్వాదిమహాఫలసద్భావాత్పురుష ఏవ భజనీయః కుశలేనేత్యాహ. **యదితి** - యత్పురుషాఖ్యం = వస్తుచిత్తేన్ద్రియబుద్ధ్యుపాధ్యుపహితం చిత్తం = మన ఇన్ద్రియాణి బుద్ధిశ్చేత్యేతైరుపాధిభిరుపహితం సత్ పునరపి తదీయైః చిత్తాద్యుపాధిసమ్బన్ధిభిః సఙ్కల్పశ్రవణే క్షణాధ్యవసితి ప్రష్ఠైః సఙ్కల్పశ్చిత్తధర్మః శ్రవణమీక్షణఞ్చ ఇన్ద్రియధర్మః అధ్యవసితిరధ్యవసాయో బుద్ధిధర్మః ప్రష్ఠశబ్దాత్స్పర్శనాది గ్రహణం తైర్ధర్మైశ్చ ఉపహితం సత్ మాయయా స్వాత్మని ఆనాత్మధర్మాధ్యాసం తద్ధర్మాధ్యాసం చ కృత్వేత్యర్థః శబ్దాదిభుక్ విషయానుభవితృ సత్ ఆత్మని బుద్ధౌ సంస్థితం సమ్యక్ స్థితం చ సత్ జీవరూపేణేతి భావః బాభాతి దేదీప్యతే మహతి యత్ర వస్తుని ఏతత్సమస్తం జగత్ శ్రితమర్పితం యద్వస్తు సర్వం సర్వాత్మకం యద్వ్యతిరేకేణ సర్వస్యాభావాదితి భావః తద్భజేద్విద్వాన్ముముక్షురితి శేషః కీదృశం తదత ఆహ. బుద్ధేః పరం లౌకికజ్ఞానాగోచరమిత్యర్థః వరేణ్యం పరమమితి - సర్వేష్వపి వరణీయేషూత్కృష్ట మిదం తత్ర హేతు మాహ - అమృతమితి నిత్యం సుఖస్వరూపమితి వా. 101

శ్లో॥ యద్దీప్త్యాపి జగద్విభాసకమిదం తేజస్త్రయం దీప్యతే
యత్సూక్ష్మాదపి సూక్ష్మమఙ్గ మహతో యద్వై మహద్యత్ర వా ।
లోకాస్సప్త చ లోకినోఽపి నిహితాః ప్రాణో మనో వాక్చ త-
ద్బ్రహ్మోఙ్కారశరాసనాహితమనోబాణేన హన్యాద్బుధః ॥ 102

వ్యా. జ్ఞేయం బ్రహ్మ విశింషన్ తద్భజనప్రకారం రూపకాలాఙ్కారేణ దర్శయతి. జగద్విభాసకమపి ఇదం దృశ్యమానం తేజస్త్రయం సూర్యచన్ద్రవహ్నిత్రయం యద్దీప్త్యా యస్య బ్రహ్మణశ్చైతన్యజ్యోతిషా దీప్యతే - భాస్యతే యత్ - సూక్ష్మాదపి సూక్ష్మం యచ్చ మహతోఽపి మహత్. అఙ్గేత్యద్భుతే యత్రైవ. సప్తాపి లోకాః లోకినో జనాశ్చ నిహితాః. ప్రాణః మనః, వాక్చ యత్ర నిహితమ్. బుధః తద్బ్రహ్మ. లక్ష్యభూతమితి భావః. ఓఙ్కారశరాసనాహితమనోబాణేన ఓఙ్కారరూపే శరాసనే చాపే ఆహితేన అనుసంహితేన మనసైవ బాణేన హన్యాద్విధ్యాత్. 102

శ్లో॥ లక్ష్యే బ్రహ్మణి బిమ్బభూతచితి సాధ్వోఙ్కారచాపాహితం
స్వాత్మానం ప్రతిబిమ్బచిన్మయమిషుం ధీరోఽప్రమత్తః పుమాన్ ।
ఏకాగ్రాశయ ఆయతేన్ద్రియగణస్సర్వత్ర వైరాగ్యవాన్
సన్న్యాసీ పరిపాతయేదథ భవేద్బాణో యథా తన్మయః ॥ 103

వ్యా. ఇదానీం జీవే బాణత్వ మారోప్య బ్రహ్మవేధనప్రకారం విస్పష్టం దర్శయతి. **లక్ష్య** ఇతి. సర్వత్ర ఇహాముత్రఫలభోగేషు వైరాగ్యవాన్. అత ఏవ సన్న్యాసీ సర్వకర్మసన్న్యాసీ అత ఏవ ఆయతేన్ద్రియగణః జితేన్ద్రియః. అత ఏవ. ఏకాగ్రాశయః. ఏకాగ్రచిత్తః అత ఏవాప్రమత్తః ధీరః పణ్డితః పుమాన్. ధానుష్కస్య చ ప్రమాదరాహిత్యమేకాగ్రచిత్తత్వం ధైర్యఞ్చావశ్యకమ్. బిమ్బభూతచితి బ్రహ్మణ్యేవ లక్ష్యే పరిపాతయేత్. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బాభిన్నత్వాద్బ్రహ్మాఽ భిన్నోఽ హమితి పశ్యేదిత్యర్థః. అథ స ధీరః బాణో యథా బాణ ఇవ తన్మయః లక్ష్యబ్రహ్మమయః భవేత్. బ్రహ్మైవ భవేదిత్యర్థః. **'బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ'** భవతీతి శ్రుత్యన్తరాత్. నను లక్ష్యే ప్రవిష్టో బాణో యది లక్ష్యమేవ స్యా త్తర్హి బ్రహ్మణి ప్రవిష్టో జీవో బ్రహ్మైవ స్యాత్. న తు తదస్తి. తస్మాన్న జీవబ్రహ్మాఽ భేద ఇతి చేన్నైవమ్. బాణస్య లక్ష్యమయత్వం నామ. లక్ష్యసంయోగమాత్రమేవ. జీవస్య తు బ్రహ్మసాయుజ్యమేవ. నిరవయవత్వాజ్జీవబ్రహ్మణోః. సచ్చిదానన్దత్వేన సమానరూప త్వాచ్చ. అసఙ్గయోర్జీవబ్రహ్మణోరితరేతరసంయోగానుపపత్తేశ్చ. అన్యథా బాణవజ్జీవస్సావయవ స్స్యాత్. లక్ష్యాద్విలక్షణశ్చ స్యాన్న చేష్టాపత్తిః. అనిత్యత్వజడత్వాదిదోషప్రసఙ్గాదితి దిక్. 103

శ్లో॥ యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ నభశ్చ హృదయం ప్రాణేన్ద్రియం చార్పితం
తం జ్ఞాత్వైకమముం త్యజేత్తదితరా వాచోఽమృతప్రాపకః ।
సేతుః సంసృతిసాగరస్య యదయం హ్యేనం హృదన్తః స్థితం
స్వాత్మానం బహుభావమోమితి భజేదజ్ఞానపారాయ నా ॥ 104

వ్యా. జ్ఞానినా కిం కర్తవ్యమత ఆహ. **యస్మిన్నితి** – యస్మిన్ ద్యౌరర్పితా. పృథివ్యర్పితా. నభోర్పితం హృదయమర్పితం ప్రాణేన్ద్రియం ప్రాణానామిన్ద్రియాణాఞ్చ సమాహారః అర్పితం త మముమేకం పురుషం జ్ఞాత్వా తదితరా వాచః అవిద్యావిషయాః త్యజేత్. యద్యస్మాదయం పురుషః అమృతప్రాపకః సంసృతిసాగరస్య సంసారసముద్రస్య సేతుః. హి తస్మాత్ నా మనుష్యః అజ్ఞానపారాయ అజ్ఞాననాశాయేత్యేతత్, హృదన్తఃస్థితం బహుభావముపాధివశాదితి భావః. ఏనం స్వాత్మానం ప్రత్యఞ్చమోమితి భజేద్ధ్యాయేత్. 104

శ్లో॥ అజ్ఞానామ్బుధిపారవర్త్యఖిలవిత్సర్వజ్ఞ ఏష ప్రభు–
ర్దివ్యే బ్రహ్మపురే హృదమ్బుజనభస్యాసీనవద్భాసతే ।
సూర్యేన్ద్వబ్ధిసరిన్మరుద్గిరిధరాద్యోలోకభృత్ప్రాణినో
యస్యాజ్ఞామయరజ్జుబద్ధహరిణా మాహాత్మ్యసమ్బోధనాః ॥ 105

వ్యా. నన్వజ్ఞానస్య పారం జిగమిషుః పారంగతమేవ భజేత – స్వయం తీర్ణః పరాంస్తారయే-దితి న్యాయాదాత్మా తు అజ్ఞానమధ్యగత ఏవ అజ్ఞానమయబుద్ధిగుహాహితత్వాదతో న యుక్త మాత్మభజనమత ఆహ. **అజ్ఞానేతి** – అఖిలవిత్సర్వజ్ఞస్సామాన్యవిశేషాకారభేదాద్ జ్ఞానస్యాపున రుక్తిః. అత ఏవ అజ్ఞానామ్బుధిపారవర్తీ ఏష ప్రభురీశ్వరః దివ్యే బాహ్యనభోవిలక్షణత్వాదితి భావః. బ్రహ్మణశ్చైతన్యస్య పురమభివ్యక్తిస్థానం బ్రహ్మపురం తస్మిన్ హృదమ్బుజనభసి హృత్పుణ్డరీకస్థే మనసి అన్తఃకరణే ఇత్యేతత్. అసీనవత్ స్థిత ఇవ భాసతే. న తు వస్తుత ఇతి భావః. ఏతేన ఈశ్వరస్యైవ మాయయా జీవత్వప్రాప్తమితి సిద్ధమ్. ఈశ్వరత్వమేవ పురుషస్య తస్య దర్శయతి. యస్యేశ్వరస్య ఆజ్ఞామయరజ్జుబద్ధహరిణాః ఆజ్ఞాపాశబద్ధహరిణతుల్యాః పాశబద్ధహరిణా ఇవ ఆజ్ఞాబద్ధా ఇత్యర్థః. యదాజ్ఞాపరతన్త్రా ఇతి యావత్. సూర్యేన్ద్వబ్ధి సరిన్మరుద్గిరిధరాద్యోలోకభృత్ప్రాణినః – సూర్య, ఇన్దు, రబ్ధయ, స్సరితః, మరుత్, గిరిః, ధరా, ద్యౌః, లోకభృతో లోకపాలాః. ప్రాణినో జనాశ్చ యస్య మాహాత్మ్యసమ్బోధనాః మాహాత్మ్యం సమ్యగ్బోధయన్తి స ఏష ప్రభురితి పూర్వాన్వయః. 105

శ్లో॥ హృత్స్థో హ్యేష మనోమయశ్చ మనసో వృత్త్యా యతో భావ్యతే
స్థూలాత్సూక్ష్మశరీరమేష నయతి స్థూలాన్తరం కర్మభిః ।
దేహేఽత్రైష ధియం హృదబ్జకుహరే సంస్థాప్య సన్తిష్ఠతి
జ్ఞానేనైనమయన్తి శాన్తహృదయాః పూర్ణం సుఖం స్వప్రభమ్ ॥ 106

వ్యా. హృదమ్బుజనభస్యాసీనవద్భాసత ఇతీశ్వరస్యైవ జీవత్వమిత్యుక్తమ్. తదేవ దర్శయతి. ఏష హృత్స్థః పురుషః మనోమయశ్చ భవతి. స్వత ఈశ్వరోఽపి హృత్స్థస్సన్ మన ఉపాధివశా న్మనోమయో భవతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మాదేష మనసో వృత్త్యా భావ్యతే. మనోవృత్తిభిః కామాదిభిర్వృత్తిమానివ లక్ష్యతే ఇత్యర్థః. ఏష జీవః కర్మభిః స్థూలాత్సకాశాత్స్థూలాన్తరం సూక్ష్మశరీరం నయతి – ప్రాపయతి. ఏషః అత్ర దేహే ధియం హృదబ్జకుహరే సంస్థాప్య సన్తిష్ఠతి. కేషామయం కథం ప్రత్యక్షోఽత ఆహ. జ్ఞానేనేతి–శాన్తహృదయా యతయః పూర్ణం సుఖమానన్దరూపం స్వప్రభం జ్ఞానరూపం చ ఏనం పరమాత్మానం జ్ఞానేనాయన్తి భజన్తే అఖణ్డబ్రహ్మాకారయా వృత్త్యా సాక్షాత్కుర్వన్తీత్యేతత్. యద్వా – జ్ఞానేనాత్మానాత్మవివేకేన ఏనం జీవం పూర్ణం సుఖం స్వప్రభం బ్రహ్మేత్యయన్తి – జానన్తి. అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్త ఈశ్వరస్య జీవభావః ఆత్మానాత్మవివేకపూర్వకాత్మజ్ఞానేన నశ్యతీత్యభిప్రాయః. 106

శ్లో॥ దృష్టేఽస్మిన్పురుషే పరావరమయే సాక్షాత్స ఏషోఽహమి-
త్యజ్ఞానప్రభవాత్మసంశ్రయదృఢగ్రన్థిర్బుధో భిద్యతే ।
ఛిద్యన్తేఽఖిలసంశయా బహుభవేష్వత్తాని కర్మాణ్యపి
క్షీయన్తే పరిముచ్యతేఽసుఖకరాత్సంసారబన్ధాదయమ్ ॥ 107

వ్యా. జ్ఞానేనైనమయన్తీత్యుక్తం, కిమేతదయానాదత ఆహ. **దృష్ట** ఇతి. పరావరమయే పరే – బ్రహ్మాదయః అవరే= అస్మదాదయః తన్మయే తద్రూపే సర్వాత్మభూతే ఇతి యావత్. యద్వా. పరః హిరణ్యగర్భః సః అవరః యస్మాత్స పరావరః స ఏవ పరావరమయః తస్మిన్. అస్మిన్ పురుషే సాక్షాత్ప్రత్యక్షేణ స ఏష పురుషోఽహమితి దృష్టే సతి. బుధః విదుషః అజ్ఞానప్రభవాత్మసంశ్రయదృఢగ్రన్థిః. అజ్ఞానప్రభవా ఆత్మసంశ్రయా హృదయాశ్రయా చ దృఢా గ్రన్థిః అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసరూపా భిద్యతే భిన్నా – భవతి – అఖిలసంశయాః. జీవేశ్వరైకత్వా నేకత్వా సంసారిత్వసంసారిత్వాదిరూపాస్సర్వే సంశయాః ఛిద్యన్తే ఛిన్నా భవన్తి – బహుభవేషు అనేకజన్మసు ప్రాచీనేషు అత్తాని సఞ్చితాన్యపి అపిశబ్దాదిహజన్మని సంచితాని ఆగామీని చ క్షీయన్తే క్షీణాని భవన్తి. తతః. అయం జీవః అసుఖకరాద్దుఃఖకరాత్సంసారబన్ధాత్పరిముచ్యతే విముక్తో భవతి – ప్రారబ్ధావసానే ఇతి భావః. యద్వా తదైవ ముచ్యతే. విదుషో వస్తుతో దేహాద్యభావేన ప్రారబ్ధాభావాదితి భావః. 107

శ్లో॥ కోశేఽసిర్వ హిరణ్మయే రుచిమయే యద్దృశ్యతే చాత్మని
బ్రహ్మైతద్విమలం విశుద్ధమకలం జ్యోతిశ్చ తజ్జ్యోతిషామ్ ।
సూర్యాదిర్న హి తత్ర భాతి సకలం తచ్చానుభాత్యుల్లస-
ద్భాసా తస్య విభాతి సర్వమపి తత్సోఽవైతి యస్త్వాత్మవిత్ ॥ 108

వ్యా. నను కిమాత్మసాక్షాత్కారాన్మోక్షః యద్వా బ్రహ్మసాక్షాత్కారాత్ – నాద్యః – బ్రహ్మవిద ఏవ మోక్షశ్రవణాత్ – నాన్త్యః. పరోక్షస్య బ్రహ్మణస్సాక్షాత్కారాయోగాదత ఆహ. కోశ ఇతి – హిరణ్మయే కోశే అసిర్వ ఖడ్గ ఇవ – రుచిమయే జ్యోతిర్మయే ఆత్మని బుద్ధౌ యత్ దృశ్యతే ఉపలభ్యతే. తదేతదేవ – విమలం మలరహితమత ఏవ విశుద్ధమకలం నిరవయవం ప్రాణాది కలారహితం వా జ్యోతిషాం చక్షురాదీనామపి జ్యోతిరవభాసకం బ్రహ్మ భవతి – జ్యోతిషాం జ్యోతిరిత్యేతదేవ స్ఫుటయతి – హి యస్మాత్ – తత్ర బ్రహ్మణి సూర్యాదిర్న భాతి – నహి భాతి నైవ భాతీతి వా. హిః ప్రసిద్ధౌ వా. ఉల్లసద్భాసమానం తద్బ్రహ్మైవ సకలమనుభాతి – తస్య భాసా సర్వమపి విభాతి – తద్బ్రహ్మ సః అవైతి సాక్షాత్పశ్యతి – యస్తు ఆత్మవిదాత్మదర్శీ ఆత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వాదితి భావః. 108

శ్లో॥ పూర్వస్యాం దిశి యద్విభాత్యవిదుషాం భూమ్యాదిరూపేణ త-
ద్బ్రహ్మైవోరగవద్విభాత్యవిదుషాం యత్తద్యథా వా గుణః ।
ఏవం పశ్చిమదక్షిణోత్తరదిశానూర్ధ్వాన్తరాధస్తలే-
ష్వజ్ఞానాం జగదాత్మనా లసతి యద్బ్రహ్మైవ తత్సద్ధ్రువమ్ ॥ 109

వ్యా. విదుషాం నకేవల మన్తరేవ బ్రహ్మ ప్రత్యక్షం కిన్తు బహిరపీత్యాహ – **పూర్వస్యామితి** – అవిదుషాం పూర్వస్యాం దిశి యద్వస్తు భూమ్యాదిరూపేణ విభాతి ప్రతిభాతి తద్బ్రహ్మైవ.

యథా అవిదుషాం యద్వస్తు ఉరగవద్విభాతి. తద్గుణో వా రజ్జురేవ. తద్వత్ - రజ్జౌ సర్పస్యేవ బ్రహ్మణి జగతోఽధ్యస్తత్వాత్ - అధిష్ఠానసాక్షాత్కారశూన్యానామేవ ఆరోప్యభ్రమప్రత్యక్షం నతు తత్సాక్షాత్కారశాలినాం విదుషామ్. తస్మాద్విదుషాం పూర్వస్యాం దిశి బ్రహ్మైవ భాతి. ఏవం పశ్చిమదక్షిణోత్తరదిశాసు. ఊర్ధ్వాన్తరాధస్తలేషు చ యద్వస్తు అజ్ఞానాజ్జగదాత్మనా లసతి ప్రతిభాతి తద్బ్రహ్మైవ. తదేవ సత్ సత్యం. కుతః - ధ్రువం కాలత్రయావ్యభిచారి. నహి జగద్భ్రాన్తి సమయేఽపి బ్రహ్మ నాస్తీతి వక్తుం శక్యతే. నిరధిష్ఠానవిభ్రాన్తేరభావాత్. 109

శ్లో॥ దేహం వృక్షమిమం శ్రితౌ సుపతనౌ ద్వౌ పక్షిణౌ సఙ్గతా-
వన్యోన్యం సుహృదావనాదినిధనౌ జీవేశ్వరౌ చిన్మయౌ ।
ఏకస్తత్ర తు లిఙ్గవాన్ కృతఫలం భుఙ్క్తే చ దుఃఖం సుఖం
మాయోపాధిభృదీశ్వరస్స తు పరోఽనశ్నన్నిదం పశ్యతి ॥ 110

వ్యా. అవిదుషాం యస్సంసారీ జీవః ప్రత్యక్షః. యశ్చాసంసారీ పరోక్ష ఈశ్వరః తావుభావపి బ్రహ్మైవేతి వక్తుం తావజ్జీవేశ్వరస్వరూపాదికమాహ. **దేహమితి** - అన్యోన్యం సుహృదౌ. అన్యోన్యం సఙ్గతౌ అనాదినిధనౌ అద్యన్తశూన్యౌ చిన్మయౌ సుపతనౌ శోభనగతీ జీవేశ్వరావితి ద్వౌ పక్షిణౌ ఇమం దేహమేవ వృక్షం శ్రితౌ భవతః. తత్రైకో జీవస్తు లిఙ్గవానత ఏవ కృతఫలం కర్మఫలం సుఖం దుఃఖం చ భుఙ్క్తే అనుభవతి. పరః అన్యః మాయోపాధిభృత్ ప్రసిద్ధః పరోక్ష ఇతి వా ఈశ్వరస్తు ఇదమనశ్నన్ పశ్యతి. 110

శ్లో॥ దేహేఽహమ్మతిరేష శోచతి పుమాన్ సంసారపాథోనిధౌ
మగ్నో దీనతయా సుతాదిమమతోఽజ్ఞానేన మూఢాశయః ।
రుగ్ణోఽహం మమ మృత్యురేష్యతి సుతో నాసీచ్చ దగ్ధం గృహం
భార్యా చాపి మృతాఽధనో బహుజనం జీవేత్కుటుమ్బం కథమ్ ॥111

వ్యా. జీవస్య సంసారితాం దర్శయతి - ఏష పుమాన్ జీవః దేహే స్థూలే సూక్ష్మే చాహమ్మతి రహమితి బుద్ధిమాన్. అత ఏవ సంసారపాథోనిధౌ మగ్నస్సన్ అజ్ఞానేన మూఢాశయః సుతాదిమమతః సుతాదిషు మమతావాన్ భూత్వా దీనతయా దైన్యేన అహం రుగ్ణః. మమ మృత్యురేష్యతి ఆగమిష్యతి సుతో నాసీత్. గృహం దగ్ధం, భార్యాపి మృతా, అహమధనః, మమ బహుజనం కుటుమ్బం, కథం జీవేత్ ఇతి శోచతి. 111

శ్లో॥ శాస్త్రాచార్యశమాదిసంస్కృతహృదా తం సర్వసంసేవితం
పశ్యత్యేష యదేశమస్య విభవం నో వా తదా శోచతి ।
పశ్యః పశ్యతి రుక్మవర్ణమమృతం కర్తారమీశం యదా
పుణ్యం పాపమపి ప్రధూయ తు తదా బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే ॥ 112

వ్యా. అథ జీవస్యేశ్వరదర్శనాత్సంసారాపగమం దర్శయతి – **శాస్త్రేతి** – యదా ఏష జీవః, శాస్త్రాచార్యశమాదిసంస్కృతహృదా అసంస్కృతమనస స్తత్రగత్యభావాదితి భావః – సర్వసంసేవితం – తమీశమస్యేశస్య విభవం మహిమానఞ్చ పశ్యతి. తదా నో శోచతి వా నైవ శోచతి. కుతో న శోచతీత్యత్రాహ – యదా పశ్యః జీవః రుక్మవర్ణం జ్యోతిర్మయం కర్తార మమృతమీశం పశ్యతి స్వాత్మత్వేనేతి భావః. తదా తు పుణ్యం పాపమపి ప్రధూయ పరిత్యజ్య బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే భవతి. ఉపాధితాదాత్మ్యాధ్యాసాదజ్ఞానప్రయుక్తాత్సంసరతో జీవస్య యదా నిరుపాధికేశ్వరాత్మసాక్షాత్కారస్తదా సకారణస్యాజ్ఞానస్య నాశాన్నిరుపాధికాత్మేశ్వర ఏవ భవతి జీవ ఇతి భావః. 112

శ్లో॥ ప్రాణప్రాణమముం పరేశమమృతం యస్సర్వభూతస్థితం
సర్వాత్మానమయేదసావహమితి బ్రహ్మేతరత్కిఞ్చన ।
నో తస్య ప్రతిభాతి నాతివదతి బ్రహ్మణ్యయం క్రీడతి
జ్ఞానధ్యానయుతశ్చ తత్ర రమతే స బ్రహ్మవిత్సూత్తమః ॥ 113

వ్యా. ఆత్మవిదేవ బ్రహ్మవిదిత్యుక్తమ్. అధునా బ్రహ్మవిదుత్తమం దర్శయతి – యః ప్రాణప్రాణం ప్రాణస్యాపి – ప్రాణం పరేశం సర్వభూతస్థితం సర్వాత్మానమముం ప్రత్యఞ్చ–మసావహమస్మీతి అయేజ్జానీయాత్. తస్య బ్రహ్మేతరద్బ్రహ్మభిన్నం కిఞ్చన కిఞ్చిదపి నో ప్రతిభాతి. స కిమపి నాతివదతి అతీత్య న వదతి అభావాదేవ. సోఽయం బ్రహ్మణ్యేవ క్రీడతి. జ్ఞానధ్యానయుత స్సన్ బ్రహ్మణ్యేవ తత్ర రమతే. స ఏవంవిధ ఆత్మవిదాత్మరతిరాత్మక్రీడః పురుషః బ్రహ్మవిత్సు ఉత్తమః శ్రేష్ఠః భవతి. బ్రహ్మాత్మవిదః అస్య చ విదేహముక్తిప్రయుక్తవైషమ్యాభావేఽపి జీవన్ముక్తి ప్రయుక్తం వైషమ్యమస్తి బ్రహ్మవిదుత్తమస్యాస్య జీవన్ముక్తిసుఖం కేవలం బ్రహ్మవిదస్తు నైతదస్తీతి భావః. 113

శ్లో॥ ఏకాగ్రేన్ద్రియమానసైరవిరతం సద్బ్రహ్మచర్యైస్సదా
సత్యజ్ఞానసమఞ్చితైర్యతిజనైర్లభ్యోఽయమాత్మా పరః ।
సూక్ష్మాత్సూక్ష్మతరో మహాన్ రుచిమయో చిన్త్యోఽతి దూరేఽన్తికే
చేహాప్యాత్మని సంస్థితస్తనుభృతాం గూఢః ప్రకాశోఽపి చ ॥ 114

వ్యా. దుర్లభశ్చాయమాత్మా – న సర్వసాధారణః. కిన్తు సుకృతిభిః కతిపయైరేవ లభ్య ఇత్యాహ – **ఏకాగ్రేతి** – ఏకాగ్రాణి ఇన్ద్రియాణి మానసం చ యేషాన్తైరేకాగ్రేన్ద్రియమానసైః. అవిరతం సదా సద్బ్రహ్మచర్యైః ప్రశస్తబ్రహ్మచర్యవద్భిః. సదా సత్యజ్ఞానసమఞ్చితైః యతిజనైః అయం పర ఆత్మా లభ్యః లబ్ధుం శక్యః భవతి – కస్మాదత ఆహ – అయమాత్మా సూక్ష్మాత్కేశాగ్రాదేరపి సూక్ష్మతరః మహాన్ మహతోఽపి మహాన్. రుచిమయస్తేజోమయః అచిన్త్యః

అతర్క్యః. ఇహాత్మని బుద్ధౌ సంస్థితోఽపి తనుభృతామవిదుషామతిదూరే గూఢస్సన్ వర్తతే. విదుషాన్తు అన్తికే వర్తతే ప్రకాశోఽపి భవతి చ ఆత్మత్వాదితి భావః. 114

శ్లో॥ గ్రాహ్యోఽయం న హి చక్షుషా న వచసా నాన్యైర్హ్రిియైర్నోకృతై-
ర్నో కృచ్ఛ్రాదితపోభిరప్యమలినప్రజ్ఞాప్రభాసాదేన తు ।
గ్రాహ్యశ్శుద్ధహృదేహ హృద్యవిరతధ్యానేన తేనాత్మనా
వ్యాప్తత్వాదజడేన యత్ర విమలే సోఽయం స్వయమ్భాసతే ॥ 115

వ్యా. తాదృశైరపి యతిభిః కేనాయం గ్రాహ్యోఽత ఆహ. **గ్రాహ్య ఇతి** - అయం చక్షుషా న హి గ్రాహ్యః నైవ గ్రాహ్యః. న వచసా గ్రాహ్యః నాప్యన్యైర్హ్రియైర్గ్రాహ్యః. రూపాద్యభావా-దితి భావః. కృతైః కర్మభిర్నో గ్రాహ్యః. కృచ్ఛ్రాదితపోభిశ్చ నో గ్రాహ్యః. స్వర్గాదివత్కృతకత్వాభావా-దితి భావః. తు కిన్తు అమలినప్రజ్ఞాప్రసాదేన అమలినాయా మలరహితాయాః ప్రజ్ఞాయాః బుద్ధేః ప్రసాదేన హేతునా శుద్ధహృదా శుద్ధేన మనసా అవిరతధ్యానేన ఇహ శరీరే హృద్యేవ గ్రాహ్యః. నను కథం జడస్య మనస ఆత్మగ్రాహకత్వమత ఆహ - తేన చైతన్యరూపేణాత్మనా వ్యాప్తత్వా దజడేనేతి కథమాత్మా హృద్యేవ గ్రాహ్యోఽత ఆహ. విమలే యత్ర హృది సోఽయ మాత్మా స్వయమ్భాసతే. యద్వా, తేన శుద్ధహృదా. గ్రాహ్యః తేన కేనేత్యత్రాహ. యత్ర యస్మిన్ హృది విమలే సతి ఆత్మా స్వయమేవ భాసతే. ఉక్తం చ భాగవతే - వ్యాసేన '**యదోపరామో మనసో నామ రూప రూపస్య దృష్టస్మృతసమ్ప్రమోషాత్, య ఈయతే కేవలయా స్వసంస్థయా హంసాయ తస్మై శుచిషద్మనే నమః.**' ఏతేన సుతరామగ్రాహ్యస్యాత్మనః కథం సంస్కృతమనోగ్రాహ్య-త్వమితి శఙ్కా పరాస్తా. 115

శ్లో॥ ఆత్మత్వేన మహేశ్వరం చ సకలాత్మానం పరం ప్రాప్తవాన్
యస్సోఽయం మనసేక్షతే పరకృతే స్వార్థం చ కామాంస్తు యాన్ ।
లోకాంస్తాంశ్చ సమశ్నుతే తత ఇమం జ్ఞం భూతికామోఽర్చయే-
త్సేవేతాపి ముముక్షురేనమఖిలం బ్రహ్మైవ యద్బ్రహ్మవిత్ ॥ 116

వ్యా. ఆత్మవిదయం సర్వసంసేవనీయ ఈశ్వరవదిత్యాహ. **ఆత్మత్వేనేతి** - యః మహేశ్వరం సకలాత్మానం పరమాత్మత్వేన ప్రాప్తవాన్ సోయం విద్వాన్. పరకృతే అన్యార్థం. స్వార్థ=మాత్మకృతే చ యాన్ కామాన్ మనసేక్షతే చిన్తయతి తాన్ లోకాన్ పిత్రాదీన్ కామితాన్ సమశ్నుతే చ ప్రాప్నోత్యేవ. తతస్తస్మాద్భూతికామః ఐశ్వర్యకామీ ఇమం జ్ఞం విద్వాంసమర్చయేత్. ముముక్షు ర్మోక్షకామశ్చైనం సేవేతాపి. యద్యస్మాద్బ్రహ్మవిదఖిలం సర్వం బ్రహ్మైవ భవతి. 116

శ్లో॥ కామాన్ కామయతే తు యాన్ లఘుమనా యస్తైస్స కామైః పునః
సమ్భూతిమ్బత తత్ర తత్ర భజతే కామాన్ ముముక్షుస్త్యజేత్ ।

ఆత్మజ్ఞస్య కృతాత్మనస్త్విహ సమే పర్యాప్తకామస్య నుః
కామా యాన్తి లయం యదేష హతవాన్ జ్ఞానార్కభాసా తమః ॥117

వ్యా. ఏవమాత్మవిదస్సర్వకామప్రదత్వేఽపి తం ప్రపద్య ముముక్షుః కామాన్న ప్రార్థయే- దిత్యాహ. **కామానితి** – యస్తు లఘుమనా అధీరచిత్తః యాన్ కామాన్ కామయతే సః తైః కామైర్హేతుభిః పునః తత్ర తత్ర తేషు తేషు లోకేషు సమ్భూతిముత్పత్తిం భజతే. కామభోగార్థమితి భావః. బతేతి ఖేదే తస్మాత్ ముముక్షుః కామాన్ త్యజేత్. కృతాత్మనః సంస్కృతచిత్తస్య పర్యాప్తకామస్య సమ్పూర్ణకామస్య ఆత్మజ్ఞస్య నుః=మనుష్యస్య తు సమే=సర్వే కామా ఇహైవ లయం యాన్తి. యద్యస్మాదేష విద్వాన్ జ్ఞానార్కభాసా తమః అజ్ఞానాన్ధకారం హతవాన్నాశితవాన్. 117

శ్లో॥ వేదం కర్మమయం చ తత్త్వవిధురం తర్కాదిశాస్త్రం తథా
సన్త్యజ్యోపనిషద్విచారనిరతోఽకామః ప్రసన్నాశయః ।
ఆత్మానం పరిలబ్ధుమిచ్ఛతి పుమాన్ యస్తస్య విద్యావశా-
దాత్మాఽయం స్వతనూం ప్రకాశయతి తల్లభ్యోఽయమాత్మేచ్ఛయా ॥118

వ్యా. నిష్కామస్యాత్మకామస్యైవాత్మలాభో ముముక్షో ర్నాన్యస్యేత్యాహ. యః పుమాన్ కర్మమయం కర్మప్రతిపాదకం వేదం – తథా తత్త్వవిధురం తత్త్వజ్ఞానశూన్యం తర్కాదిశాస్త్రం చ సన్త్యజ్య ఉపనిషద్విచారనిరతః అకామః అత ఏవ ప్రసన్నాశయస్సన్ ఆత్మానం పరిలబ్ధుమిచ్ఛతి. తస్యాయమాత్మా విద్యావశాత్స్వతనూం స్వస్వరూపం ప్రకాశయతి. తత్తస్మాదయమాత్మా ఆత్మేచ్ఛయా ఆత్మప్రార్థనయా లభ్యః లబ్ధుం శక్యః. యస్య యత్కామస్తస్య తత్ప్రాప్తిరితి లోకేఽపి దృష్టత్వాదితి భావః. 118

శ్లో॥ నిష్కామః పరమాత్మకామకలితస్సన్న్యాసవాన్ జ్ఞానవాన్
నాత్మస్థిత్యుపజాతవీర్యసహితో యస్త్వప్రమాదో బుధః ।
ఆత్మార్థం యతతే ప్రపద్య స ధియం బ్రహ్మాహమిత్యవ్యయాం
శాన్తో జ్ఞానవితృప్తధీః ప్రవిశతి బ్రహ్మాఖిలస్థం సమమ్ ॥ 119

వ్యా. కిమాత్మప్రార్థనామాత్రేణాత్మలాభః నేత్యాహ – యః బుధః నిష్కామః ఆత్మేతరవస్తుషు కామరహితః. అత ఏవ – పరమతిశయేన ఆత్మకామకలితః. అత ఏవ సన్న్యాసవాన్ సర్వకర్మ తత్ఫలం చ త్యక్తవానిత్యర్థః. తతో గురూపదేశాదివశాత్ జ్ఞానవాన్ – అహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానవాన్ – భూత్వా ఆత్మస్థిత్యుపజాతవీర్యసహితః ఆత్మస్థితిరాత్మనిష్ఠా తదుపజాతేన వీర్యేణ బలేన సహితః. అప్రమాదశ్చ సన్ ఆత్మార్థం యతతే సః బ్రహ్మాహమిత్యవ్యయాం ధియం ప్రపద్య శాన్తః జ్ఞానవితృప్తధీశ్చ భూత్వా అఖిలస్థం సర్వగతం సమం సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ప్రవిశతి ఆత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వాత్. 119

శ్లో॥ సర్వం కర్మ విహాయ నిశ్చితమహావాక్యార్థతత్త్వాశ్రితా
యోగం బ్రహ్మమయాత్మసంస్థితిమయం సంశుద్ధసత్త్వా బుధాః ।
బ్రహ్మాత్మాన ఇహైవ సన్త ఉపరి త్యాగాత్తనోరద్వయం
పూర్ణం బ్రహ్మ విశన్తి హేతుషు లయే జాతే కలానాం స్వతః ॥ 120

వ్యా. విదుషః కథం బ్రహ్మప్రవేశోఽత ఆహ. **సర్వమితి** - బుధాః సర్వం కర్మ విహాయ నిశ్చితమహావాక్యార్థతత్త్వాః. నిశ్చితం మహావాక్యానా మయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదీనామర్థతత్త్వం విషయయాథార్థ్యం యైస్తే తథోక్తాః. బ్రహ్మమయాత్మసంస్థితిమయం బ్రహ్మాభిన్నాత్మనిష్ఠారూపం యోగం శ్రితాః సంశుద్ధసత్త్వాః ఇహైవ జీవద్దశాయామేవ బ్రహ్మాత్మానస్సన్తః తనోః త్యాగా దుపరి కలానాం ప్రాణాదీనాం స్వతస్స్వేషాం హేతుషు కారణేషు స్వతః స్వయమితి వా లయే జాతే సతి అద్వయం పూర్ణం బ్రహ్మ విశన్తి - విదేహకైవల్యం లభన్త ఇత్యర్థః. 120

శ్లో॥ కుణ్డోపాధిలయాన్మహాభ్రమయతే కుణ్డామ్బరం చాననం
ప్రత్యాస్యం ముకురక్షయాద్బృహదసౌ లిఙ్గక్షయాదేతి నా ।
సింధుం ప్రాప్య యథా నదీ కలయతే నిర్నామరూపైకతాం
తేనైవం బృహదేత్య నా భవతి వై నిర్నామరూపో బృహత్ ॥ 121

వ్యా. జీవః కథం బ్రహ్మ ప్రవిశతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ. **కుణ్డేతి** - కుణ్డామ్బరం - ఘటాకాశం కుణ్డోపాధిలయాద్ధేతోః మహాభ్రమయతే - ప్రాప్నోతి ఏవమవచ్ఛేదవాదే దృష్టాన్త ముక్త్వా ప్రతిబిమ్బవాదే దర్శయతి. ప్రత్యాస్యం ప్రతిముఖం ముకురక్షయాద్ధేతోః ఆననం ప్రవిశతి చ ఏవమసౌ నా జీవః లిఙ్గక్షయాదన్తఃకరణవిలయాద్బృహద్బ్రహ్మ ఏతి ప్రాప్నోతి. అన్తః కరణావచ్ఛిన్నమంతఃకరణప్రతిబిమ్బితం వా చైతన్యం జీవ ఇతి సిద్ధాన్తాదితి భావః. నామరూపాత్మకోపాధికృత ఏవ బ్రహ్మణోఽయం జీవభావః, న స్వాభావికః. జీవస్య బ్రహ్మప్రవేశే సతి తదుపాధినాశాద్బ్రహ్మత్వమేవ భవతీతి సదృష్టాన్తమాహ. సిన్ధుమితి - యథా నదీ సిన్ధుం ప్రాప్య నిర్నామరూపా సతీ తేన సముద్రేణైకతాం కలయతే ప్రాప్నోతి తథా నా జీవః బృహద్బ్రహ్మ ఏత్య - ప్రాప్య నిర్నామరూపస్సన్ బృహద్వై భవతి. బ్రహ్మైవ భవతి బ్రహ్మణైక్యం ప్రపద్యతే, ఏతేన బ్రహ్మప్రవిష్టః పురుషో బ్రహ్మణః పృథగేవ వర్తత ఇతి ద్వైతమతం పరాస్తమ్. 121

శ్లో॥ యో బ్రహ్మాఽహమితి ప్రవేద భవతి బ్రహ్మైవ సద్బ్రహ్మవి-
న్నాన్యామేష గతిం ప్రయాస్యతి మృతో దేవాదిభిర్విఘ్నితః ।
ఆత్మా బ్రహ్మ హి సర్వగం భవతి వా నాస్యాన్వయోఽబ్రహ్మవి-
చ్ఛోకాబ్ధిం తరతి హ్యఘం చ హృదయగ్రన్థేర్విముక్తోఽమృతః ॥ 122

వ్యా. నను బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మప్రాప్తిర్యథా న స్యాత్తథా దేవా ఇన్ద్రాదయోఽన్యే చ పిత్రాదయః

విఘ్నం కుర్యుః. అయమస్మదధికో భవతీతి మాత్సర్యాత్ అస్మభ్యం హవ్యకవ్యే న ప్రదత్త ఇతి కోపాద్వృత్తిచ్ఛేదభయాద్వా ఇత్యాశఙ్కాయామాహ. **య** ఇతి – యః అహం బ్రహ్మేతి ప్రవేద స బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతి. ఏవకారార్థమాహ. ఏష బ్రహ్మవిత్ మృతస్సన్ దేవాదిభిర్విఘ్నితో భూత్వా అన్యాం గతిం న ప్రయాస్యతి. కస్మాదస్య బ్రహ్మప్రాప్తౌ న విఘ్నోఽత ఆహ. హి యస్మాదాత్మా తత్త్వవిద ఆత్మా సర్వగం బ్రహ్మైవ. యది లోకాల్లోకాన్తరగమనం స్యాద్బ్రహ్మవిదస్స్యాద్విఘ్నః. నతు తదస్తి. బ్రహ్మవిదో గన్తవ్యదేశాభావాత్. ఇతి భావః అస్యాన్వయే అబ్రహ్మవి త్పురుషః నైవ భవతి జాయతే. స చ బ్రహ్మవిత్ శోకాబ్ధిం తరతి, అఘం పాప్మానం చ తరతి, హృదయగ్రన్థే-ర్విముక్తస్సన్నమృతశ్చ భవతి. 122

శ్లో॥ నిత్యం కర్మ యథోక్తమాచరితవాన్ యశ్శ్రోత్రియశ్చాపర-
బ్రహ్మస్థః పరమం బుభుత్సతి బృహచ్చైకర్షిహోతా తు యః ।
చీర్ణం యేన శిరోవ్రతం చ విధివత్తస్మై ప్రశాన్తాత్మనే
ప్రాప్తాయ స్వపదం యథావిధి వదేత్తాం బ్రహ్మవిద్యాముబుధః ॥ 123

వ్యా. ఏనాం బ్రహ్మవిద్యాం సర్వేభ్య ఉపదిశేత్కిన్తు యః శ్రోత్రియ శ్ఛాన్దసః యథోక్తం వేదవిహితం నిత్యం కర్మాచరితవాన్ యశ్చాపరబ్రహ్మస్థః పరమం బ్రహ్మ బుభుత్సతి బోద్ధు మిచ్ఛతి. యశ్చ ఏకర్షిహోతా ఏకర్షినామాకాగ్నౌ హోమం కృతవాన్ యేన చ శిరోవ్రతం విధివత్ చీర్ణం కృతం తస్మై ప్రశాన్తాత్మనే యథావిధి స్వపదం ప్రాప్తాయ తాం పూర్వోక్తాం బ్రహ్మవిద్యాం బుధః తత్త్వవిత్ వదేదుపదిశేత్. 123

ఇతి ముణ్డకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్రీః

మాణ్డూక్యోపనిషత్

శ్లో॥ ఓమిత్యేక్షరమేతదేవ భువనం భూతం భవద్భావి చా-
వ్యక్తం సూత్రమిదం సమస్తమపి చ బ్రహ్మోఽయమాత్మా బృహత్ ।
ఓఙ్కారప్రతిపాదితోఽయమమృతో హ్యాత్మా చతుష్పాదివాఽ-
నంశోఽపి ప్రతిభాతి సత్త్వవశతోఽద్వైతన్తు తద్వస్తుతః ॥ 124

వ్యా. ఆత్మతత్త్వప్రతిపత్త్యుపాయతయా ఓఙ్కారోపాసనం విహితం ప్రాక్. తస్యైవోఙ్కారస్య నిర్ణయార్థోఽయమారమ్భః భూతం భవద్భావి కాలత్రయగోచరం భువనం నామరూపాత్మనా వ్యాకృతం జగత్ మూర్తామూర్తాత్మకం తత్కారణం చావ్యక్తమవ్యాకృతం సూత్రం మహాన్ హిరణ్యగర్భః. భువనం స్థూలం సూత్రం సూక్ష్మమవ్యక్తం కారణమితి పరమార్థః. ఇతీదం సమస్తమపి ఓమిత్యేతదక్షరమేవ ఇదం సమస్తమపి బ్రహ్మైవ బ్రహ్మమయత్వాత్సర్వస్య. న చైవం కథమోఙ్కారస్య సర్వాత్మత్వమితి వాచ్యం. బ్రహ్మవాచకత్వేనోఙ్కారస్య బ్రహ్మమయం జగదోఙ్కార మయమేవేతి. వాచ్యవాచకయోరభేదాధ్యవసాయేన ఓఙ్కారస్యైవ బ్రహ్మత్వాద్బ్రహ్మణ ఏవోఙ్కార త్వాచ్చ. తస్మాద్బ్రహ్మాత్మకమిదం సర్వమోఙ్కార ఏవ. అయమాత్మా బృహద్బ్రహ్మైవ. హి తస్మా-దోఙ్కారప్రతిపాదితోఽయమమృత ఆత్మా అనంశోఽపి సత్త్వవశతః మాయావశాత్ చతుష్పాదివ ప్రతిభాతి. వస్తుతస్తు అయమాత్మా అద్వైతం నిష్ప్రపఞ్చం తద్బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మోఽభిన్నత్వాదాత్మనః బ్రహ్మవాచక ఓఙ్కార ఆత్మవాచక ఏవేత్యోఙ్కారప్రతిపాదిత ఏవాత్మేతి భావః. 124

శ్లో॥ ఏతస్యైకవిహీనవింశతిముఖో జాగ్రత్పదః స్థూలభుక్
సప్తాఙ్గశ్చ బహిర్మతిః ప్రథమతః పాదస్తు వైశ్వానరః ।
స్వాప్నోఽన్తర్ధిషణో వివిక్తభుగయం పాదో పరస్తైజస-
స్త్వఙ్గాన్యస్య ముఖాని పూర్వపదవత్తావన్తి తాన్యేవ చ ॥ 125

వ్యా. ఆత్మా చతుష్పాదిత్యుక్తం తదేవ చతుష్పాత్త్వం దర్శయతి. **ఏతస్యేతి** – ఏతస్య చతుష్పాద్బ్రహ్మాత్మనః ప్రథమతః, '**సార్వవిభక్తికస్తసిః**' ప్రథమః పాదః ఏకవిహీనవింశతిముఖః – ఏకోనవింశతిముఖః. ప్రాణాః పఞ్చ, దశేన్ద్రియాణి, మనోబుద్ధిచిత్తాహఙ్కారాశ్చత్వారః –

ఇత్యేకోనవింశతిః. ముఖాన్యుపలబ్ధిద్వారాణి యస్య సః. జాగ్రత్పదః జాగ్రత్స్థానః స్థూలభుక్ స్థూలాన్ శబ్దాదివిషయాన్భుఙ్క్తే ఇతి స్థూలభుక్ సప్తాఙ్గః. ద్యులోక, సూర్య, వాయు, గగన, వారి, భూమి, ఆహవనీయాత్మక, మూర్ధ, చక్షుః, ప్రాణ, మధ్యదేహ, మూత్రాశయ, పాదముఖాని, సప్త అఙ్గాని యస్య సస్సప్తాఙ్గః బహిర్మతిః బహిఃప్రజ్ఞః వైశ్వానరః విశ్వేషాం నరాణామనేకథా నయనాద్విశ్వానరః స ఏవ వైశ్వానరః. విశ్వశ్చాసౌ నరశ్చ విశ్వానర ఇతి వా సర్వపిణ్డాత్మానన్య త్వాత్ – ఇతి ప్రథమః పాదః. స్వాప్నః స్వప్నస్థానః అన్తర్ధిషణః అన్తః ప్రజ్ఞః వివిక్తభుక్ వివిక్తాన్ స్వప్నపదార్థాన్ భుఙ్క్తే ఇతి వివిక్తభుక్ – తైజసః అపరో ద్వితీయః పాదః. అస్య ద్వితీయ పాదస్య అఙ్గాని ముఖాని చ పూర్వపదవత్పూర్వపదస్యేవ తావన్తి తావత్సఙ్ఖ్యాకాని తాన్యేవ చ భవన్తి సప్తాఙ్గ ఏకోనవింశతిముఖశ్చాయమపి పాద ఇత్యర్థః ఇతి ద్వితీయః పాదః. 125

శ్లో॥ సుప్తో యత్ర పుమాన్న వా కలయతే స్వప్నం చ కామం చ కం
తత్సుప్తే స్థిత ఏకతాముపగతశ్చేతోముఖశ్శర్మభుక్ ।
ప్రాజ్ఞశ్శర్మమయః ప్రవేదనఘనః పాదస్తృతీయో హ్యసా-
వన్తర్యామ్యఖిలస్య యోనిరధిపో జన్మాప్యయస్సర్వవిత్ ॥ 126

వ్యా. యత్ర సుప్తః పుమాన్ కఞ్చ కమపి కామం న కలయతే = న కామయతే, కమపి స్వప్నం న కలయతే = న పశ్యతి జాగరస్వప్నవదితి భావః. తత్సుప్తే తస్మిన్ సుప్తే స్థానే స్థితః ఏకతాముపగత ఏకీభూతః ప్రవేదనఘనః ప్రజ్ఞానఘనః యథా రాత్రౌ నైశేన తమసాఽ విభజ్యమానం సర్వం ఘనమివ తద్వజ్జాగ్రత్స్వప్నమనస్స్పన్దనాని ప్రజ్ఞానాని ఘనీభూతానీతి ప్రజ్ఞానఘనః చేతోముఖః చేతోబోధః ముఖం ద్వారమస్య చేతోముఖః శర్మభుక్ ఆనన్దభుక్ ప్రాజ్ఞః తృతీయః పాదః హిః ప్రసిద్ధౌ. అసౌ ప్రాజ్ఞోఽన్తర్యామీ అఖిలస్య యోనిః = కారణ మధిపః = ప్రభుః జన్మాప్యయశ్చ జన్మ జనిః అప్యయః = లయః సర్వవిచ్చ భవతి. నను ఈశ్వర ఏవైతాదృశో న ప్రాజ్ఞ ఇతి చేన్మైవమ్. ప్రాజ్ఞేశ్వరయోరభేదాత్. ఏవం విశ్వవైశ్వానరయోః తైజసహిరణ్యగర్భయోశ్చాభేద ఏవ. అత ఏవ ప్రథమః పాదో వైశ్వానర ఇతి. ద్వితీయః పాద స్తైజస ఇతి చోక్తమ్. నహ్యేకః పాదో జీవః, అన్యః పాద ఈశ్వరశ్చ. భవితుమర్హతి. తస్మా- జ్జీవేశ్వరాభేద ఏవ ఇత్యాత్మనః పాదత్రయం వ్యాఖ్యాతమ్. 126

శ్లో॥ నాన్తర్యస్య బహిర్న నాప్యుభయతః ప్రజ్ఞా న చ జ్ఞాతృతా
న ప్రజ్ఞా న ఘనత్వమస్తి జడతా నో నేన్ద్రియాగ్రాహ్యతా ।
తచ్చాచిన్త్యమశబ్దగమ్యమపదం చైకాత్మధీసారమ-
ద్వైతం శాన్తమజం బృహత్తు చరమో జ్ఞేయస్స ఆత్మా స హి ॥ 127

వ్యా. అథ తురీయపాదం దర్శయతి. యస్య తైజసవదన్తఃప్రజ్ఞా నాస్తి. విశ్వవద్బహిః

ప్రజ్ఞా నాస్తి, జాగ్రత్స్వప్నాన్తరాళస్థవత్ ఉభయతః ప్రజా నాస్తి ప్రాజ్ఞవ త్ర్పజ్ఞానఘనత్వం నాస్తి. ఈశ్వరవ ద్యుపగప త్సర్వవిషయాణాం జ్ఞాతృతా నాస్తి. ఘటవత్ జడతా నాస్తి. ఇన్ద్రియగ్రాహ్యతా= ఏకాదశేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వఇ్చ నాస్తి - తత్ - అచిన్త్యమతర్క్యమశబ్దగమ్యం శబ్దైః ప్రతిపాదయితు మశక్యం జాతిగుణాదిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తాభావాదితి భావః. అపదమలక్షణమలిఙ్గమితి యావత్. అత ఏవానుమానాగోచరమితి భావః. ఏకాత్మధీసారమేక ఏవాత్మేతి యా ధీః జ్ఞానం సైవ సారః ప్రమాణం ప్రాప్తిసాధనం వా యస్య తత్తథోక్తమద్వైతం శాన్తమజమవిక్రియం బృహద్బ్రహ్మ తు ఆత్మనశ్చరమస్తురీయః పాదః. హి యస్మాత్స చరమః పాద ఆత్మా తస్మాత్స ఏవ జ్ఞేయః. న చైవమాత్మైవ యది బ్రహ్మ - కథమాత్మనస్తురీయః పాదో బ్రహ్మ స్యాత్, న హ్యేక ఏవార్థః పాదః పాదీ చ భవితుమర్హతీతి వాచ్యమ్. రాహోశ్శిరః బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి వదౌపచారికత్వాత్ప్రయోగస్య. ఏకస్మిన్నేవ నిరంశే బ్రహ్మణి పాదపాదిభావో హి కల్పితః. తస్మాన్నాత్మనోఽంశో బ్రహ్మ - కిన్తు ఆత్మైవ. స ఏవ జ్ఞేయః. **ఆత్మావాఽరేద్రష్టవ్య** ఇతి శ్రుతేః. 127

శ్లో॥ ఆత్మాఽధ్యక్షరమేష ఓమితి తతః పాదాశ్చ మాత్రాస్త్రయోఽ
వర్ణో వర్ణమవర్ణకా భవతి తత్రాద్యస్తు వైశ్వానరః ।
ఆద్యత్వాద్విభుభావతస్తదుభయోరైక్యం విజానాతి యః
కామాన్ సోఽయమయేత్సమాంశ్చ మహతామాదిర్భవేద్ధీమతామ్ ॥128

వ్యా. ఓఙ్కారప్రతిపాద్యస్యాత్మనః పాదచతుష్టయం దర్శితమ్. తస్యాత్మన ఓఙ్కారస్య చ తత్పాదానామోఙ్కారపాదానాం చాభేదధ్యానముపదిశతీదానీమ్. ఏష ఆత్మా అధ్యక్షరమక్షరేషు ఓమిత్యుచ్యతే. తతస్తస్యాత్మనః త్రయః పాదాః. అస్య ఓఙ్కారస్య అవర్ణో వర్ణమవర్ణకా ఇతి తిస్రో మాత్రా భవన్తి. అ. ఉ. మ్. ఇతి వర్ణత్రయం సంహితాయామాద్గుణే కృతే ఓమితి భవతీతి ఆకారోకారమకారా ఓఙ్కారస్య త్రయోఽవయవాః. తత్ర త్రిష్వక్షరేషు ఆద్యో వర్ణః అకారస్తు వైశ్వానరః భవతి. తత్ర హేతుమాహ ఆద్యత్వాత్. అకారస్య విశ్వస్య చాదిభావత్వాత్. హేత్వన్తరమాహ - విభుభావతః విభుత్వాద్వ్యాపకత్వాత్. అకారేణ హి సర్వా వాగ్వ్యాప్తా వైశ్వానరేణ చ సర్వం జగద్వ్యాప్తం విరాట్పురుషేణ యః తత్ ఉభయోరైక్యం విజానాతి సోఽయం - సమాన్ సర్వానపి కామానయేత్ప్రాప్నుయాత్. ధీమతాం మహతామాదిః ముఖ్యశ్చ భవేత్. 128

శ్లో॥ ఉత్కర్షాదుభయత్వతో భవతి చోవర్ణః పునస్తైజస
స్తద్విద్ జ్ఞానవివృద్ధిమేతి సమతాం నాస్యాన్వయేఽబ్రహ్మవిత్ ।
మానాదప్యయతస్తథా భవతి హి ప్రాజ్ఞో మకారః పున-
స్తద్విత్సర్వమిదం మినోతి భవతి త్రైలోక్యహేత్వాత్మకః ॥ 129

వ్యా. ఉవర్ణః పునః ఉత్కర్షాత్. ఉభయత్వతశ్చ తైజసో భవతి. అకారాపేక్షయా ఉకార ఉత్కృష్టః. వైశ్వానరాపేక్షయా తైజసశ్చ – అకారమకారయోర్మధ్యే స్థితత్వాదుకార ఉభ–యాత్మకః. విశ్వప్రాజ్ఞయోర్మధ్యే స్థితత్వా త్తైజసశ్చ తద్విత్. ఉకారతైజసయోరైక్యవేదీ. జ్ఞానవివృద్ధిం సమతాం మిత్రస్యేవ శత్రోరప్యద్వేష్యతాం చైతి – ప్రాప్నోతి. అస్యాన్వయే అబ్రహ్మవిత్, న – న జాయతే – తథా మకారః పునః మానాత్. అప్యయతశ్చ ప్రాజ్ఞో భవతి హి. ప్రస్థేనేవ యవా మీయేతే హి విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞేన ప్రలయోత్పత్త్యోః. ప్రవేశనిర్గమాభ్యామ్. తథా ఓఙ్కారసమాప్తౌ పునః ప్రయోగే చ ప్రవిశ్య నిర్గచ్ఛత్ ఇవాకారోకారౌ మకారే అతో మానత్వం ద్వయోః అప్యయ ఏకీభావః ఓఙ్కారోచ్చారణే అన్త్యాక్షరే మకారే ఏకీభూతావివాకారోకారౌ. సుషుప్తికాలే విశ్వతైజసౌ ప్రాజ్ఞే చ అత ఉభయోరప్యయత్వమ్. తద్విత్. మకారప్రాజ్ఞైక్యవిత్. ఇదం సర్వం మినోతి – జానాతి. జగద్యాథాత్మ్యం వేత్తీత్యర్థః త్రైలోక్యహేత్వాత్మకః జగత్కారణభూతేశ్వరాత్మకః భవతి చ. 129

శ్లో॥ యో బ్రహ్మాత్మతురీయపాద ఇతి సద్వైతోపశాన్తిశ్శివో॰
ద్వైతశ్చావ్యవహార్య ఏష పరమోఙ్కారో హ్యమాత్రః పునః ।
ఓఙ్కారో విదుషోదితః ప్రవిశతి స్వాత్మానమాత్మైవ స
న్నేవం వేద య ఏష ఆత్మని గతో నో వా పునర్జాయతే ॥ 130

వ్యా. యః బ్రహ్మాత్మతురీయపాదః బ్రహ్మాభిన్నాత్మనస్తురీయః పాద ఇతి ఖ్యాతః ద్వైతోప–శాన్తిః. ద్వైతస్యోపశాన్తిరుపశమో యస్మిన్ స తథోక్తః. అత ఏవాద్వైతః అత ఏవావ్యవహార్యః వ్యవహర్తుమశక్యశ్శివః మఙ్గలస్వరూపః స పరమాత్మా పునః అమాత్రః = మాత్రాత్రయ రహితః. నాదాత్మక ఏష ఓఙ్కారః పరమోఙ్కార ఏవ – ఓఙ్కార ఏవ తురీయః పాదః పరమాత్మే త్యర్థః. విదుషా=ఏవం జానతా ఉదితః ప్రయుక్తః ఓఙ్కారః త్రిమాత్రః. ఆత్మైవ సన్ త్రిపాదాత్మా భవన్. స్వాత్మానం పరమార్థమాత్మానం తురీయం ప్రవిశతి పరమార్థాత్మరూపేణైవ వర్తతే. తదభిధాయకత్వేన తస్య తదభిన్నత్వాదితి భావః. య ఏవం వేద – స ఏష విద్వాన్. ఆత్మని బ్రహ్మణి గతః ప్రవిష్టస్సన్ పునర్నో వా జాయతే – నైవోత్పద్యతే నావర్తత ఇత్యేతత్. **ఓఙ్కారస్యా కారోకారమకారా** ఇవ ఆత్మనః విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాభిన్నవైశ్వానరహిరణ్యగర్భేశ్వరాస్త్రయః పాదాః. అమాత్ర ఓఙ్కార ఇవ నిరంశ ఆత్మా బ్రహ్మ. ఏవమోఙ్కారాత్మనోః పాదద్వారేణ స్వతశ్చ సామ్యా దోఙ్కార ఏవాత్మా. య ఏవమోఙ్కారమాత్మానం ధ్యాయతి స ముచ్యత ఇతి పరమార్థః. 130

ఇతి మాణ్డూక్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్రీః

తైత్తిరీయోపనిషత్

1. శీక్షావల్లీ

శ్లో॥ శం నో మిత్ర ఉదన్వతామధిపతిశ్శం శం న ఏషోఽర్యమా
శం నో జిష్ణురసౌ బృహస్పతిరజో విష్ణుర్భవత్వేష శమ్ ।
వన్దే బ్రహ్మ నమోఽస్తు మారుత! తవ త్వం బ్రహ్మ సాక్షాదసి
త్వం సత్యం చ ఋతం ప్రపాలయ గురుం వక్తారమేనం చ మామ్ ॥131

వ్యా. బ్రహ్మవిద్యామధిజిగమిషుశ్శిష్యః బ్రహ్మవిద్యోపసర్గశాన్త్యర్థమేవం ప్రార్థయేదిత్యాహ. శమితి – నః = అస్మాకం గురోశ్శిష్యస్య చేత్యర్థః అస్మదో ద్వయోశ్చేత్యనుశాసనాద్బహుత్వమ్. మిత్రః ప్రాణవృత్తేరహ్నశ్చాభిమానినీ దేవతా. శం = సుఖమ్భవతు సుఖకృద్భవత్విత్యర్థః. ఉదన్వతా–మధిపతిర్వరుణః. అపానవృత్తే రాత్రేశ్చాభిమానినీ దేవతా నశ్శం భవతు. ఏష ప్రసిద్ధోఽర్యమా ఆదిత్యః – చక్షుషస్సూర్యమణ్డలస్య చాభిమానినీ దేవతా నశ్శమ్భవతు – అసౌ జిష్ణురిన్ద్రః బలాభిమానిదేవతా బృహస్పతిః వాగ్బుద్ధ్యభిమానిదేవతా చ నశ్శమ్భవతు. అజోఽనాదిరేష విష్ణుర్వ్యాపకః పురుషోత్తమః పాదాభిమానిదేవతా నశ్శమ్భవతు. ఏతాసు మిత్రాదిదేవతాసు సుఖకృత్సు విద్యాశ్రవణధారణోపయోగా అప్రతిబన్ధేన భవిష్యన్తీతీదం ప్రార్థ్యతే. అథ బ్రహ్మాత్మకతయా వాయుం ప్రార్థయతే. బ్రహ్మ వన్దే = నమస్కరోమి. హే మారుత! తవ నమోఽస్తు ప్రహ్వీభావోఽస్తు. త్వమేవ సాక్షా = ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి త్వమేవ సత్యమసి త్వమేవ ఋతం చాసి. యథావస్థితస్యార్థస్య బుద్ధావనుసన్ధానమృతం, వాచా తస్య వచనం సత్యమితి వివేకః. ఏతద్ద్వయస్య ప్రాణవాయ్వధీనత్వాదేతద్ద్వయం వాయురేవేత్యుక్తమ్. వక్తారం విద్యోపదేష్టారమేనం గురుమేనం శిష్యం మాం చ ప్రకర్షేణ పాలయ రక్ష కృతార్థస్యాపి గురో రక్షాం ప్రార్థయతే. శిష్యః తస్మిన్ ప్రీత్యతిశయాత్తద్దేహాదిపాటవాభావే స్వస్య విద్యాఽప్రాప్తేశ్చ. 131

శ్లో॥ వర్ణం చ స్వరసామనీ బలమయం మాత్రామితస్సంహితాం
స్యాత్కీర్తిస్సహ నౌ చ ధామ పరమిత్యభ్యర్థ్య వేదం పఠేత్ ।

పూర్వం రూప మిలా పరస్తు భవతి ద్యౌస్సంహితాయా వియ-
త్సన్ధిశ్చేత్యధిలోకమేష పవనస్సన్ధానమిత్యుచ్యతే ॥ 132

వ్యా. ఏవం శాన్తిం పఠిత్వా తతః అయం శిష్యః వర్ణమకారాదిం స్వరసామనీ స్వర-ముదాత్తాదిం సామ సమతాం చ బలం ప్రయత్నవిశేషం మాత్రాం హ్రస్వాదిం సంహితాం చేతః ప్రాప్తశ్శిక్షితస్సన్నితి యావత్. నౌ అవయోశ్శిష్యాచార్యయోః కీర్తిర్యశః సహైవాస్తు. పరం బ్రాహ్మం ధామ వర్చశ్చ సహైవాస్తు ఇతి అభ్యర్థ్య వేదం పఠేత్. అథ సంహితోపాసనమాహ - సంహితాయాః పూర్వం రూపమిలా భవతి సంహితాయాః పూర్వవర్ణే పృథివీదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. ద్యౌస్తు సంహితాయాః పరం రూపం భవతి వియదాకాశస్సన్ధిః మధ్యపదం భవతి. ఏష పవనో వాయుః సన్ధానం సన్ధీయతే అనేనేతి సన్ధానం భవతి. ఇత్యధిలోకముచ్యతే. లోకేష్వధిలోకమ్. 132

శ్లో॥ అగ్నిః పూర్వమథోత్తరస్తు తరణీ రూపం చ సన్ధి ర్జలం
సన్ధానం తటిదగ్నిరిత్యధిరుచి ధ్యాయేన్మహాసంహితామ్ ।
వక్తా పూర్వపదం పరం త్వనువదన్ శిష్యశ్చ సన్ధిః కలా
సన్ధానం వచనం భజేదితి పరాం భక్త్యాధిఽవిద్యం బుధః ॥ 133

వ్యా. అథ అగ్నిః పూర్వం రూపం తరణిరుత్తరం రూపం జలం సన్ధిః. తటిదగ్నిస్సన్ధాన-మితి అధిరుచి రుచౌ జ్యోతిషి మహాసంహితాం ధ్యాయేదుపాసీత. తథా వక్తా ఆచార్యః పూర్వపదం పూర్వరూపమనువదన్ అనువదతీత్యనువదన్ శిష్యః పరం రూపం కలా విద్యా సన్ధిః వచనం సన్ధానమితి బుధః అధివిద్యం విద్యాయాం పరాం సంహితాం భక్త్యా భజేదుపాసీత. భక్త్యభావే ఉపాసనఫలాసిద్ధేరితి భావః. 133

శ్లో॥ మాతా పూర్వపదం పితోత్తరమథో సన్ధిః ప్రజోత్పాదనం
సన్ధానం ప్రభజేదధిప్రజమథాధ్యాత్మం హనుశ్చాధరా ।
పూర్వస్తూత్తరముత్తరా భవతి వాక్సన్ధిస్తు జిహ్వోచ్యతే
సన్ధానం య ఇదం ప్రవేద స భవేత్స్వర్గప్రజాన్నాదిమాన్ ॥ 134

వ్యా. అథో అథ మాతా పూర్వపదం పితోత్తరం పదం ప్రజా సన్ధిః ఉత్పాదనం ప్రజననం సన్ధానమిత్యధిప్రజం ప్రజాయాం ప్రభజేత్సంహితామిత్యేవ. అథ అధ్యాత్మమాత్మని దేహే అధరా హనుః పూర్వం రూపం సంహితాయా ఇత్యేవ. ఉత్తరా హనురుత్తరం రూపం వాక్సన్ధిః జిహ్వా తు సన్ధానముచ్యతే. య ఇదం ప్రవేద స పుమాన్ స్వర్గప్రజాన్నాదిమాన్ దేహాన్తే స్వర్గః జీవద్దశాయా-మ్ప్రజాన్నాదిశ్చ యస్యాస్తి స తథోక్తః. ఆదిపదాత్ బ్రహ్మ వర్చసం యశః పశవశ్చేత్యేత ద్గ్రాహ్యమ్ - భవేత్. 134

శ్లో॥ సారిష్ఠం తపసా విధిర్విదితవాన్ యం ఛన్దసాం చర్షభో
యో విశ్వాత్మక ఏష మే బలయతు ప్రజ్ఞాం మహానీశ్వరః ।
ధర్తా జ్ఞానమహం భవేయమనఘా యోగ్యా భవేన్మే తను-
ర్జిహ్వా స్యాన్మధురేరణా కరుణయా భూరిశ్రుతౌ చ శ్రుతీ ॥ 135

వ్యా. ఏవం సంహితోపాసనం విధాయాథ ప్రణవప్రార్థనాం విదధ్యాదిత్యాహ – సారిష్ఠమితి – విధిర్బ్రహ్మా. తపసా యం ఛన్దసాం వేదానాముపలక్షణమిదం లోకానాం దేవానాం వ్యాహృతీనాఞ్చ సర్వేషామ్ – సారిష్ఠమతిశయేన సారం విదితవాన్. యశ్చ ఛన్దసామృషభః శ్రేష్ఠః. యశ్చ విశ్వాత్మకః స ఏష మహాన్స్వర ఈశ్వర ఓఙ్కార ఇత్యేతత్ – మే ప్రజ్ఞాం బలయతు బలవతీం కరోతు. అహమీశ్వరస్యేతి శేషః కరుణయా. జ్ఞానం బ్రహ్మజ్ఞానమమృతప్రదం ధర్తా ధారయితా భవేయం భూయాసమ్. మే తనుః అనఘా నిరవద్యా అత ఏవ యోగ్యా భవేత్ – మే జిహ్వా మధురేరణా మధురభాషిణీ స్యాత్. మే శ్రుతీ కర్ణౌ చ భూరిశ్రుతౌ భూరి బహు శృణుత ఇతి భూరిశ్రుతౌ స్యాతామ్. 135

శ్లో॥ కోశేఽసేరివ సర్వదేవ! భవసి బ్రహ్మోపలబ్ధిస్థలం
స్వల్పజ్ఞైర్విదితం భవత్యపి న తే తత్త్వం మహావైభవమ్ ।
యోగక్షేమవహో మమైధి భగవన్నోఙ్కారబోధస్య భో
మాం రక్షేతి ముముక్షురేనమమలః సమ్ప్రార్థయేదన్వహమ్ ॥ 136

వ్యా. హే సర్వదేవ! త్వమసేః కోశ ఇవ బ్రహ్మోపలబ్ధిస్థలం బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధిస్థానం భవసి. ఖడ్గః కోశే యథోపలభ్యతే ప్రతీకే త్వయి బ్రహ్మ తథోపలభ్యత ఇత్యర్థః మహావైభవం తే తత్త్వం స్వల్పజ్ఞైర్విదితం నైవ భవతి – హే భగవన్! ఓఙ్కార మమ బోధస్య జ్ఞానస్య యోగక్షేమవహః ఏధి భవ – అప్రాప్తం జ్ఞానం ప్రాపయ. ప్రాప్తం చ జ్ఞాన మవిస్మృతం కుర్విత్యర్థః. ఏవం మాం రక్ష. ఇతి ముముక్షురమలః శుద్ధచిత్తస్సన్ ఏనమోఙ్కారమన్వహం ప్రార్థయేత్. 136

శ్లో॥ లక్ష్మీరస్తు చ తే విభో! కరుణయా సర్వార్థదాఽఽపో యథా
నిమ్నం మాసవదబ్దమేతు పరమం మాం బ్రహ్మచారివ్రజః ।
త్వద్రూపస్త్వయి సమ్ప్రవిశ్య భగవన్! భూయాసముద్ధ్వస్తశుక్
స్వాత్మానం ప్రతిభాసయ త్వమపి మాం లోహం యథాగ్నిః కురు ॥137

వ్యా. ఏవమపి ప్రార్థయేదిత్యాహ. హే విభో తే కరుణయా మే లక్ష్మీరస్తు కిమర్థేయమత ఆహ. **సర్వార్థదేతి** – గృహపశుధాన్యాదిసర్వార్థప్రదా ఆపః నిమ్నం యథా. అబ్దం సంవత్సరం మాసవన్మాసా ఇవ – పరమం మాం బ్రహ్మచారివ్రజ ఏతు ఆయాతు – హే భగవన్! అహం సముద్ధ్వస్తశుక్ నిరస్తాఘః అత ఏవ త్వయి సమ్ప్రవిశ్య త్వద్రూపో భూయసమ్ । యద్వా. త్వయి సంప్రవిశ్య త్వద్రూపోఽహముద్ధ్వస్తశుక్ నిస్సంసారో భూయాసమ్. త్వం స్వాత్మానం

స్వస్వరూపం ప్రతిభాసయ ప్రకటయ. లోహమగ్నిరివ త్వం మాం స్వాత్మానం త్వన్మయఞ్చ
కురు – అగ్నిర్లోహమగ్నిమయత్వం మాం త్వన్మయం కుర్విత్యర్థః. 137

శ్లో॥ సన్తి వ్యాహృతయశ్చతస్ర ఇహ భూర్లోకోఽయమగ్నిర్ఋచః
ప్రాణశ్చాథ భువోఽన్తరిక్షమనిలస్సామాన్యపానస్సువః ।
లోకోఽసౌ వరుణో యజూంషి పవనో వ్యానో మహో భాస్కర-
శ్చన్ద్రో బ్రహ్మ చ భక్తమిత్యధియయుర్భేదం చతుర్ధా చ తాః ॥ 138

వ్యా. అథ వ్యాహృత్యుపాసనమాహ – **సన్తీతి** – ఇహ వేదే చతస్రో వ్యాహృతయస్సన్తి. తాశ్చ ప్రత్యేకం చతుర్ధా భేదమధియయుః భిన్నా అభూవన్. తదేవ దర్శయతి భూరితి వ్యాహృతిః. అయం లోకః ఇహలోకః అగ్నిః ఋచః ప్రాణశ్చ. అథ భువ ఇతి వ్యాహృతిః. అన్తరిక్ష మనిలః. సామాని అపానశ్చ సువరితి వ్యాహృతిః. అసౌ లోకః పరలోకః వరుణః యజూంషి వ్యానః వ్యానాఖ్యః పవనః వాయుః మహ ఇతి వ్యాహృతిః భాస్కరః చన్ద్రః బ్రహ్మ భక్తమన్నం చ ఇతి షోడశ. అత్ర అయం లోకోఽన్తరిక్షలోకోఽసౌ లోకశ్చ భాస్కరేణ మహీయన్త ఇతి భాస్కరో మహః అగ్నిః అనిలః వరుణశ్చ చన్ద్రేణ మహీయన్త ఇతి చన్ద్రో మహః ఋచః, సామాని, యజూంషి చ బ్రహ్మణా ఓఙ్కారేణ మహీయన్త ఇతి బ్రహ్మ మహః ప్రాణోఽపానో వ్యానశ్చ అన్నేన మహీయన్త ఇతి అన్నం మహః ఇతి బోద్ధ్యమ్. 138

శ్లో॥ ఏతద్వ్యాహృతిరూపకం ప్రథమజం బ్రహ్మాఙ్గిదేవాః పరా
అస్యాఙ్గాని చ భూః పదౌ భువ ఇమౌ బాహూ తు మూర్ధా సువః ।
అఙ్గీ మధ్యమభాగ ఏవ తు మహస్తద్ధృత్పయోజామ్బరే
సమ్పూర్ణామృతధీమయద్యుతిమయప్రత్యఙ్మయం తిష్ఠతి ॥ 139

వ్యా. ఏతద్వ్యాహృతిరూపకం ప్రథమజం హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ అఙ్గీ. పరా అస్య దేవా అస్య బ్రహ్మణోఽఙ్గాని – అస్య బ్రహ్మణః భూః పదౌ పాదౌ. భువః ఇమౌ బాహూ సువస్తు మూర్ధా. మహస్తు మధ్యమభాగోఽఙ్గ్యేవ. తద్బ్రహ్మ హృత్పయోజామ్బరే హృదయాకాశే సమ్పూర్ణోఽమృతో ధీమయో మనోమయః ద్యుతిమయశ్చ యః ప్రత్యఙ్ పురుషః తద్రూపం సత్తిష్ఠతి. 139

శ్లో॥ మధ్యే తాలుకయోః స్తనాకృతిధృతస్సన్మాంసఖణ్డస్య చ
ప్రాప్తా మూర్ధపదం హృదః ప్రతిగతా యోర్ధ్వం చ భిత్వా శిరః ।
నిర్యాతా సుశిరేన్ద్రయోనిరితి తద్బ్రహ్మాత్మదర్శీ తయా
నిష్క్రమ్యాగ్న్యనిలార్కభావమయితో బ్రహ్మాఙ్గీ సమ్పద్యతే ॥ 140

వ్యా. ఏవం వ్యాహృత్యాత్మకబ్రహ్మోపాసకస్య ఫలమాహ. **మధ్యే** ఇతి. హృదస్సకాశా దూర్ధ్వమ్ప్రతిగతా ప్రవృత్తా తాలుకయోర్మధ్యే స్తనాకృతిధృతః స్తనవల్లమ్బమానస్యేత్యర్థః. సత శ్రేష్ఠస్య మాంసఖణ్డస్య మధ్యే చ మూర్ధపదం ప్రాప్తా పరమాత్మనః యోనిరుపలబ్ధిస్థానమిన్ద్రయోని

రితి ఖ్యాతా యా సుశిరా శోభననాడీ సుషుమ్నా అస్తీతి శేషః. తయా తద్బ్రహ్మాత్మదర్శీ పూర్వోక్తహిరణ్యగర్భాభిన్నమనోమయాత్మదర్శీ నిష్క్రమ్య మూర్ధ్నస్సకాశాన్నిర్గత్య అగ్న్యనిలార్కభావం వ్యాహృతిత్రయాత్మకాగ్న్యనిలార్కాత్మత్వమయితః ప్రాప్తస్సన్ తతః అఙ్గి మహద్వ్యాహృతిరూపం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యమపరం బ్రహ్మ సమ్పద్యతే ప్రాప్నోతి. 140

శ్లో॥ స్వారాజ్యం స తతః ప్రపద్య చ బలిం గృహ్ణాతి దేవవ్రజా-
ద్వాక్చక్షుశ్శ్రుతిచేతసామధిపతిస్సోఽయం సమేషామ్భవేత్ ।
కిఞ్చాకాశశరీరమాశయసుఖం సత్యాత్మకం చామృతం
ప్రాణారామమపారశాన్తి భవతి బ్రహ్మైవ సోఽయం పుమాన్ ॥ 141

వ్యా. కిం బ్రహ్మ ప్రాప్యేత్యత ఆహ - స బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః పురుషః తతః స్వారాజ్యం స్వరాడ్భావం ప్రపద్య స్వయమేవాధిపతిర్భూత్వేత్యర్థః. దేవవ్రజాద్బలిం పూజాం గృహ్ణాతి. సోఽయం సమేషాం సర్వేషాం వాక్చక్షుశ్శ్రుతిచేతసామధిపతిర్భవేద్భవతి - సర్వాత్మభూతో భవతీత్యర్థః. కిఞ్చ సోఽయం పుమాన్ ఆకాశశరీరమాకాశమేవ శరీరం యస్య తత్ ఆకాశమివ సూక్ష్మం శరీరం యస్య తదితి వా ఆకాశశరీరమాశయసుఖమాశయో = మనస్సుఖ = మానన్దో యస్య తదాశయసుఖం యస్య సుఖకృదేవ మనస్తదిత్యర్థః. సత్యాత్మకం సత్యం మూర్తామూర్త-మవితథమితి వా ఆత్మా స్వరూపం యస్య తత్తథోక్తం ప్రాణారామం ప్రాణేష్వారామ = ఆరమణం = క్రీడా యస్య ప్రాణానామారామో యస్మిన్నితి వా తత్తథోక్తమపారశాన్తి శాన్తిసమృద్ధమిత్యేతత్. ఏవంవిధం బ్రహ్మ భవతి. 141

శ్లో॥ భూమ్యభ్రద్యుదిశోఽప్యవాన్తరదిశోఽమూర్లోకపాఙ్క్తం జలం
వాయుర్భాస్కర ఇన్దురప్యుడుగణః పాఙ్క్తం సురాణామిదమ్ ।
ఆపశ్చౌషధయో వనస్పతిగణః ఖం భూతపాఙ్క్తం విరా-
ట్పాఙ్క్తానామధిభూతమేవమవదద్వేదస్త్రయం వా ఋషిః ॥ 142

వ్యా. వ్యాహృత్యాత్మకస్య బ్రహ్మణః పాఙ్క్తస్వరూపేణోపాసనముచ్యతే భూమ్యభ్రద్యుదిశం భూమిరభ్రమన్తరిక్షం ద్యౌః దిశః అమూః విదిశశ్చ లోకపాఙ్క్తమిత్యుచ్యతే. జలం వాయుః భాస్కరః ఇన్దుః ఉడుగణశ్చేతీదం సురాణాం దేవతానాం పాఙ్క్తమ్. ఆప ఓషధయో వనస్పతిగణః ఖం విరాడితి భూతపాఙ్క్తమ్. ఏవం వేదః ఋషిర్వా కశ్చిత్? అధిభూతం భూతేషు పాఙ్క్తానాం త్రయమవదత్. పఙ్క్తిచ్ఛన్దసః పఞ్చాక్షరపాదత్వాదేతేషాఞ్చ పఞ్చసంఖ్యాకత్వాత్పాఙ్క్తత్వమ్. 142

శ్లో॥ ప్రాణాః పఞ్చ చ వాయుపాఙ్క్తమథ దృక్శ్రోత్రం మనో వాక్త్వచ-
శ్చేతత్త్విన్ద్రియపాఙ్క్తమస్థిపలలం స్నావాపి మజ్జా త్వచా ।
పాఙ్క్తం ధాతవమేతదాత్మని మతం పాఙ్క్తత్రయం తేన చా-
భిన్నం పాఙ్క్తమిదం సమస్తమితి యో వేద ప్రజేట్ స్యాత్స నా ॥ 143

వ్యా. అథ పఞ్చ చ ప్రాణాః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానాః వాయుపాఙ్క్తమ్. దృక్, శ్రోత్రం, మనః, వాక్, త్వగిన్ద్రియమిత్యేతదిన్ద్రియపాఙ్క్తమ్. అస్థి పలలం స్నావాపి మజ్జా త్వచా = చర్మ. వాగురిమతాదాబన్తః, ఇతీదం ధాతవం ధాతూనామిదం పాఙ్క్తమేవమాత్మన్యధ్యాత్మం పాఙ్క్తత్రయం మతమేతచ్చాధ్యాత్మకమ్. పాఙ్క్తత్రయమాధిభౌతికేన తేన పాఙ్క్తత్రయేణాభిన్నం సర్వమిదం జగత్పాఙ్క్తమేవ ఇతి యో వేద స నా మనుష్యః ప్రజేట్ ప్రజాపతిరేవ భవేత్. 143

శ్లో॥ ఓమిత్యేతదుపాసతే బుధవరా బ్రహ్మోమితీదం సమం
హ్యోఙ్కారోఽనుకృతిః క్రతౌ చ విబుధైరోశ్రావయేత్యుచ్యతే ।
సామాన్యోమితి గాయతి ద్విజవరశ్శస్త్రాణి చోంశోమితి
హ్యధ్వర్యుః ప్రతివక్తి చోమితి తథా బ్రహ్మా ప్రసౌత్యోమితి ॥ 144

వ్యా. ఓఙ్కారోపాసనం విధత్తే – బుధవరా ఓమిత్యేతచ్ఛబ్దస్వరూపం బ్రహ్మేత్యుపాసతే. హి యస్మాదిదం సర్వమోమిత్యోఙ్కార ఏవ భవతి – సర్వస్యాపి శబ్దరూపస్యోఙ్కారేణ వ్యాప్తత్వా ద్బృహ్మణా చ సర్వస్య జగతో వ్యాప్తత్వాత్. ఓఙ్కారోఽనుకృతిరఙ్గీకారో భవతి – ఓమిత్యుక్త–వతోఽథ శార్ఙ్గిణ ఇతి మాఘప్రయోగాత్ – విబుధైః క్రతౌ యజ్ఞయాగాదిషు ఓశ్రావయ ఇత్యుచ్యతే. ఓశ్రావయేతి ప్రైషపూర్వకం ప్రతిశ్రావయన్తి విబుధా ఇత్యర్థః. ద్విజవరస్సామగః సామాని ఓమితి గాయతి. శస్త్రాణి చ ఓంశోమితి శంసతీతిశేషః. అధ్వర్యుః ఓమితి ప్రతివక్తి. ప్రతిగిరం ప్రతిగృహ్ణాతీత్యర్థః. బ్రహ్మా చ ఓమితి ప్రసౌతి అనుజానాతి. 144

శ్లో॥ ఓమిత్యప్యనుమన్యతే క్రతుపతిః కిఞ్చాగ్నిహోత్రం తథా
బ్రహ్మాప్యోమితి భాషతేఽధ్యయనతః ప్రారమ్భఏవ శ్రుతేః ।
ఏవం కర్మ సమస్తమోమితి కృతం సాద్గుణ్యమాపద్యతే
భూయిష్ఠం చ ఫలం దదాతి తదిమాం బ్రహ్మోఙ్కృతిం చిన్తయేత్ ॥145

వ్యా. కిఞ్చ క్రతుపతిరపి యజమానశ్చ అగ్నిహోత్రమోమిత్యనుమన్యతే – అనుజానాతి. తథా బ్రహ్మా బ్రాహ్మణః శ్రుతేర్వేదస్యాధ్యయనతోఽధ్యయనస్య ప్రారమ్భే ఓమిత్యేవ భాషతే. ఏవమోమితి కృతం సమస్తమపి కర్మ సాద్గుణ్యమాపద్యతే. భూయిష్ఠమధికం ఫలఞ్చ దదాతి. తత్తస్మాదిమామోఙ్కృతిమోఙ్కారం బ్రహ్మేతి చిన్తయేత్. 145

శ్లో॥ సత్యం చర్తతపోదమాన్ శమమసావాధానమగ్నేస్తతో
హోమం చాతిథిపూజనం వ్యవహృతిం భార్యాగమం చర్తుషు ।
పుత్రోత్పత్తిమనేన పౌత్రజననం స్వాధ్యాయమధ్యాపనం
కుర్యాద్బ్రాహ్మణ ఏష సత్యతపసీ శ్రేష్ఠే తతోఽ ప్యన్తిమే ॥ 146

వ్యా. బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తియోగ్యత్వసిద్ధ్యర్థం గృహస్థేన కర్తవ్యమాహ – అసౌ బ్రాహ్మణః.

సత్యమ్ ఋతః తపః దమం శమమగ్నేరాధానం తతోఽగ్నౌ హోమమతిథిపూజనం వ్యవహృతి ముచితం లౌకికవ్యవహారమ్ ఋతుషు భార్యాగమం పుత్రోత్పత్తిమనేన పుత్రేణ పౌత్రస్య జననం స్వాధ్యాయం స్వవేదాధ్యయనమధ్యాపనం చ కుర్యాత్ - ఏషు సత్యతపసీ శ్రేష్ఠే తతోఽపి అన్తిమే స్వాధ్యాయాధ్యాపనే శ్రేష్ఠే. తతస్త ఏవానుష్ఠేయే గృహస్థేరన్యైశ్చ. 146

శ్లో॥ సంసారాఖ్యమహీరుహస్య వితథస్యాహమ్భవామీరకః
కీర్తిః పర్వతపృష్ఠవన్మమ సతీ సంవిస్తృతా భూతలే ।
ఊర్ధ్వం మేఽస్తి పవిత్రమత్ర సవితర్యత్యన్తశుద్ధామృతం
యత్తత్తుల్యమివాత్మతత్త్వమమలజ్ఞానోఽమృతోఽస్మ్యవ్యయః ॥ 147

వ్యా. విద్వానేవం చిన్తయేదిత్యాహ - అహం వితథస్య వ్యర్థస్యోచ్ఛేద్యస్య మిథ్యాభూత స్యేతి యావత్ - సంసారాఖ్యమహీరుహస్య ఈరకః ప్రేరకో భవామి. అన్తర్యామ్యాత్మనేతి భావః. మమ సతీ యోగ్యా కీర్తిః భూతలే పర్వతపృష్ఠవత్ - సంవిస్తృతా సమ్యగ్విస్తీర్ణా భవతి - మే సర్వాత్మనో మమ ఊర్ధ్వం కారణం పవిత్రం బ్రహ్మ అస్తి. స్వరూపత్వేన విద్యతే. సవితరి యదత్యన్తశుద్ధామృతమస్తి - ఆత్మతత్త్వం మమాత్మనస్తత్త్వం తత్తుల్యమివ భవతి. న తు తత్తుల్యం కిన్తు తదభిన్నమేవ - ఇవశబ్దస్య ఏవార్థ ఇతి వా. అస్మిన్ పక్షే అమృతమిత్యస్య మధ్విత్యర్థః. అస్మిన్ పక్షేఽపి ఆత్మతత్త్వస్య మధుతౌల్యం న యుక్తమితీవ శబ్దనివేశాభిప్రాయో గమ్యతే - న తత్సమశ్చాభ్యధికోఽ స్తీతి హి శ్రుతిః. అస్మి అహమమలజ్ఞానః. అత ఏవావ్యయోఽమృతశ్చాస్మి భవామి. 147

శ్లో॥ సత్యం త్వం వద ధర్మమాచర కృధా మా చ ప్రమాదం క్వచిత్
కర్తవ్యే గురవస్త్వయాప్యతిథయః పూజ్యాః పరం మాతరః ।
నిన్ద్యం మా కురు కర్మ పూజయ ధియా శ్రేష్ఠాన్ హ్రియా శ్రద్ధయా
భీత్యా తత్పదవీమనువ్రజ గురుశ్శిష్యం ప్రశిక్షేదితి ॥ 148

వ్యా. వేదోపదేశానన్తరం గురోశ్శిష్యశిక్షాం దర్శయతి - త్వం సత్యం వద - ధర్మమాచర - క్వచిదపి కర్తవ్యే స్వాధ్యాయాధ్యాపనాదౌ ప్రమాదం మా కృధాశ్చ. త్వయా - '**జనితా చోపనేతా చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి శ్వశురశ్చాగ్రజో భ్రాతా పఞ్చైతే గురవ స్స్మృతా**' ఇత్యుక్తాః పఞ్చ గురవః. అతిథయశ్చ పూజ్యాః. మాతరః జననీ సాపత్న్యమాతరశ్చ పరమతిశయేన పూజ్యాః. నిన్ద్యం కర్మ మా కురు శ్రేష్ఠాన్ విద్యాదిభిరధికాన్బ్రాహ్మణాన్ ధియా హ్రియా శ్రద్ధయా భీత్యా చ పూజయ, తత్పదవీం తేషాం మార్గమనువ్రజ = అనుసర - సతి ధర్మసన్దేహే ఇతి భావః. ఇతి గురుశ్శిష్యం ప్రకర్షేణ శిక్షేత్ - ఏవం శిక్షితస్య తథా కృతవతః శుద్ధచిత్తస్యైవ విరక్తస్య ముముక్షో ర్బ్రహ్మవిద్యాయామధికార ఇతి భావః. 148

2. ఆనన్దవల్లీ

శ్లో॥ శిష్యం మాం చ గురుం సహైవ పరమాఽధీతా శ్రుతిస్త్రాయతాం
బ్రహ్మ ప్రాశయతాత్సహైవ కరవావాఽఽవాఞ్చ వీర్యం సహ ।
తేజస్స్వ్యస్త్వపి నావధీతమనఘం ద్వేషఞ్చ మాభూ త్క్వచి-
ద్విద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశాన్తయ ఇమాం శాన్తిమ్పఠేత్పాఠకః ॥ 149

వ్యా. శిక్షావల్లీ వ్యాఖ్యాతా - అథానన్దవల్లీ వ్యాఖ్యాయతే - పరమా అధీతా శ్రుతిః శిష్యం మాం గురుం చ సహైవ త్రాయతామ్. శ్రుతిర్మాం గురుం చ సహైవ బ్రహ్మ ప్రాశయతాత్. భోజయతు. అహం సహైవ వీర్యం విద్యాదినిమిత్తం సామర్థ్యం కరవావ. అనఘం నావావయో-రధీతమధ్యయనమపి తేజస్వి అస్తు. నౌ క్వచిదపి ద్వేషం మాభూత్. కదాచిదపి గురోశ్శిష్యే శిష్యస్య గురౌ చ ద్వేషం మాభూదిత్యర్థః ఉభయథాపి శిష్యస్యైవానర్థప్రాప్తేః ఇతీమాం శాన్తిం విద్యాప్రాప్త్యుపసర్గశాన్తయే విద్యాప్రాప్తిప్రతిబన్ధనివృత్తయే పాఠకశ్శిష్యః పఠేత్. 149

శ్లో॥ సత్యం జ్ఞానమనన్తమాత్మనిహితం బ్రహ్మామ్బరే యః పరే
వేద బ్రహ్మవిదేష యాతి పరమం కామాంశ్చ సర్వాన్ స్వయమ్ ।
తస్మాద్బ్రహ్మణ ఆత్మనస్సమభవత్ఖం వాయురగ్నిర్జలం
భూమిశ్చౌషధయోఽన్నమేష పురుషో మాయావశేన క్రమాత్ ॥ 150

వ్యా. అథ బ్రహ్మవిద్యా ప్రారభ్యతే. కిం లక్షణకం తద్బ్రహ్మ, కింవా తద్జ్ఞానాత్ఫల-మిత్యత్రాహ - **సత్యమితి**. సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ ఇతి బ్రహ్మలక్షణవాక్యం తత్ర. బ్రహ్మ లక్ష్యమన్యత్తు లక్షణమితి వివేకః. లక్షణం తావద్ద్వివిధం స్వరూపలక్షణం తటస్థలక్షణఞ్చేతి. స్వరూపమేవ లక్షణం స్వరూపలక్షణం. యథా అగ్నేః ప్రకాశః. యత్తటస్థం సల్లక్షయతి తత్తటస్థలక్షణం యథా గన్ధవతీ పృథివీ. తత్ర సత్యం జ్ఞానమనన్తమితి బ్రహ్మణః స్వరూపలక్షణం జగత్కారణత్వన్తు తటస్థలక్షణం తచ్చ శ్లోకస్య ద్వితీయభాగే నోచ్యతే ఇతి. అథ సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేతివాక్యం వ్యాఖ్యాయతే. సత్యాది శబ్దాః ప్రత్యేకం బ్రహ్మణా - సమ్బన్ధ్యన్తే సత్యం బ్రహ్మ జ్ఞానం బ్రహ్మ అనన్తం బ్రహ్మేతి - యత్ యద్రూపేణ నిశ్చితం తద్రూపం న వ్యభిచరతి. తత్ సత్యమ్ - యత్తు యద్రూపేణ నిశ్చితం తద్రూపం వ్యభిచరతి తదనృతమ్ - అతః కారణం సత్యం కార్యమనృతం యథా మృత్సత్యా ఘటాదిరనృతః. ఉక్తం చ శ్రుత్యా - వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి. ఘటకరకాదికార్యస్వరూప వ్యభిచారేఽపి న హి కారణమృత్స్వరూపవ్యభిచారః. పిణ్డావస్థాయాం కపాలావస్థాయాం ఘటావస్థాయాం వా మృద్రూపమనుగతమేవేతి మృదో ఽవ్యభిచారః. పిణ్డాద్యవస్థాసు

కపాలాదిరూపానుగమాభావాత్కపాలాది రూపాణాం వ్యభిచారః. ఏవం చ కారణరూపం కారణే స్వకార్యేషు సర్వేషు చానుగతమిత్యవ్యభిచారి సత్యమ్ - కార్యరూపస్తు న కార్యాన్తరేషు నాపి కారణే ఽనుగతమితి వ్యభిచారి అనృతమ్ - ఏవం కారణస్య సత్యత్వాజ్జగత్కారణం బ్రహ్మ సత్యమేవ నత్వనృతమితి సత్యం బ్రహ్మేతి వాక్యం బ్రహ్మ వికారాదనృతాన్నివర్తయతి.

ననుకిం జగతో బ్రహ్మ ఘటస్య కులాల ఇవ నిమిత్తకారణం యద్వా మృదివోపాదాన కారణమ్. యది నిమిత్తం తర్హి కర్తృత్వాద్బ్రహ్మాపి వికార్యేవ స్యాత్. వికారి చానృతమితి కథం సత్యత్వం బ్రహ్మణః? యది తూపాదానం తర్హి మృదివాచేతనమేవ స్యాద్బ్రహ్మ. అచేతనస్య జగతో హ్యుపాదానమచేతనమేవ భవితుమర్హతి. ఉపాదానోపాదేయయో స్సాలక్షణ్యాదత ఆహ - జ్ఞానం బ్రహ్మేతి - జ్ఞాధాతోర్భావే క్తప్రత్యయే తస్య నాదేశే జ్ఞానమితి రూపమ్ - అవబోధ ఇతి తదర్థః నత్వవబోద్ధృ నాప్యవబుద్ధం కర్తరి కర్మణి వా క్తప్రత్యయస్యేహాఽవివక్షితత్వాత్ - నను బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్య జ్ఞానకర్మత్వాభావేఽపి జ్ఞానకర్తృత్వమస్త్యేవేతి కథం జ్ఞాయతే కర్తరి న ప్రత్యయ ఇతి, ఇతి చేదుచ్యతే సత్యానన్తాభ్యాం సహ బ్రహ్మవిశేషణాదితి. న హి సత్యమనన్తం చ బ్రహ్మ జ్ఞానకర్తృ భవితుమర్హతి - కర్తృత్వేన విక్రియమాణస్య సత్యత్వానన్తత్వాభావాత్ - యది బ్రహ్మ జ్ఞాతృ తర్హి జ్ఞానజ్ఞేయాభ్యాం ప్రవిభక్తం స్యాదేవేతి కథమనన్తం బ్రహ్మ? యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యద్విజానాతి స భూమేతి బ్రహ్మ హి వస్త్వన్తరేణాప్రవిభక్తమ్ - నను యది బ్రహ్మ జ్ఞానం తథాపి జ్ఞాతృజ్ఞేయాభ్యాం ప్రవిభక్తమేవ స్యాదితి చేన్నైవమ్. నేదం క్రియారూపం జ్ఞానం కిన్తు చైతన్యరూపమేవేతి. తర్హి కథం భావప్రత్యయః. ధాత్వర్థః క్రియా హి భావ ఇతి చే దుపచారాదితి విద్ధి. నచైవం జ్ఞానస్య బ్రహ్మణః కథం సర్వజ్ఞత్వం తద్ధి జ్ఞాతృత్వమితి వాచ్యం. జ్ఞానస్య సర్వావభాసకత్వేన సర్వజ్ఞత్వమౌపచారికమితి. తస్మాద్ జ్ఞానమేవ బ్రహ్మ. న కారకం నాప్యచిద్రూపమ్ - న చ కథమచేతనోపాదానస్య బ్రహ్మణశ్చిద్రూపత్వమితి వాచ్యం విలక్షణయో రప్యుపాదానోపాదేయత్వస్య రజ్జుసర్పాదౌ దర్శనాత్. నను యది జ్ఞానం బ్రహ్మ తర్హి అన్తవదేవ స్యాద్బ్రహ్మ. లౌకికజ్ఞానస్యాన్తవత్త్వదర్శనాదత ఆహ. అనన్తం బ్రహ్మేతి - లౌకికజ్ఞానాద్విలక్షణ- మేవేదం చైతన్యలక్షణం జ్ఞానమిత్యనన్తమేవేదమ్ - అనన్తత్వం దేశకాలవస్తు పరిచ్ఛేదరాహిత్యమ్. తదస్తి బ్రహ్మణః. సర్వేషు దేశేషు సర్వేషు కాలేషు సర్వేషు వస్తుషు చ సత్త్వాత్కారణం హి బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. దేశాదయశ్చ కార్యభూతా ఇతి దేశాదిష్వనుగతమేవ బ్రహ్మ - కిఞ్చ - కార్యం కారణాదనన్యదేవ. ఘటస్య మృదనన్యత్వదర్శనాత్. తథా చ కారణాద్బ్రహ్మణోఽన్యస్య వస్తున ఏవాభావాత్కథమన్తవత్త్వం బ్రహ్మణః తస్మాదనన్తమేవ బ్రహ్మ నత్వన్తవదితి అనన్తం బ్రహ్మేతి వాక్యమన్తవత్త్వం వారయతి బ్రహ్మణః. ఏతావతా సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యస్య అనృతా ద్వ్యావృత్త మచితో వ్యావృత్తమన్తవతశ్చ వ్యావృత్తం బ్రహ్మేతి సిద్ధోఽర్థః. ఏతేన నిర్విశేషే అప్రమేయే బ్రహ్మణి కథం సత్యజ్ఞానానన్తశబ్దప్రవృత్తిరితి శఙ్కా పరాస్తా. సత్యాదిశబ్దా -లక్షణయైవ బ్రహ్మ

బోధయన్తి న త్వభిధయేతి – న చైవం సత్యాదిపదలక్ష్యత్వమపి కథన్తస్మిన్నితి వాచ్యమ్. నిర్ధర్మకేఽపి వస్తుని లక్షణాప్రవృత్తేర్బాధాభావాత్. అయమర్థో మయా సిద్ధాన్తబిన్దువ్యాఖ్యాన సిద్ధాన్తసిద్ధౌ విశదీకృత ఇతీహోపరమ్యతే.

నను సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి స్వరూపలక్షణమిత్యుక్తం తత్ర కథం సత్యత్వాదేః స్వరూపత్వమితి చేదుచ్యతే జ్ఞానమేవ బ్రహ్మణః స్వరూప – మన్యద్ద్వయన్తు ధర్మ ఏవేతి – తథా చ – జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యేవ లక్షణం విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్ లౌకిక జ్ఞానవ్యవచ్ఛేదాయ సత్యమిత్యుక్తం కథమస్య సత్యత్వమితి శఙ్కాయామనన్తమిత్యుక్తమ్ – య దన్తవత్తదసత్యం యథా ఘట ఇతి అన్తవత్త్వస్యాసత్యత్వహేతుత్వాత్. న చాన్తవదనిత్యమేవ న త్వసత్యమితి వాచ్యం నిత్యమేవ సత్యం సత్యమేవ నిత్యమితి నిత్యత్వసత్యత్వయోర్వ్యైయధికరణ్యాభావాత్. తస్మాదనన్త–మన్తరహితం నిత్యమితి యావత్. అత ఏవ సత్యం అనన్తం చ యద్ జ్ఞానం తదేవ బ్రహ్మేతి సత్యానన్తత్వాభ్యాం జ్ఞానమేవ విశేష్యతే. నన్వేవం జ్ఞానవదానన్దోఽపి బ్రహ్మణః స్వరూపమేవేతి కథమానన్దో బ్రహ్మేతీహ నోక్తమితి వాచ్యమ్. జ్ఞానాభిన్నత్వాదానన్దస్య. న చ లౌకికజ్ఞానాద్భిన్న ఏవానన్ద ఇతి వాచ్యమ్భవతు కిం తేన. చైతన్యరూపాదలౌకికాద్ జ్ఞానాత్త్వభిన్న ఏవాలౌకిక ఆనన్దః. అత ఏవ ఇహ జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్త్వా ఆనన్దో బ్రహ్మేతి పురస్తాద్వక్ష్యతి. న చైవం **విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి** శ్రుతౌ పునరుక్తిర్ఘటః కుమ్భమితివదితి వాచ్యమ్. సర్వావభాసకత్వా–నన్దయితృత్వరూపగుణద్వయయోగేన శబ్దద్వయప్రవృత్తేః. '**తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి**'. '**ఏష హ్యే వానన్దయతి**' ఇతి శ్రుతేః. న చ నిర్గుణే బ్రహ్మణి కథం గుణద్వయయోగ ఇతి వాచ్యమ్. మాయయా బ్రహ్మణి సర్వస్యైవ తదవభాసకత్వాదేరపి కల్పితత్వాత్. ఏతేన సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణవాక్యవిషయత్వం కథం నిర్విశేషత్వేనావిషయస్య బ్రహ్మణ ఇతి శఙ్కా పరస్తా. మాయయా లక్షణవాక్యవిషయత్వస్య కల్పితత్వాత్. న హి పరమార్థతః కిఞ్చిద్వస్తు బ్రహ్మణ్యస్తి యేన లక్షణవాక్యం తద్విషయత్వం వా పారమార్థికం స్యాద్బ్రహ్మణః.

నను జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యేతద్వాక్యస్థజ్ఞానశబ్దప్రతిపాదితం చైతన్యం కిం నిర్విశేషం యద్వా సవిశేషమ్. ఆద్యే కథం తస్య సత్యత్వమనన్తత్వం చ సత్యత్వాదిర్హి విశేషః. ద్వితీయే సవిశేషస్య తస్య కథం సత్యత్వానన్తత్వే. సవిశేషం హి సర్వమసత్యమన్తవచ్చేతిచేదుచ్యతే నిర్విశేషమేవ. సత్యత్వానన్తత్వవిశేషితత్వాదేవ స జ్ఞానశబ్దో నిర్విశేషం చైతన్యమభిధత్తే. నతు కేవలజ్ఞానశబ్దః తస్య లౌకికజ్ఞానసాధారణ్యాత్. తతశ్చ సత్యం జ్ఞానమనన్తమితి విశిష్టస్య పదత్రయస్య నిర్విశేషచైతన్యమిత్యర్థః. న తు సత్యత్వానన్తత్వవిశిష్టం జ్ఞానమితి.

నన్వేవమపి సత్యమనన్తం జ్ఞానమిత్యస్య నిర్విశేషం జ్ఞానమర్థః. చైతన్యమితి యావత్. బ్రహ్మపదస్య చ చైతన్యమేవార్థః. బ్రహ్మణశ్చైతన్యాత్మత్వాచ్చైతన్యస్య చ బ్రహ్మత్వాదితి. తతశ్చ చైతన్యం బ్రహ్మేతి వాక్యం పునరుక్తం ఘటః కుమ్భమితి వాక్యవదితి చేన్నైవమ్ – యశ్చైతన్యరూపః

పదార్థస్స ఏవ బ్రహ్మశబ్దవాచ్య ఇతి. యో ఘటపదార్థస్స ఏవ కుమ్భశబ్దవాచ్య ఇతి వత్. యద్వా. ప్రకృష్టప్రకాశశ్చన్ద్ర ఇతి వాక్యం లక్షణయా యథా చన్ద్రవ్యక్తిమాత్రపరం తద్వత్సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి వాక్యం లక్షణయా చైతన్యమాత్రపరమితి అత ఏవ '**యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహే**'తి శ్రూయతే బ్రహ్మణో వాగగోచరత్వమ్. యద్ధి వాచాభిధీయతే తద్వాచో గోచరం భవతి. బ్రహ్మ తు న వాచాఽభిధీయతే, కిన్తు లక్ష్యతే. అత ఏవ వాగగోచరమితి భావః.

సత్యాదిశబ్దాః ప్రత్యేకమపి లక్షణయా బ్రహ్మ బోధయన్తి. తథా హి. సన్ ఘటస్సన్పట ఇతి బాహ్యసత్తాసామాన్యవిషయేణ సత్యశబ్దేన సచ్ఛబ్దపర్యాయభూతేన బ్రహ్మ లక్ష్యతే - సత్యం బ్రహ్మేతి. తథా బుద్ధి వృత్తివిశేషేణ జ్ఞానశబ్దేన బ్రహ్మ లక్ష్యతే జ్ఞానం బ్రహ్మేతి. ఏవం గగనాది విషయేణానన్తశబ్దేన బ్రహ్మ లక్ష్యతే. అనన్తం బ్రహ్మేతి. ఏవం సత్యాది శబ్దానాం బ్రహ్మలక్షకత్వ మన్యోన్యసన్నిధానవశాదేవ - కథమ్? ఉచ్యతే. సత్యం బ్రహ్మేత్యుక్తౌ సదేవ సత్యమితి శ్రుత్యన్తరా త్సత ఏవ సత్యత్వాత్సన్ ఘట ఇతి ప్రతీత్యా ఘటస్య చ సత్త్వాత్సత్యం ఘటాదివస్త్వేవ బ్రహ్మేతి స్యాత్. అతో జ్ఞాన మనన్తం చేత్యుక్తమ్. ఘటో యద్యపి సన్, తథాపి సాన్తో జడశ్చేతి న బ్రహ్మ. ఏవం జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తౌ బుద్ధిధర్మఏవ బ్రహ్మేతి స్యాత్. అతస్సత్యమనన్తం చేత్యుక్తమ్. బుద్ధివృత్తిరూపం హి జ్ఞానం సాన్తమత్ర సత్యన్తు మన్దప్రయోజనమ్. తథా అనన్తం బ్రహ్మేత్యుక్తౌ గగనం బ్రహ్మేతి స్యాదతస్సత్యం జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్ గగనం హి న జ్ఞానమత్రాపి సత్య మ్మన్దప్రయోజనమ్. ఏతేన జ్ఞానమనన్తం చ యత్సత్యం తద్బ్రహ్మ. సత్యమనన్తం చ యత్ జ్ఞానం తద్బ్రహ్మ. సత్యం జ్ఞానం చ యదనన్తం తద్బ్రహ్మేతి లక్షణత్రయం సిద్ధమ్. వస్తుతస్తు సత్యం బ్రహ్మ, జ్ఞానం బ్రహ్మ, అనన్తం బ్రహ్మ, ఇతి పరస్పరనిరపేక్షమేవ లక్షణత్రయం ముఖ్యయా వృత్త్యైవ బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి. తథాహి. సత్యం త్రికాలాబాధ్యం వస్తు బ్రహ్మ. న చాస్య కుత్రాప్యతి-వ్యాప్తిః. బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్యాపి జ్ఞానకాలబాధ్యత్వాత్ వ్యాకృతప్రపఞ్చస్య ప్రళయకాలబాధ్యత్వాచ్చ. అవ్యాకృతస్య బ్రహ్మభిన్నత్వాభిన్నత్వాభ్యాం దుర్నిరూపత్వేనావస్తుత్వాచ్చ. తథా జ్ఞానం స్వప్రకాశం చిన్మాత్రం బ్రహ్మ. న చాస్య కుత్రాప్యతివ్యాప్తిః. బుద్ధివృత్తిరూపజ్ఞానస్య చైతన్యభాస్యత్వేన స్వప్రకాశత్వాభావాత్. అవ్యక్తాదిదేహాన్తసర్వపదార్థానాం చైతన్యాభాసవశాదేవ చేతనత్వలాభో న తు స్వత ఇతి జడత్వాత్. పృథివ్యాదిభూతానాం భౌతికానాం చ జడత్వాత్. ఏవమనన్తం బ్రహ్మ. న చాస్య కుత్రాప్యతివ్యాప్తిః. బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్య సాదిత్వేన సాన్తత్వాత్. నచైవం '**యతో వాచో నివర్తన్త**'ఇతి శ్రుతివిరోధః పరమార్థదశామధికృత్య శ్రుతిప్రవృత్తేః కథ మన్యథాతం '**త్వౌపనిషదం పురుషం పృచ్ఛామి**' '**శాస్త్రయోనిత్వాత్**'. '**వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య**' ఇతి శ్రుతిసూత్ర-గీతానాముపపత్తిః. ఏతేన సత్యజ్ఞానానన్తశబ్దానాం ఘటాదిపదార్థబుద్ధివృత్తిగగన పరత్వం న ముఖ్యం కిన్త్వౌపచారికమేవేతి సిద్ధమ్.

నను క్వైతద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ పరే అమ్బరే హితమితి – పరమాకాశే స్థితమిత్యర్థః. నాసౌ పరమాకాశో వైకుణ్ఠలోకాదిరిత్యాహ ఆత్మనీతి బుద్ధావిత్యర్థః. నచ ప్రతీచీతి భ్రమితవ్యం ప్రతీచ ఏవ బ్రహ్మత్వాత్. న చ సర్వగతమిదం బ్రహ్మ కథం బుద్ధిగతమిత్యుచ్యత ఇతి వాచ్యమ్. సర్వగతస్య బుద్ధిగతత్వస్యాపి సమ్భవాత్ – న చైవం బుద్ధిగతమిత్యేవ కిమిత్యుక్తం, ఘటగతమితి కిమితి నోక్తమితి వాచ్యమ్ – బుద్ధావుపలభ్యమానత్వేన తస్య బుద్ధిగతత్వోక్తి రితి. నచ బుద్ధావుపలభ్యమానం ప్రత్యక్చైతన్యమేవేతి వాచ్యమ్ – తస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. ఉక్తం హి చైతన్యం బ్రహ్మేతి – యః పరే అమ్బరే ఆత్మనిహితం సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ వేద స ఇతి శేషః. ఏష బ్రహ్మవిత్ పరమం బ్రహ్మ ఏతి ఆప్నోతి. స్వయం స్వాత్మచైతన్యేనైవ సర్వాన్ కామాంశ్చ ఏతి. బ్రహ్మభూతస్సన్ సర్వమవభాసయతీత్యర్థః. నహి బ్రహ్మవిదః బ్రహ్మప్రాప్తస్య కామోపభోగః. బ్రహ్మణి ద్వైతాభావాత్. యద్వా – సర్వాన్ కామాన్ స్వాత్మని మాయయా కల్పితాన్ స్వయమేతి జానాతి. సర్వం సామాన్యాకారేణ పశ్యతీత్యర్థః. సర్వజ్ఞో భవతీతి యావత్. సర్వజ్ఞం హి బ్రహ్మ ఇదం చ లోకదృష్ట్యోక్తమ్ – నతు వస్తుతః ముక్తస్య బ్రహ్మణోఽద్వితీయస్య సర్వజ్ఞత్వాయోగాత్. అథవా ఏతి ప్రాప్నోతి సర్వకామాత్మా భవతీత్యర్థః సర్వాత్మా భవతీతి యావత్. '**సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి**' శ్రుతేః బ్రహ్మభూతో బ్రహ్మవిత్సర్వమ్భవతీత్యభిప్రాయః. యద్వా – బ్రహ్మ ప్రాప్తో బ్రహ్మవిత్సర్వమ్భవతీతి సర్వాన్ కామానశ్నుత ఏవ యైర్యై యే కామాః ప్రాప్యన్తే తే తే సర్వేఽపి తత్తదాత్మకేన బ్రహ్మవిదా ప్రాప్యన్త ఏవేతి. అథ వా సర్వకామోపభోగజన్యో య ఆనన్దస్సోఽనేన ప్రాప్యత ఏవ. బ్రహ్మానన్దే అనేన ప్రాప్తే సర్వానన్దానామన్తర్భూతత్వాత్. యద్వా యావత్సర్వజీవముక్తి ముక్త ఈశ్వరసాయుజ్యమేవాశ్నుతే. తతస్సర్వకామోపభోగో ముక్తస్యేతి.

నను సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి, బ్రహ్మవిత్పరమాప్నోతీతి, స సర్వాన్ కామా–నశ్నుత ఇతి చ కథనం, మృగతృష్ణామ్భసి స్నాతః ఖపుష్పకృతశేఖరః, ఏష వన్ధ్యాసుతో యాతి శశశృఙ్గధనుర్ధర ఇతి వాక్యకథనతుల్యమేవ. బ్రహ్మణ ఏవాభావాత్. ఇతి చేన్నైవమ్ – కార్యే జగత్యనుగతతయా – జగదస్తీతి ప్రతీతిసిద్ధయా కారణసత్తయా కారణస్య బ్రహ్మణోఽనుమీయమానత్వాత్. నహి నిష్కారణం కార్యం నామ విద్యతే. కథమ్పునర్బ్రహ్మ జగతః కారణమత ఆహ. తస్మాదితి. తస్మాదుక్తలక్షణా దాత్మనః ప్రత్యగ్భూతాద్బ్రహ్మణస్సకాశాత్ మాయావశేన ఖం సమభవత్. నిరవకాశాన్నిశ్శబ్దాచ్చ బ్రహ్మణస్సకాశాన్మాయయా అవకాశదాతృ సశబ్దగుణం గగనం జాతమ్. మాయయేత్యనేన కథం సత్యజ్ఞానానన్దాత్మకాద్బ్రహ్మణోఽనృతజడదుఃఖాత్మకగగనోదయ ఇతి శఙ్కా పరాస్తా – మాయయా సర్వసమ్భవాత్. కిఞ్చ న శుద్ధబ్రహ్మణస్సకాశాద్గగనో–దయః. యేన కార్యకారణయోర్వైలక్షణ్యమాశఙ్క్యేత. అపితు మాయిబ్రహ్మణ ఈశ్వరాఖ్యాదేవేతి సాలక్షలణ్యమస్త్యేవ. మాయాగగనయోరేకాత్మత్వాత్.

నను నాస్మాభిరీశ్వరో నాస్తీత్యుచ్యతే. కిన్తు బ్రహ్మ నాస్తీతి – బ్రహ్మ హి న కారణం నాపి

కార్యమతః కథం తత్సిద్ధిరితి చేన్నైవమ్. యదేవ మాయావి ఈశ్వరాఖ్యం చైతన్యం తదేవ బ్రహ్మేతి. న చ కథం మాయావినో బ్రహ్మత్వమితి వాచ్యం యస్య మాయా విద్యతే తన్మాయాతః పృథగ్భూతం నిర్మాయమేవేతి. నను గగనమజమేవేతి చేన్నైవమ్. సుషుప్తౌ గగనాభావాజ్జాగరస్వప్నయో స్తత్సద్భావాచ్చ. యత్కదాచిదవిద్యమానం సత్కాలాన్తరే భవతి తద్ధి జాతమిత్యుచ్యతే. నచైవం సుషుప్తౌ బ్రహ్మాపి నాస్త్యేవేతి తదపి జమేవేతి వాచ్యమ్. బ్రహ్మణస్సాక్షిచైతన్యస్యాభావే సుషుప్తేరప్యభావప్రసఙ్గాత్. న హ్యసాక్షికం కిఞ్చిదభ్యుపేయతే. తస్మాత్సాద్యేవ గగనం గుణవత్త్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ. నహి నిర్గుణమదృశ్యం చ వస్తు జాయతే. ఏవం దృశ్యత్వాన్మాయా-మయత్వాచ్చ మిథ్యైవ గగనం మాయావత్. నచ మాయా న దృశ్యత ఇతి వాచ్యం – సుషుప్తౌ తద్దర్శనాత్. జాగరాదావప్యహమజ్ఞ ఇత్యనుభవాచ్చ. న చ బ్రహ్మాపి దృశ్యత ఏవేతి వాచ్యం – యేన దృశ్యతే తస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. న చ జ్ఞానస్య బ్రహ్మణః కథ మాత్మజ్ఞాతృత్వమితి వాచ్యముపచారాత్. న చానన్తత్వాద్గగనం సత్యమేవ – న మిథ్యేతి వాచ్యమ్. సాదిత్వేన తస్య సాన్తత్వాత్ ఇతి.

తస్మాదేవం ఖభావమాపన్నాద్బ్రహ్మణస్సకాశాద్వాయుస్సమ్భవతి స్మ. తస్య చ వాయోః స్వగుణః స్పర్శః కారణాకాశగుణ శ్శబ్దశ్చేతి గుణద్వయమ్. తస్మాదేవం ఖవాయుభావమాపన్నా-ద్బ్రహ్మణస్సకాశాదగ్నిస్సమభవత్. తస్య చాగ్నేః రూపం స్వగుణః. కారణగుణౌ తు శబ్దస్పర్శావితి గుణత్రయమగ్నేః. తస్మాదేవం ఖవాయుతేజోభావమాపన్నాద్బ్రహ్మణో జలం సమభవత్. తస్య జలస్య స్వగుణో రసః, కారణగుణాశ్శబ్దస్పర్శరూపాణి ఇతి చతుర్గుణం జలమ్. తస్మాదేవం ఖవాయుతేజోజలభావమాపన్నాద్బ్రహ్మణః భూమిస్సమభవత్. భూమేశ్చ స్వగుణో గన్ధః కారణగుణాస్తు శబ్దస్పర్శరూపరసా ఇతి పఞ్చగుణా పృథ్వీ. అత ఏవాస్యాః విశేష ఇతి ప్రసిద్ధిః. ఏవం భూమిభావమాపన్నాద్బ్రహ్మణః ఓషధయో వ్రీహ్యాదయస్సమభవన్. ఓషధిభావ-మాపన్నాచ్చ బ్రహ్మణః అన్నం సమభవత్. అన్నభావమాపన్నాచ్చ తస్మాత్ ఏష పురుషశ్శిరః పాణ్యాదిలక్షణః శుక్లశోణితాత్మకదేహస్సమభవత్. ఏవం క్రమాత్సర్వం తస్మాదేవ సమభవత్. అత ఏవ బ్రహ్మధర్మాణాం సత్తాస్ఫురణానన్దానాం సర్వత్ర కార్యవర్గే సక్రమాదస్తి భాతి ప్రియమితి వ్యవహారవిషయత్వం సర్వస్య – తస్మాత్సర్వకారణం బ్రహ్మాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమ్. 150

శ్లో॥ ఏతస్యాన్నరసాత్మకస్య పురుషస్యేదం శిరో దక్షిణః
పక్షో బాహురయం తు సవ్య ఇతరః పక్షో భుజస్తూత్తరః ।
ఆత్మాఽయం తనుమధ్యభాగ ఇదమప్యఙ్గస్తు నాభేరధః
పుచ్ఛం తద్గరుడాయతే స పురుషో యోఽసౌ మనుష్యాభిధః ॥ 151

వ్యా. తస్మాత్పురుషస్సమభవదిత్యుక్తమ్. కోఽసౌ పురుష ఇత్యత ఆహ – యోఽసౌ మనుష్యాభిధః మనుష్యసంజ్ఞః దేహః స ఏవ పురుషః గరుడాయతే పక్షివదాచరతి. నను పురుషస్య

పక్షిణశ్చ కిం సామ్యం యదాశ్రిత్య గరుడాయతే పురుష ఇత్యుక్తమత ఆహ ఏతస్య దృశ్యమానస్య మనుష్యోఽ హమిత్యభిమన్యమానస్య చ అన్నరసాత్మకస్య అన్నరసప్రసూతత్వాదన్నరస ప్రవృద్ధత్వాచ్చ అన్నరసాత్మకస్య పురుషస్య దేహస్య ఇదం ప్రసిద్ధం శిర ఏవ శిరః శిరసి న రూపకముభయోశ్శిరో వత్త్వాదితి భావః. అయం సవ్యో దక్షిణో బాహుస్తు దక్షిణః పక్షః. ఉత్తరో వామో బాహుస్తు ఇతర ఉత్తరః పక్షః. అయం మధ్యభాగస్య ప్రాధాన్యాదాత్మత్వమఙ్గీ హి ప్రధానః మధ్యభాగశ్చాఙ్గ్యేవేతి. అపి కిఞ్చ ఇదం నాభేరధోఽఙ్గస్తు పుచ్ఛం పుచ్ఛవదాధారభూతం పక్షిణో మనుష్యస్య చ యస్మాదేవం తత్తస్మాత్పురుషో గరుడాయతే ఇతి వ్యాఖ్యాతోఽన్నమయ-కోశః. 151

శ్లో॥ ఏతస్మాత్పర అన్తరోఽన్నమయతః ప్రాణోఽయమాత్మా తతః
పూర్ణోఽయం పురుషః పుమాకృతిరయం మూషాక్తతామ్రాదివత్ ।
ప్రాణః ప్రాణమయస్య తస్య తు శిరో వ్యానో గరుద్దక్షిణో-
పానస్తూత్తర ఆత్మతి స్మ గగనం పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా ధరా ॥ 152

వ్యా. కేచిద్బౌద్ధాదయోఽన్నమయకోశ ఏవాత్మేతి వదన్తి. తన్న – కిన్తు ప్రాణ ఏవాత్మా – ప్రాణస్యైవ దేహాదాన్తరత్వేనాత్మత్వాదితి ప్రాణాత్మవాదినః. తేషాం మతమనువదన్ ప్రాణమయకోశం వ్యాఖ్యాతి **ఏతస్మాదితి** ఏతస్మాదన్నమయతః అన్నమయకోశాద్దేహాత్ పరోఽన్య ఆన్తరశ్చాయం ప్రాణ ఏవాత్మా. తతస్తేన ప్రాణే నాయం పురుషో దేహః పూర్ణః వ్యాప్తః. అయం ప్రాణశ్చ మూషాక్తతామ్రాదివత్ మూషాసిక్తద్రుతతామ్రాదివత్ పుమాకృతిః పురుషాకృతిరేవ. తస్య తు ప్రాణమయస్య కోశస్య ప్రాణ ఏవ శిరః – వ్యానో దక్షిణో గరుత్పక్షః – అపానస్తూత్తరో గరుత్. గగనమేవాత్మతి = ఆత్మేవాచరతి ఆత్మేత్యర్థః. గగనమత్ర సమానాఖ్యః ప్రాణవృత్తివిశేషః. స చాకాశస్థత్వాదాకాశ ఇత్యుచ్యతే. న తు ప్రసిద్ధాకాశః ప్రాణవృత్త్యధికారాత్ సమానశ్చ మధ్యస్థ ఇత్యాత్మా. మధ్యం హ్యేషామఙ్గానామాత్మేతి శ్రుత్యన్తరాత్. ధరా పృథివీ దేవతా పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా పుచ్ఛవత్ప్రతిష్ఠా ఆధ్యాత్మికస్య ప్రాణస్య ధారయిత్రీ స్థితిహేతుత్వాత్. సైషా పురుషస్యాపానమవష్టభ్యేతి శ్రుతేః. అన్యథా ఉదానవృత్త్యా శరీరస్యోర్ధ్వగమనం గురుత్వాత్పతనం వా స్యాదితి భావః. 152

శ్లో॥ ఏతస్మాత్తు పరో మనోమయ ఇతి ప్రాణోఽన్తరాత్మాఽమునా
పూర్ణోఽయం పురుషాకృతిర్భవతి వై కోశోఽస్య మూర్ధా యజుః ।
పక్షో దక్షిణ ఏవ తస్య ఋగథో పక్షస్తు సామోత్తర-
స్త్వాత్మా బ్రాహ్మణమఙ్గిరాస్స పరమోఽథర్వా చ పుచ్ఛం మహత్ ॥153

వ్యా. ప్రాణోఽపి నాత్మా, కిన్త్వాత్మనః కోశ ఏవ సః, యథా దేహః. తస్మాన్మన ఏవాత్మా

ప్రాణమయకోశస్యాభ్యన్తరం హి మనః. ఆత్మా చాన్తర ఇతి మన ఆత్మవాదినః. తన్మతమనువదన్ తస్యాపి ప్రతిక్షేపాయకోశత్వం పక్ష్యాకారత్వం చ దర్శయతి. ఏతస్మాదితి. మనోమయః మనోరూపః. ప్రాణాన్తరాత్మా ప్రాణస్యాప్యన్తస్స్థిత ఆత్మా తు ఏతస్మాత్ప్రాణమయాత్కోశాత్పరః. అమునా మనసా అయం ప్రాణమయః కోశః పురుషాకృతిరేవ భవతీతి వా నేదం మన ఆత్మా. కిన్తు ఖడ్గస్య కోశవదాత్మనః కోశ ఏవ. అస్య మనోమయకోశస్య యజురేవ మూర్ధా తస్య ఋగేవ దక్షిణః పక్షః. అథో అథ సామా తూత్తరః పక్షః. బ్రాహ్మణం త్వాత్మా. సః పరమః అథర్వా అఙ్గిరాశ్చ మహత్పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యర్థః. బ్రాహ్మణమాదేశః అథర్వేతి అఙ్గిరా ఇతి చ ఋషివాచకశబ్దౌ తాభ్యాం తద్దృష్టా మన్త్రా లక్ష్యన్తే. 153

శ్లో॥ ఏతస్మాచ్చ మనోమయాత్పరతరం విజ్ఞానమాత్మాఽఽన్తరం
పూర్ణ స్తేనమనోమయో హి పురుషాకారశ్చ కోశోఽసకౌ
శ్రద్ధా శీర్షమృతస్తు దక్షిణగరుత్సత్యస్తు తస్యోత్తర-
స్త్వాత్మా యోగ ఇవాస్య దీప్యతి మహత్పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా పరమ్. 154

వ్యా. మనోమయకోశాదాన్తరం విజ్ఞానమేవాత్మేతి విజ్ఞానాత్మవాదినః. తన్మతమనూద్య తస్యాపి కోశత్వమ్ప్రతిపాద్య నిరాకరోతి **ఏతస్మాదితి** ఏతస్మాన్మనోమయకోశాచ్చాత్పూర్వకోశద్వయాచ్చ పరతరమాన్తరం చ విజ్ఞానం బుద్ధిరేవాత్మేతి విజ్ఞానవాదిమతానువాదః. తస్య చోపపత్తిమాహ - తేన విజ్ఞానేన మనోమయః కోశః పూర్ణ ఇతి. వ్యాపీ ఆత్మా వ్యాప్యన్త్వనాత్మేతి ప్రసిద్ధేః. ఇదం చ విజ్ఞానమతం ప్రతిషేధతి. పురుషేతి. అసావేవాసకౌ విజ్ఞానాత్మా పురుషాకారః కోశ ఏవ. విజ్ఞానమపి కోశ ఏవ నాత్మేత్యర్థః. అస్యాపి విజ్ఞానమయకోశస్య పూర్వకోశవదవయవ కల్పనాం కరోతి. తస్య విజ్ఞానమయస్య శ్రద్ధైవ శీర్షం శిరః ఋతస్తు దక్షిణగరుత్. సత్యస్తు ఉత్తరగరుత్. యోగ ఏవ త్వాత్మా సన్ దీప్యతి భాసతే. యద్వా అస్య యోగ ఆత్మేవ దీప్యతి ప్రతిభాతి. కల్పనైవేయం న వస్తుత ఇతీవశబ్దప్రయోగాభిప్రాయః పరముత్కృష్టం మహత్. హిరణ్యగర్భాఖ్యం మహత్తత్త్వస్తు పుచ్ఛమ్ప్రతిష్ఠా. 154

శ్లో॥ అస్యానన్దమయోఽన్తరస్తి హి పరశ్చాత్మామునా పూరితః
పూర్వోఽయం పురుషాకృతిః ప్రియమముష్యాఙ్గం ప్రధానం ఖలు ।
మోదో దక్షిణ ఉత్తరో భవతి వై పక్షః ప్రమోదస్తథా
చాత్మాఽఽనన్ద ఇవాస్య పుచ్ఛమథ తద్బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠా పరమ్ ॥ 155

వ్యా. అవ్యక్తమేవాత్మేతి కేచిత్తన్మతమనూద్య నిరాకరోతి. **అస్యేతి** - అస్య చ విజ్ఞానమయ కోశస్యాన్తరానన్దమయోఽస్తి. స చ విజ్ఞానమయాత్పర ఇతి స ఏవాత్మా. అమునా ఆనన్దమయేన పూర్వో విజ్ఞానమయకోశః పూరితః. అయమానన్దమయశ్చ పురుషాకృతిః కోశ ఏవ. మయట్ప్రబద్ధ ప్రయోగాత్. ఆనన్దప్రచురం హ్యవ్యక్తమవ్యాకృతం కారణశరీరమాత్మనః. ఆత్మా త్వానన్దమేవ న

త్వానన్దమయః విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. న చ బ్రహ్మైవానన్దమాత్మా త్వానన్దమయ ఏవేతి వాచ్యమ్. **తత్సత్యం, స ఆత్మా, తత్త్వమసీ,** త్యాదిశ్రుతిభ్య ఆత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వాత్. ఇహాపి **తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూత** ఇత్యుక్తత్వాత్. అస్య చానన్దమయకోశ-స్యావయవకల్పనామాహ. అముష్యానన్దమయకోశస్య ప్రియం ఖలు ప్రియమేవ. ఇష్టపుత్రాది దర్శనజం సుఖమేవ ప్రధానమఙ్గం శిరః. మోదః ప్రియలాభనిమిత్తో హర్షః దక్షిణః పక్షో భవతి. ప్రమోదః ప్రకృష్టో హర్షః ఉత్తరః పక్షో భవతి. వై ప్రసిద్ధౌ అస్య కోశస్య ఆనన్దస్తు సుఖసామాన్యన్తు ఆత్మేవ ఆత్మైవ. యథా కరచరణాద్యవయవా అఙ్గిని మధ్యదేహే అనుస్యూతా ఏవం ప్రియాదయస్సుఖావయవాస్సుఖసామాన్యే అఙ్గిని అనుస్యూతా ఇతి సుఖసామాన్యమాత్మా ఆనన్ద ఇతి పరం బ్రహ్మైవ. తద్ధి శుభకర్మణా ప్రత్యుపస్థాప్యమానే పుత్రమిత్రాదివిషయవిశేషోపాధౌ అన్తఃకరణవృత్తివిశేషే తమసాఽప్రచ్ఛాద్యమానే ప్రసన్నే అభివ్యజ్యతే. తద్విషయసుఖమితి ప్రసిద్ధం లోకే. తద్వృత్తివిశేషప్రత్యుపస్థాపకస్య కర్మణోఽనవస్థితత్వాత్సుఖస్య వైషయికస్య క్షణికత్వమ్. విద్యయా పరిశుద్ధే త్వన్తఃకరణే శాశ్వతం సుఖం బ్రహ్మభూతమేవ స్ఫురతి. అథాస్యానన్దమయస్య తత్సత్యజ్ఞానాదిలక్షణం పరం బ్రహ్మైవ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా. అవిద్యాపరికల్పితసర్వద్వైతావసానభూత-త్వాత్. సర్వస్యాపి పరమాధరో బ్రహ్మైవ. 155

శ్లో॥ ఏతస్యాన్తరమాశ్రయం పరతరం వాచో హృదోఽగోచరం
బ్రహ్మానన్దమభేదమేత్య భజతే భీతిం కుతశ్చిన్న నా ।
కోశైః పఞ్చభిరావృతం బృహదిదం స్వాత్మానమస్తీతి యో
వేదైనం ప్రవదన్తి సన్తమితరం నిన్దన్త్యసన్తం బుధాః ॥ 156

వ్యా. నను యద్యానన్దమయోఽపి నాత్మా తర్హి శూన్యమేవాత్మేత్యాహ శూన్యవాదీ. తన్మతం నిరాకరోతి **ఏతస్యేతి** ఆనన్దమయః కోశ ఇత్యుక్తమ్. యస్యాయం కోశస్తస్య కథమసత్త్వమ్. అన్తస్థితవస్త్వావరణం హి కోశః తస్మాదానన్దమయకోశాదాన్తరం కిఞ్చిద్వస్త్వస్తీత్యవశ్య మభ్యుపేయమ్. అపి చ నిరాధారః కశ్చిత్కోశో నాస్తీత్యానన్దమయకోశస్యాప్యాధారభూతం వస్తు కిఞ్చిదస్తీత్యభ్యుపేయం తచ్చోక్తం బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి. ఇదమేవాహ – ఏతస్యేతి. ఏతస్యానన్దమయస్య ఆన్తరమాభ్యన్తరమాశ్రయమాధారభూతం సర్వేభ్యశ్చ పరతరమత్యన్త విలక్షణమేతస్మాత్పరతరమితి వా. అత ఏవ వాచో హృదశ్చాగోచరమభేదం నిర్భేదమానన్ద మానన్దరూపం బ్రహ్మ ఏత్య ప్రాప్య నా మనుష్యః జీవో వా కుతశ్చిదపి భీతిం న భజతే. అభావాదేవ ద్వితీయస్య – ద్వితీయాద్ధి భయం భవతి. కిఞ్చ యో బ్రహ్మ నాస్తీతి వదతి స స్వయమేవాసన్ భవతి. స్వస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. నచ భవత్వసత్త్వం స్వస్యాపీతి వాచ్యం – జిహ్వా మే నాస్తీతి వదతో జిహ్వాభావ ఇవ నాహమస్మీతి వదత ఆత్మాభావోఽ సిద్ధ ఏవేత్యాహ కోశైరితి. పఞ్చభిః కోశైరావృతం స్వాత్మానమాత్మభూతమిదం బ్రహ్మ యః అస్తీతి వేద. బుధాః తమేనం

విద్వాంసం సన్తం విద్యమానం సాధుం చ ప్రవదన్తి. ఇతరమసద్బ్రహ్మేతి వాదినమసన్త మవిద్యమానప్రాయమసాధుం చ నిన్దన్తి.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్ ఆకాశాది సృష్ట్యుపన్యాసేన జగత్కారణం బ్రహ్మాస్తీతి సాధితమ్. కోశపఞ్చకోపన్యాసేన తు ప్రత్యగ్భూత ఆత్మాస్తీతి సాధితమ్. ప్రత్యక్పరయోరేకత్వా దుపన్యాసద్వయ-మపి బ్రహ్మాస్తిత్వం సాధయతి. ప్రత్యగస్తిత్వం చ సాధయతి. తతశ్చ సర్వాన్తరం సర్వవిలక్షణం సర్వకారణం చ ప్రత్యగభిన్నం సత్యజ్ఞానానన్దలక్షణం బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయం జ్ఞేయం తద్జ్ఞానాచ్చ బ్రహ్మాభావలక్షణమోక్షప్రాప్తిరితి. 156

శ్లో॥ యోఽన్నం బ్రహ్మ విచిన్తయత్యయమయేదన్నం ప్రభూతం పుమాన్
ప్రాణం యస్తు స దీర్ఘమాయురథ యో విజ్ఞానమేనాంస్యయమ్ ।
హిత్వాఽజ్ఞేఽఖిలకామసఞ్చయమిదం సర్వం హ్యనిత్యన్తతో
బ్రహ్మైకం విదుషా విచిన్త్యమమృతం తచ్చిన్తనాత్సోఽమృతః ॥ 157

వ్యా. ఏవం బ్రహ్మణ ఆత్మనశ్చాస్తిత్వం ప్రసాధ్య తదైక్యధ్యానాదేవ మోక్షలాభో నాన్యథేత్యాహ **య** ఇతి. యః అన్నం బ్రహ్మేతి విచిన్తయత్యుపాస్తే. సోఽయం పుమాన్ ప్రభూతమన్నమయేత్. యస్తు ప్రాణం బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి స దీర్ఘమాయురయేత్. ప్రాప్నుయాత్. అథ యః విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి. సోఽయమజ్ఞే దేహే ఏనాంసి పాపాని హిత్వా నిక్షిప్య పరిత్యజ్యేత్యేవ వా శరీరాభిమాననిమిత్తత్వాదేనసాం శరీర ఏవ త్యాగః. అఖిలకామసఞ్చయం సర్వకామగణ-మయేత్. న చైవమన్నాదిలోభేన దర్శితాన్యుపాసనాని విధేయానీత్యాహ. హి యస్మాత్సర్వమిద-మన్నాదికమనిత్యం తతస్తస్మాత్ - ఏకమమృతం బ్రహ్మైవ విదుషా విచిన్త్యమాత్మాభేదేన ధ్యాతవ్యమ్ జ్ఞానమాత్రాదేవ యేషాం బ్రహ్మాహమితి నిశ్చయో నోదేతి తేషామ్మన్దానామిదముపాసనం విధీయతే అహం బ్రహ్మాస్మీతి చిన్తనాత్మకమ్. తచ్చిన్తనాదాత్మాభిన్నబ్రహ్మధ్యానాత్స ధ్యాతా పురుషః అమృత ఏవ భవేత్. అమృతబ్రహ్మచిన్తనాదమృతత్వప్రాప్తిరుచితైవేతి భావః. 157

శ్లో॥ ఈక్షిత్వా పరమేశ్వరస్స హి బహు స్యాం చ ప్రజాయేయ చే-
త్యాలోచ్యాథ సమస్తమేతదకరోజ్జీవాత్మనా ప్రావిశత్ ।
మూర్తామూర్తజడాజడానృత ఋతప్రాయం ప్రవిశ్యాఖిలం
సోఽభూత్సత్యమిదం హి సర్వమమునా సత్యన్తు తద్భావయేత్ ॥ 158

వ్యా. నను బ్రహ్మేతి కిఞ్చిద్వస్తు అస్తి వా ఉత నాస్తి. యద్యస్తి కథన్తస్యానుపలబ్ధిః. కథం వాఽనుపలభ్యమానస్య శశశృఙ్గతుల్యస్య బ్రహ్మణోఽస్తిత్వమ్. యది నాస్తి తర్హి తచ్చిన్తనాత్కథ మమృతత్వలాభః. న హి శశశృఙ్గచిన్తనాత్కశ్చిదమృతో భవేత్. ఇతి శఙ్కాయామాహ - **ఈక్షిత్వేతి** పూర్వోక్తః పరోక్ష ఇతి వా పరమేశ్వరః పరమాత్మా మాయావీ అహం బహు అనేకం స్యామ్. ప్రజాయేయ ప్రకర్షేణ బహుధా జాయేయ చ ఇతి. ఈక్షిత్వా సఙ్కల్ప్య అథ ఆలోచ్య చ ఏతత్సమస్తం

జగదకరోదాత్మానమేవ జగద్రూపేణ చకార. స్వాన్యస్య కస్యాపి వస్తున ఉపాదానస్యాభావాత్. తచ్చ సృష్టం సమస్తం జీవాత్మనా జీవరూపేణ ప్రావిశచ్చ స ఈశ్వరః. మూర్తామూర్త జడాజడానృత ఋతప్రాయం మూర్తం పృథివ్యాది అమూర్తమాకాశాది జడం చేతనం మనుష్యాది అజడమచేతనం పర్వతాది అనృతం మృగతృష్ణికాది ఋతం సత్యం జలాది తత్ప్రాయం తన్మయమఖిలం సర్వం ప్రవిశ్య మూర్తాద్యాత్మకమఖిలమభూత్. హి యస్మాదిదం సర్వమవిదుషాం సత్యం తస్మా దమునా సత్యేన జగతా లిఙ్గేన తమీశ్వరం సత్యమ్భావయేన్నిశ్చినుయాత్. కార్యస్యాస్య జగత స్సత్యత్వా-త్కారణమీశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మ సత్యమితి సుఖేనానుమేయమిత్యర్థః.

అయంభావః. సత్యస్య వృక్షస్యోపలమ్భాదనుపలభ్యమానమపి సత్యం బీజం యథాను-మీయతే కారణం వినా కార్యస్యానుదయాత్ తథా సత్యస్య జగత ఉపలమ్భా దనుపలభ్యమానమపి సత్యం బ్రహ్మానుమేయమేవ. కిఞ్చ స్వేనాత్మనాఽ నుపలభ్యమానమపి బీజం యథా వృక్షాత్మనోప-లభ్యమానం సత్సత్యమిత్యభ్యుపేయతే. తథా స్వేనాత్మనాఽ నుపలభ్యమానమపి బ్రహ్మ జగద్రూపేణోపలభ్యమానం స త్సత్యమిత్యభ్యుపేయమేవ. కారణస్యైవ కార్యాత్మనాపరిణతత్వా-త్కార్యస్య చ సత్యత్వాదితి. అపి చ అహం సుఖ్యహం దుఃఖీతి ప్రత్యక్ష ముపలభ్యత ఏవ జీవస్య సర్వస్యాపి. స జీవః పరమాత్మైవ. పరమాత్మన ఏవేహ జీవరూపేణ ప్రవిష్టత్వాత్. తస్మాజ్జీవస్య సత్యత్వాద్బ్రహ్మ సత్యమేవ. కిఞ్చ ఉపలభ్యమానమేవ సత్యమితి న నియమః. ఉపలభ్యమాన-ఘటవదుపలబ్ధుర్జీవస్యాపి సత్యత్వాత్. స చోపలబ్ధా జీవో బ్రహ్మైవేతి బ్రహ్మ సత్యమేవ ఇతి. నను బ్రహ్మ జీవాత్మనా సర్వం ప్రావిశదితి యదుక్తం తదయుక్తం సర్వత్ర జీవాభావాత్. చేతనేష్వేవ హి జీవోఽస్తీతి చేన్నైవమ్. జీవస్య విభుత్వేన సర్వత్ర సత్త్వాత్. చేతనాచేతనవిభాగస్తు బుద్ధికృత ఏవ. యద్యేవం సర్వత్ర సర్వదా చ జీవోఽస్తి తర్హి కథం జీవరూపేణ బ్రహ్మప్రవేశస్సర్వస్మిన్. న చ సర్వదా నాస్తీతి వాచ్యమనిత్యత్వప్రసఙ్గాదితి చేదుచ్యతే. ప్రవేశ శ్రుతేర్న స్వార్థే తాత్పర్యం - కిన్తు జీవబ్రహ్మాభేద ఏవేతి. యద్వా అనవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ మూర్తాద్యవచ్ఛిన్నత్వలక్షణజీవస్వరూపేణ ప్రావిశత్. అనవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ మూర్తాద్యవచ్ఛిన్నం సజ్జీవ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. న చ అన్తః కరణావచ్ఛిన్నమేవ చైతన్యం జీవః, విషయావచ్ఛిన్నన్తు బ్రహ్మైవేతి వాచ్యమ్. తస్య కల్పితజీవబ్రహ్మా-భేదవిషయత్వాత్. నచ జీవాత్మనా ప్రావిశదిత్యస్య ప్రతిబిమ్బరూపేణ ప్రావిశదిత్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్. బుద్ధ్యాదిషు తత్సత్త్వేఽపి ఘటాదిషు ప్రతిబిమ్బాభావాత్. సర్వం ప్రావిశదితి హ్యుచ్యతే. నను గృహం ప్రవిష్టః పురుషో యథా గృహమేవ న భవతి తథా సర్వం ప్రవిష్ట ఈశ్వరస్సర్వం నైవ భవతీతి కథముచ్యతే స సర్వమభూదితి. అత్రోచ్యతే - ఘటే ప్రవిష్టా మృద్యథా ఘటో భవతి తద్వత్కార్యే జగతి ప్రవిష్టం బ్రహ్మ జగద్భవతీతి. నను మృదనుస్యూతస్సన్నేవ ఘట ఉత్పద్యతే న తూత్పన్నే ఘటే మృత్ప్రవిశతి. బ్రహ్మ తు తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి సృష్టే జగతి ప్రవిష్టమితి చేన్నైవమ్. అవచ్ఛిన్నత్వమేవ ప్రవేశ ఇత్యుక్తత్వాత్. మృదపి హి ఘటోదయానన్తరమేవ ఘటావచ్ఛిన్నా

భవతి. యద్యేవమప్యనుపపత్తయస్స్యుస్తర్హి మాయాబలాత్తా నివారణీయాః. న హి వయం వస్తుతో బ్రహ్మ జగద్భవతీతి జీవో భవతీతీశ్వరో భవతీతి వా బ్రూమః. కిన్తు మాయయైవ – మాయయా చ సర్వమప్యనుపపన్నముపపన్న మేవ భవతి. తస్మాత్ జగత్కారణం జగన్మయం జీవస్వరూపఞ్చ బ్రహ్మ సత్యమేవ. అత ఏవ సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యుక్తమితి సత్యమిదం బ్రహ్మ చిన్తనీయమేవ. 158

శ్లో॥ సృష్టేః ప్రాగసదేవ సర్వమభవత్తస్మాత్సదాసీత్స్వయం
తత్స్వాత్మానమథాజ్జగత్సుకృతమిత్యేతత్తతః ప్రోచ్యతే ।
లబ్ధ్వేదం విబుధస్సుఖీ భవతి యత్తస్మాత్తదేతద్రసో
నానన్దో యది చైష కో ను కలయేల్లోకేఽననం ప్రాణనమ్ ॥ 159

వ్యా. సత్యజగత్కారణత్వాద్బ్రహ్మ సత్యమిత్యుక్తమ్. ఇదానీం సుకృతత్వాద్బ్రహ్మాస్తీత్యుచ్యతే. శ్లోకపూర్వార్ధేన సర్వమిదం జగత్ సృష్టేః ప్రాగసదవ్యాకృతం బ్రహ్మైవాభవత్. తస్మాదవ్యాకృతాత్సద్వ్యాకృతం జగదాసీత్. కిం పితుః పుత్ర ఇవాసీన్నేత్యాహ. తదవ్యాకృతం బ్రహ్మైవ స్వయం స్వేనైవ స్వాత్మానమేవ అవ్యాకృతమేవ జగద్వ్యాకృతమథాదకరోత్. తతస్తస్మాదేతద్బ్రహ్మ సుకృతం సుష్ఠు కృతం యస్య తత్సుకృతం స్వయంకర్తృ ఇతి ప్రోచ్యతే. స్వయంకర్తృ బ్రహ్మేతి ప్రసిద్ధం లోకే, సర్వకారణత్వాత్, యద్వా యస్మాత్స్వయమేవాకరోత్సర్వం సర్వాత్మనా తస్మా త్పుణ్యరూపేణాపి తదేవ బ్రహ్మకారణం సుకృతముచ్యతే. ఫలసమ్బన్ధాదికారణం సుకృతశబ్దవాచ్యం ప్రసిద్ధం లోకే. సుకృతం యది పుణ్యం యది వా అన్యత్. సా ప్రసిద్ధిర్నిత్యే చేతనావతి కారణే సత్యేవోపపద్యతే. తస్మాదస్తి తద్బ్రహ్మ సుకృతప్రసిద్ధేరితి. రసత్వాదపి బ్రహ్మాస్తీత్యాహ. యద్యస్మాద్విబుధ ఇదం బ్రహ్మ లబ్ధ్వా సుఖీ ఆనన్దీ భవతి. తస్మాత్ తదేతద్బ్రహ్మ రస ఇత్యుచ్యతే. రసో నామ మధురామ్లాదిః తృప్తిహేతురానన్దకరః ప్రసిద్ధో లోకే. ప్రాకృతో జనస్తం రసం లబ్ధ్వా సుఖీ భవతీతి రసస్సన్నేవ. న హ్యసత ఆనన్దహేతుత్వం స్యాత్. సన్న్యాసినో బ్రాహ్మణా ఆత్మారామాస్తు మధురాదిరసా-న్విహాయాపి సుఖినో భవన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. అతస్తేషామానన్దహేతుః కశ్చన రసోఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుప-గన్తవ్యమ్. కారణం వినా కార్యాయోగాత్. నచ రసో బ్రహ్మైవేతి. రసయత్యానన్దయతీతి రస ఇతి వ్యుత్పత్తిః. ప్రాణనాదిక్రియాదర్శనాదప్యస్తి బ్రహ్మేత్యాహ. నేతి – ఏష ఆనన్దో బ్రహ్మ న యది న భవేద్యది – హృదయాకాశే జీవరూపేణ స్థితం న భవేద్యదీత్యర్థః. లోకే కః ప్రాణీ జీవన్ పిణ్డ ఇత్యర్థః. అననమపానచేష్టాం ప్రాణనం ప్రాణచేష్టాం వా కలయేత్కుర్యాత్. '**న ప్రాణేన ప్రాణితి నాపానేనాపానితీ**'తి శ్రుతేరయం పిణ్డో జీవరూపేణ బ్రహ్మణైవ ప్రాణిత్యపానితి చ. తతః ప్రాణానాపానక్రియాభ్యాం తత్కర్తృ బ్రహ్మాస్తీత్యవగమ్యత ఇతి. యద్వా అననం ప్రాణనమిత్యుపలక్షణం వ్యానాదివాయుచేష్టానాం శ్రవణదర్శనగమనాదీన్ద్రియచేష్టానాం చ. తదేవమ్ వాయవీయా ఐన్ద్రియకాశ్చ చేష్టాస్సంహతైః కార్యకరణైర్నిర్వర్త్యమానా దృశ్యన్తే. తచ్చ

సంహననమచేతనానాం చేతనమన్తరేణ న సమ్భవతి. గృహాదిసఙ్ఘాతగతస్తమ్భాదిసంహననస్య చేతనకృతత్వదర్శనాత్. తస్మాదస్తి ప్రాణనాదిచేష్టాహేతుభూతకార్యకరణసంహననకర్తృ చేతనం బ్రహ్మేతి. అథవా సఙ్ఘాతస్య పరార్థత్వాత్ యదర్థాః కార్యకరణసఙ్ఘాతచేష్టాః ప్రాణనాదయః తద్బ్రహ్మాస్త్యేవ. 159

శ్లో॥ ఆత్మాఽఽనన్దయతి ప్రజా అవికృతేఽనఙ్గేఽనిరుక్తేఽపదేఽ
ముష్మిన్నేతి యదాఽభయాం స్థితిమయత్యేషోఽభయం నా తదా ।
అన్యోఽసావహమన్య ఇత్యపి మనాగ్భేదం విచష్టే తు యః
స్వాత్మన్యప్యఖిలేశ్వరే భవతి తస్యేశాత్ప్రభూతం భయమ్ ॥ 160

వ్యా. రసత్వాదస్తి బ్రహ్మేత్యుక్తం తదేవానన్దయితృత్వాద్బ్రహ్మాస్తీతి భఙ్గ్యన్తరేణాహ – **ఆత్మేతి** – యద్వా రసమనుభూయ ప్రాకృత ఇవ బ్రహ్మానుభూయ విద్వానానన్దతీతి రసత్వం బ్రహ్మణ ఉక్తం పూర్వమిదానీన్తు విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన సర్వానానన్దయత్యాత్మేత్యుచ్యతే. అతో న పునరుక్తిః. విద్వదానన్దకరత్వాదస్తి బ్రహ్మేతి. విద్వదవిద్వత్సర్వజనానన్దకరత్వాదస్తి బ్రహ్మేతి చ వాక్యార్థభేదాత్. ఆత్మా బ్రహ్మ ప్రజా ఆనన్దయతి సుఖయతి ధర్మానురూపమ్. ఆనన్దరూప ఆత్మైవ అవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నో విభావ్యతే ప్రాణిభిరిత్యర్థః. యత్సర్వలోకసాధారణం వైషయికం సుఖం తద్బ్రహ్మైవ తస్య విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజన్యత్వం క్షణికత్వఞ్చావిద్యయా కృతమితి భావః. ఇదమత్ర వేద్యమ్. ఇష్టవస్తులాభాత్కామక్షయే సతి మనోఽన్తర్ముఖం భవతి. తస్మింశ్చ మనసి ఆనన్దరూపం బ్రహ్మ స్ఫురతి. తదా సుఖ్యహమితి ప్రతీతిర్జాయతే. తచ్చ మనోఽన్తర్ముఖంసత్ న చిరం తిష్ఠతి కిన్తు ధర్మానురూపం క్షణాదికాలమేవ. యదా తద్బహిర్ముఖం భవతి తదా నానన్దస్ఫురణమేవఞ్చ ఆనన్దస్య క్షణికత్వం మనోవృత్తి క్షణికత్వప్రయుక్తమేవ, న స్వాభావికమ్. యథా చక్షుష్యూర్ధ్వం ప్రసృతే సతి చన్ద్రః స్ఫురతి అధః ప్రసృతే సతి స న స్ఫురతి. తతశ్చ చన్ద్రస్ఫురణం క్షణికమేవ. ఇదఞ్చ క్షణికత్వం న చన్ద్రక్షణికత్వప్రయుక్తం. కిన్తు చక్షుర్వృత్తి క్షణికత్వప్రయుక్తమేవ, తద్వదితి – న చైవం లబ్ధమిష్టం వస్త్వేవ ప్రజా ఆనన్దయతి న బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్. తస్య మనోవృత్త్యన్తర్ముఖీ–కరణమేవేతి. న చాన్తర్ముఖమనోవృత్తిరేవానన్దయతీతి వాచ్యమ్. జడాయాస్తస్యా ఆనన్దయితృత్వా–యోగాత్. సాభాసా హ్యన్తర్ముఖమనోవృత్తిరాత్మానన్ద ప్రతిఫలనం గృహ్ణాతి. న చాభాస ఏవానన్దయతీతి వాచ్యమ్. తస్య బ్రహ్మాభిన్నత్వాత్. కిఞ్చ సాభాసా వృత్తిః వృత్త్యుపారూఢ ఆభాసో వా బిమ్బానన్దవశాదేవానన్దయతి న స్వత ఇతి బిమ్బభూతం బ్రహ్మైవానన్దయతీతి యుక్తముక్తమ్. కిఞ్చ విదుషోఽభయహేతుత్వాదప్యస్తి బ్రహ్మేత్యాహ – అవికృత ఇతి. యదా నా జీవః విద్వానిత్యర్థః. అవికృతే నిర్వికారే అనఙ్గే అశరీరే అనిరుక్తే అనిర్వాచ్యే అపదే అనాశ్రయే అముష్మిన్ ఆత్మని బ్రహ్మణి అభయాం భయరహితాం స్థితిం నిష్ఠామేతి ప్రాప్నోతి తదా ఏష నా అభయమయతి ప్రాప్నోతి. అవిదుషః భయహేతుత్వాచ్చాస్తి బ్రహ్మేత్యాహ – అన్య ఇతి యః అవిద్వాన్ తు

అఖిలేశ్వరే సర్వేశ్వరే స్వాత్మన్యపి అసావన్యః అహమన్యః ఇతి మనాగల్పమపి భేదం విచష్టే పశ్యతి. తస్యావిదుష ఈశాదీశ్వరాత్ప్రభూత మధికం భయమ్భవతి. ఆత్మాభేదేన దృష్టం పరం బ్రహ్మ భవత్యభయహేతుః. ఆత్మభేదేన దృష్టస్తు భవతి భయహేతుః. 160

శ్లో॥ భీత్యాస్మాత్పవనార్యమాగ్ని మఘవప్రష్ఠాశ్చ లోకేశ్వరా
రాజ్ఞో మన్త్రిభటాదివత్సనియమం తిష్ఠన్తి కార్యే స్వకే ।
సమ్రాడాదిహిరణ్యగర్భచరమానన్దాః పరిచ్ఛేదగా
ఆనన్దోఽస్యతు నో య ఏష పురుషే యోఽర్కే స ఏకః పుమాన్ ॥161

వ్యా. బ్రహ్మణః భయహేతుత్వమేవ దర్శయతి. **భీత్యేతి** – పవనార్యమాగ్నిమఘవప్రష్ఠాః – పవనః అర్యమా అగ్నిః మఘవా = ఇన్ద్రః ప్రష్ఠా ఆదయో యేషాన్తే తథోక్తాః. ప్రష్ఠపదా ద్యమవరుణరుద్రాదిగ్రహణం, లోకేశ్వరా అపి కిముతాన్యే అస్మదాదయ ఇత్యపేరర్థః. అస్మా-ద్బ్రహ్మణో భీత్యా రాజ్ఞః ప్రభోర్భీత్యా మన్త్రిభటాదివత్ సనియమం స్వకే కార్యే స్వీయేషు ప్రతినియతేషు కార్యేషు తిష్ఠన్తి. తస్మాదస్తి స్వేషాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బాన్తానాం భూతానాం భయకారణం బ్రహ్మ తచ్చానన్దమిత్యుక్తమ్. కిమిదం లౌకికసుఖవత్పరిచ్ఛిన్నమత ఆహ. సమ్రాడితి – సమ్రాట్ సార్వభౌమ ఆదిర్యేషాన్తే సమ్రాడాదయః. హిరణ్యగర్భశ్చరమో యేషాన్తే హిరణ్యగర్భ చరమాః. ద్వయోః కర్మధారయః తేషామానన్దాః పరిచ్ఛేదగాః పరిచ్ఛిన్నాః. ఉత్తరోత్తరం శతగుణితత్వేన పరిమితాః. అస్య బ్రహ్మణ స్స్వరూపభూత ఆనన్దస్తు నో న పరిచ్ఛేదగః. తస్మాదపరిచ్ఛిన్న-మానన్దమేవ బ్రహ్మ. ఇదమేవ బ్రహ్మ దక్షిణనేత్రే సూర్యమణ్డలే చ పురుషరూపేణాస్తీత్యాహ. య ఇతి – పురుషే మనుష్యదేహే దక్షిణనేత్రే ఇత్యర్థః. వర్తమానో య ఏష పురుషః యశ్చార్కే సూర్యమణ్డలే వర్తమానః పురుషః తావుభావపి ఏకస్స పూర్వోక్తః పుమానాత్మా బ్రహ్మైవ. దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః ప్రత్యగాత్మా. సూర్యమణ్డలస్థః పురుషో హిరణ్యగర్భశ్చ ఏక ఏవేశ్వర ఇత్యర్థః. యద్వా పురుషే మనుష్యదేహే హృద్గుహాయామిత్యర్థః. వర్తమానోఽఙ్గుష్ఠపరిమితో యః పురుషః, అన్యత్తుల్యమ్. ఏతేన జీవహిరణ్యగర్భయోః ప్రసిద్ధత్వా త్తద్రూపేణాప్యస్తి బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్. 161

శ్లో॥ యోవేదైవ మయం విహాయ సకలం దేహాత్మబుద్ధిం పురా
సన్త్యజ్యాసుషు చాత్మబుద్ధిమథ చ స్వాన్తేఽథ బుద్ధావథ ।
మాయానన్దమయే తదేతదఖిలం నాస్త్యేవ నో భాతి వా
మిథ్యాస్వప్నపదార్థవద్ధ్రువమహం బ్రహ్మేతి మత్వాఽభయః ॥ 162

వ్యా. అస్తి బ్రహ్మేతి సాధితమ్. బ్రహ్మణస్సర్వసమత్వేపి బ్రహ్మనిష్ఠస్య బ్రహ్మాభిన్నాత్మదర్శిన ఏవాభయప్రాప్తిరన్యస్య త్వవిదుషః భీతిరేవ సంసారరూపా భవతీతి చోక్తమ్. తత్ర కథం విదుషోఽభయప్రాప్తిరిత్యత్రాహ **య ఇతి**. య ఏవమద్వితీయం సచ్చిదానన్దమాత్మాభిన్నం బ్రహ్మ వేద సోఽయం విద్వాన్ సకలం సర్వం కర్మాదికం విహాయ సన్న్యస్య కంచిద్వివిక్తం దేశం ప్రాప్య

తత్ర పురా ఆదౌ దేహాత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య మనుష్యోఽహం కృశోఽహం బ్రాహ్మణోఽహమిత్యాది ప్రతీతిహేతుం దేహే ఆత్మేతి బుద్ధిం భ్రాన్తిం త్యక్త్వా నాహం దేహ ఇతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అథ అసుషు ప్రాణేషు ఆత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య నాహం ప్రాణ ఇతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అథ స్వాన్తే మనసి ఆత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య నాహం మన ఇతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అథ బుద్ధావాత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య నాహం బుద్ధిరితి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. అథ మాయానన్దమయే మాయా – అజ్ఞానం తదేవానన్దమయః కోశవిశేషః తస్మిన్ ఆత్మబుద్ధిం సన్త్యజ్య నాహమజ్ఞానమితి నిశ్చిత్యేత్యర్థః. తదేతదఖిల మన్నమయాద్యానన్ద–మయాన్తం వస్తుజాతం భూతభౌతికాత్మకం దృశ్యం జగదితి వా కాలత్రయేఽపి నైవాస్తి నైవ భాతి. అద్వితీయత్వాద్బ్రహ్మణస్సదైకరూపత్వాచ్చ. అత ఏవేదం స్వప్నపదార్థవన్మిథ్యైవ. అసదపీదం జగత్స్వప్నజగదివ మిథ్యైవ ప్రతిభాతీత్యర్థః. అహన్తు ధ్రువం సత్యం బ్రహ్మైవ ఇతి మత్వా నిశ్చిత్య బ్రహ్మాత్మానం సాక్షాత్కృత్యేత్యర్థః. అభయః భయరహితః భవతి ద్వితీయాభావాదితి భావః. 162

3. భృగువల్లీ

శ్లో॥ దేహాస్విన్ద్రియవాఙ్మనోమతిమయద్వారం బృహత్తద్యతో
జన్మస్థానలయా భవన్తి జగతో నాన్నాసుహృద్బుద్ధయః ।
కార్యత్వాన్న తు పఞ్చమోఽపి మలినశ్శుద్ధం హి సర్వాన్తరం
బ్రహ్మానన్ద ఇదం జనిస్థితిలయానానన్దతో యాతి యత్ ॥ 163

వ్యా. అథ భృగువల్లీ వ్యాఖ్యాయతే. నను అహం బ్రహ్మాస్మీతి దర్శనం న సమ్యగ్దర్శనం జీవస్యాబ్రహ్మత్వాత్. కిన్తు మిథ్యాజ్ఞానమేవేతి కథన్తస్మాదభయప్రాప్తిరత ఆహ **దేహేతి**. బృహద్బ్రహ్మ దేహాస్విన్ద్రియవాఙ్మనోమతిమయద్వారం = దేహః అసవః ఇన్ద్రియాణి చక్షురాదీని వాక్ మనః మతిః బుద్ధిః తా ఏవ ద్వారాణి ఉపలబ్ధిసాధనాని యస్య తత్తథోక్తమ్భవతి. జీవ ఏవ బ్రహ్మేత్యర్థః. జీవస్యైవ దేహాదిద్వారకత్వాత్. నన్వేవం జీవస్యైవ బ్రహ్మత్వే నిరీశ్వర సాఙ్ఖ్యత్వాపత్తి–ర్భవతామత ఆహ. తదితి – యతో యస్మాద్బ్రహ్మణస్సకాశాజ్జగతో జన్మస్థానలయా భవన్తి తద్బ్రహ్మ జగత్స్రష్టా పరమేశ్వరోఽస్త్యేవ. కిన్తు స ఏవ జీవరూపేణేహ ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యతే. తస్మాన్న వయం నిరీశ్వరవాదినః. నను యది జగజ్జన్మస్థితిలయకారణత్వం బ్రహ్మణో లక్షణం తర్హ్యన్నమేవ బ్రహ్మ. అన్నాదేవ రేతోరూపేణ పరిణతాద్భూతాని జాయన్తే. అన్నరసేనైవ వర్ధన్తే. అన్నాభావాన్నశ్యన్తీత్యన్న ఏవ లీయన్తే ఇతి దర్శనాత్. యద్వా ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మ. ప్రాణగిళితాన్న–స్యైవ భూతజన్మాదికారణత్వాత్. సప్రాణస్యైవ వస్తునో వస్త్వన్తరోదయాదిహేతుత్వదర్శనాచ్చ. అథవా మన ఏవ బ్రహ్మ. మనస్యన్నం కామితవత్యేవ సతి ప్రాణోఽన్నం గిళతి, నాన్యథేతి స్వప్నప్రపఞ్చస్య మనోమయత్వదర్శనేన జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్యాపి తథా త్వానుమానాచ్చ. అథవా

విజ్ఞానమేవ బ్రహ్మ. అహమిదమన్నమద్యామితి విజ్ఞానే సత్యేవ ప్రాణోఽన్నం గిళతి నాన్యథేతి. అన్తస్థవిజ్ఞానస్యైవ బహిఃప్రపఞ్చవదవభాసమానత్వేన విజ్ఞానాతిరిక్తవస్త్వభావాచ్చ. యద్వా అవ్యక్తమేవ బ్రహ్మ. మామహం న జానామీతి స్వస్వరూపాజ్ఞానే సత్యేవ ప్రాణోఽన్నం గిళతి నాన్యథేతి. జడదుఃఖాత్మకమిదం జగత్తాదృశావ్యక్తకార్యమేవ, కార్యకారణయోస్సా లక్షణ్యాదితి. ఏవం ప్రాప్తే ఆహ నాన్నాసుహృద్బుద్ధయ ఇతి అన్నప్రాణమనోబుద్ధయః బ్రహ్మ న భవన్తి. తత్ర హేతుమాహ కార్యత్వాదితి. అకార్యం హి బ్రహ్మ. నన్వేవమకార్యమవ్యక్తం బ్రహ్మ భవత్యేవేత్యత్రాహ. పఞ్చమ ఆనన్దమయకోశోఽపి బ్రహ్మ న భవతి. తత్ర హేతుమాహ మలిన ఇతి - మలినత్వాదిత్యర్థః. మలినోఽ ప్యయం భవతు బ్రహ్మేత్యత ఆహ - శుద్ధం హీతి. హి యస్మా-త్సర్వాన్తరం శుద్ధమానన్ద ఆనన్దరూపం చ బ్రహ్మ శుద్ధమేవ బ్రహ్మ, న తు మలినం, నిర్గుణత్వా-దవ్యక్తస్తు తమ ఆదిగుణమయత్వాన్మలినమేవ. ఏవం శుద్ధత్వాదేవ స్వప్రకాశం బ్రహ్మ అవ్యక్తస్తు మలినత్వాదావరణస్వభావమ్. ఏవం స్వప్రకాశత్వాదేవానన్దం బ్రహ్మ. మలినత్వా ద్దుఃఖాత్మక-మవ్యక్తమ్. ఏవమావరణస్వభావత్వేనావ్యక్తస్య భాస్యత్వమత ఏవ భాస్యస్యావ్యక్తమాన్తరమపి న సర్వాన్తరమత ఏవ న బ్రహ్మ. ఏవమవ్యక్తస్యైవాబ్రహ్మత్వే కుతః పునస్తత్కార్యాణాం బుద్ధ్యాదీనాం బ్రహ్మత్వం స్యాత్. తస్మాత్కోశపఞ్చకం నైవ బ్రహ్మ. కిన్తు కోశపఞ్చకస్యాప్యాన్తరమేవ వస్తు బ్రహ్మ. న చ దేహస్యాబ్రహ్మత్వం నేహోక్తమతి వాచ్యమన్నస్యా బ్రహ్మత్వకథనే నాన్నరస మయస్య దేహస్యాప్యబ్రహ్మత్వస్యోక్తప్రాయత్వాత్. నన్వానన్దో బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. కథమ్పునరానన్దస్య బ్రహ్మత్వమత ఆహ. ఇదం జగత్ జనిస్థితిలయాన్ యద్యస్మాత్. ఆనన్దత ఏవ యాతి ప్రాప్నోతి. తస్మాదానన్దో బ్రహ్మ. సర్వాన్తరాచ్ఛుద్ధాదకార్యాచ్చ జ్ఞానభిన్నాదానన్దాదేవ జగజ్జన్మాదికమ్భవతీతి ఆనన్ద ఏవ బ్రహ్మేత్యర్థః. ఇదం చానన్దం మాయావిశిష్టం సదేవ జగత్కారణమ్భవతీతి విశిష్టస్య మాయావిన ఈశ్వరాఖ్యస్యానన్దస్యాన్తరమకారణమకార్యం చ విశుద్ధమేవానన్దం సర్వాన్తరం బ్రహ్మేతి బోద్ధ్యమ్. 163

శ్లో॥ విద్యైషా పరమామ్బరే ప్రణిహితా సా భార్గవీ వారుణీ
యో వేద ప్రతితిష్ఠతి ప్రభజతే తేజో యశోఽన్నం చ సః ।
నిన్దేన్నాన్నమిదం న వా పరిహరేత్కుర్యాద్బహు ప్రస్తుతం
యస్యైతద్వ్రతమేష స ప్రతిలభేతాన్నాదతామన్వితామ్ ॥ 164

వ్యా. విద్యాముపసంహరతి. సైషా భార్గవీ వారుణీ భృగవే వరుణేన పిత్రా ప్రోక్తా విద్యా పరమామ్బరే పరమాకాశే బ్రహ్మణి ప్రణిహితా ప్రతిష్ఠితా. య ఇదం వేద స ప్రతితిష్ఠతి. దృష్టం ఫలమాహ. సః తేజః బ్రహ్మవర్చసం యశః సత్కీర్తి మన్నం చ ప్రకర్షేణ భజతే ప్రాప్నోతి. విద్యా మనసైవాప్తవ్యా మనశ్చాన్నరసమయం, తతశ్చాన్నం న నిన్ద్యం, నాపి పరిహర్తవ్యం, కిన్తు

బహూకర్తవ్యమిత్యాహ. అన్నం న నిన్దేత్. ఇదమన్నం న వా పరిహరేత్. అన్నం బహు అధికం అతిథ్యాదిపర్యాప్తమిత్యర్థః. కుర్యాత్. అన్నం ప్రస్తుతం ప్రకర్షేణ స్తుతం చ కుర్యాత్. యస్యైతద్వ్రత-మస్తి స ఏష వ్రతీ అన్నాదతామన్నమత్తీత్యన్నాదః తత్తామన్నితామన్నమస్యాస్తీత్యన్నీ తత్తాఞ్చ ప్రతిలభేత ప్రాప్నుయాత్. అన్నవానన్నాదశ్చ స్యాదిత్యర్థః. 164

శ్లో॥ ప్రాణోఽమ్బుక్షితిరన్నమఙ్గమనలోఽన్నాదో నభోఽన్నే స్థితోఽ
న్నాదోఽన్నాదవినిష్ఠితం భవతి చాన్నం వేద యస్సోఽన్నవాన్ ।
అన్నాదశ్చ మహాన్భవేత్కులపశుబ్రహ్మప్రకాశైః పున-
ర్నాత్మా కార్యమనాదిరేష హి తతోఽన్నాదో న చాన్నం బృహత్ ॥165

వ్యా. ప్రాణోఽమ్బు క్షితిశ్చ అన్నమ్. అఙ్గం శరీరమనలోఽగ్నిర్నభశ్చ అన్నాదః అన్నే ప్రాణే అమ్బుని క్షితౌ చ క్రమేణ అన్నాదః దేహోఽగ్నిరాకాశశ్చ స్థితః ప్రతిష్ఠితః. అన్నఞ్చ ప్రాణోఽమ్బుక్షితిః. అన్నాదవినిష్ఠితమన్నాదే క్రమేణ శరీరే అగ్నౌ నభసి చ వినిష్ఠితం భవతి. య ఏవం వేద సః. అన్నవానన్నాదశ్చ భవేత్. కులపశుబ్రహ్మప్రకాశైః. కులం వంశః పశవః గవాదయః బ్రహ్మప్రకాశో = బ్రహ్మవర్చసం తైర్మహానధికశ్చ భవేత్. న చైతావన్మాత్రేణాన్నాదికమేవ బ్రహ్మేతి మన్తవ్యమిత్యాహ. ఆత్మా పునః బ్రహ్మ తు కార్యం న భవతి. తత్ర హేతుమాహ. హి యస్మాదేష ఆత్మా అనాదిః. ఆదిరహితః. తతస్తస్మాదన్నాదః. దేహోఽగ్ని రాకాశః అన్నం చ ప్రాణోమ్బుక్షితిః బృహద్బ్రహ్మ న నభవతి. కార్యత్వాత్తేషామితి భావః. యద్వా. ఏష ఆత్మా అన్నాదో న భవతి. అన్నం నాత్తీత్యర్థః. అన్నం చ న భవతి, న కేనచిదద్యత ఇత్యర్థః కిన్తు బృహద్బ్రహ్మైవ భవతి. 165

శ్లో॥ వాసార్థం గృహమాగతం శుభమతి ర్నో వారయేదోదనం
దద్యా త్తస్య యయా కయాపి విధయా బహ్వన్నమేవార్జయేత్ ।
అన్నం సిద్ధముదీరయేదతిథయే నాస్తీతి నోదీరయే-
ద్యస్మిన్ యేన యథా వయస్యుపహృతం తస్మిన్ తథా స వ్రజేత్ ॥166

వ్యా. అన్నదానమేవ స్తౌతి. శుభమతిః వాసార్థం గృహమాగతం నరం నో వారయేత్. కిన్తు తస్మై నివాసం దద్యాత్. దత్తే చ వాసే తస్య క్షుధితస్య ఓదనమన్నం దద్యాత్. తస్మాత్ యయా కయాపి విధయా బహ్వన్నమార్జయేదేవ. అతిథయే సిద్ధమన్నమిత్యేవోదీరయే ద్బ్రూయాత్. అన్నం నాస్తీతి నోదీరయేత్. యేన యస్మిన్వయసి యథా యాదృశసమ్మానాది పురస్కారేణ అన్నముపహృతమతిథిభ్యో దత్తం, జన్మాంతర ఇతి శేషః. సః తస్మిన్వయసి తథా అన్నం వ్రజేత్. ఇహ జన్మనీతి భావః. యద్వా ఇహ జన్మని యేనోపహృతం భావిజన్మని స వ్రజేదన్నమితి తస్మాదన్నార్థినేఽ వశ్యం సత్కారపురస్సరమన్నం దద్యాదిత్యభిప్రాయః. 166

శ్లో॥ క్షేమో వాచి కృతిః కరే పది గతిః పాయౌ విముక్తిస్తథా
ప్రాణే యోగ ఇతి క్షణత్విషి బలం తృప్తిస్తు వర్షే యశః ।
గోషు జ్యోతిరుడుష్వథామృతసుఖాపత్యాన్యుపస్థేఽఖిలం
ఖే బ్రహ్మైవ నభశ్చ తత్తత ఇదం సర్వప్రతిష్ఠా బృహత్ ॥ 167

వ్యా. బ్రహ్మణ ఉపాసనాన్యాహ **క్షేమ ఇతి**. వాచి క్షేమ ఇతి బ్రహ్మోపాస్యమితి శేషః. ఉపాత్తపరిరక్షణం క్షేమః. కరే కరయోః కృతిః కర్మేతి. పది పాదయోర్గతిర్గమనమితి పాయౌ విముక్తిరితి. తథా ప్రాణే యోగః అనుపాత్తస్యోపాదానమితి. క్షణత్విషి విద్యుతి బలమితి. వర్షే తృప్తిరితి. గోషు యశ ఇతి. ఉడుషు నక్షత్రేషు జ్యోతిరితి. అథ ఉపస్థే అమృతసుఖాపత్యానీతి. అమృతమృణవిమోక్షకృతమమృతత్వం, సుఖమానన్దః, అపత్యాని ప్రజాః, ఖే గగనే అఖిలం సర్వమితి చోపాస్యమ్. తత్ నభః బ్రహ్మైవ. తచ్చ సర్వం బ్రహ్మైవ. తతస్తస్మాదిదం బృహత్. సర్వప్రతిష్ఠా సర్వస్యాపి ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయః. 167

శ్లో॥ యస్తు ధ్యాయతి స ప్రతిష్ఠిత ఇతి బ్రహ్మ ప్రతిష్ఠా గుణం
జాయేతైష మహాన్ మహత్త్వగుణకం యో బ్రహ్మని ధ్యాయతి ।
యో వా తన్మన ఇత్యయం ఖలు భవేన్మానీ నమస్తత్తు యః
కామాప్తస్స భవేద్విరాడితి తు యస్స స్థూలభోగీ భవేత్ ॥ 168

వ్యా. బ్రహ్మ సర్వప్రతిష్ఠేత్యుక్తం తత్ఫలమిదానీం దర్శయతి. **యస్తు ఇతి**. యస్తు ప్రతిష్ఠా గుణం బ్రహ్మ ధ్యాయతి స ప్రతిష్ఠితో భవతి. యద్వా యస్తు ధ్యాయతి సర్వప్రతిష్ఠా భూతం పూర్వశ్లోకోక్తం బ్రహ్మ స ప్రతిష్ఠితో భవతి. ఇతి హేతోః ప్రతిష్ఠా గుణం బ్రహ్మ ధ్యేయం ప్రతిష్ఠా కామినేతి శేషః ఏతేన క్షేమాదీన్బ్రహ్మేత్యుపాసితవతాం క్షేమాదిప్రాప్తిరితి సూచ్యతే. యః మహత్త్వగుణకం బ్రహ్మ నితరాం ధ్యాయతి స ఏష మహాన్ జాయేత భవేత్. యో వా తద్బ్రహ్మ మన ఇతి ధ్యాయతి. సోయం మానీ భవేత్ఖలు. యస్తు తన్నమ ఇత్యుపాస్తే స కామాప్తో భవేత్. యస్తు తద్బ్రహ్మ విరాడిత్యుపాస్తే స స్థూలభోగీ భవేత్. 168

శ్లో॥ విద్యుద్వృష్టిహిమాంశుభాస్వదనలా వాయౌ మ్రియన్తే యతో
వాయుర్బ్రహ్మణ ఏష తత్పరిమరోఽనన్యో యతః ఖాదయమ్ ।
ఆకాశస్తత ఏష తత్పరిమరో ధ్యాయత్యముం యః పున-
ర్భ్రాతృవ్యా రిపవో ద్విషోఽస్య జహతి ప్రాణాన్ప్రియానప్యరమ్ ॥169

వ్యా. యతో యస్మాత్ విద్యుద్వృష్టిహిమాంశుభాస్వదనలాః విద్యుత్, వృష్టిః, హిమాంశుః, భాస్వా న్సూర్యః, అనలోఽగ్నిశ్చ వాయౌ మ్రియన్తే లీయన్తే తత్తస్మాదేష వాయుః బ్రహ్మణః పరిమరః పరిమ్రియన్తేఽనేనేతి పరిమరః సంహారసాధనమిత్యర్థః. భవతి. యతో

యస్మాదయం వాయుః ఖాదాకాశాదనన్యః ఆకాశకార్యత్వాద్వాయోరితి భావః. తతస్తస్మాదేష ఆకాశః తత్పరిమరః బ్రహ్మణః పరిమరః భవతి. యః పునః యస్తు అముం వాయ్వాత్మాన మాకాశం ధ్యాయతి బ్రహ్మణః పరిమర ఇత్యుపాస్తేః. తస్యాస్య ద్విషో ద్విషన్తః రిపవశ్శత్రవః. అద్విషన్తోఽపి భ్రాతృవ్యాశ్శత్రవః. సర్వేఽపి అరం ద్రుతం ప్రియానపి ప్రాణాన్జహతి త్యజన్తి. 169

శ్లో॥ బ్రహ్మాత్మైవ తదేష హృత్కుహరగస్సూర్యస్థితః పూరుష-
స్తద్విద్వాన్ప్రవిలాప్య కోశనిచయం స్వాత్మన్యహం పూర్వజః ।
దేవేభ్యోఽమృతనాభిరస్మ్యభిభవామ్యేతత్సువర్ణద్యుతి-
శ్చాన్నాదోఽన్నమదన్తమద్మి మనుతే బ్రహ్మేతి యో బ్రహ్మ సః ॥170

వ్యా. బ్రహ్మణః పరిమర ఆకాశ ఇత్యుక్తమ్. కిం తద్బ్రహ్మేత్యత ఆహ. ఏష హృత్కుహరగః సూర్యస్థితశ్చ పూరుషః పూర్ణ ఆత్మా తద్బ్రహ్మైవ ఆత్మైవ తద్బ్రహ్మేతి వా తద్బ్రహ్మ ఆత్మైవేతి వా. తత్తస్మాత్ యో విద్వాన్ కోశనిచయం కోశపఞ్చకం స్వాత్మని ప్రతీచి ప్రవిలాప్య అహం దేవేభ్యః పూర్వజో హిరణ్యగర్భోఽస్మి. అహమమృతనాభిరస్మి. అమృతస్య నాభిర్మధ్యమమృతనాభిః. మత్సంస్థమమృతత్వం ప్రాణినామిత్యర్థః. అహమేతద్విశ్వమభిభవామి ఈశ్వరస్వరూపేణేతి భావః. అహం సువర్ణద్యుతిరస్మి. సువర్ ఆదిత్యః నకార ఉపమార్థః. ఆదిత్యవత్సకృద్విభాత-మస్మదీయం జ్యోతిరిత్యర్థః. యద్వా హిరణ్యద్యుతిరిత్యేవార్థః. స్వప్రకాశోఽస్మీతి యావత్. అహమన్నాదశ్చాస్మి. అహమన్నం చాస్మి. అహమన్నమదన్తమద్మి చ. సర్వాత్మత్వాదితి భావః. ఇదఞ్చాన్నాదత్వాదికం మమ మాయికమేవ. వస్తుతస్తు బ్రహ్మైవాహమేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మైవాహమస్మి ఇతి మన్యతే వేత్తి. స బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మవిద ఏవాత్మత్వాదాత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వాచ్చేతి భావః. సమాప్తా భృగువల్లీవ్యాఖ్యా. 170

- నారాయణ ప్రశ్నః -

శ్లో॥ లోకాలోకమహీధరాదిరుదధేః పారే మహానస్తి యో
మేర్వాదిశ్చ ధరాన్తరే త్రిదివతః పృష్ఠే చ సత్యాదికః ।
తస్మాద్యోఽతిమహాన్ స జీవవపుషా చేతః ప్రవిశ్యోదరే
బ్రహ్మాణ్డస్య విరాట్పదేవ చరతి స్వాధీనమాయః పుమాన్ ॥ 171

వ్యా. అథ నారాయణం వ్యాఖ్యాయతే - బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీత్యుక్తమ్. కిం పునస్తస్య బ్రహ్మణస్తత్త్వమత ఆహ - **లోకాలోకేతి** ఉదధేః పారే యః మహాన్ లోకాలోకమహీధరాదిః పదార్థోఽస్తి యశ్చ ధరాన్తరే భూమధ్యే మహాన్ మేర్వాదిః పదార్థోఽస్తి, యశ్చ త్రిదివతః స్వర్గస్య పృష్ఠే మహాన్ సత్యాదికః సత్యలోకాదిః పదార్థోఽస్తి తస్మాన్మహతః పదార్థాత్ యః అతిమహాన్ అతిశయేణ మహాన్ సః స్వాధీనమాయః పుమానీశ్వరః జీవవపుషా జీవరూపేణ చేతః అన్తః-

కరణం జాత్యేకత్వం చేతాంసీత్యర్థః. ప్రవిశ్య స్థితస్సన్నితి శేషః. బ్రహ్మాణ్డస్యోదరే గర్భే విరాట్పదేన విరాడ్రూపేణ చరతి. 171

శ్లో॥ యస్మిన్ సజ్జత మేతదేవ విగతం సృష్ట్వా లయే దైవతై-
స్సాకం చన్ద్రమహేన్ద్రశఙ్కరవిరాడ్ఢైరణ్యగర్భాదిభిః ।
భూతం భవ్యమిదం భవిష్యదపి యద్విశ్వం తదవ్యాకృతం
యస్మిన్ వ్యోమ్ని పరేఽక్షరే స్థితమివ బ్రహ్మైతదాత్మైవ తత్ ॥ 172

వ్యా. కిఞ్చ ఏతజ్జగత్ చన్ద్రమహేన్ద్రశఙ్కరవిరాడ్ఢైరణ్యగర్భాదిభిః దైవతైస్సాకం సృష్ట్వా యస్మిన్నేవ సజ్జతం, మృది ఘటశరావాదినామరూపవద్యస్మిన్ జగన్నామరూపే సజ్జతే ఇత్యర్థః. తథా లయే యస్మిన్నేవ విగతం విలీనమ్, భూతం భవ్యం భవిష్యచ్చేదం విశ్వం యదేవ, కార్యస్య కారణానన్యత్వాదితి భావః, తదవ్యాకృతమవ్యక్తం నామరూపరహితం మాయాశక్తి ప్రకృత్యాది పదవాచ్యం జగత్కారణం వస్తు యస్మిన్నక్షరే నాశరహితే పరే వ్యోమ్ని పరమాకాశే స్థితమివ ఇవశబ్దాదవ్యాకృతస్య మిథ్యాత్వం సూచ్యతే. నహి వస్తుతో బ్రహ్మణ్యవ్యాకృతమస్త్యద్వితీయే. తదేతద్బ్రహ్మైవ ఆత్మా తదేతద్బ్రహ్మ ఆత్మైవేతి వా. 172

శ్లో॥ యేన వ్యాప్తమిదం నభశ్చ ధరణీ స్వర్గశ్చ లోకత్రయం
తత్స్థాస్తత్పతయశ్చ సర్వభువనం సద్రూపమాభాసతే ।
యే నార్కోఽనుగృహీత ఏష రుచినా లోకత్రయమ్భాసయ-
త్యస్యాన్తః పటతన్తువద్వయతి యత్తత్స్వే మహిమ్ని స్థితమ్ ॥ 173

వ్యా. అపి చ నభః ధరణీ స్వర్గశ్చేతి లోకత్రయం తత్స్థా జనాః తత్పతయశ్చ, కిం బహునా ఇదం సర్వభువనం సర్వం జగద్యేన సతా బ్రహ్మణా వ్యాప్తం సదేవ సద్రూపమాభాసతే, స్వస్మిన్ కార్యే అనుగతయా యస్య కారణస్య బ్రహ్మణస్సత్తయైవ జగదిదం సత్తావద్భవతి, స్ఫూర్త్యైవ స్ఫురణవద్భవతి చేత్యర్థః. అభాసత ఇత్యనేన చ సదివాఽపాతతో భాసతే వస్తుత స్త్విదమసదేవ మిథ్యాత్వాదితి గమ్యతే. ఏషః అర్కః యేనానుగృహీతస్సన్నేవ రుచినా తేజసా లోకత్రయం భాసయతి, యద్బ్రహ్మ విద్యానితి శేషః. అస్య జగతోఽన్తః మధ్యే పటతన్తువత్. పటే తన్తుమివ వయతి అనుగతం పశ్యతి తద్బ్రహ్మ స్వే మహిమ్ని స్థితమ్. స్వస్వరూప ఏవ స్థితమ్. సర్వస్యాప్యాధారభూతం బ్రహ్మ. న తస్య కోఽప్యాధార ఇతి నిరాశ్రయమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః. అన్యథాఽనవస్థాదోషాత్. 173

శ్లో॥ అవ్యక్తోపహితాద్యతస్సమభవత్ త్రైలోక్యసృష్టిః పుమాన్
భూతైః పఞ్చభిరేష భువ్యదసృజద్దేహాన్విచిత్రాన్ పరః ।
భూత్వాఽన్నం చ చరాచరాణ్యుదవిశద్భూతాని నాతఃపరం
కిఞ్చిద్వస్తు పరాత్పరోఽయమతమా ఏకః పురాణో మహాన్ ॥ 174

వ్యా. నను యది బ్రహ్మ జగత్కారణం స్యాత్తర్హి పటే తన్తోరివ జగతి బ్రహ్మణోఽనుగతి స్స్యాత్. నతు తథా. కిన్తు అవ్యాకృతమేవ జగత్కారణమిత్యుక్తమత ఆహ – **అవ్యక్తేతి**. న కేవల మవ్యక్తం జగత్కారణం భవతి అచేతనత్వాత్. నాపి శుద్ధం బ్రహ్మ జగత్కారణం నిర్విశేషత్వా– త్కిన్తు అవ్యక్తోపహితం బ్రహ్మ జగత్కారణమిత్యాహ. అవ్యక్తోపహితాద్యతః బ్రహ్మణస్సకాశాత్త్రైలోక్య సృష్టిస్సమభవత్. తామేవ సృష్టిం దర్శయతి. స ఏష పరః పరమేశ్వరః. అవ్యక్తోపహితచైతన్య లక్షణః. భువి లోకే పఞ్చభిర్భూతైః ఖవాయ్వాదిభిః విచిత్రాన్ దేహాన్ దేవమనుష్యతిర్యగాదీన్ ఉదసృజత్ససర్జ. ప్రథమం భూతాని సృష్ట్వా తతో భౌతికాని తైస్సృష్టవానిత్యర్థః. స ఏష పరమేశ్వర ఏవ. అన్నం భూత్వా చరాచరాణి భూతాని ఉదవిశత్. ప్రవివేశ. వ్రీహియవాద్యన్నం భూత్వా మనుష్యాదిశరీరాణి, వృష్టిజలం భూత్వా స్థావరశరీరాణి, చ ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. ఏతేన జగత్స్థితిహేతు– శ్చేశ్వర ఏవేత్యుక్తమ్. అతోఽస్మాదీశ్వరాత్పరమన్యత్కిఞ్చిదపి వస్తు నాస్తి. సర్వస్యాపీశ్వరకార్యత్వే– నేశ్వరాదనన్యత్వాదితి భావః. అత్ర పరముత్కృష్టం నాస్తీత్యపి గమ్యతే. తస్యైవ సర్వోత్కృష్టత్వాదితి భావః. అయమీశ్వరః పరాత్పరః పరాదుత్కృష్టాద్ధిరణ్యగర్భాదేరపి పర ఉత్కృష్టః. తత్ర హేతుమాహ. అతమాః తమోదూరః అవిద్యమానాజ్ఞాన ఇతి వా. అత ఏవ మహాన్ పరాత్పరత్వే హేత్వన్తరమాహ. పురాణ ఇతి – పురాపి నవః అనాదిరిత్యర్థః. హిరణ్యగర్భస్తు ప్రథమజ ఏతత్పుత్ర ఏవేతి సాదిరేవేతి భావః. ఈశ్వరాః కతి సన్తీత్యత్రాహ ఏక ఇతి. నానాత్వే జగద్వ్యాపారాసిద్ధేః. అత ఏవ "**న తత్సమశ్చేతి**" శ్రూయతే. ఏకత్వఞ్చాస్య ఏతదుపాధే రవ్యక్తస్యైకత్వప్రయుక్తమ్. జీవాస్తు నానా. తదుపాధ్యన్తఃకరణానేకత్వాత్ తస్మా త్స్వాభావిక ఔపాధికో వా నాస్తీశ్వరభేదః న చైవం జీవేశ్వరభేదస్సిద్ధ ఇతి వాచ్యమౌపాధికస్య తస్యేష్టత్వాత్. 174

శ్లో॥ వేదస్సత్యమృతం చకర్మ వివిధం భూతం భవద్భావి చ
త్రైలోక్యం పవనోఽగ్నిరిన్దురరుణో జ్యోతిర్గణశ్చామృతమ్ ।
బ్రహ్మో ఖానిలవహ్నివారివసుధాః స్థూలో విరాడిత్యదోఽ
విద్యాదృష్టికృతం జగత్సుఖమయం బ్రహ్మైవ విద్యాధియా ॥ 175

వ్యా. నను యది పురుషాత్పరం కిఞ్చిదపి నాస్తి పురుషశ్చ సచ్చిదానన్దలక్షణః కథం తర్హి జగదుపలమ్భ ఇత్యత్రాహ **వేద ఇతి** – వేదః సత్యమ్ ఋతమ్ వివిధం కర్మ చ భూతం భవత్ భావి చ త్రైలోక్యం లోకత్రయం పవనః వాయుర్దేవతా అగ్నిశ్చ దేవతా ఇన్దుః అరుణ స్సూర్యః జ్యోతిర్గణః అమృతం సుధా బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భః ఖానిలవహ్నివారివసుధాః పఞ్చభూతాని స్థూలో విరాట్ ఇత్యవిద్యాదృష్టికృతమ్. అజ్ఞైరవిద్యయా దృశ్యమానమిత్యర్థః. అద ఏతజ్జగత్ విద్యాధియా సుఖమయం సచ్చిదానన్దాత్మకమిత్యర్థః. బ్రహ్మైవ. యథా అవిద్యాకృతస్సర్పాభాసో విద్యయా రజ్జురేవ తద్వత్. అవిద్యావశాదేవ జగదుపలమ్భో నతు వస్తుత ఇతి సచ్చిదానన్దాత్పురుషా త్కిమపి నాస్త్యేవ. 175

శ్లో॥ ఏతస్మాత్పురుషాల్లవాస్త్రుటికలా కాష్ఠా నిమేషాః క్షణా
నాడ్యశ్చాపి ముహూర్తకా దిననిశాః పక్షాశ్చ మాసర్తవః ।
అబ్దా ఇత్యయముద్బభూవ సమయః కస్మింస్తు కాలే స్వరుక్
త్రైలోక్యం స దుదోహ భోగ్యనిచయం గోపః పయో గామివ ॥ 176

వ్యా. నను '**ప్రకృతిః పురుషశ్చైవ నిత్యః కాలశ్చ సత్త**' మేతి పురాణవచనాత్ నిత్యత్వేన కల్పితః కాలః పురుషాద్భిన్న ఏవ విద్యా దృష్ట్వా పీత్యా శఙ్క్యాహ. **ఏతస్మాదితి** – ఏతస్మాత్పురుషా దయం ప్రత్యక్షః కాల ఉద్బభూవ. అతో న నిత్యః కాల ఇతి పురుషకార్యత్వాత్పురుషాభిన్న ఏవ ప్రపఞ్చవత్. కోఽయం కాలోఽత ఆహ. లవాః నలినీపత్రసంహత్యాం సూక్ష్మసూచ్యా విభేదనే దళే దళే తు యః కాల స్స కాలో లవవాచకః ఇత్యుక్తలక్షణాః త్రుటయః లవైస్త్రుటిస్స్యాత్త్రింశద్భి రితి త్రింశల్లవపరిమితాః కలాః త్రింశత్కాష్ఠాత్మికాః కాష్ఠాః అష్టాదశనిమేషాత్మికాః నిమేషాః పక్షపాతపరిమితాః కాలవిశేషాః క్షణాః త్రింశత్కలాత్మకాః నాడ్యో ఘటికాః ముహూర్తా ఏవ ముహూర్తకాః – ద్వాదశక్షణాత్మకాః – ఘటికాద్వయాత్మకాశ్చ. దిననిశాః త్రింశద్ఘటికాత్మకాని దినాని తావత్పరిమితా ఏవ నిశాశ్చ. దిననిశయోర్ద్వయోరహోరాత్ర ఇతి సంజ్ఞా. స చాహోరాత్ర స్త్రింశన్ముహూర్తాత్మకః. పక్షాః పఞ్చదశాహోరాత్రాత్మకాః శుక్లకృష్ణభేదేన ద్వివిధాః. మాసాః పక్షద్వయాత్మకాః చైత్రాదిభేదేన మేషాదిభేదేన వా ద్వాదశ. ఋతవః మాసద్వయాత్మకాః వసన్తాది భేదేన షట్. అబ్దాః ఋతుషట్కాత్మకాః సంవత్సరాః. తే చ ప్రభవాదిభేదేన షష్టిః. చాన్ద్రసౌర– బార్హస్పత్యసావ న భేదేన చతుర్విధా ఇతి వా. ఇత్యయం సమయ ఇత్యన్వయః ఏవం కాలే సృష్టే సతి. కస్మింస్తు కాలే కస్మింశ్చిత్సమయే స్వరుక్ స్వప్రభస్స ఈశ్వరః గోపో గాం పయ ఇవ త్రైలోక్యం భోగ్యనిచయం దుదోహ. భూర్భువస్సువరాఖ్యలోకత్రయే స్వసృష్టే అన్నాదిభోగ్యజాతం కల్పయామాసేత్యర్థః. 176

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం స్తమ్భవదేష నో భవతి వా సూర్యాదివన్నోర్ధ్వగ–
శ్శాలావంశ ఇవాథ గోవృషభవత్తిర్యఙ్ న వాయం పుమాన్ ।
మధ్యే తిష్ఠతి నో గృహాన్తరివ నో మధ్యస్థితో నాభివత్
తస్మాదేష మహద్యశా న పురుషైర్గ్రాహ్యో నియామ్యో న చ ॥ 177

వ్యా. నను కస్మాదసౌ ప్రాణిభిర్న గృహ్యతే అత ఆహ. **ఊర్ధ్వ ఇతి**. ఏష పురుషః స్తమ్భవ దూర్ధ్వః నో భవతి. సూర్యాదివదూర్ధ్వగశ్చ న భవతి. అథ శాలావంశ ఇవ గోవృషభవద్వా అయం పుమాన్ తిర్యఙ్ న భవతి. అయం గృహాన్తరివ ఘట ఇతి శేషః. మధ్యే నో తిష్ఠతి. నాభివత్ మధ్యస్థితశ్చ నో భవతి. తస్మాత్ మహానితి మహదితి వా యశః కీర్తిర్యస్య స మహద్యశాః మహద్యశ ఇతి నామవానితి వా మహదివ బ్రహ్మేవ వ్యాపకం యశో యస్య స మహద్యశా ఇతి

వా. ఏష పురుషః పురుషైః ప్రాణిభిః గ్రాహ్యః చక్షురాదిభిర్గ్రహీతుం శక్యః న నియామ్యశ్చ న భవతి. 177

శ్లో॥ తచ్చాతీన్ద్రియమస్య రూపమనఘో బుద్ధ్యాఽగ్ర్యయా పశ్యతి
జ్ఞాత్వైనం హ్యమృతో భవత్యపి యతః ప్రాణోత్క్రమో నో బుధః ।
అస్మాదాస హిరణ్యగర్భ ఇతి నా ప్రాక్సర్వభూతేశ్వరః
స ద్యాం భూమిమిమాం బిభర్తి జగతాం రాజా నియన్తా భవన్ ॥178

వ్యా. నను యద్యగ్రాహ్యః పురుషః తర్హి కథమస్య జ్ఞానమత ఆహ. **తచ్చేతి** – అతీన్ద్రియం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాభావేనేన్ద్రియాగోచరమపి తత్ప్రసిద్ధమస్య పురుషస్య రూపం సచ్చిదానన్దలక్షణ–మనఘః పుణ్యపాపరహితో యోగీ విద్వాన్ అగ్ర్యయా సూక్ష్మయా ఏకాగ్రయా చ బుద్ధ్యా పశ్యతి సాక్షాత్కరోతి. కిం తద్జ్ఞానాత్ఫలమత ఆహ. ఏనం పురుషం జ్ఞాత్వా అయమహమస్మీతి సాక్షాత్కృత్య అమృతో మరణరహితః అపిశబ్దాత్సంసారదుఃఖరహితః పరమానన్దమయశ్చ భవతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. నను బ్రహ్మజ్ఞా అపి శుకవామదేవాదయో జీవన్తో న దృశ్యన్త ఇతి కథం బ్రహ్మవిదో మరణాభావోఽత ఆహ. యతో యస్మాత్ బుధః తత్త్వవిదః ప్రాణోత్క్రమః ప్రాణానాముత్క్రాన్తిర్నో నాస్తి ప్రాణోత్క్రమణమేవ మరణమ్. తచ్చ తత్త్వవిదో న భవతి. "**తత్త్వవిదః ప్రాణా నోత్క్రామన్తి అత్రైవ సమవలీయన్తే**" ఇతి శ్రుతేః. న చైతావతా తత్త్వవిద స్సర్వదాపి జీవన్తీతి భ్రమితవ్యమ్ – ప్రాణధారణలక్షణజీవత్వస్యాపి తేషామభావాత్. న హి తేషాం ప్రాణాస్సన్తి. తస్మాన్ముక్తాస్తత్త్వవిదో న జీవన్తి, నాపి మృతాః, కిన్తు బ్రహ్మభూతాస్తిష్ఠన్త్యేవ. కిమయం పురుషః ప్రసిద్ధో హిరణ్యగర్భః, నేత్యాహ ప్రాగాదౌ. అస్మాత్పురుషా త్సర్వభూతేశ్వరః హిరణ్యగర్భ ఇతి నా జీవ ఆస = ఉదభూత్. స హిరణ్యగర్భః జగతాం రాజా నియన్తా చ భవన్ ద్యాం ద్యులోకమిమాం భూమిం చ బిభర్తి. 178

శ్లో॥ ఆత్మానఞ్చ బలం దదాతి చ తనౌ జీవాత్మనా యః స్థితో
యస్యాజ్ఞామతివర్తితుం న మనుజా దేవాశ్చ నేశాస్సమే ।
యస్యాస్తే చ వశేఽమృతం మృతమపి ఛాయేవ హా ప్రాణినాం
యస్యేమే హిమవన్ముఖా మహిమభిస్తిష్ఠన్తి భూమౌ ధరాః ॥ 179

వ్యా. పురుషప్రథమజస్య హిరణ్యగర్భస్యైవైవంవిధో మహిమా. కిమ్పునః పురుషస్యేశ్వర–స్యేతి కథయితుం హిరణ్యగర్భం వర్ణయతి. యః తనౌ శరీరే జీవాత్మనా జీవరూపేణ స్థితస్సన్ ఆత్మానం దదాతి బలఞ్చ దదాతి దేహస్యాత్మా జీవః స హిరణ్యగర్భ ఏవేతి తస్యాత్మప్రదత్వ మిన్ద్రాదిరూపేణ తు బలప్రదత్వమితి భావః. యస్య ఆజ్ఞామతివర్తితుం సమే సర్వేఽపి మనుజా దేవాః చకారాదసురాదయః నేశా న సమర్థాః. అమృతం మోక్షస్వరూపం ప్రాణినాం మృతం

మృత్యుశ్చ యస్య ఛాయేవానాతప ఇవ వశే వర్తతే, హా ఇత్యద్భుతే ఇమే హిమవన్ముఖాః ధరాః పర్వతాః యస్య మహిమభిః భూమౌ తిష్ఠన్తి, అన్యథా తిర్యక్పతేయురేవేతి భావః. 179

శ్లో॥ భూమ్యా సాకమవస్థితో జలనిధిర్యస్యైవ నిఘ్నో దిశా
నిఘ్నా యస్య సమా భుజావివ యతో ధర్మోఽ ప్యధర్మస్తథా ।
ద్యావాభూమియుగఞ్చ యస్య రుదితాదాసీచ్చ సంస్తమ్భితం
దేవానాఞ్చ నృణాముదేతి తరణిర్యస్యాధికారాద్బహు ॥ 180

వ్యా. భూమ్యా సాకం సహావస్థితో జలనిధిః యస్యైవ నిఘ్న అధీనః, సమాస్సర్వా దిశాః యస్య నిఘ్నాః, ధర్మ అధర్మశ్చ యతో యస్య భుజావివ వర్తేతే, యస్య రుదితా ద్రోదనాత్ ద్యావాభూమియుగమాసీత్ బభూవ, అత ఏవ రోదసీ ఇతి తయోర్నామేతి భావః. దేవానాం నృణాఞ్చావస్థానాయేతి శేషః. ద్యావాభూమియుగం సంస్తమ్భితఞ్చాసీత్, యేనేత్యేవ. యస్యాధికారా న్నియోగాద్బహు = వివిధం యథా తథా తరణిస్సూర్య ఉదేతి. 180

శ్లో॥ ద్యాముగ్రాం పృథివీం దృఢా మకృత యః స్వర్గామృతం పుణ్యవ
త్స్వజ్ఞానాత్మతమోరవి ష్వమృతమ ప్యాస్థాపయామాస యః ।
గన్ధర్వాదిగణం నభ స్యుదసృజ ద్దక్షం దధానా అపః
కుర్వాణా శ్శుచి మాప యద్భువనతాం సర్వామరాస్వాయితః ॥ 181

వ్యా. యః ఉగ్రామపుణ్యవద్భిర్దుష్ప్రాపాం ద్యాం దృఢామకృతపృథివీఞ్చ దృఢామకృత యః పుణ్యవత్సు స్వర్గామృతం స్వర్గసుఖమస్థాపయామాస అజ్ఞానాత్మతమోరవిషు అజ్ఞానరూప-తమసః సూర్యభూతేషు తత్త్వవిత్స్విత్యర్థః అమృతం మోక్షసుఖమప్యాస్థాపయామాస, నభసి గన్ధర్వాదిగణముదసృజత్. దక్షమగ్నిచయనకుశలం యజమానం దధానా ధారయన్తీః ఉత్పాదయన్తీరిత్యేతత్. శుచిం చేతవ్య మగ్నిఞ్చ కుర్వాణా జనయన్తీః అపః జలాని భువనతాం విశ్వత్వమాపయత్ప్రాపయామాస జలమయో హి ప్రపఞ్చః. '**అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్య మపాసృజత్, తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభ**' మితి భాగవతాత్. యశ్చ సర్వామరాస్వాయితః సర్వేషామమరాణాం జీవనభూతః భవతి. 181

శ్లో॥ ఆత్మా పుత్ర ఇతి శ్రుతేస్స భగవాన్ దేవోత్తమో హీశ్వరో
బ్రహ్మాణ్డోదరవర్త్యయం హి సకలా ఆవృత్య కాష్ఠాః స్థితః ।
జాతోఽయం బహుధా భవిష్యతి పునః ప్రత్యఙ్సమస్తాన్తర-
స్సర్వాత్మేన్ద్రియసాధనస్తదధిపస్సర్వాశ్రయస్తిష్ఠతి ॥ 182

వ్యా. బ్రహ్మాణ్డోదరవర్తీ స భగవాన్ దేవోత్తమో హిరణ్యగర్భః ఆత్మా పుత్ర ఇతి శ్రుతే రీశ్వర ఏవ. అయమీశ్వరః సకలాః కాష్ఠా దిశ ఆవృత్య స్థితః. హిః ప్రసిద్ధౌ. అయమీశ్వరః

దేవమనుష్యాదిరూపేణ బహుధా జాతః భవిష్యతి జనిష్యతే చ .మాయయేతి భావః. అయమీశ్వరః సమస్తాన్తరః సమస్తానామన్నమయాదిపఞ్చకోశానామాన్తరః సర్వాత్మేన్ద్రియసాధనః సర్వాణి ఆత్మేన్ద్రియాణి అన్తఃకరణబహిఃకరణాని సాధనాని సుఖాదిరూపాద్యుపలబ్ధిద్వారాణి యస్య స తథోక్తః. తదధిపః తేషామాత్మేన్ద్రియాణామధిపః అధ్యక్షః సర్వాశ్రయః సర్వస్య జగత ఆధారః సర్వకల్పనాధిష్ఠానత్వాదిత్యర్థః. ప్రత్యక్ ప్రత్యగాత్మా సన్ తిష్ఠతి. 182

శ్లో॥ సర్వాత్మా యదయం తతోఽస్య దృశయస్సర్వత్ర వక్త్రాణ్యథో
హస్తాశ్చాపి పదో భవన్తి సకలం వశ్యం భుజాభ్యామిదమ్ ।
భూతైః పఞ్చభిరేష సర్వభువనం చోత్పాదయంస్తిష్ఠతి
స్వస్మిన్నేవ మహిమ్ని హృద్గతమిమం యో వేద ధాతుః పితా ॥ 183

వ్యా. యద్యస్మాదయమీశ్వరః సర్వాత్మా తతస్తస్మాదస్యేశ్వరస్య సర్వత్ర దృశయ శ్చక్షూంషి వక్త్రాణి హస్తాః పదః పాదాశ్చ భవన్తి. అపిశబ్దాత్కర్ణాద్యవయవాన్తరగ్రహణమ్. ఇదం సకలమస్య భుజాభ్యాం ధర్మాధర్మరూపాభ్యాం వశ్యమాయత్తం భవతి. ఏషః పఞ్చభిర్భూతైస్సర్వ భువనముత్పాదయన్ చాదవన్ హరంశ్చ స్వస్మిన్మహిమ్న్యేవ తిష్ఠతి. హృద్గతమిమమీశ్వరం యో వేద స విద్వాన్ ధాతురుత్పాదకస్యాపి ఉత్పాదకో భవతి ఈశ్వరో భవతీత్యేతత్. 183

శ్లో॥ ఓతఃప్రోత ఇవాఖిలే జగతి యస్తన్తుర్వ దీర్ఘః పటే
సోఽస్మాకం జనితా చ బన్ధురముతో ధాతా చ జానాతి సః ।
లోకాంస్తేషు పదాని భోగ్యనిచయం సర్వం విదిత్వా యథా
కర్మాస్మాకమయం ప్రయచ్ఛతి ఫలం సర్వేశ్వరస్సర్వవిత్ ॥ 184

వ్యా. యః పటే దీర్ఘస్తన్తుర్వ తన్తురివ అఖిలే జగతి ఓతః ప్రోతశ్చ సః అస్మాకం జనితోత్పాదకః బన్ధుశ్చ భవతి అముతోఽముష్య జగతో ధాతా విధాతా చ భవతి. సః లోకాన్ తేషు లోకేషు పదాని ఇన్ద్రాదిస్థానాని భోగ్యనిచయమమృతాదిభోగ్యవస్తుకదమ్బఞ్చ జానాతి అయం సర్వవిత్సర్వేశ్వరః పురుషః సర్వం విదిత్వా అస్మాకం యథాకర్మ కర్మానురూపం ఫలం స్వర్గాది ప్రయచ్ఛతి దదాతి. 184

శ్లో॥ విద్వాంసః పరియన్తి లోకనిచయం ప్రాచ్యాదికాష్ఠాచయం
లోకాంస్తత్ర చ లోకపాంశ్చ యుగపత్సర్వాత్మకత్వాత్స్వతః ।
సర్వత్రాపి పరాత్మనోఽస్య సతతావస్థానమీశస్య య-
శ్శాస్త్రాదేత్య గురోః ప్రపశ్యతి బృహద్బ్రహ్మైవ స బ్రహ్మవిత్ ॥ 185

వ్యా. అనాత్మవిదామీశ్వరాత్స్వర్గాదిఫలప్రాప్తిర్దర్శితా. అథాత్మవిదః కిం ఫలమ్భవతీత్యత్రో-చ్యతే - విద్వాంసః ఆత్మవిదః సర్వాత్మకత్వాద్ధేతోః. స్వతః స్వేనైవ. స్వతః స్వస్య సర్వాత్మకత్వా

దితి వా. యుగపదేకకాలావచ్ఛేదేనైవ లోకనిచయం భూరాదిలోకచయం ప్రాచ్యాదికాష్ఠాచయం తత్ర చ లోకేషు దిశాసు చ లోకాన్ లోకపాన్ లోకపాలానిన్ద్రాదీంశ్చ పరియన్తి పశ్యన్తి. సర్వజ్ఞత్వ-మ్ఫలమిత్యర్థః. అథ తత్త్వదర్శనమనూద్య ప్రధానం ఫలం దర్శయతి. యః అస్యేశస్య పరాత్మనః సర్వత్రాపి సతతావస్థానం సతతమవస్థితిం శాస్త్రాద్గురోరుపదేశాచ్చ ఏత్య జ్ఞాత్వా బృహద్బ్రహ్మ ప్రత్యగభిన్నం ప్రపశ్యతి సాక్షాత్పశ్యతి. స బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతి. 185

శ్లో॥ సత్యస్యాస్య పరాత్మనః ప్రథమజో హైరణ్యగర్భో మహాన్
లోకాన్ సప్త దిశో దశాప్యసుభృతో దేవాదిదేహాంస్తథా ।
సృష్ట్వా సర్వమభీత్య తాత్త్వికధియా సత్యం సుఖం చిన్మయం
బ్రహ్మాత్మానమనన్తమేత్య మహతి బ్రహ్మణ్యహో వర్తతే ॥ 186

వ్యా. నను క ఏవం బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మభూత ఇత్యత్రాహ **సత్యస్యేతి.** సత్యస్య పరమార్థస్య ఏతేనాస్మాదన్యత్సర్వమ్మిథ్యైవేతి సూచ్యతే. '**తత్సత్యమతోఽన్యదార్త**'మితి శ్రుతేః అస్య పరాత్మనః ప్రథమజః ప్రథమం జాతో మహాన్ మహాత్మా హైరణ్యగర్భః స్వార్థేఽణ్. సప్త లోకాన్ దశ దిశః అసుభృతః ప్రాణినో దేవాదిదేహాంశ్చ సృష్ట్వా సర్వమపి స్వసృష్టం జగదభీత్య అభివ్యాప్య తాత్త్వికధియా తత్త్వజ్ఞానేన సత్యం సుఖం చిన్మయమనన్తం బ్రహ్మ ఆత్మానమేత్య ఆత్మత్వేన ప్రపద్య సాక్షాత్కృత్యేతి యావత్. ఆత్మానం బ్రహ్మేత్యేతి వా సత్యాది లక్షణం యద్బ్రహ్మ తదభిన్నమాత్మాన-మేత్యేతి వా. ఆత్మానం సత్యాదిలక్షణబ్రహ్మాభిన్నమేత్యేతి వా. మహతి బ్రహ్మణి వర్తతే అహో ఇతి హిరణ్యగర్భచరితం ప్రతి విస్మయః. అయఞ్చ హిరణ్యగర్భోఽతిక్రాన్త ఏవ. తస్యైవముక్తత్వాత్. నాధునాతనః అస్య దేహసద్భావాత్. యద్వా ఆధునికోఽపి హిరణ్యగర్భో గ్రహీతుం శక్యత ఏవ. జీవన్ముక్తస్యాస్య బ్రహ్మణి స్థిత్యుపపత్తేః. 186

శ్లో॥ తప్త్వా జ్ఞానమయం తపస్స భగవాన్ సత్యం స్వరోచిరృతం
సృష్ట్వా రాత్రిదినాత్మకఞ్చ సమయం నానావిధానర్ణవాన్ ।
అబ్దం చన్ద్రరవీ యథాపురమధాద్విశ్వస్య వశ్యాత్మనా
ద్యాం భూమిం గగనఞ్చ తత్ర సకలాన్భోగానపీక్షావశాత్ ॥ 187

వ్యా. కథం ధాత్రా సృష్టం జగదిత్యత్రాహ **తప్త్వేతి.** స్వరోచిః స్వప్రకాశః స భగవానీశ్వరః జ్ఞానమయం తపః తప్త్వా కృత్వా సత్యమృతఞ్చ సృష్ట్వా తతో రాత్రిదినాత్మకం సమయం కాలం సృష్ట్వా, తతో నానావిధానర్ణవాన్సముద్రానబ్దం సంవత్సరాత్మకం కాలం చన్ద్రరవీ చ యథాపురం పూర్వకల్పవదధాత్ససర్జ. తతః విశ్వస్య వశీ స్వామీ సన్ ఆత్మనా స్వేనైవ ఈక్షావశాత్సఙ్కల్పాత్ ద్యాం భూమిం గగనం లోకత్రయమిత్యర్థః. తత్ర సకలాన్ భోగాంశ్చ అధాత్. 187

శ్లో॥ ప్రాక్కల్పే పురుషైః కృతా బహువిధా ధర్మా అధర్మాః ఫలం
దాతుం స్వప్రవణా యదా ప్రజనయన్ లోకాన్ సముద్రస్తథా ।

రాజాముష్య వృషా గిరేః కుహరవద్దేహాన్తరభ్రే స్థితః
పుణ్యేఽవ్యేఽత్యధికే సువాన ఇవ నశ్చన్ద్రః ప్రవృద్ధో బృహత్ ॥ 188

వ్యా. కదా జగత్సృష్టిరత ఆహ ప్రాక్కల్పే పురుషైర్జీవైః కృతా బహువిధా ధర్మా అధర్మాశ్చ స్వం ఫలం దాతుం యదా ప్రవణా ఉన్ముఖా అభవన్ తదా లోకాన్ ప్రజనయన్ ప్రపఞ్చం పునరుత్పాదయన్ సముద్రస్తద్వదతిగమ్భీరః. సమ్మోదాఖ్యపరమానన్దస్వభావత్వాద్వా సముద్రః. సమ్యగుద్రవతీ ఉత్పద్యతే జగదస్మాదితి వా సముద్రః. అముష్య జగతో రాజా వృషా భక్తానాం కామ ప్రవర్షకః. గిరేః కుహరవద్దర్యామివ. పుణ్యే పవిత్రే అవ్యే అవనహేతౌ అత్యధికే ఇతరావయవేభ్యోఽత్యన్తమధికే శ్రేష్ఠే దేహాన్తరభ్రే హృదయాకాశే హృత్పుణ్డరీకచ్ఛిద్రే ఇత్యర్థః. స్థితః సువానః ప్రేరకః అన్తర్యామీ నః చన్ద్ర ఇవ ఆహ్లాదక ఇతి శేషః. స్థిత ఇతి వా. ప్రవృద్ధః ప్రకర్షేణ వృద్ధః యస్మాద్వృద్ధ్యతిశయవద్వస్తు నాస్తి స ఇత్యర్థః. అత ఏవ బృహద్బ్రహ్మ భవతీతి శేషః – స భగవానితి కర్తుః పూర్వశ్లోకాదత్రానువృత్తిః. స భగవాన్ లోకాన్ ప్రజనయన్ సముద్రో భవతి. చన్ద్ర ఇవాహ్లాదకః. ప్రవృద్ధశ్చ సన్ బృహద్భవతీత్యన్వయః. యద్వా – సముద్రత్వాదివిశేషణ విశిష్టస్స భగవాన్ బ్రహ్మ భవతి. అథవా సముద్రత్వాది విశేషణవిశిష్టస్స భగవాన్ బృహదివ ప్రవృద్ధో భవతి. యద్వా బృహద్బ్రహ్మాభిన్నస్సముద్రత్వాదివిశేషణవిశిష్టస్స భగవాన్ప్రవృద్ధో భవతి. 188

శ్లో॥ సోమోఽసౌ విభురీశ్వరస్సకలవిద్వహ్న్యాత్మనా తిష్ఠతి
ధ్యాయన్తోఽగ్నిమతస్తరన్తి విపదో భస్మీకరోతి ద్విషః ।
ధ్యాతౄణాం దహనస్స నావిక ఇవామ్భోధిఞ్చ నావా జనం
భక్తం స్వస్య వితారయత్యఘచయం ధత్తే చ సర్వార్థగమ్ ॥ 189

వ్యా. తస్యైవేశ్వరస్యాగ్నిరూపేణ ధ్యానం ఫలఞ్చాహ. సోమః ఉమయా బ్రహ్మవిద్యయా సహిత స్సోమః విభుః వ్యాపకః సకలవిత్సర్వజ్ఞః అసావీశ్వరః వహ్న్యాత్మనా తిష్ఠతి. అతో హేతోః అగ్నిం ధ్యాయన్తః పురుషాః విపదస్తరన్తి. దహనః ధ్యాతౄణాం స్వసేవినాం ద్విషః భస్మీకరోతి. స దహనః నావికః నావా జనమమ్భోధిమివ స్వస్య భక్తం జనమఘచయం వితారయతి విశేషేణ తారయతి. తఞ్చ భక్తం సర్వార్థగం సర్వానర్థాన్ పుత్రపౌత్రాదీన్ భూహిరణ్యాదీంశ్చ గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి సర్వార్థగః తం ధత్తే కరోతి చ. 189

శ్లో॥ తోయం బ్రహ్మణి కల్పితం జ్వలతి హి జ్యోతిర్మయం మాయయా
దేహాదేః ప్రవివేచితస్య మమ తజ్జ్యోతిః స్వరూపం జ్వలత్ ।
జ్యోతి ర్బ్రహ్మ తదేవ చాహమహమిత్యన్తః స్ఫురత్యేష యో
జీవో బ్రహ్మ స ఏవ మాం జలమహం వహ్నౌ క్షిపామ్యాత్మని ॥ 190

వ్యా. నిష్పాపస్యైవ శుద్ధచిత్తస్య బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః. తచ్చ పాపమగ్నినా నాశ్యత ఇత్యుక్తమిదానీమపాం ప్రాశనం సర్వపాపహరముచ్యతే. **తోయమితి** - తోయం బ్రహ్మణి మాయయా కల్పితమత ఏవ జ్యోతిర్మయమధిష్ఠానచైతన్యస్వరూపం సత్ జ్వలతి భాతి హి. దేహాదేస్సకాశాత్ప్రవివేచితస్య మమ తదేవ జ్యోతిరధిష్ఠానచైతన్యం స్వరూపమ్. జ్వలత్స్వప్రకాశం జ్యోతిరధిష్ఠానచైతన్యమేవ బ్రహ్మ. అహఞ్చ తదేవ బ్రహ్మైవ. య ఏష జీవః అహమితి అన్తర్హృదయమధ్యే స్ఫురతి స జీవో బ్రహ్మైవ. జలం జలరూపం మా మహం వహ్నౌ అగ్నిరూపే ఆత్మని మయి క్షిపామి జుహోమి. బ్రహ్మణి సర్వస్య కల్పితత్వాత్, మమ చ బ్రహ్మాభిన్నత్వా త్కల్పితస్య చాధిష్ఠానానతిరిక్తత్వాజ్జలం వహ్నిశ్చేత్యుభయమహమేవేత్యర్థః. అత్ర వహ్ని ర్జఠరాగ్నిరితి వేద్యమ్. 190

శ్లో॥ వేదానామృషభో జగన్మయతనుర్యో వేదసారః ప్రజా-
నాథస్యాభిమతశ్చ తత్ప్రణవగస్స బ్రహ్మవిద్యాం సతామ్ ।
శక్యః ప్రాప్తుమనాదిరాదిరముతః ప్రోవాచ జిజ్ఞాసవే
దేవర్షిస్వపితృప్రజాయ భగవాంస్తేభ్యో నమస్కుర్మహే ॥ 191

వ్యా. యః వేదానామృషభః శ్రేష్ఠః జగన్మయతనుః విశ్వరూపః ప్రజానాథస్య వేదసార ఇత్యభిమతశ్చ. తత్ప్రణవగః తేన ప్రణవేన ప్రతిపాద్యమాన ఇత్యర్థః. అర్థో హి శబ్దే వర్తతే. సతాం ప్రాప్తుం శక్యః అనాదిః అముతో జగత ఆదిః కారణఞ్చ స భగవాన్ ఈశ్వరః. హిరణ్యగర్భః పరమేశ్వర ఇత్యేవ వా. అస్మిన్ పక్షే హిరణ్యగర్భద్వారేతి శేషః. జిజ్ఞాసవే దేవర్షిస్వపితృప్రజాయ బ్రహ్మవిద్యాం ప్రోవాచ. తేభ్యః బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాప్తవద్భ్యః దేవాదిభ్యః నమస్కుర్మహే. బ్రహ్మవిన్నమ-స్కారస్య దురితనాశనద్వారా చిత్తశుద్ధిపూర్వకం బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తియోగ్యత్వసమ్పాదకత్వాదితి భావః. ఏతేన బ్రహ్మ వివిదిషోర్బ్రహ్మవిన్నమస్కారోఽప్యవశ్యం కర్తవ్య ఇతి సూచితమ్. 191

శ్లో॥ జ్ఞాతవ్యం తపసా బృహత్సుమతిభిస్సాక్షాదృతం తత్తపః
సత్యఞ్చ శ్రవణం శమో వితరణం యజ్ఞస్తథాస్వాధ్యాయనమ్ ।
త్రైలోక్యాత్మకమస్తి యద్బృహదిదం వైరాజదేహాత్మకం
తస్యోపాసనముత్తమం తప ఇదం సమ్యఙ్ముముక్షో! కురు ॥ 192

వ్యా. బ్రహ్మజ్ఞానసాధనమాహ. తపసా బృహద్బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమ్. కైరిత్యత ఆహ సుమతిభి రితి. దుర్మతీనాం తపస్యేవానధికారాదితి భావః. కథం జ్ఞాతవ్యమత ఆహ సాక్షాదితి - "**తపసా బ్రహ్మ విజిజ్ఞాసస్వ**"తి శ్రుతేః తపసస్స్తుతిరేవేయమ్. నహి తపసా బ్రహ్మసాక్షాత్కారః. కిన్తు తపో జన్యేన జ్ఞానేనైవేతి. తపస్తు బ్రహ్మజిజ్ఞాసాజనకమేవ. తమేవ తం వివిదిషన్తి. తపసాఽ నాశకేనేతి శ్రుతేః. విజిజ్ఞాసస్వేతి సన్నన్త శ్రుతేశ్చ. యద్వా సాక్షాత్తపసా దమ్భాదిరహితేన తపసే-త్యర్థః. కిన్తత్తపోఽత ఆహ - ఋతం తత్తప ఇతి. మనసా యథార్థవస్తుచిన్తనమ్ ఋతమ్. తథా

సత్యం యథార్థ భాషణం తపః. శ్రవణం వేదవేదాన్తార్థశ్రవణం తపః – శమః మన ఇన్ద్రియోపరతి స్తపః. వితరణం దానం తపః. యజ్ఞః దేవయజనం తపః – సర్వమపీదం తపోఽర్వాక్తన-మనుత్తమమేవ. కిన్తర్హ్యుత్తమం తపోఽత ఆహ. వైరాజదేహాత్మకం విరాట్పురుషరూపం త్రైలోక్యాత్మకం యదిదం బృహ ద్బ్రహ్మాస్తి తస్య విరాజ ఉపాసనముత్తమం తపః. విరాట్పురుషావ-చ్ఛిన్నపరమాత్మధ్యానే కృతే సతి అనవచ్ఛిన్న బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్య సులభత్వాదితి భావః. తస్మాద్ధే ముముక్షో ఇదం విరాడుపాసనం సమ్యక్కురు. 192

శ్లో॥ పున్నాగస్య సుపుష్పితస్య సురభిర్దూరాద్యథా వాతి వా
పున్నాగస్య సుకర్మణశ్శుభయశో వాతి ద్యులోకం భువః ।
పద్యామాహరతేవ డమ్బరభువా గర్తేఽసిధారాం స్థితాం
రక్ష్యో బుద్ధిమతాఽనృతా దహరహః స్వాత్మా ద్విలోకచ్ఛిదః ॥ 193

వ్యా. తచ్చ విరాడుపాసనం తపశ్శుద్ధచిత్తస్యైవ సమ్భవతి. నాశుద్ధచిత్తస్య చిత్తశుద్ధిశ్చ విహితకర్మానుష్ఠానాదేవ భవతీతి విహితం కర్మ ప్రశంసతి, నిషిద్ధం కర్మ చ నిన్దతి, నరకహేతుత్వాత్. **పున్నాగస్యేతి** యథా సుపుష్పితస్య పున్నాగస్య వృక్షస్య సురభిర్ఘ్రాణతర్పణో గన్ధః దూరాద్వాతి వాయునా సహాగచ్ఛతీ వా, తథా సుకర్మణః శోభనయజ్ఞాదికర్మవతః పున్నాగస్య పురుషశ్రేష్ఠస్య శుభయశః భువః భూతలాద్ద్యులోకం వాతి గచ్ఛతి లోకద్వయం వ్యాప్నోతీత్యర్థః. గర్తే స్థితా మసిధారాం పద్యా మాహరతా ఆక్రామతా డమ్బరభువా డమ్బరో జాతివిశేషః – తస్మాద్భవతీతి డమ్బరభూః – తేన డమ్బరజాతీయేనేత్యర్థః. ఇవ. బుద్ధిమతా ద్విలోకచ్ఛిదః లోకద్వయనాశకా దనృతాత్పాపా దహరహః ప్రత్యహం స్వాత్మా రక్ష్యః అసిధారాం గర్తస్థాం పద్యామాక్రామన్ డమ్బరో యథా స్వాత్మానమతిజాగరూకతయా రక్షతి, సతి ప్రమాదే గర్తే వా పతిష్యామి అసిధారయా వా విదీర్ణో భవిష్యామీతి భయాత్ ఏవం బుద్ధిమాన్ యద్యహం ప్రమాదాత్పాపమాచరేయం తర్హి నరకం వా గచ్ఛేయం, స్థావరతాం వా ప్రాప్నుయామితి భయాదాత్మానం రక్షేదిత్యర్థః. 193

శ్లో॥ యో దేవేషు పితామహశ్చ కవిషు ప్రాచేతసో బ్రాహ్మణే-
ష్వాద్యో ధాతృసుతో మృగేషు మహిషః శ్యేనస్తథా పక్షిషు ।
అశ్వత్థో ధరణీరుహేషు విదితస్సోమః పవిత్రేషు వా
సూర్యేన్ద్వగ్న్యనిలాత్మఖాద్రిధరణీసిన్ధ్వాదిలోకోఽపి సః ॥ 194

వ్యా. ఏవం కర్మణా శుద్ధచిత్తః పరమాత్మానం విజానీయాత్ – స చ పరమాత్మా – ఆదావేవ స్వస్వరూపేణ జ్ఞాతుం న శక్యత ఇతి తావత్పరమేశ్వరస్య విభూతీరాహ **య ఇతి** – యః దేవేషు మధ్యే పితామహో హిరణ్యగర్భః, కవిషు ప్రాచేతసో వాల్మీకిః, బ్రాహ్మణేషు ఆద్యః ప్రథమజో ధాతృసుతః వసిష్ఠ ఇత్యర్థః మృగేషు మహిషః – పక్షిషు శ్యేనః – ధరణీరుహేషు వృక్షేషు అశ్వత్థః – పవిత్రేషు పావనేషు వస్తుషు మధ్యే సోమస్సోమలతా ఇతి విదితః స

ఏవేశ్వర ఇతి వాక్యశేషః. కిమేవం కథనేన. సూర్యేన్ద్వగ్న్యనిలాత్మఖాద్రిధరణీసిన్ధ్వాదిలోకః సూర్యః, ఇన్దుః, అగ్నిః, అనిలః, ఆత్మా దేహః, ఖం గగనం, అద్రిః, ధరణీ భూః, సిన్ధుస్సముద్రః ఏతదాదిస్సర్వోపి లోకస్స ఈశ్వర ఏవ. 194

శ్లో॥ ఏకాం లోహితశుక్లకృష్ణగుణవత్తేజోఽమ్బుభూమ్యాత్మికాం
మాయాం దేవమనుష్యపత్రగపశుక్రిమ్యాదిభూతోదయామ్ ।
ఏకోఽనాదిరజాం భజన్ హి పురుషో మూఢః పతత్యమ్బుధౌ
సంసారే పురుషోఽపరస్తు విబుధో హిత్వాఽమృతం విన్దతే ॥ 195

వ్యా. స్థూలారున్ధతీన్యాయేన తావత్సర్వం జగదీశ్వర ఇత్యుక్తమిదానీం తథైవ జీవ ఈశ్వర ఇత్యుచ్యతే **ఏకామితి**. లోహితశుక్లకృష్ణ గుణవత్తేజోమ్బుభూమ్యాత్మికాం లోహితశుక్లకృష్ణాఖ్య రూపవత్యస్తేజోఽమ్బుభూమయః తదాత్మికాం తద్రూపాం తదాత్మనా పరిణతామిత్యర్థః. దేవమనుష్యపత్రగపశుక్రిమ్యాదిభూతోదయాం, దేవా, మనుష్యాః, పత్రగాః పక్షిణః, పశవః, క్రిమయః, తదాదీనాం భూతానాం ప్రాణినాముదయో యస్యాస్తాం తథోక్తాం భౌతికాకారేణ పరిణతామిత్యర్థః. అజామనాదిమేకాం మాయాం ప్రకృతిం భజన్ సేవమానః అనాదిరజ ఏకః మూఢః పురుషః జీవః సంసారేఽమ్బుధౌ పతతి. స జీవ ఈశ్వర ఇతి వాక్యశేషః. అథారున్ధతీమివేశ్వరమేవ దర్శయతి పురుష ఇతి. అపరోఽన్యో విబుధో విద్వాన్ సర్వజ్ఞః పురుషస్తు హిత్వా మాయామితి శేషః అమృతం స్వానన్దం విన్దతే అనుభవతి. ఆత్మారామస్సన్ వర్తతే. స ఈశ్వర ఇతి వాక్యశేషః. నను యద్యేవం తర్హి జగన్నేశ్వరః జీవో నేశ్వర ఇత్యాపతితమ్. న చేష్టాపత్తిః జీవేశ్వరాభేదవాదాభ్యుపగమాత్తవేతి చేదుచ్యతే. ఏకస్యైవేశ్వరస్య మాయయా జగద్భావ ఇవ జీవభావోఽప్యాపతితః. నతు వస్తుత ఇతి జీవేశ్వరాద్వైతస్యాక్షతేః. న చ జగదీశ్వరా ద్వైతమపి ప్రాప్తమితి వాచ్యమ్. తస్యేష్టాపత్తేః. సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి హి శ్రూయతే ఇతి. 195

శ్లో॥ సర్గానన్తరజా ప్రజా న పురుషాదన్యా ఘటో వా మృదః
సర్గాత్ప్రాక్పురుషాత్పరం కిమపి నో బ్రహ్మైకమేవాస్తి యత్ ।
జీవస్సన్నయమేక ఏవ సకలాన్ దేహానను ప్రావిశత్
జీవోఽస్మాత్తదనన్య ఏవ జగతా తాదాత్మ్యవాన్ షోడశీ ॥ 196

వ్యా. నను కస్మాజ్జగదీశ్వర ఇత్యుచ్యతే తత్రాహ. ఘటః మృదః వా ఇవ సర్గానన్తరజా ప్రజా పురుషాదన్యా న భవతి. జగతః పురుషకార్యత్వేన పురుషాదనన్యత్వాజ్జగత్పురుష ఇత్యుక్తమ్. యథా మృత్కార్యత్వేన మృదనన్యత్వాద్ఘటో మృదిత్యుచ్యతే తద్వదితి. నను జగతఃకారణం పురుషాదన్యదేవాస్తు అత ఆహ. యద్యస్మాత్ బ్రహ్మైకమేవాస్తి తస్మాత్సర్గాత్ప్రాక్పురుషాత్పర–మన్యత్కిమపి నాస్తి. పురుషస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్. న చావ్యాకృతమస్తీతి వాచ్యమ్. తస్య పురుషశక్తిత్వేన పురుషాదనన్యత్వాత్. న హ్యగ్నిశక్తిరగ్నేరన్యా. నను పురుషకార్యత్వాజ్జగత్పురుష ఏవేత్యుచ్యతాం

నామ. అనాదిర్జీవః కథం పురుష ఇత్యుచ్యతే – పురుషస్యాకార్యం హి జీవః. తత్రాహ – ఏక ఏవాయం పురుషః జీవస్సన్ సకలాన్ దేహాననుప్రావిశదనుప్రవిష్టః ప్రతిబిమ్బరూపేణావచ్ఛిన్నత్వ–రూపేణ ఏవేతి భావః. తత్తస్మాజ్జీవః అస్మాత్పురుషాదీశ్వరాదనన్య ఏవ. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బాదనన్యత్వాద్యవచ్ఛిన్నస్య చానవచ్ఛిన్నాదనన్యత్వాత్. కథమస్య జీవత్వమత ఆహ. జీవః షోడశీ ప్రాణాదిషోడశకలావాన్. జగతా స్థావరజఙ్గమాత్మకేన ప్రపఞ్చేన తాదాత్మ్యవాంశ్చ భవతి. మాయయేతి భావః. ఈశ్వరస్యైవ మాయాప్రయుక్తేన కలావత్త్వేన దేహవత్త్వేన చ సంసారిజీవత్వం ప్రాప్తమ్. నత్వీశ్వరాదన్యః కశ్చిజ్జీవోఽస్తి ఇతి భావః. 196

శ్లో॥ బ్రహ్మజ్ఞానదమీశ్వరఞ్చ ధిషణా సమ్ప్రేరకం దేశికా–
కారేణాత్మకలోపదేశకమముం సమ్ప్రార్థయేతేతి నా ।
ఆచార్యం ప్రదిశాద్య దేహి ధిషణాం నిర్మూలయైనశ్చయం
దుస్స్వప్నాభజగత్ప్రతీతిమపి మే జ్ఞానఞ్చ భద్రం దిశ ॥ 197

వ్యా. కథం తర్హి జీవస్య సంసారనివృత్తిరిత్యత ఈశ్వరప్రార్థనయేత్యాహ. నా జీవః మనుష్య ఇతి వా ధిషణా సమ్ప్రేరకమన్తర్యామిరూపేణ బుద్ధిప్రేరకదేశికాకారేణ గురురూపేణాత్మక–లోపదేశకం బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టారం చైతన్యాత్మనా బ్రహ్మజ్ఞానప్రదఞ్చాముమీశ్వరమితి సమ్ప్రార్థయేత ఇతి కిమత ఆహ – అద్య ఆచార్యం ప్రదిశ, ధిషణాం దేహి, ఏనశ్చయం పాపబృన్దం నిర్మూలయ. దుస్స్వప్నాభజగత్ప్రతీతిం దుస్స్వప్నతుల్యజగద్భ్రాన్తిం చ నిర్మూలయ–మే భద్రం మఙ్గలం మోక్షప్రదత్వాదితి భావః. జ్ఞానమహం బ్రహ్మాస్మీత్యాకారకం దిశ. 197

శ్లో॥ అమ్భోధేరివ వీచయో ద్యుతిమయాద్భూతాన్యభూవన్పరా–
దవ్యక్తోపహితాద్విభోః శ్రుతిగణే గూఢాఽభిధాఽస్యోమితి ।
అస్యోపాంశుజపాదయేదమృతతాం విద్వానిదం వర్తతే
దేవానాం రసనా ముఖేష్వివ తథా మోక్షారినాభ్యాయితమ్ ॥ 198

వ్యా. ఏవమీశ్వరం సంప్రార్థ్య తతః కిం కుర్యాదత ఆహ. అమ్భోధేరితి – అమ్భోధేస్సకాశా–ద్వీచయ ఇవ ద్యుతిమయాదవ్యక్తోపహితాత్పరాద్విభోః ఈశ్వరాత్సకాశాద్భూతాని బ్రహ్మాదిస్తమ్బ పర్యన్తాని అభూవన్. అస్య ఈశ్వరస్య ఓమిత్యభిధా నామ శ్రుతిగణే గూఢా. విద్వాన్ అస్య ఓఙ్కారస్య ఉపాంశుజపాత్ ధ్యానకాలే శనైరుచ్చార్యమాణాజ్జపాత్, అమృతతామమరణత్వం మోక్షమితి యావత్, అయేత్ప్రాప్నుయాత్. ఇదమక్షరం దేవానాం ముఖేషు రసనా జిహ్వేవ వర్తతే. దేవా అప్యోఙ్కారం జపన్తీత్యర్థః. తథా ఇదమక్షరం మోక్షారినాభ్యాయితం మోక్షరూపచక్రస్య నాభివదాచరితం చక్రస్య నాభివన్మోక్షస్యేదమాశ్రయభూతమిత్యర్థః. 198

శ్లో॥ జ్ఞానం యజ్ఞముపాశ్రితా హి మునయశ్చిత్తే ధరన్తో బృహ-
త్తన్నామ ప్రణవం బ్రువన్తి సనమస్కారాస్సదా బ్రహ్మణే ।
గౌరోఽయం ప్రణవాత్మకశ్చ వృషభః శృంగైశ్చతుర్భిర్యుతోఽ
కారోకారమకారనాదకపటైస్తత్త్వం పరం వాన్తవాన్ ॥ 199

వ్యా. ఉక్తార్థే విద్వదాచారం ప్రమాణయతి. జ్ఞానం యజ్ఞముపాశ్రితా మునయస్సన్న్యాసినః చిత్తే బృహద్బ్రహ్మ ధరన్తస్సన్తః సనమస్కారాః నమస్కుర్వన్తస్సన్త ఇత్యర్థః. బ్రహ్మణే బ్రహ్మార్థం బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థమితి యావత్. తన్నామ ఈశ్వరాభిధానం ప్రణవం బ్రువన్తి ఉచ్చరన్తి హిః ప్రసిద్ధౌ ప్రణవమేవ వర్ణయతి. అకారోకారమకారనాదకపటైః చతుర్భిః శృఙ్గైర్విషాణైర్యుతః గౌరశ్శుద్ధః శ్వేతశ్చ అయం ప్రణవాత్మకః వృషభః. ఇదం పరంతత్త్వం బ్రహ్మతత్త్వం వాన్తవాన్ ఉజ్జగార ప్రతిపాదయతి స్మేత్యర్థః. 199

శ్లో॥ ఆస్తే శృఙ్గచతుష్కమస్య బృహతః పాదాస్త్రయస్త్వాత్మని
ప్రాజ్ఞస్తైజసవిశ్వకౌ పరమహద్విశ్వమ్భరా దైవతే ।
శక్తీ ద్వే చిదచిన్మయే తు శిరసీ లోకాః కరా స్సప్త గౌ
ర్బద్ధోఽయం ప్రణవ స్త్రిధా వదతి తద్వ్యాప్తం సమస్తం యతః ॥200

వ్యా. అస్య ప్రణవస్య బృహతో బ్రహ్మణః శృఙ్గచతుష్కం పూర్వోక్తమస్తి. ఆత్మని అధ్యాత్మం ప్రాజ్ఞః తైజసవిశ్వకౌ తైజసో విశ్వశ్చేతి త్రయః పాదాస్సన్తి. దైవతే అధిదైవతం పరమహద్విశ్వమ్భరాః పర ఈశ్వరః మహాన్ హిరణ్యగర్భః విశ్వమ్భరో విరాడితి త్రయః పాదా అస్య సన్తి. అస్య చిదచిన్మయే చిదచిద్రూపే ద్వే శక్తీ తు శిరసీ సప్త లోకాః కరాః అయం ప్రణవాఖ్యో గౌర్వృషభః. త్రిధా త్రిప్రకారైః. విశ్వాద్యాత్మనా పరాద్యాత్మనా చేత్యర్థః. బద్ధః యతో యేన సమస్తం వ్యాప్తం తద్బ్రహ్మ వదతి ప్రతిపాదయతి. 200

శ్లో॥ విశ్వాద్యాస్త్రివిధా విధాయ వపుషి బ్రహ్మాండగర్భే విరా-
ణ్ముఖ్యాశ్చ త్రివిధా విధాయ నిహితం జ్యోతిర్మయం బ్రహ్మ తత్ ।
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిధాతృ పణిభిస్సజ్గోప్యమానం మహా-
వాక్యార్థం సుగురూపదేశవశతో జానాతి ధన్యః పుమాన్ ॥ 201

వ్యా. బ్రహ్మణస్తత్త్వం తద్వేదనోపాయం చాహ విశ్వాద్యా ఇతి. వపుష్యస్మిన్ శరీరే అధ్యాత్మమిత్యర్థః. విశ్వాద్యాః విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాత్మికాః త్రివిధాః తిస్రో విధా విధాయ. బ్రహ్మాండగర్భే విరాణ్ముఖ్యాః విరాడ్ఢిరణ్యగర్భేశ్వరాత్మకాః త్రివిధాః విధాయ నిహితం స్థితం జ్యోతిర్మయం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిధాతృ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తీనాం స్రష్టృ పణిభిః పణః స్తుతిః స ఏషామస్తీతి పణినః తైః స్తోతృభిః సజ్గోప్యమానం మహావాక్యార్థం మహావాక్యానాం తత్త్వమస్యాదీనామర్థ

మభిధేయభూతం తద్బ్రహ్మ ధన్యః నిష్పాపః పుమాన్ సుగురూపదేశవశతః శోభనస్య తత్త్వం సాక్షాత్కృతవత ఇత్యర్థః గురోరుపదేశవశాత్ జానాతి. 201

శ్లో॥ దేవానాం ప్రథమం పురః స్వవపుషో యో జాయమానం మహాన్
విశ్వస్మాదధికో హిరణ్యజఠరం వేదైకవేద్యః పుమాన్ ।
సర్వజ్ఞర్షిగణే మహర్షిరయతే సోఽయం పరాత్మేశ్వరః
సంసారార్ణవతారకాత్మవిషయస్మృత్యా యునక్త్వాత్మనః ॥ 202

వ్యా. ఆత్మస్మృతిలాభాయేశ్వరః ప్రార్థయితవ్య ఇతి వక్తుమీశ్వరం ప్రార్థయతే. మహాన్ విశ్వస్మాదధికః వేదైకవేద్యః సర్వజ్ఞర్షిగణే మహర్షిరుత్తమః యః పుమానీశ్వరః దేవానాం ప్రథమం శ్రేష్ఠం పుర ఆదౌ స్వవపుషః అవ్యక్తోపహితచైతన్యలక్షణాత్స్వాకారాజ్జాయమానం హిరణ్యజఠరం హిరణ్యగర్భమయతే పశ్యతి ప్రతికల్పం పశ్యతీత్యర్థః. సోఽయం పరాత్మా ఈశ్వరః ఆత్మనః జీవాన్ ఉపాధిభేదాద్బహుత్వమ్. సంసారార్ణవతారకాత్మవిషయస్మృత్యా సంసారార్ణవబ్రహ్మాభిన్నాత్మ విషయస్మరణేన యునక్తు యోజయితుమత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనఞ్చేతి గీతావచనాత్. 202

శ్లో॥ యస్మాదస్తి పరం న వస్తు భువనే నైవాపరం కిఞ్చన
జ్యాయో నాస్తి న చాల్పమప్యపగతద్వైతం తదేకం బృహత్ ।
స్తబ్ధోఽయం దివి తిష్ఠతి క్షితితలే వృక్షో యథా నిశ్చల-
స్తేనేదం పురుషేణ పూర్ణమఖిలం బ్రహ్మైవ నేదం జగత్ ॥ 203

వ్యా. కోఽసావాత్మా యద్విషయా స్మృతిః ప్రార్థ్యతేఽత ఆహ - **యస్మాదితి**. యద్వా కీదృశీ సా స్మృతిరత ఆహ **యస్మాదితి** - భువనే యస్మాత్పరమధికం గుణత ఇత్యర్థః. వస్తు నాస్తి, అపరమపకృష్టం వా కిఞ్చన కిఞ్చిదపి వస్తు నైవాస్తి, కిఞ్చనేత్యనేన సమస్యాపి ప్రతిషేధః కృతః. యస్మాజ్జ్యాయోఽధికం ప్రమాణత ఇత్యర్థః, నాస్తి అల్పం చ నాస్తి, అపిశబ్దాదృత్సమఞ్చ నాస్తి, అత ఏవ తదాత్మాభిన్నం బృహదపగతద్వైతమేకమేవ. అయం బ్రహ్మాభిన్న ఆత్మా స్తబ్ధః నిశ్చలస్సన్ దివి స్వాత్మని తిష్ఠతి తత్ర దృష్టాంతమాహ యథా క్షితితలే వృక్షో నిశ్చలస్సన్ తిష్ఠతి తద్వత్ ఇదమఖిలం జగత్ తేన బ్రహ్మాభిన్నేన పురుషేణాత్మనా పూర్ణం వ్యాప్తం భవతి తస్మాదిదం జగత్త్వేన ప్రతీయమానం వస్తు బ్రహ్మైవ భవతి న తు జగత్. యథా మృద్వ్యాప్తో ఘటో మృదేవ న ఘటస్తద్వత్. 203

శ్లో॥ బ్రహ్మాభిన్నపరాత్మతత్త్వవిషయా నేయం స్మృతిః కర్మణా
లభ్యా న ప్రజయా ధనేన న తథా త్యాగేన లభ్యా బుధైః ।
త్యక్త్వా సర్వమిదం జితేన్ద్రియచయా ఏకాగ్రచిత్తా బుధా
జ్యోతిః స్వాత్మని సంస్థితం పరతరం స్వర్గాదయన్తే బృహత్ ॥ 204

వ్యా. ఆత్మస్మృతిలాభోపాయమాహ. బ్రహ్మాభిన్నపరాత్మతత్త్వవిషయా ఇయం స్మృతిః కర్మణా న లభ్యా లబ్ధుం శక్యా. ప్రజయా న లభ్యా. తథా ధనేన న లభ్యా. కిన్తు బుధైః త్యాగేన లభ్యా. కథం తత్రాహ. బుధాః సర్వమిదం దృష్టమానుశ్రవికఞ్చ త్యక్త్వా జితేన్ద్రియచయా ఏకాగ్రచిత్తాశ్చ సన్తః స్వాత్మని బుద్ధౌ సంస్థితం స్వర్గాదపి పరతరం శాశ్వతత్వాదితి భావః. జ్యోతిః జ్ఞానస్వరూపం బృహద్బ్రహ్మ అయన్తే ప్రాప్నువన్తి. 204

శ్లో॥ యే సన్న్యస్య గురోర్ముఖాదధిగతశ్రుత్యన్తతత్త్వా జిత
ప్రాణాశ్శుద్ధహృద శ్శరీరపురమధ్యావస్థితే నిర్మలే ।
అల్పేఽస్మిన్ హృదయామ్బుజే పరగృహే నిశ్శోకమభ్రం బృహ
ద్ధ్యాయన్తి ప్రతిపద్య తత్త్వమిహ తే బ్రహ్మైవ దేహక్షయే ॥ 205

వ్యా. తీవ్రప్రజ్ఞాః జ్ఞానమాత్రదేవ ముచ్యన్తే మన్దప్రజ్ఞానాన్తు ధ్యానమావశ్యకమితి ధ్యానమాహ **య ఇతి**. యే సన్న్యస్య గురోర్ముఖాదధిగతశ్రుత్యన్తతత్త్వాః ప్రాప్తవేదాన్తతత్త్వాః జితప్రాణాః శుద్ధహృదశ్చ సన్తః శరీరపురమధ్యావస్థితే నిర్మలే అల్పే అస్మిన్నితి కరం హృదయప్రదేశ మానీయాఽభినీయదర్శనమ్. పరగృహే బ్రహ్మధామ్ని హృదయామ్బుజే నిశ్శోకం నిస్సంసార-మభ్రం గగనతుల్యం పరమాకాశం వా బృహద్బ్రహ్మ ధ్యాయన్తి తే ఇహ జీవద్దశాయామేవ తత్త్వం ప్రతిపద్య దేహక్షయే బ్రహ్మైవ భవన్తి. 205

శ్లో॥ యో వేదాదిగతః స్వరః పరతరో వేదాన్తవేద్యస్తదో-
ఙ్కారస్యాదిపదం విరాజమమిమం విశ్వాత్మకం చోస్వరే ।
ధీమాంస్తైజసకాఞ్చనోదరమయే సమ్యగ్విలాప్యాథ తం
ప్రాజ్ఞో వ్యాకృతరూపమే ప్రకృతితో లీన స్త్రిపాదోమితి ॥ 206

శ్లో॥ ధ్యాత్వా తత్ప్రకృతేః పరం ద్యుతిమయం బ్రహ్మైన్యమాత్రామయే
నాదేతత్పరమాత్మనోఽధికతరధ్యేయస్య చాసత్త్వతః ।
ధ్యాయేతన్వహమాత్మబోధమమునా జ్ఞేయో హి శుద్ధాత్మనా
ధ్యానేనైష పురః పుమానధిగమాదస్యామృతం లభ్యతే ॥ 207

వ్యా. యస్సాక్షాద్బ్రహ్మధ్యానాసమర్థః తస్యేదముచ్యతే. పరతరః సర్వేషు వర్ణేషు అత్యుత్కృష్టః వేదాదిగతః వేదోపక్రమం ప్రాప్తః ఓఙ్కారపూర్వకత్వాద్వేదోపక్రమస్య వేదాన్తవేద్యశ్చ యః స్వరః వర్ణః ఓమిత్యక్షరమితి యావత్. తదోఙ్కారస్య తస్య ఓఙ్కారస్య ఆదిపదమాద్యవయవం విరాజం విరాడ్రూపం విశ్వాత్మకం చ ఇమమ్ అమ్ అకారమ్. తైజసకాఞ్చనోదరమయే తైజసహిరణ్యగర్భా-త్మకే తదభేదేన ధ్యాతే ఇత్యర్థః. ఉస్వరే ఉకారే సమ్యగ్విలాప్య అథ తముకారం ప్రాజ్ఞావ్యాకృత రూపమే ప్రాజ్ఞావ్యాకృతాత్మమే మకారే విలాప్య ఇత్యేవం త్రిపాదోఙ్కారః ప్రకృతితః ప్రకృతా-

వవ్యాకృతే లీన ఇతి ధ్యాత్వా తత్ప్రకృతేః తస్యాః ప్రకృతేః పరం ద్యుతిమయం బ్రహ్మ అన్త్యమాత్రా మయే ఓఙ్కారస్య చరమాత్రాభూతే నాదే – తత్పరమాత్మనః అధికతరధ్యేయస్య అసత్త్వతోఽభావాద్ధేతోః అన్వహం సదాపి ఆఽఽత్మబోధమాత్మబోధపర్యన్తం బ్రహ్మాభిన్నాత్మసాక్షాత్కారపర్యన్తం ధీమాన్ ధ్యాయేత్ – ధీమాన్ నాదే బ్రహ్మ ధ్యాయేదిత్యన్వయః. శుద్ధాత్మనా శుద్ధచిత్తేన పురుషేణ అమునా ఉక్తేన ధ్యానేన ఏషః పరః పుమానీశ్వరః జ్ఞేయః. హిః ప్రసిద్ధౌ. యస్మాద్ధ్యానేనేశ్వరో జ్ఞేయస్తస్మాదీశ్వరం ధ్యాయేదితి కారణవాచీ వా హిశబ్దః. జ్ఞానస్య ఫలమాహ – అస్యేశ్వరస్యాధి-గమాత్ జ్ఞానాద్ధేతోః అమృతం మోక్షః లభ్యతే ప్రాప్యతే విదుషేతి శేషః. 206–207

శ్లో॥ ధ్యాయేద్దేవమనన్తశీర్షనయనశ్రోత్రత్వగాదీన్ద్రియం
విశ్వానన్దకరం చ విశ్వమధిపం నారాయణఞ్చాక్షరమ్ ।
విశ్వస్మాత్పరమఞ్చ నిత్యమపరం విశ్వోపజీవ్యం హరిం
విశ్వాత్మేశ్వరపాలకం ధ్రువతమం శాన్తం శివం చాచ్యుతమ్ ॥ 208

వ్యా. హృత్పుణ్డరీకే ఉపాస్యః పరమేశ్వర ఇత్యుక్తమ్ కీదృశస్స ఇత్యత్రాహ – దేవం ద్యోతనశీలం పరమాత్మానం ధ్యాయేత్ – విద్వానితి శేషః. దేవమేవ విశినష్టి అనన్తశీర్షనయన శ్రోత్రత్వగాదీన్ద్రియమ్ అనన్తాని శీర్షాణి శిరాంసి నయనాని శ్రోత్రాణి త్వచః ఆదిపదాద్ఘ్రాణాదీనాం వాగాదీనాఞ్చ గ్రహణమిన్ద్రియాణీత్యుపలక్షణం తత్స్థానాదీనామ్ – యస్య తం తథోక్తం సర్వజగదాత్మకం విరాడ్రూపం పరమాత్మనశ్శరీరం తథా సతి అస్మదాదీనాం శిర ఆదీని సర్వాణి తదీయాన్యేవేతి తస్య తథాత్వమితి భావః. నన్వేవం మహదనిష్టమాపతితమీశ్వరస్య యత్సర్వాణ్య-ప్యస్మదాదిశిరోవేదనాదిదుఃఖాని తదీయాన్యేవేత్యత ఆహ – విశ్వానన్దకరమితి. సర్వస్యాపి విశ్వస్యానన్దయితురీశ్వరస్య క్వ దుఃఖావకాశః. నను విశ్వమయమానన్దయతు నామ ఏనం పునర్విశ్వం దుఃఖయత్యేవేత్యత్రాహ విశ్వమితి. యద్దుఃఖం యచ్చ దుఃఖజనకం తదుభయ-మప్యయమేవేతి కథమస్య దుఃఖమితి భావః. నను యది విశ్వమేవాయం తర్హి కేనచిదస్య స్వామినా భవితవ్యం విశ్వస్య పాల్యత్వాదత ఆహ – అధిపమితి – విశ్వస్య ప్రభుమ్ కుతోఽయం విశ్వాధిపః అత్రాహ – నారాయణమితి – న రీయన్తే న క్షీయన్త ఇతి నరా జీవాః తేషాం సమూహో నారమ్. తస్యాయనం ప్రవృత్తిర్యస్మాత్స నారాయణః. తం నారాయణం పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వమ్ – సంజ్ఞా హీయమన్తర్యామిణః పరమేశ్వరస్య. నను యద్యయం ప్రేరకస్తర్హి వికారిత్వాద్వినాశ్యేవ స్యాత్ – అతాహ – అక్షరమితి. అవినాశినమిత్యర్థః స్వయ మవిక్రియ స్సన్నేవాయం ప్రేరయతి అయస్కాన్తశిలాలోహన్యాయేనేతి భావః. అత ఏవ నిత్య మత ఏవ ధ్రువతమఞ్చ. నను విశ్వం క్షరమయఞ్చ విశ్వమేవేతి కథమక్షరత్వమస్యేత్యత్రాహ – విశ్వస్మాత్పరమమితి. మాయయా విశ్వభూతోఽపి వస్తుతో విశ్వస్మాద్విలక్షణ ఏవేత్యర్థః – నను విశ్వస్యాయమధిప ఇత్యుక్తమ్. కః పునరస్యాధిప ఇత్యత్రాహ. అపరమితి న విద్యతే పరోఽధికో

యస్మాత్తమపరం నాస్యాన్యః కశ్చిదధిపః. అనవస్థాదోషాదితి భావః. ఏవం విశ్వాధిపత్వాదేవ. విశ్వోపజీవ్యం విశ్వస్యోపజీవ్యమేతాదాశ్రయేణైవ విశ్వముపజీవతీత్యర్థః – అత ఏవ విశ్వాత్మేశ్వర–పాలకం విశ్వస్యాత్మానమీశ్వరం పాలకఞ్చ ఆత్మాశ్రయేణ దేహః ఈశ్వరాశ్రయేణ భృత్యాదిః పాలకాశ్రయేణ పాల్యశ్చోపజీవతి హి. కథమయం పాలయతి తత్రాహ హరిమితి. హరత్యాశ్రితానాం సర్వం పాపం దుఃఖఞ్చేతి హరిః తమ్ నను సర్వప్రశాసితృత్వేన భీషణోఽయం కథం సేవ్యోఽత ఆహ – శాన్తమితి. అత ఏవ శివం మఙ్గలస్వరూపమ్. నను కదాచిదయముగ్రోఽపి స్యాదత ఆహ – అచ్యుతమితి. స్వరూపాన్నచ్యుతోఽచ్యుతః తమ్. యద్వా సర్వథా సర్వదా చ సేవ్య ఏవాయం సర్వరక్షకత్వాత్ న తు రక్షిష్యతి వా న వేతి సంశయోఽస్మిన్ కార్య ఇత్యాహ అచ్యుతమితి. ఆశ్రితాన్న చ్యావయతీత్యచ్యుతః తమచ్యుతమ్. 208

శ్లో॥ విశ్వస్యాస్య పరాయణం బుధజనైర్జ్ఞేయం మహాన్తం పరం
తత్వం బ్రహ్మ పరత్విషం చ పరమాత్మానం నృదృక్ క్షేత్రగమ్ ।
అన్తశ్చాపి బహిస్సమస్తమపి సంవ్యాప్య స్థితం విష్టపేఽ
నన్తం సంసృతిసిన్ధుపారమమృతం సర్వజ్ఞమప్యవ్యయమ్ ॥ 209

వ్యా. అచ్యుతత్వాదేవ అస్య విశ్వస్య ప్రపఞ్చస్య జీవస్య వా పరాయణం పరమయనం పరాం గతిం పరమాధారం వా జీవస్య పరా గతిః ప్రాప్యత్వాత్ప్రపఞ్చపరమాధారః ప్రపఞ్చస్యాత్మని కల్పితత్వాదితి భావః. అత ఏవ బుధజనైర్ జ్ఞేయం జ్ఞాతుం యోగ్యం యద్వా దేవోఽయం ధ్యేయో భవతు. కః పునర్ జ్ఞేయోఽత ఆహ బుధజనైర్ జ్ఞేయమితి. నిర్గుణం బ్రహ్మ జ్ఞేయమ్. సగుణం బ్రహ్మ తు ధ్యేయమ్. ద్వివిధం చేదమేకమేవ. బ్రహ్మద్వయాభావాత్. తస్మాదయమేవేశ్వర ఈశ్వరత్వేన ధ్యేయః బ్రహ్మత్వేన జ్ఞేయ ఇతి భావః. కిమయం జ్ఞేయో ఘటాదివదల్పో నేత్యాహ – మహాన్తమితి జ్ఞేయవిశేషణమ్. యద్వా కిమయం యదృచ్ఛయా జ్ఞేయ ఉతావశ్యం జ్ఞేయ ఇత్యత్రాహ – మహాన్తం జ్ఞేయమితి. అవశ్యం జ్ఞేయమిత్యర్థః. అథవా కిమయం సర్వసాధారణ్యేన జ్ఞేయః – నేత్యాహ – మహాన్తమితి. ప్రౌఢం జ్ఞేయమిత్యర్థః. యద్వా మహాన్తమితి – దేవస్యైవ విశేషణమ్. జ్ఞేయః కిమయం పరిచ్ఛిన్నః నేత్యాహ – మహాన్తమితి – అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. కస్మాద్ధేతోరయమేవ జ్ఞేఽయోత ఆహ – పరం తత్వమితి – ప్రకృతిమహదాదిపఞ్చవింశతి తత్త్వేషూత్కృష్టతత్వమిత్యర్థః. యద్వా పరం సర్వోత్కృష్టం, కస్మాదయం పరః తత్వం పరమార్థసత్య స్వరూపమితి – నను తత్త్వం బ్రహ్మైవ నేశ్వరోఽత ఆహ బ్రహ్మేతి. నను యద్యయం జ్ఞేయ స్తర్హి ఘటాదివజ్జడ ఏవ స్యాదత ఆహ – పరత్విషమితి. పరంజ్యోతి స్వరూపమ్ – స్వప్రకాశజ్ఞాన స్వరూప ఏవాయమితి నాస్యాన్యావభాస్యత్వలక్షణం జ్ఞేయత్వమ్. కిన్తు బుద్ధావుపలభ్యమానత్వ రూపజ్ఞేయత్వమేవేత్యర్థః. నను యో బుద్ధావుపలభ్యతే స బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నః దేహాద్యాత్మాభాసేభ్యః పరమః ప్రత్యగ్భూత ఆత్మైవేత్యత ఆహ – పరమాత్మానమితి. అయమేవ ప్రత్యగాత్మా. న త్వస్మాద్భిన్న

ఇత్యర్థః. నను కస్మాదయం పరమ ఆత్మేత్యత ఆహ. విష్టపేఽస్మిన్ లోకే నృదృక్ఛ్రోత్రగం నృణాం దృగ్విషయం శ్రోత్రవిషయం చ సమస్తమపి వస్తు అన్తర్బహిశ్చ అపిశబ్దాన్మధ్యఇచ్చ సంవ్యాప్యాభివ్యాప్య స్థితం పరిపూర్ణమిత్యర్థః. అత ఏవానన్తం దేశకాలవస్తుకృతపరిచ్ఛేదరహిత మత ఏవాయం న వ్యేతి వికారమాప్నోతీత్యవ్యయః. తం పరిచ్ఛిన్నస్య హి జన్మాదివికారాః కి మస్య స్వరూపమత ఆహ. అమృతమితి సుఖస్వరూపమిత్యర్థః. కిమిదం లౌకికసుఖవజ్జడం నేత్యాహ – సర్వజ్ఞమితి యద్వా సర్వవ్యాపిత్వాదేవాయం సర్వజ్ఞ ఇత్యాహ సర్వజ్ఞమితి. అపి శబ్దాత్సర్వవిదఇచ్చ "**స సర్వజ్ఞస్సర్వవిది**"తి శ్రుతేః ఏవమమృతత్వాదేవాయం సంసృతి సిన్ధుపార ఇత్యాహ – సంసృతిసిన్ధుపారమితి. సంసారసముద్రతీరం సంసారదుఃఖాసంస్పృష్టమిత్యర్థః. 209

శ్లో॥ నాభేరగ్రతలే వితస్త్యతిగతౌ నిష్టేరధోఽధోముఖం
మర్త్యానాం వపుషి స్థితం హి హృదయం పాథోజకోశోపమమ్ ।
విశ్వస్యాయతనం మహద్బహుసిరావ్యాప్తం తదన్తే తను
చ్ఛిద్రం తిష్ఠతి తత్ర సర్వభువనం యద్వ్యజ్యతే తత్ర సత్ ॥ 210

వ్యా. హృత్పుణ్డరీకే పరమేశ్వరో ధ్యాతవ్య ఇత్యుక్తమ్. తత్ర దేవ ఉపవర్ణితః. అథ హృత్పుణ్డరీకం విశినష్టి. మర్త్యానాం వపుషి నాభే రగ్రతలే వితస్త్యతిగతౌ వితస్తేర్ద్వాదశాఙ్గులస్య అతిగతౌ అతిక్రాన్తౌ సత్యామ్. వితస్తిపరిమితదేశానన్తరమిత్యర్థః. నిష్టేః గ్రీవాబన్ధస్య అధః అధోముఖం పాథోజకోశోపమం పద్మకోశతుల్యం హృదయం స్థితం వర్తతే హిః ప్రసిద్ధౌ. ఏవం హృత్పుణ్డరీకస్య స్థానం ప్రదర్శ్య అథ తద్ధర్మమాహ విశ్వస్యాయతనమితి. హృదయస్థితమనో విజృమ్భణమాత్రత్వాద్విశ్వస్య హృదయం విశ్వస్యాయనతమిత్యుచ్యతే. ఆయతనమాశ్రయః. కీదృశమాయతనమత ఆహ మహదితి. తస్య స్వరూపమాహ బహుసిరావ్యాప్తమితి – బహునాడీ–వేష్టితమ్. ఏవంవిధం హృదయం స్థితమిత్యన్వయః. తదన్తే హృదయసమీపే తను స్వల్పం ఛిద్రం సుషుమ్నా నాడీనాలం తిష్ఠతి. యద్యస్మాత్ తత్ర ఛిద్రే ప్రవిష్టేన మనసేతి శేషః. సద్బ్రహ్మ వ్యజ్యతే ఉపలభ్యతే తస్మాత్సర్వభువనం తత్ర ఛిద్రే తిష్ఠతి బ్రహ్మణ స్సర్వాధారత్వాదితి భావః. 210

శ్లో॥ మధ్యే తస్య మహానలోఽస్తి బహులజ్వాలశ్చ నానాముఖో
భోక్తాఽన్నస్య పురఃస్థితస్య విభజత్యాహారమేషోఽజరః ।
నిష్ఠాతో జరయన్ స్వదేహమఖిలం సన్తాపయత్యన్వహం
తజ్జ్వాలాసు చ కాచిదస్త్యణుతరోర్ధ్వం బ్రహ్మరన్ధ్రం గతా ॥ 211

వ్యా. తస్య సుషుమ్నానాలస్య మధ్యే బహులజ్వాలః నానాముఖః జ్వాలావిశేషైః పరితోఽవస్థితాసు నాడీషు సర్వాసు సఞ్చరణాదనేకముఖశ్చ బహువిధేశ్వరరూప ఇత్యర్థః. పురః అగ్రే

స్థితస్యాన్నస్య భోక్తా చ మహానలః మహానలోఽగ్నిరస్తి. ఏషోఽగ్నిః. ఆహారమన్నం స్వేన భుక్తం జరయన్ రక్తాదిరూపేణ పరిణమయన్నిత్యర్థః. స్వయన్తు న జీర్యత ఇత్యజరః. అత ఏవ నిష్ణాతః కుశలస్సన్ విభజతి రక్తాదిరూపేణ పరిణతమాహారం సర్వావయవేషు ప్రసారయతి. అన్వహం సదా యావజ్జీవమిత్యర్థః. మృతశరీరే ఔష్ణ్యానుపలమ్భేన జఠరాగ్న్యభావాత్. స్వదేహం సన్తాపయతి తజ్జ్వాలాసు తస్య జ్వాలాసు మధ్యే ఊర్ధ్వం బ్రహ్మరన్ధ్రం గతా అణుతరా అతిశయేనాణుశ్చ కాచిజ్జ్వాలా అస్తి. 211

శ్లో॥ నీలామ్భోధరమధ్యసంస్థితతటిల్లేఖేవ దీప్తా శిఖా
సేయం పీతగుణా పరం తనుతరా నీవారపుచ్ఛం యథా ।
తస్యా మధ్యతలే స్థితస్స పురుషో బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రాత్మకోఽ
వ్యక్తాత్మా పరమః స్వరాట్చ పరమాత్మా చిన్తనీయస్సదా ॥ 212

వ్యా. యా ఊర్ధ్వం బ్రహ్మరన్ధ్రం గతా సేయం శిఖా జ్వాలా నీలామ్భోధరమధ్యసంస్థితతటిల్లేఖేవ దీప్తా భాస్వరా పీతగుణా - నీవారపుచ్ఛమివ పరమతిశయేన తనుతరా తన్వీ చ భవతి. తస్యాశ్శిఖాయాః మధ్యతలే స్థితః. బ్రహ్మేన్ద్రరుద్రాత్మకః ఉపలక్షణమిదం సర్వదేవాత్మకత్వస్య. అవ్యక్తాత్మా అవ్యక్తమవ్యాకృతమీశ్వరోపాధిర్బ్రహ్మాదికారణం తదాత్మా తద్రూపః. తత్తాదాత్మ్యం ప్రాప్త ఈశ్వరోఽన్తర్యామీతి వా. పరమో నిర్మాయశ్శుద్ధచిన్మయః స్వరాట్ స్వతన్త్రః స్వప్రకాశ ఇతి వా. పురుషః పూర్ణః స పరమాత్మా పరమేశ్వరః. సదా చిన్తనీయః ధ్యాతవ్యః ముముక్షుభిరితి శేషః. 212

శ్లో॥ యత్సత్యం పరమార్థతః పరమిదం తద్బ్రహ్మ మాయావశా-
ద్భక్తానుగ్రహణాయ శఙ్కరమయం విష్ణ్వాత్మకం చాభవత్ ।
శ్రీమన్తం పురుషం తమూర్ధ్వగరసం విశ్వాత్మకం వా విరూ-
పాక్షం చేతసి కృష్ణపిఙ్గలమితం స్ఫూర్తిం నమస్కుర్మహే ॥ 213

వ్యా. నిర్గుణబ్రహ్మోపాసనం సగుణబ్రహ్మోపాసనఞ్చేత్యుపాసనం ద్వివిధం బ్రహ్మణః. తత్ర నిర్గుణోపాసనమహం బ్రహ్మాస్మీత్యాకారకమోఙ్కారధ్యానాత్మకఞ్చ. సగుణోపాసనాని బహూని సన్తి. తేషు విరాడుపాసనం ముఖ్యం ప్రాథమికఞ్చ తత్రప్రదర్శితమ్. అథ వ్యష్ట్యుపాసనాని వక్తుం ప్రక్రమతే తావత్. యథారుచి శైవం వైష్ణవం వా పురాణాదిప్రసిద్ధం విగ్రహం మనసి కల్పయిత్వా బ్రహ్మేతి ధ్యాయేదితి సూచయన్ శివం విష్ణుం చ నమస్కరోతి **యదితి**. యద్వా ధ్యానేన చేతసి స్థాపితం శివం విష్ణుం చైవం నమస్కుర్యాదిత్యాహ **యదితి**. తత్ర పూర్వార్ధేన కథం శివస్య విష్ణోర్వా బ్రహ్మత్వమితి శఙ్కా ప్రత్యుదస్యతే. ఉత్తరార్ధేన తు తౌ నమస్క్రియేతే ఇతి వివేకః. యద్వస్తు పరమార్థతః సత్యం న తు రజ్జుసర్పవన్మిథ్యా, నాపి పృథివ్యాదిప్రపఞ్చవద్వ్యవహారతస్సత్య-మిత్యర్థః. తదిదం పరం బ్రహ్మ మాయావశాద్భక్తానుగ్రహణాయ భక్తానామనుగ్రహార్థం

శఙ్కరమయం శివస్వరూపం విష్ణ్వాత్మకం విష్ణుస్వరూపఞ్చాభవత్. యద్యపి బ్రహ్మైవ మాయావశా-త్సర్వప్రాణిమయమాసీత్తథాపి శివో విష్ణుశ్చేశ్వరః. అన్యే తు జీవా ఏవ. అవిద్యాకామకర్మాది సహకృత మాయాకార్యత్వాదుద్భూతానాం బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తానాం జీవత్వమ్. కేవలమాయాకార్య-త్వాత్తు శివకేశవయోరీశ్వరత్వమితి అత ఏవ తావుభౌ స్వాధీనమాయౌ సర్వజ్ఞౌ సర్వశక్తీ చ భవతః. కథమన్యథా హాలాహలపానసముద్రమథనాదికర్తృత్వం తయోః. అయఞ్చ జీవేశ్వర విభాగః కల్పిత ఏవానాదిర్మాయామయ ఇతి నాద్వైతహానిః. చేతసి హృదిస్ఫూర్తిం స్ఫురణ మితం ప్రాప్తం భావనావశాదితి భావః శ్రీమన్తం శ్రీర్మాయా లక్ష్మీః అనేన భక్తపాపక్షపణసామర్థ్యం వ్యజ్యతే శివస్య పురుషం శిరఃపాణ్యాదివిశిష్టపురుషాకారమ్. ఊర్ధ్వగరసమూర్ధ్వగో బ్రహ్మరన్ధ్రస్థో రసో రేతో యస్య తమస్థలితేన్ద్రియమిత్యర్థః. ఉత్కృష్టవీర్యమితి వా. విశ్వాత్మకం బ్రహ్మాభిన్నత్వా జ్జగన్మయం విరూపాక్షం త్రినేత్రత్వాద్విరూపాక్షశ్శివః '**దక్షిణం వహ్నిసఙ్కాశం వామం తుహిన సన్నిభ**' మితి వచనాత్సూర్యచన్ద్రాత్మకపరస్పరవిరూపనేత్రో విష్ణుః కృష్ణపిఙ్గలం దక్షిణభాగే కృష్ణవర్ణః వామభాగే పిఙ్గలవర్ణశ్చ శివః శివస్య కృష్ణత్వాత్పార్వత్యాః పిఙ్గలత్వాదర్ధనారీశ్వరత్వాచ్చ శివస్య. విష్ణుస్తు స్వతః కృష్ణవర్ణః లక్ష్మీశోభాసంవలితత్వాత్పిఙ్గలశ్చ పిఙ్గలవర్ణా హి లక్ష్మీః '**నమస్యే పరమానన్దం పురుషం కృష్ణపిఙ్గలమ్, నారాయణం జగన్నాథం వాసుదేవమనామయ**' మితి వచనాత్ తం శివం విష్ణుం వా నమస్కుర్మహే. 213

శ్లో॥ ఋ గ్రూపం హి ఋగాశ్రయశ్చ తరణే ఋగ్దేవతానామ్పదం
బిమ్బం సామమయం హి సామనిలయస్తద్దేవతానామ్పదమ్ ।
జ్యోతిస్తస్య యజుర్మయోఽత్ర పురుషస్తద్దేవతానామ్పదం
ధ్యాయేత్తద్యజురాత్మకం తపతి తత్త్రయ్యేవ సూర్యాత్మనా ॥ 214

వ్యా. అథాదిత్యే పరమేశ్వరస్య ధ్యానమాహ. హి యస్మాత్తరణే స్సూర్యస్యబిమ్బం మణ్డలమ్ ఋగాశ్రయః ఋచాం స్థానం ఋగ్దేవతానామృగభిమానిదేవతానాం పదం స్థానం చ తస్మాత్ ఋగ్రూపమృచా నిష్పాదితమితి యావత్ – ఇతి ధ్యాయేత్ – హి యస్మాత్తస్య బిమ్బస్య జ్యోతిః సామనిలయః తద్దేవతానాం పదఞ్చ తస్మాత్తరణేర్బిమ్బం సామమయం ధ్యాయేత్. హి యస్మాదత్ర బిమ్బే యజుర్మయః తద్దేవతానాఞ్చ పదం పురుషోఽస్తి తస్మాత్తరణేర్బిమ్బం యజురాత్మకం ధ్యాయేత్. యస్మాదేవం సూర్యస్య మణ్డలభాగతేజోభాగ పురుషభాగాః ఋక్సామయజురాత్మకాః తత్తస్మాత్. త్రయ్యేవ వేదానాం త్రయమేవ సూర్యాత్మనా తపతి జ్వలతి. మణ్డలతేజఃపురుషాతిరిక్త-సూర్యపదార్థాభావాత్. అత ఏవ సూర్యస్య 'అంశుమాలీ త్రయీతను' రితికోశేషు త్రయీతను రితి నామ.

నను ఋగాత్మకస్య మణ్డలస్య కథం యజుస్సామాత్మనా ధ్యానమితి చేదుచ్యతే మణ్డలార్చిః

పురుషత్రయస్యాప్యవివిక్తస్య మణ్డలత్వేన గ్రహణం తస్య త్రయీమయత్వాద్యజురాద్యాత్మనాపి ధ్యానముపపద్యతే. వివేచితస్తు మణ్డలభాగః కేవల ఋగాత్మక ఏవేతి న తస్య యజురాదిరూప-తయా ధ్యానమితి. యద్వా మణ్డలస్య స్వతః ఋగాత్మత్వం స్వార్చిర్ద్వారా సామాత్మత్వం స్వపురుష ద్వారా యజురాత్మత్వమితి. యోఽయం దివి జ్వలన్నహని దృశ్యతే తస్య సూర్యస్య మణ్డలార్చిః పురుషా ఋక్సామయజురాత్మకా ఇతి కృత్వా స సూర్యస్త్రయీమయ ఏవేతి పరమార్థః. 214

శ్లో॥ ఆదిత్యే పురుషో హిరణ్మయతనుర్యస్సోఽయమోజో బలం
తేజః కీర్తిరపీన్ద్రియాణి హృదయం మన్యుశ్శరీరం మనుః ।
మిత్రో మృత్యురథామ్బరం మరుదసుస్సత్యశ్చ లోకేశ్వరః
కః కిం కం తదృతం నరోఽన్నమమృతశ్చాయుః ప్రజేశశ్శరత్ ॥215

వ్యా. ఆదిత్యే యః హిరణ్మయతనుః పురుషోఽస్తి సోఽయం పురుషః ఓజోబలాది-సర్వాత్మకః. తత్ర ఓజః ఇన్ద్రియపాటవం, బలం శరీరపాటవం, తేజోదీప్తిః, కీర్తిర్యశః, ఇన్ద్రియాణి చక్షుశ్శ్రోత్రాదీని, హృదయమన్తఃకరణం, మన్యుః తద్ధర్మః కోపః, ఉపలక్షణమిదం కామాదీనామ్ మనుః స్వాయమ్భువాదిః, శరీరం స్థూలమ్, మిత్రః తన్నామా దేవః, మృత్యుర్యమః, అమ్బరం మరు ద్వాయుః, అసుః ప్రాణః, సత్యః సత్యవచనాభిమానీ దేవః, లోకేశ్వరః ఇన్ద్రాదిర్లోకపాలః, కః ప్రజాపతిః, కి మనిర్దేశ్యం, కం సుఖం, తత్పరోక్షమ్, ఋతం సత్యం, నరో జీవః, అన్నం వ్రీహియవాదికమమృతః మరణరహితః ప్రత్యగాత్మా - జీవస్తు చిదాభాస ఇతి వివేకః. ఆయు రాయుష్యం ప్రజేశో రాజాదిః ప్రజాపాలకః శర త్సంవత్సరః. 215

శ్లో॥ సర్వాత్మా పురుషస్స ఏష భగవాన్ సంవత్సరాత్మా రవి
ర్భూతానామధిపస్తమేనమనఘా యే సర్వదోపాసతే ।
సాయుజ్యం చ సలోకతామ్భగవతస్తే ప్రాప్నుయుర్బ్రహ్మణో
దేవానామితరే తు దేవయజనాః సార్ష్టిత్వమప్యాప్నుయుః ॥ 216

వ్యా. భగవాన్ సర్వాత్మా ఏష పూర్వోక్తః పురుష ఏవ సంవత్సరాత్మా రవిర్భవతి. భూతానా మధిపశ్చ భవతి. అనఘా యే తమేనం పురుషం హిరణ్యగర్భం సర్వదా ఉపాసతే తే భగవతో బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య సాయుజ్యం సలోకతాం చ ప్రాప్నుయుః. ఇతరే దేవయజనాస్తు దేవానాం సార్ష్టిత్వం సమానైశ్వర్యమపిశబ్దాత్సాలోక్యసాయుజ్యే చ ఆప్నుయుః.

అయమర్థః సూర్యమణ్డలస్థస్య హిరణ్యగర్భస్య పురుషస్యోపాసనం ద్వివిధం హిరణ్యగర్భో-పాసనం తదవయవదేవతోపాసనఞ్చేతి. తత్ర హిరణ్యగర్భోపాసకానాం భావనాయా ఆధిక్యే బ్రహ్మణస్సాయుజ్యం, మాధ్యస్థ్యే సాలోక్యం, మాన్ద్యే తు సార్ష్టిత్వం భవతి. తదవయవదేవతోపాసన కానాన్తు యో యాం దేవతాముపాస్తే తస్య భావనాయా ఆధిక్యే తద్దేవతాయాస్సాయుజ్యం, మాధ్యస్థ్యే సాలోక్యం, మాన్ద్యే సార్ష్టిత్వమ్భవతీతి. 216

శ్లో॥ సూర్యో దీప్తియుతశ్చ యోఽదితిసుతస్సోఽహం భవామ్యర్చయ-
న్త్యేనం సర్వఫలార్థినో భువి తపః కుర్వన్తి సత్యన్తథా ।
క్షీరాదిం చ నివేదయన్తి మధురం ప్రీత్యర్థమేతస్య త-
ద్బ్రహ్మైవైష జలం రసోఽగ్నిరమృతం మన్త్రాశ్చ లోకా రవిః ॥ 217

వ్యా. య ఆదిత్యస్థహిరణ్యగర్భపురుషోపాసనాయామశక్తస్స ఆదిత్యమేవ ధ్యాయేదిత్యాహ – యః దీప్తియుతః అదితిసుతః అదిత్యాం కశ్యపాజ్జాతశ్చ సూర్యోఽస్తి స సూర్యోఽహమేవ భవామి. భువి సర్వఫలార్థినః సర్వేఽపి ఫలార్థినః పురుషాః సర్వేషాం ఫలానామర్థిన ఇతి వా ఏనం సూర్యముద్దిశ్య తపః కుర్వన్తి సత్యన్తథా సత్యం కుర్వన్తి. తథాశబ్దః క్రియాపదానుకర్ష ణార్థః ఏతస్య సూర్యస్య ప్రీత్యర్థం మధురరాక్షీరాదిం చ పదార్థం నివేదయన్తి. తత్తస్మాదేష రవి ర్బ్రహ్మైవ. జలం రసో మధురాదిః అగ్నిః అమృతం సుధా మన్త్రాః ఋగాదయః లోకాశ్చేతి సర్వం రవిరేవ. 217

శ్లో॥ ఆపస్సర్వమిదం సమస్తతనవః ప్రాణా మృగాశ్చామృతం
వ్రీహ్యాద్యన్నమథో విరాట్స చ మహానవ్యాకృతాత్మా స్వరాట్ ।
ఛన్దాంస్యర్కశుచీన్దువైద్యుతముఖజ్యోతీంషి సత్యం సమే
దేవా ఇన్ద్రముఖా జగత్త్రయమపి బ్రహ్మైవ తస్మాజ్జలమ్ ॥ 218

వ్యా. అథ జలస్య బ్రహ్మాత్మనా ధ్యానముచ్యతే సర్వమిదమాప ఏవ. కిమిదం సర్వమత ఆహ. సమస్తతనవః సర్వాణి స్థావరాణి జఙ్గమాని చ శరీరాణి యే చ తదన్తర్గతాః ప్రాణాః తాస్తే చాప ఏవ. జలస్య రేతోరూపేణ శరీరోత్పాదకత్వాజ్జలపానేన ప్రాణానామాప్యాయనాచ్చ శరీరాణాం ప్రాణానాం చ జలాత్మకత్వమ్. మృగాశ్చాప ఏవ క్షీరరూపేణ పరిణతత్వాజ్జలస్య పశుభ్య ఏకం ప్రాయచ్ఛ దితి క్షీరస్య పశ్వన్నత్వాచ్చ అమృతం సుధా జలమేవ జలపరిణామత్వా త్తస్య వ్రీహ్యాద్యన్నమప్యాప ఏవ. జలస్యాన్నహేతుత్వం ప్రసిద్ధమ్. వర్షాభావే సస్యాభావాత్. అథో అథ. అథోశబ్దః ఇత ఆరభ్య స్తూయన్తే ఆప ఇతి విభాగకథనార్థః. విరాడాపః. స మహాన్ హిరణ్యగర్భశ్చాపః. అవ్యాకృతాత్మా అవ్యక్తాభిమానీ స్వరాడీశ్వర ఆప ఏవ. ఛన్దాంస్యాప ఏవ. గాయత్ర్యాదీని అర్కశుచీన్దువైద్యుతముఖజ్యోతీంషి ఆప ఏవ. సత్యమాపః. సమే సర్వే ఇన్ద్రముఖా దేవా ఆప ఏవ. జగత్త్రయమప్యాప ఏవ. అత ఉక్తమిదం సర్వమాప ఏవేతి. యస్మాదేవం సర్వమాపః తస్మా జ్జలం బ్రహ్మైవ. సర్వస్య బ్రహ్మాత్వాదితి భావః. 218

శ్లో॥ ఏషా భూరదితిస్సురాసురనరప్రష్ఠాఖిలప్రాణినాం
మాతోర్వీ పృథివీ మహీ చ మహతీ కా మేదినీ యా చ సా ।
గాయత్రీ జగతీ సమా చ కతమా భూతా చ కా యాఽమృతా
సావిత్రీ బహులా వసిష్ఠముఖరైస్సత్యా స్తుతా వైష్ణవీ ॥ 219

వ్యా. తేజోజలోపాసనకథనానన్తరం భువ ఉపాసనమాహ ఏషేతి. ఏషా దృశ్యమానా భూః అదితిరఖణ్డితా సురాసురనరప్రష్ఠానామఖిలానాం ప్రాణినాం మాతా జననీ, ఉర్వీ అనేకసస్యాఢ్యా, పృథివీ అనేకవిస్తారవతీ, మహీ పూజ్యా, మహతీ గుణాధికా, మేదినీ మధుకైటభ మేదసా జాతా మేదస్వినీ కఠినేతి వా – కా కింశబ్దవాచ్యా. యా యచ్ఛబ్దవాచ్యా. సా తచ్ఛబ్దవాచ్యా. కిం యత్తచ్ఛబ్దప్రతిపాద్యసర్వవస్త్వాత్మికేత్యర్థః. గాయత్రీ గాయత ఉపాసకాన్ త్రాయతే రక్షతీతి గాయత్రీ, జగతీ జగదాశ్రయభూతా, సమా సర్వా సర్వసమేతి, వా కతమా అతిశయేన సుఖరూపా, భూతా ప్రాణిదేహోత్పత్తేః పూర్వమేవ విద్యమానా, కా యా సర్వప్రాణిదేహరూపేణ పరిణతా, అమృతా మరణరహితా, సావిత్రీ సవితుః ప్రేరకస్యాన్తర్యామిణస్సమ్బన్ధినీ, బహులా నిబిడావయవా, వసిష్ఠముఖరైః వసిష్ఠాదిభిః స్తుతా సత్యా వ్యవహారదశాయాం బాధరహితా. వైష్ణవీ దేవతారూపేణ విష్ణోర్భార్యా ఏవం గుణవతీ భూరుపాస్యేత్యర్థః. 219

శ్లో॥ ప్రాణాః పఞ్చ దశేన్ద్రియాణి చ దశ స్థానాని తేషాం తథా
కోశాః పఞ్చ చ సప్త ధాతవ ఇమే శబ్దాదయః పఞ్చ చ ।
హృద్బుద్ధిద్వయమాత్మకార్యసహితం భూతాని పఞ్చాపి మే
శుధ్యన్తు ప్రతిపద్యతామపరజా ఆత్మా మమ బ్రహ్మతామ్ ॥ 220

వ్యా. శుద్ధస్యైవ బ్రహ్మవిద్యాయామధికారో నాన్యస్యేతి కృత్వా శుద్ధిం ప్రార్థయేత ముముక్షు రీశ్వరమిత్యాహ – **ప్రాణా ఇతి**. మే పఞ్చప్రాణాః దశేన్ద్రియాణి తేషామిన్ద్రియాణాం దశ స్థానాని పఞ్చకోశాస్సప్త ధాతవః పఞ్చేమే శబ్దాదయో విషయాః ఆత్మకార్యైః కామసఙ్కల్పాదిభిస్సహితం హృద్బుద్ధిద్వయం పఞ్చ భూతాని చ శుధ్యన్తు ఈశ్వరానుగ్రహాత్ శుద్ధిం ప్రాప్నువన్తు. మమాత్మా జీవః అపరజాః నిర్మలస్సన్ బ్రహ్మతాం బ్రహ్మభావం ప్రతిపద్యతాం ప్రాప్నోతు. 220

శ్లో॥ మేధాదేవి! న ఏహి సర్వవిషయవ్యాప్తిక్షమే ప్రీతినా
భద్రే సద్ధృదయే త్వదాప్తివశతస్త్యక్త్వా దురర్థా గిరః ।
వేదైకప్రవణా విధాయ యజనం సంశుద్ధసత్త్వా వయం
సద్భిశ్శిష్యసుతాదిభిః పరిగతాస్తత్త్వం వదేమేశితుః ॥ 221

వ్యా. నిష్పాపస్య శ్రవణాదిభిర్ జ్ఞానలాభేఽపి మేధాభావే జ్ఞాననిష్ఠా న స్యాదితి మేధా ప్రార్థనీయేత్యాహ. **మేధాదేవీతి**. సర్వవిషయవ్యాప్తిక్షమే సర్వవిషయావగాహనసమర్థే భద్రే కల్యాణి సద్ధృదయే శోభనచిత్తే హే మేధాదేవి! మేధాభిమానిదేవతే ప్రీతినా ప్రేమ్ణా నః అస్మా న్ప్రత్యేహి ఆగచ్ఛ. కిం మదాగమనేన వః ఫలమత ఆహ. వయం త్వదాప్తివశతః దురర్థా గిరః బాహ్యావాచః త్యక్త్వా వేదైకప్రవణా భూత్వా యజనం యజ్ఞం విధాయ సంశుద్ధసత్త్వా స్సన్తః సద్భిశ్శిష్యసుతాదిభిః పరిగతా భూత్వా ఈశితురీశ్వరస్య తత్త్వం వదేమ. 221

శ్లో॥ మేధే!ఽనుగ్రహమాప్తవాన్ తవ పుమాన్ యస్సర్షివర్యో భవే-
ద్బ్రహ్మా స్యాదపి సమ్పదం ప్రతిగతో వస్వప్యపారం వ్రజేత్ ।
ఇన్ద్రో దేవధవో దదాతు పరమాం మేధాఞ్చ మే భారతీ
బ్రాహ్మీ చాశ్వియుగం హిరణ్మయమహాపద్మస్రగాభూషితమ్ ॥ 222

వ్యా. హే మేధే! యః పుమాన్ తవాఽనుగ్రహమాప్తవాన్ సః ఋషివర్యః అతీన్ద్రియార్థదర్శి ప్రవరః భవేత్. అపి కిఞ్చ బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భః స్యాత్. యద్వా బ్రహ్మాపి స్యాదపిశబ్దా దిన్ద్రాదిదేవభావప్రాప్తిస్తస్య కియతీతి గమ్యతే. సమ్పదం ప్రతిగతశ్చ స్యాత్. అపారం వసు గోభూహిరణ్యాదికం ధనం వ్రజేత్. అథ మేధాప్రదానిన్ద్రాదీన్ప్రార్థయేదిత్యాహ – దేవధవ ఇన్ద్రః మే పరమాం మేధాం దదాతు. బ్రాహ్మీ భారతీ సరస్వతీ చ మే మేధాం దదాతు. హిరణ్మయ మహాపద్మస్రగాభూషితమశ్వియుగఞ్చ మే మేధాం దదాతు. 222

శ్లో॥ యా రమ్భాదిషు విద్యతే వసతి యా స్వర్గాయ కేషు స్వయం
యా బ్రహ్మాదిషు వర్తతే మనుభవే ష్వాస్తే చ యా శాస్త్రిషు ।
సా మేధా సురభి శ్శుభా కరుణయా ప్రాప్నోతు మామీశితు-
స్సా దేవీ స మహేశ్వరశ్చ భవతాం ప్రీతౌ మమారాధనాత్ ॥ 223

వ్యా. రమ్భాదిషు యా మేధా విద్యతే, స్వర్గాయ కేషు గన్ధర్వేషు యా మేధా స్వయం వసతి బ్రహ్మాదిషు యా మేధా వర్తతే, శాస్త్రిషు మనుభవేషు మనుష్యేషు చ యా మేధా ఆస్తే సురభిః కామధేనువదిష్టార్థదాత్రీ శుభా సా సర్వాపి మేధా ఈశితుః కరుణయా మాం ప్రాప్నోతు సా దేవీ మేధాభిమానినీ దేవతా, స మహేశ్వరశ్చేత్యుభౌ మమారాధనాత్ప్రీతౌ భవతామ్. 223

శ్లో॥ విద్యా వేదతదఙ్గశాస్త్రముఖరాస్సర్వా య ఈష్టే స్వయం
బ్రహ్మాదీని తృణావధీని నిఖిలానీష్టే చ భూతాని యః ।
వేదస్యాధిపతిశ్చ వేదజఠరస్యాయం పురాణః పుమాన్
బ్రహ్మాత్మా స శివోఽస్తు మే కరుణయా జ్ఞానప్రదో మాధవః ॥ 224

వ్యా. ఏవం మేధాం సమ్ప్రార్థ్యాఽథ జ్ఞానం ప్రార్థయతే. యః వేదతదఙ్గశాస్త్రముఖరాః వేదవేదాఙ్గతర్కాదిశాస్త్రప్రముఖాస్సర్వా విద్యాః స్వయమీష్టే నియమయతి, యశ్చ బ్రహ్మాదీని తృణావధీని నిఖిలాని భూతాని ఈష్టే వేదస్య వేదజఠరస్య బ్రహ్మణశ్చ అధిపతిః బ్రహ్మాత్మాబ్రహ్మాభిన్న ఆత్మా ప్రవృద్ధ ఆత్మేతి వా పురాణః పుమాన్ పురాణపురుషః సోఽయం మాధవః మాయాధవ ఈశ్వరః కరుణయా మే జ్ఞానప్రదః శివశ్శాన్తశ్చాస్తు. 224

శ్లో॥ ప్రాగ్జన్మన్యయమారచయ్య పవనస్సూర్యశ్చ సత్యం తతో
వాయుత్వం తరణిత్వమేత్య భువనే వాతి జ్వలత్యమ్బరే ।

సత్యే సర్వమిదం ప్రతిష్ఠితమిదం వాచః ప్రతిష్ఠా పరా
సత్యం తత్పరమం వదన్తి పురుషా మోక్షస్య హేతుమ్భువి ॥ 225

వ్యా. తస్య చ జ్ఞానస్య సన్న్యాస ఏవాఽన్తరఙ్గసాధనమితి మోక్షస్యాపి జ్ఞానద్వారా స ఏవ సాధనమితి స్థాపయితుం తావన్మతాన్తరాణ్యుపన్యస్యతి. అయం పవనస్సూర్యశ్చ ప్రాగ్జన్మని సత్యమారచయ్య కృత్వా తతస్సత్యవశాద్వాయుత్వం తరణిత్వం చ ఏత్య ప్రాప్య భువనే వాతి అమ్బరే జ్వలతి చ. ఇదం సర్వం జగత్సత్య ఏవ ప్రతిష్ఠితమ్. ఇదం సత్యమేవ వాచః పరా ప్రతిష్ఠా. తత్తస్మాత్. భువి లోకే కేచిత్పురుషాః సత్యమేవ మోక్షస్య పరమముత్కృష్టం సాధనం వదన్తి. 225

శ్లో॥ అగ్నీన్ద్రాదిసురాః పురా హ్యనశనం కృత్వా తపో దేవతా-
మ్ప్రాప్తాస్తేన వసిష్ఠముఖ్యఋషయస్స్వర్గం గతాస్తేన చ ।
కృత్వా తద్వయమప్యరాతినిచయం నిర్మూలయామోఽఖిలం
తస్మింత్సంస్థితమేతదేవ పరమో మోక్షస్య హేతుస్తపః ॥ 226

వ్యా. పురా హి జన్మాన్తరే ఖలు అగ్నీన్ద్రాదిసురా అనశనముపవాసరూపం తపః కృత్వా తేన అస్మిన్ జన్మన్యేవం దేవతాం ప్రాప్తాః. వసిష్ఠముఖ్యఋషయశ్చ తేనాఽనశనేన స్వర్గం c గతాః. వయమపి తదనశనం కృత్వా అఖిలం నిశ్శేషం యథా తథా అరాతినిచయం శత్రుగణం నిర్మూలయామః. అఖిలం సర్వం ఫలజాతం తస్మిన్ ప్రతిష్ఠితమ్. ఏతదనశనతప ఏవ మోక్షస్య పరమో హేతుః. ఇతి కేచిద్వదన్తి. 226

శ్లో॥ దాన్తా యత్కలుషం నుదన్తి దమతో యద్బ్రహ్మచారివ్రజః
స్వర్గమ్ప్రాప దమేన యత్స చ దురాధర్షః సమప్రాణినామ్ ।
యత్తస్మింశ్చ నృణామపేక్షితఫలం సర్వం ప్రతిష్ఠాపితం
తస్మాత్తం పరమం వదన్తి కతిచిన్మోక్షస్య హేతుం దమమ్ ॥ 227

వ్యా. యద్యస్మాత్ దాన్తాః జితేన్ద్రియాః దమేనేన్ద్రియజయేన కలుషం నుదన్తి నాశయన్తి యద్యస్మాత్ బ్రహ్మచారివ్రజః దమేన స్వర్గం ప్రాప యత్ స దమః సమప్రాణినాం సర్వభూతానాం దురాధర్షశ్చ భవతి యత్ తస్మిన్ నృణాం సర్వమపేక్షితఫలం ప్రతిష్ఠాపితమీశ్వరేణేతి శేషః. తస్మాత్తం దమం కతిచిన్మోక్షస్య పరమం హేతుం వదన్తి. 227

శ్లో॥ య చ్ఛాన్తా శ్శివమాచరన్తి మునయో నాకం శమేనాఽయయు-
ర్భూతానామతిదుస్సహస్సకలదశ్శ్రేష్ఠశ్శమస్తద్భువి ।
దానం హ్యాహవదక్షిణా భవతి యద్దాతారమేవాఖిలాః
సేవన్తే రిపవో జితాశ్చ సుహృదో దానేన దానం పరమ్ ॥ 228

వ్యా. యద్యస్మాత్ శాన్తా జితహృదయాశ్శివం సాధుకర్మాఽచరన్తి మునయః శమేన మనోజయేన నాకమాయయుః ప్రాపుః శమః భూతానామతి దుస్సహః సకలదశ్చ తస్మాద్భువి శమః శ్రేష్ఠః ఇత్యన్యే వదన్తి. హి యస్మాద్దానమాహవదక్షిణా యజ్ఞదక్షిణా భవతి యత్ అఖిలాః ప్రాణినః దాతారమేవ సేవన్తే రిపవశ్చ దానేన జితాః సుహృదో భవన్తి తస్మాద్దానం పరమ్ ఇతి కేచిద్వదన్తి. 228

శ్లో॥ వాపీకూపవనాదినిర్మితిమయో ధర్మః ప్రతిష్ఠా యతః
సర్వేషాం తనుధారిణాముపసరన్త్యన్యాస్సమస్తాః ప్రజాః ।
ధర్మిష్ఠం సకలం ప్రతిష్ఠితమిదం ధర్మే చ ధర్మేణ య-
త్పాపఞ్చాపనుదన్తి తద్భువి మతో ధర్మః పరం సాధనమ్ ॥ 229

వ్యా. యతః వాపీకూపవనాదినిర్మితిమయః వాపీకూపవనాదినిర్మాణరూపః ధర్మః సర్వేషాం తనుధారిణాం ప్రతిష్ఠా భవతి ధర్మిష్ఠమన్యా స్సమస్తాః ప్రజా ఉపసరన్తి ఉపసర్పన్తి, ధర్మే చేదం సకలం ప్రతిష్ఠితం, యద్యస్మాద్ధర్మేణ పాపమపనుదన్తి, తత్తస్మాద్భువి ధర్మ ఏవ పరం సాధనమితి కేచిద్వదన్తి. 229

శ్లో॥ పుత్రోత్పాదనమేవ సాధనతమం ముక్తేః ప్రతిష్ఠా యతో
గార్హస్థ్యస్య తదేవ సన్తతిమయం తన్తుం వితన్వన్పుమాన్ ।
ధాతౄణామనృణో భవేన్న హి ఋణగ్రస్తో విముక్తిం క్వచి-
ద్యాయాత్తద్గృహమేధినైవ భవితుం యుక్తం ముముక్షావతా ॥ 230

వ్యా. పుత్రోత్పాదనమేవ ముక్తేస్సాధనతమముత్కృష్టసాధనం భవతి యతః తదేవ గార్హస్థ్యస్య గృహస్థాశ్రమస్య గృహస్థధర్మస్య వా ప్రతిష్ఠా. సన్తతిమయం తన్తుం వితన్వన్విస్తారయన్ పుమాన్ ధాతౄణాం పితౄణామనృణో భవేత్. ప్రజయా పితృభ్య ఇతి శ్రుతేః. క్వచిదపి ఋణగ్రస్తః విముక్తిం న యాయాద్ధి తస్మాత్ ముముక్షావతా ముముక్షుణా గృహమేధినైవ భవితుం యుక్తమ్ ఇతి కేచిద్వదన్తి. 230

శ్లో॥ అగ్నీనాం త్రితయం త్రయీక్రతువశాత్తద్దేవయానః స్థిత-
స్తన్మధ్యే పృథివీ రథన్తరమృచస్తద్గార్హపత్యానలః ।
ఆకాశశ్చ యజూంషి దక్షిణశుచిస్తద్వామదేవ్యాత్మకః
స్వర్గశ్చాహవనీయ ఏష హి బృహత్సామాత్మకః సామ చ ॥ 231

వ్యా. అగ్నీనాం త్రితయం మోక్షస్య సాధనతమమితి శేషః. తద్దేవయానః ప్రసిద్ధో దేవ యానమార్గః త్రయీక్రతువశాత్ వేదత్రయప్రతిపాదితాగ్నిహోత్రసాధితయజ్ఞాదివశాత్ స్థితః లభ్య ఇత్యర్థః. తన్మధ్యే అగ్నిత్రయమధ్యే తద్గార్హపత్యానలః ప్రసిద్ధః గార్హపత్యాగ్నిః పృథివీ రథన్తరం

సామవిశేషః ఋచః ఏతద్రూపః భవతి తత్తథా దక్షిణశుచిః దక్షిణాగ్నిః ఆకాశః యజూంషి చ తద్రూపః భవతి, వామదేవ్యాత్మకః వామదేవ్యాఖ్యసామరూపశ్చ భవతి ఏష అహవనీయోఽగ్నిః స్వర్గః ద్యులోకః సామ సామాని తద్రూప ఇత్యర్థః బృహత్సామాత్మకః బృహత్సామాఖ్యసామవిశేష రూపశ్చ భవతి. తస్మాన్మముక్షుణా అగ్నయ ఏవాధాతవ్యా ఇతి కేచిద్వదన్తి. 231

శ్లో॥ సాయం ప్రాతరనుష్టితం సుమతిభిర్మూల్యం గృహాణామపి
స్విష్టం వా సుహుతం హ్యుపక్రమకరం యజ్ఞక్రతూనాన్తథా ।
స్వర్గస్య ప్రతిపాదకం సుకరణం తచ్చాగ్నిహోత్రం పరం
తస్మాదన్వహమగ్నిహోత్రమనఘం కార్యం ముముక్షావతా ॥ 232

వ్యా. సుమతిభిస్సాయం ప్రాతరనుష్ఠితం గృహాణామపి మూల్యం నిష్కృతిః, అగ్నిహోత్రా భావే క్షుధితోఽగ్నిః గృహాన్ దహేదిత్యర్థః. స్విష్టం శోభనయాగరూపం సుహుతం శోభనహోమ రూపం, దేవతా ముద్దిశ్య ద్రవ్యత్యాగో **యాగః**, తస్య ద్రవ్యస్యాఽగ్నౌ ప్రక్షేపో **హోమః**, యజ్ఞక్రతూనా ముపక్రమకరం స్వర్గస్య ప్రతిపాదకఞ్చ తత్ప్రసిద్ధమగ్నిహోత్రం తన్నామకం కర్మ మోక్షస్యేతి శేషః పరం సుకరణం శోభనసాధనం తస్మాన్మముక్షావతా అన్వహమనఘం పాపనాశక-మగ్నిహోత్రం కార్యమితి కేచిద్వదన్తి. 232

శ్లో॥ యజ్ఞం ప్రాగ్విరచయ్య నాకమగమన్ దేవాశ్చ తేనాసురాన్
ఛిన్దన్తి స్మ భజన్తి మిత్రపదవీం యజ్ఞేన వా విద్విషః ।
యజ్ఞే సర్వమిదం ప్రతిష్ఠితమభూద్వృష్ట్యాదిహేతుర్యతో
దేవానాం ప్రియకృత్తతః సుకరణం ముక్తేర్హి యజ్ఞః పరమ్ ॥ 233

వ్యా. దేవాః ప్రాక్పూర్వజన్మని యజ్ఞం విరచయ్య నాకమగమన్. దేవాః తేన యజ్ఞే నాసురాన్ ఛిన్దన్తిస్మ చ. విద్విషోఽపి యజ్ఞేన మిత్రపదవీం భజన్తి. ఇదం సర్వం యజ్ఞే ప్రతిష్ఠిత-మభూత్. వృష్ట్యాదిహేతుర్యజ్ఞః దేవానాం చ ప్రియకృత్. యత ఏవం తతః ముక్తేర్యజ్ఞ ఏవ పరం సుకరణమితి కేచిద్వదన్తి. 233

శ్లో॥ నిష్పాద్యం మనసా యదస్తి సగుణధ్యానం హి తన్మానసం
ప్రాజాపత్య మిదం పవిత్రమమునా యుక్తేన చిత్తేన తే ।
భూతం భావి చ యోగినో వ్యవహితం పశ్యన్తి బహ్వీః ప్రజాః
సఙ్కల్పా దృషయోఽ సృజన్ తత ఇదం ముక్తేః పరం సాధనమ్ ॥234

వ్యా. మనసా నిష్పాద్యం యత్సగుణధ్యానమస్తి తద్ధి మానసమిత్యుచ్యతే. పవిత్రమిదం మానసం సగుణధ్యానం ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతిపదప్రాప్తిసాధనమ్. ప్రజాపతిశ్చాత్ర మన్వాదిరేవ. నతు హిరణ్యగర్భః. న్యాసస్యైవ హిరణ్యగర్భప్రాప్తిసాధనత్వాత్. తే ప్రసిద్ధా యోగినః అమునా

మానసేన యుక్తేన చిత్తేన భూతం భావి చ వర్తమానం వ్యవహితం చ పశ్యన్తి ఋషయః సఙ్కల్పాదృహీ్వాః ప్రజా అసృజన్. తత ఇదం మానసం ముక్తేః పరం సాధనమితి కేచిద్వదన్తి. 234

శ్లో॥ బ్రహ్మేన్యాస ఇతి ప్రకృష్టమనసో మన్వాదయో యద్వద-
న్త్యేతే నైవ యదీయతే చ యతిభిస్స బ్రహ్మలోకః పరః ।
బ్రహ్మా సర్వజగన్మయస్సుఖమయస్సంవత్సరాత్మా ప్రజా
నాథోఽజో యత ఈయతే తదసకౌ ముక్తేః పరం సాధనమ్ ॥ 235

వ్యా. సిద్ధాన్తమాహ – యద్యస్మాత్ ప్రకృష్టమనసో మన్వాదయః న్యాసో బ్రహ్మేతి వదన్తి, యద్యస్మాత్ ఏతేన న్యాసేనైవ యతిభిస్సన్న్యాసిభిః స పర ఉత్కృష్టో బ్రహ్మలోక ఈయతే ప్రాప్యతే, స క ఇత్యత ఆహ – యతో యస్మిన్ బ్రహ్మలోకే సర్వజగన్మయః సుఖమయః ప్రచురానన్దః సంవత్సరాత్మా అజ ఆత్మత్వేన రూపేణ జన్మరహితః ప్రజానాథో బ్రహ్మా హిరణ్యగర్భ ఈయతే దృశ్యతే తత్తస్మాదసావేవాసకౌ న్యాస ఏవ ముక్తేః పరం సాధనమ్. ముక్తిసాధనజ్ఞానప్రవృత్త్యన్తరఙ్గ సాధనత్వాదితి భావః.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్ ముక్తిర్ద్వివిధా, సగుణముక్తిర్నిర్గుణముక్తిశ్చేతి. ముక్తిస్తు అపునరా-వృత్తిః. తత్ర హిరణ్యగర్భలోకప్రాప్తిస్సగుణముక్తిః. తద్గతానాం పునరావృత్త్యభావాత్. బ్రహ్మభావః కైవల్యం నిర్గుణముక్తిః. తత్ర గత్యభావాదేవ పునరావృత్త్యభావః. స్వర్గాదిలోకప్రాప్తిస్తు న ముక్తిః. తద్గతానాం పునరావృత్తిసత్వాత్. ఏవం సతి స్వర్గాదిలోకప్రాప్తిసాధనాని సత్యాదీని న మోక్షసాధనాని. బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనం సన్న్యాసస్తు మోక్షసాధనమ్భవతి. కిఞ్చ సన్న్యాసీ కృత శ్రవణమననాదిః యదీహైవ సాక్షాత్కుర్యా ద్బ్రహ్మాత్మానం తర్హి నిర్గుణముక్తిమేవ గచ్ఛేద్నైవ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిమితి కృత్వా సన్న్యాసో నిర్గుణముక్తేరపి సాధనమేవ. యది త్విహ న సాక్షాత్కుర్యాత్ కిన్తు పారోక్ష్యేణైవ వేత్తి తర్హి బ్రహ్మలోకం గత్వా తత్ర జ్ఞానం లబ్ధ్వా బ్రహ్మణా సహ ద్విపరార్ధావసానే నిర్గుణముక్తిం గచ్ఛతీతి కృత్వా క్రమేణ నిర్గుణముక్తేరపి న్యాసస్సాధనం భవత్యేవ. తస్మాన్ముముక్షుః సన్న్యస్య శ్రవణాదికం కుర్యాదితి పరమోపదేశసారః. 235

శ్లో॥ ఆదిత్యశ్శరదేవ తద్గతపుమాన్బ్రహ్మైవ సోఽయం పరం
బ్రహ్మైవాఖిలభూతహృత్పదగతస్స ప్రత్యగాత్మావ్యయమ్ ।
బ్రహ్మాత్మా రవిరేష రశ్మిభిరిదం యాభిస్తపత్యమ్బుభృ-
త్తాభిర్వర్షతి వృష్టితః క్షితితలాద్వ్రీహ్యాదిరుద్గచ్ఛతి ॥ 236

వ్యా. బ్రహ్మా సంవత్సరాత్మేత్యుక్తమ్. కథం బ్రహ్మణస్సంవత్సరాత్మత్వమత ఆహ – ఆదిత్య ఏవ శరత్సంవత్సరః. ఆదిత్యాత్మా బ్రహ్మేతి సంవత్సరాత్మా బ్రహ్మేతి వాక్యస్యాఽర్థః. ఆదిత్యాత్మత్వం వా కథం బ్రహ్మణోఽత ఆహ. తద్గతపుమానాదిత్యమణ్డలస్థః పురుషః బ్రహ్మైవ హిరణ్యగర్భ

ఏవ. హిరణ్యగర్భస్య తత్త్వమాహ. సోఽయం పురుషః పరం బ్రహ్మైవేతి. స ఏవ ప్రత్యగాత్మేత్యాహ. అయమేవ అఖిలభూతహృత్పదగతః ప్రత్యగాత్మా తస్మాత్ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మైవ హిరణ్యగర్భస్స ఏవాదిత్యశ్చ. అయమేవాదిత్యః పుంసాం క్రమేణ బ్రహ్మజ్ఞానప్రాప్తి హేతురిత్యాహ. బ్రహ్మేత్మా హిరణ్యగర్భరూప ఏష రవిః - యాభిః రశ్మిభిరిదం జగత్తపతి తాభిః రశ్మిభిరమ్బుభృత్పర్జన్యో వర్షతి. సూర్యకిరణానామేవ మేఘరూపేణ పరిణతత్వాదితి భావః. వృష్టితో వర్షాద్ధేతోః క్షితితలాత్సకాశాద్వ్రీహ్యాదిరుద్గచ్ఛతి ఉద్భవతి. 236

శ్లో॥ అన్నం వ్రీహియవాదికౌషధిగణాదన్నాదసుశ్చాసుభి-
ర్దేహాదేః పటుతా తతః పటుతయా శ్రద్ధా తపోభిస్తయా ।
మేధా తత్త్వమతిస్తయా చ మననం మత్యా తతో జాయతే
శాన్తిర్ జ్ఞానమథానయా భజతి నా తత్త్వస్మృతిం జ్ఞానతః ॥ 237

వ్యా. వ్రీహియవాదికౌషధిగణాదన్నం జాయతే. అన్నాదసుః ప్రాణో జాయతే. ప్రాణస్య శక్త్యుద్బోధో భవతీత్యర్థః. యద్వా అన్నాఽభావే ప్రాణాపగమా దన్నం ప్రాణస్థితిహేతురితి కృత్వా అన్నాదసుర్భవతీత్యుక్తమ్. అసుభిః ప్రాణైర్నిమిత్తభూతైః దేహాదేః పటుతా పాటవం జాయతే. తతః పటుతయా శ్రద్ధా జాయతే. తయా శ్రద్ధయా కృతైరితి శేషః. తపోభిః మేధా జాయతే. తయా మేధయా తత్త్వమతిః తత్త్వవిషయా మతిర్బుద్ధిః తత్త్వజిజ్ఞాసేత్యర్థః, జాయతే. తయా చ మత్యా మననం జాయతే. తతో మననాత్ శాన్తిర్జాయతే. అథానయా శాన్త్యా జ్ఞానం తత్త్వవిషయం ప్రమాణజనితం జాయతే. నా మనుష్యః జ్ఞానతః జ్ఞానాత్ తత్త్వస్మృతిం నిద్రాదివ్యవహారవ్యవధానేన తత్త్వవిషయాం స్మృతిం భజతి యాతి. 237

శ్లో॥ స్మృత్యాఽఽప్నోతి నిరన్తరస్మరణకం విజ్ఞానమేతేన నా
విజ్ఞానేన పరం పుమాంసమయతే ప్రత్యఙ్మయం సర్వదా ।
తస్మాదన్నమిదం దదాతి పురుషో యోగ్యాయ యస్సర్వద-
స్సోఽయం హ్యోదనదానమేతదధికం సర్వేషు దానేష్వపి ॥ 238

వ్యా. స్మృత్యా నిరన్తరస్మరణకం స్వార్థే కః. ఆప్నోతి ఏతేన నిరన్తరస్మరణేన నా జీవః విజ్ఞానమాప్నోతి. విజ్ఞానేన విజాతీయప్రత్యయాఽతిరస్కృతసన్తతజ్ఞానేన సర్వదాఽపి ప్రత్యఙ్మయం ప్రత్యగభిన్నం పరం పుమాంసం పరమాత్మానమయతే అనుభవతి. తస్మాత్సూర్యదత్తాన్నస్యైవ క్రమేణ ముక్తిహేతుత్వాద్యః పురుష ఇదమన్నం యోగ్యాయ దదాతి. యోగ్య ఏవాన్నం భుక్త్వా తప ఆదికం రచయతి. అయోగ్యస్తు పరదారగమన పరద్రవ్యహరణ ప్రాణిహింసాదికం రచయతీ-త్యన్నం యోగ్యాయైవ దాతవ్యం నాఽయోగ్యాయ. అయోగ్యాయాన్నదానన్తు దాతుః పాపప్రదమేవ. సోఽయమన్నదాతా సర్వద ఏవ. క్రమేణ ముక్తిప్రదత్వా న్ముక్తేశ్చ బ్రహ్మభావరూపత్వాద్బ్రహ్మణశ్చ సర్వత్వాదితి భావః. హి తస్మాత్ సర్వేష్వపి దానేషు ఏతత్ ఓదనదానమేవాధికముత్కృష్టమ్. 238

శ్లో॥ యస్సన్న్యస్య సతాం గృహేషు విబుధో భిక్షా మటిత్వా తతో
లబ్ధాన్నైరసుసఞ్చయం దరిధరన్ బ్రహ్మైతి విజ్ఞానతః ।
సర్వాత్మా పురుషస్స ఏష భజతే పఞ్చాత్మతాం చామునా
చోతం ప్రోతమిదం జగత్స్వయమయం సర్వం జగద్బ్రహ్మ యత్ ॥239

వ్యా. కః పునర్యోగ్యః. కథమన్నదస్సర్వదో భవతీత్యత్రాహ - **య ఇతి** - యః విబుధః సన్న్యస్య సతాం గృహేషు న త్వసతామితి భావః. తదన్నస్య దుష్టత్వాత్. భిక్షా మటిత్వా తతో భిక్షాటనాల్లబ్ధై రన్నైరసుసఞ్చయం దరిధరన్ బిభ్రాణస్సన్ విజ్ఞానతః బ్రహ్మ ఏతి. స ఏష పురుషస్సర్వాత్మా. అత ఏవ పఞ్చాత్మతాం భజతే. విషయపఞ్చకం భూతపఞ్చకం ప్రాణపఞ్చకం జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం కర్మేన్ద్రియపఞ్చకం ఞ్చేతి పఞ్చవిధ వస్తుస్వరూపతాం యాతి. యద్వా - '**భూతాత్మా చేన్ద్రియాత్మా చ ప్రధానాత్మా తథా భవాన్, ఆత్మా చ పరమాత్మా చ త్వ మేకః పఞ్చధా స్థిత**' ఇత్యుక్త పఞ్చాత్మతాం యాతి. అమునా బ్రహ్మవిదా ఇదం జగదోతం ప్రోతం చ భవత్యేవ. యద్యస్మాదయం బ్రహ్మవిత్స్వయం బ్రహ్మ అత ఏవ సర్వం జగద్భవతి, తస్మాదమునోతం ప్రోతం జగదిత్యన్వయః. యద్వా యస్మాద్బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మ, తస్మాత్సర్వం జగద్బ్రహ్మవిదేవ. తస్మాదేవామునా సర్వమోతం ప్రోతఞ్చేతి. 239

శ్లో॥ బ్రహ్మజ్ఞః పురుషస్స ఏష సకలం భూతం భవిష్యద్భవ-
ద్విశ్వం యత్సకలాత్మకం బృహదసావాత్మేతి విజ్ఞాతవాన్ ।
బ్రహ్మిష్ఠాత్మగురూపదేశధనవాన్ శ్రద్ధాయుతస్స్వప్రభ-
స్సత్యో బ్రహ్మవిదేష సంసృతితమఃపారే పరం వర్తతే ॥ 240

వ్యా. బ్రహ్మవిదస్సర్వత్వమేవ విశదయన్ క్వైష వర్తత ఇత్యత్రాహ **బ్రహ్మజ్ఞ ఇతి**. స ఏష పురుషః పురి శయానః బ్రహ్మజ్ఞః. బ్రహ్మజ్ఞః పురుష ఇతి వా భూతం భవిష్యద్భవత్సకలం సర్వం విశ్వం జగద్భవతి. తత్ర హేతుమాహ - యద్యస్మాదసౌ బ్రహ్మజ్ఞః సకలాత్మకం బృహదాత్మేతి. అహమితి విజ్ఞాతవాన్ బ్రహ్మిష్ఠాత్మగురూపదేశధనవాన్. బ్రహ్మిష్ఠః బ్రహ్మనిష్ఠః య ఆత్మన స్స్వస్య గురుః తస్యోపదేశ ఏవ ధనమస్యాస్తీతి తథోక్తః శ్రద్ధాయుతః స్వప్రభః సత్యః సత్యమబాధ్యం యద్బ్రహ్మ తద్రూపః ఏష బ్రహ్మవిత్. సంసృతితమఃపారే సంసారరూపస్య తమసః పారే పరం కేవలం వర్తతే తిష్ఠతి. విధ్వస్తాజ్ఞానతయా న సంసరన్ బ్రహ్మానన్దసాగరే మజ్జతీత్యర్థః. 240

శ్లో॥ యత్సన్న్యస్య గురుం ప్రపద్య పరమం సద్బ్రహ్మనిష్ఠం పరం
శాన్తం బ్రహ్మ తదాననాదధిగతో వేదాన్తతత్త్వశ్రుతిమ్ ।
మత్వాఽఽత్మానమహం పరః పురుష ఇత్యాధ్యాయ నిధ్యాయ చ
బ్రహ్మాఽఽప్నోత్యమృతం పుమాన్ భవతి తత్సన్న్యాస ఏవాధికః ॥241

వ్యా. సన్న్యాసో ముక్తేః పరం సాధనమితి – యచ్ర్ఛుతిజ్ఞాతం తద్యస్సన్న్యస్యేతి శ్లోకద్వయే–నోపపాదితమిదానీముపసంహరతి - **యదితి** – యద్యస్మాత్ పుమాన్ బ్రాహ్మణః శమదమాది సమ్పన్నోఽధికారీ సన్న్యస్య పరమం సద్బ్రహ్మనిష్ఠం శాన్తం పరం బ్రహ్మ పరబ్రహ్మభూతం గురుం ప్రపద్య శరణం ప్రాప్య తదాననాత్ వేదాన్తతత్త్వశ్రుతిమధిగతః సన్ ఆత్మానమహం పరః పురుష ఇతి మత్వా మననం కృత్వా, ఆధ్యాయ సవికల్పసమాధిం కృత్వా నిధ్యాయ నిర్వికల్పసమాధిం చ కృత్వా యద్వా ఆధ్యాయ నిదిధ్యాసనం కృత్వా, నిధ్యాయ బ్రహ్మాత్మానం సాక్షాత్కృత్య, అమృతమమరణం బ్రహ్మ ఆప్నోతి ప్రతిపద్యతే. తత్తస్మాత్సన్న్యాస ఏవ అధికః సత్యాదిషు న్యాసాన్తేషు హేతుషు ఉత్కృష్టః భవతి.

బ్రహ్మ న్యాస ఇతి శ్లోకే సన్న్యాసస్య సగుణముక్తిహేతుత్వం ప్రోక్త మిహ తు నిర్గుణముక్తి హేతుత్వముక్తమితి న పునరుక్తిః – నాపి వ్యాఘాతః. పరోక్షజ్ఞానద్వారా సగుణముక్తేః అపరోక్షజ్ఞానద్వారా నిర్గుణముక్తేశ్చ హేతుస్సన్న్యాస ఇతి – న చ సన్న్యాసః కేవల ఏవ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిహేతుః. కిం జ్ఞానద్వారకల్పనేనేతి వాచ్యమ్. సన్న్యాసమాత్రస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ప్రృత్యహేతుత్వాత్ – '**య ఏవం విద్వానుదగయనే ప్రమీయతే దేవానామేవ మహిమానం గత్వాఽఽదిత్యస్య సాయుజ్యం గచ్ఛతీ**' తి తైత్తిరీయక శ్రుతేః. శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేశ్చ. నను జ్ఞానమేవ పరోక్షమపరోక్షం వా సగుణాయా నిర్గుణాయా వా ముక్తేస్సాధనం న తు సన్న్యాసః. న చ సన్న్యాస ఏవ జ్ఞానసాధనమితి వాచ్యమసన్న్యాసినామపి జనకాదీనాం జ్ఞానదర్శనాత్తస్మాన్న్యాసో న సర్వాధిక ఇతి చేన్నైవమ్. జ్ఞానం మోక్షస్య సాక్షాత్సాధనమితి సమ్ప్రతిపన్నమేవ జ్ఞానసాధనాని తు శ్రవణ మనన నిది ధ్యాసనాని. '**ఆత్మా వారే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య**' ఇతి శ్రుతేః. తాని చావిక్షిప్తచిత్తస్యైవ సుకరాణి. స చ చిత్తవిక్షేపాభావో గృహస్థస్య దుర్లభ ఇతి సన్న్యాస ఏవ జ్ఞానసాధనమిత్యుక్తమ్. '**శాన్తో దాన్త ఉపరత**' ఇతి శ్రుత్యా చేదమేవోక్తమ్. జనకాదయస్తు వామదేవాదివజ్జన్మాన్తరీయసన్న్యాసాల్లబ్ధజ్ఞానా ఇతి న నియమభఙ్గః. తస్మాన్మోక్ష–హేతుస్సన్న్యాస ఏవాధికః. 241

శ్లో॥ త్వం బ్రహ్మన్నసి వస్తుతత్త్వరణితా జాతోఽసి విశ్వాత్మనా
జీవస్యాసుషు యోజకోఽసి సకలవ్యాపీ త్వమేవాసి చ ।
తేజో రాసి చ సూర్యవహ్నిశశినాం సోమోఽసి యాగేష్వపి
త్వాం తత్త్వస్ఫురణాయ సర్వవిదుషం సర్వాన్తరం ప్రార్థయే ॥ 242

వ్యా. యస్మాత్సన్న్యాసస్సర్వాధికస్తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సన్న్యస్య భగవన్తమన్తర్యామిణమేవం ప్రార్థయేదిత్యాహ – త్వమితి. హేబ్రహ్మన్! త్వం వస్తుతత్త్వరణితా వస్తుతత్త్వకథయితా అసి. విశ్వాత్మనా జాతశ్చాసి. జీవస్య అసుషు ప్రాణేషు యోజకశ్చాసి. త్వమేవ సకలవ్యాపీ అసి.

సూర్యవహ్నిశశినాం త్వమేవ తేజః రాసి దదాసి. త్వమేవ యాగేషు సోమో లతావిశేషోఽసి. సర్వవిదుషం సర్వజ్ఞం సర్వాన్తరం చ త్వాం తత్వస్ఫురణాయ ఆత్మస్వరూపజ్ఞానాయ ప్రార్థయే. 242

శ్లో॥ అన్తర్యామిణమేవమేష విబుధస్సన్న్యస్య సమ్ప్రార్థయన్
నిర్విఘ్నః ప్రణవం మహోపనిషదం గోప్యం సురాణామపి ।
యుఞ్జన్నాత్మని చిన్మయే పరశివే బ్రహ్మణ్యనన్తే సమా-
దధ్యాచ్చిత్తమథాత్మదర్శనవశాన్మాహాత్మ్యమస్యాశ్నుతే ॥ 243

వ్యా. తతః కిం కుర్యాదత ఆహ. విబుధః విద్వాన్. ఏష బ్రాహ్మణః. సన్న్యస్య అన్తర్యామిణమేవం సమ్ప్రార్థయన్ తదనుగ్రహేణ నిర్విఘ్నః విఘ్నరహితః భూత్వా సురాణామపి గోప్యం మహోపనిషదం మహోపనిషద్భూతం ప్రణవం యుఞ్జన్ ఉచ్చారయన్ చిన్మయే అనన్తే పరశివే పరమమఙ్గలే బ్రహ్మణి బ్రహ్మాభిన్నే ఆత్మని ప్రతీచి చిత్తం సమాదధ్యాత్ స్థాపయేత్ చిత్తసమాధానం కుర్యాత్. అథ ఆత్మదర్శనవశా దాత్మజ్ఞానబలా దస్య బ్రహ్మణ ఆత్మనః మాహాత్మ్యం సచ్చిదానన్దాదిలక్షణమశ్నుతే ప్రాప్నోతి. బ్రహ్మాత్మైవ భవతీత్యర్థః. అశ్నుత ఇతి సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశః. అశ్నుయాదిత్యర్థః. 243

శ్లో॥ జీవన్ముక్తిముపేయుషోఽస్య విదుషో యజ్ఞస్య యష్టా స్వయం
శ్రద్ధాప త్న్యథ దేహ ఇన్ధనమురో వేదిశ్చ లోమవ్రజః ।
బర్హి ర్వేదమయశ్శిఖా చ హృదయం యూపశ్చ కామో ఘృతం
మన్యుర్హవ్యపశుస్తపో హుతవహశ్శాన్తిర్దమో దక్షిణా ॥ 244

వ్యా. సన్న్యాసస్యైవ బ్రహ్మజ్ఞానప్రత్యన్తరఙ్గసాధనత్వాజ్జిజ్ఞాసోస్సన్న్యాస ఏవ కర్తవ్యః, నతు కర్మానుష్ఠానమిత్యుక్తమ్. అథ జ్ఞానోదయానన్తరం కర్మాణి క్రియన్తామితి శఙ్కాయాం మైవమ్. జ్ఞానలాభానన్తరం ప్రాప్తవ్యాభావేన కర్తవ్యాభావాద్విదుషః. ఇత్యుత్తరమభిప్రేత్య తత్త్వవిదః అఙ్గాన్యేవ యజ్ఞద్రవ్యాణి. భోజనాది వ్యవహార ఏవ యజ్ఞానుష్ఠానమితి, నాస్తి కశ్చిదతిరిక్తో యజ్ఞః కర్తవ్యః ఇత్యాహ. జీవన్ముక్తిమితి శ్లోకత్రయేణ - జీవన్ముక్తిముపేయుషః ప్రాప్తవతోఽస్య విదుషస్సమ్బన్ధీ యో యజ్ఞః తస్య యజ్ఞస్య, స్వయమాత్మైవ యష్టా యజమానః స్వామిత్వాత్. శ్రద్ధాపత్నీ స్త్రీత్వాత్. అథ తథా దేహ ఇన్ధనం కాష్ఠం తపోఽగ్న్యాశ్రయత్వాత్. ఉరో వేదిః లోమ వ్రజో బర్హిః వేద ఏవ వేదమయః శిఖా జ్వాలా హృదయం యూపః కామః ఘృతమ్ మన్యుః క్రోధః హవ్యపశుః తపో హుతవహోఽగ్నిః శాన్తిశ్శాన్తిహేతుర్దమః దక్షిణా వేద్యాం ఘృతే నేద్ధే హవ్యవహే పశుమివ హృది మోక్షకామేన ప్రవృద్ధే తపసి మన్యుర్హోతవ్య ఇతి పరమార్థః. 244

శ్లో॥ వాగ్ఘోతాఽస్య భవత్యసుస్తు పర ఉద్గాతా దృగధ్వర్యుకో
బ్రహ్మాగ్నీద్ధృదయం శ్రుతిస్తు గిళనం తత్సోమపానన్తథా ।

తత్త్వార్థేస్య రతిర్భవత్యుపసదశ్చేష్టా ప్రవర్గ్యో ముఖం
హోమాగ్నిస్తు మతిర్హుతం తు సమిధో భక్ష్యం పయోఽన్నాదికమ్ ॥245

వ్యా. అస్య యజ్ఞస్య విదుష ఇతి వా వాక్‌హోతా భవతి. పరోఽసుః ముఖ్యప్రాణస్తు ఉద్గాతా భవతి. దృక్చక్షురధ్వర్యురేవాధ్వర్యుకః భవతి హృదయం మనః బ్రహ్మా శ్రుతిశ్శ్రోత్ర మగ్నీత్ అగ్నీధ్రః గిళనమన్నాదేర్భక్షణం సోమసానం తథా భవతీత్యర్థః అస్య తత్వార్థే రతిరుపసదో భవతి. చేష్టాగమనాదికం ప్రవర్గ్యో భవతి. ముఖం హోమాగ్నిరాహవనీయః. మతిర్విజ్ఞానన్తు హుతం హోమః సాయం భక్ష్యం పయః ప్రాతర్భక్ష్యమన్నాదికం చ సమిధః. 245

శ్లో॥ సాయంప్రాతరథాన్తరం త్రిషవణం దర్శేతరౌ నిడ్దినే
చాతుర్మాస్యతి పక్షమాసమృతవస్తే పాశుబన్ధాస్తథా ।
సర్వేఽబ్దాస్తదహర్గణా అసుధృతిస్సర్వస్య సత్రం క్షుధో
దీక్షాధారణమస్య చాప్యవభృథో మృత్యుశ్చరిత్రం కృతిః ॥ 246

వ్యా. సాయంప్రాతః అథ అన్తరం మధ్యాహ్నసమయశ్చ త్రిషవణం త్రయాణాం సవనానాం సమాహారః నిడ్దినే అహోరాత్రే దర్శేతరౌ దర్శపూర్ణమాసౌ. పక్షమాసం పక్షాణాం మాసానాం చ సమాహారః చాతుర్మాస్యతి చాతుర్మాస్యవదాచరతి తే ప్రసిద్ధాః ఋతవః షట్ పాశుబన్ధాః పశుబన్ధా ఏవ పాశుబన్ధాః తత్తథా సర్వే అబ్దాః ప్రభవాదయః అహర్గణాః అసుధృతిః ప్రాణధారణం సర్వస్వ సత్రం క్షుధో ధారణం యావద్భోజనం క్షుద్ధారణం దీక్షా అస్య దేహస్య మృత్యురేవ అవభృథః అస్య యోగినః చరిత్రం జననమరణాదిచరితమేవ కృతిః సర్వం కర్మ. 246

శ్లో॥ యో విద్వానితి నా పరోక్షపరమాత్మా భేదధీరుత్తరే
మృత్యుం యాత్యయనే మహత్త్వమధిగత్యాయం సురాణామథ ।
సాయుజ్యం తరణేః ప్రయాస్యతి తు యో నా దక్షిణే తాదృశోఽ-
గ్నిష్వాత్తాది మహత్త్వమేత్య శశినస్సాయుజ్యమాయాస్యతి ॥ 247

వ్యా. అథాస్య విదుషో గతిం దర్శయతి. ఇతి విద్వాన్ పరోక్ష పరమాత్మాఽ భేదధీః పారోక్ష్యేణ బ్రహ్మాభిన్నాత్మదర్శీ యః నా మనుష్యః. ఉత్తరే అయనే సూర్యస్య మృత్యుం యాతి సోఽయం సురాణాం మహత్త్వమధిగత్య అథ తరణే స్సూర్యస్య సాయుజ్యం ప్రయాస్యతి. తాదృశో యస్తు నా దక్షిణాఽయనే మృత్యుం యాతి సోఽయమగ్నిష్వాత్తాది మహత్త్వం పితౄణాం మహిమానమేత్య శశినస్సాయుజ్యమాయాస్యతి. 247

శ్లో॥ సూర్యాచన్ద్రమసోర్మహత్త్వమితి తౌ యాతౌ హిరణ్యోదరం
సాక్షాత్కృత్య చ తత్ర తత్పదమథ త్యక్త్వా పదం బ్రహ్మణః ।

గత్వా తన్మహిమానమేత్య పరమాభిన్నాత్మసాక్షాత్కృతిం
తత్ర ప్రాప్య తదీయధామవిలయాదూర్ధ్వం బృహద్యాస్యతః ॥ 248

వ్యా. కిమేవం చన్ద్రలోకం సూర్యలోకం చ గతయోర్విదుషోరనయోస్సన్న్యాసినోరస్తి పునరావృత్తిరత ఆహ. ఇతి సూర్యాచన్ద్రమసోర్మహత్త్వం యాతౌ తౌ తత్ర సూర్యాచన్ద్రమసో ర్లోకయోః హిరణ్యోదరం బ్రహ్మాణం సాక్షాత్కృత్య అథ తత్పదం సూర్యలోకం చన్ద్రలోకం చ త్యక్త్వా బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య పదం గత్వా తన్మహిమానం తస్య బ్రహ్మణో యో మహిమా మాహాత్మ్యం తమేత్య తత్ర బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మోపదేశవశాత్ పరమాభిన్నాత్మసాక్షాత్కృతిం ప్రాప్య బ్రహ్మాభిన్నాత్మానం సాక్షాద్విదిత్వా తదీయధామవిలయాద్బ్రహ్మలోకనాశాదూర్ధ్వం పశ్చాత్ ద్విపరార్ధావసానే బ్రహ్మలోకం నశ్యతీతి భావః. బృహద్బ్రహ్మ యాస్యతః గమిష్యతః కైవల్యం ప్రాప్స్యత ఇత్యర్థః. చన్ద్రలోకం సూర్యలోకం వా ప్రాప్తాః కర్మిణస్తు పునరావర్తన్తే. న తు సన్న్యాసిన ఇతి భావః. '**తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తీ**'తి గీతావచనాత్. న చ '**ఆబ్రహ్మభువనా ల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జు**'నేతి గీతావచనాదేవ బ్రహ్మలోకోఽపి పునరావర్త్యే-వేతి వాచ్యమ్. బ్రహ్మలోకస్య నశ్వరత్వకథనే గీతాతాత్పర్యాత్. "**బ్రహ్మణా సహతే సర్వే సమ్ప్రాప్తే ప్రతి సఞ్చరే, పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరంపద**" మితి స్మరణాత్ తే బ్రహ్మసూత్ర ప్రామాణ్యాచ్చ బ్రహ్మలోకోఽ పునరావర్త్యేవ. నచ '**ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయాఽఽవర్తతే పున**' రితి గీతావచనాచ్చన్ద్రలోకం ప్రాప్తస్యైవ పునరావృత్తిర్న తు సూర్యలోకం ప్రాప్తస్య కర్మిణ ఇతి వాచ్యమ్. దేవయానేన బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తస్యైవాఽపునరావృత్తిరితి తత్తాత్పర్యాత్. నచ పితృయాణే నాపి బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తో న పునరావర్తత ఇతి కథం పితృయాణస్య పునరావృత్తి హేతుత్వమితి వాచ్యమ్. ప్రాయేణ సర్వే దేవయానే నైవ బ్రహ్మలోకం గచ్ఛన్తి. యః కశ్చి త్పితృయాణేన చన్ద్రలోకం గతోఽపి విద్వాన్న సహసా బ్రహ్మలోకం గచ్ఛతి. కిన్తు చన్ద్రలోకా ద్దేవయానమాక్రమ్యైవ స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి అమానవపురుషేణ వరుణాదిలోకాతిక్రమ పూర్వకం బ్రహ్మలోక న్నీయతే విద్వాన్. తస్మాద్దేవయానమేవాపునరావృత్తి బ్రహ్మలోకప్రాపకత్వాత్ బ్రహ్మలోక ఏవాపునరావృత్తీ బ్రహ్మసాక్షాత్కారహేతుత్వాదితి కృత్వా పరోక్షబ్రహ్మవిత్సన్న్యాసీ బ్రహ్మలోకం గత్వా న పునరావర్తతే. అపరోక్షబ్రహ్మవిదస్తు గత్యా గతీనస్తః. బ్రహ్మత్వాదేవ తస్య. బ్రహ్మ హి సర్వగమ్ ఇతి. 248

శ్లో॥ తత్తద్వ్యష్టిశరీరసంస్థితిభృతస్తత్తత్పరిచ్ఛేదిన-
స్తత్తత్సన్నిహితం విదన్తి పురుషాస్తత్తద్దృగాదీన్ద్రియైః ।
మాయావీ తు మహేశ్వరోఽఖిలజగద్దేహాన్తరస్థోఽ పరి-
చ్ఛిన్నస్సర్వమపి ప్రవేద భగవాన్ స్వేనైవ వా మాయయా ॥ 249

వ్యా. వ్యాఖ్యాతం నారాయణమ్ – అథ పురుషసూక్తం వ్యాచిఖ్యాసుః. తావదేకేన శ్లోకేన

జీవేశ్వరయోర్వ్యావహారికం భేదం దర్శయతి - జీవేనేశ్వరస్సంసేవ్యో భవతి పురుషార్థసిద్ధ్యర్థమితి ఖ్యాపయితుమ్ - సిద్ధే సత్యేవేశ్వరస్య సేవ్యత్వే జీవ ఈశ్వరం నిషేవ్య క్రమేణ సహసా వా ముచ్యతే. తస్మాత్పూర్వశ్లోకోక్తముక్త్యుపయోగ్యే వేదం జీవేశ్వరభేదవర్ణన మితి నాఽసఙ్గతమ్. తత్తద్వ్యష్టిశరీరసంస్థితిభృతః దేవమనుష్యాదివ్యష్టిశరీరేషు సమ్యక్ స్థితిం భృతవన్తః అత ఏవ తత్తత్పరిచ్ఛేదినః దేవమనుష్యాదిదేహపరిచ్ఛిన్నాః పురుషా జీవాః తత్తద్దృగాదీన్ద్రియైః దేవమనుష్యాది- దేహస్థచక్షురాదీన్ద్రియైః తత్తత్సన్నిహితం తత్తత్సమీపస్థం ఘటాదివస్తు విదన్తి జానన్తి అత ఏవ జీవాః కిఞ్చిద్జ్ఞాస్సంసారిణశ్చ భవన్తి. మాయావీ మాయోపాధిః భగవాన్. '**ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయో శ్చైవ షణ్ణాం వర్గో భగో మత**' ఇత్యుక్తలక్షణ భగశాలీ మహేశ్వరస్తు అఖిలజగద్దేహాన్తరస్థః అఖిలం యజ్జగత్తదేవ దేహః తదన్తరస్థః అత ఏవాపరిచ్ఛిన్నః అత ఏవ స్వేన స్వరూపచైతన్యేన మాయయా వా సర్వమపి ప్రవేద ప్రకర్షేణ జానాతి అత ఏవ ఈశ్వరస్సర్వజ్ఞో సంసారీ చేతి భావః. 249

శ్లో॥ మాయావీ పురుషస్సహస్రమకుటశ్రోత్రాక్షినాసాభుజా-
కణ్ఠోరోజఠరోరుజానుచరణో వృత్వా సమన్తాద్ధరామ్ ।
సోఽసావత్యవసద్దశాఙ్గులమిదం సర్వం స ఏవేశ్వరో
భూతం యచ్చ భవద్భవిష్యదమృతత్వస్యాధిపోఽన్నాతిగః ॥ 250

వ్యా. తస్యైవేశ్వరస్య వైభవం దర్శయితుం పురుషసూక్తం వ్యాకరోతి సోఽసౌ సహస్రమకుట శ్రోత్రాక్షినాసాభుజాకణ్ఠోరోజఠరోరుజానుచరణః మాయావీ పురుషః పూర్ణ ఈశ్వరః ధరాం సమన్తా ద్వృత్వా ఆవృత్య ఇదం సర్వం దశాఙ్గులమత్యవసత్ అత్యతిష్ఠత్ యద్భూతం యచ్చ భవ్యం యచ్చ భవిష్య త్తత్సర్వం స ఈశ్వర ఏవ అన్నాతిగః అన్నం మర్త్యం నశ్వరమతిగచ్ఛతీత్యన్నాతిగః స ఈశ్వరః అమృతత్వస్యాధిపః మోక్షస్య ప్రభుః దాతేతి యావత్. 250

శ్లో॥ ఏతావాన్మహిమాస్య సర్వజగతో జ్యాయాన్ స చాయం పుమాన్
పాదోఽస్యాఖిలలోక ఏష దివి సత్పాదత్రయం చాఽమృతమ్ ।
ఆక్రమ్యైష చ దక్షిణోత్తరపథద్వన్ద్వం సమన్తాత్స్థితో
జజ్ఞేఽస్మాత్పురుషో విరాడితి స యో జాతోఽతిరిక్తో భువః ॥ 251

వ్యా. అస్య మహిమా ఏతావాన్ సోఽయం పుమాన్ సర్వజగతో జ్యాయానధికశ్చ. ఏషోఽఖిల లోకః అస్య పాదః అంశః అస్యామృతం పాదత్రయం దివి అస్తీతి సత్ సీదతీతి సత్ ఇతి వా ఏష దక్షిణోత్తరపథద్వన్ద్వం పితృయాణదేవయాననామకమార్గద్వయం సమన్తాదాక్రమ్య స్థితః అస్మాత్ విరాడితి స పురుషో జజ్ఞే యః జాతస్సన్నేవ భువః లోకాతీతత్త్వ ప్రాణిభ్యశ్చాతిరిక్తో ధికః. 251

శ్లో॥ దేవా యజ్ఞమతన్వతాథ హవిషా పుంసా విరాజాఽమునా
యజ్ఞస్యాస్య మధుర్ఘృతం సమభవద్గ్రీష్మర్తురిధ్మం శరత్ ।
సఞ్జజ్ఞే హవిరస్య వా పరిధయస్త్రిస్సప్త సప్తాభవన్
సఞ్జాతాస్సమిధశ్చ యజ్ఞపురుషం దేవాస్తమగ్నౌ న్యధుః ॥ 252

వ్యా. అథ దేవైః కృతం పౌరుషం యజ్ఞమాహ. అథ దేవాః అమునా విరాజా పుంసా విరాట్పురుషేణైవ హవిషా యజ్ఞమతన్వత కృతవన్తః. అస్య మానస యజ్ఞస్య మధుర్వసన్తః ఘృతమ్ గ్రీష్మర్తురిధ్మం దారు శరదృతుః హవిః అస్య సప్త పరిధయస్సముద్రాః త్రిస్సప్త సమిధః సఞ్జాతాః కృతా అభవన్. దేవాః తం యజ్ఞపురుషం పశుస్థానీయమగ్నౌ న్యధుః నిచిక్షిపుః. 252

శ్లో॥ తస్మాత్సర్వహుదాహవాత్సమభవన్ వేదాస్త్రయో మానసాత్
ఛన్దాంస్యశ్వగవాజమేషపశవో గ్రామ్యాశ్చ వన్యాస్సమే ।
బ్రహ్మైతస్య ముఖం విభోర్భుజయుగం క్షత్రం విడూరుద్వయం
శూద్రః పాదయుగం హృదిన్దురరుణశ్చక్షుర్ముఖం జిష్ణుకౌ ॥ 253

వ్యా. తస్య యజ్ఞస్య ఫలమాహ. తస్మాత్ మానసాత్ సర్వహుదాహవాత్ సర్వహుత ఆహవాద్యజ్ఞాత్ సకాశాత్ త్రయోవేదాస్సమభవన్. ఛన్దాంసి సప్త గాయత్ర్యాదీని సమభవన్. గ్రామ్యాః అశ్వగవాజమేషపశవః వన్యాశ్చ సమే సర్వే అభవన్. ఏతస్య విభోః విరాజః బ్రహ్మ బ్రాహ్మణః ముఖమాసీత్. క్షత్రం క్షత్రియః భుజయుగమాసీత్. విట్ వైశ్యః ఊరుద్వయమాసీత్. శూద్రః పాదయుగమాసీత్. హృత్ మనః ఇన్దుః అరుణస్సూర్యశ్చక్షుః ముఖం జిష్ణుకౌ ఇన్ద్రాగ్నీ అముష్య ముఖబాహ్వాదిభ్యః బ్రాహ్మణాదయస్సమభవన్నిత్యర్థః. 253

శ్లో॥ ప్రాణో వాయురముష్య నాభిరభవత్ఖం ద్యౌశ్శిరో భూః పదౌ
కాష్ఠాశ్శ్రోత్రమితి ప్రభోరకలయన్నఙ్గాని లోకాన్ బుధాః ।
యో రూపాణి విచిత్య హన్త సకలాన్యాధాయ నామాని చా-
స్తే పారే తమసో మహోమయమముం విద్యాన్మహాన్తం బుధః ॥ 254

వ్యా. అముష్య ప్రాణో వాయురభవత్. నాభిః ఖమభవత్. శిరో ద్యౌరభవత్. పదౌ పాదౌ భూరభూతామ్. శ్రోత్రం కాష్ఠా దిశోఽభవత్. ఇతి ప్రభోరఙ్గాని బుధాః లోకానకలయన్ అకల్పయన్. యః సకలాని రూపాణి విచిత్య కృత్వా సకలాని నామాని చాధాయ కృత్వా హన్తే-త్యద్భుతే తమసః అజ్ఞానస్య సంసారస్య వా పారే ఆస్తే అముం మహోమయం జ్ఞానస్వరూపం మహాన్తమీశ్వరం బుధః విద్యాజ్జానీయాత్. 254

శ్లో॥ ధాతా ప్రాగ్యముదాజహార భగవాన్ శక్రః ప్రవేదాపి యం
సర్వాశ్చాపి స ఇత్యహం స ఇతి తం యో వేద సోఽయం సుధీః ।

జీవన్నేవ పరాం ప్రయాత్యమృతతామన్తే తనోః కిం పునః
ప్రాప్తుం బ్రహ్మపురం పరాస్తి న నృణాం విజ్ఞానమార్గాద్గతిః ॥ 255

వ్యా. బుధో మహాన్తం విద్యాదిత్యుక్తమ్. ప్రాక్క ఏనం విదితవాన్. కో వైనముపదిదేశ. కథమేనం విద్యాత్కిం వైతద్వేదనేన ఫలమత ఆహ. ప్రాక్పూర్వం ధాతా ప్రజాపతిః యముదాజహార ఉపదిదేశ ఇన్ద్రాయేతి శేషః. స చ శక్ర ఇన్ద్రః యం ప్రవేద సాక్షాత్కృతవాన్ తమీశ్వరం సర్వం జగత్స ఈశ్వర ఏవ. అహమపి స ఏవ స చాహమేవ. ఇతి యో వేద సోఽయం సుధీర్విద్వాన్ జీవన్నేవ పరామమృతతాం ప్రయాతి. తనోరన్తే పునః కిం కిం వక్తవ్యమమృతతాం ప్రయాతీతి. నృణాం జీవానాం బ్రహ్మపురం బ్రహ్మైవ పూః బ్రహ్మపురం తత్ప్రాప్తుం విజ్ఞానమార్గాత్పరా అన్యా గతిర్మార్గః నాస్తి న విద్యతే. 255

శ్లో॥ యజ్ఞేనేత్యయజన్త యజ్ఞమమరా నాకం గతాస్తేన తం
పూర్వే యత్ర వసన్తి సాధ్యవిబుధా ధర్మః పురాణో హ్యయమ్ ।
యజ్ఞో విష్ణురయం ప్రజాపతిరజోప్యణ్డాన్తరేఽనేకధా
జాతస్సన్ చరతి ప్రవేద విబుధః కస్సర్వయోనిం త్వముమ్ ॥ 256

వ్యా. మానసయజ్ఞం కృతవతః కిం ఫలమథోచ్యతే **యజ్ఞేనేతి** అమరాః యజ్ఞేన యజ్ఞమయజన్త మానసయజ్ఞేన యజ్ఞం యష్టవన్తః. తేన యజ్ఞేన తే దేవాః తం నాకం గతాః. యత్ర నాకే పూర్వే ప్రాక్తనాః సాధ్యవిబుధాః సాధ్యా విబుధాశ్చ దేవా వసన్తి తమితి పూర్వేణా-న్వయః. హి తస్మాదయం ధర్మః మానసయజ్ఞానుష్ఠానరూపః పురాణః అనాదిః నను యజ్ఞమయ-జన్తేత్యుక్తమ్. కోఽసౌ యజ్ఞోఽత ఆహ - యజ్ఞో విష్ణురితి - వ్యాపకః పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. తమేవ వర్ణయతి - అజోఽప్యయం ప్రజాపతిః ప్రజానాం బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తప్రాణినాం పతిః పాలకః శాసితా చ పరమేశ్వర ఇత్యర్థః. అణ్డాన్తరే అనేకధా అనేకప్రకారేణ విష్ణు రుద్ర గణపతి కుమార కాళీ భారతీ లక్ష్మీ రామ కృష్ణ సీతా రుక్మిణ్యాదిరూపైరిత్యర్థః. జాతస్సన్ మాయయేతి భావః. యద్వా నానావిధప్రాణిరూపేణ జాతస్సన్ సర్వజీవానామీశ్వరాత్మత్వాదితి భావః చరతి. నను యద్యేవమీశ్వర స్సర్వత్ర చరతి తర్హి కస్మాదేనం సర్వే న విదన్తీత్యత్రాహ - అముం సర్వయోనిం సర్వకారణమీశ్వరం కస్తు కోఽపి విబుధః విద్వాన్ ప్రవేద జానాతి నతు సర్వే. అవిదుషాం విద్వత్త్వేఽప్యసమాహిత చిత్తానాం దూరస్థత్వాత్. యద్వా కః ప్రజాపతిః బ్రహ్మా ఏక ఏవ ప్రవేద. తదుపదేశాత్తదనుగ్రహాచ్చ శక్రాదయోఽర్వాక్తనా ఈశ్వరం విదురితి భావః. అథ వా కస్తు కో వా విబుధః ప్రవేద న కోఽపీత్యర్థః. '**మాన్తు వేద న కశ్చ**'నేతి గీతావచనాత్ అస్యాప్యన్వయస్య యః కోఽపి ధన్యో వేదేత్యత్రైవ తాత్పర్యం సుతరామవేద్యత్వే "**తమేవం విదిత్వా అమృతత్వమేతి**", "**బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీ**" త్యాది శ్రుతి వాక్యానామప్రమాణ్యాపత్తేః. యద్వా క ఆత్మా ప్రవేద ఆత్మభిన్నస్సర్వోఽపి జడత్వాన్నైవం వేద. ఆత్మా తు స్వయమేవ బ్రహ్మేతి బ్రహ్మ వేదైవ సదా స్వస్య స్వయం హి సర్వదా సాక్షాదపరోక్షః. అత ఏవ "**యత్సాక్షా దపరోక్షాద్బ్రహ్మే**"తి

శ్రూయతే – అథవా కో యమః ప్రవేద కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో వేత్తు మర్హతీతి యమవచనాత్ – ఇతి. 256

శ్లో॥ యో దేవాధికధీశ్చ భవ్యమపి యో ధత్తేఽమరాణాం పురో
దేవేభ్యః ప్రథమం చ యస్సమభవద్దేవాన్ ససర్జాపి యః ।
దక్షాదిప్రథితప్రజాపతిపితా యస్తస్య ధామేచ్ఛవః
ప్రాప్తుం సత్యమముష్య యోనిమజనిం ధీరా విదన్తీశ్వరమ్ ॥ 257

వ్యా. న కైవల్యార్థిన ఏవ కేవలమీశ్వరం విదన్తి కిన్తు సగుణముక్తి క్షేత్ర భూతబ్రహ్మలోకార్థినోఽపీత్యాహ – **య ఇతి** – యః దేవాధికధీః ఇన్ద్రాదిదేవబుద్ధ్యధికబుద్ధిః అత ఏవ అమరాణాం దేవానామపి పురః అగ్రే భవ్యం ధత్తే కరోతి యః దేవేభ్యః ప్రథమం పూర్వం సమభవదీశ్వరాదితి శేషః. ప్రథమజత్వాదితి భావః. యః దేవాంశ్చ ససర్జ సృష్టవాన్ యః దక్షాది ప్రథితప్రజాపతిపితా. దక్షాదీనాం ప్రథితానాం ప్రసిద్ధానాం ప్రజాపతీనాం పితా జనకః తస్య హిరణ్యగర్భస్య సమ్బన్ధి సత్యం ధామ సత్యలోకం ప్రాప్తుమిచ్ఛవః ధీరా విద్వాంసః అముష్య హిరణ్యగర్భస్య యోనిం కారణం పితరమితి యావత్. కస్తస్య పితేత్యత ఆహ – అజనిమితి – అన్యథా అనవస్థాదోషాదితి భావః. ఈశ్వరం మాయోపాధికం విదన్తి విదిత్వా ధ్యాయన్తీత్యర్థః. సగుణబ్రహ్మోపాసనేన పరోక్షజ్ఞానమాత్రఫలకనిర్గుణబ్రహ్మోపాసనేన వా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరితి సిద్ధాన్తాదితి భావః. న చ హిరణ్యగర్భలోక కామినా హిరణ్యగర్భ ఏవోపాస్యతామితి వాచ్యమ్. హిరణ్యగర్భోఽపీశ్వరాత్మనై–వోపాస్య ఇతి కృత్వా ఈశ్వరాత్మకహిరణ్యగర్భోపాసనం విహాయ సాక్షాదీశ్వరమేవోపాసతే విద్వాంస ఇతి. యద్వా ధామ స్థానమాధిపత్యమితి యావత్. ద్విపరార్థావసానే అస్మిన్ హిరణ్యగర్భే ముక్తే సతి పునః కల్పే స్యామహం హిరణ్యగర్భ ఇతి కామయమానా విద్వాంసః ఈశ్వరం భజన్తే. నహీదమనేన హిరణ్యగర్భేణ సేవితేన దాతుం శక్యతే. అథవా విదన్తి జానన్తీత్యేవార్థః ఈశ్వర జ్ఞానాదేవ హిరణ్యగర్భలోకప్రాప్తిః. తచ్చేశ్వరజ్ఞానం హిరణ్యోదరోపాసనాత్సులభమితి తదుపాసనం విహాయ విదన్తీశ్వరం విద్వాంసః. న చ దుర్లభమేవేశ్వరజ్ఞానమపీతి వాచ్యమ్. ప్రత్యక్షస్యేశ్వరజ్ఞానస్య దుర్లభత్వేఽపి పరోక్షం తత్సులభమేవ మేధావినః. న చేశ్వరోఽస్తీతి పరోక్షజ్ఞానమాత్రాద్యది బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్తర్హి సర్వేఽప్యాస్తికాః కృతార్థా ఏవేతి వాచ్యమ్. సచ్చిదానన్దలక్షణం ప్రత్యగభిన్నం చ యదీశ్వరతత్వం తస్య పరోక్షజ్ఞానాదేవ బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ర్నాన్యస్మాదితి. న చ కథం ప్రత్యగభిన్నేశ్వరస్య పారోక్ష్యమితి వాచ్యం ప్రతీచోఽపి పరోక్షత్వాత్. న హి యథావస్థితం ప్రత్యఞ్చం సర్వే విదుః. తస్మాత్ప్రత్యగభిన్నేశ్వరపరోక్షజ్ఞానాద్బ్రహ్మలోకావాప్తి ర్విదుష ఇతి స్థితమ్ – 257

ఇతి తైత్తిరీయోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్రీః

ఛాన్దోగ్యోపనిషత్

శ్లో॥ భూతానాం పృథివీరసోఽమ్బుధరణేస్తస్యౌషధీనాం చ య-
స్తస్యాసౌ పురుషో రసస్తు వచనం పుంసస్తు ఋగ్వాగ్రసః ।
సామర్చోరస ఏతదస్య తు స చోద్గీథో రసో వాగ్ఘి ఋక్
ప్రాణస్సామ తదేతదోమితి పదన్తూద్గీథ ఇత్యుచ్యతే ॥ 258

వ్యా. అథ బృహదారణ్యకోపనిషదివ గ్రన్థతోఽర్థతశ్చ బృహతీ ఛాన్దోగ్యోపనిషద్వ్యాఖ్యాయతే. ఉప నిషాదయతి శిథిలయతి సంసారం వినాశయతీతి వా ఉపనిషత్. బ్రహ్మవిద్యా. ఉపనిషీదతి పరం శ్రేయోఽ స్యామితి వా ఉపనిషత్. ఉప సమీపే బ్రహ్మణో నిషీదతి తిష్ఠతీతి వా ఉపనిషత్. సర్వథాప్యుపనిషద్బ్రహ్మవిద్యైవ తత్ప్రతిపాదకత్వాద్గ్రన్థోఽప్యుపనిషత్. ఇయం ఛన్దోగైస్సామగాయకైర్గీయత ఇతి **ఛాన్దోగ్యోపనిషదిత్యుచ్యతే**. తావద్బ్రహ్మవిద్యా ద్వివిధా నిర్గుణా సగుణా చేతి. ద్వివిధత్వాద్బ్రహ్మణః తత్ర నిర్గుణబ్రహ్మవిద్యాయాం సహసా ప్రవేశా యోగాత్సగుణబ్రహ్మ విద్యా ప్రథమం ప్రస్తూయతే. ఉపనిషదస్సర్వా అపి స్వతన్త్రత్వాన్న పరస్పరసఙ్గతిమపేక్షన్తే. తథాపి మామకగ్రన్థే పూర్వోత్తరయోస్సఙ్గతిశ్శోభాకర్యేవేతి సఙ్గతిరుచ్యతే. ధీరా ఈశ్వరం విదన్తీత్యుక్త-మీశ్వరోపాసనం కథన్తదుపాసనమిత్యత్రాహ భూతానామితి భూతానాం చరాచరాణాం పృథివీ రసః గతిః పరాయణమాధార ఇతి యావత్ ధరణిరమ్బురసః అప్సు పృథివ్యాః స్థితత్వాత్ తస్య జలస్య ఓషధీనాం చ యో రసః సారః అప్పరిణామత్వాదోషధీనామ్. తస్య ఓషధిచయస్య పురుషో దేహో రసః అన్నమయత్వాత్ పుంసస్తు వచనం వాక్ రసః సారిష్ఠత్వా ద్వాచః ఋక్తు వాగ్రసః వాచః ఋగ్రస ఇత్యర్థః. ఋచస్సామ రసః. కిన్తత్సామేత్యత ఆహ - ఏతదితి - ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. అస్య సామ్నస్తు స ఉద్గీథ ఏవ రసః ఉద్గీథ ఇతి కశ్చన సామ విశేషః. అథ కల్పనామాహ. వాగ్ఘి వాగేవ ఋక్ ప్రాణ ఏవ సామ తత్ప్రసిద్ధమోమిత్యేతత్పద మక్షరస్తు ఉద్గీథ ఇత్యుచ్యతే. తస్మాదోమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యభిప్రాయః. 258

శ్లో॥ ఘ్రాణం వాచమపీక్షణం శ్రుతిమథో చిత్తం చ దేవాః క్రమా-
దుద్గీథం సముపాస్య తేష్వసురకైః పాప్మైః ప్రవిద్ధేషు చ ।
ముఖ్యం ప్రాణముపాసతే స్మ తత ఉద్గీథం న తద్దూషణే
తే శేకుర్హ్యసురా ఇవాశ్మదలనే లోష్ఠా అపాపో హ్యయమ్ ॥ 259

వ్యా. ఉద్గీథోపాసనమేవ వదన్ తత్ర ప్రాణోద్గీథోపాసనస్య శ్రైష్ఠ్యం దర్శయతి. దేవాః ఘ్రాణం వాచమీక్షణం శ్రుతిం చిత్తం చ క్రమాదుద్గీథం సముపాస్య ఉద్గీథత్వేన ధ్యాత్వా ఘ్రాణాదీనుద్గాతృత్వేన కల్పయిత్వేత్యర్థః. ఉద్గీథమోంకారం ఘ్రాణాదిదృష్ట్యా సముపాస్యేతి చ. తేషు ఘ్రాణాదిషు అసురైరేవాసురకైః పాప్మైః ప్రవిద్ధేషు సత్సు తతః ముఖ్యం ప్రాణముద్గీథ-ముపాసతే స్మ. ఉపాసితవన్తః. అశ్మదలనే పాషాణవిదలనే లోష్ఠా ఇవ తే హ్యసురాః తద్దూషణే ప్రాణదూషణే నైవ శేకుః. తత్ర హేతుమాహ. హి యస్మాదయం ప్రాణః అపాపః అసఙ్గలక్షణ పాపరహితః. 259

శ్లో॥ ప్రాణోఽయం హి బృహస్పతిర్భవతి యద్వాచో బృహత్యాః పతి-
ర్యస్మాదఙ్గరసోఽఙ్గిరాశ్చ తదయం యస్మాచ్చ నిర్గచ్ఛతి ।
ఆస్యాదేష తదుచ్యతే కవిగణైరాయాస్య ఇత్యప్యముం
హ్యుద్గీథం గురురఙ్గిరాస్స్మ భజతే చాయాస్య నామా మునిః ॥ 260

వ్యా. ప్రాణమేవ స్తౌతి. హి తస్మాదయం ప్రాణో బృహస్పతిర్భవతి. యద్యస్మాదయం బృహత్యా వాచః పతిః యస్మాదయమఙ్గరసః అఙ్గానాం రసస్సారః తత్తస్మాదయమఙ్గిరాశ్చ భవతి. యస్మాదయమాస్యాన్నిర్గచ్ఛతి తత్తస్మాదేష ప్రాణఃకవిగణైరాయాస్య ఇత్యుచ్యతే. అపి కిఞ్చ అముం ప్రాణముద్గీథం గురుర్బృహస్పతిర్భజతే స్మ హి అభజత హి అఙ్గిరాశ్చ భజతే స్మ. ఆయాస్య నామా మునిశ్చ భజతేస్మ. ఏవం బృహస్పసతిసేవితత్వాత్ప్రాణో బృహస్పతి రితి. అఙ్గరస్సేవితత్వా-దఙ్గిరా ఇతి, ఆయాస్య సేవితత్వాదాయాస్య ఇతి, చ కీర్త్యత ఇతి చ ప్రాణస్య బృహస్పత్యాది నామత్రయాగమే హేత్వన్తరమిదమ్. 260

శ్లో॥ ప్రాణోద్గీథవిచిన్తనేన పురుషస్సత్కామగాతా భవే-
దుద్గీథం చ తమర్కమాకలయతే సోఽయం తమో భీతిహృత్ ।
వ్యానోద్గీథవిచిన్తనేన తు మహావీర్యోఽస్య యస్త్వక్షరా
ణ్యుద్గీథస్య విచిన్తయేత్స తు వచో దోహాన్నవా నన్నభుక్ ॥ 261

వ్యా. ఉద్గీథోపాసన ఫలాన్యాహ - పురుషః ప్రాణోద్గీథవిచిన్తనేన సత్కామగాతా భవేత్. తం ప్రాణమర్కం చేత్యుభయముద్గీథం య ఆకలయతే ఉపాస్తే సోఽయం తమోభీతిహృద్భవతి. పురుషః వ్యానోద్గీథవిచిన్తనేన తు మహావీర్యః భవేత్. యస్తు అస్యోద్గీథస్య ఉద్గీథశబ్దస్య అక్షరాణి

విచిన్తయేత్స తు వచో దోహాన్నవాన్ వచో దోహః వాగ్దోహః ఋగ్వేదాదిశబ్దసాధ్యం ఫల–మిత్యర్థః. అన్నం చ వచోదోహాన్నే అస్య స్త ఇతి వచోదోహాన్నవాన్ అన్నభుగన్నాదశ్చ భవేత్. 261

శ్లో॥ ఉత్ప్రాణో వచనస్తు గీర్బుధజనైరన్నం థమిత్యుచ్యతే
ద్యౌ రేవోత్తు నభోఽథ గీస్తు ధరణీ థం వర్ణ ఇత్యుచ్యతే ।
ఉత్సూర్యః పవనస్తు గీర్హుతవహో థంకార ఇత్యుచ్యతే
సామోద్గీర్యజురేవ ఋక్తు నిగమో థంశబ్ద ఇత్యుచ్యతే ॥ 262

వ్యా. ఉద్గీథాక్షరోపాసనమేవాహ. బుధజనైః ఉత్ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే. గీస్తు వచనమిత్యుచ్యతే. థమన్నమిత్యుచ్యతే. తథా ఉత్ ద్యౌరిత్యుచ్యతే. గీస్తు నభ ఇత్యుచ్యతే. థం వర్ణః ధరణీ త్యుచ్యతే. తథా ఉత్ సూర్య ఇత్యుచ్యతే. గీస్తు పవన ఇత్యుచ్యతే. థంకారో హుతవహ ఇత్యుచ్యతే. తథా ఉత్ సామేత్యుచ్యతే. గీస్తు యజురిత్యుచ్యతే. థం శబ్దః ఋఙ్నిగమః ఋగ్వేద ఇత్యుచ్యతే. ఉదాద్యక్షరేషు ప్రాణాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. 262

శ్లో॥ దేవా మృత్యుభయాత్త్రయీం సమవిశన్ ఛన్దోభిరచ్ఛాదయ
న్నాత్మానం స చ తత్ర తానకలయద్దాశోఽణ్డజాన్ కే యథా ।
తాముత్సృజ్య తతోఽథ తే సమవిశన్నోఙ్కారమత్రామృతం
ప్రాపుశ్చాభయమేన మిత్యయతి యస్స్యాత్సోఽమృత శ్చాభయః ॥263

వ్యా. ఓమిత్యేతదక్షరముపాసీతేత్యుక్తమ్ తస్యైవోఙ్కారోపాసనస్య వైభవం దర్శయతి. **దేవా ఇతి** – దేవాః మృత్యుభయాత్ మృత్యోర్భీత్యా త్రయీం సమవిశన్ వేదోక్తయజ్ఞాదికర్మసు ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః. ఛన్దోభిః కర్మస్వవినియుక్తైర్మన్త్రైరాత్మానమాత్మన ఇత్యర్థః. ప్రత్యేకాభిప్రాయాదేకత్వమ్. అచ్ఛాదయన్ ఛాదితవన్తః. కర్మ స్వవినియుక్తాన్ మన్త్రాన్ జపన్తస్సన్తః మృత్యోర్వశమనాగతా ఇత్యర్థః. ఏవం ఛాదనాదేవ ఛన్దస్త్వం వేదానామితి భావః. కే జలే దాశః ధీవరః అణ్డజాన్ యథా మత్స్యానివ. స చ మృత్యుః తత్ర కర్మమార్గే తాన్ దేవానకలయత్ అపశ్యత్. కర్మభ్యో మృత్యుభయం నాపగతమిత్యర్థః. అథ తతః కారణాత్తే దేవాః తాం త్రయీముత్సృజ్య సర్వం కర్మ సన్న్యస్యేత్యర్థః. అసన్న్యాసినాం ప్రణవధ్యానేఽనధికారాదితి భావః. ఓఙ్కారం సమవిశన్. అత్ర ప్రణవమార్గే అమృతమభయం చ ప్రాపుః ఇతి తస్మాత్ య ఏనమోఙ్కారమయతి ఉపాస్తే స సన్న్యాసీ అమృతః అభయశ్చ స్యాత్. ప్రణవస్య బ్రహ్మప్రతీకత్వాద్బ్రహ్మాభిధానత్వాచ్చ బ్రహ్మాలమ్బనత్వేన బ్రహ్మప్రాపకత్వాదితి భావః. ఏతేన కర్మభ్యో నాస్తి మోక్షః. కిన్తు కర్మసన్న్యాసాదే–వేతి సిద్ధమ్. 263

శ్లో॥ సామాధ్యూధమృచి క్షితౌ శుచిమయం సా భూరమోఽగ్నిస్తతః
సామ భృగ్నియుగం చ ఖే ఋచి మరుత్సామాస్తి ఖం సా త్వమః ।

వాయు స్సామ ఖ వాయుయుగ్మమథ దివ్యృచ్యర్యమా సామ స
ద్యౌస్సామస్త్వరుణో ద్యుసూర్యయుగలం సామేతి సజ్గీయతే ॥ 264

వ్యా. అథ సామోపాసనమాహ. క్షితౌ భూమ్యామ్. ఋచి శుచిమయమగ్న్యాత్మకం సామ అధ్యూఢమధిగతముపరిస్థితమితి యావత్. తతః సా ఇత్యక్షరం భూః అమ ఇతి పద మగ్నిః భ్వగ్నియుగన్తు సామేతి సజ్గీయతే. ఖే ఆకాశమయ్యామృచి మరుత్సామవాయురూపం సామ అస్తి సా ఖమ్ అమో వాయుః ఖ వాయుయుగ్మం సామేతి సజ్గీయతే. అథ దివి ఋచి సః అర్యమా సూర్యాత్మకం సామ అస్తి సా ద్యౌః అమస్తు అరుణః ద్యుసూర్యయుగలం సామేతి సజ్గీయతే. 264

శ్లో॥ నక్షత్రే ఋచి సామ శశ్యధిగతం సాభాన్యమశ్చన్ద్రమాః
సామర్క్షేన్దుయుగం రవేస్సితరుచౌ ఋచ్యస్తి సామాసితమ్ ।
తేజస్సాసితరుగ్రవేరసితరుక్చామస్తు సామ ద్వయం
శ్వేతాశ్వేతరవిత్విషోరితి తు యో వేదాయ మైశ్వర్యభాక్ ॥ 265

వ్యా. నక్షత్రే నక్షత్రరూపాయా మృచి శశీ చన్ద్రరూపం సామాధిగతమ్ సాభాని నక్షత్రాణి అమః చన్ద్రమాః ఋక్షేన్దుయుగం నక్షత్రచన్ద్రద్వయం సామ భవతి రవేః సితరుచౌ శ్వేతకాన్తిమయ్యా-మృచి అసితం తేజః నీలకాన్తిమయం సామాస్తి సా రవేస్సితరుక్ అమస్తు రవేరసితరుక్ శ్వేతాశ్వేతరవిత్విషోః ద్వయన్తు సామ భవతి ఇతి యస్తు వేద సోఽయమైశ్వర్యభాగ్భవతి. 265

శ్లో॥ ఏతద్భాస్కరమణ్డలాన్తరతలే యో దృశ్యతే కాఞ్చన-
శ్మశ్రుః కాఞ్చనకేశ ఆపదనఖం సర్వస్సువర్ణః పుమాన్ ।
రక్తామ్భోరుహపుణ్డరీకనయనస్సర్వాఘసిన్ధూద్గత-
శ్చోన్నామా తదుపాసకస్తు భవితా సర్వాఘసిన్ధూద్గతః ॥ 266

వ్యా. సూర్యమణ్డలస్థపురుషోపాసనం తత్ఫల ఞ్చాహ. ఏతద్భాస్కరమణ్డలాన్తరతలే కాఞ్చనశ్మశ్రుః కాఞ్చనకేశః ఆపదనఖం పాదనఖపర్యన్తం సర్వస్సర్వాత్మనేత్యర్థః సువర్ణః హిరణ్మయః రక్తామ్భోరుహపుణ్డరీకనయనః రక్తామ్భోరుహతుల్యమేకం పుణ్డరీకతుల్యమన్యచ్చ నయనం యస్య స తథోక్తః సూర్యచన్ద్రనేత్రత్వాదితి భావః. సర్వాఘసిన్ధూద్గతః సకలపాపసముద్రాదుత్తీర్ణః అత ఏవ ఉన్నామా ఉదితి నామ యస్య స తథోక్తః పుమాన్ దృశ్యతే యోగిభిరితి శేషః. శాస్త్రేణ జ్ఞాయతే ఇతివా. తదుపాసకస్తు సర్వాఘసిన్ధూద్గతః భవతా భవిష్యతి. 266

శ్లో॥ ఉన్నామ్నః పురుషస్య తస్య తు మతే ఋక్సామనీ పర్వణీ
ఉద్గీథః పురుషోఽయమస్య నితరాం గానాత్స ఉద్గాతృతామ్ ।

ఉద్గాతా భజతే రవేః పరతరాన్ లోకానయం ధారయ-
న్నీష్టే దేవగణస్య కామనిచయం ధత్తే స్వయమ్భూః పుమాన్ ॥ 267

వ్యా. పురుషమేవ విశినష్టి. తస్య ఉన్నామ్నః పురుషస్య ఋక్సామనీ తు పర్వణీ మతే అయమున్నామా పురుషః ఉద్గీథ ఇత్యుచ్యతే. స యజ్ఞే ప్రసిద్ధ ఉద్గాతా అస్య ఉన్నామ్నః నితరాం గానాద్ధేతోః ఉద్గాతృతాం భజతే. అయమున్నామా రవేస్సూర్యాత్పరతరాన్ ఉపరిస్థాన్ లోకాన్ ధారయన్ సన్ దేవగణస్య ఈష్టే ఈశితా భవతి. స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భూరయం పుమాన్ దేవగణస్య భక్తజనస్య వా కామనిచయం ధత్తే దదాతి పుష్ణాతి చ. 267

శ్లో॥ వాగ్ఘ్రాణే నయనాత్మకౌ శ్రుతిహృదీ సామౌ యతస్సామ త-
ద్ద్వన్ద్వం తత్ర హి పూర్వపూర్వవిషయేఽధ్యూఢః పరోఽర్థః పరః ।
అక్ష్ణశ్శుక్లరుచిస్తు సా ఋగథ తన్నీలం త్వమస్సామ చ
ద్వన్ద్వం సామ తయో రుచోరపి తతః పూర్వత్ర సంస్థా పరా ॥ 268

వ్యా. అథాధ్యాత్మం సామోపాసనమాహ. యతః వాఘ్ఘ్రాణే వాక్ ఘ్రాణం నయనాత్మకౌ నయనమాత్మా ఛాయాత్మా స ఏవాత్మకః శ్రుతిహృదీ శ్రోత్రమనసీ సామౌ సా చామశ్చ భవతః క్రమేణ వాక్ నయనం శ్రుతిస్సా ఘ్రాణమాత్మా హృదమ ఇతి తత్తస్మాత్తద్ద్వన్ద్వం తయోః వాగ్ఘ్రాణయోః నయనాత్మనోః శ్రుతిహృదోశ్చ ద్వన్ద్వం సామేత్యుచ్యతే. తత్ర చ ద్వన్ద్వత్రయే పూర్వపూర్వవిషయే పూర్వస్మిన్ పూర్వస్మిన్ పదార్థే పరఃపరః పదార్థః అధ్యూఢః. వాచి ఘ్రాణం నయనే ఆత్మా శ్రోత్రే హృచ్చాధ్యూఢమిత్యర్థః. అక్ష్ణశ్శుక్లరుచిస్తు సా భవతి ఋక్చ భవతి. అథ తన్నీలమక్ష్ణః నీలతేజస్తు అమో భవతి. సామ చ భవతి. తయోరుచోర్ద్వన్ద్వన్తు సామ భవతి. తతస్తయో రుచోః పూర్వత్ర పూర్వస్యాం రుచౌ శుక్లాయాం పరా రుక్కృష్ణా సంస్థా అధ్యూఢా భవతి. 268

శ్లో॥ అక్ష్ణోఽన్తః పురుషో య ఏష కుశలైస్సన్దృశ్యతే తస్య సా
ఋక్తత్సామ తదుక్థమస్య చ యజుస్తద్బ్రహ్మ తద్వాఙ్మయమ్ ।
సూర్యస్థస్య యదేవ రూపమభిధా యా పర్వణీ యే తథా
నేత్రస్థస్య తదేవ రూపమభిధా సా పర్వణీ తే మతే ॥ 269

వ్యా. కుశలైర్నిపుణదృగ్భిరక్ష్ణో నేత్రస్యాన్తః య ఏష పురుషస్సమ్యగ్దృశ్యతే తస్యాస్య పురుషస్య సా ప్రసిద్ధైవ ఋక్. తత్ప్రసిద్ధమేవ సామ. తత్ప్రసిద్ధమేవోక్థం శస్త్రవిశేషః. తత్ప్రసిద్ధమేవ యజుః . వాఙ్మయం బ్రహ్మ వేదః త్రయీ తదేవ బ్రహ్మ సూర్యస్థస్య పురుషస్య యదేవ రూపం హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదివిశిష్టం నేత్రస్థస్య పురుషస్య చ తదేవ రూపమ్ సూర్యస్థస్య యా అభిధా నామ ఉదితి నేత్రస్థస్య చ సైవాభిధా సూర్యస్థస్య యే పర్వణీ ఋక్సామనీ తథా నేత్రస్థస్య చ తే ఏవ పర్వణీ మతే సమ్మతే. 269

శ్లో॥ అర్వాచీనపదాని మర్త్యవిషయాన్ కామానయం వై పుమా-
నీష్టే గాయతి యోఽముమేష స భజేన్మర్త్యః ప్రభూతం ధనమ్ ।
ఉద్గీథం త్వమమర్కమణ్డలగతం యో గాయతి ప్రాప్నుయా-
ల్లోకానూర్ధ్వగతాన్ స ఏష దివిషత్కామాంశ్చ సర్వానపి ॥ 270

వ్యా. అయమక్షిస్థః పుమాన్ అర్వాచీనపదాని అక్షిస్థానాపేక్షయా అధస్థాని పదాని ఈష్టే నియమయతి మర్త్యవిషయాన్ కామాంశ్చేష్టే యః అముం గాయతి స ఏష మర్త్యః ప్రభూతం ధనం భజేత్. యస్తు అమమక్షిస్థపురుషముద్గీథమర్కమణ్డలగతం చ గాయతి ఉద్గీథత్వే-నార్కమణ్డలస్థపురుషరూపత్వేన చ గాయతి స ఏష గాయకః ఊర్ధ్వగతాన్ లోకాన్ సర్వానపి దివిషత్కామాన్ దేవకామాంశ్చ ప్రాప్నుయాత్. 270

శ్లో॥ సామ్నామేష గతిః స్వరస్స చ తతః ప్రాణస్తు తస్యోదనం
తస్యామ్భో గతిరమ్భసోగతిరసౌ స్వర్గస్తు తస్య క్షితిః ।
ఆకాశః పురుషః క్షితేస్స హి గతిర్విశ్వం యతో జాయతే
యస్మిన్నేవ విలీయతే స జగతో జ్యాయాన్ ప్రతిష్ఠా పరా ॥ 271

వ్యా. అథ ఉద్గీథం పరమాత్మరూపేణ ధ్యాయేదితి వక్తుం తావత్పరమాత్మానమాహ. సామ్నామేష స్వరః గతిః తతస్తస్య స్వరస్య ప్రాణో గతిః తస్య ప్రాణస్య ఓదనమన్నం గతిః, తస్యాన్నస్య అమ్భో జలం గతిః. అమ్భసో జలస్య అసౌ స్వర్గః పర్జన్యాద్యాశ్రయః ద్యులోకః గతిః, తస్య ద్యులోకస్య క్షితిర్గతిః, అయం హి లోకః యాగదానహోమాదిభిః స్వర్గం పుష్యతి. క్షితేః ఆ సమన్తాత్కాశతే భాసత ఇతి ఆకాశః స్వప్రకాశః జ్యోతిర్మయః స పురుషః పూర్ణః పరమాత్మా గతిర్హి యస్మాద్ధేతోః యతో విశ్వం జాయతే యస్మిన్నేవ విలీయతే స పురుషో జగతో లోకాత్ జ్యాయాన్ మహాన్ జగతో లోకస్య పరా ప్రతిష్ఠా అయనం చ భవతి. 271

శ్లో॥ ఉద్గీథేఽత్ర పరోవరీయసి తు యశ్చిత్తం చిరం స్థాపయే-
త్తస్యైవం విదుషో విశిష్టమవనౌ స్యాజ్జీవనం చోత్తమాన్ ।
లోకాన్ స ప్రజయేదితి స్మ మునయే శాణ్డిల్యనామ్నేఽవద-
త్స ప్రాజ్ఞశ్శునకాత్మజః ప్రవిదితో నామ్నాఽతిధన్వేతి యః ॥ 272

వ్యా. అత్ర అస్మిన్ పరోవరీయసి పరశ్చ వరీయాంశ్చ పరోవరీయాన్ తస్మిన్ పరమాత్మని తదభేదేన ధ్యాతే ఇత్యర్థః. ఉద్గీథే యః చిత్తం చిరం స్థాపయేత్ యః పరమాత్మాన ముద్గీథ ముపాసీతేత్యర్థః. ఏవం విదుష ఉపాసీనస్య తస్య అవనౌ విశిష్ట ముత్కృష్టం జీవనం స్యాత్. స ఉత్తమాన్ లోకాంశ్చ ప్రజయేత్ ఇతి ప్రాజ్ఞస్స శునకాత్మజశ్శౌనకః శాణ్డిల్యనామ్నే మునయే అవదత్ స్మేత్యైతిహ్యే. కస్స శునకాత్మజోఽత ఆహ. యః నామ్నా అతిధన్వా ఇతి ప్రవిదితః ప్రఖ్యాతః. 272

శ్లో॥ ప్రాణం భూతచయో యతః ప్రవిశతి ప్రాణాద్యదుద్గచ్ఛతి
ప్రాణోఽయం హి పరః పుమాననుగతః ప్రస్తావభక్తిం పరామ్ ।
ఊర్ధ్వం సన్తమముం యతోఽఖిలజనా గాయన్తి తీక్ష్ణప్రభం
యస్మాత్తద్ద్యుమణిస్స ఏష భగవానుద్గీథమన్వాగతః ॥ 273

శ్లో॥ అన్నం భూతచయో యతః ప్రతిహరన్ జీవత్యతోఽన్నం బుధై-
ర్విఖ్యాతం ప్రతిహారమాగతమిదం సద్దేవతేతి క్షితౌ ।
ప్రస్తావాదివిచిన్తయేదితి పుమాన్ ప్రాణాదిదృష్ట్యా తు య-
స్స ప్రాణాది సమాప్నుయాత్స్థిరమతిః కర్మర్ద్ధిమప్యాప్నుయాత్ ॥ 274

వ్యా. అథ ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహరేషు ప్రాణార్కా న్నదృష్టిః కర్తవ్యేత్యాహ. యతః భూతచయః ప్రాణం ప్రవిశతి యద్యస్మాత్ ప్రాణాదుద్గచ్ఛతి భూతచయ ఇత్యేవ హి యస్మాదయం ప్రాణః పరః పుమాన్ పరాం ప్రస్తావభక్తిమనుగతశ్చ భవతి. యతో యస్మాదముం తీక్ష్ణప్రభం సూర్య మఖిలజనా గాయన్తి యస్మాత్స ఏష భగవాన్ తద్ద్యుమణిః తస్యా దివోమణిః సూర్యః ఉద్గీథమన్వా గతో భవతి యతః భూతచయోఽ న్నం ప్రతిహరన్ భక్షయన్ జీవతి అతః క్షితౌ బుధైః సద్దేవతేతి విఖ్యాతమిదమన్నం యస్మాత్ప్రతిహారమాగతమ్ ఇతి తస్మాత్ యః పుమాన్ ప్రస్తావాది ప్రస్తావోద్గీథప్రతిహారాఖ్యసామభక్తి త్రయం ప్రాణాదిదృష్ట్యా ప్రాణాదిత్యాన్నదృష్ట్యాతిచిన్తయేత్ విచిన్తయతి స్థిరమతిస్స పురుషః ప్రాణాది సమాప్నుయాత్ కర్మర్ద్ధిమపి ఆప్నుయాత్ ఋద్ధి స్సమృద్ధిః. 273 - 274

శ్లో॥ హా ఉః క్ష్మా పవనస్తు హా ఇరథ ఇత్యబ్జస్స ఆత్మా త్విహ-
స్త్వీరగ్నిర్బహుభానురూర్నివహ ఏరౌహో ఇ విశ్వే సురాః ।
హిఙ్కారస్తు క ఏష వాగితి విరాట్ప్రాణః స్వరోన్నన్తు యా
హుఙ్కార స్త్వనిరుక్త ఇత్యుపభజేత్ స్తోభం స చాన్న్యన్నభుక్ ॥ 275

వ్యా. స్తోభోపాసనమాహ హా ఉః హా ఉ ఇతి స్తోభస్యానుకరణశబ్దో హా ఉరితి - అర్థవ త్త్వాత్రేణ ప్రాతిపదికత్వాత్సుబుత్పత్తిః హాఉకారః క్ష్మా భూమిః హాఉకారే క్ష్మాదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః హాఇః హాఇకారః పవనః వాయుః, అథ ఇతి స్తోభః అథకారరూపస్తోభః అబ్జశ్చన్ద్రః ఇహః ఇహకారః స ఆత్మా ప్రసిద్ధ ఆత్మా ఈః ఈకారస్తు అగ్నిః ఊః ఊకారస్తు బహుభానుస్సూర్యః, ఏః ఏకారస్తు నివహః ఆహ్వానమ్, ఔహో ఇ క్లీబత్వాత్సుబ్లుక్ ఓహో ఇకారః విశ్వే సురా విశ్వే-దేవాః, హిఙ్కారః కః ప్రజాపతిః వాగితి స్తోభ ఏష విరాట్ స్వర ఇతి స్తోభః ప్రాణః యా ఇతి స్తోభోఽన్నమ్ హుఙ్కారః అనిరుక్తః కారణాత్మా అవ్యక్తః ఇతి స్తోభముపభజేదుపాసీత స ఉపాసకః అన్నీ అన్నభుక్చ స్యాత్. 275

శ్లో॥ సర్వం యః ఖలు సాధు సామ భజతే స్యాత్సాధుధర్మాశ్చితః
క్షోణ్యగ్న్యభ్రరవిద్యులోకకలయా హిఙ్కారమాచిన్తయేత్ ।
ప్రస్తావం చ యథాక్రమం కుశలధీరుద్గీథభక్తిస్తథా
నిత్యం చ ప్రతిహార మత్ర నిధనం తద్వ్యత్యయేనాపి వా ॥ 276

వ్యా. సామాక్షరోపాసనముక్తం ప్రాగధునా సామోపాసనమేవాహ - యః ఖలు తు సర్వం సామ సాధు ఇతి భజతే స ధ్యాతా సాధుధర్మాశ్చితః స్యాత్ కుశలధీః హిఙ్కారం ప్రస్తావ ముద్గీథభక్తిం ప్రతిహారం నిధనం చ యథాక్రమం క్షోణ్యగ్న్యభ్రరవిద్యులోకకలయా క్షోణ్యాదిదృష్ట్యా నిత్యమాసమన్తాత్ చిన్తయేత్ క్షోణిర్హిఙ్కారః అగ్నిః ప్రస్తావః అభ్రమన్తరిక్షముద్గీథః రవిః ప్రతిహారః ద్యులోకః నిధనమితి ఉపాసీతేత్యర్థః. యద్వా తాః భక్తీః తద్వ్యత్యయేన ఉక్తక్రమవైపరీత్యేన వా చిన్తయేత్ ద్యౌర్హిఙ్కారః. ఆదిత్యః ప్రస్తావః అన్తరిక్షముద్గీథః. అగ్నిః ప్రతిహారః పృథివీ నిధన-మిత్యుపాసీతేత్యర్థః. 276

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాధస్థితసర్వలోకవిషయాన్ భోగానయం ప్రాప్నుయా-
త్ప్రాగ్వాతామ్బుదవృష్టివైద్యుతరవామ్భోనిగ్రహాణాం ధియా ।
హిఙ్కారాదివిచిన్తకస్య జలదః కామేన వర్షత్యథో
వార్భృద్వర్షనదీనదాబ్ధికలయా ధ్యాతుర్న తోయే మృతిః ॥ 277

వ్యా. ఫలమాహ. అయముపాసకః ఊర్ధ్వాధస్థితసర్వలోకవిషయాన్ భోగాన్ప్రాప్ను-యాత్. హిఙ్కారాదిసామపఞ్చకస్యైవం విధాన్తరైరుపాసనాని ఫలాని చాహ. ప్రాగ్వాతామ్బుదవృష్టి వైద్యుతరవామ్భోనిగ్రహాణాం ధియా దృష్ట్యా హిఙ్కారాదివిచిన్తకస్య హిఙ్కారః ప్రాగ్వాతః ప్రస్తావోఽ మ్బుదః ఉద్గీథో వృష్టిః ప్రతిహారో వైద్యుతరవః స్తనితమ్ నిధన మమ్భోనిగ్రహః ఇతి ధ్యాతు రిత్యర్థః. కామేన ఇచ్ఛయా జలదః వర్షతి. అథో అథ వార్భృద్వర్షనదీనదాబ్ధికలయా ధ్యాతుః హిఙ్కారాద్యుపాసకస్య మేఘో హిఙ్కారః వర్షః ప్రస్తావః నదీగఙ్గాదిరుద్గీథః నదస్సిన్ధ్వాదిః ప్రతిహారః అబ్ధిస్సముద్రో నిధనమిత్యుపాసీనస్యేత్యర్థః. తోయే మృతిర్న. 277

శ్లో॥ యః పఞ్చర్తుషు సామ పఞ్చవిధమాధ్యాయేత్సభోగ్యర్తుతాం
యాయాద్యోజమలిఞ్చ గాం హయమథో మర్త్యఞ్చ సామాత్మకమ్ ।
నిధ్యాయేత్పశుమాన్ భవేత్స పురుషో యః ప్రాణవాగ్లోచన-
శ్రోత్రాన్తఃకరణాని చిన్తయతి వా సోఽయేత్పరం జీవనమ్ ॥ 278

వ్యా. యః పఞ్చర్తుషు పఞ్చవిధం సామ ఆధ్యాయేదుపాసీత హేమన్తశిశిరయోరేకీకరణా-త్పఞ్చత్వమృతూనామ్ వసన్తో హిఙ్కారః, గ్రీష్మః ప్రస్తావః, వర్షో ఉద్గీథః, శరత్ప్రతిహారః, హేమన్తశ్శిశిరశ్చ నిధనమిత్యుపాసీత సః భోగ్యర్తుతాం భోగ్యా ఋతవో యస్య తత్వం యాయాత్.

సర్వర్తుషు భోగోఽస్య జాయతే ఇత్యర్థః. యః సామాత్మకం హిఙ్కారాదిపఞ్చవిధసామరూపమ్ అజమవిం గాం హయం మర్త్యఞ్చేత్యేతత్పఞ్చకం నిధ్యాయేత్ అజో హిఙ్కారః, అవిర్మేషః, ప్రస్తావః గౌరుద్గీథః, హయః ప్రతిహారః, మర్త్యో మనుష్యో నిధనమిత్యుపాసీతేత్యర్థః. స పురుషః పశుమాన్ భవేత్. యస్తు హిఙ్కారాదీని పఞ్చ ప్రాణవాగ్లోచనశ్రోత్రాన్తఃకరణాని చిన్తయతి హిఙ్కారః ప్రాణః ప్రస్తావో వాక్ ఉద్గీథో లోచనం ప్రతిహారః శ్రోత్రం చిత్తం నిధనమిత్యుపాస్తే స పరం జీవనమయేత్. 278

శ్లో॥ ఏతాః పఞ్చ తథోముపద్రవయుగం స్యుర్భక్తయస్సప్తతా
ఏతత్సప్తవిధఞ్చ సామ కలయేద్వాచ్యుష్ణభానౌ పుమాన్ ।
వాగ్దోహాదికమేష యాస్యతి ఫలం యస్సామ సర్వత్ర చ
ప్రోతం వేద స సర్వతామపి తథా సర్వజ్ఞతాం ప్రాప్నుయాత్ ॥ 279

వ్యా. పఞ్చవిధసామోపాసనముక్తమథ సప్తవిధసామోపాసనం సఫలమాహ. ఏతాః పఞ్చ సామభక్తయః తథా ఓముపద్రవయుగం ఓఙ్కార ఉపద్రవశ్చేతి ద్వయం మిళిత్వా తాః ప్రసిద్ధాస్సప్త భక్తయస్స్యుః. పుమాన్ ఏతచ్చ సప్తవిధం సామ వాచి ఉష్ణభానౌ సూర్యే చ కలయేదుపాసీత. ఏష ఉపాసకః వాగ్దోహాదికమాదిపదాదన్నితామన్నభుక్త్యఞ్చ ఫలం యాస్యతి ప్రాప్స్యతి. అథ సామ్న ఉపాసనాన్తరం సఫలమాహ. యః సామ సర్వత్ర చ ప్రోతం స్యూతం వేద స విద్వాన్ సర్వతాం తథా సర్వజ్ఞతాం చ ప్రాప్నుయాత్. నేదం సర్వత్వం నిరుపచరితమ్. బ్రహ్మజ్ఞానం వినా సర్వత్వాలాభాత్. సర్వం హి బ్రహ్మ. బ్రహ్మవిద ఏవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. తస్మాత్సర్వత్వ-ముపచరితమేవ. 279

శ్లో॥ లోమత్వక్పలలాస్థిమజ్జ మితి సామాఙ్గేషు పఞ్చాత్మకం
వహ్నిస్పర్శనభానుభేన్దవ ఇతి ప్రోతన్తు తద్దైవతే ।
వేదానాం త్రితయం జగత్త్రయ మిదం వహ్న్యర్కవాయుత్రయం
నక్షత్రత్రితయం పితృత్రయ మితి ప్రోతస్తు సామాఖిలే ॥ 280

వ్యా. కిన్తత్సామ సర్వత్ర ప్రోతమితి శఙ్కాయాం తావదఙ్గేషు దేవతాసు చ ప్రోతే సామనీ దర్శయిత్వా తతస్తద్దర్శయతి. **లోమత్వక్పలలాస్థిమజ్జమితి** పఞ్చాత్మకం సామాఙ్గేషు ప్రోతమ్ లోమ హిఙ్కారః, త్వక్ప్రస్తావః, పలలం మాంసముద్గీథః, అస్థి ప్రతిహారః, మజ్జా నిధనమితి వివేకః. సమాహారత్వాదేకవద్భావః, క్లీబత్వఞ్చ. వహ్నిస్పర్శనభానుభేన్దవ ఇతి తత్పఞ్చాత్మకం సామదైవతే దేవతాసు ప్రోతమ్ వహ్ని ర్హిఙ్కారః, వాయుః ప్రస్తావః, సూర్య ఉద్గీథః, నక్షత్రాణి ప్రతిహారః. ఇన్దుర్నిధనమితి వివేకః. వేదానాం త్రితయమిదం జగత్త్రయం లోకత్రయం వహ్న్యర్కవాయుత్రయం నక్షత్రత్రితయం నక్షత్రాణి వయాంసి మరీచయశ్చేతి నక్షత్రాదిత్రయం పితృత్రయం సర్పాగన్ధర్వాః పితరశ్చేతి పిత్రాదిత్రయమితి. సామ తు అఖిలే సర్వస్మిన్ ప్రోతమ్.

వేదత్రయం హిఙ్కారః, లోకత్రయం ప్రస్తావః, వహ్న్యాదిత్రయముద్గీథః, నక్షత్రాదిత్రయం ప్రతిహారః, పిత్రాదిత్రయం నిధనమితి వివేకః. 280

శ్లో॥ యజ్ఞాదిశ్చ తపశ్చ దేశికకులావాసస్తథేతి త్రయో
ధర్మాః పుణ్యఫలప్రదా గృహివనస్థబ్రహ్మచర్యాశ్రయాః ।
ధర్మాధర్మవిలక్షణా తు పరమబ్రహ్మాత్మనిష్ఠా పరా
పుణ్యాపుణ్యవిలక్షణాఽమృతదదా సన్న్యాసిలోకాశ్రయా ॥ 281

వ్యా. సామావయవభూతోద్గీథాదిలక్షణోఙ్కారోపాసనముక్తమ్. అథ సాక్షాదోఙ్కారోపాసనం విధిత్సన్ తావత్తత్ర సన్న్యాసిన ఏవాధికారో న గృహస్థాదేరిత్యభిప్రేత్య ఆశ్రమచతుష్టయం తత్కర్తవ్యవిభాగఞ్చ దర్శయతి. **యజ్ఞాది రితి** యజ్ఞాదికశ్చ తపశ్చ దేశికకులావాసశ్చేతి త్రయః పుణ్యఫలప్రదాః ధర్మాః గృహివనస్థబ్రహ్మచార్యాశ్రయాః గృహస్థవనస్థ బ్రహ్మచారి సన్న్యాసి నామానశ్చత్వార ఆశ్రమిణః. తత్ర గృహస్థస్య యజ్ఞోఽధ్యయనం దానఞ్చేతి ధర్మః. వనస్థస్య వానప్రస్థస్య తపః కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదిలక్షణం ధర్మః. బ్రహ్మచారిణః గురుకులవాసో ధర్మః. యజ్ఞాదీనాం ధర్మత్వఞ్చ పుణ్యహేతుత్వప్రయుక్తమ్. అధర్మో హి పాపహేతుః. అత ఏవ ధర్మ శ్శాస్త్రేణ విధీయతే. "**వసన్తే వసన్తే జ్యోతిషా యజేతే**"త్యాదినా శాస్త్రం హి లోకానుగ్రహాయ పరమేశ్వరేణ ప్రవర్తితమ్. అధర్మశ్చ శాస్త్రేణ నిషిధ్యతే. న పరదారాన్ గచ్ఛేత్ న సురాం పిబేదిత్యాదినా అధర్మస్యానిషిద్ధత్వే తత్రాపి కర్తవ్యతాబుద్ధిస్స్యాదజ్ఞలోకస్య. తతస్తత్కరణాచ్చ నరకపాతస్స్యాదితి హి మన్యతే పరమేశ్వరః. ఏవం యస్య వర్ణస్య యస్యాశ్రమిణో యో విహిత శ్శాస్త్రేణ ధర్మః యశ్చ ప్రతిషిద్ధః స వర్ణస్స చాశ్రమీ తం ధర్మం విధాయ తమధర్మం విహాయ స్వర్గాదిం యాతి తం ధర్మం విహాయ తమధర్మం విధాయ తు నరకం యాతి. ఉక్తఞ్చ భగవతా – "**శ్రుతీస్మృతీ మమైవాజ్ఞే యస్తే ఉల్లంఘ్య వర్తతే, ఆజ్ఞాచ్ఛేదీ మమ ద్రోహీ స వధ్యో నాత్ర సంశయ**" ఇతి. వధ్యః పాపీ నరకయాతనాభిర్బాధ్య ఇత్యర్థః. తస్మాద్గృహస్థః స్వాశ్రమవిహితం యజ్ఞాదికం ధర్మం కుర్యాత్. వనస్థః స్వాశ్రమవిహితం తపః కుర్యాత్. బ్రహ్మచారీ స్వాశ్రమవిహితం గురుకులవాసం కుర్యాత్. ఏవం కరణే స్వర్గాదిలక్షణం మహత్ఫలం తేషాం భవతి. అథ తురీయాశ్రమిధర్మమాహ ధర్మాధర్మవిలక్షణా అత ఏవ పుణ్యాపుణ్యవిలక్షణాఽమృతదదా పుణ్యాపుణ్యవిలక్షణం యదమృతం మోక్షః తస్య దదా దాత్రీ అత ఏవ పరా ఉత్కృష్టా పరమ బ్రహ్మాత్మనిష్ఠా పరబ్రహ్మాభిన్నప్రత్యగాత్మనిష్ఠా తు. సన్న్యాసిలోకాశ్రయా సన్న్యాసిలోక ఆశ్రయో యస్యాస్సా తథోక్తా భవతి. సన్న్యాసినా బ్రహ్మాత్మనిష్ఠైవ కర్తవ్యా. న తు యజ్ఞాదికాః. పూర్వోక్తా ధర్మాః నాప్యధర్మా హింసాదయ ఇత్యర్థః. సాధ్యస్వర్గాదిఫలవిషయాం సాధనయజ్ఞాది కర్మ– విషయాఞ్చ కామాపరపర్యాయామేషణాం త్యక్త్వా దారధనపుత్రవిషయఞ్చైషణాత్రయం త్యక్త్వా

సర్వేషాఞ్చాగ్నిహోత్రాదికం కర్మ త్యక్త్వా పరమహంసపరివ్రాజకస్సన్ యస్తిష్ఠతి తస్య బ్రహ్మనిష్ఠా లక్షణజ్ఞానమార్గ ఏవాధికారః. న కర్మమార్గే. కర్మమార్గస్య కామ్యజ్ఞగృహస్థాదివిషయత్వాత్. దర్శితం హీదం నిష్ఠాద్వయం వివిచ్య భగవతా '**జ్ఞానయోగేన సాంఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినా**'మితి. సాంఖ్యా ఆత్మజ్ఞాననిష్ఠాస్సన్న్యాసినః యోగినః కర్మిణః యోగ ఉపాయో మార్గ ఇతి యావత్.

ఏవం ప్రాజ్ఞానాం సన్న్యాసినామజ్ఞానాం గృహస్థాదీనాఞ్చ విభిన్నకర్తవ్యతాకత్వాన్న సన్న్యాసినామగ్నిహోత్రాదిపరిత్యాగప్రయుక్తో దోషః. నాపి గృహస్థాదేరగ్నిహోత్రాద్యకరణే ప్రవృత్తిర్యుక్తా. యో హి యస్మిన్నధికృతస్స తదవిధాయ దుష్యతి. యథా రాజ్ఞా పాకే నియుక్తః పాచకః పాకమవిధాయ దుష్యతి. దణ్డ్యతే చ రాజ్ఞా. యస్తు ధనసఞ్చయనే నియుక్తః స పాక మవిధాయ న దణ్డ్యతే. తద్వత్ జ్ఞానమార్గేఽధికృతస్సన్న్యాసీ కర్మాణ్యకృత్వా న దుష్యతి. నాపీశ్వరేణ దణ్డ్యతే. కిన్తు గృహస్థ ఏవ కర్మాణ్యకృత్వా దుష్యతి దణ్డ్యతే చ. సన్న్యాసీ తు వక్ష్యమాణం స్వధర్మ మోఙ్కారోపాసనముక్తాఞ్చ బ్రహ్మాత్మనిష్ఠామవిధాయ దుష్యతీశ్వరేణ దణ్డ్యతే చ. సంసారకూపే నిపాత్య తస్మాద్వీరహా వా ఏష దేవానాం యోగ్నీనుద్వాసయతే ఇతి శ్రుతిర్గృహస్థవిషయైవ – ఋతౌ భార్యాముపేయాదితి శ్రుతివత్. న చ సన్న్యాస ఏవాప్రామాణిక ఇతి వాచ్యమ్. "**బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వ మేతీ**"తి ప్రకృతశ్రుతేరేవ ప్రమాణత్వాత్ – న చ గృహస్థాదిరేవ బ్రహ్మసంస్థ స్స న్నమృతత్వ మేతీతి వాచ్యమ్. గృహస్థాదేః కర్మిణోఽజ్ఞస్య బ్రహ్మనిష్ఠా ఽసిద్ధేః. న చ కర్మ కుర్వన్నపి గృహీ బ్రహ్మణి తిష్ఠతీతి వాచ్యమ్. విరుద్ధయోః కర్మబ్రహ్మనిష్ఠయోః యుగప–దేకపురుషానుష్ఠేయత్వాసమ్భవాత్. సచ్చిదానన్దమకర్త్రభోక్త్రసఙ్గమద్వితీయం బ్రహ్మాహమస్మీతి చిన్తనాత్మికాయాః సమాధిరూపాయా వా బ్రహ్మనిష్ఠాయాః కర్తా భోక్తాహం బ్రాహ్మణ ఇత్యాది మిథ్యాజ్ఞానపూర్వకకర్మనిష్ఠాయాశ్చ ప్రకాశతమసోరివ విరోధాత్. నచ సన్న్యాసవిధాయకం శ్రుత్యన్తరం నాస్తీతి వాచ్యమ్. "**యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేత్**". "**బ్రాహ్మణో నిర్వేద మాయా**" దిత్యాది శ్రుతిసద్భావాత్. "**నిస్తుతిర్నిర్నమస్కార**" ఇత్యాది స్మృతిసద్భావాత్. '**తస్మాత్కర్మ న కుర్వన్తి యతయః పారదర్శిన**' ఇత్యాది పురాణవచనసద్భావాచ్చ. న చ బ్రహ్మసంస్థః వేదస్థః అమృతత్వమేతీతి శ్రుతేరర్థ ఇతి వాచ్యమ్. వేదోక్తకర్మానుష్ఠానలక్షణవేదస్థత్వేన అమృతత్వ ప్రాప్త్యయోగాత్. ఉక్తం హి, దేవాస్త్రయీం ప్రవిశ్య తత్ర మృత్యుసద్భావాదోఙ్కారం ప్రావిశన్ని–తీహ్యైవ. "న కర్మణా న ప్రజయా ధనేనేతి. యథేహ కర్మజితో లోకః క్షీయత" ఇతి "నాస్త్యకృతః కృతేనేతి" "నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి"చ బహుశః శ్రూయతే కర్మభ్యోఽనిర్మోక్షః పురుషస్య. న చ జ్ఞానాదపి నాస్తి మోక్ష ఇతి వాచ్యం తరతి శోకమాత్మవిత్. బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతి. తమేవం విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతీత్యాదిశ్రుతిసద్భావాత్ యుక్తిశ్చ మోక్షస్య కర్మకార్యత్వే సత్యనిత్యత్వం స్యాత్. నిత్యో హి మోక్షస్సర్వైరభ్యుపగతః. న చ జ్ఞానకార్యత్వేఽపి మోక్షస్యానిత్యత్వ మేవేతి వాచ్యమ్. న వయం జ్ఞానేన మోక్షః క్రియత ఇతి బ్రూమః. కిన్తు సిద్ధ ఏవ మోక్షః. ప్రాప్యతే

జ్ఞానేన స్వగృహస్థాపరిజ్ఞాతహిరణ్యనిధివదితి బ్రూమః. తస్మాద్ జ్ఞానాదేవ మోక్షః. తచ్చ జ్ఞానం ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కార ఏవ. భేదజ్ఞానస్య భీతిహేతుత్వేన మోక్షాహేతుత్వాత్. మోక్షం హ్యభయమ్. స చాత్మసాక్షాత్కారో నిరన్తరబ్రహ్మచిన్తనేనైవ భవతి. న కాదాచిత్కేన. అత ఏవ బ్రహ్మసంస్థ ఇత్యుక్తమ్. బ్రహ్మణి సమ్యక్ నైరన్తర్యేణ స్థిత ఇతి తదర్థాత్. మయా చోక్తం బ్రహ్మాత్మనిష్ఠేతి. ఇయం చాత్మనిష్ఠా కామకర్మాదివిక్షిప్తచిత్తస్య గృహస్థాదేర్న సమ్భవతి. తస్మాత్సన్న్యాసివిషయైవేయమాత్మనిష్ఠా. అత ఏవోక్తం సన్న్యాసినమధికృత్య "**ఆసుప్తేరామృతేః కాలం నయేద్వేదాన్త చిన్తయేతి**". '**తచ్చిన్తనం తత్కథనమన్యోన్యం తత్ప్రబోధనమ్, ఏత దేకపరత్వం చ బ్రహ్మాభ్యాసం విదుర్బుధా**' ఇతి చ. అత ఏవ నిదిధ్యాసనమస్య విహితం నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి శ్రుత్యా.

నను కిమాత్మనిష్ఠయా అహం బ్రహ్మాస్మీతి సతి దృఢజ్ఞానే ఇతి చేన్నైవమ్. అనాదికాలాదారభ్య ప్రవృత్తా హీయమవిద్యా అనాత్మసు దేహాదిష్వాత్మభ్రాన్తిజననీ జాతమాత్రమహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానం సద్యోజాతం శిశుమివ పిశాచీ ఘాతయతి. సతి తు నిష్ఠాయాం తద్జ్ఞానం స్థిరీభూతం సన్నావిద్యయా పరిచాల్యతే ఇతి. ఏతేన యస్య బ్రహ్మాహమితి నిశ్చయజ్ఞానం యస్య యావదవిద్యయా న పరిచాల్యతే, తేన తావత్పర్యన్తం బ్రహ్మనిష్ఠా కార్యా. స్థిరీభూతే తు తస్మిన్ న తస్య కిఞ్చిత్కార్యమకార్యం వా అస్తి ఇతి గమ్యతే. న చాసుప్తేరితి వచనవిరోధః. పరోక్షబ్రహ్మవిద్విషయత్వాత్తద్వచనస్య. న చాపరోక్షబ్రహ్మవిదపి సదా స్వాత్మన్యేవ తిష్ఠేదితి నిర్వికల్పసమాధిరేవ కార్యా తస్యేతి వాచ్యమ్. యః స్వాత్మని తిష్ఠతి స కిమాత్మా ఉతాన్యః. ఆద్యే ఆత్మా ఆత్మన్యేవ స్థితః. "**స్వే మహిమ్ని వ్యవస్థిత**" ఇతి శ్రుతేః ఇతి న తస్యాత్మనిష్ఠా సమ్పాదనీయాస్తి కాచిత్. ద్వితీయే స నైవ బ్రహ్మవిత్. ఆత్మా హి బ్రహ్మవిత్. అన్యస్త్వనాత్మైవ. యస్య త్వనాత్మన్యాత్మేతి భ్రాన్తిస్స న హ్యాత్మవిత్. తస్మాత్ యస్య చిత్తదర్పో న శాన్తః యస్య చిత్త తాదాత్మ్యాధ్యాస స్సర్వాత్మనా న నష్ట, స్స ఏవాసన్న్యాసీ నిదిధ్యాసనం కుర్యాత్. న తు ప్రశాన్తాత్మా బ్రహ్మవిత్. యస్యైవం సమాధికామోఽస్తి స నాపరోక్షబ్రహ్మవిత్. నిష్కామస్యైవ బ్రహ్మవిత్త్వాత్. న చాత్మకామో బ్రహ్మవిదితి బ్రహ్మవిద ఆత్మకామిత్వాత్సమాధిరావశ్యక ఇతి వాచ్యమ్. కి మప్రాప్తే ఆత్మని బ్రహ్మవిదః కామః, ఉత ప్రాప్తే. నాద్యః. ఆత్మత్వాదేవ బ్రహ్మవిదః. నాన్యః ప్రాప్తే కామాయోగాత్. అప్రాప్తం హి స్వర్గాదిం కామయతే లోకః. తస్మాత్పరోక్షబ్రహ్మవిద ఏవాత్మకామః. నచ బ్రహ్మవిద ఆత్మరతిరావశ్యకీతి వాచ్యమ్. కిమయమాత్మా ఇతఃపూర్వ మాత్మని రమతే ఉత న. ఆద్యే రమేతేతి విధిర్వ్యర్థా. ద్వితీయే ప్రాగసతీయమాత్మరతి రనిత్యా మిథ్యైవ స్యాత్. కదాచిదాత్మని రమమాణః కదాచిదరమమాణశ్చాత్మా విక్రియావాన్ స్యాత్. తత స్స్యాదనిత్యోఽపి ఘటాదివత్. తస్మాన్మన్దబ్రహ్మవిదముద్దిశ్యైవాత్మకామత్వాత్మరతిత్వాది విధానం నతు ముఖ్యబ్రహ్మవిదమ్. అయఞ్చ బ్రహ్మసంస్థస్సన్న్యాసీ మన్దబ్రహ్మవిదపి బ్రహ్మసంస్థస్సన్ బ్రహ్మ సాక్షాత్కృత్యామృతత్వమేతీతి

బ్రహ్మనిష్ఠా హి బ్రహ్మసాక్షాత్కార హేతుః. బ్రహ్మసాక్షాత్కారశ్చ మోక్షస్యేతి. బ్రహ్మనిష్ఠాయాశ్చ శ్రవణాదికం హేతుః. న హ్యవిదితే బ్రహ్మణి నిష్ఠా కర్తుం శక్యతే. తత్ర చ శ్రవణాదౌ సన్న్యాస్యేవాధికారీ "**శాన్తోదాన్త ఉపరత**" ఇతి శ్రుతేః. **అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి** సూత్రాచ్చ. తస్మాద్బ్రహ్మసంస్థస్సన్న్యాస్యేవేతి బ్రహ్మనిష్ఠా సన్న్యాసివిషయైవేతి సంక్షేపః. 281

శ్లో॥ తప్త్వా భూరితపః ప్రజాపతిరగాల్లోకేషు సారం త్రయీం
తస్యాం భూశ్చ భువస్సువశ్చ పునరోఙ్కారఞ్చ తేషు స్వయమ్ ।
ఓఙ్కారేణ గిరోఽఖిలాః పరిగతాః పర్ణాని వా శఙ్కునా
సర్వం చోమితి చాక్షరం యత ఇదం నామ ప్రతీకం విభోః ॥ 282

వ్యా. సన్న్యాసినా శమదమాదిసాధనసమ్పన్నేన బ్రహ్మనిష్ఠా విధేయేత్యుక్తమ్. కథం పునర్బ్రహ్మణి వాఙ్మనసయోస్సుతరామవిషయే నిష్ఠా విధాతుం శక్యతే ఇతి శఙ్కాయామోఙ్కారాలమ్బనేన నిర్గుణేఽపి బ్రహ్మణి నిష్ఠా సుకరేత్యభిప్రేత్య ఓఙ్కారం - వర్ణయతి. **తప్త్వేతి** ప్రజాపతిర్విధాతా భూరి అధికం తప ఆలోచనం తప్త్వా కృత్వా లోకేషు త్రయీం సారమగాత్. వేదత్రయం సారత్వేన జ్ఞాతవాన్. తస్యాం త్రయ్యాం పునః భూర్భువస్సువశ్చేతి వ్యాహృతిత్రయం సారమగాత్. తేషు చ భూరాదిషు స్వయమోఙ్కారం సారమగాత్. తస్మాదోఙ్కార ఏవ సర్వసారిష్ఠతమ ఇత్యర్థః . శఙ్కునా పర్ణాని వా ఇవ అఖిలా గిరః ఓఙ్కారేణ పరిగతా వ్యాప్తా భవన్తి. సర్వఞ్చ సర్వమపి జగత్ ఓమిత్యక్షరఞ్చ ఓమిత్యేతదక్షరమేవ. కస్మాత్సర్వత్వమోఙ్కారస్యేత్యత ఆహ. యతో, యస్మాదిదమోమిత్యక్షరం విభోర్వ్యాపకస్య పరమాత్మనః నామ అభిధానం ప్రతీకఞ్చ భవతి, తస్మాన్ముముక్షుణా సన్న్యాసినా ఓఙ్కార ఏవోపాస్యః. 282

శ్లో॥ అభ్రాపూపపదే ద్యువంశకలితే రశ్మ్యమ్బుపుత్రాతతే
సూర్యాత్మా మకరన్ద ఏష బహుధా దేవోపభోగ్యః స్థితః ।
ఋగ్వేదోదితకర్మసమ్భవయశ స్తేజోఽన్న వీర్యేన్ద్రియం
సూర్యస్థం మధురోహితం వసుగణో భుక్త్వా పరం తృప్యతి ॥ 283

వ్యా. అథ మధువిద్యా వ్యాఖ్యాయతే - సన్న్యాసివిషయమోఙ్కారోపాసనముక్తమథ కర్మివిషయమాదిత్యోపాసనముచ్యతే. **అభ్రేతి** ద్యువంశకలితే ద్యౌరేవ వంశః వేణుః తిరశ్చీన ఇతి భావః. తస్మిన్ కలితే లగ్నే రశ్మ్యమ్బుపుత్రాతతే రశ్మ్యమ్బూని భూమేస్సకాశాదాకృష్టా సూర్యకిరణస్థా ఆప ఏవ పుత్రాః భ్రమరపుత్రాః మధ్వపూపనాడ్యన్తర్గతాః తైరాతతే ఆవృతే వ్యాప్తే అభ్రాపూపపదే అభ్రమన్తరిక్షమేవ అపూపపదం మధ్వపూపపదార్థః తస్మిన్ దేవోపభోగ్యః దేవైర్వసురుద్రాదిభిరుపభోగ్యః ఏష దృశ్యమానస్సూర్యాత్మా మకరన్దః మధు బహుధా స్థితః తిష్ఠతి. తత్ర కే కే దేవాః కిం కిం మధూపభుఞ్జత ఇత్యత్రాహ - ఋగ్వేదోదితకర్మసంభవ యశస్తేజోఽన్నవీర్యేన్ద్రియమృగ్వేదప్రోక్తకర్మానుష్ఠానజన్యయశస్తేజోఽన్నవీర్యేన్ద్రియసమాహార రూపం సూర్యస్థం

రోహితమేవ మధువసుగణః భుక్త్వా సర్వేన్ద్రియైరుపలభ్య పరం కేవలం నతు వక్త్రేణ ఖాదిత్వేత్యర్థః తృప్యతి తృప్తిం ప్రాప్నోతి – ఋచ ఏవ భ్రమరా మధుకరాః తద్విహితాని కర్మాణ్యేవ నానావిధాని పుష్పాణి కర్మసు ప్రయుక్తాః సోమాజ్యపయోరూపా ఆప ఏవ పుష్పస్థా రసాః. యథా మధుకరాః పుష్పేభ్యస్సకాశాద్రసానాదాయ మధు కుర్వన్తి తథా ఋచః కర్మభ్యస్సకాశాదప ఆదాయ యశ ఆది సమాహారం కుర్వన్తి. అపూపగతం తన్మధు యథా మనుష్యా భుఞ్జతే తథా అన్తరిక్షగతం యశ ఆది సమాహారం వసవో భుఞ్జత ఇత్యర్థః. నను ఋగ్వేదోదితకర్మానుష్ఠానాదనుష్ఠాతుర్యశ ఆదికం భవతు నామ. కథన్తస్య పురుషాశ్రయస్యాన్తరిక్ష గతత్వమితి చేదుచ్యతే. అన్తరిక్షగత–సూర్యగతత్వాద్యశ ఆదేరన్తరిక్షగతత్వమితి. నచ కథం సూర్యగతత్వం యశ ఆదేరితి వాచ్యమ్. సూర్యస్యైవ యశ ఆది ప్రదత్వాత్ అముష్మిన్నాదిత్యే సఞ్చితం కర్మఫలాఖ్యం మధు భోక్ష్యామహే ఇత్యేవం హి యశ ఆదిలక్షణఫలప్రాప్తయే కర్మాణి క్రియన్తే మనుష్యైః. నన్వేవం యైః కర్మాణి క్రియన్తే తైరేవ తత్ఫలాని భోక్తవ్యాని. ప్రకృతే తు వసుభిర్యశ ఆది కర్మఫలం భుజ్యత ఇత్యుక్తమ్. తత్కథం విరుద్ధమభ్యుపేయమితి చేదుచ్యతే. వసుభి రుపలభ్యమానే సూర్యస్యోదయతో మణ్డలస్థే లోహితరూపే యశ ఆది ఫలత్వారోప ఇతి. ఉదయగిరిపరిసరవర్తిని సూర్యే యల్లోహితం రూపం దృశ్యతే తద్యశ ఆది కర్మఫలమేవేతి పశ్యే దిత్యర్థః. నను సూర్యో మధ్వితి – సూర్యస్థం లోహితం రూపం మధ్వితి చ వాక్యయోః కథమవిరోధ ఇతి చేదుచ్యతే. ఘట తద్రూపయోరివ సూర్య తల్లోహితయో ర్ద్రవ్యగుణయో ర్భేదేనాభేదేన వా వ్యపదేష్టుముచితత్వాత్. నీలో ఘట ఇతి ఘటస్య నీలమితి చ ప్రతీతీ హి స్తః. తస్మాత్సూర్యస్థలోహితాదిరూపాణాం మధుత్వాదేవ సూర్యస్య మధుత్వం సూర్యస్య మధుత్వాదేవ సూర్యస్థలోహితాదిరూపాణాం మధుత్వఞ్చేతి న కశ్చిద్విరోధః. 283

శ్లో॥ సూర్యస్థాయి యజుర్ద్విరేఫకలితం తద్వేదపుష్పోదితం
వీర్యాన్నాదిమయం స్వయం సితగుణం రుద్రా భజన్తే మధు ।
సామాఖ్యభ్రమరైః కృతం తదుదితక్రత్వాదిపుష్పోద్గతం
వీర్యాద్యం మధునీలరూపమదితేః పుత్రాఽభజన్తేఽ ర్కగమ్ ॥ 284

వ్యా. యజుర్ద్విరేఫకలితం యజుర్భిర్మన్త్రైరేవ ద్విరేఫైః కలితం కృతం తద్వేదపుష్పోదితం యజుర్వేదోక్తకర్మరూపపుష్పప్రసూతం సూర్యస్థాయి వీర్యాన్నాదిమయం సితగుణం సితరూపమేవ మధు రుద్రాః స్వయం భజన్తే సామాఖ్యభ్రమరైః కృతం తదుదితక్రత్వాదిపుష్పోద్గతం సామవేదోక్త క్రత్వాదికర్మమయపుష్పసమ్భవం వీర్యాద్యం వీర్యాదిమయమర్కగం నీలరూపమేవ మధు అదితేః పుత్రా ఆదిత్యా భజన్తే. 284

శ్లో॥ సూర్యస్థం పరకృష్ణరూపమధు చాథర్వాఙ్గిరో మక్షికా–
సన్ఘైరితిహాసపుష్పనిచయాత్సమ్పాదితం భుఞ్జతే ।

దేవాస్తే మరుతోఽన్నముఖ్యమథ చోఙ్కారాత్ప్రసూనాత్పరా
దేశైః కీటగణైరితం చ తరణేర్మధ్యే చలద్వా మధు ॥ 285

శ్లో॥ తేజోఽన్నేన్ద్రియవీర్యమేతదుపజీవ్యా యాన్తి సాధ్యా ముదం
యో వేద ప్రథమామృతం స హి వసుస్స్యాద్యో ద్వితీయస్తు సః ।
రుద్రో యస్తు తృతీయమేష హి భవేదాదిత్య ఏవాస్య య-
స్తుర్యం వేద మరుత్సపఞ్చమమిదం యో వేద సాధ్యస్స తు ॥ 286

వ్యా. అథర్వాఙ్గిరో మక్షికాసన్తానైః అథర్వాఙ్గిరస ఏవ మక్షికాసన్తానాని తైః ఇతిహాసపుష్ప నిచయాత్ ఇతిహాసపురాణోక్తకర్మరూపపుష్పసమూహాత్సమ్పాదితమన్నముఖ్యమన్నాదిమయం సూర్యస్థం పరకృష్ణరూపమధు ఉత్కృష్టకృష్ణరూపమేవ మధు తే ప్రసిద్ధాః మరుతోమరున్నామానో దేవా భుఞ్జతే. అథ ఓఙ్కారాత్ప్రసూనాత్పరాదేశైర్గోప్యైరాదేశైరేవ కీటగణైర్మధుకరగణైరితం ప్రాప్తం తేజోఽన్నేన్ద్రియవీర్యరూపం తరణేర్మధ్యే చలద్వా చలదివ ఏతద్దృశ్యమానం మధు సాధ్యా ఉపజీవ్య భుక్త్వా ముదం యాన్తి. మధు విద్యాఫలం దర్శయతి. యః ప్రథమామృతం లోహితం వేద స వసుస్స్యాత్. యస్తు ద్వితీయమమృతం శ్వేతం వేద స రుద్రస్స్యాత్ యస్తృతీయ మమృతం కృష్ణ వేద ఏష ఆదిత్య ఏవ భవేత్. యోఽస్య తుర్యమమృతం పరకృష్ణం వేద స మరుత్స్యాత్. యః పఞ్చమమమృతం మధ్యే చలదివ స్థితం వేద స తు సాధ్యస్స్యాత్ - ఇతి. 285-286

శ్లో॥ అస్తం చాప్యుదయం వ్రజన్ ప్రతిదినం సూర్యోఽయమాయుఃక్షయం
త్రైలోక్యస్య తనోతి సత్యభువనం త్వేకం విసూర్యోదయమ్ ।
దృష్ట్వా బ్రహ్మవిదో న భానురుదయం నైవాస్తమేతి స్వభ-
స్యైతస్యాస్తి సదాప్యహర్న తు కదా రాత్రిర్యతో బ్రహ్మ సః ॥ 287

వ్యా. సూర్యస్య కర్మఫలప్రదత్వం వస్వాదిదేవోపభోగ్యత్వం చోక్త్వా త్రైలోక్యాయుఃక్షయకరత్వ మాహ. అయం సూర్యః ప్రతిదినముదయమస్తఞ్చ వ్రజన్ సన్ త్రైలోక్యస్య లోకత్రయవర్తిజనస్యే-త్యర్థః. ఆయుఃక్షయం తనోతి. ఏతేన సూర్యస్య కాలరూపత్వముక్తమ్. సత్యలోకవర్తినాన్తు నాయుః క్షయస్సూర్యభ్రమణప్రయుక్త ఇత్యాహ - ఏకం సత్యభువనం బ్రహ్మలోకస్తు విసూర్యోదయం సూర్యోదయరహితమత ఏవ సూర్యాస్తమయరహితఞ్చ. న కేవలం బ్రహ్మలోకస్థానామేవ సూర్యోదయాదిప్రయుక్తాయుఃక్షయాభావః. కిన్తు అత్ర స్థానామపి బ్రహ్మవిదామిత్యాహ. బ్రహ్మవిదో దృష్ట్వా తు భానురుదయం నైతి, అస్తం చ నైతి. స్వభస్య స్వప్రకాశస్య ఏతస్య బ్రహ్మవిదః సదా ప్యహః దినమేవాస్తి. కదాచిదపి రాత్రిర్నాస్తి. తత్ర హేతుమాహ - యతస్స బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ.

అయం భావః బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మ చ స్వప్రకాశమేవ. న బ్రహ్మ ప్రకాశస్య కదాచిద-ప్యభావః. అతస్సర్వదాపి బ్రహ్మవిదోఽహరేవ. ఉక్తమన్యత్రాపి - **"హృదాకాశే చిదాదిత్య స్సదా**

భాసతి భాసతే, నోదేతి నాస్తమేత్యేవ కథం సన్ధ్యాముపాస్మహే" ఇతి. తస్మాద్బ్రహ్మవిదభిమత శ్చిద్రూపస్సూర్యః నోదేతి నాస్తమేత్యేవ. నను బ్రహ్మవిదభిమతచిద్రూపసూర్యస్యోదయాస్తమయౌ మాభూతాం నామ. సర్వలోకప్రసిద్ధసూర్యోదయాస్తమయప్రయుక్తాయుఃక్షయాభావః కథం బ్రహ్మవిద ఇతి చేదుచ్యతే. బ్రహ్మవిదో బ్రహ్మత్వేన కాలత్రయేఽపి సత్త్వాన్నాయుః నాయుషశ్చ క్షయ ఇతి. నను బ్రహ్మవిదస్సూర్యాస్తమయప్రయుక్తా రాత్రిః కుతో నేతి చేదుచ్యతే. అద్వితీయ-బ్రహ్మభూతే బ్రహ్మవిది రాత్ర్యాది ద్వైతాభావాదితి. నను సదాప్యహరేవేతి కథముక్తమితి చేదుచ్యతే. స్వప్రకాశాత్మరూపస్య బ్రహ్మవిదస్సదాపి ప్రకాశ ఏవాస్తి. నతు కదాచిదప్యప్రకాశ ఇతి. ప్రకాశో జ్ఞానమప్రకాశో జ్ఞానాభావోఽజ్ఞానం వేతి వివేకః. నను యద్యేవం బ్రహ్మణి కాలత్రయేఽప్యజ్ఞానం నాస్తి తర్హి కథమజ్ఞానావృతిర్బ్రహ్మణః. న చానావృతమేవేతి వాచ్యమనుపలభ్యమానత్వాత్సర్వై-ర్బ్రహ్మణః. నాహం బ్రహ్మ జానామీతి హి సర్వానుభవః. ఇతి చేదుచ్యతే. అనావృతమేవ బ్రహ్మ. బ్రహ్మణ ఏవావృతత్వే కథమన్యస్య భానం స్యాత్. తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వమితి హి శ్రూయతే. ఏవం భాసమానమపి బ్రహ్మ అవిదుషామావృతమివాభాసమానమ్భవతి. యథా భాసమానోఽపి సూర్య ఉలూకానామభాసమానః. విదుషాన్తు సర్వదా భాసమానమేవ బ్రహ్మ. ఆత్మత్వాత్. ఆత్మా హి కదాచిదపి కేనాపి నావృతో భవతి. ఆత్మన ఏవావృతత్వే జగదాన్ధ్యప్రసఙ్గాత్. బ్రహ్మణ్యాత్మభిన్నత్వభ్రాన్త్యా తు అవిదుషామప్రకాశమివ భవతి బ్రహ్మ. తస్మాద్బ్రహ్మవిద్దృష్ట్యా సదాపి చిదాదిత్యో భాసత ఏవేతి సదాపి తస్యాహరేవ. చిదాత్మభాస్కరస్యోదయాస్తమయాభావా-త్ప్రసిద్ధభాస్కరస్య మిథ్యాత్వాచ్చ. నాస్తి బ్రహ్మవిదః కోఽప్యాయుఃక్షయ ఇతి శాశ్వతం సప్రకాశం బ్రహ్మైవ బ్రహ్మవిత్. 287

శ్లో॥ గాయత్రీ సకలం జగద్భవతి సా వాగేవ యస్మాదిదం
సర్వం గాయతి రక్షతి క్షితిరియం సాఽస్యాం సమస్తం స్థితమ్ ।
గాయత్రీతనురేవ యత్ర త ఇమే ప్రాణాః సమస్తాః స్థితా
గాయత్రీహృదయం యదత్ర త ఇమే ప్రాణాః స్థితాః పఞ్చ చ ॥288

వ్యా. సవితురూపాసనముక్తమథ సవితృదేవతాకగాయత్ర్యుపాసనముచ్యతే. గాయత్రీ ఛన్దోవిశేషః. సోమాహరణాదితరచ్ఛన్దోఽక్షరాహరణేన ఇతర ఛ్ఛన్దోవ్యాప్త్యా చ సర్వసవన-వ్యాపకత్వాచ్చ యజ్ఞే ప్రాధాన్యం గాయత్ర్యాః. యద్వా గాయత్రీమన్త్రవిశేషః. స హి మన్త్ర స్సర్వమన్త్రాధికః "**న గాయత్ర్యాః పరో మన్త్రో న మాతుః పరదేవ**" తేతి స్మరణాత్. గాయత్రీ మన్త్రయోగాదేవ ద్విజస్య బ్రాహ్మణత్వసిద్ధేశ్చ. అయం చ మన్త్రో గాయత్రీచ్ఛన్దోబద్ధ ఏవేతి న గాయత్రీమన్త్రస్య గాయత్రీచ్ఛన్దో వ్యతిరేకః. ఏవం ప్రధానత్వాదేవ గాయత్ర్యాముపాసనమిహోచ్యతే. గాయత్రీ సకలం జగద్భవతి. కా సా గాయత్రీత్యత ఆహ. సా గాయత్రీ వాగేవేతి. ఛన్దసో మన్త్రస్య వా వాగనతిరిక్తత్వాదితి భావః. నను కథం వాచస్సర్వజగద్రూపత్వమత ఆహ –

యస్మాత్ వాక్ ఇదం సర్వం జగత్ గాయతి వక్తి అసౌ గౌరశ్వ ఇతి. రక్షతి త్రాయతే చ మాభైషీః కిన్తే భయముత్థితమిత్యాదినా. తథా ఇయం క్షితిః పృథివీ సా గాయత్రీ కథం పృథివీ గాయత్రీత్యత ఆహ. అస్యాం పృథివ్యాం సమస్తం స్థితం యథా గానత్రాణాభ్యాం భూతసమ్బన్ధో గాయత్ర్యాః తథా భూతప్రతిష్ఠానాద్భూతసమ్బన్ధః. తత్ర హేతుమాహ యత్ర తనౌ త ఇమే సమస్తాః ప్రాణాః స్థితాః సా తనురితి సమన్వయః. సర్వభూతప్రతిష్ఠానాద్యథా పృథివీ గాయత్రీ తథా సర్వభూతశబ్ద-వాచ్యప్రాణప్రతిష్ఠానాత్తనుర్గాయత్రీత్యర్థః అథ హృదయం గాయత్రీ యద్యస్మాదత్ర హృదయే పుణ్డరీకాకారే మాంసఖణ్డే త ఇమే పఞ్చాపి ప్రాణాః స్థితాః ప్రాణా హి భూతశబ్దవాచ్యాః ప్రాణో హి పితా ప్రాణో మాతేత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్. ఏవం భూతసమ్బన్ధసత్త్వా ద్ధృదయం గాయత్రీ. 288

శ్లో॥ వాగ్భూతక్షితిదేహ హృత్సరసిజప్రాణాత్మనా షడ్విధా
గాయత్రీ చ చతుష్పదా భవతి తద్బ్రహ్మైవ యద్బ్రహ్మణః ।
పాదోఽసౌ చ తతో మహాన్ స పురుషో యస్యైకపాదోఽఖిలం
విశ్వం దృశ్యమిదం త్రిపాత్తదమృతం విద్యోతతే స్వాత్మని ॥ 289

వ్యా. ప్రతిపాదం షడక్షరా చతుష్పదా చేయం గాయత్రీ వాగ్భూతక్షితి దేహహృత్సరసిజప్రాణాత్మనా షడ్విధా. నను వాక్క్షితిదేహహృదయరూపత్వమేవ గాయత్ర్యాః పూర్వశ్లోకే ఉక్తమ్. తతశ్చతుర్విధైవ గాయత్రీ, న షడ్విధేతి చేన్మైవమ్. గాయత్రీ సకలం జగదితి సర్వభూతాత్మత్వ ముక్తం గాయత్ర్యాః. తతో భూతరూపా గాయత్రీ ప్రాణాశ్చ భూతశబ్దవాచ్యా ఇత్యుక్తం శ్రుత్యన్తరే. తతః భూతరూపా గాయత్రీ బ్రహ్మణః పాదః తత్తస్మాద్బ్రహ్మైవ భవతి. పాదపాదినోరభేదాత్ - ఇదం దృశ్యమఖిలం విశ్వం జగత్ యస్య బ్రహ్మణ ఏకః పాదః స పురుషః. తతస్తస్మాద్గాయత్ర్యాఖ్యా-ద్విశ్వాత్మకాత్పాదాన్మహానధిక ఏవ. పాదాదధికో హి పాదీ. నను చతుష్పాద్బ్రహ్మ. తత్ర ఏకః పాదస్సర్వం జగద్గాయత్ర్యాఖ్యమిత్యుక్తమ్. అవశిష్టం పాదత్రయం కిం రూపమత ఆహ. తత్ప్రసిద్ధ-మమృతం మోక్షలక్షణం. త్రిపాత్పాదత్రయం త్రయః పాదా యస్య తత్త్రిపాదమృతమితి వా. స్వాత్మని స్వస్మిన్నేవ విద్యోతతే తిష్ఠతి. అవశిష్టం బ్రహ్మణః పాదత్రయం నిష్ప్రపఞ్చం సచ్చిదానన్దలక్షణం ముక్తోపభోగ్యం పరం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. తస్మాద్బ్రహ్మణః పాదో గాయత్రీ బ్రహ్మైవ సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః. కల్పితస్యాధిష్ఠానానతిరేకన్యాయాత్. కార్యస్య కారణానతిరేక-న్యాయాచ్చ. జగతో బ్రహ్మత్వా జ్జగద్రూపా గాయత్ర్యపి బ్రహ్మైవ. ఏవం జగత్త్వేన రూపేణ బ్రహ్మణః పాదభూతాపీయం గాయత్రీ అధిష్ఠానచైతన్యరూపేణ కారణాత్మస్వరూపేణ వా బ్రహ్మరూపైవ. తస్మాద్గాయత్రీం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యభిప్రాయః. 289

శ్లో॥ ఆకాశః పురుషాదసౌ బహిరిదం బ్రహ్మైవ దేహాన్తరేఽ
ప్యాకాశో బృహదేవ హృత్సరసిజేఽ ప్యాకాశ ఏవామృతమ్ ।

హార్దాకాశ ఇతి స్థిరాప్రతిగతశ్చేతస్సమాధిం బుధః
పశ్యేత్పూర్ణముపాధిహీనమమృతం స్వాత్మానమేవేశ్వరమ్ ॥ 290

వ్యా. అథ యో బ్రహ్మణ ఆద్యో వికారః యశ్చ బ్రహ్మణో దృష్టాన్తభూతస్తస్యాకాశస్యోపాసన-ముచ్యతే. పురుషాద్దేహాద్బహిర్దృశ్యమానోఽసావాకాశః. ఇదం సర్వశాస్త్రప్రసిద్ధం ప్రత్యక్షం చ బ్రహ్మైవ తావద్బాహ్యాకాశమేవ బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యర్థః దేహాన్తరే వర్తమానోఽ ప్యాకాశో బృహద్బ్రహ్మైవ బాహ్యాకాశే బ్రహ్మదృష్టౌ స్థిరీకృతాయాం సత్యామన్తశ్శరీరాకాశం బ్రహ్మేత్యుపాసీతే-త్యర్థః. హృత్సరసిజే వర్తమానోఽ ప్యాకాశః అమృతం బ్రహ్మైవ శారీరాకాశే బ్రహ్మ దృష్టౌ స్థిరీకృతాయాం సత్యాం తతః హార్దాకాశం బ్రహ్మేతి ధ్యాయేదిత్యర్థః. ఇతి హార్దాకాశే స్థిరాం చేతస్సమాధిం ప్రతిగతః ప్రాప్తో బుధః పూర్ణముపాధిహీనం నిరుపాధికమీశ్వరమీశితారం సర్వస్య అమృతమమరణం సుఖరూపం వా స్వాత్మానమేవ బ్రహ్మాభిన్నం ప్రత్యగాత్మానమేవ పశ్యేత్. యద్వా ఈశ్వరం పరమాత్మాభిన్నం స్వాత్మానం ప్రత్యగాత్మాభిన్నం చ అమృతం బ్రహ్మణి పశ్యేత్. 290

శ్లో॥ హృత్స్వర్గావసథస్య పఞ్చసుషిరం ప్రాగాదిదిక్షూర్ధ్వది-
శ్యాస్తే ద్వారపవచ్చ పఞ్చమరుతః సూర్యేన్దువహ్న్యమ్బుదాః ।
ఆకాశశ్చ వసన్తి తత్ర నయనం శ్రోత్రఞ్చ వాక్చేతసీ
వాయుశ్చాపి పుమాన్ య ఏతదయతే స్వర్గం స యాయాత్పుమాన్ ॥291

వ్యా. అథ హృదయోపాసనం సఫలమాహ – హృత్స్వర్గావసథస్య హృద్రూపస్య స్వర్గావస థస్య దేవపురస్య దేవాలయస్యేతి వా ప్రాగాదిదిక్షు ఊర్ధ్వదిశి చ పఞ్చసు దిక్షు పఞ్చసుషిరం పఞ్చానాం సుషిరాణాం సమాహారః పఞ్చసుషిరం ద్వారపఞ్చకమిత్యర్థః ఆస్తే వర్తతే. తత్ర పఞ్చసు ద్వారేషు పఞ్చ మరుతః. సూర్యేన్దువహ్న్యమ్బుదా ఆకాశశ్చేతి పఞ్చ. నయనం శ్రోత్రం వాక్ చేతో వాయురితి పఞ్చ చ – ద్వారపవద్ద్వారపాలా ఇవ వసన్తి. అత్రాయం వివేకః ప్రాగ్దిశ్యేకం ద్వారం వర్తతే తత్ర ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యశ్చేతి త్రయో ద్వారపాలా వర్తన్తే. దక్షిణదిశి ద్వారమేకం వర్తతే తత్ర వ్యాన ఇన్దుశ్శ్రోత్రమితి త్రయః. పశ్చిమదిశి ద్వారమేకం వర్తతే. తత్ర అపానో వహ్నిర్వాగితి త్రయః. ఉత్తరదిశి ద్వారమేకం వర్తతే. తత్ర సమానః పర్జన్యశ్చేతశ్చేతి త్రయః. ఊర్ధ్వదిశి ద్వారమేకం వర్తతే తత్ర ఉదాన ఆకాశః వాయుశ్చేతి త్రయః. ఇతి యః పుమా-నేతద్ధృదయమయతే చిన్తయతి యద్వా వేత్తి స పుమాన్ స్వర్గం యాయాత్. 291

శ్లో॥ సంసారాదుపరి ప్రదీప్యతి తు యజ్జ్యోతిర్ద్యులోకాత్పరం
బ్రహ్మేన్ద్రాదిపదేషు చ స్ఫుటతరం యద్ద్యోతతే బ్రహ్మ తత్ ।
భూతానాం జఠరే స్థితోఽగ్నిరపి స బ్రహ్మైవ యస్య స్థితే-
రుష్ణస్పర్శకరం వపుశ్చ పిహితశ్రోత్రేణ శబ్దగ్రహః ॥ 292

వ్యా. అథ జఠరాగ్నిం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాహ – ద్యులోకాత్పరం యత్ జ్యోతిః సంసారా–దుపరి ప్రదీప్యతి ప్రకర్షేణ భాసతే యచ్చ జ్యోతిః బ్రహ్మేన్ద్రాది పదేషు స్ఫుటతరం ద్యోతతే. అస్మదపేక్షయా దేవానాం జ్ఞానాధికత్వాదితి భావః తత్ జ్యోతిః స్వప్రకాశచైతన్యం బ్రహ్మ యస్య స్థితైః వపుష్యవస్థానాద్ధేతోః వపుః ఉష్ణస్పర్శకరం భవతి. పిహితశ్రోత్రేణ శబ్దగ్రహశ్చ భవతి. పిహితేన శ్రోత్రేణాన్తరశ్శబ్దో గృహ్యేత ఇత్యర్థః. సః భూతానాం ప్రాణినాం జఠరే స్థితోఽ గ్నిర్వైశ్వానరశ్చ బ్రహ్మైవ. '**అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః**' ఇతి గీతావచనాచ్చ. తస్మాద్వైశ్వానరం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. 292

శ్లో॥ యస్మాద్బ్రహ్మత ఏవ సర్వమయతే జన్మ స్థితిం చ క్షయం
సర్వం బ్రహ్మ తతశ్శమాదిసహితో బ్రహ్మేతి సర్వమ్భజేత్ ।
యో జీవన్హి యథాక్రతుస్స పురుషః ప్రేత్యైవ తాదృగ్భవేత్
తస్మాద్బ్రహ్మ యియాసురేష పురుషో బ్రహ్మక్రతుం హ్యాచరేత్ ॥ 293

వ్యా. అథ సర్వం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాహ – **యస్మాదితి**. యస్మాద్ధేతోః సర్వం జగత్ బ్రహ్మతః బ్రహ్మణస్సకాశాదేవ జన్మాయతే జాయతే బ్రహ్మతః బ్రహ్మణ్యేవ స్థితిమయతే క్షయం లయం చాయతే తతస్తస్మాత్ సర్వం బ్రహ్మైవ. యథా మృద ఉదితో మృది స్థితో లీనశ్చ ఘటో మృదేవ తద్వదితి భావః. తస్మాత్ విద్వానితి శేషః. శమాదిసహితస్సన్ సర్వం బ్రహ్మేతి భజే దుపాసీత. సర్వం సర్వాత్మకం బ్రహ్మ ఇతి వక్ష్యమాణవిధయా భజేదితి వా. కస్మాత్కారణాద్బ్రహ్మైవో–పాస్యమత ఆహ – య ఇతి – హి యస్మాత్ యః జీవన్ సన్ జీవద్దశాయామిత్యర్థః యథా క్రతుః యాదృశాధ్యవసాయః యాదృగ్భావనాయుతః స పురుషః ప్రేత్య మృత్వా తాదృగేవ భవేత్. తద్భావనానురూపఫలభాగేవ భవేత్. తస్మాత్ బ్రహ్మ యియాసుః యాతుమిచ్ఛురేష ముముక్షుః పురుషః బ్రహ్మక్రతుం హి బ్రహ్మోపాసనమేవాచరేత్. యావజ్జీవం బ్రహ్మైవ ధ్యాయేదన్తే స్మరణ సిద్ధ్యర్థమ్. యాన్తే మతిస్సా గతిరితి న్యాయాదితి భావః. 293

శ్లో॥ ప్రాణాత్మైష మనోమయో రుచిమయస్సత్యేక్షణోఽభ్రాకృతి–
ర్నిర్దోషాఖిలకామగన్ధరసవాన్ సర్వస్య కర్తా విభుః ।
వాక్చక్షుశ్రవణేన్ద్రియాదిరహితో నిస్సమ్భ్రమశ్చాఖిల–
వ్యాపీ మే హృదయే స్థితోఽ త్యణుతమో జ్యాయాన్ సమస్తాదపి ॥294

వ్యా. బ్రహ్మ యియాసునా బ్రహ్మోపాస్యమిత్యుక్తమ్. కథన్తస్యోపాస్యత్వమిత్యత ఆహ – **ప్రాణేతి** – యద్వా ఇతి బ్రహ్మ భజేదిత్యుక్తమితి కిమిత్యత్రాహ – **ప్రాణాత్మేతి** ఏష మే హృదయే స్థితో విభురీశ్వరః పరమాత్మా పరబ్రహ్మ ప్రాణాత్మా ప్రాణః ప్రజ్ఞా సప్రాణ ఇతి శ్రుతేః. ప్రాణో ముఖ్యప్రాణ ఏవాత్మా శరీరం యస్యేతి వా. ప్రాణమయకోశాదాన్తరత్వాదీశ్వరస్య మనోమయః

మన ఉపాధికః మనోమయకోశాదాన్తర ఇత్యర్థః. మనోవృత్తిభిరాత్మా విభావ్యత ఇతి వా మనోమయః. ఏవముపాధివశాదీశ్వరస్య ప్రాణమయత్వమనోమయత్వే. స్వతస్తు రుచిమయః తేజోమయః స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూప ఇతి యావత్. మాయోపాధిప్రయుక్తం గుణమాహ – సత్యేక్షణ ఇతి. సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యర్థః. నను మాయోపాధిరీశ్వరః ప్రాణోపాధిర్మన ఉపాధికశ్చ జీవ ఇతి కథమేకస్యైవేదం విశేషణత్రయమితి చేత్కో దోషో జీవేశ్వరాభేదవాదినామద్వైతినామ్. ఏకస్యైవ హి చైతన్యలక్షణేశ్వరస్య మనఃప్రాణౌ మాయా చోపాధయః. నను యద్యేవమీశ్వరస్య ప్రాణాద్యుపాధయస్సన్తి తర్హి తత్ప్రయుక్తో దోషస్స్యాత్. నేత్యాహ – అభ్రాకృతిరితి. అభ్ర మాకాశ ఇవాకృతిః స్వరూపం యస్య సోఽభ్రాకృతిః యథా ఘటాద్యుపాధిగతమపి సూక్ష్మత్వా న్నీరూపత్వా–న్నిరవయవత్వాచ్చాకాశముపాధిధర్మైర్న లిప్యతే తథా ఈశ్వరోఽ పీత్యర్థః. నను యది జీవేశ్వరయో–రభేదస్తర్హి జీవగతాపూర్ణకామత్వాదయో దోషా ఈశ్వరస్యాపి స్యురత ఆహ. నిర్దోషాఖిలకామగన్ధ–రసవాన్ నిర్దోషా అఖిలాః కామా గన్ధా రసా అస్య సన్తీతి తథోక్తః. జీవవ దీశ్వరస్యావిద్యాది–దోషాభావాన్నాపూర్ణకామత్వం నాపి దుర్గన్ధఘ్రాణనం దుష్టరసాస్వాదనఞ్చ. కిన్త్వీశ్వరః పూర్ణకామః సురభిగన్ధం జిఘ్రతి స్వాదురసం భుఙ్క్తే చేతి. న చ నిర్హేతుకమేవేదం జీవేశ్వరయోర్వైలక్షణ్యమితి వాచ్యమ్. సత్త్వాద్ధేతోః. శుద్ధసత్త్వప్రధానమాయోపాధిరీశ్వరః. మలినసత్త్వప్రధానావిద్యోపాధిర్జీవ ఇతి. న చైవం సతి జీవేశ్వరయోర్వైలక్షణ్యే కథమభేద ఇతి వాచ్యమౌపాధికత్వాద్వైలక్షణ్యస్య. స్వతస్త్వభేద ఏవేతి. ఏవం మాయిత్వాదేవ సర్వస్య జగతః కర్తా. మాయావచ్ఛిన్నం హి బ్రహ్మ జగత్కర్తృ, **యతో వే**త్యాది శ్రుతేః. నహి నిరుపాధికస్య చైతన్యలక్షణేశ్వరస్య కర్తృత్వమస్తి. కస్మాదస్య నాస్తి స్వాభావికం కర్తృత్వమత ఆహ. వాక్చక్షుశ్శ్రవణే న్ద్రియాదిరహితః వాగాదికర్మేన్ద్రియైః చక్షుశ్శ్రోత్రాదిజ్ఞానేన్ద్రియైరన్తఃకరణేన చ రహితః. ఏవం కరణాభావాదేవ కరణనిర్వర్త్యక్రియాఽ భావః. నచ ఘ్రాణాదిరాహిత్యే కథమీశ్వరస్య గన్ధాది గ్రహణమితి వాచ్యమ్. మాయయా స్వరూప–చైతన్యేన వా తత్సమ్భవాత్. "**అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ**" ఇతి మన్త్రవర్ణాత్. పూర్ణకామత్వాదేవాయం నిస్సమ్భ్రమః సమ్భ్రమరహితః అప్రాప్తప్రాప్తౌ హి సమ్భ్రమస్స్యాదనాప్తకామస్య. ఆప్తకామత్వాన్నిత్యతృప్తస్యేశ్వరస్య కథం సమ్భ్రమః. కస్మా దనేన సర్వే కామాః ప్రాప్తా అత ఆహ – అఖిలవ్యాపీతి. అఖిలవ్యాపినా హి సర్వే కామా వ్యాప్యన్తే నను నాస్త్యేవంవిధగుణక ఈశ్వరః అనుపలభ్యమానత్వాదత ఆహ – హృదయే స్థిత ఇతి. హృదయే ఏకాగ్రయా బుద్ధ్యోపలభ్యత ఇతి హృదయస్థిత ఇత్యుచ్యతే నను కస్మాదయం హృది సర్వైర్నోపలభ్యతేఽత ఆహ – అత్యణుతమ ఇతి అతిసూక్ష్మతమత్వాద్దుర్విజ్ఞేయ ఇత్యర్థః. నను కిమయమతిసూక్ష్మపరిమాణః యతో నోపలభ్యతే తత్రాహ – సమస్తాదపి ప్రపఞ్చాత్ జ్యాయానధిక ఏవ, సర్వస్య తస్మిన్ కల్పితత్వాదితి భావః. ఇతి ధ్యాయేత్. మాయోపాధికం నిరుపాధికం చ యద్బ్రహ్మ తదేవాహమితి భజేతేతి పరమార్థః. నను కోఽత్రాహం శబ్దార్థః కిం జీవః యద్వా

ప్రత్యగాత్మా. ఆద్యే తస్య ద్వివిధబ్రహ్మాభేదాయోగః ద్వితీయే తస్య మాయోపాధికబ్రహ్మాభేదాయోగ ఇతి చేన్నైవమ్ యథా మాయోపాధికనిరుపాధికబ్రహ్మణో రభేదః ఏవం మాయోపాధికనిరుపాధిక బ్రహ్మాభేదో జీవస్య, మాయోపాధికబ్రహ్మాభేదః ప్రత్యగాత్మనశ్చ. ఏకమేవ హి చైతన్యలక్షణం బ్రహ్మ మాయోపాధికం నిరుపాధికమన్తఃకరణోపాధికం ప్రత్యగ్భూతం చ భవతి వ్యవహారదశా-యామ్. పరమార్థదశాయాన్తు నిరుపాధికమేకరూపమేవ. తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ జీవభూత-మీశ్వరభూతం ప్రత్యగ్భూతఞ్చేత్యనుసన్ధేయమ్. నను మాయయా బ్రహ్మణో జీవభావ, ఈశ్వరభావ-శ్చాయాతు నామ. కథమ్పునః ప్రత్యగ్భావః ప్రత్యగ్రూపం హి స్వాభావికమితి చేత్కోఽత్ర దోషః. స్వతః ప్రత్యగ్భూతమితి వివక్షితత్వాత్. యద్వా సర్వాన్తరత్వం సర్వవ్యాపిత్వం చ ప్రత్యక్త్వం తద్ధి బ్రహ్మణో మాయయా ఆగతమేవ. స్వతస్సర్వస్యైవాభావే సర్వాన్తరత్వాదేః కథం సద్భావ ఇతి - యత్తు ప్రతీచస్స్వరూపం సచ్చిదానన్దలక్షణం తత్స్వాభావికమేవ జీవేశౌ చ తదేవ జీవేశ్వరయోరపి స్వరూపమ్. కల్పితస్యాధిష్ఠానస్వరూపమేవ హి స్వరూపమ్. మాయయా కల్పితావేవ బ్రహ్మణి సోపాధికత్వాత్తయోః. బ్రహ్మణస్స్వరూపం సచ్చిదానన్దలక్షణం విదితమేవ. తస్మా జ్జీవ ఈశః ప్రత్యగాత్మా చ బ్రహ్మైవ. న చైవం బ్రహ్మణి కల్పితస్య జగతస్సచ్చిదానన్దమేవ స్వరూపమితి జగదపి- బ్రహ్మైవేతి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. కథన్తర్హి బ్రహ్మ సత్యం జగన్మిథ్యేతి వ్యవహార ఇతి చేదుచ్యతే. బ్రహ్మత్వేన రూపేణ జగతస్సత్యత్వేఽపి జగత్త్వేన రూపేణ మిథ్యాత్వమ్. యథా మృత్త్వేన రూపేణ ఘటస్య సత్యత్వేఽపి ఘటత్వేన రూపేణ మిథ్యాత్వం తద్వదితి. న చైవం జగత్త్వేన రూపేణ బ్రహ్మాపి మిథ్యైవేతి వాచ్యమ్. నహి జగద్బ్రహ్మణః స్వరూపం. న చ మాయయా బ్రహ్మ జగద్రూపమేవేతి, జగద్బ్రహ్మణః స్వరూపమేవేతి వాచ్యమ్. మాయామయం జగత్కథం బ్రహ్మణో వాస్తవం స్వరూపం స్యాత్. నచ మాయామయమేవ స్వరూపమస్త్వితి వాచ్యమిష్టా-పత్తేః. మాయామయస్య బ్రహ్మస్వరూపస్య జగతో మిథ్యాత్వ మస్మాభిరిష్యతే హి. నన్వేవం జగత ఇవ జీవేశ్వరయోరపి మిథ్యాత్వమాపన్నమితి చేదాపద్యతామ్. కథన్తర్హి అజో నిత్యశ్శాశ్వత ఇత్యాది శ్రుత్యవిరోధః. బ్రహ్మస్వరూపేణ తయోర్నిత్యత్వాత్. నచైవం జీవేశ్వరజగన్తి సమానప్రతిపత్తి-కాన్యేవేతి వాచ్యమ్. జీవేశ్వరోపాధ్యోర్మిథ్యాత్వేన జీవేశ్వరయో ర్మిథ్యాత్వమిత్యౌపాధికం మిథ్యాత్వం జీవేశ్వరయోః. జగత్తు స్వత ఏవ మిథ్యేతి భేదాత్. నచైవం ప్రత్యగాత్మాపి మిథ్యైవ. ప్రత్యక్త్వ-స్యోపాధిప్రయుక్తత్వాదితి వాచ్యమ్. ప్రత్యగాత్మన ఉపాధ్యభావాత్. ప్రత్యక్త్వమిథ్యాత్వస్యేష్టత్వాత్. నిర్ధర్మకో హ్యాత్మా. నచ ప్రతీచ స్సత్యత్వే కథం ప్రత్యక్త్వస్య మిథ్యాత్వమితి వాచ్యమ్. ప్రత్యక్త్వస్య జగద్రూపోపాధిప్రయుక్తత్వాజ్జగతశ్చ మిథ్యాత్వాత్. నచ ప్రత్యక్త్వస్య మిథ్యాత్వేనాభావే కథం ప్రత్యగాత్మసిద్ధిః. నహి ఘటత్వరహితో ఘటోఽస్తీతి వాచ్యమ్. ప్రత్యక్త్వాభావా దాత్మా ప్రత్యక్పదవాచ్యో మాభూన్నామ. కథమ్పునరాత్మనోఽసిద్ధిః. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మాభిన్నం బ్రహ్మైకమేవ సత్యం తదేవాహం తతోఽన్యత్సర్వం మిథ్యేతి బుద్ధ్వా అధ్యవసాయం కుర్యాద్విద్వాన్. అత్ర శ్లోకే ప్రాణాత్మా మనోమయ

ఇతి విశేషణద్వయం జీవత్వసమర్పకం బ్రహ్మణః. సత్యేక్షణఇత్యాదివిశేషణజాతమీశ్వరత్వ-సమర్పకమ్. అఖిలవ్యాపీత్యాది ప్రత్యగాత్మత్వసమర్పకమ్. రుచిమయోఽభ్రాకృతిరితి స్వరూపసమర్పకమితి వివేకః. 294

శ్లో॥ భూభుధ్నో గగనోదరస్త్రిజగతీ కోశో దిశాకోణగో-
ద్యామూర్ధ్వం బిలమాదధచ్చ వసుధానోఽయం న వా జీర్యతి ।
దిక్ప్రాచ్యస్య జుహూః శ్రుతాతు సహమానాఖ్యా దిశా దక్షిణా
రాజ్ఞీనామ పరాగ్దిశోత్తరదిశా ఖ్యాతా సుభూతాఖ్యయా ॥ 295

వ్యా. ప్రతీకోపాసనాని కథయన్నేవ త్వరితో బ్రహ్మోపాసనముక్తవాన్. పునః ప్రతీకో-పాసనమేవాహ - సింహావలోకితకన్యాయాత్. శ్లోకద్వయేన కోశోపాసనముచ్యతే. భూబుధ్నః భూరేవ బుధ్నం మూలం యస్య స **భూబుధ్నః** గగనమన్తరిక్షమేవోదరం యస్య స **గగనోదరః.** దిశా ఏవ కోణాః తాన్ గచ్ఛతీతి **దిశాకోణగః. ద్యాం** ద్యులోకమేవోర్ధ్వం బిల మాదధత్ దధానః వసుధానః వసు ధనం ప్రాణినాం కర్మఫలాఖ్యం ధీయతేఽస్మిన్నితి **వసుధానః** అయం దృశ్యమానః త్రిజగతీ కోశః త్రిభువనాత్మా కోశః. న జీర్యతి వా నైవ నశ్యతి సహస్రయుగకాలావస్థాయిత్వాదితి భావః. అస్య కోశస్య ప్రాచీ దిక్పూర్వదిగ్భావః. జుహూరితి **శ్రుతా** ప్రఖ్యాతా. జుహ్వత్యస్యాం దిశి కర్మిణః ప్రాఙ్ముఖాస్సన్త ఇతి **జుహూః**. దక్షిణా దిశా తు **సహమానాఖ్యా** సహన్తేఽస్యాం పాపకర్మఫలాది ప్రాణిన ఇతి సహమానా యమపురీ. పరాగ్దిశా పశ్చిమదిశా **రాజ్ఞీనామ** నామేతి ప్రసిద్ధా. రాజ్ఞా వరుణేనాధిష్ఠితేతి సన్ధ్యారాగయోగాద్వా రాజ్ఞీ. ఉత్తరదిశా **సుభూతాఖ్యయా** ఖ్యాతా భూతిమద్భిరీశ్వరకుబేరాదిభిరధిష్ఠితత్వాత్సుభూతానా మోదీచీ దిక్. 295

శ్లో॥ వత్సో వాయురయం దిశామితి విదన్ నో పుత్రశోకం వ్రజేత్
పుత్రాయుఃకృతయే భజేత విబుధోఽరిష్టన్తు కోశస్తతః ।
ప్రాణం భూతమయఞ్చ భూశ్చ ధరణీ వ్యోమద్యురూపామ్భువో-
వాయ్వగ్న్యర్కమయీం సువస్త్రినిగమాకారామితి వ్యాహృతిమ్ ॥ 296

వ్యా. అయం వాయుర్దిశాముక్తానాం వత్సః దిగ్జత్వాద్వాయోః ఇతి విదన్ పురుషః పుత్రశోకం పుత్రమరణాదిప్రయుక్తం దుఃఖం నో వ్రజేత్. న ప్రాప్నుయాత్. తతస్తస్మాత్ విబుధః పుత్రాయుఃకృతయే పుత్రస్యాయుస్సిద్ధ్యర్థం శరీరే ప్రాణవాయుసఞ్చార ఆయుః అరిష్టమవినాశనం కోశముక్తలక్షణం భజేత. భూతమయం ప్రాణం చ భజేత. ధరణీ వ్యోమద్యురూపాం భూరితి వ్యాహృతిం చ భజేత. వాయ్వగ్న్యర్కమయీం భువరితి వ్యాహృతిం చ భజేత. త్రినిగమాకారాం త్రయీరూపాం సువరితి వ్యాహృతిం చ భజేత. 296

శ్లో|| యజ్ఞోఽయం పురుషోఽస్య పూర్వసవనం గాయత్రమాయుశ్చతు-
ర్వింశత్యబ్దమయం తదస్య వసవః ప్రాణా స్సమన్వాగతాః ।
మాధ్యాహ్నం సవనం ద్విరాగతగుణద్వావింశతి ర్వత్సరా
ఆయుస్త్రైష్టుభమేతదప్యనుగతాః ప్రాణాశ్చ రుద్రాః స్వయమ్ ॥ 297

వ్యా. పుత్రస్య దీర్ఘజీవనాయ కోశోపాసనముక్తమథాత్మనో దీర్ఘజీవనాయ పురుషయజ్ఞో-పాసనమాహ - సతి హి దీర్ఘజీవితే స్వయ మ్పుత్రాదిఫలేన యుజ్యత ఇతి అయం జీవన్పురుష ఏవ యజ్ఞః అస్య పురుషస్య చతుర్వింశత్యబ్దమయమాయుః గాయత్రం గాయత్రీఛన్దోమయం పూర్వసవనం ప్రాతస్సవనం భవతి. అస్య పురుషయజ్ఞస్య తత్ప్రాతస్సవనం ప్రాణా ఏవ వసవ స్సమన్వాగతాః సమ్యగనుగతాః వసుదేవతాకత్వాత్ప్రాతస్సవనస్యేతి భావః. ద్విరాగతగుణ ద్వావింశతిః ద్విరావృత్తద్వావింశతిశ్చతుశ్చత్వారింశదిత్యర్థః వత్సరా సంవత్సరాః తావత్పరిమిత-మిత్యర్థః. ఆయుః త్రైష్టుభం త్రిష్టుప్ఛన్దోమయం మాధ్యాహ్నం మాధ్యందినం సవనం భవతి. అపి చ కిఞ్చ ఏతత్సవనం ప్రాణా ఏవ రుద్రాః స్వయమనుగతా భవన్తి. 297

శ్లో|| చత్వారింశదథాష్ట చాస్య శరదామాయుస్తు యజ్ఞాగతం
తత్సాయం సవనం తదప్యనుగతాః ప్రాణాస్త ఆదిత్యకాః ।
ప్రాణప్రార్థనయా త్వకాలమరణాన్ముక్తశ్శతం వత్సరాన్
జీవేత్షోడశ చైష వేద య ఇదం జీవేత్స చైవం చిరమ్ ॥ 298

వ్యా. అథ అస్య పురుషస్య శరదాం చత్వారింశత్ అష్ట చ తావత్పరిమితమిత్యర్థః. యదాయురస్తి తదాయుః జాగతం జగతీఛన్దోమయం సాయం సవనం భవతి. అపి కిఞ్చ తత్సవనం తే ప్రాణా ఏవాదిత్యకాః ఆదిత్యాః అనుగతా భవన్తి. ఏష పురుషస్తు ప్రాణప్రార్థనయా హే ప్రాణాః వసురుద్రాదిత్యరూపాః. యూయం మమ సవనవిఘాతం మాకురుత ఇతి ప్రార్థనయా అకాలమరణాత్ వ్యాధ్యాదినా అకాలే ఆశఙ్కితాన్మరణాన్ముక్తస్సన్ శతం షోడశ చ వత్సరాన్ జీవేత్. య ఇదం వేద స చ ఏవం చిరం షోడశాధికశతవత్సరానిత్యర్థః. జీవేత్. 298

శ్లో|| వష్ట్యత్తుం పరిపాతుమేష రమతే నో యత్తు దీక్షాస్య సా
పానం భుక్తిరతీ భవన్త్యుపసదశ్శస్త్రాణి హాసాదయః ।
సత్యం దానమబాధనం చ ఋజుతా భూయస్తపో దక్షిణా-
స్సూతిస్సోమరసాప్తిరప్యవభృథః ప్రాణోత్క్రమో వర్ష్మణః ॥ 299

వ్యా. అస్య యజ్ఞస్య దీక్షాదిసమ్పత్తిం దర్శయతి. ఏష పురుషః అత్తుం పరిపాతుం చ వష్టి వాఞ్ఛతి. నో రమతే ఇతి యత్ సైవాస్య దీక్షా పానం భుక్తిరతీ చేతి త్రయః ఉపసదో భవన్తి. దకారాన్తశ్శబ్దః. హాసాదయః ఆదిపదాద్భుక్తిరత్యోర్గ్రహణమ్ శస్త్రాణి భవన్తి. సత్యం

దానమబాధనమహింసా ఋజుతా భూయః పునస్తపః తపశ్చేత్యర్థః. అధికం తప ఇతి వా ఏతా దక్షిణా భవన్తి. సూతిరుత్పత్తిరేవ సోమరసాప్తిస్సోమరసపానమ్. యథా యజ్ఞం కరిష్యమాణే పురుషే దేవదత్తస్సోమం సోష్యతీతి, కృతవతి తు దేవదత్తో యజ్ఞమసోష్టేతి వ్యవహారః. ఏవ ముత్పత్స్యమానే పురుషే మాతా పుత్రం సోష్యతీతి, ఉత్పన్నే తు మాతా పుత్ర మసోష్టేతి, వ్యవహార ఇతి కృత్వా ఉత్పత్తిరేవ సోమపానమిత్యుక్తమ్. వర్ష్మణశ్శరీరాత్సకాశాత్ప్రాణోత్క్రమః ప్రాణానా ముత్క్రాన్తిర్మరణమిత్యర్థః అవభృథః భవతి. 299

శ్లో॥ ప్రాణార్కాక్షితమస్యథాచ్యుత మసి ప్రాణస్య సమ్యక్ శితం
తత్త్వం చాసి విశుద్ధధీః కలయతే యజ్జ్యోతిరాత్మస్థితమ్ ।
సర్వవ్యాపి తమఃపరం రవిగతం తద్భాసకం జ్యోతిషా-
ముత్కృష్టం వయమాగతా ఇతి బుధః పశ్యేత్ప్రయాణక్షణే ॥ 300

వ్యా. ఏవం పురుష యజ్ఞవిదః కర్తవ్యమాహ - హే ప్రాణార్క! ప్రాణాభిన్నాదిత్య! అక్షిత మక్షీణమక్షతం వా వస్త్వసి. అథ తథా అచ్యుతం స్వరూపాదప్రచ్యుతం వస్త్వసి. ప్రాణస్య సమ్యక్ శితం తనూకృతం తత్త్వం చాసి. విశుద్ధధీర్విద్వాన్ ఆత్మస్థితం స్వే మహిమ్ని స్థితం సర్వవ్యాపి తమఃపరం చ యత్ జ్యోతిః కలయతే పశ్యతి తత్ జ్యోతిషాం రవ్యాదీనామపి భాసకం రవిగత-మాదిత్యస్థమాత్మస్థితం హృదయస్థం చ ఉత్కృష్టం జ్యోతిర్వయమాగతాః అహం ప్రాప్తవానస్మి అస్మదో ద్వయోశ్చేతి బహుత్వమ్ ఇతి బుధః పూర్వోక్తయజ్ఞవిత్ ప్రయాణక్షణే అన్తకాలే పశ్యేత్. 300

శ్లో॥ అధ్యాత్మం పురుషో భజేద్బృహదితి స్వాన్తం చతుష్పాచ్చ త-
ద్వాక్ప్రాణశ్రుతిదృగ్భిరమ్బరమితి బ్రహ్మాధిదైవం భజేత్ ।
అగ్నిస్పర్శనదిగ్దివాకరమయైః పాదైశ్చతుష్పాచ్చ త-
ద్వాగాద్యాని పదాన్యమూని బృహతో వహ్న్యాదిభిర్భాన్తి చ ॥ 301

వ్యా. మనోమయత్వాకాశాత్మత్వగుణవత ఈశ్వరస్యోపాసనముక్తమ్. ఇదానీం మన ఆకాశయో సమస్తబ్రహ్మదృష్టిర్విధీయతే - **అధ్యాత్మమితి** పురుషః అధ్యాత్మం స్వాన్తం మనః బృహద్బ్రహ్మేతి భజేత్. తచ్చ మనోబ్రహ్మ వాక్ప్రాణశ్రుతిదృగ్భిః చతుష్పాద్భవతి మనోబ్రహ్మణో వాగాదయ శ్చత్వారః పాదా ఇత్యర్థః అధిదైవమధిదైవతమమ్బరమాకాశం బ్రహ్మేతి భజేత్. తచ్చాకాశబ్రహ్మ అగ్నిస్పర్శనదిగ్దివాకరమయైః పాదైః చతుష్పాద్భవతి. ఏవం బృహతో బ్రహ్మణోఽ మూని వాగాద్యాని పదాని వాక్ప్రాణశ్రుతిదృగ్రూపాః పాదాః వహ్న్యాదిభిః అగ్నిస్పర్శన దిగ్దివాకరైః క్రమేణ భాన్తి చ అగ్నినా వాగ్భాతి, వాయునా ప్రాణః, దిగ్భి శ్శ్రుతిః శ్రోత్రమ్, ఆదిత్యేన చక్షురితి ఏతదుపాసనస్య తేజః కీర్త్యాదిః ఫలమ్. 301

శ్లో॥ సృష్టేః ప్రాగసదేవ విశ్వమభవత్తస్మా దభూత్సత్తతో
జజ్ఞేఽణ్డం నిరభిద్యతాబ్దత ఉపర్యేతత్కపాలద్వయమ్ ।

రౌప్యమ్భూరధరం కపాలమపరం ద్యౌః కాఞ్చనఞ్చాభవత్
స్థూలం తస్య జరాయుపర్వతగణః సూక్ష్మం సమేఘం హిమమ్ ॥302

వ్యా. ఆదిత్యో మధ్విత్యుపాసనం ప్రాగుక్తం మధువిద్యాయామ్. పూర్వ శ్లోకే బ్రహ్మణః పాద ఆదిత్య ఇత్యుక్తఞ్చ. ఇదానీమాదిత్యో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి విధిత్సన్ తావదాదిత్యస్యోత్పత్తిం దర్శయతి. సృష్టేః ప్రాక్ విశ్వమసదేవాభవత్. అవ్యాకృతమేవాభూత్. నామ రూపవ్యాకరణాభావా-దసత్కల్పమేవాసీదితి వా. న చ శూన్యమేవాసీదితి వాచ్యమ్. శూన్యవాదస్య నిరాకరిష్యమాణ త్వాత్. తస్మాదవ్యాకృతాత్సత్ వ్యాకృతమభూత్. అసత్కల్పం వస్తు నామరూపవ్యాకృతత్వేన సదభూదితి వా. తతః వ్యాకృతాత్. అబ్రూపాత్సతః అణ్డం జజ్ఞే. అద్భ్యోణ్డం జాతమిత్యప్యత్ర ప్రసిద్ధేః. తచ్చాణ్డమబ్ధతస్సంవత్సరపరిమితాత్కాలాత్. నహి సాక్షాత్సంవత్సరోఽస్తి సూర్యప్రయుక్త-త్వాత్తస్య. ఉపరి ఊర్ధ్వం నిరభిద్యత నిర్భిన్నమభూత్ పక్షిణామివాణ్డమ్. ఏతద్భిన్న మణ్డం కపాలద్వయమాసీత్. తత్ర అధరమధస్థం రౌప్యం రాజతం కపాలం భూరభూత్. అపరముత్తరం కాఞ్చనం కపాలం ద్యౌరభవత్. ద్యులోకస్య ప్రకాశప్రచురత్వాత్కాఞ్చనకపాలత్వ ముృవ. ఈషత్ప్రకాశవత్త్వాద్రాజతకపాలత్వమితి బోద్ధ్యమ్. తస్యాణ్డస్య సమ్బన్ధి స్థూలం జరాయుగర్భవేష్టనం పర్వతగణోఽభవత్. సూక్ష్మం జరాయు సమేఘం మేఘసహితం హిమమవశ్యా యోఽభవత్. మేఘా హిమం చాభవదిత్యర్థః. 302

శ్లో॥ దేహే తస్య సిరాస్తు యాస్సమభవన్నద్యస్సమస్తా హి తా
వాస్తేయం సలిలన్తు సిన్ధురభవత్తస్మిన్నభూద్భాస్కరః ।
ఉత్పత్తౌ తరణేస్తదా హ్యుదగమన్ఘోషాశ్చ భూతాని త-
త్కామా అద్య చ భాస్కరోదయలయే సర్వం తదుద్గచ్ఛతి ॥ 303

వ్యా. తస్య జాతస్య గర్భస్య దేహే యాస్సిరా నాద్యః తాస్సమస్తా నద్యోఽభవన్హి, వాస్తే యం వస్తౌ నాభేరధో భవం వాస్తేయం సలిలన్తు సిన్ధుస్సముద్రోఽభవత్. తస్మిన్నణ్డే భాస్కర ఆదిత్యోఽభూత్. హి యస్మాత్తదా తరణేరుత్పత్తౌ ఘోషా ఉదగమన్ చకారాదులూలవః విస్తీర్ణరవా ఉదగమన్ భూతాన్యుదగమన్ తత్కామాః భూతానాం కామాశ్చోదగమన్ తస్మాదద్యాపి భాస్కరోదయలయే ఉదయలయయోస్సమాహార ఉదయలయం భాస్కరస్యోదయలయం భాస్కరోదయలయం తస్మిన్ సూర్యోదయే సూర్యాస్తమయే చేత్యర్థః తత్సర్వం ఘోషాదిక ముద్గచ్ఛతి. సూర్యోదయాస్తమయయోః పక్షి ఘోషాది ప్రసిద్ధేః. నిశి నిద్రాణానామ్భూతానాం సూర్యోదయే ఉత్థానాత్ సాయం చ సర్వభూతానాం నిర్నిద్రత్వేనావస్థానాత్. '**ఉద్యన్తమస్తం యన్తమాదిత్యమభిధ్యాయన్ కుర్వన్విద్వాన్బ్రాహ్మణస్సకలం భద్రమశ్నుత**' ఇతి శ్రుత్యా ఉదయాస్త-మయకాలిక సూర్యోపాస్త్యా సర్వకామసిద్ధేశ్చ - ఇతి. 303

శ్లో॥ విద్వానేవముపాస్త ఏనమరుణం బ్రహ్మేతి భానోః పదం
ప్రేత్యాయం ప్రతిపద్యతే ద్రుతతరం చేహాపి సాధుస్వరాన్ ।
సమ్ప్రాప్యామృతమశ్నుతే చ సకలాః కామా భజన్తేఽ ప్యముం
భూతాన్యప్యఖిలాని హన్త సుఖయన్త్యేనం నితాన్తం స్వయమ్ ॥ 304

వ్యా. ఏవం విద్వానేనమరుణమాదిత్యం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ధ్యాయతి. అయం ప్రేత్య మృత్వా భానోః పదం ప్రతిపద్యతే. ఇహాపి జీవద్దశాయామపి ద్రుతతరం సాధుస్వరాన్ సాధూన్ ఘోషాన్ యదుపభోగే పాపానుబన్ధాభావః తానిత్యర్థః. సమ్ప్రాప్య అమృతం సుఖమశ్నుతే. అముం విద్వాంసం సకలాశ్చ కామా భజన్తేఽపి ప్రాప్నువన్త్యేవ. హన్తేత్యద్భుతే. అఖిలాన్యపి భూతాని స్వమేనం విద్వాంసం నితాన్తం సుఖయన్తి సుఖినం కుర్వన్తి. తస్మాదాదిత్యో బ్రహ్మేత్యుపాసీత **'అసావాదిత్యో బ్రహ్మ'** తి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. 304

శ్లో॥ యేనాయః కృతనామకస్స విజితస్తేనాధరేఽయాః కలిః
త్రేతాద్వాపర ఇత్యమీ హి విజితా యస్మాత్కృతేఽన్తర్గతాః ।
ఏవం యేన బృహజ్జితం సమమయం సర్వం జితం తేన స-
త్కర్మేదం హి సమాప్యతే పరబృహద్ జ్ఞానే తదేతత్పరమ్ ॥ 305

వ్యా. నన్వాదిత్యాదయ ఆదిత్యాదిరూపేణైవోపాస్యన్తాం కిమితి బ్రహ్మదృష్ట్యా. తేషా-ముపాసనం విధీయతే – ఇతి శఙ్కాయాం యేన కేనాప్యుపాయేన బ్రహ్మైవ జేతవ్యం బ్రహ్మ జయాదేవ సర్వజయసిద్ధేః. స చ బ్రహ్మజయః. బ్రహ్మసాక్షాత్కారాద్భవతి. స చ సాక్షాత్కారో బ్రహ్మజ్ఞానాద్భవతి. శ్రవణాదిరూపాత్తీవ్రబుద్ధీనామ్. మన్దానాన్తు నిర్గుణోపాసనాద్భవతి. తచ్చ నిర్గుణబ్రహ్మోపాసనమాదావేవ దుష్కరమితి సగుణబ్రహ్మోపాసనం కర్తవ్యమ్. తచ్చ సగుణం బ్రహ్మ ఆదిత్యాద్యవచ్ఛిన్నమితి ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదీన్యుపాసనాన్యుక్తానీతి బ్రహ్మదృష్ట్యై-వాదిత్యాదయ ఉపాస్యాః. సర్వథాపి బ్రహ్మణ ఏకస్యైవోపాస్యత్వాదిత్యుత్తరమభిప్రేత్య కథం బ్రహ్మజయే సర్వజయ ఇత్యత ఆహ – **యేనేతి** – యేన సః చతురఙ్కత్వేన ప్రసిద్ధః కృతనామకః అయః యేన ద్యూతవిద్యాయామేజతి సోఽక్షః. అక్షస్య కశ్చిద్భాగో ఽయశబ్దవాచ్యః. విజితః తేన అధరే అర్వాచీనాః త్రేతా త్ర్యఙ్కః ద్వాపరో ద్వ్యఙ్కః కలిరేకాఙ్కః ఇత్యమీ త్రయోఽ ప్యయాః విజితా హి విజితా ఏవ. తత్ర హేతుమాహ. యస్మాత్కారణాత్ అమీ త్రయోఽయాః కృతే కృతా యే అన్తర్గతాః అన్తర్భూతాః శతం సహస్రే సమ్భవతీతి న్యాయేన చతురఙ్కే త్ర్యఙ్కాదీనాం సమ్భవాదితి భావః. ఏవం యేన పుంసా సమమయం సర్వాత్మకం బృహద్బ్రహ్మ జితం లబ్ధం తేన సర్వమపీదం సత్కర్మాగ్నిహోత్రాదికం జితం కృతప్రాయమేవేత్యర్థః. హి యస్మాదిదం కర్మ పరబృహద్జ్ఞానే సమాప్యతే **'సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యత'** ఇతి గీతావచనాత్. బ్రహ్మజ్ఞానఫలే సర్వాత్మభావే అగ్నిహోత్రాది కర్మఫలానాం స్వర్గాదీనామన్తర్భావాద్బ్రహ్మజ్ఞానే సర్వం

కర్మ పరిసమాప్తమితి భావః. తత్తస్మాత్ సర్వపరిసమాప్తిభూమిత్వాదేతద్బ్రహ్మజ్ఞానం పరం సర్వోత్కృష్టం భవతి. తస్మాత్ దేవభావాదిఫలప్రదాని సూర్యాదిరూపేణ సూర్యాద్యుపాసనాని దేవయజనాని జ్యోతిష్టోమాదీని చ కర్మాణి వాపీకూపతటాకనిర్మాణాన్నదానాదీనీష్టాపూర్తాని చ సర్వాణి నికృష్టాని త్యక్త్వా విద్వాన్ సర్వభావప్రదం బ్రహ్మోపాసనమేవ కుర్యాత్. సర్వభావే ప్రాప్తే సతి దేవభావాదీనామపి ప్రాప్తత్వాత్. సర్వభూమణ్డలాధిపత్యే ప్రాప్తే సతి తత్తద్భూఖణ్డానామపి ప్రాప్తత్వమేవ యథా తద్వత్. దేవభావాదికే ప్రాప్తే తు న సర్వ భావప్రాప్తిః. యథా భూఖణ్డే ప్రాప్తే స సర్వభూమణ్డలప్రాప్తిః. తతస్సర్వభావ ఏవ విద్వద్భిరాకాఙ్క్ష్యః. యథా రాజ్ఞా సామ్రాజ్యమ్ తస్మాత్సర్వభావసిద్ధ్యర్థం విదుషా బ్రహ్మైవోపాస్యం, నతు కర్మ కర్తవ్యమ్. నాపి దేవతాన్తర–మారాధ్యమిత్యభిప్రాయః. 305

శ్లో॥ యద్యత్సాధు చరన్తి కర్మ భువనే లోకాస్తదేతత్సమం
బ్రహ్మజ్ఞం ప్రవిశత్యయం భవతి యద్బ్రహ్మైవ సర్వాత్మకమ్ ।
నిష్కామాః కృతినః స్వకర్మజఫలం బ్రహ్మార్పణం కుర్వతే
తద్ధ్యేనం సముపైతి తత్ఫలజలైర్నైషోఽమ్బుధిర్వర్ధతే ॥ 306

వ్యా. కిఞ్చ భువనే జగతి లోకాస్సజ్జనాః యద్యత్సాధుకర్మ చరన్తి కుర్వన్తి తదేతత్సమం సర్వం బ్రహ్మజ్ఞం ప్రవిశతి. యద్యస్మాదయం బ్రహ్మవిత్ సర్వాత్మకం బ్రహ్మైవ భవతి. అపి చ నిష్కామాః కృతినః కర్మిణః కుశలో వా స్వకర్మజఫలం బ్రహ్మార్పణం కుర్వతే తత్ఫలమేనం బ్రహ్మవిదం సముపైతి హి ప్రాప్నోత్యేవ. బ్రహ్మత్వాద్బ్రహ్మవిదః అర్పితత్వాచ్చ బ్రహ్మణే కృతిభిః ఫలస్య. నను కృతిభిస్సమర్పితత్వా దిదం ఫలం బ్రహ్మవిదముపైతు నామ. కథం స్వర్గాద్యర్థం కర్మిభిస్సకామైరనుష్ఠితస్య కర్మణః ఫలం బ్రహ్మగామి భవేదితి చేత్కాత్రానుపపత్తిః. తత్ఫలం యద్గామి తస్య భోక్తుర్బ్రహ్మాత్మకత్వేన బ్రహ్మవిదాత్మకత్వాత్. నచ కథం భోక్తా బ్రహ్మాత్మక ఇతి వాచ్యం సర్వాత్మకత్వాద్బ్రహ్మణః. అత ఏవ సర్వాత్మకత్వేన విశేషితం బ్రహ్మ. నను యద్యేవం సకామైరాత్మార్థం కృతానాం నిష్కామైర్బ్రహ్మార్పణబుద్ధ్యా చ కృతానాం సర్వేషాం కర్మణాం ఫలాని యది బ్రహ్మవిదముపయాన్తి తర్హి తత్ఫలైరస్య వికారస్స్యాదత ఆహ. ఏష బ్రహ్మవిద్రూపః అమ్బుధిః తత్ఫలజలైః కర్మఫలరూపోదకైర్న వర్ధతే వృద్ధిం న యాతి. సర్వమపి కర్మఫలం బ్రహ్మవిదం ప్రవిశ్య నిర్నామరూపం నశ్యత్యేవ. న తు తస్య కమపి వికారం జనయతి. యథా సముద్రం ప్రవిశ్య సర్వం నాదేయం జలమితి భావః. ఏతేన సర్వాత్మకబ్రహ్మరూపత్వాద్బ్రహ్మవిదః సత్కర్మ–ఫలసమ్బన్ధ ఇవ దుష్టకృతదుష్కర్మఫలనరకాదిసమ్బన్ధోఽపి స్యాదితి శఙ్కా పరాస్తా. అసఙ్గా విక్రియపరిపూర్ణసచ్చిదానన్దబ్రహ్మరూపత్వాద్బ్రహ్మవిదః. తస్మాద్బ్రహ్మైవోపాస్యమ్. 306

శ్లో॥ అగ్న్యర్కేన్దుజలాని యాన్తి విలయం వాయౌ వచోఽక్షిశ్రుతి
స్వాన్తాని ప్రలయం ప్రయాన్తి తు యతః ప్రాణే తతస్తావుభౌ ।

సంవర్గౌ భవతః ప్రజాపతిమయా వాత్మా స హి ద్యోసదాం
భూతానాం జనితా హిరణ్యదశనస్సూరిశ్చ భోక్తా మహాన్ ॥ 307

వ్యా. వాయుప్రాణయోర్బ్రహ్మణః పాదదృష్ట్యధ్యాసః పూర్వముక్తః. తతస్సింహావలోకిత–కేన బ్రహ్మజ్ఞానం స్తుతమిదానీమ్. తయోస్సాక్షాద్బ్రహ్మత్వేనోపాస్యత్వాయ సంవర్గత్వం వక్తి. యతో యస్మాత్ అగ్న్యర్కేన్దుజలాని వాయౌ విలయం యాన్తి, వచోఽక్షి శ్రుతిస్వాన్తాని తు ప్రాణే ప్రలయం ప్రయాన్తి, తతః తావుభౌ వాయుప్రాణౌ సంవర్గౌ భవతః. సంవర్జనాత్సఙ్గ్రహణా త్సఙ్గ్రసనాద్వా సంవర్గత్వమనయోః. సంవృఙ్క్తే ఇతి సంవర్గ ఇతి వ్యుత్పత్తేః. ఇమౌ చాగ్న్యాదీనాం వాగాదీనాం సంవర్గౌ సంహారకౌ వాయుప్రాణౌ ప్రజాపతిమయౌ హిరణ్యగర్భాత్మకౌ సూత్రాత్మత్వా త్ప్రజాపతేః. సూత్రత్వాచ్చ ప్రాణవాయ్వోః సూత్రేణ పుష్పగణ ఇవ ప్రాణేన కార్యకరణసఙ్ఘాతః వాయునా లోకసఙ్ఘశ్చ ధ్రియతే హి కోఽసౌ ప్రజాపతిరత ఆహ – స ప్రజాపతిర్ద్యోసదాం ద్యులోకవర్తినాం దేవనాం వాయ్వాదీనామత్మా హి. సర్వదేవాత్మత్వాద్ధిరణ్యగర్భస్య హిరణ్యగర్భాద్ధి సర్వే దేవా ఉత్పద్యన్తే తత్రైవ లీయన్తే. కిఞ్చ భూతానాం ప్రాణినాం సర్వేషాం జనితా ఉత్పా–దకః. దేవానామివ భూతానామపి జన్మలయస్థానత్వాదాత్మైవ ప్రజాపతిరిత్యర్థః. అత్ర వాయుప్రాణౌ ప్రజాపతిమయావిత్యుక్తమ్. కస్మాత్తయోస్తత్త్వమత ఆహ – స ఇతి – హి యస్మాత్స ప్రజాపతి ర్ద్యోసదామాత్మాభూతానాం జనితా చ తస్మాదితి వ్యాఖ్యానాన్తరమ్. నన్వస్మిన్ పక్షే కథం కార్యకారణభావోపపత్తిరితి చేదుచ్యతే. అగ్న్యాదిదేవానాం వాగాదీనాం చ వాయుప్రాణావాత్మభూతౌ జనితారౌ చేతి ప్రజాపతిమయావేవ ప్రజాపతేశ్చ దేవాత్మత్వాద్దేవజనయితృత్వాచ్చేతి. తస్మాద్వాయుః ప్రాణశ్చ ప్రజాపతిర్బ్రహ్మైవ ఇతి కిఞ్చన ప్రజాపతిః హిరణ్యదశనః అభగ్నదంష్ట్రః. అత ఏవ భోక్తా సర్వభక్షకః. ఏవం ప్రాణో వాయుశ్చ స ప్రజాపతిస్సూరిస్సర్వజ్ఞః. వాయుర్దేవత్వాద్విద్వానేవ ప్రాణస్తు స్వానుస్యూతాత్మరూపేణ సూరిః. అపి చ మహాన్ మహానుభావ ఇత్యర్థః. తస్మాద్వాయుః ప్రాణశ్చ ప్రజాపతిరేవ ప్రజాపతిశ్చ బ్రహ్మైవ బ్రహ్మకార్యత్వావదితి కృత్వా వాయుం ప్రాణం చ సంవర్జనగుణకం బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యభిప్రాయః. 307

శ్లో॥ చత్వారోఽస్య చతుష్కలా భగవతః పాదాశ్చతుష్కన్దిశాం
భ్వభ్రద్య్వబ్ధిచతుష్కమగ్నితరణిగ్లౌహ్రాదినీనాన్తథా ।
ప్రాణాక్షిశ్రుతిచేతసామితి పుమాన్ ప్రోక్తః పరష్షోడశీ
విద్యామేతి గురోర్ముఖాదితి తు యస్సోఽయం కృతార్థో భవేత్ ॥308

వ్యా. సర్వం జగదేకీకృత్య షోడశధా ప్రవిభజ్య తస్మిన్ బ్రహ్మదృష్టిర్విధాతవ్యేత్యాహ – **చత్వార ఇతి** – దిశాం ప్రాక్ప్రత్యగవాగుదక్సఞ్ జ్ఞానాం చతుష్కం భ్వభ్రద్య్వబ్ధిచతుష్కం భూ రభ్రమన్తరిక్షం ద్యులోకః అబ్ధిః తేషాం చతుష్కం, తథా అగ్నితరణిగ్లౌహ్రాదినీనాం వహ్నిసూర్యచన్ద్ర

విద్యుతాం చతుష్కం ప్రాణాక్షిశ్రుతిచేతసాం చతుష్కం చేతి చతుష్కలాః చతస్రః కలా అవయవా మాత్రా యేషాన్తే తథోక్తాశ్చత్వారః పాదాః భగవతస్సన్తి ఇతి హేతోః పరః పుమాన్ షోడశీ షోడశకలః ప్రోక్తః. యస్తు ఇతీమాం విద్యాం గురోర్ముఖాద్గురూపదేశాదేతి ప్రాప్నోతి సోఽయం విద్వాన్ కృతార్థః కృతకృత్యః భవేత్. కర్తవ్యస్య జ్ఞాతవ్యస్య వా అన్యస్యాభావాత్. 308

శ్లో॥ ఏకం తత్ర పదం ప్రకాశవదితి ప్రఖ్యాతమాశామయం
యో నిధ్యాయతి సప్రకాశమయతే లోకాన్ ప్రకాశాత్మకాన్ ।
అన్యమ్పాదమనన్తవన్తమయతే భూమ్యాదిరూపన్తు యః
సోఽత్రానన్తగుణో భవేదథ మృతశ్చానన్తలోకా నయేత్ ॥ 309

శ్లో॥ జ్యోతిష్మన్తమథాపరం భగవతః పాదన్తు యశ్చిన్తయే-
ద్వహ్న్యాద్యాత్మకమేష దీప్తికలితో దీప్త్యాప్తలోకాన్వ్రజేత్ ।
యోముష్యాన్యపదం తథాఽఽయతనవత్సఞ్జ్ఞన్తు సఞ్చిన్తయేత్
ప్రాణాద్యాత్మకమేష చాయతనవాంస్తద్యుక్తలోకాన్వ్రజేత్ ॥ 310

వ్యా. కస్య పాదస్య కిం నామ, కిం వా తదుపాసనాత్ఫలమిత్యేతదాహ - శ్లోకద్వయేన - తత్ర భగవతశ్చతుర్షు పాదేషు మధ్యే ప్రకాశవదితి ప్రఖ్యాతమేకం పదం పాదం యః నిధ్యాయత్యుపాస్తే సః ప్రకాశాత్మకాన్ లోకాన్ ప్రకాశం స్ఫుటమయతే ప్రాప్నోతి. యస్తు భూమ్యాది-రూపమనన్తవన్తమనన్తవన్నామకమన్యం పాదమయతే సః అత్ర లోకే జీవద్దశాయా మిత్యర్థః. అనన్తగుణో భవేత్. అథ మృతశ్చానన్తలోకా నయేత్ ప్రాప్నుయాత్. అథ యః వహ్న్యాద్యాత్మకం జ్యోతిష్మన్తం జ్యోతిష్మన్నామకమపరం పాదం చిన్తయేత్స ఏష ధ్యాతా దీప్తి కలితస్సన్. జీవద్దశాయామిత్యర్థః. అన్తే దీప్త్యాప్తలోకాన్ దీప్తిమల్లోకాన్ వ్రజేత్. తథా యః అముష్య సమ్బన్ధి ఆయతనవత్సఞ్జ్ఞం ప్రాణాద్యాత్మకమన్యపదం సఞ్చిన్తయేత్. స ఏష పుమాన్ ఇహ ఆయతనవాన్ భూత్వా అన్తే తద్యుక్తలోకాన్ ఆయతనవల్లోకాన్ వ్రజేత్ ప్రాప్నుయాత్. 309-310

శ్లో॥ ప్రాణో బ్రహ్మ సుఖం బృహచ్చ గగనం బ్రహ్మైవ యద్వై సుఖం
తత్ఖం యద్గగనం తదేవ హి సుఖం కాకారమేవామ్బరమ్ ।
ఖాకారం చ సుఖం తతస్సుఖమయం హార్దం నభో బ్రహ్మత-
త్ప్రాణస్సన్నిహితో బృహచ్చ తదిదం బ్రహ్మద్వయం కోదితమ్ ॥ 311

వ్యా. సప్రపఞ్చం బ్రహ్మోపాస్యఞ్చతుష్పాత్ షోడశకలఞ్చేత్యుక్తమ్. అథ కారణబ్రహ్మో పాసనమాహ. **ప్రాణ ఇతి** - ప్రాణో బ్రహ్మ. ప్రాణస్సూత్రాత్మా హిరణ్యగర్భః స చాపరిచ్ఛిన్నోఽపి తత్తచ్ఛరీరైః పరిచ్ఛిన్న ఇవ దృశ్యతే. అస్మాదేవ ప్రాణాత్సర్వం జగత్ప్రభవతి. అనేనైవ ప్రాణితి. అస్మిన్నేవ లీయత ఇతి ప్రాణో జగత్కారణభూతః. అయఞ్చ ప్రాణాఖ్యో మహాన్ బ్రహ్మణస్సకాశా-

జ్ఞాత ఏవేతి న ముఖ్యం బ్రహ్మ. కిన్త్వపరమేవ. నను ప్రాణాఖ్యమపరం బ్రహ్మ విదితమేవ సర్వైః. పరం బ్రహ్మ తు న వయం విదామః. కిన్తదత ఆహ. సుఖం బృహద్గగనం బ్రహ్మేతి. సుఖం బ్రహ్మ గగనఞ్చ బ్రహ్మైవ. నను న సుఖం బ్రహ్మ, క్షణికత్వాత్సుఖస్య. నాపి గగనం బ్రహ్మ జడత్వాత్తస్య. బ్రహ్మ హి సత్యం జ్ఞానమనన్తమితి ప్రసిద్ధం తత్రాహ. యదేవ సుఖం తదేవ గగనం యదేవ గగనం తదేవ సుఖమితి. సుఖం గగనమితి న ద్వౌ పదార్థౌ. కిన్త్వేక ఏవ. తథా చ సుఖాభిన్నం గగనం బ్రహ్మ, గగనాభిన్నం సుఖఞ్చ బ్రహ్మేతి. నను సుఖస్య గగనాభేదః గగనస్య సుఖాభేదశ్చ కథమత ఆహ. అమ్బరం కాకారమేవ సుఖాకారమేవ. సుఖం చ ఖాకారం గగనాకారమేవేతి. తస్మాత్సుఖాకారం గగనం బ్రహ్మ. గగనాకారం సుఖఞ్చ బ్రహ్మ. గగనం బ్రహ్మేత్యుక్తౌ బాహ్యాకాశే ప్రసిద్ధేఽతివ్యాప్తిరతస్సుఖాకారమితి విశేషితం గగనమ్. సుఖం బ్రహ్మేత్యుక్తౌ విషయసుఖేఽతివ్యాప్తిరతో గగనాకారమితి విశేషితం సుఖమ్. నను కిం తత్సుఖాకారం గగనం గగనాకారం వా సుఖమితి చేదుక్తమేవ బ్రహ్మేతి. నను యద్యహం బ్రహ్మ వేద్మి తర్హి సుఖాకారం గగనం గగనాకారం సుఖం వా జానీయాం, తదేవ బ్రహ్మేతి త్వయోక్తత్వాత్. నాహం బ్రహ్మ వేద్మి. తతః పృచ్ఛామి. కిం తత్సుఖాకారం గగనం గగనాకారం వా సుఖమితి తత్రాహ. తతస్తస్మాత్ సుఖమయం సుఖస్వరూపం తత్ప్రసిద్ధం హార్దం హృదయావచ్ఛిన్నం నభ ఆకాశం బ్రహ్మ. యత్సమాహితే హృదయే ఉపలభ్యతే సుఖం విషయసంసర్గాజనితం శాశ్వతం స్వప్రకాశం గగనవన్నిరవయవమతిసూక్ష్మం నిర్దోషం వ్యాపకం చ తదేవ పరంబ్రహ్మేత్యర్థః. యదుక్తం ప్రాణో బ్రహ్మేతి తత్కథం ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం నహి ప్రాణ ఏవం సుఖమయః గగనాకారశ్చేత్యత్రాహ. తన్నిహితః హార్దాకాశ స్థితః ప్రాణశ్చ బృహద్బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మసమ్పర్కాత్ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వముపచారాదితి భావః. నను యత్ర ప్రాణస్థిత స్స హార్దాకాశః కిం హృత్పుణ్డరీక చ్ఛిద్రాకాశః. యద్వా బుద్ధావవభాసమానం పరబ్రహ్మ. ఆద్యే హృచ్ఛిద్రవర్తినః ప్రాణస్య కథం బ్రహ్మసమ్పర్కః. ద్వితీయే హృచ్ఛిద్రవర్తినః ప్రాణస్య కథం బ్రహ్మస్థితత్వమితి చేదుచ్యతే. ప్రాణో హృచ్ఛిద్రాకాశే ఏవ స్థితః. బ్రహ్మ చ హృచ్ఛిద్రాకాశస్థ బుద్ధౌ స్థితమితి బ్రహ్మసమ్పర్కః ప్రాణస్య. హృచ్ఛిద్రాకాశస్థత్వసద్భావాదుభయోః. నను తన్నిహిత ఇతి తచ్ఛబ్దః. ప్రకృతం హార్దం నభః ప్రతిపాదయతి. తచ్చ బ్రహ్మైవ న హృచ్ఛిద్రాకాశ ఇతి చే త్సత్యం, తథాపి ప్రాణాశ్రయత్వానురోధాత్. తచ్ఛబ్దేన ప్రకృతబ్రహ్మభూతహార్దాకాశాశ్రయ భూతహృచ్ఛిద్రాకాశ ఏవ గృహ్యత ఇతి – యద్వా తచ్ఛబ్దేన హార్దాకాశో బ్రహ్మైవ గృహ్యతే. ప్రాణస్య తత్స్థత్వఞ్చ తదాశ్రయహృచ్ఛిద్రాకాశవర్తిత్వాదితి. నను ప్రాణో బ్రహ్మేతి హార్దాకాశో బ్రహ్మేతి చ కేనోక్తమత ఆహ. తదిదం బ్రహ్మద్వయం పరమపరఞ్చేతి బ్రహ్మద్వయమాకాశ రూపం ప్రాణరూపఞ్చ కోదితం కైరగ్నిభిస్త్రేతాగ్నిభిరుదితమ్. అతో నాత్ర అప్రామాణికత్వాది శఙ్కాః కార్యా ఇతి భావః. 311

శ్లో॥ సూర్యే చన్ద్రమసి క్షణత్విషి తథా యో వా పుమాన్ దృశ్యతే
సోఽహం సోఽస్మ్యహమేవ యః పునరితి ధ్యాయత్యజస్రమ్భువి ।
పాపం హన్తి న దీర్ఘమాయురయతే ఖ్యాతిఞ్చ లోకే పరాం
నో నశ్యన్త్యవరా అముష్య పురుషాః ప్రేత్యైష సల్లోకవాన్ ॥ 312

వ్యా. ఉపాసనాన్తరాణ్యాహ - సూర్యే చన్ద్రమసి తథా క్షణత్విషి విద్యుతి చ యః పుమాన్ దృశ్యతే స పురుషోఽహమేవ. సోహమేవాస్మి. ద్విరుక్తిర్దార్ఢ్యార్థా. ఇతి భువి లోకే యః పునః యస్తు విద్వాన్ అజస్రం సదా ధ్యాయతి స పాపం హన్తి నాశయతి. దీర్ఘమాయురయతే. ఏతి లోకే పరాం ఖ్యాతిఞ్చాయతే. అముష్యావరాః పురుషా భ్రాత్రాదయః పుత్రాదయశ్చ నో నశ్యన్తి. ఏష ప్రేత్య సల్లోకవాన్ శుభలోకవాన్భవతి. 312

శ్లో॥ పత్రే వారిరుహస్య వారివదఘం నో తద్విది శ్లిష్యతే
స్థానన్తస్య చ లోచనం న పయసా నో సర్పిషా శ్లిష్యతే ।
అక్షిస్థః పురుషస్స ఏష భగవానాత్మైవ తచ్చామృతం
బ్రహ్మైవాభయకం నిరఞ్జనమిదం కిం వా పునః కథ్యతామ్ ॥ 313

వ్యా. వారిరుహస్య పద్మస్య పత్రే వారివత్ తద్విది బ్రహ్మవిది అఘం నో శ్లిష్యతే సమ్బధ్యతే. తస్య బ్రహ్మణః స్థానం లోచనఞ్చ పయసా సర్పిషా చ నో శ్లిష్యతే. నేత్రే నిహితస్య పయ ఆదేః పక్ష్మగామిత్వాదితి భావః. అక్షిస్థః స ఏష పురుషః భగవానాత్మైవ. తత్తథా అమృతమమరణ-మభయకమభయం కం సుఖస్వరూపఞ్చ బ్రహ్మైవ. తత్ప్రసిద్ధమితి వా యస్య స్థానమేవ నిర్లేపం యద్విదితవానపి నిర్లేపః తదిదం బ్రహ్మ నిర్లేపమితి కిం వక్తవ్యమిత్యాహ - నిరఞ్జనమితి. ఇదం బ్రహ్మనిరఞ్జనమితి కిం వా పునః కథ్యతామ్. 313

శ్లో॥ సంయద్వామమముం శుభైరధిగతం ధ్యాయన్ సమస్తశుభం
వామన్యన్తు లభేత పుణ్యఫలదం సర్వాణి వామాని నా ।
భామన్యంతమముం సమస్తభువనే భాన్తం పరం వేద య-
స్సూర్యాద్యాత్మకమేష సర్వభువనే భాయాన్నితాన్తం నరః ॥ 314

వ్యా. అథ పురుషస్య గుణవిశేషధ్యానాత్ఫలవిశేష ఇత్యాహ. శుభైరధిగతమత ఏవ సంయద్వామం సంయన్తి సఙ్గచ్ఛన్తి వామాని శుభాని ఏనమితి సంయద్వామః తమముం పురుషం ధ్యాయన్ పుమాన్ సమస్తం శుభం లభేత. పుణ్యఫలదమత ఏవ వామన్యం వామాని పుణ్యఫలాని నయతి ప్రాపయతి భక్తాన్ కర్మానుగుణమితి **వామనీః** తం వామన్యమముం ధ్యాయన్ నా మనుష్యః సర్వాణి వామాని పుణ్యఫలాని యాయాత్. సమస్తభువనే భాన్తమత ఏవ భామన్యం భామాని భాసః నయతీతి **భామనీః** తం భామన్యం నను సూర్యాదయ ఏవ భువనే భాన్తీత్యత ఆహ. సూర్యాద్యాత్మకమితి. సూర్యాదిరూపమిత్యర్థః. సూర్యాదీనా మస్యాత్మభూతమితి వా.

తమముం పురుషం యో వేద ధ్యాయతి స ఏష ధ్యాతా నరః సర్వభువనే సర్వస్మిన్ జగతి సర్వేషు లోకేష్విత్యర్థః నితాన్తం భాయాత్. 314

శ్లో॥ ప్రేతస్యాస్య న సామ్పరాయకరణే తస్యాకృతౌ వా క్షతిః
ప్రేతోఽయం ప్రతిపద్యతే హ్యుభయథాప్యర్చిర్మయీం దేవతామ్ ।
పశ్చాదేత్యహరాశ్రయాం తదుపరి ప్రాప్నోతి శుక్లాశ్రయాం
పశ్చాద్యాత్యయముత్తరాయణమయీం సంవత్సరాఖ్యాం తతః ॥315

శ్లో॥ తస్మాత్సూర్యమయం ప్రయాతి చ తతశ్చన్ద్రం తతో విద్యుతం
తత్రస్థం తమమానవోఽథ పురుషో వేధఃపదాదాగతః ।
బ్రహ్మాణం గమయత్యతో న హి పరం గన్తవ్యమాస్తే పదం
సోఽయం బ్రహ్మపథశ్చ దేవపథ ఇత్యస్మాన్న చావర్తతే ॥ 316

వ్యా. ఏవం సగుణబ్రహ్మవిదో బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ప్రకారమాహ – ద్వాభ్యామ్. ప్రేతస్య మృతస్యాస్య బ్రహ్మవిదః సామ్పరాయకరణే మృతం పిత్రాదిముద్దిశ్య పుత్రాదిభిర్యత్క్రియతే ఔర్ధ్వదైహికం సఞ్చయనాదికం సపిణ్డీకరణాన్తం కర్మ తత్సామ్పరాయమిత్యుచ్యతే. తస్య కరణే తస్యాకృతావకరణే వా న క్షతిర్న నాశః. హి యస్మాత్ అయం ప్రేతో బ్రహ్మవిదుభయథాపి సామ్పరాయే కృతేఽప్యకృతేఽపి అర్చిర్మయీం దేవతాం తావత్ప్రతిపద్యతే. పశ్చాదహరాశ్రయా మహరభిమానినీం దేవతామేతి. తదుపరి శుక్లాశ్రయాం దేవతాం శుక్లపక్షదేవతాం ప్రాప్నోతి. అయం విద్వాన్ పథికః. పశ్చాదుత్తరాయణమయీం దేవతాం యాతి. తతః సంవత్సరాఖ్యాం దేవతాం యాతి. అయం పథికః తస్మాత్సూర్యం ప్రయాతి. తతశ్చన్ద్రం సోమలోకం ప్రయాతి. తతో విద్యుతం విద్యుల్లోకం ప్రయాతి. తత్రస్థం విద్యుల్లోకం ప్రాప్తం తం పథికమథ వేధఃపదా ద్బ్రహ్మలోకాదాగతః అమానవః మనుసృష్ట్యనన్తర్గతః పురుషః బ్రహ్మాణం బ్రహ్మలోకం గమయతి ప్రాపయతి. అతస్సత్యలోకాత్పరం గన్తవ్యం పదం స్థానం న హ్యాస్తే నైవ విద్యతే. అతస్తత్రైవ తిష్ఠతి. ద్విపరార్ధావసానపర్యన్తమితి భావః. సోఽయమర్చిర్లోకాదిః బ్రహ్మలోకాన్తశ్చ పన్థాః బ్రహ్మపథ ఇతి చోచ్యతే. ప్రసిద్ధ ఇతి వా శేషః. నను కిమస్మాద్బ్రహ్మలోకాత్పునరావర్తతే చన్ద్రలోకాదివదత ఆహ – అస్మాద్బ్రహ్మలోకాన్న చావర్తతే నైవావర్తతే. బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తః పురుషః కర్తా. కిన్తు బ్రహ్మణా సహ ముచ్యత ఇత్యర్థః.

నను చన్ద్రలోకః పితృయానగమ్య ఇతి చేత్సత్యం చన్ద్రలోకో ద్వివిధః. ఏకః పితృయానగమ్యః అస్మాభిర్దృశ్యమానశ్చన్ద్రమణ్డలాత్మా సన్నిహితః. అన్యస్తు దేవయానగమ్యః శాస్త్రప్రసిద్ధః దూరస్థ ఇతి. నను బ్రహ్మలోకాన్నావర్తత ఇత్యయుక్తం బ్రహ్మ లోకస్యాపి పునరావర్తిత్వాత్. **'ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జు**'నేతి గీతావచనాదితి చేన్నైవమ్. స్వర్గాదిలోకానామివ సత్యలోకస్యాపి మాయాతో లయోదయసమ్భవాద్బ్రహ్మలోకః పునరావర్త్యేవ. బ్రహ్మలోకం గతస్తు

న పునరావర్తతే పునర్మాయావశాత్సంసారం న ప్రతిపద్యతే. కిన్తు బ్రహ్మోపదేశా ద్బ్రహ్మణా సహ ద్విపరార్ధావసానే ముచ్యతే. తస్మాద్బ్రహ్మలోకస్య పునరావర్తిత్వేఽపి తత్రస్థా అపునరావర్తిన ఏవ. స్వర్గాదిలోకాన్ గతాస్తు పునస్సంసారం ప్రతిపద్యన్త ఇతి స్వర్గాదిలోకా స్తత్రస్థాశ్చ పునరావర్తిన ఏవ. నచ లోకస్య పునరావర్తిత్వే కథం లోకినామపునరావృత్తిరితి వాచ్యమ్. భూలోకస్య జన్మమరణాదిమత్త్వేన పునరావర్తిత్వేఽపి తద్గతస్య బ్రహ్మవిదః పునరావృత్త్య భావాత్. తత్ర హేతుస్తు బ్రహ్మజ్ఞానేన బ్రహ్మవిదః పునరావృత్తి జనకస్యాజ్ఞానస్య నాశితత్వమేవ. తస్మాదిహలోకే బ్రహ్మపరోక్షసాక్షాత్కారవాన్యథా ప్రారబ్ధశరీరనాశే పునశ్శరీరాన్తరం న ప్రతిపద్యతే, న చ సంసరతి, తథా బ్రహ్మలోకం గతశ్చబ్రహ్మాపరోక్షజ్ఞానవా న్భూత్వా తల్లోకగోచరం శరీరం విహాయ పునశ్శరీరాన్తరం న ప్రతిపద్యతే, న చ సంసరతి. అత ఉక్తం బ్రహ్మలోకాన్న పునరావర్తత ఇతి – నచైవం స్వర్గాదిలోకాన్ గతోఽపి బ్రహ్మాత్మానమపరోక్షీకృత్య తద్దేహం విహాయ న పునశ్శరీరాన్తరం గృహ్ణాతి, నాపి సంసరతి, కిన్తు ముచ్యత ఏవేతి వాచ్యం, స్వర్గాదిలోకేషు బ్రహ్మసాక్షాత్కారాసమ్భవాత్. ప్రత్యుత పుణ్యక్షయాది జన్యతాపాతిరేకేణ దుఃఖాధిక్యమేవ. అత ఏవోక్తం శ్రుత్యైవ. "**ఇహ చేదవేదీదథ సత్యమస్తి న చేదిహావేదీన్మహతీ వినష్టి**"రితి. అత ఏవ దేవాదయోఽపి మానవం జన్మ గరీయ ఇతి మన్యన్తే. ఏవం సతి యో దేవభావాద్యర్థం యజ్ఞాదికర్మాణి కరోతి స ద్విపాత్పశురేవేతి సిద్ధమ్. 316

శ్లో॥ వాక్చక్షుశ్శ్రుతిచేతసాం ప్రథమజః ప్రాణో వసిష్ఠో న వాక్
నాప్రాణో వచసా పరానభిభవేత్ ప్రాణః ప్రతిష్ఠా న దృక్ ।
నాప్రాణో విషమే ప్రతిష్ఠతి సమే సమ్పత్స న శ్రోత్రకం
నాప్రాణో నిగమం లభేత న కృతిం కుర్యాత్ఫలం న వ్రజేత్ ॥ 317

వ్యా. ప్రాణస్సంవర్గ ఇతి ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి చ పూర్వముక్తం శ్రేష్ఠత్వం ప్రాణస్య. కథం ప్రాణశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యత ఆహ – **వాగితి** – వాక్చక్షుశ్శ్రుతిచేతసాం ప్రథమజః పూర్వం జాతః జ్యేష్ఠ ఇత్యర్థః. వాగాద్యపేక్షయా పూర్వసిద్ధత్వా త్ప్రాణస్యతః ప్రాణచేష్టాతః పరా హి వాగాదిచేష్టా ప్రాణచేష్టా ఇతి భావః. ప్రాణ ఏవ వసిష్ఠః న తు వాక్. నను వస్తే ఆచ్ఛాదయత్యభిభవత్యన్యానితి వసిష్ఠ ఇతి వ్యుత్పత్తేః, వాచైవ విద్వాంసః పరానభిభవన్తీతి వాచః కస్మాన్న వసిష్ఠత్వమత ఆహ. అప్రాణః పుమాన్ వచసా పరాన్నాభిభవేత్. తథా ప్రాణ ఏవ ప్రతిష్ఠా, న తు దృక్. నను విషమే సమే చ స్థలే చక్షుషైవ పుమాన్ ప్రతిష్ఠతీతి కస్మాత్ప్రతిష్ఠా న భవతి దృగదత ఆహ – విషమే సమే చాప్రాణో న ప్రతిష్ఠతి. తథా ప్రాణ ఏవ సమ్పత్. న తు శ్రోత్రకమ్. శ్రోత్రమేవ శ్రోత్రకం. నను శ్రోత్రేణైవ వేదాన్ప్రాప్య తదుదితకర్మాణి కృత్వా తత్ఫలసమ్పదం లభత ఇతి శ్రోత్రమేవ సమ్పదత ఆహ. అప్రాణః నిగమం నైవ లభేత. కృతిం నైవ కుర్యాత్ఫలం చ న వ్రజేత్. 317

శ్లో॥ ప్రాణో హ్యాయతనన్న హృన్న పురుషోఽ ప్రాణో రసాదీనయే-
ద్భోగాన్వాగ్దృశికర్ణహృద్భ్య ఇతి స ప్రాణో వరీయానయమ్ ।
మూకోఽన్ధో బధిరశ్శిశుశ్చ భువనే జీవన్ కరోతి క్రియా
అప్రాణో నహి జీవతి క్షితితలే నో చేష్టతే వా మనాక్ ॥ 318

వ్యా. ప్రాణ ఏవాయతనం భవతి. హృన్మన ఆయతనం న భవతి. నను మనసైవ పురుషో విషయభోగాననుభవతీతి మన ఏవాయతనమత ఆహ – అప్రాణః రసాదీన్ భోగాన్నా-యేత్. ఇతి ఏవం ప్రతిష్ఠాది గుణవత్త్వాత్సోఽయం ప్రాణః. వాగ్దృశికర్ణహృద్భ్యః వరీయాన్ శ్రేష్ఠః భవతి. కిఞ్చ, భువనే – మూకః వాగ్రహితః, అన్ధశ్చక్షుర్వికలః, బధిరశ్శ్రోత్రవిహీనః, శిశురమనాశ్చ, జీవన్ సన్ క్రియాః కరోతి. క్షితితలే అప్రాణస్తు నైవ జీవతి. మనాగల్పమపి నో చేష్టతే చేష్టా న కరోతి. తస్మాత్ప్రాణ ఏవ శ్రేష్ఠః. జ్యేష్ఠత్వన్తు పూర్వమేవోక్తమ్. నను ప్రాణాదయ స్సర్వేఽ ప్యేకదైవ దేహే ప్రవిశన్తీతి కథం ప్రాణస్య జ్యేష్ఠత్వమితి చేదుచ్యతే. గర్భస్థే హి పురుషే ప్రాణస్య వృత్తిర్వాగాదిభ్యః పూర్వం లబ్ధాత్మికా భవతి. యయా గర్భో వివర్ధతే. చక్షురాది స్థానావయవనిష్పత్తౌ సత్యాం పశ్చాద్వాగాదీనాం వృత్తిలాభ ఇతి వృత్తిప్రయుక్తం జ్యేష్ఠత్వం ప్రాణస్య. 318

శ్లో॥ సర్వప్రాణిహృదన్తరస్థితిరయం ప్రాణోఽననామా క్షితా-
వత్త్యన్నం సకలం సురాసురనరశ్వాగాదయోఽ దన్తి యత్ ।
వస్తేఽయం వసనం జలం భజతి యః ప్రాణం వరీయా న్భవే
త్సర్వాన్నశ్చ కలా మిమాం యది వదేచ్ఛుష్కః ప్రరోహేత్తరుః ॥ 319

వ్యా. సర్వప్రాణిహృదన్తరస్థితిః సర్వభూతహృత్పుణ్డరీకచ్ఛిద్రవర్తీ అననామా అన ఇతి నామ యస్య స తథోక్తోఽయం ప్రాణః క్షితౌ లోకే సకలమన్నమత్తి భక్షయతి. కిన్తదన్నమత ఆహ – సురాసురనరశ్వాగాదయః సురా అసురా నరాశ్శ్వానః అగావృక్షా ఆదిపదాత్ పశుపక్షి లతాదయః, యదన్నమదన్తి ఆజ్యాన్న మాంసవారివాయ్వాదికం తత్సర్వం ప్రాణ ఏవాత్తి. నతు దేహః. అప్రాణస్య దేహస్యాదనాదర్శనాదితి భావః. అయం ప్రాణః జలరూపం వసనం వస్తే ఆచ్ఛాదయతి యః ప్రాణముక్తగుణం భజతి ఉపాస్తే. సః వరీయాన్ సర్వాన్నశ్చ భవేత్. ఇమాం కలాం ప్రాణవిద్యాం శుష్కతరోరగ్రే ఇతి శేషః. యది వదేత్ప్రేద్విద్వానితి శేషః శుష్కస్తరుః ప్రరోహే త్పునః పత్రాదీని జనయేదిత్యర్థః. 319

శ్లో॥ ద్యౌరగ్నిస్తరణిస్సమిద్ఘృణిగణో ధూమోఽహరర్చిశ్శశీ
త్వఙ్గారా ఉడవస్స్ఫులిఙ్గనికరాః శ్రద్ధామముష్మిన్హవిః ।
వహ్నౌ జుహ్వతి దేవతాస్తదుదితం సోమం ద్వితీయానిలే
పర్జన్యేఽనిలమేఘవిద్యుదశనిధ్వానైర్యుతే జుహ్వతి ॥ 320

వ్యా. అథ పఞ్చాగ్నివిద్యామాహ – ద్యౌః ద్యులోకః అగ్నిః తరణిః సమిత్ సమిధః. ఘృణిగణః కిరణసమూహో ధూమః అర్చిర్జ్వాలా అహః. శశీ చన్ద్రస్తు అఙ్గారాః ఉడవః నక్షత్రాణి స్ఫులిఙ్గనికరాః స్ఫులిఙ్గా ఇత్యేతత్. అముష్మిన్ వహ్నౌ దేవతాః శ్రద్ధామగ్నిహోత్రాహుతి పరిణామావస్థారూపాస్సూక్ష్మా ఆపశ్శ్రద్ధా భావితాశ్శ్రద్ధాశబ్దే నోచ్యన్తే. తామేవ హవిర్జుహ్వతి ప్రక్షిపన్తి. తదుదితం సోమం రాజానమనిల మేఘ విద్యుదశ నిర్ఘ్వానైః. సమీద్ధూమార్చిరఙ్గార స్ఫులిఙ్గ–స్థానీయైరితి భావః. యుక్తే పర్జన్యే మేఘాభిమాని దేవతారూపే ద్వితీయానలే జుహ్వతి. దేవతా ఇత్యేవ తాశ్చ దేవతా అగ్న్యాదిరూపా యజమానప్రాణా ఏవేతి వేద్యమ్. 320

శ్లో॥ వర్షస్తత్ర భవం తృతీయదహనే భూమౌ శరత్ఖక్షపా
కాష్ఠావాన్తరదిగ్యుతే దివిషదో జుహ్వత్యతో జాయతే ।
అన్నం తత్పురుషానలే చ వచనప్రాణాస్యచక్షుశ్శ్రవో–
యుక్తే జుహ్వతి దేవతాస్తత ఇదం వీర్యం పరం జాయతే ॥ 321

వ్యా. తత్ర భవం వర్షం శరత్ఖక్షపాకాష్ఠావాన్తరదిగ్యుతే సమిద్ధూమార్చిరఙ్గారస్ఫులిఙ్గ స్థానీయ సంవత్సరగగనరాత్రిదిగ్విదిగ్భిర్యుక్తే భూమౌ భూమిరూపే తృతీయదహనే దివిషదో జుహ్వతి. అతః అస్మాదన్నం జాయతే. తచ్చాన్నం వచనప్రాణాస్యచక్షుశ్శ్రవోయుక్తే సమిద్ధూమార్చిరఙ్గా–రస్ఫులిఙ్గస్థానీయవచనప్రాణజిహ్వాచక్షుశ్శ్రోత్రయుక్తే పురుషానలే చతుర్థే పురుషరూపే అగ్నౌ దేవతాః జుహ్వతి. తతస్తస్మాత్ పరముత్కృష్టం సన్తానహేతుత్వాదితి భావః. ఇదం వీర్యం రేతో జాయతే. 321

శ్లో॥ యోషా ఽగ్నిస్తదుపస్థ ఏవ సమిధస్సమ్మన్త్రణన్తూచ్యతే
ధూమో యోనిరథార్చిరత్ర లగుడస్యాన్తః ప్రవేశః స్మృతః ।
అఙ్గారా ఇతి తద్భవాస్సుఖలవాస్తే విస్ఫులిఙ్గాశ్చ త–
ద్వహ్నౌ జుహ్వతి వీర్యమత్ర విబుధా గర్భస్తతో జాయతే ॥ 322

వ్యా. యోషా నార్యే వాగ్నిః. తదుపస్థ ఏవ సమిధః. సమ్మన్త్రణం సఙ్కేతకరణం రహస్యభాషణం వా ధూమ ఇత్యుచ్యతే. అథ యోనిః ఉపస్థేన్ద్రియస్థానమర్చిః. అత్ర యోనౌ లగుడస్య తత్తుల్యస్య శిశ్నస్య అన్తఃప్రవేశః అఙ్గారా ఇతి స్మృతః. తద్భవా స్తే ప్రసిద్ధాస్సుఖలవాః విస్ఫులిఙ్గాః. అత్ర యోషారూపే వహ్నౌ పఞ్చమాగ్నౌ విబుధాః తత్పూర్వోక్తం వీర్యం జుహ్వతి. తతో గర్భో జాయతే. 322

శ్లో॥ పఞ్చమ్యాన్తు రసాహుతావితి పరా ఆపః పుమాఖ్యా భవ–
న్త్యన్తః స్త్రీజఠరే స్థితస్స పురుషో గర్భో హి మాసా దశ ।

సూక్ష్మాద్యోనిబిలాచ్చిరేణ బత హా నిర్యాతి కృచ్ఛ్రాత్తతో-
యావత్కర్మసమాప్తి జీవతి తనుం ముఞ్చత్యథో జాయతే ॥ 323

వ్యా. పరాస్సూక్ష్మా ఆపశ్శ్రద్ధారూపాః ఇత్యేవం పఞ్చమ్యాం రసాహుతౌ రేతోహోమే పుమాఖ్యాః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణపురుషశబ్దవాచ్యా భవన్తి. స పురుషశ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో గర్భః కుక్షిస్థజన్తుః. అన్తః స్త్రీజఠరే స్త్రీజఠరస్యాన్తః సప్తమ్యామమ్భావస్య బహులత్వాన్మాత్రామ్భావః. దశ మాసాన్ కాలాధ్వనోరత్య న్తసంయోగే ద్వితీయేతి ద్వితీయా స్థితస్సన్ సూక్ష్మాద్యోని బిలాత్ చిరేణ కృచ్ఛ్రాత్ నిర్యాతి నిర్గచ్ఛతి. బత హేతి ఖేదాతిశయే. హిః ప్రసిద్ధౌ. తతో నిర్గమానాన్తరం యావత్కర్మసమాప్తి ప్రారబ్ధకర్మావసానపర్యన్తం జీవతి. తతస్తనుం ప్రకృతాం ముఞ్చతి. అథో పునరపి జాయతే. పునరపి మ్రియత ఇత్యేవం జన్మమరణపరమ్పరా అవర్జనీయా. తత్ప్రయుక్తం దుఃఖఞ్చ దుస్సహమిత్యహో కష్టతరస్సంసార ఇతి సంసారే వైరాగ్యజననార్థమిదముక్తమ్. 323

శ్లో॥ యే ప్రాజ్ఞా విదురిత్థమేతదిహ తే యజ్ఞాదికర్మాఖిలం
గోత్రాపత్యగృహార్థసఞ్చయమపి త్యక్త్వా విరక్తిం గతాః ।
గత్వా కాననమత్ర సంవిదధతే శ్రద్ధా సమేతాస్తప-
స్తే సంయాన్తి పథోత్తరేణ పరమం హైరణ్యగర్భం పదమ్ ॥ 324

వ్యా. ఇహ లోకే ఇత్థమేతత్పూర్వోక్తం యే ప్రాజ్ఞావిదుః తే అఖిలం యజ్ఞాదికర్మ గోత్రాపత్యగృహార్థసఞ్చయమపి భూమ్యాదికం సర్వఞ్చ త్యక్త్వా విరక్తిం గతాస్సన్తః కాననం గత్వా అత్ర కాననే శ్రద్ధాసమేతా భూత్వా తపో విదధతి. తే ఉత్తరేణ పథా ఉక్తేన దేవయానేన పరమం హైరణ్యగర్భం పదం బ్రహ్మలోకం సంయాన్తి గచ్ఛన్తి. 324

శ్లో॥ యే గ్రామ్యాః పశవో గృహస్థకపటా ద్వాభ్యాం పదాభ్యాం చరా
ఇష్టాపూర్తయుగఞ్చ దానమధికశ్రేయోధియోపాసతే ।
ధూమం యాన్తి హి తే తతో నిశమతః కృష్ణం తతో దాక్షిణాన్
షణ్మాసాన్పితృలోకమమ్బరమతశ్చన్ద్రం తతోఽన్నం బుధామ్ ॥ 325

వ్యా. ఉత్తరమార్గస్తత్పథికాస్తదాతివాహికాశ్చ దర్శితాః. ఇదానీం దక్షిణమార్గం తత్పథికాన్ తదాతివాహికాంశ్చ దర్శయతి **య ఇతి**-ద్వాభ్యాం పదాభ్యాం చరన్తీతి చరాః. గృహస్థకపటా యే గ్రామ్యాః గ్రామస్థాః పశవః అజావ్యాదయః ఇష్టాపూర్తయుగం ఇష్టం యాగాది పూర్తం ఖాతాదితద్యుగం దానఞ్చ అధికశ్రేయ ఇతి ధియా ఉపాసతే అనుతిష్ఠన్తి ప్రేత్యేతి శేషః. ధూమం ధూమాభిమాని దేవతాలోకం యాన్తి తావత్. తతః నిశం రాత్ర్యభిమానిదేవతాలోకం యాన్తి. అతః కృష్ణం కృష్ణపక్షాభిమాని దేవతాలోకం, తతః దక్షిణాన్ షణ్మాసాన్ దక్షిణాయనాభిమాని దేవతాలోకం తతః పితృలోకం తతః అమ్బరమాకాశమతః చన్ద్రం చన్ద్రలోకం యాన్తి. తత్ర

ఋధాం దేవానామన్నమ్భవన్తి తం దేవా భక్షయన్తీత్యర్థః. నను మహదిదమనిష్టం, యత్సుకృతాచరణం యచ్చన్ద్రలోకం గతాన్ సుకృతినో దేవా భక్షయన్తీతి చేన్నైవమ్. మనుష్యాణాం గవాశ్వాది పశవ ఇవ దేవానాం తే భోగ్యా భవన్తీతి తదభిప్రాయాత్. అన్యత్రాప్యుక్తం యథా పశురేవం స దేవానామితి. 325

శ్లో॥ యావత్పుణ్యవినాశమిన్దుభవనే స్థిత్వాథ తే తత్పదా-
ప్రత్యావృత్య పునః ప్రయాన్తి గగనం తస్మాత్సమీరం తథా ।
వాయుత్వాదథ ధూమతాం తత ఇమే చాభ్రత్వమభ్రత్వతో
మేఘత్వం త్వథ వృష్టితామపి తతో వ్రీహ్యాదిభావమ్భువి ॥ 326

వ్యా. నను కిమేవం చన్ద్రం గతా బ్రహ్మాణం గతా ఇవాపునరావర్తిన ఉత పునరావర్తన్తే, యది పునరావర్తన్తే తర్హి యథా గతాస్తథైవాగచ్ఛన్తి ఉత ప్రకారాన్తరేణేత్యత ఆహ - **యావదితి** - తే ఇన్దుభవనే యావత్పుణ్యవినాశం స్థిత్వా అథ తదుత్తరక్షణ ఏవ తత్పదాత్ ప్రత్యావృత్య ప్రతినివృత్తా భూత్వా పునర్గగనం ప్రయాన్తి, తస్మాద్గగనాత్సమీరం తథా ప్రయాన్తి. వాయుత్వాదథ ధూమతాం ప్రయాన్తి. ధూమో భవన్తి. తతో ధూమత్వాదిమే అభ్రతామబ్భరణావస్థాం ప్రయాన్తి, అభ్రత్వతః మేఘత్వం వర్షణావస్థాం ప్రయాన్తి, అథ మేఘత్వాద్వృష్టితాం వర్షత్వమ్ప్రయాన్తి, తతో భువి భూమౌ వ్రీహ్యాదిభావమ్ ఓషధిరూపతాం ప్రయాన్తి. యాస్సుకృతినాం చన్ద్రమణ్డలే శరీరారమ్భకా ఆపశ్శ్రద్ధారూపాః పూర్వముక్తాః పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం భూతసూక్ష్మరూపా వా ఆసన్ తాః సుకృతక్షయే విలీయన్తే. ఘృతసంస్థానమివాగ్నిసంయోగే తా ఏవం విలీనా అన్తరిక్షస్థా ఆకాశభూతా ఇవ భవన్తి. తతో వాయుస్థా వాయుభూతా ఇవ ఏవం క్రమేణ ధూమాభ్రమేఘవర్షౌషధిస్థా ధూమాభ్రమేఘవర్షౌషధిరూపా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. 326

శ్లో॥ అన్నత్వన్తు తతో రసత్వమథ తే గర్భత్వమిచ్ఛన్త్యథో
జాయన్తే మరణం ప్రయాన్తి చ పునర్విచ్ఛేద ఏతస్య నో ।
లోకేఽస్మిన్ శుభకర్మభిస్తు విహితం యోనిం శుభాం యాన్తి తే
బ్రహ్మక్షత్రియవైశ్యతామశుభకృచ్ఛ్వా సూకరోవాఽన్త్యజః ॥ 327

వ్యా. ఏవం వ్రీహిభావమాపన్నా అబ్రూపాస్తే చన్ద్రలోకభ్రష్టాః అన్నత్వమిచ్ఛన్తి. అన్నే స్థితా అన్నరూపా ఇవ భవన్తీత్యర్థః. తతో రసత్వమ్ వీర్యత్వమిచ్ఛన్తి. వీర్యే స్థితా వీర్యరూపా ఇవ భవన్తీత్యర్థః అథ స్త్రీయోనిం ప్రవిశ్య గర్భత్వమిచ్ఛన్తి గర్భో భవన్తి. అప్సహితం తద్రేత శ్శోణితసంగతం సద్గర్భరూపేణ పరిణమత ఇత్యర్థః. ఏతేన కేవల రేతసః కేవల శోణితస్య కేవలానామపాం వా న శరీరారమ్భకత్వమితి సిద్ధమ్. అత ఏవాసామపాం రేతస్సిగ్యోనిసమ్బన్ధో దుర్లభః. బాలైష్షణ్డైశ్చ భుక్తమన్నం హి న రేతో జనయతి. జితేన్ద్రియైర్భుక్తమన్నం యద్యపి రేతో

జనయతి తథాపి న తస్య యోనిసమ్బన్ధః. రేతస్సేకాభావాత్తేషాం తస్మాద్గర్భభావప్రాప్తిర్దుర్లభైవ తేషామ్. జాతా అపి తే న సర్వకాలం తిష్ఠన్తి. కిన్తు మరణం ప్రయాన్త్యేవ. తథా మరణం ప్రాప్తా అపి పునర్జాయన్తే. జాతా అపి పునర్మ్రియన్తే. ఇతి ఏతస్య జన్మమరణప్రవాహస్య జన్మమరణ పరమ్పరాయా ఇతి యావత్. విచ్ఛేదో నాశోఽవధిరితి యావత్. నో నాస్తి. నను యైః కర్మభిశ్చన్ద్రలోకం నీతః పుమాన్ తత్కర్మక్షయే ముచ్యత ఏవ. పునర్జన్మ హేతుకర్మాభావాదితి కథం చన్ద్రలోకాత్పునరావృత్తిరత ఆహ – లోక ఇతి అస్మిన్ లోకే యైః శుభకర్మవిహితం తే శుభాం బ్రహ్మక్షత్రియవైశ్యతాం బ్రాహ్మణత్వ క్షత్రియత్వ వైశ్యత్వాన్యతమరూపాం యోనిం జాతిం యాన్తి. అశుభకృత్పుమాంస్తు శ్వా భవతి సూకరో భవతి. అన్త్యజశ్చణ్డాలో భవతి. వాశబ్దో నికృష్టతరజాత్యన్తరసఙ్గ్రహార్థః.

అయం భావః అనన్తాని కర్మాణి అనన్తజన్మసు సఞ్చితాని జీవస్య సన్తి. తత్ర యద్యత్కర్మ ఫలదానాయాఙ్కురీభవతి తత్తత్ప్రారబ్ధకర్మవశాత్సురనరాది దేహాన్ప్రాప్నోతి తదవసానే తు తద్భిన్నం కర్మాన్తరం పునః ఫలదానాయాఙ్కురీభూయ ప్రారబ్ధతాం ప్రతిపద్యతే. తస్య క్షయే పునరన్యత్. తస్య క్షయే పునరన్యదిత్యేవం నాస్తి కర్మాన్తః. అనన్తత్వాత్కర్మణామ్ కృతానాం కరిష్యమాణానాఞ్చ. ఏవం సతి యేన కర్మణా చన్ద్రలోకం గమితోఽయం తత్కర్మక్షయే సతి తద్భిన్నకర్మణా పునర్జాయత ఏవేహ. తచ్చ కర్మ యది శుభం తర్హి తస్య శుభజన్మ భవతి. యద్యశుభం తర్హ్యశుభం జన్మ. ఏతస్యైవ కర్మణః కర్మాశయ ఇతి కర్మశేష ఇతి చ వ్యవహారః. ఏతద్యుక్తో జీవస్తు కర్మాశయీత్యుచ్యతే ఇతి. 327

శ్లో॥ ఏకేనాప్యనయోః పథాఽయతి న యస్స క్షుద్రజన్తుర్భవన్
శశ్వజ్జన్మమృతీ ప్రయాతి తదిదం స్థానం తృతీయం మతమ్ ।
ఏతద్యాన్తి పదం యతో భువి జనాః ప్రాయేణ సర్వే తతో
లోకోఽసౌ నహి పూర్యతే సుకృతినో లోక్యా నరో దుర్లభాః ॥ 328

వ్యా. నను లోకేస్మిన్ ద్వివిధా ఏవ పురుషాస్సంసారిణోఽసాంసారిణశ్చేతి. తదాశ్రయౌ మార్గౌ చ ద్వావేవ పునరావర్తీ అపునరావర్తీ చేతి. '**శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే, ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయాఽఽవర్తతే పున**' రితి గీతావచనాత్. తత్రానేకసహస్రేషు పురుషేషు మధ్యే ద్విత్రా అసంసారిణః పురుషా లభ్యన్తే వా న వా. న హి సన్న్యాసాశ్రమస్వీకార మాత్రాదేవాసంసారిత్వం పురుషస్య. కిన్తు శ్రద్ధాతపోజ్ఞానాదిభిస్సన్న్యాససహితైరితి. ఏవం విధ స్సన్న్యాసీ తు దుర్లభ ఏవ. అథ య ఇమే దృశ్యన్తే తే సర్వేఽపి సంసారిణ ఏవేతి సర్వ ఏతే ప్రేత్య చన్ద్రలోకం గత్వా పునర్జన్మాదికం ప్రాప్నుయుః. న హి చన్ద్రలోకం గత్వా తస్మాదాపతితస్య ధూమాదిభావాపత్తిః. ఏవం సతి చన్ద్రలోకే ప్రాణినాం స్థాతుమవకాశ ఏవ న స్యాత్. సంసారిణా మానన్త్యాత్. కిఞ్చ యది సర్వేఽపి సంసారిణశ్చన్ద్రలోకం ప్రాప్నుయుస్తర్హి ఇష్టాపూర్తాది కరణమపి

వ్యర్థమేవేతి తద్విధాయకం శాస్త్రమనర్థకమేవేత్యత ఆహ **ఏకేనేతి**. యః కర్మజ్ఞానద్వయవిరహితః పురుషః మూర్ఖః నాస్తికః అనయోర్మధ్యే ఏకేనాపి పథా మార్గేణ నాయతి న గచ్ఛతి. ఇష్టాపూర్తాది కర్మాకరణాన్న చన్ద్రలోకం గచ్ఛతి, జ్ఞానాభావాన్న బ్రహ్మలోకం గచ్ఛతి సః క్షుద్రజన్తుర్భవన్ సన్ శశ్వత్పునః పునః జన్మమృతీ ప్రయాతి. తదిదం దంశ మశకాది క్షుద్రజన్తురూపేణ పునః పునర్జననం మరణం చేత్యర్థః. తృతీయం చన్ద్రస్థానహిరణ్యస్థానాపేక్షయా తృతీయం స్థానం పదం మతమ్. యద్వా స్థానం మార్గః దక్షిణోత్తరమార్గద్వయాపేక్షయా తృతీయోఽయం మార్గః. యద్యపి సంసార్యసంసారిభేదేన పురుషా ద్వివిధా ఏవ. తథాపి సంసారిషు బహవో విశేషాస్సన్తి. తత్ర యే ఇష్టాపూర్తాదిధర్మకారిణస్తే సంసారిణ ఏవ చన్ద్రలోకం గచ్ఛన్తి. యే తు నాస్తికాః ధర్మాకారిణః అధర్మకారిణశ్చ తే న చన్ద్రలోకం గచ్ఛన్తి. కిన్త్విహైవ క్షుద్రజన్తుభావ మాపద్య పునః పునర్జాయన్తే మ్రియన్తే చ యతో యస్మాద్భువి భూమౌ ప్రాయేణ సర్వే జనా మనుష్యా ఏతత్తృతీయం పదం యాన్తి. తతస్తస్మాదసౌ చాన్ద్రో లోకః న పూర్యతే హి. నైవ పూర్యతే లోక్యాః లోకార్హాః చన్ద్రలోకం ప్రాప్తుం యోగ్యాః సుకృతినో నరాః దుర్లభాః కిం పున ర్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తుమర్హా ఇతి భావః. గీతావచనన్తు శుక్లకృష్ణమార్గద్వయమాత్రప్రదర్శనపరమేవ. న తు మార్గాన్తరనిషేధపరమితి బోధ్యమ్. 328

శ్లో॥ బ్రహ్మస్వర్ణహరస్సురాపముఖజస్తల్పం గురోరావసన్
బ్రహ్మఘ్నస్సహగశ్చ పఞ్చ పతితా యామ్యం పదం యాన్తి తే ।
యః పఞ్చాగ్నివిదేష తైస్సహచరన్నప్యేనసా లిప్యతే
నైవాయం పరిశుద్ధ ఏష్యతి నరో లోకాన్పవిత్రానపి ॥ 329

వ్యా. నన్వేవం యమలోకస్య కా గతిరత ఆహ - బ్రహ్మస్వర్ణహరః బ్రాహ్మణసువర్ణ హరః. న తు క్షత్రాదిస్వర్ణహరః. నాపి బ్రాహ్మణధాన్యాదిహర ఇతి భావః. సురాపముఖజః బ్రాహ్మణస్సన్ సురాం పీతవాన్ యః సః. న తు సురాపః క్షత్రియాదిరితి భావః. గురోస్తల్ప మావసన్ గురుదారగామీ. బ్రహ్మఘ్నః బ్రాహ్మణం హతవాన్యః సః. సహగః ఏతైశ్చతుర్భి స్సహగచ్ఛతి చరతీతి సహగశ్చ. ఇత్యేతే పఞ్చ పతితా భవన్తి. తే పతితాః యామ్యం పదం యమలోకం యాన్తి. ఏవం పతితచతుష్టయసాహచర్యప్రయుక్తపాతిత్యస్య సర్వేషామవిశేషేణ ప్రాప్తౌ న తద్దోషః పఞ్చాగ్నివిద ఇత్యాహ - య ఇతి - యః పఞ్చాగ్నివిత్ స ఏష విద్వాన్ తై శ్చతుర్భిః పతితైస్సహ చరన్నపి ఏనసా పాపేన నైవ లిప్యతే. కిన్తు పరిశుద్ధోఽయం నరః పఞ్చాగ్నివిత్. పవిత్రాన్ లోకాన్ ఏష్యత్యపి ప్రాప్స్యత్యేవ. ఏవం పఞ్చాగ్నివిద ఏవ పతితసంసర్గ ప్రయుక్త-దోషలేపాభావే కిమ్పునస్తత్త్వవిద ఇతి బోధ్యమ్. నను యది పఞ్చాగ్నివిద్యారహిత స్తత్వజ్ఞానశూన్యశ్చ పురుషః పతితసంసరర్గాత్పతతి. తర్హి తత్సంసర్గాదన్యోఽపి పతతీత్యేవం సర్వస్యాపి పతితత్వప్రసఙ్గ

ఇతి చేన్నైవమ్. తైశ్చతుర్భిస్సహ యస్య సాక్షాత్సంసర్గశ్చిరకాలం స ఏవ పతతి. నతు తైస్సహాల్ప-కాలసంసర్గవాన్. నాపి తత్సంసర్గిణా సహ సంసర్గవానితి. అత ఏవ నాస్తి కలౌ సంసర్గదోష ఇతి ధర్మశాస్త్రవిదః. 329

శ్లో॥ ద్యౌర్మూర్ధాఽక్షి తు చిత్రభానురనిలః ప్రాణోఽమ్బరం మధ్యమః
కాయో వస్తిరథామ్బు భూతలమిదం పాదావురో వేదికా ।
బర్హిర్లోమగణశ్చ యస్య హృదయం సద్గార్హపత్యానల-
శ్చిత్తం దక్షిణవహ్నిరాస్యమనఘో హోమాగ్నిరిత్యుచ్యతే ॥ 330

శ్లో॥ యో లోకేషు జనేషు చాత్మసు తథా సర్వేషు విద్యోతతే
యస్సర్వౌదనమత్తి తం పరతమం ప్రాదేశమాత్రం విభుమ్ ।
ఆత్మానం హృదయే లసన్తమహమిత్యేకం చ వైశ్వానరం
సోఽహం బ్రహ్మ ధియా విచిన్తయతి యస్సస్యాత్కృతార్థః పుమాన్ ॥331

వ్యా. అథ వైశ్వానరం బ్రహ్మోపాసీతేత్యాహ శ్లోకద్వయేన – యస్య వైశ్వానరస్య ద్యౌః మూర్ధా భవతి, చిత్రభానుస్సూర్యస్తు, అక్షి చక్షుః, అనిలః ప్రాణః అమ్బరం, మధ్యమః కాయః అథ అమ్బు వస్తిః, ఇదం భూతలం పాదౌ, యస్య ఉరః వేదికా వేదిః స్వార్థే కః. లోమగణశ్చ బర్హి ర్దర్భా, సత్ప్రశస్తం హృదయమేవ గార్హపత్యానలః. చిత్తం మనః దక్షిణవహ్నిః దక్షిణాగ్నిః, ఆస్యం ముఖమనఘో నిరవద్యో హోమాగ్నిరాహవనీయాగ్నిరిత్యుచ్యతే. ఉర ఆదయ ఉపాసక-సమ్బన్ధిన ఇతి బోద్ధ్యమ్. ప్రాణిమాత్రసమ్బన్ధిన ఇతి వా. యః సర్వేషు లోకేషు భూరాదిషు జనేషు లోకస్థేషు ప్రాణిషు చరాచరేషు ఆత్మస్విన్ద్రియాదిషు హృదయేష్వితి వా తథా విద్యోతతే యశ్చ సర్వౌదనం సర్వమన్నమత్తి భక్షయతి. తం పరతమమతిశయేన పరముత్కృష్టం ప్రాదేశమాత్రం ప్రాదేశైః ద్యుమూర్ధాదిభిః పృథివీపాదాన్తైర్మీయతే జ్ఞాయత ఇతి ప్రాదేశమాత్రః తమ్ ముఖాదిషు కరణేష్వకర్తృత్వేనమీయత ఇతి వా ప్రాదేశమాత్రః ప్రకర్షేణ శాస్త్రేణాదిశ్యంత ఇతి ప్రాదేశా ద్యులోకాదయః తావత్పరిమాణః ప్రాదేశమాత్ర ఇతి వా, తం విభుం వ్యాపకం హృదయే బుద్ధౌ అహమితి లసన్తం స్ఫురన్తముపలభ్యమానమితి యావత్. అత ఏవ ఆత్మానం ప్రత్యగ్రూపమత ఏవ ఏకమ్. ప్రత్యగాత్మా హ్యేకః పరిపూర్ణత్వాత్సర్వత్ర వైశ్వానరం విశ్వాన్నరాన్న-యతి పుణ్యపాపానురూపాం గతిమితి వైశ్వానరః సర్వాత్మా ఈశ్వరః విశ్వస్సర్వాత్మా నరః విశ్వనరస్స ఏవ వైశ్వానరః నరీయతే న క్షీయత ఇతి వా వైశ్వానరః తమ్ స వైశ్వానరో బ్రహ్మ అహమితి ధియా యః విచిన్తయత్యుపాస్తే స పుమాన్ కృతార్థః స్యాత్. 330–331

శ్లో॥ ఏతస్మిన్ జఠరస్థితే హుతవహే వైశ్వానరేఽన్నాహుతీః
పఞ్చప్రాణమయీర్జుహోతి కుశలస్తృప్యన్తి హోమాత్తతః ।

ప్రాణాః పఞ్చ రవీన్దువహ్నిజలభృద్వాతాశ్చ దృక్ర్ఛోత్రవా-
క్చిత్తత్వగ్ద్యుదిశాధరాక్షణరుచివ్యోమాని తత్స్థా జనాః ॥ 332

వ్యా. యః సర్వాత్మా ప్రత్యగాత్మా చ పరమాత్మా వైశ్వానరస్స ఏవ జఠరాగ్నిరూపేణ దేహస్యాన్తరస్తి తతః తస్మిన్ హోమం కుర్యాదిత్యాహ - **ఏతస్మిన్నితి** - జఠరస్థితే ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే వైశ్వానరే వైశ్వానరాత్మకే హుతవహే వహ్నౌ. యద్వా జఠరాగ్నేరపి వైశ్వానర ఇతి నామసత్త్వాదేతస్మి న్పూర్వోక్తవైశ్వానరాత్మకే వైశ్వానరే వైశ్వానరనామకే హుతవహే-విత్యన్వయః. అథవా జఠరాగ్నిరూపేణ జఠరస్థితే ఏతస్మిన్ వైశ్వానరే పరమాత్మన్యేవ హుతవహౌ కుశలో విద్వాన్ పఞ్చప్రాణమయీః పఞ్చప్రాణాః ప్రకృతముచ్యన్తే యాసు తాః పఞ్చప్రాణమయ్యః ప్రాణాయస్వాహా, అపానాయస్వాహా, వ్యానాయస్వాహా, ఉదానాయస్వాహా, సమానాయస్వాహా, ఇత్యుచ్యమానాః అన్నాహుతీః అన్నరూపా ఆహుతీః జుహోతి. యథా బాహ్యాగ్నౌ ఇన్ద్రాయ స్వాహా అగ్నయే స్వాహా సూర్యాయ స్వాహా ఇత్యేవం స్వాహాకారపూర్వకమాజ్యాదిరూపం హవిర్హూయతే కర్మిభిః, తథా ప్రాణాయ స్వాహేత్యేవం స్వాహాకారపూర్వకం వైశ్వానరే జఠరాగ్నౌ అన్నం హూయతే విదుషేత్యర్థః. నను ప్రసిద్ధాదిన్ద్రాదిదేవతాసంప్రదానకాదాజ్యాదిహోమా(త్) స్వర్గాదిఫలమస్తీన్ద్రా ప్రీతిద్వారా. కిమ్పునరస్మాద్ధోమాత్ఫలమత ఆహ - తతో హోమాత్పఞ్చ ప్రాణాః తృప్యన్తి. తేభ్యో దత్తత్వాదన్నహవిషః ప్రాణానామేవాన్నభోక్తృత్వాచ్చ. కిఞ్చ రవీన్దువహ్నిజలభృద్వాతాశ్చ తృప్యన్తి. క్రమేణ ప్రాణవ్యానాపానసమానోదానానామధిదేవతాత్వాద్రవ్యాదీనాం పఞ్చానామ్ తథా దృక్ర్ఛోత్రవాక్చిత్తత్వగ్ద్యుదిశాధరాక్షణరుచివ్యోమాని తృప్యన్తి. ప్రాణాద్యధిష్ఠానాని దృగాదీని పఞ్చ తృప్యన్తి. సూర్యాద్యధిష్ఠానాని ద్యులోకాదీని పఞ్చ తృప్యన్తి. తత్స్థాః ద్యులోకాదిస్థా జనాః ప్రాణినః తృప్యన్తి. ఏవం విద్వత్కర్తృకాద్వైశ్వానరాగ్న్యధికరణకాదన్నహోమాత్సర్వజగత్తృప్తిర్భవతి. సర్వం చ జగత్ పరమేశ్వర ఏవేతి. పరమేశ్వరతృప్తిః ప్రకృతహోమస్య ఫలం పరమేశ్వర ప్రీత్యర్థమేవ హి సర్వైస్సర్వాణి కర్మాణ్యుపాసనాని చ క్రియన్తే. తస్మాన్మహదేవాస్మాత్ఫలమ్. నచ పరమేశ్వర ప్రీత్యా కిమితి వాచ్యమ్. స్వాభీష్టజ్ఞానాదిసిద్ధిరేవ ఫలమ్. స హి సర్వస్య దాతా. తస్మా ద్వైశ్వానరాగ్నావన్నహోమం కుర్యాత్. నను కిమయమన్నహోమః ప్రాణాహుతి ప్రక్షేపమాత్రరూపః యద్వా సర్వాన్న భోజనరూపః. ఆద్యే న తావన్మాత్రాత్ప్రాణతృప్తిః. అన్నపానై ర్జఠరస్యాకణ్ఠం పరిపూర్తౌ సత్యామేవ ప్రాణతృప్తిసమ్భవాత్. ద్వితీయే న తద్భోజనస్య హవిష్ట్వం స్వాహాకారపురస్సరం దీయమానద్రవ్యస్యైవ హవిష్ట్వా దితి చేదుచ్యతే. యథా అగ్నావపి స్వాహాకారపురస్సరమాజ్యాదికం హుత్వా అవశిష్టం సర్వం కేవలమగ్నౌ ప్రక్షిప్యతే తద్వదిహాపి. నైతావతా అవశిష్టస్య హవిష్ట్వా భావః. తదఙ్గత్వాదేతస్యేతి. నన్వేవం సర్వైరపి భుజ్యత ఏవౌదనమితి, కథన్తస్యా హోమత్వ మితి చేదుచ్యతే. సర్వేహి ప్రాకృతా జఠరాగ్నౌ హుతవన్తోఽప్యన్నం న విదుర్వయమన్నమగ్నౌ జుహుమ ఇతి. కిన్తు వయమేవాన్నమద్మ ఇతి మన్యన్తే. తస్మాన్న తద్భోజనస్య హోమత్వమ్. తస్మాజ్జఠరాగ్నౌ

వయం జుహుమోఽన్నమితి యే మన్యన్తే తత్కర్తృకమేవ భోజనం హోమః. క్రియైకత్వేఽపి జ్ఞానాద్గుణాతిశయః. అజ్ఞానాత్తు గుణాభావ ఇతి సర్వవిదితమేవ. ఇదం సర్వమభిప్రేత్యైవ ఉపనయనాదారభ్య భోజనప్రారమ్భే ప్రాణాహుతయః కార్యా ఇతి శిష్టై ర్ధర్మనిర్ణయః కృతః. క్రియతే చ తథా సర్వైరాస్తికైః. పరన్తు అన్ధపరమ్పరయైవ క్రియతే. నతు కోఽపి మయా జఠరాగ్నావన్నం హూయత ఇత్యనుసన్ధత్తే. అయమేవ హి విశేషః అజ్ఞప్రాజ్ఞయోః. అజ్ఞః కరోత్యేవ న తు జ్ఞానపూర్వకం కరోతి. ప్రాజ్ఞస్తు జ్ఞానపూర్వకం కరోతీతి. 332

శ్లో॥ యోఽ జానన్ జుహుయాదిమాం పరకలాం బాహ్యాగ్నిహోత్రం స నా
భస్మన్యేవ జుహోతి యస్తు విబుధస్సర్వేషు చాత్మస్వయమ్ ।
దీప్తాగ్నౌ నిహితం వ తూలమఘమస్యా యాతి నాశం ద్రుతం
స్వాత్మన్యేవ హుతం భవేచ్చ విదుషోచ్ఛిష్టం చ దత్తం వునే ॥ 333

వ్యా. నను కిమనేన భోజనే హోమత్వకల్పనేన, ప్రసిద్ధహోమ ఏవ కర్తవ్య ఇత్యత్రాహ. యః ఇమాం పరకలాముత్కృష్టాం వైశ్వానరవిద్యామజానన్ బాహ్యాగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ బాహ్యాగ్నావాజ్యాదిహోమం కుర్యాదిత్యర్థః. స నా మనుష్యః భస్మన్యేవ జుహోతి వ్యర్థమేవేదం హవనమితి భావః. యస్తు విబుధః వైశ్వానరవిద్యాభిజ్ఞః బాహ్యాగ్నిహోత్రం జుహుయాత్, సోఽయం సర్వేషు ఆత్మసు జీవేషు చకారాత్సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు చ జుహోతి. సర్వలోకస్థిత సర్వభూతస్థితసర్వాత్మసు జుహోతీతి వా. వైశ్వానరస్య సర్వాత్మత్వేన బాహ్యాగ్నేరపి వైశ్వానరాత్మకత్వాత్త్రత్ర హుతమపి సర్వాత్మసు హుతమేవేతి భావః. కిఞ్చ అస్య విదుషః అఘం పాపం దీప్తాగ్నౌ నిహితం తూలం వ ఇషీకాయాస్తూలమివ ద్రుతం నాశం యాతి. కిఞ్చ విదుషాఽనేన శునే దత్తమప్యుచ్ఛిష్టం స్వాత్మన్యేవ హుతం భవేత్. శ్వచణ్డాలాది దేహేష్వపి స్వదేహస్థస్యైవాత్మనో వైశ్వానరస్య స్థితత్వాత్. తస్మాదవిదుషామివ విదుషాం ప్రతిషిద్ధోచ్ఛిష్టదానం నాధర్మనిమిత్తమితి భావః. 333

శ్లో॥ క్షుద్బాధోపహతా యథా చ శిశవో ధాత్రీమిహోపాసతే
మాతా నోఽన్నమియం ప్రయచ్ఛతి కదేత్యేవం సమస్తం జగత్ ।
విద్వానేష కదా ను భోక్ష్యత ఇతి ప్రాజ్ఞస్య భుక్తిం స్వయం
చాన్నాదం సముపాస్త ఏవ సకలం తృప్యేద్ధి భుక్తే బుధే ॥ 334

వ్యా. కిఞ్చ బాహ్యాగ్నిహోత్రహోమో హోతురేవ యజమానస్య ఫలప్రదో న సర్వస్య. యజమానస్యాపి న తృప్తిప్రదః. అయం వైశ్వానరాగ్నిహోమస్తు విద్వత్కృత స్సర్వజగత్తృప్తికర ఇత్యద్భుతోఽయమిత్యాహ. ఇహ లోకే యథా చ క్షుద్బాధోపహతా శ్శిశవః. ఇయం మాతా నః కదా వా అన్నం ప్రయచ్ఛతి వర్తమానసామీప్యాద్వర్తమానప్రత్యయః. ఇతి ధాత్రీం జననీముపాసతే. ఏవం స్వయమన్నాదమపి సమస్తం జగత్. ఏష విద్వాన్ కదా ను భోక్ష్యతే ఇతి ప్రాజ్ఞస్య భుక్తిం

భోజనం స్వయం సముపాస్తే చిన్తయతి ప్రతీక్షత ఇత్యేతత్. హి యస్మాత్ బుధే విదుషి భుక్తే - కర్తరి క్తః. భుక్తవతి సతి సకలం జగత్ తృప్యేదేవ భోజనం కృత్వేవ తృప్యేత్. అత ఏవ విదుషా శ్రీకృష్ణేన ద్రౌపదీపాకపాత్రావలగ్నశాకలేశం భుక్త్వా తృప్తేన సతా సహస్రశిష్యసమేతో దూర్వాసా అభుక్త్వైవాతృప్యదితి కథయన్తి పౌరాణికాః. 334

శ్లో॥ యస్య జ్ఞానవశాద్భవేదధిగతం సర్వం యదప్యశ్రుతం
యచ్చాదృష్టమతర్కితఞ్చ మనసా జ్ఞేయన్తదేకన్తు సత్ ।
మృద్వస్తుప్రతిబోధతో హి సకలం మృత్కార్యమాజ్ఞాయతే
వాగాలమ్బనమేవ నామ వికృతిర్మిథ్యైవ సత్యా తు మృత్ ॥ 335

వ్యా. సమాప్తా వైశ్వానరవిద్యా. కిం బహ్వీభిర్విద్యాభిః. ఏకైవ బ్రహ్మవిద్యాఽధిగన్తవ్యా తస్యా అధిగమేన హి సర్వా విద్యా అధిగతా భవన్తి. తస్మాద్బ్రహ్మవిద్యా వక్తవ్యేత్యయముత్తరగ్రన్థ ఆరభ్యతే. నను వైశ్వానరవిద్యా బ్రహ్మవిద్యైవ వైశ్వానరస్య బ్రహ్మత్వాదితి చేత్సత్యం, సా సగుణబ్రహ్మ విద్యైవ న నిర్గుణబ్రహ్మవిద్యా. నిర్గుణబ్రహ్మవిద్యా తు వక్ష్యతే. సగుణబ్రహ్మవిద్యా యేనాధిగతా తస్యైవ నిర్గుణబ్రహ్మవిద్యాయామధికార ఇతి వైశ్వానరవిద్యానన్తరం బ్రహ్మవిద్యాకథనమితి సఙ్గతిః. కిఞ్చ ధ్యేయం జ్ఞేయం చేతి బ్రహ్మ ద్వివిధమ్. తత్ర సగుణం బ్రహ్మ ధ్యేయం నిర్గుణన్తు జ్ఞేయమితి వివేకః ధ్యేయం బ్రహ్మ తు దర్శితమిత్యధునా జ్ఞేయం బ్రహ్మ దర్శయితుం ప్రవర్తతే. నను కథం బ్రహ్మైవ జ్ఞేయం సర్వమపి ఘటపటాదికం వస్తుజాతం జ్ఞేయమేవేతి శఙ్కాయాం యస్మిన్ జ్ఞాతే సతి జ్ఞాతవ్యం నావశిష్యతే తదేవ జ్ఞేయం నత్వన్యదిత్యాహోత్తరం - **యస్యేతి**. యద్వస్తు కదాప్యశ్రుతం శ్రోత్రేన్ద్రియాన్తరైరగృహీతఞ్చ యద్వస్తు యచ్చ మనసాప్యతర్కితమచిన్తిత-మపి శబ్దాద్యద్వస్తు శ్రుతం మనసా చిన్తితఞ్చ తత్సర్వమపి వస్తుజాతం యస్య వస్తునః జ్ఞానవశా దధిగతం విదితం భవేత్. సత్ సత్యం తదేకమేవ వస్తు జ్ఞేయమ్. నత్వన్యాని మిథ్యాత్వాత్తేషామ్. నను కథమేకవస్తుజ్ఞానాత్సర్వవస్తుజ్ఞానం కథం వా తస్యైకస్యైవ సత్యత్వమత ఆహ. మృద్వస్తు-ప్రతిబోధతః మృత్పరిజ్ఞానాత్సకలం మృత్కార్యం ఘటాదికం పుంసా ఆజ్ఞాయతే పరిజ్ఞాయతే. హిః ప్రసిద్ధౌ. మృదనన్యత్వాద్ఘటాదివికారజాతస్యేతి భావః. నామ నామధేయం ఘట ఇత్యాది వాగాలమ్బనమేవ వాగ్వ్యవహారాశ్రయమేవ. నతు పదార్థాశ్రయం పదార్థస్యాభావాత్. యద్వా వాగాలమ్బనం నామైవేత్యన్వయః. వాగ్వ్యవహారమాత్రాశ్రయం నామైవ కేవలమస్తి. నతు ఘటాదిః పదార్థ ఇత్యేవకారార్థః. ఏవం వస్తుతో ఘటాదేర్వికారస్యాభావాదేవ. వికృతి ర్వికారః ఘటాదిః కార్యం మిథ్యైవ. యది ఘటాదిర్నామమాత్రత్వాన్మిథ్యా తర్హి కిమమిథ్యేత్యత ఆహ. మృత్తు మృదేకైవ సత్యా. మృద ఏవ కమ్బుగ్రీవాద్యాకారవిశేషవిశిష్టాయా ఘటాదినామభిర్వ్యవహారః. నతు మృదతిరిక్తః కశ్చన ఘటాదిపదార్థోఽస్తి. తస్మాన్మృదేవ సత్యా ఘటాదిర్మిథ్యైవ. యద్వ్యతిరేకేణ యన్నాస్తి తన్మిథ్యా. యద్వ్యతిరేకేణ యదస్తి తత్సత్యమ్. యథా రజ్జుసర్పభ్రమస్థలే రజ్జువ్యతిరేకేణ

సర్పో నాస్తీతి సర్పో మిథ్యా సర్పవ్యతిరేకేణ రజ్జురస్తీతి రజ్జుస్సత్యా. తస్మా న్మృద్ఘటదృష్టాన్తేన ఏకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానం తస్య చ సత్యత్వం తదన్యస్య చ మిథ్యాత్వమిత్యుపపద్యత ఏవ. 335

శ్లో॥ స్వర్ణస్య ప్రతిబోధనేన సకలం కేయూరహారాదికం
సౌవర్ణం విదితం భవేద్ధి వికృతం మిథ్యైవ తద్ధేమ సత్ ।
విజ్ఞానాదసితాయసశ్చ సకలం కార్ష్ణాయసం వైకృతం
విజ్ఞాతం హి భవేచ్చ తత్ర వికృతం మిథ్యైవ సత్యన్త్వయః ॥ 336

వ్యా. ఉక్తార్థస్య సుఖప్రతిబోధాయ దృష్టాన్తాన్తరే దర్శయతి – స్వర్ణస్యేతి. యద్వా యది మృద ఏకస్యా ఏవ జ్ఞానా త్సర్వవికారజ్ఞానసిద్ధిస్తర్హి సత్యా మృత్తికైవ జ్ఞేయా నత్వన్య దిత్యత్రాహ – **స్వర్ణస్యేతి**. స్వర్ణస్య సువర్ణద్రవ్యస్య ప్రతిబోధనేన సౌవర్ణం కేయూరహారాదికం సకలం విదితం భవేత్. హిః ప్రసిద్ధౌ. ఇదం సువర్ణమితి సువర్ణద్రవ్యజ్ఞానే సతి సువర్ణవికారకేయూరహారాది భూషణజ్ఞానమ్భవతి. సువర్ణద్రవ్యత్వావిశేషాత్తేషామ్. తత్ర వికృతం వికారో మిథ్యా, తద్ధేమైవ సత్ సత్యమ్. ఏవమ్. అసితాయసః కృష్ణాయసః ద్రవ్యవిశేషస్య విజ్ఞానాత్ కార్ష్ణాయసం కృష్ణాయో–మయం సకలం వైకృతం వికృతమేవ వైకృతం వికారజాతం సూచీ క్షురికాది విజ్ఞాతం భవేదేవ. తత్ర వికృతం కార్యజాతం మిథ్యైవ. అయస్తు కారణం సత్యమేవ. మృద్ద్రవ్యజ్ఞానాత్సర్వమృద్వికారజ్ఞానమ్భవతి. నతు స్వర్ణతద్వికారాదిజ్ఞానమితి స మృద్ జ్ఞేయా. ఏవం స్వర్ణద్రవ్యజ్ఞానాత్సర్వస్వర్ణవికారజ్ఞానమేవ. న మృద్వికారావిజ్ఞానమితి న స్వర్ణం జ్ఞేయం నాప్యయః కిన్తు యస్య జ్ఞానాన్నిశ్శేషం సర్వం జ్ఞాయతే తదేవైకం జ్ఞేయం తదేవ సత్యమితి. 336

శ్లో॥ జ్ఞానాత్కారణవస్తునో హి నిఖిలం కార్యం పరిజ్ఞాయతే
నామాకారమయన్తు కార్యమనృతం పూర్వోత్తరాఽ సత్త్వతః ।
సత్యం కారణమేకమేవ భవనాత్కాలత్రయేఽపి ధ్రువం
తస్మాద్బ్రహ్మ సదేకమేవ సకలం మిథ్యైవ తత్సమ్భవమ్ ॥ 337

వ్యా. దృష్టాన్తత్రయసిద్ధ మర్థమనుగతం సఙ్గృహ్యాహ. సుఖావబోధార్థం తద్వ ద్దృష్టాన్తాన్తరాభ్యూహనార్థఞ్చ **జ్ఞానాదితి** కారణవస్తునః కారణభూతస్య మృత్సువర్ణాయస్తూలాదేర్వస్తునః జ్ఞానాత్ నిఖిలం సర్వం కార్యం ఘటకేయూరఖడ్గపటాదిరూపం వస్తు పరిజ్ఞాయతే హి. తస్మా దేకకారణ–జ్ఞానాత్సర్వకార్యజ్ఞానమ్భవతీతి కారణమేకమేవ జ్ఞేయమిత్యర్థః. నామాకారమయం నామరూపా–త్మకం కార్యన్తు అనృతం మిథ్యా. తత్ర హేతుమాహ. పూర్వోత్తరాసత్త్వత ఇతి – కార్యోత్పత్తేః పూర్వం కార్యనాశాత్పశ్చాచ్చ కార్యస్యాసత్త్వాత్. యథా రజ్జుసర్పః సర్పభ్రమోదయా త్పూర్వం సర్పభ్రమనాశాదుత్తరఞ్చ నాస్తీతి మిథ్యా తద్వదితి భావః. కారణమేకమేవ సత్యం తత్ర హేతుమాహ. కాలత్రయేఽపి భవనాత్సత్త్వాత్ రజ్జువదితి భావః.

నను ఘటజన్మనాశాభ్యాం పూర్వోత్తరకాలయోర్యథా ఘటో నాస్తి, సర్పజన్మనాశాభ్యాం పూర్వోత్తరకాలయోశ్చ యథా సర్పో నాస్తి తథా ఘటజన్మకాలే సర్పజన్మకాలే చ ఘటస్సర్పోఽప్యస్త్యేవేతి మృద్రజ్జుశ్చ నాస్త్యేవేతి కథం కాలత్రయసత్త్వం కారణస్య మృదో రజ్జోర్వా. తదభావే చ తయోః కథం సత్యత్వమ్. యది తు పూర్వోత్తరాసత్త్వాత్కార్యం మిథ్యా తర్హి మధ్యకాలాసత్త్వాత్కారణమపి మిథ్యైవేతి చేన్నైవమ్. ఆదావన్తే చ యన్నాస్తి వర్తమానేఽపి తత్తథా నాస్త్యేవ. ఆదావన్తే చ యదస్తి వర్తమానేఽపి తత్తథాస్త్యేవ. తస్మాత్కాలత్రయేఽపి కారణమస్త్యేవేతి సత్యన్తత్. కాలత్రయేఽపి కార్యం నాస్త్యేవేతి మిథ్యైవ తత్. నను యది భ్రమకాలేఽపి సర్పో నాస్తి తర్హి శశశృఙ్గవత్స నైవ ప్రతీయేత. ఏవం వర్తమానకాలేఽపి యది ఘటో నాస్తి తర్హి స నైవ ప్రతీయేత యథా పూర్వోత్తరకాలయోః ఇతి చేన్నైవమ్. భ్రమాపగమానన్తరం మయా కేవలం భ్రాన్తం, రజ్జురేవేహాస్తి. నతు సర్పః కదాచిదపీత్యనుభవాద్భ్రమకాలేఽపి రజ్జుసర్పో నాస్త్యేవ. ఏవం వర్తమానకాలేఽపి మృదేవ మయా దృశ్యతే. నతు మృద్వ్యతిరేకేణ కశ్చిద్ఘట ఇతి పదార్థ ఇతి ఘటతత్త్వవిత్పురుషానుభవాద్ఘటో నాస్త్యేవ. ప్రతీతిస్తు భ్రాన్త్యా సిద్ధ్యతి. నను యస్మిన్ కాలే మృదః కమ్బుగ్రీవాద్యాకారో వర్తతే తదైవ ఘట ఇతి వ్యవహార ఇతి కృత్వా కథం ఘటాకారవతి కాలే ఘటాభావ ఇతి చేదుచ్యతే. మృదః కమ్బుగ్రీవాద్యాకారో వర్తతే న ఘటస్యేతి కమ్బుగ్రీవాద్యాకారవతీ మృదేవాస్తి, నతు ఘట ఇతి ఘటాభావ ఏవ. న చ కమ్బుగ్రీవాద్యాకారవతీ మృదేవాఽస్మాభిర్ఘట ఇతి వ్యవహ్రియత ఇతి వాచ్యమత ఏవ వాగాలమ్బనం నామైవేత్యుక్తమ్. నను నామరూపాత్మక ఏవ ఘట ఇత్యుక్తం నామరూపే చ వర్తమానకాలే స్త ఏవేతి కథం నామరూపయోర్మిథ్యాత్వమ్. యది నామరూపే సత్యే తర్హి ఘటోఽపి సత్య ఏవేతి చేన్నైవమ్. రజ్జౌ సర్పనామాకారయోరివ మృద ఘటనామాకారయోః కల్పితత్వాత్కల్పితస్య చ మిథ్యాత్వాదితి. నచ కల్పితోఽపి పదార్థస్తదానీమస్త్యేవేతి న మిథ్యేతి వాచ్యమ్. తదానీమప్యధిష్ఠానవ్యతిరేకేణ కల్పితస్యాభావాత్. న చ మృద్వ్యతిరేకేణైవ ఘటనామరూపే స్తః. మృదో ద్రవ్యత్వాన్నామ రూపయోశ్చ గుణత్వాదితి వాచ్యమ్. గుణివ్యతిరేకేణ గుణస్యాసత్త్వాత్. న హి ద్రవ్యాత్పృథగ్గుణ ఉపలభ్యతే. న చ ఘటనీలరూపం చక్షుషా పృథగేవ గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్. రూపవద్ద్రవ్యస్యైవ చక్షుషా గృహ్యమాణత్వాత్. న చ రూపంవినా ఘటస్త్వచాపి గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్. రూపాత్పృథ ద్ద్రవ్యస్యోపలభ్యమానత్వమస్మాకమిష్టమేవ. కిన్తు ద్రవ్యాత్పృథగ్రూపం నోపలభ్యత ఇతి వయం బ్రూమః. అత ఏవ ద్రవ్యం సత్యం రూపం మిథ్యేత్యుక్తమ్. యద్వ్యతిరేకేణ యన్నోపలభ్యతే తన్మిథ్యేతి సిద్ధాన్తాత్. న చ ద్రవ్యవ్యతిరేకేణ నామాస్తి. శబ్దాత్మకస్య నామ్నశ్శ్రోత్రేణ పృథగేవ గృహ్యమాణత్వాదితి వాచ్యమ్. వాచ్యాభావే వాచకస్య నిర్విషయత్వేనాభావాత్. యద్వా అకారాద్యక్షరవ్యతిరేకేణ ఘటాదినామాని న సన్తి. తాని చాక్షరాణి ధ్వనివ్యతిరేకేణ న సన్తి. స చ ధ్వనిరాకాశగుణ ఏవేతి ద్రవ్యాదాకాశాత్పృథఙ్నాస్త్యేవ శబ్దః. స చాకాశః స్వకారణాద్వ్యతిరేకేణ నాస్త్యేవేతి మిథ్యైవ నామ.

యద్వా వర్తమానకాలే కార్యమస్తు నామ. న తావతా తస్య సత్యత్వమ్. పూర్వోత్తరకాలా సత్యత్వం మిథ్యాత్వమిత్యుక్తత్వాత్. న చైవం కార్యసద్భావదశాయాం కారణాభావాత్కారణం కథం సత్యం త్రికాలాబాధ్యత్వం హి సత్యత్వమితి వాచ్యమ్. కార్యసద్భావదశాయామపి కారణసత్త్వాత్. కిం పటసద్భావకాలే తన్తుర్నాస్తి, కిం వా ఘటసద్భావకాలే మృత్తికా నాస్తి, తన్తుమృత్తికయోరేవాభావే పటఘటయోరేవాభావప్రసఙ్గాత్. తన్తుమయః పటః. మృణ్మయో హి ఘటః. తస్మాత్కాలత్రయేఽపి కారణమేకమేవాస్తి కార్యన్తు పూర్వోత్తరకాలయోర్నైవాస్తి. మధ్యకాలేపి కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి. తతః కారణమేకమేవ సత్యమ్. కార్యం సర్వం మిథ్యైవ. యథా మృత్తికైవ సత్యా ఘటాదిర్మిథ్యా. యథా చ సువర్ణమేకం సత్యం కేయూరాదిర్మిథ్యా. యథా వా అయ ఏకమేవ సత్యం ఖడ్గాదిర్మిథ్యా. న చైవతా మృత్తికాదయః పదార్థాస్సత్యా ఏవేతి భ్రమితవ్యమ్. స్వకార్యఘటాదిదృష్ట్యా సత్యత్వేఽపి తేషాం స్వకారణజలాదిదృష్ట్యా మిథ్యాత్వాత్. తథా చ కారణమేకమేవ సత్యం, కార్యం సర్వం మిథ్యైవేతి సిద్ధాన్తః. నను యది కార్యం మిథ్యా తర్హి కథమసతస్తస్య ప్రతీతిః. న హి శశవిషాణాదికం ప్రతీయతే ఇతి చేన్నైవమ్. మిథ్యాత్వం నామ నాసత్త్వం నాపి సత్త్వమ్. కిన్తు సదసదనిర్వాచ్యత్వమేవ. యస్మాత్కార్యం ప్రతీయతే తస్మా న్నాసత్. యస్మాచ్చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి తస్మాన్న సత్. అత ఏవ మిథ్యా. కారణం కార్యవ్యతిరేకేణాస్తీతి సదిత్యుచ్యతే. కార్యన్తు కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తీత్య–సదుచ్యతే. నైతావతాశశవిషాణవదస్యాసత్త్వం కార్యస్య. కిన్తు రజ్జుసర్పవదితి. యద్యపి వస్తుతః కార్యం శశవిషాణప్రాయమేవ తథాపి వ్యవహారతో న తాదృశమితి బోద్ధ్యమ్.

తస్మాదేవం కారణస్య సత్యత్వాత్కార్యస్య మిథ్యాత్వాచ్చ ఏకం బ్రహ్మైవ సత్సత్యమత ఏవ జ్ఞేయఞ్చ. సత్యం హి జ్ఞేయం ప్రాప్యత్వాయ. తత్సమ్భవం బ్రహ్మ కార్యం సకలం జగన్మిథ్యైవ. యథా రజ్జుస్సత్యా సర్పస్తత్సమ్భవో మిథ్యా యథా వా మృత్సత్యా ఘటాదిస్తత్సమ్భవో మిథ్యా తద్వదితి భావః.

నను యదర్థక్రియాకారి తత్సత్ యథా జాగ్రతి ఘటాదిః సర్పాదిశ్చ. యదర్థక్రియాకారి న భవతి తన్మిథ్యా. యథా స్వప్నే ఘటాదిః జాగ్రతి రజ్జుసర్ప, శుక్తిరజత, మరీచికోదకాదిశ్చేతి. కథం మిథ్యాత్వం జగత ఇతి చేదుచ్యతే. యదర్థక్రియాకారి తత్సత్యమితి వ్యాప్త్యసిద్ధేః, స్వాప్నికనార్యాః పురుషేణ యభ్యమానత్వాత్. స్వాప్నికసర్పేణ పురుషస్య దృశ్యమానత్వాత్. రజ్జుసర్పదర్శనాదపి పురుషస్య భీత్యా కమ్పమానత్వాత్, కూటకార్షాపణాదినాపి లోకే వ్యవహారదర్శనాత్ ఇతి. నచైవం రజ్జుసర్పవల్మీకసర్పయోరుభయోర్మిథ్యాత్వే జాగ్రత్స్వప్న ప్రపఞ్చయోర్ద్వయోరపి మిథ్యాత్వే రజ్జుసర్పాదిర్మిథ్యా వల్మీకసర్పాదిస్సత్య ఇతి కథం లోకవ్యవహారసిద్ధిరితి వాచ్యమ్. స్థిరత్వాస్థిరత్వప్రయుక్తపదార్థ భేదాద్వ్యవహారసిద్ధిరితి. మన్దాన్ధకారే ప్రతీతో రజ్జుసర్పః దీపానయనే సతి నశ్యతీత్యస్థిరత్వాన్మిథ్యేత్యుచ్యతే. ఏవంజాగ్రద్బోధేన

స్వప్నప్రపఞ్చో నశ్యతీత్యస్థిరత్వాత్స్వప్నప్రపఞ్చో మిథ్యేత్యుచ్యతే. వల్మీకసర్పాదయస్తు న తథేతి సత్యా ఇత్యుచ్యన్త ఇతి. నను జాగ్రద్బోధనాశ్యత్వాత్స్వప్నస్య రజ్జుజ్ఞాననాశ్యత్వాత్సర్పాభాసస్య చ మిథ్యాత్వమస్తు నామ. జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్తు న జ్ఞానేన నాశ్యతే కిన్తు కాలేనైవేతి కథమ్మిథ్యాత్వ మస్యేతి చేన్నైవమ్. బ్రహ్మజ్ఞాననాశ్యత్వాదస్యాపి. జాగ్రత్ప్రపఞ్చ సాక్షాత్కారదశాయాం స్వప్నప్రపఞ్చస్యేవ రజ్జుజ్ఞానదశాయాం సర్పాభాసస్యేవ బ్రహ్మసాక్షాత్కారదశాయాం ప్రపఞ్చ-స్యాప్రతీతేః. '**యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే**' దిత్యాది శ్రుతేః. బ్రహ్మజ్ఞాననాశ్యత్వ-ఞ్చాస్య జగతః బ్రహ్మణి కల్పితత్వేన బ్రహ్మవ్యతిరేకేణాభావాదేవ. తస్మాత్కారణం బ్రహ్మైకమేవ సత్యమ్. కార్యం సర్వం జగదాకాశాదిరూపం మిథ్యైవ. న చ బ్రహ్మణోఽపి కిఞ్చిత్కారణమస్తి, తద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మ నాస్తి, తస్మాద్బ్రహ్మాపి మిథ్యైవేతి వాచ్యమ్. తస్యాపి బ్రహ్మకారణస్య కిఞ్చిత్కారణమస్తి, తద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మకారణం నాస్తి, తతస్తదపి బ్రహ్మకారణమ్మిథ్యైవ-మనవస్థానాత్. తస్మాదజం బ్రహ్మైవ సర్వకారణం సత్యమ్. నను బ్రహ్మైవేత్యవధారణమయుక్తం, బ్రహ్మకార్యయోః ప్రకృతిపురుషయోః బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ సత్త్వాత్. న చ ప్రకృతిపురుషౌ బ్రహ్మకార్యభూతావేవేతి వాచ్యమ్, '**ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీ**'తి గీతావచనాత్, '**అజామేకా**' మితి శ్రుతేః, "**అజో నిత్య**" ఇతి స్మృతేశ్చ. తస్మాత్ ప్రకృతిః పురుషో బ్రహ్మ చేతి త్రయః పదార్థాస్సత్యా ఇతి చేన్నైవమ్. బ్రహ్మణ ఏవ పురి దేహే శయనాదవస్థానాత్పురుష ఇతి వ్యవహారః. యథా మహాకాశస్యైవ ఘటేఽవస్థానాద్ఘటాకాశ ఇతి వ్యవహారః తద్వత్. తస్మాన్న పురుష ఇతి కశ్చిద్బ్రహ్మాతిరిక్తః పదార్థోఽస్తి, యత్సత్యో మిథ్యా వా భవేత్. నచైవం సాఙ్ఖ్యవ త్ప్రధానపురుషౌ ద్వావేవ సత్యౌ స్త ఇతి వాచ్యమ్. యది ప్రధానం ప్రకృతిర్వా ఈశ్వరశక్తిః తర్హి శక్తిశ్శక్తిమతః పృథక్త్వేనాపృథక్త్వేన వా దుర్నిరూపైవేతి మిథ్యైవ. న హ్యగ్నిశక్తిరగ్నేః పృథగపృథగ్వా నిరూపయితుం శక్యతే. యది తు నేశ్వరశక్తిః, కిన్తు స్వతన్త్రమేవ వస్త్వన్తరమితి, తర్హి ప్రధాన-మప్రామాణికమేవ. **ఈక్షతేర్నాశబ్దమితి** శారీరకసూత్రాత్. న హి వేదాన్తేషు క్వాపి ప్రధానమితి కిఞ్చిత్తత్త్వం శ్రూయతే. నచ ప్రకృతిరితి శ్రూయత ఇతి వాచ్యమ్. '**వేదాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢా**' మితి ప్రకృతేరీశ్వరశక్తిత్వశ్రవణాత్. యద్వా ప్రకృతిపురుషావుభావపి బ్రహ్మణః కార్యభూతావేవ. "**మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతీ**" తి శ్రుతేః. "**యథాఽగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా**" ఇతి శ్రుతేశ్చ. ఏవం సాదిత్వాదేవ సాన్తత్వమాద్యన్తవత్త్వాదేవ మిథ్యాత్వఞ్చ తయోః. న చానాదిత్వశ్రుతి విరోధః. యస్య బ్రహ్మైకమేవోపాదానం తదనాది, యస్య తు న కేవలం బ్రహ్మోపాదానం తత్సాదీతి సిద్ధాన్తాత్. ప్రకృతేస్తు బ్రహ్మైకమేవోపాదానమధిష్ఠానత్వాదితి ప్రకృతిరనాదిః. జగతస్తు బ్రహ్మ మాయా చేత్యుభయముపాదానమితి సాదిత్వమితి. పురుషస్య సాదిత్వన్తు పురుషోపాధి-సాదిత్వప్రయుక్తమేవ. న తు స్వరూపప్రయుక్తమ్, పురుషస్య స్వరూపఞ్చైతన్యమేవేతి తస్యానాదిత్వాదనన్తత్వాచ్చ. ఏవం చైతన్యరూపేణానాదిః పురుషః. యద్వా బ్రహ్మణ్యధ్యస్తాపి

ప్రకృతిః కదాऽధ్యస్తా కేనాऽధ్యస్తేతి వక్తుమశక్యేత్యనాదిః. బ్రహ్మణ్యధ్యస్తం జగత్తు ప్రలయానన్తరం మాయయాధ్యస్తమితి వక్తుం శక్యత ఇతి **సాది**. ఏవం బ్రహ్మణ్యధ్యస్తత్వాదేవ ప్రకృతిర్మిథ్యా. అనధ్యస్తం హి సత్యమ్. పురుషస్తు న బ్రహ్మణ్యధ్యస్తః చైతన్యరూపత్వాదత ఏవ సత్యః. బ్రహ్మాభిన్నశ్చ. చైతన్యరూపత్వాద్బ్రహ్మణః. పురుషోపాధయోऽన్తఃకరణాని త్వధ్యస్తానీత్యుపాధిద్వారైవ పురుషస్య అధ్యస్తత్వాదికమితి బ్రహ్మైకమేవ సత్యమనధ్యస్తత్వాత్. బ్రహ్మభిన్నం సర్వమ్మిథ్యైవాధ్యస్తత్వాత్. పురుషస్తు బ్రహ్మాభిన్న ఏవ. ప్రకృతిస్తు బ్రహ్మభిన్నామిథ్యైవేతి. నను ప్రకృతిర్బ్రహ్మణ్యధ్యస్తా న భవతి హేత్వభావాదితి చేన్నైవమ్. నిర్హేతుకోऽపి బ్రహ్మణి ప్రకృత్యధ్యాసో జగద్రూపకార్యలిఙ్గే నానుమేయః. శ్రుతిప్రామాణ్యాచ్చాభ్యుపేయ ఇతి. న చైవమనధ్యస్తాం సత్యామేవ ప్రకృతిమభ్యుపగచ్ఛామ ఇతి వాచ్యమ్. తథా సత్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్. మాయామయో హి సంసారః మాయానాశం వినా న నశ్యతి. సతి మాయాఖ్యే మూలే నష్టస్యాపి సంసారతరోః పునరుదయ–ప్రసఙ్గాత్; న హి సత్యమాయాయా నాశో భవితుమర్హతి. "**తరతి శోకమాత్మవి**" దిత్యాది శ్రుతయస్సంసారస్య సమూలస్య నాశం వదన్తి. "**జ్ఞానేన తు తదజ్ఞానం యేషాం నాశిత**" మిత్యాది వచనాని చ. న హి జ్ఞాననాశ్యా మాయా అనధ్యస్తా సత్యా భవితుమర్హతి, జ్ఞాననాశ్యత్వస్య మిథ్యాత్వలక్షణత్వాత్. కిఞ్చ ప్రకృతిరియం కిం బ్రహ్మ ఉత బ్రహ్మభిన్నా. నాద్యః తస్యా నివృత్త్యనుపపత్తేః. ద్వితీయే తు తస్యాః మిథ్యాత్వం ప్రాప్త మేవ. బ్రహ్మభిన్నత్వస్య మిథ్యాత్వప్రయోజకత్వాత్. బ్రహ్మభిన్నా హి స్వప్నరథాదయశ్శుక్తిరజతాదయశ్చ మిథ్యేతి సమ్ప్రతిపన్నాః. తస్మాద్బ్రహ్మైకమేవ సత్యమనధ్యస్తత్వాత్సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానత్వేన సర్వకారణత్వాత్. యథా అనధ్యస్తా సర్పాధ్యాసాధిష్ఠానత్వేన సర్పకారణభూతా చ రజ్జుస్సత్యా తద్వత్. యథా రజ్జావధ్యస్తస్సర్పః రజ్జుకార్యం మిథ్యా తద్వత్ ఇతి స్థితమ్. 337

శ్లో॥ సృష్టేః ప్రాగిదమేకమేవ సదభూద్బ్రహ్మాऽద్వితీయం పరం
సృష్టేః ప్రాగ్ఘటవైకృతం న కిమభూన్మృత్పిణ్డ ఏవ క్షితౌ ।
సృష్టేః ప్రాగసదేవ సర్వమసతస్సఞ్జాయతే చేతి కే
మన్యన్తే తదసత్కథం సముదయేత్సద్వస్త్వసద్వస్తునః ॥ 338

వ్యా. జగత్కారణం బ్రహ్మైకమేవ సత్యమిత్యుక్తమ్. కస్మాద్ధేతోర్బ్రహ్మైకమేవ జగత్కారణ–మిత్యుచ్యతే. తత్రాహ **సృష్టేరితి** – ఇదం సర్వం జగత్ సృష్టేః ప్రాక్ సదేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. పరం బ్రహ్మైవాభూదాసీత్. సర్వం జగదుత్పత్తేః ప్రాగ్బ్రహ్మరూపేణైవాస్తీతి బ్రహ్మైవ జగత్కారణ మిత్యర్థః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. క్షితౌ ఘటవైకృతం ఘటరూపో వికారః సృష్టేః ప్రాక్ మృత్పిణ్డ ఏవ నాభూత్కిం? కిన్త్వభూదేవ. యథా ఘట ఉత్పత్తేః ప్రాక్ మృద్రూపేణైవాస్తీతి ఘటస్య కారణం మృదేవేత్యధ్యవసీయతే తద్వదిత్యర్థః. నను సృష్టేః ప్రాగ్బ్రహ్మ నాస్తి. కిన్తు శూన్యమేవాస్తీత్యత ఆహ. కే చ కే తు సృష్టేః ప్రాక్సర్వమిదమసచ్ఛూన్యమేవాసీత్. తస్మాచ్చాసత–

శ్శూన్యాత్సదిదం జగజ్జాయతే ఇతి మన్యన్తే. కిమిదం మతం సమీచీనం నేత్యాహ – తదసదయుక్తం. తత్ర హేతుమాహ. అసద్వస్తునస్సకాశాత్కథం సద్వస్తు సముదయేత్ న కథమపి. నహి వన్ధ్యాతనయాత్ప్రజా జాయతే. నాప్యభ్రారవిన్దాన్మధు స్రవతి. నాపి నరవిషాణహననేన రమ్భాతరు–ర్విదీర్యతే. నాపి మధ్యాహ్నేర్కమరీచికోదకాచ్ఛుజ్ఝాణ్డజాతిరుదేతి. తస్మాత్సత ఏవేదం జాతం న త్వసత ఇతి సిద్ధాన్తః.

నను సత ఏవేదమాసీదిత్యత్ర కోపపత్తిరితి చేదుచ్యతే. సమవాయి కారణగుణాః కార్యే సఙ్క్రామన్తీతి సమయాత్. కారణధర్మః కార్యే సఙ్క్రామతి. ఏవం సత ఉత్పన్నత్వాజ్జగతి సద్ధర్మస్య సత్తాయాస్సఙ్క్రాన్తిః. యయా జగత్సదితి ప్రతీతిః యదీదమసత ఏవాసీత్తర్హి అసత్తాయా అనుగమాజ్జగదసదిత్యేవ ప్రతీయేత. హన్త తర్హి తవ సిద్ధాన్తస్య భఙ్గ ఏవ సమ్ప్రాప్తః. జగన్మిథ్యేతి హి త్వయోక్తమితి చేన్నైవమ్. యావద్వ్యవహారం జగత్సత్యత్వస్యాస్మాక మిష్టత్వాత్. నహి వయం వ్యవహారకాలే జగన్నాస్తీతి బ్రూమః. కిన్తు పరమార్థతేవ. నచ వ్యవహారకాలేపి బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ నాస్తీత్యేవోక్తమితి వాచ్యమ్. వ్యవహారకాలే సద్రూపేణ భాసమానస్యైవ జగతః బ్రహ్మవ్యతిరేకేణా–సత్త్వం వయం బ్రూమో విచారదృష్ట్యేతి. కిఞ్చ జగత్సదితి ప్రతీతిసిద్ధమపీదం జగతస్సత్త్వం కారణబ్రహ్మ ధర్మ ఏవ న జగద్ధర్మ ఇతి కృత్వా జగత స్సకాశాత్సత్త్వస్య పృథక్కరణే మిథ్యైవ భవేజ్జగత్. యథా ఘటాన్మృదంశస్య పటాత్తన్తోశ్చ పృథక్కరణే ఘటపటయోరసత్త్వమేవ స్యాత్ తద్వత్. తస్మాత్సత ఉదితత్వాదిదం జగత్సదితి కథనం జగన్మిథ్యాత్వమేవ స్థాపయతి. నతు జగత్సత్యత్వమ్. మృద ఉదితత్వాద్ఘటో మృదితి కథనం యథా ఘటస్యాసత్యత్వమేవ స్థాపయతి తద్వదితి. తస్మాజ్జగత్సదితి ప్రతీతిబలాత్సత ఏవేదం జగజ్జాతమితి నిష్కర్షః. కిన్తత్సదితి చేదుక్తమేవ బ్రహ్మేతి.

నను జగత్సదితిప్రతీత్యా సద్రూపస్య బ్రహ్మణో జగదుపాదానకారణత్వమస్తు నామ. కిమ్పునర్జగన్నిమిత్తకారణమత ఆహ. అద్వితీయం బ్రహ్మేతి. దండచక్రసలిలకులాలాదినిమిత్త కారణసాపేక్షస్య మృద్ద్రవ్యస్య యథా ఘటోత్పాదకత్వం న తథా సాధనాన్తరసాపేక్షస్య బ్రహ్మణో జగదుత్పాదకత్వమ్. కిన్తు అద్వితీయస్యైవ బ్రహ్మణః. బ్రహ్మైవ జగతో నిమిత్తముపాదానఞ్చ న తూపాదానాద్బ్రహ్మణోఽన్యన్నిమిత్తభూతం వస్తు కిఞ్చిదస్తీత్యర్థః. కస్మాన్నాస్తి ద్వితీయమత ఆహ. ఏకమేవేతి. యస్మాత్సద్రూపం బ్రహ్మైకమేవ తస్మాదద్వితీయమిత్యర్థః. యది సృష్టేః ప్రాక్ బ్రహ్మణస్సతః సద్వస్త్వన్తరం స్యాత్తర్హి తదస్య సహాయభూతం స్యాత్ నతు తదస్తి తస్మాదసహాయమేకమేవ సద్రూపం బ్రహ్మేత్యభిప్రాయః. నను బ్రహ్మ కేవలం న జగదుత్పాదయతి. కిన్తు మాయయైవేతి బ్రహ్మణస్సహాయభూతా మాయా స్త్యేవేతి చేన్నైవమ్. బ్రహ్మనిష్ఠజగదుత్పాదన సామర్థ్యస్యైవ మాయాశబ్దార్థత్వాత్. యది కులాలస్య ఘటనిర్మాణసామర్థ్యం ఘటనిర్మాణే సహాయ ఇత్యభ్యుపేయతే తర్హి మాయాపి బ్రహ్మణో జగన్నిర్మాణే సహాయ ఇత్యభ్యుపేయతామ్.

నను కి మిదం జగత్కారణం బ్రహ్మ మాయోపాధికం యద్వా నిరుపాధికమాద్యే కథ–న్తస్యైకత్వం ద్వితీయే కథన్తస్య జగత్కారణత్వమితి చేన్నైష దోషః. మాయా బ్రహ్మణ ఏకత్వం న విఘాతయతీత్యుక్తత్వాత్ ఇతి. యద్వా సృష్టేః ప్రాగిదం జగత్సదేవాసీత్. తచ్చ సద్రూపం బ్రహ్మ ఏకమేవాద్వితీయమిత్యన్వయః. యది జగత్కారణం బ్రహ్మ సద్వస్తు తర్హి వస్తుత్వసామ్యా ద్బ్రహ్మణోఽపి సజాతీయవిజాతీయస్వగతభేదాః స్యుః. వృక్షస్య స్వగతో భేదః పత్రపుష్పఫలాదిభిః వృక్షాన్తరాత్సజాతీయః విజాతీయశ్శిలాదిభ్య ఇతి తద్వివేకః. తచ్చ భేదత్రయం ప్రతిషిధ్యతే. ఏకమేవాద్వితీయమితి విశేషణత్రయేణ. కథమ్ ఉచ్యతే. బ్రహ్మణస్సజాతీయభేదో బ్రహ్మాన్తరాద్భవతి. తచ్చ నాస్తి బ్రహ్మణ ఏకత్వాత్. న హ్యనేకాని బ్రహ్మాణి సన్తి. అనేక బ్రహ్మసత్త్వే జగత్సృష్ట్యాది–వ్యవస్థాసమ్భవాత్. విజాతీయభేదో జగతస్సకాశాద్భవతి తచ్చ సృష్టేః ప్రాక్ నాస్తి. స్వగతభేదో నిరవయవస్య నిర్వికారస్య భవితుం నార్హతి తస్మా న్నిర్భేదం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తః. ఇదమేవోక్తం శ్రుత్యన్తరే సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైత ఇతి. నను సృష్టేః ప్రాగస్త్యేవ బ్రహ్మణో విజాతీయభేదః. విజాతీయస్యాచేతనస్యావ్యక్తస్య సత్త్వాదితి చేదసకృత్పరిహృత ఏవాయం పూర్వపక్షః. అవ్యక్తం బ్రహ్మశక్తి ర్బ్రహ్మణోనఽన్యైవేతి. నన్వేవం బ్రహ్మనిష్ఠా మాయా కదాచిద్విశ్వం జనయతి కదాచిద్వర్ధయతి కదాచిన్నాశయతీతి బ్రహ్మణస్స్వగతభేదస్స్యాత్ యథా వృక్షనిష్ఠా ప్రాణశక్తిః కదాచిత్పత్రపుష్పాదీన్ జనయతి కదాచిద్వర్ధయతి కదాచిన్నాశయతీతి తద్వదితి చేన్నైవమ్. నిరవయవాసఙ్గస్వప్రకాశే బ్రహ్మణి మాయాకృతజగద్వికారసమ్బన్ధాయోగాత్. ఏతేన స్వప్రకాశస్య బ్రహ్మణః జడమాయాసఙ్గోపి మిథ్యాభూత ఏవేతి సిద్ధమ్. నను యది సృష్టేః ప్రాగ్బ్రహ్మణో నిర్భేదత్వమిదానీం సభేదత్వమేవేతి ప్రాప్త ఏవ స్వగతభేదో వికారరూప ఇతి చేన్నైవమ్. ప్రదర్శనార్థముక్తం సృష్టేః ప్రాగితి. కిన్తు సర్వదాప్యేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. నచైవం విజాతీయేన జగతేదానీం కథం బ్రహ్మణః భేదాభావ ఇతి వాచ్యమ్. యది మృదో ఘటాత్సజాతీయో విజాతీయో వా భేదస్స్యాత్తర్హి బ్రహ్మణోఽపి ప్రపఞ్చాత్స్యాత్సః. న చ జీవేభ్యశ్చేతనేభ్యశ్చేతనస్య బ్రహ్మణ ఇదానీం సజాతీయభేదస్స్యాదితి వాచ్యమ్. యది ఘటాకాశేభ్యో మహాకాశస్య సజాతీయభేద స్స్యాత్తర్హ్యయమపి స్యాత్. నచ జీవబ్రహ్మభేదేజీవగతసంసారిత్వాసంసారిత్వరూపస్వగతభేద–స్స్యాద్బ్రహ్మణ ఇతి వాచ్యమ్. జీవగతత్వాభావత్సంసారిత్వస్య. సంసారో హ్యనాత్మధర్మః. క్షుత్పిపాసే ప్రాణధర్మః, సుఖదుఃఖే మనోధర్మః, జన్మమరణాది ర్దేహధర్మ, ఇతి. తస్మాదద్వైతం సద్రూపం బ్రహ్మ.

నను జగదుత్పత్తేః ప్రాగ్జగత్ప్రాగభావేన జగత్కాలే జగదన్యోన్యాభావేన జగన్నాశే జగత్ప్రధ్వంసాభావేన చ సద్వితీయమేవ బ్రహ్మ. అథ యది కాలత్రయేపి జగన్నాస్తీత్యుచ్యతే తదా అత్యన్తాభావేన చ సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణ ఇతి కథమద్వితీయం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తసిద్ధిః. మైవమ్. సద్వస్తునస్సద్వస్త్వన్తరేణైవ సద్వితీయత్వమ్భవితుమర్హతి నాఽసద్వస్తునా. అభావో

హ్యసద్వస్తు. న చాభావస్సద్వస్త్వేవేతి వాచ్యమ్. భావభిన్నస్యాఽభావస్యాఽసద్వస్తుత్వాత్. భావో హి సద్వస్తు. **భూ సత్తాయామితి ధాతో ర్ఘఞి భావ శబ్దనిష్పత్తేః**. తస్మాద్భావస్సన్ అభావోఽసన్నేవ. న చాఽసత్యాపి సద్వితీయత్వం స్యాత్కోదోష ఇతి వాచ్యమసత్యాపి భార్యయా సద్వితీయత్వం స్యాద్బ్రహ్మచారిణోఽపత్నీకస్య చ. కిఞ్చ ఏకస్మిన్ గృహే ఘటపటౌ ద్వౌ స్తః. తత్ర ఘట ఏకః పటో ద్వితీయః తేన చ ద్వితీయేన పటేన ఘటస్సద్వితీయ ఇతి సమ్ప్రతిపన్న-మిదానీన్తు పటస్య గృహాదపకరణే ద్వితీయాభావేనాపి ఘటస్య సద్వితీయత్వం ప్రాప్తమ్. న చేష్టాపత్తిః. ద్వితీయాభావసహితస్సద్వితీయ ఇతి వాక్యస్య మాతా మే వన్ధ్యేతి వాక్యవద్విరుద్ధత్వే నాఽప్రమాణత్వాత్. నచ ఘటః పటాభావేన సద్వితీయ ఇతి వాక్యమవిరుద్ధమేవేతి వాచ్యమ్. ఏవం ఘటేన పటాఽభావోపి సద్వితీయ ఏవ. ఘటాభావశ్చ పటాభావేన సద్వితీయ ఇతి వక్తుం శక్యత ఏవ. తథాచ వస్తుశూన్యమేకం గృహమేకో ఘటో వా బహుభిరభావైః పరిపూర్యేత. తతశ్చ శూన్యం గృహం శూన్యో ఘట ఇతి ప్రతీతిరేవ లుప్యేత అభావైః పరిపూర్ణత్వాత్. ఏవ మభావత్వావిశేషాత్ శూన్యగృహే బహవో వన్ధ్యాపుత్రా ఆకాశారవిన్దాని శశవిషాణపఙ్క్తయః కూర్మరమణీదుగ్ధోదధయశ్చ వర్తన్త ఏవేత్యహో తవ పాణ్డిత్యమభావాస్తిత్వవాదినః. ఏవం విధై-రసఙ్ఖ్యేయైరపి బహుభిరభావైర్యథా ఘటాకాశస్య మఠాకాశస్య వా న సఙ్కోచాదికం తద్వన్న సద్వితీయత్వమపి బ్రహ్మణస్తైర్జగదభావైః. యస్య స్వత ఏవ సత్తా నాస్తి సోఽభావః కథమన్యస్య స్వసత్తయా ద్వితీయత్వం జనయేత్. తస్మాత్సద్వస్తునో నాసద్వస్తునా సద్వితీయత్వం యథా మరీచికోదకేనాఽసతా న భూమేః పఙ్కిలత్వమితి.

నను కిమభావ ఇతి కశ్చిత్పదార్థోఽస్తి వా న వా. ఆద్యే సత్పదార్థేన తేన బ్రహ్మ సద్వితీయమేవ. ద్వితీయే సర్వలోకశాస్త్రప్రసిద్ధస్య నాస్తీతి పదస్య నిర్విషయత్వమేవేతి చేదుచ్యతే. యథా సద్వస్తు కిం సదుతాఽసదితి వికల్పయితుం న శక్యతే వ్యాఘాతాదేవమసద్వస్త్వపీతి. తర్హి మాఽస్తు వికల్పః నాస్తీతి పదస్య కోఽర్థః. అభావోఽర్థః. తర్హి సిద్ధోఽభావపదార్థః. హన్త తర్హి వన్ధ్యాపుత్ర ఇత్యస్య కోఽర్థః వన్ధ్యాయాస్సుతోఽర్థః. తర్హి సిద్ధో మమాపి వన్ధ్యాపుత్ర-పదార్థః. నచ వన్ధ్యాపుత్రస్యానుపలభ్యమానత్వాద్వన్ధ్యాపుత్రపదార్థో న సిద్ధ ఇతి వాచ్యమభావస్యా-ప్యనులభ్యమానత్వేనాభావపదార్థాసిద్ధేః. న చానుపలబ్ధిప్రామాణ్యాదేవాభావసిద్ధిరితి వాచ్యమ్. మమాపి అనుపలబ్ధిప్రామాణ్యాదేవ వన్ధ్యాపుత్రసిద్ధిరితి. నను యథా అతీతో ఘట ఇతి వ్యవహారాన్య- థానుపపత్త్యా కాలః కల్పిత ఏవం నాస్తి ఘట ఇతి వ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా కల్ప్యతేఽభావపదార్థ ఇతి చేత్, కల్పితోఽ ప్యసన్నేవ సః. నతు కాలవత్సన్, అభావస్య సత్తాఽయోగాత్. నను భూతలాదపనీతే సతి ఘటే ఘటాభావః ప్రత్యక్ష ఇతి కథమభావో వన్ధ్యాపుత్రవదసన్నితి చే న్నైవమ్. తదానీం, భూతలమేవ ప్రత్యక్షం నతు ఘటః ప్రత్యక్ష ఇతి కృత్వా ఘటో నాస్తీత్యుచ్యతే, నతు ఘటాభావస్య ప్రత్యక్షత్వాత్. తథా సతి ఘటాభావోస్తీత్యేవ

బ్రూయాత్. నాప్యభావప్రత్యక్షే కిఞ్చిత్కరణమస్తి. రూపాద్యభావేన చక్షురాదే స్తత్కరణత్వాయోగాత్. బహిర్మనసో స్వాతన్త్ర్యేణ బాహ్యఘటాభావస్య మనఃకరణకత్వాయోగాత్. అపి చ కిం ఘటః పదార్థః. ఉత న పదార్థః. ఆద్యే ఘటాభావః పదార్థాభావ ఏవ న పదార్థః ద్వితీయే సర్వప్రమాణ–విరోధః. కిఞ్చ యది ఘటాభావః పదార్థః తర్హి తదభావః పదార్థాభావ ఏవ. తథా చ ఘటాభావాభావో న పదార్థ ఇతి స్యాత్. తచ్చానిష్టం ఘటాభావాభావస్య ఘటరూపత్వేన పదార్థత్వాత్. తస్మాదభావో న పదార్థః. అథ యది పదార్థో ద్వివిధః భావోఽభావశ్చేతి. తత్ర భావపదార్థ ఆకాశాదిరూపః అభావపదార్థః ప్రాగభావాదిరూపేణ చతుర్విధ ఇత్యుచ్యతే. తర్హి వన్ధ్యాపుత్రశశవిషాణాదయోఽ త్యన్తాభావా ఏవేతి, తేఽపి పదార్థా ఏవ. న చేష్టాపత్తిః. వన్ధ్యాపుత్రాది పదార్థవిలక్షణోఽభావ పదార్థ ఇతి హి తవాభ్యుపగమః. యది సోఽభ్యుపగమ ఇదానీం త్యజ్యతే తర్హి వన్ధ్యాపుత్రాదివదభావ ఇతి కశ్చిత్పదార్థో నాఽస్త్యేవేతి కథ మభావేన సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణః. న చాభావ ఇతి పదార్థోస్త్యేవ. కిన్తు స పదార్థోఽసత్పదార్థః. నతు సత్పదార్థ ఇతి వాచ్యమ్. అభావస్సన్ పదార్థో న భవతీత్యస్య. అభావోఽసన్ పదార్థ ఇత్యస్య చ వాక్యస్య అభావ ఇతి కశ్చిత్పదార్థో నాస్తీత్యత్రైవ తాత్పర్యమితి. న చైవం నాస్తీతి వ్యవహారస్యావిషయత్వ–మితి వాచ్యమ్. యథా అస్తీతివ్యవహారస్య సద్వస్తు విషయః ఏవం నాస్తీతి వ్యవహారస్యాఽ సద్వస్తు భవత్యేవ విషయః. తచ్చాసద్వస్తు దర్శితమేవ వన్ధ్యాపుత్రాదిరూపమ్. నను వన్ధ్యాపుత్రో నాస్తీతి యథా వన్ధ్యాపుత్రస్య నాస్తి వ్యవహారవిషయత్వమేవం ఘటో నాస్తీతి ఘటస్యాపి నాస్తి వ్యవహారవిషయత్వమస్త్యేవేతి కృత్వా కథం నాస్తీతి వ్యవహారస్యాసద్వస్తువిషయత్వమేవేతి నియమసిద్ధిరితి చేదుచ్యతే. ఘటో నాస్తీతి వ్యవహారవిషయో ఘటః కిం సన్ ఉతా సన్. ఆద్యే కథం సతస్తస్య నాస్తి వ్యవహార విషయత్వం. ద్వితీయే తు అసన్ స ఘటః వన్ధ్యాపుత్రతుల్య ఏవ. నచ తత్కాలే ఘటస్యాసత్త్వా దసన్ ఘటో ఘటో నాస్తీతి వ్యవహారస్య విషయో జాతః, వన్ధ్యాపుత్రస్తు కాలత్రయేపి నాస్తీతి కథముభయో స్తుల్యమితి వాచ్యమ్. అవచ్ఛేదకకాలభేదేపి అవచ్ఛేద్యాభావాభేదాత్ ప్రాగభావాదీనాం చతుర్ణామప్యభావానాం న హ్యాభావాంశే విశేషః. యథా ఘటప్రాగభావ పటప్రాగభావాదీనాం ప్రాగభావంశేఽ విశేషః తద్వత్. తస్మాదౌపాధిక ఏవాభావభేదో న తు స్వాభావికః. ఏవమభావస్యైకత్వాదేవ ప్రాగభావోఽనాదిస్సాన్తః ప్రధ్వంసాభావస్సాదిరనన్త ఇత్యాదిభేదకల్పనమయుక్తమేవ. స చైకవిధోప్యభావః వన్ధ్యాపుత్రాదిరూప ఏవేతి. నను వన్ధ్యాపుత్రాదివిషయ ఏవాభావో న తు తద్రూప ఇతి చేన్నైవమ్. అభావస్యాఽభావ ఏవ విషయో భవతి న తు భావః. న హి నాస్తీతి వ్యవహారస్య సద్వస్తువిషయో భవతి. నాప్యస్తీతి వ్యవహార–స్యాసద్వస్తు. తస్మాత్ నాస్తీత్యభావవ్యవహారవిషయం వస్తు అభావ ఏవ. తదేవం వన్ధ్యాపుత్రా–దిరూపాసత్పదార్థ ఏవాభావపదాభిధేయ ఇతి స్థితమ్.

తస్య చాసద్వస్తునః కదాచిదపి సత్తా న యుజ్యతే. నాపి సద్వస్తునోఽసత్తా. '**నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సత**' ఇతి గీతావచనాత్. సదసద్భావయోర్విరోధాచ్చ న సామానాధికరణ్యమ్ - తస్మాత్సత్సదేవ. అసదసదేవ. తచ్చ సద్వస్తు దర్శితం బ్రహ్మేతి. నను నాయం నియమో యుజ్యతే. ఇదానీం సతోఽపి వస్తునః పితృపితామహాదేర్ఘటపటాదేశ్చ కాలాన్తరే అసత్త్వాపత్తేః. ఇదానీమసతోఽపి పుత్రపౌత్రాదేర్ఘటపటాదేశ్చ కాలాన్తరే సత్త్వాపత్తేరితి చే న్నైవమ్. భౌతికానాం పితృపుత్రాదీనాం ఘటపటాదీనాఞ్చ ఉత్పత్తేః ప్రాక్ నాశాత్పశ్చాచ్చ భూతరూపేణ సత్త్వాత్ తేషాం చ భూతానాం పృథివ్యాదీనాం సృష్టేః ప్రాక్ప్రలయాదూర్ధ్వం చ బ్రహ్మరూపేణ సత్త్వాన్నాసతో జన్మ నాపి సతో నాశ ఇతి. నను భౌతికానాం భూతపరిణామత్వా దస్తు భూతరూపేణ సత్త్వం కథమ్పున ర్బ్రహ్మపరిణామానాం భూతానాం బ్రహ్మరూపేణ సత్త్వ మితి చేదుచ్యతే. మాయావచ్ఛిన్నబ్రహ్మపరిణామభూతాన్యేవ భూతానీతి. యద్వా రజ్జువివర్తస్య సర్పస్య యథా రజ్జురూపేణ సత్త్వమేవం బ్రహ్మవివర్తస్య భూతచయస్య బ్రహ్మరూపేణ సత్త్వమవిరుద్ధమితి. తస్మాద్ఘటపటాదిసర్వస్యవికారేషు మృదివ పృథివ్యాదిసర్వస్వవికారేషు అనుగత మస్తి కారణం బ్రహ్మ సద్రూపమ్. తత ఏవ మృద్ఘట ఇతివత్సన్ ఘట ఇతి ప్రతీతిః. తదేవ సత్యమ్. తతోఽ న్యన్మిథ్యైవ. కిన్తతోఽన్యదితి చేత్ నామ రూపఞ్చ. తే ఏవ జగత్పదార్థః. తే చాసద్బుద్ధివిషయత్వా-దసతీవ. తయోస్సత్త్వన్తు భ్రాన్తిసిద్ధమేవ. నచ సృష్టేః ప్రాక్ప్రలయాదూర్ధ్వం చ నామరూపయో-రసత్త్వేనాసద్బుద్ధి విషయత్వేఽపి మధ్యే సత్త్వేన సద్బుద్ధివిషయత్వమేవేతి వాచ్యమ్. నామాస్తి రూపమస్తీతి వ్యవహారస్య సతో నామరూపయోశ్చ తాదాత్మ్యాధ్యాస ప్రయుక్తత్వాత్. నామరూపానుగతం సద్వస్త్వేవ సద్బుద్ధేర్విషయః. యుక్తఞ్చేదమ్. నహి ఘట బుద్ధేః పటో భవతి విషయః, నాపి నామబుద్ధే రూపం భవతి విషయః, రూపబుద్ధేర్వా నామ. తథా చ సద్బుద్ధివిషయత్వాన్నామరూపే సతీ ఇతి దుర్వచమ్. స్థాణోః పురుషబుద్ధివిషయత్వవ-న్నామరూపయోస్సద్బుద్ధివిషయత్వస్య అవివేక ప్రయుక్తత్వాత్. యథా స్థాణుపురుషయోర్వివేకే కృతే స్థాణుః పురుషో న భవతి పురుషో వా న స్థాణురేవం నామరూపయోస్సతశ్చ వివేచనే కృతే నామరూపే సద్వస్తు న భవతః. సచ్చ నామరూపే న భవతి. తస్మాత్సతో వివేచితమిదం జగదసదేవ. అసతశ్చ జగతో వివేచితం బ్రహ్మ సదేవ. అవివేకాత్తు జగదస్తీతి వ్యవహారః. ఏవమవివేకాదపి అభావోఽస్తీతి వ్యవహారో న సిద్ధ్యతి. అభావస్య సత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా యోగాత్. న హి మాతా మే వన్ధ్యేతి వ్యవహారోఽవివేకాదపి సిద్ధ్యతి ఏవం సత్తాదాత్మ్యాధ్యాసార్హత్వాదేవ జగదిదం న వన్ధ్యాపుత్రవదసత్పదార్థః. కిన్తు రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాపదార్థ ఇత్యుచ్యతే. అత ఏవ జగతా వన్ధ్యాపుత్రాదినా వా న సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణః.

నను సత ఇదముదితం సదేవ. కార్యకారణయోస్సాలక్షణ్యాన్న త్వసత్. కథమసతస్స-జ్జాయేతేతి శ్రుత్యైవ ప్రకృతయా జగత్సదిత్యుక్తత్వాచ్చేతి చేన్నైవమ్. కిమిదం త్వ యోచ్యమానం

జగతస్సత్త్వం త్రికాలాబాధ్యత్వం యద్వా ప్రతీయమానత్వమ్. నాద్యమ్ సత ఉదితస్య సతి లీనస్య చ జగతః కాలత్రయవర్తిత్వా యోగాత్. కాలత్రయవర్తినః కథం జన్మలయౌ. ద్వితీయ మస్మాకమిష్టమేవ ప్రతీతిదశాయామస్తి హి జగద్రజ్జుసర్పవత్. ఏవంప్రాతిభాసికత్వాదేవేదం జగన్మిథ్యేత్యుచ్యతే. నచ రజ్జుసర్పాదయ ఏవ ప్రాతిభాసికాః జగత్తు వ్యావహారికమేవేతి వాచ్యమ్. వ్యవహారప్రతీతి ప్రతిభాసపదానామేకార్థవాచిత్వాత్. శుక్తిరజతసత్యరజతయో ర్వైలక్షణ్యార్థన్తు వ్యవహారప్రతిభాసయోర్భేదః కల్పితః స్థిరప్రతీతిర్వ్యవహారః అస్థిరప్రతీతిః ప్రతిభాస ఇతి. తస్మా త్సత ఉదితమిదం న సత్. కార్యకారణయోస్సాలక్షణ్యనియమస్తు రజ్జుసర్పస్థలే భగ్నః. కేనచిద్రూపేణ సాలక్షణ్యమప్యస్తి చ. కిఞ్చ సత ఉదితమిదమిత్యనేనైవ జగతస్సత్త్వం ప్రతిషిధ్యతే. ఉదయాత్ప్రాగేవ సత్త్వే కథమ్పునరుదితత్వమ్. ఉదయాత్ప్రాగసత్త్వే తు కథస్తస్య సత్త్వమితి. తస్మాదుదితత్వాదేవ జగదిదం న సత్. సతో జన్మాయోగాదితి. నను సూక్ష్మరూపేణోదయాత్ప్రాక్స్వకారణే వర్తమానమేవ కార్యం కారకవ్యాపారవశాత్పునః స్థూలరూపేణోత్పద్యతే బీజే సూక్ష్మ రూపేణ వర్తమానస్తరురివ న త్వత్యన్తమేవాసన్. అన్యథా ఘటాదపి పటోత్పత్తిప్రసఙ్గాదితి చే న్నైవమ్. కారణే స్వానురూపకార్య-జననశక్తిరస్తి న తు కార్యమ్. న హి భిన్నే బీజే సూక్ష్మోఽపి తరుర్దృశ్యతే. నచ తామేవ శక్తిం వయం సూక్ష్మం కార్యమితి బ్రూమ ఇతి వాచ్యమ్. కార్యజననశక్తేః కార్యత్వేన వ్యవహారాయోగాత్. నచ బీజే యది సూక్ష్మరూపేణ తరుర్నాస్తి తర్హి బీజస్యైవ వృక్ష జననశక్తిరస్తీతి కథం నియమ ఇతి వాచ్యమ్. సూక్ష్మరూపేణాస్తిత్వపక్షేఽపి బీజ ఏవ తరుస్సూక్ష్మరూపేణాస్తీతి కథం నిమయ-సిద్ధిః. నచ తరుజన్యత్వాద్బీజస్య తత్సిద్ధిరితి వాచ్యమ్. తరావేవ సూక్ష్మరూపేణ బీజమస్తీతి కథం నియమః. నచ బీజజన్యత్వాదితి వాచ్యమ్. తరుబీజయోరన్యోన్యాశ్రయత్వాపత్తేః. నచ తరుకారణాద్బీజాత్తరుకార్యం బీజమన్యదేవేతి నాన్యోన్యాశ్రయ ఇతి వాచ్యమ్. కిమాదౌ బీజమస్తి ఉత తరుః. న చానాదిత్వాన్నైవం చోదనీయమితి వాచ్యమ్. కార్యత్వేన బీజతర్వోరనాదిత్వా-యోగాత్. నన్వస్మత్పక్షే నియమాసిద్ధిర్దోషో భవతు. తవ పక్షే కథం నియమసిద్ధిరితి చేదుచ్యతే. ఈశ్వరశాసనాదితి. అగ్న్యాదిపదార్థానాం దాహాదిశక్తయో హీశ్వరేణ నియమితాః. తస్మాదుత్పత్తేః ప్రాక్ కార్యం సర్వం స్వేన రూపేణ సూక్ష్మరూపేణ వాఽసదేవ. న చాసత్కార్యవాదాపత్తిస్తవేతి వాచ్యమ్. న వయమసతస్సజ్జాయత ఇతి బ్రూమః, యేన అసత్కార్యవాదాపత్తిస్స్యాత్. కిన్తు సతః కారణాదేవోదేతీదమసదితి బ్రూమః. తచ్చ సర్వజగత్కారణం సద్వస్తు దర్శితమేవ ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి.

నను జగద్రూపకార్యలిఙ్గేన కారణం బ్రహ్మానుమీయతే జగదిదం సకర్తృకం కార్యత్వా ద్ఘటవదితి. తచ్చ జగద్యద్యసత్ తర్హి కథం బ్రహ్మసిద్ధిరితి చేన్నైవమ్. తం త్వౌపనిషదం పురుషమితి శ్రుతేః. **శాస్త్రయోనిత్వాదితి** సూత్రాచ్చ. శాస్త్రాదేవ బ్రహ్మసిద్ధిః. నానుమానాత్. అనుమానం హి పురుషబుద్ధికల్పితమప్రతిష్ఠితమేవ. యద్వా యావజ్జగద్బ్రహ్మణోర్వివేచనం న క్రియతే తావత్పర్యన్తం

జగత్సదేవ, జగదస్తీతి వ్యవహారాత్. తేన చ సతా జగతా బ్రహ్మసిద్ధిరితి. వస్తుతస్తు యో బ్రహ్మ సిసాధయిషతి స బ్రహ్మైవ. ఆత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వాత్తస్య చాత్మత్వాత్. అత ఏవ "**యత్సాక్షా-దపరోక్షాద్బ్రహ్మే**" తి శ్రూయతే. ఏవం నిత్యాపరోక్షత్వేన నిత్యసిద్ధే బ్రహ్మణి కథం సాధ్యత్వం న కథమపీతి కృత్వా బ్రహ్మ సాధయామీతి ప్రవృత్తిర్భ్రాన్తిరేవ. తాదృశభ్రాన్త్యపనయనా యైవ వేదాన్తశాస్త్రం ప్రవర్తితమీశ్వరేణ. తస్య చ కృత్స్నస్య శాస్త్రస్య నిష్కృష్టం తాత్పర్యమిదమేవ, "**ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే**" తి. తస్యైవ వివరణపరాణి వాక్యాన్తరాణి "**తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీ**" త్యాదీని. నహి జీవేశ్వరభేదాదీనాం సత్యత్వే ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేత్యేతదుపపద్యతే ఇతి. అథవా సృష్టేః ప్రాగిదం సదేవాభూత్. తచ్చ జగత్కారణం సద్వస్తు బ్రహ్మ వస్తుత ఏకమేవాద్వితీయమిత్యన్వయః. జగత్కారణత్వాదయో ధర్మా బ్రహ్మణి వ్యవహారార్థం మాయయా కల్పితా ఏవ. నతు వస్తుతస్సన్తి. జగత ఏవాభావాత్. కథమ్పునస్తత్కారణత్వం బ్రహ్మణః. వస్తుతస్తు నిర్ధర్మకం కేవలం చైతన్యమేవ బ్రహ్మేత్యర్థః.

నను అద్వితీయమిత్యస్య నిర్ధర్మకమిత్యర్థః. ఏకమిత్యస్య కేవలమిత్యర్థః. కథమ్పున శ్చైతన్యపదార్థలాభ ఇతి చేదుచ్యతే. యన్నిర్ధర్మకం కేవలం వస్తు తచ్చైతన్యమేవేతి. నను యత్కేవలం తత్సధర్మకమేవ. కేవలత్వస్య ధర్మత్వాదితి చేన్మైవమ్. అత ఏవ నిర్ధర్మకమితి విశేషితమ్. కేవలమిత్యనేన నాస్తి బ్రహ్మణోఽన్యద్ధర్మీత్యుచ్యతే. తతో ధర్మవత్త్వే సతి ప్రాప్తే నిర్ధర్మకమిత్యనేన తత్ప్రతిషిధ్యత ఇతి. న చైవమేవకారో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్. ధర్మరూపత్వ ప్రతిషేధార్థత్వా త్తస్య. ఏవం బ్రహ్మ న ధర్మి, నాపి ధర్మః నాపి ధర్మిసహితమితి సిద్ధమ్. న చ నిర్ధర్మకే బ్రహ్మణి నిర్ధర్మకత్వమస్తి తచ్చ ధర్మ ఏవేతి వాచ్యమ్. నిర్ధర్మకత్వస్య ధర్మాభావరూపత్వేన భావరూపత్వా-యోగాత్. భావో హి ధర్మః. నచ బ్రహ్మణి బ్రహ్మత్వస్య సద్భావాత్ న బ్రహ్మ నిర్ధర్మకమితి వాచ్యమ్. బ్రహ్మత్వస్య బ్రహ్మరూపత్వాత్. తస్మాద్ధర్మవిలక్షణం ధర్మివిలక్షణం కేవలం చైతన్యం బ్రహ్మ.

నను కేవలత్వం బ్రహ్మణో న సిద్ధ్యతి. వస్త్వన్తరరాహిత్యం హి కేవలత్వమ్. కథం తద్బ్రహ్మణస్స్యాత్. సతి కాలే సృష్టేః ప్రాక్సదేవేతి హ్యుచ్యతే. కథం కాలాభావే ప్రాగిత్యుక్తిః ఇతి చేన్మైవమ్. కాలాభావే పురేత్యుక్తిః కాలవాసనయా యుతం శిష్యం ప్రత్యేవేతి. కథమన్యథా కాలస్యాపి జన్యత్వేన కాలసృష్టేః ప్రాక్కాలసత్త్వమ్. న చ కాలోఽనాదిరనన్తశ్చేతి వాచ్యమ్. '**సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషా దధీ**' త్యాది శ్రుతేః అహోరాత్రాదికాలస్య జన్మనాశదర్శనాచ్చ. నను యదుత్పత్తేః ప్రాఙ్నాస్తి తదుత్పద్యత ఇత్యుచ్యతే. కాల ఉత్పత్తేః ప్రాఙ్నాస్తీతి వచనం వ్యాహతముత్పత్తేః ప్రాగిత్యనేనైవ కాలస్య సిద్ధత్వాత్. తస్మాదనాదిరేవ కాల ఇతి చేన్మైవమ్. కాల ఉత్పత్తేః ప్రాఙ్నాస్తీతి వచనస్య వ్యాహతత్వేఽపి కలానిమేషాహోరాత్రపక్షమాసాదయః పూర్వం న సన్తీతి వక్తుం శక్యన్త ఏవ. న చైవం కాలవిశేషాణాం సాదిత్వేఽపి కలానిమేషాహోరాత్రపక్షమాసాదయః పూర్వం న

సన్తీతి వక్తుం శక్యన్త ఏవ. న చైవం కాలవిశేషాణాం సాదిత్వేఽపి కాలసామాన్యమనాద్యేవేతి వాచ్యమ్. దర్శితవిశేషాతిరిక్తకాలసామాన్యస్యాసిద్ధేః. తస్మాన్న కాలేన సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణః.

నను ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి కిం ముక్తిదశామధికృత్యోచ్యతే యద్వా ప్రలయ దశామ్. నాద్యః సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి సృష్టిప్రాగ్దశాయాః ప్రలయాత్మికాయా ఏవేహ ప్రకృతత్వాత్. నాన్త్యః ప్రలయే సర్వద్వైతశూన్యత్వే సతి సర్వజీవానాం మోక్షస్యాయత్నసిద్ధత్వాత్ ఇతి చేదుచ్యతే. వస్తుత ఇతి పదనివేశనేన పరిహృత ఏవాయం పూర్వపక్షః. వ్యవహారతస్సద్వితీయమనేకమివాభాసమానమపి బ్రహ్మ వస్తుత ఏకమేవాద్వితీయ మితి. నను భవతు వస్తుత ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. వ్యవహారతః సృష్టేః పూర్వోత్తరకాలయోః కీదృశమితి. మాయావచ్ఛిన్నమ్. మధ్యకాలే కీదృశమ్. మాయావచ్ఛిన్నమేవ. తర్హి ప్రపఞ్చప్రలయయోః కిం వైలక్షణ్యమ్. ప్రపఞ్చే మాయా నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతా ప్రలయే త్వవ్యాకృతేతి. కిం జీవోపాధయోఽన్తఃకరణాని ప్రలయే నశ్యన్తి. న, తర్హి కథమవ్యాకృతత్వం ప్రలయే మాయాయాః. సూక్ష్మరూపేణ మాయాయాం నిలీయ సన్తి. న తు స్థూలరూపేణేతి. కిమిమాన్యన్తఃకరణాని సృష్టేః ప్రాక్ సన్తి, ఉత న. న సన్త్యేవ. కస్మాత్. సాదిత్వాత్. తర్హి సంసారోఽపి సాదిరేవ. ఓమ్. యద్యేవం కథమాదౌ జీవానాం సంసార ఆసీత్పరస్పరం భిన్నః. న హి సంసారవైచిత్ర్యహేతుకర్మ వైచిత్ర్యన్తదాస్తి ఇతి చేత్సాదిరపి సంసారః అయమిదానీం ప్రవృత్త ఇతి నిరూపయితుం న శక్యత ఇత్యనాదిరేవ. ఏవం సాదీన్యప్యన్తఃకరణాని ఇమానీదానీం సృష్టానీతి నిరూపయితుం న శక్యన్త ఏవేత్యనాదీన్యేవ. న చైవం సాదిత్వమేవమాస్త్వితి వాచ్యమ్. సృష్టిలయశ్రవణాత్. తస్మాద్ జ్ఞానం వినా న ప్రలయేఽపి లిఙ్గభఙ్గో జీవానామ్. నచైవం ప్రపఞ్చప్రలయయోరుభయోరపి బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వే కథం పరమార్థదశాయామద్వితీయత్వమితి వాచ్యమ్. ద్వితీయస్యాసత్త్వాదేవ. కస్మాద్ద్వితీయం నాస్తి తదా. ద్వితీయస్య జగతస్సమూలస్య జ్ఞానేన నాశితత్వాత్. కా సా దశా. ముక్తిరేవ. న చ ద్వైతం యేన నాశితం తస్య జ్ఞానస్య నాశకాన్తరాభావేన సత్త్వాత్తేన సద్వితీయం బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్. సర్వం కాష్ఠం దగ్ధ్వా యథా స్వయమేవ నశ్యత్యగ్నిరేవం సర్వం ద్వైతం నాశయిత్వా స్వయమేవ నశ్యతి జ్ఞానమితి. కిన్తద్ జ్ఞానమ్ ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాకారాన్తఃకరణవృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యమ్. నచ చైతన్యస్య కథం నాశ ఇతి వాచ్యమ్. వృత్తినాశాత్తత్ప్రతిఫలితచైతన్యస్యాపి నాశ ఇత్యుపచారః. యద్వా ప్రతిబిమ్బచైతన్యమిదమనిత్యమేవ బిమ్బచైతన్యమేవ నిత్యమితి. తస్మాన్ముక్తావేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. న చైకత్వస్యాభావే కథమేకమిత్యుచ్యత ఇతి వాచ్యమ్. శ్రోతుస్సఙ్ఖ్యా వాసనావిశిష్టత్వాత్తదనుసారేణ శ్రుత్యోక్తమేకమితి. న తు బ్రహ్మణ్యేకత్వమస్తీతి. నను ద్వితీయస్యాభావాద్బ్రహ్మణ్యేకత్వం కథం నాస్తీతి చేదుచ్యతే. యత్ర పదార్థద్వయం వర్తతే తత్ర ఇదమేకం ద్వితీయమిదమితి వక్తుం శక్యతే. యత్ర తు పదార్థద్వయం న వర్తతే తత్ర కథమిదమేకమితి వక్తుం శక్యతే న కథమపీతి.

నను తద్బ్రహ్మ వాఙ్మనసయోః కిం విషయముతావిషయమాద్యే కథన్తస్యాద్వితీయత్వమ్ ద్వితీయే ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి వాక్యం కథం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయే దితి చేన్మైవమ్. యది పరమార్థదశాయాం వాఙ్మనసే స్తః తర్హి తయోర్బ్రహ్మ విషయమవిషయం వేతి వికల్ప్యేత. న తు తే స్త ఇతి కథన్తద్వికల్పః. నచ మాస్తు వికల్పః కథమిదం వాక్యం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతీతి చే ద్వ్యవహారతః. కల్పితత్వాద్బ్రహ్మణి వాగ్విషయత్వమనోవిషయత్వయోః.

నను అద్వితీయం బ్రహ్మ వ్యవహారతోఽపి కథం సద్వితీయమ్భవేదితి చేత్కానుపపత్తిః వ్యవహారస్య మాయామయత్వాత్. మాయయా హి రజ్జోరపి సర్ప ఇతి వ్యవహారః. గగనస్యాపి నీలమితి వ్యవహారః. ఆత్మనోఽపి బ్రాహ్మణో మనుష్య ఇతి వ్యవహారః. న చైవం సర్వదా- ప్యద్వితీయమేవ బ్రహ్మేతి కథముచ్యతే ముక్తిదశాయామితి చేన్నైషదోషః. సర్వదాప్యద్వితీయమేవ బ్రహ్మ, వ్యవహారదశాయాం సద్వితీయమివ ప్రతిభాతి. ముక్తిదశాయాన్తు తత్ప్రతిభానమపి నాస్తీతి తథోక్తమ్.

నను కస్యేదం దశాద్వయమ్. తవైవ. కోఽహమ్. కి మాత్మాన మేవ త్వం న జానాసి. జానామి బ్రాహ్మణం దేవ దత్త మాత్మానమ్. తర్హి వ్యవహారదశా త వానుభవసిద్ధైవ. పరమార్థదశాం పృచ్ఛామి. సాపి తవైవ భవిష్యతి. కదా. శ్రవణమనననిదిధ్యాస నేషు కృతేషు సత్సు. న చ సదాపి వ్యవహార ఏవాస్తి. న తు కదాపి వ్యవహారాభావ ఇతి వాచ్యమ్. సుషుప్తిమూర్ఛాదిషు వ్యవహారాభావదర్శనాత్. కేన దృశ్యతే సుషుప్తౌ వ్యవహారాభావః. త్వయైవ. న మయా దృష్టః. యది త్వయా న దృష్టః తర్హి కథం త్వం సుషుప్తౌ వ్యవహారః కోఽపి నాసీ దితి సుప్తోత్థితస్సన్ స్మరసి. న చ సుషుప్తౌ వహమజ్ఞ ఏవ, జ్ఞానాభావాదితి వాచ్యమ్. కిం త్వయా స జ్ఞానాభావోఽ నుభూత, ఉత న. ఆద్యే తవ కథ మజ్ఞత్వం ద్వితీయే కథం జ్ఞానాభావసిద్ధిః ఇతి.

నను ముక్తిదశా కిం పరమార్థసతీ ఉతాసతీ. ఆద్యే తయా సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణః. ద్వితీయే ముక్తిదశాయా ఏవ మిథ్యాత్వే కథన్తద్దశావిషయం బ్రహ్మ సత్యం స్యాదితి చేన్మైవమ్. యది ముక్తిదశా బ్రహ్మణస్సకాశాద్భిన్నత్వేన వివక్షితా తర్హి మిథ్యైవ. న చ తస్యా మిథ్యాత్వే బ్రహ్మాపి మిథ్యా స్యాదితి వక్తుం శక్యతే. వ్యవహారదశాయా మిథ్యాత్వేఽపి తద్విషయస్య బ్రహ్మణ స్సత్యత్వాభ్యుపగమాత్. వ్యవహారదశాయామేవ హి విద్వద్భి ర్బ్రహ్మవిచారః క్రియతే. అథ యది ముక్తిదశా బ్రహ్మభిన్నేతి వివక్షితా తర్హి సత్యైవ ఇతి. నను యో ముక్తస్స కిం బ్రహ్మ, ఉతాన్యః. ఆద్యే ముక్తత్వమితి ధర్మః ప్రాప్తో బ్రహ్మణః. ద్వితీయే సద్వితీయత్వం ప్రాప్తమితి చేన్మైవమ్, '**న నిరోధో న చోత్పత్తిర్న బద్ధో న చ సాధకః, న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థ**' తేతి శ్రుతేః. బద్ధో ముక్త ఇత్యాదయస్సర్వే వ్యవహారా బ్రహ్మణి మాయయా కల్పితా ఏవేతి న ముక్తం బ్రహ్మ, నాపి బద్ధం, బన్ధపూర్వకో హి మోక్షః. బన్ధస్యైవ మిథ్యాత్వే కథమ్మోక్షస్య సత్యత్వమ్. యేన బ్రహ్మణో ముక్తత్వం స్యాత్. తస్మాన్ముక్తత్వం మోక్షాఖ్యం యది బ్రహ్మభిన్నం తర్హి మిథ్యైవ,

యది బ్రహ్మాభిన్నం తర్హి సత్యమేవేతి ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ సత్. బ్రహ్మాభిన్నం సర్వమపి ద్వైత మసత్ ఇతి సిద్ధాన్తః.

నను కార్యస్య కారణానన్యత్వనియమాత్ బ్రహ్మజన్యమిదం ద్వైతం బ్రహ్మాభిన్నం సదేవ న త్వసదితి చేత్సత్యమ్. యద్యేవమిదం ద్వైతం బ్రహ్మాభిన్నత్వేన వివక్షితం తర్హి సత్యమేవ. ఏవం బ్రహ్మాభిన్నత్వేన వివక్షితత్వాదేవ సృష్టేః ప్రాగిదం సదిత్యుక్తమ్. యది తు బ్రహ్మభిన్నత్వేన వివక్ష్యతే తర్హి మిథ్యైవ. యథా మృజ్జన్యః మృదభిన్నత్వేన వివక్షితో ఘటస్సత్యః మృద్భిన్నత్వేన వివక్షితస్తు మిథ్యైవ తద్వదితి. నను సత్యం వస్తు సర్వదా సర్వథా చ సత్యమేవ. నతు పురుషబుద్ధి వైచిత్ర్యవశాత్కదాచిదసత్యం భవితుమర్హతీతి చేత్సత్యమ్. సత్యమపి వస్తురూపాన్తరేణ గృహీతం సదసత్యమివ భవతి. యథా పిశాచాత్మనా గృహీతః స్థాణుస్సత్యోఽప్యసత్యో భవతి. తస్మాత్ సత్యాసత్యయోః పరస్పరతాదాత్మ్యాభావేఽపి సత్యేఽసత్యమితి అసత్యే సత్యమితి చ భ్రమస్స్యాదేవావివేకినామ్. కిమేతావతా ఫలితమితి చేదుచ్యతే. యది కార్యం సర్వాత్మనా కారణాదనన్యస్తర్హి కార్యకారణభేద వ్యవహారస్యైవాసిద్ధిః. కిన్తు కేనచిదంశేన కారణాదనన్యం, కేనచిదంశేన కారణాదన్యచ్చ భవతి కార్యమ్. యథా ఘటః స్వానుస్యూతమార్తికాణుపుఞ్జాం శేన స్వకారణాన్మృద్వస్తునోఽనన్యః, కమ్బుగ్రీవాద్యాకారాంశేన తస్మాదన్యశ్చ భవతి. ఏవం జగదిదం స్వానుస్యూతసత్తాంశేన బ్రహ్మణోఽనన్యత్. నామరూపాంశేన తు తస్మాదన్యచ్చ భవతి. ఏవం సతి నామరూపాపేక్షయా బ్రహ్మభిన్నమితి, సత్తాపేక్షయా బ్రహ్మాభిన్నమితి చ వివక్షితుం శక్యతే జగత్. తత్ర యదపేక్షయా బ్రహ్మభిన్నమితి జగద్వివక్ష్యతే తన్నామరూపాత్మకం జగన్మిథ్యైవ. యదపేక్షయా జగద్బ్రహ్మాభిన్నమితి వక్ష్యతే తత్సత్తారూపం జగత్తు సత్యమేవ. తథా చ సద్రూపేణ సత్యమపీదం జగత్ నామరూపాత్మనా గృహీతఞ్చేదసత్యం భవతి. ఏవం నామరూపాత్మనా గృహీతే అసత్యేఽప్యస్మిన్ జగతి పునస్సత్యమితి భ్రమోఽపి భవతి. సజ్జగదితి ప్రతీతివశాత్. విద్వాంస్తు సద్రూపేణేదం జగద్గృహీత్వా బ్రహ్మైవేదం సత్యమితి మన్యతే. నామరూపాత్మనా పరైర్గృహీతం జగత్తు అసదేవేతి మన్యతే, నామరూపయోరసత్త్వాత్. కారణే బ్రహ్మణ్యసతీ హి తే నామరూపే మాయయా కల్పితే. అత ఏవ తే బ్రహ్మభిన్నే మిథ్యాభూతే చ. తస్మాజ్జగత్యనుగతం సద్వస్త్వేవ సత్యం నామరూపాత్మకం జగత్తు మిథ్యైవ. యథా ఘటాదావనుగతో మృదంశ ఏవ సత్యః నామరూపాత్మకో ఘటాదిర్మిథ్యైవ తద్వత్. ఏవఞ్చ కారణాదనన్యం కార్యం నామ కార్యేనుస్యూతం కారణమేవేతి సిద్ధమ్. అత ఏవ తస్య కారణాభేదః. కారణం సత్యం కార్యం మిథ్యా నామ కార్యేఽనుస్యూతం కారణం సత్యం తద్భిన్నే నామరూపే మిథ్యేత్యర్థః. తస్మాత్కారణం బ్రహ్మైకమేవ సత్యమితి యుక్త ముక్తమ్. **"సదేవ సౌమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే"**తి.

నను కిం బ్రహ్మేదమజ్ఞం యద్వా సర్వజ్ఞమ్. ఆద్యే సాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానవద్బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వాయోగః. ద్వితీయే నిర్ధర్మకత్వాసిద్ధి స్సర్వజ్ఞత్వధర్మవత్త్వాదితి చేన్నైవమ్. సర్వజ్ఞమేవ

బ్రహ్మ వ్యవహారతః. పరమార్థతస్తు సర్వస్యైవాభావాత్కథం సర్వజ్ఞత్వం బ్రహ్మణః. నను బ్రహ్మణో జ్ఞానం స్వరూపమిత్యుక్తమ్. తేనైవ స్వరూపజ్ఞానేన సద్వితీయం బ్రహ్మేతి చేన్నైవమ్. ఘటస్య స్వరూపం మృదితి మృదా సద్వితీయత్వం స్యాద్ఘటస్యేతి. న హి స్వరూపాద్జ్ఞానాదతిరిక్తం బ్రహ్మ. కిన్తు తదేవ. అత ఏవ జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తం శ్రుత్యా. నను యది జ్ఞానం బ్రహ్మ తర్హి జడమేవ. జ్ఞాతురేవాజడత్వాదితి చేన్నైవమ్. జ్ఞానస్యైవ జడత్వే కథం జ్ఞానవతస్స్యాదజడత్వమ్. జ్ఞానస్య ఘటవజ్జడత్వేన ఘటవానివ జ్ఞానవానపి జడవానేవ స్యాదితి. జ్ఞాతాపి జ్ఞానేనైవ సర్వం వేత్తీతి సర్వభాసకం జ్ఞానం స్వప్రకాశమజడమేవ. నను బ్రహ్మ జ్ఞాతృ భవతి. నతు జ్ఞానమితి చే న్నైవమ్. నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమితి నిష్క్రియస్య బ్రహ్మణః జ్ఞానకర్తృత్వరూప జ్ఞాతృత్వాయోగాత్. అద్వితీయస్య బ్రహ్మణః జ్ఞానాశ్రయత్వరూపజ్ఞాతృత్వాయోగాచ్చ.

న చాద్వితీయమితి పదస్య స్వసమానద్వితీయవస్తురహితమిత్యర్థః అద్వితీయోఽయం ఘట ఇత్యాదివ్యవహారాదితి వాచ్యమ్. తాదృశే అద్వితీయే బ్రహ్మణ్యేకత్వస్యాయోగాత్. తదర్థస్య చ లాక్షణికత్వాత్. ముఖ్యార్థబాధాభావే లక్షణాయా అప్రవృత్తేశ్చ. అద్వితీయో ఘట ఇత్యత్ర ముఖ్యార్థబాధసత్త్వాల్లక్షణాయాః ప్రవృత్తిః. న చాద్వితీయమిత్యస్య అబ్రహ్మాత్మకద్వితీయవస్తురహిత మిత్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్. లక్షణయాప్యస్మాత్పదాదస్యార్థస్యానుదయాత్. అయుక్తత్వాచ్చ. కథమ్ ఉచ్యతే. అబ్రహ్మాత్మకం ద్వితీయం వస్తు నాస్తీత్యస్య బ్రహ్మాత్మకం ద్వితీయం వస్త్వస్తీతి హ్యర్థః. బ్రహ్మాత్మకం తద్వస్తు కిమపేక్షయా ద్వితీయం కిం బ్రహ్మాపేక్షయా ఉత తదన్యాపేక్షయా. నాద్యః. మృదాత్మకస్య ఘటస్య మృదపేక్షయా సద్వితీయత్వం యథా న భవతి తథా బ్రహ్మాత్మకస్య వస్తునః బ్రహ్మాపేక్షయా న సద్వితీయత్వమ్. న ద్వితీయః తదన్యస్యాద్యాప్యసిద్ధేః. నచ స్వాపేక్షయైవేతి వాచ్యమ్. ఘటాపేక్షయా ఘటస్య సద్వితీయత్వప్రసఙ్గాత్. తస్మాద్బ్రహ్మాత్మకం వస్తు బ్రహ్మైవ. న తు బ్రహ్మణో ద్వితీయమ్. బ్రహ్మణో ద్వితీయత్వే బ్రహ్మాత్మకత్వస్యైవాయోగాత్. న చ బ్రహ్మాత్మకం వస్తు న బ్రహ్మ. కిన్తు ప్రకృతిపురుషయుగలమితి వాచ్యమ్. బ్రహ్మాభిన్నస్య తద్యుగలస్య బ్రహ్మాత్మకత్వాయోగాత్. నను ప్రకృతిపురుషయోర్బ్రహ్మకార్యత్వాద్బ్రహ్మాత్మకత్వమితి మయా నోచ్యతే. కిన్తు బ్రహ్మణః ప్రకృతిపురుషాన్తరాత్మత్వాదితి చేన్నైవమ్. కిం పేటికాయాం రూపికావద్బ్రహ్మ ప్రకృతిపురుషయోరస్తి, యద్వా జగత్యాకాశవత్. నాద్యః. తథా సతి బ్రహ్మణః పరిచ్ఛిన్నత్వప్రసఙ్గాత్. ద్వితీయే ప్రకృతిపురుషయోరన్తర్బహిశ్చ సర్వం వ్యాప్య స్థితం బ్రహ్మ. **'అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత'** ఇతి శ్రుతేః. తథా చ బ్రహ్మణా వ్యాప్తం ప్రకృతిపురుషయుగలమస్తీత్యర్థః ఫలితః. సృష్టేః ప్రాక్ప్రకృతిః పురుషస్తద్వ్యాపకం బ్రహ్మ చేతి త్రయమస్తీతి వక్తవ్యే **"ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే"**తి శ్రుతిరాహేతి తవ వచనం శ్రుత్వా బాలా అపి పరిహసేయుః. ఆస్తాం స పరిహాసః. కథమ్పునర్బ్రహ్మణా ప్రకృతిపురుషౌ వ్యాప్తౌ. న తావద్దీపప్రకాశేన గృహవత్. ప్రకాశవద్బ్రహ్మణో రూపాభావాత్. నాప్యాకాశేన ఘటవత్.

ఆకాశవద్బ్రహ్మణోఽనుపలభ్యమానత్వాత్. నాప్యగ్నినా దారువత్. దారుమథనాదగ్నేరివ బ్రహ్మణః కుతశ్చిదనుదయాత్. నాపి శ్రీరామాదియశసేవ లోకత్రయమ్. నిస్స్వరూపత్వేనాతత్త్వత్వా- ద్యశసః. బ్రహ్మ హి తత్త్వమ్. నాప్యజ్ఞానేనేవ జీవః. నాహం జానామీతి ప్రతీత్యా జీవస్యాజ్ఞానావృతత్వ కల్పనేఽపి బ్రహ్మావృతత్వకల్పకప్రతీత్యభావేన తత్కల్పనానుపపత్తేః. నాపి జీవేన దేహవత్. తవ మతే జీవస్యాణుత్వేన దేహవ్యాకపత్వాసిద్ధేః. నాపి జీవధర్మభూతజ్ఞానేన దేహవత్. శిరసి మే వేదనా, పాదే మే వేద నేతి యుగపదనుభవేన లిఙ్గేన సర్వదేహవ్యాపినః జీవస్వరూపభూతస్య జీవధర్మభూతస్య వా జ్ఞానస్య కల్పనేఽపి న తథా సర్వవ్యాపి బ్రహ్మ కల్పయితుం శక్యతే లిఙ్గాభావాత్. న చ జీవేన విధృతో యథా దేహస్తిష్ఠతి తద్వత్సర్వమపి జగత్ప్రకృతి పురుషాత్మక మీశ్వరేణ విధృతం సదేవ తిష్ఠతీతి విధరణలిఙ్గేన జగతి బ్రహ్మవ్యాప్తిరనుమీయత ఇతి వాచ్యమ్. జీవాపేతస్య శరీరస్య స్థిత్యదర్శనాజ్జీవేన దేహో విధృతస్తిష్ఠతీతి వక్తుం శక్యతే. న తథా బ్రహ్మణా జగద్విధృతమితి వక్తుం శక్యమ్. బ్రహ్మాపగమేన స్థితిరహితస్య వస్తునోఽదర్శనాత్. సర్వవ్యాపి బ్రహ్మణోఽపగమాయోగాత్. సత్యపి వ్యాపిని బ్రహ్మణి మృతశరీరస్య స్థిత్యలాభాచ్చ. కిఞ్చ సావకాశం వస్తు కేనాపి వ్యాప్యేత. నిరవకాశస్తు కథం కేన వ్యాప్యతే. పురుషో హ్యణుత్వా న్నిరవకాశః. తస్మాద్బ్రహ్మణా కథం పురుషో వ్యాప్యేత.

అథ కేన రూపేణ బ్రహ్మ వ్యాప్నోతి ప్రకృతిపురుషౌ. అన్తర్యామిరూపేణ. కిమన్తర్యామిణో రూపమ్. జ్ఞానమేవ. కథన్తస్యాచేతనేషు స్థితిరధ్యవసేయా. శాస్త్రాదేవ. అగ్నిరనుష్ణోఽ ప్రకాశ ఇతివత్కథం శాస్త్రమప్యసఙ్గతార్థం బ్రూయాత్. జ్ఞానవాన్ ఘటోఽచేతన ఇతి హ్యసఙ్గతార్థం వచనమ్. నచ యస్మిన్ స్వరూపభూతం జ్ఞానమస్తి తన్నచేతనమ్. కిన్తు యస్మిన్ ధర్మభూతం జ్ఞానమస్తి తదేవ చేతనమితి నియమాత్. ఘటే ధర్మభూతజ్ఞానాభావాదచేతనో ఘట ఇతి వాచ్యమ్. ఘటే యదా స్వరూపభూతజ్ఞానమస్తి తదైవ తదాశ్రితం ధర్మభూతం జ్ఞానమప్యస్త్యేవ. నహి ధర్మభూతజ్ఞానరహితం స్వరూపభూతజ్ఞానమస్తి తతస్సచేతన ఏవ స్యాద్ఘటః. నను ధర్మభూతం జ్ఞానం స్వరూపజ్ఞానే ఏవ వర్తత ఇతి స్వరూపభూతం జ్ఞానమేవ చేతనం, తద్భిన్నం సర్వమచేతన- మేవేతి చేత్తర్హి చేతనాచేతనవ్యవహార ఏవ లోకప్రసిద్ధ ఇదానీం లుప్తః. జీవన్తో మనుష్యపశ్వాదయ- శ్చేతనాః. అజీవన్తః పాషాణఘటాదయోఽచేతనా ఇతి హి లోకవ్యవహారః. నను చేతన జీవాధిష్ఠితత్వాదేవ జీవన్మనుష్యపశ్వాదీనాం చేతనత్వవ్యవహారః. స్వత స్త్వచేతనా ఏవేతి చేత్కిం జీవోఽపి చేతనః, సత్యమ్. కుతః. జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణకశ్చేతి. తర్హి చేతనజీవాధిష్ఠితమనుష్య- పశ్వాదివచ్చేతనేశ్వరాధిష్ఠితఘటపటాదయోఽపి చేతనా ఏవ. నను చేతనాధిష్ఠితత్వమాత్రం న చేతనవ్యవహారప్రయోజకమ్. కిన్తు చేతనజీవాధిష్ఠితత్వమ్. తత్తు ఘటాదేర్నాస్తీతి చేత్తర్హి ఘటాదే- శ్చేతనేశ్వరాధిష్ఠితత్వకల్పనం వ్యర్థమ్. తథా స్వత ఏవ జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణకశ్చ జీవః కథం తాదృశేనైవేశ్వరేణ వ్యాప్యతే. తథా సతి జీవాన్తరేణాపి వ్యాప్యేతైవ. తస్మాద్ జ్ఞానస్వరూపేణ

బ్రహ్మణా ప్రకృతిపురుషౌ వ్యాప్తావితి వక్తుం న శక్యతే. నచ ధూమాగ్న్యో రివ న్యూనదేశవృత్తిత్వం వ్యాప్యత్వమధికదేశవృత్తిత్వం వ్యాపకత్వమిహ గ్రాహ్యమితి వాచ్యమ్. ప్రకృతేరేవ దేశత్వేన కథన్తస్యా న్యూనదేశవృత్తిత్వం, యేన వ్యాప్యత్వం తస్యాః. నను ఈశ్వరః ప్రకృతిపురుషయోరస్తి, ప్రకృతిర్న పురుషేశ్వరయోః. పురుషశ్చ ప్రకృతావేవాస్తి, నత్వీశ్వరే ఇతి వ్యాపక ఈశ్వరః వ్యాప్యౌ ప్రకృతిపురుషావితి చేన్నైవమ్. ఈశ్వరః ప్రకృతిపురుషయోరస్తీత్యంశస్యైవాద్యాప్యసిద్ధత్వాత్.

నను శక్తిమానీశ్వరః. సా చ శక్తిరీశ్వరానపాయినీ నానావిధా చ. తథాచ. సర్వేషు చేతనేష్వచేతనేషు చ వస్తుషు యస్యాః కస్యాశ్చిచ్ఛక్తేస్సత్త్వాచ్ఛక్తిమానీశ్వరోఽప్యస్త్యేవేతి సిద్ధ మీశ్వరవ్యాప్యత్వం ప్రకృతిపురుషయోరితి చేన్నైవమ్. సా శక్తిః కిమీశ్వరవ్యాప్యా ఉతావ్యాప్యా. ఆద్యే కిం తచ్ఛక్తివ్యాపకమీశ్వరస్వరూపమ్. ద్వితీయే కథమీశ్వరస్య సర్వవ్యాప్తిః. కిఞ్చ ప్రకృతి పురుషేశ్వరత్రయాతిరిక్తశక్తికల్పనఞ్చ స్వాభ్యుపగమవిరుద్ధమ్. నను సా శక్తిరీశ్వరాదనన్యైవేతి చేత్తర్హి స శక్తిమానపీశ్వరాదనన్య ఏవ. న చ శక్తిమానీశ్వర ఏవ, నాగ్న్యాదిః పదార్థ ఇతి వాచ్యమ్. ప్రత్యక్షవిరోధాత్. అగ్నిర్దహతీతి హి సర్వేషాం ప్రత్యక్షమ్. నచ అగ్న్యన్తర్యామిణీశ్వరే దహతి సతి అగ్నిర్దహతీతి వ్యవహారన్త్య వివేకాల్లౌకికాః కేచిత్ శాస్త్రిణశ్చేతి వాచ్యమ్. యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్ దహతి తస్యేశ్వరస్యాన్తర్యామిణః కిం రూపమ్. న చ జ్ఞానమేవేతి వాచ్యమ్. ప్రత్యుక్తత్వాత్తస్య. నను జ్ఞానస్వరూపస్యాపీశ్వరస్య జ్ఞానశక్తిః క్రియాశక్తిశ్చేతి శక్తిద్వయమస్తి. తత్ర జ్ఞానశక్తిప్రధానస్సన్ యేషు వర్తతే తే చేతనా భవన్తి. క్రియాశక్తి ప్రధానస్సన్ యేషు వర్తతే తే అచేతనా భవన్తీతి కృత్వా అగ్న్యాదిష్వచేతనత్వమాత్రేణ నేశ్వరవ్యాపిర్నాస్తీతి కల్పయితుం శక్య మితి చేన్నైవమపి. శక్తిద్వయవానీశ్వరో యేషు వర్తతే తేషు కస్యాశ్చిచ్ఛక్తేః ప్రాధాన్యేఽపి శక్త్యన్తరమప్రాధాన్యేనాస్త్యేవ. నతు సుతరాం నాస్తీతి వక్తుం శక్యతే. చేతనేష్వపి వస్తుషు క్రియాదర్శనాత్. తవ మతే కర్తా హి చేతన ఆత్మా జీవః. తస్మాద్దాహకోఽప్యగ్నిశ్చేతన ఏవ స్యాత్. ఛేదకమపి లవిత్రం చేతనమేవ స్యాత్. న త్వేతదస్తీతి కథన్తత్రేశ్వరసత్త్వాభ్యుపగమః. నచ క్రియాశక్తిదర్శనాదితి వాచ్యమ్. తస్యా వహ్న్యాద్యాశ్రయత్వమేవ, నేశ్వరాశ్రయత్వం, నిష్క్రియత్వా దీశ్వరస్య. నను శక్తిరేవేశ్వరః. నతు శక్తిమాన్. సా చ శక్తిః. క్వచిత్క్రియాజననీ క్వచిద్జ్ఞానజననీ చ సర్వత్రాస్తీతి సర్వవ్యాపకత్వ- మీశ్వరస్యేతి చేన్నైవమపి. నిస్తత్త్వా కార్యగమ్యా జడా అస్వతన్త్రా చ శక్తిః కథం బ్రహ్మ స్యాత్. కిఞ్చ ప్రకృతికార్యత్వాదిదం జగత్ప్రకృతివ్యాప్తం భవతు. ఘట ఇవ మృద్వ్యాప్తః. అచేతనాయాః ప్రకృతేశ్చేతనానధిష్ఠితత్వే సతి జగత్కర్తృత్వాయోగాత్పురుషేణ చేతనేనాధిష్ఠితా భవతు సా ప్రకృతిః దేహవత్. కుతః పునరీశ్వరాభ్యుపగమః. ఈశ్వరస్య చ వ్యాపకత్వాభ్యుపగమః. న చ చేతనోఽపి పురుషోఽస్వతన్త్ర ఇతి వాచ్యమ్. తథా సతి చేతనత్వావిశేషాదీశ్వరోఽప్యస్వతన్త్ర ఏవ స్యాత్. న చేశ్వరో న చేతనః, నాప్యచేతనః; కిన్తు విలక్షణ ఏవేతి వాచ్యమ్. చేతనాచేతనాభ్యామన్యస్య వస్తునో దుర్నిరూపత్వాత్. చేతనత్వానాక్రాన్తం వస్త్వచేతనమేవ. అచేతనత్వానాక్రాన్తం వస్తు

చేతనమేవేతి. న చ న చేతన ఈశ్వరః కిన్తు చైతన్యమేవేతి వాచ్యమ్. చైతన్యస్యైవ చేతనత్వాత్. చైతన్యం హి బుద్ధ్యాదిషు స్థితం బుద్ధ్యాదీం శ్చేతయతి. న చ దేహాదిరూపప్రకృతేః పురుషాధిష్ఠితత్వేఽపి మృత్పాషాణాదిరూపప్రకృతేరీశ్వరాధిష్ఠితత్వమితి తదర్థమీశ్వరాభ్యుపగమ ఇతి వాచ్యమ్. పురుషేణైవ తస్యా అప్యధిష్ఠితత్వాత్. న చ పురుషేణ మృదాదేరధిష్ఠితత్వే కస్మాన్న చేతనత్వం మృదాదేర్దేహాదివదితి వాచ్యమీశ్వరాధిష్ఠితత్వపక్షేఽపి సమానోఽయం దోష ఇతి. న చ పురుషస్యైవ చేతయితృత్వం నేశ్వరస్యేతి వాచ్యమ్. అచేతయితురీశ్వరత్వస్యైవాయోగాత్. ఈశ్వరశ్చేతయితుం నేష్టే ఇతి వచనం హి విరుద్ధమ్. సిద్ధాన్తే చేతనాచేతనవ్యవహారః కథమితి చేదుచ్యతే. సర్వత్రైకరూపేణావస్థితమపి పురుషాఖ్యం చైతన్యం బుద్ధిరాత్మని ప్రతిఫలయతీతి చేతనా బుద్ధిః, సా యేష్వస్తి తే చేతనా ఇత్యుచ్యన్తే. మృదాదిషు తస్యా అభావాత్తే అచేతనా ఇత్యుచ్యన్తే ఇతి. నన్వేవం యద్బుద్ధావస్తి చైతన్యం తదేవ పురుషః, యత్సర్వత్రాస్తి తదీశ్వర ఇతి చేన్నైవమ్. యదేవ బుద్ధావస్తి తదేవ సర్వత్రాప్యస్తీతి. నచ సిద్ధాన్తేఽపి సర్వత్ర చైతన్యమస్తీతి కథముచ్యత ఇతి వాచ్యమ్. భాతీతి వ్యవహారాదస్తీతి వ్యవహారాచ్చ. న చాస్మన్మతేఽపి తథైవోచ్యత ఇతి వాచ్యమ్. బ్రహ్మజన్యత్వా జ్జగతి బ్రహ్మాంశానాం సచ్చిదానన్దానామనుగతిరస్మన్మతే ఉపపద్యతే. తవ మతే తు బ్రహ్మకార్యే జగతి కథన్తదనుగమః. న చ అస్మాభిరపి జగద్బ్రహ్మకార్యమిత్యేవోచ్యత ఇతి వాచ్యమ్. కథన్తర్హి బ్రహ్మకార్యయోః ప్రకృతిపురుషయోర్బ్రహ్మవ్యాప్తిః. అనాదీ ఖలు ప్రకృతిపురుషౌ. కిఞ్చ సచ్చిదానన్దభిన్నాయాం ప్రకృతౌ బ్రహ్మాంశానుగతిరస్తు నామ. యథా కథంచిత్కథమ్పునః సచ్చిదానన్దరూపే పురుషేఽపి బ్రహ్మవ్యాప్తిః. తస్మాదీశ్వరవ్యాప్తౌ ప్రకృతి–పురుషావితి వక్తుం న శక్యతే. నను మాస్తు పురుషేశ్వరయోర్వ్యాప్యవ్యాపకభావః. ఈశ్వరవ్యాప్తా ప్రకృతిరస్తి. పురుషేశ్వరౌ ద్వౌ స్త ఇతి కథమద్వితీయత్వం బ్రహ్మణ ఇతి వాచ్యమీశ్వరవ్యాప్తా ప్రకృతిరీశ్వరాదనన్యైవ. మృద్వ్యాప్తో ఘట ఇవ మృదనన్యః. న చేశ్వరాదనుదితా ప్రకృతిః కథమీశ్వరవ్యాప్తేతి వాచ్యమీశ్వరాధ్యస్తా ప్రకృతిరీశ్వరవ్యాప్తైవేతి. పురుషస్తు ఈశ్వర ఏవ సాక్షాదితి సిద్ధమద్వితీయత్వం బ్రహ్మణః. తస్మాత్ సృష్టేః ప్రాక్పశ్చాచ్చ మాయావచ్ఛిన్నం ప్రత్యగభిన్నం సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మాస్తి. తదేవ సృష్టికాలేఽప్యస్తి. కిన్త్విదానీం జగద్రూపపరిణతమాయావచ్ఛిన్నం తదితి విశేషః. పరమార్థతస్తు ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మాస్తీతి సంక్షేపః. 338

శ్లో॥ సత్తద్బ్రహ్మ జగద్భవేయమహమిత్యాలోక్య తేజోఽసృజత్
తత్తేజోమయమమ్బు చామృతమయం సఙ్కల్ప్య తన్మేదినీమ్ ।
భూయస్తద్బ్రహదైక్షతాప్యహమిమాస్తిస్రః ప్రవిశ్యాత్మనా
జీవే నాకరవాణి రూపమభిధామేతాస్త్రివృత్త్వం గతాః ॥ 339

వ్యా. నను సదేవేదమగ్ర ఆసీదితి యదుక్తం తత్సత్యమేవ. పరన్తు తత్సత్ ప్రధానమేవ న తు బ్రహ్మ. అక్రియస్యాపరిణామినశ్చ బ్రహ్మణః జగద్రూపపరిణామాయోగాత్. నిర్వికారం

సదైకరూపం హి బ్రహ్మ. ప్రధానస్య తు సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మకస్య పరిణామిద్రవ్యస్య పరిణామ ఉపపద్యతే. నచ ప్రధానమశబ్దమితి వాచ్యమ్. 'ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశ' ఇతి శ్రుతేః. ప్రధానజగతో శ్చాచేతనయోర్బీజాఙ్కురయోరివ కార్యకారణభావశ్చ సాలక్షణ్యాదుపపన్నతరః. ప్రధానస్య బీజవత్సూక్ష్మత్వాజ్జగతో వృక్షవత్ స్థూలత్వాచ్చ యథా తరురుత్పత్తేః ప్రాగ్బీజాత్మనా వర్తతే తథా జగత్సృష్టేః ప్రాక్ప్రధానాత్మనా వర్తత ఇతీదం వచనమతీవోపపన్నమ్. తస్మాత్సదిదం వస్తు ప్రధానమేవ '**మమ యోనిర్మహద్బ్రహ్మే**' త్యాదౌ బ్రహ్మశబ్దశ్చ ప్రధానే ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రధానం బ్రహ్మశబ్దవాచ్యమేవ. ప్రధానాన్తరాభావాత్తచ్చైకమేవ వికారాభావాదద్వితీయఞ్చ తదితి శఙ్కాయా మాహ **సదితి**. తత్పూర్వోక్తం సత్ సద్రూపం బ్రహ్మ అహం జగద్భవేయమిత్యాలోక్య సఙ్కల్ప్య తేజోఽసృజత్. ప్రధానస్య తు జడస్య నాయం సఙ్కల్పస్సమ్భవతీతి సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మైవ, నతు ప్రధానమితి భావః. బ్రహ్మణో జగద్రూపపరిణామశ్చ మాయయా సమ్భవతి. మాయావచ్ఛిన్న బ్రహ్మణః జగతశ్చ కార్యకారణభావ ఉపపన్నతర ఏవ. సత్త్వేనాసత్త్వేన వా దుర్నిరూపస్య ప్రధానస్య ఈశ్వరశక్త్యాఖ్యస్య సచ్ఛబ్దవాచ్యత్వమయుక్తమ్. ప్రధానమితి తత్సాన్తరం కిఞ్చిత్ నత్వీశ్వరశక్తిరితి వచనన్తు అశ్రౌతమ్. ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిరితి శ్రుతిగతప్రధానశబ్దశ్చేశ్వరశక్తిపర ఏవ. బ్రహ్మశబ్దశ్చ ముఖ్యయా వృత్త్యా పరమేవ బ్రహ్మ వక్తి. ప్రధానన్తు లక్షణయైవ. ముఖ్యార్థే సమ్భవతి లాక్షణికార్థ స్వీకారో న న్యాయ్యః. ద్వితీయే వస్తుని పురుషే సతి ప్రధానస్యాద్వితీయత్వఞ్చ న సమ్భవతి. తస్మాత్సద్వస్తు బ్రహ్మైవ న తు ప్రధానమ్. న చ బ్రహ్మణః కథం సఙ్కల్ప ఇతి వాచ్యమ్. మాయావచ్ఛిన్నస్య జగత్కారణస్యేశ్వరాఖ్యస్య బ్రహ్మణస్సఙ్కల్పోపపత్తేః. నను ఆకాశానిలయో స్సృష్ట్యనంతరమేవ తేజసస్సృష్టత్వాత్కథమాదావేవ తేజోఽసృజదిత్యుక్తమితి చేన్నాయం దోషః. ఆలోక్యేత్యనన్తరమాకాశవాయూ సృష్ట్వేతి శేషపూరణాత్. ఏవం తేజోమయం తద్బ్రహ్మ పునరప్యాలోక్య అమ్బు జలమసృజత్. తథా అమృతమయం జలరూపాపన్నం తద్బ్రహ్మ సఙ్కల్ప్య మేదినీమసృజత్. ఏవం తేజ ఆదీని సృష్ట్వా తద్బ్రహ్మ భూయోఽప్యైక్షత సఙ్కల్పితవత్. కిమితి. అహమిమాస్తిస్రో దేవతాః తేజోఽమ్బుభూమీః జీవేనాత్మనా ప్రవిశ్య రూపమభిధాం నామ చ ఆకరవాణి ఆ సమన్తాత్కరవాణి వ్యాకుర్యామిత్యైక్షత. ఏతా స్తిస్రః త్రివృత్త్వం ప్రత్యేకం త్ర్యాత్మకత్వం గతాః ప్రాప్తా శ్చాకరవాణీత్యైక్షత. త్రివృత్కరణమిదముపలక్షణమ్. పఞ్చీకరణస్య విస్తర-స్సూత్రభాష్యేఽనుసన్ధేయః. 339

శ్లో॥ యత్సఙ్కల్పితమాత్మనా బృహదిదం తత్సత్యకామం వృథా-
ద్భూతాని త్రివృదాహితాని భువనే దృశ్యన్త ఏవాధునా ।
సూర్యాగ్నీన్దుతటిద్గ్రహర్క్ష నికరా స్తేజఃప్రసిద్ధే జల
క్షోణ్యౌ తత్ర చ రోహితం సితమథో కృష్ణం చ రూపం త్రిధా ॥ 340

వ్యా. ఇదం బృహదాత్మనా స్వేన యత్సఙ్కల్పితం తత్ సత్యకామమమోఘసఙ్కల్పమత

ఏవ వ్యథాచ్చకార. యద్వా ఆత్మనా బృహతా యత్సఙ్కల్పితం తత్సర్వం సత్యకామమిదం బృహద్వ్యథాదిత్యన్వయః. తిస్రో దేవతా జీవేనాత్మ నానుప్రవిశేశ, నామరూపే చ వ్యాచకార. తాశ్చ దేవతాస్త్రివృతశ్చకారేతి చార్థః. నను దేవతా జీవేనాత్మనానుప్రవివేశ బ్రహ్మేత్యస్య కోఽర్థః. ఉచ్యతే. అవిద్యాయామన్తఃకరణేషు వా ప్రతిబిమ్బరూపేణ ప్రవిశ్య తదవచ్ఛిన్నం భూత్వా వా వర్తతే యజ్జీవరూపం చైతన్యం తద్రూపేణ భూతాని ప్రవివేశ బ్రహ్మేత్యర్థః. న చావచ్ఛిన్నస్య ప్రతిబిమ్బస్య వా జీవస్య కథమచేతనేషు భూతేషు ప్రవేశ ఇతి వాచ్యమ్. యథా అజ్ఞానేఽచేతనే తథైవ తత్కార్యేషు భూతేష్వపి. హన్త తర్హ్యజ్ఞానే ఏవ ప్రవిశ్య స్థితస్యాన్తఃకరణోపాధికస్య జీవస్య కథమ్పునర్భూతేషు ప్రవేశ ఇహోచ్యత ఇతి చేదుచ్యతే. అజ్ఞానసంసృష్టస్య జీవస్య భూతసంసర్గ ఆసీదితి యత్స ఏవ భూతేషు ప్రవేశ ఇతి. యద్వా కారణస్య కార్యేఽనుప్రవేశసమ్భవాత్ యదా అజ్ఞానం స్వకార్యేషు భూతేష్వనుప్రవిష్టం తదైవ అజ్ఞానానుప్రవిష్టో జీవోఽప్యనుప్రవిష్ట ఏవేతి కృత్వా భూతేష్వనుప్రవిష్ట ఇత్యుక్తమ్. ఏవమనుప్రవిష్టత్వాదేవ జీవస్య భూతసంసర్గ ఆసీదజ్ఞానసంసర్గవత్. ఇదమేవోక్తం భాష్యకారైః, అనుప్రవిశ్య తేజోఽబన్నభూతమాత్రాసంసర్గేణ లబ్ధవిశేషవిజ్ఞానేతి. భూతాభిమానిదేవతా అనుప్రవివేశేతి రఙ్గరామానుజః. తన్మన్దమ్. దేవతాశరీరాణామేతావతాఽసృష్టత్వాత్. భూతాత్మకదేవతానామేవ త్రివృత్కృతత్వోపదేశాచ్చ. ఏవం బృహతా యథా సఙ్కల్పితం కృతత్వాదేవ భువనే అధునా త్రివృదాహితాని త్రివృత్కృతాన్యేవ భూతాని దృశ్యన్తే. త్రివృత్కృతత్వం భూతానామేవమ్. ఏకైకం భూతం ద్విధా ద్విధా విధాయ తత్రైకం భాగం పునర్ద్విధా విధాయ స్వస్వేతరద్వితీయాంశై ర్యోజనాద్భూతాని ప్రత్యేకం త్రిధా భవన్తి. పఞ్చీకరణన్తు ద్విధా విధాయ చైకైకం చతుర్ధా పునః స్వస్వేతరద్వితీయాంశై ర్యోజనాత్పఞ్చ పఞ్చ తే ఇతి. తత్ర త్రివృత్కృతం తేజో దర్శయతి. సూర్యాగ్నీన్దుతటిద్గ్రహర్క్షనికరాః. సూర్యః, అగ్నిః, ఇన్దుః, తటితః, గ్రహాః కుజాదయః, ఋక్షాణి, అశ్విన్యాదితారాః అవశిష్టనక్షత్రాణి చ తేషాం నికరాః తేజః. త్రివృత్కృతే జలక్షోణ్యౌ తు ప్రసిద్ధే ఏవ. యదిదం స్నానపానాద్యుపయోగి జలం తత్త్రివృత్కృతమేవ. యా చేయం గృహాద్యాధారభూతా భూమిస్సాపి త్రివృత్కృతైవ కథమ్పునర్భూతానీమాని త్రివృత్కృతానీతి నిశ్చేతుం శక్యతే అత ఆహ. తత్ర చ త్రివృత్కృతేషు భూతేషు తేషు రోహితం సితం కృష్ణఞ్చేతి త్రిధా త్రివిధం రూపం ప్రత్యేకం దృశ్యతే. త్రివృత్కరణాత్ప్రాక్ తేజసో లోహితం రూపమేకమేవ. జలస్య సితం భూమ్యాస్తు కృష్ణం పశ్చాత్తు ప్రతిభూతం రూపత్రయమితి. ఏవం త్రివృత్కరణేన ప్రత్యేకం భూతత్రయస్య రూపత్రయమాసీదితి వక్తుమేవ భూతపఞ్చకస్య పఞ్చీకరణమిహ నోక్తమ్. 340

శ్లో॥ సూర్యాగ్న్యాదిషు వాపికాప్రహితటాకాదౌ యవాదిష్వపి
ప్రత్యక్షం భువి లోహితం యదిదకం రూపం హి తత్తేజసః ।

యచ్ఛ్వేతం తదపాన్తు కృష్ణమథ యద్భూమేస్తదేతత్త్రయం
సూర్యాదేస్తు పృథక్కృతం యది తదా మిథ్యైవ సూర్యాదయః ॥ 341

వ్యా. తదేవ భూతత్రయగతం రూపత్రయం దర్శయతి. భువి సూర్యాగ్న్యాదిషు త్రివృత్కృత తేజోమయేష్విత్యర్థః. వాపికాప్రహితటాకాదౌ త్రివృత్కృతజలవికారేషు వాపీకూపతటాకాదిష్వి-త్యర్థః. యవాదిషు త్రివృత్కృతభూతమయేష్విత్యర్థః ప్రత్యక్షం య దిదక మిదం లోహితం రూపం దృశ్యతే తత్తేజసో రూపమ్. యత్ శ్వేతం దృశ్యతే తత్తు అపాం రూపమ్. అథ యత్కృష్ణం రూపం దృశ్యతే తద్భూమేః రూపమ్. అథ రూపత్రయమేవేదం సత్యమన్యన్మిథ్యైవేత్యాహ, '**బ్రహ్మ సత్యం జగన్మిథ్యే**' త్యస్యార్థస్యోపపాదనార్థమ్. తదేతత్త్రయం రూపత్రయం సూర్యాదేః సూర్యాగ్న్యాదేః వాపీకూపాదేః యవాదేశ్చేత్యర్థః. సకాశాత్ పృథక్కృతం యది తు తదా సూర్యాదయః మిథ్యైవ నిస్తత్త్వత్వాత్. న హి సూర్యాదిషు రూపాతిరిక్తం కిఞ్చిద్వస్త్వస్తి. నచ రూపం గుణః తద్వద్ద్రవ్యమితి రూపాపగమేఽపి ద్రవ్యమస్తీతి వాచ్యమ్. నామరూపాతిరిక్తజగత్పదార్థాభావాన్న రూపాతిరిక్త-ద్రవ్యాభ్యుపగమః. న హి నీరూపం ద్రవ్యమస్తి. అథవా అస్తు ద్రవ్యం, తద్భూతాత్మకమేవ, న సూర్యాద్యాత్మకమితి కృత్వా రూపపృథక్కరణాదేవ రూపాశ్రయద్రవ్యపృథక్కారస్యాపి జాతత్వాన్మిథ్యైవ సూర్యాదయ ఇతి.

అయమ్భావః మృద్ఘటాత్మనేవ త్రివృత్కృతం భూతత్రయం సూర్యాదిరూపేణ పరిణతమ్. తత్ర ఘటాన్మృదః పృథక్కరణే మృదేవాసావితి ఘటే మృద్బుద్ధికరణే కిమవశిష్యతే. మృద్వ్యతిరేకేణ న కిమపి. ఏవం సూర్యాదిభ్యః భూతత్రయస్య పృథక్కరణే భూతత్రయమేవేదమితి సూర్యాదిషు భూతత్రయబుద్ధికరణే కిమవశిష్యతే. భూతత్రయవ్యతిరేకేణ న కిమపి. తస్మాద్ఘటవత్సూర్యాది ర్మిథ్యైవ. మృద్వద్భూతత్రయం సత్యమితి. న చాత్ర రూపత్రయపృథక్కరణమేవోక్తం న భూతత్రయ-పృథక్కరణమితి వాచ్యమ్. రూపత్రయాత్మత్వాద్భూతత్రయస్య. న హి రూపత్రయం విహాయ భూతత్రయం భూతత్రయం విహాయ రూపత్రయం వా వర్తతే. 341

శ్లో॥ లోకోఽయం నిఖిలస్త్రివృత్కృతమహాభూతత్రయారబ్ధ ఇ-
త్యస్మాద్భూతమయాకృతిత్రయపృథక్కారే మృషాయమ్భవేత్ ।
వాగాలమ్బనమాత్ర ఇత్యుపగతే నామప్రపఞ్చే మృషా
భావం భూతమయాకృతిత్రయమిదం సత్యం పరం శిష్యతే ॥ 342

వ్యా. అయం నిఖిలో లోకః త్రివృత్కృతమహాభూతత్రయారబ్ధః ఇతి హేతోః అస్మాల్లోకా ద్భూతమయాకృతిత్రయపృథక్కారే భూతాత్మకరూపత్రయపృథక్కరణే కృతే సతి అయం లోకో మృషా మిథ్యా భవేత్. ప్రపఞ్చస్య నామరూపాత్మకత్వాన్నామప్రపఞ్చో రూపప్రపఞ్చ ఇతి ద్వివిధః ప్రపఞ్చః. తత్ర వాగాలమ్బనమాత్రే నామప్రపఞ్చే ఇత్యేవం మృషాభావముపగతే సతి పరం కేవలమిదం భూతమయాకృతిత్రయం సత్యం శిష్యతే భూతత్రయాత్మకం రూపత్రయమేవాస్తి.

సూర్యచన్ద్రాదయః వాపీకూపాదయః వ్రీహియవఘటపటాదయశ్చ సర్వే నామమాత్రత్వా న్మిథ్యాభూతా ఏవేత్యర్థః. 342

శ్లో॥ భుక్తాన్నస్య పురీషభావమయతే భాగో మహాన్మధ్యమో
మాంసం స్యాదణురాశయోఽన్నమయమిత్యుక్తం మనస్తద్బుధైః ।
పీతామ్బూని తు మూత్రరక్తమరుతః ప్రాణస్తదమ్భోమయ-
స్తేజోఽప్యస్థి చ మజ్జికా చ వచనం తేజోమయీ వాక్తతః ॥ 343

వ్యా. నను సర్వం జగద్భూతత్రయాత్మకమిత్యయుక్తం, మనఃప్రాణవాచామతథాత్వాదత ఆహ. భుక్తాన్నస్య మహాన్ భాగః పురీషభావమయతే. మధ్యమో భాగో మాంసం స్యాత్. అణుస్సూక్ష్మో భాగ ఆశయో మనః స్యాత్. తత్తస్మాన్మనః అన్నమయమితి బుధైరుక్తమ్. అన్నం చ పృథివీమయమేవేతి మనో భూమ్యాత్మకమేవేతి భావః. పీతామ్బూని పీతాని జలాని తు మూత్రరక్తమరుతో భవన్తి. స్థూలమధ్యమసూక్ష్మభాగభేదాత్క్రమేణేతి భావః. జలానాం స్థూలో భాగః మూత్రం, మధ్యమో రక్తం, సూక్ష్మస్తు ప్రాణ ఇతి. తత్తస్మాత్ ప్రాణః అమ్భోమయః భవతి. తేజోఽపి తైలఘృతాది చ అస్థి. మజ్జైవ మజ్జికా వచనం వాక్చ భవతి. తేజస స్థూలో భాగః అస్థి. మధ్యమో మజ్జా సూక్ష్మో వాగితి వివేకః. తతస్తస్మాద్వాక్ తేజోమయీ భవతి. ఏవం చ మనఃప్రాణవాచో నామమాత్రమేవ. భూతత్రయమేవ సత్యమ్. 343

శ్లో॥ వాక్ప్రాణాప్తమనః ప్రవిశ్య భగవాన్ జీవాత్మనా వర్తతే
సూర్యో వా సలిలాశయం ఘటమివాకాశో హృదాత్మా స చ ।
ధ్యానాదివ్యవహారవానుపరమే చిత్తస్య సుప్తావయం
స్వం ప్రాప్నోతి బృహత్పదం స్వపితి నేత్యాచక్షతే తజ్జ్ఞనాః ॥ 344

వ్యా. భూతత్రయం ప్రవివేశ బ్రహ్మ జీవేనాత్మనేతి ప్రాగుక్తమ్. తదేవ వివృణోతి **వాగితి.** భగవానీశ్వరః బ్రహ్మ జీవాత్మనా వాక్ప్రాణాప్తమనః ప్రవిశ్య వాక్ప్రాణసఙ్గతాన్తఃకరణం ప్రవిశ్య లిఙ్గం ప్రవిశ్యేత్యేతత్. వర్తతే భూతత్రయమయలిఙ్గప్రవిష్టత్వాద్భూతత్రయం ప్రవిష్టం బ్రహ్మేత్యుక్త-మితి భావః. నను భూతత్రయోత్పత్తేః ప్రాగేవ సిద్ధస్య లిఙ్గస్య కథం భూతత్రయమయత్వమితి చేద్దర్శితమేవ తత్పూర్వశ్లోకేన. నను మన ఆదీనామన్నాదయ ఆప్యాయనకారిణ ఏవేతి తదర్థః. న తు జనకా ఇతి చేత్తర్హి తత ఏవాస్తు తేషాం భూతమయత్వమ్. యద్వా అపఞ్చీకృత-పఞ్చభూతకార్యం లిఙ్గమిత్యన్యత్ర ప్రసిద్ధత్వాత్తదనురోధేన అత్రివృత్కృతభూతత్రయకార్యమేవ వాగాదిత్రయమితి సిద్ధమేవాస్య భూతమయత్వమ్. తస్మాత్ అత్రివృత్కృతం భూతత్రయం భగవానవిద్యోపాధికజీవరూపేణ ప్రవిష్టః. త్రివృత్కృతం భూతత్రయన్తు అన్తఃకరణోపాధికజీవ-రూపేణ ప్రవిష్ట ఇతి బోధ్యమ్. యద్వా భూతత్రయం ప్రవిశ్య స్థితో భగవాన్ కిం భూతత్రయే ఏవ స్థితః. యద్వా తదన్తః పునర్వ్యస్త్వన్తరే ఇత్యత ఆహ. **వాగితి.** భూతత్రయే వర్తమానం

వాక్ప్రాణాప్తమనః ప్రవిశ్య వర్తత ఇత్యర్థః. అథవా భూతత్రయం ప్రవిశ్య స్థితస్స జీవః క్వేదానీం ప్రవిశ్య స్థిత ఇత్యత ఆహ - **వాగితి** - భౌతికానాం దేహానామన్తర్యదస్తి వాక్ప్రాణాప్త మనః తత్ప్రవిశ్య స్థిత ఇతి యదుపాధిప్రవిష్టస్సన్నేవ పురా జీవో భూతత్రయం ప్రవిశ్య స్థితః తదుపాధిం ప్రవిశ్యైవేదానీమపి స్థితః. కిన్తు తదుపాధిరిదానీం భౌతికేషు దేహేషు వర్తత ఇతి భావః. యద్వా దేవమనుష్యపశ్వాదిదేహానాం నామమాత్రత్వమేవ. భూతత్రయమేవ సత్యమితి కృత్వా ఇదానీమపి జీవో భూతత్రయమేవ ప్రవిశ్య స్థితస్త్రివృత్కృతమ్. పరన్తు కిముపాధికోఽయం భూతత్రయప్రవిష్టః పురుషోఽత ఆహ **వాగితి**. లిఙ్గశరీరోపాధికస్సన్ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. వాగాదిమయేఽపి లిఙ్గే మనసః ప్రధానత్వాదుక్తం వాక్ప్రాణాప్తం మన ఇతి. నను కథం భగవానన్తఃకరణం ప్రవిశ్య వర్తత ఇత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ. సూర్యస్సలిలాశయం హృదమివేతి ప్రతిబిమ్బరూపేణేతి భావః. అవచ్ఛేదపక్ష-మాశ్రిత్య దృష్టాన్తాన్తరమాహ. ఆకాశో ఘటమివేతి. అథ బ్రహ్మైకమేవ సత్యమితి వక్తుం నాస్తి బ్రహ్మేతి వాదం సౌషుప్తికబ్రహ్మానుభవబలాత్పరిజిహీర్షన్ జీవస్య సుషుప్తౌ బ్రహ్మానుభవం దర్శయతి - హృదాత్మేతి. యద్వా భగవత ఏవాన్తఃకరణే ప్రవిష్టత్వాజ్జీవరూపేణ జీవోఽయం సాక్షాద్భగవానేవేతి వక్తుం జీవస్య బ్రహ్మభావప్రాప్తిం సుషుప్తౌ దర్శయతి. హృదాత్మేతి. హృదాత్మా మన ఉపాధికః మనోమయ ఇత్యేతత్. స చాయం జీవః జాగరస్వప్నయోః ధ్యానాదివ్యవహారవాన్ సన్. బహుధా సంసరన్నిత్యర్థః. సుప్తౌ చిత్తస్యోపరమే సతి స్వం స్వీయం బృహత్పదం బ్రహ్మస్వరూపం ప్రాప్నోతి. అసంసారిసచ్చిదానన్దమయం బ్రహ్మ భవతీత్యర్థః. తత్తదా సుషుప్తౌ జనాస్సమీపస్థాః నా పుమాన్ దేవదత్తాదిః స్వపితి నిద్రాతి ఇత్యాచక్షతే. కథయన్తి. స్వమపీతోపి గతో భవతీతి స్వపితి శబ్దనిరుక్తేరితి భావః. అత్ర హృదాత్మా స చ జాగరస్వప్నయోః ధ్యానాదివ్యవహారవాన్భవతి ఇత్యప్యన్వయో భవతి. 344

శ్లో॥ పక్షీ సూత్రసితో దిశం దిశమితోఽలబ్ధాశ్రయో బన్ధనం
ప్రాప్నోత్యేవ యథాతథా హృదుపధిర్జీవః పతిత్వాఽభితః ।
అప్రాప్తాయతనోఽ న్యతస్స్వమయతే బ్రహ్మైవ హృద్బన్ధనం
జీవాఖ్యం బృహదేకమేవ సదిదం సత్యం మృషాఽతఃపరమ్ ॥ 345

వ్యా. సదృష్టాన్తం సుషుప్తిమేవాహ - **పక్షీతి**. సూత్రసితః సూత్రబద్ధః పక్షీ దిశం దిశం నానాదిశః ఇతః గతస్సన్ క్వాప్యలబ్ధాశ్రయః అప్రాప్తాయతనః అత ఏవ పునః బన్ధనమేవ హస్తస్తమ్భాదికం ప్రాప్నోతి యథా తథా హృదుపధిర్మన ఉపాధికః జీవః అభితః పతిత్వా వ్యవహృత్య అన్యతోఽన్యత్రాఽ ప్రాప్తాయతనః అత ఏవ హృద్బన్ధనం హృద్బధ్యతే యస్మింస్తత్తథోక్తం స్వం స్వస్వరూపం బ్రహ్మైవ అయతే ప్రాప్నోతి. ఇదం సత్. జీవాఖ్యం బృహద్బ్రహ్మైకమేవ సత్యమ్. అతోఽస్మాద్బ్రహ్మణః పరమన్యత్సర్వమపి మృషైవ. ఏతేన యత్పూర్వముక్తం రూపత్రయం సత్యమితి

తదపి మిథ్యైవేతి సిద్ధమ్. న చ వ్యాఘాతః. యావద్వ్యవహారం భూతత్రయం సత్యం పరమార్థతస్తు బ్రహ్మ సత్యమిత్యవిరోధాత్ ఇతి. 345

శ్లో॥ పీతాపేన రసాదిభావమయితేనాన్నేన నిష్పాదితో
దేహోఽయం వటబీజశుఙ్గ ఇవ నాఽమూలో భవిష్యత్యయమ్ ।
అన్నమ్మూలమతోఽస్య తస్య తు జలం తేజస్తతస్తస్య సత్
సన్మూలాస్సకలాః ప్రజాస్సదయనాస్తత్సత్ప్రతిష్ఠా అపి ॥ 346

వ్యా. నను నాస్తి తద్బ్రహ్మ యదుచ్యతే సత్యమితి వదన్తం ప్రత్యాహ – **పీతాపేనేతి.** అయం దేహః. పీతాపేన పీతాభిరద్భిః. ఋక్పూరబ్ధూరితి సమాసాన్తోఽప్రత్యయః. అపాం సమూహ ఆపమితి వా. రసాదిభావమయితేన ప్రాపితేన అన్నేన వటబీజశుఙ్గ ఇవ వటకణికాయామఙ్కుర ఇవ నిష్పాదిత ఉత్పాదితః. యథా వటబీజం భువి నిక్షిప్తం జలైరార్ద్రీకృతమఙ్కురం జనయతి తథా మాతాపితృభ్యాం భుక్తమన్నం తత్పీతైరేవాద్భిశ్శోణితశుక్లాత్మనా పరిణతం సద్దేహం జనయతీత్యర్థః. ఏవమఙ్కుర ఇవ కార్యత్వాదేవాయం దేహః అమూలః నిష్కారణః న భవిష్యతి. శుఙ్గస్య బీజం యథా మూలం తథా దేహస్యాస్య కార్యత్వేనావశ్యం కిఞ్చిన్మూలం భవితుమర్హత్యేవ. నిర్మూలస్య కార్యస్య అసమ్భవాదితి భావః. అతః అస్య దేహస్య అన్నమ్మూలం భవతి. అన్ననిష్పాదితో దేహ ఇత్యుక్తత్వాత్. న చ దేహస్య సశోణితం శుక్లమేవ మూలం నత్వన్నమితి వాచ్యమ్. తస్యాన్నపరిణామత్వేనాన్నత్వాత్. తచ్చాన్నం కార్యమేవేతి. తస్యాపి కిఞ్చిన్మూలమవశ్యం భవితవ్యమ్. తదేవ దర్శయతి. తస్యాన్నస్య తు జలం మూలమ్. వృష్ట్యా వ్రీహ్యాదిసస్యోదయాత్. తస్యాపి జలస్య కార్యత్వాత్కిఞ్చిన్మూలమావశ్యకమితి తద్దర్శయతి. తతస్తస్య జలస్య తేజః మూలమ్. గ్రీష్మే సూర్యకిరణసన్తాపే సతి వర్షాసు వృష్ట్యుదయదర్శనాత్. సన్తప్తాద్దేహాత్స్వేదోదయదర్శనాత్. మేఘాత్మకస్య ధూమస్యాగ్నికార్యత్వాచ్చ. సూర్యకిరణానామేవ పర్జన్యీభూయ వర్షణమితి శ్రుతిప్రసిద్ధేశ్చ. ఇదానీం శరీరస్య తాపాధిక్యే సతి పశ్చాదేవ వృష్ట్యుదయదర్శనాచ్చ. జలస్య తేజ ఏవ మూలం తస్యాపి తేజసః కార్యత్వేన కిఞ్చిన్మూలం స్యాదిత్యత ఆహ. తస్య తేజసః సద్బ్రహ్మ మూలం సత ఉదితం తేజ ఇత్యుక్తత్వాత్. న చ బ్రహ్మణస్తేజో జాతమిత్యయమంశోఽనుభవా–నారూఢ ఇతివాచ్యమ్. తేజసః కార్యత్వేన లిఙ్గేన సాధితస్య కారణస్య బ్రహ్మణః పరోక్షస్య అనుభవారోహణాయోగాత్. న హి ధూమలిఙ్గేన సాధితో వహ్నిః ప్రత్యక్షో భవతి. నాప్యప్రత్యక్షత్వ–మాత్రేణాసన్నితి వక్తుం శక్యతే. న చాకార్యమేవ తేజ ఇతి వాచ్యమ్. దృశ్యత్వేన తేజసః కార్యత్వాత్. యద్దృశ్యం తజ్జన్యమితి హి వ్యాప్తిః. తస్మాత్ సకలాః ప్రజాః సర్వాణి భూతాని సన్మూలాః సదేవ మూలం యేషాన్తే సన్మూలాః. అత ఏవ సదయనాః సతి ఆయనం స్థితిర్యేషాన్తే తథోక్తాః. తత్తథా సత్ప్రతిష్ఠాః సతి ప్రతిష్ఠా లయో యేషాన్తే తథోక్తాశ్చ భవన్తి. మృన్మూలస్య ఘటస్య మృద్యేవ స్థితిలయయోర్దర్శనాత్. ఏవం సన్మూలత్వాదేవ సత్తాదాత్మ్యమ్ ప్రజానాం యథా మృన్మూలస్య

ఘటస్య మృద్ఘట ఇతి మృత్తాదాత్మ్యమ్. సజ్జగదితి హి ప్రతీతిః. అత ఏవ జగతస్సదేవ కారణం న తు సద్భిన్నం కిఞ్చిత్. 346

శ్లో॥ కార్యం నామ న కారణాద్భువి పరం వస్త్వస్తి కిఞ్చిత్తతః
సత్యం కారణమేవ కార్యమనృతం హేత్వాత్మనా తత్తు సత్ ।
మృత్స్నాయా న పరోఽస్తి కుమ్భ ఇతి కోఽప్యర్థః క్షితౌ మృత్తికా
సత్యా కుణ్డమథానృతం తదుదితం మృత్స్నాత్మనా తత్తు సత్ ॥ 347

వ్యా. నన్వస్తు నామ జగత్కారణం బ్రహ్మ. తదేవ సత్యమేకమన్యత్సర్వం మిథ్యేత్యస్యార్థస్య కథమభ్యుపగమోఽత ఆహ - **కార్యమితి**. భువి కార్యం నామ నామేతి ప్రసిద్ధౌ. కారణాత్పర-మన్యద్వస్తు కిఞ్చిదపి నాస్తి. తతస్తస్మాత్ కారణమేవ సత్యమ్. సత్త్వాత్. కార్యమనృతమేవ. అసత్త్వాత్. తదపి కార్యం హేత్వాత్మనా తు కారణస్వరూపేణ తు సత్సత్యమేవ. తత్ర నిదర్శన మాహ. క్షితౌ లోకే మృత్స్నాయాః పరం అన్యః కుమ్భ ఇతి కోఽప్యర్థః పదార్థః నాస్తి. మృత్తికా సత్యా. అథ తదుదితం కుణ్డం అనృతమసత్యమ్. తత్కుణ్డం మృత్స్నాత్మనా తు సత్. కార్యం స్వేన రూపేణానృతం కారణరూపేణ తు సత్యమ్. కారణన్తు సత్యమేవ సత్త్వాదితి ఫలితార్థః. 347

శ్లో॥ అన్నం సత్యమిదం శరీరమనృతం కార్యం యదన్నస్య త-
న్మిథ్యాఽన్నం జలమేవ సత్యముదకం హేతుర్యదన్నస్య తత్ ।
తేజస్సత్యమిదం మృషైవ సలిలం తేజోమయం యజ్జలం
తేజస్తచ్చ మృషా సతస్సముదితం సత్యన్తు సత్కేవలమ్ ॥ 348

వ్యా. నను భవతు కారణం సత్యం కార్యం మిథ్యా కథం సత్యస్య భూతత్రయాత్మకస్య రూపత్రయస్య మిథ్యాత్వమత ఆహ. అన్నం సత్యమ్భవతి. ఇదం శరీరమనృతమ్భవతి. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాత్ అన్నస్య శరీరం కార్యం భవతి. అన్నాత్కారణాదతిరేకేణ కార్యస్య శరీరస్యాసత్త్వాచ్ఛరీరం మిథ్యా. కారణమన్నం తు సత్త్వాత్సత్యమ్. అన్నాత్మనా తు శరీరమపి సదేవ. తచ్చాన్నం మిథ్యా, జలమేవ సత్యమ్. యద్యస్మాత్ తదుదకమన్నస్య హేతుః. తేజ ఏవ సత్యమ్, ఇదం సలిలం మృషైవ. యత్ జలం తేజోమయం తేజఃకార్యమ్. తచ్చ తేజః మృషా యస్మాత్సతస్సకాశాత్తేజస్సముదితమ్. తత్తు సత్కేవలం సత్యమ్. శరీరాది స్వకార్యదృష్ట్యా సత్యాన్యప్యన్నాదీని కారణాని జలాదిస్వకారణదృష్ట్యా అసత్యాన్యేవ. కారణం సత్యం కార్యం మిథ్యేతి సిద్ధాన్తాత్. తస్మాత్సత్యమపి భూతత్రయం మిథ్యైవ. కార్యత్వాత్. కారణం సద్వస్తు తు సత్యమేవ న తు మిథ్యా అకార్యత్వాత్. కారణభూతసద్రూపేణ తు భూతత్రయమపి సత్యమేవ. సతస్సత్యత్వాదితి భావః. 348

శ్లో॥ తేజోఽబన్నమయం సమస్తభువనం భూతత్రయం తత్స్వయం
మిథ్యైవానుగతాత్మకారణబృహద్రూపేణ సత్యూచ్యతే ।
సత్యం బ్రహ్మ తు తత్స్వయం యదభవం నిర్విక్రియం కారణం
సర్వస్యాపి తతస్సదిత్యభిధయా బ్రహ్మైకమేవోచ్యతే ॥ 349

వ్యా. తత్ ఏవం భూతత్రయస్య మిథ్యాత్వాదేవ హేతోః తేజోఽబన్నమయం సమస్తభువనం స్వయం స్వేనరూపేణ మిథ్యైవ. తథా భూతత్రయరూపేణాపి మిథ్యైవ. భూతత్రయస్యాపి మిథ్యాత్వాత్. కిన్తు అనుగతాత్మకారణబృహద్రూపేణ భూతత్రయద్వారా స్వానుగతం యదాత్మకారణం స్వస్య పరమకారణం బృహద్బ్రహ్మ తద్రూపేణ సత్సత్యమిత్యుచ్యతే. తద్బ్రహ్మ తు స్వయమేవ స్వాత్మనైవ సత్యమ్. తత్ర హేతూనాహ. యద్యస్మాత్ బ్రహ్మ అభవమజమకార్యమితి యావత్. అత ఏవ నిర్విక్రియం షడ్భావవికారశూన్యం సర్వస్యాపి జగతః కారణఞ్చ కారణమపి. భూతత్రయం కార్యత్వాదసత్యమిత్యత ఉక్తమభవమితి. సవికారత్వాజ్జగదిదమనృతమిత్యత ఉక్తం నిర్విక్రియమితి. కారణత్వాద్బ్రహ్మ సత్యమిత్యేతదర్థముక్తం కారణమితి. తతః ఏవం సత్యత్వాదేవ ఏకం బ్రహ్మైవ సదిత్యభిధయా నామ్నా ఉచ్యతే. బ్రహ్మైవ సత్యత్వా త్సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్. నతు భూతత్రయం నాపి భౌతికం జగత్త్రయమసత్యత్వాత్ ఇతి భావః. నను కార్యత్వానాక్రాన్తం కారణత్వం వస్తునస్సత్యత్వప్రయోజకమ్. తదస్త్యేవ ప్రధానే ఇతి కథం సచ్ఛబ్దవాచ్యం ప్రధానం న భవేదితి చేన్నైవమ్. సత్యధ్యస్తత్వేన ప్రధానస్యాసత్యత్వాత్సత్ప్రధానమితి ప్రతీతిస్తు సజ్జగదితివత్సత్తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తమేవేతి. నచ సత్యధ్యస్తత్వాదేవ బ్రహ్మణోఽపి సద్బ్రహ్మేతి ప్రతీతిరితి వాచ్యమనధ్యస్తస్య సత ఏవ బ్రహ్మత్వాత్. న చ ప్రధానమప్యనధ్యస్తమితి వాచ్యమచేతనస్య తస్య చేతనాధ్యస్తత్వం వినా స్వాత్మలాభాసమ్భవాత్. ప్రధానం భాతీతి ప్రతీతేః ప్రధానస్య బ్రహ్మణ్యధ్యాసంఽవినా సమ్భవాత్. న చ జీవాభిన్నం బ్రహ్మాప్యధ్యస్తమేవ దేహాదిషు మనుష్యోఽహమిత్యాది ప్రతీతేరితి వాచ్యమనధ్యస్తచైతన్యరూపస్యైవ జీవస్య బ్రహ్మాభిన్నత్వం, న త్వధ్యస్తస్య సంసారిణ ఇతి. తస్మాత్సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానం సర్వకారణఞ్చ బ్రహ్మైకమేవ సత్యమ్. తతోఽన్యదవ్యక్తాదిదేహాన్తం సర్వం మిథ్యైవ. 349

శ్లో॥ లోకేఽస్మిన్ పురుషస్య మృత్యుమయతస్సమ్పద్యతే వాగ్ఘృది
ప్రాణే తచ్చ స తేజసి ద్యుతిమయే బ్రహ్మణ్యనన్తే చ తత్ ।
స్వాపే బ్రహ్మణి వా ప్రవిష్ట ఇహ యస్త్వజ్ఞస్స దేహం భజే-
దుత్థాయావశధీరితస్తు విబుధో నావర్తతేఽతః పునః ॥ 350

వ్యా. సత్ప్రతిష్ఠాః ప్రజా ఇత్యుక్తమ్. కార్యకరణజఙ్ఘాతః ప్రజాశబ్దార్థః. తత్ర కార్యస్య దేహస్య భూతేషు లయ ఇహైవ దృశ్యతే. తేషాఞ్చ భూతానాం సతిలయ శ్శాస్త్రాదవగమ్యతే. కరణానాన్తు భూతేషు లయో న దృశ్యతే. స్థూలం దేహం పరిత్యజ్యైవ క్వాపి కరణాత్మకస్య

లిఙ్గస్య గమనాత్. అతః కథం తేషాం సత్ప్రతిష్ఠత్వం జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి శఙ్కాయాం సుషుప్తి-దృష్టాన్తావష్టమ్భేన మృతౌ తావత్కరణానాం సతి లయం దర్శయతి లోక ఇతి. అస్మిన్ లోకే మృత్యుమయతః గచ్ఛతః మ్రియమాణస్య పురుషస్య వాక్ వాగిన్ద్రియం హృది సమ్పద్యతే మనసి లీయతే. వాగిత్యుప లక్షణం సర్వేషామిన్ద్రియాణామ్. సర్వాణీన్ద్రియాణి స్వస్వవ్యాపారముపసంహృత్య మనసి లీయన్త ఇత్యర్థః. మనఃపూర్వకత్వాదిన్ద్రియవ్యాపారస్య. ఏవం బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారోపరమే సతి జాగ్ర దవస్థాం విహాయ స్వప్నావస్థాం ప్రతిపన్నమివ స్థితం తన్మనః ప్రాణే సమ్పద్యతే నిర్వ్యాపారం సత్ప్రాణే లీయతే. మనోవ్యాపారం వాగాదీన్ద్రియవ్యాపారం చ విహాయ ప్రాణవ్యాపార-మాత్రావశేషో భవతి జీవ ఇత్యర్థః. సుషుప్త్యవస్థాయామివేతి భావః. స చ ప్రాణః తేజసి సమ్పద్యతే. ప్రాణ వ్యాపారభూతోచ్ఛ్వాసనిశ్వాసావపి పరిత్యజ్య కేవలాన్తఃకరణాత్మనా వర్తత ఇత్యర్థః. క్రియాశక్తిజ్ఞాన శక్తిరహితం యదన్తఃకరణం తద్రూపేణ వర్తత ఇత్యర్థః పరినిష్పన్నః. అన్తః కరణస్య తైజసత్వా దుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసరహితేఽపి శరీరే కిఞ్చిత్కాలమౌష్ణ్యముపలభ్యతే. తద్ధి అన్తః కరణసత్త్వస్య లిఙ్గమ్. తేజసి జీవే సమ్పద్యత ఇతి కేచిత్. తదానీమప్యయమేవార్థః. అన్తః కరణోపహితత్వా జ్జీవస్య తచ్చ తేజః ద్యుతిమయే తేజోమయే చైతన్యరూపే ఇత్యర్థః. అనన్తే పరిచ్ఛేదత్రయరహితే బ్రహ్మణి సతి సమ్పద్యతే అన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసఞ్చ విహాయ బ్రహ్మ రూపేణావతిష్ఠతే జీవ ఇత్యర్థః. శరీరాత్తచ్చౌష్ణ్యమపగచ్ఛతి. శరీరం శీతలమ్భవతి. మృత ఇతి వ్యవహారశ్చ సమ్భవతి. అస్యాం దశాయాన్తు శరీరేనాస్త్యన్తఃకరణమితి బోద్ధ్యమ్. తత్సత్త్వే ఔష్ణ్యోపలమ్భాపత్తేః. స్వాపే వా సుషుప్తావివ ఇహ మరణకాలేఽపి యస్తు అజ్ఞః ప్రదర్శితవిధయా బ్రహ్మణి ప్రవిష్టః సః అవశధీః వాసనాపరతన్త్రబుద్ధిస్సన్ ఇతో బ్రహ్మణస్సకాశాదుత్థాయ దేహం భజేత్. విబుధస్తు బ్రహ్మణి ప్రవిష్టస్సన్నతో బ్రహ్మణో న పునరావర్తతే. ప్రక్షీణసర్వవాసనత్వాదితి భావః.

అత్రేదం తత్త్వమ్. జాగరే బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారసహకృతం స్వజ్ఞానశక్తిభూతమనోబుద్ధి చిత్తాహఙ్కారవ్యాపారసహకృతం స్వక్రియాశక్తిభూతప్రాణవ్యాపారసహకృతఞ్చ సదన్తఃకరణం వర్తతే – తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసాజ్జీవః పశ్యామ్యహం మనోమ్యహం ప్రాణిమ్యహమితి మన్యతే. స్వప్నే తు బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారరహితం జ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయవ్యాపారసహితం సద్వర్తతే. తత్తాదాత్మ్యా-ధ్యాసాజ్జీవః స్వాప్నాన్ పదార్థాననుభవన్నివ వర్తతే. సుషుప్తౌ తు బాహ్యేన్ద్రియ వ్యాపారరహితం జ్ఞానశక్తివ్యాపారరహితఞ్చ సద్వర్తతే క్రియాశక్తివ్యాపరామాత్రవిశిష్టమ్. అత ఏవ తదా జీవః విశేషవిజ్ఞానరహితః కేవలం ప్రాణితి. మరణే తు అన్తఃకరణస్య క్రియాశక్తివ్యాపారోఽపి నశ్యతి. అత ఏవ న ప్రాణితి మృత ఇతి వ్యవహారః. ఏవం నిర్వ్యాపారం తదన్తఃకరణం వాసనారూపేణ బ్రహ్మణి నిలీయ వర్తతే. తస్యామేవాన్తఃకరణవాసనాయా మిన్ద్రియవాసనా అపి నిలీయ వర్తన్తే. ఇదఞ్చ వాసనారూపమన్తఃకరణం బ్రహ్మనిష్ఠం కాలకర్మవశా త్పునర్దేహాన్తరే ప్రవిశ్య స్థౌల్య-

మ్ప్వాప్యాన్తఃకరణం భూత్వా శక్తిద్వయఞ్చ ప్రాప్య స్థౌల్యమాపన్నైరిన్ద్రియైశ్చ విశిష్టం సత్సర్వవ్యవహారాస్పదం భవతీత్యయం మృతస్య పునరుత్పత్తిప్రకారః. బ్రహ్మవిదోఽన్తఃకరణస్తు వాసనారూపేణ బ్రహ్మణి నిలీయ న వర్తతే. కిన్తు స్వకారణేషు భూతేషు లయం గచ్ఛతి. సహైవేన్ద్రియవాసనాభిః. అత ఏవ వాసనాభావాన్న బ్రహ్మవిదః పునరుత్థానం బ్రహ్మణి ప్రవిష్టస్య. న చాన్తఃకరణే నష్టే తదుపహితో జీవోఽపి నష్ట ఇతి వాచ్యమ్. ఘటే నష్టేఽప్యాకాశస్య నాశాదర్శనాత్. న చైవమన్తఃకరణే వాసనాభావమాపన్నే సత్యపి జీవ ఉపాధ్యభావాద్బ్రహ్మైవాసీదితి వాచ్యమ్. వాసనారూపాన్తఃకరణోపాధేస్సత్త్వాత్. నను కథం బ్రహ్మణి వాసనానాం సత్త్వమితి చేద్బ్రహ్మోపాధావజ్ఞానే ఇతి విద్ధి. ఏతేన ప్రలయే మరణే వా జీవస్య అన్తఃకరణవాసనావదజ్ఞాన-ముపాధిరితి సిద్ధమ్. నను బ్రహ్మణోఽపి తదేవేతి కో భేదో జీవబ్రహ్మణోరితి చేదుచ్యతే. కేవలమజ్ఞానం బ్రహ్మణ ఉపాధిః. వాసనావదజ్ఞానం జీవస్యేతి – అత ఏవ బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యాద్య భావః. నను అతత్త్వవిదః ప్రాణోత్క్రమణం శ్రూయతే. ఇహ తు ప్రాణలయ ఇతి కథమవిరోధ ఇతి చేదుచ్యతే. మనః ప్రాణేన్ద్రియాత్మకం లిఙ్గం వాసనారూపం సత్పునర్దేహాన్తరమాపద్యత ఇత్యుక్తత్వాదేతద్దేహావచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశే లీనస్య లిఙ్గస్య దేహాన్తరావచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశాత్పునరుత్థాన-మేతద్బ్రహ్మప్రదేశాదుత్క్రాన్తిం వినా న సమ్భవతీతి కృత్వా న విరోధః. అత ఏవేహాప్యుక్తముత్థాయేతి. తన్త్రేణాయం శబ్ద ఉభయార్థబోధకః. ప్రకృతదేహా వచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశాదుత్థాయేతి దేహాన్తరా-వచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశాదుత్థాయేతి చ ఏతద్దేహావచ్ఛిన్న బ్రహ్మప్రదేశాదుత్థాయ దేహాన్తరావచ్ఛిన్న-బ్రహ్మప్రదేశే నిలీయ వర్తతే. తస్మాత్పునరుత్థాయ దేహతాదాత్మ్యాధ్యాసం భజతీతి. యద్వా లిఙ్గం వాసనారూపేణ హృదయావచ్ఛిన్నే బ్రహ్మణి న లీయతే. కిన్తు దేహాద్బహిస్థ ఏవానన్తే బ్రహ్మణి. తథా చ లిఙ్గస్య బ్రహ్మణి లయశ్శరీరాదుత్క్రాన్తి పూర్వక ఏవేతి. న చైవం తత్త్వవిదోఽపి లిఙ్గస్య శరీరా దుత్క్రాన్తిస్స్యాదితి వాచ్యమ్. తత్త్వవిల్లిఙ్గస్య స్వకారణే భూతపఞ్చకే వినైవోత్క్రాన్తిం నష్టత్వాత్. నష్టే లిఙ్గే తత్త్వవిదా బ్రహ్మైక్యస్య ప్రాప్తత్వాచ్చ దేహే ఏవ. నను అవశధీరిత్యుక్తమయుక్తమ్. వాసనామయత్వాదేవాన్తఃకరణశబ్దవాచ్యాయా ధియ ఇతి చేన్నైష దోషః. కార్యస్య కారణపారతన్త్ర్యం తావత్ప్రసిద్ధం, వాసనైవ స్థూలా సతీ ధీర్భవతీతి కారణభూతవాసనాపారతన్త్ర్యం కార్యభూతధియ ఉచితమేవ. భవతు బుద్ధేర్వాసనాపారతన్త్ర్యమ్. వాసనా పరతన్త్రబుద్ధిరిత్యస్య కోఽర్థ ఇతి చేదుచ్యతే. త్యక్తసూక్ష్మభావ ప్రాప్తస్థూలభావబుద్ధ్యుపాధికస్సన్నిత్యర్థః. యద్వా అవశధీః కర్మపరవశబుద్ధి-స్సన్నిత్యర్థః. న చ బుద్ధిర్నాస్త్యేవ తదేతి వాచ్యమ్. వాసనారూపేణ సత్త్వాత్. ఏవమస్వతన్త్రత్వాదేవ జీవస్య దుఃఖబహులజన్మలాభః. ఏవం మరణే బ్రహ్మణ్యేవ లీయన్తే ప్రజా ఇతి కృత్వా ప్రలయేఽప్యేవమేవేతి సత్ప్రతిష్ఠా ఏవ ప్రజాః. 350

శ్లో॥ ఏతేనైవ సతాఽఽత్మనా జగదిదం యేనాఖిలం సాత్మకం
తత్సత్కారణమేకమేవ పరమం సత్యం స ఆత్మాఽస్య చ ।

జీవాభిన్నమిదం బృహత్ప్రతిదినం సమ్పద్య సత్తత్ప్రజాః
స్వాపే నైవ విదుర్యదైవ మధుతాం ప్రాప్తా రసా ఆత్మనః ॥ 351

వ్యా. సత్త్వాద్బ్రహ్మ సత్యమిత్యుక్తం ప్రాగిదానీన్తు ఆత్మత్వాదపీత్యుచ్యతే. యేన హేతునా అఖిలమిదం జగత్ ఏతేన సతా సద్రూపేణ ఆత్మనైవ సాత్మకం భవతి. స్వరూపం లభత ఇత్యేతత్. యథా మృదా ఘటస్తన్తునా చ పట ఇతి భావః. తత్తస్మాత్కారణాత్ జగతః పరమం ముఖ్యం కారణమేకం సదేవ సత్యమ్. అస్య జగతః స చ సదేవ ఆత్మా. విధేయప్రాధాన్యాత్పుంస్త్వం స ఇతి. కార్యస్య కారణమేవాత్మా స్వరూపం, యథా ఘటస్య మృత్పటస్య చ తన్తుః. ఏవం జగత స్సదేవ కారణమిత్యాత్మాపి సదేవ. ఏవం కార్యస్యాత్మత్వాదేవ కారణం సత్యమ్. యథా ఘటస్యాత్మత్వాన్మృత్సత్యా. అన్యత్తు నామరూపాత్మకం కార్య మసత్యమేవానాత్మత్వాత్. తస్మా త్సద్రూప ఆత్మైవ సత్యః. అనాత్మేదం జగన్మిథ్యైవ. నను కథమిదం బ్రహ్మానుభవారూఢం స్యా దత్యన్తపరోక్షం పర్వతస్థవహ్న్యాదివదత ఆహ. ఇదం సద్రూపమాత్మభూతఞ్చ బృహద్బ్రహ్మ జీవాభిన్నమేవ. జీవశ్చ నిత్యాపరోక్ష ఏవేతి జీవత్వేన రూపేణాపరోక్షత్వం బ్రహ్మణ ఇతి భావః. యద్వా జీవ ఏవాత్మా ఆత్మశబ్దస్య జీవే రూఢత్వాదత ఆహ. జీవాభిన్నమిదం బృహదితి. అథ వా యో జగత ఆత్మా స ఏవాస్య దేహస్య చాత్మా. జగదన్తఃపాతిత్వాద్దేహస్య. నను దేహస్య జీవ ఏవాత్మా జగతస్తు బ్రహ్మైవాత్మేతి కథం దేహస్యాత్మా బ్రహ్మ స్యాదత ఆహ. జీవాభిన్న మిదం బృహదితి - యో దేహస్యాత్మా జీవః తదభిన్నమేవ జగదాత్మభూతం బ్రహ్మేతి. న చ కథం జీవబ్రహ్మణోరభేద ఇతి వాచ్యమ్. భేదకోపాధివిలయాదితి. యద్వా అస్య జగతో బ్రహ్మ స్యాదాత్మా. కః పునర్జీవస్యాత్మేత్యత ఆహ. జీవాభిన్నమిదం బృహదితి. జీవ ఏవ బ్రహ్మ న తు జీవస్యాత్మా బ్రహ్మ. చైతన్యరూపస్య జీవస్య బ్రహ్మణ్యనధ్యస్తత్వా ద్బ్రహ్మణో కార్యత్వాచ్చ. బ్రహ్మణ ఏవాన్తఃకరణే ప్రవిష్టస్య జీవశబ్దవాచ్యత్వాచ్చ. నను సుషుప్తావివ మరణే బ్రహ్మణి ప్రవిశన్తి ప్రజా ఇత్యుక్తమ్. తత్కిమివేత్యత్రాహ ప్రతిదినమితి. యద్వా యది జీవబ్రహ్మణోరభేదస్తర్హి కుతో జీవస్య న బ్రహ్మప్రాప్తిః ఆత్మా హి స్వస్య నిత్యప్రాప్తః. ఇత్యత ఆహ - ప్రతిదినమితి. ప్రజాః జీవా లిఙ్గిన ఇత్యేతత్. ప్రతిదినమహరహః. స్వాపే సుషుప్తిదశాయాం జాగరస్వప్న యోరనాత్మ-తాదాత్మ్యాధ్యాసాన్న బ్రహ్మప్రాప్తిరితి భావః. తత్పూర్వోక్తమాత్మభూతం సద్బ్రహ్మ సమ్పద్య సమ్ప్రాప్య నైవ విదుః. వయం బ్రహ్మ సమ్పద్యామహే ఇతి న విదురేవ. అజ్ఞానావృతత్వాదితి భావః. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. యథా రసాః పుష్పరసాః మధుతాం ప్రాప్తాస్సన్తః ఆత్మనః స్వాన్ నైవ విదుః తద్వత్. నను రసానామచేతనానాం యది మధుభావాపత్తేః ప్రాగాత్మజ్ఞానం స్యాత్తర్హి మధుభావప్రాప్తౌ నాసీదితి వక్తుం శక్యమ్. తదేవ నాస్తీతి కథమిదముక్తమితి చేన్నైష దోషః. పుష్పస్థాః మధుకరైః పృథక్పృథగ్గృహ్యమాణా అపి రసా మధుభావప్రాప్తౌ మధుకరై ర్మనుష్యైర్వా న పృథక్పృథగ్గ్రహీతుం

శక్యన్త ఇత్యస్మిన్నర్థే తద్వాక్యస్య తాత్పర్యాత్. తథా చ మధుతాం ప్రాప్తా రసా ఆత్మనః పృథక్పృథగ్యథా న ప్రతిబోధయన్తీతి వ్యాఖ్యేయమ్. లిఙ్గినో జీవాస్సుషుప్తౌ లిఙ్గతాదాత్మ్యాధ్యాసం విహాయ బ్రహ్మరూపేణ తిష్ఠన్తి, తథా స్థితికాలేఽపి అజ్ఞానావరణసత్త్వాదహం బ్రహ్మేతి న విదుః. కేవలం బ్రహ్మానన్దన్త్వనుభవన్తి. అత ఏవ సుఖ మహమస్వాప్సమిత్యుత్థితస్య పరామర్శః. అజ్ఞానస్యాపి సత్త్వాదేవ న కిఞ్చిదవేదిషమితి పరామర్శః. నచ భేదకాజ్ఞానసత్త్వే కథం జీవబ్రహ్మభేద-స్సుషుప్తావపీతి వాచ్యమజ్ఞానోపహిత బ్రహ్మభేదస్యానుపపత్త్యభావాత్. 351

శ్లో॥ మర్త్యత్వాదివిశేషసంస్కృతిమయాజ్ఞానావృతేస్సమ్భవాత్
స్వాపే బ్రహ్మణి సఙ్గతా అపి జనా ఆత్మస్వరూపావిదః ।
స్వాపాన్తే పునరాప్నువన్తి నియతం దేహం సుఖాదాగతాః
సమ్పత్తిం పునరాగతిఞ్చ న విదు ర్మూర్చ్ఛాం గతా వా జనాః ॥ 352

వ్యా. కస్మాద్బ్రహ్మణి సమ్పద్య స్వాపే జీవా ఆత్మానం న విదుః, కుతః పునస్సంసార ప్రవృత్త్యాయాన్తీత్యత్రాహ. జనాః జీవాః స్వాపే బ్రహ్మణి సఙ్గతా అపి మర్త్యత్వాది విశేష సంస్కృతిమ-యాజ్ఞానావృతేః మర్త్యత్వాదిరూపవిశేష సంస్కారప్రచురాజ్ఞానావరణస్య సమ్భవాద్ధేతోః ఆత్మస్వరూపా విదః ఆత్మనస్స్వరూపమజానన్తస్సన్తః స్వాపాన్తే పునః నియతం స్వం స్వం దేహమాప్నువన్తి. ప్రాతిస్వికసఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః. తత్తత్సంస్కారవశాదితి భావః. ఏవం బ్రహ్మప్రవేశతన్నిర్గమయోరపరిజ్ఞానే హేతుముక్త్వా దృష్టాన్తమాహ. ఏవం సుఖాద్బ్రహ్మానన్దా దాగతా జనాః సమ్పత్తిం బ్రహ్మప్రాప్తిం పునరాగతిం బ్రహ్మణః పునరాగతిఞ్చ న విదుః. వా యథా మూర్చ్ఛాం గతాః జనా మనుష్యాః కేనచిన్మఞ్చాదౌ ప్రవేశితా స్తతోఽవరోపితా శ్చాత్మనో మఞ్చస్థా నవరూఢాన్వా న విదుః తద్వదిత్యర్థః. 352

శ్లో॥ స్వాపేఽన్తే ప్రలయే చ సత్యుపగతో వీచీతరఙ్గాదివ-
త్సమ్పత్తిం జలధౌ వినశ్యతి పుమాన్నాయం యతోఽవిక్రియః ।
నాసౌ బ్రహ్మవికార ఏవ భవతి బ్రహ్మైవ తేనామునా
త్యక్తాసౌ మ్రియతే తనుర్విదలితా శాఖేన జీవస్తు నో ॥ 353

వ్యా. నను యది జీవానాం సతి సమ్పత్తి స్తత్రైవ స్యాత్తర్హ్యనిత్యత్వమేవ స్యాత్. జీవాస్తు నిత్యా ఇత్యభ్యుపేయతే. తతస్సమ్పత్తిరియమసత్యైవేత్యత ఆహ. యతో యస్మాదయం పుమా-నవిక్రియః జన్మాదివికారరహితః తస్మాత్ స్వాపే అన్తే మరణే ప్రలయే చకారాన్మూర్చ్ఛాయాం సతి బ్రహ్మణి సమ్పత్తిముపగతోఽపి జలధౌ వీచీతరఙ్గాదివత్ ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాన్తః. న వినశ్యతి – యథా వీచితరఙ్గాదయః జలధౌ సమ్పత్తిముపేత్య నశ్యన్తి తద్వన్న నశ్యతీత్యర్థః. వీచీతరఙ్గాదీనాం సవికారత్వాదితి భావః. స్థూలసూక్ష్మత్వభేదాద్వీచీతరఙ్గశబ్దద్వయప్రయోగః. ఆదిశబ్దేన బుద్బుదాది

గ్రహణమ్. కస్మాదయమవిక్రియోఽత ఆహ. అసౌ జీవః బ్రహ్మవికారః నైవ భవతి. యథా వీచీతరఙ్గాదయః సముద్రవికారా భవన్తి తద్వదిత్యర్థః. యో యస్య వికారస్తస్య తస్మిన్ సమ్పత్త్యా లయః. యథా చ మృద్వికారాణాం ఘటశరావాదీనాం మృది సమ్పత్త్యా లయః. ఏవం యది జీవో బ్రహ్మవికారస్స్యాత్. తర్హి బ్రహ్మణి సమ్పత్త్యా లయస్స్యాత్. న తు తథా బ్రహ్మవికారో జీవః. అజత్వాదత ఏవ నాశాభావోఽత ఏవ నిత్యోఽవిక్రియశ్చ. కిఞ్చ యది జీవో బ్రహ్మవికార స్స్యాత్ తర్హి వికారి బ్రహ్మాప్యనిత్యమేవ స్యాత్. న హి వికారి క్వాపి నిత్యం దృష్టం శ్రుతం వా ఉపపన్నం వా. నిరవయవస్య బ్రహ్మణో వికారిత్వఞ్చ యుక్తమ్. న చైవం జగదపి బ్రహ్మవికారో న భవేత్. న చేష్టాపత్తిః. జగత్కారణం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తితత్వాత్. కారణం హి వికారి కార్యన్తు వికారః ఇతి వాచ్యమ్. బ్రహ్మ జగద్రూపేణ విక్రియతే మృదివ ఘటరూపేణేతి నాస్మాభిరుచ్యతే. యేన వికారి స్యాద్బ్రహ్మ. కిన్తు రజ్జురివ సర్పరూపేణ బ్రహ్మ జగద్రూపేణ వివర్తత ఇత్యుచ్యతే. తస్మాజ్జగత్కారణమపి బ్రహ్మ న వికారి. యద్వా బ్రహ్మ మాయావశాత్పరిణమత ఇత్యుచ్యతే. తథా చ మాయాయా ఏవ పరిణామిత్వం న బ్రహ్మణ ఇతి. తస్మాజ్జీవో న బ్రహ్మవికార ఇత్యవిక్రియ ఏవ. నను యది జీవో బ్రహ్మవికారో న భవతి తర్హి కిం భవతీత్యత ఆహ. బ్రహ్మైవ భవతీతి. యద్వా కస్మాజ్జీవో బ్రహ్మవికారో నేత్యత ఆహ. బ్రహ్మైవ భవతీతి. న హి బ్రహ్మణ ఏవ సతో జీవస్య బ్రహ్మవికారత్వమ్భవేదితి భావః. నను యథాఽగ్నేః క్షుద్రా విస్ఫులిఙ్గా ఇతి జీవానాం బ్రహ్మకార్యత్వముచ్యత ఇతి చేన్నైవమ్. జీవోపాధీనామేవ బ్రహ్మ కార్యత్వం, న జీవస్యేతి. నను జీవస్య మరణదర్శనాత్కథమవిక్రియత్వమత ఆహ. తేనేతి. తేన సద్రూపేణ బ్రహ్మాభిన్నేనామునా జీవేన త్యక్తా అసౌ తనురిదం శరీరం విదలితా ఛిన్నా శాఖేవ మ్రియతే. జీవస్తు నో మ్రియతే.

అయమ్భావః. సర్వావయవవ్యాపీ సన్ జీవః స్థావరజఙ్గమేషు దేహేషు వర్తతే. తత్ర స్థావరేషు వృక్షేషు జీవసత్త్వం పత్రపల్లవాద్యుద్గమనేన లిఙ్గేన జ్ఞాయతే. యస్మాద్వృక్షా త్పత్రపల్లవాదయ ఉద్గచ్ఛన్తి స తరుస్సజీవ ఇతి, యస్మాన్నోద్గచ్ఛన్తి యస్య చ త్వచి రసో న దృశ్యతే స తరుర్నిర్జీవ ఇతి చ ప్రసిద్ధేః. ఏవం సతి ఛేదనేన వృక్షాద్వియోజితా శాఖాపత్రపల్లవ రహితా సతీ క్రమేణ శుష్యతి. వృక్షావలమ్బినీ శాఖా తు పత్రపల్లవసహితా సతీ సరసా వర్ధతే. తేన ఛిన్నా శాఖా నిర్జీవేతి అచ్ఛిన్నా శాఖా సజీవేతి సిద్ధమ్. యది తు శాఖాచ్ఛేదాజ్జీవ ఏవ మ్రియేత తర్హి ఛిన్నశాఖో వృక్ష శ్శుష్యేదేవ. తస్మాన్న జీవో మృతః కిన్తు ఛిన్నశాఖైవ మృతా. తథా వృక్షచ్ఛేదాద్వృక్ష ఏవ మ్రియతే న జీవః. ఏవం పశ్వాదిజఙ్గమదేహా అపి జీవాపగమా న్మ్రియన్తే న జీవో మ్రియత ఇతి. నను జీవస్య విభోః కథమపగమనమితి చేదుచ్యతే, ఉపాధిద్వారేతి. 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీ' వేతి శ్రుతేః. న చైవముపాధిద్వారా జీవస్య జన్మనాశావపి స్యాతామితి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. న చోపాధిగతా దోషా ఉపహితేఽపి భవేయురితి వాచ్యమ్. ఘటాద్యుపాధి-దోషాణామాకాశేఽభవనదర్శనాత్. నన్వేవం జీవోఽపగచ్ఛతీతి యథోచ్యతే తథైవ జీవో మ్రియత

ఇత్యప్యుచ్యతామితి చేన్నైవమ్. జీవోపాధేర్లిఙ్గస్యాపగమనమస్యైవ మరణమితి. శరీరాల్లిఙ్గోత్క్రమణస్యైవ మరణశబ్దార్థత్వాత్. న చైవం కథం లిఙ్గస్య నాశ ఇతి వాచ్యమ్. జ్ఞానేనాజ్ఞాననాశాదితి. 353

శ్లో॥ నైయగ్రోధఫలస్థితే విదలితే బీజే న కిం దృశ్యతే
భూమిస్థాత్తత ఏవ భూరివిపులో వృక్షో వటో జాయతే ।
సూక్ష్మాత్సూక్ష్మతమం దృగాదిభిరిదం న గ్రాహ్యతే సత్తథా
క్షోణీసిన్ధ్వనలానిలామ్బరమయో లోకస్సతో జాయతే ॥ 354

వ్యా. నను సత ఇదముదితమిత్యుక్తం కథమిదం నామరూపాత్మకం పృథివ్యాది భేదభిన్నమత్యన్తస్థూలం జగత్ నామరూపరహితాత్సూక్ష్మాదద్వైతాత్సతో జాయతే ఇతి శఙ్కాయాం సదృష్టాన్తముత్తరమాహ – **నైయగ్రోధేతి**. నైయగ్రోధఫలస్థితే న్యగ్రోధస్యేదం నైయగ్రోధం తచ్చ తత్ఫలం నైయగ్రోధఫలం తస్మిన్ స్థితే ఫలస్యాన్తః స్థితే ఇత్యర్థః. బీజే విదలితే సతి, తత్రేతి శేషః. విదలితే బీజే ఇతి వా కిం కిమపి న దృశ్యతే భావివృక్షస్వరూపం కిమపి న దృశ్యత ఇత్యర్థః. భూమిస్థా ద్భూమౌ నిక్షిప్తాత్తత ఏవ బీజాత్సకాశాత్ భూరి విపులోఽతివిస్తీర్ణః శాఖా శిలా (ఖా?) శిఫాజటా పత్రపల్లవప్రకాణ్డాదిభిరితి భావః. వట ఇతి వృక్షః జాయతే. తథా సూక్ష్మాత్సూక్ష్మతమమిదం సత్ దృగాదిభిః కరణైర్న గ్రాహ్యతే. ఏవమగ్రాహ్యాదప్యతిసూక్ష్మాత్తస్మాదేవ సతః క్షోణీసిన్ధ్వనలానిలామ్బరమయః పఞ్చభూతాత్మకః లోకః జాయతే.

సూక్ష్మాన్న్యగ్రోధబీజాత్స్థూలవటవృక్ష ఇవ సూక్ష్మతమాత్సద్వస్తునస్సకాశాత్స్థూలతమం జగజ్జాయతే. యథా భిన్నే బీజే తర్వదర్శనాద్బీజమద్వితీయమేవం సతి జగదదర్శనా త్సద్వస్త్వద్వైతమ్. యథా వృక్ష ఇతి నామ రూపఞ్చ బీజస్య న స్తః. ఏవం జగదితి నామ రూపఞ్చ సతో న స్తః. బీజం సూక్ష్మమపి సావయవమతశ్చక్షుర్గ్రాహ్యమ్భవతి.సత్తు సూక్ష్మతమం నిరవయవమిత్యగ్రాహ్యమిత్యేతావానేవ విశేషః. నన్వయమేవ విశేషోఽనుపపత్తిప్రసాధనచణః. తథాహి. సూక్ష్మమపి బీజం సావయవత్వాత్స్థూలవృక్షాత్మనా పరిణమతే. కథమ్పున ర్నిరవయవం సద్వస్తు జగదాత్మనేతి. మైవం మంస్థాః. కిం బీజే యావన్తోఽవయవా నిబిడా ఆసన్ తావన్త ఏవ విరలీభూయ వృక్షాత్మనా తిష్ఠన్తి, యథా మృత్పిణ్డస్థా నిబిడా మార్తికాణవః ఘటాత్మనా విరలీభూయ తిష్ఠన్తి. నాద్యః బీజగతావయవానాం స్వల్పత్వాత్ వృక్షగతావయవానా మసఙ్ఖ్యేయత్వాత్. న హ్యేకయా వృక్షస్య శాఖయాఽప్యనన్తకోటిబీజానాం సమపరిమాణత్వం ఘటతే కృతేసతి తులారోహణే. తస్మాదతిలఘిష్ఠబీజగతావయవానామతిగరిష్ఠవృక్షాత్మనా పరిణమ్య స్థితిరనుపపన్నైవ. ద్వితీయే బీజగతావయవాతిరిక్తా వృక్షగతాస్తేఽవయవాః కస్మాదాగతాః. కథంవాఽఽగతాః. న తు తన్నిరూపయితుం శక్యతే. తస్మాన్మాయామయ ఏవాయం వృక్షః. యథా స్వల్పావయవవిశిష్టాద్బీజాన్మాయామయానన్తావయవవృక్షోదయః తథా నిరవయవాత్సతోఽపి మాయామయ–

సావయవజగదుదయస్స్యాదేవ. యా మాయా స్వల్పావయవం లఘిష్ఠం వస్తు బీజం బహ్వావయవం గరిష్ఠం వృక్షం చకార, సా కిం నిరవయవం సత్ సావయవం జగత్కర్తుం నేష్టే. అవిద్యమానావయవోత్పాదనే ప్రచణ్డశక్తిర్హి మాయా. న చావిద్యమానస్య కథముత్పత్తిరితి వాచ్యమ్. యథా విద్యమానస్యోత్పత్తిరయుక్తా, తథా అవిద్యమానస్యాప్యుత్పత్తిరయుక్తైవ వస్తుతః. మాయాతస్తు సర్వం యుజ్యత ఏవ. మాయాయాం సర్వసమ్భవాదితి న్యాయాత్. తస్మాత్సూక్ష్మతమాన్నామరూపరహితాదపి సద్వస్తునస్సకాశా న్మాయయా జగదుదేత్యేవ. బీజాత్సూక్ష్మాన్మాయయా తరువత్. 354

శ్లో॥ రాత్రౌ పాథసి పాతితం న లవణం ప్రాతర్గృహీతుం దృశా
హస్తేనాపి న శక్యతే రసనయా తద్గృహ్యతే వార్మయమ్ ।
సర్వత్రాపి జగత్యవస్థితమిదం సద్బ్రహ్మ నైవేన్ద్రియై-
ర్గ్రాహ్యం శాస్త్రశమాదిసంస్కృతహృదా గ్రాహ్యస్తు తద్ధీమతా ॥ 355

వ్యా. నను యది జగతో మూలం తత్సత్ తర్హి కస్మాన్నోపలభ్యతే ఇతి శఙ్కాయాం విద్యమానమపి వస్తు నోపలభ్యతే. ప్రకారాన్తరేణ తూపలభ్యత ఇతి సదృష్టాన్తముత్తరమాహ. రాత్రావితి. రాత్రౌ పాథసి జలే పాతితం చక్షుషా నిరీక్ష్య హస్తేనాదాయ చ నిక్షిప్తమేవ లవణం ప్రాతః దృశా గ్రహీతుం ద్రష్టుం హస్తేనాపి గ్రహీతుమాదాతుం న శక్యతే. ఏవం విద్యమానస్యాపి వస్తునోఽనుపలమ్భే దృష్టాన్తముక్త్వా ప్రకారాన్తరేణ తస్యైవోపలమ్భే దృష్టాన్తమాహ. వార్మయం జలేన సహైక్యం ప్రాప్తం తల్లవణం రసనయా జిహ్వయా గృహ్యతే. మధురమేవ జలం స్వస్మిన్ లవణనిక్షేపవశాల్లవణరసమయం జాతమ్. తస్మిన్ జలే విద్యమానమపి తల్లవణం న చక్షుషా ద్రష్టుం శక్యతే. నాపి హస్తేనాఽఽదాతుం శక్యతే. కిన్తు రసనయా తజ్జలగతం లవణరసమాస్వాద్య లవణమత్రాస్తీతి జ్ఞాతుం శక్యతే ఇత్యర్థః. ఏవం దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ. సర్వత్రాపి జగతి కార్యే అవస్థితమనుస్యూతతయా వర్తమానమిదం సత్సద్రూపం బ్రహ్మ ఇన్ద్రియైర్గ్రాహ్యం గ్రహీతుం శక్యం నైవ భవతి. ఏవమిన్ద్రియైరనుపలభ్యమానమపి బ్రహ్మాస్త్యేవ. కుతః, తత్తు బ్రహ్మ తు తత్ ధీమతా త్వితి వా. తత్ ధీమతా శాస్త్రశమాదిసంస్కృతహృదా త్వితి వా. శాస్త్రేణ శమదమాదిభిశ్చ సంస్కృతేన హృదా మనసా గ్రాహ్యం గ్రహీతుం శక్యమ్. 355

శ్లో॥ చోరైః కాననమాపితః పిహితదృగ్గన్ధారదేశాత్పుమాన్
త్యక్త స్తత్ర భృశం రుదన్నుపగతో దిఙ్మోహమాప్తేన తత్ ।
దైవాత్కేన విమోచితాక్షినహనః ప్రోక్తాత్మదేశాధ్వకో
గ్రామాద్గ్రామమయన్ క్రమేణ కలయంస్తం తం స్వదేశం వ్రజేత్ ॥356

వ్యా. ధీమతా శాస్త్రశమాదిసంస్కృతహృదా సద్గ్రాహ్యమితి యదుక్తం శమదమాదిసమ్పన్నః శాస్త్రాద్గురూపదిష్టాద్బ్రహ్మోపలభత ఇతి తదేవ సదృష్టాన్తమాహ. **చోరైరితి**. చోరైః పిహితదృక్

గన్ధారదేశాత్స్వకీయాద్గన్ధారనామకాద్దేశాత్కాననమాపితః ప్రాపితః చోరైరిత్యేవ. తత్ర కాననే త్యక్తః చోరైరిత్యేవ పుమాన్ కశ్చిత్పురుషః భృశం రుదన్ దిఙ్మోహం దిగ్భ్రమముపగతస్సన్ చక్షుర్వ్యాపారా-భావాదితి భావః. తత్తతః దైవాత్స్వాదృష్టాత్తత్రాగతేన కేనచిదాప్తేన తత్తత్ర దైవా దాప్తేన ఆగతేన కేనచిద్దయాళునేతి శేష ఇతి వా తత్కాననమాప్తేన ప్రాప్తేనేతి వా విమోచితాక్షినహనః శిథిలీకృత-నేత్రబన్ధనపటః ప్రోక్తాత్మదేశాధ్వకః ప్రోక్తగన్ధారదేశమార్గశ్చ భూత్వా క్రమేణ గ్రామాద్గ్రామమయన్ గచ్ఛన్ తం తం మార్గపతితం పురుషం కలయన్ స్వదేశమార్గం పృచ్ఛన్ సన్ స్వదేశం వ్రజేత్ప్రాప్ను-యాత్. 356

శ్లో॥ ఏవం కర్మభిరేష మోహపిహితః ప్రచ్యావితస్స్వాత్మనో
దేహే బన్ధనమాపితః పరిరుదన్ దుఃఖాలయే తాపితః ।
ఆచార్యోదితతత్త్వమస్యసిహతే మోహాపిధానే శుభాత్
త్యక్త్వాఽఙ్గం సముపైతి సత్యమమృతం స్వాత్మానమాద్యమ్మునః ॥357

వ్యా. దార్ష్టాన్తికమాహ. ఏవం పూర్వోక్తపురుషవత్ కర్మభిః అనాదిభిః మోహపిహితః మోహేనాజ్ఞానేన పిహితశ్ఛన్నః మోహితబుద్ధిరిత్యర్థః. స్వాత్మనః స్వస్వరూపాత్ప్రచ్యావితః భ్రంశితః దుఃఖాలయే దేహే వాతశ్లేష్మపురీషమూత్రరుధిరశీతోష్ణాదిదుఃఖాలయే శరీరే బన్ధనమాపితః ప్రాపిత ఏష జీవః తాపితః ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికతాపత్రయవాన్ పరిరుదన్ భృశం రుదన్ సన్ శుభాదదృష్టాత్ మోహాపిధానే మోహరూపే ఆచ్ఛాదనే ఆచార్యోదితతత్త్వమస్యసిహతే ఆచార్యే ణోదితముపదిష్టం యత్తత్త్వమసీతి మహావాక్యం తదేవాసిః ఖడ్గః తేన హతే సతి అఙ్గం త్యక్త్వా పునః సత్యమమృతమాద్యం స్వాత్మానమేవ సముపైతి ప్రాప్నోతి.

చోరా ఇవ కర్మాణి మనుష్య ఇవ జీవః పట ఇవ మోహః చక్షురివ బుద్ధిః గన్ధారదేశ ఇవ స్వాత్మా కాననమివ దేహః ఆప్త ఇవాచార్యః స్వదేశమార్గోపదేశ ఇవ మహావాక్యోపదేశః ఇతి వివేకః. అవిద్యాకామాది సహకృతానాది కర్మవశాజ్జీవః ఆత్మానాత్మవివేకరహితో భూత్వా సచ్చిదానన్దం స్వాత్మానమవిదిత్వా సుఖ్యహం దుఃఖ్యహమిత్యన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసవశాత్కర్తా భోక్తా చ భూత్వా కర్మఫలానుభవార్థం ఫలార్థం కర్మకరణార్థఞ్చ దేహమిమం ప్రాప్య తాపత్రయ-పరిపీడితోఽత్ర భృశం రుదన్ స్వసుకృతాతిశయప్రయుక్తపరమాత్మానుగ్రహవశా త్సంసారే సఞ్జాతనిర్వేదస్సన్ సన్న్యస్య సమిత్పాణిః కఞ్చన దయాళుం తత్త్వవిదం గురుమాసాద్య మహావాక్యోపదేశం తస్మాత్ప్రాప్య తదర్థనిర్ణయాయ వేదాన్తశాస్త్రశ్రవణం కృత్వా తతో మననం కృత్వా తదుక్తవిధయా నిదిధ్యాసనఞ్చ కృత్వా పునః స్వాత్మానమ్ సాక్షాత్కృత్య బ్రహ్మానన్దమనుభవన్ సన్ జీవముక్త ఏవ యావత్ప్రారబ్ధావసానం సఙ్ఘాతాశ్రయప్రాణనాదిక్రియాణాం సాక్షిభూతస్సన్ పశ్చాద్బ్రహ్మైవ భవతీతి పరమార్థః.

అథ **తత్త్వమసీతి** మహావాక్యస్యార్థో విచార్యతే. **తత్ త్వమ్ అసి** ఇతి పదత్రయమ్.

తచ్ఛబ్దః పరోక్షవాచీ. పరోక్షశ్చ మాయావీ పరమేశ్వరః నియమనాదిలిఙ్గగమ్యత్వాత్. యుష్మచ్ఛబ్దః పురోఽవస్థితచేతనవాచీ. స చ జీవ ఏవ. న హి పురస్థితమపి ఘటం కోఽపి త్వమితి బ్రూతే. అసి పదమైక్యాభిధాయి జీవేశ్వరయోః ప్రత్యక్షపరోక్షయోః. కిఞ్చిద్‌జ్ఞసర్వజ్ఞయోశ్చ ఐక్యాయోగా-న్ముఖ్యార్థబాధే సతి లక్షణా సమ్ప్రవర్తతే. సా చ భాగత్యాగలక్షణా సోఽయం దేవదత్త ఇతి వాక్యవత్. తయా చ మహావాక్యస్య అఖణ్డం చైతన్యమర్థః. జీవేశ్వరయోశ్చైతన్యైకరసత్వాత్. యద్వా తదిత్యస్య మాయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమర్థః. త్వమిత్యస్య అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్య మర్థః. విశిష్టయోరైక్యాయోగాద్విశేషణాంశపరిత్యాగః. విశేష్యమాత్రే చైతన్యే లక్షణా. ఏవం చైతన్యం చైతన్యమసీత్యస్యానన్వయాదఖణ్డం చైతన్యమిత్యేవార్థః. అథవా హే శిష్య, జీవస్త్వం వస్తుతస్తద్బ్రహ్మాసి. మాయయైవ తవేదం జీవత్వం గగనస్యేవ నీలత్వమ్. వస్తుతస్తు త్వం బ్రహ్మైవ. వస్తుతస్త్వయి జీవత్వాదర్శనాత్. న హి సుషుప్తిమృతిమూర్ఛాసు తవ సంసారిత్వరూపం జీవత్వమస్తి ఇతి. యద్వా త్వమిత్యస్య ఘటాకాశస్థానీయో జీవోఽర్థః. తదిత్యస్య మహాకాశ స్థానీయం బ్రహ్మార్థః. ఘటాకాశమహాకాశయోర్యథా నామ మాత్రభేద ఏవ తద్వజ్జీవబ్రహ్మణోరపీతి జీవబ్రహ్మాభేదో మహావాక్యార్థః. **అస్య వాక్యస్య జీవ ఈశ్వరస్య శరీరమిత్యర్థం వర్ణయన్తి విశిష్టాద్వైతినః. స చార్థోఽభిధయైవ సిద్ధ్యతీతి చ కథయన్తి. తాన్ప్రతివక్తుమహం జిహ్రేమి.** 357

శ్లో॥ అజ్ఞానాత్మతమశ్చయైః కబలితం స్వాత్మానమక్షేత్స్వయం
కుమ్భం దేశికదీపదత్తవిలసద్దృష్టిప్రకాశః పుమాన్ ।
ప్రారబ్ధాఙ్గసమాప్తిరస్య విదుషస్స్యాద్యావతాఽనేహసా
క్షేపస్తావదముష్య సత్పరిగతౌ బ్రహ్మాథ సమ్పత్స్యతే ॥ 358

వ్యా. ఉక్తమేవార్థం రూపకవిధయా ప్రాహ స్ఫుటావగమార్థ**మజ్ఞానేతి**. పుమాన్ దేశిక-దీపదత్తవిలసద్దృష్టిప్రకాశః దేశికేనేవ దీపేన దత్తః విలసన్ స్ఫుటః దృష్టిప్రకాశః జ్ఞానరూప చక్షుః ప్రకాశో యస్య స తథోక్తః సన్ అజ్ఞానాత్మతమశ్చయైః అజ్ఞానరూపతామససమూహైః కబలితం వ్యాప్తం స్వాత్మానమేవ కుమ్భం స్వయమక్షేత్పశ్యేత్. అన్ధకారావృతం ఘటం దీపానుగ్రహలబ్ధచక్షుఃప్రకాశేన పురుషో యథా పశ్యతి అజ్ఞానావృతమాత్మానం గుర్వనుగ్రహభూత మహావాక్యోపదేశవశలబ్ధప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాకారబుద్ధివృత్త్యా తథా పశ్యతీత్యర్థః. ఏవం సాక్షాత్కృతే స్వాత్మని కదాఽస్య కైవల్యం భవతీత్యత్రాహ. అస్య విదుషః యావతా అనేహసా కాలేన ప్రారబ్ధాఙ్గసమాప్తిః ప్రారబ్ధప్రకృతదేహపాతః స్యాత్. తావత్పర్యన్తమముష్య విదుషః సత్పరిగతౌ బ్రహ్మప్రాప్తౌ క్షేపో విలమ్బస్స్యాత్. అథ ప్రారబ్ధకర్మావసానే అయమితి శేషః బ్రహ్మ సమ్పత్స్యతే ప్రాప్స్యతి కైవల్యం లభత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మైవ భవతీతి యావత్. 358

శ్లో॥ నాహం చోర ఇతి బ్రువన్ భువి పుమాంశ్చోరో ధురి క్ష్మాపతే-
స్తప్తం లోహముపేత్య దాహమయతే బన్ధం చ కారాగృహే ।

నాఽచోరస్తు తథా వదన్ననలగం లోహం స్పృశన్ దహ్యతే
బన్ధం నైతి చ సత్యసన్ధ ఇతి నా ముచ్యేత నైవాపరః ॥ 359

వ్యా. బ్రహ్మవిదేవ ముచ్యతే నాన్య ఇత్యేతత్సదృష్టాన్తమాహ. భువి లోకే చోరః పుమాన్ క్ష్మాపతేర్ధురి అగ్రే అహం చోరో నేతి బ్రువన్ సన్ తప్తం లోహముపేత్య ప్రాప్య స్పృష్ట్వేత్యర్థః. దాహమయతే యాతి. కారాగృహే బన్ధం చాయతే. అచోరస్తు పురుషః క్ష్మాపతేర్ధురి తథా వదన్ అహం చోరో నాస్మీతి బ్రువన్ అనలగం తప్తమిత్యర్థః లోహం స్పృశన్ సన్ న దహ్యతే. బన్ధం చ నైతి న ప్రాప్నోతి ఇతి హేతోః సత్యసన్ధః సత్యప్రతిజ్ఞః నా పుమాన్ ముచ్యేత ముక్తో భవేత్. అపరః అసత్యసన్ధః పుమాంస్తు నైవ ముచ్యేత.

అయంభావః. సత్యసన్ధస్య ముక్తిః అసత్యసన్ధస్య బన్ధ ఇతి సామాన్యరూపో నియమః. తస్య విశేషరూపో దర్శితశ్చోరవృత్తాన్తః. తథాహి కస్యచిద్గృహస్థస్య గృహే వర్తమానం ధనం కేనచిచ్చోరేణాపహృతమ్. రాజభటాస్తు కైశ్చిల్లిఙ్గైర్ద్వౌ పురుషౌ చోరావిత్యనుమాయ రాజసమీపం నిన్యుః. తత్రైకో వస్తుతో ధనాపహారీ చోర ఏవ. అన్యస్త్వచోరః. రాజ్ఞా పృష్టావుభావపి న మయా ధనమిదమపహృతమిత్యవోచతామ్. ధనస్తు నైకతరస్యాపి గృహే లబ్ధమ్. అథైనయోః కతరశ్చోర ఇతి నిర్ణేతుం స రాజా శపథమిదమకరోత్ "**యః నాహం చోర ఇతి తప్తం లోహం స్పృష్ట్వా న దహ్యతే స న చోరః. స మయా బన్ధనాద్విముచ్యతే. యస్తు యువయో స్తథా కృత్వా దహ్యతే స చోరః, స్స మయా కారాగృహే ప్రవేశ్యత**" ఇతి. తథైవ రాజాగ్రే తావుభౌ తప్తం లోహం పస్పృశతుః. తత్ర యస్స్వయం చోరోఽపి నాహం చోర ఇతి మిథ్యా ప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్ స తప్తలోహం స్పృష్ట్వా దగ్ధహస్తోఽభూత్. తం కారాగృహే ప్రవేశయామాస రాజా. యస్త్వచోరో నాహం చోర ఇతి సత్యప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్ స తప్తం లోహం స్పృష్ట్వా న దగ్ధహస్తోఽభూత్. తం రాజా బన్ధనాద్విమోచయామాస నిర్దోషోఽయమితి. తథా చ నాహం చోర ఇత్యసత్యసన్ధశ్చోరః ప్రాప బన్ధం, నాహం చోర ఇతి సత్యసన్ధః ప్రాప ముక్తిమచోర ఇతి నియమవిశేషః దృష్టాన్తభూతః. 359

శ్లో॥ ఏవం బ్రహ్మ భవన్నపి స్వయమయం మోహేన యో మన్యతే
న బ్రహ్మాహమితి ప్రపద్య మరణే బ్రహ్మాఽప్యసౌ బధ్యతే ।
బ్రహ్మైవాహమితి ప్రయాతి ధిషణామాచార్యవాక్యేన యః
స బ్రహ్మ ప్రతిపద్య నైవ భజతే దేహాదిభిర్బన్ధనమ్ ॥ 360

వ్యా. దార్ష్టాన్తికమాహ. ఏవం యః స్వయం బ్రహ్మ భవన్నపి అయమహం బ్రహ్మ నేతి న భవామీతి మోహేన మన్యతే. అసౌ అజ్ఞోఽసత్యసన్ధః మరణే బ్రహ్మ ప్రపద్యాపి వాఙ్మనసి సమ్పద్యతే, మనః ప్రాణే, స తేజసి, తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యుక్తవిధయా ప్రాప్యాపి

బధ్యతే బద్ధో భవతి సంసారం పునః ప్రతిపద్యత ఇతి యావత్. యః ఆచార్యవాక్యేన తత్త్వమసీత్యాచార్యకృతమహావాక్యోపదేశేన అహం బ్రహ్మైవాస్మీతి ధిషణాం నిశ్చయం ప్రయాతి సః అన్తే బ్రహ్మ ప్రతిపద్య ప్రాప్య పునః దేహాదిభిః బన్ధనం నైవ భజతే. కిన్తు ముచ్యత ఏవేత్యర్థః. బ్రహ్మభూతో జీవః నాహం బ్రహ్మేతి మన్యమానోఽసత్యసన్ధోఽభూదితి తస్య బన్ధః ప్రాప్తః. అహం బ్రహ్మేతి మన్యమానో జీవస్తు సత్యసన్ధ ఇతి తస్య ముక్తిరితి ఫలితార్థః. నను చోర ఆత్మానం చోరం విదన్నేవ నాహం చోర ఇత్యుక్తవానితి మిథ్యాభిసన్ధ ఏవ. సః జీవస్తు ఆత్మానం బ్రహ్మ న విదన్నేవ నాహం బ్రహ్మేత్యుక్తవానితి కథమయం మిథ్యాభిసన్ధ ఇతి చే దుచ్యతే. చోరో న చోర ఇతి ప్రతిజ్ఞేవ బ్రహ్మ న బ్రహ్మేతి ప్రతిజ్ఞా అసత్యా బన్ధకరీ. అచోరో న చోర ఇతి ప్రతిజ్ఞేవ బ్రహ్మబ్రహ్మేతి ప్రతిజ్ఞా సత్యా ముక్తిప్రదేత్యేతావత ఏవాంశస్య సామ్యేనేహ వివక్షితత్వాత్. నను యది జీవో బ్రహ్మ తర్హి నాహం బ్రహ్మేతి ప్రతిజ్ఞా మిథ్యైవ భవేత్. న తు బ్రహ్మ స్వస్మిన్విపర్యయాద్యయోగాత్. నహి చోర ఆత్మానమచోరం విపర్యయేణ గృహ్ణాతీతి చే న్నైవమ్. స్వస్మిన్నపి మోహేన విపర్యయాదిసమ్భవాత్. నిద్రయా తల్పే శయానేఽపి స్వస్మిన్ కాననే వ్యాఘ్రేణానుద్రుతోఽహమితి విపర్యయదర్శనాత్. న చ యో జీవమాత్మానం జీవ ఏవాహమితి వేద స ఏవ సత్యప్రతిజ్ఞ స్తస్యైవ ముక్తిరితి వాచ్యమ్. తథాసతి సర్వేషాం జీవానాం ముక్తిప్రసఙ్గాత్. సర్వే హ్యాత్మానం సంసారిణం జీవమేవ మన్యన్తే న త్వసంసారి బ్రహ్మ. నాప్యాత్మా జీవః. "**తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమ**"సీత్యాది శ్రుతేః. న చ యో జీవః బ్రహ్మ బ్రహ్మేతి జానాతి స ఏవ సత్యప్రతిజ్ఞో ముచ్యత ఇతి వాచ్యమ్. తథాఽపి సర్వముక్తిప్రసఙ్గాత్. నహి కోఽపి బ్రహ్మ పరమేశ్వరం న బ్రహ్మేతి మన్యతే. అథవా ఇష్టాపత్తిరేవ. అవిద్వాంసో హి బ్రహ్మ జీవం మన్యన్తే. కథమ్. యమజ్ఞా జీవమ్మన్యన్తే తస్యైవ బ్రహ్మత్వాదితి. తస్మాదహం బ్రహ్మేతి విద్వానేవ ముచ్యతే. 360

శ్లో॥ నో వేదాధ్యయనం న శాస్త్రకలనం నో వా పురాణశ్రుతి-
ర్నో సఙ్గీతముఖాః కలా అపి నృణాం శోకాబ్ధిసన్తారణమ్ ।
బ్రహ్మేహమ్మతిరేవ కేవలమియం వేదాన్తలభ్యా తతో
వేదాన్తశ్రవణాయ నా గురుమయేత్స్కన్దం యథా నారదః ॥ 361

వ్యా. యస్మాద్గురూపదేశాదేవ ముచ్యతే బన్ధనాత్పురుష స్తస్మాద్గురూపసదనమేవ కార్య మిత్యాహ **నో** ఇతి. యద్వా అహంబ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానమేవ ముక్తిసాధనమిత్యుక్తమ్. తద్జ్ఞానం కథం లభ్యమిత్యతో జ్ఞానలాభోపాయమాహ - నో ఇతి. నృణాం వేదాధ్యయనం శోకాబ్ధిసన్తారణం సంసారసముద్రతారకం నో న భవతి. బ్రహ్మేహమితి జ్ఞానాజనకత్వాదితి భావః. తథా శాస్త్రకలనం వ్యాకరణాదిశాస్త్రాభ్యాసః శోకాబ్ధిసన్తారణం న. పురాణశ్రుతిర్వా పురాణశ్రవణమపి నో నైవ. సఙ్గీతముఖాః కలా అపి నో న భవన్తి. తర్హి కిం శోకాబ్ధిసన్తారణమత ఆహ. కేవలం సాక్షాద్బ్రహ్మేహ-

మితి మతిరేవ జ్ఞానమేవ. ఇయం చ మతిర్వేదాన్తలభ్యా వేదాన్తై రేవ లబ్ధుం శక్యా. తతస్తస్మాత్ నా ముముక్షుః పుమాన్ వేదాన్తశ్రవణాయ గురుం'**గుశబ్ద స్త్వన్ధకారే స్యాద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః, అన్ధకారనిరోధిత్వాద్గురురిత్యభిధీయతే**' ఇతి శిష్యాజ్ఞానాన్ధకారనిరసనభాస్కరమాచార్యం యద్వా గృణాతి సర్వమితి గురుః తం బ్రహ్మవిద్యోపదేష్టారమయేత్ప్రాప్నుయాత్. న న్వేవం కేన ముముక్షుణా కో గురురుపస్సృత ఇత్యతో దృష్టాన్తమాహ. నారదః స్కన్దం యథా ఉపససాదేతి శేషః. తద్వదితి. నారదః స్కన్దమి వాయేదిత్యేక ఏవాన్వయ ఇతి వా. స్కన్దస్సనత్కుమారః – '**తం స్కన్ద ఇత్యాచక్షత**' ఇతి శ్రుతేః. 361

శ్లో॥ చత్వారో నిగమాష్షడఙ్గమితిహాసాదిః పురాణం నయో
మీమాంసాయుగలం చ ధర్మ ఇతరాశ్చాపాదివిద్యా అపి ।
నామ్నైవైతదుపాసతే భువి జనా బ్రహ్మేతి యే నామ్ని తే
స్వాతన్త్ర్యం క్షితిపా ఇవాత్మ విషయే సమ్ప్రాప్నుయుస్సన్తతమ్ ॥ 362

వ్యా. ఏవ ముపపన్నాయ ప్రశాన్తచిత్తాయ శిష్యాయ సన్న్యాసినే ముముక్షవే కృపాళు రాచార్యః యత్సత్యం బ్రహ్మ తదేవ త్వమసీత్యుపదిశేత్. తత్ శ్రుత్వా శిష్యః నిరతిశయబృహత్త్వస్య బ్రహ్మశబ్దార్థత్వాన్న మహతో మహీయానితి స్వేనేతః ప్రాగధీతత్వాచ్చ హే బ్రహ్మన్ కేషాం కేషాం సాతిశయం బృహత్త్వమస్తి యదపేక్షయా బ్రహ్మణో నిరతిశయం బృహత్త్వమితి పృచ్ఛేత్తత్రోత్తరమాహాచార్యః **చత్వార** ఇతి. యద్వా తం బ్రహ్మాసీతి గురుణోక్తే సతి శిష్యః ప్రపచ్ఛ కిం తద్బ్రహ్మేతి. స్థూలారున్ధతీన్యాయ మవలమ్బ్య గురుః ప్రత్యాహ **చత్వార** ఇతి. అథ వా ఆదావేవ శిష్యాయ గురుర్న నిర్గుణం బ్రహ్మోపదిశేత్కిన్తు సగుణమేవేత్యాహ – **చత్వార** ఇతి. యద్వా బ్రహ్మేతి కిఞ్చిద్వస్తు నాస్త్యేవ యద్జ్ఞానాన్ముక్తిరితి శఙ్కాయాం మహత్త్వస్య క్వచిద్విశ్రాన్తత్వేన భావ్యత్వాద్యత్ర తద్విశ్రాన్తి స్తద్బ్రహ్మేతి న తస్యాభావః కల్పయితుం శక్యత ఇత్యాహ **చత్వార** ఇత్యాది. చత్వారో నిగమా వేదాః. షణ్ణామఙ్గానాం సమాహారః షడఙ్గమ్, ఇతిహాసాదిః ఆదిశబ్దాద్రామాయణాదికావ్యగ్రహణమ్. పురాణమష్టాదశవిధం, నయో న్యాయశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం వా, మీమాంసాయుగలం పూర్వోత్తరమీమాంసాశాస్త్రద్వయం, ధర్మః ధర్మశాస్త్రం, చకారాత్తన్త్రాది–గ్రహణమితరాః చాపాదివిద్యా అపి ధనుర్విద్యాదయశ్చ, సర్వం నామైవ ఘటోఽయం పటోఽయమితివద్వేదోఽయం శాస్త్రమిదమితి సర్వస్య నామమాత్ర త్వాత్. ఏవం సర్వశాస్త్రాదివ్యాపకత్వేన మహత్ ఏతత్ నామ బ్రహ్మేతి భువి యే జనా ఉపాసతే తే క్షితిపా ఆత్మవిషయే స్వదేశే ఇవ నామ్ని వేదాది రూపే సన్తతం స్వాతన్త్ర్యం సమ్ప్రాప్నుయుః సమ్యగ్భజేరన్. తస్మాత్ నామ బ్రహ్మే–త్యుపాసీతేత్యభిప్రాయః. 362

శ్లో॥ వాఙ్నామ్నో నను భూయసీ యత ఇయం సర్వం జగద్బోధయ–
త్యేషా క్ష్మాఽనిల ఏష ఏష రవిరిత్యేనాముపాస్తే తు యః ।

బ్రహ్మేతి ప్రతియాత్యసౌ స విషయే సత్కామచారం గిరో
వాచోఽస్యా అపి భూయ ఏవ హృదయం వాచో యతః ప్రేరకమ్ ॥363

వ్యా. కిం నామైవ బృహత్వాద్బ్రహ్మ. న. కిన్తు నను సోమ్య ఏవార్థే వా. వాక్ నామ్నో భూయసీ మహతీ అభివ్యంగ్యాద్వర్ణాత్మకాన్నామ్నః అభివ్యఞ్జకం వాగిన్ద్రియం మహదిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మాదియం వాక్ ఏషా క్ష్మా ఏషోఽనిలః ఏష రవిః ఇత్యేవం సర్వం జగద్బోధయతి య ఏనాం వాచం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సోఽసౌ గిరో విషయే సత్కామచారం స్వాతన్త్ర్యమిత్యేతత్ ప్రతియాతి. తస్మాద్వాగ్బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం వాగేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తర్హి హృదయం మనః అస్యా వాచోఽపి భూయో మహదేవ. తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మాద్ధృదయం వాచః వాగిన్ద్రియస్య ప్రేరకం భవతి. 363

శ్లో॥ ఆత్మాఽయం భువనం మనశ్చ తదిదం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తు యః
స్వాన్తం గచ్ఛతి యత్ర తత్ర విదుషస్స్యాత్కామచారోఽస్య కౌ ।
సఙ్కల్పో మనసో మహాన్ హి మననం స్వాన్తస్య సఙ్కల్పజం
సఙ్కల్పాత్మకమేవ సర్వభువనం సఙ్కల్పజాతం యతః ॥ 364

వ్యా. అయమాత్మా ఇదం భువనఞ్చ మన ఏవ. యః తదిదం మనః బ్రహ్మేతి ఉపాస్తే అస్య విదుషః కౌ భువి యత్ర స్వాన్తం హృదయం గచ్ఛతి తత్ర కామచారః స్యాత్. తస్మాన్మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిం మన ఏవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు సఙ్కల్పః మనసస్స్వాన్తాన్మహాన్. తత్ర హేతుమాహ. హి యస్మాత్ స్వాన్తస్య మననం సఙ్కల్పజం భవతి. సర్వభువనమపి సఙ్కల్పాత్మకమేవ. కుతః. యతః సర్వభువనం సఙ్కల్పజాతమ్. "**తదైక్షత తత్సర్వమభవ**" దిత్యాది శ్రుతేః. కార్యం హి కారణాత్మకమ్. 364

శ్లో॥ సఙ్కల్పం బృహదిత్యముం కలయతే యస్స ధ్రువానాప్నుయా
ల్లోకాంశ్చిత్తమితో మహన్న హి నరోఽచిత్తస్తు సఙ్కల్పయేత్ ।
తచ్చిత్తం సకలాయనం బృహదిదం యో ధ్యాయతి స్యాత్స నా
చిత్తాఖ్యధ్రువలోకగోఽథ పరమం ధ్యానన్తు చిత్తాన్మహత్ ॥ 365

వ్యా. యః అముం సఙ్కల్పం బృహదితి కలయతే ఉపాస్తే స ధ్రువాన్ లోకానాప్నుయాత్. తస్మాత్సఙ్కల్పం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం సఙ్కల్ప ఏవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు చిత్తం చేతయితృత్వమ్ ఇతస్సఙ్కల్పాన్మహత్. హి యతః అచిత్తో నరో నైవ సఙ్కల్పయేత్. కిఞ్చ తచ్చిత్తం సకలాయనం సర్వస్యాయతనమిదం చిత్తం బృహదితి యో ధ్యాయతి స నా పుమాన్ చిత్తాఖ్యధ్రువలోకగః చిత్తనామకాన్ ధ్రువాన్ లోకాన్ ప్రాప్తవాన్ స్యాత్. తస్మాత్ చిత్తం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం చిత్తం బ్రహ్మ. న. కిన్తర్హి, అథశబ్దః పక్షాన్తరారమ్భకః. ధ్యానస్తు చిత్తాత్పరమమ్మహదితి మహత్. 365

శ్లో॥ ధ్యాయన్తీవ ధరాఽన్తరిక్షసలిలక్షోణీధరా దేవతా
మర్త్యా ధ్యానవశాన్మహాన్త ఇదకం బ్రహ్మేతి యో ధ్యాయతి ।
యావద్ధ్యానగతం స కామచరణం యాయాదథ ధ్యానతో
విజ్ఞానం మహదేవ నా యదమునా సర్వం విజానాత్యదః ॥ 366

వ్యా. ధ్యానస్య చిత్తాన్మహత్త్వే హేతుమాహ. ధరాఽన్తరిక్షసలిలక్షోణీధరాః దేవతాశ్చ ధ్యాయన్తీవ ధ్యాయన్త ఇవ నిశ్చేష్టతయా దృశ్యన్త ఇత్యర్థః. మర్త్యాశ్చ ధ్యానవశాదేవ మహాన్తో భవన్తి. యః ఇదమేవేదకం ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సః యావద్ధ్యానగతం ధ్యానస్య గతం గతి-ర్యావత్పర్యన్తం తావదిత్యర్థః. కామచరణం కామచారం యాయాత్. తస్మాద్ధ్యానం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. అథ నను కిమేవం ధ్యానమేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు అథ ధ్యానతో ధ్యానాదపి విజ్ఞానం మహదేవ యద్యస్మాత్ నా పుమాన్ అమునా విజ్ఞానేన శాస్త్రార్థవిషయజ్ఞానేన అదః పరోక్షం సర్వం విజానాతి. ఏవం జ్ఞాత్వైవ ధ్యాయతి దేవతాదికమితి ధ్యానహేతుత్వాద్విజ్ఞానం ధ్యానాన్మహత్. కార్యాద్ధి కారణం మహత్. 366

శ్లో॥ విజ్ఞానం బృహదిత్యవైతి మనసా విజ్ఞానినః ప్రాప్నుయా-
ల్లోకాన్ సోఽయమితో బలం నను మహద్యస్మాచ్ఛతం జ్ఞానినామ్ ।
ఏకః కమ్పయతే బలీ బలవశాద్భూమ్యన్తరిక్షాదికం
సర్వం తిష్ఠతి సద్బలో హి మనుతే జానాతి పశ్యత్యపి ॥ 367

వ్యా. విజ్ఞానోపాసనస్య ఫలమాహ. యః విజ్ఞానం బృహదితి మనసా అవైత్యుపాస్తే సోఽయముపాసకః విజ్ఞానినః విజ్ఞానం యేషు విద్యతే తాన్ లోకాన్ ప్రాప్నుయాత్. తస్మా-ద్విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం విజ్ఞానమేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు బలమితో విజ్ఞానా న్మహత్. నను ఏవం యస్మాదేకో బలీ జ్ఞానినాం శతం కమ్పయతే చాలయతి భూమ్యన్తరిక్షాదికం సర్వమపి బలవశాదేవ తిష్ఠతి. సద్బలః బలవానేవ పురుషః మనుతే జానాతి పశ్యతి చ. నహి దుర్బలస్య మననాదికం, తస్మాద్బలమేవ విజ్ఞానస్య కారణత్వాన్మహత్. 367

శ్లో॥ ఏతద్బ్రహ్మ బలం విచిన్తయతి యస్సోఽయం బలీ స్యాన్నరో
భూయోఽన్నం హి బలాద్యతో బలమిదం సఞ్జాయతేఽన్నాన్నృణామ్ ।
నాఽనన్నో బలవానపి ప్రభవతి ద్రష్టుం చ మన్తుం నరః
శ్రోతుం తద్బృహదిత్యవైతి మనసా యస్సోఽన్నలోకానయేత్ ॥ 368

వ్యా. బలోపాసనస్య ఫలమాహ. **ఏతదితి** యః ఏతద్బలం బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి. సోఽయం నరః బలీ స్యాత్. తస్మాద్బలం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం బలమేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు అన్నం బలాద్భూయో హి మహదేవ. యతో యస్మాత్ నృణామిదం బలమన్నాత్సఞ్జాయతే.

బలవానపి అనన్నః నరః పురుషః ద్రష్టుం మన్తుం శ్రోతుమపి న ప్రభవతి. కిం పునర్గమనాదికం కర్తుమ్. తదన్నం బృహదితి. యః మనసా అవైతి ధ్యాయతి సః అన్నలోకాన్ అన్నం యేషు లోకేషు విద్యతే తానయేత్ప్రాప్నుయాత్. తస్మాదన్నం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. 368

శ్లో॥ అన్నాద్వారి మహద్యతోऽన్నముదయత్యమ్భోవశాద్భూతలే
భూమ్యభ్రద్యుధరద్యుసన్నరపశుక్రిమ్యణ్డజాగాదయః ।
సర్వే వారిమయాస్తదేతదయతే బ్రహ్మేతి యో మానవః
సర్వానేష సమాప్నుయాత్సుఖకరాన్ కామాంశ్చ తృప్తో భవేత్ ॥ 369

వ్యా. కిమన్నమేవ బ్రహ్మ – న. కిన్తు వారి అన్నాదపి మహత్. యతః భూతలే అమ్భోవశా–దన్నముదయతి. భూమ్యభ్రద్యుధరద్యుసన్నరపశుక్రిమ్యణ్డజాగాదయః భూమిః అభ్ర మన్తరిక్షం ద్యౌ ర్ద్యులోకః ధరాః పర్వతాః ద్యుసదో దేవాః నరాః పశవః క్రిమయః అణ్డజాః పక్షిణ స్సర్పా వా అగా వృక్షాః ఏతదాదయః సర్వే పదార్థాః వారిమయా ఏవ. యః తదేతద్వారి బ్రహ్మేత్యయతే ఉపాస్తే ఏష మానవః సర్వాన్ సుఖకరాన్ కామాన్ సమాప్నుయాత్. తృప్తశ్చ భవేత్. తస్మాజ్జలం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. 369

శ్లో॥ తేజో వావ మహజ్జలాద్భవతి యత్కం తేజసః కారణం
కార్యాద్భూయ ఇతి ప్రసిద్ధమిహ సన్తాపాద్ధి వర్షోదయః ।
తేజో బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి యస్తేజోయుతోऽయేదసౌ
లోకాన్నిస్తమసస్తతో మహదిదం వాయోరపి వ్యోమ తత్ ॥ 370

వ్యా. కిం జలమేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు తేజః జలాన్మహద్వావ అధికమేవ. యద్యస్మాత్కం జలం తేజస స్సకాశాద్భవతి. భవతు కిం తత ఇత్యత్రాహ. కారణం కార్యాద్భూయోऽధికమితి ప్రసిద్ధమ్. నను కం తేజసో భవతీత్యత్ర కిం నిదర్శనమత ఆహ. సన్తాపాద్వర్షోదయః హి ప్రసిద్ధః గ్రీష్మసామయికాదూష్మణో హి వర్షం సమ్భవతి. యః తేజః బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి. అసౌ తేజోయుతస్సన్ తేజోయుతః తేజోవతః '**యుమిశ్రణామిశ్రణయో**' రితి ధాతోః క్విపి హ్రస్వస్య పితి కృతి తుగితి తుకిరూపమ్. యుత్ యుతౌ యుత ఇతి. నిస్తమసో లోకానయేత్ప్రాప్నుయాత్. తస్మాత్తేజో బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం తేజ ఏవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు తదిదం వ్యోమ తతస్తేజసః వాయోరపి తేజః కారణత్వేన తేజసోऽపి మహత్తరాద్వాయోరపి మహత్ కారణత్వాదితి భావః. 370

శ్లో॥ సూర్యేన్ద్వగ్న్యుడువిద్యుతోऽత్ర నివసన్త్యేతేన లోకో హ్వాయ–
త్యన్యం సోऽపి శృణోత్యనేన రమతేऽత్రోదేతి సర్వం హ్యతః ।

వ్యోమేదం బృహదిత్యవైతి మనసా యాయాత్స ఆకాశినో
లోకానస్తి మహానితః స్మర ఇతి వ్యోమ్నః పునర్మానసః ॥ 371

వ్యా. కస్మాత్థం మహత్త్రాహ – అత్ర వ్యోమ్ని సూర్యేన్ద్వగ్న్యుడువిద్యుతో నివసన్తి. ఏతేన వ్యోమ్నా లోకః అన్యం హ్వయతి ఆకారయతి. శబ్దగుణకత్వాదాకాశస్యేతి భావః. సోఽప్యన్యః. అనేన వ్యోమ్నా శృణోతి శబ్దం '**కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నం నభ శ్రోత్ర**" మితి న్యాయశాస్త్రాత్. శ్రోత్రస్యాకాశమయత్వం వేదాన్తశాస్త్రసిద్ధమితి చ. అత్రాకాశే లోకో రమ్యతే. నిరవకాశస్థలే–రత్యసమ్భవాదితి భావః. అత ఆకాశాత్సర్వముదేతి చ. హిః ప్రసిద్ధౌ. "**ఆకాశాద్వాయుః వాయో రగ్ని**" రిత్యాది శ్రుతేః. తస్మాద్వ్యోమ మహత్. ఇదం వ్యోమ బృహదితి మనసా యోఽవైతి స ఆకాశినో విస్తారవతో లోకాన్ యాయాత్. తస్మాదాకాశం బ్రహ్మేత్యుపాసీత – కిమేవ మాకాశమేవ బ్రహ్మ. న – కిన్తు ఇతోఽస్మాద్వ్యోమ్నః మానసః మనోమయః అన్తఃకరణవృత్తివిశేష ఇత్యేతత్. స్మరః పునః స్మరణస్తు మహానధికః. 371

శ్లో॥ సత్యస్మిన్ స్మరణే సమస్త మయతే సత్త్వం సదప్యమ్బర–
ప్రష్ఠం విశ్వమసత్యసత్త్వమయతే భూయస్తదేతద్బృహత్ ।
యో మర్త్యః స్మరణంవిచిన్తయతి వా సిద్ధ్యేత్స్మృతార్థోఽస్య సా
తస్మాదప్యతిభూయసీతి విదితా తృష్ణా సమం యద్వశే ॥ 372

వ్యా. కస్మాదధికస్స్మరోఽత ఆహ. అస్మిన్ స్మరణే సతి సదపి సమస్తమమ్బరప్రష్ఠ మాకాశాది విశ్వం సత్త్వమయతే. అస్మిన్ అసతి తు విశ్వమసత్త్వమయతే. భూయః పునః యో మర్త్యః తదే–తత్స్మరణం బృహద్వా బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి అస్య స్మృతార్థః సిద్ధ్యేత్. తస్మాత్స్మరణం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవం స్మరణమేవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు సా తృష్ణా. తస్మాత్స్మరాదప్యతి–భూయసీ. అతిశయేన మహతీ ఇతి విదితా ప్రసిద్ధా. కా సేత్యత ఆహ. సమం సర్వం యద్వశే యస్యా వశే వర్తత ఇతి. అస్తీతి వా శేషః. ఆశాపూర్వకత్వాత్స్మరణపశ్వన్న కర్మాదేరితి భావః. 372

శ్లో॥ ఆశాం బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి యస్సర్వాన్ స కామానయేత్
సత్యాశీరపి సమ్భవేత్స తు మహాన్ప్రాణోఽస్త్యముష్యా అపి ।
ప్రాణే సర్వమిదం సమర్పితమరా నాభౌ రథాఙ్గస్య వా
ప్రాణో మాతృపితృప్రజాగ్రజసఖీశాచార్యసద్బ్రాహ్మణాః ॥ 373

వ్యా. య ఆశాం బ్రహ్మధియా విచిన్తయతి స సర్వాన్ కామానయేత్. సః సత్యాశీః అమోఘాశీరపి సమ్భవేత్. తస్మాదాశాం బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిమేవమాశైవ బ్రహ్మ. న. కిన్తు అముష్యా ఆశాయా అపి మహా నధికః ప్రాణోఽస్తి కస్మాత్ప్రాణస్య మహత్త్వమత ఆహ. రథాఙ్గస్య చక్రస్య నాభౌ అరా వా ఇవ ప్రాణే సర్వమిదం పూర్వోక్తం సమస్తం ప్రతిష్ఠిత మ్భవతి.

ప్రాణ ఏవ మాతృపితృప్రజాగ్రజసఖీశాచార్యసద్బ్రాహ్మణాః మాతా, పితా, ప్రజా, సన్తతిః, అగ్రజః భ్రాతృవర్గః, సఖా, ఈశః, స్వామీ, ఆచార్యః, సన్త, స్సాధవః, బ్రాహ్మణాః, ఏత ద్రూపో భవతి. ఉపలక్షణ మిదం సర్వప్రాణిసమూహస్య. చరాచరాత్మకస్సర్వోఽపి భూతగణః ప్రాణ ఏవేత్యర్థః. 373

శ్లో॥ సప్రాణం పితరం విదూషయతి యో వాచాఽపి నిన్దన్తి తం
హాహాఽయం పితృహేతి సన్త ఇహ నప్రాణన్తు తం యో గురుమ్ ।
వహ్నౌ నిక్షిపతి స్వయం తముత తే నిన్దన్తి నైవేత్యతః
ప్రాణోఽయం హి పితైవమేవ సకలం ప్రాణస్స సేవ్యో బుధైః ॥ 374

వ్యా. కస్మాత్ప్రాణ ఏవ మాత్రాదిరత ఆహ. యః సప్రాణం పితరం వాచాఽపి విదూషయతి తమిహ లోకే సన్తః హా హా అయం పితృహా పితరం హతవాన్నిన్దయేతి భావః. ఇతి నిన్దన్తి. యః తమేవ నప్రాణమప్రాణం గురుం స్వయం వహ్నౌ నిక్షిపతి. తముత తన్తు తే సన్తః న నిన్దన్త్యేవ, ప్రత్యుత స్తువన్తి ఇత్యతో హేతోః అయం ప్రాణో హి ప్రాణ ఏవ పితా భవతి. ఏవమేవ సకలం మాత్రగ్రజాదికమపి వస్తు ప్రాణ ఏవ. తస్మాత్సః ప్రాణః బుధైస్సేవ్య ఉపాస్యః. 374

శ్లో॥ ప్రాణం సర్వగతం మహేశ్వరమముం బ్రహ్మాహమిత్యశ్నుతే
యస్సోఽసావతివాదితామపలపేన్నో నాతివాదీత్యహమ్ ।
ప్రాణాదస్త్యపి వస్తు కిఞ్చన మహద్యత్సత్యమాచక్షతే
యో వేదైతదహన్తదిత్యయమహో సర్వాతివాదీ పుమాన్ ॥ 375

వ్యా. యః సర్వగతం సర్వవ్యాపినం మహేశ్వరమముం ప్రాణమ్బ్రహ్మాహమిత్యశ్నుతే. సర్వాన్తరాత్మా ప్రాణ ఏవాహం బ్రహ్మేతి యో వేత్తీత్యర్థః. సోఽసౌ ప్రాణవిత్ అహమతివాదీనామాద్యాశాన్తమతీత్యవదనశీలః న న భవామి ఇతి అతివాదితాం స్వీయాం నో అపలపేత్ నాపహ్నుయాత్. కిన్తు అతివాద్యేవాహమితి ప్రకటయేదేవేత్యర్థః. ఏతేన నామబ్రహ్మవిదాదయస్తు స్వీయామతివాదితామపలపేయురేవేతి సిద్ధమ్. యద్వా నామబ్రహ్మవిదాదయో నైవాతివాదిన ఇతి సిద్ధమ్. తస్మాత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుపాసీత. నను కిం ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మ. న. కిన్తర్హి ప్రాణాదపి మహత్కిఞ్చనానిర్వాచ్యం వస్త్వస్తి తదేవ బ్రహ్మేతి వాక్యశేషః. కిన్తద్వస్తు అత ఆహ. యద్వస్తు సత్యమిత్యాచక్షతే ఔపనిషదా ఇతి శేషః. యః తదేతత్సత్యం వస్తు అహమితి వేద అయం పుమాన్ బ్రహ్మవిత్. సర్వాతివాదీ సర్వానపి నామాదిప్రాణాన్త బ్రహ్మవిదోఽతివదితుం శీలమస్యేతి సర్వాతివాదీ భవతి. అహో ఇత్యద్భుతే. ప్రాణబ్రహ్మవిత్తు నామ బ్రహ్మవిదాద్యపేక్షయా అతివాదీ సత్యబ్రహ్మాత్మవిత్తు సర్వాతివాదీ. యః ప్రాణబ్రహ్మవిదతివాదీత్యుక్తస్తస్మాదప్యయముత్కృష్ట ఇత్యర్థః. నామాదీనాం

ప్రాణాన్తానాం పదార్థానాం కల్పితబ్రహ్మరూపత్వాదస్య బ్రహ్మణ స్సత్య–బ్రహ్మత్వాచ్చేతి భావః. ఏతేన యద్వస్తు నిరతిశయమహత్త్వగుణకం తదేవ బ్రహ్మ. తదేవ సత్యమితి సిద్ధమ్. 375

శ్లో॥ తేజస్సత్యమథామ్బు సత్యమవనీ సత్యా తథా లోహితం
సత్యం శుక్లమథాసితఞ్చ ఋతమిత్యజ్ఞో వదత్యస్తధీః ।
విద్వాంస్తత్సకలం మృషేతి కలయన్ బ్రహ్మైకమేవాద్వయం
స్వాత్మానం సుఖబోధరూపమమలం సత్యం పరమ్భాషతే ॥ 376

వ్యా. నను యది బ్రహ్మైకమేవ సత్యన్తర్హి కస్మాత్ తేజ ఆదికం సత్యమితి వదన్తి లౌకికాః కేచిచ్ఛాస్త్రిణశ్చేతి శఙ్కాయామజ్ఞానాదిత్యాహ – **తేజ ఇతి** తేజస్సత్య, మథ తథా అమ్బు సత్య, మవనీ సత్యా, తథా లోహితం రూపం సత్యం, శుక్లం సత్య, మథ తథా అసితం కృష్ణమృతం సత్యమిత్యస్తధీర్నష్టబుద్ధిరజ్ఞః వదతి. విద్వాంస్తు తత్పూర్వోక్తం సకలం మృషేతి కలయన్ జానన్ ఏకమేవాద్వయం భేదత్రయశూన్యమత ఏవ అమలం నిర్మలం సుఖబోధరూపం జ్ఞానానన్దస్వరూపం స్వాత్మానం ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ పరం బ్రహ్మైవ సత్యమితి భాషతే.

నను వక్తా జీవః కిం సత్య ఉతాసత్యః. ఆద్యే కథం బ్రహ్మైవ సత్యమిత్యుచ్యతే. ద్వితీయే స్వస్యైవాసత్యత్వే కథం స్వలబ్ధసత్తాకస్య బ్రహ్మణస్సత్యత్వమ్. న హి జీవే ద్రష్ట ర్యసతి ఆకాశాది పదార్థవద్బ్రహ్మ సిద్ధ్యేదితి చేన్మైవమ్. యది జీవబ్రహ్మణోర్భేదస్స్యాత్తర్హ్యయం వికల్ప స్సావకాశ స్స్యాన్న తు స భేదోఽస్తి. స్వాత్మా బ్రహ్మేత్యనేన పరిహృతత్వాద్భేదస్యేతి. నను పరిహృత ఏవ వాఙ్మాత్రేణ న తూపపత్త్యా. కథం వక్తుర్వికారిణో జీవస్య బ్రహ్మాభేదః. ఉచ్యతే లిఙ్గతాదాత్మ్యాధ్యాసేన వక్తృత్వవికారవతో జీవస్య యద్వాస్తవం రూపం తద్బ్రహ్మాభిన్నమితి. అత ఏవాహం బ్రహ్మేతి ధియ ఉపపత్తిః. అహం శబ్దో హ్యభిధయా వక్తృజీవవాచ్యపి లక్షణయా వక్తు రాత్మభూతం ప్రత్యగాత్మానం బ్రూతే. నచ వక్తురన్య ఏవ ప్రత్యగాత్మేతి వాచ్యమ్. మనస్సహకృతే వాగిన్ద్రియే వదతి సతి యస్సాక్షిభూతస్తస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః జీవత్వాత్. నచ జీవో వక్తైవ న సాక్షీతి వాచ్యమ్. వక్తృత్వస్య గన్తృత్వవత్సఙ్ఘాతనిష్ఠత్వాత్. న హి దేహే గచ్ఛతి సతి జీవో గచ్ఛతీతి వక్తుం శక్యతే. తస్మాదౌపాధికమేవ జీవస్య కర్తృత్వమ్. కథమన్యథా సుషుప్తౌ తన్న దృశ్యేత. న హి స్వభావః కదాచిదప్యపగచ్ఛతి. తస్మాదవిక్రియః ప్రత్యగాత్మైవ బ్రహ్మ. నను '**యతో వాచో నివర్తన్త**' ఇతి శ్రుతేః కథం బ్రహ్మ సత్యమితి బ్రూయాద్బుధః. నహి బ్రహ్మశబ్దః వాగవిషయం వస్తు వక్తుం క్షమతే ఇతి చేన్నాయం దోషః. మాయావిశిష్టచైతన్యవాచీ బ్రహ్మశబ్దః లక్షణయా నిర్విశేషం చైతన్యం ప్రత్యాయయతి. ఏవమాత్మశబ్దోఽ ప్యన్తఃకరణవిశిష్ట చైతన్యవాచీ. జ్ఞానశబ్దోఽ ప్యన్తః కరణవృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యవాచీ. కిఞ్చ వాగవిషయమితిశబ్దః కిం తద్వస్తు బ్రూతే ఉత న. ఆద్యే శబ్దావిషయం తద్వస్తు కథం వాగవిషయశబ్దో బ్రూయాత్. ద్వితీయే కథన్తస్య వాగవిషయత్వమ్. తస్మాదిహ నాతిశఙ్కనీయమ్. 376

శ్లో॥ సత్యజ్ఞానకృతం హి సత్యవదనం జ్ఞానస్తు తత్తర్కజం
శ్రద్ధాతర్కనిదానమార్యచరణద్వన్ద్వార్చనాద్యాత్మికా ।
నిష్ఠా తత్ప్రకృతిర్హృదిన్ద్రియజయస్తస్యాః పరం కారణం
ప్రాప్తవ్యం పరమం మయా సుఖమితి స్పష్టాగ్రహోత్స్యాత్స చ ॥ 377

వ్యా. విద్వాన్ బ్రహ్మ సత్యమితి భాషత ఇత్యుక్తమ్. తద్భాషణస్య కిం కారణమత ఆహ - **సత్యేతి**. సత్యవదనం సత్యం బ్రహ్మేతి వదనం వాదః వచనమిత్యేతత్. సత్యజ్ఞానకృతం సత్యస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానేన కృతమ్. సత్యవదనస్య సత్యజ్ఞానం నిమిత్తం యథా ఘటవదనస్య ఘటజ్ఞానమ్. నహి ఘటమజానన్ పురుషో ఘటోఽయమితి వదతి. ఏవం సత్యం బ్రహ్మ జానన్నేవ సత్యం బ్రహ్మేతి వదతి. హిరేవార్థే. ప్రసిద్ధౌ వా. తస్య జ్ఞానస్య కిం నిమిత్తమత ఆహ. తత్సత్యజ్ఞానస్తు తర్కజం. మననాద్భవతి. తస్య తర్కస్య కిం నిమిత్తమత ఆహ. ఆర్యచరణ ద్వన్ద్వార్చనాద్యాత్మికా గురుశుశ్రూషాదిరూపా, శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః, తర్కనిదానం తర్కస్య కారణం. తస్యాశ్శ్రద్ధాయాః కిం నిమిత్తమత ఆహ. నిష్ఠా గురుశుశ్రూషాదితత్పరత్వమ్. తత్ప్రకృతిః తస్యాశ్శ్రద్ధాయాః ప్రకృతిర్హేతుః. తస్యా నిష్ఠాయా హృదిన్ద్రియజయః పరం కేవలం ప్రధానమితి వా కారణమ్. స చ హృదిన్ద్రియజయః మయా పరమం సుఖం మోక్షః ప్రాప్తవ్యమిత్యాకారకా త్స్పష్టాగ్రహో- ద్దృఢాభినివేశాత్స్యాద్భవేత్. తీవ్రముముక్షుత్వం హృదిన్ద్రియజయస్య నిదానమిత్యర్థః. తస్మా త్తీవ్రముముక్షుర్భవేదిత్యభిప్రాయః. ముముక్షుత్వం ద్వివిధం తీవ్రం మన్దఞ్చేతి. ఆస్తికానాం సర్వేషా- మపి మన్దం ముముక్షుత్వం వర్తతే తత్తు న కార్యకారి. తీవ్రముముక్షుస్తు సద్య ఏవ సర్వం సన్న్యస్య గురుముపసర్పతీతి తీవ్రముముక్షుత్వం కార్యకారి సర్వజనాసాధారణఞ్చేతి వివేకః. 377

శ్లో॥ యో భూమా స సుఖం యదల్పమథ తద్దుఃఖం న చాల్పే సుఖం
నాన్యద్యత్ర శృణోతి పశ్యతి పుమాన్జానాతి భూమా స హి ।
అన్యద్యత్ర శృణోతి పశ్యతి పుమాన్జానాతి చాల్పం హి త-
ద్యో భూమాఽమృత ఏవ మర్త్యమితరత్స్వస్మిన్ స్థితోఽసౌ న వా ॥378

వ్యా. నను పరమసుఖార్థీ బ్రహ్మజ్ఞానాయైవ కిమితి యతేత. జ్యోతిష్టోమాదికం ఖాతాదికం వా కర్మ కిమితి న కుర్యాత్ అత ఆహ. య ఇతి. యో భూమా స ఏవ సుఖ, మథ యదల్పం తద్దుఃఖమేవ. కుతః. అల్పే సుఖం న చ నైవ. తర్హి కస్స భూమపదార్థః కో వా సోఽల్పపదార్థ ఇత్యత్రాహ. పుమాన్ యత్ర అన్యద్వస్తు న శృణోతి, న పశ్యతి, న జానాతి చ, స ఏవ భూమా. పుమాన్ యత్ర అన్యత్ శృణోతి, పశ్యతి, జానాతి చ, తదేవాల్పమ్. తస్మాదద్వితీయం బ్రహ్మైవ భూమా. తదన్యత్సర్వం ద్వైతమల్పమేవేతి సుఖార్థీ భూమబ్రహ్మజ్ఞానాయైవ యతేత. జ్ఞాతమాత్ర మేవ భూమబ్రహ్మప్రాప్తమపి భవతి. ఆత్మాభిన్నత్వాదాత్మనశ్చ నిత్యాప్తత్వాత్. నను యది భూమా సుఖపదార్థ స్తర్హి నశ్వర ఏవ స్యాత్సుఖస్య క్షణికత్వాదత ఆహ. యో భూమా స ఇతి శేషః.

అమృత ఏవ. యచ్ఛాశ్వతం నిత్యసుఖం తదేవ భూమా. న తు విషయసుఖం క్షణికం భూమా. భూమ్నోఽద్వితీయస్య మృతిహేత్వభావేన మృత్యభావాత్. అమృతత్వాదేవ సత్యః. అవినాశీ హి సత్యః. అత ఏవోక్తం బ్రహ్మైవ సత్యమితి. ఇతరదల్పం వస్తు సర్వమపి ద్వైత మిత్యర్థః. మర్త్యం మరణధర్మకమత ఏవ మిథ్యాభూతమ్. వినాశీ హి పదార్థో మిథ్యా. యన్నిత్యం తత్సత్యం, యత్సత్యం తన్నిత్యమితి సిద్ధాన్తాత్. నను క్వాసౌ భూమా స్థిత ఇత్యత్రాహ. అసౌ భూమా స్వస్మిన్ స్థిత ఇత్యేకః పక్షః. న స్థితో వేత్యన్యః పక్షః. భూమ్నస్సుఖత్వవచనాత్సుఖస్యాశ్రయం పృష్టవాన్ పూర్వవాదీ క్వాసౌ భూమా స్థిత ఇతి. కిం త్వం వ్యవహారదృష్ట్యా పృచ్ఛసి ఉత వస్తుదృష్ట్యేతి వికల్ప్య సిద్ధాన్తీ ఉత్తరమాహ. స్వస్మిన్ స్థితో వా న వేతి. నేదం విషయసుఖవ-దన్యాశ్రయం కిన్త్వాత్మాశ్రయమేవేతి ప్రథమవికల్పస్య పరిహారః. నాయం స్వమాహాత్మ్యేఽపి ప్రతిష్ఠితో భూమా. కిన్తు క్వచిదప్యప్రతిష్ఠిత ఏవ. ఆశ్రయాశ్రయిభావరూపద్వైతాయోగాదద్వితీయే బ్రహ్మణీతి ద్వితీయవికల్పస్య పరిహార ఇత్యభిప్రాయః. 378

శ్లో॥ గావోఽశ్వాః కనకాదయశ్చ మహిమా చైత్రో మహాంస్తం శ్రితో
భూమా నైవమయం పరం ప్రతిగతో వస్త్వన్తరాసమ్భవాత్ ।
సోఽధస్తాత్స ఉపర్యథో స పురతః పశ్చాత్సవా దక్షిణే
భూమైవోత్తరతస్స ఏవ సకలం సోఽహం స చాత్మా పరః ॥ 379

వ్యా. కస్మాద్భూమా స్వమహిమ్న్యేవ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యత్రాహ. గావః అశ్వాః కనకాదయశ్చ సువర్ణధాన్యగృహభూమ్యాదయశ్చ మహిమేత్యుచ్యన్తే. తం మహిమానమాశ్రిత శ్చైత్రః మహానిత్యు-చ్యతే. ఏవమయం భూమా పరం స్వస్మాదన్యం మహిమపదార్థం ప్రతిగతస్సన్ మహానితి నోచ్యతే. కుతః వస్త్వన్తరాసమ్భవాత్. కుతస్తదసమ్భవ ఇత్యత్రాహ. స భూమైవ అధస్తాద్వర్తతే. స ఉపరి వర్తతే. అథో తథా స పురతః అగ్రే వర్తతే. స ఏవ పశ్చాత్పృష్ఠతో వర్తతే. స ఏవ దక్షిణే దక్షిణపార్శ్వే వర్తతే. స భూమైవోత్తరతః ఉత్తరపార్శ్వే వర్తతే. ప్రాచ్యాదిదిక్షు విదిక్షు చోర్ధ్వాధోదేశయో-స్సర్వత్రాపి భూమైవ వర్తత ఇత్యర్థః. ఏతేన దిశాం దశానామభూమత్వే ప్రాప్తే అహ – స ఏవ సకలమితి. అథ యస్య ప్రాగాదిషు భూమా స్థిత స్తస్యాభూమత్వే ప్రాప్తే ఆహ. సోఽహ మితి సజ్ఞాతోఽపి భూమైవేత్యర్థః. ఏతేన సర్వం జగద్భూమైవేతి సిద్ధమ్. అథ జగద్విలక్షణస్య ప్రత్యగాత్మనః అభూమత్వే ప్రాప్తే ఆహ. స చ భూమైవ పరః దేహేన్ద్రియాది విలక్షణ ఆత్మా భవతి. తస్మాన్నాస్తి భూమబ్రహ్మాతిరిక్తః కశ్చన పదార్థః యం మహిమత్వే నాశ్రిత్య భూమా మహాన్ స్యాదత ఏవ స్వమహిమ్న్యేవస్థితో భూమా. న చ సత్యస్యా మృతస్య సుఖస్య భూమ్నః కథమసత్యమర్త్యదుః ఖాల్పద్వైతాభేద ఇతి వాచ్యమ్. మాయయా తదుపపత్తేః. బ్రహ్మైవ హి మాయయా జగద్రూపేణ భాతి రజ్జురివ సర్పాకారేణేత్యుక్తత్వాత్. 379

శ్లో॥ పశ్యన్నేవమిమం మనంశ్చ విబుధో యస్స్వాత్మని క్రీడతి
స్వాత్మన్యేవ రతిం ప్రయాతి మిథునానన్దావపి స్వాత్మని ।
స స్వారాడ్భవతి ప్రయాతి సకలాన్ లోకానపి స్వేచ్ఛయా
యే నైవం విదురాప్నువన్తి త ఇమే లోకాననిత్యాన్ కృతేః ॥ 380

వ్యా. భూమబ్రహ్మవిదో వ్యవహారమవాన్తరఫలం చాహ. **పశ్యన్నితి**. ఏవమిమం భూమాత్మానం పశ్యన్ మనన్ చకారాద్విజానన్ యః విబుధః స్వాత్మని క్రీడతి న తూద్యానాదౌ. స్వాత్మన్యేవ రతిం ప్రయాతి నతు స్రక్చన్దనాదౌ. స్వాత్మన్యేవ మిథునానన్దావపి ప్రయాతి న తు స్త్రియాం మైథునం, నాపి విషయభోగేష్వానన్దమ్. ఆత్మక్రీడాదీనాం బాహ్యక్రీడాద్యభావే తాత్పర్యం, న త్వాత్మక్రీడాదౌ, అసమ్భవాత్. ఏతేన విదుషస్సర్వవ్యవహారోపరమః కర్తవ్య ఇతి సిద్ధమ్. సః స్వేనైవాసమన్తాద్రాజతీతి స్వారాట్ భవతి. స్వతన్త్రో భవతీత్యర్థః. సకలానపి లోకాన్ బ్రహ్మ-రుద్రేన్ద్రాదిలోకాన్ స్వేచ్ఛయా ప్రయాతి. యే త్వేవం భూమాత్మానం న విదుః త ఇమే అజ్ఞాః కృతేః కర్మవశాదనిత్యాన్ లోకానాప్నువన్తి. తస్మాద్భూమైవ జిజ్ఞాస్యః. 380

శ్లో॥ భూమాऽऽత్మా బృహదస్మ్యహం సదితి యో జానాతి స స్వాత్మతః
సర్వం జన్మలయౌ స్థితిం చ భజతే ప్రాణాదినామావధి ।
మన్త్రాః కర్మ చ సర్వమాత్మమయమిత్యాలోకతే స్వస్య నో
మృత్యుం రోగమశర్మ పశ్యతి సమం పశ్యత్యవాప్నోతి చ ॥ 381

వ్యా. కిఞ్చ యః భూమా భూమశబ్దవాచ్యమాత్మా ఆత్మశబ్దవాచ్యం చ సత్స్వరూపం బృహద్బ్రహ్మాహమస్మీతి జానాతి, స సర్వం జగదాత్మమయమిత్యాలోకతే పశ్యతి. కస్మా త్సర్వ-స్యాత్మమయత్వమత ఆహ. ప్రాణాదినామావధి నామాన్తం చ ప్రాగుక్తం వస్తుజాతం మన్త్రాః కర్మ చేత్యేతత్సర్వం జగత్ స్వాత్మత ఏవ జన్మలయౌ స్థితిం చ భజతే. ఆత్మనస్సకాశాదేవ జాయతే. ఆత్మన్యేవ తిష్ఠతి లీయతే చేతి హేతోః స్వస్య మృత్యుం రోగమశర్మ దుఃఖం చ నో పశ్యతి. అవిక్రియసచ్చిదానన్దరూపత్వాదాత్మనః. సమం సర్వం పశ్యతి సర్వజ్ఞో భవతీత్యర్థః. సర్వమప్య-వాప్నోతి. పూర్ణకామో భవతీత్యర్థః. 381

శ్లో॥ భూమబ్రహ్మవిదేష కామవశతో లోకే భవేదేకధా
త్రేధా పఞ్చవిధస్తథా నవవిధశ్చైకాదశాత్మా శతమ్ ।
సాహస్రం బహుధా చ యోగవిభవాత్పృష్టద్యునాథాదివ-
త్సర్వం చోపహరేత్స రూపనిచయం బ్రహ్మామృతం స్వాదయన్ ॥382

వ్యా. అపి చ ఏష భూమబ్రహ్మవిత్, లోకే కామవశత స్వేచ్ఛావశాత్, ఏకధా భవతి. సృష్టి ప్రభేదాత్ప్రాగీశ్వర ఇవేతి భావః. త్రేధా భవతి. పఞ్చవిధో భవతి. నవవిధో భవతి. చకారా

త్సప్తవిధో భవతి. ఏకాదశాత్మా భవతి. బహుధా అనన్తవిధశ్చ భవతి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. యోగవిభవాత్తృష్ణద్యునాథాదివదితి. ద్యునాథ ఇన్ద్రః ఆదిపదాత్సౌభర్యాదిగ్రహణమ్. యోగవిభవా దితి పదం భూమబ్రహ్మవిద్యన్వేతుం శక్యతే. భూమబ్రహ్మణి చిత్తసమాధానాత్మకో హి యోగోఽ స్తి తస్య. బ్రహ్మామృతం బ్రహ్మానన్దం స్వాదయన్ననుభవన్ సన్ సర్వమపి స్వరూప నిచయం రూపబృన్దముపహరేదుపసంహరేత్ప్రవిలాపయేదితి యావత్. భూమబ్రహ్మవిదిత్యేవ కర్తా. స్వేచ్ఛయైవేత్యర్థః. 382

శ్లో॥ రాగద్వేషమదాదిదోషనిచయాస్పృష్టార్థవిజ్ఞానతః
సత్త్వం శుధ్యతి శుద్ధితోఽస్య సతతా భూమస్మృతిర్జాయతే ।
లాభాత్తత్స్మరణస్య సర్వహృదయగ్రన్థిప్రభేదో భవే-
జ్జాతేఽస్మిన్ పురుషస్సుఖామృతబృహద్రూపేణ తిష్ఠేత్సదా ॥ 383

వ్యా. అథ భూమబ్రహ్మస్మరణస్యోత్పత్తిక్రమం ప్రధానం ఫలం చాహ – **రాగేతి**. రాగద్వేష మదాదిదోషనిచయాస్పృష్టార్థవిజ్ఞానతః రాగద్వేషమదాదిదోషనిచయేనాస్పృష్టం యదర్థవిజ్ఞానం విషయజ్ఞానం తతః విషయేషు రాగద్వేషాద్యకరణాదితి యావత్. సత్త్వమన్తఃకరణం శుధ్యతి అస్యాన్తఃకరణస్య శుద్ధితః సతతా అవిచ్ఛిన్నా భూమస్మృతిర్భూమాత్మాహమితి స్మరణం జాయతే. తత్స్మరణస్య లాభాత్సర్వహృదయగ్రన్థిప్రభేదో భవేత్. అహఙ్కారమమకారాదయః కామక్రోధా-దయశ్చ హృదయగ్రన్థయః అస్మిన్ గ్రన్థిప్రభేదే జాతే సతి పురుషః సదా సుఖామృతబృహద్రూపేణ శాశ్వతజ్ఞానానందబ్రహ్మస్వరూపేణ తిష్ఠేత్. న తతః పునరావర్తతే. దేహే పతితేఽ ప్యపతితేఽ పి బ్రహ్మణ్యేవ తిష్ఠతీత్యర్థః. బ్రహ్మత్వాదితి భావః. 383

శ్లో॥ స్వల్పబ్రహ్మపురాన్తరస్థహృదయావచ్ఛిన్నఖాన్తర్గతం
బ్రహ్మాకాశపదం విచేయమనఘైర్జిజ్ఞాసితవ్యం చ తత్ ।
బాహ్యవ్యోమసమాన్తరామ్బరతలే ద్యావాపృథివ్యౌ శ్రితే
వాయ్వగ్నీ శశిభాస్కరౌ భతటితస్సర్వం న యచ్చేహ తత్ ॥ 384

వ్యా. భూమబ్రహ్మవిద్యా సమాప్తా. అథ దహరవిద్యా ప్రస్తూయతే. నిర్విశేషే బ్రహ్మణి మన్దబుద్ధీనాం బుద్ధిప్రవేశాసమ్భవాత్సవిశేషం బ్రహ్మ నిర్దిశతి **స్వల్పేతి**. అనఘైర్నిష్పాపైః శుద్ధచిత్తైరిత్యర్థః. స్వల్పబ్రహ్మపురాన్తరస్థహృదయావచ్ఛిన్నఖాన్తర్గతం స్వల్పమితి హృదయవిశేషణమ్. అఙ్గుష్ఠపరిమాణమిత్యర్థః. మనుష్యహృదయస్య తావత్పరిమాణవత్త్వాత్తానుద్దిశ్యైవాస్యోక్తత్వాదితి భావః. బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ప్రభుతుల్యస్య పురమివ పురం బ్రహ్మపురం శరీరమ్. బ్రహ్మ హి శరీరే జీవరూపేణ ప్రవిష్టమ్. శరీరస్య చాచేతనస్య చేతనపరతన్త్రత్వాచ్చేతనో జీవః పురస్వామీ. **'అష్టాచక్రా నవద్వారా దేవానాం పూరయో ధ్యే'**తి ద్వారాదిమత్త్వాత్పురసామ్యం దేహస్య. అస్మింశ్చ దేహపురే ఇన్ద్రియాణి, తదధిష్ఠాతృదేవతాశ్చ, ప్రజా ఇవ సన్తి. తస్య బ్రహ్మపురస్య శరీరస్యాన్తరే

మధ్యే తిష్ఠతీతి అన్తరస్థం చ యద్ధృదయం పుణ్డరీకాకారో మాంసఖణ్డవిశేషః. నానానాడీపరివేష్టితోఽధోముఖః కోశః తదవచ్ఛిన్నం ఖం ఘటావచ్ఛిన్నగగనోపమమితి భావః. ఘటవద్ధృదయస్య సరన్ధ్రత్వాత్ తస్యాన్తర్గతం తదన్తర్గతాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. అన్తఃకరణే ఉపలభ్యమానమితి యావత్. తథోక్తమ్. ఆకాశపదమాకాశనామకమాసమన్తాత్కాశత ఇత్యాకాశమితి వ్యుత్పత్తేః. ఆకాశవదశరీరం సూక్ష్మం సర్వవ్యాపినిర్లేపఞ్చేత్యాకాశతుల్యత్వాదాకాశమిత్యుచ్యతే. బ్రహ్మ మాణవక ఇవాగ్నిశబ్దేనేతి వా. బ్రహ్మ విచేయమన్వేష్టవ్యమ్. తచ్చ బ్రహ్మైవ జిజ్ఞాసితవ్యం విచారణీయమ్. జ్ఞానేన ప్రాప్తవ్యమితి వా. కిం స్వల్పహృదయచ్ఛిద్ర వర్తమానస్య బదరాదివత్స్వల్పపరిమాణస్య బ్రహ్మణోఽన్వేషణాదినా ఫలమత ఆహ. బాహ్యావ్యోమ సమాన్తరామ్బరతలే బాహ్యం బహిర్భవం వ్యోమ మహాకాశం తేన సమానే అన్తరామ్బరతలే హార్దాకాశదేశే. బ్రహ్మణీతి యావత్. యద్యపి బ్రహ్మ నిరుపమం తథాప్యశరీరత్వవ్యాపకత్వాది సామ్యాదాకాశసమమిత్యుక్తమ్. ద్యావాపృథివ్యౌ శ్రితే భవతః. వాయ్వగ్నీ శ్రితౌ భవతః. శశిభాస్కరౌ చ శ్రితౌ. భతటితః నక్షత్రాణి విద్యుతశ్చ శ్రితాః భవన్తి. కిమ్బహునా సర్వమపి శ్రితమ్. యచ్చేహ లోకే నాస్తి నష్టత్వాన్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః. తచ్చ శ్రితమ్. ద్యావాపృథివ్యాదికం సర్వమపి తత్రోపలభ్యత ఇత్యర్థః బాహ్యే మహాకాశే సర్వం శ్రితమితి తావన్నః ప్రత్యక్షమ్. స చాకాశో బ్రహ్మణి శ్రిత ఇతి శాస్త్రసిద్ధమ్. ఏవం సర్వాశ్రయం యద్బాహ్యం బ్రహ్మ తదేవాన్తరమపి యథా బాహ్యాకాశ ఏవ హృత్పుణ్డరీకాన్తర్వర్త్యాకాశః తస్మాదాన్తరే బ్రహ్మణ్యపి సర్వం శ్రితమేవ. కిఞ్చ అద్వితీయే బ్రహ్మణి మాయయా కల్పితం కార్యకరణసఙ్ఘాతం దేహమపేక్ష్య బ్రహ్మణో బాహ్యాన్తరభేదో జాతో న వస్తుత ఇతి సర్వమిదం జగదాన్తరేఽపి బ్రహ్మణి శ్రితమేవ. ఆన్తరస్య బ్రహ్మణో బాహ్యబ్రహ్మాభేదాత్. ఆన్తరం బ్రహ్మ **ప్రత్యగాత్మా**. బాహ్యం బ్రహ్మ తు **పరమాత్మేతి** వివేకః.

నను బహిరేవ జగదుపలభ్యతే నాన్తరితి కథం ప్రతీచి జగత్సత్త్వమితి చేదుచ్యతే అన్తరప్యుపలభ్యత ఏవ జగత్స్వప్నాదౌ. కిఞ్చ యద్బహిర్నోపలభ్యతే మృతపిత్రాదిరూపం వస్తు తదప్యన్తరుపలభ్యతే స్వప్నాదావత ఏవోక్తం న యచ్చేహ తదితి. యద్వా సర్వం జగదన్తరేవాస్తి మాయయా తు బహిర్వర్తమానమివోపలభ్యతే. యథా స్వప్నేఽన్తస్థం జగన్నిద్రయా బహిరివోపలభ్యతే తద్వత్. ఉక్తం భాష్యకృద్భిః "**విశ్వం దర్పణదృశ్యమాననగరీతుల్యం నిజాన్తర్గతం, పశ్యన్నాత్మని మాయయా బహిరివోద్భూతం యథా నిద్రయే**"తి. కిఞ్చ జాగ్రత్ప్రపఞ్చ స్స్వప్న ప్రపఞ్చో వా సర్వోఽపి మనోమయ ఏవ. మనస్సత్త్వే ప్రపఞ్చసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇతి. కిన్తు స్వప్నప్రపఞ్చం మనోఽవిద్యావృత్తిభిర్గృహ్ణాతి. జాగ్రత్ప్రపఞ్చన్తు చక్షురాది ద్వారా బహిర్నిర్గతాన్తఃకరణవృత్తిభిరితి వివేకః. అథవా సర్వే లౌకికా బహిర్యం ప్రపఞ్చం పశ్యన్తి తం సమాహితా మునయోఽన్తరేవ పశ్యన్తి తద్భిన్నమతీతమనాగతఞ్చ పశ్యన్తీతి నానుపలభ్యమానత్వ మాన్తరప్రపఞ్చస్య. 384

శ్లో॥ జీర్ణేఽస్మిన్నిహతే వపుష్యపి నభో నైవాన్తరం జీర్యతే
నో వా హన్యత ఏవ ఖం త్రిభువనే నష్టేఽ ప్యనష్టం యథా ।
ఆత్మా బ్రహ్మ తదేతదన్తకలుషం క్షుత్తృడ్జరారోగశు-
జ్నాశాఽసఙ్గతమప్యమోఘహృదయం సర్వేఽత్ర కామాశ్రితాః ॥385

వ్యా. నను యది శరీరాన్తరస్థం బ్రహ్మ తర్హి శరీరనాశాదిభిస్తస్య నాశాదయస్స్యుః గృహాన్తరస్థస్యేవ మనుష్యస్య గృహదాహాదినాదాహాదయ ఇత్యత ఆహ. అస్మిన్ దృశ్యమానే వపుషి జీర్ణేఽపి నిహతేఽపి ఆన్తరం నభో బ్రహ్మ న జీర్యత ఏవ నో హన్యత ఏవ చ. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. ఖమ్ ఏతత్ప్రత్యక్షం బాహ్యమమ్బరం త్రిభువనే నష్టేఽపి యథా అనష్టం తద్వత్. ద్యావాపృథివ్యోరన్తరస్థం అన్తరిక్షం ద్యావాపృథివ్యోర్నాశేఽపి న నశ్యతి తద్వద్దేహేఽస్మి న్నష్టేఽపి న బ్రహ్మ నశ్యతి. అత్ర అస్మిన్ వపుషి జీర్ణే నిహతేఽపి ఆన్తరం నభో న జీర్యతే నో హన్యతే. తథా త్రిభువనే నష్టేఽ ప్యనష్టమేవ. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. ఖం యథేతి యథా ప్రసిద్ధం గగనం దేహజరయా న జీర్యతే, దేహహననాన్న హన్యతే, త్రిజగన్నాశాదపి న నశ్యతి. తద్వదిత్య-ప్యన్వయః. ఏతేన ఆకాశస్యైవ దేహాదినాశప్రయుక్తనాశాభావే కిమ్పునస్తతోఽపి సూక్ష్మస్య తద్వ్యాపకస్య బ్రహ్మణ ఇతి గమ్యతే. కిం పున స్తదాన్తరం బ్రహ్మేత్యత్రాహ. అన్తకలుషం నిరస్తపాపం క్షుత్తృడ్జరారోగశుజ్నాశాఽసఙ్గతం క్షుత్, తృట్, జరా, రోగః, శుక్ శోకః, నాశః ఆదర్శనం మరణమితి యావత్. తైరుపాధిధర్మైరసఙ్గతమపి కిఞ్చ అమోఘహృదయమమోఘసఙ్కల్పం తదేతద్బ్రహ్మ ఆత్మైవ. అత్ర బ్రహ్మణి సర్వే కామాః శ్రితాః. 385

శ్లో॥ యద్యత్కామసమాప్తయే బృహదిదం లోకా ఇహోపాసతే
తం తం కామమయన్తి దారధరణీపుత్రార్థపశ్వాదికమ్ ।
భోగః కర్మజితో వినశ్యతి యథేహాముత్ర నశ్యేత్స చే-
త్యజ్ఞః కామవశోఽవశోఽయతి శుచం ప్రాజ్ఞస్త్వకామో ముదమ్ ॥386

వ్యా. యస్మా దత సర్వే కామాః శ్రితాః తస్మాత్ ఇహ లోకే లోకా జనాః యద్యత్కామ సమాప్తయే యస్య యస్య కామస్య ప్రాప్తయే ఇదం బృహద్బ్రహ్మ ఉపాసతే తం తం దారధరణీ-పుత్రార్థపశ్వాదికం కామమయన్తి. నైవం కామాప్తయే బ్రహ్మోపాస్యమిత్యాహ. ఇహ లోకే యథా కర్మజితః కృష్యాదికర్మసమ్పాదితః భోగః ధాన్యాదిరూపః భుజ్యత ఇతి భోగః. వినశ్యతి తథా అముత్ర పరలోకేఽపి సః కర్మజితః జ్యోతిష్టోమాదికర్మసమ్పాదితః భోగః రమ్భాసమ్భోగాదిరూపః నశ్యేచ్చ నశ్యేదేవ. ఇతి హేతోః కామవశః అత ఏవావశః అస్వతన్త్రః అజ్ఞః శుచం శోకమయతి. అకామః ప్రాజ్ఞస్తు ముదమయతి. తస్మాన్నిష్కామస్సన్నేవ బ్రహ్మోపాసీత. 386

శ్లో॥ యస్సాక్షాదకృతాఽశయే స్థితమముం స్వాత్మానమీశం పరం
బ్రహ్మేయం పతితే వపుష్యుపగతస్సర్వేశ్వరస్య క్షితిమ్ ।

సఙ్కల్పాత్పితృమాతృసోదరసఖిస్వస్రఙ్గనాన్నోదకా-
తోద్యస్రజ్ముఖలోకసఙ్గతతమస్తుష్టో మహీయాన్భవేత్ ॥ 387

వ్యా. నిష్కామః ప్రాజ్ఞో బ్రహ్మోపాసనేన ముదమయేదిత్యుక్తమేవ వివృణోతి **య** ఇతి. యః ఆశయే హృదయే స్థితమీశం పరం బ్రహ్మ బ్రహ్మాభిన్నమముం స్వాత్మానం సాక్షాదకృత, సోఽయం వపుషి పతితే సతి సర్వేశ్వరస్య హిరణ్యగర్భస్య క్షితిం సత్యలోకముపగతస్సన్ సఙ్కల్పాత్, పితృమాతృసోదరసఖిస్వస్రఙ్గనాన్నోదకాతోద్యస్రజ్ముఖలోకసఙ్గతతమః పితా, మాతా, సోదరాః, సఖాయః స్రజః, ముఖశబ్దాచ్చన్దనాదిగ్రహణమ్. పిత్రాదిభిర్లోకైః పదార్థైస్సఙ్గతతమస్సన్ తుష్ట స్సన్తోషం ప్రాప్తో మహీయాన్ భవేత్. నను బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారాత్కుతోఽస్య న కైవల్యమితి చే దుచ్యతే. సగుణం హీదం బ్రహ్మ సత్యకామత్వాదిగుణవత్వాత్తతో నాస్యోపాసనేన కైవల్యమ్. నిర్గుణబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారాదేవ కైవల్యప్రాప్తిరితి. న చ సాక్షాత్కృతస్య ప్రత్యగభిన్నస్య బ్రహ్మణః కథం సగుణత్వమితి వాచ్యమ్. సాక్షాత్కృతే నిర్గుణేఽపి బ్రహ్మణి సగుణమిదం బ్రహ్మేతి భ్రాన్త్యా సగుణత్వమితి. 387

శ్లో॥ స్వస్థానప్యనృతేన సాధు పిహితాన్ లోకాన్ యియాసన్నయం
లోకో నైతి బతార్యమాతృసహజస్త్రీపుత్రముఖ్యాన్మృతాన్ ।
స్వాత్మానం చ స వేత్తి హృద్గతమపి బ్రహ్మాన్వహం యన్నపి
క్షేత్రాన్తర్నిహితం నిధిం కి మబుధో విద్యాదుపర్యప్యయన్ ॥ 388

వ్యా. నను మృతాః పితృపుత్రాదయః కథం సఙ్కల్పాదపి విదుష ఉత్తిష్ఠేరన్నిత్యత ఆహ. అయం లోకః ప్రాకృతజనః మృతాన్ స్వస్థాన్ స్వస్మిన్నేవ స్థితానపి అనృతేన మిథ్యాజ్ఞానేన సాధు సమ్యక్ పిహితాన్ ఛాదితాన్ ఆర్యమాతృసహజస్త్రీపుత్రముఖ్యాన్ గుర్వాదీన్ లోకాన్ యియాసన్ ప్రాప్తుమిచ్ఛన్నపి నైతి న ప్రాప్నోతి. బతేతి ఖేదే. నను యది మృతా స్స్వస్మిన్ తిష్ఠన్తి తర్హి తాన్యాయాదేవ. నతు యాతి. తతో న తిష్ఠన్త్యేవేతి నిశ్చీయతే అత ఆహ. అన్వహం ప్రతిదినం సుషుప్తావితి శేషః. యన్నపి గచ్ఛన్నపి హృద్గతమపి బ్రహ్మ బ్రహ్మాభిన్నం స్వాత్మానఞ్చ న వేత్తి న జానాతి. అజ్ఞజనకర్తృకాదర్శనమాత్రేణ న మృతానాం స్వాత్మస్థితిరపలాపమర్హతి. కిమజ్ఞజనకర్తృకా- దర్శనమాత్రేణ హృద్గతః పరమాత్మా నాస్తీతి వక్తుం శక్యతే. యద్వా స్వస్థానపి లోకానజ్ఞః కుతో నైతీత్యత్రాహ స్వాత్మానమితి. య స్స్వాత్మానమేవ న వేత్తి తస్య స్వస్థ వేదనమకిఞ్చిత్కరమితి భావః. నను ప్రత్యహం యన్నపి కుతో నాత్మానం వేత్తీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ. అబుధో జనః ఉపరి నిధియుక్తస్థలస్యోపరి అయన్నపి క్షేత్రాన్తర్నిహితం నిధిం విద్యాత్కిమ్. న విద్యాదేవ. క్షేత్రేనాచ్ఛన్నత్వాద్విద్యమానస్యాపి నిధేరదర్శనం యథా, తద్వదజ్ఞానేనావృతత్వా దాత్మనః ఆత్మస్థమృతలోకానాఞ్చ నాస్తి దర్శనమజ్ఞస్యేతి భావః. ఏతేన ప్రాజ్ఞానాం క్షేత్రస్థనిధిదర్శనవత్ హృదయస్థాత్మదర్శనవచ్చ స్వస్థమృతలోకదర్శనమపి సమ్భవతీతి సిద్ధమ్.

నను మృతాః పిత్రాదయో లోకా ఆత్మని తిష్ఠన్తీత్యస్య కోఽర్థః. నష్టో ఘటో మృది తిష్ఠతీత్యస్య యోఽర్థ స్సఏవాస్య. యద్యేవం మృద్రూపేణ ఘటవదాత్మరూపేణ పితృపితామహాదయ స్తిష్ఠన్తి. తర్హి ముక్తా ఏవ తే వినాపి జ్ఞానమితి వ్యర్థోఽయం శాస్త్రారమ్భః. న తథా, న కేవలం నష్ట ఏవ ఘటో మృద్రూపేణ తిష్ఠతి. కిన్త్వనష్టోఽపి. ఏవమమృతా అపి లోకా ఆత్మరూపేణైవ తిష్ఠన్తి. తతశ్చ ముక్తానామేవాత్మరూపేణ స్థితిరితి న. కిన్తు బద్ధానామపీతి కృత్వా మృతాః పితృపితామహాదయో బద్ధా ఏవాత్మరూపేణ తిష్ఠన్తీతి. నన్వేవం బన్ధముక్త్యోః కో విశేషః. ఆత్మరూపేణ స్థితస్యాపి స్వస్య యావత్పర్యన్తం నాహమాత్మా బ్రహ్మేతి భ్రాన్తిస్తావదస్య బన్ధః యదా తు బ్రహ్మాహమితి ధీస్తదా ముక్తిరితి. భవత్వేవం పిత్రాదిలోకానామాత్మస్థత్వం, కథమ్పునస్తదుత్థానమితి చేదుక్తమేవ సఙ్కల్పాదితి. అమోఘో హి సఙ్కల్పః విదుష ఈశ్వరవత్. న చ కథం జీవసఙ్కల్పస్య లోకస్రష్టృత్వమితి వాచ్యమ్. విశ్వామిత్రాదౌ తద్దర్శనాత్. ఈశ్వరోపాసనయా జీవేఽ పీశ్వర–శక్త్యావిర్భావదర్శనాచ్చ. 388

శ్లో॥ ఆత్మాయం హృది యత్తతో హృదయమిత్యుక్తం హృదేతద్బుద్ధే–
రేవం విత్ప్రతిపద్యతేఽ ప్యహరహర్హార్దం బృహద్భాస్వరమ్ ।
ఉత్థాయైష తనోరితఃపరమితః స్వేనాత్మనా తిష్ఠతి
బ్రహ్మాత్మైష హి సమ్ప్రసాద ఉదితస్సత్యోఽమృతశ్చాభయః ॥ 389

వ్యా. నను నాస్త్యాత్మా హృదయే అదర్శనాదత ఆహ – యద్యస్మాదయమాత్మా బ్రహ్మ హృది అస్తీతి శేషః. తతః ఏతత్. హృత్ బుద్ధేః హృదయమిత్యుక్తమ్. హృద్యయం హృదయ మితి నిరుక్తేః. యద్యాత్మా హృది న స్యాత్తర్హి హృదయమితి నామ హృదో న స్యాత్తస్మా దస్త్యేవ హృద్యాత్మా. యదుక్తమదర్శనాన్నాస్తీతి తదయుక్తమ్. బుద్ధేః ప్రత్యహం ప్రాప్యమాణత్వా దాత్మన ఇత్యాహ. ఏవం విద్విద్వాన్ అహరహః ప్రతిదినం భాస్వరం స్వప్రకాశం హార్దం హృద్గతం బృహద్బ్రహ్మ స్వాత్మభూతం ప్రతిపద్యతేఽపి ప్రాప్నోత్యేవ. సుషుప్తావితి భావః. యద్యప్యజ్ఞోఽపి ప్రతిపద్యత ఏవ తథాపి ప్రత్యహం బ్రహ్మ ప్రాప్నోమ్యహమితి జ్ఞానాభావా దప్రతిపద్యమాన ఏవ సః. యథా బ్రహ్మణ్యవిద్వాన్ బ్రహ్మేతి నోచ్యతే బ్రహ్మవిదేవ బ్రహ్మేత్యుచ్యతే తద్వదితి బోద్ధ్యమ్. కథం విద్వాన్బ్రహ్మ ప్రతిపద్యతే తత్రాహ. ఏష విద్వాన్ ఇతస్తనో రుత్థాయ ఏతద్దేహాది తాదాత్మ్యాధ్యాసం విహాయేత్యర్థః. పరం బ్రహ్మేతః ప్రాప్తస్సన్ స్వేనాత్మనా స్వస్వరూపేణ సచ్చిదానన్దరూపేణేత్యర్థః. తిష్ఠతి ఏష సమ్ప్రసాదః. ప్రాజ్ఞో జీవః బ్రహ్మాత్మా బ్రహ్మాభిన్నః ప్రత్యగాత్మే–త్యుదిత ఉక్తో హి ఏష ఏవ సత్యః సత్యనామకః. అమృతోఽభయశ్చ భవతి. 389

శ్లో॥ వర్ణాః సత్యమితి త్రయః పరతరబ్రహ్మాభిధాయాం స్థితా–
స్సస్తోయఙ్చ సకార ఏతదమృతం బ్రహ్మైవ మర్త్యస్తు తః ।

మర్త్యామర్త్యయుగం నియచ్ఛతి తు యః స్వేనాత్మనాత్మా స యం
వేదైవం ప్రతిపద్యతేఽన్వహమయం స బ్రహ్మలోకం స్వయమ్ ॥390

వ్యా. బ్రహ్మ నామ్న స్సత్యస్యోపాసనమాహ - **వర్ణా ఇతి**. సత్యమితి పరతరబ్రహ్మాభి-ధాయాం పరతరస్య బ్రహ్మణోఽభిధాయాం నామ్ని సః సకారః తః తకారః యమితి త్రయో వర్ణా స్సన్తి. తత్ర ఏతదమృతం బ్రహ్మైవ సకారః మర్త్యస్తు తః తకారః. యః మర్త్యామర్త్యయుగం స్వేనాత్మనా నియచ్ఛతి వశీకరోతి. అమృతస్య స్వత్వాదేవ స్వవశత్వం మర్త్యస్య తు స్వనియామ్య-త్వాదితి వివేకః. సః ఆత్మా పరమాత్మా యం యంవర్ణః తద్వాచ్య ఇతి యావత్. ఏవం పూర్వత్రాపి బోద్ధ్యమ్. య ఏవం వేద సోఽయమన్వహమపి స్వయమేవ బ్రహ్మలోకం బ్రహ్మైవ లోకః తం ప్రతిపద్యతే యాతి. 390

శ్లో॥ ఆత్మా సేతురయం ధరాదిభువనస్తోమం విధత్తే యతః
కాలో నాత్ర జరా న మృత్యురపి నో శోకశ్శుభం నాశుభమ్ ।
అన్ధోఽనన్ధ ఇవైనమేత్య పురుషో రుగ్ణోఽ ప్యరుగ్ణో భవే-
ద్రాత్రిశ్చాప్యహరేవ తస్య సతతం బ్రహ్మైవ లోకః స్ఫురేత్ ॥ 391

వ్యా. విద్వానన్వహం బ్రహ్మలోకం ప్రతిపద్యత ఇత్యుక్తమ్. కిమితి బ్రహ్మలోకమేవ ప్రతిపద్యతే న లోకాన్తరం తత్రాహ **ఆత్మేతి**. అయమాత్మా సేతురిత్యుచ్యతే. తత్ర హేతుమాహ - యతో యస్మాద్ధరాదిభువనస్తోమం భూర్భువరాదిలోకసఙ్ఘం విధత్తే దధాతి. అత్రాత్మని కాలో నాస్తి జరా నాస్తి మృత్యురపి నాస్తి శోకో నాస్తి శుభం నాస్తి అశుభం పాపం నాస్తి ఏనమాత్మాన మేత్య అన్ధోఽపి పురుషోఽనన్ధో భవతి. రుగ్ణోఽపి పురుషః అరుగ్ణః రోగరహిత ఇవ భవేత్. తస్యాత్మానం ప్రాప్తస్య సమ్ప్రసాదస్య విదుషః రాత్రిరప్యహరేవ, ప్రకాశైకస్వభావత్వాదితి భావః. తస్య సత్యం బ్రహ్మైవ లోకః స్ఫురేత్. న తు లోకాన్తరమిత్యేవకారార్థః. లోకాన్తరాణి చ దర్శితాని కాలజరాశోకరోగాదీని. నను కిం విద్వాన్ సుషుప్తౌ బ్రహ్మలోకం ప్రతిపద్యత ఇత్యుచ్యతే. యద్వా సర్వదా. ఆద్యే అవిదుషోఽపి బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరస్త్యేవేతి కిం విదుష అధిక్యమ్. ద్వితీయే విదుషస్సర్వవ్యవహారలోపః ప్రాప్త ఇతి చేదుచ్యతే. ప్రథమః కల్పః ప్రాగేవ సమాహితః. అజ్ఞానా-ద్బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నువానోఽప్యవిద్వాన్న ప్రతిపద్యత ఇతి. ద్వితీయోఽపీష్ట ఏవ. సమాధిశాలినః త్యక్తదేహాద్యభిమానస్య విదుషస్సర్వదాపి బ్రహ్మస్ఫూర్తిసద్భావేన వ్యవహారాభావాత్. '**యా నిశా సర్వ భూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ, యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునే**' రితి గీతావచనాత్. ఏవం బ్రహ్మనిష్ఠస్య విదుషో జరారోగాద్యభావే సుషుప్తౌ సర్వలోకస్యాపి తదభావ ఏవ దృష్టాన్తః. అనాత్మధర్మా హి తే కథమాత్మనస్స్యుర్వినాఽధ్యాసాత్. తస్మాద్బ్రహ్మవిద స్సతతం బ్రహ్మలోక ఏవ స్ఫురేత్. 391

శ్లో॥ బ్రహ్మజ్ఞోఽపి న కామినీవిషయసమ్పర్కోత్థతృష్ణో భజే-
దేత ద్బ్రహ్మపదం తతః ప్రకలయేత్సద్బ్రహ్మచర్యం బుధః ।
విద్వాన్ బ్రహ్మపదం ప్రయాతి విదధత్తద్బ్రహ్మచర్యం హి య-
ద్యజ్ఞేష్టావచనోపవాసవనితాసత్త్రాయణాఖ్యం విదుః ॥ 392

వ్యా. నను సమాహితస్య విదుషస్సతతం బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరస్తి. అసమాహితస్య విదుషస్తు సుషుప్తౌ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిర్భవతీతి జీవద్దశావిషయేయం వ్యవస్థా. అథ దేహపాతానన్తరం కస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరిత్యత ఆహ - **బ్రహ్మజ్ఞ ఇతి**. యో జీవన్నేవ, సదా బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తస్తస్య దేహే పతితే బ్రహ్మలోకప్రాప్తి ర్నిస్సంశయైవ. అథాన్యద్వృత్త్యాహ - బ్రహ్మజ్ఞోఽపి. అపిశబ్దాత్కింపున రబ్రహ్మజ్ఞ ఇతి సూచ్యతే. కామినీవిషయసమ్పర్కోత్థతృష్ణః కామినీ కాన్తా సైవ విషయః తత్సమ్పర్కే ఉత్థా ఉత్పన్నా తృష్ణా యస్య స తథోక్తః. ఏతద్బ్రహ్మపదం న భజేత్. తతః బుధః సద్బ్రహ్మచర్యం ప్రకర్షేణ కలయేత్కుర్యాత్. '**స్మరణం కీర్తనం కేళిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం, సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతిరేవ చ ఏతన్మైథునమష్టాంగం ప్రవదన్తి మనీషిణః, విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేత-దేవాష్టలక్షణ**' మితి, కాన్తాయాః స్మరణాద్యభావో బ్రహ్మచర్యమ్. తచ్చ గృహస్థస్య న సమ్భవతీతి సన్న్యాసివిషయమైవేతత్. విద్వాన్ సన్న్యాసీ బ్రహ్మవిత్ తత్ బ్రహ్మచర్యం విదధత్సన్ బ్రహ్మపదం బ్రహ్మలోకం ప్రయాతి హి. బుధా ఇతి శేషః. యద్బ్రహ్మచర్యం యజ్ఞేష్టావచనోపవాసవనితా-సత్త్రాయణాఖ్యం యజ్ఞః ఇష్టం యాగః అవచనం మౌనముపవాసః వనితా వనమస్యాస్తి వా సత్వేనేతి వనీ తద్భావో వనితా వనవాసః - సత్త్రాయణం బహుయజమానకం వైదికం కర్మ తదాఖ్యం తద్రూపమిత్యర్థః. విదుః యస్య బ్రహ్మచర్యమేకమస్తి తేన యజ్ఞయాగాదయ స్సర్వేఽపి కృతప్రాయా ఏవేతి. యజ్ఞాదిభ్యస్సర్వేభ్యోఽపి బ్రహ్మచర్యముత్తమమితి భావః. 392

శ్లో॥ అస్మిన్ బ్రహ్మపదేఽర్ణ వావర ఇతి ణ్యశ్చేత్యుభౌ స్తో ధరా
స్వర్గాభ్యాం పరమేఽత్ర కిఞ్చన సరోఽస్త్యైరమ్మదీయాభిధమ్ ।
అశ్వత్థస్తరురస్తి సోమసవనో హైరణ్మయం మణ్డపం
చైశం పూరపరాజితేతి వదతే తద్బ్రహ్మణో భారతీ ॥ 393

వ్యా. కిం తద్బ్రహ్మపదం కైవల్యముత సత్యలోకః. నాద్యః. అస్య సగుణబ్రహ్మవిద్యా ప్రకరణత్వేన సగుణబ్రహ్మవిదో బ్రహ్మచర్యసమ్పన్నస్య కైవల్యప్రాప్త్యయోగాత్. ద్వితీయే అస్మా ల్లోకాద్బ్రహ్మలోకే కో విశేషస్తత్రాహ. ధరాస్వర్గాభ్యామ్పరమే ఉత్కృష్టే అస్మిన్ బ్రహ్మపదే సత్యలోకే అర ఇతి ణ్య ఇతి చ ఉభావర్ణవౌ స్తః. అమృతమయావితి భావః. తథా అత్ర బ్రహ్మపదే ఐరమ్మదీయాభిధమైరమ్మదీయనామకం కిఞ్చన కిఞ్చిదనిర్వాచ్యవైభవం సరోఽమృతమయః కాసారోఽస్తి. సోమసవన ఇతి ప్రసిద్ధః కశ్చిదశ్వత్థస్తరురస్తి. ఐశమీశేన సృష్టం బ్రహ్మ ఉపవేశార్థ

మితి వా హైరణ్మయం స్వార్థేఽణ్. హిరణ్మయం మణ్డపఞ్చాస్తి. తద్బ్రహ్మపదం బ్రహ్మణో భారతీ వేద ఇత్యర్థః. అపరాజితా పూరితి వదతే భాసమానా బ్రవీతి. బ్రహ్మచర్యాదిసాధన సమ్పత్తి-రహితైరప్రాప్యత్వాద్బ్రహ్మలోకస్య అపరాజితేతి నామ్నా వ్యవహారశ్శాస్త్రీయ ఇతిభావః. 393

శ్లో॥ యత్స్వర్గాదుపరి ప్రకాశత ఇదం స్థానం తృతీయం పరం
బ్రహ్మక్షేత్రమిహాపి మర్త్యవపుషో హృద్యస్త్యముష్మిన్నపి ।
ణ్యారాశ్వత్థహిరణ్యమణ్డపసరస్స్వోమోఽస్తి యన్మానస-
స్సర్వోఽయం ప్రతిపద్య చైతదయతే కామాన్ సమస్తాన్ బుధః ॥394

వ్యా. క్వైతదస్తి బ్రహ్మపదమత్రాహ. యద్యస్మాదిదం బ్రహ్మక్షేత్రం స్వర్గాదుపరి ప్రకాశతే తస్మాదితి శేషః. పరముత్కృష్టం బ్రహ్మక్షేత్రం తృతీయం స్థానమిత్యుచ్యతే. యద్వా యత్స్వర్గా దుపరి ప్రకాశతే తదిదం పరం బ్రహ్మ క్షేత్రం తృతీయస్థానమితి వాఽన్వయః. నను దేహపాతా నన్తరం బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరస్తు నామ. కథమ్పునర్జీవద్దశాయామత్యన్తవ్యవహితత్వాత్తస్యేత్యత్రాహ. ఇహ లోకే మర్త్యవపుషో మనుష్యశరీరస్య హృది హృత్పుణ్డరీకేఽపి బ్రహ్మక్షేత్రమస్తి. తర్హి కి మత్రాప్యరణ్యాదికమస్తి తత్రాహ. అముష్మిన్ హార్దే బ్రహ్మపదేఽపి ణ్యారాశ్వత్థహిరణ్యమణ్డప సరస్సోమోఽస్తి. తత్సత్త్వే హేతుమాహ. యద్యస్మాత్సర్వోఽ ప్యయం బ్రహ్మలోకస్థః ణ్యారాశ్వత్థాదిః పదార్థచయః మానసః మనోమయః భవతి. '**మనోమయాని బ్రహ్మలోకే శరీరాదినీ**'తి పురాణవాక్యాత్. '**అశోకమహిమ**' మిత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. యదీహలోకవత్పార్థివా శ్చన్ద్రలోకవ దాప్యా వా బ్రహ్మలోకే దేహాస్స్యుః. తర్హి కథముష్ణశీతాదిప్రయుక్తశోకాద్యభావ ఇతి భావః. బుధః బ్రహ్మవిత్ ఏతద్బ్రహ్మపదం ప్రతిపద్య సమస్తాన్ కామానయతే చ ప్రాప్నోత్యేవ. 394

శ్లో॥ బ్రహ్మక్షేత్రగతం మనోమయమిదం సత్యం సమస్తం యతః
శుద్ధం శుద్ధహృదుద్భవఞ్చ విషయో బాహ్యస్త్వశుద్ధోఽనృతః ।
స్వాప్నోఽర్థోఽప్యనృతో హృదన్తరగతో యస్మాదవిద్యామయో
శుద్ధాత్మప్రభవశ్చ సత్యమనృతం మోదాయ ఖేదాయ చ ॥ 395

వ్యా. నను యది బ్రహ్మలోకస్థా విషయా మనోమయాస్తర్హి స్వప్నపదార్థవన్మిథ్యాభూతా ఏవేత్యత ఆహ. **బ్రహ్మక్షేత్రేతి**. బ్రహ్మక్షేత్రగతం మనోమయమిదం పూర్వోక్తం సమస్తం ణ్యారాశ్వత్థాదివిషయజాతం సత్యం భవతి. '**త ఇమే సత్యాః కామా**' ఇతి శ్రుతేః. కస్మాత్సత్య మత ఆహ. యతః యస్మాద్ధేతోరిదం ణ్యారాశ్వత్థాదికం శుద్ధం జాగ్రత్స్వప్నవిషయభోగవ-దశుద్ధిరహితమ్. తదపి కుత ఇత్యత్రాహ. శుద్ధహృదుద్భవమితి. శుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్య మిత్యర్థః. యదీదం సత్యం కిన్తర్హ్యనృతమత ఆహ. బాహ్యో విషయస్తు జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్తు అశుద్ధః. అత ఏవానృతః. ఏవం హృదన్తరగతః స్వాప్నోఽర్థోఽపి అశుద్ధః. అత ఏవానృతశ్చ. నను భూతమయత్వాదస్తు బాహ్యార్థస్యాశుద్ధత్వమ్. మనోమయస్య స్వాప్నార్థస్య కథమశుద్ధత్వ-

మత ఆహ. యస్మాదవిద్యామయ ఇతి. స్వప్నార్థ అవిద్యామయః రజ్జుసర్పవదితి భావః. న చ మనోమయస్య కథమవిద్యామయత్వమితి వాచ్యమవిద్యయా మనసి కల్పితత్వాత్స్వప్నార్థస్యో- భయాత్మత్వమితి. యద్వా మనస్సంస్కారసహకృతావిద్యయా ఆత్మని కల్పితత్వాదితి. కథ మవిద్యామయత్వమస్య తత్రాహ – అశుద్ధాత్మప్రభవశ్చేతి. అశుద్ధసఙ్కల్పజన్యః అవిద్యాసఙ్కల్పో హి తమోమయత్వాదశుద్ధః. యద్వా న కేవలమవిద్యామయత్వేనాఽయమశుద్ధః. కిన్తు అశుద్ధసఙ్కల్పజత్వేనాపీత్యాహ. అశుద్ధాత్మప్రభవశ్చేతి. నిద్రాదిదూషితమనస్సఙ్కల్పజన్య ఇత్యర్థః. అత ఏవ శుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యాద్బ్రహ్మలోకవిషయజాతాదశుద్ధసత్త్వసఙ్కల్పజన్యః స్వప్నపదార్థచయో విలక్షణః. నన్వేవం మనోమయత్వే సమానేఽపి మనశ్శుద్ధ్యశుద్ధివశా దరణ్యాశ్వత్థాది బ్రహ్మలోకవిషయాణాం రథగజాదిస్వాప్నార్థానాఞ్చ సత్యత్వాసత్యత్వప్రయుక్తో భేదస్స్యాత్. కథమ్పునరమనోమయస్య బాహ్యార్థస్యానృతత్వమశుద్ధత్వఞ్చేత్యత ఆహ. యస్మా ద్బాహ్యార్థః అవిద్యామయః రజ్జుసర్పవత్స్వప్నరథాదివచ్చ. అవిద్యయా హి బ్రహ్మణి జగత్కల్పితమ్. కథమవిద్యాయాస్స్వాతన్త్ర్యేణ జగత్కల్పకత్వమత ఆహ. అశుద్ధాత్మప్రభవశ్చేతి. అశుద్ధమన స్సఙ్కల్పజన్యః. అవిద్యాకామకర్మాదిదూషితాన్తఃకరణో హి జీవః జ్ఞానకర్మభ్యాం జగదుత్పాదయతీతి సప్తాన్నబ్రాహ్మణాదౌ శ్రుతమ్. ఏవమవిద్యామయత్వాశుద్ధాత్మప్రభవత్వాశుద్ధత్వరూపధర్మసామ్యా- జ్జాగ్రత్స్వప్నప్రపఞ్చయోరనృతత్వమ్. విద్యామయత్వశుద్ధాత్మప్రభవత్వ శుద్ధత్వై ర్బ్రహ్మలోకస్య సత్యత్వమితి వివేకః. నను అమనోమయస్య బాహ్యార్థస్య కథ మ్మనోమయస్వప్నసామ్యమితి చేదుచ్యతే. బాహ్యార్థోఽపి మనోమయ ఏవేతి. మనసా గృహ్యమాణత్వాత్సఙ్కల్పప్రభవత్వాచ్చ సఙ్కల్పస్య మనోధర్మత్వాత్సఙ్కల్పప్రభవం హి వస్తు మనోమయమ్. నచ బాహ్యార్థో న సఙ్కల్పప్రభవ ఇతి వాచ్యమ్. "**తదైక్షత బహుస్యా**" మిత్యాది శ్రుతిషు సఙ్కల్పజన్యత్వశ్రవణాల్లోకస్య. న చేశ్వరసఙ్కల్పజ ఇతి వాచ్యమ్. జీవేశ్వరయోరభేదాత్ జీవస్యాపి సఙ్కల్పపూర్వకస్రష్టృత్వశ్రవణాచ్చ. తస్మాద్బ్రహ్మలోకో జాగ్రల్లోకస్స్వప్నలోక శ్చేతి త్రయమపి మనోమయమేవ. మనస్సత్త్వే తత్సత్త్వాన్మనోఽభావే తదభావాచ్చ. తత్ర శుద్ధత్వా ద్బ్రహ్మలోకస్సత్యః. అశుద్ధత్వాదన్యావసత్యౌ. త్రయోఽపి స్వకారణ సద్బ్రహ్మరూపేణ సత్యావేవేతి పరమార్థః. తత్ర సత్యమ్మోదాయ అనృతం ఖేదాయ చ భవతి. 395

శ్లో॥ ణ్యారావమ్బునిధీ ప్రయాతి పురుషో యో బ్రహ్మచర్యేణ వా
తస్య బ్రహ్మపదం కరస్థితమపి స్యాత్కామచారో భువి ।
రక్తశ్వేతవినీలపిఙ్గలహరిత్సూర్యాంశుసమ్పర్కభూ-
తత్తద్వర్ణగనాడికాసితహృదో మూర్ధన్యయా ప్రైత్యయమ్ ॥ 396

వ్యా. కస్మాద్బ్రహ్మచర్యం బ్రహ్మలోకప్రాప్తిసాధనం తత్రాహ. యః పురుషః బ్రహ్మచర్యేణ ణ్యారావమ్బునిధీ ప్రయాతి తస్యైవ బ్రహ్మపదం కరస్థితం స్యాత్. బ్రహ్మచర్యం వినా ణ్యారార్ణవప్రాప్తి

ర్న భవతి. ణ్యారార్ణవప్రాప్తిం వినా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిర్న భవతీత్యర్థః. తస్య భువ్యపి లోకేష్వపి కామచారః స్యాత్. యథేష్టసఞ్చారస్స్యాత్. నారదాదివదితి భావః. నచ శరీరాభావాత్కథం సఞ్చార ఇతి వాచ్యమ్. మనోమయశరీరసత్త్వాత్. కేన మార్గేణాస్య బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరత ఆహ. అయం సగుణబ్రహ్మవిత్ రక్తశ్వేతవినీలపిఙ్గలహరిత్సూర్యాంశుసమ్పర్కభూత త్తద్వర్ణగనాడికాసిత హృదః రక్తాః శ్వేతాః వినీలాః కృష్ణాః పిఙ్గలాః హరితశ్చ యే సూర్యస్యాంశవః తత్సమ్పర్కా ద్భువన్తీతి భువః తే తే వర్ణాః తత్తద్వర్ణాః రక్తశ్వేతాదయః తాన్ గచ్ఛన్తీతి వర్ణగాః నాడికాః నాడ్యః తాభిస్సితం బద్ధం వ్యాప్తమితి యావత్. హృత్ హృదయపుణ్డరీకం తస్మాత్సకాశాన్మూర్ధన్యయా మూర్ధ్ని భవయా మూర్ధావచ్ఛ్రుతి ప్రసృతయేత్యేతత్. సుషుమ్నయా నాడ్యా ప్రైతి ఉత్క్రామతి. 396

శ్లో॥ ఆత్మానం విబుధోఽయమోమితి పరం ధ్యాయన్ప్రయాణక్షణే
యోగాత్ప్రాణమపి ప్రవేశ్య హృదయం మూర్ధన్యనాడీపథే ।
త్యక్త్వా దేహమిమం తయావకలితైర్భానోర్మయూఖైరుప-
ర్యాయన్ హృజ్జవతః ప్రయాతి తరణిం ద్వారాయితం బ్రహ్మణః ॥397

వ్యా. కథమ్మూర్ధన్యయా ప్రైతీత్యత్రాహ. అయం విబుధః ప్రయాణక్షణే ఆత్మాన మోమితి పరమతిశయేన ధ్యాయన్ పరం కేవలమితి వా ఆత్మాన మేవ చిన్తయన్న త్వన్యమిత్యర్థః. ఆత్మానం పరం బ్రహ్మ ధ్యాయన్నితి వా యోగాత్ - ప్రాణాయామాదిలక్షణాత్ హృదయం హృదయతి భజతీతి హృదయం హృత్థ్సం ప్రాణమపి మూర్ధన్యనాడీపథే సుషుమ్నామార్గే ప్రవేశ్య ఇమం దేహం త్యక్త్వా దేహాదుత్క్రమ్యేత్యర్థః. తయా సుషుమ్నయా అవకలితైస్సంయుక్తైః సుషుమ్నాగ్రసఙ్గతై- రిత్యర్థః. భానోః మయూఖైః తద్ద్వారేత్యర్థః. ఉపరి ఊర్ధ్వం హృజ్జవతో మనోవేగేనాయన్ ఆ సమన్తాద్గచ్ఛన్ బ్రహ్మణః బ్రహ్మలోకస్యేత్యర్థః. ద్వారాయితం ద్వారవదాచరితం తరణిం సూర్యం ప్రయాతి. 397

శ్లో॥ రశ్మీనాం నికరో రవేర్హృదయతః ప్రారభ్య చాభాస్కరం
సంవ్యాప్తోఽస్తి మహాపథో భువి యథా గ్రామద్వయం సంవిశన్ ।
సత్యం యాన్త్యమునా యతః ప్రపదనం విద్యావతామ్భాస్కర-
ద్వారం హన్త నిరోధనన్త్వవిదుషాం దేహే నిరుద్ధాయతః ॥ 398

శ్లో॥ ఆదిత్యస్య రుచా ప్రయాణసమయేఽయోగాత్సుషమ్నే తరా
స్వాప్తాః ప్రాణగతిం పృథగ్విధసిరా స్వజ్ఞా భజన్తేఽధ్రువాన్ ।
లోకానాత్మకృతానురూపమసుఖానుత్థాయ దేహాదితః
కోఽప్యేవం మ్రియమాణ ఏతి న పుమాన్ సఞ్జ్ఞాముతాల్పీయసీమ్ ॥399

వ్యా. కథం సూర్యరశ్మిద్వారా సూర్యమణ్డలం ప్రయాతీత్యత ఆహ. రవేః రశ్మీనాం నికరః

హృదయతః హృత్పుణ్డరీకా న్మనుష్యస్య ప్రారభ్య ఆభాస్కరం సూర్యమణ్డలపర్యన్తం చ సం వ్యాప్తస్సన్నస్తి తత్ర దృష్టాన్తమాహ భువి భూమౌ మహాపథః మహాంశ్చాసౌ పన్థాః మహాపథః గ్రామద్వయం సంవిశన్ సన్ యథా అస్తి ఏవం రశ్మి ద్వారా సూర్యం ప్రాప్తా స్తతః క్వ గచ్ఛన్తీత్య-త్రాహ. అమునా సూర్యద్వారేణ సత్యం లోకం యాన్తి. తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మా-ద్భాస్కరద్వారం విద్యావతాం విదుషాం ప్రపదనం ప్రపద్యన్తేఽనేన బ్రహ్మలోకమితి వ్యుత్పత్తేః ప్రపదనమిత్యుచ్యతే. యది విద్యావతామిదం ప్రపదనం తర్హ్యవిద్యావతాం కిమిదమత ఆహ. అవిదుషాన్తు సూర్యద్వారం నిరోధనమిత్యుచ్యతే. తత్ర హేతుమాహ. యతః అజ్ఞాః ఆదిత్యస్య రుచా దేహే నిరుద్ధాస్సన్తః ప్రయాణసమయే అయోగాద్యోగాభావాద్ధేతోః సుషుమ్నేతరాసు పృథగ్విధసిరాసు ప్రాణగతిమాప్తాస్సన్తః ఇతోఽస్మాద్దేహాదుత్థాయ ఆత్మకృతానురూపం స్వకర్మానుగుణం యథా తథా అధ్రువానసుఖాన్ సుఖరహితానల్పసుఖాన్వా లోకాన్ భజన్తే. కిం జ్ఞానపూర్వకం నేత్యాహ. ఏవం మ్రియమాణః కోఽపి పుమాన్ అజ్ఞః ప్రాజ్ఞ స్సుకృతీ దుష్కృతీ వా అల్పీయసీముత స్వల్పామపి సఞ్జ్ఞాం చేతనాం విశేషజ్ఞానమితి యావత్ నైతి న ప్రాప్నోతి. 398-399

శ్లో॥ శ్రీమద్భాస్కరభానుపూరితసిరాద్వారైరితో హృత్పురం
తత్రాకాశమహేశ్వరేణ కలితస్సమ్పత్తిముచ్చైః పుమాన్ ।
స్వాప్నం బాహ్యజగచ్చ నో కలయతే స్వాపే యథా వా తథా
నాశేఽ ప్యుత్క్రమమాణ ఏష హృదయాత్సమ్పత్తిభాగ్వేద నో ॥ 400

వ్యా. మ్రియమాణస్య కస్యాపి చేతనా నాస్తీతి యదుక్తం తదేవ సదృష్టాన్తం విశదయతి - **శ్రీమదితి**. పుమాన్ జీవః శ్రీమద్భాస్కరభానుపూరితసిరాద్వారైః శ్రీమతో భాస్కరస్య భానుభిః పూరితై స్సిరాద్వారై ర్నాడీద్వారైః హృత్పురమితః ప్రాప్తః తత్ర హృది ఆకాశమహేశ్వరేణ ఆ సమన్తా ద్భాసమానేనేశ్వరేణ ఆకాశనామకమహేశ్వరేణేతి వా ఉచ్చైరధికాం సమ్పత్తిం కలితః ప్రాప్తస్సన్ స్వాప్నం బాహ్యం చ జగద్యథా స్వాపే నో కలయతే న పశ్యతి. తథైవ నాశేఽపి మరణేఽపి హృదయాదుత్క్రమమాణ ఏష పురుషః ఆకాశమహేశ్వరేణ సమ్పత్తిభాక్ సమ్పత్తిం ప్రాప్తవాన్ సన్ తాదాత్మ్యం గతస్సన్నిత్యర్థః. స్వాప్నం బాహ్యజగచ్చ నో వేద. 400

శ్లో॥ ఆత్మా యః క్షతపాపశోకమరణక్షుత్తృడ్జరారుగ్భయ-
స్సత్యేచ్ఛోఽవితథేక్షణశ్చ పురుషో జిజ్ఞాసితవ్యస్స వా ।
సోఽన్వేష్టవ్య ఇహైవ మోక్తుముశతా యస్తం విజానాత్యయం
లోకానేతి సమానుపైతి సకలాన్ కామానువాచేత్యజః ॥ 401

వ్యా. కీదృశస్స ఆకాశమహేశ్వరో యేన పురుషస్సమ్పద్యతే తత్రాహ - **ఆత్మేతి**. యః క్షతపాపశోకమరణక్షుత్తృడ్జరారుగ్భయః. శోకాదిరహితః సత్యేచ్ఛః సత్యకామః అవితథేక్షణ

స్సత్యసఙ్కల్పః ఆత్మా దేహాదిసఙ్ఘాతస్యాఽఽత్మభూతః. పురుషః పూర్ణః పురి దేహే శయాన ఇతి వా. స వా స ఏవ మోక్తుముశతా ఇచ్ఛతా ముముక్షుణా జిజ్ఞాసితవ్యః విచారణీయః. ఇహైవ శరీరే ఏవ అన్వేష్టవ్యః. యః తమాత్మానం విజానాతి స సమాన్ సర్వాన్ లోకానేతి సకలాన్ కామానుపైతి ఇతి అజః ప్రజాపతిరువాచ. అతో నాత్రాయథార్థత్వశఙ్కా కార్యేతి భావః. సత్యకామత్వాదిగుణక ఆత్మై వేశ్వర ఇతి స ఏవ జ్ఞేయ ఇతి చ పరమార్థః. 401

శ్లో॥ ఆత్మాఽసౌ పురుషస్స ఏవ విబుధైర్యో దృశ్యతేఽక్ష్ణీత్యజే-
నోక్తస్సన్నసురేడ్విరోచన ఇతి చ్ఛాయామయం సోఽగ్రహీత్ ।
ఆత్మానం పురుషం తమప్సు ముకురే ఖడ్గే చ యో దృశ్యతే
దేహాత్మానమిమం స చాసురగణాయోపాదిశన్మూఢధీః ॥ 402

వ్యా. కోఽసావాత్మేత్యత ఆహ. సోఽసౌ పురుష ఏవాత్మా - కోఽసావత ఆహ. యః విబుధైః ప్రాజ్ఞైః అక్ష్ణి నేత్రే దృశ్యతే ఇతి అజేన ఉక్త స్సన్ విరోచన ఇతి స ప్రసిద్ధోఽసురేట్ అసురాధిపతిః ఛాయామయం ప్రతిబిమ్బరూపం తం పురుషమాత్మానమగ్రహీత్ ఆత్మత్వేన ప్రతిపేదే. తం కమత ఆహ. యః అప్సు ముకురే ఖడ్గే చ దృశ్యతే తమ్. య ఏవోదకదర్పణఖడ్గేషు దృశ్యతే స ఏవ పురుషశ్శిరః పాణ్యాదిలక్షణః అక్ష్ణ్యపి దృశ్యతే. స చ దేహ ఏవ. దేహస్యైవ తత్ర ప్రతిఫలనాత్. తస్మాద్దేహ ఏవాత్మా ఇతి విరోచనస్యాశయః. మూఢధీః స చ విరోచనః ఇమం దేహాత్మానమసురగణాయోపాదిశత్ ఉపదిదేశ. తస్మా ద్దేహాత్మవాదినోఽభవన్నసురాః మనుష్యేషు దేహాత్మవాదినస్తేఽప్యసురా ఏవ. 402

శ్లో॥ ఛాయాఽఽత్మా పురుషోఽక్షిగః కథమయేద్రోగాదిహీనాత్మతాం
దేహస్థా నను రోగశోకకృశతా దృశ్యన్త ఏవాఽత్ర యత్ ।
ఆత్మాచేత్ప్రతిదేహ ఏవ న కుతో దేహోఽయమాత్మా భవే-
దాత్మా దేహ ఇతీరితం న గురుణా కస్మాదితీన్ద్రోఽమనత్ ॥ 403

వ్యా. తర్హి కిం యథా విరోచనాశయం దేహ ఏవాత్మా నేత్యాహ. **ఛాయాఽఽత్మేతి.** ఆత్మా యః క్షతపాపశోకమరణక్షుత్తృడ్జరారుగ్భయస్స ఏవాక్షి దృశ్యతే ఇత్యుక్తం ప్రజాపతినా. య దృక్ష్ణి దృశ్యమానః ప్రతిబిమ్బరూపో దేహ ఏవాత్మా తర్హి అక్షిగః ఛాయాఽత్మా ప్రతిబిమ్బరూపః పురుష శ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో దేహః రోగాదిహీనాత్మతాం కథ మయేత్. కుతో నాఽయేత్. తత్రాహ. అత్ర అక్షిపురుషే దేహస్థా రోగశోకకృశతా దృశ్యన్త ఏవ. నను కిఞ్చ ప్రతిదేహ ఏవాత్మా చేత్ అయం దేహః కుత ఆత్మా న భవేత్. యది దేహ ఏవాత్మేతి ప్రజాపతేరాశయః తర్హి గురుణా ప్రజాపతినా దేహ ఆత్మేతి సాక్షాదేవ కస్మాన్నేరితం నోక్తమ్ ఇతి ఇన్ద్రః అమనత్ తర్కితవాన్. 403

శ్లో॥ దేహే తిష్ఠతి తిష్ఠతి ప్రచలతి చ్ఛాయామయోఽయం చల-
త్యస్మిన్నశ్యతి నశ్యతీతి విదితం నాత్మైష ఆత్మా తు కః ।

ఏవం పృష్టవతే జగాద హరయే బ్రహ్మా మహీయాంస్తు యః
స్వప్నే సర్వపదార్థభుక్చరతి తం స్వాత్మానమాలోకయ ॥ 404

వ్యా. ఏవం మత్వా కిం కృతవానిన్ద్రోఽత ఆహ. ఛాయామయోఽయం పురుషః దేహే తిష్ఠతి సతి తిష్ఠతి దేహే ప్రచలతి సతి చలతి, అస్మిన్దేహే నశ్యతి సతి నశ్యతి, తస్మాదేష పురుష ఆత్మా న నభవతీతి విదితం స్థితమ్. కః పునరాత్మా ఏవం పృష్టవతే హరయే ఇన్ద్రాయ బ్రహ్మా ప్రజాపతిర్జగాద. కిం జగాదేత్యత్రాహ. మహీయాన్మహానుభావో యః స్వప్నే సర్వపదార్థభుక్ సన్ చరతి తం స్వాత్మానమాలోకయ పశ్య. 404

శ్లో॥ దేహేఽన్ధే జ్వరితే హతేఽపి వికలే నాన్ధో న వా సఞ్జ్వరీ
నో వా స్వప్నదృగాహతో న వికలశ్చాత్మైవ తస్మాదయమ్ ।
ఏవం సమ్ప్రతిపద్య చాథ మఘవా వ్యాఘ్రాగ్నిదాహాదిభిః
స్వప్నే శోకమయన్నయం కథమయేదాత్మత్వమిత్యామనత్ ॥ 405

వ్యా. ఏవం ప్రజాపతినా పునరుపదిష్ట ఇన్ద్రః కిం కృతవాంస్తత్రాహ. స్వప్నదృక్ స్వప్నద్రష్టా పురుషః దేహే అన్ధేఽపి స్వయమన్ధో న భవతి. దేహే జ్వరితే జ్వరపీడితేఽపి స్వయం సఞ్జ్వరీ జ్వరవాన్ న భవతి. దేహే హతేఽపి స్వయమాహతో న భవతి. దేహే వికలేఽపి స్వయం వికలో న భవతి. తస్మాదయం స్వప్నదృక్ ఆత్మైవ. ఏవం సమ్ప్రతిపద్య జ్ఞాత్వా మఘవా ఇన్ద్రః అథ ఇత్యామనత్ మననం కృతవాన్ ఇతి కిమత ఆహ. వ్యాఘ్రాగ్ని దాహాదిభిః శోకమయన్ గచ్ఛన్నయం స్వప్నదృక్పురుషః కథమాత్మత్వమయేత్. ఆత్మా హి శోకరహితః ఇతి. 405

శ్లో॥ ఆత్మా స్వప్నదృగేష నో భవతి వా శోకార్త ఆత్మానమా-
పన్నాయ ప్రవదేతి భాషితవతే ప్రోవాచ కో జిష్ణవే ।
ఆత్మా సుప్తిసుఖానుభూరితి తతో మత్వా మహేన్ద్రః పున-
ర్నాత్మాఽసావపి స స్వమేవ న విదన్ సర్వజ్ఞ ఆత్మా కథమ్ ॥ 406

వ్యా. ఏవమ్మత్వా కిం కృతవానిన్ద్రోఽత ఆహ – **ఆత్మేతి.** శోకార్త ఏష స్వప్నదృక్ ఆత్మా నో వా భవతి నైవ భవతి. ఆపన్నాయ ప్రపన్నాయ మే ఇతి శేషః. ఆత్మానం ప్రవద ఇతి భాషితవతే జిష్ణవే కః ప్రజాపతిః సుప్తిసుఖానుభూః సుప్తిసుఖం యోఽనుభవతి. సః ఆత్మా భవతీతి ప్రోవాచ. తతో మహేన్ద్రః పునరపి మత్వా అసౌ సుప్తిసుఖానుభూరపి ఆత్మా న. కుతః? స్వమేవ న విదన్ స ప్రాజ్ఞః కథం సర్వజ్ఞ ఆత్మా భవేత్? న కథమపి. సర్వజ్ఞో హీశ్వర ఆత్మా ఇతి ప్రతిపేదే ఇతి శేషః. 406

శ్లో॥ యః స్వాపే స్వయమేవ నష్ట ఇవ న హ్యాత్మా స ఆత్మోచ్యతా-
మిత్యుక్తో హరిణా జగాద భగవాంస్తత్త్వం ప్రజేశాత్మనః ।

యో నేత్రే నివసంశ్చ బాహ్యవిషయాన్భుఙ్క్తే గళస్థస్తథా
స్వాప్నార్థాన్ హృదయస్థితో బహుసుఖం న స్యాత్స ఆత్మా కథమ్ ॥407

వ్యా. ఏవం ప్రతిపద్య మహేన్ద్రః కిం కృతవానత ఆహ. యః స్వాపే గాఢసుషుప్తౌ స్వయమేవ నష్ట ఇవ స్థితః స ఆత్మా న హి నైవ భవతి. అవినాశీ ఖల్వాత్మా తస్మాదాత్మా ఉచ్యతాముపదిశ్యతామ్ ఇతి హరిణోక్తః భగవాన్ ప్రజేట్ ప్రజాపతిః ఆత్మనస్తత్త్వం జగాద ఉక్త ఏవ మయాఽఽత్మా న తు త్వం తం ప్రతిపద్యసే యః నేత్రే నివసన్ బాహ్యవిషయాన్ భుఙ్క్తే జాగ్రత్ప్రపఞ్చమనుభవతి విశ్వః స ఏవ గళస్థః స్వాపానర్థాన్ భుఙ్క్తే స్వప్నదృగ్భవతి. య ఏవ స్వప్నదృక్తైజస స్స ఏవ హృదయస్థితః బహు సుఖం భుఙ్క్తే ప్రాజ్ఞో భవతి. సుషుప్త్యవస్థాసాక్షీ సః ఆత్మా కథం న స్యాత్. అపి త్వాత్మైవ. ఏకస్యైవాత్మనః నేత్రకణ్ఠహృదయాఖ్యస్థానభేదాత్ స్థూలప్రవివిక్తానన్దరూపభోగ్యభేదాత్. జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాఖ్యావస్థాభేదాచ్చ విశ్వతైజసప్రాజ్ఞ రూప నామభేద ఇతి పరమార్థః. 407

శ్లో॥ దేహాధ్యాసమయం ప్రపద్య పురుషో రుగ్ణేఽపి జీర్ణే వపు-
ష్యాత్మానం చ తథైవ రుగ్ణమయతే జీర్ణం చ జాగ్రత్పదే ।
చిత్తాధ్యాసమథ ప్రపద్య స పునః స్వప్నే సశోకే హృది
స్వాత్మానం చ సశోకమఞ్చతి తథా స్వాపే త్వవిద్యామయః ॥ 408

శ్లో॥ నో జానన్నివ కిఞ్చనాపి లసతి ప్రాజ్ఞః స్వతోఽయం పున
ర్నో రుగ్ణో న చ జీర్ణ ఏవ న తథా శోకీ న చాజ్ఞః ఖలు ।
నష్టత్వాద్ధృదయస్య నష్ట ఇవ స స్వాపే విభాతి స్వతో
నో నష్టస్సకలజ్ఞ ఏవ సకలం స్వాపాది జానాతి యత్ ॥ 409

వ్యా. నన్వేవం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానామేకత్వేఽపి స్థూలశరీరీ విశ్వో నాత్మా జరారోగాది మత్త్వాత్. లిఙ్గశరీరీ తైజసోఽపి నాత్మా శోకాదిమత్త్వాత్. కారణశరీరీ ప్రాజ్ఞోఽపి నాత్మా అజ్ఞత్వాదేవం ప్రత్యేకమనాత్మత్వే సిద్ధే సముదాయస్యాప్యేకస్యానాత్మత్వమేవేత్యత ఆహ. **దేహేతి.** అయం పురుషః జాగ్రత్పదే జాగ్రదవస్థాయాం దేహాధ్యాసం ప్రపద్య వపుషి రుగ్ణే జీర్ణే చ సతి తథైవ శరీరవత్ ఆత్మానం చ రుగ్ణం జీర్ణమయతే మన్యతే. అథ స్వప్నే స్వప్నదశాయాం స పురుషః చిత్తాధ్యాసం లిఙ్గతాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య హృది మనసి సశోకే సతి స్వాత్మానం చ సశోకమఞ్చతి పశ్యతి మన్యత ఇతి యావత్. తథా స్వాపే స్వాపావస్థాయాం ప్రాజ్ఞః తన్నామక స్స పురుషః అవిద్యామయః కారణశరీరభూతావిద్యాతాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపన్న ఇతి యావత్. కిఞ్చన కిఞ్చిదపి నో జానన్నివాజానన్నివ లసతి భాతి. అయమ్పురుషః స్వతః పునస్స్వతస్తు రుగ్ణో నో నైవ జీర్ణో న చ. తథా శోకీ నైవ, అజ్ఞోఽపి నైవ భవతి. ఖలు ప్రసిద్ధౌ. ఉపాధిగతానాం

తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసాదుపహితే సతామివ భాసమానానాం ధర్మాణాముపహితే స్వతో నాస్తి సత్త్వ మితి ప్రసిద్ధమేవేతి భావః. నను సుషుప్తౌ పురుషస్యాజ్ఞానతాదాత్మ్యాధ్యాసాదజ్ఞత్వమస్తు. కథమ్పున–ర్నష్టత్వమత ఆహ. స్వాపే హృదయస్య ఉపాధిభూతస్యాన్తఃకరణస్య నష్టత్వాత్స పురుషః నష్ట ఇవ విభాతి. స్వతస్తు నష్టో నో నైవ భవత్యేవమవినాశిత్వమ్. కథమ్పునస్సర్వజ్ఞత్వం ప్రాజ్ఞస్యేత్యత్రాహ. యద్యస్మాత్స్వాపాది ఆదిపదాదజ్ఞానానన్దయోర్గ్రహణం సకలం జానాతి. తస్మాత్ప్రాజ్ఞస్సకలజ్ఞ ఏవ. తస్మాజ్జరారోగాదిరహితశ్శోకాదిరహిత ఆనన్దభుక్ప్రాజ్ఞస్సర్వజ్ఞ ఆత్మైవ.

న చైవం విశ్వతైజసయోరనాత్మత్వం శంక్యమ్. ప్రాజ్ఞస్యైవ తస్య లిఙ్గాధ్యాసాత్తైజసత్వం తస్యైవ పునః స్థూలాధ్యాసాద్విశ్వత్వమితి. విశ్వతైజసయోః ప్రాజ్ఞాభిన్నత్వేనాత్మత్వాత్. న చ స్వప్నే విశ్వస్య సుషుప్తౌ తైజసస్య చ వినాశాన్నాత్మత్వమితి వాచ్యమ్. స్వప్నే విశ్వస్తైజసాత్మనా తిష్ఠతి సుషుప్తౌ తైజసః ప్రాజ్ఞాత్మనా తిష్ఠతీతి నాశాభావాత్తయోః నచ జాగ్రత్స్వప్నయో ర్భేదా త్తద్ద్రష్టోరపి విశ్వతైజసయోర్భేద ఏవేతి వాచ్యమ్. స్వప్నే తైజసేన దృష్టస్య జాగ్రతి విశ్వేన స్మర్యమాణత్వాత్. జాగ్రతి విశ్వేన దృష్టస్యైవ ప్రపఞ్చస్య సంస్కారమనుసృత్యైవ స్వప్నే తైజసేన ప్రపఞ్చస్యోపలభ్యమానత్వాచ్చ. నచైవం విశ్వతైజసయోరైక్యేఽపి ప్రాజ్ఞస్యైనయోశ్చ నైక్యమితి వాచ్యమ్. ప్రాజ్ఞే నానుభూతస్య సుషుప్తిసుఖాదేర్విశ్వేన స్మర్యమాణత్వాత్. నను ప్రాజ్ఞస్య విశ్వత్వతైజసత్వే ఆగన్తుకే ఏవ. ఉపాధిప్రయుక్తత్వాత్తయోరుపాధినాశేన తదదర్శనాచ్చ. నహి ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తౌ విశ్వతైజసత్వే స్వప్నే విశ్వత్వం వా. ప్రాజ్ఞత్వన్తు అవస్థాత్రయేప్యస్తి. తస్మా త్ప్రాజ్ఞత్వమౌపాధికం న భవతీతి చేన్నైవమ్. సమాధౌ తస్యాప్యదర్శనాత్. న హి సమాధావజ్ఞాన–మనుభవతి విద్వాన్. అజ్ఞానానుభవితృత్వం హి ప్రాజ్ఞత్వమ్. తస్మాత్ విశ్వత్వతైజసత్వ ప్రాజ్ఞత్వాని భవన్త్యుపాధివశాద్యస్య స తుర్య ఏవాత్మా. 408–409

శ్లో॥ మర్త్యం మృత్యుమహాహినా కబలితం స్థూలం శరీరం సదాఽ
ధిష్ఠానం పరమాత్మనోఽమృతమయస్యాస్యాశరీరస్య చ ।
సూక్ష్మం చాపి శరీరమస్య కరణం భోగే తదేత ద్ద్వయం
తాదాత్మ్యేన సమేత్య సోఽయమయతే భోగాన్ శరీరీ భవన్ ॥ 410

వ్యా. కథమస్యాఽసంసార్యాత్మన స్సంసారిత్వమిత్యత్రాహ. అమృతమయస్య ఆనన్దరూపస్య అశరీరస్య చాస్య పరమాత్మనః సదా మృత్యుమహాహినా కబలితం సర్వదాపి మృత్యునా సర్పేణేవ గ్రస్తమత ఏవ మర్త్యం మరణధర్మకం స్థూలం శరీరమధిష్ఠానం భోగాయతనమ్. శరీరమధిష్ఠాయ హ్యాత్మా భోగాననుభవతి. అస్య పరమాత్మనః సూక్ష్మం శరీరమప్యధిష్ఠానమపిశబ్దాత్కారణశరీర–మప్యధిష్ఠానమ్భవతి. న కేవలమధిష్ఠానం కిన్తు అస్య భోగే కరణమపి భవతి శరీరత్రయమ్. నచ స్థూలస్య కథం కరణత్వమితి వాచ్యమ్. ముఖాద్యవయవాభావే కేవలరసనేన్ద్రియాదిభి–

ర్భక్షణాదిభోగాసిద్ధేః. నచ కారణస్య కథం కరణత్వమితి వాచ్యమ్. అవిద్యానివృత్తిభిస్సోషుప్తానన్ద-స్యానుభూయమానత్వాత్. సోఽయ మాత్మా తదేతద్ద్వయం స్థూలం సూక్ష్మం చ తాదాత్మ్యేన సమేత్య తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రాప్యేత్యర్థః సూక్ష్మశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసేనైవ తత్కారణభూత-కారణశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసస్యాపి సిద్ధత్వాత్తస్య పృథగనుక్తేః శరీరీ భవన్ సన్ భోగానయతే. స్థూలాన్ శబ్దాదిభోగాన్ జాగ్రతి ప్రవివిక్తాన్స్వప్నే ఆనన్దం సుషుప్తౌ చానుభవతీత్యర్థః. 410

శ్లో॥ ఏవం యస్సశరీరతాముపగతస్సోఽయం ప్రియం చాప్రియం
స్వాదృష్టోపగతం భజన్ కలయతే సంసారపాథోనిధిమ్ ।
జ్ఞానధ్వస్తశరీరిసమ్భ్రమ మముం ప్రాజ్ఞం ప్రియం చాప్రియం
నో వా కిఞ్చిదపి స్పృశత్యయమహో ఆనన్ద ఏవ ప్రియః ॥ 411

వ్యా. య ఏవం సశరీరతాముపగతః సోఽయమజ్ఞః స్వాదృష్టోపగతం ప్రియమప్రియం చ భజన్ సన్ సంసారపాథోనిధిం కలయతే ప్రవిశతి తత్ర మజ్జతీత్యర్థః. అథ సంసారనివృత్తిం దర్శయతి. జ్ఞానధ్వస్తశరీరిసమ్భ్రమమం జ్ఞానేన బ్రహ్మాహమస్మీత్యనేన ధ్వస్తః శరీర్యహమితి సమ్భ్రమ స్సమ్యగ్భ్రమో యస్య తం తథోక్తమముం ప్రాజ్ఞం విద్వాంసం ప్రియమప్రియం చ కిఞ్చిదపి నో వా స్పృశతి నైవ స్పృశతి. అహో ఇతి విస్మయే అయమాత్మైవానన్దః ప్రియశ్చ. తస్మాత్కథ మస్య ప్రియాప్రియస్పర్శః, తద్గత్యాఽ గతిప్రయుక్తశ్శోకో వా. తస్మాద్ జ్ఞానమేవ సంసార నివర్తకమ్. సంసారస్య రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వాదతస్తదేవ సమ్పాదనీయమిత్యభిప్రాయః. 411

శ్లో॥ వాతాభ్రస్తనయిత్నువిద్యుత ఇమా దేహేన హీనా నభ-
స్తాదాత్మ్యం ప్రతిపద్య ఖాదుదయితాస్సావిత్రతేజోగతాః ।
స్వస్వాకార మయన్తి తద్వదతనుర్జీవో వపుస్సాత్మతాం
యాత్వాఽస్మాదుదితః పరమ్ప్రతిగతః స్వేనాత్మనా తిష్ఠతి ॥ 412

వ్యా. సశరీరస్య సంసారః అశరీరస్య స్వస్వరూపప్రాప్తిరిత్యుక్తమ్. తదేవ దృష్టాన్తేన విశదయతి. ఇమా దృశ్యమానాః ప్రసిద్ధా ఇతి వా. దేహేన శిరః పాణ్యాదిలక్షణపిణ్డేన హీనాః. వాతాభ్రస్తనయిత్నువిద్యుతః. వాయ్వమ్బుదధ్వనిశమ్పాః. నభస్తాదాత్మ్యం ప్రతిపద్య వర్షాదిప్రయోజ నావసానే ఆకాశసమానరూపతాం ప్రతిపద్య నభసి నిలీయేత్యర్థః. సావిత్రతేజః ప్రకృష్టం గ్రైష్మకం సౌరం తేజః గతాః ప్రాప్తా స్సత్యః. శిశిరాపాయే ఇతి భావః. ఖా దాకాశాదుదయితా ఉదితాస్సత్యః వర్షాస్వితి భావః. స్వస్వాకారం ప్రాతిస్వికం రూపమయన్తి భజన్తే. నభస్తాదాత్మ్యం విహాయ పునః పూర్వవద్వాతాభ్రస్తనయిత్నువిద్యుద్రూపతాం స్వీకుర్వన్తీత్యర్థః. అతనుర్జీవః వపుస్సాత్మతాం శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసం యాత్వా ప్రాప్య అజ్ఞానాదితి భావః అస్మాద్వపుష ఉదిత ఉత్థితతస్సన్ శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసం విహాయేత్యర్థః. పరం పరమాత్మానమ్ప్రతిగతః ప్రాప్తస్సన్ స్వేనాత్మనా

స్వస్వరూపేణ సచ్చిదానన్దలక్షణపరమాత్మరూపేణేత్యర్థః. తిష్ఠతి. విదేహవాతాభ్రాది తుల్యోఽశరీరజీవః. నభస్తుల్యం వపుః. సావిత్రతేజస్తుల్యః పరః. తత్ప్రాప్తి తుల్యం బ్రహ్మజ్ఞానమితి వివేకః. 412

శ్లో॥ అజ్ఞానాదహితాం భజన్నపి గుణో జ్ఞానాద్గుణాత్మా భవ-
త్యేవం దేహమయో భవన్నయమజో జ్ఞానాత్పునః స్వాత్మనా ।
జ్ఞానాత్తిష్ఠతి భిన్న ఏష పురుషో హ్యవ్యాకృతాద్వ్యాకృతా-
త్తస్మాదుత్తమ ఏష ఏవ పరమాత్మా యత్సమస్తాన్తరః ॥ 413

వ్యా. నను సశరీరస్యాస్య జ్ఞానమాత్రాత్కథమశరీరత్వమత ఆహ. **అజ్ఞానాదితి** గుణో రజ్జుః. అజ్ఞానాదహితాం సర్పత్వం భజన్నపి జ్ఞానాద్గుణాత్మా భవతి రజ్జురేవ భవతి. ఏవమజ్ఞానాద్దేహమయో భవన్నప్యయమజో జీవః జ్ఞానాత్పునః స్వాత్మనా తిష్ఠతి. యది వస్తుతో జీవస్సశరీర స్స్యాత్ తర్హి కథం జీవస్య జ్ఞానాదశరీరత్వం భవేదితి చోద్యేత. న తు తథా. కిన్తు వస్తుతోఽశరీర ఏవ. తస్య జ్ఞానాదశరీరత్వమ్భవతీతి యుక్తమేవ. రజ్జోర్జ్ఞానాద్రజ్జుత్వమ్భవతీతి వత్. యదస్య జీవస్యాగతం సశరీరత్వమజ్ఞానాద్రజ్జోరివ సర్పత్వం తత్ జ్ఞానేనైవ నిరస్తమితి న కాచిదనుపపత్తిః. అశరీరస్య జీవస్యాజ్ఞానప్రయుక్తదేహతాదాత్మ్యాధ్యాసాజ్జాతస్సంసారః జ్ఞానాత్సమూల-స్యాధ్యాసస్య నివృత్తౌ నివర్తతే. తతశ్చ జీవః స్వాభావికేనాశరీరాత్మనా తిష్ఠతీతి పరమార్థః. దేహమయ ఇతి ప్రాచుర్యే మయట్. అనన్తదేహవానిత్యర్థః. అనేకజన్మస్వితి భావః. జీవైకత్వపక్షే తు నిస్సంశయమేవ తత్. యద్వా నన్వేకస్య వస్తునః కథమన్యభావాపత్తిః. భ్రమరకీటవ దన్యభావ-మాపన్నస్య వస్తునః కథమ్పునః పూర్వరూపాపత్తిః. త్వయా తు వపుస్స్వాత్మతాం ప్రాప్తో జీవః పునస్స్వేనాత్మనా తిష్ఠతీత్యుక్తమ్. తత్కథం సఙ్గచ్ఛతే తత్రాహ – **అజ్ఞానాదితి**. అస్మిన్ పక్షే దేహమయో దేహరూప ఇత్యర్థః. స్థూలోఽహం మనుష్యోఽహమితి జీవస్య దేహమయత్వ దర్శనాదితి భావః. నను పురుషోత్తమ ఏవాశరీరో నతు జీవాస్తత్రాహ. హి యస్మాదేష పురుషః అవ్యాకృతా-దవ్యక్తాద్వ్యాకృతాచ్చ మూర్తాదమూర్తాజ్జగతః భిన్నః తస్మాదేష ఉత్తమః పురుషః పురుషోత్తమ ఏవ. నను పరమాత్మైవ పురుషోత్తమస్తత్రాహ. ఏష ఏవ పరమాత్మా. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మా-త్సమస్తాన్తరః సమస్తేభ్యో దేహాద్యాత్మభ్యః ఆన్తరః సమస్తానామాన్తర ఇతి వా. పరమాత్మా హి సర్వాన్తరః.

నన్వేవం సర్వాన్తరత్వేన దేహాన్తరోఽయం సశరీర ఏవేతిచే న్నైవమ్. సర్వాన్తరస్యాకాశస్యాపి సశరీరత్వాపత్తేః. తస్మాన్మమేదం శరీరమిత్యభిమానప్రయుక్తమేవ సశరీరత్వమ్పురుషస్య. తదభిమాననాశే త్వశరీర ఏవ. ద్వితీయయోజనాయాన్తు. నను రజ్జుసర్పదృష్టాన్తేన జీవో దేహోఽభూదితి కస్మాన్నాభ్యుపేయతే తత్రాహ భిన్న ఇతి. సావయవత్వసాకారత్వాభ్యాం సలక్షణత్వా

ద్భ్రమరకీటయోః కీటస్య భ్రమరభావో యథార్థ ఏవ స్యాత్. జీవస్తు వ్యాకృతాద్దేహాత్థ్స్థూలాల్లిఙ్గాచ్చా-వ్యాకృతాత్కారణశరీరాదపి విలక్షణ ఏవేతి కథన్తస్య దేహభావస్స్యాద్వాస్తవః, న కథమపి. నచ నామరూపరహితో జీవః నామరూపాభ్యాం వ్యాకృతాద్విలక్షణోఽస్తు నామ, అవ్యాకృతం నామరూపరహితమేవేతి జీవస్య కథన్తస్మాద్విలక్షణత్వమితి వాచ్యమ్. దృశ్యాదవ్యాకృతాద్ద్రష్టుర్జీవస్య విలక్షణత్వాద్ఘటాత్ద్రష్టురివ. ఏవం వ్యాకృతావ్యాకృతవిలక్షణత్వాదేవైష ఉత్తమః పురుషః '**క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే, ఉత్తమః పురుష స్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత**' ఇతి గీతావచనాచ్చ. వ్యాకృతపదార్థః క్షరః. అవ్యాకృతపదార్థోఽక్షరః. అన్యత్పూర్వవత్. సర్వాన్తరత్వం చ '**యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వర**' ఇతి గీతావచనాదపి సిద్ధమ్. న చేశ్వర ఏవ సర్వాంతరో న జీవ ఇతి వాచ్యం. '**యేన సర్వమిదం తతమ్.**' '**యయేదం ధార్యతే జగ**' దిత్యాది గీతావచనేభ్యః యయా జీవభూతపరప్రకృత్యేత్యర్థః. '**సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మే**' త్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. నచ కథమన్తఃకరణోపాధికజీవస్య సర్వవ్యాప్తిరితి వాచ్యమన్తఃకరణోపహితత్వరూపేణ సర్వవ్యాప్త్యభావేఽపి మాయావచ్ఛిన్నత్వరూపేణ చైతన్యరూపేణ వా సర్వవ్యాప్తిసద్భావాత్. ఏకమేవ హి చైతన్యమవచ్ఛిన్నమనవచ్ఛిన్నం చ. అత ఏవ జీవేశ్వరాభేదః. 413

శ్లో॥ అక్షిస్వప్నగతావుభౌ చ పురుషౌ వ్యక్తౌ సుషుప్తస్థిత-
స్త్వవ్యక్తః పునరుత్తమస్స పురుషో యస్సమ్ప్రసాదోఽతనుః ।
పర్యేత్యాత్మని సోఽయమేవ సకలాత్మా జక్షణక్రీడనో-
ద్యానస్త్రీరమణాదిభిర్హ్యుపజనం నేదం శరీరం స్మరన్ ॥ 414

వ్యా. వ్యాకృతావ్యాకృతవిలక్షణత్వేనాయముత్తమః పురుష ఇత్యుక్తమిదానీం వ్యక్తావ్యక్త-విలక్షణత్వేనాయముత్తమః పురుష ఇత్యాహ - **అక్షీతి**. అక్షిస్వప్నగతౌ అక్షిగతో విశ్వః స్వప్నగతస్తైజసః ఉభావిమౌ పురుషౌ వ్యక్తావిత్యుచ్యతే భోక్తృత్వరూపేణ స్ఫుట మవభాసమానత్వాత్. సుషుప్తస్థితః ప్రాజ్ఞస్తు అవ్యక్తః. సుషుప్తౌ భోక్తురస్పష్టత్వాత్. స పురుషః పునః తు ఉత్తమః. స పునరుత్తమః పురుష ఇతి వా. వ్యక్తావ్యక్తపదవాచ్య పూర్వోక్తపురుష త్రయాపేక్షయా స ఉత్తమః పురుష ఇత్యర్థః. వ్యక్తావ్యక్తపురుష విలక్షణోఽయముత్తమః పురుష ఇతి యావత్. కస్స ఇత్యత్రాహ. యః అతనుశ్శరీరరహితః సమ్ప్రసాదః తన్నామకస్తురీయ స్సాక్షీ ప్రత్యగాత్మా ముక్తః సమ్యక్ప్రసీదత్యే-నమ్ప్రాప్య జీవ ఇతి సమ్ప్రసాద ఇతి వ్యుత్పత్తిః. సోపాధికేభ్యః అత ఏవ స్వోపాధిధర్మాన్ రోగశోకమోహాదీనాత్మన్యధ్యస్య సంసరద్భ్యః విశ్వతైజసప్రాజ్ఞేభ్యః విలక్షణోఽయముత్తమః పురుషస్సమ్ప్రసాదో నిరుపాధికచైతన్యలక్షణః పరమానన్దరూపోఽసంసారీ ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మేతి భావః. సోఽయముత్తమః పురుషః సకలాత్మా సర్వభూతానామాత్మా. అత ఏవ ఇన్ద్రాదిరూపేణ **జక్షణ**క్రీడనోద్యానస్త్రీరమణాదిభిః జక్షణం భక్షణం హసనం వా క్రీడన-ముద్యానముదుపరి యానం వాహైర్యానమిత్యర్థః. స్త్రీరమణమేతదాదిభిః కర్మభిః ఆత్మన్యేవ పర్యేతి విహరతి. కిం కుర్వన్.

ఇదముపజనం స్త్రీపుంసయోరన్యోన్యోపగమేన జాయత ఇత్యుపజనం శరీరం న స్మరన్ సన్ ఉపజనం జనసమీపే ఇతి వా శరీరస్మరణే దుఃఖసమ్భవాదితి భావః. 414

శ్లో॥ సర్వాత్మా స్వమహిమ్ని సంశ్చ విహరన్నో సమ్ప్రసాదస్తథా
యాయాత్కఞ్చ వికారమమ్బుదగణేనాభ్రం యథా ఖేలతా ।
పూర్ణస్యాస్య కథం ను కైర్విహరణం సర్వాత్మనశ్చాద్వయ-
స్యైకస్యైవమపి ప్రభాతి విహరన్వా మాయయాఽయం నృణామ్ ॥415

వ్యా. నను యది తథా విహరతితర్హి తత్త్వవి త్తర్హి తస్య వికారస్స్యాదత ఆహ. సర్వాత్మా స్వమహిమ్ని సన్ స్థితశ్చ సమ్ప్రసాదః విద్వాన్ తథా విహరన్నపి కం చ కమపి వికారం న యాయాత్. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. యథా అభ్రం గగనం ఖేలతా స్వస్మిన్ విహారతా అమ్బుదగణేన. అమ్బుదగణేన విహరతా సతేతి వా కఞ్చిద్వికారం న యాతి తద్వత్. మేఘవిహారై ర్గగనస్యేవ ఇన్ద్రాదివిహారై స్సమ్ప్రసాదస్య న కోఽపి లేప ఇతి భావః. నను సమ్ప్రసాద ఏవ విహరతీతి పూర్వముక్తమధునా తు ఇన్ద్రాదయో విహరన్తీతి కథముచ్యతే – తత్రాహ. పూర్ణస్య సర్వాత్మనః అద్వయస్య ఏకస్య చాస్య సమ్ప్రసాదస్య కైః కథం వా విహరణం స్యాత్. చలనాసమ్భవా ద్ద్వితీయవస్త్వభావాచ్చేతి భావః. తర్హి కథం పర్యేతీత్యుక్త మత ఆహ. ఏవమపి అయం సమ్ప్రసాదః మాయయా విహరన్వా విహరన్నివ నృణాం ప్రభాతి ప్రతిభాతి.

అయం భావః. బ్రహ్మేన్ద్రశివకేశవాదిశరీరేషు విహరత్సు సత్సు బ్రహ్మేన్ద్రాదయో విహరన్తీత్యుచ్యతేఽనభిజ్ఞైః. నతు తే విహరన్తి. తేషాం సమ్ప్రసాదరూపత్వాత్ ఇతి ఏతేన దేవమనుష్యపశ్వాదిశరీరేషు జన్మజరామరణాదికం ప్రాప్నువత్సు సత్సు జీవో జాయతే జీర్యతే మ్రియతే చేతి మన్యన్తే అవిద్వాంసః. నతు వస్తుతో జీవస్య జన్మాదికం సమ్ప్రసాదత్వాదితి సిద్ధమ్. నచైవం విద్వదవిదుషోః కో భేద ఇతి వాచ్యమయమేవ భేదః. దేహాదిషు సంసరత్సు సత్సు అహమేవ సంసరామీత్యవిద్వాన్మన్యతే స్వయం సమ్ప్రసాదో భవన్నపి. విద్వాంస్తు నాహం సంసరామి కిన్తు సమ్ప్రసాద ఏవాహమితి మన్యత ఇతి. అత ఏవ విదుషో బ్రహ్మానన్దః జీవద్దశాయాం దేహపాతే చ. అవిదషస్తు జన్మజన్మాన్తరేషు మహద్దుఃఖమేవ. తస్మాదానన్దకామ ఆత్మానం విజానీయాత్. 415

శ్లో॥ అశ్వః స్యన్దనవత్తనౌ భగవతా ప్రాణో నియుక్తో మహాన్
మాత్రా తస్య తు చక్షురిన్ద్రియమిదం తత్కృష్ణతారాశ్రగమ్ ।
తత్రాసావుపలభ్యతే హి దృశినా లిఙ్గేన సోఽసంహత-
స్తస్మాచ్చాక్షుష ఏష చక్షుషి పుమాన్ ద్రష్టవ్య ఇత్యుచ్యతే ॥ 416

వ్యా. నన్వేవముపదేష్టవ్యస్సమ్ప్రసాద ఆత్మా కిమితి ప్రజాపతినా ప్రథమం చక్షుషి పురుషో

ద్రష్టవ్య ఆత్మేత్యుపదిష్టః తత్రాహ – **అశ్వ ఇతి**. సారథినేతి శేషః. అశ్వః స్యందనవత్ స్యన్దనే ఇవ భగవతా ఈశ్వరేణ మహాన్ జ్ఞానక్రియాశక్తివిశిష్టః ప్రాణః తనౌ నియుక్తః. ఇదం చక్షురిన్ద్రియన్తు తస్య ప్రాణస్య మాత్రా అంశః. తచ్చక్షురిన్ద్రియం కృష్ణతారాభ్రగం కనీనికావచ్ఛిన్నా కాశగతం భవతి. హి యస్మాత్ తత్ర చక్షురిన్ద్రియే అసంహత స్సోఽసావయం సప్రసాదః దృశినా దర్శనేన లిఙ్గేన ఉపలభ్యతే అనుమీయతే. చక్షురిన్ద్రియం పరతన్త్రం కరణత్వాద్వాస్యాదివ దితి. స చ పరః స్వతన్త్రః అసంహతత్వాత్సఙ్ఘాతో హి పరార్థత్వేన పరతన్త్రః యథా గృహమితి చక్షుః కరణం సంహతత్వాద్వాస్యాదివదితి చక్షుః పరార్థం సంహతత్వాద్గృహవదితి చ ప్రయోగాః. దర్శనం తావత్ప్రసిద్ధం ఘట ఇత్యనుభవాత్. చక్షుర్వ్యాపారాదేవ తదుదయాచ్చ. తత్ర దర్శనే చక్షుః కరణమేవ. చక్షుషా పశ్యామి ఘటమిత్యనుభవాత్, కర్త్రధిష్ఠితమేవ కరణం క్రియాం కురుతే న తు కేవలం వాస్యాదౌ తథా దర్శనాదితికృత్వా చక్షుఃకరణకదర్శనక్రియయా చక్షురధిష్ఠాతా దర్శనక్రియాశ్రయః పురుషః కర్తా కశ్చిదనుమీయత ఇత్యర్థః. తస్మాత్ చాక్షషః చక్షుషీన్ద్రియే భవః తదధిష్ఠాతేత్యర్థః. ఏష పుమానాత్మా చక్షుషి ద్రష్టవ్య ఇత్యుచ్యతే. '**స వా ఏష పురుషోఽక్షిణి**' ఇత్యాదిశ్రుతిభిః. ప్రజాపతినేతి వా. న తు నేత్రగోళకే ప్రతిబిమ్బరూపేణ దృశ్యత ఇతి హేతోరితి భావః. న చాకర్తు స్సప్రసాదస్య కథం దర్శనక్రియాకర్తృత్వమితి వాచ్యమ్. మాయయా తదుపపత్తేః. 416

శ్లో॥పశ్యానీతి మనోతి యస్తు కరణం రూపగ్రహే తస్య దృక్
స హ్యాత్మా శ్రవణాయ తస్య కరణం శ్రోత్రన్తు శుశ్రూషతి।
గన్ధస్య గ్రహణాయ తస్య కరణం ఘ్రాణన్తు యో మన్యతే
జిఘ్రాణీత్యథ భాషణాయ కరణం వ్యాహర్తుమిచ్ఛోస్తు వాక్.॥ 417

వ్యా. న కేవలం దర్శనలిఙ్గేనైవాత్మాయమనుమేయః. కిన్తు శ్రవణాదిభిర్లిఙ్గైరపీతి వివక్షుః కస్యాం కస్యాం క్రియాయామస్య కిం కిం కరణమిత్యత్రాహ **పశ్యానీతి**. యః పశ్యానీతి మనోతి సఙ్కల్పయతి తస్య రూపగ్రహే నీలపీతాదిరూపగ్రహణే తు దృక్చక్షుః కరణం క స్సఙ్కల్పయితా ద్రష్టాచేత్యత్రాహ. స ఆత్మా హి యః శుశ్రూషతి శ్రోతుమిచ్ఛతి తస్య శ్రవణాయ శ్రోత్రం కరణం సాధకతమమ్. యః జిఘ్రాణీతి మన్యతే తస్య గన్ధస్య గ్రహణాయ ఘ్రాణన్తు కరణమ్. అథ తథా వ్యాహర్తుం వక్తుమిచ్ఛోః భాషణాయ వాక్తు కరణమ్.ఏవం విషయభేదాత్కరణభేదేఽపి కర్తృభేదో న. యోఽహం ఘటమపశ్యం సోఽహమిదానీం శబ్దం శృణోమీత్యాద్యనుసన్ధానాత్.417

శ్లో॥ ధ్యాయానీతి య ఏతి తస్య కరణం ధ్యానాయ సన్మానసం
స హ్యాత్మా స చ బోధ ఏవ సుగమో లిఙ్గైరమీభిః పుమాన్।
దివ్యం చక్షురముష్య బోద్ధుమనఘం త్రైకాలికార్థగ్రహే
శక్తం చిత్తమనేన యాత్యయమజస్థానే హి భోగాన్ సమాన్॥ 418

వ్యా. యః ధ్యాయానీతి ఏతి సఙ్కల్పయతి తస్య ధ్యానాయ సన్మానసం ప్రశస్తం మనః కరణం భవతి. చక్షురాదీన్రియద్ప్రేరకత్వాన్మనసః సత్త్వమ్. స ఏవాత్మా. కిం తస్యాత్మనః స్వరూప మత ఆహ. స చాత్మా బోధ ఏవ జ్ఞానమేవ చైతన్యరూప ఇత్యర్థః. పుమానాత్మా అమీభిర్మననశ్రవణా దిభిర్లిఙ్గైః సుగమః సుఖేన జ్ఞాతుం శక్యః. మననశ్రవణాదిక్రియాకరణభూతమనశ్శ్రోత్రా ద్యధిష్ఠాతృత్వాదాత్మన ఇతి భావః. ఏతేనాత్మా చక్షుష్యేవ ద్రష్టవ్య ఇతి న. కిన్తు శ్రోత్రచిత్తాదావపి ద్రష్టవ్య ఏవేతి సిద్ధమ్. న చైవం చక్షుషి ద్రష్టవ్య ఇతి కుత ఉపదిష్టం ప్రజాపతినేతి వాచ్యమ్. ఉపలక్షణత్వాత్ చక్షుషః ప్రధానత్వాదితి వా. అముష్య బోద్ధురాత్మనః అనఘం నిర్దోషమత ఏవ త్రైకాలికార్థగ్రహే కాలత్రయవర్తి పదార్థగ్రహణే శక్తం చిత్తం మనః దివ్యమప్రాకృతం చక్షుః. ప్రసిద్ధచక్షుస్తు మాంసమయత్వాదదివ్యం సన్నిహితవర్తమానకాలికార్థగ్రహణమాత్రశక్తం చ. అయం పురుషః అనేన దివ్యచక్షుషా చిత్తేన అజస్థానే సత్యలోకే వర్తమానాన్ సమాన్ సర్వా న్భోగాన్యాతి హి ప్రాప్నోత్యేవ. 418

శ్లో॥ అథాయైకశతం సమాస్స మఘవా సద్బ్రహ్మచర్యం గురోః
శ్రుత్వాऽऽత్మానమవేత్య సాధురగమల్లోకాంశ్చ కామాన్ సమాన్ ।
శ్రుత్వాऽऽత్మానముపాసతే మఘవతో దేవా ఇదానీఞ్చ తాన్
యాన్త్యేవేతి నరోऽప్యముం పరిభజన్ సమ్ప్రాప్నుయాదేవ తాన్ ॥419

వ్యా. ఏవం ప్రజాపతినా ఆత్మతత్త్వే ఉపదిష్టే సతి తతః కిం ప్రాప్తవానిన్ద్ర ఇత్యత ఆహ. **ఆథాయేతి** స మఘవా ఇన్ద్రః ఏకశతం సమాః సంవత్సరాన్ సత్ప్రశస్తం బ్రహ్మచర్యమాధాయ విధాయ గురోః పితుః ప్రజాపతేస్సకాశాదాత్మానం శ్రుత్వా ఆత్మాన మవేత్య సాక్షాత్కృత్య సాధు ర్భూత్వా సమాన్ సర్వాన్ లోకాన్ కామాంశ్చాగమత్ప్రాప. ఇదానీమపి దేవాః మఘవతస్సకాశా-దాత్మానం శ్రుత్వా ఉపాసతే. తాంశ్చ సర్వాన్ లోకాన్ కామాంశ్చ యాన్త్యేవ. ఇతి హేతోః నరోऽపి దైవసమ్పచ్ఛాలీ మనష్యోऽపి అముమాత్మానం పరిభజన్ గురోస్సకాశాచ్ఛ్రుత్వా ఉపాసమానస్సన్ తాన్ లోకాన్ కామాంశ్చ సమ్యక్ప్రాప్నుయాదేవ. 419

శ్లో॥ యస్మాద్బ్రహ్మపదాదహం భగవతస్సఙ్కల్పతః ప్రాప్తవాన్
హార్దం బ్రహ్మపదం తతోऽహమముకధ్యానేన పాపవ్రజమ్ ।
రోమాణ్యశ్వ ఇవ ప్రధూయ వదనాద్రాహోరివేన్దుస్తనో-
ర్ముక్తస్సన్ కృతకృత్య ఏవ పునరప్యేష్యామి సత్యమ్పదమ్ ॥ 420

వ్యా. స చాత్మోపాసక ఏవం చిన్తయేదిత్యాహ. అహం యస్మాద్ధేతోః భగవతస్సఙ్కల్పతః అనేన జీవేనాత్మనాऽనుప్రవిశ్య "**నామరూపే వ్యాకరవాణీ**" త్యాకారకాదీశ్వరసఙ్కల్పాన్నిమిత్తా ద్బ్రహ్మపదాద్బ్రహ్మలోకాత్సత్యజ్ఞానానన్తలక్షణాత్పరమాత్మస్వరూపాత్ హార్దబ్రహ్మపదం మన ఉపాధికజీవత్వం ప్రాప్తవాన్ తతస్తస్మాత్. అముకధ్యానేన హార్దబ్రహ్మభిన్నపరబ్రహ్మోపాసనయా

తత్సాక్షాత్కారేణేతి యావత్. పాపవ్రజం పుణ్యపాపసఙ్ఘం పుణ్యస్యాపి పాపవద్బన్ధకత్వాదితి భావః. అశ్వో రోమాణీవ ప్రధూయ రాహోర్వదనాదిన్దురివ తనోర్ముక్తస్సన్ కృతకృత్యః కృతార్థో భూత్వా పునరపి సత్యమ్పదం పరం బ్రహ్మ ఏష్యామి గమిష్యామి. అత్ర సత్యలోకా దాగతోఽహం పునస్సత్యలోకం ప్రాప్స్యామీతి ధ్వన్యతే. 420

శ్లో॥ ఆకాశో నను నామరూపయుగలం నిర్వాహయత్యాత్మగం
ఫేనం వారివదన్తరస్తి చ తయోరాత్మా జలం ఫేనవత్ ।
అస్పృష్టశ్చ తయో ర్యుగేన పురుషో వ్యోమేవ నైల్యాదినా
బ్రహ్మాత్మాఽమృత మేష ఏక మభయం దృశ్యా త్పరం చాద్వయమ్ ॥421

వ్యా. ఆకాశః అకాశవత్సూక్ష్మత్వాదశరీరత్వాచ్చ పరమాత్మాఽయమాకాశః. ఆ సమన్తాత్కాశతే భాసత ఇతి వా ఆకాశః. నను ఖలు ఆత్మగం స్వనిష్ఠం నామ రూపయుగలం సర్వజగద్వృక్షస్య బీజభూతమితి భావః. నిర్వాహయతి తత్ర దృష్టాన్త మాహ–ఫేనం వారివదితి. యథా ఆత్మగం ఫేనం వారి నిర్వాహయతి తత్వదిత్యర్థః. తయోర్నామరూపయోరన్తర్మధ్యే ఆత్మా అస్తి చ. తత్ర దృష్టాన్తమాహ - జలం ఫేనవదితి. జలం ఫేనే యథా వర్తతే తద్వదిత్యర్థః. తర్హి నామరూపసంపర్కకృతదోషస్స్యాదాత్మన ఇత్యత్రాహ. పురుష ఆత్మా తయోర్నామరూపయోర్యుగేనాస్పృష్టశ్చ భవతి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ. నైల్యాదినా వ్యోమేవేతి. యథా వ్యోమ నైల్యాదినా స్వస్మిన్నధ్యస్తేన ఆదిపదాచ్ఛ్వేతాదిగ్రహణం. గన్ధర్వనగరాది గ్రహణం చ. మేఘాదిగ్రహణం చ అస్పృష్టం తద్వదిత్యర్థః. ఏష ఆకాశః పురుష ఆత్మా దృశ్యాత్పరం నామరూపాత్మకసర్వజగద్విలక్షణమత ఏవామృతం దృశ్యం హి మర్త్యం యద్దృశ్యం తన్నశ్యమితి వ్యాప్తేః. కస్మాదమృత–మత ఆహ. అద్వయమితి యది ద్వితీయమస్తి తర్హి తస్మాదస్యాశఙ్క్యేత మృతిః. న తదస్తి. అత ఏవ ఏకమత ఏవాభయం ద్వితీయాద్ధి భయం భవతి. ఏతేన భూమ రూపత్వం సిద్ధమ్. చకారాత్సత్యజ్ఞానానన్దలక్షణం బ్రహ్మ భవతి. న త్వాత్మబ్రహ్మణోరస్తి మనాగపి భేదః బ్రహ్మణ ఏవ హృది ప్రవిశ్యాత్మభూతత్వాత్. ఆత్మనోఽన్యత్వే సతి బ్రహ్మణో ఘటాదివదనాత్మత్వప్రసఙ్గాత్. కిఞ్చ ద్రష్టా తావదాత్మేతి ప్రసిద్ధం పశ్యామ్యహమిత్యాది ప్రతీతేః. యది ద్రష్టురాత్మనోఽన్యత్వా–ద్బ్రహ్మ తర్హి తద్దృశ్యమేవేతి మర్త్యమేవ స్యాత్. అథ యద్యాత్మా న భవతి, ఆత్మదృశ్యం చ న భవతి తద్బ్రహ్మ తర్హి శశశృఙ్గవ దసదేవ స్యాత్. యద్యాత్మద్రష్టృ బ్రహ్మేత్యుచ్యతే తర్హి దృశ్యత్వా–దాత్మైవ మర్త్యః స్యాత్. ఆత్మన ఏవ నాశే కస్య మోక్షపురుషార్థప్రాప్తిరితి శాస్త్రమేవ వ్యర్థం స్యాత్. తస్మాత్ ఆత్మబ్రహ్మణోరభేద ఏవ.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. మర్త్యమమృతఞ్చేతి పదార్థద్వయమేవాస్తి మనుష్యపశుపక్ష్యాదిదేహా మర్త్యా ఇతి ప్రత్యక్షమేవ. దేవపిత్రాది దేహానామపి మర్త్యత్వం శాస్త్రతోఽవగమ్యతే. బ్రహ్మలోకస్థానాం దేహానాం హిరణ్యగర్భదేహస్య చ మర్త్యత్వం శాస్త్రతోఽవగమ్యతే. ద్విపరార్ధావసానే తన్నాశాత్.

ఏతేన బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్త సర్వచేతనవర్గస్య మర్త్యత్వం సిద్ధమ్. తరుగుల్మలతాదీనాం స్థావరాణామపి మర్త్యత్వదర్శనాత్. అథ ఘటపటాద్యచేతనవర్గోఽపి మర్త్య ఏవ. తస్యాపి నాశదర్శనాత్. ఏవం సర్వేషాం భౌతికానాం మర్త్యత్వే సిద్ధే పృథివ్యాదిభూతాన్యపి మర్త్యాన్యేవ. జలాదిభ్యో జన్మవతాం తేషాం జలాదౌ పునర్లయసద్భావాత్ ఆకాశస్య చావ్యాకృతే లయసద్భావాత్. ఆకాశో హి అవ్యాకృతాదుదితః ఇతి భూతానాం మర్త్యత్వం సిద్ధమ్. ఏవం లిఙ్గశరీరాణి చ మర్త్యాన్యేవ సాదిత్వేన సాన్తత్వాత్తేషాం ముక్తౌ లిఙ్గాభావాచ్చ. ఏతావతా మూర్తామూర్తలక్షణ స్సర్వః ప్రపఞ్చో మర్త్య ఇతి సిద్ధమ్. అథ తత్కారణమవ్యాకృతమపి మర్త్యమేవ. జ్ఞానానాశ్యత్వా త్తస్య. ముక్తౌ తదభావాచ్చ. ఏతస్మాద్వ్యాకృతావ్యాకృతలక్షణాన్మర్త్యాద్దృశ్యాద్విలక్షణం యద్ద్రష్టృ తదేవామృతమ్. తచ్చైకమేవ. '**సలిల ఏకో ద్రష్టాఽద్వైత**' ఇతి శ్రుతేః. తదేవ జీవేశ్వరబ్రహ్మాదిశబ్ద ప్రతిపాద్యమితి నాస్తి జీవబ్రహ్మభేదావకాశః కియానపీతి. 421

శ్లో॥ విద్వానేవమిహైవ సన్నపి హృదా యాయాత్సభాం బ్రహ్మణో
దేహాన్తేఽపి చ తాం యదీచ్ఛతి భవత్యాత్మా న హి బ్రహ్మణామ్ ।
భూపానాం చ విశాం హృదిన్ద్రియతనుప్రాణాక్షరాఖ్యాత్మనా-
ఙ్ప్యాత్మానం స లభేత నో పునరిహ స్త్రీగర్భమాయాస్యతి ॥ 422

వ్యా. ఏవం విదుషః కిమ్భవేదత ఆహ. ఏవం విద్వాన్ ఇహైవ భూలోకే ఏవ దేహే ఏవేతి వా. సన్నపి హృదా బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య సభాం యాయాత్. విద్వానిచ్ఛతి యది బ్రహ్మసభాం ప్రాప్తుం వాఞ్ఛతి యది తాం సభాం దేహాన్తేఽపి యాయాదేవ. నిష్కామశ్చేత్కైవల్యమేవ ప్రాప్నుయాదితి భావః. కస్మాదస్య విదుష ఆత్మప్రాప్తిరత ఆహ. హి యస్మాత్స విద్వాన్ బ్రహ్మణాం బ్రాహ్మణానాం భూపానాం క్షత్రియాణాం విశాం వైశ్యానాం చ ఆత్మా భవతి. కిమ్బహునా హృదిన్ద్రియతనుప్రాణాక్షరాఖ్యాత్మనామ్ హృదయాత్మనః ఇన్ద్రియాత్మనః శరీరాత్మనః ప్రాణాత్మనః అక్షరాత్మనశ్చ ఆత్మా భవతి. అక్షర మవ్యక్తమ్. తస్మాత్స విద్వాన్ ఆత్మానమేవ లభేత నిత్యాప్తత్వా దాత్మనాఽఽత్మనః. ఆత్మరూపేణైవ తిష్ఠతీత్యర్థః. ఆత్మానమేవే త్యేకారార్థమాహ. పునః ఇహ భువి స్త్రీగర్భం నాయాస్యతి న ప్రతిగమిష్యతి. బ్రహ్మసభాం ప్రాప్తస్యాపి విదుషః పునః స్త్రీగర్భప్రాప్తి ర్భవేత్యేవేతి బోద్ధ్యమ్. యద్వా బ్రహ్మసభాం దేహాన్తే విద్వా న్యాయాదిత్యుక్తమ్. ఏవం బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తస్య పునః కిమ్భవతి ఫలమత ఆహ – ఆత్మేతి. బ్రహ్మలోకం ప్రాప్తస్య బ్రహ్మకృతమహావాక్యోప దేశేన సాక్షాత్కృతపరమాత్మతత్త్వస్య విదుషః బ్రహ్మలోకావసానే విదేహకైవల్యం భవతి. బ్రహ్మలోక సద్భావదశాయామప్యాత్మప్రాప్తిర్భవతి. యస్మాత్స విద్వానాత్మైవ సర్వస్య. అన్యత్తుల్యమ్. 422

శ్లో॥ బ్రహ్మాచార్యకులే నిషద్య విధినా వేదానధీత్యాఙ్గినః
ప్రత్యావృత్య గృహీ భవన్ స్వవిహితం యజ్ఞాదికర్మాచరన్ ।

స్వాధ్యాయం చ పఠన్ సుతాంశ్చ విదధచ్ఛిష్యాన్ బహూన్ ధార్మికాన్
భూతాన్యవ్యథయన్ పరత్ర విహితాచ్ఛాన్తో విరక్తిం వ్రజేత్ ॥ 423

వ్యా. విద్యయా మోక్ష ఇత్యుక్తం తత్ప్రాప్తయే క్రమేణ కర్తవ్యాని దర్శయతి. బ్రహ్మే బ్రాహ్మణః ఆచార్యకులే గురుగృహే నిషద్య వాసం కృత్వా ఉపనయనానన్తరమితి భావః. విధినా అఙ్గినః శిక్షాదిషడఙ్గసహితాన్వేదాం శ్చతురోఽధీత్య ప్రత్యావృత్య గురుకులాత్ప్రతినివృత్తో భూత్వా గృహీ భవన్ గృహస్థాశ్రమం స్వీకృత్యేత్యర్థః. సకామవిషయమిదమ్. నిష్కామశ్చేద్బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదితి బోద్ధ్యమ్. స్వవిహితం స్వవర్ణాశ్రమవిహితం యజ్ఞాదికర్మ ఆచరన్. స్వాధ్యాయం వేదం చ పఠన్ యజ్ఞాదీత్యాదిపదేనైవ స్వాధ్యాయస్యాపి గ్రహణసమ్భవే తస్య పునరుక్తిస్స్వాధ్యాయస్యావశ్యకత్వ-ప్రతిపాదనార్థా. సుతాన్ విదధదుత్పాదయన్ ఉత్పన్నాంశ్చ సుతాన్ బహూన్ శిష్యాంశ్చ ధార్మికాన్ విదధత్కుర్వన్ విహితాద్యజ్ఞాదికర్మణః పరత్ర భూతాని పశ్వాదీని అవ్యథయన్ అహింసన్ శాన్తో భూత్వా విరక్తిం వైరాగ్యం దృష్టాదృష్టేష్టఫలేష్వితి భావః. వ్రజేత్ప్రాప్నుయాత్. 423

శ్లో॥ సన్న్యస్యాథ పరాత్మతత్త్వవిదుషః పాదావుపేత్యాగతాం
వేధః కశ్యపకాశ్యపిప్రముఖసాధ్వాచార్యసన్తానతః ।
విద్యామాత్మపరామిమామధిగతః స్వాధీనవాతేన్ద్రియః
సంస్థాప్యాఽఽత్మని చిత్తమాచ మరణాద్బ్రహ్మేతి పశ్చాద్బుధః ॥ 424

వ్యా. అథ బుధః విద్వాన్ సన్న్యస్య పరాత్మతత్త్వవిదుషః ప్రత్యగభిన్న బ్రహ్మసాక్షాత్కారవతః గురోః పాదౌ ఉపేత్య ప్రాప్య వేధఃకశ్యపకాశ్యపిప్రముఖసాధ్వాచార్యసన్తానతః వేధో బ్రహ్మే కశ్యపః ప్రజాపతిః కాశ్యపి ర్మనుః తత్ప్రముఖానాం సాధూనామాచార్యాణాం సన్తానతః పారమ్పర్యా దాగతామాత్మపరామాత్మవిషయామిమాం పూర్వోక్తాం విద్యామధిగతః ప్రాప్తస్సన్ స్వాధీనవాతేన్ద్రియః వశీకృతప్రాణేన్ద్రియో భూత్వా ఆమరణాత్ మరణపర్యన్తం చకారాదాసుషుప్తేః '**ఆసుప్తే రామృతేః కాలం నయేద్వేదాన్తచిన్త** యే'తి స్మరణాత్. యద్వా బ్రహ్మవిద్వర్యస్య సుషుప్త్యాద్యవస్థాభావాచ్చకార ఏవార్థకః. ఆత్మన్యేవ చిత్తం సంస్థాప్యేతి ఆత్మని బ్రహ్మాభిన్నే ప్రతీచి హార్దాకాశే చిత్తం మనః సంస్థాప్య సమ్యక్ స్థాపయిత్వా జీవన్ముక్తో భూత్వేత్యర్థః. అపారమాత్మానన్దమనుభూయేతి యావత్. పశ్చాద్దేహపాతానన్తరం బ్రహ్మ పరబ్రహ్మ ఏతి ప్రాప్నోతి విదేహకైవల్యం లభతే. సాక్షాద్బ్రహ్మైవ భవతీతి యావత్. యద్యయం విద్వాన్ సగుణబ్రహ్మోపాసకస్తర్హి బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భాఖ్యమేతి ప్రాప్నోతి అర్చిరాదిమార్గేణేతి శేషః. ఇతి బోద్ధ్యమ్. 424

ఇతి ఛాన్దోగ్యోపనిషత్సమాప్తా.

ఇతి బెల్లంకొండోపనామక రామకవికృతౌ

వేదాన్తముక్తావళ్యాం పూర్వర్ధమ్

***

ఇతి వేదాన్తముక్తావళీ వ్యాఖ్యానే దినకరాఖ్యానే పూర్వార్ధమ్

శ్రీహయగ్రీవార్పణమస్తు

***

అస్య గ్రంథస్య రచనా ప్రారంభః :

శాలివాహనశకాబ్దే 1832 పరిమితే విరోధికృదాషాఢశుక్లప్రతిపది.

***

అస్య సమాప్తిః :

శాలివాహశకాబ్దే 1832 పరిమితే విరోధికృదాషాఢకృష్ణచతుర్దశ్యామ్.

***

వేదాన్తముక్తావళీ

ఉత్తరార్ధమ్

హరిః ఓమ్

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

దినకర వ్యాఖ్యానసహిత

వేదాన్తముక్తావళీ

(ఉత్తరార్ధే)

***

బృహదారణ్యకోపనిషత్

శ్లో॥ కణ్ఠస్థితా దినకరే సతి సౌవ మర్థం
ముక్తావళీ కలయతే నతు కేవలేతి ।
ముక్తావళీం కృతవతా తురగాధిరాజః
కారుణ్యతో దినకరః క్రియతే మయాఽసౌ ॥

వ్యా. పూర్వమీమాంసోక్తవిధిమనుసృత్య భగవదర్పణబుద్ధ్యా నిష్కామం స్వస్వవర్ణాశ్రమ విహితం కర్మానుష్ఠితవతశ్శుద్ధచిత్తస్య విరక్తస్య శమాదిగుణసంపన్నస్య వివేకినో ముముక్షోః ప్రత్యగాత్మ పరమాత్మ యాథాత్మ్యవివిదిషయా బ్రహ్మవిద్యాయామధికారో జాయతే. సా చ బ్రహ్మవిద్యా ఉపనిషదేకసమధిగమ్యేతి బ్రహ్మవిద్యాకామినా ఉపనిషద ఏవ పాఠ్యాస్తదర్థ ఏవ సమధిగన్తవ్యః. తాశ్చ న సర్వసాధారణాస్తదర్థశ్చ దురధిగమ ఇతి బెల్లంకొండోపనామకరామకవినా శార్దూలవిక్రీడితాఖ్యశ్రావ్యవృత్తైర్వేదాన్తముక్తావళీ వినిర్మితా. అస్యా అప్యర్థస్య సుగమత్వాయ దినకరాఖ్యా వ్యాఖ్యా చ కృతా. అస్యాశ్చ పూర్వో భాగ ఈశావాశ్యాద్యుపనిషదర్థప్రతిపాదకః. ఉత్తరభాగస్తు బృహదారణ్యకాద్యుపనిషదర్థప్రతిపాదకః. తత్ర వేదాన్తముక్తావళ్యాముత్తరార్ధస్యా మాదిమః శ్లోకః.

శ్లో॥ మూర్ధోషాస్తురగస్య చక్షురరుణో మేధ్యస్య వాతోఽసవో
వక్త్రం హవ్యవహోఽన్తరిక్షముదరం ద్యౌః పృష్ఠ ముర్వీ ఖురాః ।

పార్శ్వే దిక్షలు పర్శవస్తు విదిశా అజ్గాని షట్బర్తవో
మాసాః పర్వగణః పదో దిననిశం చాత్మా తు సంవత్సరః ॥ 1

వ్యా. మేధ్యస్య హింసార్హస్య పవిత్రస్య యజ్ఞీయస్య తురగస్యాశ్వస్య మూర్ధా శిరః ఉషాః బ్రాహ్మో ముహూర్తః తదభిమానినీ దేవతా వా భవతీతి శేషః. చక్షురరుణస్సూర్యః అసవః ప్రాణాః వాతో వాయుః, వక్త్రం వివృతం ముఖం హవ్యవహో వైశ్వానరోఽగ్నిః, ఉదర మన్తరిక్షం, పృష్ఠం ద్యౌః, ఖురా ఉర్వీ, పార్శ్వే దిగితి జాత్యేకవచనం చతస్రో దిశః. ఖలు వై ఇతి స్మరణే. పర్శవః పార్శ్వాస్థీని తు విదిశా ఆగ్నేయ్యాదయశ్చతస్రః. అజ్గాని షడృతవః, మాసాః చకారా దర్ధమాసాశ్చ పర్వగణః సన్ధిసంఘః, పదః పాదాః దిననిశం, సమాహారాదేకత్వమహోరాత్రాణీత్యర్థః. బహుత్వన్తు ప్రాజాపత్యదైవపిత్ర్యమానుషభేదాభిప్రాయేణ. తత్ర ప్రాజాపత్యమహోరాత్రం చతుర్యుగసహస్ర-ద్వయపరిమితం, దైవమయనద్వయపరిమితం, పిత్ర్యం పక్షద్వయపరిమితం షష్టిఘటికాపరిమితం మానుషమితి వివేకః. ఆత్మా శరీరస్తు సంవత్సరః. సర్వేష్వపి వాక్యేషు మేధ్యస్య తురగస్య భవతీతి పదత్రయమన్వేతవ్యమ్. అనేన హయమేధాశ్వస్య శిరశ్చక్షురాదిషు ఉషస్సూర్యాదిదృష్టిః కర్తవ్యా. ప్రతిమాయాం విష్ణుదృష్టివదిత్యుచ్యతే.

అయమ్భావః. అశ్వమేధాధికారీ క్షత్త్రియః సత్యశ్వే కర్మణో వీర్యవత్తరత్వార్థం కాలాదిదృష్టీ రశ్వావయవేషు కుర్యాత్. తదనధికారీ బ్రాహ్మణాదిస్తు అశ్వాభావే స్వాత్మాన మశ్వం కల్పయిత్వా స్వశిరః ప్రభృతిషు కాలాదిదృష్టీః కుర్యాత్ ఇతి. నను కిమనేన దృష్టికరణేన ఫలమితి చేదుచ్యతే. కాలలోకదేవతాత్వాధ్యారోపణేనాశ్వస్య శిర ఆదిషు ప్రజాపతిత్వకరణం పశోస్స్యాత్. ఏవంరూపో హి ప్రజాపతిః ఏవం ప్రాజాపత్యస్యాశ్వస్య మేధాత్ క్షత్రియస్య ప్రాజాపత్యలోకప్రాప్తిః ఫలమ్. బ్రాహ్మణాదిస్తు స్వశిర ఆదిషు కాలాదిదృష్టికరణేన స్వస్మిన్ ప్రజాపతిత్వం సమ్పాద్య ప్రజాపతి రస్మీతి జ్ఞానాత్తద్భావం ప్రతిపద్యేతేతి. న చాశ్వమేధయాగానుష్ఠానాదేవ తత్ఫలసిద్ధిర్న త్వేవంరూపా ద్విజ్ఞానాదితి వాచ్యమ్. '**యోఽశ్వమేధేన యజతే య ఉ చైనమేవం వేద**' ఇతి వికల్పశ్రుతేః. 1

శ్లో॥ ఉద్వస్థ్యమ్బుధరాః పలాని సికతా గర్భార్ధజీర్ణాశనం
క్లోమానశ్చ యకృద్ధరా అథ సిరా నద్యశ్చ లోమౌషధిః ।
కేశా భూమిరుహః ఖరాంశురుదయన్ పూర్వోఽపరోఽర్థోఽప్యయన్
విద్యుజ్జృమ్భణమీరణం స్తనితమస్యోన్మేహనం వర్షణమ్ ॥ 2

వ్యా. అస్య మేధ్యాశ్వస్య అస్థి అస్థీని ఉదు ఉడూని జాత్యేకవచనం భవతి. పలాని మాంసాని అమ్బుధరా మేఘాః గర్భార్ధజీర్ణాశనం గర్భస్థమర్ధజీర్ణమశనం సికతాశ్శర్కరాః యకృత్ క్లోమానశ్చేత్యుభయం, ధరాః పర్వతాః హృదయస్యాధస్తాద్దక్షిణోత్తరౌ మాంసఖణ్డౌ యకృదితి క్లోమాన ఇతి చోచ్యేతే. క్లోమాన ఇతి నిత్యం బహువచనమేకస్మిన్నర్థే. అథ తథా సిరా నాడ్యో

నద్యః లోమా లోమాని ఓషధిరోషధయః జాత్యేకవచనమ్. కేశా భూమిరుహో వనస్పతయః ఉదయన్ ఖరాంశుస్సూర్యః పూర్వోఽర్ధో నాభేరూర్ధ్వమిత్యర్థః. అప్యయన్నస్త మయన్ ఖరాంశు–రపరోఽర్ధః జఘనార్ధః జృమ్భణం విద్యుద్విద్యోతనమీరణం గాత్రకమ్పనం స్తనితముస్మేహన–ముచ్చైర్మూత్రకరణం వర్షణమ్. పూర్వవద్ధయమేధీయాశ్వస్య అస్థ్యాదిషు ఉద్వాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థ. 2

శ్లో॥ సౌవర్ణో మహిమా గ్రహోఽశ్వమహరన్వాసీచ్చ పూర్వోఽమ్బుధి–
ర్యోని స్తస్య నిశాఽన్వజాయత తథా రౌప్యోఽస్య యోనిః పరః ।
దేవానేష హయో భవన్నుదవహద్వాజీ తు గన్ధర్వకా–
నర్వా సన్నసురాంస్తథాఽశ్వ ఇతి నౄన్యోనిః ప్రియోఽస్యామ్బుధిః ॥3

వ్యా. సౌవర్ణస్సువర్ణమయః మహిమా తన్నామకః గ్రహః పాత్రవిశేషః స ఏవాహః అశ్వ మ్ప్రజాపతిమన్వాసీల్లక్షయామాసేత్యర్థః. సౌవర్ణగ్రహే అహర్దృష్టిః కార్యేతి యావత్. తస్య సౌవర్ణగ్రహస్య యోనిః నిక్షేపస్థానం పూర్వోఽ మ్బుధిః ప్రాక్సముద్రః. యత్ర స్థానే సౌవర్ణగ్రహో నిక్షిప్తః తత్స్థానే ప్రాగబ్ధిదృష్టిః కార్యేత్యర్థః. తథా రౌప్యో రాజతో మహిమా గ్రహ ఇతి పదద్వయ మత్రాప్యన్వేతి. స ఏవ నిశా అశ్వమన్వజాయత. అస్య రౌప్యగ్రహస్య యోనిః పరః పశ్చిమోఽ మ్బుధిః రౌప్యగ్రహే నిశాదృష్టిః. తత్స్థానే పశ్చిమసముద్రదృష్టిశ్చ కార్యేత్యర్థః అశ్వస్య సఞ్జ్ఞపనా–త్ప్రాక్సౌవర్ణగ్రహః ఊర్ధ్వస్తు రాజతగ్రహ ఇతి వివేకః. ఏషః హయో భవన్ సన్ దేవానుదవహత్ దేవానాం వాహనమభూదిత్యర్థః. వాజీ భవంస్తు గన్ధర్వకాన్ స్వార్థే కః గన్ధర్వానుదవహత్. అర్వా సన్నసురానుదవహత్. తథా అశ్వస్సన్ నౄన్ మనుష్యానుదవహత్. హయాదయ శ్చత్వారోఽ వాన్తరజాతివిశేషాః అస్యాశ్వస్య ప్రియో బన్ధురమ్బుధిస్సముద్రో యోనిః కారణ ముత్పత్తి మ్ప్రతి '**అప్సు యోనిర్వా అశ్వ**' ఇతి శ్రుతేః. యద్వా అమ్బులక్షణయా తజ్జన్యం సర్వం జగత్ "**అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజ**" దితి భాగవతాత్. ధీయతే అస్మిన్ ప్రళయే అంబు ఇత్యమ్బుధి–స్సంహర్తా పరమేశ్వరః అస్య ప్రియః ప్రియకృద్రక్షక ఇత్యర్థః. యోనిరుత్పాదక ఇత్యర్థః. భవతి ఇతి. 3

శ్లో॥ అస్యాగ్రే న కిమప్యభూత్సమమిదం గ్రస్తం పరం మృత్యునా
కల్పాన్తే త్వశనాయయాఽకృతమనస్యామాత్మవానిత్యయమ్ ।
అర్చన్ సన్నచర త్క మస్తు మ ఇతి ప్రాదుర్బభూవార్చత–
స్తస్మాదమ్బు తదర్క ఇత్యభిదధత్యర్క ప్రతిష్ఠాం బుధాః ॥ 4

వ్యా. అస్య చక్షురాదిభిః కరణైర్గృహ్యామాణస్య జగతోఽగ్రే సృష్టేః ప్రాక్కిమపి వస్తు నాభూన్నాసీత్. తర్హి కిం శూన్యమాసీన్నేత్యాహ – సమమితి. ఇదం సమం సర్వం జగత్ కల్పాన్తే ప్రలయే తుశబ్దః ప్రపఞ్చదశావైలక్షణ్యార్థః. పరం కేవలమశనాయయా క్షుధా లక్షితే నేతి శేషః. యో హ్యశితుమిచ్ఛతి సోఽశనాయానన్తరమేవ హన్తి జన్తూనితి మృత్యులక్షకత్వ

మశనాయాయాః. మృత్యునా హిరణ్యగర్భేణ గ్రస్తమావృతమభూత్. సృష్టేః ప్రాగపి ఆవరణ క్రియాయాః కర్తుః కర్మణశ్చ సత్త్వాన్న శూన్యవాదాపత్తిరితి భావః. నను ఇదం శబ్దవాచ్యం జగ ద్యది సృష్టేః ప్రాగస్తి తర్హి అస్యాగ్రే న కిమప్యభూదిత్యుక్తిరయుక్తా. యది తు నాస్తి తర్హి గ్రస్తమిదం మృత్యునేత్యుక్తిరయుక్తేతి చేన్నైవమ్. అభివ్యక్తనామరూపస్య జగతోఽభావాన్న కిమప్యభూ దితి, అనభివ్యక్తనామరూపస్య జగతస్సత్త్వాదిదం గ్రస్తమితి చావిరోధాత్. నచ సృష్టేః ప్రాగ్జగ దత్యన్త-మేవాసదితి వాచ్యమత్యన్తాసతో జన్మాయోగాత్. నహి శశవిషాణముత్పద్యతే. నను యది కార్యముత్పత్తేః ప్రాగప్యస్తి తర్హి కుతస్తదా తస్యానుపలబ్ధిః. అనుపలభ్యమానస్య వా కుత స్సత్త్వమనుపలబ్ధిర్హ్యభావప్రత్యక్షహేతురితి చేన్నైవమ్. కార్యస్యానుపలబ్ధిమ్ప్రత్యనభివ్యక్తే ర్నిమిత్తత్వాత్. ఉత్పన్నోఽపి హి ఘటస్తమఃకుడ్యాద్యావరణాదనభివ్యక్తశ్చేన్నైవోపలభ్యతే. న చోత్పన్నస్య కార్యస్య భవత్వావరణం కథమ్పునరనుత్పన్నస్యేతి వాచ్యమ్. అనుత్పన్నస్యాపి కారణే సతః కార్యస్య కార్యాన్తరేణావరణసమ్భవాత్. యథా మృది వర్తమానస్య ఘటస్యానుత్పన్నస్య మృద్గతపిణ్డాది కార్యాన్తరేణావరణమ్. తస్య చావరణస్య వినాశః కారకవ్యాపారసాధ్య ఇతి ఘటాభివ్యక్త్యర్థం కారకవ్యాపార ఆవశ్యక ఏవేతి కృత్వా సృష్టేః ప్రాగపి కార్యసత్త్వే కారకవ్యాపారో వ్యర్థ ఇతి న చోదనీయమ్. న చైకస్యామేవ మృది పిణ్డకపాలఘటాదినానాకార్యసత్త్వం యుగప దయుక్తమితి వాచ్యమ్. అభివ్యక్తానామేవ కార్యాణాం యుగపత్కారణే సత్త్వం విరుద్ధం న త్వనభివ్యక్తానా-మిత్యభ్యుపగమాత్. న చానభివ్యక్తానాం తేషాం సత్త్వమేవాసిద్ధమితి వాచ్యమ్. తదభావే అభివ్యక్త కార్యాభావప్రసఙ్గాత్. అనభివ్యక్తత్వరూపేణ సతామేవ కార్యాణామభివ్యక్తత్వరూపేణోత్పత్తిర్న త్వసతామన్యథా శశవిషాణాదీనామప్యుత్పత్తి ప్రసఙ్గాదిత్యుక్తత్వాత్. నను అనభివ్యక్తస్య కార్యస్య కిం రూపమితి చేదుచ్యతే. అభివ్యక్తస్య కార్యస్య యద్రూపం తదేవేతి. న చ కుతస్తస్యానుపలబ్ధి రూపస్యేతి వాచ్యమనభివ్యక్తత్వాదేవ. కార్యగతనామరూపయో రనభివ్యక్తత్వాదేవ హి కార్యమనభివ్యక్తమిత్యుచ్యతే ఇతి. యద్వా కార్యముత్పత్తేః ప్రాక్కారణాత్మనా వర్తతే. కారణస్య మృదాదేరేవ కారకవ్యాపారవశేన కార్యాత్మనా పరిణామదర్శనాత్. తథా చేదం జగత్సృష్టేః ప్రాక్స్వకారణభూతావ్యాకృతాత్మనా వర్తత ఇతి నాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గః. నను ఉత్పత్తేః ప్రాగనేకాని కార్యాణ్యేకస్మిన్కారణే మృదాదౌ వర్తన్త ఇత్యేతన్మహదిన్ద్రజాలం ప్రత్యక్షాదివిరోధాత్. కారణరూపేణ వర్తన్త ఇత్యప్యయుక్తం కార్యకారణయోర్భిన్నరూపత్వాత్. ఏకరూపత్వే చ కార్యకారణభేదస్యైవా-సిద్ధేః. తస్మాత్కారణే కార్యోత్పాదనసామర్థ్యమాత్రమస్తి. న చ శశవిషాణాద్యుత్పత్తిప్రసఙ్గః కారణస్య తజ్జననసామర్థ్యాభావాత్. న హి పశ్వాదిశిరసా మివ శశమనుష్యాదిశిరసాం విషాణోత్పాదనశక్తిరస్తి ఇతి చేన్నైవమ్. యది బీజే తరువన్మృది ఘటస్సూక్ష్మరూపేణ న స్యాత్తర్హి మృదో ఘటో నైవోత్పద్యేత. యది చాత్యన్తాసతామపి కార్యాణాం జననే కారణం శక్తం స్యాత్తర్హి శశవిషాణాదీన్యపి కార్యాణి జనయేత్కారణం మృదాదికమ్. కిఞ్చ యద్యత్యన్తమసదేవ కార్యముత్పద్యతే తర్హ్యసతోఽభావస్య-

ఉత్పత్తి క్రియాశ్రయత్వం ప్రాప్తమ్. తచ్చాయుక్తం క్రియాశ్రయత్వస్య భావలక్షణత్వాత్. న హి వన్ధ్యాపుత్రః క్వాప్యుత్పద్యతే. ఉత్పత్త్యాదయో హి భావస్యైవ వికారాః. అసత్కార్యవాదినా త్వయాఽపి న హి ఘటాభావ ఉత్పద్యత ఇత్యుచ్యతే. కిన్తు ఘట ఉత్పద్యత ఇత్యేవ. అనాదిస్సాన్తో ఘటప్రాగభావ ఇతి లక్షితత్వాత్త్వయా. ఉత్పత్తిరహితో హ్యనాదిః. ఏవమసత స్సత్తాఽయోగాదేవ భగవతా శ్రీకృష్ణేన గీతం '**నాసతో విద్యతే భావ**' ఇతి. తస్మాత్సదేవ కార్యముత్పద్యత ఇతి సిద్ధ స్సత్కార్యవాదః. నను యది కార్యముత్పత్తేః ప్రాగపి సత్ తర్హి నాశాత్పశ్చాదపి సదేవ. సతః కదాచిదప్యసత్తాఽయోగాత్ '**నాఽభావో విద్యతే సత**' ఇతి భగవద్గీతావచనాచ్చ సచ్చ వస్తు సత్యమేవేతి సంసారోఽయం సత్య ఏవ స్యాత్. తతశ్చానిర్మోక్ష ప్రసఙ్గ ఇతి వ్యర్థం ప్రకృతం వేదాన్తశాస్త్రమితి చే న్నైవమ్. వ్యవహారదశాయామేవ కార్యం సత్. నతు పరమార్థదశాయామ్. తదానీం కార్యకరణవ్యవహారస్యైవాభావాత్. తస్మాద్వ్యావహారికసత్య స్సంసారోఽయం పరమార్థతో నాస్త్యేవేతి మిథ్యాభూత ఏవేతి నాఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గః. నను వాచారమ్భణశ్రుత్యా కార్యం మిథ్యా, కారణం సత్యమితి ప్రతిష్ఠాపితత్వాత్కథం కార్యస్య న మిథ్యాత్వమ్ – బ్రూషే హి త్వం కార్యం స దితి, అత్రోచ్యతే. కారణవ్యతిరేకేణ కార్యానుపలమ్భాత్కార్యం మిథ్యేతి కార్యవ్యతిరేకేణ కారణోపలమ్భాత్కారణం సత్యమితి చ శ్రుతితాత్పర్యాత్. న చ కారణమేకమేవ సదాఽప్యస్తి కార్యన్తు కదాచిదపి నాస్తీతి శ్రుతితాత్పర్యమితి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. న చాసత్కార్యవాదాపత్తిః. యది కార్యమస్తి తర్హి తదుత్పత్తేః ప్రాగస్తి వా న వేతి సందిహ్యేత. కార్య స్యైవాభావే కథన్తత్సన్దేహః. కథం వా అసత్కార్యవాదస్య సత్కార్యవాదస్య వా ప్రసక్తిః. నచ కాలత్రయేఽపి కార్యస్యాభావే శూన్యవాదప్రసక్తిః. కారణస్య సత్త్వాత్. న చావిద్యమానస్య కార్యస్య కథముపలబ్ధిరితి వాచ్యమ్. మాయావశాత్. మాయయా హీన్ద్రజాలాదిలక్షణయా గగనే గన్ధర్వనగరాదికం దృశ్యతే. న చ మాయాఽపి కథమస్తీతి వాచ్యమ్. యావన్ముక్తి తస్యా స్సత్త్వాత్. పరమార్థదశాయామేవ హి వయం బ్రహ్మాతిరిక్తసర్వాభావం బ్రూమః. '**నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చన ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే**'త్యాది శ్రుతి ప్రామాణ్యాత్. తస్మాత్కార్యమిథ్యాత్వమతేఽపి మాయా మయోఽయం ప్రపఞ్చ ఉత్పత్తేః ప్రాగపి సన్నేవ ఇతి మృత్యునేదం గ్రస్తమిత్యుపపన్నమ్. అయం మృత్యుః, అహమాత్మవాన్మనస్వీ స్యామితి సఙ్కల్ప్యేతి శేషః. మనః అకృత అకురుత అయం సమనస్కో మృత్యుః ఆత్మానమితి శేషః. అర్చన్ పూజయన్ సః మే అర్చతే మహ్యం కం జలమస్తు ఇతి అచరత్సంకల్పితవా–నిత్యర్థః. చరతేర్గత్యర్థత్వాద్గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వా త్సంకల్పస్య చ జ్ఞానత్వాత్. ఏవమర్చతస్తస్మా–న్మృత్యోరమ్బు జలం ప్రాదుర్బభూవ. తస్మాదర్చతస్సత ఇతి వా '**అర్కప్రతిష్ఠామగ్నేరాశ్రయమప్సు చాగ్నిః ప్రతిష్ఠిత**' ఇతి శాస్త్రాత్. న చార్కః కథమగ్నిరితి వాచ్యమ్. ప్రజాపతేరర్కత్వేన తత్సమ్బన్ధా–దగ్నేరప్యర్కత్వమితి. '**ప్రజాపతే రర్కత్వస్తు అర్చతే**' మే కమస్త్వితి సఙ్కల్పితవానితి కృత్వా సిద్ధమ్. తదమ్బు అర్క ఇతి. బుధా అభిదధతి వదన్తి. నను సమనస్కస్య ప్రజాపతేస్సంకల్పో భవతు

నామ, కథమ్పునరమనస్కస్య తస్య మనోజననసఙ్కల్ప ఇతి చేన్నాత్ర కాఽపి విప్రతిపత్తిః సంకల్పహేతోర్మాయాయాస్సత్త్వాత్. నను ప్రజాపతినా మనస్సర్గానన్తరమాప ఏవ యది సృష్టాస్తర్హి ఆకాశాదిసృష్టేః కా గతిరితిచేదాకాశాదీన్ సృష్ట్వా తతోఽపః ససర్జ ప్రజాపతిరితి కల్పనైవ గతిః. నను యది మనస్సృష్ట్యనన్తరమేవాకాశాదయః సృష్టాః తర్హి అపఞ్చీకృతపఞ్చభూతసత్త్వాంశకార్య మ్మన ఇత్యస్య కథముపపత్తి రితి చేదస్మదాదిజీవోపాధి భూతమనసః పఞ్చభూతకార్యత్వం, ప్రకృతం మనస్తు హిరణ్యగర్భాన్తఃకరణమితి న విరోధః. అత ఏవ వశిష్ఠేనాపి '**ఆదౌ మన స్తదనుబన్ధవిమోక్షదృష్టిః పశ్చాత్ప్రపఞ్చరచనా భువనాభిధానా**' ఇతి స్మృతమ్. 4

శ్లో॥ యోఽపా మస్తి శర స్స సంహత ఇయమ్భూరాస మృత్యుః క్షితా-
వశ్రామ్యత్తత ఆవిరాస స విరాట్ స్వఞ్చ త్రిధా వ్యాకరోత్।
అగ్న్యర్కౌ మరు దిత్యముష్య తు శుచేః ప్రాచీ శిరస్తే భుజౌ
శర్వాగ్న్యోః కకుభౌ జలాధిపదిశా పుచ్ఛం పరం కల్ప్యతే ॥ 5

వ్యా. అపాం యశ్శరస్సారోఽస్తి దధ్నో మణ్డమివేతి భావః. స శరస్సంహతస్స న్నియం సర్వాధారత్వేన దృశ్యమానా భూర్భూమిరాస జజ్ఞే - మృత్యునా తేజసాఽన్తర్బహిః పచ్యమానస్స-న్నపాం శరస్సంహతో భూత్వా భూమిస్వరూపేణ పరిణత ఇత్యర్థః. '**అద్భ్యః పృథివీ**' ఇతి శ్రుత్యన్తరాదితి భావః. మృత్యుః క్షితౌ పృథివ్యాముత్పాదితయామితి శేషః. అశ్రామ్యత్ శ్రాన్తోఽభూత్. ప్రాసాదాదినిర్మాణవత్క్షితినిర్మాణస్య మహాకార్యత్వేన శ్రాన్తికరత్వాదితి భావః. తత ఏవం శ్రామ్యతో మృత్యోస్సకాశాద్విరాడాస ఆసీత్. సూక్ష్మప్రపఞ్చాత్మకాత్సూత్రాత్మనో హిరణ్యగర్భా-త్స్థూలప్రపఞ్చాత్మకో విరాట్పురుషో జాత ఇత్యర్థః. స చోత్పన్నో విరాడాత్మా ప్రజాపతిః స్వమాత్మానం త్రిధా వ్యాకరోత్ వ్యకురుత. తదేవ ప్రకారత్రయమాహ - అగ్న్యర్కౌ మరుదితి. తత్రాముష్య శుచేరగ్నేస్తు శిరః ప్రాచీ దిక్కల్ప్యతే. అగ్నేశ్శిరసి ప్రాచీదృష్టిః కర్తవ్యే-త్యర్థః. తే ప్రసిద్ధే శర్వాగ్న్యోః కకుభౌ దిశౌ తు భుజౌ అగ్నేర్భుజయోరైశాన్యాగ్నేయదిగ్దృష్టిః కార్యేత్యర్థః. అగ్నేః పుచ్ఛం పరం పుచ్ఛన్తు జలాధిపదిశా ప్రతీచీ కల్ప్యతే. 5

శ్లో॥ వాయోః కోణపతేశ్చ సక్థియుగళం దిగ్దక్షిణా చోత్తరా
పార్శ్వౌ ద్యౌః ఖలు పృష్ఠమభ్రముదరం సర్వం సమోరస్థలమ్ ।
ఏషోఽగ్నిః పయసి ప్రతిష్ఠితతమో వేదైనమేవన్తు య-
స్స ప్రాజ్ఞోఽయతి యత్ర తత్ర పరమాం యాయాత్ప్రతిష్ఠామయమ్ ॥ 6

వ్యా. అగ్నేస్సక్థియుగళం వాయోర్దిక్ కోణపతేర్దిక్చ అగ్నేః పార్శ్వౌ దక్షిణా దిగుత్తరా దిక్చ అగ్నేః పృష్ఠం ద్యౌః ఉదరమభ్రమన్తరిక్షమురస్థలం సర్వంసహా పృథివీ ఏష పూర్వోక్తవిధోఽగ్నిః

పయసి ప్రతిష్ఠితతమః అతిశయేన ప్రతిష్ఠితః. యస్తు ఏవమగ్నిమేవం వేద సోఽయం ప్రాజ్ఞః యత్ర అయతి గచ్ఛతి తత్ర పరమాముత్కృష్టాం ప్రతిష్ఠాం స్థితిం ఖ్యాతిం వా యాయాత్. 6

శ్లో॥ ఆత్మా మే భవతు ద్వితీయ ఇతి స స్వేనాత్మనాఽథ త్రయీం
పర్యాలోచ్య యయౌ ప్రజాపతిజనౌ యద్జ్ఞానకర్మాత్మకమ్ ।
రేతస్తేన జలం విధాయ తదనుప్రావిశ్య చాణ్డాత్మనా
గర్భీభూయ స జాయతే స్మ భగవాన్ సంవత్సరః కాలకృత్ ॥ 7

వ్యా. మృత్యుర్విరాజమసృజదిత్యుక్తం స కిం వ్యాపారస్సన్నసృజదిత్యత ఆహ – **ఆత్మేతి**. స మృత్యుః మే ద్వితీయ ఆత్మా శరీరం మనోమయాత్మాపేక్షయా ద్వితీయత్వం శరీరాత్మనః భవతు ఇతి కామయిత్వేతి శేషః. అథ కామానన్తరమేవ స్వేన స్వీయేనాత్మనా మనసా త్రయీం పర్యాలోచ్య వేదోక్తం సృష్టిక్రమం విమృశ్య జ్ఞాత్వేత్యర్థః '**ధాతా యథాపూర్వమకల్పయ**' దితి శ్రుతేః పూర్వపూర్వసజాతీయత్వాదుత్తరోత్తరసృష్టేరితి భావః. ప్రజాపతిజనౌ విరాడుత్పత్తౌ కారణమితి శేషః. జ్ఞానకర్మాత్మకం జన్మాన్తరకృతమితి భావః. యత్ రేతః బీజం యయావపశ్య-దిత్యర్థః. గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థకత్వాత్. స మృత్యుః తేన రేతసా జలం విధాయాపః సృష్ట్వా తజ్జలమనుప్రావిశ్య అనుప్రవిశ్య తద్రేతోఽప్సు స్థాపయిత్వేత్యర్థః. అణ్డాత్మనా హిరణ్మయాణ్డ-రూపేణ గర్భీభూయ గర్భీభూతస్సన్ అప్సు నిక్షిప్తం తద్రేతోఽణ్డాత్మనా గర్భో బభూవేత్యర్థః. "**అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్. తదణ్డమభవద్ధే'మ**" మితి భాగవతాత్. యథా కుక్కుటాదేః రేతః స్త్రీయోనౌ క్షిప్తం స దణ్డాత్మనా గర్భో భవతి తద్వదితి భావః. భగవాన్ కాలకృత్సంవత్సరకాలనిర్మాతా సంవత్సరః సంవత్సరాఖ్యః ప్రజాపతిర్జాయతే స్మ అభవత్. మృత్యుస్సంవత్సరనిర్మాణేన సంవత్సరాత్మక అసీదిత్యర్థః. 7

శ్లో॥ తం గర్భం భృతవాన్ ప్రజాపతిరసావావత్సరం చాభిన-
త్తస్మాదూర్ధ్వమభూత్తతోఽగ్నిరథ తం జాతం విరాజం శిశుమ్ ।
ఆద్యం దేహినమత్తుమాస్యమకరోద్వ్యాత్తం స మృత్యుర్నిజం
భీతో భాణితి శబ్దమేష విదధే పుత్రస్స వా వాగభూత్ ॥ 8

వ్యా. అసౌ ప్రజాపతిర్మృత్యుః తం గర్భమావత్సరమాసంవత్సరం భృతవాన్ సన్ తస్మాత్సంవత్సరాదూర్ధ్వమభినచ్చ బిభేదైవ పక్ష్యణ్డవదితి భావః. తతో నిర్భిన్నాత్తస్మాదణ్డా దగ్నిర్విరాడభూత్. అథ స మృత్యుః జాతమాద్యం దేహినమ్ '**స వై శరీరీ ప్రథమ**' ఇతి శ్రుతేః. శిశుం కుమారం విరాజమత్తుం భక్షితుమశనాయావత్త్వాదితి భావః నిజమాస్యం ముఖం వ్యాత్తం వివృతమకరోత్. ఏష పుత్రః కుమారః భీతో భూత్వేతి శేషః. భాణ్ ఇతి శబ్దం విదధే చకార. స వా స ఏవ శబ్దః వాగభూత్. 8

శ్లో॥ బీజస్యైవ మమాస్య భక్షణవశాదన్నం కనీయో భవే-
దిత్యాలోచ్య స మృత్యురేనమజహాద్బుద్ధ్వా విమృశ్య త్రయీమ్ ।
ఋక్సామాని యజూంషి యజ్ఞనృపశూంశ్ఛన్దాంసి సర్వం జగ-
చ్చక్రే స్థావరజఙ్గమాత్మకమిదం భూయోఽన్న కామస్స చ ॥ 9

వ్యా. స మృత్యుః మమ బీజస్యైవాస్య కుమారస్య భక్షణవశాత్కనీయోఽల్పమన్నం భవేదిత్యాలోచ్య ఏనం భీతం కుమారమజహాత్ తత్త్యాజనాభక్షయదిత్యర్థః. స ఏవం భూయోఽన్నకామః బహ్వన్నస్పృహో మృత్యుః ఋచః సామాని యజూంషి యజ్ఞాన్ నౄన్ ప్రజా ఇత్యర్థః పశూన్ గ్రామ్యానారణ్యకాంశ్చ ఛన్దాంసి గాయత్ర్యాదీని సప్త స్థావరజంగమాత్మకమిదం సర్వం జగచ్చ చక్రే ససర్జ. 9

శ్లో॥ యద్యద్వస్తు ససర్జ మృత్యురశితుం తత్తత్ప్రవృత్తోఽభవ-
త్సర్వస్యేత్యదనాదసావదితిరిత్యాఖ్యాయతే చాగమే ।
యో వేదేత్యదితిత్వమస్య పురుషస్సర్వాన్నభోక్తా భవే-
త్సోఽన్నం తస్య సమం భవేజ్జగదిదం సర్వాత్మమృత్యూర్చినః ॥ 10

వ్యా. మృత్యుః యద్యద్వస్తు ససర్జ తత్తద్వస్తు అశితుం ప్రవృత్తోఽభవత్ ఇత్యేవం సర్వస్య జగతోఽదనాద్భక్షణాద్ధేతోః అసౌ మృత్యుః ఆగమే వేదే చకారాత్పురాణాదిషు చ అదితిరిత్యాఖ్యాయతే కథ్యతే. అస్య మృత్యోరదితిత్వమిత్యేవం యో వేద స పురుషస్సర్వాన్నభోక్తా భవేత్. సర్వాత్మమృత్యూర్చినః సర్వాత్మభూతం మృత్యుమర్చయతస్తస్య ఇదం సమం సర్వం జగదన్నం భవేత్. న చ మృత్యోః కథం సర్వాత్మత్వమితి వాచ్యమ్. సర్వస్యైతస్య జగతోఽన్నభూతస్యాత్తా సర్వాత్మనైవ భవతి నాన్యథేతి సర్వాత్తా మృత్యుస్సర్వాత్మైవ. నరపశుపక్ష్యాదిసర్వ ప్రాణిరూపేణావస్థితస్సన్మృత్యుః సర్వాత్తా భవతీతి యావత్. 10

శ్లో॥ యజ్ఞేనాథ యజేయ భూయ ఇతి వా సఙ్కల్ప్య సంశ్రామ్యత-
స్తప్తస్యాస్య మహోనసుశ్చ తరసోదక్రామదజ్గాత్ప్రభోః ।
ఉచ్ఛూనే వపుషి స్థితం హృదయమస్యాసీత్తదైచ్ఛత్స మే
మేధ్యం స్యాదిదమాత్మవానహమితస్స్యామిత్యథాశ్వోఽభవత్ ॥11

వ్యా. అథ అహం యజ్ఞేనాశ్వమేధేన భూయో వా పునరపి. జన్మాన్తరేఽనేనాశ్వమేధస్య కృతత్వాద్భూయ ఇత్యుక్తమ్. యజేయ ఇతి సఙ్కల్ప్య సంశ్రామ్యతః సమ్యక్ శ్రమం గతవతః. యథా లోకేఽపి మహత్కార్యం కామయిత్వా కృతీ శ్రామ్యతి తద్వదితి భావః. తప్తస్యాలోచయతః. తప ఆలోచన ఇతి ధాతుః. ప్రభోరీశ్వరస్యాస్య మృత్యోరఙ్గాత్తరసా ద్రుతం మహోనసుః ప్రాణ ఉదక్రామత్. చకారాదిన్ద్రియాణి చోదక్రామన్. అస్య మృత్యోర్హృదయం మనః ఉచ్ఛూనే

ప్రాణోత్క్రమణానన్తరం దేహస్య వృద్ధిసమ్భవాదితి భావః. వపుషి దేహే స్థితమాసీత్. యథా దూరం గతస్యాపి కస్యచిత్ప్రియే వస్తుని మనో భవతి తద్వచ్ఛరీరాన్నిర్గతస్యాపి ప్రజాపతే శ్శరీరే తస్మిన్మన ఆసీదిత్యర్థః. తదా స తస్మిన్నేవ శరీరే గతమనాః ప్రజాపతిః మే ఇదం శరీరమ్ మేధ్యం స్యాత్ అహమితః అనేన శరీరేణ ఆత్మవాన్ శరీరీ స్యామిత్యైచ్ఛత్సంకల్పితవాన్. అథ సఙ్కల్పానన్తరమేవ అశ్వోఽభవత్. తస్మిన్ శరీరే ప్రవిశ్యాఽశ్వోఽభవదిత్యర్థః. అనేనాశ్వమేధాశ్వ స్సాక్షాత్ప్రజాపతిరేవేతి సిద్ధమ్. 11

శ్లో॥ మేధ్యం స్వం స పశుం ప్రకల్ప్య భగవాన్నిర్ముక్తరశ్మిఙ్చ తం
మత్వాఽన్తే శరదస్సమాలభత తం స్వాత్మార్థమన్యాన్పశూన్ ।
దేవేభ్యోఽప్యపరస్సుధీరితి తతో విద్యాదిదానీమతః
ప్రాజాపత్యపశుం నిహన్తి కుశలో వై సర్వదైవత్యకమ్ ॥ 12

వ్యా. స భగవాన్ ప్రజాపతిః స్వమాత్మానమేవ మేధ్యం పశుమశ్వమ్ప్రకల్ప్య తం చాత్మాశ్వం నిర్ముక్తరశ్మిం ముక్తప్రగ్రహం మత్వా చిన్తయిత్వా శరదస్సంవత్సరస్యాన్తే అవసానే సంవత్సరాదూర్ధ్వ-మిత్యర్థః. ఆత్మార్థం తం పశుం సమాలభతే హింసితవానిత్యర్థః. తథాఽమన్యతేతి యావత్. అన్యాన్ గ్రామ్యానారణ్యకాంశ్చ పశూన్ దేవేభ్యః స్వావయవభూతేన్ద్రాది దేవతాభ్యః సమాలభత అపరః ప్రజాపతేరన్యోఽపి సుధీః ఇతి పూర్వోక్తవిధయా విద్యాత్. ఆత్మపశుం ప్రజాపతిభూతస్వార్థ-మాలబ్ధం పశ్వన్తరాణి స్వావయవభూతదేవతార్థమాలబ్ధాని చ చిన్తయేదిత్యర్థః. అతో వై అత ఏవ ఇదానీం కుశలః కృతీ యాజ్ఞికః సర్వదైవత్యకం ప్రాజాపత్య పశుం నిహన్తి ఆలభతే. 12

శ్లో॥ యోఽసౌ ఖే రవిరశ్వమేధ ఇతి తస్యాత్మా తు సంవత్సరో
యోఽగ్నిస్సోఽర్క ఇతి స్మృతోఽస్య త ఇమే లోకాస్తథాఽఽత్మాయితాః।
ఏకం దైవమిదన్తు మృత్యురితి తద్ధ్యర్కాశ్వమేధద్వయం
యో వేదేతి తు మృత్యురస్య హి భవత్యాత్మైవ తత్సోఽమృతః॥ 13

వ్యా. ఖే అభ్రే యోఽసౌ రవిరస్తి స ఏవాశ్వమేధ ఇత్యుచ్యతే. కల్పితపశుహేతుకః బాహ్యపశుహేతుకశ్చేతి ద్వివిధోఽప్యశ్వమేధక్రతుః ఫలరూపేణ స్థితస్సవితైవ దేవతేత్యర్థః. సంవత్సరస్తు తస్య రవేరాత్మా శరీరం సూర్యోదయానుదయాభ్యామహోరాత్రద్వారా సంవత్సర వ్యవస్థానాత్సంవత్సరకర్తు స్సూర్యస్య సంవత్సరశ్శరీరభూత ఇత్యర్థః. యః అగ్నిః పార్థివశ్చిత్యాగ్నిః క్రతుసాధనభూతః సః అర్క ఇతి స్మృతః ప్రసిద్ధః. అస్య చిత్యాగ్నేరర్కస్య తథా అముష్య తు శుచేః ప్రాచీ శిరస్తే భుజావిత్యత్రోక్తప్రకారేణ తే ఇమే లోకాః ఆత్మాయితాః శరీరావయవభూతా ఇత్యర్థః తదిదమర్కాశ్వమేధద్వయమగ్న్యాదిత్యయుగలం మృత్యురిత్యేకమేవ దైవమేకైవ దేవతా భవతీతి శేషః. పూర్వమేకస్యా ఏవ దేవతాయాః క్రియానిర్వృత్త్యర్థం త్రిధా విభక్తత్వా త్క్రియానిర్వృత్త్యుత్తర-

కాలమేకైవ దేవతా సా భవతీత్యర్థః. యస్తు యః పునః ఇతి వేద అహమేవ మృత్యురస్య్వశ్వమేధ ఏకా దేవతా మద్రూపాశ్వాగ్నిసాధనాసాధ్యేతి వేద అస్య వేత్తుః మృత్యురాత్మైవ భవతి నాన్యః. హిః ప్రసిద్ధౌ. మృత్యో స్సర్వాత్మత్వస్య ప్రసిద్ధత్వాద్వేత్తురాత్మాఽపి మృత్యురేవేతి భావః. తత్తస్మాత్ మృత్యోరేవ విదుష ఆత్మత్వాదిత్యర్థః. స విద్వానమృతః మరణరహితో భవతీతి శేషః. ప్రకృతప్రారబ్ధదేహనాశస్యావర్జనీయత్వాత్సకృన్మృత్వా పునర్మరణాయ న జాయత ఇత్యర్థః. సంసారాన్ముచ్యత ఇతి యావత్. 13

శ్లో॥ దేవా ఇత్యసురా ఇతి ద్రుహిణజా ద్వేధా భవన్తి ప్రజా
దేవాశ్శాస్త్రకృతప్రవృత్తికలితాస్తత్రాల్పసంఖ్యాశ్శుభాః ।
అన్యే స్వాసురతాః స్వభావజకృతిజ్ఞానప్రవృత్త్యాశ్రయా
దేవానాం విజయే ప్రజాపతిపదం ద్రుత్వం పరేషాం భవేత్ ॥ 14

వ్యా. ఏవమశ్వమేధబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాయాథోద్గీథబ్రాహ్మణం వ్యాఖ్యాతుమారభతే – **దేవా ఇత్యాదినా.** ద్రుహిణజాః ప్రాజాపత్యాః ప్రజాః దేవా ఇతి అసురా ఇతి చ ద్వేధా భవన్తి. తత్ర శాస్త్రకృతప్రవృత్తికలితాశ్శాస్త్రజనితజ్ఞానకర్మప్రవృత్తియుక్తాః ప్రజా దేవా ఇత్యుచ్యన్తే. తే చాల్పసంఖ్యా-శ్శుభాశ్చ భవన్తి. సాధూనాం విరళత్వాదితి భావః. అన్యే అసురాస్తు స్వాసురతాః స్వప్రాణేన్ద్రియ తర్పణపరాయణాః స్వభావజకృతిజ్ఞానప్రవృత్త్యాశ్రయాః స్వభావజా స్వాభావికీ కృతిర్భోజన మైథునాదికం స్వభావజం జ్ఞానం స్థూలోఽహం కాణోఽహమిత్యాదికం తత్ప్రవృత్త్యాశ్రయాః దేహాత్మాభిమానినః క్షుద్రా ఇతి భావః. భవన్తి. ఇమౌ చ దైవాసురసమ్పదౌ భగవద్గీతాసు విస్తరేణోక్తౌ. దేవా అల్పసంఖ్యా ఇత్యుక్తత్వాదసురాణామధికసంఖ్యాత్వం వ్యజ్యతే. అసురాపేక్షయా హి దేవానామల్పత్వమ్. దేవానాం భక్తిజ్ఞానాదిమతాం విజయే సతి ప్రజాపతిపదం భవేత్. ప్రజాపతేరేవ సర్వదేవోత్కృష్టత్వాత్ప్రజాపతిత్వస్యైవ లాభే కిమ్పునర్వాచ్యమిన్ద్రత్వాదిలాభస్యేతి కృత్వా ప్రాజాపత్యాన్తాని సర్వాణ్యప్యుత్కృష్టపదాని స్యురిత్యర్థః. పరేషామసురాణాం జయేద్రుత్వం స్థావరత్వమ్భవేత్. స్థావరాన్తాని సర్వాణి నికృష్టాని జన్మాని స్యురిత్యర్థః. శాస్త్రజనితజ్ఞానాద్యభివృద్ధౌ దేవానాం జయః. అశాస్త్రీయహింసాద్యభివృద్ధౌ వసురాణాం జయ ఇతి వివేకః. 14

శ్లో॥ భూయిష్ఠైరసురైర్జితా అథ సురాస్తే చిన్తయిత్వా మిథో
యజ్ఞే శత్రుగణం జయేమ వయమిత్యుద్గీథకర్త్రాశ్రయాః ।
నిశ్చిత్యాభ్యవదన్ గిరం కలయ నస్త్వోద్గాత్రమేవం చ వా-
గుద్గాయన్త్యదిశత్సుఖం సురతతేః కల్యాణసమ్భాషిణీ ॥ 15

వ్యా. అథ భూయిష్ఠైర్బహుభిరసురైర్జితాస్తే సురా మిథశ్చిన్తయిత్వా పర్యాలోచ్య వయం యజ్ఞే జ్యోతిష్టోమే ఉద్గీథకర్త్రాశ్రయాస్సన్తః శత్రుగణమసురసంఘం జయేమ ఇతి నిశ్చిత్య త్వం నః అస్మదర్థమౌద్గాత్రం కర్మ కలయైవం కురుష్వేతి గిరమభ్యవదన్ వాచమ్ప్రత్యవదన్. సా చ

వాగ్దేవీ ఉద్గాయన్తీ సతీ సురతతేస్సుఖమదిశత్కల్యాణసమ్భాషిణీ చాభూదితి శేషః. యద్వా కల్యాణసమ్భాషిణీ వాగుద్గాయన్తీ సతీ సురతతేస్సుఖమదిశత్ ఇత్యన్వయః. వదనవ్యాపారేణ యస్సుఖవిశేషస్సంఘాతస్య నిష్పద్యతే స ఏవ వాచి దేవానాం భోగః. యత్తు కల్యాణం వదతి వాక్తదాత్మార్థమేవేతి భావః. 15

శ్లో॥ తత్ర స్వేన శుభేరణస్య కలనే వ్యాసఙ్గరూపం గిర–
స్సమ్ప్రాప్యావసరం సురేతరభరో దేవాభిభూతీచ్ఛయా ।
పాప్మానం నిదధేఽథ వాచి యజమానావస్థసూత్రాత్మనః
పాప్మాఽసావఖిలప్రజోక్త్యనుగతః కార్యే హి హేతోర్గుణః ॥ 16

వ్యా. తత్ర స్వార్థే పరార్థే చ వాగ్దేవ్యా ఉద్గానే సతి గిరో వాగ్దేవతాయాః స్వేన వాచా శుభేరణస్య కళ్యాణవదనస్య కలనే సమ్బన్ధే వ్యాసఙ్గోఽభినివేశః తద్రూపమవసరం సమ్ప్రాప్య సురేతరభరోఽసురగణః. అథ ప్రాప్త్యనన్తరమేవ దేవాభిభూతీచ్ఛయా యజమానావస్థస్య సూత్రాత్మనః ప్రజాపతేర్వాచి పాప్మానం నిదధే నిక్షిప్తవాన్. అసావసురక్షిప్తః పాప్మా అఖిల ప్రజోక్తిష్వప్యనుగతః తత్కార్యత్వాదితి భావః. హి యస్మాద్ధేతోః కారణస్య గుణః కార్యే సఙ్క్రామతీతి శేషః. తస్మాత్ప్రజాపతివాగ్గతపాప్మా తత్ప్రజావాచ్యప్యనుగత ఇతి యుక్తమితి భావః. నచ '**న హ వై దేవాన్పాపం గచ్ఛ**' తీతి శ్రుతేః కథమ్ప్రజాపతేరపి పాప్మసమ్బన్ధః ఇతి వాచ్యమత ఏవ యజమానావస్థత్వేన విశేషితః ప్రజాపతిః. పూర్వస్మిన్ కల్పే యజమానావస్థాయాం ప్రజాపతే రస్య వాచి పాప్మా క్షిప్తో సురైరితి భావః. 16

శ్లో॥ పాపేనోపహతా నృణాం వదతి వాగశ్లీలమక్షీక్షతేఽ
ద్రష్టవ్యం శ్రవణం శృణోత్యపపదం దుర్గన్ధముజ్జిఘ్రతి ।
ఘ్రాణం స్వాదతి నీరసఞ్చ రసనాఽ స్పృశ్యం త్వచా సంస్పృశ–
త్యధ్యేయం హృదయం విచిన్తయతి ధీరజ్ఞేయమప్యఞ్చతి ॥ 17

వ్యా. ప్రజాపతేర్వాచః పాప్మదూషితత్వే ప్రజానాం వాచః పాపదూషితత్వం లిఙ్గ మిత్యుక్తమ్. ప్రజానాం వాచః పాపదూషితత్వే కిం ప్రమాణమితి శఙ్కాయామశ్లీలభాషణానుభవ ఏవ ప్రమాణ–మిత్యాహ – **పాపేనేతి**. నృణాం ప్రజానాం వాక్ పాపే నోపహతా దూషితా. అత ఏవ అశ్లీలమసభ్యభీభత్సానృతాదికం వదతి. నృణాం తత్రేచ్ఛాఽభావేఽపి వాగేవ స్వయం వదతీతి భావః. ఏవం వాచి దూషితాయాం సత్యాం దేవా ఉద్గానాయ చక్షురాదీన్ ప్రేరితవన్తః. తేఽ ప్యసురైః పాప్మనా విద్ధా ఆసన్నిత్యాహ – అక్షీత్యాదినా. అక్షి చక్షుః పాపేనోపహతం సదితి లింగవ్యత్యయే నాన్వేతి. అద్రష్టవ్యమీక్షతే. శ్రవణమపశబ్దం దుష్టశబ్దం శృణోతి. ఘ్రాణం దుర్గన్ధముజ్జిఘ్రతి ఉచ్చైర్జిఘ్రతి. రసనా నీరసం స్వాదతి. త్వచా త్వక్ – ఆపం చైవ హలన్తానామితి

వచనాదాకారాన్తత్వమ్. అస్పృశ్యం స్ప్రష్టుమయోగ్యం స్పృశతి. హృదయం మనః అధ్యేయం ధ్యాతుమయోగ్యం చిన్తయతి ధ్యాయతి. ధీర్బుద్ధిః అజ్ఞేయం జ్ఞాతుమయోగ్యమపి అఞ్చతి జానాతి. ఏవం వాగాదికర్తృకాశ్లీలవదనాదిక్రియావశాద్దుఃఖమేవ జాయతే. నతు సుఖమితి కృత్వా దేవానాం భోగస్య సుఖస్య నాశో జాత ఇతి దేవద్వేషిణామసురాణాం కృత్యం ఫలితమితి భావః. 17

శ్లో॥ పాపేనావిహతేశితుర్వదతి వాఙ్నాశ్లీలమక్షీక్షతే
నాదృశ్యం శ్రవణం శృణోత్యపపదం నాగన్ధముజ్జిఘ్రతి ।
ఘ్రాణం స్వాదతి నీరసం న రసనాఽస్పృశ్యం న చ త్వక్స్పృశ-
త్యధ్యేయం న మనో విచిన్తయతి ధీర్నాజ్ఞేయమప్యఞ్చతి ॥ 18

వ్యా. నను యద్యేవం జీవస్య వాగాదీని పాపదూషితత్వాదశ్లీలవదనాదీని కుర్వన్తి తర్హి తథైవేశ్వరస్యాపి కిమితి శఙ్కాయాం నేత్యాహ - **పాపేనేతి.** ఈశితుర్వాక్పాపేనావిహతా అత ఏవాశ్లీలం న వదతి. అన్యత్స్పష్టత్వాదవ్యాఖ్యేయమ్. అపాపవిద్ధత్వం చేశ్వరస్య '**అపహతపాప్మే**'-త్యాది శ్రుతిసిద్ధమ్. 18

శ్లో॥ వాణీ శ్రామ్యతి వక్తి నాపి నిఖిలం జీవస్య చష్టే న దృ-
క్సర్వం శ్రామ్యతి నో శృణోతి సకలం శ్రోత్రం పరం శ్రామ్యతి ।
ఘ్రాణం శ్రామ్యతి జిఘ్రతి స్మ న సమం జిహ్వా న భుఙ్క్తేఽఖిలం
భోజ్యం శ్రామ్యతి మానసం న మనుతే సర్వం పరం శ్రామ్యతి ॥ 19

వ్యా. ఏవం పాపదూషితత్వాజ్జీవస్య వాగాదయో నాశ్లీలవదనాదికమేవ కుర్వన్తి. కిం తర్హి జీవస్య వాణీ శ్రామ్యతి శ్రమం ప్రాప్నోతి అతిశయభాషణవశాదితి భావః. నిఖిలం శబ్దం న వక్త్యపి న భాషతే చ. తథా దృక్చక్షుః సర్వం న చష్టే న పశ్యతి శ్రామ్యతి చ శ్రోత్రం సకలం నో శృణోతి శ్రామ్యతి చ పరమతిశయేనేత్యర్థః. ఘ్రాణం సమం సమస్తం న జిఘ్రతి శ్రామ్యతి చ జిహ్వాఽఖిలం భోజ్యం న భుఙ్క్తే శ్రామ్యతి చ మానసం సర్వం న మనుతే శ్రామ్యతి చ. 19

శ్లో॥ వాఙ్న శ్రామ్యతి వక్తి చాపి సకలం దేవస్య చష్టేఽఖిలం
దృఙ్న శ్రామ్యతి వా శృణోతి సకలం శ్రోత్రం చ న శ్రామ్యతి ।
ఘ్రాణం శ్రామ్యతి నైవ జిఘ్రతి సమం జిహ్వా చ భుఙ్క్తేఽఖిలం
నైవ శ్రామ్యతి మానసఞ్చ మనుతే సర్వం న చ శ్రామ్యతి ॥ 20

వ్యా. ఈశ్వరస్య వాగాదీనామపాపవిద్ధత్వాన్నైవం శ్రమాదికమిత్యాహ - **వాగితి.** దేవ-స్యేశ్వరస్య వాక్ న శ్రామ్యతి సకలమపి వక్తి చ. ఏవమేవాన్యద్వ్యాఖ్యేయమ్. 20

శ్లో॥ ఆసన్యః పవనో బుధైరథ సముద్గానాయ సఞ్చోదితో
దేవార్థం వ్యదగాయదత్ర విమతాః క్షేప్తుం న శక్తా అఘమ్ ।

లోష్టోఽశ్మానమివైవమేత్య నితరాం ధ్వస్తా వినేశు స్తతో
వాగాద్యా నిజదేవతాత్వమగమన్ సఞ్ఛాదితం పాప్మనా ॥ 21

వ్యా. అథ వాగాదిదూషణానన్తరం బుధైర్దేవైః సమ్యగుద్గానాయ సఞ్చోదితః ప్రేరితస్సన్ ఆసన్య ఆస్యేభవః ప్రాణో ముఖ్యప్రాణవాయుః దేవార్థం వ్యుదగాయత్ విశేషేణోద్గానం చకార. విమతా అసురా అత్ర ప్రాణే అఘం పాపం క్షేప్తుం న శక్తాస్సన్తః ఆసఙ్గరూపావకాశాభావాదితి భావః. అత ఏవ ప్రాణస్య శ్రమాదిరాహిత్యమితి బోద్ధ్యమ్. అశ్మానమాసాద్య లోష్ఠ ఇవ ఏనం ప్రాణమేత్య నితరాం ధ్వస్తా ధ్వంసం గతాస్సన్తః వినేశుః వినాశం ప్రాపుః. తత ఏవమసుర పరాజయానన్తరం వాగాద్యాః పాప్మనా సఞ్ఛాదితం నిజదేవతాత్వం పునరగమన్ భేజిరే. పిణ్డమాత్రాభిమానం త్యక్త్వా అగ్న్యాదిదేవతాత్వం ప్రాపురిత్యర్థః. 21

శ్లో॥ మృత్యుం పాప్మమయం విమోచితవతా ప్రాణేన వాగగ్నితాం
ఘ్రాణం వాయుపదఞ్చ దృగ్రవిపదం శ్రోత్రం దిశాత్వం మనః ।
చన్ద్రత్వం ప్రతిపద్య దీప్త్యతిశయం చాయాస్యమాత్మాయితం
ప్రాణం చాఙ్గిరసం వివేద విదితః ప్రాణశ్చ దూరిత్యసౌ ॥ 22

వ్యా. నిజం దేవతాత్వం భేజిరే ఇతి యదుక్తం తదేవాహ. **మృత్యుమితి**. ప్రాణేన పాప్మమయం మృత్యుం విమోచితవతా సతా వాక్ అగ్నితాం ప్రతిపద్య దీప్త్యతిశయం చ ప్రతిపద్య ఆయాస్యమాస్యస్యాన్తః స్థితమఙ్గిరసమఙ్గానాం సారభూతమాత్మాయితం స్వాత్మభూతం ప్రాణం వివేద అవిదత్. యేనాహమేవముపకృతా క్వాసావితి విచార్యో బుద్ధ్యత ప్రాణస్తథేత్యర్థః. ఏవం ఘ్రాణం వాయుపదం ప్రతిపద్య అన్యత్సర్వం పూర్వవత్. దృక్చ రవిపదం సూర్యత్వం ప్రతిపద్య శ్రోత్రం దిశాత్వం ప్రతిపద్య మనశ్చన్ద్రత్వం ప్రతిపద్య ఇతి. అసౌ చ ప్రాణః. దూరితి విదితః ఖ్యాతః దూరితి ప్రాణస్య నామ ఖ్యాతమిత్యర్థః. మృత్యురస్యా దూర మ్భవతీతి దూరితి వ్యుత్పత్తేరితి భావః. 22

శ్లో॥ వాగాద్యాశ్రయపాప్మమృత్యుమపహత్యాసౌ జనైర్నాస్తికైః
క్రాన్తం దేశమనీనయన్నతమయే త్యోఽప్యాస్తికస్సజ్జనః ।
ఏనం ప్రాణముపాసతే బుధజనా ఆత్మేత్యతిక్రమ్య తే
మృత్యుం భాన్తి విదుర్య ఏవమపి తే తద్వచ్చ నిస్సంశయమ్ ॥ 23

వ్యా. నను వాగాదిదేవతాః పాప్మభ్యో విమోచితవాన్ప్రాణ ఇత్యుక్తం క్వ పున ర్గత స్స పాప్మేత్యత ఆహ - **వాగితి**. అసౌ ప్రాణః వాగాద్యాశ్రయం పాప్మానం మృత్యుం స్వాభావికజ్ఞాన-ప్రయుక్తేన్ద్రియవిషయసంసర్గాసఙ్గజనితేన హి పాప్మనా సర్వో మ్రియత ఇతి పాప్మనో మృత్యుత్వమ్. అపహత్య వాగాదిభ్యోఽపచ్ఛిద్య నాస్తికై ర్జనై ర్బౌద్ధాదిభిః క్రాన్తమాక్రాన్తం దేశమనీనయత్ప్రాప-

యామాస. తస్మాదాస్తికః అస్తి దిష్టమ్మతిరస్యేత్యాస్తికః కోఽపి సజ్జనః సత్పురుషః తం దేశం నాయేన్న గచ్ఛేత్. తం నాస్తికజనం నాయేన్న ప్రాప్నుయాదితి చ. నాస్తికజనేన సాకం సమ్భాషణా- దికం న కుర్యాదిత్యర్థః. త ఇతి వక్ష్యమాణత్వాద్య ఇతి శేషః. యే బుధజనాః ఏనం ప్రాణ- మాత్మేత్యుపాసతే తే మృత్యుమతిక్రమ్య భాన్తి దీప్యన్తే. యే ఏవం విదుః తేఽపి తద్వత్. మృత్యుమతిక్రమ్య భాన్తీత్యర్థః. చోఽవధారణే. నిస్సంశయం నాత్ర సంశయః కర్తవ్య ఇత్యర్థ. 23

శ్లో॥ ప్రాణం స్వార్థమగాయదన్నమిహ యత్కిఞ్చాద్యదే ప్రాణిభిః
ప్రాణే నైవ త దద్యతే హ్యన ఇతి ప్రాణస్య నామ స్ఫుటమ్ ।
అన్నేఽసౌ ప్రతితిష్ఠతి ప్రతిగతే దేహాత్మనా సమ్భవం
వాగాద్యైస్సహ నైష పాపనిహతో వ్యాసఙ్గహీనో యతః ॥ 24

వ్యా. దేవనియోజితో దేవార్థముద్గాయన్నపి ప్రాణః స్వార్థమప్యన్నమగాయత్. హి యస్మాత్ ఇహ జగతి ప్రాణిభిః యత్కిఞ్చాన్నమాత్ర మద్యతే తత్ప్రాణేనైవాద్యతే. క్షుత్పిపాసయోః ప్రాణధర్మత్వాదితి భావః. ప్రాణస్య అన ఇతి నామ స్ఫుటం ఖ్యాతమ్. అనితి జీవతి దేహోఽ నేనేత్యన ఇతి వ్యుత్పత్తిః. ప్రాణే అన్నమదతి సత్యేవ దేహో జీవతి నాన్యథేతి ప్రాణస్యాన్నాతృత్వ ప్రయుక్తమేవాన ఇతి నామేతి భావః. కిఞ్చ అసౌ ప్రాణః. దేహాత్మనా సమ్భవముత్పత్తిం ప్రతిగతే దేహాకారేణ పరిణత ఇత్యర్థః. అన్న కార్యత్వాద్దేహస్య '**స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ**' ఇతి శ్రుతేశ్చేతి భావః. అన్నే ప్రతితిష్ఠతి ప్రతిష్ఠాం లభతే. వాగాద్యా అపి ప్రాణ మను ప్రతితిష్ఠన్త్యన్నే ఇత్యాహ. వాగాద్యైస్సహేతి. అప్రధానే తృతీయా. ప్రాణప్రతిష్ఠాధీనప్రతిష్ఠావత్త్వాద్వాగాదీనా- మప్రాధాన్యమ్. ఏష ప్రాణః యస్మాద్వ్యాసఙ్గహీనః కల్యాణవదనాదివిశేషాభినివేశశూన్యః తస్మా త్పాపనిహతో న భవతి. అతః పరిశుద్ధః ప్రాణ ఇత్యర్థః. 24

శ్లో॥ వాగ్ఘ్రాణం శ్రుతిరక్షి చిత్తమితి తే పఞ్చాపి దేవాః స్థితాః
ప్రాణం స్వం పరివేష్ట్య తేన గిళితేనాన్నేన తృప్యన్తి హి ।
యో వేదేతి తమాశ్రయన్తి చ పరం స్వాన్స్వాన్బిభర్త్యప్యయం
శ్రేష్ఠోఽగ్రేసర ఆమయేన రహితః ప్రాణో యథా దీప్యతే ॥ 25

వ్యా. నను యది ప్రాణః స్వయమేక ఏవ స్వేనోద్గీతమన్నమత్తి తర్హి కః పునరుపకారః ప్రాణకృతో వాగాదీనామత ఆహ - **వాగితి**. వాక్ఘ్రాణం శ్రుతిః అక్షి చిత్తమ్ ఇతి తే ప్రసిద్ధాః పఞ్చాపి దేవా స్వమాత్మభూతం ప్రాణం పరివేష్ట్య దేహే ఇతి శేషః స్థితాస్సన్తః తేన ప్రాణేన గిళితేనాన్నేన తృప్యన్తి. హిః ప్రసిద్ధౌ. "**ప్రాణోపహారేణ యథేన్ద్రియాణా**" మితి భాగవతమ్. ప్రత్యక్షఞ్చేదమ్ ఇతి. ప్రాణస్య మహిమానం యో వేద తఞ్చ తమేవ పరమతిశయేన స్వా జ్ఞాతయ ఆశ్రయన్తి. అయం ప్రాణవిత్ తాన్బిభర్తి పోషయతి. అపి కిఞ్చ శ్రేష్ఠ అగ్రేసరః పురోగన్తా ఆమయేన రోగేణ రహితః సన్ ప్రాణ ఇవ దీప్యతే భాతి. 25

శ్లో॥ ఉత్క్రాన్తాసుషు శోషదర్శనవశా దఙ్గేషు సంకీర్త్యతేఽ
నోఽసావఙ్గిరసోఽత ఆత్మతి పరం దేహేన్ద్రియాణామయమ్ ।
ఏష హ్యేవ బృహస్పతిర్భవతి యద్వాచః పతిర్బ్రహ్మణ
స్పత్యాఖ్యస్తదసావుపాస్య ఇతరాన్ దేవాన్విహాయాస్తికైః ॥ 26

వ్యా. ఉత్క్రాన్తాసుషు ఉత్క్రాన్తా అసవః ప్రాణా యేభ్య అఙ్గేషు శోషదర్శనవశాద్ధేతోః అసావనః ప్రాణః అఙ్గిరస ఇతి సంకీర్త్యతే. అతః పరమత ఏవాయం దేహేన్ద్రియాణామాత్మతి ఆత్మేవాచరతి. ఆత్మభూత ఇత్యర్థః. యద్యస్మాదేష ప్రాణః వాచః పతిర్భవతి, తత్తస్మాదేష ఏవ బృహస్పతిః బ్రహ్మస్పత్యాఖ్యః బ్రహ్మణస్పతిరితి నామవాంశ్చ భవతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. బృహతీతి బ్రహ్మేతి చ వాచః పర్యాయశబ్దౌ. యస్మాదేవం తస్మాదితరాన్ వాగాదీన్ దేవాన్విహాయాసౌ ప్రాణ ఏవాస్తికైరుపాస్యస్సంసేవ్యః. 26

శ్లో॥ వాక్సామోఽన ఇతి శ్రుతః పునరయం సామేతి యద్వా సమః
కీటేనాపి చ దన్తినా త్రిభువనైస్సర్వప్రపఞ్చేన చ ।
సర్వవ్యాపినమేనమేవమయతే యః పణ్డితః ప్రాప్నుయాత్
ప్రాణస్యైష సలోకతామపి తథా సాయుజ్యమేతద్ధ్రువమ్ ॥ 27

వ్యా. పునః కిఞ్చ అయం ప్రాణః సా వాక్ అమః అనః ఇతి నిరుక్తేరితి శేషః. సామేతి శ్రుతః. సర్వస్త్రీశబ్దాభిధేయవస్తువిషయస్సాశబ్దః సర్వపుంశాబ్దాభిధేయవస్తువిషయః అమ ఇతి శబ్దః. "**కేన మే పౌంస్నాని నామాన్యాప్నోషీతి ప్రాణేనేతి బ్రూయాత్', 'కేన మే స్త్రీనామానీతి వాచేతి బ్రూయా**' దితి శ్రుతేః వాక్ప్రాణాభిధానభూతోఽయం సామశబ్దః. తథా ప్రాణనిర్వర్త్యస్వరాది సముదాయమాత్రం గీతి స్సామశబ్దేనోచ్యతే. అతో న ప్రాణవాగ్వ్యతిరేకేణ సామేతి కిఞ్చిదస్తి. ఏవం ప్రాణవాగుభయవాచ్యపి సామశబ్దః వాగధిపతిం ప్రాణమేవ ప్రాధాన్యేనాభిధత్త ఇతి ప్రాణ స్సామేతి శ్రుతః. యద్వేతి పక్షాన్తరే. అయం ప్రాణః కీటేన కీటశరీరేణ దన్తినా త్రిభువనైశ్చ కిం బహునా సర్వప్రపఞ్చేనాపి సమ ఇతి సామేతి శ్రుత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. కీటాదిసర్వశరీరేషు హిరణ్యగర్భశరీరపర్యన్తేషు గోత్వాదివత్కార్త్స్న్యేన పరిసమాప్త ఇతి సమత్వం ప్రాణస్య న పున శ్శరీరమాత్రపరిమాణేనైవేతి. అమూర్తత్వాత్సర్వగతత్వాచ్చ. ఏవం సర్వవ్యాపినమాకాశవత్సర్వగత–మేనం ప్రాణం యః అయతే వేత్తి స ఇతిశేషః. ఏష పణ్డితః ప్రాణస్య సలోకతాం సమానలోకతాం ప్రాప్నుయాత్. అపి కిఞ్చ సాయుజ్యం తథా ప్రాప్నుయాత్. ఏతదుక్తం సర్వం ధ్రువమవ్యభిచారి. 27

శ్లో॥ ఉద్గీథోఽయమితి శ్రుతో హి జగతీ ముత్తమ్భయన్నుద్గిరో
గీథాయాశ్చ వశీ భవత్యథ పునస్సామ్నస్సువర్ణం స్వరః ।

స్వం వేదేతి య ఏష తత్స భజతే వాణీ ప్రతిష్ఠాఽస్య తత్
యో వేద ప్రతితిష్ఠతి స్వయమముష్యాన్నం ప్రతిష్ఠేతి కే ॥ 28

వ్యా. అయం ప్రాణ ఉద్గీథ ఇతి శ్రుతః. సామావయవభక్తివిశేష ఉద్గీథః. హి యస్మాత్ జగతీముత్తమ్భయన్విధారయన్నయముదిత్యుచ్యతే. గీథాయా గిరో వశీ చ భవతి. తస్మా త్ప్రాణస్యో- ద్గీథత్వమిత్యర్థః. అథ యః పునః సామ్నః స్వం స్వరః సువర్ణం స్వర ఇతి వేద స ఏష తత్స్వం సువర్ణం చ భజతే ప్రాప్నోతి. స్వరః కణ్ఠమాధుర్యమ్ అస్య సామ్నః వాణీ ప్రతిష్ఠా. వాచి ప్రాణస్య ప్రతిష్ఠితత్వాత్. జిహ్వామూలీయాదిషు హి ప్రతిష్ఠితః ప్రాణో గీతిభావమాపద్యతే. యః తత్ ప్రాణస్య వాక్ప్రతిష్ఠేత్యేతత్ వేద సః స్వయం ప్రతితిష్ఠతి ప్రతిష్ఠాం లభతే. అముష్య సామ్నః ప్రాణస్య అన్నం ప్రతిష్ఠేతి కే కేచిదాహురితి శేషః. 28

శ్లో॥ మృత్యోర్మాం గమయామృతం త్వితి జపిత్వోద్గాతరి ప్రాణవి-
ద్యన్నం స్వస్య కృతేఽభిగాయతి వరం యం తం జనః ప్రార్థయేత్ ।
తం యాయాత్సతతస్స గర్ధయతి యం స్వార్థం పరార్థం చ వో-
ద్గానాదేష విసాధయత్యపి చ తం ప్రాణాత్మభావం గతః ॥ 29

వ్యా. ప్రాణవిది ఉద్గాతరి మాం మృత్యోరమృతం గమయ ఇతి జపిత్వా తుశబ్దాత్ **అసతో మా సద్గమయ, తమసో మా జ్యోతిర్గమయ**, ఇతి జపవాక్యే చ గృహ్యేతే. వాక్యత్రయ- స్యాప్యేక ఏవార్థ ఇత్యేకమేవ వాక్యం సాక్షాన్నిర్దిష్టమ్. శ్లోకే స్వస్య కృతే ఆత్మార్థమన్నమభిగాయత్యు- ద్గాయతి సతి తముద్గాతారం జనః యం వరం కామం ప్రార్థయేత్ తతస్సజనస్తం వరం యాయాత్. స ప్రాణవిదుద్గాతా స్వార్థం పరార్థం వా యజమానార్థం వా యం కామం గర్ధయతి కామయతే. ఏష ఉద్గానాత్తం కామం విసాధయత్యేవ తత్ర హేతుమాహ - ప్రాణాత్మభావం గతః ప్రాణ ఏవాత్మేతి భావం నిశ్చయం గతః ప్రాప్తః అతోఽస్య సర్వకామసిద్ధిర్భవతి. యస్మాదేవం తస్మాదాప్రాణాత్మాభిమానవ్యక్తేరుపాస్యః ప్రాణ ఇతి ప్రకరణార్థః. 29

శ్లో॥ సృష్టేఃప్రాగిదమేక ఏవ సమభూదాత్మా శరీర్యాదిమః
పశ్యన్నాత్మన ఏష నాన్యదహమస్మ్యేవం పురా వ్యాహరత్ ।
సోఽహన్నామక ఆసతే న మనుజోఽద్యామన్త్రితః కేన వా
ప్రబ్రూతేఽహమయం త్వయం స పురుషః పాపం యదౌషత్పురా ॥30

వ్యా. సృష్టేః ప్రాగిదం స్థావరజఙ్గమాత్మకం జగదేక ఏవాత్మా ఆదిమః ప్రథమశ్శరీరీ ప్రజాపతిస్సమభూత్. ప్రజాపతిశరీరావిభక్తం సదాసీదిత్యర్థః. ఏష ప్రజాపతిరాత్మనోఽన్యన్న పశ్యన్ సన్ పురా ఆదౌ అహమస్మీత్యేవం వ్యాహరదువాచ. పూర్వజన్మశ్రౌతవిజ్ఞానసంస్కృతః ప్రజాపతి- స్సర్వాత్మాఽహమస్మీతి వ్యాహృతవానిత్యర్థః. స ప్రజాపతిస్తేన వ్యాహారేణ అహన్నామక ఆస

అహమితి ప్రజాపతేర్నామాసీదిత్యర్థః. యస్మాత్ప్రజాపతిరేవమహమిత్యగ్రే వ్యాజహార తస్మాదేవ తేన సృష్టో మనుజః అద్య కేన వా కేనాపి పురుషేణాఽమన్త్రితస్సన్ అహమయన్తు అహమయమితి ప్రబ్రూతే. అహమయమిత్యేవాగ్రే కారణాత్మాభిధానేనాత్మానముక్త్వా పశ్చాద్దేవదత్తో యజ్ఞదత్త ఇతి మాతాపితృకృతమాత్మవిశేషనామ వక్తీత్యర్థః. యద్యస్మాత్సోఽయం ప్రజాపతిః పురా పూర్వం పాపమౌషత్ దదాహ. తస్మాత్పురుష ఇత్యుచ్యత ఇతి శేషః. భవతీతి వా. పురా ఔషత్పురుష ఇతి నామనిర్వచనం పృషోదరాదిత్వాద్రూపసిద్ధిః. యద్యపి శిరఃపాణ్యాదిలక్షణ పురుషాకారత్వా త్ప్రజాపతిః పురుష స్తథాఽపి సర్వపాపదహనాదప్యయం పురుష ఇతి ప్రసిద్ధ ఇతి బోధ్యమ్. 30

శ్లో॥ ఏవంవిత్పురుషో బుభూషతి తు యస్తం నిర్దహేద్ జ్ఞానతోఽ
థైకాకీ స పుమాన్బిభాయ జనవత్పశ్చాద్విచార్యాత్మనా ।
మత్తోఽన్యన్న కిమప్యహమ్భయమిదం కస్మాత్ప్రయామీత్యయం
సన్తత్యాజ భయం భయమ్భవతి వై పుంసో ద్వితీయాద్భువి ॥ 31

వ్యా. యః పురుషః ప్రజాపతిర్బుభూషతి భవితుమిచ్ఛతి తమేవంవిత్పుమాన్ జ్ఞానతో జ్ఞానేన నిర్దహేత్పరిభవేదిత్యర్థః. ప్రాజాపత్యం పదం కామయమానా బహవో జ్ఞానకర్మభ్యాం యతన్తే న సర్వేషాం తేషాం తల్లాభో భవితుమర్హతి. కిన్త్వేకతమస్యైవ. ప్రజాపతేరేకత్వాత్. ఏవం సతి యతమానానాన్తేషామ్మధ్యే య ఉత్కృష్టస్స్వస్మాదన్యాన్ జ్ఞానేన కర్మణా వా పరిభవతి స ప్రాజాపత్యపదం లభతే. వర్తమానప్రజాపతినా పూర్వమేవమేవ సర్వేషాం స్వేతరసాధకానాం పరిభూతత్వపురస్సరం ప్రకృతప్రజాపత్యపదస్య లబ్ధత్వాత్. తస్మాదేవం విద్వాన్ సర్వాన్ సాధకా-నతిగచ్ఛేదిత్యర్థః. ఏతేన పాపం యదౌషత్పురేతి పూర్వశ్లోకోక్తం వ్యాఖ్యాతమ్. పాపవత్ప్రతిబంధక భూతం సర్వం ప్రజాపతీభవనసాధనవన్తం జనం పరిబభూవేతి తదర్థాత్. ఏవం ప్రజాపతేః పురుషనామనిర్వచనం కృత్వా తద్జ్ఞానఫలం చ దర్శయిత్వా తస్యైవ జగత్సృష్టిప్రకారం వక్తు-మారభతే – అథేతి. స పుమాన్ ప్రజాపతిరేకాకీ అత ఏవ జనవదస్మదాదిక్షుద్రవత్ బిభాయ భీతిమ్ప్రాప. ఏవం భీతిమ్ప్రాప్య పశ్చాదయమాత్మనా మనసా విచార్య మత్తోఽన్య త్కిమపి వస్తునాస్తి. అహం కస్మాదిదం భయం ప్రయామి ఇతి నిశ్చిత్యేతి శేషః. భయం సమ్యక్ తత్యాజ పుంసః పురుషస్య భువి లోకే ద్వితీయాద్వస్తునస్సకాశాద్భయమ్భవతి. వై ప్రసిద్ధౌ స్మరణే వా. సర్పవ్యాఘ్ర-పిశాచచోరాది లక్షణాద్ద్వితీయపదార్థాదేవ భయసమ్భవః నతు ద్వితీయాభావే ఏకస్యేతి భావః.

నను విరాజః ప్రథమస్య శరీరిణః ప్రజాపతేః కథమద్వితీయత్వమాకాశాదేర్ద్వితీయస్య సత్త్వాదితి చేదుచ్యతే. ప్రజాపతిరయం న శరీరిదృష్ట్యా మత్తోఽన్యత్కిమపి నాస్తీత్యువాచ. కిన్తర్హి, ఆత్మదృష్ట్యైవ. "**ఆత్మా హ్యేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ**" "**నేహ నానాఽస్తి**" త్యాది శ్రుతేః న చైతద్బ్రహ్మాత్మైకత్వజ్ఞానం కథమస్యాసీద్వినా గురూపదేశమితి వాచ్యమ్. జన్మాన్తరసంస్కారవశాదితి.

న చ యద్యస్య జన్మాన్తర ఏవాత్మసాక్షాత్కార ఆసీత్కుతస్తర్హ్యస్య ప్రజాపతిరూపేణ పునర్జన్మ కథంవా భయసమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్. జన్మాన్తరే శమదమాదిసమ్పన్నస్య బహువారం కృతవేదాన్తశ్రవణ-మననాదేరపి ప్రాజాపత్యపదకామనాత్మకప్రతిబన్ధవశాదస్య నాసీదాత్మసాక్షాత్కార ఇతి పునర్జన్మ-ప్రాప్తిః. ఆత్మసాక్షాత్కారాభావాదేవావిద్యాయా అనివృత్తత్వాద్భయసమ్భవశ్చ. ప్రజాపతేరస్మిన్ జన్మని తు ప్రతిబన్ధస్య క్షీణత్వాజ్జన్మాన్తరశ్రవణమననాదిప్రయుక్త సంస్కారవశాత్పునర్విచారేణాత్మతత్త్వ-సాక్షాత్కారో జాత ఇతి న కాచిదనుపపత్తిః. ఏవం కృతాత్మసాక్షాత్కారోఽపి వర్తమానః ప్రజాపతి-రాబ్రహ్మప్రలయం ప్రారబ్ధావసానాభావాత్స్వాధికారే వర్తత ఏవేతి నాస్య జ్ఞానోత్తరకాలమేవ ముక్తిః. '**తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్యే**' ఇతి శ్రుతేః. ప్రారబ్ధస్య భోగం వినాఽనాశాత్. 31

శ్లో॥ ఏకాకీ న రతిం ప్రపద్య చకమే సోఽయం ద్వితీయం నృవత్
స్త్రీవస్త్వస్య తయాఽస్మి సక్త ఇతి ధీర్జజ్ఞేఽథ పత్నీ పతిః ।
పత్న్యాథో శతరూపయా కృతరతిస్స్వాయమ్భువోఽయం మను-
స్సర్గార్థం విధిచోదితో వ్యజనయత్కామం మనుష్యాన్ స్వయమ్ ॥ 32

వ్యా. సోఽయం ప్రజాపతిః ఏకాకీ అత ఏవ రతిమిష్టార్థసంయోగజాం క్రీడాం న ప్రపద్య నృవదస్మదాదివత్ ద్వితీయం స్త్రీవస్తు చకమే. అస్య ప్రజాపతేః తయా స్త్రియా సక్తోఽస్మి పరిష్వక్తోఽస్మీతి ధీర్భావో జజ్ఞే. స్త్రీపరిష్వక్తమివాత్మానం భావయామాసేత్యర్థః. అథ ప్రజాపతే స్సత్యసంకల్పత్వాత్పత్నీ పతిశ్చ జజ్ఞే స్త్రీపుంమిథునమన్యోన్యపరిష్వక్తం జాతమిత్యర్థః. అథో తతః సర్గార్థం విధిచోదితః ప్రజాపతినా ప్రేరితోఽయం స్వాయంభువో మనుః యః పతిరితి నిర్దిష్టస్స ఇత్యర్థః. పత్న్యా శతరూపయా కృతరతిః కృతమైథునస్సన్ కామం యథేచ్ఛం స్వయం మనుష్యా-నజనయత్ కామం కృతరతిరితి వా. ఏవం మనునా ఉత్పాదితత్వాదేవ మనుష్యత్వం మానవత్వం మనుజత్వం చ నరాణామితి బోద్ధ్యమ్. 32

శ్లో॥ మామప్యేతి పుమానయం దుహితరం నిర్లజ్జ ఇత్యఙ్గనా
గౌరాసీదృషభో మనుస్స మిథునాత్తస్మాదభూద్గోకులమ్ ।
భూయస్సా బడబాఽభవత్స చ హయస్సా గర్దభీ గర్దభ-
స్స ద్వన్ద్వాదభవత్తతోఽశ్వముఖరం తచ్చైకశాఫం కులమ్ ॥ 33

వ్యా. అయం పుమాన్ ప్రజాపతిః నిర్లజ్జ స్సన్ దుహితరమపి మామేతి ఉపగచ్ఛతి ఇతి పాపాజ్జుగుప్సితా భూత్వేతి శేషః. అఙ్గనా శతరూపా గౌరభవత్. సృజ్యమానప్రాణికర్మవైచిత్ర్యవశా దితి భావః. స చ మనుః ఋషభోఽభవత్. తస్యాం కామానపాయాదితి భావః. తస్మాన్మిథునా-ద్గోకులమభూత్. సా భూయో బడబా అభవత్. స చ మనుర్హయోఽభవత్. సా గర్దభీ అభవత్.

స చ గర్దభోఽభవత్. తస్మాద్ద్వన్ద్వాత్ బడబాహయాత్మకాత్ గర్దభీగర్దభాత్మకాత్ బడబాగర్దభాత్మకా-చ్చేత్యర్థః. మిథునాత్ అశ్వముఖరమశ్వప్రముఖమశ్వగర్దభాశ్వతరాత్మకమిత్యర్థః. తత్ప్రసిద్ధమేకశాఫం శఫశబ్దాత్స్వార్థేఽణ్ ఏకఖురం కులమభవత్. బడబాయాం గర్దభాదుత్పన్నోఽశ్వతరః (ఆంధ్రే కంచరగాడిద). 33

శ్లో॥ సాఽజాఽభూత్పునరేష బస్త ఉదభూత్సాఽవిస్స మేషస్తథా
తద్ద్వన్ద్వద్వితయాదజావి నికరా ఆసంస్తదేవం విధిః ।
తత్తద్ద్వన్ద్వవిధానపూర్వకమధాదాకీటజన్తువ్రజం
జజ్ఞే సృష్టి రితీక్షణా ద్భగవతః సృష్టిః పుమా నేవ సః ॥ 34

వ్యా. సా శతరూపా అజాఽభూత్. ఏష మనుః పునస్తు బస్త శ్ఛాగోఽభూత్. సా అవి రుదభూత్. స మేష ఉదభూత్. తథాశబ్దః క్రియాపదానుకర్షణార్థః. తయోర్ద్వన్ద్వయో ర్ద్వితయా-ద్ద్వయాదజానామవీనాం చ నికరా ఆసన్. తత్తతః విధిః ప్రజాపతిః ఏవం పూర్వోక్తన్యాయేన తత్తద్ద్వన్ద్వవిధానపూర్వకమాకీటజన్తువ్రజం కీటైస్సహ సర్వజన్తుసముదాయమధాత్ససర్జ. శతరూపాం స్త్రియం మనుం పురుషం చ తత్తజ్జాతివిశేషాశ్రయమిథునాత్మనోత్పాద్య తత్తజ్జాతివిశేషమాకీటం ససర్జేత్యర్థః. నాత్ర ప్రజాపతేః కోఽపి ప్రయాస ఇత్యాహ – జజ్ఞ ఇతి. భగవతః ప్రజాపతేరీక్షణా-త్సంకల్పాదేవ ఇతి సృష్టిస్సృజ్యమానం సర్వం జగదిత్యర్థః. జజ్ఞే జాతమ్. యస్మాదేవం సృష్టిః ప్రజాపతిమయీ తస్మాత్సృష్టిః స పుమాన్ప్రజాపతిరేవ. కార్యస్య కారణానన్యత్వాదితి భావః. ఏవం ప్రజాపతేరేవ మృదో ఘటత్వవత్సృష్టిత్వాత్సృష్టిరితి నామ ప్రజాపతేః ప్రసిద్ధమితి బోద్ధ్యమ్. 34

శ్లో॥ నిర్మథ్యాథ ముఖం కరేణ భగవానుత్పాదయామాస త-
ద్యోనిభ్యో దహనం తదన్తరభవన్నిర్లోమకం తత్రయమ్ ।
బాహ్వాదేరయమిన్ద్రముఖ్యమసృజద్దేవవ్రజం యత్తతోఽ
సావేతస్య విసృష్టి రేష సకలా దేవా అముం తద్యజేత్ ॥ 35

వ్యా. భగవాన్ప్రజాపతిరథ ముఖం కరేణ కరాభ్యాం నిర్మథ్య. ముఖే కరౌ ప్రవేశ్య మథిత్వే-త్యర్థః. తద్యోనిభ్యః తేభ్యః ముఖాత్కరాభ్యాం చ యోనిభ్యః దహనమగ్నిముత్పాదయామాస. తత్తస్మాత్ తత్రయం ముఖం కరద్వయం చాన్తర్నిర్లోమకమభవత్. అయం ప్రజాపతిః బాహ్వాదే స్సకాశాదిన్ద్రముఖ్యం దేవవ్రజమసృజత్. యద్యస్మాదేవం తత్తస్మాదసావగ్నీన్ద్రాదిదేవగణః ఏతస్య ప్రజాపతే-ర్విసృష్టిః. అత ఏవైష ప్రజాపతిస్సకలా దేవాః సర్వదేవాత్మక ఇత్యర్థః. సర్వదేవానాం ప్రజాపతికార్యత్వాత్కార్యస్య చ కారణాత్మత్వాత్ప్రజాపతిరేవ సర్వే దేవా ఇతి భావః. తత్తస్మాదముం ప్రజాపతిమేవ ప్రాణం యజేద్విద్వాన్. న త్వజ్ఞవద్యాజ్ఞికోక్తవిధయా తం తం దేవమిన్ద్రాగ్న్యాదిలక్షణ మితి భావః.

నను కిమయం ప్రజాపతిర్హిరణ్యగర్భో విరాడణ్డజః ప్రథమశరీరీ జీవ, ఉతేశ్వరః. ఆద్యే సర్వదేవాత్మత్వమస్యాఽయుక్తం, ద్వితీయే భయారత్యాదికమయుక్తమితి చేదుచ్యతే. జీవ ఏవేతి. కుతః. జన్మాన్తరకృతధర్మవశాదస్యేదం ప్రజాపతిత్వమాసీదితి ధర్మాధర్మపారతన్త్ర్యం తావదేకం జీవత్వేఽస్య లింగమ్. అజ్ఞానం, తత్పూర్వకభయారత్యాదికం చేత్యన్యత్. శరీరిత్వేన రూపేణాణ్డజ-త్వమపరమ్. న హీశ్వరస్య ధర్మాదిపారతన్త్ర్యమజ్ఞానతత్కార్యే శరీరత్వం చ సమ్భవతి. "**స సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్**", "**అకాయ**" మిత్యాది శ్రుతేః. ఏవం జీవత్వాదేవాఽస్య దుహితరి కామశ్చాసీత్. నిష్కామో హీశ్వరః పూర్ణకామత్వాత్. ఏవం జీవో భవన్నప్యయం జ్ఞానాగ్నిదగ్ధసర్వపాపతూలత్వేన శుద్ధచిత్తస్సన్నాత్మానమద్వయమఖణ్డం సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ సాక్షాత్కృతవానితి సర్వదేవాత్మత్వ-మస్య సఙ్గచ్ఛతే వామదేవస్యేవ. సర్వాత్మకం హి బ్రహ్మ. ఏవం బ్రహ్మభూతస్యాప్యస్య యావత్ప్రారబ్ధావసానమవిద్యాయా లేశతస్సంస్కారరూపేణ వర్తమానత్వాదుపపద్యత ఏవ కామాదిసమ్భవః. పరన్తు కాదాచిత్కమేవ తస్య కామాదికం ప్రాయశస్త్వాత్మరతిరేవ. యద్యపి సర్వే జీవా అపి బ్రహ్మైవ, తథాపి న సర్వేషాం స్వస్మిన్ బ్రహ్మత్వనిశ్చయ ఇతి నాస్తి సర్వాత్మత్వమ్. ప్రజాపతేస్తు బ్రహ్మాహ మస్మీతి నిశ్చయసత్త్వాత్సర్వాత్మత్వమితి. నను సూత్రాత్మనో హిరణ్యగర్భ-స్యాణ్డజస్య శరీరిణో విరాజశ్చ కథమైక్యం యేన హిరణ్యగర్భ ఏవ విరాడిత్యుచ్యత ఇతి చేన్నైష దోషః. మృద్ఘట ఇతి వత్సూత్రవిరాజోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తేః కారణకార్యయోః. కారణమేవ హి కార్యమ్. కిఞ్చ స్థూలశరీరాత్మకోపాధ్యన్తరవశాత్సూక్ష్మశరీరాభిమానినస్తైజసస్య జీవస్య విశ్వత్వమివ సూత్రాత్మనోఽపి విరాడాత్మకస్థూలశరీరోపాధ్యన్తరవశాద్విరాట్త్వముపపద్యత ఏవ. న చానేన న్యాయేన అవ్యాకృతోపాధికస్యేశ్వరస్యైవోపాధ్యన్తరవశాద్ధిరణ్యగర్భత్వం జాతమితీశ్వర ఏవ హిరణ్యగర్భ ఇతి వాచ్యమ్. కిమీశ్వరో హిరణ్యగర్భ ఇతి భవతామ్మతం యద్వా హిరణ్యగర్భ ఈశ్వర ఇతి. ఆద్యమిష్టమేవ. ద్వితీయన్త్వయుక్తమ్. కార్యస్య కారణాదభిన్నత్వేఽపి కారణం కార్యాద్భిన్నమేవేతి కృత్వా హిరణ్యగర్భాద్భిన్న ఏవేశ్వరః. కిఞ్చ ఈశ్వర ఏవ జీవరూపేణ దేహే ప్రవిష్ట ఇతి శ్రవణాత్ హిరణ్యగర్భో వా అన్యో వా జీవః కథమీశ్వరాత్మకో న స్యాత్. పరన్తు "**కార్యోపాధిరయం జీవః కారణోపాధిరీశ్వర**" ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్కార్యకారణోపాధివశాజ్జీవేశ్వరభేదః న తు స్వాభావికః. '**ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే**' తి శ్రుత్యన్తరాత్. జీవేశ్వరయోశ్చైతన్యైకరసత్వాచ్చ. హిరణ్యగర్భస్తు కార్యోపాధిత్వాజ్జీవ ఇతి. న చ విరాడేవ కార్యోపాధిర్న హిరణ్యగర్భ ఇతి వాచ్యమ్. సూక్ష్మశరీరస్యాపి కార్యత్వేన సూక్ష్మశరీరోపాధిర్హిరణ్యగర్భోఽపి జీవ ఏవ. అవ్యాకృతమేకమేవ హి కారణం యదీశ్వరస్యోపాధిః. అయఞ్చ హిరణ్యగర్భః ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే. యథా అగ్న్యాదిత్యౌ వాక్చక్షురితి. యథా అగ్న్యాదిత్యాదయః వాక్చక్షురాద్యభిమానిదేవతాస్తథా హిరణ్యగర్భః ప్రాణాభిమానిదేవతా సమష్టిలిఙ్గశరీరాభిమానీ ఖలు హిరణ్యగర్భః. లిఙ్గశరీరఞ్చ ప్రాణాత్మకమేవ. అత ఏవ ప్రాణోపాసకః ప్రాణం హిరణ్యగర్భరూపేణోపాస్య హిరణ్యగర్భస్య సాలోక్యం సాయుజ్యం

వా ప్రాప్నోతి. నతు కేవలప్రాణసాలోక్యాదికమసమ్భవాత్. న చ ప్రాణాభిమానిదేవతా హిరణ్యగర్భ ఇతి కిం ప్రాణ ఏవ సాక్షాత్స ఇత్యుచ్యతామితి వాచ్యమ్. ప్రాణస్య జడస్య సఙ్కల్పపూర్వక సృష్టికర్తృత్వాయోగాత్. న చ ప్రాణశ్చేతన ఏవేతి వాచ్యమ్. సత్యపి ప్రాణే సుప్తస్య దర్శనాది-వ్యవహారాదర్శనాత్. తస్మాద్ధిరణ్యగర్భోపాధిః ప్రాణః. 35

శ్లో॥ ఆర్ద్రం యత్తదథాసృజత్స చ రసాత్సోమస్తదన్నం చ సోఽ
న్నాదోఽగ్నిః కథితాతిసృష్టిరితి సైషా బ్రహ్మణః శ్రోత్రియైః ।
మర్త్యస్సన్నమృతాన్ ససర్జ యదయం దేవాన్ స్వయం శ్రేయసో
యో వేదేత్యతిసృష్టిమేష స పుమానస్యాం ప్రజేశాయతే ॥ 36

వ్యా. అథ భువీతి శేషః యదార్ద్రం ద్రవయుక్తం వస్తు దృశ్యతే తత్సర్వం స హిరణ్యగర్భః రసాద్రేతసః స్వకీయాదసృజత్. "**రేతస ఆప**" ఇతి శ్రుతేః. తచ్చ ప్రజాపతినా సృష్టమార్ద్రం సోమ ఏవ స సోమ ఏవాన్నం చ ద్రవాత్మకత్వేనాప్యాయకత్వాత్. యత్ప్రాణిభిరద్యతే తదేవ సోమ ఇత్యర్థః. అగ్నిరన్నాదః అన్నస్యాత్తా ఉష్ణత్వాద్రూక్షత్వాచ్చ. జఠరాగ్నినా హ్యన్నమద్యతే. తస్మాద్య ఏవాత్తా స ఏవాగ్నిరిత్యర్థః. అగ్నిరపి క్వచిద్ధూయమానస్సోమో భవతి. సోమోఽపి క్వచిదిజ్యమానో భవత్యగ్నిరితి న సోమాగ్న్యో రన్నత్వాత్తృత్వే నియతే. కిన్తర్హి అన్నమేవ సోమోఽత్తైవాగ్నిరితి నియమ్యతే. ఏవమగ్నీషోమాత్మకం సర్వమిదం జగత్. య ఏవం పశ్యతి తస్య నాన్నదోషః కోఽపీతి బోద్ధ్యమ్. అయం ప్రజాపతిః మర్త్యః మరణధర్మా సన్నపి స్వయమమృతా-నమరణధర్మాణ శ్శ్రేయసః ప్రశస్యతరానాత్మన స్సకాశాదపి దేవాన్ససర్జేతి యత్. సైషా బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యాతిసృష్టిరాత్మనోఽ ప్యతిశయా సృష్టిరితి శ్రోత్రియైశ్ఛన్దోవిద్భిః కథితా ఇత్యతిసృష్టిం యో వేద స ఏష పుమాన్ తస్యామతిసృష్ట్యాం ప్రజేశాయతే ప్రజాపతిరివ స్రష్టా భవతీత్యర్థః.

నను సృష్టిర్విసృష్టిరతిసృష్టిశ్చేతి త్రయమత్రోక్తమ్. తత్ర మనుష్యాద్యాపిపీలికాన్తం ద్వన్ద్వజాతం సృష్టిః. దేవా అతిసృష్టిః. విసృష్టిస్తు సృష్ట్యతిసృష్టిభిన్నైవ భవితుమర్హతి. న తు తథోక్తమ్. కిన్తు విసృష్టిర్దేవభేద ఇత్యేవోక్తమితి విసృష్ట్యతిసృష్ట్యోః కో భేద ఇతి చేదుచ్యతే. బ్రాహ్మణాది-వర్ణనియన్తృవహ్నీన్ద్రాదిదేవవిశేషసృష్టిర్విసృష్టిః. అవిశేషేణ దేవసృష్టిరతిసృష్టిరితి వివేకః. విసృష్టిరే-వాతిశయత్వేన హేతునా అతిసృష్టిరిత్యుచ్యతే ఇతి విసృష్ట్యతిసృష్ట్యోరభేద ఏవేతి వా. 36

శ్లో॥ ప్రాగవ్యాకృతమేతదాస సకలం తద్విష్ణునా వ్యాకృతం
నామ్నా చాకృతినాయమేతదభిధశ్చేదంస్వరూపస్త్వితి ।
కోశే ఖడ్గవదగ్నిరిన్ధన ఇవైతస్మిన్ ప్రవిష్టః పుమాన్
సోఽయం దేహ ఇహానఖేభ్య ఇతి నైనం యన్త్యకృత్స్నోహ్యయమ్ ॥37

వ్యా. సర్వం వైదికం జ్ఞానకర్మలక్షణం సాధనం కర్త్రాద్యనేకకారకాపేక్షం ప్రజాపతిత్వ

ఫలావసానం సాధ్యం చేత్యేతావదేవ వ్యాకృతం జగత్సంసార ఇత్యుచ్యతే. అస్యైవాత్ర శ్లోకే ఏతచ్ఛబ్దేన నిర్దేశః. ఏతత్సకలం జగత్ ప్రాక్సృష్టేః పూర్వమవ్యాకృతమాస ఆసీత్. కారణావస్థా ప్రకృతి రీశ్వరోపాధిర్మాయాశక్తిరవ్యాకృతమిత్యుచ్యతే. తచ్చావ్యాకృతమయమేతదభిధః అయమిదం స్వరూపః ఇదం రూపః ఇతి నామ్నా ఆకృతినా రూపేణ చ నామరూపాత్మనేత్యర్థః. విష్ణునా పరమేశ్వరేణ వ్యాకృతమభూదితి శేషః. నామరూపాతిరిక్తజగత్పదార్థాభావాత్తదవ్యాకృతం జగద్రూపేణ పరిణమయామాస పరమేశ్వర ఇత్యర్థః.

న చావ్యాకృతం స్వయమేవ పరిణతమిత్యుచ్యతాం కిం విష్ణునేతి వాచ్యమ్. వ్యాకరణస్య సఙ్కల్పపూర్వకత్వాత్ సఙ్కల్పస్య చ చేతనధర్మత్వాదవ్యాకృతస్య చ జడత్వాదితి. వ్యాకరణస్య సఙ్కల్పపూర్వకత్వం చ "**నామరూపే వ్యాకరవాణీ**"తి శ్రుతిప్రసిద్ధమ్. పరమేశ్వరస్య సఙ్కల్పయితృత్వం చ '**తదైక్షతే**'త్యాది శ్రుతిసిద్ధమ్. నచ '**కామస్సఙ్కల్ప**' ఇతి శ్రుతేస్సంకల్పో నాత్మధర్మ ఇతి వాచ్యమ్. చేతనాభాసవశాదేవ మనసో మాయాయా వా సఙ్కల్పాదిలాభః, న స్వత ఇతి. న చైవం నిర్ధర్మకత్వమాత్మనో న సిద్ధ్యతీతి వాచ్యమ్. మాయావశాదేవాత్మన స్సఙ్కల్పాదిసమ్భవో న స్వత ఇతి. తస్మాన్మాయోపాధికః పరమేశ్వర ఏవ ఆకాశాదిభూతానాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తభౌతికానాం చ కారణమితి స్థితమ్. ఉక్తం చ శ్రుత్యైవ. '**యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి తద్బ్రహ్మే**'తి. హిరణ్యగర్భస్య తు మహాభూతస్రష్టృత్వాభావాన్నేశ్వరత్వమితి బోద్ధ్యమ్.

సః యేనావ్యాకృతం వ్యాకృతం సః అయమాత్మభూతః పుమానీశ్వరః కోశే పిధానే ఖడ్గవత్ ఇన్ధనే అగ్నిరివ చ ఏతస్మిన్బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తే సర్వస్మిన్నపి దేహే జాత్యేకవచనం దేహేష్వి-త్యర్థః. **అనఖేభ్యః** - అభివిధావాఙ్. ప్రవిష్టః. యథా కోశే ఖడ్గ ఏకదేశే వర్తతే ఏవమాత్మా శరీరైకదేశే హృదయగుహాయాం వర్తతే యథా వా వహ్ని ర్దారుషు సర్వావయవావచ్ఛేదేన వర్తతే ఏవమాత్మా దేహే సర్వావయవావచ్ఛేదేన వర్తత ఇతి సామాన్యతో విశేషతశ్చ దేహం సర్వం వ్యాప్యావస్థిత ఆత్మేత్యర్థః.

ఏతేనాణుపరిమాణో జీవ ఇత్యపాస్తమ్. తథాత్వే జీవస్య సర్వశరీరవ్యాప్త్యసమ్భవప్రసఙ్గాత్. ఏవమ్ మధ్యమపరిమాణ ఇత్యప్యపాస్తమ్. తథాసత్యనిత్యత్వాదిప్రసఙ్గాత్. అతః పరిశేషాద్విభురేవ జీవః. న చ పరమేశ్వరస్యాత్ర సర్వదేహవ్యాప్తిరుక్తేతి కథం జీవస్య విభుత్వసిద్ధిరితి వాచ్యమ్. పరమేశ్వరో జీవరూపేణ దేహే ప్రవిష్ట ఇత్యర్థాత్. అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య **నామరూపే వ్యాకరవాణీతి** శ్రుత్యన్తరాత్. దేహే ప్రవిష్టస్య చైతన్యస్యైవేశ్వరస్వరూపస్య జీవత్వాచ్చ. నను పరిపూర్ణస్య చైతన్యస్య కథమ్పునర్దేహే ప్రవేశః. ప్రవేశాత్ప్రాగేవ తత్ర సత్త్వాదసత్త్వే పూర్ణత్వ-వ్యాఘాతాత్. న హి ఘటే ప్రవిష్ట ఆకాశ ఇత్యుచ్యతే. పరిచ్ఛిన్నస్య జలాదేస్తు ప్రవేశ ఉపపద్యతే

ఇతి చేత్సత్యమత ఏవ న ముఖ్యః ప్రవేశ ఇహ వివక్షితః. కిన్తు ప్రవిష్ట ఇవేత్యౌపచారికప్రవేశ ఏవ. స చౌపచారికప్రవేశః దేహే పరమాత్మన ఉపలభ్యమానత్వాదుచ్యతే యస్మాత్సర్వవ్యాప్యయం దేహ ఏవోపలభ్యతే, న పాషాణాదౌ. తస్మాద్దేహే ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యతే. దేహే స్వోపలబ్ధిశ్చాహమితి స్ఫుటైవ. అత ఏవ భాగవతే "**మనీషిణోర్హృది సన్నివేశితం, స్వశక్తిభి ర్నవభిశ్చ త్రివృద్భిః। వహ్నిం యథా దారుషు పాఞ్చదశ్యం, మనీషయా నిష్కర్షన్తీహ గూఢమ్॥**" ఇత్యుక్తం వేదవ్యాసేన. దేహే చ బుద్ధావేవాయముపలభ్యత ఇతి బుద్ధ్యవచ్ఛిన్న ఆత్మేత్యుచ్యతే. న తు దేహేన బుద్ధ్యా వా పరిచ్ఛేదః కశ్చనాస్త్యస్య. పరిచ్ఛిన్నత్వే సతి జాడ్యాద్యాపత్తేర్ఘటాదేరివాస్యాపి. తస్మాదపరిచ్ఛిన్న- స్యైవాత్మనః బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నత్వేన రూపేణ ప్రవేశ ఉపపన్న ఏవ దేహే.

యద్వా పరమాత్మా దేహే ప్రతిబిమ్బరూపేణ ప్రవిష్టః. '**రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూ**' వేత్యాదిశ్రుతేః. అత "**ఏవ చోపమా సూర్యకాదివది**"తి సూత్రాచ్చ. యథా జలే సూర్యః ప్రతిబిమ్బరూపేణ ప్రవిష్టస్తద్వదితి సూత్రార్థః. నను పరిచ్ఛిన్నస్య సాకారస్య చ సూర్యస్య భవతు ప్రతిఫలనం జలే. కథమ్పునరపరిచ్ఛిన్నస్యాత్మనోఽ నాకారస్య ప్రతిఫలనమితి చేన్నాయం దోషః. అపరిచ్ఛిన్నస్యానాకారస్యాప్యాకాశస్య జలే ప్రతిఫలనదర్శనాత్. న చ యత్ర దేశే బిమ్బోఽ స్తి తత్రైవ దేశే కథమ్పునః ప్రతిబిమ్బసద్భావ ఇతి వాచ్యమ్. యత్ర జలే ఆకాశోఽస్తి తత్రైవాకాశప్రతిబిమ్బసమ్భవాత్. న చావకాశరహితే జలే కథమాకాశసత్త్వమవకాశసత్త్వ- మవకాశవాన్హ్యాకాశ ఇతి వాచ్యమ్. జలే అవకాశాభావే సతి పురుషప్రవేశాద్యనుపపత్తేః. నను శూన్యఘటే యథా గగనముపలభ్యతే న తథా జలపూర్ణఘట ఇతి చేజ్జలేన తిరోహితత్వా ద్గగనస్య తత్రానుపలబ్ధిః, న త్వసత్త్వాత్. కార్యే హి కారణం వర్తతే ఘటే మృదివ ఆకాశకార్యం చ జలం వాయ్వాదిద్వారా ఆకాశాదేవ జలస్యోత్పన్నత్వాత్. నన్వేమపి జలప్రదేశే బిమ్బాకాశస్యా- నుపలబ్ధత్వాద్భవతు ప్రతిబిమ్బాకాశః. కథమ్పునశ్చైతన్యవత్యామేవ బుద్ధౌ చైతన్యప్రతిఫలనమితి చేద్యథా విద్యమానస్యాప్యాకాశస్యానుపలబ్ధిస్తథా బుద్ధౌ విద్యమానస్యాప్యాత్మనోఽనుపలబ్ధిరితి కృత్వా అనుపలబ్ధచైతన్యాయాం బుద్ధావాత్మనః ప్రతిఫలన ముపపద్యత ఏవానుపలబ్ధగగనే జలే గగనస్యేవేతి. నను బిమ్బస్య నీరూపత్వేఽ ప్యుపాధే స్సరూపత్వాద్భవతు గగనస్య జలే ప్రతిబిమ్బః. కథమ్పునర్బుద్ధౌ నీరూపాయాం నీరూపస్యాత్మన ఇతి చే న్నైవముపాధేస్స్వచ్ఛత్వమేవ ప్రతిఫలనప్రవృత్తి నిమిత్తం, నత్వాకార ఇతి. కిఞ్చ జడస్యాన్తఃకరణస్య సుఖ్యహం దుఃఖ్యహం మనోమ్యహం నిశ్చినోమ్యహమితి ప్రత్యయా ఉత్పద్యమానా దృశ్యన్తే న చైతదాత్మప్రతిఫలనం వినా సమ్భవతీత్యనయానుపపత్త్యా బుద్ధావాత్మప్రతిఫలనం కల్ప్యత ఇతి న కోఽపి దోషః. '**అన్యథానుపపత్తిశ్చేదస్తి వస్తు ప్రసాధికా, పినష్ట్యదృష్టిం వైమత్యం సైవ సర్వబలాధికే**' తి వచనాత్. న చైవం బుద్ధిస్స్వతశ్చేతనైవేతి కల్ప్యతామితి వాచ్యమ్. "**నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టృ**" ఇత్యాది శ్రుతేరాత్మన ఏకస్యైవ ద్రష్టృత్వేన చేతనత్వాత్. బుద్ధ్యాదీనాం క్షేత్రత్వేన జ్ఞేయత్వాదచేతనత్వమేవేతి.

న చైవం జీవద్దేహస్య కథం చేతనత్వవ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్. బుద్ధౌ ప్రతిఫలిత ఏవాత్మా దేహేన్ద్రియాదిష్వపి ప్రతిఫలిత ఇతి జీవద్దేహస్య చేతనప్రతిబిమ్బవత్త్వేన చేతనత్వవ్యవహారః. యద్యపి సర్వత్ర బిమ్బచైతన్యమస్తి, ప్రతిబిమ్బచైతన్యన్తు న సర్వత్రాస్తి, కిన్తు బుద్ధిమత్యేవ వస్తుని, బుద్ధేరేవాత్మప్రతిబిమ్బగ్రహణసమర్థత్వాత్స్వచ్ఛత్వేన దేహేన్ద్రియాదికన్తు బుద్ధిద్వారాఽత్మప్రతిఫలనం గృహ్ణాతి నతు స్వత ఇతి. తస్మాత్ప్రతిబిమ్బరూపేణ యుజ్యత ఏవ పరమాత్మనః ప్రవేశో దేహే. అథవా కార్యకరణసంఘాతే దేహే అనాత్మని ఆత్మనః ఆత్మని చ తస్య విద్యతేఽధ్యాసః. అహం పశ్యామీత్యాదివ్యవహారస్యాధ్యాసం వినాఽనుపపత్తేః. అధ్యాసో నామాతస్మిం స్తద్బుద్ధిః. అస్యాధ్యాసస్య హేతురనాదిర్మాయైవ. తథా చాత్మదేహయోః పరస్పరాధ్యాసనసత్త్వాదాత్మా దేహే ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యతే. దేహమభివ్యాప్య స్థితస్యాత్మనో దేహే యోఽహం మమేత్యధ్యాసస్స ఏవాత్మనో దేహే ప్రవేశ ఇత్యుచ్యత ఇతి భావః. అధ్యస్తత్వేన రూపేణ దేహే ప్రవిష్ట ఆత్మేతి ఫలితార్థః. పాషాణాదావచేతనే తు నైవమాత్మా ప్రవిష్టః. పాషాణాదావాత్మనోఽహమిత్యధ్యాసాభావాత్. అధ్యాసకల్పితో హి ప్రవేశః.

వస్తుతస్తు నాత్ర ప్రవేశప్రతిబిమ్బాదిశ్రుతీనాం స్వార్థే తాత్పర్యం, కిన్తు జీవేశ్వరా భేదే ఏవ. తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుత్యన్తరసంవాదాత్. తథా చ పరమాత్మైవ మాయయా జీవభావమాపన్నస్సన్ దేహే వర్తత ఇతి తదర్థః. "**భగవానేక ఏవైష సర్వక్షేత్రేష్వవస్థిత**" ఇతి భాగవతాత్, "**క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత**" ఇతి గీతావచనాత్, ఏకో దేవ ఇతి మన్త్రవర్ణాచ్చ. న చానేకజీవానాం కథమేకేశ్వరాభేద ఇతి వాచ్యమనేకఘటాకాశానామేకమహాకాశాభేదదర్శనాదనేకజలసూర్యాణామేకసూర్యాభేదదర్శనాచ్చ. వస్తుతస్త్వౌపాధిక ఏవ జీవభేదో న తాత్త్విక ఇత్యేక ఏవ జీవ ఇతి తస్యేశ్వరాభేద ఉచిత ఏవ. న చైకజీవవాదే సుఖ దుఃఖాదిసాఙ్కర్యమితి వాచ్యమన్తః కరణోపాధిభేదేన సాఙ్కర్యనిరాసాత్.

నను యద్యేవం జీవేశ్వరాభేదః తర్హి సంసార్యభావప్రసఙ్గః ఈశ్వరాభావప్రసఙ్గో వా ప్రాప్నోతి. తచ్చోభయమనిష్టం శాస్త్రానర్థక్యాదిప్రసఙ్గాత్ప్రత్యక్షాదివిరోధాచ్చ. ప్రత్యక్షేణ హ్యుపలభ్యతే సంసార ఇతి చేదుచ్యతే. యేన సంసార ఉపలభ్యతే న తస్య ధర్మస్సంసారః. యథా ఘటద్రష్టుర్న ఘటో ధర్మః. ఆత్మనా చ సంసార ఉపలభ్యత ఇతి నాత్మధర్మస్సంసారః. కిన్తు అనాత్మధర్మ ఏవ. తత్ర జన్మజరామరణాదిలక్షణస్సంసారో దేహస్య, క్షుత్పిపాసాలక్షణః ప్రాణస్య, శోకమోహాదిలక్షణోఽన్తఃకరణస్యేతి సంసార్యనాత్మైవ. న చైవం ఘటస్యాపి సంసారస్యాదితి వాచ్యమ్. సాభాసస్యానాత్మనస్సంసార ఇతి వివక్షితత్వాత్. ద్రష్టాయమాత్మైవేశ్వర ఇతి న సంసార్యభావప్రసఙ్గో నాపీశ్వరాభావప్రసఙ్గః. అయం చానాత్మధర్మస్సంసార ఆత్మన్యధ్యస్త ఇతి తదధ్యాసనివృత్త్యర్థం శాస్త్రమావశ్యకమితి శాస్త్రానర్థక్యదోషోఽపి నాస్తి.

నను తేజస్తమసోరివ పరస్పరమత్యన్తవిలక్షణయోరాత్మానాత్మనోః కథమధ్యాసః. రజ్జుసర్పయోస్తు పరస్పరసాదృశ్యాద్భవత్వధ్యాస ఇతి చేత్పృచ్ఛ మాయాం తదధ్యాసవిధాయినీమ్. ఘటః కథం జాత ఇతి ఘటకర్తా కులాలో హి ప్రష్టవ్యః. నను మాయయా కృతస్తయోరధ్యాస ఇత్యేతావన్మాత్రేణ కథన్తద్విశ్వసిమః. విచారాసహత్వాదితి చేన్నైవమ్. అనుభవసిద్ధేఽర్థే కథ మవిశ్వాసః. న హి దృష్టేఽనుపపత్తిరితి హి న్యాయః. అనుభవశ్చ సుఖ్యహం దుఃఖ్యహం కాణోఽహం బధిరోఽహం మనుష్యోఽహం స్థూలోఽహం జాతోఽహం వృద్ధోఽహం క్షీణోఽహమిత్యేవం సార్వలౌకికః. ఆత్మానాత్మనోరన్యోన్యతాదాత్మ్యాధ్యాసం వినా తు నాయమనుభవో భవితుమర్హతి. అహం ప్రత్యయవిషయస్యాత్మనస్సుఖాదిరహితత్వాదనాత్మనో మన ఆదేరహం-ప్రత్యయవిషయత్వాయోగా చ్చ. కథం సుఖిత్వాదేరహం త్వస్య చ సామానాధికరణ్యమ్. అధ్యాసాత్తు అయో దహతీతివదుపపద్యతే. దగ్ధృత్వాశ్రయవహ్ని తాదాత్మ్యాధ్యాసేనాయఃపిణ్డస్య దగ్ధృత్వవ్యవహార ఇతి. తస్మాద్విచారా సహోఽప్యయమాత్మానాత్మాధ్యాసోఽనుభవబలాదవశ్యమభ్యుపేయః, యథా సూర్యోదయాదికమ్. ఏవం విచారాసహత్వేన మిథ్యాత్వాదేవాస్యాధ్యాసస్య శాస్త్రార్థవిచారా న్నివృత్తిః. నచ ప్రత్యక్షసిద్ధస్యాధ్యాసతత్కార్యాదేః కథం మిథ్యాత్వమితి వాచ్యమ్. విచారాసహత్వస్య జ్ఞాననివర్త్యత్వస్య వా మిథ్యాత్వప్రయోజకత్వాత్ప్రత్యక్షత్వస్య భ్రమప్రమోభయసాధారణత్వేన మిథ్యాత్వాప్రతిబన్ధకత్వాచ్చ. ప్రత్యక్షప్రమావిషయం హి వస్తు మిథ్యేతి వక్తుం న శక్యతే. తచ్చ బ్రహ్మైకమేవ. '**యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ**'తి శ్రుతేః. అనధిగతా బాధితార్థవిషయజ్ఞానత్వస్య ప్రమాత్వాత్ప్రపఞ్చస్య బాధితార్థత్వాచ్చ. న హి త్రికాలాబాధ్యత్వమస్తి ప్రపఞ్చే. న చ సద్రూపేణ ప్రపఞ్చః కాలత్రయేఽప్యస్తే వేతి వాచ్యమ్. న వయం సద్రూపస్య మిథ్యాత్వం బ్రూమః. కిన్తు ప్రపఞ్చరూపస్యైవ. న హి ప్రపఞ్చః ప్రపఞ్చాత్మనా ప్రళయే వర్తతే. తస్మాత్ప్రపఞ్చః తత్కారణ-మధ్యాసస్తత్కారణం మాయా చేత్యేతత్సర్వం మిథ్యైవ. ఆత్మైక ఏవ సత్యః "**తత్సత్యమతోఽన్యదార్త**" మితి శ్రుతేః. అయం చ ప్రపఞ్చస్సర్వ ఆత్మని కల్పిత ఇత్యాత్మసాక్షాత్కారేణ నివర్త్యతే. స చ శ్రవణాద్యధీన ఇతి శాస్త్రమావశ్యకమేవ. ఏకస్యాప్యాత్మన ఉపాధిభేదేన నానాత్వా ద్బన్ధముక్త్యాది-వ్యవస్థోపపత్తిరితి సర్వమనవద్యమితీశ్వర ఏవ జీవః. న త్వీశ్వరాదర్థాన్తర మిత్యభిప్రాయేణ పరమాత్మా దేహే ప్రవిష్ట ఇత్యుక్తమ్. నను యది ప్రవేశస్యానుపపత్తిః తర్హ్యేవం కల్ప్యేత. న త్వనుపపత్తిరస్తి. కోశే ఖడ్గవదితి దృష్టాన్తానురోధాన్ముఖే హస్త ఇవ దేహే ప్రవిష్టః పరమాత్మేతి సువచత్వాదితి చేన్నైవం వాదీః. నిరవయవత్వాత్పరమాత్మనః. అన్యథా సావయవత్వే ఘటాదివద-నిత్యత్వాదిప్రసఙ్గాత్. నను న యుక్తో జీవేశ్వరయోరభేదః అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య జీవత్వాన్మాయావచ్ఛిన్నచైతన్యస్యేశ్వరత్వాచ్చేతి చేన్నైవమ్. యదేవ మాయావచ్ఛిన్నం తదేవాన్త-కరణావచ్ఛిన్నం, యథా యదేవ బ్రహ్మాణ్డావచ్ఛిన్నం మహాకాశం తదేవ ఘటావచ్ఛిన్నం చేతి. యద్వా ఉపాధ్యోరన్తఃకరణయో ర్భేదేఽ ప్యుపహితం చైతన్యమేకమేవ. అత ఏవ తత్త్వమసీత్యాదౌ

జహదజహల్లక్షణా స్వీకృతా. న చైవమవచ్ఛేదవాదే జీవేశ్వరాభేదేఽపి ప్రతిబిమ్బవాదే స నాస్తీతి వాచ్యమ్. బిమ్బాదనన్యత్వాత్ప్రతిబిమ్బస్య. కౌన్తేయస్య రాధేయత్వమివ మాయయా ఈశ్వరస్య జీవత్వమితి మతే తు న తయోరభేదే కాఽపి విప్రతిపత్తిః. నను యది జీవేశ్వరౌ ద్వౌస్త స్తర్హి తయోరభేదాయోగః. యది ద్వౌ న స్తః తర్హి కయోస్త్వ యోచ్యతేఽద్వైతమితి చేన్నైష దోషః. అవిద్యాదశాయాం భేదేన ప్రతీయమానయోర్జీవేశ్వరయోర్విద్యాదశాయామద్వైతముచ్యత ఇతి. యథా తైమిరికావస్థాయాం దృశ్యమానస్య చన్ద్రద్వయస్య నిర్మలత్వావస్థాయామేక ఏవ చన్ద్ర ఇత్యేకత్వముచ్యతే తద్వత్. అవిద్యాదశాయాన్తు జీవేశ్వరయోర్హస్తిమశకయోరివాస్తి మహాన్ భేదః. కిఞ్చిద్జ్ఞత్వసర్వజ్ఞత్వాది లక్షణః. తస్మాద్భ్రాన్త్యా భేదే ప్రతీయమానేఽపి వస్తుత ఈశ్వర ఏవ జీవః. నచ కథమీశ్వరస్యైవ జీవత్వం సంసారిత్వలక్షణమితి శఙ్క్యమ్. '**సేయమ్భగవతో మాయే**' తి భాగవతాత్. మాయాయాం హి సర్వం సమ్భవతి. మాయయా అనాత్మతాదాత్మ్యా-ధ్యాసవశాత్సంసారీవ భాసమానోఽప్యయం జీవః వస్తుతోఽసంసారీశ్వర ఏవ యథా భ్రాన్త్యా సర్పవదవభాసమానోఽపి గుణో వస్తుతో గుణ ఏవ తద్వదితి జీవో వస్తుత ఈశ్వర ఏవ. ఈశ్వరస్తు మాయయా జీవ ఇతి సంక్షేపః.

ఏనం దేహే ప్రవిష్టమాత్మానం సర్వే ఇతి శేషః. న యన్తి నోపలభన్తే. తత్ర హేతు మాహ – అకృత్స్న ఇతి. హి యస్మాదసావాత్మా అకృత్స్నః తస్మాదితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః.

సర్వోఽపి జనః పశ్యామ్యహం శృణోమ్యహమితి దర్శనాదిక్రియావిశిష్టమేవాత్మానం పశ్యతి. నతు కేవలం సచ్చిదానన్దలక్షణం బ్రహ్మ పరిపూర్ణమ్. దర్శనాదిక్రియావిశిష్ట ఆత్మా తు న పరిపూర్ణః కిన్త్వకృత్స్నో సమస్త ఏవ. తత్తద్దేహేన్ద్రియాదితాదాత్మ్యాభిమానాత్. ఏవమకృత్స్నాత్మదర్శీ సర్వో జనః ఆత్మదర్శీ న భవత్యేవ అయథాభూతాత్మదర్శిత్వాత్. యథా ద్విచన్ద్రదర్శీ చన్ద్రదర్శీ న భవతి తద్వత్. తస్మాచ్ఛాస్త్రాచార్యోపదేశశమదమాది సమ్పత్తిరహితః కోఽపి పురుషః కేవలాత్మానం న పశ్యత్యేవ. ఉక్తం చ భగవతా "**ఉత్క్రామన్తం స్థితం వాపి, భుఞ్జానం వా గుణాన్వితమ్ । విమూఢా నానుపశ్యన్తి, పశ్యన్తి జ్ఞానచక్షుషః॥ యతన్తో యోగినశ్చైనం, పశ్యన్త్యాత్మన్యవ-స్థితమ్ । యతన్తోఽప్యకృతాత్మానో, నైనం పశ్యన్త్యచేతసః॥ సమం సర్వేషు భూతేషు, తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమ్ । వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం, యః పశ్యతి సపశ్యతీ॥**" త్యేవమాది గీతాసు ఇతి భావః. నను అకృత్స్నో హి స ఇతి జీవస్యాపరిపూర్ణత్వం శ్రుత్యా కణ్ఠత ఏవోక్తమితి జీవో న విభురితి చేన్నైవమ్. యః ప్రాణనాదిక్రియావిశిష్ట స్స ఏవాకృత్స్నః. నతు కేవల ఆత్మేత్యుక్తత్వాత్. పూర్ణో హి కేవలాత్మా "**అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థిత**" ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః "**యేన సర్వమిదం తత**" మితి గీతావచనాచ్చ. న చేశ్వర ఏవ పూర్ణో న జీవ ఇతివాచ్యమ్. జీవేశ్వరభేద-వాదస్య నిర్మూలితత్వాత్. న చ ప్రాణనాదివిశిష్ట ఏవ జీవో న తు కేవల ఇతి వాచ్యమ్. జీవే విశిష్టత్వస్యాధ్యాసికత్వేనాఽవస్తుత్వాత్. అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసవశాదేవ హి జీవస్య విశిష్టత్వ-

సమ్భవః న తు స్వతః. తస్మాత్కేవల ఏవ జీవః భ్రాన్త్యా తు తస్య విశిష్టత్వం సంసారిత్వ మిత్యనవద్యమ్. 37

శ్లో॥ ప్రాణన్ ప్రాణ ఇతీరయన్ భవతి వాక్పశ్యన్ స చక్షుస్తథా
శృణ్వన్ శ్రోత్రమివామనన్నితి మనః కర్మాభిధా అస్య తాః ।
ప్రాణాద్యన్యతమం విచిన్తయతి యస్త్వాత్మేతి వేదైష నాఽ
కృత్స్నో హ్యన్యతమో భవత్యసకలాత్మజ్ఞో న చైవాత్మవిత్ ॥ 38

వ్యా. స దేహే ప్రవిష్ట ఆత్మా ప్రాణన్ ప్రాణనక్రియాం కుర్వన్ ప్రాణ ఇతి ఖ్యాత ఇతి శేషః, భవతి. ఈరయన్ వదనక్రియాం కుర్వన్ వాగ్భవతి. పశ్యన్దర్శనక్రియాం కుర్వన్ చక్షు ర్భవతి. తథా శృణ్వన్ శ్రవణక్రియాం కుర్వన్ శ్రోత్రమ్భవతి. ఆమనన్ మననక్రియాం కుర్వన్ మనో భవతి. ఇతి శబ్దాత్ప్రాణనాదిక్రియాకర్తృత్వం ప్రాణాదినామభాక్త్వఞ్చేత్యుభయమప్యాత్మనోఽ క్రియస్య నామరూపరహితస్య మిథ్యైవేతి గమ్యతే. అస్యాత్మనః తాః ప్రాణాద్యభిధాః కర్మాభిధాః కర్మజనితనామాని. ప్రాణనాదికర్మప్రయుక్తత్వాత్ప్రాణాదినామ్నామిత్యర్థః. అనేన న వస్తుమాత్ర-విషయాణీతి గమ్యతే. యస్తు ప్రాణాద్యన్యతమమాత్మేతి విచిన్తయత్యుపాస్తే ప్రాణ ఏక ఏవాత్మా, చక్షురేకమేవాత్మా, ఇత్యేవముపాస్త ఇత్యర్థః. ఏష ఉపాసకః న వేద మూఢ ఏవేత్యర్థః. హి యస్మాదన్యతమః ప్రాణాదిరాత్మా అకృత్స్నోఽసమస్తో భవతి. అసకలాత్మజ్ఞః అకృత్స్నాత్మవిత్. ఆత్మవిత్ నైవ భవతి అయథార్థాత్మవిత్త్వాదితి భావః.

పూర్వస్మిన్ శ్లోకే ఆత్మనః కేవలత్వేన క్రియావిశిష్టాత్మవిదాత్మవిన్న భవతీత్యుక్తమిహ తు ఆత్మనస్సర్వక్రియావిశిష్టత్వేనైకైకక్రియావిశిష్ట ఆత్మా న భవతీతి కృత్వా ఏకైకక్రియావిశిష్టాత్మ-విదాత్మవిన్న భవతీత్యుచ్యతే. న చ వ్యాఘాతః. వస్తుత ఆత్మనః కేవలత్వాద్వ్యవహారతస్సర్వక్రియా-విశిష్టత్వాచ్చ సర్వక్రియావిశిష్ట ఆత్మేతి జ్ఞానం వ్యవహారతః ప్రమాణం కేవల ఆత్మేతి జ్ఞానన్తు పరమార్థత ఇతి కృత్వా వ్యావహారికాత్మతత్త్వజ్ఞానశూన్యా అతీవ మూఢా ఇహోక్తాః. పారమార్థికాత్మ-తత్త్వజ్ఞానశూన్యాస్తు మూఢాః పూర్వశ్లోకే ప్రోక్తాః తస్మాత్ సర్వక్రియావిశిష్టాత్మవిద్వ్యవహారత ఆత్మవిదేవ. పరమార్థతోఽనాత్మవిదపీతి న విరోధః.

అయమ్భావః. ఏక ఏవాత్మా దేహమభివ్యాప్య స్థితస్సన్ జ్ఞానేన్ద్రియకర్మేన్ద్రియప్రాణ-మనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసవశాత్ పశ్యామి శృణోమి జిఘ్రామి స్పృశామి స్వాదయామి గచ్ఛామి గృహ్ణామి వదామి విసృజామి యభామి ప్రాణిమి మనోమీతి సర్వక్రియాశ్రయత్వం ప్రపద్యతే. ప్రాణాదిశబ్ద-వాచ్యశ్చ భవతి. యద్యపి చక్షురాదయ ఏవ దర్శనాదిక్రియాకర్తార స్తథాప్యధ్యాసాదాత్మనః కర్తృత్వముపపద్యతే. యద్వా దర్శనాదిక్రియాసు చక్షురాదయః కరణాన్యేవ ఆత్మైక ఏవ కర్తేతి చక్షుషా పశ్యన్నాత్మా చక్షురిత్యుచ్యతే. శ్రోత్రేణ శృణ్వన్నాత్మా శ్రోత్రమిత్యుచ్యతే. వాచా వద న్నాత్మా

వాగిత్యుచ్యతే. ప్రాణేనోచ్ఛ్వసన్నాత్మా ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే, ఇతి బోద్ధ్యమ్. ఇదం చ కర్తృత్వ మాత్మన ఆధ్యాసికమేవ. అసఙ్గస్యాక్రియస్యాత్మనశ్చక్షురాదిసమ్బన్ధాయోగాద్దర్శనాదిక్రియాఽయోగాచ్చ. ఏవం సతి చక్షురేవాత్మా, శ్రోత్రమేవాత్మా, ప్రాణ ఏవాత్మా, మన ఏవాత్మా, వాగేవాత్మేత్యేవం యే ప్రతిపద్యన్తే తే మూఢా ఏవ. అహంశబ్దవాచ్య ఆత్మా యది చక్షురేవ స్యాత్తర్హి శ్రోతానాత్మైవేతి యోఽహం ఘట మద్రాక్షం సోఽహం శబ్దం శృణోమీత్యనుసన్ధానాభావప్రసఙ్గాత్. తస్మాత్సర్వక్రియాశ్రయ ఏక ఏవాత్మేతి ప్రతిపత్తవ్యమ్. విదుషా తావత్. అక్రియే ఆత్మని క్రియాశ్రయత్వాయోగాదియఞ్చ ప్రతిపత్తిరధ్యాసమూలా హాతవ్యైవ. కిన్తు ఏక ఏవాత్మాఽద్వితీయో నిష్కలో నిష్క్రియః పరిపూర్ణ ఇతి ప్రతిపత్తవ్యం విదుషా. య ఏవం ప్రతిపద్యతే స ఏవాత్మవిత్. యథాభూతాత్మవిత్త్వాదితి. తస్మాత్ప్రాణాద్యన్యతమాత్మాభిమానీ సక్రియాత్మాభిమానీ చేత్యుభావపి వస్తుత ఆత్మజ్ఞానశూన్యావేవేతి సంక్షేపః. 38

శ్లో॥ హృత్ప్రాణేన్ద్రియనామకోపధివశాద్ధ్యానాననాలోకన-
ప్రష్ఠం కర్మచయం విభాతి విదధద్వాఽత్మేత్యుపాసీత నా ।
తోయార్కప్రతిబిమ్బసఞ్చయ ఇవాదిత్యే విశేషాస్సమే
ప్రాణాద్యాః ప్రతియాన్త్యభేదమిహ యద్విధ్వస్తవిశ్వోపధౌ ॥ 39

వ్యా. నా మనుష్యః శమదమాదిసాధనసమ్పన్నోఽధికారీత్యర్థః. హృత్ప్రాణేన్ద్రియనామకానా ముపధీనాముపాధీనాం వశాద్ధేతోః ధ్యానం చిన్తనమననం ప్రాణనమవలోకనం దర్శనం ఆదిపదాద్గమనవదనాదికం గృహ్యతే. కర్మచయం విదధద్వా కుర్వన్నివ ఆత్మా విభాతి ఇత్యుపాసీత విద్యాత్. చిన్తయేదితి వా. '**ధ్యాయతీవ వేలయతీవేతి**' శ్రుతేరితి భావః. నను ఆత్మన ఔపాధికమేవ కర్మేతి కిం స్వాభావికం కిమితి న స్యాదత ఆహ - తోయేతి. తోయే అర్కప్రతిబిమ్బానాం సఞ్చయః ఆదిత్యే ఇవ విధ్వస్తవిశ్వోపధౌ నిరస్తసర్వోపాధికే ఇహాస్మిన్నాత్మని యద్యస్మాత్ ప్రాణాద్యాస్తు మే సర్వే విశేషా అభేదమ్ప్రతియాన్తి తస్మా దితి పూర్వేణాన్వయః. ప్రాణాద్యుపాధి విశేషా స్తత్కృతప్రాణనాదిక్రియావిశేషాః ప్రాణాదినామవిశేషాశ్చేత్యేతత్సర్వం నిరుపాధికే ఆత్మని మాయయా కల్పితమితి నాత్మనః స్వాభావికం కర్మ నాపి స్వాభావికే నామరూపే ఇతి భావః. తోయార్కదృష్టాన్తాత్. ఏకస్యాపి సూర్యస్య యథా తోయోపాధివశాద్బిమ్బప్రతిబిమ్బభేదః తదుపాధినాశే చ పునరేకత్వమేవం మాయావశాదాత్మనస్సవిశేషత్వం, మాయాయా జ్ఞానేన నాశే తు నిర్విశేష ఏక ఏవాత్మేతి ప్రతీయతే. 39

శ్లో॥ సర్వేషామయమేక ఏవ పురుషో జ్ఞాతవ్య ఆత్మాఽమునా
విజ్ఞాతేన సమస్తమేవ హి భవేద్ జ్ఞానం విజిజ్ఞాసునా ।
నష్టం యాతి పశుం యథా పదవశాల్లోకస్తథా బుద్ధిమా-
నాత్మానం యది యాతి తర్హి సకలం సమ్ప్రాప్తవానేవ సః ॥ 40

వ్యా. సర్వేషామాత్మా వ్యక్తప్ర్యుత్ర్పాణేన్ద్రియదేహానాం పృథివ్యాది భూతానాఞ్చ పదార్థానా-మ్మధ్యే అయమేక ఏవ పురుషః పూర్ణ ఆత్మా జ్ఞాతవ్యః. హి యస్మాత్ అమునా ఆత్మనా విజ్ఞాతేన సతా విజిజ్ఞాసునా సర్వం విశేషేణ జ్ఞాతుమిచ్ఛునా సమస్తం విజ్ఞాతం భవేదేవ. మృద్జ్ఞానేన మృణ్మయఘటాదిసర్వకార్యజ్ఞానమివాత్మజ్ఞానేనాత్మకార్యసర్వజగద్జ్ఞానం భవతీత్యర్థః. యథా లోకః పదవశాత్పాదచిహ్నవశాన్నష్టం పశుం పునర్యాతి లభతే క్వచిన్మార్గే స్వపశుపాదన్యాసచిహ్నం దృష్ట్వా అనేన మార్గేణైవ మమ పశుర్గత ఇతి నిశ్చిత్య తేనైవ మార్గేణ స్వయం గత్వా నష్టం స్వపశుం యథా పశుపాలః పునరాప్నోతీత్యర్థః, తథా బుద్ధిమాన్శుద్ధచిత్తః పణ్డితః ఆత్మానం పరోక్షకల్పం శాస్త్రాచార్యోపదేశాదినా ప్రత్యక్షేణ యాతి ప్రాప్నోతి పశ్యతీతి యావత్ - నిత్యాప్తస్యాత్మనః పునర్లాభాయోగాదితి భావః యది తర్హి స ఆత్మవిత్ సకలం సమ్ప్రాప్తవానేవ సర్వస్యాప్యాత్మత్వేనాత్మప్రాప్త్యైవ సర్వప్రాప్తిసమ్భవాదితి భావః. 40

శ్లో॥ ప్రేయా నేష కలత్రపుత్రధనపశ్వాదేస్సమస్తాదయం
యస్మా దాన్తర ఏవ నాస్య తు పరః ప్రేయాన్యతో దుఃఖకృత్ ।
ఆత్మానం పరిచిన్తయేత్ప్రియతమం విద్వానుపాస్తే తు యః
స్వాత్మానం ప్రియమస్య నైవ భవతి క్వాపి ప్రియం నశ్వరమ్ ॥ 41

వ్యా. ఏష ఆత్మా కలత్రపుత్రధనపశ్వాదేస్సమస్తాత్సర్వస్మాదపి ప్రేయాన్ప్రియతమః. ఆదిపదాద్దేహేన్ద్రియాదిగ్రహణమ్. ప్రియతమత్వే హేతుమాహ. అయమితి. యస్మాదయమాత్మా సమస్తాదాన్తరః దేహాద్యపేక్షయా తు ఆత్మాయమాన్తరః ఆత్మాపేక్షయా తు న కిమప్యాన్తరమస్తీతి సర్వస్మాదప్యాత్మైవాన్తరః. ఆత్మన ఆత్మా హి సన్నికృష్టః. అస్యాత్మనస్తు పరోఽ నాత్మా పుత్రాదిః ప్రేయాన్న భవతి. కుతః. యతో దుఃఖకృత్ దుఃఖం కరోత్యాత్మనోఽనాత్మా పుత్రవిత్తధనాదిః నాశాదినా. "**అర్థానా మార్జనే దుఃఖం తథైవ పరిపాలనే, నాశే దుఃఖం వ్యయే దుంఃఖం దిగర్థాన్ క్లేశకారిణ**" ఇతి వచనాత్సర్వేఽపి విషయా అనాత్మనః క్లేశకరా ఏవ న తు ప్రీతికరా ఇతి నైవ ప్రియాః. ఆత్మనోఽతిశయేన ప్రియ ఇత్యభిమతోఽపి పుత్రః మృతస్స న్నతీవ దుఃఖమేవ విధత్తే. న తు ప్రీతిమ్. తస్మాదాత్మానం విహాయాన్యమనాత్మానం ప్రియం య ఉపాస్తే స దుఃఖమేవ భజతే. యస్మాదేవం తస్మాత్ సర్వమనాత్మానం విహాయ విద్వాన్ ప్రియతమ మాత్మానమేవ పరిచిన్తయేదుపాసీత. య ఏవం స్వాత్మానం ప్రియముపాస్తే తస్యాస్య విదుషః క్వాపి కస్యాంచి-దవస్థాయామపి నశ్వరం వస్తు ప్రియం నైవ భవతి. ఆత్మభిన్నే సర్వస్మిన్వస్తున్యప్యస్య అప్రియత్వ-నిశ్చయాదితి భావః. యద్వా ప్రియమాత్మవస్తు నశ్వరం నైవ భవతి నిత్యత్వాదాత్మాన ఇతి భావః. అథవా ప్రియం ప్రియభూతం పుత్రాదివస్తు నశ్వరం నైవ భవతి. యథా అనాత్మా-ప్రియవాదినః పుత్రాదిర్దుఃఖకృత్తథా ఆత్మప్రియవాదినః పుత్రాదిర్దుఃఖకృన్న భవతీత్యర్థః. ఆత్మవిదః పితు ర్జీవతస్సతః న తత్పుత్రాదిర్మ్రియత ఇతి యావత్. వస్తుతస్తు నిత్యానువాద మాత్రమేవైతత్.

ఆత్మవిదః ప్రియస్యాప్రియస్య వాన్యస్యాత్మవ్యతిరేకేణ వస్తునోఽభావాత్. ప్రియస్యాప్యాత్మసుఖస్య విషయసుఖవ న్నాశ స్స్యాత్సుఖత్వాదిత్యాశఙ్కితే తన్నిరాసార్థమనువాదమాత్రమేతదాత్మవిదః ప్రియమాత్మసుఖం నశ్వరం నైవ భవతీతి వచనమిత్యర్థః. 41

శ్లో॥ యద్విద్యావిభవాద్వయం చ నిఖిలం స్యామేతి మర్త్యా విదుః
కిం తద్బ్రహ్మ వివేద యేన సకలం బ్రహ్మేభవచ్చేతి చేత్ ।
బ్రహ్మైవాగ్ర ఇదం బభూవ బుబుధే బ్రహ్మోహమస్మీతి త-
త్స్వాత్మానం స్వయమేవ సర్వమభవత్తస్మాత్పరం బ్రహ్మ తత్ ॥ 42

వ్యా. **మర్త్యా** మనుష్యాః. తేషామేవాత్ర విశేషతోఽధికారాత్ **యద్విద్యావిభవాత్** యస్య బ్రహ్మణో విద్యాయా విభవాత్సామర్థ్యాద్ధేతోః. వయం నిఖిలం సర్వం **స్యామ** చ భవిష్యామ ఏవేతి విదుః మన్యన్తే తద్బ్రహ్మ కిం **వివేద** అవేత్. యేన విజ్ఞానేన బ్రహ్మ చ తద్బ్రహ్మైవ సకల మభవత్, ఇతి శఙ్క్యతే చేత్. ఉచ్యతే ఇతి శేషః. ఇదం శరీరే ఉపలభ్యమానం చైతన్యమగ్రే "**తత్త్వమసీ**"తి గురూపదేశాత్ప్రాగపి బ్రహ్మైవ బభూవ పరబ్రహ్మైవాసీత్. పరబ్రహ్మణ ఏవేహ దేహే ప్రవిష్టత్వాదితి భావః. తద్యదిహ శరీరే ప్రవిష్టం బ్రహ్మ తత్. తత్త్వమసీతి గురూపదేశాదితి శేషః. స్వాత్మానమహం బ్రహ్మాస్మీతి బుబుధే జ్ఞాతవత్. తస్మాద్ జ్ఞానాదేవ తత్ స్వయం పరం బ్రహ్మాభవత్. సర్వఞ్చాభవత్. అస్మిన్ దేహే వర్తమానస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మభూతస్య అవిద్యయా అబ్రహ్మత్వ మసర్వాత్మత్వఞ్చేతి యత్ప్రాప్తం గగనస్యేవ నైల్యం, తదుభయమహం బ్రహ్మాస్మీతి విద్యయా అవిద్యాయాం నాశితాయాం సత్యాం స్వయమేవ నష్టమిత్యర్థః బ్రహ్మణ్య విద్యయా ప్రసఞ్జితయోరబ్రహ్మత్వాసర్వత్వయోర్నివృత్తిరేవ బ్రహ్మవిద్యయాక్రియతే. న తు బ్రహ్మత్వసర్వతేప్రాప్యతే. తయోర్నిత్యసిద్ధత్వాదిత్యభిప్రాయః. ఏతేన కిం తద్బ్రహ్మ వివేద యేన సకలం బ్రహ్మ భవచ్చేతి ప్రశ్నోదత్తోత్తరః. యస్మాదేవం బ్రహ్మాహమస్మీతి జ్ఞానాద్బ్రహ్మ సర్వ మభవత్తస్మాద్బ్రహ్మజ్ఞానాద్వయం సర్వం భవిష్యామ ఇతి మనుష్యాణాం మతిర్యుక్తైవ. మనుష్యశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసమాపన్నస్య బ్రహ్మణ ఏవ మనుష్యత్వాత్తస్య చ బ్రహ్మణస్సర్వత్వాత్. సర్వత్వఞ్చ సర్వాత్మత్వమపరిచ్ఛిన్నత్వమితి యావత్. పరిచ్ఛిన్నస్య సర్వాత్మత్వాయోగాత్. అస్య చ సర్వభావలక్షణస్య మోక్షస్య స్వాభావికత్వాన్న సాధ్యత్వప్రయుక్తానిత్యత్వదోషః. నను బ్రహ్మజ్ఞానా-దస్మాకం సర్వభావో భవిష్యతీతి మనుష్యా మన్యన్తే ఇత్యుక్తమ్. తచ్చ సర్వభావార్థం మనుష్యై-ర్జిజ్ఞాసితం బ్రహ్మ విధ్వస్తర్వోపాధికమేవేతి కృత్వా కథముచ్యతే తద్బ్రహ్మ, విజ్ఞానా త్సర్వమభవదితీతి చేదుచ్యతే. యద్బ్రహ్మ వస్తుతో నిరుపాధికత్వేనాపరిచ్ఛిన్నమప్యవిద్యయా పరిచ్ఛిన్నమివ ప్రతీయమాసం సత్పునర్విజ్ఞానాత్సర్వమభవత్తదేవ బ్రహ్మ మనుష్యైర్జిజ్ఞాసితం మోక్షాయేతి. న చ నిరుపాధికం బ్రహ్మైవ జిజ్ఞాసితమిత్యుచ్యతాం కోఽయం వక్రః పన్థా ఇతి వాచ్యమ్. యేన బ్రహ్మ జిజ్ఞాసితం స ఏవ బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదయితుమేతద్వక్రమార్గస్యాశ్రితత్వాత్ శ్రుత్యా. కథమితి

చేదుచ్యతే. మనుష్యదేహావచ్ఛిన్నః సచ్చిదానన్దలక్షణః పరమాత్మైవ దేహాదితాదాత్మ్యాధ్యాసాత్సంసారీభూత్వా తత్సంసారసముద్రాదుత్తారణాయ కఞ్చిద్దయాలుం తత్త్వవిదం శమదమాదిసాధనసమ్పత్తిపూర్వకం శరణముపగమ్య తత్త్వమసీతి గురూపదేశాన్మననాది సహకృతాదహంబ్రహ్మాస్మీతి విజ్ఞాయ పునరప్యపరిచ్ఛిన్నః పరమాత్మైవాభూదితి జిజ్ఞాసు ర్మనుష్యో బ్రహ్మైవ ఇతి. యద్వా సంసారిభావాపన్నస్యైవ బ్రహ్మణో యాథాత్మ్యవేదనా త్సర్వభావాపత్తిరితి కృత్వా తదేవ బ్రహ్మ మనుష్యైర్జిజ్ఞాసితమత ఏవోత్తరవాక్యే ఇదంశబ్దేన తదేవ గృహీతమితి న వక్రమార్గోఽయమ్. సర్వథాపి బ్రహ్మణ ఏవావిద్యావశాత్పరిచ్ఛిన్నత్వం విద్యయా తు పునస్సర్వత్వ-మితి సారాంశః. నను దేహావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ స్వాత్మానమేవ బ్రహ్మాస్మీత్యవైదిత్యుక్తం, తత్ర క ఆత్మపదార్థ ఇతి చేదుచ్యతే. యోఽత్ర దేహే పశ్యామ్యహం శృణోమ్యహమిత్యహం ప్రత్యయవిషయ-తయా స్ఫురతి యశ్చ జాగ్రతస్వప్నప్రపఞ్చయో స్సౌషుప్తాజ్ఞానస్య సుఖదుఃఖాద్యాకారపరిణతబుద్ధివృత్తీనాం వృత్త్యభావస్య చ సాక్షీ కూటస్థ స్సత్యజ్ఞానానన్ద లక్షణస్స ఏవాత్మేతి. న చాసౌ బ్రహ్మభిన్న ఇతి వాచ్యమ్. స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యాది శ్రుతేః. బ్రహ్మభిన్నత్వే సత్యాత్మనోఽనిత్యత్వాదిప్రసక్తేః. బ్రహ్మాత్మనోరన్యతరస్య జ్ఞేయత్వాపత్తేశ్చ. న చోభయోరపి జ్ఞాతృత్వమస్తీతి వాచ్యమ్. '**నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే**'తి శ్రుతేః. జ్ఞాతృత్వజ్ఞేయత్వయోర్విరుద్ధధర్మయోస్సామానాధికరణ్యాయోగాచ్చ. న చ బ్రహ్మజ్ఞేయమేవాత్మైవ జ్ఞాతేతి వాచ్యమ్. జ్ఞేయత్వే సతి బ్రహ్మణో ఘటాదివజ్జాడ్యాపత్తేః. న చేష్టాపత్తి '**సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మే**'తి శ్రుతేః. న చ జ్ఞానం బ్రహ్మ జ్ఞేయమేవేతి వాచ్యమ్, జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వాయోగాత్. అన్యథా యది జ్ఞానమపి కేనచిద్ జ్ఞాయేత తచ్చ జ్ఞానజ్ఞానం పునరన్యేనేత్యనవస్థాదోషాపత్తేః. ఆత్మనశ్చ జ్ఞానస్వరూపత్వమేవేతి న బ్రహ్మాత్మనోర్భేదః. న చ పరిచ్ఛిన్న ఆత్మేతి వాచ్యమాప్నోతీతి అతతీతివా ఆత్మేతి వ్యుత్పత్త్యా సర్వవ్యాపిన ఏవాత్మత్వాత్. నచ పరిచ్ఛిన్నత్వాదేవాత్మా దేహ ఏవోలపభ్యతే న పాషాణాదావితి వాచ్యమ్. పాషాణాదావాత్మనోఽభావాన్నానుపలమ్భః. కిన్తు ఉపలబ్ధిసాధనాభావాదేవ, బుద్ధ్యా ఖల్వాత్మోపలబ్ధిః. సా చ పరిచ్ఛిన్నైవ. ఏతద్బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసవశాదేవాత్మన స్సంసారః. '**సాభాసబుద్ధేః కర్తృత్వమవచ్ఛిన్నేఽవికారిణి, సాక్షిణ్యారోప్యతే భ్రాన్త్యా జీవత్వఞ్చ తథాఽబుధైః**' రిత్యధ్యాత్మరామాయణాత్. కిఞ్చ పరాత్మైవ దేహే ప్రవిష్టస్సన్నాత్మేత్యుచ్యత ఇత్యుక్తమేవ పూర్వమితి నాత్మపరమాత్మనోర్భేదః యస్త్వవిద్యయా తయోర్భేదః కృతస్స విద్యయా నాశయితవ్యః. స చ నాశనప్రకార ఇహోక్త ఏవ. అహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాత్తత్సర్వమభవదితి. తస్మాన్ముముక్షుభిరహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానమేవ మోక్షార్థం సమ్పాదయితవ్యం నాన్యదితి పరమార్థ ఇతి సంక్షేపః. 42

శ్లో॥ దేవానాఞ్చ నృణామబుద్ధ్యత పరం బ్రహ్మాహమస్మీతి య-
శ్చర్షీణామభవత్తదేవ స పుమాంస్తద్వామదేవో విదన్ ।

సూర్యోఽహం మనురస్మ్యహం సకలమిత్యానర్భ సర్వాత్మతాం
వేదాద్యాపి య ఏతదస్మ్యహమితి స్యాత్సర్వమేవైష సః ॥ 43

వ్యా. యస్మాదేవ బ్రహ్మణ ఏవావిద్యయా జీవభావమాపన్నస్య విద్యయా పునర్బ్రహ్మాత్వ సర్వత్వసిద్ధి స్తస్మాత్ దేవానామిన్ద్రాదీనామ్మధ్యే నృణాం మనుష్యాణాం శుకాదీనామ్మధ్యే ఋషీణాం నారదాదీనామ్మధ్యే చకారాత్ప్రహ్లాదాద్యసురాణామ్మధ్యే ఇత్యాది గ్రాహ్యమ్. యః ఇన్ద్రశ్శుకః నారదః ప్రహ్లాదో వా అహం పరం బ్రహ్మాస్మీత్యబుద్ధ్యత స పుమాంస్తదేవ బ్రహ్మైవాభవత్. జ్ఞానాత్పూర్వమపి బ్రహ్మత్వాదవిద్యయా స్వస్మిన్ గమితస్యాబ్రహ్మత్వస్య విద్యయా నివృత్తత్వా చ్చేతి భావః. తద్బ్రహ్మ వామదేవః కశ్చన ఋషిః విదన్ సన్ స్వాత్మత్వేన జానన్ సన్ అహం సూర్యోఽస్మి అహం మనురస్మి అహం సకలం జగదస్మి ఇతి సర్వాత్మతామానర్భ ప్రాప. తస్మాత్ అద్యాపి య ఏతత్పరబ్రహ్మ అహమస్మీత్యాత్మత్వేన వేద స ఏష విద్వాన్ సర్వం స్యాదేవ వామదేవాదివదితి భావః. 43

శ్లో॥ నైనం బ్రహ్మవిదం సురః పరిభవేత్కోఽప్యాత్మభూతం క్వచి-
న్నైవ స్వాత్మని కా క్రియాపి ఘటతే వ్యాఘాతహేతోర్యతః ।
అన్యోఽసావహమన్య ఇత్యథ పుమాన్యోఽన్యం సురం సేవతే
దేవానాప్ప్రియ ఏష దైవతపశుర్మర్త్యస్య గౌర్వా పశుః ॥ 44

వ్యా. నను బ్రహ్మచర్యేణ ఋషిభ్యః యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్య ఇతి జాయమాన ఏవ ఋణవాన్భవతి పురుషః. తం చ స్వాన్ప్రతి ఋణవన్తం పురుష మధమర్ణ ముత్తమర్ణ ఇవ దేవా బాధన్తే యద్యయం యజ్ఞమకృత్వా పరిత్యజ్య వా బ్రహ్మవిద్యాయాం ప్రవిశేత్. ఏవం దేవైర్బాధితస్యాస్య న నిశ్శ్రేయసప్రాప్తిర్భవిష్యతి. తత్ర దేవైర్విఘ్నస్య క్రియమాణత్వాత్. '**శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీ**'తి హి ప్రసిద్ధం, కిం పునర్నిశ్శ్రేయసో బహువిఘ్నత్వం వాచ్యమ్. నిశ్శ్రేయసఞ్చ దేవత్వాదుత్కృష్టమితి స్వపదాదుత్కృష్టపదం గచ్ఛన్తం మనుష్యం బ్రహ్మవిదం సర్వథా పరిభవేయు రేవేతి ప్రాప్తే ఆహ - **నైనమితి**. కోఽపి సుర ఇన్ద్రాదిః క్వచిదప్యవస్థాయామేనం బ్రహ్మవిదం న పరిభవేత్పరిభవితుం శక్నుయాదిత్యర్థః. తత్ర హేతుమాహ - ఆత్మభూతమితి. బ్రహ్మవిద స్సర్వాత్మత్వాద్దేవానామప్యాత్మైవ బ్రహ్మవిదిత్యర్థః. భవత్వాత్మభూతః కిన్తేనేత్యత ఆహ - నైవేతి. యతో యస్మాత్ వ్యాఘాతహేతోః వ్యాఘాతాదిత్యర్థః. విరోధాదితి యావత్. ఆత్మని కాపి క్రియా న ఘటతే. ఆత్మానమాత్మా నైవ పరిభవేత్. కర్మకర్తృభావవిరోధాదితి భావః. న చాత్మహత్యాయా-స్సత్త్వాదాత్మన్యపి క్రియా యుజ్యత ఏవేతి వాచ్యమాత్మత్వేనాభిమతశరీరహత్యైవాత్మహత్యా. నతు సాక్షాదాత్మహత్యా. నాయం హన్తి న హన్యత ఇత్యాత్మని హననక్రియాఽసమ్భవాత్. న చ హననక్రియైవ ప్రతిషిధ్యతే ఆత్మని, న త్వన్యేతి వాచ్యమ్. నిష్క్రియే ఆత్మని కస్యా అపి క్రియాయా అయోగాత్. న చ ప్రాణన్ ప్రాణ ఇత్యాదినా ప్రాణనాదిక్రియా స్సన్త్యాత్మనీత్యుక్తమితి వాచ్య-

మవిద్యామధికృత్య తథా వచనాత్. న చ కర్తృత్వాభావేఽపి కర్మత్వమస్తీతివాచ్యమవిషయే ఆత్మని కర్మత్వస్యాయోగాత్. ఉక్తో హి '**న హన్యత**' ఇతి కర్మత్వస్యాపి ప్రతిషేధః. గీతం చ భగవతా "**అచ్ఛేద్యోఽయమదాహ్యోఽయమక్లేద్యోఽశోష్య ఏవ**" చేతి. తస్మాదాత్మా క్రియాయా న విషయో నాప్యాశ్రయ ఇతి నాత్మనః కోఽపి పరిభవః. కిఞ్చ ఆత్మా పరిభూయతే యది తర్హి కిమాత్మనా పరిభూయతే ఉతానాత్మనా యద్వా బ్రహ్మణా. నాద్యః. కర్మకర్తృభావవిరోధాత్. న హి కర్తైవ కర్మ భవతి. న ద్వితీయః. తస్య జడత్వాత్. న తృతీయః. ఆత్మబ్రహ్మణో రభేదాత్. న చైవమాత్మనః పరిభవావిషయత్వే దేవానాం కథం ముముక్షుష్వప్రీతిరితి వాచ్యమ్. ముక్తో బ్రహ్మవిదేవ దేవానామాత్మా, న తు ముముక్షురితి. తస్మాద్బ్రహ్మవిదో నిశ్శ్రేయసాప్రాప్తిమ్ప్రతి దేవా విఘ్నం కర్తుం నేశతే. బ్రహ్మజ్ఞానసమకాలమేవ బ్రహ్మవిదా నిశ్శ్రేయసస్య ప్రాప్తత్వాత్. '**బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీ**'తి హి, శ్రూయతే. నను బ్రహ్మజ్ఞానానన్తరమేవ యది విదుషో దేహపాత స్స్యాత్తర్హి దేవానాం నిశ్శ్రేయసవిఘ్నకరణావసరో న స్యాత్. న త్వేద దస్తి. యావత్ప్రారబ్ధం జీవన్తి హి బ్రహ్మవిదః. అతః తాపత్రయప్రదానాదిద్వారా బ్రహ్మవిదో మతిం బ్రహ్మనిష్ఠాతః ప్రచ్యావ్య విభ్రంశయేయురేవ దేవా ఇతి చేన్నైవమ్. బ్రహ్మవిద్దృష్ట్యా దేహాదిసర్వప్రపఞ్చాభావాత్. న హి రజ్జుతత్త్వవిద్దృష్ట్యా రజ్జుసర్పోఽస్తి. న చ బ్రహ్మవిదామపి వ్యవహారోఽస్తి. జనకాదేస్తద్దర్శనాదితి వాచ్యమ్. వ్యవహారస్యానాత్మాశ్రయత్వాద్బ్రహ్మవిదశ్చాత్మత్వాదితి. న చైవమబ్రహ్మవిదోఽపి నాస్తి వ్యవహారః. బ్రహ్మవిద ఇవ తస్యాఽపి వస్తుత ఆత్మత్వాదితి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. న చ శాస్త్రానర్థక్యమ్. అబ్రహ్మవిదా అనాత్మనో దేహాదేరేవాత్మత్వేన గృహీతత్వాత్తస్య చ సంసారిత్వాత్తన్నివృత్తయే శాస్త్రమావశ్యకమితి. ఏవం బ్రహ్మవిదో దేవపారతన్త్ర్యాదికం వారయిత్వా అథ అబ్రహ్మవిద–స్తద్దర్శయతి – అన్య ఇతి. అథ అవిద్యాదశాయామిత్యర్థః యః పుమాన్ అసౌ మయా సేవ్యమాన ఇన్ద్రాదిర్దేవో మత్తోఽన్యః అహం సేవక ఇన్ద్రాదిభ్యోఽన్య ఇతి మత్వా స్వస్మాదన్యం సురం సేవతే ప్రదక్షిణస్తుతినమస్కారబలిసమర్పణాదిభిస్సేవతే దేవానామ్ప్రియః మూర్ఖః అజ్ఞ ఇత్యర్థః. ఏష కర్మీ దైవతపశుః దేవానాం పశువద్భోగ్య ఇత్యర్థః. వా యథా మర్త్యస్య మనుష్యస్య గౌః పశుః భోగ్యః తద్వదితి విద్వాన్ దేవాన్ప్రతి ఋణీ న భవతి. ఆత్మత్వాదేవేత్యుక్తమ్. అవిద్వాంస్తు దేవాన్ప్రతి ఋణీ భవతి. తత్పరతన్త్రశ్చ భవతి. యథా గోఽశ్వాదిః పశుః మనుష్యస్యోద్వహనాదినా ఉపకారం కుర్వన్ సన్ భోగ్యో భవతి ఏవం కర్మీ యజనాదినా దేవానాముపకారం కుర్వన్ సన్ దేవపశుర్భవతి. అత ఏవాయం దేవానామ్ప్రియః. న చైవం బ్రహ్మవిద్దేవానామప్రియ ఏవేతి వాచ్యమ్. బ్రహ్మవిద ఆత్మత్వేన దేవానామ్ప్రియతమత్వాత్. కిన్తర్హి యస్సన్న్యస్య మోక్షమార్గేప్రవృత్తస్స సాధక ఏవ దేవానామప్రియః. అనుపకారిత్వాదత ఏవ దేవా అస్య బహూన్విఘ్నానాచరన్తి. 44

శ్లో॥ భూయాంసః పరిపాలయన్తి పశవో మర్త్యం యథా నిర్జరా–
నేకైకో మనుజో భునక్త్యపి పశోరేకస్య నాశోఽ ప్రియః ।

కిం వాచ్యం బహునాశ ఇత్యత ఇదం నో నిర్జరాణాం ప్రియం
మర్త్యా బ్రహ్మ విదన్తి తత్త్వమితి యత్తద్విఘ్నకృద్దైవతమ్ ॥ 45

వ్యా. దేవానాం విఘ్నకారిత్వమేవ సహేతుకం దర్శయతి – **భూయాంస ఇతి**. యథా భూయాంసో బహవః పశవః గోఽశ్వమహిష్యాదయః మర్త్యం పాలయన్తి కర్షణోద్వహనక్షీర దానాదినా తథా ఏకైకః మనుజః నిర్జరాన్దేవాన్ భునక్తి పాలయతి హవిః ప్రదానాదినా. ఏవం సతి ఏకస్యాపి పశోర్నాశః మర్త్యస్యేతిశేషః అప్రియో భవతి. బహునాశః. బహుపశునాశః అప్రియో భవతీతి కిం వాచ్యమ్. అతః బహుపశునాశస్యాతీవాప్రియత్వాదేకస్యాపి మనుష్యస్య బహుపశుస్థానీయత్వాచ్చేత్యర్థః. అనేకే పశవో మర్త్యమివైక ఏవ మనుజో దేవాన్భునక్తీతి మర్త్యస్య బహుపశుస్థానీయత్వమ్. మర్త్యాః తత్త్వం సత్యం బ్రహ్మ పరం బ్రహ్మేత్యర్థః విదన్తీతి యత్ తదిదం నిర్జరాణాం నో ప్రియం నైవ ప్రియమ్భవతి. దేశాన్తరగమనాదినా నష్టః పశుః పశుమన్తమివ మోక్షమార్గే ప్రవృత్తః పుమాన్ దేవాన్నభునక్తీతి హేతోర్దేవానామిదమప్రియమిత్యర్థః. తత్తస్మా ద్దైవతం దేవతైవ దైవతం స్వార్థేఽణ్. జాత్యేకవచనం దేవా ఇత్యర్థః. విఘ్నకృత్ మోక్షమార్గే ప్రవృత్తస్య మర్త్యస్యేతి శేషః. విఘ్నం కరోతి. "**క్రియావద్భిర్హి కౌన్తేయ దేవలోకస్సమావృతః న చైతదిష్టం దేవానాం మర్త్యైరుపరివర్తన**" మిత్యనుగీతావచనాత్.

నను నిశ్శ్రేయసమార్గే దేవా విఘ్నకర్తారస్సన్తీతి న తత్ర ప్రవృత్తి రుచితా మర్త్యానాం కర్మమార్గే ప్రవృత్తిస్తు నిత్యఫలాభికాంక్షిణాం మర్త్యానా మయుక్తైవేతి కా గతిరేషామితి చే దుచ్యతే. యథా విఘ్నకర్తాపి వినాయకశ్శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరం సంసేవితస్స న్నిర్విఘ్నం కురుతే తథా విఘ్నకర్తారోఽపి దేవా ముముక్షుణా శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరం సేవితాస్సన్తః నిర్విఘ్నం తం మమోచయిష్యన్త్యేవ. '**న దేవా దణ్డ మాదాయ రక్షన్తి పశుపాలవత్, యం హి రక్షితుమిచ్ఛన్తి బుద్ధ్యా సంయోజయన్తి త**' మితి వచనాత్. న చాత్మానమేవోపాసీత దేవాన్నసేవేతేత్యుక్తం ప్రాగితి చేన్నైష దోషః. శుద్ధచిత్తస్యాత్మోపాసనం విహితం చిత్తశుద్ధిప్రాప్తి తు దేవయజనం సాధనం తచ్చ ఫలాభిసన్ధిరహితమేవ. యస్తు ఫలాభిసన్ధిపురస్సరం దేవాన్యజతే స ఏవ దేవపశుః, నేతర ఇతి కృత్వా ఫలముద్దిశ్య దేవాన్నసేవేతేత్యుక్తం ప్రాక్. న చైవం శుద్ధచిత్తస్యాపి మోక్షమార్గే ప్రవృత్తస్య దేవా విఘ్నమాచరన్త్యేవేతి వాచ్యమ్. దేవానామనుగ్రహవిషయత్వాదస్య. న హి చోరోఽపి స్వీయస్య పుత్రాదేర్ధనం హరతి. దేవైరేవ హ్యయముపకృతశ్చిత్తశుద్ధిప్రదానద్వారా. తస్మా-న్నిశ్శ్రేయసమార్గే ప్రవృత్తస్య శుద్ధచిత్తస్యాప్రమాదినః న దేవేభ్యో విఘ్నభీతిః. 45

శ్లో॥ బ్రహ్మాగ్నిస్సమభూత్పురా న తదలం సత్కర్మణే సృష్టవత్
శ్రేయః క్షత్త్రమిదం సురేషు మఘవా పాశీ శశీ శఙ్కరః ।
అబ్దో మృత్యుపరేతపావితి నరేష్వర్కేన్దువంశద్వయం
క్షత్త్రాన్నాస్తి పరం తతోఽముమయతేఽధో రాజసూయేఽగ్రజః ॥ 46

వ్యా. పురా క్షత్రాదిసర్గాత్ప్రాక్ బ్రహ్మ ప్రజాపతిరగ్నిస్సమభూత్. అగ్నిం సృష్ట్వాఽగ్ని రూపాపన్నమిత్యర్థః. తదగ్న్యాత్మకం బ్రహ్మ కర్మణే నాలమసమర్థం సత్. శ్రేయః ప్రశస్యతరం పాలయితృత్వాదితి భావః. క్షత్రం క్షత్రియజాతిం సృష్టవత్ససర్జ. సురేషు **మఘవా** ఇన్ద్రః దేవానాం పతిః. **పాశీ** వరుణో యాదసాం పతిః, **శశీ** సోమో బ్రాహ్మణానాం పతిః, **శంకరో** రుద్రః పశూనాం పతిః, **అబ్దః** పర్జన్యో విద్యుదాదీనాం పతిః, మృత్యుః రోగానామ్పతిః, పరేతపో యమః పితౄణామ్పతి రితీదం క్షత్త్రమిత్యుచ్యత ఇతి శేషః. నరేషు మనుష్యేషు అర్కేన్దువంశద్వయం క్షత్త్రమిత్యుచ్యతే. క్షత్త్రాత్పరమన్యత్ నియన్తృనాస్తి. క్షత్త్రస్యైవ బ్రాహ్మణజాతేరపి నియన్తృత్వాదితి భావః. తత్తస్మాత్ అగ్రజో బ్రాహ్మణః అధః నీచైర్వర్తమాన ఇతి శేషః. అముం క్షత్త్రియం రాజసూయే అయతే ఉపాస్తే. త్వం రాజన్బ్రహ్మాసీతి ఋత్విజా రాజ్ఞ ఉచ్యమానత్వాదితి భావః. నను ప్రజాపతిః క్షత్త్రాదిసర్గాత్ప్రాగగ్నిరేక ఏవాసీదిత్యుక్తమగ్రజ ఇతి చ బ్రాహ్మణజాతేః క్షత్త్రా త్ప్రాక్సృష్టత్వం వ్యఞ్జయతి. అతః కథమిదమితి చేదుచ్యతే. దేవేష్వగ్నిరేక ఏవ బ్రాహ్మణః అగ్నిసృష్టిసమకాలమేవ మనుష్యేషు ముఖజాంశ్చ ససర్జ ప్రజాపతిరితి. 46

శ్లో॥ క్షత్త్రే తత్స్వయశో దధాతి భవతి క్షత్త్రస్య యోనిర్యతో
బ్రహ్మైనన్న తతః పరోఽ ప్యవనిపస్సేవేత వై బ్రాహ్మణమ్ ।
భూత్యై తం చ పురోదధీత మహిపో యో నాదరేణాగ్రజం
పశ్యత్యేష హినస్తి యోనిమఘవాన్వా శ్రేయసో హింసనాత్ ॥ 47

వ్యా. తత్తస్మాద్రాజ్ఞ ఉత్కృష్టత్వాదిత్యర్థః. క్షత్త్రే రాజసూయాభిషిక్తే క్షత్త్రియే స్వయశః స్వఖ్యాతిం దధాతి స్థాపయతి బ్రాహ్మణ ఇతి శేషః. యతో యస్మాద్బ్రహ్మ బ్రాహ్మణః క్షత్త్రస్య యోనిః కారణం భవతి తతః తస్మాదేనం బ్రాహ్మణం పర ఉత్కృష్టోఽ ప్యవనిప స్సేవేత. వై నిశ్చయే. భజేతైవేత్యర్థః. చ కిం చ భూత్యై భూత్యర్థం తం బ్రాహ్మణం పురోదధీత పురోహితం కుర్యాత్. యో మహిపః క్షత్త్రియః అగ్రజమనాదరేణ పశ్యతి స ఏషః **అఘవాన్** పాపీయాన్ భూత్వేతిశేషః **యోనిం** స్వప్రసవం హినస్తి నాశయతి. శ్రేయసః ప్రశస్యతరస్య హింసనాద్వా అభిభవనాదివ. యథా శ్రేయాంసం నారదాదిం హింసిత్వా యమలార్జునాదయో భ్రష్టాస్తద్వద్రాజాపి బ్రాహ్మణం హింసిత్వా భ్రశ్యేదేవేత్యర్థః. నను అగ్ని క్షత్త్రమితి ప్రాగుక్తమధునా తు క్షత్త్రస్య యోనిర్బ్రాహ్మణ ఇత్యుచ్యతే కథమిదం విరుద్ధమభ్యుపగన్తవ్యమితి చేన్నైష దోషః. అగ్నిం సృష్ట్వా అగ్నిభావం యథా సమగమత్ప్రజాపతిస్తథైవ బ్రాహ్మణాన్ సృష్ట్వా బ్రాహ్మణత్వ మపి సమగమత్. ఏవ మగ్ని బ్రాహ్మణభావమాపన్నం బ్రహ్మైవ పునః క్షత్త్రం ససర్జేత్యగ్నిరివ బ్రాహ్మణోఽపి క్షత్త్రస్య యోనిరేవేతి. 47

శ్లో॥ నాలం కర్మణ ఏష సన్పునరపి బ్రహ్మ విశం సృష్టవాన్
దేవానాం గణదేవతా విశ ఇతి ఖ్యాతాస్తు వస్వాదయః ।

మర్త్యానాం ప్రథితా విశః పునరయం శూద్రం ధరణ్యాత్మకం
వర్ణం సంవిదధే పునస్సమసృజద్ధర్మఇ్చ సత్యం పరమ్ ॥ 48

వ్యా. ఏష బ్రహ్మా బ్రాహ్మణోఽహమిత్యభిమానవాన్ పురుషః పునరపి క్షత్త్రజాతిసృష్టేః పూర్వమివానన్తరమపి కర్మణే నాలం సన్ విశం వైశ్యజాతిం సృష్టవాన్. కర్మసాధనవిత్తోపార్జనార్థమితి భావః. దేవానామ్మధ్యే వస్వాదయో గణదేవతాస్తు విశ ఇతి ఖ్యాతాః వసవోఽష్టౌ ఆదిపదా ద్రుద్రా ఏకాదశ ద్వాదశాదిత్యాః త్రయోదశ విశ్వేదేవాః సప్త మరుతః గ్రాహ్యాః. ప్రాయేణ సంహతా ఏవ గణశో విత్తోపార్జనం కుర్వన్తి విశ ఇతి గణదేవతా విశ ఇత్యుక్తమ్. మర్త్యానామ్మధ్యే తు విశః ప్రథితాః ప్రసిద్ధా ఏవ. అయం బ్రహ్మా ఏవం విశం సృష్ట్వాపి నాలం సన్నునః ధరణ్యాత్మకం శూద్రం వర్ణం సంవిదధే నిర్మితవాన్. పరిచారకార్థమితి భావః. ఏవం చాతుర్వర్ణ్యం సృష్ట్వాపి కర్మణే నాలం సన్ బ్రహ్మా పునః పరం సర్వనియన్తృభూతం ధర్మం సత్యం చాసృజత్. చకారః ధర్మ ఏవ సత్యం సత్యమేవ ధర్మ ఇత్యుభయోరైక్యబోధనార్థః. తథా చ ధర్మేణ నియమితే క్షత్త్రే యథాన్యాయం పాలయతి సతి వైశ్యే యాగార్థం ధన ముపార్జయతి సతి శూద్రే పరిచరతి సతి బ్రాహ్మణో యష్టుం సమర్థో భవతీతి ఫలితమ్. 48

శ్లో॥ అగ్నిబ్రాహ్మణతాం సురేషు నృషు చ బ్రహ్మా స్వయం ప్రాప్తవా
నిన్ద్రక్షత్త్రపదాదిక మ్మున రయం రూపాన్తరేణేత్యతః ।
ఆస్తే కర్మఫలం సురేషు దహనే మర్త్యేషు తు బ్రాహ్మణే
ప్రైత్యస్మాత్స్వమనేక్ష్య లోకమథ యోఽజ్ఞాతేన నో సోఽవ్యతే ॥ 49

వ్యా. బ్రహ్మా ప్రజాపతిః సురేషు నృషు చ క్రమేణాగ్నిబ్రాహ్మణతామగ్నితాం బ్రాహ్మణతాం చ స్వయమేవ ప్రాప్తవాన్. అయం బ్రహ్మా ఇన్ద్రక్షత్త్రపదాదికం పునః సురేష్విన్ద్రాదిపదం నృషు క్షత్త్రాదిపదం చ తు రూపాన్తరేణేన్ద్రక్షత్త్రాదిరూపాన్తరేణ ప్రాప్తవాన్ ఇత్యతో హేతోః సురేషు మధ్యే దహనే నృషు మధ్యే బ్రాహ్మణే చ కర్మఫలమాస్తే. కర్మిణాం కర్మఫలం తదధీన మిత్యర్థః. అగ్నిబ్రాహ్మణయోస్సాక్షాదేవ ప్రజాపతిరూపత్వాదితి భావః. ఏవం సంసారమ్ప్రదర్శ్య అనేనైవ మార్గేణ పరమాత్మాపి ప్రాప్యత ఏవాఽజ్ఞాతోఽపి కిం తద్జ్ఞానేనేత్యత ఆహ - ప్రైతీతి. అథ యః స్వం స్వాత్మభూతం లోకం పరమాత్మలోకమనేక్ష్య ఆజ్యపూర్వకాదీక్షతేః క్త్వోల్యపి. ఏక్ష్య న ఏక్ష్య అనేక్ష్య అదృష్ట్వా అవిదిత్వేత్యర్థః. అస్మాల్లోకాన్మమష్యలోకాత్ప్రైతి లోకాన్తరం గచ్ఛతి మ్రియత ఇతి యావత్. సః అనాత్మజ్ఞః ప్రేతః పురుషః. అజ్ఞాతే నాత్మనేతి శేషః. నో అవ్యతే న రక్ష్యతే సంసార భయాదితిభావః. అనాత్మజ్ఞస్య ప్రేతస్య న పరమాత్మప్రాప్తిః. కిన్తు సంసారసముద్రపాత ఏవేతి భావః. జ్ఞానం వినా ముక్త్యసిద్ధేః. 49

శ్లో॥ నాధీతో న యథా భునక్తి నిగమో విప్రం న కర్మాకృతం
నాజ్ఞాతో దశమస్తథా న పరమోఽ ప్యాత్మా న సాక్షాత్కృతః ।

ఆత్మజ్ఞానవివర్జితో యది శుభం కుర్యాన్మహత్కర్మ త-
ద్దత్వా స్వస్య ఫలం తతః క్షయమయేత్సర్వం హ్యనిత్యం కృతమ్ ॥50

వ్యా. అజ్ఞాతేన నో సోఽవ్యతే ఇతి యదుక్తం తదేవ సదృష్టాన్తమాహ - **నాధీత ఇతి**. నాధీతః అనధీతో నిగమో వేదః విప్రం వేదపాఠేన విప్రీభవనయోగ్యం ద్విజమిత్యర్థః. '**దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజా**' ఇతి కోశాద్విప్రశబ్దస్సామాన్యతో ద్విజవాచీత్యేవ వా. యథా న భునక్తి న పాలయతి కర్మాద్యవబోధకత్వేనేతి భావః. అకృతం కర్మ చ కృష్యాదికం యథా కృషీవలాదిం న భునక్తి, సస్యాది దానద్వారా న పరిపాలయతి, అజ్ఞాతో దశమశ్చ యథా దశమాజ్ఞానా చ్ఛోచన్తం పురుషం శోకాపనయనద్వారా న భునక్తి తథా న సాక్షాత్కృతోఽ విదితః పరమ ఆత్మాపి అనాత్మజ్ఞం న భునక్తి శోకమోహాద్యపనయనద్వారా న పాలయతి. నన్వేవం మా స్త్వాత్మజ్ఞానం కర్మైవాస్మాకం మోక్షప్రదమిత్యత ఆహ - ఆత్మేతి. ఆత్మజ్ఞానవివర్జితః పురుషః మోక్షాఖ్యానన్తఫలాయ శుభం పుణ్యం మహత్కర్మ అశ్వమేధాదికం కుర్యాద్యది తదనేన కృతం కర్మ స్వస్య ఫలం దత్వా స్వర్గసుఖాదికం తతోఽవసానే క్షయమయేత్ప్రాప్నుయాత్ తత్ర హేతుమాహ - సర్వమితి. హి యస్మాత్ సర్వమపి కృతమనిత్యమ్. యత్కృతకం తదనిత్యమితి వ్యాప్తేరితి భావః. 50

శ్లో॥ యస్త్వాత్మానముపాస్త ఏవ న భవత్యేతస్య కర్మక్షయా-
ద్దుఃఖం యత్కిమపి ప్రయాతి యదయం నిత్యం విపారం సుఖమ్ ।
యం యం కామయతే బుధస్త్వయమయం స్వార్థం పరార్థం వరం
తం తం స్వాత్మత ఏవ సృష్టమయతే సేవ్యోఽస్య నాస్తీతరః ॥ 51

వ్యా. యది కర్మభిర్న మోక్షః కథన్తర్హి స ఇత్యత ఆహ - **య ఇతి**. తు శబ్దః కర్మివైలక్ష ణార్థః. యస్తు విద్వానాత్మానమేవోపాస్తే తస్యైతస్య కర్మక్షయాత్ప్రసక్తమితి శేషః. యత్కిమపి దుః ఖం న భవతి సర్వసంసారదుఃఖనిర్మూలనకరమాత్మోపాసనమిత్యర్థః. యద్వా య ఆత్మాన ముపాస్తే తస్య సర్వం కర్మ క్షీయతే. '**క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణీ**'తి శ్రుత్యన్తరాత్, '**జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జు**' నేతి స్మృతేశ్చ. తత్ర దుష్కృతకర్మక్షయస్యేష్టత్వేఽపి సుకృతకర్మక్షయస్యానిష్టత్వా త్తత్ప్రయుక్తం దుఃఖం స్యాదాత్మోపాసకస్యేత్యత ఆహ - న భవతీతి. కర్మక్షయాద్ధేతోర్యత్కిమపి కిఞ్చిదపీత్యర్థః దుఃఖం న భవతి పాపవత్పుణ్యస్యాపి బన్ధకత్వేన విదుషా జిహాసితత్వాదితి భావః. దుఃఖాభావే హేతుమాహ - ప్రయాతీతి. యద్యస్మాదయమాత్మోపాసకః నిత్యం విపారం మహత్సుఖమాత్మానన్దం ప్రయాతి తస్మాన్నాస్య దుఃఖలేశోఽపి. అయం బుధః స్వార్థం పరార్థం వా యం యం వరం కామం కామయతే స్వాత్మత ఏవ సృష్టం తం తం వరమయతే ప్రాప్నోతి. తస్మాదస్యేతరస్సేవ్యో నాస్తి. అవాప్తసమస్తకామోఽయమాత్మవిదితి స్తుత్యర్థేయముక్తిః. న తు వస్తుత ఆత్మవిదః కోఽపి కామో భవితుమర్హతి. నిష్కామస్యైవాత్మవిద్యాయా మధికారాత్. ఆత్మని

దృష్టే సతి కామయితవ్య పదార్థాన్తరాభావాత్. చ స్తుతివచనమపీదం యథార్థమేవ సర్వజగత్స్రష్టు-
రాత్మనః కాముకజనాభిలషితతత్తత్కామసృష్టేరకిఞ్చిత్కరత్వాత్. స్వార్థం కామోఽప్యాత్మవిద
ఉపపద్యత ఏవ, శ్రీకృష్ణస్యేవ లీలయా రుక్మిణీ కామాదివదితి సంక్షేపః. 51

శ్లో॥ సర్వేషామపి లోక ఏష పశువద్గేహీ కృతీ ప్రాణినాం
యజ్ఞైర్దైవపశుః స్వవేదపఠనైరార్షః పశు స్తర్పణైః ।
సన్తత్యా పితృలోక ఇత్యపి నృణాం వాసోఽన్నదానైర్గవాం
తార్ణామ్భః ప్రతిపాదనాద్బలికణైః కాకశ్వకీటావళేః ॥ 52

వ్యా. కర్మీ దేవాదీనాం పశురిత్యుక్తం ప్రాక్. తత్ర కేన కేన కర్మణా కస్య కస్య పశు
రిత్యత్రాహ - **సర్వేషామితి**. ఏష కృతీ కర్మీ గేహీ గృహస్థః సర్వేషాం ప్రాణినామపి పశువల్లోకః
భోగ్యః భవతి. తత్ర గేహీ యజ్ఞైర్దైవపశుర్దేవానాం లోకో భవతి. స్వవేదపఠనైః స్వాధ్యాయాధ్యయనై
రార్షః పశుః ఋషీణాం లోకో భవతి. తర్పణైః పిణ్డోదకదానైస్సంతత్యా ప్రజయా చ పితృలోకో
భవతి. అపి కిఞ్చ వాసోఽన్నదానైః నృణాం పశుర్భవతి. ఇతిశబ్ద స్తథాశబ్దార్థః పశుశబ్దసమా-
కర్షణార్థ ఇతి యావత్. పశురిత్యుచ్యత ఇతి వా అన్వయః. తార్ణం తృణసమూహః తస్యామ్భసశ్చ
ప్రతిపాదనాత్. గవాం పశూనాం శునాం కీటానాం చావళేస్సంఘస్య పశుర్భవతి. బలిదానేన
కాకానాం కణదానేన కీటానా ముచ్ఛిష్టపాత్రదానేన శునాం చ పశుర్భవతీత్యర్థః. దేవాద్యాః
కీటాన్తా స్సర్వే ప్రాణినో గృహస్థముపజీవన్తీత్యర్థః. అత ఏవ గృహస్థస్య పఞ్చమహాయజ్ఞా విహితా
ఇతి భావః. 52

శ్లో॥ దేహస్యేవ నిజోపకర్తురనిశం దేహీ గృహస్థస్య త-
త్సర్వో భూతగణో క్షయం కలయతే దేవాదయోఽముం పునః ।
రక్షన్త్యేవ పశూన్నరా ఇవ తతః కర్మీ గృహస్థోఽ బుధః
కుర్యాదేవ నిజాశ్రమోచితమహాయజ్ఞాదికర్మవ్రజమ్ ॥ 53

వ్యా. నిజోపకర్తుః స్వస్య భోగదానేన ఉపకుర్వతః ఆత్మనో భోగాయతనత్వాచ్ఛరీరస్యేతి
భావః. దేహస్యాక్షయమవినాశం దేహీవ. తత్తస్మాత్సర్వో భూతగణః నిజోపకర్తుర్గృహస్థస్యాక్షయ-
మనిశం సదా కలయతే ఇచ్ఛతి. దేవాదయః పునః అముం గృహస్థం నరాః పశూనివ రక్షన్త్యేవ.
స్వోపకారార్థమితి భావః. తత్తస్తస్మాదబుధోఽనాత్మజ్ఞః కర్మీ గృహస్థః నిజాశ్రమోచితం
స్వాశ్రమవిహితం మహాయజ్ఞాదీనాం కర్మణాం వ్రజం చయం కుర్యాదేవ. అన్యథా
నరకపాతాద్యనిష్టప్రాప్తేరితి భావః. ఉక్తశ్చాయమర్థో గీతాసు "**దేవాన్భావయతాఽనేన తే దేవా
భావయన్తు వః, పరస్పరం భావయన్తః శ్రేయః పరమవాప్స్యథ**" ఇత్యాదినా. 53

శ్లో॥ జాయా మేఽస్తు ధనం ప్రజా చ పునరప్యాత్మా ఽగృహస్థః కృతం
కుర్వీయేత్యభికమ్య సంసృతివశాత్ప్రాప్నోతి సర్వం చ తత్ ।

నేచ్ఛం శ్చాపి తతః పరన్తు న భజేదేతావతీ కామనా
య స్సర్వం తదిదం ప్రయాతి పురుషః కృత్స్నస్స వై నేతరః ॥ 54

వ్యా. అగృహస్థః గృహస్థాదల్పః బ్రహ్మచారీతి యావత్. తదన్యత్వం తదల్పతేతి నఞ స్తదల్పార్థత్వాత్. మే జాయా అస్తు. ఏకాకినో రత్యభావాదితి భావః. ధనమస్తు ప్రజా సన్తతిశ్చాస్తు. ఏతజ్జయాదిసమ్పన్నోఽహం కృతం కర్మ **కుర్వీయ** కుర్యామితి సంస్కృతివశాజ్జన్మాన్తరీయవాసనా–బలాత్పునరపి జన్మాన్తర ఇవేహ జన్మన్యపీత్యర్థః. అభికమ్య కామయిత్వా తత్సర్వం ప్రాప్నోతి లభతే. చకారాత్క్వచిత్కించిన్న ప్రాప్నోతీత్యపి గమ్యతే. నేచ్ఛన్ననిచ్ఛన్నపి తతః జాయాదిచతుష్టయా–త్పరమన్యత్తు న చ భజేత్ నైవ ప్రాప్నుయాత్. తస్మాత్ కామనా కామః ఏతావతీ ఇయత్యేవ. యః పురుషస్తదిదం సర్వం జాయాదిచతుష్టయం ప్రయాతి లభతే స కృత్స్నస్సమస్తః. స ఆత్మానం సమ్పూర్ణం మన్యత ఇత్యర్థః. ఇతరః ఏతేషాం కామానామ్మధ్యే యం కఞ్చి త్ప్రాప్తవాంస్తు పురుషః కృత్స్నో న వై నైవ. ప్రాప్తవ్యావశేషసత్త్వాదస్యేతి భావః. 54

శ్లో॥ ఆత్మైవాస్య మనఃప్రియా భవతి వాక్ప్రాణః ప్రజా మానుషం
విత్తం చక్షురమానుషన్తు భవతి శ్రోత్రం శరీరం కృతమ్ ।
యజ్ఞోఽయం స చ పాఙ్క్త ఏవ చ పశుః పాఙ్క్తశ్చ పాఙ్క్తః పుమాన్
పాఙ్క్తం సర్వమిదఞ్చ వేద య ఇతి ప్రాప్నోతి సర్వం స నా ॥ 55

వ్యా. యస్తు జాయాదిసర్వసమ్పాదనాక్షమః కృత్స్నత్వకామీ చ తస్య కృత్స్నత్వప్రాప్తిసాధనం దర్శనముచ్యతే – **ఆత్మేతి**. అస్య యథోక్తస్య పురుషస్య మన ఏవాత్మా దేహేన్ద్రియవ్యాపారాణాం మనఃపూర్వకత్వేన దేహాదేర్మనఃపరతన్త్రత్వాదాత్మనశ్చ స్వతన్త్రాత్వాన్మన ఆత్మేతి కల్ప్యతే. వాక్ ప్రియా జాయా భవతి. పురుషస్య జాయేవ మనసో వాగ్వశే వర్తత ఇతి వాగ్జాయేతి కల్ప్యతే. ప్రాణ ఏవ ప్రజా వాఙ్మనసాభ్యాం జాయాపతిస్థానీయాభ్యాం ప్రసూయతే ప్రాణః కర్మార్థమితి ప్రాణః ప్రజాత్వేన కల్ప్యతే. విత్తం ద్వివిధం మానుషం దైవఞ్చేతి. తత్ర చక్షురేవ మానుషం విత్తం గవాదిలక్షణం భవతి. చక్షుర్గ్రాహ్యత్వాత్తస్య శ్రోత్రన్తు అమానుషం దైవం విత్తం విజ్ఞానలక్షణం భవతి. శ్రోత్రేణ హి విజ్ఞానం శృణోతి. ఏవం శ్రోత్రాధీనత్వాద్విజ్ఞానస్య శ్రోత్రమేవ విజ్ఞానమితి వ్యపదిశ్యతే. విజ్ఞానం దేవాదివిషయం విశిష్టం జ్ఞానం దేవాదివిశేషవిషయం జ్ఞానం విజ్ఞానం సామాన్యవిషయన్తు జ్ఞానం జ్ఞానమితి వివేకః. శరీరమేవ కృతం కర్మ శరీరనిర్వర్త్యత్వా త్కర్మణ ఇతి భావః. స చాయముక్తో యజ్ఞః పాఙ్క్తః. పఞ్చభిః ఆత్మజాయాఽపత్యవిత్తశరీరై ర్నిర్వర్త్యః పాఙ్క్తః. పశుశ్చ పాఙ్క్త ఏవ. పురుషశ్చ పాఙ్క్త ఏవ. యద్యపి పురుషః పశురేవేతి పాఙ్క్తః పశురిత్యనేనైవ పురుషస్యాపి పాఙ్క్తత్వం సిద్ధమ్. తథాప్యధికకృతత్వేన విశేషాత్పురుషస్య పునరుక్తి రితి బోద్ధ్యమ్. ఇదం సర్వం కర్మసాధనం ఫలం చ పాఙ్క్తం య ఇత్యేవం వేద స నా పుమాన్ సర్వం జగదాత్మత్వేన ప్రాప్నోతి కృత్స్నో భవతీత్యర్థః. 55

శ్లో॥ కర్మజ్ఞానవశాత్పితాఽయమకరోదన్నాని సప్తాస్య వా
తత్సాధారణమేకమన్నమిహ యత్సర్వైరిదం భుజ్యతే ।
ఏతద్యస్సముపాస్త ఏష స పుమాన్నావర్తతే పాప్మనో
యస్మాన్మిశ్రమిదం భవత్యసుభృతాం విత్తం సమేషామపి ॥ 56

వ్యా. గృహస్థః కర్మీ భూతానాం సర్వేషాం లోక ఇత్యుక్తమ్. ఏవం సర్వం జగదపి గృహస్థస్య భోగ్యత్వాల్లోక ఏవ. ఏవం సర్వస్య సర్వః కర్తా కార్యం భోక్తా భోగ్యం చ భవతి. తస్మా ద్గృహిణో జగతశ్చ పరస్పరం స్వకర్మోపార్జితత్వమేష్టవ్యమన్యథా పరస్పర ముపకారకత్వా- యోగాత్. ఏవం చ సతి పూర్వకల్పీయ విహితప్రతిషిద్ధకర్మజ్ఞానానుజ్ఞాతా సర్వో జన్తురుత్తరసర్గస్య స్రష్టృత్వాత్పితేత్యుచ్యతే. సదాత్మైవేత్యయమిత్యుచ్యతే. అయం పితా కర్మజ్ఞానవశా త్కల్పాన్తరోపార్జితకర్మజ్ఞానాభ్యామిత్యర్థః. సప్తాన్నాన్యకరోత్ససర్జ. తత్రేతి శేషః. ఇహలోకే సర్వైః ప్రాణిభిర్యదిదం భుజ్యతే అద్యతే తదేకమన్నమస్య వా సర్వస్యాపి భోక్తృవర్గస్య సాధారణం సప్తస్వన్నేషు ఏకం సాధారణమన్నం సర్వప్రాణిభోగ్యత్వాదవిశేషేణేత్యర్థః. య ఏతత్సర్వసాధారణ- మన్నం సముపాస్తే శరీరస్థిత్యర్థాన్నోపభోగప్రధానో భవతీత్యర్థః. సర్వసాధారణమన్నం స్వస్యైకస్యైవం సాధారణం కరోతీతి యావత్. స ఏష పుమాన్ పాప్మన స్సకాశాన్నావర్తతే న నివర్తతే. తత్ర హేతుమాహ - యస్మాదితి. యస్మాద్ధేతోర్మిశ్రమవిభక్తమిదం సాధారణమన్నం సర్వేషామప్యసుభృతాం ప్రాణినాం విత్తం ధనం భవతి. సర్వేఽప్యస్యాన్నస్య స్వామినో భవన్తీతి యావత్. తస్మాద్భూతేభ్యోఽప్రదాయ యో గృహస్థస్స్వయమేవాన్నం భుజ్క్తే స పాపీయానేవ. "**తైర్దత్తా న ప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ స**" ఇతి గీతావచనాత్. '**అదత్వా తు య ఏతేభ్యః పూర్వం భుఙ్క్తేఽ విచక్షణః, స భుఞ్జానో న జానాతి శ్వగృధ్రైర్జగ్ధిమాత్మన**' ఇతి వచనాచ్చ. తస్మాద్యథార్హమన్నం సంవిభజేదిత్యభిప్రాయః. 56

శ్లో॥ ద్వే దేవాననయద్ధుతం ప్రహుత మిత్యన్నే తు యద్వా పితా
దర్శశ్చే త్యథ పూర్ణమాస ఇతి తన్నైవేష్టియాజీ భవేత్ ।
ప్రాయచ్ఛచ్చ పశుభ్య ఏకమితి తత్క్షీరం ప్రతిష్ఠాయితం
సర్వస్యాపి పునస్స మృత్యుమయతే నైకాహ్ని హుత్వా పయః ॥ 57

వ్యా. అథ పితా దేవాంస్తు హుతం హవనమగ్నౌ ప్రహుతం హుత్వా బలిహరణమితి. యద్వా దర్శః పూర్ణమాసశ్చేతి ప్రసిద్ధే ఇతి శేషః. ద్వే అన్నే దేవాననయదభాజయత్. తత్తస్మా ద్గృహస్థ ఇతి శేషః. **ఇష్టియాజీ** కామ్యేష్టిభి ర్యజనశీలం న భవేత్. దేవార్థం నిత్యమేవ కర్తృత్వాత్తయో- రితి భావః. పశుభ్యశ్చ పితా ఏకమన్నం ప్రాయచ్ఛత్. తదన్నం క్షీరమితి ఖ్యాతమితి శేషః. తత్సర్వస్యాపి జగతః ప్రతిష్ఠాయితం ప్రతిష్ఠాభూతం సర్వం జగత్పయసి ప్రతిష్ఠితమిత్యర్థః. '**అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపజీవతి, ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా**' ఇత్యగ్నౌ

పయఃప్రక్షేపస్య జగచ్చక్రప్రవర్తకత్వాదితి భావః. న చ పశవ స్తృణం భక్షయన్తీతి కథం పయ ఇత్యుక్తమితి వాచ్యమ్. బాల్యే పశుభిః పయస ఏవ పీయమానత్వాత్. కిఞ్చాత్ర పశుశబ్దేన మనుష్యా అపి గృహ్యన్తే. తేషామపి దేవపశుత్వాత్. మనుష్యాశ్చ బాల్యే పయసైవ స్తన్యేన జీవన్తి. ఏకాహ్ని ఏకస్మిన్నహని పయః అగ్నావితి సామర్థ్యాద్గమ్యతే హుత్వా స విద్వాన్ పునః మృత్యుం నాయతే న భజతే. అమృతో భవతీత్యర్థః. 57

శ్లో॥ తాన్యన్నాని సదాఽసుధారినికరైస్సమ్భుజ్యమానాన్యపి
క్షీయన్తే న యతః పితా జనయతి జ్ఞానక్రియాభ్యామ్పునః ।
తస్మాదక్షితిమేనమాహురితి యో వేదాత్తి సోఽన్నం ముఖే
నామర్త్యత్వముపైతి యాత్యమృతమిత్యేషా ప్రశంసాపరమ్ ॥ 58

వ్యా. తాని పూర్వోక్తాన్యన్నాని సదాప్యసుధారినికరైః ప్రాణిచయైస్సమ్యక్ భుజ్యమానాన్యపి న క్షీయన్తే. న కదాపి భూతానామన్నాభావ స్సమ్భవేదిత్యర్థః. యతో యస్మాత్. పితా పూర్వోక్తః. పునఃపునరితి శేషః. జ్ఞానక్రియాభ్యామన్నానీతి శేషః. జనయతి అన్నహేతుకర్మజ్ఞానసన్తత్యనపాయాదన్నస్యాక్షయ ఇత్యర్థః. తస్మాదక్షయాన్నస్రష్టృత్వాదిత్యర్థః. ఏనం పురుషమక్షితి మాహుః. ఇత్యేవం పురుషమక్షితిం యో వేద స ముఖే నాన్నమత్తి. అన్నస్య భోక్తైవ భవత్యేష విద్యాన్న త్వజ్ఞ ఇవాన్నస్య భోగ్యం భవతీత్యర్థః. అమర్త్యత్వం దేవాత్మత్వముపైతి అమృతం యాత్యుపజీవతి ఇత్యేషా వాగితి శేషః. ప్రశంసాపరం ప్రశంసైవ. నాపూర్వార్థోఽన్యోస్తీత్యర్థః. 58

శ్లో॥ త్రీణ్యన్నాని పితాఽఽత్మనేఽకురుత హృద్వాక్ప్రాణసఞ్జ్ఞాన్యథో
రూపాదీన్ యదనుప్రయుక్తకరణైర్జానాతి దేహీ యతః ।
స్పర్శస్యాపి వివేకధీర్భవతి యత్సఙ్కల్పకామత్రపా-
శ్రద్ధాసంశయభీతిధీధృతిమయం తత్తత్ర హృత్కథ్యతే ॥ 59

వ్యా. అథో తతః పితా హృద్వాక్ప్రాణసఞ్జ్ఞాని త్రీణి అన్నాని ఆత్మనే స్వార్థమకురు తాకల్పయత్. తత్ర హృదో లిఙ్గమాహ. దేహీ యదనుప్రయుక్తకరణైః యేన మనసాఽనుప్రయుక్తైరనుగతైరేవ కరణైశ్చక్షురాదిభిః రూపాదీన్ విషయాన్ జానాతి గృహ్ణాతి. మనస్యన్యత్ర గతే సతి సత్యపి విషయే చక్షురాదిభి స్తస్యాగృహ్యమాణత్వాన్మనః పారతన్త్ర్యం చక్షురాదీనామితి భావః. కిఞ్చ స్పర్శస్య వివేకధీరపి యతో మనస ఏవ భవతి. సర్వశరీరవ్యాపి త్వగిన్ద్రియం స్పర్శమాత్రమేవ గృహ్ణాతి. న తు పృష్ఠే కరస్పర్శ ఆసీత్పాదే కరస్పర్శ ఆసీదితి స్పర్శవిశేషం, స తు మనసైవ గ్రాహ్య ఇతి భావః. అథ మనసస్స్వరూపమాహ – యదితి. యద్వస్తు సఙ్కల్పకామత్రపా శ్రద్ధా సంశయభీతిధీధృతిమయం సఙ్కల్పాదిస్వరూపం తద్వస్తు. తత్ర హృదాదిషు త్రిషు హృన్మన ఇతి కథ్యతే. 59

శ్లో॥ వర్ణాత్మా నినదాత్మకశ్చ భువనే శబ్దోఽస్తి యస్సైవ వాక్
సర్వఞ్చాప్యభిధేయజాతమనయైవాభాస్యతే భానువత్ ।
ప్రాణోఽపాన ఉదాన ఇత్యపి భువి వ్యానస్సమానోఽన ఇ-
త్యేష ప్రాణ ఉదీర్యతే స చ పుమానేతన్మయో జాయతే ॥ 60

వ్యా. భువనే వర్ణాత్మా ఆకారాద్యక్షరాత్మా నినదాత్మకః భేరీమృదఙ్గాదిధ్వన్యాత్మకశ్చ యశ్శబ్దోఽస్తి సైవేతి విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీత్వమ్. సః ఏవ ఇతి వా ఛ్చేదః. "**సోఽచి లోపేచేత్పాదపూరణ**" మిత్యనుశాసనాత్. వాగ్భవతి అనయా వాచా భానువ ద్భానునేవ సర్వమప్య-భిధేయజాతమాభాస్యత ఏవ. సర్వావభాసికాయా అస్యా భానోరివాన్యో నాస్త్యవభాసక ఇత్యేతదర్థధ్వననాయ ఏవకారః. అనయా సర్వమవభాస్యత ఏవ. న త్వేనాం కిమపి భాసయతీతి. ఏష శరీరాన్తఃస్థ ఏక ఏవ ప్రాణః వృత్తిభేదాదితి శేషః. ప్రాణ ఇతి అపాన ఇతి ఉదాన ఇతి వ్యాన ఇతి సమాన ఇతి చ ఉదీర్యతే. అవిశేషాదన ఇత్యప్యుదీర్యతే. తత్ర పురతో నిస్సరణా **త్ప్రాణః**, అధోనిస్సరణా**దపానః**, ఊర్ధ్వవృత్తి**రుదానః**, ప్రాణాపానయోర్నియమనా**ద్వ్యానః**, అశితపీతయోస్సమం నయనా**త్సమానః**, సర్వసామాన్యవృత్తిమానన ఇతి వివేకః. స చ పుమాన్ కార్యకరణసఙ్ఘాత ఆత్మా ఏతన్మయః హృన్మయః వాఙ్మయః ప్రాణమయశ్చ జాయతే భవతి. తత్ప్రకృతవచన ఇతి ప్రాచుర్యే మయట్. వాగాదిప్రధానో భవతీత్యర్థః. యద్వా స చ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽప్యాత్మా అజ్ఞానకృతాదధ్యాసాద్వాగాదిస్వరూపో భవతి. అత ఏవాహం వదామి మనోమి ప్రాణిమీతి ప్రతీతిః జాయత ఇత్యస్య ఉత్పద్యత ఇతి యథాశ్రుత ఏవ వార్థః. శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసాదస్యోత్పత్తిర్ఘటత ఏవ పునః పునః పునరితి. 60

శ్లో॥ వాగ్భూ ఋఙ్నిగమస్సురాశ్చ జననీ విజ్ఞాతమిత్యుచ్యతే
హృత్త్వభ్రం యజు రాగమశ్చ పితరస్తాతో విజిజ్ఞాసితమ్ ।
ప్రాణ స్వర్భువనఞ్చ సామ మనుజాః పుత్రోఽప్యవిజ్ఞాతకం
తద్రూపత్రితయేన తత్త్రయమిదం భోక్తుర్భజత్యన్నతామ్ ॥ 61

వ్యా. వాక్ లోకత్రయే భూరిత్యుచ్యతే. వేదత్రయే ఋఙ్నిగమో ఋగ్వేద ఇత్యుచ్యతే. దేవపితృమనుష్యత్రయమధ్యే సురా దేవా ఇత్యుచ్యతే. మాతాపితృప్రజాత్రయే జననీ మాతేత్యుచ్యతే. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతాఖ్య వస్తుత్రయే విజ్ఞాతమిత్యుచ్యతే. ఏవం హృన్మనః. అభ్ర మన్తరిక్షం భువర్లోక ఇతి యావత్. యజురాగమో యజుర్వేదః. పితరః తాతః పితా విజిజ్ఞాసితం విజిజ్ఞాస్యఞ్చ భవతీత్యుచ్యతే. ప్రాణః స్వర్భువనం స్వర్లోకః సామ సామవేదః మనుజా మనుష్యాః. పుత్రః ప్రజా అవిజ్ఞాతమేవావిజ్ఞాతకఞ్చేత్యుచ్యతే. తదిదం త్రయం వాఙ్మనఃప్రాణాః తద్రూపత్రితయేన పూర్వోక్తవిజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతాఖ్యస్వరూపత్రయేణ. విజ్ఞాతవిజిజ్ఞాస్యావిజ్ఞాతభేదేన వాఙ్మనప్రాణ-విభాగే స్థితే భూరాదిభేదకథనం వాచనికమేవేతి కృత్వా రూపత్రయమేవ ప్రధానత్వాదిహ గృహీతం

విజ్ఞాతాదికమ్. భోక్తుః పురుషస్యాన్నతాం భజతి ప్రతిపద్యతే వాగాదీని త్రీణ్యన్నాన్యాత్మనేఽ కురుతేతి హి ప్రాగుక్తం తదేవాన్నత్వం వాగాదిత్రయస్యేహ వ్యాఖ్యాతమ్. తత్ర ప్రకాశాత్మకత్వాద్వాచో విజ్ఞాతమేవ రూపమ్. తతశ్చ వాగస్య సర్వం విజ్ఞాపయన్తీ భూత్వా భోగ్యతామాపద్యతే. మనో హి సన్దిహ్యమానాకారత్వాద్విజిజ్ఞాస్యమ్. తస్మాన్మనః పురుషస్య విజిజ్ఞాస్యతామాపద్యభోగ్యమ్భవతి. విజ్ఞానాగోచరత్వాదవిజ్ఞాతరూపః ప్రాణః అవిజ్ఞాతత్వేనైవాస్య భోగ్యః. అవిజ్ఞాతోపకారోఽపి జనకోఽతిబాలస్య పుత్రస్య భోగ్యో భవత్యేవేత్యవిజ్ఞాతస్య ప్రాణస్య భోగ్యత్వమ్. తస్మాద్విజ్ఞాతాదిరూపేణ వాగాదిత్రయముపాస్యమిత్యర్థః. 61

శ్లో॥ వాచో భూర్వపురగ్నిరేష కరణం తుల్యప్రమాణం త్రయం
ద్యౌశ్చిత్తస్య వపూ రవిస్తు కరణస్తుల్యప్రమాణం త్రయమ్ ।
తద్ద్వన్ద్వస్య సమాగమాత్సమభవత్ప్రాణోఽ సపత్నః ప్రభుః
ప్రాణస్యామ్బు వపుశ్శశీ తు కరణం తుల్యప్రమాణం త్రయమ్ ॥ 62

వ్యా. వాచః భూః పృథివీ వపు శ్శరీరం బాహ్య ఆధార ఇత్యర్థః కార్యత్వాదితి భావః. ఏష పార్థివోఽగ్నిః కరణమాధేయ ఇత్యర్థః. ప్రకాశాత్మకత్వాదితి భావః. త్రయం వాగ్భూరగ్నిశ్చ తుల్యప్రమాణం భవతి. చిత్తస్య ద్యౌః ద్యులోకః వపుః కార్యం శరీరమాధారః. రవిస్తు కరణ మాధేయః త్రయం తుల్యప్రమాణం భవతి. తయోర్వాఙ్మనసయోర్ద్వన్ద్వస్య సమాగమాద్ధేతోరసపత్నః ప్రభుః ప్రాణస్సమభవత్. అత ఏవ ప్రాణోపాసకః పురుషో సపత్నో భవతి. ప్రాణస్య తు అమ్బు ఆపశ్శరీరమాధారః. శశీ చన్ద్రః కరణమాధేయః. త్రయం తుల్యప్రమాణం భవతి. 62

శ్లో॥ ఏతైశ్చ త్రిభిరేవ సర్వభువనం వ్యాప్తం హ్యనన్తైస్సమై-
రవ్యస్తా స్త ఇమే ప్రజాపతిరమూ న్యోఽధీరుపాస్తేఽన్తగాన్ ।
లోకం సోఽన్తయుతం జయత్యథ పుమానేతానుపాస్తే తు యోఽ
నన్తానేష స లోకమశ్నుతి మహానన్తాతిగతిం శాశ్వతమ్ ॥ 63

వ్యా. అనన్తైః అపరిచ్ఛిన్నైః సమైః పరస్పరం తుల్యైరేతైస్త్రిభిర్వాఙ్మనఃప్రాణైః సర్వఞ్చ సకలమపి భువనం వ్యాప్తమేవ. హిః ప్రసిద్ధౌ. యద్వా హి యస్మాదేవం తస్మాత్. అవ్యస్తా స్సమస్తా స్త ఇమే త్రయః ప్రజాపతిరేవ ప్రజాపతేరాత్మభూతా ఏవేత్యర్థః. సమష్టిలిఙ్గాభిమానిత్వాత్ప్రజాపతేరితి భావః. అమూననన్తానపి త్రీన్ అధీర్మన్దబుద్ధిర్యః అన్తగాన్పరిచ్ఛిన్నానుపాస్తే పరిచ్ఛిన్నత్వేన చిన్తయతి సః అన్తయుతం పరిచ్ఛిన్నమేవ లోకం జయతి. పరిచ్ఛిన్న ఏవ జాయతే నైతేషామాత్మభూతో భవతీత్యర్థః. అథ యః పుమానేతాననన్తానుపాస్తే స ఏష మహాన్ అన్తాతిగమపరిచ్ఛిన్నమత ఏవ శాశ్వతం లోకమశ్నుతి ప్రాప్నోతి సర్వాత్మభూతో భవతీత్యర్థః. 63

శ్లో॥ యస్సంవత్సర ఏష షోడశకలః ఖ్యాతః ప్రజేశః కలా
ఆసన్ పఞ్చదశ క్షపాస్తత ఇయం సా షోడశీ యా ధ్రువా ।

శుక్లే నిడ్భిరసౌ ప్రపూర్యత ఇవాపక్షీయతే కృష్ణకే
షోడశ్యా నిశమేత్యమామనుగతస్సర్వం జగత్ప్రాణభృత్ ॥ 64

వ్యా. పితా పాఙ్క్తేన కర్మణా సప్తాన్నాని సృష్ట్వా త్రీణ్యాత్మనేఽకురుతేత్యుక్తమ్. ఇమాని చ త్రీణి పాఙ్క్తకర్మఫలభూతాన్యేవ. పాఙ్క్తతాయా ఏషు సత్త్వాత్. పాఙ్క్తత్వం పఞ్చాత్మకత్వమ్. నను మాతా పితా ప్రజా విత్తం కర్మేతి పఞ్చానామ్మధ్యే మాతాపితృప్రజాత్రయమేవోక్తం పృథివ్యగ్నీ మాతా దివాదిత్యౌ పితా ప్రాణః ప్రజేతి. విత్తకర్మణీ తు నోక్తే. అతః కథం పాఙ్క్తత్వమన్నత్రయస్యేత్యత ఆహ – **య ఇత్యాది**. య ఏష దృశ్యమాన స్సంవత్సరః కాలాత్మా షోడశకలః ప్రజేశః ప్రజాపతి– శ్చన్ద్రరూప ఇతి భావః. ఖ్యాతః ప్రసిద్ధః. తతస్తస్య ప్రజాపతేః పఞ్చదశ క్షపా రాత్రయ ఏవ కలా ఆసన్. యా ధ్రువా తిథిస్సేయం షోడశీ షోడశానాం పూరణీ కలా భవతి. అసౌ శుక్లే శుక్లపక్షే నిడ్భీ రాత్రిభిః ప్రపూర్యత ఇవ ప్రకర్షేణ పూర్యత ఏవ కృష్ణకే కృష్ణపక్షే నిడ్భి రపక్షీయతే. అసౌ షోడశ్యా కలయా ప్రాణభృత్స్రప్రాణం సర్వం జగదనుగతః అనుప్రవిష్టస్సన్నమాం నిశమమావాస్యా– ఖ్యాం రాత్రిమేతి ప్రాప్నోతి. అమావాస్యాయాం రాత్రౌ షోడశ్యా కలయా సర్వం ప్రాణిజాతమను– ప్రవిశ్య వర్తతే చన్ద్రమా ఇత్యర్థః. అత ఏవ తస్య బహిః పృథగనుపలమ్భ ఇతి భావః. 64

శ్లో॥ తత్ప్రాతః ప్రతిపద్యుదేతి స తతో మాయాం స హన్యాదపి
క్షుద్రం జన్తుమపి ప్రపూజయితుమిత్యుక్తాం శరద్దేవతామ్ ।
య స్సంవత్సర ఏష ఏవ స పుమానేవంవిదస్తస్య త–
ద్విత్తం పఞ్చదశామనన్తి హి కలా ఆత్మాఽస్య వా షోడశీ ॥ 65

వ్యా. తత్తతః ప్రాతః ప్రతిపది తిథౌ స చన్ద్రమా ఉదేతి. తతో హేతోః అమాయామమా– వాస్యాయాం క్షుద్రమత్యల్పం పాపాత్మకం వా జన్తుం కృకలా సాదిమపి న హన్యాదపి నైవ హింస్యాత్. సర్వాణి భూతాని ప్రవిశ్య స్థితత్వాదమాయాం సోమదేవతాయాః క్షుద్రజన్తావపి సాస్త్యేవేతి కృత్వా తదా ప్రాణిమాత్రం న హన్యా త్తద్ధననస్య చన్ద్రహననప్రాయత్వాదితి భావః. నను న హింస్యాత్సర్వభూతాన్యన్యత్ర తీర్థేభ్య ఇతి ప్రతిషిద్ధైవ హింసేతి కుతః పునరుక్తమమాయాం న హన్యాదితి అత ఆహ. శరద్దేవతాం ప్రకృతసంవత్సరాభిమానిసోమదేవతాం ప్రకర్షేణ పూజయితుమిత్యేవముక్తం సోమదేవతాస్తుత్యర్థమమాయాం న హన్యాదిత్యుక్తం సాధారణ్యేన సర్వత్ర నిషిద్ధాపి హింసా విశేషతోఽమావాస్యాయాం నిషిధ్యమానా సోమదేవతాపూజార్థైవ. తస్మాదమా– యామేవ న హన్యాదితరతిథిషు హన్యాదేవేతి నాత్ర కల్పయితుముచితం, విరోధాదితి భావః. య స్సంవత్సరః సంవత్సరాత్మా ప్రజాపతిః పారోక్ష్యేణ నిర్దిష్టః స ఏష ప్రజాపతిమాత్మత్వేన విదితవాన్పురుష ఏవ ఏవంవిదస్తస్యాస్య పురుషస్య విత్తమేవ పఞ్చదశకలా ఇత్యామనన్తి. హిః ప్రసిద్ధౌ. ఆత్మా వా ఆత్మైవ శరీరమేవ షోడశీ కలా భవతి ఏవం షోడశకలః పురుష ఏవ ప్రజాపతిరిత్యర్థః. 65

శ్లో॥ విత్తేనైవ స పూర్యతే చ పురుషో వృద్ధేన చ క్షీయతే
క్షీణేనేవ కలాభిరిన్దురరిణో నేమ్యాదివచ్చాత్మనః ।
విత్తం తత్పరివారభూతమఖిలే క్షీణేఽపి తస్మిన్నసా-
వాత్మా జీవతి నాభివద్యది పునర్విత్తేన సమ్పూర్యతే ॥ 66

వ్యా. స చ పురుషః విత్తేన వృద్ధేన సతా పూర్యతే. విత్తేన క్షీణేన సతా తు క్షీయతే. యథా ఇన్దుః కలాభిర్వృద్ధాభి స్సతీభిః పూర్యతే, కలాభిః క్షీణాభిస్సతీభిః క్షీయతే. తద్వత్. అత ఏవ విత్తస్య పఞ్చదశకలాసామ్యమితి భావః. తత్తస్మాత్ అరిణశ్చక్రస్య నాభేరిత్యర్థః. నేమ్యాదివత్. ఆత్మనః షోడశకలాస్థానీయస్య దేహస్య విత్తం పరివారభూతం నాభీస్థానీయ ఆత్మా నేమ్యాదిపరివార స్థానీయన్తు విత్తమిత్యర్థః. తస్మిన్ విత్తే నేమ్యాదికే చ పరివారే అఖిలే క్షీణేఽపి అసావాత్మా దేహః నాభివత్ జీవతి యది తర్హి విత్తేన పునస్సమ్పూర్యత ఏవ. యథా నాభిః పునర్నేమ్యాదిభిః ధనికః కాలవశాద్దారిద్ర్యమాపన్నోఽపి న మృతశ్చేత్పునర్విత్తం సమ్పాదయేదేవ. యథా చాన్ద్రీ ధ్రువా కలా క్షీణాపి పునః పఞ్చదశకలాభిశ్శుక్లపక్షే పూర్యతే. తద్వద్విత్తేన క్షీణోఽప్యాత్మా పునర్విత్తేన పూర్యేతైవేత్యభిప్రాయః. పఞ్చదశకలానాం సతోరప్యాగమాపాయయోర్యథా ధ్రువా కలా ఆగమాపాయరహితత్వాద్ధ్రువైవమేవ విత్తస్యాగమాపాయయోస్సతోరప్యాత్మా ధ్రువ ఏవాగమా-పాయరహితత్వాదితి ధ్రువకలాసామ్యమాత్మనః పిణ్డస్యోక్తమితి వేద్యమ్. 66

శ్లో॥ లోకాస్సన్తి భువి త్రయో నరపితృస్వర్గాభిమానాశ్రయాః
పుత్రేణైవ మనుష్యలోకమముకం లోకం పితౄణాం కృతైః ।
మర్త్యో దేవపదం జయేదనఘయా సర్వోత్తమం విద్యయా
విద్యా తత్ఖలు సాధనేషు సకలేష్వత్యుత్తమేతి స్మృతా ॥ 67

వ్యా. అథ పుత్రాదీనాం సాధనానాం సాధ్యవిశేషసమ్బన్ధోఽభిధీయతే. భువి సంసార-భూమౌ. నరపితృస్వర్గాభిమానాశ్రయాః నరాణాం పితౄణాం స్వర్గచ్ఛన్తీతి స్వర్గా దేవాస్తేషాం చ యోఽభిమానః మమాయం లోక ఇతి తస్యాశ్రయాస్త్రయ ఏవ లోకాస్సన్తి మర్త్యః అధికృతో మనుష్యః తత్ర మనుష్యలోకం పుత్రేణైవ జయేత్. పితౄణాం లోకం కృతైరగ్నిహోత్రాదికర్మభిరేవ జయేత్. సర్వోత్తమం దేవపదం దేవలోకమనఘయా విద్యయా అపరవిద్యయైవేత్యర్థః. జయేత్ పరవిద్యాయా బ్రహ్మభావఫలకత్వాదితి భావః. తత్తస్మాదుత్తమదేవలోకప్రాపకత్వాదిత్యర్థః. సకలేషు సాధనేషు విద్యా అత్యుత్తమేతి స్మృతా ఖలు. 67

శ్లో॥ ప్రైష్యన్తం పురుషో యదైష మనుతే స్వం పుత్రమారాత్తదా
బ్రహ్మ త్వమ్భవసి త్వమేవ వివిధో యజ్ఞశ్చ లోకో భవాన్ ।
ఇత్యాహాథ సుతస్తమాహ పితరం బ్రహ్మాస్మి యజ్ఞోఽస్మ్యహమ్
లోకోఽస్మీతి మృతః పితా ప్రవిశతి ప్రాణైస్స లోక్యం సుతమ్ ॥ 68

వ్యా. యదా ఏష పురుషః. స్వమాత్మానం ప్రైష్యన్తం మ్రియమాణం మనుతే మన్యతే తదా ఆరాత్సమీపే పుత్రముద్దిశ్య త్వం బ్రహ్మ భవసి వివిధో యజ్ఞశ్చ త్వమేవ భవసి భవాన్ త్వమేవ లోకో భవతి ఇత్యాహ. అథ సుతస్తం పితరం ప్రతి అహం బ్రహ్మాఽస్మి, అహం బ్రహ్మ యజ్ఞోఽస్మి, అహం లోకోఽస్మి ఇత్యాహ. స చ మృతః పితా ప్రాణైస్సమం లోక్యం లోకార్హం సుతం ప్రవిశతి.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. విద్యాకర్మభ్యాం దేవపితృలోకప్రాప్తిర్విదితైవేతి పుత్రేణ మనుష్యలోక-జయస్యావిదితత్వా త్తద్బోధనార్థం ప్రవృత్తోఽయం శ్లోకః. మరణోన్ముఖః పితా పుత్రముద్దిశ్య హే పుత్ర! యన్మయాధీతమనధీతమవశిష్టం వా బ్రహ్మ వేదోఽస్తి తత్త్వమేవ త్వయైవాధ్యేతవ్యమ్. మమ కాలాభావాదితి భావః. తథా మయా అనుష్ఠితా అననుష్ఠితాశ్చానుష్ఠేయా యే యజ్ఞా స్సన్తి తే సర్వే త్వయైవానుష్ఠేయా ఇత్యభిప్రాయాదాహ - త్వమేవ యజ్ఞ ఇతి. ఏవం యే మయా జితా అజితాశ్చ జేతవ్యా లోకాస్సన్తి తే సర్వే త్వయైవ జేతవ్యా ఇత్యాహ - త్వం లోక ఇతి. ఏవం పిత్రానుశిష్టః పుత్రస్తథైవేతి ప్రతివదతి - బ్రహ్మాస్మీత్యాది. ఏవం పిత్రర్థం పితృకర్తవ్యజాతం పుత్ర ఏవ కృత్వా పితరం పితృలోకాదికం గమయతీతి పుత్రోఽయం లోక్య ఇత్యుచ్యతే. అముఞ్చ సుతం మరణోత్తరక్షణ ఏవ పితా వాఙ్మనఃప్రాణైరావిశతి. అధ్యాత్మపరిచ్ఛేద హేత్వపగమాత్పితు-ర్వాఙ్మనః ప్రాణాః స్వేనాధిదైవికేన రూపేణ పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మనా భిన్నఘటప్రదీపప్రకాశవత్సర్వ-మావిశన్తి. తైః ప్రాణైస్సహ పితాప్యావిశతి. వాఙ్మనఃప్రాణాత్మభావిత్వాత్పితుః. యస్మాదేవం పితా పుత్రమేవ ప్రవిశతి తస్మాత్ యస్యైవమనుశిష్టః పుత్రో భవతి సోఽస్మిన్నేవ లోకే వర్తతే పుత్రరూపేణేతి నైవ మృతో మన్తవ్య ఇత్యర్థః. తథా చ శ్రుతిః '**సోస్యాఽయమితర ఆత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతిధీయత**' ఇతి. అస్య పితురిత్యర్థః. అత ఏవాపుత్రస్య గతిర్నాస్తీతి స్మర్యతే. ఏవం పితా మృత్వాపి పుత్రరూపేణ మనుష్యలోకే స్థిత్వా మానుషాన్ భోగాననుభవతీతి మనుష్యలోకో జయ్యః పుత్రేణైవేత్యుక్తమితి. 68

శ్లో॥ పిత్రా యన్న కృతం చ కృత్యమపి తత్కృత్వా స్వయం బన్ధనా-
దేనం మోచయతీతి పుత్రపదభాగేవంవిధస్సన్ సుతః ।
పుత్రేణ ప్రతితిష్ఠతీహ జనకః ప్రేతం విపాపం తతో
దైవః ప్రాణగణోఽమృతో విశతి తం దైవీ తు వాక్ క్ష్మానలాత్ ॥ 69

వ్యా. ఏవంవిధోఽనుశిష్టస్సన్ యోగ్యస్సుతః పిత్రా యత్కృత్యం న కృతం చాపి శబ్దాభ్యాం యత్సావశేషం కృతం తత్స్వయం కృత్వా బన్ధనాత్కర్తవ్యశేషసద్భావరూపాదేనం పితరం మోచయతీతి హేతోః పుత్రపదభాగ్భవతి. పుత్ర ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. పితుశ్ఛిద్రం పూరయిత్వా త్రాయత ఇతి పుత్ర ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి భావః. జనకః పితా ఇహ మనుష్యలోకే పుత్రేణైవ ప్రతితిష్ఠతి పుత్రరూపేణైవ

స్థితిం లభతే. తతోఽథ. ప్రేతం మృతం విపాపం చ పితరం దైవః హిరణ్యగర్భసమ్బన్ధీ అమృతః అమరణధర్మా ప్రాణగణః వాగాదిప్రాణసముదాయః విశతి. తత్ర దైవీ వాక్తు తం క్ష్మానలాత్ క్ష్మా చానలశ్చ తయోస్సమాహారాత్. పృథివ్యా అగ్నేశ్చేత్యర్థస్సకాశాదాగత్య విశతి.

అయం భావః. సర్వేషాం హి వాచ ఉపాదానభూతా దైవీ వా క్పృథివ్యగ్నిలక్షణా. అవిదుషస్తు సా అసఙ్గాదిదోషైర్నిరుద్ధా విదుషస్తద్దోషాపగమే ఆవరణభఙ్గ ఇవోదకం ప్రదీపప్రకాశవచ్చ వ్యాప్నోతి తదేతదుచ్యతే పృథివ్యా అగ్నే శ్చైనం దైవీ వాగావిశతీతి. 69

శ్లో॥ యత్రోక్తం వితథం న వాగ్భవతి సా దైవీ తదేనం దివ-
స్సూర్యాద్దైవమశోకమావిశతి హృన్మోదాత్మకం సర్వదా ।
అద్భ్యశ్చన్ద్రమసశ్చ దైవ ఉదితః ప్రాణో వ్యథశ్చాక్షయ-
శ్శోచన్త్యేనమయేత్రజా పునరమాం పుణ్యస్తు తం గచ్ఛతి ॥ 70

వ్యా. దైవ్యా వాచో లక్షణమాహ - **యత్రోక్తమితి**. యయా ప్రోక్తం వితథం మోఘం న భవతి సా దైవీ వాగ్భవతి. తత్తతః తథేతి వా ఏనం మృతం విద్వాంసం దివ స్సూర్యాచ్చ సకాశా త్సర్వదా మోదాత్మకమత ఏవాశోకం దైవం హృత్ మన ఆవిశతి. తథా అద్భ్య శ్చన్ద్రమసశ్చ సకాశాదవ్యథః అక్షయశ్చ దైవః ప్రాణః ప్రాణవాయుః ఏనమితి శేషః ఇతః ప్రాప్తః ప్రవిష్ట ఇతి యావత్ భవతి. ఉదిత్యవ్యయమప్యర్థకం ప్రాణ ఉత్ ప్రాణశ్చేత్యర్థః. హృత్ప్రాణప్రవేశయోరపి వాక్ప్రవేశే ప్రోక్తో న్యాయోఽనుసన్ధేయః. ఏనముద్దిశ్య శోచన్తీ ప్రజా పునః ప్రజా తు అమాం దుఃఖమేవాయేత్. అమాశబ్దో దౌర్భాగ్యవాచీ లక్షణయా దుఃఖం బ్రూతే. దౌర్భాగ్యం హి దుఃఖ జనకమ్. తన్తు విద్వాంసం మృతం పుణ్యం శుభమేవ గచ్ఛతి న తు పాపమ్. న చ విదుషో మోక్ష ఏవ భవితవ్య ఇతి కథం వాగాదిసమ్బన్ధోఽస్యోక్తా ఇతి వాచ్యమపరవిద్యావానేవాయం విద్వాన్న తు పరవిద్యావానిత్యుక్తత్వాత్. అపరవిద్యావతామేవ విద్యా తారతమ్యాత్ప్రాజాపత్యాన్త దేవభావాపత్తిః. ఏవం సంసారవిషయత్వాదేవాస్యా అపరవిద్యాత్వం, తస్మాదపరవిద్యాయాః పరమం ఫలం ప్రాజాపత్యభావాపత్తిరేవ. త చ్చేహ దర్శితం హైరణ్యగర్భః ప్రాణగణస్తమావిశతీతి. 70

శ్లో॥ నో దేవానఘమేతి స హ్యుపగతో దైవం స్వభావం మృతో
యో వేదేతి భవత్యయం స హి పుమానాత్మాఽఖిలప్రాణినామ్ ।
సర్వజ్ఞం చ హిరణ్యగర్భమివ తం విద్వాంసమేనం జగ-
ద్దుఃఖాదుఃఖకలాభిమర్శరహితం భూతాన్యవన్త్యన్వహమ్ ॥ 71

వ్యా. నను విద్వాంసమేనం పుణ్యమేవ గచ్ఛతీత్యుక్తమ్. తత్ర కో హేతురత ఆహ - **నో ఇతి**. దేవానఘం పాపం నో ఏతి న ప్రాప్నోతి. పుణ్యకర్మభిరేవ దేవశరీరస్యారబ్ధత్వాదితి భావః. నను భవన్తు దేవా నిష్పాపాః. ప్రకృతవిదుషః కథం మర్త్యస్య నిష్పాపత్వమత ఆహ - స

ఇతి. హి యస్మాత్స విద్వాన్మర్త్యోఽపి మృతస్సన్ దైవం స్వభావం శరీరముపగతః ప్రాప్తవాన్. య ఇతి వేద సోఽయం పుమానఖిలప్రాణినామాత్మా భవతి. హిరణ్యగర్భవదితి భావః. హిః ప్రసిద్ధౌ. సర్వభూతానాం వాగ్భవతి, మనో భవతి, ప్రాణో భవతీతి కృత్వా ఆత్మా భవతీత్యుక్తమాత్మనో వాఙ్మయత్వాన్మనోమయత్వాత్ప్రాణమయత్వాచ్చ. వాఙ్మనఃప్రాణేష్వేవ లోకానామాత్మబుద్ధిసత్త్వాచ్చ. హిరణ్యగర్భవత్ త్ర్యన్నాత్మదర్శీ విద్వానపి అపరిచ్ఛిన్నవాగాదిరూపతాం ప్రతిపద్యత ఇతి పరమార్థః. ఏవం సర్వాత్మత్వాదేవ సర్వజ్ఞం తథా అపరిచ్ఛిన్నబుద్ధిత్వాదేవ జగద్దుఃఖాదుఃఖకలాభిమర్శరహితం జగతో లోకస్య దుఃఖాదుఃఖయోస్సుఖదుఃఖయోః కలాయా లేశస్యాపి అభిమర్శేన సమ్బన్ధేన రహితం వర్జితం తమేనం ప్రకృతం విద్వాంసం హిరణ్యగర్భమివ అన్వహం సదాపి భూతాని సర్వే ప్రాణినః అవన్తి పూజయన్తి స్తువన్తీతి వా. హిరణ్యగర్భవదస్యాపి ప్రాజాపత్యే పదే వర్తమానత్వాదితి భావః. 71

శ్లో॥ కర్మాణీశ్వరనిర్మితాని సకలాన్యన్యోన్యమీర్ష్యాం దధు-
ర్వక్ష్యామ్యేవ సదేతి వాగ్వ్రతమధాద్ద్రక్ష్యామ్యహం వేతి దృక్ ।
శ్రోష్యామీతి చ సా శ్రుతిస్తదితరాణ్యప్యేవమాత్మక్రియాం
మృత్యుస్తాన్యరుణత్ శ్రమాకృతిధరశ్శ్రాన్తిం యయుస్తాన్యథ ॥ 72

వ్యా. అథైతేషాం ప్రాణానాం కస్య కర్మ వ్రతత్వేన ధారయితవ్యమితి మీమాంసా క్రియతే. ఈశ్వరనిర్మితాని ప్రజాపతినా సృష్టాని కర్మాణి కరణాని సకలాన్యపి అన్యోన్యమీర్ష్యాం దధు స్స్పర్ధామకుర్వత. తత్ర వాక్ అహం సదా వక్ష్యామ్యేవ న తు కదాచిదపి వదనవ్యాపారాదుపరతా స్యామితి వ్రతమధాత్ దధార. అహం ద్రక్ష్యామ్యేవేతి దృగ్వ్రతమధాత్. అహం శ్రోష్యామ్యేవేతి సా ప్రసిద్ధా శ్రుతిర్వ్రతమధాత్. తదితరాణ్యపి తేభ్యోఽన్యాన్యపి రసనఘ్రాణాదీని ఆత్మ క్రియాప్రృతి స్వాదనాఘ్రాణనాదికర్మ ప్రతి ఏవం పూర్వవద్వ్రతమధురితి వచన విపరిణామేనాన్వయః. అహం సదాపి స్వాదయేయమితి **రసనం**, జిఘ్రేయమితి **ఘ్రాణం**, గచ్ఛేయమితి **పాదః**, గృహ్ణీయామితి **కరః**, స్పృశేయమితి **త్వక్**, విసృజేయమితి **పాయుః**, యభేయమిత్యు**పస్థం**, చ వ్రతం దధార ఇత్యర్థః. తాన్యేవం ధృతవ్రతాని కరణాని వాగాదీని మృత్యుః మారకః శ్రమాకృతిధరస్సన్ అరుణత్ రురోధ. అథ మృత్యునిరోధానన్తరం తాని శ్రాన్తిం శ్రమం యయుః. దృశ్యతే హి వదనగమనాది-వ్యాపారైర్వాక్పాదాదీనాం శ్రమః. 72

శ్లో॥ తాని ప్రాణమమృత్యువిద్ధమథ నః శ్రేష్ఠోఽయమాయంస్తథా
నాయన్ శ్రామ్యతి నో యదిత్యుదమనన్ రూపం దధుస్తస్య చ ।
ప్రాణా ఇత్యత ఏవ తాన్యభిధయా గీయన్త ఏవంవిదా
య స్స్పర్ధాం కురుతే స నశ్యతి పుమాన్ శుష్యచ్ఛరీరః క్రమాత్ ॥ 73

వ్యా. అథ తాని కరణాని కర్తృపదమిదమ్. అమృత్యువిద్ధం ప్రాణం దృష్ట్వా ఇతి

శేషః. యద్యస్మాదయం ప్రాణః ఆయన్ సంచరన్నో శ్రామ్యతి తథా నాయన్నసంచరన్నపి నో శ్రామ్యతి జంగమేషు ప్రాణసఞ్చారః స్థావరేషు తు తదభావ ఇతి వివేకః. తస్మాదితి శేషః. నః అస్మాకమ్మధ్యే అయం శ్రేష్ఠః భవతీతి శేషః. ఇతి ఉదమనన్ నిశ్చితవన్తః. తస్య ప్రాణస్య రూపం దధు ర్ధృతవన్తశ్చ ప్రాణరూపమేవాత్మత్వేన ప్రతిపన్నా ఇత్యర్థః. అస్మద్వ్రతాని మృత్యోర్వారణాయ న పర్యాప్తానీతి ప్రాణవ్రతమేవ దధురితి భావః. ప్రాణస్య వ్రతం చలనాత్మకమ్ వాగాదీని చ చలనాత్మకాన్యేవేతి ప్రాణవ్రతధారిత్వం కరణానాం బోద్ధ్యమ్. అత ఏవ ప్రాణరూపధారిత్వాదేవ తాని కరణాని ప్రాణా ఇత్యభిధయా ప్రాణశబ్దేన గీయన్తే. శ్రేష్ఠస్య హి నామ బిభ్రతి జనాః ఏవంవిదా సర్వకరణానాం ప్రాణాత్మత్వాదికం యో వేద తేన యః స్పర్ధాం కురుతే స పుమాన్ క్రమాత్ శుష్యచ్ఛరీరస్సన్ నశ్యతి మ్రియతే ఇత్యధ్యాత్మముక్తమ్. 73

శ్లో॥ ధక్ష్యామీత్యనలోఽహిమాంశురమనత్తప్స్యామ్యహం వేత్యథో
భాస్యామీతి శశీ తథైవ సకలా దేవాః పరే మేనిరే ।
స్వం స్వం శ్రేష్ఠమథామనన్త ఇతి తే నిమ్లోచ మాపుస్తతో
వాయుశ్శ్రేష్టతమో బభూవ యదయం నిమ్లోచమాయాతి నో ॥ 74

వ్యా. ఏవమధ్యాత్మముక్త్వా అధిదైవతమథోచ్యత ఇత్యేతత్ప్రకరణవిభాగజ్ఞాపనార్థ మథో ఇతిపదమ్. అహం ధక్ష్యామ్యేవ జ్వలిష్యామ్యేవేతి అనలోఽగ్నిరమనత్ వ్రతం దధే ఇత్యర్థః. అహిమాంశుస్సూర్యః అహం తప్స్యామ్యేవేత్యమనత్. శశీ అహం భాస్యామ్యేవేత్యమనత్. ఏవం పరే అన్యేఽపి సకలా దేవాః మేనిరే వ్రతం దధిరే ఇతి వ్రతం ధృత్వా స్వం స్వం శ్రేష్ఠమామనన్తః మన్వానాస్తే అథ క్రమేణ నిమ్లోచ మస్త మాపుః స్వస్వకర్మభ్య ఉపరతా బభూవు రిత్యర్థః. అతోఽగ్న్యాదయో శ్రేష్ఠా ఆసన్నితి భావః. తేషామ్మధ్యే వాయుః శ్రేష్ఠతమో బభూవ తత్ర హేతుమాహ – యదితి. యద్యస్మాదయం వాయు ర్నిమ్లోచం నో ఆయాతి న ప్రాప్నోతి నాస్తమేతి తస్మాదితి పూర్వేణాన్వయః. సూర్యచన్ద్రాగ్న్యాదీనాముదయాప్యయదర్శనాద్వాయోశ్చ తదదర్శనాత్సూర్యాదీనాం సదాపి స్ఫురణాదర్శనాద్వాయోస్సదాపి స్ఫురణదర్శనాచ్చ ప్రాణవాయువద్బాహ్యవాయురపి శ్రమరహితో నాశరహితశ్చేతి భావః. 74

శ్లో॥ వాయోః ప్రాణత ఏవ చక్షురరుణశ్చోదేతి యాత్యప్యయం
తం దేవా విదధుశ్చ ధర్మమయమేవాద్యాపి స శ్వో భవేత్ ।
మృత్యుర్మాం న భజేదితీచ్ఛతి తు యః ప్రాణ్యాదపాన్యాచ్చ న
వ్రత్యేవం దృఢధీస్సలోకమథవా సాయుజ్యమస్యాప్నుయాత్. 75

వ్యా. అరుణస్సూర్యః వాయోస్సకాశాదుదేతి. అప్యయమస్తఞ్చ యాతి. అర్థా ద్వాయావేవ. కార్యస్య స్వకారణ ఏవ లయ ఇతి నియమాత్. వాయోరగ్నిరితి వాయుకార్యత్వాదగ్నేస్తేజోభూతస్య

సూర్యస్య చ తేజోమయత్వాదితి. యద్వా సూర్యేఽస్తమితేఽపి రాత్రౌ వాయు ర్జాగర్తీతి వాయౌ సూర్యస్య లయః వాయోరేవోదయశ్చ. ఏవం చక్షుః ప్రాణత ఏవ ప్రాణాదేవోదేతి. ప్రాణతః ప్రాణే ఏవాప్యయమస్తం యాతి. పురుషస్య స్వాపావస్థాయాం ప్రాణస్యైకస్యైవ సవ్యాపారత్వా-చ్చక్షురాదీనాం నిర్వ్యాపారత్వాచ్చేతి భావః. "**యదా వై పురుషః స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం మనః ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధిపునర్జాయన్త**" ఇతి శ్రుతేశ్చ. దేవా వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ తం ధర్మం ప్రాణవ్రతం వాయువ్రతం చ విదధుశ్చక్రిరే. సోఽయమేవ ధర్మః అద్యాప్యస్తి శ్వోఽపి భవేత్ భవిష్యతి. నాస్య చలనాత్మకస్య ధర్మస్య కదాచిదపి విహతిః. యథా వదనాదీనాం ధర్మాణాం శ్రమేణ విహతిః. అత ఏవాభగ్నవ్రతః ప్రాణో వాయుశ్చ అన్యే దేవాస్తు భగ్నవ్రతా ఇత్యుక్తమ్. యస్తు మాం మృత్యుశ్శ్రమరూపో న భజేదితీచ్ఛతి కామయతే స పుమాన్ ప్రాణ్యాదపాన్యాదేవ ప్రాణవ్రతమేవ కుర్యాన్న తు వాగాదివ్రతం వదనాదికమిత్యభి-ప్రాయః. ఏవం **వ్రతీ** ప్రాణవ్రతధారీ పుమాన్ దృఢధీస్సన్ సర్వభూతేషు వాగాదయోఽగ్న్యాదయశ్చ మదాత్మకా ఏవ. అహం ప్రాణ ఆత్మా సర్వపరిస్పన్దకృదితి నిశ్చితబుద్ధిర్భూత్వేత్యర్థః. అస్య ప్రాణస్య సలోకం సమానలోకమథవా సాయుజ్యమాప్నుయాద్గచ్ఛేత్. విజ్ఞానోత్కర్షతారతమ్యాత్సాలోక్య-సాయుజ్యయో ర్వికల్పః. యస్య ప్రాణాత్మభావవిజ్ఞానమతీవ దృఢం స సాయుజ్యం యాతి. యస్య తు మన్దం స సలోకతాం యాతీతి వివేకః. 75

శ్లో॥ తిస్రస్సన్తి హి నామరూపకృతయో నామ్నాన్తు వాగుచ్యతే
ఉక్థం బ్రహ్మ చ సామ చేతి కలనాదాత్మప్రదానాత్తథా ।
సామ్యా ద్రూపచయస్య చక్షురితి వా దేహః పునః కర్మణా-
మాత్మైతత్త్రయమేకమేతదమృతం సత్యేన సఞ్ఛాదితమ్ ॥ 76

వ్యా. నామరూపకృతయస్తిస్రో హి సన్తి. నామరూపం కర్మ చేత్యేతత్త్రయమేవాస్తి సర్వేషామప్యనాత్మవస్తూనామేతత్త్రయ ఏవాన్తర్భావాత్. న హ్యేతత్త్రయాతిరిక్తం కిఞ్చిదనాత్మవస్త్వస్తి. తత్ర నామ్నాన్తు వాక్. కలనాదుత్పాదనాద్ధేతోః - ఉక్థమితి. ఆత్మప్రదానాత్స్వరూపదానాద్ధేతో ర్బ్రహ్మేతి తథా సామ్యాత్ నామభి స్సామ్యాద్ధేతో స్సామేతి చ ఉచ్యతే. ఉత్థితం సర్వ మస్మాదిత్యుక్థ ముపాదానం నామ్నాం శబ్దవిశేషాత్మకానాం వాక్శబ్దసామాన్యాత్మికా ఉపాదానం ఘటకరకాది-విశేషాణాం మృదివ బ్రహ్మ ఆత్మా. ఘటాదీనాం మృదేవ వాచైవ నామ్నామాత్మలాభో భవతీతి నామ్నాం వాగ్బ్రహ్మ. ఘటాదీనాం మృదతిరిక్తస్వరూపస్యేవ నామ్నాం వాగతిరిక్తస్వరూపాభావాదితి భావః. తథా వాక్ సర్వైర్నామభిస్సమా శబ్దసామాన్యత్వాదితి భావః. ఇతి రూపచయస్య సర్వేషాం రూపవిశేషాణాన్తు చక్షుర్వా చక్షుశ్శబ్దోఽత్ర లక్షణయా చక్షుర్విషయం రూపసామాన్యం వక్తి ఇతి పూర్వవదేవ. ఉక్థం బ్రహ్మ చ సామ చేత్యుచ్యతే కలనాదాత్మప్రదానాత్సామ్యాచ్చేతి. తథా కర్మణాం పునః చలనాదికర్మవిశేషాణాం సర్వేషామపి దేహః కర్మోపలబ్ధిస్థానత్వాద్దేహస్యాత్ర దేహశబ్దేన

కర్మసామాన్యమభిధీయతే. కలనాదాత్మప్రదానాత్సామ్యాచ్చ క్రమేణ ఉక్థం బ్రహ్మ సామ చ భవతీ-త్యుచ్యతే. ఏతత్త్రయం నామరూపం కర్మ చ ఆత్మా కార్యకరణసంఘాతః తద్రూపమిత్యర్థః. అత ఏవ ఏకమ్భవతి. కార్యకరణసంఘాతాత్మనా త్రయమప్యేతదేకమేవేత్యర్థః. నామాదిత్రయస్యైవ సంఘాతమాత్రత్వేన నామాదిత్రయాతిరిక్తసంఘాతపదార్థాభావాన్నామాదిత్రయమప్యేక ఆత్మైవేతి భావః. ఏకస్మిన్నపి సంఘాతే కార్యకరణరూపేణావాన్తరవిశేష మాహ – ఏతదితి. అమృతం స్థూలదేహనాశేఽ ప్యవినాశి ఏతత్కరణభూతం ప్రాణాఖ్యమాత్మశబ్ద వాచ్యం వస్తు. సత్యేన సతీ వాయ్వాకాశౌ త్యత్ తేజోజలపృథివ్యః. సచ్చ త్యచ్చ సత్యం భూతపఞ్చకం తేన సత్యేన భూతపఞ్చకాత్మకాభ్యాం నామరూపాభ్యామిత్యర్థః. కార్యభూతేనాత్మనా శరీరేణేతి యావత్. సఞ్ఛాదితం సమ్యక్ ఛన్నమ్. అప్రకాశీకృతమిత్యర్థః. అత ఏవ శాస్త్రార్థపరిజ్ఞానశూన్యస్య స్థూలదేహాతిరిక్తసూక్ష్మదేహానవబోధః. స్థూలదేహ ఏవాత్మబుద్ధిశ్చ. యద్యప్యయం ప్రాణాఖ్యోఽ ప్యాత్మా వస్తుతోఽ నాత్మైవ ఛన్నశ్చానేన ముఖ్యాత్మా తథాపి అపరవిద్యాయామస్యాం ప్రాణ ఏవాత్మేతి స్థాపితమేవం ప్రాణాత్మభావే దృఢే సతి పశ్చాన్ముఖ్యాత్మోపదేశస్సుకరస్స్యాత్. స్థూలారున్ధతీన్యాయేనేతి వేదపురుషస్యాశయః. అత ఏవేత ఊర్ధ్వం విద్యావిషయ ఆత్మాఽధిగన్తవ్య ఇతి బృహదారణ్యకే చ చతుర్థాధ్యాయ ఆరభ్యతే ఇతి. 76

శ్లో॥ ఆదిత్యేఽక్ష్ణి చ యోఽస్తి హృద్యసుభృతామ్మూర్ధేతి రాజేతి తం
బ్రహ్మేతి ప్రతియాత్యతిష్ఠ ఇతి యో మూర్ధా స రాజా భవేత్ ।
యశ్చన్ద్రే హృది పాణ్డరామ్బరధరస్సోమశ్చ రాజా బృహ-
న్నేవం సంవిదితః పుమాంస్తమయతే యస్సోఽక్షయాన్నో భవేత్ ॥77

వ్యా. నామరూపాభ్యాం ప్రాణశ్ఛన్న ఇతి స ఏవ సర్వేషామాత్మేతి చోక్తమ్. ప్రాణస్యైవ విరాడ్ధిరణ్యగర్భప్రజాపత్యాదినామాని తస్మాద్యద్బ్రహ్మ సమస్తం వ్యస్తం వా తదిదం హిరణ్యగర్భ-మాత్రమేవేతి ప్రతిపన్నః ప్రాణాత్మవాదీ గార్గ్యః బ్రహ్మవిదహమేవేతి దృప్తస్సన్ బాలాకిః కాశీనాథ మజాతశత్రుం గత్వా బ్రహ్మ తే వదానీతి ప్రతిజ్ఞాయ తమ్ప్రతి బ్రహ్మేదముపాస్స్వేతి బ్రహ్మోపదేశం చకార. తదేవాహ – **ఆదిత్యేత్యాదినా.** ఆదిత్యే అక్ష్ణి చక్షుషి హృది చాసుభృతాం సర్వేషాం ప్రాణినాం మూర్ధేతి రాజేతి అతిష్ఠః అతీత్య భూతాని తిష్ఠతీత్యతిష్ఠ ఇతి చ ప్రసిద్ధ ఇతి శేషః. యః పురుషోఽస్తి తం బ్రహ్మేతి యః ప్రతియాత్యుపాస్తే సః అసుభృతామ్మూర్ధా అతిష్ఠో రాజా చ భవేత్. యద్వా ఆదిత్యే అసుభృతామక్ష్ణి హృది చ యోఽస్తి మూర్ధేతి రాజేతి అతిష్ఠ ఇతి చ ఖ్యాతమితి శేషః. తం పురుషం బ్రహ్మేతి యః ప్రతియాతి స మూర్ధా రాజాఽతిష్ఠశ్చ భవేదిత్య-న్వయః. తథా చన్ద్రే హృది చ పాణ్డరామ్బరధరః పాణ్డరవాసాః ఉదకస్య పాణ్డరత్వా త్ప్రాణస్యోదక-వాస స్త్వాచ్చేతి భావః. సోమో రాజా బృహన్నిత్యేవం సమ్యగ్విదితః ఖ్యాతః యః పుమానస్తి తం యః అయతే బ్రహ్మేత్యుపాస్తే సః అక్షయాన్నః భవేత్. 77

శ్లో॥ శమ్పాయాం త్వచి సన్తమన్తరపి యస్తేజస్వినం పూరుషం
బ్రహ్మేతి ప్రతిచిన్తయేత్స పురుషస్తేజస్స్వ్యయం జాయతే ।
వ్యోమ్ని స్థం హృది చాప్రవర్తినమిమం పూర్ణాభిధం పూరుషం
బ్రహ్మ ధ్యాయతి యః పుమానవిరతః పూర్ణస్స కామైర్భవేత్ ॥ 78

వ్యా. యః శమ్పాయాం విద్యుతి త్వచి అన్తర్హృద్యపి సన్తం తేజస్వినం తేజస్వినామకం పూరుషం బ్రహ్మేతి ప్రతిచిన్తయేదుపాసీత. సోఽయం పురుష ఉపాసకః తేజస్వీ జాయతే భవతి. యః పుమాన్ వ్యోమ్ని ఆకాశే హృది చిత్తే చ తిష్ఠతీతి స్థః తమప్రవర్తినమప్రవర్తినామకం పూర్ణాభిధఞ్చేమం పూరుషం బ్రహ్మేతి ధ్యాయత్యుపాస్తే సః కామైః పూర్ణో భవేత్. అవిరతః అవిచ్ఛిన్నశ్చ ప్రజయేతి శేషః. భవేత్. అవిచ్ఛిన్నసన్తానో భవేదిత్యర్థః. అవిరతస్సమ్పూర్ణో భవేదితి వాఽన్వయః. 78

శ్లో॥ యో వాయావపరాజితోఽసుషు మతౌ వైకుణ్ఠ ఇన్ద్రో బృహ-
త్తం యో ధ్యాయతి సోఽపరాజిత ఇహ స్యాజ్జిష్ణురేవ ద్విషామ్ ।
అగ్నౌ వాచి మతౌ విషాసహిమథో బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తు య-
స్స స్యాదేవ విషాసహిః కులమపి స్యాదస్య తాదృగ్ధ్రువమ్ ॥ 79

వ్యా. యః వాయౌ అసుషు ప్రాణే మతౌ మనసి చ అపరాజిత ఇతి వైకుణ్ఠ ఇతి ఇన్ద్ర ఇతి చ ఖ్యాత ఇతి శేషః. తం బృహద్బ్రహ్మేతి యో ధ్యాయత్యుపాస్తే స ఇహ లోకే అపరాజిత స్స్యాద్ద్విషాం జిష్ణుర్జేతైవ స్యాత్. అథో తథా అగ్నౌ వాచి మతౌ చ సన్తమితి శేషః. విషాసహిం తన్నామానం పురుషం బ్రహ్మేతి య ఉపాస్తే స తు విషాసహిః పరేషాం మర్షయితా స్యాదేవ. అస్య కులమపి వంశోఽపి తాదృగ్ధ్రువం తాదృగేవ విషాసహ్యేవేత్యర్థః స్యాత్. విష్యతే క్షిప్యత ఇతి విషం హవిః. తద్భస్మీకరణేన సహత ఇత్యగ్నిర్విషాసహిః. విషవద్ద్రోహిణో ద్వేషాన్ శత్రూ న్మారణేన సహత ఇతి పురుషో విషాసహిరితి వేద్యమ్. 79

శ్లో॥ యశ్చాప్సు ప్రతిరూప ఇత్యమమయేద్బ్రహ్మేతి యస్తం సమం
సంయాయాత్ప్రతిరూపమేవ తనయో జాయేత తాదృక్తతః ।
రోచిష్ణుం పురుషన్తు దర్పణగతం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే తు యో
రోచిష్ణుస్స పుమాన్భవేదపి కులం రోచిష్ణు సర్వాతిగమ్ ॥ 80

వ్యా. యః అప్సు చా ద్రేతసి హృది చ ప్రతిరూప ఇత్యేకో దేవోఽస్తి తమముం బ్రహ్మేతి యోఽయేదుపాసీత తం ప్రతిరూపం శ్రుతిస్మృతిశాసనానురూపమేవ సమం సర్వం ఫలమితి శేషః. సంయాయాత్సమ్యక్ ప్రాప్నుయాదేవ. తత స్తస్యోపాసకస్య తాదృక్ప్రతిరూప ఏవ తనయో జాయేత. యస్తు దర్పణగతం రోచిష్ణుం తన్నామకం పురుషం బ్రహ్మేత్యుపాస్తే స పుమాన్ రోచిష్ణుర్భవేత్తస్య చ కులం రోచిష్ణు భాసమానమత ఏవ సర్వాతిగం భవేదేవ. 80

**శ్లో॥ అస్వాఖ్యం ప్రతిశబ్దమిఞ్ఛతి పుమాన్బ్రహ్మేతి యోఽస్మిన్ స నా
సర్వఞ్చాయురుపైతి పూర్వమముకం కాలాదసుర్న త్యజేత్ ।
దిక్స్థో యోఽనపగో ద్వితీయ ఇతి తం బ్రహ్మేతి యో ధ్యాయతి
స్యాత్సోఽయం పురుషో ద్వితీయసహితశ్ఛిద్యేత నాస్మాద్గణః ॥ 81**

వ్యా. యః పుమానస్మిన్ లోకే అస్వాఖ్యమసునామకం ప్రతిశబ్దం గచ్ఛతః పురుషస్య పృష్ఠతోఽనూదితం శబ్దం బ్రహ్మేత్యిఞ్ఛత్యుపాస్తే స నా మనుష్యః సర్వం చ సమస్తమప్యాయురుపైతి ప్రాప్నోతి. కాలాత్పూర్వం ప్రాక్ అముకమముముపాసకమసుః ప్రాణో న త్యజేత్. నిత్యబహు–వచనాన్తశబ్దానాం ప్రాయేణైకత్వస్యాపి సమ్భవాదసురిత్యుక్తమ్. యః అనపగః ద్వితీయ ఇతి చ ప్రసిద్ధః దిక్స్థః దిక్షు తిష్ఠతీతి దిక్స్థః. దిగిత్యుపలక్షణం కర్ణయోర్హృదశ్చ పురుషః తం బ్రహ్మేతి యో ధ్యాయత్యుపాస్తే సోఽయం పురుష ఉపాసకః ద్వితీయసహితస్స్యాత్. అస్మాత్సకాశా ద్గణః సంఘః కదాపి న చ్ఛిద్యేత నాస్య గణచ్ఛేదో భవేత్. 81

**శ్లో॥ మృత్యుం యః పురుషం సదా బృహదితి చ్ఛాయామయం ధ్యాయతి
స్యాత్పూర్ణాయురయం భజేత న పురా కాలాత్తు మృత్యుం క్వచిత్ ।
ఆత్మస్థం పురుషం విచిన్తయతి యో బ్రహ్మేతి చాత్మన్వినం
లోకే స్యాదయమాత్మవానపి కులం తస్యాత్మవత్సమ్భవేత్ ॥ 82**

వ్యా. యః మృత్యుం మృత్యునామకం ఛాయామయం తమోమయం పురుషం బృహదితి సదా ధ్యాయతి సోఽయం పూర్ణాయుస్స్యాత్. కాలాత్పురా తు క్వచిదపి మృత్యుమయం న భజేత న ప్రాప్నుయాత్. యః ఆత్మన్వినమాత్మన్వినామకమాత్మస్థమాత్మని ప్రజాపతౌ బుద్ధౌ హృది చ వర్తమానం పురుషం బ్రహ్మేతి విచిన్తయతి సోఽయం లోకే ఆత్మవాన్వశ్యాత్మా స్యాద్భవేత్. తస్య కులమపి ఆత్మవద్వశ్యాత్మకం సమ్భవేత్సమ్యగ్భవేత్. ఆత్మా కార్యకరణసంఘాతః. న తు ప్రత్యగాత్మా తస్య వశ్యత్వాద్యవిషయత్వాత్. 82

**శ్లో॥ రాజన్ సోమ బృహన్నసో ఇతి పుమాన్ సుప్తస్సమాకారితో
నైవోత్తిష్ఠతి పాణినా తు నిహతో దేహే ప్రబుద్ధ్యేత సః ।
తద్విజ్ఞానమయోఽన్తరస్తి పురుషో భోక్తా శరీరస్య య–
స్స బ్రహ్మైవ నచేతరస్తు యదిదం స్వాత్మాఖిలప్రాణినామ్ ॥ 83**

వ్యా. ఏవం గార్గ్యేణ బ్రహ్మోపాసనే ప్రోక్తే సతి యత్త్వయోపాస్యత్వేనాభిహితం రాజాదిపద వాచ్యం ప్రాణాత్మకం బ్రహ్మ తదముఖ్యమేవ, అభోక్తృత్వాత్తస్య. భోక్తా తు పురుష ఏవ ముఖ్యం బ్రహ్మేత్యాహాజాతశత్రుః **రాజన్నితి**. సుప్తస్సుషుప్తః పుమాన్ హే రాజన్ హే సోమ హే బృహన్ హే అసో ఇతి తేజస్స్వప్రతివర్త్యాదినామ్నాం ప్రాణాదినామ్నాఞ్చోపలక్షణానీమాని. సమాకారిత–

స్సమ్యగాహూతో భూత్వా నోత్తిష్ఠత్యేవ. సః సుప్తః. పాణినా దేహే నిహతః నితరాం తాడిత స్సంస్తు ప్రబుద్ధ్యేత ప్రబుధ్యతే ఇత్యర్థః. తత్తస్మాత్. శరీరస్యాన్తర్మధ్యే విజ్ఞానమయః యో భోక్తా పురుషోఽస్తి స ఏవ బ్రహ్మ భవతి. ఇతరస్తు బ్రహ్మ న భవతి. నను పురుషో భోక్తా భవతు నామ కథమ్పునర్బ్రహ్మేత్యత ఆహ – యదితి. యద్యస్మాదిదం బ్రహ్మ అఖిలప్రాణినాం సర్వేషాం పురుషాణాం స్వాత్మా స్వస్వరూపం భవతి బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వాత్పురుషో బ్రహ్మాత్మకో బ్రహ్మై వేత్యర్థః.

అయం భావః యది ప్రాణో బ్రహ్మ స్యాత్తర్హి భోక్తా స్యాదేవ. భోక్తురేవ బ్రహ్మత్వాత్. సలిల ఏకో ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేః బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్యాపి భోగ్యత్వాచ్చ. "**నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే**"తి శ్రుతేః. భోక్తృత్వం హి జ్ఞాతృత్వమ్. న చా త్తృత్వమేవ భోక్తృత్వమితి వాచ్యమ్. తథా సతి దేహస్యైవ భోక్తృత్వప్రసఙ్గాత్ దేహో హి ముఖేనాత్త్యన్నాదికమ్. న చ కర్మఫలాత్తృత్వం భోక్తృత్వమ్. "**తయోరన్యః పిప్పలం స్వా ద్వత్తీ**"తి శ్రుతేరితి వాచ్యమ్. తత్రాపి సుఖదుఃఖే కర్మఫలే ఆత్మీయత్వేన పశ్యతీత్యేవార్థాత్. న హి సుఖదుఃఖయోశ్చూతఫలాదివదద్యమానత్వమస్తి. "**న చానశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీ**"తి శ్రుతే స్సాక్షిత్వం భోక్తృత్వాద్భిన్నమేవేతి వాచ్యమ్. సాభిమానో భోగో భోక్తృత్వం నిరభిమానో భోగస్సాక్షిత్వమితి కల్పితత్వాత్తత్ర భేదస్య. తస్మాద్జ్ఞాతృత్వమేవ భోక్తృత్వమ్. తచ్చ శబ్దాదివిషయగ్రహణరూపమ్. న తు ప్రాణస్యైతదస్తి. రాజన్నిత్యాదిశబ్దానాం ప్రాణినా గృహీతత్వాత్. గృహీతత్వే తస్య స్వాపాదుత్థానం స్యాదేవ. లోకే స్వశబ్దేన స్వయమాకారితో హి పురుషః అయమస్మీతి ప్రతిబ్రూతే. న చ సుప్తత్వాత్ప్రాణస్య తదా శబ్దగ్రహణం నాసీదితి వాచ్యమ్. ప్రాణస్య జాగరస్వాపయోరభావాత్. అవస్థాత్రయేఽపి ప్రాణ ఏకరూపేణ హి శరీరే చేష్టతే. సుప్తస్య చేష్టేతి హి విరుద్ధమ్. దేహోఽపి సుప్తో నిశ్చేష్టో హి వర్తతే. తస్మాత్పురుషే శయానే సతి జాగ్రతః ప్రాణస్య శబ్దాదివిషయగ్రహణాభావాదభోక్తా ప్రాణ ఇతి స్థితమ్. సుప్తః పురుషస్తు పాణినా దేహే తాడితస్సన్ ప్రబుధ్యత ఇతి భోక్తైవ. తస్య స్పర్శగ్రహణసమ్భవాత్. తథా మాతాపితృకృతదేవదత్తాదిస్వశబ్దేనాకారితస్సన్నపి ప్రబుధ్యత ఏవ. శబ్దగ్రహణస్యాపి సమ్భవాత్. తస్య సుషుప్తౌ భోగాభావస్తు కరణసన్నిధానాభావప్రయుక్తః. న హి జాగరేఽపి చక్షుర్విహీనో ఘటం పశ్యేత్. ఇతి కాశ్యాశయః. న చ కథం జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నకరణసన్నిధానాభావ ఇతి వాచ్యమ్. బుద్ధ్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యైవ జీవస్యేహ భోక్తృత్వేన వివక్షితత్వాత్. నచ కథన్తస్య బ్రహ్మత్వ మితి వాచ్యమ్ – బుద్ధ్యుపాధిపరిచ్ఛేదస్య మాయికత్వేన వస్తుతో జీవస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వాదితి. తస్మాత్సుషుప్తౌ జీవస్య హార్దాకాశే స్థితత్వేన కరణసమ్బన్ధాభావాన్న భోక్తృత్వం శబ్దాదిబాహ్య విషయస్య. ప్రాణస్య తు అచేతనత్వేన భోక్తృత్వాభావాదేవ స్వాపే బాహ్యవిషయాననుభవః. న తు కరణసమ్బన్ధాభావాత్. సర్వదాపి కరణైశ్చక్షురాదిభిస్సమ్బద్ధత్వాత్ప్రాణస్య ఏవం స్వాపావస్థాయాం ప్రాణస్యా భోక్తృత్వే నిశ్చితే సతి తేనైవ న్యాయేన జాగరేఽపి తన్నిశ్చితం స్యాత్. కరణ

సంసృష్టోఽపి ప్రాణశ్శబ్దాదీన్న భుఙ్క్తే. జాగ్రద్దశాయామచేతనత్వాత్సుషుప్తివదితి జీవస్తు కరణాసంసృష్టత్వాత్స్వాపే శబ్దాదీన్న భుఙ్క్తే న త్వచేతనత్వాదితి చేతనో జీవ ఏవ భోక్తా న త్వచేతనః ప్రాణ ఇతి కాశ్యమతమేవ సమ్మతమ్. నను భోక్తృత్వస్య వికారత్వాత్కథం భోక్తుర్జీవస్య బ్రహ్మత్వమితి చేన్నైష దోషః. భోక్తృత్వం జ్ఞాతృత్వం న తు వికార ఇతి. అవికృతస్సన్నేవ హి ద్రష్టా దృశ్యం పశ్యతి. నను స్వాపేఽపి ప్రాణస్య ద్రష్టృత్వమస్త్యేవ పరన్తు చక్షుషి ముకుళితత్వాన్న దర్శనం విషయస్యేతి చేన్మైవమ్. శ్రోత్రాదీనామపి హితత్వేన శ్రవణాదికం కిమితి నాసీదితి. నను జ్ఞాతురపి జ్ఞాతృత్వం కదాచిన్నశ్యతీతి చేన్మైవమ్. అగ్నేర్దగ్ధృత్వస్యేవ జ్ఞాతుర్ జ్ఞాతృత్వస్య నాశాయోగాత్. నష్టే చ తస్మిన్నగ్నేరివ జ్ఞాతురపి స్వరూపనాశప్రసఙ్గాత్. నను దగ్ధురప్యగ్నే-ర్మణిమన్త్రాదిప్రతిబన్ధాద్యథా దగ్ధృత్వాభావస్తథా భోక్తురపి ప్రాణస్య నిద్రాప్రతిబన్ధాత్స్వాపే భోక్తృత్వాభావో న త్వచేతనత్వాదితి చేన్మైవమ్. మణిమన్త్రాదినా అగ్నిశక్తేరివ నిద్రయా ప్రాణశక్తేర్యది ప్రతిబన్ధస్తర్హి మృతవత్సుప్తోఽపి ప్రాణనాదిరహిత ఏవ స్యాదితి. నను ప్రాణస్య చిచ్ఛక్తిః క్రియాశక్తిరితి శక్తిద్వయమస్తి తత్ర నిద్రయా చిచ్ఛక్తేః ప్రతిబన్ధః. అత ఏవ తదా ప్రాణస్య జ్ఞానాభావః. న తు క్రియాశక్తేః. అత ఏవోచ్ఛ్వాసాదిసద్భావః. మృతౌ తు శక్తిద్వయస్యాపి ప్రతిబన్ధ ఇతి చేన్మైవమ్. జ్ఞాధాత్వర్థస్య జ్ఞానస్యాపి క్రియాత్వేన జ్ఞానశక్తేరపి క్రియాశక్తిత్వాత్, ప్రతిబన్ధత్వసక్రియత్వయోస్సామానాధికరణ్యాయోగాత్, ప్రాణస్య చిచ్ఛక్తిమత్త్వే ప్రమాణాభావాత్. పశ్యామీత్యాద్యనుభవస్య జీవేనాన్యథాసిద్ధత్వాచ్చ. కిఞ్చ ప్రాణోఽయం జీవేన జ్ఞాయత ఏవ. మమ చక్షురితివన్మమ ప్రాణ ఇతి ప్రతీతిసత్త్వాత్. క్షుత్పిపాసయోః ప్రాణధర్మయో ర్జీవేనానుభూయమానత్వేన ధర్మిణః ప్రాణస్య జ్ఞేయత్వాత్. న హి స్వధర్మః స్వేన జ్ఞాయతే, నాపి జ్ఞేయధర్మవద్వస్తు జ్ఞాతృ భవతి. న హి జ్ఞేయత్వజ్ఞాతృత్వయో స్సామానాధికరణ్యమ్. జ్ఞేయం జ్ఞేయమేవ జ్ఞాతా జ్ఞాతైవేతి సిద్ధాన్తితత్వాత్. తస్మాద్ జ్ఞేయః ప్రాణో న భోక్తా. అత ఏవానాత్మా ప్రాణః. భోక్తురేవాత్మత్వాత్, నను మాస్తు ప్రాణో భోక్తా. జీవః కథం వా భోక్తా భవేత్. సుషుప్తౌ తస్య భోక్తృత్వాదర్శనాత్. ఉక్తం హి త్వయైవ. భోక్తా సదాపి భోక్తైవ న కదాచిదపి భోక్తుర్భోక్తృత్వం వ్యభిచరతీతి చేన్నైష దోషః. జీవస్య సుషుప్తావప్యస్త్యేవ భోక్తృత్వమజ్ఞానానన్దయోః. '**సుఖమహ మస్వాప్సం**', '**న కిఞ్చిదవేదిష**' మిత్యుత్థితపరామర్శాదనుభవపూర్వకో హి పరామర్శః. కిన్తు శబ్దాదివిషయభోగో నాస్తీత్యుచ్యతే. తత్సాధనాభావా దితి.

నను స్వాపే ప్రాణస్య భోక్తృత్వం నాస్తీత్యత్ర కిం ప్రమాణమితి చేదుక్తమేవానుభవః ప్రమాణమితి. స చానుభవో దర్శిత ఏవ రాజన్ సోమేత్యాదిభిర్నామభిస్సమాకారితః ప్రాణో నైవోత్తిష్ఠతీతి. నను అపరిచ్ఛిన్నస్య ప్రాణస్య ఆదిత్యాది విశేషోపాధికస్య వా భవన్తు రాజాదినామాని. పరిచ్ఛిన్నస్య తు దేవదత్తాదివిశేషనామాని మాతాపితృకృతాని సన్తి. యైరాహూత ఏవ జాగరేవ అయమహమస్మీతి వక్తి పురుషః. తథా చ మాతాపితృకృతనామవిశేషేణాహూతస్సుప్తః పురుషః

ప్రబుద్ధ్యత ఏవేతి కథం ప్రాణస్యాభోక్తృత్వమితి చేదుచ్యతే. విశేషనామ్నాప్యుచ్చైరాహూత ఏవ సుప్తః పురుషః ప్రతిబుద్ధ్యతే. న తు శనైరితి యది ప్రాణ ఏవ శ్రోతా తర్హి ప్రాణస్య శ్రవణేన్ద్రియసన్నిధానే సతి జాగరవత్స్వాపేఽపి కిమితి మన్దశబ్దశ్రవణం న స్యాత్. తస్మా న్న ప్రాణో భోక్తేతి. న చ జీవస్యాపి మన్దశబ్దశ్రవణాభావాత్తదా అభోక్తృత్వమేవేతి వాచ్యమ్. జీవస్య శ్రవణేన్ద్రియసన్నిధానాభావప్రయుక్తత్వాన్మన్దశబ్దశ్రవణాభావస్య. నను శ్రవణేన్ద్రియవికలః మన్దమమన్దం వా శబ్దం నైవ గృహ్ణాతీతి జీవస్య స్వాపావస్థాయాం శ్రవణేన్ద్రియసమ్బన్ధశూన్యస్య కథముచ్చైశ్శబ్దస్యాపి శ్రవణసమ్భవః. సుతరాం శ్రవణాభావే ప్రబోధస్యైవానుపపత్తేరితి చేదుచ్యతే. '**ఖాదిత్య దీపితే కుడ్యే దర్పణాదిత్యదీప్తివత్ కూటస్థభాసితో దేహో ధీస్థజీవేన భాస్యత**' ఇతి కూటస్థసామాన్యచైతన్యస్య జీవవిశేషచైతన్యస్య చాభాసోఽస్తి దేహే. తథాచ జీవచైతన్యాభాసవిశేష-సత్త్వాత్కూటస్థచైతన్యాభాసమాత్రసత్త్వాచ్చ ఈషత్సమర్థాని. అత ఏవ సుప్తస్య శ్రోత్రముచ్చైస్తరమేవ శబ్దం గృహ్ణాతి న తు మందమితి. నచ జీవేన్ద్రియసమ్బన్ధాభావాత్కథం శబ్దశ్రవణమితి వాచ్యమ్. కూటస్థరూపేణ తత్సద్భావాత్. కూటస్థాత్మనా వ్యాపకో హి జీవః. న చ మన ఇన్ద్రియసంయోగా-భావాచ్ఛ్రవణానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్. సఙ్కల్పపూర్వకశ్రవణ ఏవ మనస్సాహాయ్యాపేక్షా శ్రవణస్య. న త్వాకస్మికస్యేతి.

కేచిత్తు జీవస్య కరణాధీనప్రకాశత్వేఽపీశ్వరస్య కరణానధీనప్రకాశత్వాజ్జీవం సుప్తమీశ్వరో బోధయతి శబ్దం శ్రుత్వేత్యాహుః. మమాఽయం వాచకశ్శబ్ద ఇతి వివేకజ్ఞానస్యాపి సమ్భవాత్. నను జాగ్రతీవ స్వాపేఽపి మన్దం శబ్దం కిమితి న గృహ్ణాతి పురుష ఇతి చేదుచ్యతే. శ్రోత్రేన్ద్రియస్య కర్ణశష్కుల్యాత్మకస్వస్థానేఽస్థితత్వాత్. హృత్పుణ్డరీకే బుద్ధిసన్నిధౌ తదా స్థితత్వాచ్చ. న హి దూరస్థం శబ్దం మన్దం శ్రోత్రేన్ద్రియం గృహ్ణాతి కిన్తు స్ఫుటతమమేవ. తస్మాజ్జీవసత్త్వే శబ్దాదివిషయభోగ-సత్త్వమ్. తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జీవ ఏవ భోక్తేతి నిశ్చీయతే. న చ ప్రాణాభావే భోగాభావ ఇతి వ్యతిరేకాత్ప్రాణోఽపి భోక్తైవేతి వాచ్యమ్. తద్వ్యతిరేకస్య ప్రాణాభావ-ప్రయుక్తజీవాభావే భోగాభావ ఇత్యత్ర పర్యవసానాత్. కథమన్యథా ప్రాణసత్త్వే భోగసత్త్వమిత్యన్వయో న స్యాత్. న చ సోఽప్యస్తీతి వాచ్యమ్. స్వాపే ప్రాణసత్త్వేఽపి భోగాసత్త్వదర్శనాత్. నను నిత్యస్య జీవస్య కథమసత్త్వం యేన వ్యతిరేకవ్యాప్తిస్సిద్ధ్యేదితి చేదుచ్యతే. కూటస్థాత్మనా జీవస్య నిత్యత్వేఽపి ప్రతిబిమ్బాత్మనా అవచ్ఛిన్నత్వరూపేణ వా అనిత్యత్వమేవేతి. కథమన్యథా స్వాపాదివికారా-స్స్యుర్జీవస్య నిత్యత్వే. నహి నిత్యం వస్తు వికారి భవతి. న చ విజ్ఞానమయస్య జీవస్య కథమనిత్యత్వమ్. విజ్ఞానం హి నిత్యమితి వాచ్యమ్. న హ్యత్ర స్వార్థే మయట్. కిన్తు ప్రాచుర్యార్థే. తతశ్చ విజ్ఞానశబ్దోఽపి జన్యజ్ఞానపర ఏవ. తస్మాద్జ్ఞానప్రచుర ఇత్యర్థః. యద్వా విజ్ఞానం బుద్ధిః తస్మిన్నుపలభ్యత్వం తస్య చోపలబ్ధృత్వం తత్ప్రాయత్వమిత్యర్థః. అథవా వికారార్థే మయట్. విజ్ఞానస్య చైతన్యస్య వికారో విజ్ఞానమయః కోశః. తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసాత్పురుషోఽపి విజ్ఞానమయ

ఇత్యుచ్యతే. విజ్ఞానమయకోశశ్చ బుద్ధిరేవ. బుద్ధేరాత్మోపాధిత్వం స్ఫుటమిత్యుపాధ్యుపహితయో-రన్యోన్యాధ్యాసస్సమ్భవతి. అథవా విజ్ఞానప్రతిబిమ్బత్వాజ్జీవో విజ్ఞానమయః. విజ్ఞానం హి బుద్ధౌ ప్రతిఫలితం సజ్జీవ ఇత్యుచ్యతే. ప్రతిబిమ్బశ్చ బిమ్బస్య వికార ఏవేతి. నను బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నో జీవ ఇతి పక్షే ఘటావచ్ఛిన్నస్యాకాశస్య మహాకాశైక్యమివ జీవస్య బ్రహ్మైక్యమ్భవతు. కథమ్పునః ప్రతిబిమ్బపక్షే ఇతి చేదుచ్యతే. బిమ్బప్రతిబిమ్బచైతన్యయోరేకచైతన్యాత్మత్వాదితి. ఏకమేవ హి చైతన్యం నిర్విశేషముపాధివశాద్బిమ్బత్వప్రతిబిమ్బత్వే భజతే. తస్మాద్బిమ్బానుస్యూతచైతన్య-మేకమేవేతి నాత్రాద్వైతానుపపత్తిః. న చ ప్రతిబిమ్బో మిథ్యేతి వాచ్యమ్. ప్రతిబిమ్బవ ద్బిమ్బస్యాపి మిథ్యాత్వాత్ – న చోపాధ్యభావే ప్రతిబిమ్బస్యైవాభావః. బిమ్బః పునరస్త్యేవేతి బిమ్బో న మిథ్యేతి వాచ్యముపాధ్యభావే బిమ్బత్వస్యైవాభావేన కథం బిమ్బసద్భావః. న హి దర్పణాభావే ముఖస్య ప్రతిబిమ్బత్వమివ బిమ్బత్వమపి భవతి. తస్మాదౌపాధిక ఏవ బిమ్బప్రతిబిమ్బవ్యవహారః. కిఞ్చ యథా ఏక ఏవ చన్ద్రస్తిమిరాదిదోషాద్యథా ద్విచన్ద్రవదాభాతి తథా ఏకమేవ వస్తు దర్పణాద్యుపాధి-సన్నిధానదోషాద్బిమ్బప్రతిబిమ్బాత్మనా ద్వేధా భాతీతి కృత్వా యథా చన్ద్రద్వయమపి వస్తుత ఏక ఏవ చన్ద్రః తథా బిమ్బప్రతిబిమ్బద్వయమపి వస్తుత ఏకమేవ వస్త్వితి న బిమ్బప్రతిబిమ్బయో-రన్యతరస్య మిథ్యాత్వం సత్యత్వం వా నిశ్చేతుం శక్యతే. భవతు వా ప్రతిబిమ్బో మిథ్యా. తథాపి న కాచిత్క్షతిః. తదనుగతచైతన్యస్యామిథ్యాత్వాత్తస్య చ బ్రహ్మత్వాదితి. తస్మాత్ప్రతిబిమ్బభూతస్యాపి జీవస్య స్వానుస్యూతచైతన్యాత్మనా బ్రహ్మైక్యం సమ్భవత్యేవేతి సర్వథా భోక్తా జీవ ఏవ బ్రహ్మ. న త్వభోక్తా ప్రాణ ఇతి సిద్ధాన్తః. 83

శ్లో॥ విజ్ఞానేన సమాకలయ్య కరణప్రజ్ఞానశక్తిం పుమాన్
హార్దాభ్రే స్వపదేఽస్త్యతస్స్వపితి నేత్యాచక్షతే పణ్డితాః ।
వాగాదావుపసంహృతే చ కరణగ్రామే తదానీం పుమా-
నధ్యాసస్య వినాశతో న కిమయేత్స్వాత్మానమేవాద్వయమ్ ॥ 84

వ్యా. ఏవం పురుషస్య భోక్తృత్వం నిశ్చిత్యాథ సుషుప్తః పురుషః క్వాస్తే ఇతి శఙ్కాయామాహ – **విజ్ఞానేనేతి**. పుమాన్ జీవః. విజ్ఞానేన అన్తఃకరణాభివ్యక్తచైతన్యాభాసేన కరణేన కరణప్రజ్ఞానశక్తిం వాగాదికరణగతం స్వస్వవిషయప్రకాశనసామర్థ్యం సమాకలయ్య సమ్యగాదాయ స్వపదే స్వస్వరూపభూతే హార్దాభ్రే హృదయాకాశే బ్రహ్మణి. "**సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి**" శ్రుత్యన్తరాన్నాకాశమాత్రమిహాకాశశబ్దేన గ్రాహ్యమ్. అస్తి వర్తతే. అతః అస్మాదేవ హేతోః నా జీవః. స్వపితి శేతే ఇతి పణ్డితా ఆచక్షతే వదన్తి. స్వమాత్మానమేవాపీతి అపి గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి స్వపితిశబ్దనిరుక్తేరితి భావః. నను స్వాపే కథమస్యాత్మని స్థితిరిత్యవగమ్యతేఽత ఆహ – వాగితి. తదానీం స్వాపావస్థాయాం వాగాదౌ కరణగ్రామే ఇన్ద్రియసముదాయే ఉపసంహృతే సతి అన్తఃకరణస్య మనసః బహిఃకరణానాం వాగ్ఘ్రాణశ్రోత్రాదీనాఞ్చ నిర్వ్యాపారత్వే సతీత్యర్థః.

అధ్యాసస్య చాత్తత్కార్యసంసారస్య చ వినాశతో హేతోః. పుమానద్వయం స్వాత్మానమేవ నాయేన్న ప్రాప్నుయాత్కిం కిన్తు ప్రాప్నుయాదేవేత్యర్థః.

నచైవం స్వాత్మానమాప్తస్య సుప్తస్యాపి ముక్తస్యేవాపునరావర్తిత్వమేవ స్యాదితి వాచ్యమ్. సత్త్వాత్స్వాపే అజ్ఞానస్య. అత ఏవ స్వాత్మలాభస్సుప్తస్యాప్రకాశో భవతి. వక్తీహ శ్రుతిరేవ **'సతి సమ్పద్య న విదుః సతి సమ్పత్స్యామహ'** ఇతి. నను స్వాపావస్థాయాం యస్స్వాత్మని స్థిత ఇత్యుచ్యతే స కిం ప్రతిబిమ్బలక్షణో జీవః, యద్వా అవచ్ఛిన్నలక్షణః. నాద్యః. ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బే స్థిత్యయోగాత్. నాన్త్యః అవచ్ఛిన్నత్వే సతి స్వాత్మస్థిత్యయోగాదితి చేదుచ్యతే - ఉపాధౌ సతి బిమ్బాదాగతః ప్రతిబిమ్బ ఉపాధినాశే పునర్బిమ్బమేవ ప్రపద్యత ఇతి ఉపాధౌ తదవచ్ఛిన్నో జీవ ఉపాధినాశే నిరవచ్ఛిన్నస్వాత్మన్యేవ తిష్ఠతీత్యుభయధాప్యదోష ఏవ ఉపాధౌ సతి తత్ప్రతిబిమ్బితం తదవచ్ఛిన్నం వా యచ్చైతన్యం తదేవోపాధినాశే ప్రతిబిమ్బితత్వేనావచ్ఛిన్నత్వేన వా ధర్మేణ రహితం సత్ కేవల చైతన్యాత్మనా వర్తత ఇతి న కాచిదనుపపత్తిరితి భావః. జీవో న ప్రతిబిమ్బో నాప్యవచ్ఛిన్నః. కిన్తు బుద్ధావుపలభ్యత్వాద్బుద్ధేస్సాక్షిత్వాచ్చ బుద్ధ్యవచ్ఛిన్న ఇత్యుచ్యత ఇతి మతే తు జీవస్సర్వదాపి స్వాత్మన్యేవ స్థిత ఇతి న తస్య స్వాపావస్థాయామాత్మస్థితేః కాప్యనుపపత్తిః. న చాస్మిన్మతే జాగరస్వాపయో రవిశేష ఇతి వాచ్యమ్. బుద్ధిసద్భావతదభావరూప-విశేషసత్త్వాత్. జాగ్రతి బుద్ధేస్సత్త్వాదాత్మా బుద్ధిస్థ ఇత్యుచ్యతే. స్వాపే తు బుద్ధ్యభావా దాత్మస్థ ఇత్యుచ్యత ఇతి విశేష ఇతి భావః. నను పూర్వోక్తావచ్ఛిన్నపక్షస్యానన్తరోక్తావచ్ఛిన్నపక్షస్య చ కో భేద ఇతి చేదయమేవ. బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసమాపన్నో బుద్ధివిశిష్టో బుద్ధ్యవచ్ఛిన్న ఇతి పూర్వముక్తః. అనన్తరస్తు బుద్ధావుపలభ్యమానః బుద్ధేస్సాక్షీ బుద్ధ్యవచ్ఛిన్న ఇత్యుక్త ఇతి. తస్మాత్సుషుప్తౌ పురుషః కూటస్థాత్మనా తిష్ఠతీతి పరమార్థః. 84

శ్లో॥ స్వప్నేఽసావుపసంహృతేన్ద్రియచయో దేహే మహారాజవ-
ల్లోకమ్పాలయతి క్వచిత్క్వచ ఋషిర్ధర్మ్యాం విధత్తే తపః ।
వ్యాఘ్రానుద్రుతవత్కదాచిదయతే భీతిం మృతః ఖిద్యతే
తద్వజ్జాగ్రతి చేతి సంసృతిరియం మిథ్యైవ శుద్ధః పుమాన్ ॥ 85

వ్యా. నను సుషుప్తౌ పురుషః కూటస్థ ఇత్యుక్తమ్. జాగరస్వప్నయోరస్య సంసారిత్వం ప్రత్యక్షమేవ. తతశ్చ కిమస్య కూటస్థత్వం స్వాభావికం యద్వా సంసారిత్వముభయమపి న స్వాభావికమితి ప్రాప్తమ్. స్వభావసిద్ధధర్మస్య అగ్నేరుష్ణత్వస్యేవ కదాచిదప్యపగమాయోగాత్. యద్యేవముభయమప్యాగన్తుకం తర్హి కిమ్పునరస్య స్వాభావికమ్. కిఞ్చ యది కూటస్థత్వమాగన్తుకం తర్హి తన్నశ్యేదేవ. యత్కృతకం తదనిత్యమితి వ్యాప్తేః. అత ఏవ సుషుప్తావాగతస్య కూటస్థత్వస్య జాగరాదౌ నివృత్తిః. ఏవం ముక్తా వాగతస్యాపి కూటస్థత్వస్య నివృత్తిస్స్యాదేవేత్యనిత్య ఏవ స్యాన్మోక్షస్స్వర్గాదివత్, ఇతి శఙ్కాయాం కూటస్థత్వమేవాస్య స్వాభావికం తదేవ కాలత్రయేఽ

ష్యస్యాస్తి. సంసారిత్వన్తు భ్రాన్తిసిద్ధమేవేత్యాహ – **స్వప్న ఇతి**. అసౌ విజ్ఞానమయో జీవః స్వప్నే స్వప్నావస్థాయాం దర్శనలక్షణాయాముపసంహృతేన్ద్రియచయః గృహీతకరణగ్రామ స్సన్ మహారాజవత్ గృహీతభృత్యామాత్యాదిపరిజనో మహారాజ ఇవ దేహే ఏవ క్వచిత్సమయే లోకం పాలయతి. క్వచ ఋషిర్భూత్వా దర్భ్యాం తపో విధత్తే. కదాచిద్వ్యాఘ్రానుద్రుతవ ద్వ్యాఘ్రేణానుద్రత ఇవ భీతిమయతే. కదాచిత్ మృతో భూత్వా ఖిద్యతే శోచతి. తద్వత్స్వప్నవ జ్జాగ్రత్యపి జాగ్రద్దశాయామపి మహారాజత్వాదికం లోకపాలకత్వాదికం చ ప్రపద్యత ఇత్యర్థః. తస్మాదియం ప్రత్యక్షసిద్ధా సంసృతిస్సంసారస్సుఖదుఃఖభోగాదిలక్షణః ప్రపఞ్చాత్మకశ్చ. మిథ్యైవ. పుమాన్ జీవస్తు శుద్ధః కూటస్థ ఏవ.

అయమభిప్రాయః. జాగ్రతి యత్సంసారప్రత్యక్షం సార్వజనీనం తద్భ్రాన్తిరూపమేవ, న తు ప్రమా. బాధితార్థవిషయత్వాత్. స్వప్నసంసారప్రత్యక్షవత్. యథా స్వప్నసంసారః ప్రబోధజ్ఞానేన బాధ్యతే ఏవం జాగ్రత్సంసారః బ్రహ్మాత్మజ్ఞానేన బాధ్యతే ఇతి. తథా జాగ్రత్ప్రపఞ్చో మిథ్యా స్వప్నప్రపఞ్చవదాగమాపాయిత్వాత్. యథా స్వప్నే మహారాజాదయో లోకా ఆగచ్ఛన్తి నశ్యన్తి చైవం జాగ్రత్యపీతి. యద్వా జాగ్రత్ప్రపఞ్చో మిథ్యా ప్రతిభాససమయనియతసత్తాకత్వా త్స్వప్నప్రపఞ్చవదితి. స్వాప్నాః పదార్థాః ఖలు యదా ప్రతిభాసన్తే తదైవ సన్తి నతు ప్రతిభాసాత్ప్రా–క్పశ్చాద్వా రజ్జుసర్పాదివత్. ఏవం జాగ్రత్పదార్థా అపి. న హి సుషుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు కోఽపి పదార్థోఽస్తి పృథివ్యాదిలక్షణః. తత్ప్రతిభాసాభావాదితి. ఏవం జాగ్రత్ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసాధనం స్వప్నప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసాధనాధీనమితి స్వప్నప్రపఞ్చమిథ్యాత్వమేవ విచారద్వారా స్థాపయతి – స్వప్న ఇతి శ్లోకేన. తథాహి – కశ్చిద్రాజపురుషస్తల్పే శయానస్సన్నేవ ఏకస్సన్నేవ దేహే ఏవ భృత్యామాత్యాదిపరిజనపరివృతో మహారాజో భూత్వా దేశం పరిపాలయతే. కథమయమర్థ స్సత్యస్స్యాత్. న హి స్వమానేన సప్తవితస్తిపరిమితే కాయే దేశా జనాః పరిజనా వా స్థాతుమవకాశో విద్యతే. నాపి బహిః దేశజనాద్యభావః. యేన బహిష్ఠం సర్వమన్తః ప్రవిశ్య స్థిత మిత్యుచ్యేత. నాపి తల్పే శయానస్య దేహస్యాటనాదివ్యవహారస్స్యాత్. న వా రాజపురుషో రాజా వా భవేత్. నాప్యేకోఽసహాయో బహుజనపరివృతస్స్యాదేకత్వావస్థాయాం సత్యామేవ విరోధాత్. ఏవమనృషి–స్సుప్తో ఋషిర్భూత్వా తపశ్చరతీత్యయమర్థోఽపి కథం సత్యస్స్యాత్. గృహస్థస్య దరీస్థత్వాయోగాత్. శయానదేహస్య నిషణ్ణదేహత్వాయోగాచ్చ. తథా గృహే సుప్తస్య అరణ్యధావనం వ్యాఘ్రానుద్రవణం చ కథం సఙ్గచ్ఛతే. అపి చ మృతోఽహమితి సుప్తస్స్వయమేవ కథం ఖిద్యేత. తస్మాదవిచార–విలసితమేవ స్వాప్నార్థసత్యత్వమ్. అనుభవసమయే సర్వోఽపి జనస్స్వాప్నమర్థం హి సత్యమ్మన్యతే. నిద్రయా పరిభూతత్వేన విచారసామర్థ్యాభావాత్. ప్రబుద్ధస్తు అసత్యమేవ మయా స్వప్నేఽనుభూతం సర్వమితి ప్రతిపద్యతే. ఏవమజ్ఞానవశాత్ జాగ్రత్ప్రపఞ్చం సర్వం సత్యమేవ మన్యతే విచారశూన్యో జనోఽజ్ఞః. విద్వాంస్తు విచార్య అద్వితీయే బ్రహ్మణి జగదిదం భ్రాన్తికల్పితమేవ స్వప్నదశాయా–

మాత్మన్యేవ రథాదికమివ. కథమన్యథా అద్వితీయం బ్రహ్మ సద్వితీయం స్యాత్. కథం వా సత్యం జగదనిత్యం స్యాత్. తస్మాన్మిథ్యైవేదమితి ప్రతిపద్యతే. తస్మాజ్జాగ్రతి స్వప్నే వా సర్వోఽపి ప్రపఞ్చోఽవిచారవిలసిత ఏవ. అవిద్యామయత్వాదితి స్థితే కథం సంసారిత్వం స్యాదాత్మనః సంసారస్యైవాభావాత్. న హ్యవిద్యాధ్యారోపితస్సంసార ఆత్మన స్స్వాభావికస్స్యాత్. బాలైరవిద్యయా-ధ్యారోపితం నైల్యం గగనస్య న హి స్వాభావికమ్. ఏవం సంసారస్యాగన్తుకత్వే సిద్ధే కూటస్థత్వమే-వాత్మనస్స్వాభావికమితి ఫలితమ్. న చ యదా సంసారిత్వమాత్మనః ప్రాప్తం తదా కథం కూటస్థత్వమితి వాచ్యమ్. మిథ్యాభూతేన ప్రాప్తేనాపి సంసారేణ వాస్తవకూటస్థత్వస్య క్షత్యభావాత్. న హి మిథ్యాభూతేన నైల్యేన గగనస్య నీరూపత్వం నశ్యతి. నాపి మరీచికోదకేన మరుభూమిః పఙ్కిలా భవతి. తస్మాదసఙ్గస్యాత్మనః ప్రపఞ్చేన సమం సఙ్గ అధ్యాసిక ఏవేతి శుద్ధ ఏవ పుమాన్. నను బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నస్య బుద్ధిప్రతిబిమ్బితస్య వా జీవస్య కథం శుద్ధత్వం బుద్ధిసమ్బన్ధసత్త్వాదితి చే న్నైవమ్. ఘటావచ్ఛిన్నస్య గగనస్య జలప్రతిబిమ్బితస్య సూర్యస్య చ శుద్ధత్వదర్శనాత్. న చ జలే చలతి సతి ప్రతిబిమ్బోఽపి చలత్యేవేత్యుపాధిసంస్పృష్టః ప్రతిబిమ్బో శుద్ధ ఏవేతి వాచ్యమ్. బిమ్బచలనం వినా ప్రతిబిమ్బస్య చలనాసమ్భవా జ్జలచలనప్రయుక్తప్రతిబిమ్బచలనస్య భ్రాన్తిసిద్ధ-త్వాద్బిమ్బవత్ప్రతిబిమ్బోఽప్యుపాధి గుణదోషాసంస్పృష్ట ఏవ. బిమ్బస్యైవోపాధిసన్నిధానదోషేణ ప్రతిబిమ్బత్వాపత్తిరితి బిమ్బానన్యస్య ప్రతిబిమ్బస్య నాస్త్యుపాధిసమ్బన్ధప్రయుక్తాశుద్ధత్వగన్ధోఽపీతి. నను అవచ్ఛేదవాదే గగనదృష్టాన్తో న యుజ్యతే గగనస్య జడత్వేన ఘటతాదాత్మ్యాధ్యాసా-భావాచ్ఛుద్ధత్వేఽపి జీవస్య చేతనత్వేన బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసాదశుద్ధత్వమితి చే న్నైవమ్. బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తం జీవస్యాశుద్ధత్వమాధ్యాసికమేవ న స్వాభావికమితి. వస్తుతశ్శుద్ధ ఏవ జీవః. న హ్యధ్యాసకృతాదన్యోన్యతాదాత్మ్యాదన్యోన్యస్యాన్యోన్యధర్మవత్త్వం వాస్తవం భవితుమర్హతి. అన్యథా దేహజీవయోరప్యన్యోన్యతాదాత్మ్యాధ్యాసాదన్యోన్యధర్మవత్త్వం సత్యమేవ స్యాత్. న చేష్టాపత్తిః. జీవస్య వాస్తవజన్మజరామరణాది ధర్మవత్త్వప్రసఙ్గాత్. ఏవం జీవస్యానిత్యత్వే చ కృతహానాకృతాభ్యాగమాదిదోషప్రసఙ్గాత్. జ్యోతిష్టోమాదిక్రియావిధిప్రతిపాదకవేదస్యాప్య-ప్రామాణ్యప్రసఙ్గాచ్చ. తస్మాన్నాస్తికవాద ఏవాయమితి త్యాజ్య ఏవ సర్వైరప్యాస్తికైరితి శుద్ధ ఏవ జీవః. 85

శ్లో॥ సాహస్రాణి హితాః పురీతతమితి ద్వాసప్తతిః ప్రస్థితా
నాడ్యో వై హృదయాత్పురీతతి పుమాన్ శేతేఽవసృప్త స్తతః ।
పీత్వా స్తన్యరసం శిశుర్వ సకలాన్భోగానవాప్యేశ్వరః
స్వాత్మానం సమవాప్య యోగివదయం నన్దన్న కిఞ్చిద్విదన్ ॥ 86

వ్యా. హితా ఇతి వై ప్రసిద్ధాః ద్వాసప్తతిః ద్వ్యధికా సప్తతిస్సహస్రాణి సహస్రాణాం ద్వాసప్తతిరిత్యర్థః. (72,000) నాడ్యః హృదయాత్ హృత్పుణ్డరీకాత్పురీతతం హృదయపరివేష్టనం

పురీతతమాచక్షతే. తదుపలక్షితం శరీరం పురీతదిత్యుచ్యతే. శరీరం ప్రస్థితా వ్యాప్తా భవన్తి. అయం పుమాన్ తతస్తాభిర్నాడీభిరవసృప్తః వ్యావృత్తో భూత్వా స్తన్యరసం పీత్వా శిశురివ సకలాన్ భోగానవాప్యేశ్వర స్సార్వభౌమ ఇవ స్వాత్మానం సమవాప్య యోగివత్ నన్దన్ కిఞ్చిదపి న విదన్నజానన్ పురీతతి శరీరే శేతే.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. పుణ్డరీకాకారః హృదయకోశో బుద్ధేరన్తఃకరణస్య స్థానం, స చ వక్షసోఽన్తరస్తి. తత్ర స్థితా బుద్ధిః స్వపరతన్త్రాణి బాహ్యాని కరణాని కర్మవశాత్ హితాభిర్నాడీభిః మత్స్యజాలవతత్ కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానేభ్యః ప్రసారయతి. శ్రోత్రస్యేన్ద్రియస్య కర్ణశష్కులీస్థానం చక్షురిన్ద్రియస్యాక్షి రసనస్య జిహ్వాగ్రం ఘ్రాణస్య నాసాగ్రం స్పర్శనస్య త్వగితి స్థానవివేకః. ఏవం ప్రసార్య చాధితిష్ఠతి తాని సర్వాణి జాగరితి కాలే తాం విజ్ఞానమయోఽభివ్యక్తస్వాత్మచైతన్యావభాసతయా వ్యాప్నోతి. తస్యా స్సఙ్కోచనకాలే చాయమనుసఙ్కుచతి. తత్ర బుద్ధివికాసమనుభవన్నాత్మా జాగర్తీత్యుచ్యతే. తత్సఙ్కోచమనుభవంస్తు స్వపితీత్యుచ్యతే. బుద్ధిరూపోపాధిస్వభావానువిధాయీ ఖలు విజ్ఞానమయః. యథా జలోపాధిస్వభావానువిధాయీ చన్ద్రప్రతిబిమ్బః. సా చ బుద్ధిస్సుషుప్తికాలే నాడీభిః ప్రత్యవసర్పతి విజ్ఞానమయశ్చ. తా మను ప్రత్యవసృప్య తప్తం లోహపిణ్డమవిశేషేణ సంవ్యాప్యాగ్నిరివ కృత్స్నం శరీరమభివ్యాప్య వర్తతే.

నను పూర్వం బ్రహ్మణి శేతే జీవ ఇత్యుక్తమధునా తు శరీరే శేత ఇతి కథం న వ్యాహతిరితి చేదుచ్యతే. వస్తుతస్స్వాత్మని వర్తమానోఽ ప్యయం కర్మానుగతబుద్ధ్యనువృత్తత్వాత్పురీతతి శేత ఇత్యుచ్యత ఇతి న వ్యాహతిః. నను బుద్ధేస్సఙ్కోచావస్థాయా ఏవ స్వాపత్వాత్తదానీం కథం సర్వశరీరవ్యాప్తిర్బుద్ధేర్యేన బుద్ధ్యనువృత్యా స్యాదాత్మన సర్వశరీరవ్యాప్తిరితి చేదుచ్యతే. ఇన్ద్రియాణి స్వస్వస్థానేభ్యః ప్రసార్య తాన్యధిష్ఠిత్య యదా విషయాననుభవతి తదా బుద్ధేర్వికాసః. ఇన్ద్రియాణి తత్తత్స్థానేభ్యః ప్రత్యాహృత్య హృద్యవస్థాప్య స్వయం కేవలైవ సర్వం దేహమభివ్యాప్య యదా వర్తతే తదా బుద్ధే స్సఙ్కోచః. విషయానుభవాభావాదితి. నను బుద్ధేః స్థానం హృదయమిత్యుక్తం, కథం హృదయస్థాయా స్తస్యా స్సర్వశరీరవ్యాప్తిరితి చేదుచ్యతే ప్రదీపప్రభావదితి. గృహైకదేశస్థో హి ప్రదీపః ప్రభయా సర్వం గృహమభివ్యాప్నోతి. న చ బుద్ధేర్నిలయనావస్థైవ సుషుప్తిరితి కథన్తస్యా స్సర్వశరీరవ్యాప్తిర్నిలీనాయా ఇతి వాచ్యమ్. నిలయనమిత్యస్య జ్ఞానాభావ ఇత్యర్థాత్. కుతో జ్ఞానాభావ ఇతి చేత్కరణవ్యాపారాభావాదితి విద్ధి. న చ కరణవ్యాపారా భావాద్బహిర్విషయజ్ఞానాభావేఽ ప్యన్తర్విషయసుఖాదిజ్ఞానం కుతో నాస్తి బుద్ధేస్సుషుప్తావితి వాచ్యమ్. తమోభిభూతత్వాదితి. యద్వా బుద్ధిస్సంహృతసర్వకరణా సతీ స్వకారణేఽజ్ఞానే నిలీయ వర్తతే. సుషుప్తౌ తచ్చాజ్ఞానం సర్వశరీరవ్యాపీత్యజ్ఞానద్వారా బుద్ధేస్సర్వశరీరవ్యాప్తిస్తద్ద్వారా తు జీవస్యేతి. అథవా జీవస్య తప్తాయః పిణ్డాగ్నిన్యాయేన సర్వశరీరవ్యాప్తి స్స్వత ఏవాస్తి. వస్తుమాత్రస్య చైతన్యవ్యాప్తత్వేన శరీరస్యాపి చైతన్యవ్యాప్తత్వాజ్జీవస్య చ సుషుప్తౌ చైతన్యమాత్రరూపత్వే-

నావతిష్ఠమానత్వాత్. ఏవం చ సర్వం శరీరమభివ్యాప్య వర్తత ఇత్యస్య హార్దాభ్రే స్వపదే వర్తత ఇత్యస్య చ ఐకార్థ్యాన్నాత్ర కాఽపి విరోధశఙ్కా. కేచిత్తు పురీతదితి కాచిన్నాడీ వర్తతే హృత్పుణ్డరీకే. యదా బుద్ధేస్తస్యాం ప్రవేశః తదా సుషుప్తిః జ్ఞానాభావాత్తత్ర తస్యాః. యదా తు పురీతద్వ్యతిరిక్తనాడీ సఞ్చారో బుద్ధే స్తదానీం స్వాపస్తత్ర తస్యా జ్ఞానసత్త్వాదిత్యాహుః. అస్మిన్పక్షేఽపి పురీతతి శేత ఇత్యస్య బ్రహ్మణి శేత ఇత్యస్య చ న విరోధః పురీతతి వర్తమానం యద్బ్రహ్మ తస్మిన్ శేత ఇత్యర్థాత్. పరన్త్వస్మిన్మతే జీవబ్రహ్మణోరాధారాధేయభావ ఏవ న త్వైక్యమితి బ్రహ్మాత్మైక్యప్రతి–పాదకశ్రుతివిరోధ ఇతి బోద్ధ్యమ్. సర్వథాపి జీవస్య సుషుప్తావనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసాభావా–త్సంసారాభావ ఇతి సిద్ధమ్. అత ఏవ '**తీర్ణో హి తదా సర్వాన్ శోకాన్ హృదయ**' స్యేతి శ్రుతి రుపపద్యతే. అనుభవశ్చ తథా. నహి జ్వరాదితప్తోపి సుషుప్తౌ దుఃఖం కిఞ్చిదప్యనుభవతి. స్రగాదివిషయజన్యం వా సుఖం భోగ్యపి. ఏవం సర్వసంసారదుఃఖవియుక్తత్వాదేవ. పీతస్తన్యశిశు–వన్మహాబ్రాహ్మణవచ్చాయం నిరతిశయమానన్దం భుఙ్క్తే సుషుప్తౌ. నచ భోగసాధనాభావః. అవిద్యావృత్తి సత్త్వాత్ స్వరూపచైతన్యేన వా తద్భోగసమ్భవాత్. న కేవలం సుషుప్తావానన్దభోగ ఏవాస్య, కిన్తు అజ్ఞానభోగోఽప్యస్తి, న కిఞ్చిదవేదిషమిత్యుత్థితపరామర్శాత్. న చ సత్యజ్ఞానే కథం బ్రహ్మాత్మతా జీవస్య సుషుప్తావితి వాచ్యమజ్ఞానోపహితబ్రహ్మాత్మతాయా జీవస్య తదానీం సత్త్వమవిరుద్ధమితి. న చ జాగరేఽపి తథైవాస్త్వితివాచ్యమ్. సంసార్యహమితి విపర్యయసత్త్వాత్. న చ సత్యజ్ఞానే కథం తదా విపర్యయాభావ ఇతి వాచ్యమ్. విపర్యయగ్రాహకసామగ్ర్యభావాత్. యద్వా అజ్ఞానస్యావరణశక్తిర్విక్షేపశక్తిరితి శక్తిద్వయమస్తి. తత్ర సుషుప్తావావరణశక్తిరేవాస్తి, న తు విక్షేపశక్తిరితి న కశ్చిదపి సంసారః విక్షేపశక్తికార్యత్వాత్సంసారస్య. న చావరణశక్త్యా బ్రహ్మణ అవృతత్వే కథం తదానన్దానుభవో జీవస్యేతి వాచ్యమ్. ఆవరణేఽ ప్యజ్ఞానే బ్రహ్మానన్దస్య ప్రతిబిమ్బితత్వాత్. యథా జాగరే బుద్ధావజ్ఞాతస్యాప్యాత్మన ఆనన్దః ప్రతిబిమ్బతి తద్వత్. నను జీవస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్కథన్తస్యైవాజ్ఞానావృతత్వమ్. పరోక్షం హి వస్త్వజ్ఞానావృతమిత్యుచ్యత ఇతి చేన్నైష దోషః. యావత్పర్యన్తం జీవో బ్రహ్మాహమితి న వేద తావత్పర్యన్తం జీవస్యాత్మభూత మపి బ్రహ్మ పరోక్షమేవ యథా దశమోఽహమితి జ్ఞానోదయ పర్యన్తం దశమస్యాపి దశమః పరోక్షః తద్వత్. తస్మాత్పరోక్షకల్పం బ్రహ్మాజ్ఞానావృతమేవ. నను జీవస్సుషుప్తౌ కూటస్థాత్మనా తిష్ఠతీత్యుక్తమ్. కథం కూటస్థస్యాప్యజ్ఞానం సూర్యస్యేవ తిమిరమితి చేన్నైష దోషః. సూర్యతిమిరయోరివ న కూటస్థాజ్ఞానయోర్బాధ్యబాధకభావః. పరన్తు సూర్యఘటయోరివ భాస్యభాసకభావ ఏవ. కూటస్థేన హ్యజ్ఞానం భాస్యతే. అత ఏవాజ్ఞానోపహితమ్భవతి చైతన్యమ్. నహి స్వబాధకస్య స్వయముపాధి–ర్భవతి. నను యది జీవస్సుషుప్తౌ కూటస్థాత్మా యది వా కూటస్థస్సర్వావభాసకస్తర్హి సుప్తః పురుష స్సర్వజ్ఞ ఏవ స్యాన్న త్వజ్ఞ ఇతి చేత్కేనోక్తమజ్ఞ ఇతి. న చ త్వయైవోక్తం న కిఞ్చిద్విదన్నితి వాచ్యమ్. న కిఞ్చిద్విదన్నిత్యస్యాజ్ఞానమనుభవన్నిత్యర్థ ఇతి. న చ శబ్దాదివిషయజ్ఞానశూన్యస్య

కథం సర్వజ్ఞత్వమితి వాచ్యమ్. యదా జీవః కూటస్థాత్మనా తిష్ఠతి తదా ద్వైతస్యైవాభావాత్కథం తద్జ్ఞానసద్భావః. "**యత్ర వా అస్య సర్వ మాత్మైవాభూత్తత్కేన కం జిఘ్రే**"దితి ద్వైతాభావం సుషుప్తౌ శ్రుతి రేవ బ్రూతే. అనుభవశ్చాత్ర మానమ్. తస్మా త్సుషుప్తౌ జీవోఽజ్ఞానమానన్దం చానుభవన్ కూటస్థాత్మనా తిష్ఠతీతి సంక్షేపః. 86

శ్లో॥ లూతాకీటవదుచ్చరన్తి గుణతో వహ్నేస్స్ఫులిఙ్గా యథా
తద్విజ్ఞానమయాత్సురా అపి సమే ప్రాణాశ్చ లోకాస్సమే ।
భూతాన్యాత్మన ఉచ్చరన్తి తమిమం సత్యస్య సత్యం విదుః
ప్రాణాస్సత్యమితి స్ఫుటఞ్చ భువనే సత్యఞ్చ తేషామయమ్ ॥ 87

వ్యా. నన్వాత్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరం నాస్తీతి యదుక్తం తదయుక్తం ప్రాణాదేస్సద్భావాదత ఆహ – **లూతాకీటవదితి**. గుణతస్తన్తునా లూతా కీటవదూర్ణనాభయ ఇవ వహ్నే స్సకాశాత్స్ఫులిఙ్గా యథా ఉచ్చరన్తి తత్తథా యథా లూతాకీటాః స్వాత్మాప్రవిభక్తేన తన్తునా స్వయమసహాయా ఏవోద్గచ్ఛన్తి తథా వహ్నేస్సకాశాత్స్ఫులిఙ్గా అపి స్వయమేవోద్గచ్ఛన్తి తథేత్యర్థః. గుణతో లూతాకీటా యథోచ్చరన్తి వహ్నేస్స్ఫులిఙ్గాశ్చ యథోచ్చరన్తి తద్వదితి యావత్. లుతాకీటానాముద్గమనం నామోర్ధ్వగమనం స్ఫులిఙ్గానాముచ్చరణం నామోత్పత్తిరితి వివేకః. విజ్ఞానమయాదస్మాదాత్మన–స్సకాశాత్ సమే సర్వేఽపి సురా దేవా అగ్న్యాదయః ప్రాణా వాగాదయః సమే లోకా భువనాని భూతాని స్థావరజఙ్గమప్రాణినః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాని సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. ఉచ్చరన్త్యుద్గచ్ఛన్త్యా–విర్భవన్తీతి యావత్. పూర్వకర్మవశాత్స్వయమేవోత్పద్యన్త ఇతి భావః. యథా లూతాకీటస్స్వయమేవ గుణేనోచ్చరతి తథా కర్మణా స్వయమేవ సర్వం జగదుత్పద్యతే. యథా వా వహ్నేః స్ఫులిఙ్గా ఉత్పద్యన్తే తథా ఆత్మనః సర్వం జగదుత్పద్యత ఇతి దృష్టాన్తద్వయోపన్యాసః. తస్మాన్నాస్త్యాత్మాతిరిక్తః కశ్చన పదార్థః. సర్వస్యాత్మకార్యత్వాత్కార్యస్య చ కారణానతిరిక్తత్వాత్. ఏవం జాగ్రతి ప్రతీయమానస్యాపి ద్వైతస్యాత్మాతిరేకేణాభావే కథమ్పునస్సుషుప్తావప్రతీయమానస్య ద్వైతస్యాత్మాతి–రేకేణ సత్త్వం న కథమపీత్యర్థః. తమిమం సర్వకారణం విజ్ఞానమయమాత్మానం సత్యస్య సత్యం విదుః తదేవ వివృణోతి – ప్రాణా ఇతి. భువనే జగతి లోకే చాన్నిగమే ప్రాణాస్సత్యమితి స్ఫుటం ప్రసిద్ధం తేషాం ప్రాణానాం సత్యస్యేత్యర్థః. అయమాత్మా సత్యం భవత్యేవ. సర్వేఽప్యాస్తికాః ప్రాణం సత్యమాచక్షతే. దేహనాశేఽపి ప్రాణానాశాత్. దేహాదుత్క్రాన్తాః ప్రాణాః పునర్దేహాన్తరం స్వీకుర్వన్తీత్యభ్యుపగమాత్. ఏవం దేహాదిదృష్ట్యా సత్యోఽపి ప్రాణః వస్తుతోఽసత్య ఏవ. ముక్తౌ వ్యావహారికసత్య ఏవ. తస్మాత్సత్యస్యాప్యయం సత్యః. నను బ్రహ్మణస్సకాశాత్సర్వముచ్చరతి. '**యతో వా ఇమా**' నీతి శ్రుత్యన్తరాన్న జీవాదితి చేన్నైవమ్. బ్రహ్మణ ఏవ జీవత్వాత్. బ్రహ్మైవ హి బుద్ధావుపలభ్యమానం సజ్జీవ ఇత్యుచ్యత ఇత్యసకృదుక్తత్వాత్. ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. జీవస్యైవాత్మత్వాదాత్మా హి స్వయం తస్మాన్నాత్ర జీవబ్రహ్మభేదశ్శఙ్క్యః. 87

శ్లో॥ యః ప్రాణోఽస్తి శరీరమధ్యనిలయస్సోఽయం శిశుస్తస్య చా-
ధానం వర్ష్మ బలం నిగద్యత ఇతి స్థూణౌదనం దామకమ్ ।
ప్రత్యాధానమితి ప్రవేదయ ఇదం సప్తాప్యసౌ విద్విషో
భ్రాతృవ్యాన్వినివారయన్ పరతరస్వాత్మప్రవృత్తో భవేత్ ॥ 88

వ్యా. ఆత్మనః ప్రాణాదయ ఉచ్చరన్తీత్యుక్తమ్. తత్ర ప్రాణానాం స్వరూపమవధారయతి - **య ఇతి**. యః శరీరమధ్యనిలయః ప్రాణోఽస్తి హృది ప్రాణ ఇతి ప్రసిద్ధేః. సోఽయం శిశురితి నిగద్యతే. వర్ష్మ శరీరమిదం తస్య ప్రాణస్య వత్సభూతస్యాధానమాధారః. కం శిరః ప్రత్యాధానం బలం స్థూణేతి నిగద్యతే. ఓదనమన్నం దామ వత్సబన్ధనరజ్జుః. ఇతీదం యః ప్రవేద సోఽసౌ విద్విషః ద్విషతః ఆత్మస్థాయా దృష్టేర్విషయప్రావణ్యాపాదనేన ద్వేషం కుర్వతః. సప్తాపి భ్రాతృవ్యాన్ సహజాన్ శీర్షణ్యాన్ప్రాణాన్విషయోపలబ్ధిద్వారాణి చక్షుర్ద్వయం శ్రోత్రద్వయం నాసికాద్వయం జిహ్వా చేతీమాన్ ఏతత్ప్రభవాన్ విషయాభిలాషానిత్యర్థః. వినివారయన్నాశయన్ సన్. విషయేభ్యస్సకాశాదిన్ద్రియాణి ప్రత్యాహృత్య స్వవశే స్థాపయన్ సన్నిత్యర్థః. విషయవిరక్తో భూత్వేతి యావత్, పరతరస్వాత్మప్రవృత్తః. సర్వస్మాదనాత్మవర్గాదత్యన్తం విలక్షణః పరతరః స చాఽసౌ స్వాత్మా ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. తస్మిన్ ప్రవృత్తః తచ్చిన్తనపర ఇత్యర్థః భవేత్. 88

శ్లో॥ లోహిన్యాఽక్షణి రేఖయా త్వనుగతో రుద్రోఽమ్బుభిర్వారిదః
సూర్యస్తారకయాఽసితేన దహనశ్శుక్లేన దేవాధిపః ।
వర్తన్యాఽధరయా ధరోర్ధ్వగతయా ద్యౌరిత్యసావక్షితిః
ప్రాణం సప్తవిధాఽయతే శిశుమిదం వేత్తాఽక్షయాన్నో భవేత్ ॥ 89

వ్యా. అక్షణి నేత్రే వర్తమానయేతి శేషః లోహిన్యా లోహితయా రేఖయా ద్వారా రుద్రః శిశుం ప్రాణమనుగతః భవతి ఉపతిష్ఠత ఇత్యర్థః. అక్షణ్యమ్బుభిః ధూమాదిసమ్బన్ధజన్యైరశ్రుభిః వారిదః పర్జన్యః అక్షణి ప్రాణమనుగత ఇతి సర్వత్ర యోజ్యమ్ - తారకయా కనీనికయా సూర్య ఆదిత్యః కనీనికా దృక్ఛక్తిః అసితేన కృష్ణేన దహనః శుక్లేన దేవాధిప ఇన్ద్రః, అధరయా అధస్థయా. వర్తన్యా పక్ష్మణా ధరా భూః. ఊర్ధ్వగతయా వర్తన్యా ద్యౌః, అనుగతేతి లిఙ్గవిపరిణామేన వాక్యద్వయే యోజ్యమ్. ఇతి సప్తవిధా అసావక్షితిః. రుద్రాదయస్సప్తాప్యక్షితయ ఇత్యర్థః. అక్షితిహేతుత్వా-దితి భావః. ప్రాణం శిశు మయతే భజతే ఏతాస్సప్తాన్నభూతా అక్షితయః ప్రాణం సన్తతముపతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః. ఇదం వేత్తేత్యేకమ్పదమస్య వేత్తా ఏతద్యో వేత్తి స ఇత్యర్థః. అక్షయాన్నః అక్షయ మన్నం యస్య స తథోక్తః భవేత్. 89

శ్లో॥ సన్ మూర్ధా చమసః స్మృతోఽధరబిలోఽసావూర్ధ్వబుధ్నో బుధై
రస్మిన్ ప్రాణమయం పరేణ నిహితం తద్విశ్వరూపం యశః ।

తత్తీరే ఋషయశ్చ సప్త నివసన్త్యక్షిశ్రుతిఘ్రాణకం
జిహ్వా చేతి హి సఙ్గతిం భజతి వా గ్యా బ్రహ్మణా సాఽష్టమీ ॥ 90

వ్యా. అధరబిలః అధరమధోభాగస్థం ముఖరూపం యస్య స తథోక్తః. ఊర్ధ్వబుధ్నః శిరసో బుధ్నాకారత్వాదితి భావః. సన్ ప్రశస్తః '**సర్వస్య గాత్రస్య శిరః ప్రధాన**' మితి వచనాదితి భావః. అసావయం మూర్ధా బుధ్నశ్చమసః పాత్రవిశేషః స్మృతః. ఊర్ధ్వబుధ్నత్వార్వాగ్బిలత్వాభ్యాం మూర్ధ్న శ్చమససాదృశ్యాదితి భావః. నను చమసే సోమో నిధీయతే. కిమ్పునరత్రేత్యత ఆహ – అస్మిన్నితి. అస్మిన్ మూర్ధ్ని తత్ప్రసిద్ధం విశ్వరూపం నానారూపం ప్రాణమయం ప్రాణాత్మకం ప్రాణాశ్శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణి మరుతశ్చ తద్రూపం యశః పరేణేశ్వరేణ నిహితం స్థాపితమ్. తత్తీరే తస్య మూర్ధ్నస్తీరే బహిర్భాగే ఇత్యర్థః. అక్షిశ్రుతిఘ్రాణకమక్ష్ణోః శ్రుత్యోః ఘ్రాణయోర్నాసాపుటయోశ్చ సమాహారః అక్షిశ్రుతిఘ్రాణం తతస్స్వార్థే కః. జిహ్వా చేతి సప్త ఋషయః నివసన్తి చ నివసన్త్యేవ. జ్ఞానహేతూనామిన్ద్రియాణాం యశస్త్వేన ఇన్ద్రియగోళకానామృషిత్వేన చ రూపణమితి వివేకః. యా వాగ్బ్రహ్మణా శబ్దరాశినా సఙ్గతిం భజతి శబ్దరాశిముచ్చారయతీత్యర్థః. సా వాక్ అష్టమీ భవతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. 90

శ్లో॥ సవ్యా గౌతమతి శ్రుతిర్నను భరద్వాజాయతేఽదక్షిణా
విశ్వామిత్రతి దక్షిణాక్షి జమదగ్న్యాఖ్యం కిలాదక్షిణమ్ ।
నాసైకా తు వసిష్ఠ ఇత్యభిమతాఽన్యా కశ్యపో యోత్తరా
వాగేవాత్రిరియం యదన్నమఖిలం వాచాద్యతేఽత్తిర్హి సః ॥ 91

వ్యా. సప్తఋషీన్ సప్తేన్ద్రియాణి చ విభజ్య దర్శయతి – **సవ్యేతి**. సవ్యా దక్షిణా శ్రుతిః గౌతమతి గౌతమ ఇవాచరతి. న హి వస్తుతో గౌతమ ఏవ శ్రుతిస్స్యాత్. నను తథా అదక్షిణా ఉత్తరా శ్రుతిః భరద్వాజాయతే. దక్షిణాక్షి విశ్వామిత్రతి. అదక్షిణమక్షి తు జమదగ్న్యాఖ్యం నామకం కిలేత్యలీకే సర్వమిదం కల్పనామాత్రమితి భావః. ఏకా నాసా దక్షిణో నాసాపుట ఇత్యర్థః. వసిష్ఠ ఇత్యభిమతా. యా ఉత్తరా సా అన్యా నాసా తు కశ్యప ఇత్యభిమతా. ఇయం వాగేవాత్రిః తత్ర హేతుమాహ – యదితి. యద్యస్మాదఖిలమన్నం వాచాఽద్యతే. భక్ష్యతే. నన్వేవమన్నస్యాత్తృత్వా-ద్వాచో భవత్వత్తిత్వం కథమ్పునరత్రిత్వమత ఆహ. సః అత్రిమునిః అత్తిర్హి అత్తిరేవ. అత్రిరితి తు పారోక్ష్యేణ కథ్యత ఇతి భావః. 91

శ్లో॥ రూపే ద్వే బృహతః స్త ఏకమనయోర్మూర్తఞ్చ మర్త్యం స్థితం
సచ్చేతి ప్రథితం ధరామ్బుదహనాభిఖ్యం రసోఽస్యార్యమా ।
వాయ్వాకాశమయం త్వమూర్తమమృతం యత్త్యచ్చ రూపం పరం
తస్యైతస్య రసోఽర్కమణ్డలగతో దివ్యః పుమాన్ సంస్మృతః ॥ 92

వ్యా. సత్యస్య సత్యం బ్రహ్మేత్యుక్తం తత్ర షష్ఠ్యన్తసత్యపదార్థః ప్రాణా ఇతి చోక్తమ్. కథం

ప్రాణానాం సత్యత్వమిత్యత ఆహ – **రూపే ఇతి**. బృహతో బ్రహ్మణః ద్వే రూపే స్తః. రూప్యతే బ్రహ్మాభ్యామితి రూపే. బ్రహ్మణి కల్పితాభ్యాం హి నామరూపాత్మకాభ్యాం మూర్తామూర్తాభ్యాం బ్రహ్మ నిరూప్యతే. యస్మిన్నధిష్ఠానే మూర్తామూర్తే మాయయా కల్పితే తద్బ్రహ్మేతి. యస్మాన్మూర్తామూర్తే జాతే యస్మిన్ వర్తేతే యత్ర లీయేతే తద్బ్రహ్మేతి వా మూర్తామూర్తయోరనుగతం యత్సన్మాత్రం తద్బ్రహ్మేతి వా. బ్రహ్మావగతిం ప్రతి మూర్తామూర్తయోర్నిమిత్తత్వాద్బ్రహ్మణో రూపే మూర్తామూర్తే. అనయోర్మధ్యే ఏకం మూర్తం మూర్తాఖ్యం రూపం మర్త్యం మరణధర్మకం స్థితం పరిచ్ఛిన్నం స త్ప్రత్యక్షం చేతి ప్రథితమ్. ధరామ్బుదహనాభిఖ్యం భూతత్రయాత్మకమిత్యర్థః భవతి. యద్వా తయోరేకం రూపం మూర్తం మర్త్యమిత్యాది పూర్వవత్. మూర్తత్వం సాకారత్వం మూర్తత్వమర్త్యత్వస్థితత్వసత్త్వాఖ్యధర్మచతుష్టయవత్పృథివ్యాదిభూతత్రయం బ్రహ్మణ ఏకం రూపమిత్యర్థః. అస్య మూర్తస్య రూపస్య అర్యమా సూర్యః రసస్సారః సూర్యమణ్డలస్య మూర్తత్వాత్సారిష్ఠత్వాచ్చ. పరమన్యత్తు బృహతో రూపమమూర్తం నిరాకారమమృతమమరణధర్మకం యదస్థితమపరిచ్ఛిన్నం వ్యాపకమితి యావత్. త్యత్ పరోక్షం వాయ్వాకాశమయం వాయ్వాకాశాత్మకం భవతి. మూర్తభూతత్రయాపేక్షయా అనయోర్వ్యాపకత్వాన్నిత్యత్వాచ్చేతి భావః. న చ కథం వాయ్వాకాశయోరప్రత్యక్షత్వం ప్రత్యక్షత్వాత్తయోరితి వాచ్యమ్, చాక్షుషప్రత్యక్ష విషయత్వస్యైవేహ ప్రత్యక్షత్వేనాభిమతత్వాత్. సరూపత్వేన పృథివ్యాది త్రయస్య చక్షుర్గ్రాహ్యత్వలక్షణం ప్రత్యక్షత్వమస్తి. నీరూపత్వాత్తు న వాయ్వాకాశయోః. రూపవద్ద్రవ్యం హి చక్షుర్విషయీ కరోతి. నను సత్ వాయ్వాకాశౌ త్యత్ పృథివీజలాగ్నయ ఇతి సత్త్యశబ్దనిర్వచనం ప్రాక్కృతమధునా తు కథం తద్వ్యత్యాస ఇతి చేదుచ్యతే. వివక్షాధీనా హి శబ్దప్రవృత్తిః. యదా సదిత్యస్య నిత్యమిత్యర్థో వివక్షితస్తదా సద్వాయ్వాకాశద్వయమిత్యుక్తమ్. త్యచ్ఛబ్దస్య తు తదన్యార్థత్వాత్ సదన్యం భూతత్రయం త్యదిత్యుక్తమ్. యదా తు సదిత్యస్య ప్రత్యక్షమిత్యర్థో వివక్షితస్తదా సద్భూతత్రయ మిత్యుచ్యతే. త్యచ్ఛబ్దేన తు తదన్యభూతద్వయ మితి. తస్యైతస్యామూర్తస్య రూపస్య అర్కమణ్డలగతో దివ్యః పుమాన్ హిరణ్యగర్భః రసస్సార స్సంస్మృతః. వాయ్వాకాశవద్ధిరణ్యగర్భవదస్యా ప్రత్యక్షత్వాత్సారిష్ఠత్వాచ్చేతి భావః. హిరణ్యగర్భస్య సూర్యమణ్డలస్థితత్వన్తు శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధమ్. తస్య హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదివిశిష్టపురుషాకారత్వఞ్చ. 92

శ్లో॥ అధ్యాత్మం వపురమ్బురాద్యదితరత్ప్రాణాచ్చ మూర్తస్తు త-
న్మర్త్యం చ స్థితమేవ సచ్చ కథితం చక్షుస్తదేతద్రసః ।
ప్రాణస్తద్వపురన్తరస్థితనభశ్చామూర్తమేవామృతం
యచ్చ త్యచ్చ రసస్స తస్య పురుషో యో దక్షిణాక్షిస్థితః ॥ 93

వ్యా. పూర్వశ్లోకే అధిదైవతం బ్రహ్మణో ద్వే రూపే దర్శితే. ఇదానీ మధ్యాత్మం తే దర్శయతి – **అధ్యాత్మమితి**. అధ్యాత్మమాత్మని దేహే తు. వపురమ్బురాచ్ఛరీరాన్తస్స్థాదాకాశాత్ప్రాణా చ్చేతరత్

యదస్తి తత్ మూర్తం మర్త్యం స్థితం సచ్చేత్యేవ కథితం బ్రహ్మణ ఏకం రూపమ్. చక్షుః తస్యైతస్య రసః. పఞ్చభిర్భూతైరారబ్ధం శరీరమ్. తత్ర వాయుః ప్రాణః ఆకాశ ఆకాశ ఏవ. అవశిష్టాని చర్మమాంసాదీని పృథివ్యాదిభూతత్రయాత్మకాని. తత్ర తైజసం చక్షుః. సారిష్ఠం తేనైవ సర్వశరీరస్యాపి సారవత్త్వలాభాత్. తత్ర చక్షురిన్ద్రియస్యారూపత్వేఽపి చక్షుర్గోళకస్య సరూపత్వా-న్మూర్తత్వమ్. ప్రాణః తత్ప్రసిద్ధం వపురన్తరస్థితం నభశ్చ. అమూర్తమమృతం యచ్చ త్యచ్చైవ బ్రహ్మణోఽన్యద్రూపమ్. ప్రాణాకాశయో రూపరహితత్వాదమూర్తత్వం యావద్బ్రహ్మసాక్షాత్కార-మవినాశిత్వాదమృతత్వం సర్వశరీరవ్యాపిత్వాద్యత్త్వమప్రత్యక్షత్వా త్త్యత్త్వమితి బోద్ధ్యమ్. యః దక్షిణాక్షిస్థితః పురుషః సః తస్యా మూర్తస్యాధ్యాత్మకస్య రసః. అమూర్తత్వాదిధర్మవత్త్వాత్పురుషస్య సారిష్ఠత్వాచ్చేతి.

నను కోఽసౌ యో దక్షిణాక్షిస్థః పురుషః. అత్రాహ కశ్చిత్. స్వాభిముఖమవస్థితస్య దేవదత్తస్య చక్షుషి యజ్ఞదత్తేన యో దృశ్యతే పురుషాకారః స ఇతి. నైతద్యుక్తమ్. తస్య యజ్ఞదత్తప్రతి బిమ్బత్వాత్. దర్పణవచ్చక్షురపి ప్రతిబిమ్బం గృహ్ణాతి. తర్హి న దర్పణస్థస్య స్వప్రతిబిమ్బస్య చక్షుషి యో దృశ్యతే స ఇతి విద్ధి. నైతదపి యుక్తమ్. తస్యాపి స్వప్రతిబిమ్బత్వాత్ . దర్పణద్వారా స్వచక్షుషి హి స్వయం ప్రతిబిమ్బతి. కథమన్యథా స్వకరచలనాదినా చక్షుః పురుషస్య చలనాదికం స్యాత్. నచ ప్రతిబిమ్బభూతోఽపి స ఏవ పురుష ఇతి వాచ్యమ్. తస్యాసారత్వాత్. ప్రతిబిమ్బా ద్బిమ్బ ఏవ హి సారః. బిమ్బం పురుషాకారం పిణ్డం హిత్వా ప్రతిబిమ్బస్య సారత్వకథనమయుక్తమ్. కిఞ్చ యః ప్రతిబిమ్బో దక్షిణాక్షిస్థస్స ఏవ వామాక్షిస్థోఽపీతి దక్షిణాక్షిస్థః పురుషస్సార ఇత్యప్యయుక్తమ్. న చ యో దక్షిణేఽక్షి ప్రతిబిమ్బరూపేణ స్థిత ఇవ భాతి స బిమ్బ ఏవ పురుష ఇతి వాచ్యమ్ – తస్య మూర్తత్వాన్మర్త్యత్వాత్స్థితత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ కథమమూర్తసారత్వం భవేత్. తస్మాద్దక్షిణేఽక్షి యో దృశ్యతే స నైవ పురుషః. కిన్తర్హి, యో ద్రష్టా స ఏవ పురుషః. తస్మిన్న-మూర్తత్వామృతత్వాస్థితత్వాదృశ్యత్వానాం సత్త్వాత్. న చ దక్షిణేఽక్షి స్థితస్య కథమస్థితత్వ మితి వాచ్యమ్. అపరిచ్ఛిన్నో ద్రష్టా చక్షురధిష్ఠాయ దృశ్యమ్పశ్యతీత్యక్షిస్థత్వస్యౌపచారికత్వాత్. నచ చక్షురిన్ద్రియమేవ పురుష ఇతి వాచ్యమ్. తస్య కరణత్వేనాద్రష్టృత్వాత్పురుషస్య చ ద్రష్టృత్వాత్. **'శ్రోత్రం చక్షుః స్పర్శనఞ్చ రసనం ఘ్రాణమేవ చ, అధిష్ఠాయ మనశ్చాయం విషయానుపసేవతే.'** ఇతి గీతావచనాత్. న చ మన ఏవ కరణం న తు బుద్ధిరితి వాచ్యమేకస్యైవాన్తఃకరణస్య సంశయనిశ్చయాత్మకవృత్తిభేదేన మనోబుద్ధిశబ్దద్వయవాచ్యత్వాత్. న చామూర్తస్యాస్య కథమ్పురు-షత్వమితి వాచ్యమ్. పురి శరీరే శేత ఇతి పురుషః. పూర్ణత్వాద్వా పురుషః పురుషాకారం దేహమభి-వ్యాప్య తప్తం లోహపిణ్డమగ్నిరివ స్థిత ఇతి వా పురుషః ఇతి వ్యుత్పత్తేః. న చైవమక్షిస్థ ఇత్యేవ వక్తవ్యే కిమితి దక్షిణాక్షిస్థ ఇత్యుక్తమితి వాచ్యమ్. వామాక్ష్యపేక్షయా దక్షిణస్యాక్ష్ణ స్స్వచ్ఛత్వాతిశయేన తదధిష్ఠాయ పురుషస్సమ్యక్పశ్యతీతి హేతోః. నను దక్షిణాక్ష్యధిష్ఠాయ రూపమివ దక్షిణశ్రోత్ర-

మధిష్ఠాయ శబ్దమపి గృహ్ణాత్యేవ పురుష ఇతి కస్మాదుక్తం దక్షిణాక్షిస్థ ఇతి చేదుచ్యతే. శ్రవణాదిక్రియాణామ్మధ్యే దర్శనక్రియాయాః ప్రశస్తత్వాత్. రమణీయం వస్తు శతవారం శ్రుత్వాపి పురుషో న తృప్యతి. దృష్ట్వా తు సద్య ఏవ తృప్యతీతి దర్శనకర్తా పురుష ఇహ దక్షిణాక్షిస్థ ఇత్యుచ్యతే. ఇదం చ దర్శనకర్తృత్వం శ్రవణకర్తృత్వాదీనాముపలక్షణమేవ తస్మాద్ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా చ యస్స ఏవ పురుషః. న చ సోఽపి ద్రష్టా క ఇతి వాచ్యమ్. యోఽస్మిన్ దేహే పశ్యామ్యహం శృణోమ్యహం మనోమ్యహమిత్యేవం ప్రతిపద్యతే స ఏవాహం ప్రత్యయాలమ్బనభూతో జీవః. నను యద్యహం ప్రత్యయాలమ్బనం జీవః తర్హి అహఙ్కార ఏవ జీవః. న చేష్టాపత్తిః అహఙ్కారస్య సుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు నాశేన జీవస్యానిత్యత్వా-పత్తేః ఇతి చే న్నైవమ్. అన్తఃకరణమేకమేవాహఙ్కారేదఙ్కారభేదేన ద్వివిధమ్భవతి. "**అహంవృత్తిరిదంవృత్తి-రిత్యన్తఃకరణం ద్విధే**"తి వచనాత్. తస్య చాహం వృత్తిమదన్తఃకరణస్యాహఙ్కారశబ్ద-వాచ్యస్య విజ్ఞానాత్మనా జీవేన సహ తాదాత్మ్యాధ్యాసాదహం పశ్యామీత్యాదిప్రతీతయ ఉత్పద్యన్తే. యథా సుఖదుఃఖయుక్తమనస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాత్సుఖీ దుఃఖీతి ప్రతీతి సమ్భవః. జీవాహఙ్కారయో స్తాదాత్మ్యాధ్యాసాభావే తు అహం పశ్యామీత్యాదిప్రతీతయో న సమ్భవన్తి. కిం సుషుప్తౌ కాపి ప్రతీతిరస్తి. తస్మాద్వస్తుతో జడస్యాపి జీవతాదాత్మ్యాధ్యాసాదన్తఃకరణస్య జ్ఞాతృత్వలాభః. వస్తుతో నిరహఙ్కారస్యాపి జీవస్యాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాదహంప్రత్యయాలమ్బనత్వఞ్చేతి కృత్వా విజ్ఞానాత్మాపి జీవోఽధ్యాసాదహం ప్రత్యయాలమ్బనభూత ఏవ. అత ఏవాహం బ్రహ్మాస్మీత్య-త్రాహంశబ్దో లక్షణయా విజ్ఞానాత్మానం వక్తీతి సిద్ధాన్తితమ్. ఏవమాత్మాన్తఃకరణయోః క్షీరనీరయో రివ పరస్పరం సమ్భిన్నత్వేన దుర్వివేచ్యత్వాదేవ విజ్ఞానాత్మానం సన్తమపి నిర్ధర్మకం జీవం రాగాదిధర్మవన్తం వదన్త్యధ్యస్తత్వాత్. తథా రాగాదిధర్మవదన్తఃకరణమేవ జీవం మన్యన్తే కేచిత్. న చాత్మధర్మా ఏవ రాగాదయ ఇతి వాచ్యమ్. కామాదీన్ప్రకృత్య సర్వం మన ఏవేతి శ్రవణాత్. న చ జీవస్య విజ్ఞానమేవ న స్వరూపమితి వాచ్యమ్. విజ్ఞానాత్మేతి శ్రుతేః. నను జీవస్య న జ్ఞానం స్వరూపం కిన్తు జ్ఞాతైవ జీవః ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతేరితి చే న్నైవమ్. జ్ఞాతుర్హి జ్ఞానమేవ స్వరూపమితి. న చ యది జీవస్య జ్ఞానం స్వరూపం తర్హి జ్ఞాతాహమిత్యేవ కుతః ప్రతీతిః జ్ఞానమహమితి కుతో న ప్రతీతిరితి వాచ్యమహఙ్కారవిశిష్టస్య జీవస్య న కేవలం జ్ఞానం స్వరూపం కిన్తు నిరహఙ్కారస్య కేవలస్యైవ జీవస్య. తతశ్చాహఙ్కారాభావాత్కథమహం జ్ఞానమితి ప్రతీతి స్స్యాత్. అహఙ్కారవిశిష్టస్తు జ్ఞాతైవ. జ్ఞానక్రియా కర్తృత్వాత్. యదప్యస్య విశిష్టస్య జ్ఞానం తన్న చైతన్యం కిన్తు క్రియైవ. న హి జీవస్య శుద్ధస్య క్రియాత్మకం జ్ఞానం స్వరూపమ్. కిన్తు చైతన్యాత్మక మేవ "**నిష్కలం నిష్క్రియ**" మిత్యాది శ్రుతేః. క్రియాయా జన్యత్వేనానిత్యత్వాచ్చ. తస్మాదహఙ్కార-తాదాత్మ్యాధ్యాసేనాహమిదం పశ్యామీతి యో మన్యతే తస్య జ్ఞాతుర్జీవస్య వాస్తవం రూపం

చైతన్యమేవేతి జ్ఞాతుర్జ్ఞానమేవ స్వరూపమ్. న చ జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయాని భిన్నాన్యేవేతి వాచ్యమ్. వృత్తిజ్ఞానమేవ క్రియాత్మకం జ్ఞాతుర్భిన్నం నతు చైతన్యాత్మకమితి.

విజ్ఞానాత్మేతి శ్రుతిగతవిజ్ఞానశబ్దస్య వృత్తిజ్ఞానమేవార్థ ఇతి భ్రమిత్వా క్షణికం విజ్ఞానమాత్మేతి కేచిదాహుః. తదయుక్తమ్. నిత్యాత్మనః క్షణికవిజ్ఞానరూపత్వాయోగాత్. దినాన్తరస్థితాత్మానుభూత–వస్తున ఏతద్దినస్థితాత్మస్మరణవిషయత్వాయోగాచ్చ. విశిష్టాద్వైతినస్తు చైతన్యమాత్మనస్స్వరూప మితి వృత్తిజ్ఞానమాత్మనో ధర్మ ఇతి చాభిప్రేత్య జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞానగుణకశ్చాత్మేతి బ్రువతే. తదప్యయుక్తమ్. వృత్తిజ్ఞానస్యాన్తఃకరణధర్మత్వేనాత్మధర్మత్వాభావాత్. న చ చైతన్యం బ్రహ్మణ ఏవ స్వరూపం న తు జీవస్యేతి వాచ్యమ్. బ్రహ్మణ ఏవ దేహే ప్రవిశ్య జీవశబ్దవాచ్యత్వమాపన్నత్వేన జీవబ్రహ్మణోరభేదాత్. ఏవం జీవబ్రహ్మణోరభేదాజ్జీవస్య చ జ్ఞానస్వరూపత్వాజ్జీవాతిరిక్తం బ్రహ్మ నాస్తీతి సాంఖ్యా భ్రాన్తిం ప్రపేదిరే. కుతస్సాంఖ్యప్రపత్తేర్భ్రాన్తిత్వమితి చేదుచ్యతే. య జ్జీవరూపేణేహ ప్రవిష్టం తస్య బ్రహ్మణః కథం నాస్తిత్వం వక్తుం శక్యతే. నహి ఘటాకాశాతిరిక్తో మహాకాశో నాస్తీతి కేనాపి వక్తుం శక్యతే ఇతి. నను యది బ్రహ్మైవ జీవః తర్హి బ్రహ్మణః కథం సంసారః కథం మోక్ష ఇతి చేదుచ్యతే. యది బ్రహ్మభిన్నో జీవః కథం తర్హి తస్య సంసారః. నచ ప్రకృతిసంసర్గాదితి వాచ్యమసఙ్గస్య జీవస్య ప్రకృతిసఙ్గాయోగాత్. న చేశ్వరేచ్ఛయేతి వాచ్యమ్. న హీశ్వరోఽప్యసఙ్గం వస్తు ససఙ్గం కర్తుమీష్టే. న హీశ్వరేచ్ఛయాపి గగనం సాకారం భవతి. కిఞ్చ యది జీవానసఙ్గానసంసారిణోఽపి స్వేచ్ఛయా సంసారిణః కుర్యాదీశ్వరస్తర్హి దుష్ట ఏవ స్యాత్. న చ జీవాదృష్టప్రేరితః కరోతీతి వాచ్యమ్. కర్మసఙ్గస్యాప్యసఙ్గే జీవే అయోగాత్. న చేశ్వరమాయయా భ్రాన్తస్సన్ జీవస్సంసరతీతి వాచ్యమసంగస్య మాయాసంసర్గాయోగాత్. అథ యది మాయయా సర్వమప్యఘటితం ఘటితం భవతీత్యుచ్యతే తర్హి తథైవ బ్రహ్మభిన్నస్యాపి జీవస్య సంసారో మాయయా ఘటితో భవేదేవ – తస్మాజ్జీవస్య సంసారిత్వమ్మాయికమేవ నతు తాత్త్వికమితి కృత్వా నిస్సంసారం బ్రహ్మైవ జీవః. ఏవం మాయామయత్వాదేవ సంసారస్య విద్యయా తన్నివృత్తిరితి బ్రహ్మవిద్యేయం ప్రవర్తితా భగవతా. కోఽసౌ భగవానితి చేదవ్యాకృతో–పాధికం బ్రహ్మేతి విద్ధి. నను మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యుక్తం కథమధునా అవ్యాకృతమితి తృతీయం రూపమస్తీత్యుచ్యత ఇతి చే న్నైష దోషః. అవ్యాకృతోపాధికస్యేశ్వరాఖ్యస్య బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తే ద్వే ఏవ రూపే ఇతి వివక్షితత్వాత్. యద్వా యద్యపి మూర్తామూర్తవ–దవ్యాకృతమపి బ్రహ్మణ ఉపాధిః. తథాపి అవ్యాకృతం బ్రహ్మాధిగమద్వారం న భవతీతి, న త దిహ బ్రహ్మరూపత్వేనోక్తమ్. న హ్యుపాధిమాత్రం రూపశబ్దార్థ ఇతి. నను అమూర్తసారస్య పురుషస్య కథం బ్రహ్మరూపత్వం ప్రాణాదివదితి చేదుచ్యతే. కేవలాత్మనః బ్రహ్మత్వేఽపి అహఙ్కారవిశిష్టాత్మనః పురుషస్య ప్రకృతస్య బ్రహ్మరూపత్వమ స్త్యేవ. బ్రహ్మాధిగమద్వారభూతత్వాత్. ఆకాశాదిద్వారేణేవ పురుషద్వారేణాపి హి బ్రహ్మాధిగమ్యతే కుశలేన. కథమితి చేదుచ్యతే.

ఆకాశస్సన్నిత్యాకాశేఽనుస్యూతం యత్సన్మాత్రం తద్బ్రహ్మేత్యాకాశో యథా బ్రహ్మాధిగమద్వారం తథా పశ్యామ్యహమితి యః ప్రత్యేతి పురుష స్తస్య యద్వాస్తవం రూపం జ్ఞానమాత్రం తద్బ్రహ్మేతి పురుషో బ్రహ్మాధిగమద్వారం సద్రూపత్వాద్ జ్ఞానస్వరూపత్వాచ్చ బ్రహ్మణః. తస్మాదత్ర పురుషశబ్దేన అన్తఃకరణవిశిష్ట ఏవ గ్రాహ్యః న తు శుద్ధః. వక్ష్యమాణమాహారజనాదిదృష్టాన్తానురోధాచ్చ. వస్తుతస్తు అమూర్తసారః బ్రహ్మణ ఉపాధిశ్చాన్తఃకరణమేవేహ పురుష ఇతి బోద్ధ్యమ్ ఇతి సంక్షేపః. 93

శ్లో॥ తం మాహారజనామ్బరానలశిఖాపాణ్డ్వావికాబ్జేన్ద్రగో-
పాభం హన్త సకృత్తటిత్ప్రభమయేద్యస్తస్య సుశ్రీర్భవేత్ ।
ఆదేశోఽస్య తు నేతి నేతి బృహతో నాస్మాత్పరో విద్యతే
ప్రాణాస్సత్యమతస్స సత్యమభిధా సత్యస్య సత్యం విభోః ॥ 94

వ్యా. యః మాహారజనామ్బరానలశిఖాపాణ్డ్వావికాబ్జేన్ద్రగోపాభం మహారజనేన రక్తం మాహారజనం తచ్చ తదమ్బరమనలశిఖాఽగ్న్యర్చిః అవేరిదమావికమూర్ణాదిపాణ్డు చ తదావికఞ్చ పాణ్డ్వావికమబ్జం పుణ్డరీకమిన్ద్రగోపః కీటవిశేషః తేషామాభేవాభా యస్య తం తథోక్తమ్. హన్తేత్యద్భుతే. సకృత్తటిత్ప్రభం క్షణికవిద్యాభం తం పురుషం యః అయేజ్జానీయాత్. తస్య సుశ్రీః శోభనా శ్రీః ఖ్యాతిః భవేత్.

అయమర్థః. పురుషోపాధేరన్తఃకరణస్య వాసనారూపాణి బహూని సన్తి. నైషాం వాసనారూపాణామాదిరన్తో మధ్యం సంఖ్యా దేశః కాలో నిమిత్తం వాఽ వధార్యతే. తత్ర స్త్ర్యాదివిషయసంయోగే చిత్తస్య వాసనారూపం రఞ్జనాకారముత్పద్యతే. తేనాసౌ పురుషో రక్త ఇత్యుచ్యతే. తత్ర దృష్టాన్తో మహారజనామ్బరమ్. తథా పాణ్డ్వావికవచ్చిత్తస్యాన్యద్వాసనారూప-మ్భవతి. ఏవమిన్ద్రగోపవదన్యద్వాసనారూపమ్భవతి. క్వచిద్విషయవిశేషాపేక్షయా రాగస్య తారతమ్యం క్వచిత్తు చిత్తవృత్త్యపేక్షయా ఇన్ద్రగోపస్స్వత ఏవాత్యన్తరక్త ఇతి చిత్తం క్వచిత్స్వత ఏవాత్యన్తం రక్తమ్భవతి యథా అగ్న్యర్చిర్భాస్వరమ్భవతి. ఏవం చిత్తస్య క్వచిద్భాస్వరం వాసనా-రూపమ్భవతి. యథా పుణ్డరీకం శుక్లం తద్వద్వాసనారూపం కస్యచిద్భవతి యథా సకృద్విద్యోతనం సర్వతః ప్రకాశకం భవతి తథా జ్ఞానప్రకాశవివృద్ధ్యపేక్షయా కస్యచిద్వాసనారూపముపజాయతే. ఏవం చిత్తవాసనారూపవైచిత్ర్యాత్పురుషస్య రక్తత్వాదికం సమ్భవతి. న తు స్వత ఇతి.

అస్య బృహతః ప్రత్యగభిన్నస్య బ్రహ్మణః నేతి నేతి ఆదేశో నిర్దేశః. వృక్షం వృక్షమితివన్నేతి నేతీతి 'వీప్సార్థే ద్విర్భావః'. బ్రహ్మణి నామ రూపం కర్మ జాతిర్భేదో గుణో వా యః కశ్చిదపి విశేషో నాస్తీతి హేతోః నేతి నేతీతి శబ్దాభ్యాం నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ. యథా వృక్షం వృక్షం సిఞ్చతీత్యనేన సర్వాన్వృక్షాన్ సిఞ్చతీత్యభిధీయతే వీప్సయా ఏవం నేతి నేతీత్యనేన వీప్సయా సర్వం నాస్తీత్యుచ్యత

ఇత్యర్థః. నచ శూన్యవాదప్రసక్తిః యత్ర సర్వం నాస్తి తన్నిర్విశేషం బ్రహ్మేతి సర్వ విశేషాభావాధికరణస్య బ్రహ్మణస్సత్త్వాత్. ఏవం నిర్విశేషత్వాదేవ బ్రహ్మ న కేనచిదపి ప్రకారేణ నిర్దేష్టుం శక్యతే. యథా గౌరసౌ స్పన్దతే శుక్లో విషాణీతి గౌర్నిర్దిశ్యతే తద్వత్. అత ఏవ నేతి నేతీతి నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మ. న తు ప్రకారాన్తరేణేత్యాహ – నేతి. అస్మాన్నేతి నేతీతి నిర్దేశాత్పరోఽన్యో బ్రహ్మణో నిర్దేశో న విద్యతే. నిర్విశేషత్వాద్బ్రహ్మణః ప్రకారాన్తరేణ నిర్దేశో న సమ్భవతీత్యర్థః. ప్రాణాః సత్యమిత్యుచ్యన్తే అమృతత్వాదితి భావః. అత ఏషాం ప్రాణానాం స పరమాత్మా సత్యం తస్మాద్విభోర్వ్యాపకస్య పరమాత్మనః. సత్యస్య సత్యమిత్యభిధాఽస్తి నామాస్తి ప్రాణగతామృతత్వస్య సాపేక్షత్వాద్బ్రహ్మగతామృతత్వస్య నిరపేక్షత్వాచ్చేతి భావః. న చ నామాదివిశేషశూన్యస్య బ్రహ్మణః కథం సత్యస్య సత్యమిత్యభిధా భవితుమర్హతీతి వాచ్యమ్. వస్తుతో నిర్విశేషస్యాపి వ్యవహారత– స్సవిశేషత్వాద్బ్రహ్మణః. మాయయా హి బ్రహ్మణి సర్వేఽపి విశేషా అధ్యస్తాస్తచ్చ సవిశేషం బ్రహ్మ వ్యవహారవిషయో భవతి. కథమన్యథా బ్రహ్మణస్స్యాత్సంవ్యవహార్యత్వమ్. న చైవం వస్తుతోఽపి సవిశేషమేవ బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్. పరమార్థదశాయాం యస్య కస్యాపి విశేషస్యాభావాత్తత్సాక్షిత్వేన బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ సత్త్వాత్. 94

శ్లో॥ పూర్ణా విత్తగణైరియం వసుమతీ సర్వాపి పుంసోఽమృతం
శక్నోత్యేవ న దాతుమేత్య విరతిం స్వాత్మానమేవాశ్రయేత్ ।
పత్యుః కామకృతే పతిః ప్రియతమో నైవ స్త్రియా ఆత్మనః
కామాయైవ పతిః ప్రియస్సుతధనక్షోణ్యాది విద్యాదితి ॥ 95

వ్యా. తచ్చ బ్రహ్మ జ్ఞానైకలభ్యం, న కర్మలభ్యం, నాపి సముచ్చయలభ్యం, తేజస్తిమిరయోరివ జ్ఞానకర్మణోస్సముచ్చయానుపపత్తేః. అనిత్యస్వర్గాదిఫలసాధనస్య కర్మణః బ్రహ్మప్రాప్త్యహేతు త్వాచ్చ. '**నాస్త్యకృతః కృతే నే**'తి శ్రుతేః. తస్మాద్బ్రహ్మప్రాప్తికామః సర్వం కర్మ పరిత్యజేదేవేత్యాహ **పూర్ణేతి**. విత్తగణైః ధనధాన్యపశ్వాదివిత్తనిచయైః పూర్ణా ఇయం సర్వాపి వసుమతీ పుంసో జీవస్యామృతం మోక్షం దాతుం న శక్నోత్యేవ. విత్తసాధ్యస్య కర్మణో మోక్షాహేతుత్వాద్విత్తం న మోక్షప్రదమితి భావః. తస్మాత్పుమానితి శేషః. విరతిం జాయాపత్యాదిషు స్వర్గాదిషు చ వైరాగ్యమేత్య ప్రాప్య సన్న్యస్య సర్వమితి యావత్. స్వాత్మానమేవాశ్రయేత్. ప్రత్యక్ప్రవణో భవేత్. నను ప్రియవస్తుత్యాగో దుష్కరః. కథంచిత్కృతేఽపి తస్మిన్ ప్రియవస్త్వన్తరాలాభాత్పురుషార్థభ్రంశ ఏవ స్యాత్ అత ఆహ – పత్యురితి. స్త్రియాః పతిః పత్యుః కామకృతే ప్రయోజనాయ ప్రియతమో న భవత్యేవ. కిన్తర్హి, ఆత్మనః కామాయైవ స్త్రియాః పతిః ప్రియో భవతి ఇతి సుత ధనక్షోణ్యాది విద్యాత్. సుతధనక్షోణ్యాది కామాయ సుతధనక్షోణ్యాది ప్రియం న భవతి. కిన్త్వాత్మకామాయైవేతి జానీయాదిత్యర్థః. ఆత్మత్వేనా– భిమతః కార్యకరణసఙ్ఘాతోఽత్రాత్మ శబ్దార్థః. తస్య చ ప్రయోజనం సుఖం స్వసుఖార్థమేవ సర్వ– స్రక్చందనాదికం సమ్పాదయతి. న తు స్రక్చందనాద్యర్థమిత్యర్థః. భర్తృభార్యయోరన్యోన్యసఙ్గమోఽ

న్యోన్యసుఖాయాపి భవేదితి తత్రాత్మసుఖార్థత్వనిర్ణయానుదయాదుక్తం ధనక్షోణ్యాదీతి. న హి ధనసఙ్గమాత్పురుషస్యైవ పురుషసఙ్గమాద్ధనస్య కిమపి సుఖమచేతనత్వాత్తస్యేతి భావః. 95

శ్లో॥ కాన్తాకామకృతే ప్రియా భవతి నో కాన్తా నరస్యాత్మనః
కామాయైవ పరం ప్రియా భవతి సా రూపార్థగేహాదయః ।
రూపార్థావసథాదికామకృతయే నైవ ప్రియా ఆత్మనః
కామాయైవ పరం ప్రియాః కిమపరం సర్వం ప్రియం స్వాత్మనే ॥96

వ్యా. స్త్రియాః పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో న భవతీత్యుక్తమధునా తు పురుషస్య కాన్తాకామాయ కాన్తా ప్రియా న భవతీత్యుచ్యతే. **కాన్తేతి**. నరస్య పురుషస్య కాన్తా నారీ కాన్తా కామకృతే ప్రియా న భవతి. పరం కిన్తు ఆత్మనః కామాయైవ సా ప్రియా భవతి. స్వోపభోగాయైవ పురుషః కాన్తాముద్వహతి తయాసఙ్గచ్ఛతే చ. న తు కాన్తోపభోగార్థమిత్యర్థః. ఏవం రూపార్థ గేహాదయః రూపార్థావసథాదికామకృతయే రూపార్థగేహాదీనాం ప్రయోజనాయ ప్రియా నైవ భవన్తి. పరం కిన్తు ఆత్మనః కామాయైవ రూపార్థగేహాదయః ప్రియా భవన్తి. కిమపరం కిమన్య ద్వక్తవ్యమ్. కిం బహునేత్యర్థః. సర్వం స్వాత్మనే ఆత్మకామాయైవేత్యర్థః ప్రియం భవతి. నతు సర్వకామాయేతి భావః. 96

శ్లో॥ యద్భోగప్రదమాత్మనస్తదఖిలం లోకః ప్రియమ్మన్యతే
సమ్పుష్ణాతి చ గోగణానివ పయోభోగాయ గోమాన్ పుమాన్ ।
యచ్చాభోగదమాత్మనస్తదఖిలం నైవ ప్రియమ్మన్యతే
నో పుష్ణాతి చ వన్యజన్తుమివ తత్సర్వం ప్రియం స్వాత్మనే ॥ 97

వ్యా. కస్మాద్ధేతోస్సర్వమాత్మార్థమేవ ప్రియమత ఆహ - **యదితి**. యదాత్మనః భోగ ప్రదం సుఖజనకం తదఖిలం తత్సర్వం వస్తు లోకః ప్రియం మన్యతే చిన్తయతి. గోమాన్ పుమాన్ పయోభోగాయ క్షీరభోగార్థం గోగణానివ లోకస్తదఖిలం సమ్పుష్ణాతి చ. యచ్చ యత్తు ఆత్మనః అభోగదం భోగప్రదం న భవతి తదఖిలం లోకః ప్రియం న మన్యతే. వన్యజన్తుమివ నైవ పుష్ణాతి. తత్తస్మాత్. సర్వం స్వాత్మన ఏవ ప్రియం న తు సర్వార్థం స్వోపభోగార్థత్వేన సర్వస్య ప్రియత్వాత్సర్వమాత్మార్థమేవ ప్రియమితి పరమార్థః. 97

శ్లో॥ యచ్చానిష్టదమాత్మనస్తదఖిలం ద్వేష్ట్యేవ లోకో యథా
సర్వం వృశ్చికమాత్మనో భవతి సా సర్పాదిహింసా ప్రియా ।
సర్పాదేర్న తు సా ప్రియా తదఖిలం శేషమ్భవత్యాత్మనః
శేషీ స స్వయమేక ఏవ న పరస్యార్థే యదాత్మా ప్రియః ॥ 98

వ్యా. పశుమాన్ పశుం పశ్వర్థమేవ పుష్ణాతి న త్వాత్మార్థమితి బ్రువాణం దురాగ్రహం

ప్రత్యాహ – **యచ్చేతి**. యచ్చ యత్తు ఆత్మనః అనిష్టదం దుఃఖదం వస్తు తదఖిలం లోకః సర్పం వృశ్చికం యథా ఇవ ద్వేష్ట్యేవ హినస్త్యేవ. సా సర్పాదిహింసా ఆత్మనః ప్రియా సర్పాదేస్తు ప్రియా న నైవ భవతి, దుఃఖహేతుత్వాత్. యథా గవాం తృణాదిదానం ప్రియం సుఖహేతుత్వాన్న త్వియం తథేతి భావః. ఏతేన పుమాన్ యథా సర్పాద్యర్థం సర్పాదీన్న నిహన్తి కిన్త్వాత్మార్థమేవ తథా పశ్వాద్యర్థం పశ్వాదీన్న పుష్ణాతి కిన్త్వాత్మార్థమేవేతి సిద్ధమ్. తత్తస్మాదఖిలమప్యాత్మన శ్శేషం భోగ్యం భవతి. స ఏక ఏవాత్మా శేషీ భోక్తా భవతి. నను యథా సర్వం సర్వార్థం న ప్రియం కిన్త్వాత్మార్థమేవ తథా ఆత్మాపి ఆత్మార్థం న ప్రియః కిన్త్వన్యార్థమేవేత్యత ఆహ – నేతి. యద్యస్మాత్పరస్యార్థే ఆత్మా ప్రియో న భవతి తస్మాదాత్మా అన్యమ్ప్రతి శేషో న భవతి. కిన్తు సర్వమ్ప్రతి శేష్యేవ. సర్వస్యాప్యాత్మార్థమేవ ప్రియత్వాదితి. 98

శ్లో॥ యస్యార్థే సకలం ప్రియం స తు పుమానాత్మా నితాన్తం ప్రియః
శేషీతి ప్రతిపత్తుమస్య జగతః కో వాఽస్తు శజ్కాలవః ।
ద్రష్టవ్యోఽయమతః పుమాన్ ప్రియతమః స్వాత్మా ముముక్షోర్గురో–
శ్శ్రోతవ్యో మననీయ ఏవ నితరాం ధ్యాతవ్య ఏవాన్వహమ్ ॥ 99

వ్యా. నను యస్మాదేవమాత్మార్థం సకలం ప్రియమ్భవతి తస్మాదేవ స్వోపభోగార్థపుత్రకల–త్రాదిపరిత్యాగో నైవ కార్యోఽత ఆహ – **యస్యార్థ ఇతి**. సకలం యస్యార్థే ప్రియం స పుమానాత్మా తు నితాన్తం ప్రియః, అస్య జగతశ్శేషీ చ భవతీతి ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం కోవా శజ్కాలవోఽస్తు. న కోఽపీత్యర్థః నను భవత్వేవం నిరతిశయప్రీతివిషయ ఆత్మా తథాపి న ప్రియవస్తుపరిత్యాగ ఉచితః. నహి ప్రియతమభార్యానురాగేణ ప్రియమాతృపరిత్యాగ ఉచితః. అత ఆహ, ద్రష్టవ్య ఇతి. అతః సర్వస్యాత్మార్థం ప్రియత్వాదాత్మనస్సర్వశేషిత్వాచ్చ ముముక్షోః ప్రియతమః నిరతిశయప్రీతివిషయః అయం స్వాత్మా స్వస్యాత్మా ద్రష్టవ్యస్సాక్షాత్కర్తవ్యః. ప్రియతమవస్తున స్సాక్షాత్కర్తవ్యత్వా త్తత్సాక్షాత్కారప్రతిబంధభూతం సర్వమపి ప్రియం వస్తుజాతం మనీషిణా త్యక్తవ్య–మేవేత్యర్థః.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. సర్వార్థసాధనత్వాత్పురుషస్య విత్తం తావత్ప్రియం విప్రకృష్టఞ్చ తదపేక్షయా పుత్రః ప్రియతరసన్నిహితత్వాత్. పుత్రస్య వ్యాధ్యాదౌ సతి విత్తవ్యయస్య క్రియమాణత్వాచ్చ పిత్రా. పుత్రాపేక్షయాప్యాత్మా ప్రియతమోఽతీవసన్నిహితత్వాదాత్మనః ప్రాణ సజ్కటేసతి పుత్రస్య భేతాళాదిభ్యో బలిత్వేన దీయమానత్వాచ్చ పిత్రా. నన్వేవం ప్రియతమస్యాత్మన శ్శీతాదివారణార్థం సుఖార్థం చ గృహకలత్రాదికమావశ్యకమేవేతి కథన్తత్త్యాగ ఇతి చేదుచ్యతే. యది కార్యకరణసజ్ఘాత ఏవాత్మా తర్హి తత్సాక్షాత్కారస్సర్వస్యాప్యస్త్యేవేతి న తదర్థం సన్న్యాసః కర్తవ్యః. పరన్తు సజ్ఘాతోఽ నాత్మైవ సజ్ఘాతస్య పరార్థత్వాదాత్మనశ్చ శేషిత్వేనాన్యార్థత్వాభావాత్. యదర్థం దేహేన్ద్రియాదికం సంహతం స ఆత్మా హి సజ్ఘాతాదన్యః. ఆత్మార్థత్వాత్సజ్ఘాతస్య.

ఆత్మనో భోగాయతనం శరీరమితి హ్యుచ్యతే. స చ సఙ్ఘాతవిలక్షణ ఆత్మా సర్వైరవిదిత ఏవేతి ద్రష్టవ్య ఇత్యుచ్యతే. న చ స విలక్షణ ఆత్మా ప్రియతమో న భవతీతి వాచ్యమ్. యదర్థం సఙ్ఘాతః ప్రియస్స ఆత్మా ప్రియతమః కథం న భవేత్. కథం సఙ్ఘాతస్యాత్మార్థత్వమితి చేదుచ్యతే. ఆత్మనో భోగాయతనత్వాదితి. ఆత్మా హి సఙ్ఘాతమాశ్రిత్య భోగాననుభవతి. తస్మింశ్చ సఙ్ఘాతే దేహస్తావ-దాత్మనః ప్రియః, బాహ్యత్వాత్. తదపేక్షయా ప్రియతరాణీన్ద్రియాణి ఆన్తరత్వాత్. దేహే తాడ్యమానేఽపి చక్షుర్నిమీలయతి హి పురుషశ్చక్షుషో బాధామాభూదితి. తదపేక్షయాప్యన్తఃకరణం ప్రియతమ-మాన్తరతరత్వాత్. ఇన్ద్రియవికలోఽపి హి సుఖమనుభవన్మరణం నేచ్ఛతి. తదపేక్షయాపి సఙ్ఘాతవిలక్షణః ప్రత్యగాత్మాఽతిప్రియతమః. స్వాత్మత్వేన స్వస్యాతీవాన్తరతమత్వాత్. సుషుప్తావన్తః కరణవిలయస్యాపి పురుషేణాకాంక్షితత్వాత్. అయం చ ముఖ్యాత్మా న సంసారిణా ద్రష్టుం శక్యః. తస్య బహిర్ముఖత్వాత్ '**పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూః తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మ**'న్నితి శ్రుతేః. ఇన్ద్రియేషు శబ్దాదివిషయలమ్పటేషు సత్సు మనసశ్చ ఇన్ద్రియపారవశ్యేన శబ్దాదిలమ్పటత్వే సతి కథమాత్మసాక్షాత్కారస్స్యాద్ద్రుహిణః. ఏకాగ్రచిత్తేన హి సాక్షాత్కర్తవ్య ఆత్మా. దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభి'రితి శ్రుతేః. ఏవం ప్రియతమాత్మ-దర్శనప్రతిబన్ధకారిత్వాదిన్ద్రియాణ్యేవ తావత్త్యక్తవ్యాని సహ దేహేన. కిమ్పునర్గేహకలత్రాదికమ్. న చ కథమిన్ద్రియదేహత్యాగ ఇతి వాచ్యమిన్ద్రియాణాం విషయే ష్వప్రవర్తనమేవేన్ద్రియత్యాగః. దేహే అభిమానస్యాకరణమేవ దేహత్యాగ ఇతి. ఏవం చిత్తప్రవృత్తిరపి బలాన్నివార్యైవ. తస్యా అపి ప్రియతమాత్మదృష్టిప్రతిబన్ధకత్వాత్. మనసి హి సఙ్కల్పవికల్పాదికం కుర్వతి సతి కథం ఆత్మసాక్షాత్కారో జాయతే. ఏవం ప్రియతమాత్మదర్శనలోభేన సర్వమపి పరిత్యాజ్యమేవ. న చ వ్యర్థమాత్మదర్శనమిదమితి వాచ్యమ్. పరమానన్దరూపత్వాదాత్మనః. అత ఏవ హి నిరతిశయ-ప్రీతివిషయత్వమాత్మనః. సుఖే హి సర్వస్య ప్రీతిర్విద్యతే తద్ద్వారా తు సుఖజనకే వస్తుని. ఆత్మా తు నిరతిశయసుఖరూప ఇత్యత్ర '**ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానా**' దిత్యాది శ్రుతయః సుషుప్తిశ్చ మానమ్. న చ బ్రహ్మైవానన్దరూపమితి వాచ్యమ్. బ్రహ్మణ ఏవాత్మత్వాత్. '**తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీ**'త్యాది శ్రుతేః. తస్మాత్పరమానన్దరూపత్వేన నిరతిశయప్రీతివిషయః ముఖ్యాత్మా సఙ్ఘాత-విలక్షణస్సర్వమపీతరత్ప్రియవస్తుజాతమనాదృత్య ముముక్షుణా ద్రష్టవ్యః.

ఆత్మదర్శనోపాయానేవాహ – శ్రోతవ్య ఇత్యాదినా. గురోస్సకాశాత్ శ్రోతవ్యః గురూపదేశా ద్వేదాన్తశాస్త్రార్థో బ్రహ్మాత్మైక్యలక్షణః జ్ఞాతవ్య ఇత్యర్థః. యది ప్రతిబన్ధ బాహుళ్యాచ్ఛ్రవణమాత్రా-దాత్మదర్శనం న జాయతే తర్హి మన్తవ్య ఇత్యాహ – నితరాం మననీయ ఇతి. మననం విచారః యది తతోఽ ప్యాత్మసాక్షాత్కారో న జాయతే తర్హి నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాహ – ధ్యాతవ్య ఇతి. అన్వహం సదా ధ్యాతవ్య ఏవ. ధ్యానం సమాధిః. తస్మాచ్ఛ్రవణాదిభిరుపాయై రాత్మా ద్రష్టవ్యః

ఆత్మదర్శనస్యైవ సర్వసంసారనివర్తకత్వేన మోక్షహేతుత్వాత్. '**తరతి శోక మాత్మవి**' దితి శ్రుతేః.

నను అత్ర తవ్యప్రత్యయస్య కిమపూర్వవిధిరర్థః యద్వా నియమవిధిః అథవా పరిసఙ్ఖ్యా విధిః. విధిరత్యన్తమప్రాప్తే నియమః పాక్షికే సతి, తత్ర చాన్యత్ర చ ప్రాప్తే పరిసఙ్ఖ్యేతి కథ్యత ఇతి త్రివిధో హి విధిః. యథా వ్రీహిన్ ప్రోక్షతీతి వ్రీహిప్రోక్షణసంస్కారస్య మానాన్తరేణాప్రాప్తత్వా దపూర్వవిధిః. వ్రీహీనవహన్తీతి నియమ విధిః. తణ్డులనిష్పత్త్యర్థం వ్రీహీణామవహననం యథా పక్షే ప్రాప్తం తథా పక్షే నఖవిదలనమపి ప్రాప్తమేవేతి వ్రీహీణామవహననమేవ కుర్యాదితి నియమ్యతే. ఋతౌ భార్యాముపేయాదితి పరిసఙ్ఖ్యావిధిః. గృహస్థస్య ఋతావనృతౌచ భార్యోపగమనం ప్రాప్తమితి ఋతావేవ భార్యాముపేయాదితి పరిసఙ్ఖ్యాతత్వాత్ ఇతి. అత్రోచ్యతే. ఆత్మా ద్రష్టవ్య ఇతి యదాత్మదర్శనం విధీయతే సోఽపూర్వవిధిరేవ. మోక్షసాధనస్యాత్మదర్శనస్య మానాన్తరేణాప్రాప్తత్వాదితి. అన్యే తు నాయమపూర్వవిధిః '**తమేవం విదిత్వాఽతిమృత్యు మేతీ**' త్యాది శ్రుత్యన్తరప్రాప్తత్వాదాత్మదర్శనస్య. తతశ్చ మోక్షసాధనత్వేన యథాఽఽత్మదర్శనం ప్రాప్తం పక్షే తథా కర్మాపి ప్రాప్తమేవ '**అక్షయ్యగ్ం హ వై చాతుర్మాస్యయాజినస్సుకృతమ్భవతి**' '**కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ**' ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామ్. తత్ర మోక్షార్థం కర్మానుష్ఠానం న కర్తవ్యం కిన్త్వాత్మజ్ఞానమేవ కర్తవ్యమితి నియమ్యత ఇతి. అపరే తు పరిసఙ్ఖ్యావిధిరేవాయం ముముక్షూణామాత్మదర్శన ఇవానాత్మదర్శనేఽపి భ్రాన్త్యాదినా ప్రవృత్తిసమ్భవే ఆత్మదర్శన ఏవ తత్ప్రవర్తనార్థం ద్రష్టవ్య ఇతి విధేః ప్రవృత్తత్వాదిత్యాహుః.

వస్తుతస్తు జ్ఞానస్య వస్తుతన్త్రత్వేన పురుషతన్త్రత్వాభావాన్నాత్మజ్ఞానం విధాతుం శక్యతే యజ్ఞాదికర్మవత్. యేన యజేతేత్యాదివాక్యవద్ద్రష్టవ్య ఇత్యుపాసీతేతి వా వాక్యం విధిపరం స్యాత్. న చ జ్ఞాధాత్వర్థస్య జ్ఞానస్య క్రియాత్వేన యజ్ఞాదిక్రియావత్కర్తవ్యత్వముపపద్యత ఏవేతి వాచ్యమ్. వృత్తేరేవ క్రియాత్వం నతు తత్ప్రతిఫలితచైతన్యలక్షణజ్ఞానస్య. న హి బిమ్బచైతన్యం క్రియా యేన ప్రతిబిమ్బచైతన్యం క్రియా స్యాత్. నను దేవదత్తో ఘటం జానాతీతి వాక్యస్య ఘటకర్మకజ్ఞానక్రియాశ్రయాభిన్నో దేవదత్త ఇతి శాబ్దబోధాద్ జ్ఞానం కర్తుం శక్యమేవేతి చే న్నైవమ్. నహి ఘటం కురుత ఇతివద్ఘటజ్ఞానం కురుత ఇతి క్వాపి ప్రయోగోఽస్తి, నాపి ఘట ఇవ జ్ఞానం కర్తుం శక్యతే అవిషయత్వాత్ విషయిత్వాచ్చ. జానాతీతి ప్రయోగస్తు జ్ఞానావచ్ఛేదక–వృత్తిరూపక్రియాశ్రయత్వేనోపపద్యతే యద్వా జ్ఞా అవబోధన ఇత్యనుశాసనాద్ధాతూనాం క్రియావాచిత్వాచ్చ భవతు జ్ఞాధాత్వర్థోఽవబోధనం క్రియా, తథాప్యవబోధో న క్రియా, న హి సంవిత్. జ్ఞానఞ్చావబోధ ఏవ. న త్వవబోధనమ్. తత ఏవ జ్ఞానం విషయి. నతు విషయః అతో న కర్తుం శక్యతే. ఏవం సతి ఘటం జానాతీత్యస్య ఘటకర్మకావబోధనక్రియాశ్రయ ఇతి శాబ్దబోధస్సమ్భవతి. యది తు జ్ఞానమప్యవబోధనమిత్యేవ వివక్ష్యతే తర్హి జ్ఞానక్రియాశ్రయ ఇత్యపి

భవేచ్ఛాబ్దబోధః. నను జ్ఞానమవబోధ ఇతి పక్షే తస్యాక్రియత్వాన్మాస్తు జ్ఞానవిధిః జ్ఞానమవబోధన- మితి పక్షే తు తస్య క్రియాత్వాద్ జ్ఞానవిధిర్యుజ్యత ఏవేతి చేత్సత్యమ్. పరన్తు జ్ఞానశబ్దస్యావ- బోధనార్థత్వమేవాప్రసిద్ధమితి. తస్మాత్కర్మణీవాత్మజ్ఞానే విధ్యభావాదాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యత్ర న కోఽ పి విధిః. తర్హి తవ్యప్రత్యయస్య కా గతిరితి చేదుచ్యతే. ఆత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యస్యానాత్మావలోకనా- దుపరతేన భవితవ్యమిత్యర్థవర్ణనమేవ గతిః. నను దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇతి ధాతోస్తవ్యప్రత్యయే కృతే ద్రష్టవ్య ఇతి రూపసిద్ధిః. ప్రేక్షణం చాలోకనమవబోధనమితి యావత్. తత్క్రియైవేతి, ఆత్మదర్శనస్య కర్తవ్యత్వం సమ్భవత్యేవేతి ద్రష్టవ్య ఇత్యయం విధిరేవేతి చేన్మైవమ్. ఘటాద్యనాత్మదర్శనస్య విధిత్వేపి నాత్మదర్శనం విధిః. స్వదర్శనే స్వవిధానాసమ్భవాత్. యో యత్ర విధీయతే తేన హి తస్మాద్భిన్నేన భవితవ్యమ్. న చాత్మజ్ఞానే ఆత్మా ప్రవర్త్యతే విధివాక్యేనేతి భేదోఽస్త్యేవేతి వాచ్యమాత్మన ఏకస్యైవ జ్ఞానక్రియాకర్తృకర్మభావాపత్తిరితి విరోధాత్. ప్రవర్తనాత్ప్రాగేవాత్మనాత్మనో విదితత్వాచ్చ. న హ్యాత్మా నామ కస్యచిత్కదాచిదప్యప్రత్యక్షః. తస్మాద్ జ్ఞానస్య క్రియాత్వేఽప్యాత్మజ్ఞానవిధిర్వ్యర్థ ఏవ. న త్వేవం వ్యర్థమాత్మదర్శనవిధిం ప్రమాణభూతో వేదో విదధ్యాత్. తత ఆత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యయం న విధిః. కిన్తు అనాత్మావలోకనా న్నివర్తితవ్యమితి తాత్పర్యేణాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తమ్. నను ఆత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యనేనాత్మదర్శనం న విధీయతాం నామానాత్మదర్శనాన్నివృత్తిర్విధీయత ఇతి విధిరేవాయమితి చేన్మైవమ్. నివృత్తేరక్రియాత్వేన విధీయమానత్వాభావాత్. భవతు వా ప్రవృత్తివన్నివృత్తిరపి క్రియా. తథాపి అనాత్మదర్శనాన్నివర్తేతేతీహ కర్త్రోక్త్యభావాన్న విధిరితి. తస్మా- త్సర్వథాప్యాత్మదర్శనం నైవ విధేయమితి సిద్ధమాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యస్యావిధిత్వమ్.

అథ శ్రోతవ్య ఇతి వాక్యం విచార్యతే. తస్మిన్ విచారితే హి మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి వాక్యద్వయమపి విచారితప్రాయమేవ. శ్రోతవ్య ఆత్మేత్యపూర్వవిధిరితి కేచిత్. ఆత్మసాక్షాత్కార- ప్రృతి వేదాన్తశ్రవణస్య సాధనతయా మానాన్తరానధిగతత్వే నాప్రాప్తత్వాత్. న వా వేదాన్తశ్రవణం బ్రహ్మసాక్షాత్కారే హేతురితి అన్వయ వ్యతిరేకప్రమాణమస్తి. లోకే బహువారం కృతశ్రవణస్యాపి తత్సాక్షాత్కారానుత్పతేః. అకృతశ్రవణస్యాపి గర్భగతస్య వామదేవస్య తదుత్పత్తేశ్చ ఇతి. అన్యే తు వేదాన్తశ్రవణస్య నిత్యాపరోక్షాత్మసాక్షాత్కారహేతుత్వం ప్రాప్తమేవ. దశమస్త్వమసీ త్యాప్తవాక్యశ్రవణస్య దశమసాక్షాత్కారహేతుత్వవదితి. ఏవమాత్మసాక్షాత్కారే వేదాన్తశ్రవణవత్పక్షే ప్రబోధచన్ద్రోదయాది గ్రన్థశ్రవణమపి ప్రాప్తమితి వేదాన్తశ్రవణమేవ కుర్యాదితి నియమ్యతే. శ్రోతవ్య ఇతి వాక్యేనేతి నియమవిధిరేవాయమిత్యాహుః. యద్వా గురోస్సకాశాదేవ వేదాన్తశాస్త్రార్థ శ్రోతవ్యో న తు స్వయమేవ తదర్థో విచారయితవ్య ఇతి నియమ్యతే. న చ శ్రవణాదాత్మసాక్షాత్కారః కేషాంచిన్న భవతీత్యుక్తమితి వాచ్యమ్. ప్రతిబన్ధరహితాద్విచారసహకృతాచ్చ శ్రవణాదాత్మసాక్షాత్కార ఇతి వివక్షితత్వాత్. యే తు శ్రుతవన్తోఽప్యాత్మసాక్షాత్కారశూన్యాస్తే ప్రతిబన్ధసహితా విచారరహితా శ్చేతి న దోషః. నచ తాదృశశ్రవణాభావేఽపి వామదేవస్యాత్మసాక్షాత్కార ఆసీదితి వాచ్యమ్.

జన్మాన్తరే కృతశ్రవణత్వాద్వామదేవస్య హిరణ్యగర్భవత్. తస్మాత్సహకారిసహకృతే వేదాన్తశ్రవణే సతి ఆత్మసాక్షాత్కారసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకప్రమాణ మత్రాస్త్యేవ ఇతి. అపరే తు బ్రహ్మజ్ఞానార్థం వేదాన్తశ్రవణే ప్రవృత్తస్య చికిత్సాజ్ఞానార్థం చరకసుశ్రుతాదిశ్రవణే ప్రవృత్తస్యేవ మధ్యే వ్యాపారాన్తరేఽపి ప్రవృత్తిః ప్రసజ్యేత ఇతి తన్నివృత్తిఫలకోఽయం పరిసఙ్ఖ్యా-విధిః. '**బ్రహ్మ సంస్థోఽమృతత్వమేతీ**'తి శ్రుతేః "**ఆసుప్తేరామృతేః కాలం నయేద్వేదాన్తచిన్తయే**"తి స్మృతేశ్చేత్యాహుః. వస్తుతస్తు శ్రవణమిహ న వేదాన్తార్థ శ్రవణమాత్రమ్. కిన్తు తజ్జన్యమాత్మవిషయం జ్ఞానమేవేత్యాత్మదర్శనవదాత్మశ్రవణేఽపి న కశ్చిద్విధిః. ఏవం మననజన్యమాత్మజ్ఞానం మననమిత్యుచ్యతే. ధ్యానజన్యం చాత్మజ్ఞానం నిదిధ్యాసనమిత్యుచ్యత ఇతి న మననధ్యానయోరపి కశ్చిద్విధిః. నను యద్యేవం దర్శనం శ్రవణం మననం నిదిధ్యాసనం చేతి చత్వార్యప్యాత్మ-జ్ఞానరూపైకార్థబోధకాని తర్హి కిమితి చతుర్ణాముక్తిః "**ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య**" ఇతీతి చేదుచ్యతే. ఆత్మజ్ఞానప్రాప్తి వేదాన్తశ్రవణం, తదర్థమననం, ధ్యానం చేతి త్రయం సాధనమితి జ్ఞాప నార్థమ్. తతశ్చ శ్రోతవ్యాదిపదత్రయస్య శ్రవణేనాత్మా ద్రష్టవ్యః, మననేనాత్మా ద్రష్టవ్యః, నిదిధ్యాసనేనాత్మా ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థః. తత్ర శ్రవణం శ్రోత్రేన్ద్రియస్య వ్యాపారః. మననం మనసః. నిదిధ్యాసనం బుద్ధేరితి వివేకః. న చ నిత్యాపరోక్షే ఆత్మని విషయే కుతశ్శ్రవణాదికమితి వాచ్యమాత్మత్వేనాజ్ఞజనాభిమతదేహేన్ద్రియాద్యనాత్మనిరాకరణార్థమితి. అనాత్మసు నిరాకృతేషు సత్సు తు ముఖ్య ఆత్మా స్వత ఏవ స్ఫురతీతి నాత్మజ్ఞానార్థం శ్రవణాదికమావశ్యకమ్ ఇతి. తస్మా-న్ముముక్షుణా సర్వం సన్న్యస్య వేదాన్తశ్రవణాదికం కర్తవ్యమాత్మసాక్షాత్కారార్థమిత్యభిప్రాయః. 99

శ్లో॥ సాక్షాత్కారవశాదముష్య పురుషస్తస్యామృతం ప్రాప్నుయా-
దాత్మాఽసావమృతో యతో న తు పునర్మృత్యుం క్వచిద్యాస్యతి ।
పుంసోఽముష్య చ దర్శనేన సకలం శ్రుత్యా చ మత్యా తథా
విజ్ఞానేన భవేదిదం సువిదితం సర్వం యదాత్మా జగత్ ॥ 100

వ్యా. నను ఐహికాముష్మికఫలతత్సాధనాని సన్న్యస్య మహతా క్లేశేన మన ఇన్ద్రియాణి చ వశీకృత్య కాయక్లేశమవిగణయ్య వేదాన్తశ్రవణాదౌ ప్రవృత్త ఆత్మానమేవ సాక్షాత్కుర్యాత్, నత్వీశ్వరం నాపి సర్వం జగదితి వ్యర్థ ఏవాయం ప్రయాస ఇత్యత ఆహ - **సాక్షాత్కారేతి** పురుషః తస్యాముష్యాత్మన స్సాక్షాత్కారవశాదమృతం ప్రాప్నుయాత్. నను కృతాత్మసాక్షాత్కార ఆత్మానమేవ ప్రాప్నోతి '**బ్రహ్మవిదాప్నోతి పర**' మితి శ్రుతేః, న త్వమృతమత ఆహ. యతో యస్మాదసావాత్మా అమృతః భవతి. నను కర్మణ్యప్యమృతం ప్రాప్నోత్యేవ స్వర్గం గత్వాఽత ఆహ - నేతి. క్వచిత్తు క్వచిదపి పునః మృత్యుం న యాస్యతి అమృతమాత్మానం ప్రాప్తవతః పురుషస్య స్వర్గ్యమమృతం పీతవత ఇవ పునర్మృత్యుర్న భవతీతి స్వర్గామృతాపేక్షయా ఆత్మామృతస్య మహద్వైలక్షణ్య మితి భావః. యద్వా ఆత్మసాక్షాత్కారాత్కథమమృతత్వస్య లాభోఽత ఆహ -

నత్వితి. అమృతత్వం హి మరణరాహిత్యమాత్మనోఽమృతత్వాత్తం ప్రాప్తస్య కథం వా మృత్యుర్భవేన్న కథమపి. న హ్యమృతత్వమృత్యుమత్త్వయోస్సామానాధికరణ్యమితి భావః. అథవా ప్రాణాత్మవిదప్య–మృతం ప్రాప్నోత్యేవ ప్రాణస్యామృతత్వాదత ఆహ – న త్వితి. ప్రాణసాయుజ్యం ప్రాప్తవతస్స్యాత్పున ర్మృత్యుః. ముక్తౌ ప్రాణవియోగదర్శనాత్ప్రాణస్య సాపేక్షనిత్యత్వాత్. ఆత్మా తు నిరపేక్షనిత్య ఇత్యాత్మానం ప్రాప్తస్య న పునర్మృత్యుస్స్యాదిత్యాత్మైక ఏవామృత ఇతి భావః. అమృతత్వేత్వాత్మనః '**న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి**' దితి '**అజో నిత్యశ్శాశ్వత**' ఇతి చ మన్త్రః ప్రమాణమ్. నను యద్యాత్మా అమృతః తర్హి స ఆత్మైవ పురుష ఇతి సర్వదాపి మృత్యురహిత ఏవ పురుషః తతశ్చ పునర్మృత్యుం న యాస్యతీత్యుక్తిరయుక్తా. పునరిత్యనేనేతః ప్రాగయం మృత్యుం ప్రాప్తవానితి గమ్యమానత్వాదితి చేన్నైవమ్. స్వతోఽమృతోఽపి పురుషోఽనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసేన శరీరోదయ–నాశప్రయుక్తే జన్మమరణే జ్ఞానాత్ప్రాక్ప్రాప్తవానివేతి. తస్మాదాత్మానం ప్రాప్తవాన్విద్వాన్. జన్మ మరణాదిలక్షణం సంసారమ్పునః పునర్నావర్తత ఇత్యర్థః. '**న స పునరావర్తత**' ఇతి శ్రుతేః. న చ సర్వా హి గతిరాగత్యన్తైవ. '**సంయోగా విప్రయోగాన్తా**' ఇతి న్యాయాత్. తతశ్చాత్మానం ప్రాప్తోఽపి కదాచిదావర్తేతైవేతి చేన్నైవమ్. నిత్యాప్తస్యాత్మనః కథం ప్రాప్తిరన్యా స్యాత్. తతశ్చ ఆత్మానం ప్రాప్తవానిత్యస్య ఆత్మైవ భవతీత్యర్థః. '**బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవ**' తీతి శ్రుతేః. అత ఏవాపునరావర్తిత్వ–మాత్మభూతస్య. ఆత్మా హి సర్వవ్యాపీ. నను ఆత్మనోఽమృతత్వేఽపి న తత్ప్రాప్తిః ఫలాయతే. ఆత్మనో నిత్యాప్తత్వాదేవ యది త్వాత్మా స్వస్మాదన్యం ప్రాప్నుయాత్తర్హి తత్ప్రాప్తిః ఫలం భవేదితి శఙ్కాయాం యద్యాత్మనోఽన్యద్వస్త్వస్తి తర్హి తత్ప్రాప్తిః ఫలం స్యాత్. తదేవ నాస్తీత్యాహ – పుంస ఇతి యద్వా ఆత్మ ప్రాప్తిర్నామాత్మజ్ఞానమేవ ఆత్మజ్ఞానాతిరిక్తాత్మప్రాప్త్యభావాత్. జ్ఞాత ఏవ హ్యాత్మా ప్రాప్త ఇత్యుచ్యతే. జ్ఞాతురేవాత్మత్వాత్. తచ్చాత్మజ్ఞానమాత్మనస్స్వాభావికమేవ. నహి స్వస్య స్వయం కదాచిదపి పరోక్షః. యది తు సర్వజ్ఞత్వం లభ్యేత తర్హి తత్ఫలం స్యాదత ఆహ – పుంస ఇతి. పుంసస్సాధకస్య. శ్రుత్యా వేదాన్తార్థశ్రవణేన మత్యా మననేన విజ్ఞానేన నిదిధ్యాసనేన చ హేతునా జాతే నేతి శేషః. అముష్యాత్మనో దర్శనేన చ సాక్షాత్కారేణైవ అహం బ్రహ్మాస్మీత్యఖణ్డబ్రహ్మాకారవృత్తి–ప్రతిఫలిత చైతన్యలక్షణేన జ్ఞానేనేత్యర్థః. ఇదం సకలమపి సువిదితం సుష్ఠు విదితం భవతి. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాత్సర్వం జగదాత్మైవ.

యథా రజ్జావవిద్యయా కల్పితస్సర్పాభాసో రజ్జురేవ. ఏవమాత్మని కల్పితం జగదాత్మైవ. తస్మాద్రజ్జుసాక్షాత్కారకాలే సర్పస్యేవ ఆత్మసాక్షాత్కారదశాయాం జగతోఽభావాత్కథం తదవగతిః. న కథమపీత్యర్థః. కిఞ్చ మృత్కార్యస్య ఘటస్య మృద్వ్యతిరేకేణాభావవత్ ఆత్మకార్యస్య జగతః ఆత్మవ్యతిరేకేణాభావాత్కథమాత్మవిదస్సర్వద్వైతదర్శనసమ్భవః. నచైవం సర్వం విదితం భవతీతి కథముక్తమితి వాచ్యమాత్మత్వేన రూపేణ సర్వం విదితం భవతీతి తదర్థాత్. న చానాత్మవి–ద్యథా సన్నిహితం ఘటపటాదికం జానాతి తథా ఆత్మవిత్సన్నిహితమసన్నిహితఞ్చ సర్వం

జగజ్జ్ఞానాతీత్యేవ వక్తవ్యమితి వాచ్యమ్. తాదృశసర్వద్వైతజ్ఞానస్య సంసారహేతుత్వేనోపేక్ష్యత్వాత్. **'ద్వితీయాద్వై భయం భవతి,' 'మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీ'**త్యాది-శ్రుతేః. న చైవం సర్వజ్ఞస్యేశ్వరస్యాపి సంసారిత్వాపత్తిరితి వాచ్యమ్. ఆత్మవిద ఆత్మన ఏవేశ్వరత్వాత్. న చ సర్వజ్ఞస్య హిరణ్యగర్భస్య సంసారిత్వాపత్తిరితి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. ద్వైతదర్శనం హి సంసారః. యది తు హిరణ్యగర్భోఽప్యాత్మవిత్త్వా ద్వైతం న పశ్యతీత్యుచ్యతే తర్హి స నిస్సంసార ఈశ్వర ఏవ. అథాపి యది సర్వద్వైతదర్శనమేవ సర్వజ్ఞత్వమిత్యాగ్రహః తర్హి సర్వం యదాత్మా జగదితి వాక్యస్య యదాత్మా సర్వం జగద్వ్యాప్నోతీతి శేష ఇత్యర్థః వాచ్యః.

అయమభిప్రాయః. ఏక ఏవాత్మా యస్మాత్సర్వం జగద్వ్యాప్య స్థితస్సన్ తత్తన్మన ఇన్ద్రియై స్తత్తత్సర్వం వేత్తి తస్మాదాత్మవిత్సర్వజ్ఞ ఏవ. అనాత్మవిత్తు స్వస్మిన్ పరిచ్ఛిన్నత్వభ్రాన్త్యా దేవదత్తోఽహం చక్షుషా ఘటం పశ్యామి, యజ్ఞదత్తస్స చక్షుషా పుస్తకం పశ్యతీత్యేవం మన్యతే. ఆత్మవిత్తు సర్వేష్వపి శరీరేష్వహమాత్మైక ఏవ స్థితస్సర్వం పశ్యామీతి మన్యత ఇతి సర్వజీవబుద్ధివృత్తివిషయ సర్వజ్ఞానాశ్రయత్వం సర్వజీవాత్మభూతస్యాత్మవిదస్సమ్భవతీతి. నను అహమేవ మహారాజ ఇత్యభిమానమాత్రాద్యథా క్షుద్రో మహారాజో న భవతి ఏవం సర్వమహమేవ పశ్యామీత్యభిమాన-మాత్రాన్న జీవస్సర్వజ్ఞో భవతి ఇతి చేదుచ్యతే. యథా నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావోఽపి పురుషః సఙ్ఘాతేఽభిమానమాత్రాత్సంసారీ జాతస్తథా కిం జీవస్సర్వజ్ఞో న భవేత్. యది తు తస్య తథావిధస్య సంసారిత్వం మిథ్యైవేతి ప్రత్యేషి తర్హి సర్వజ్ఞత్వమప్యుక్తం మిథ్యైవేతి విద్ధి. నహి వయమాత్మన-స్సర్వజ్ఞత్వం వాస్తవం బ్రూమః. వస్తుతస్సర్వస్యైవాభావాత్. ఏతేన విప్రతిపన్నం జీవసార్వజ్ఞ్యమివ సమ్ప్రతిపన్నమీశ్వరసార్వజ్ఞ్యమపి మిథ్యైవేతి సిద్ధమ్. సర్వేఽప్యాస్తికాస్సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తిః పరోక్షః కశ్చిదీశ్వరోఽస్తీతి హి ప్రతిపద్యన్తే. **"స సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్. పరాఽస్య శక్తి ర్వివిధైవ శ్రూయతే"** ఇత్యాది శాస్త్రాత్. తార్కికాశ్చ జగదిదం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానేన తాదృశమీశ్వర-మభ్యుపగచ్ఛన్తి. నను ప్రచ్ఛన్నసాంఖ్యేన జీవ ఏవేశ్వర ఇతి బ్రువతా భవతా కథం సర్వజ్ఞ ఈశ్వరోఽభ్యుపగత ఇతి చేన్మైవం వాదీః. కిం పరమార్థదశాయాం జీవ ఏవేశ్వరః యద్వా వ్యవహారదశాయామాద్యే ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మాస్మాభిరభ్యుపేతమిత్యద్వైతమేవ. ద్వితీయే తు జీవేశ్వరయోరస్త్యేవ మహదన్తరమితి జీవాతిరిక్తేశ్వరోఽభ్యుపగత ఏవ. న చ వ్యవహారదశాయాం యథేశ్వరస్సర్వజ్ఞస్తథా ఆత్మవిదపి సర్వజ్ఞో భవత్యేవ. వసిష్ఠాదిజీవసార్వజ్ఞ్యస్య పురాణాదిషు దర్శనాదితి వాచ్యమ్. వసిష్ఠాదీనాం తత్సార్వజ్ఞ్యం నాత్మజ్ఞానప్రయుక్తం కిన్తు యోగసిద్ధిప్రయుక్తమ్. తత్త్వవిదా తు యోగసిద్ధయో నాకాంక్ష్యా ఏవేతి కృత్వా ఆత్మవిత్సర్వజ్ఞ ఏవేతి సర్వజ్ఞ ఏవాత్మవిదితి వా న నియమః. న చ య ఏవ యోగసిద్ధ స్స ఏవాత్మజ్ఞానసిద్ధ ఇతి వాచ్యమ్. యోగజ్ఞానయో-స్సాహచర్యనియమాభావాత్. అనాత్మవిదాం యోగినామయోగినామాత్మవిదాఞ్చ సద్భావాత్. న **'చైకం సాంఖ్యం చ యోగం చ యః పశ్యతి స పశ్య'**తీతి జ్ఞానయోగయోరైక్యమితివాచ్యమ్.

జ్ఞానయోగోపాయభూతః కర్మయోగ ఇతి తదర్థాత్. న చాత్మవిద ఈశ్వరానుగ్రహాత్సర్వద్వైత-జ్ఞానలాభ ఇతి వాచ్యమాత్మవిద్దృష్ట్యా స్వాతిరిక్తేశ్వరస్యైవాభావాత్. కుతస్తదనుగ్రహః. స్వాతిరిక్తజగ-దభావాచ్చ కుతస్తద్జ్ఞానలాభ ఇతి. న చాత్మవిదః కిఞ్చిద్జ్ఞాజ్జీవాదస్యైవాతిరిక్త ఈశ్వరస్సర్వజ్ఞ ఇతి వాచ్యమ్. ఆత్మవిదః కిఞ్చిద్జ్ఞజీవత్వాభావాత్. యద్యాత్మవిదాత్మభిన్నం కిఞ్చిత్పశ్యేత్తర్హి కిఞ్చిద్జ్ఞ స్స్యాత్. న తు పశ్యతి '**యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే**' దిత్యాది శ్రుతేః. నచ పరమార్థదశాయామాత్మవిదో ద్వైతదర్శనాభావేఽపి వ్యవహారదశాయామస్త్యేవేతి వాచ్యమ్. తదాపి యద్యద్వస్తు పశ్యత్యాత్మవిత్తత్తత్సర్వమాత్మేత్యేవ పశ్యతీతి నాత్మాతిరిక్తవస్తుజ్ఞానసమ్భవ ఆత్మవిదః. యేనాయం కిఞ్చిద్జ్ఞస్స్యాత్. నన్వేవమాత్మవిత్సర్వజ్ఞోఽపి న భవతి. న చేష్టాపత్తిః. సర్వం విదితం భవతీత్యుక్తత్వాదితి చేన్నైష దోషః. సర్వస్యాత్మత్వాదాత్మవిత్సర్వవిదేవేతి. నచ కథం సర్వస్యాత్మత్వమితి వాచ్యమ్. కల్పితస్యాధిష్ఠానాత్మకత్వాత్సర్వస్య చాత్మని కల్పితత్వాత్. తస్మాద్యస్మాత్సర్వమాత్మైవ తస్మాదాత్మవిత్సర్వజ్ఞ ఏవేతి సిద్ధమ్. ఏవమాత్మసాక్షాత్కారమాత్రాదేవ సర్వసాక్షాత్కారసమ్భవా త్తత్స్వర్గాదిసాక్షాత్కారార్థం తత్తద్దేవతాభజనం హిత్వా శ్రవణమననాదినా ఆత్మైక ఏవ సాక్షాత్కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. 100

శ్లో॥ బ్రహ్మక్షత్రియలోకవేదదివిషద్భూతేషు మధ్యే పుమాన్
యద్యద్వేద తు యః పరత్ర పురుషాత్తత్తచ్చ తం వఞ్చయేత్ ।
సర్వం వేద తు యః పరత్ర పురుషాత్సర్వఞ్చ తం వఞ్చయేత్
బ్రహ్మక్షత్రియలోకవేదదివిషద్భూతాని సర్వం స యత్ ॥ 101

వ్యా. అథాత్మభిన్నం సర్వమితి మతం దూషయతి - **బ్రహ్మేతి**. బ్రహ్మ బ్రాహ్మణో జాతివిశేషః క్షత్రియోఽపి స ఏవ ఇదం ద్వయం వైశ్యశూద్రవర్ణయోరుపలక్షణం '**చాతుర్వర్ణ్యం మయా సృష్ట**' మితి గీతావచనాత్ వర్ణాన్తరాణామేతత్సఙ్కరజాతత్వాత్. లోకా భూరాదయః వేదా ఋగాదయః దివిషదో దేవా ఇన్ద్రాదయః భూతాన్యేతేభ్యో భిన్నాని స్థావరజఙ్గమాత్మకాని ప్రాణిన ఇత్యర్థః తేషు మధ్యే యద్యద్వస్తు యః పుమాన్ పురుషాదాత్మనః పరత్రాన్యత్ర వేద. ఆత్మభిన్నం పశ్యతీ-త్యర్థః. తత్తద్వస్తు తం వేదితారం వఞ్చయేత్పరిభవేదేవ. మామయమాత్మత్వేన న పశ్యతీతి హేతోరితి భావః. యస్తు సర్వం పృథివ్యాదిభూతాత్మకం జగత్పురుషాత్పరత్ర వేద తం సర్వమపి వఞ్చయేదేవ. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాత్ బ్రహ్మక్షత్రియలోకవేదదివిషద్భూతాని సర్వం చ స ఆత్మైవ ఆత్మభూతం సర్వమపి య ఆత్మభిన్నం పశ్యతి తస్య మిథ్యాజ్ఞానినస్సర్వం పరోక్షమప్రాప్త-మవశం భయజనకఞ్చ భవతీతి నైవం పశ్యేన్ముముక్షుః. కిన్తు సర్వమప్యాత్మైవేతి పూర్వశ్లోకోక్త-విధయా పశ్యేత్. తథా సతి సర్వమస్యావఞ్చకం స్యాదిత్యభిప్రాయః. 101

శ్లో॥ వీణాదున్దుభిశఙ్ఖసఙ్కులనజాన్ శబ్దాన్విశేషాత్మన-
స్సామాన్యాన్నినదాద్వివిచ్య పురుషో నైవ గ్రహీతుం క్షమః ।

చిద్వ్యాప్తం తదిదం జగత్కలయితుం తద్వద్వివిచ్యాత్మనో
నో శక్నోతి మృదో వివిచ్య న ఘటం గృహ్ణాతి కశ్చిత్క్వచిత్ ॥ 102

వ్యా. సర్వం జగదాత్మైవేత్యుక్తమ్. తత్కథం ప్రతీయమానస్య విచిత్రస్యాస్య జగత ఆత్మత్వమత ఆహ – **వీణేతి**. వీణాయా దున్దుభేశ్శఙ్ఖస్య చ సఙ్కలనం వాదనం తాడనం పూరణఞ్చ తస్మాజ్జాన్ జాతాన్ విశేషాత్మనః విశేషరూపాన్ శబ్దాన్ సామాన్యాత్సామాన్యాకారా న్నినదాత్ శబ్దాద్వివిచ్య పృథక్కృత్య గ్రహీతుం పురుషః నైవ క్షమః భవతి. సర్వస్యాపి విశేషజాతస్య సామాన్యేనాను–స్యూతత్వాత్సామాన్యే కల్పితత్వాచ్చ సామాన్యగ్రహణపూర్వకమేవ విశేషగ్రహణం సమ్భవతి. న తు సామాన్యాత్పార్థక్యేన విశేషగ్రహణమ్. సామాన్యాద్వివిక్తస్య విశేషస్యైవాభావాత్. తథా చ శబ్దవిశేషా అపి శబ్దసామాన్యాద్వివిచ్య గ్రహీతుం న శక్యన్తే. కిన్తు శబ్దసామాన్య గ్రహణపూర్వకమేవ శబ్దవిశేషణగ్రహణమ్. శబ్దసామాన్యాద్వివిక్తశబ్దవిశేషాభావాదితి భావః. తద్వత్తథా చిద్వ్యాప్తం చితా ఆత్మనా అనుస్యూతం తదప్రత్యక్షమిదం ప్రత్యక్షఞ్చ జగత్ ఆత్మన శ్చితో వివిచ్య కలయితుం గ్రహీతుం పురుషో నో శక్నోతి. చిదనుస్యూతత్వాచ్చితి కల్పితత్వాచ్చ జగతః చిద్వివేకే సత్యభావాదితి భావః. ప్రకృతదార్ష్టాన్తికార్థస్య సుఖబోధాయ దృష్టాన్తాన్తరం స్వయమాహ కవిః – మృద ఇతి. క్వచిదపి కశ్చిదపి మృదో వివిచ్య ఘటం న గృహ్ణాతి. మృద్వ్యతిరేకేణ ఘటస్యైవాభావాత్. మృది కారణే ఘటాదేః కార్యస్య కల్పితత్వాత్. కారణావ్యతిరేకేణ హి కార్యం నామ కిఞ్చిదస్తి. కారణఞ్చ జగతో బ్రహ్మ. తస్మాద్బ్రహ్మవ్యతిరేకేణ జగన్నాస్తీతి సర్వం జగదాత్మైవ.

అత్రేదం బోధ్యమ్. ప్రతీతిసమనియతసత్తాకత్వాజ్జగతః జగదస్తిత్వం జగద్భాతీతి ప్రతీతి–సిద్ధమ్. నహి సుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు ప్రతీత్యభావే జగదస్తి. ఇయఞ్చ జగద్భాతీతి ప్రతీతిః జగతి చిద్రూపాత్మానుగతిప్రయుక్తా. అచేతనస్య జగతః స్వతఃస్ఫురణాయోగాత్. భానం ఖలు స్వప్రకాశాత్మధర్మః. న చ చిదనుస్యూతావపి కథం తత్ప్రతీతిరితి వాచ్యమ్. చిత్తాదాత్మ్యాధ్యాసాజ్జగ–తస్తత్ప్రతీతిః. యథా సుఖ్యహమితి ప్రతీతిరాత్మన్యహఙ్కారాధ్యాసాత్. ఏవం జగతి చిదనుస్యూతిం ప్రతి హేతుస్తు జగతశ్చితి కల్పితత్వమేవ. ఘటస్య మృది కల్పితత్వాద్ధి ఘటే మృదనుస్యూతేత్యుచ్యతే. కారణం హి కార్యేఽనుస్యూతం స ద్వర్తతే. ఏవమనువృత్తత్వాదేవ కారణస్య సత్యత్వమ్. తస్య చ జగత్యనుగతస్య భానరూపస్య బ్రహ్మాంశస్య జగతః పృథక్కరణే జగతస్స్వరూపాసిద్ధిరేవ. భానప్రయుక్తత్వాజ్జగత్స్వరూపసిద్ధేః. ఏవం జగదస్తీతి ప్రతీతిరపి జగతి బ్రహ్మాంశస్య సత్తాయా అనుగతిప్రయుక్తైవ. జగతస్సకాశాత్సత్తాయాం వివేచితాయాన్తు కథం జగత్సిద్ధిః. న కథమపి. తస్మాచ్ఛబ్దసామాన్యాతిరిక్తశబ్ద విశేషాభావవత్ మృదతిరిక్తఘటాభావవచ్చ బ్రహ్మాతిరిక్తం జగన్నా–స్త్యేవ. కారకవ్యాపారవశాద్ఘటాకారేణ మృదివ, చక్షుర్దోషాదివశా త్సర్పాకారేణ రజ్జురివ, దున్దుభ్యా–ద్యుపఘాతవశాచ్ఛబ్దవిశేషాకారేణ శబ్దసామాన్యమివ, మాయయా బ్రహ్మ జగదాకారేణ ప్రతీయత ఇతి సర్వం జగదాత్మైవేతి. 102

శ్లో॥ ఆర్ద్రైధఃకలితానలాదివ పృథగ్ధూమా అముష్మాన్మహా-
భూతాదాత్మన ఉత్పతన్తి పురుషాన్నిశ్వాసవచ్చాగమాః ।
విద్యాశ్లోకపురాణసూత్రనిచయవ్యాఖ్యేతిహాసా అను
వ్యాఖ్యానోపనిషద్గణాశ్చ సకలం నిశ్వాస ఏతస్య హి ॥ 103

వ్యా. పూర్వశ్లోకే స్థితికాలే సర్వం జగద్బ్రహ్మైవేత్యుక్తమధునా ప్రాగుత్పత్తేరపి బ్రహ్మైవేదమిత్యుచ్యతే - **ఆర్ద్రేతి**. ఆర్ద్రైధఃకలితానలాదార్ద్రేన్ధనసంయుక్తవహ్నే స్సకాశాత్పృథగ్ధూమా ఇవ స్ఫులింగాదేరప్యుపలక్షణం ధూమపదమ్. అముష్మాన్మహాభూతాదాత్మనస్సకాశాత్పురుషా-న్నిశ్వాసవదాగమా ఋగాద్యా వేదాశ్చత్వారః విద్యాః నృత్తగీతాదిశాస్త్రాణి వేదః '**సోఽయ**' మిత్యాద్యాః శ్లోకా మన్త్రాః '**తదేతే శ్లోకా భవన్తి**'. '**త ద ప్యేష శ్లోకో భవతీ**' త్యాదయః. '**పురాణమ్**' '**అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదసదేవేదమగ్ర ఆసీ**'దిత్యాది సూత్రనిచయః సూత్రసఙ్ఘః సూత్రాణి చ వస్తుసఙ్గ్రహవాక్యాని '**ఆత్మేత్యేవోపాసీ**' తేత్యాదీని వ్యాఖ్యా అర్థవాదాః '**వాయుర్వై క్షేపిష్ఠో దేవతే**' త్యాద్యాః ఇతిహాసః '**ఊర్వశీహాప్సరా**' ఇత్యాది స్సంవాదరూపః అనువ్యాఖ్యానాని వస్తుసఙ్గ్రహవాక్య వివరణాని యథా '**ఆత్మేత్యేవోపాసీతే**' త్యస్య '**యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽ హమస్మీతి న స వేద యథా పశురేవం స దేవానా**' మితి ఉపనిషద్గణాః ఉపనిషద ఇత్యర్థః '**ప్రియమిత్యేతదుపాసీతే**' త్యాద్యాః ఉత్పతన్తి ఉచ్చరన్తి ఆవిర్భవన్తీతి యావత్. విద్యాదిభేదేనాష్టవిధం బ్రాహ్మణ మృగాదిభేదేన చతుర్విధో వేదశ్చేశ్వరేణ లీలాన్యాయేన నిశ్వాసవత్ సృష్ట ఇత్యర్థః. కిం బహునా సకలమపి జగదేతస్య నిశ్వాసో హి నిశ్వసితమేవ నిశ్వాసవల్లీలాన్యాయేనేశ్వరేణ సృష్టమేవేత్యర్థః. తస్మాత్సర్వం జగదుత్పత్తేః ప్రాగ్బ్రహ్మాత్మనైవాస్తీతి బ్రహ్మైవేదమిత్యభిప్రాయః.

నను శాస్త్రసృష్టిరేవ కిమితి దర్శితా భూతసృష్టిః కిమితి న దర్శితేతి చేదుచ్యతే. అపౌరుషేయత్వం వేదబ్రాహ్మణయోర్దర్శయితుం దర్శితే చ తస్మిన్ వేదబ్రాహ్మణే స్వతఃప్రమాణే స్యాతామ్. సతి చ వేదప్రామాణ్యే వేదోక్తం సర్వం సత్యం భవేదితి. యద్వా వేద సృష్టిపూర్వికైవ భూతసృష్టిః. వేదోక్తవిధయా హి ప్రజాపతినా భూతాని సృష్టాని '**ధాతా యథాపూర్వమకల్పయ**' దితి శ్రుతేః. తస్మాద్వేదసృష్టిరాదావుక్తా సకలం నిశ్వాస ఇతి. జగత్సృష్టిః పశ్చాత్సఙ్గృహీతేతి. న చ వేదానామపీశ్వరసృష్టత్వే పౌరుషేయత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్. జీవప్రోక్తానామేవ పౌరుషేయత్వం న త్వీశ్వరసృష్టస్యేతి. అత ఏవాత్ర శ్లోకపురాణాదిశబ్దానాం యథాశ్రుతార్థో న వర్ణితః. యద్వా వేదోఽపీశ్వరేణ స్వాతన్త్ర్యేణ న సృష్టః కిన్తు పూర్వకల్పసజాతీయ ఏవేతి న వేదస్య పౌరుషేయత్వ-మీశ్వరో హి ప్రళయే ఉచ్చారణాభావాన్నష్టప్రాయం వేదం ప్రళయావసానే స్వయం సంస్మృత్య యథాపూర్వం హిరణ్యగర్భాయోపదిదేశ '**తేనే బ్రహ్మ హృదాయ ఆదికవయే**' ఇతి భాగవతాత్. స చ ప్రజాపతిభ్య ఇత్యేవముచ్చారణమనూచ్చారణీయ ఏవ వేదః. నతు స్వాతన్త్ర్యేణ - అత

ఏవానుశ్రవ ఇతి వేదస్య నామ - శ్రవణమనుస్మృత్యోచ్చార్యత ఇతి. తస్మాద్వేదస్య స్వరానుపూర్వ్యాదికమీశ్వరోఽప్యన్యథయితుం న శక్నోత్యేవేతి వేదోఽపౌరుషేయ ఏవ. 103

శ్లో॥ సర్వేషాం పయసాం యథా జలనిధిశ్శ్రోత్రాదిరేకాయనం
శబ్దాదేర్వదనాదికస్య తు తథా వాగాదిరేవం మనః ।
కామానాం హృదయం ధియాం బృహదిదం సర్వస్య తస్మాత్సమం
శబ్దాదౌ కరణైర్లయం గతవతి బ్రహ్మైకమస్త్వద్వయమ్ ॥ 104

వ్యా. అథ ప్రలయేపీదం సర్వం జగదాత్మైవేత్యాహ **సర్వేషామితి** - సర్వేషాం వాపీకూపతటాకనద్యాదిగతానాం పయసాం జలనిధిః సముద్రః యథా ఏకాయనమేకమయనమేకం గమనమేకప్రలయః అవిభాగప్రాప్తిరిత్యర్థః. సర్వమపి జలం సముద్రే ప్రవిశ్య యథా అవిభాగమాపన్నం సత్సముద్ర ఏవ లీయతే ఇత్యర్థః. తథా శ్రోత్రాదిశ్శబ్దాదే రేకాయనమ్. శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధానాం శ్రోత్రత్వగక్షిరసనఘ్రాణాని యథాక్రమమేకాయనమ్భవన్తి. తథా వదనాదికస్య వదనాదానగమనవిసర్జనమైథునానాం వాగాది వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాన్యేకాయనం భవన్తి. కామానాం సర్వేషాం మన ఏకాయనమ్భవతి. ధియాం విజ్ఞానానాం హృదయం బుద్ధిరేకాయనమ్భవతి. ఇదం బృహద్బ్రహ్మ సర్వస్యైకాయనం భవతి. యస్మాదేవం తస్మాచ్ఛబ్దాదౌ విషయజాతే కరణైరిన్ద్రియైస్సమం లయం గతవతి సతి బ్రహ్మణి ప్రలీనే సతి అద్వయమేకం బ్రహ్మైవాస్తి.

అయమ్భావః. సామాన్యే విశేషాణాం నిలయనం తావత్ప్రసిద్ధం మృత్సామాన్యే మృద్విశేషాణాం ఘటాదీనాం లయదర్శనాత్. ఏవం సముద్రజలసామాన్యే నద్యాదిజలవిశేషా నామరూపే విహాయాస్తంగచ్ఛన్తీతి ప్రసిద్ధమ్. తథా శబ్దసామాన్యే శబ్దవిశేషాస్స్పర్శసామాన్యే స్పర్శవిశేషా రూపసామాన్యే రూపవిశేషా రససామాన్యే రసవిశేషా గన్ధసామాన్యే గన్ధవిశేషాశ్చాస్తంగచ్ఛన్తి. తాని చ శబ్దాది సామాన్యాని సఙ్కల్పసామాన్యేఽన్తర్భవన్తి. సఙ్కల్పవిశేషత్వాచ్ఛబ్దాదిసామాన్యానాం తచ్చ సఙ్కల్పసామాన్యం విజ్ఞానసామాన్యేఽన్తర్భవతి విజ్ఞానవిశేషత్వాత్సఙ్కల్పస్య. తచ్చ విజ్ఞానసామాన్యం జన్యం నిత్యజ్ఞానస్వరూపే ఆత్మన్యన్తర్భవతి. ఏవం శబ్దాదిక్రమేణ సర్వం జగదాత్మన్యేవ లీయత ఇతి నాత్మాతిరేకేణ వస్త్వన్తరం కిఞ్చిదస్తి. న చ పృథివ్యాదిభూతానాం లయస్యానుక్తత్వాత్తాని సన్త్యేవాత్మాతిరిక్తాణీతి వాచ్యమ్. శబ్దాదితన్మాత్రవ్యతిరేకేణాకాశాదిభూతపదార్థాభావాత్. న చాత్ర శ్రోత్రాదౌ శబ్దాదిలయ ఏవోక్తః. న తు శబ్దాదిసామాన్యేష్వితి వాచ్యమ్. శ్రోత్రాదీనాం శబ్దాదిసామాన్యార్థపరత్వాదిహ. ఏవం వదనాదిక్రియాసామాన్యేషు వదనాదిక్రియావిశేషా అన్తర్భవన్తి. తాని చ వదనాదిక్రియాసామాన్యాని ప్రాణమాత్రమేవ. స చ ప్రాణః ప్రజ్ఞానమాత్రమేవ. ఏకమేవాన్తఃకరణాఖ్యం వస్తు జ్ఞానశక్తిప్రాధాన్యేన బుద్ధిరితి క్రియాశక్తిప్రాధాన్యేన ప్రాణ ఇతి చోచ్యత ఇతి బుద్ధేరివ ప్రాణస్యాపి ప్రజ్ఞానమాత్రే ఆత్మన్యేవ ప్రలయః. ఏవం ప్రలయే

ఆత్మాతిరిక్తవస్త్వభావాదేవ ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మాస్తి. తస్మాత్ సృష్టిలయకాలత్రయేఽపి సర్వం జగదాత్మైవేతి సిద్ధాన్తః. యద్వా విషయాణాం ప్రాతిభాసికత్వాద్ జ్ఞాయమానత్వవేషేణైవ విషయాణాం సత్త్వం నాన్యథేతి కృత్వా శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యాణాం శబ్దాది విషయాణాం శ్రోత్రాది-రేకాయనమ్. మనసి సత్యేవ శ్రోత్రాదిః స్వవిషయం గృహ్ణాతి నాన్యథేతి శ్రోత్రాదేర్మన ఏకాయనమ్. బుద్ధ్యధీనైవ మనఃప్రవృత్తిరితి మనసో బుద్ధిరేకాయనమ్. సా చ బుద్ధిరాత్మనైవ భాస్యమానా సతీ సత్తాం లభత ఇతి బుద్ధేరాత్మా భవత్యేకాయనమ్. ఏవం వదనాదిక్రియా వాగాదీన్ద్రియై ర్నిర్వర్త్యన్తే. వాగాద్యభావే సతి వదనాద్యభావ ఏవేతి వదనాదీనాం వాగాదిరేకాయనమ్. ప్రాణచేష్టాభావే వాగాదిచేష్టాభావాద్వాగాదీనాం ప్రాణ ఏకాయనమ్. ప్రాణశ్చాత్మనైవ చేతనీకృతస్సన్ చేష్టత ఇతి ప్రాణస్యాత్మైకాయనమ్. తథా చ క్రమేణ సర్వస్యాపి జగత ఆత్మన్యేవ ప్రలయ ఇత్యేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. న చ కామానామ్మనః ధియాం హృదయమేకాయన మిత్యుక్తమితి కథమస్యార్థస్య సిద్ధిరితి వాచ్యమ్. కామానాం శబ్దాదికామహేతూనాం శ్రోత్రాదీనామితి, ధియాం కామ సఙ్కల్పాద్యాత్మకస్య మనస ఇతి చార్థవర్ణనాత్. అథవా శ్రోత్రాదిగ్రాహ్యత్వాచ్ఛబ్దాదీనాం శ్రోత్రాదిరేకాయనం, వాగాదినిర్వర్త్యత్వాద్వదనాదీనాం వాగాదిరేకాయనం, మనఃప్రభవత్వా-త్కామానాం మన ఏకాయనం, బుద్ధిజన్యత్వాద్ జ్ఞానానాం బుద్ధిరేకాయనం, శ్రోత్రాది వాగాది మనో బుద్ధిశ్చేత్యేతత్సర్వమాత్మప్రభవత్వాదాత్మైతస్యైకాయనం, కార్యస్య స్వకారణ ఏవ నిలయనమితి నియమాదితి భావః. నన్వేవం ప్రలయే యది సర్వమప్యాత్మని లీయతే తర్హి తదా సర్వేషామపి ముక్తిరేవేతి వ్యర్థోఽయం జ్ఞానమార్గ ఇతి చేన్నైవమ్. ఆత్యన్తికప్రలయే ఏవ సర్వలయః. న తు నిత్యప్రలయే నాపి నైమిత్తికప్రలయే నాపి మహాప్రలయే ఇతి. తత్ర నిత్యప్రలయః సుషుప్తిః. నైమిత్తికప్రలయో బ్రహ్మదినప్రలయః. మహాప్రలయో బ్రహ్మ ప్రలయ ఇతి వివేకః. ఆత్యన్తికప్రలయస్తు మోక్ష ఏవ. అథవా అత్రోక్తః ప్రలయః శబ్దాదీనాం శ్రోత్రాదిషు శ్రోత్రాద్యతిరేకేణ శబ్దాదిర్నాస్తీత్యనుచిన్తనమేవ. యథా మృద్వ్యతిరేకేణ ఘటో నాస్తీతి. ఏవమాత్మకార్యస్య జగత ఆత్మాతిరేకేణ నాస్తీతి చిన్తనమేవ జగత ఆత్మని లయః. తథా చిన్తితే సతి ఆత్మాతిరేకేణ జగత ఉపలమ్భాభావాత్. తస్మాత్సర్వం జగదాత్మైవేతి సంక్షేపః. 104

శ్లో॥ క్షిప్తస్సైన్ధవఖిల్య ఏవ సలిలే పాథోఽనులీయేత త-
న్నైవాస్యోద్గ్రహణాయ కోఽపి పురుషశ్శక్తోఽమ్బు యల్లావణమ్ ।
ఏవంభూతమపారమన్తరహితం విజ్ఞానమాత్రం మహ-
ద్భూతాన్యన్వపయాతి భూతనికరాదుత్థాయ నిశ్చేతనమ్ ॥ 105

వ్యా. కథమాత్యన్తికప్రలయేఽప్యాత్మైకశేషత్వమత ఆహ - **క్షిప్త ఇతి**. సలిలే క్షిప్త స్సైన్ధవఖిల్యః లవణఖణ్డః పాథో జలమనులీయేతానుసృత్య లయంగచ్ఛేదేవ. భౌమతైజససమ్పర్కా త్ఖిల్యస్య యత్కాఠిన్యం జాతం తత్స్వయోనిసమ్పర్కాదపగచ్ఛతీతి యత్తదుదకస్య విలయనం తదనువిలీయతే

సైన్ధవఖిల్య ఇత్యర్థః. తత్తస్మాత్ కోఽపి పురుషస్సునిపుణోఽపి అస్య ఖిల్యస్యోద్గ్రహణాయ ఉదకాదుద్ధరణాయ నైవ శక్తః. యద్యస్మాదమ్బు లావణం లవణమయం జాతమితి శేషః. తస్మాదితి పూర్వేణాన్వయః. ఉదకే క్షిప్తః ఖిల్యస్సర్వావయవావచ్ఛేదేనోదకే సఙ్క్రాన్తః. అత ఏవ సర్వమప్యుదకం లవణరసమయం జాతమేవముదకే లీనత్వాదేవ ఖిల్యస్య పునరుదకాదుద్ధరణం కర్తుమశక్య-మిత్యర్థః. ఏవమ్ అన్తరహితమపారం సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యామనన్తస్య ద్వివిధత్వాద్విశేషణ-ద్వయమ్. పృథివ్యాద్యపేక్షయా అనన్తం స్వతశ్చానన్తమిత్యర్థః యద్వా దేశతః కాలతశ్చాన్తరహితమితి బోధనాయ విశేషణద్వయమ్. విజ్ఞానమాత్రం జాత్యన్తర ప్రతిషేధార్థం మాత్రపదమ్. భూతం కాలత్రయసత్ పారమార్థికమిత్యర్థః. మహత్ సర్వజగద పేక్షయా మహత్ – బ్రహ్మేత్యర్థః. యదస్మిన్ శరీరే ఆనఖేభ్యః ప్రవిష్టం తదితి యావత్. భూతనికరాత్కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మనా పరిణతాద్భూతగ్రామాదుత్థాయ తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసం పరిత్యజ్య బ్రహ్మవిద్యయా సర్వం ప్రవిలాప్యేతి యావత్. నిశ్చేతనం విజ్ఞానశూన్యం సత్ తాని భూతాని కార్యకరణసఙ్ఘాతాత్మకాని విలీనాన్యన్వప-యాతి అనుసృత్య నశ్యతి.

నను విజ్ఞానమాత్రస్య కథం విజ్ఞానశూన్యత్వమనన్తస్య వా కథం నాశ ఇతి చేదుచ్యతే. నిత్యచైతన్యమాత్రస్య బుద్ధివృత్తిజ్ఞానాభావః అనన్తస్య వినాశో దర్శనావిషయత్వప్రాప్తిః. ణశాదర్శన ఇతి హి ధాతుః స్మర్యతే. తతశ్చ నశ్యతి ఆదర్శనం గచ్ఛతి. దర్శనావిషయో భవతీత్యర్థః. అదృశ్యత్వాదాత్మనః న చ దృశ్య ఏవేతి వాచ్యమ్. కిమాత్మా ఆత్మనా దృశ్యతే ఉతానాత్మనా. నాద్యః. కర్మకర్తృభావవిరోధాత్. నాన్త్యః. జడత్వాదాత్మభిన్నస్య సర్వస్య. నచాత్మాన్తరేణ దృశ్యత ఇతి వాచ్యమభావాదాత్మాన్తరస్య '**నాన్యోఽతోఽస్తి ద్ర**' ష్టేతి శ్రుతేరేకత్వాదాత్మనః. నను అదృశ్యస్యాత్మనః అదృశ్యత్వం స్వాభావికమేవేతి కృత్వా భూతాదర్శనమన్వదృశ్యో భవత్యాత్మేత్యుక్తి-రయుక్తేతి చే న్నైవమ్. అదృశ్యోఽప్యాత్మా సఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసాదవిద్యయా దృశ్య ఇవ కృతః. తదావిద్యకం దృశ్యత్వం విహాయ పునరదృశ్య ఏవ జాత ఇతి.

అయమ్భావః. ఆత్మా దేహేఽస్మిన్ ప్రవిష్టస్సన్ సఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసవశాదవిద్యయా కృతా న్మనుష్యోఽహం జాతో వృద్ధో జీర్ణః సుఖీ దుఃఖీ కాణో బధిరో వికలస్సంసారీతి మన్యమానః సఙ్ఘాతే నిమగ్న ఆసీత్తప్తేఽయఃపిణ్డేఽగ్నిరివ. తస్య సఙ్ఘాతస్య దృశ్యత్వాద్వికారిత్వాచ్చాత్మా దృశ్యో వికారీ చ జాతః. స్థూలదేహస్య వినాశేఽపి సూక్ష్మదేహస్యాముక్తివినాశాభావా త్సదాఽపి సఙ్ఘాతాత్మక ఏవ భవత్యయమ్. అస్య తు యదా సుకృతపరిపాకవశాద్వేదాన్తశ్రవణాదిలాభ స్తదా బ్రహ్మవిద్యయా స్వాత్మతత్త్వసాక్షాత్కారో జాయతే. తేన చ సర్వమప్యవిద్యాతత్కార్యజాతం నశ్యతి. తత్ర యావత్ప్రారబ్ధావసానమవిద్యాకార్యజాతం దగ్ధపటవదబన్ధకం సద్వర్తతే. అవిద్యా తు సర్వాత్మనా నశ్యత్యేవ. ప్రారబ్ధావసానే తు కార్యజాతమపి నశ్యతి. ఏవం స్వకార్యైస్సహా-విద్యాయాం నష్టాయామయమాత్మా నిర్ముక్తసర్వసంసారః పరిత్యక్తసఙ్ఘాతోఽపరిచ్ఛిన్నః ప్రజ్ఞాన-

ఘనోఽనన్తోఽపారశ్చ సన్నవతిష్ఠతే. ఇమామేవ దశామ్ముక్తిమాచక్షతే. అస్యాం దశాయాం కరణాభావాదాత్మనః న శబ్దాదివిశేషవిజ్ఞానమస్తి. ఉపాధ్యభావాన్న దృశ్యత్వం పరిచ్ఛిన్నత్వాదికం వా. ఉపాధిప్రయుక్తం హ్యాత్మనో దృశ్యత్వాదికమ్. యద్యప్యాత్మా సర్వదాస్యేకరూప ఏవ తథాపి బన్ధదశాయామవిద్యయా గగనస్య నైల్యమివాత్మనస్సమ్భూతం దృశ్యత్వాదికమత ఏవ తత్త్వవిత్ దేహత్యాగాత్ప్రాగపి బ్రహ్మస్వరూపేణైవావతిష్ఠతే విశేషవిజ్ఞానశూన్యత్వా చ్చైతన్యమాత్రత్వాచ్చ. నచ తత్త్వవిదస్సతి కరణగ్రామే కథం విశేషజ్ఞానాభావ ఇతి వాచ్యమ్. దర్శనమననాదీనామన్తః కరణబహిఃకరణధర్మత్వేనానాత్మధర్మత్వాత్. తస్మాద్విద్యయా సర్వోపాధివిలయే కృతే నిర్విశేషం చైతన్యమాత్రమేవావశిష్యతే ఇతి. నను దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోః కిమత్ర సాదృశ్యమితి చేదుచ్యతే. లవణరసమయస్య సముద్రోదకస్య భౌమతైజససమ్పర్కా ద్యథా సైన్ధవఖిల్యభావః ప్రాప్త ఏవం బ్రహ్మణో విజ్ఞానఘనస్య సఙ్ఘాతాభిమానా జ్జీవభావః ప్రాప్తః. యథా సైన్ధవఖిల్యః పునరుదక-సమ్బన్ధాత్. లవణరసమయముదకమేవ భవతి యథాపూర్వం తథా జీవః బ్రహ్మాహమస్మీతి బ్రహ్మతాదాత్మ్యనిశ్చయాత్మకబ్రహ్మస్వరూపసమ్బన్ధాత్పునర్విజ్ఞానమయం బ్రహ్మైవ భవతి యథాపూర్వమితి. ఉదకే ప్రవిశ్య సైన్ధవఖిల్యవద్బ్రహ్మణి ప్రవిశ్య జీవో నామరూపరహితో భవతీతి. ఉదకే ప్రవిష్ట సైన్ధవఖిల్య ఇవ బ్రహ్మణి ప్రవిష్టో జీవో న పునరావర్తత ఇతి చ. 105

శ్లో॥ విజ్ఞానాత్మక ఏష భూతనికరాదుత్థాయ యాతః పరం
స్వాపే వా మరణే బృహన్నిజపదం జానాతి నో కిఞ్చన ।
యత్ర ద్వైతమివాస్తి తత్ర తు పరో జానాతు నామేతరం
యత్రాత్మైవ సమస్తమత్ర తు కథం కః కేన కం ప్రాప్నుయాత్ ॥ 106

వ్యా. నను ముక్తౌ జీవో బ్రహ్మభావం ప్రపద్య విశేషవిజ్ఞానశూన్యో భవతీత్యత్ర కిమ్మానమితి శఙ్కాయాం సుషుప్తిర్మరణఞ్చ మానమిత్యాహ. **విజ్ఞానాత్మక ఇతి**. విజ్ఞానాత్మకః విజ్ఞానమయ ఏష జీవః భూతనికరాదుత్థాయ కార్యకరణసఙ్ఘాతాభిమానం పరిత్యజ్య స్వాపే మరణే వా శబ్దా న్మూర్ఛాదిషు చ పరం సర్వవిలక్షణం నిజపదం స్వస్వరూపభూతం బృహద్బ్రహ్మ యాతః ప్రాప్తస్సన్ కిఞ్చన కిఞ్చిదపి నో జానాతి. ఏవం ముక్తావపీత్యనుమేయమ్. అధ్యాసే సతి విశేషవిజ్ఞానసద్భావః తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకన్యాయాదితి భావః. న చైవం యథా స్వాపే మరణే చ బ్రహ్మణి ప్రవిష్టో జీవః జాగరే జన్మాన్తరే చ పునర్బ్రహ్మణ ఉత్తిష్ఠతి ఏవం ముక్తావపీతి శఙ్క్యముత్థానకారణాజ్ఞానాభావాన్ముక్తౌ. నను ముక్తిదశాయాం స్వాపాదౌ వా విశేషవిజ్ఞానాభావే కో హేతురత ఆహ - యత్రేతి. యత్రావిద్యాదశాయాం ద్వైతమస్తి. ఇవ శబ్దాత్తదానీమపి ద్వైతసత్త్వం భ్రాన్తిసిద్ధమేవేతి గమ్యతే. న హి సదైకరూపేఽద్వితీయే బ్రహ్మణి కదాచిదపి ద్వైతం స్థాతుమర్హతి. తత్ర తస్యాం దశాయాన్తు పరో ద్రష్టా అవిద్యాకల్పితః. సైన్ధవఖిల్యతుల్యో జీవస్సంసారీ ఇతరం దృశ్యం జానాతు నామ. ద్వైతస్య సత్త్వాదవిద్యాకల్పితస్యేతి భావః. అత్ర అస్యాం దశాయాన్తు

కః కథం కేన కరణేన కం పదార్థం ప్రాప్నుయాద్విద్యాత్. న కోఽపి, న కథమపి, న కేనాపి, న కమపి, జానీయాదిత్యర్థః. సర్వద్వైతాభావాదద్వైతస్యాత్మన ఏకస్యైవావశేషాచ్చేతి భావః. నన్వేవం విద్యాదశాయాం సర్వద్వైతనాశే జీవనాశోఽపి ప్రాప్తః. తచ్చానిష్టం, నిత్యత్వాజ్జీవస్యేతి చేన్నైవమ్. సర్వమపి ద్వైతం విద్యాదశాయామాత్మరూపేణైవ తిష్ఠతీతి న ద్వైతనాశః. న చ జ్ఞానస్వరూపత్వా-జ్జీవస్య బ్రహ్మాత్మనాఽవస్థితిర్భవతు నామ. కథం జడస్య జగత ఇతి వాచ్యమ్. కార్యస్య కారణాత్మనాఽవస్థితేస్సమ్ప్రతిపన్నత్వాత్. న చ కారణాద్విలక్షణస్య కార్యస్య కథముత్పత్తిరితి వాచ్యమ్. రజ్జోరపి సర్పస్యోదయదర్శనాత్. నచ బ్రహ్మకార్యస్య జీవస్య కథం బ్రహ్మాత్మనాఽవస్థితిరితి వాచ్యం బ్రహ్మణ ఏవ జీవభావం ప్రాప్తత్వేన జీవస్య బ్రహ్మాత్మనాఽవస్థిత్యుపపత్తేః. న చావికారి బ్రహ్మణః కథం జీవభావాపత్తి రితి వాచ్యమవికృతస్యైవ గగనస్య నీలభావాపత్తిదర్శనాత్. తస్మాద్వస్తుతో **బ్రహ్మైకమేవాద్వితీయమ్**. వ్యవహారతస్తు తస్మిన్మాయయా సర్వోఽపి ప్రపఞ్చో ద్రష్టృదృశ్యాదిలక్షణః కల్పితో భాతీతి సంక్షేపః. 106

శ్లో॥ యేనేదం సకలం పుమాన్ కలయతే జానాతు తం కేన వా
యశ్చేదం సకలం పుమాన్ కలయతే జానాతు తం కేన వా ।
జ్ఞాతా జ్ఞానమయోఽప్యయం యది భవేద్ జ్ఞేయః పరేణాపి స
జ్ఞేయశ్చే త్యనవస్థితశ్చ బలవాన్వ్యాఘాత ఏవేష్యతామ్ ॥ 107

వ్యా. యత్రాప్యవిద్యావస్థాయామన్యోఽన్యం పశ్యతి తత్రాఽప్యయమాత్మాఽదృశ్య ఏవేత్యాహ - **యేనేతి**. పుమాన్ జీవః ఇదం సకలం దృశ్యం యేన ప్రజ్ఞానలక్షణేనాత్మనా కలయతే వేత్తి తం ప్రజ్ఞానాత్మానం కేన వా అన్యేన జానాతు. న కేనాపీత్యర్థః. జ్ఞానేన జ్ఞేయం జ్ఞాయతే తత్తు జ్ఞానం న కేనాపి జ్ఞాయత ఇతి భావః. యశ్చ జ్ఞాతా పుమాన్ ఇదం సకలం కలయతే వేత్తి తం జ్ఞాతారం కేన వా జానాతు. న కేనాపీత్యర్థః. జ్ఞేయం జ్ఞాతుం కరణమస్తి చక్షురాదికమ్. న తు జ్ఞాతారం జ్ఞాతుమితి భావః. నను జ్ఞానం జ్ఞాతా చాన్యేన కేనచిద్జ్ఞానేన జ్ఞాత్రా వా జ్ఞాయతాం కో దోష స్తత్రాహ. జ్ఞానమయో జ్ఞానస్వరూపో జ్ఞాతా చాయ మాత్మా యది పరే ణాన్యేన కేనచిద్జ్ఞానేన జ్ఞాత్రా వా జ్ఞేయో భవేత్ సోఽపి పరః కేనచిత్పరతరేణ జ్ఞేయో భవేత్ ఇత్యేవమనవస్థిత మనవస్థారూపో దోషః. చ కిఞ్చ బలవాన్వ్యాఘాత ఏవ విరోధోఽపి జ్ఞాతుర్జ్ఞేయత్వం జ్ఞానస్య జ్ఞేయత్వం చ విరుద్ధమిత్యర్థః. ఇతి ఇష్యతామభ్యుపగమ్యతాం విదుషేతి శేషః. తస్మాన్నాస్యాత్మనః కోఽపి పరో ద్రష్టా అత ఏవ '**నాన్యోఽతోఽస్తి ద్ర**ష్టే'తి శ్రూయతే.

నను యః ప్రజ్ఞానేన సర్వం పశ్యతీతీహోక్తస్స కిం జీవ ఉత కూటస్థో యద్వేశ్వరోఽథవా బ్రహ్మ. అన్తఃకరణేనావచ్ఛిన్నో జీవ ఉపహితస్తు కూటస్థః. మాయయావచ్ఛిన్న ఈశ్వర ఉపహితస్తు బ్రహ్మేతి వివేకః. అవచ్ఛిన్నత్వోపహితత్వయోస్తు ఉపాధేః కార్యాన్వయిత్వతదభావ-

ప్రయుక్తో భేదోఽ వగన్తవ్యః. న తావజ్జీవః. అన్తఃకరణేన బహిఃకరణైశ్చక్షురాదిభిశ్చ జీవస్సర్వం వేత్తీతి. న కూటస్థః. తస్య విశేషవిజ్ఞానాభావాత్. నేశ్వరః. మాయయైవ స సర్వం పశ్యతి, న తు ప్రజ్ఞానేనేతి. నాపి బ్రహ్మ. కూటస్థవదస్యాపి విశేషవిజ్ఞానాభావాదితి చేదుచ్యతే. న కేవలం చక్షురాదయో రూపాదిదర్శనే కరణాని. కిన్తు చక్షురాదిద్వారా బహిర్నిర్గతవిషయాకారపరిణత-బుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యమేవ. ఏవం సుఖాద్యాన్తరవిషయసాక్షాత్కారేఽ పి సుఖాద్యాకారపరిణత-బుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యమేవ. తథా చ తత్తద్విషయాకారపరిణతబుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యేనైవ జీవస్సర్వం వేత్తీతి జీవస్సర్వం ప్రజ్ఞానేన పశ్యతీత్యుక్తమ్. '**యేనేక్షతే శృణోతీదం జిఘ్రతి వ్యాకరోతి చ**' '**స్వాద్వస్వాదూ విజానాతి తత్ప్రజ్ఞానముదీరిత**' మితి వచనాత్. '**యేన వా రూపం పశ్య**'తీత్యా-ద్యైతరేయోపనిషద్వచనాచ్చ. నచ బుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యస్య కథం ప్రజ్ఞానాత్మత్వం బిమ్బచైతన్య-స్యైవ ప్రజ్ఞానాత్మత్వాదితి వాచ్యమ్. బిమ్బప్రతిబిమ్బయోరభేదాత్. ఏకమేవ చైతన్యం బుద్ధివృత్తౌ ప్రతిఫలితం సజ్జీవస్య విశేషవిజ్ఞానసాధనమ్భవతీతి. న చ బుద్ధివృత్తిరేవ కరణమస్త్వితి వాచ్యమ్. తస్యా జడత్వేన విషయప్రకాశకత్వాయోగాత్. న చ బుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యం ఫలభూత-మవగతిశబ్దవాచ్యం జ్ఞానం న తు సాధనభూతం జ్ఞానమితి వాచ్యమ్. ఘటాకారపరిణతసా-భాసబుద్ధివృత్తిజన్యత్వాద్ఘట ఇతి జ్ఞానస్య. న చావగతిరూపస్యాత్మనః కథం ప్రజ్ఞానరూపత్వమితి వాచ్యమ్. బుద్ధివృత్తి ప్రతిఫలితత్వరూపేణ ప్రజ్ఞానరూపత్వమితి. న చ నిత్యాయాః అవగతేః కథం జన్యఘటాదిజ్ఞానరూపత్వ మితి వాచ్యమ్. నిత్యాయామేకస్యామేవావగతౌ యదా ఘటాదిర్విషయో భవతి తదా ఘటాదిజ్ఞానరూపత్వమవగతే స్సమ్భవతీతి. యద్వా. బుద్ధివృత్త్య-వచ్ఛిన్నం చైతన్యం సాధనభూతం బుద్ధివృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం ఫలభూతమితి వివేకః. ఏవం సతి ఏకస్యైవ చైతన్యలక్షణస్యాత్మనః బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నత్వరూపేణ ప్రజ్ఞానాత్మత్వం బుద్ధిప్రతిఫలితత్వ-రూపేణావగతిరూపత్వం చ సమ్భవతీతి. ఏవమీశ్వరోఽ పి మాయావృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యలక్షణేన మాయావృత్తిప్రతిఫలితచైతన్యలక్షణేన వా ప్రజ్ఞానేన సర్వం వేత్తీతి నేశ్వరపరత్వేఽ పి కిఞ్చిదవద్యమ్. తథా కూటస్థోఽ పి స్వరూపచైతన్యలక్షణప్రజ్ఞానేన సర్వం జగత్సామాన్యేనావభాసయతీతి కూటస్థపరత్వేఽ పి న దోషః. న చ కూటస్థస్యైకమేవ స్వరూపచైతన్యం కథం కరణం కర్తృ చ భవేదేకస్యామేవ జ్ఞానక్రియాయామితి వాచ్యమ్. దేవదత్తస్స్వయం గచ్ఛతి విష్ణుమిత్రస్స్వయం గ్రన్థం పశ్యతీత్యాది ప్రయోగదర్శనాత్. స్వేనేత్యస్మిన్నర్థే హి స్వయమిత్యవ్యయం వర్తతే. న చ కరణకర్తృభావవిరోధస్య కః పరిహారః ఇతి వాచ్యమ్. స్వయమ్పశ్యతీత్యస్య కరణాన్తరనైరపేక్ష్యేణ పశ్యతీత్యర్థాత్. అత ఏవ శ్రుతిరాహ '**అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతే**' త్యాదిః. కరణానధీనజ్ఞానవత్త్వం కూటస్థస్య. ఏవం బ్రహ్మాపి ప్రజ్ఞానేన స్వరూపచైతన్యలక్షణేన పశ్యతి సర్వమితి. తస్మాద్ జ్ఞానక్రియాయాం కర్తాపి విజ్ఞానాత్మా కరణమ్భవత్యేవ. నను కథమేకస్యైవ కర్తృత్వకరణత్వఫలత్వాని భవితుమర్హన్తి, విరోధాదితి చే త్కోఽ త్ర విరోధః. ఉపాధిభేదేన తత్సమ్భవాత్. తథాహి. ఏకమేవ

చైతన్యమన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం మాయావచ్ఛిన్నం వా భూత్వా కర్తృ భవతి. తద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నం సత్కరణం భవతి. తద్వృత్తిప్రతిఫలితం సత్ విషయచైతన్యాభిన్నం సద్వా ఫలమ్భవతి. విషయావచ్ఛిన్నం సద్ జ్ఞేయమపి భవత్యేవేతి. న్యాయమతేఽపి కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నత్వేనైకస్యై-వాకాశస్య కరణత్వం ఘటావచ్ఛిన్నత్వేన విషయత్వం చ భవత్యేవ. హన్త తర్హి కథమాత్మా జ్ఞేయో న భవతీత్యుచ్యతే ఇతి చేద్వదామి, శృణు. జ్ఞాతృవస్త్వన్తరాభావాదితి. నతు విషయావచ్ఛిన్న-చైతన్యాభావాత్. న చాత్మాకారయా బుద్ధివృత్త్యా వేద్యత ఏవాత్మాఽత్మనేతి వాచ్యమ్. కరణవ్యాపారా-త్ప్రాగేవ సిద్ధత్వాదాత్మనః. న హి స్వస్య స్వయం కదాపి పరోక్షః. తస్మాద్జ్ఞాతైవాత్మా న జ్ఞేయ ఇతి సిద్ధాన్తః. 107

శ్లో|| భూతానాం మధు భూర్భువశ్చ మధు తాన్యస్యాం చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం దేహ్యమృతస్స ఏతదమృతం చాత్మైష సర్వం బృహత్ ।
భూతానాం మధు వార్జలస్య మధు తాన్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం రైతస ఏష చామృతమయో బ్రహ్మోఽయమాత్మాఽమృతమ్ ॥108

వ్యా. సర్వం జగదాత్మసామన్యకమాత్మప్రభవమాత్మస్థితమాత్మప్రలయం చేత్యుక్తమాత్మై-వేదం సర్వమితి. సర్వం జగదాత్మైవ ఆత్మసామాన్యకత్వాత్మప్రభవత్వాత్మస్థితత్వాత్మప్రలయత్వవత్త్వాత్. యో యత్సామాన్యకత్వ యత్ప్రభవత్వ యత్స్థితత్వ యత్ప్రలయత్వవాన్ స స ఏవ, యథా మృత్సామాన్యకత్వ మృత్ప్రభవత్వ మృత్స్థితత్వ మృత్ప్రలయత్వవాన్ ఘటో మృదేవ ఇతి ప్రయోగశ్చ సూచితః. తత్రాయం హేతురసిద్ధ ఇతి కస్యచిదాశఙ్కా స్యాదితి తద్వారణాయాస్య మధుబ్రాహ్మణ-స్యారమ్భః. భూతానాం బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తానాం ప్రాణినాం భూరియం పృథివీ మధు. మధువత్కార్యమిత్యర్థః. యథైకో మధ్వపూపోఽనేకైర్మధుకరైర్నిర్వర్తితః ఏవమియం భూస్సర్వైర్భూతై-ర్నిర్వర్తితా. భువశ్చ తాని భూతాని మధు. కార్యం భవన్తీతి శేషః. భువా భూతానాం నిర్వర్తితత్వాదితి భావః. కిఞ్చ అస్యాం పృథివ్యాం వర్తమాన ఇతి శేషః. తేజోమయః చిన్మాత్రప్రకాశమయః. అమృతోఽమరణధర్మా పురుష ఇతి శేషః. అధ్యాత్మమాత్మని దేహే వర్తమానః తేజోమయోఽ-మృతశ్చ దేహీ శారీరః పురుషశ్చ సర్వేషాం భూతానాం మధు. చశబ్దా త్పురుషస్య చ తాని మధు ఇతి భూః భూతాని భౌమః పురుషః శారీరశ్చేతి చతుష్టయమేకం మధ్వితి భావః. ఏతచ్చతుష్టయాత్మకం మధు స ఏష ప్రకృత ఆత్మైవ. ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి పూర్వముక్తత్వాదితి భావః. అమృతం చైష ఏవ సర్వం సర్వం చైష ఏవ బృహద్బ్రహ్మ చైష ఏవ సర్వస్యాత్మకార్యత్వాత్కార్యస్య చ కారణవ్యతిరేకేణాసత్త్వాదాత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వాత్తస్యైకస్యైవ సత్యత్వాచ్చ సర్వమాత్మా బ్రహ్మేత్మా అమృతమాత్మేత్యుక్తమితి బోద్ధ్యమ్. ఏవం పర్యాయాన్తరేష్వ-ప్యూహ్యమ్. భూతానాం వాః జలం మధు. జలస్య తాని భూతాని మధు. అస్మిన్ జలే వర్తమానః తేజోమయః చాదమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమానః అమృతమయః చాత్తేజోమయ

ఏష రైతసః రేతోమయః పురుషశ్చ భూతానాం మధు. భూతాని చాస్య మధు ఏవం జలభూత వార్మయ పురుషరైతస పురుషాత్మనా చతుర్విధమేకం మధు. అయముక్తో వారాదిరూపః ప్రపఞ్చః అమృతం యద్బ్రహ్మ తదభిన్న ఆత్మైవ భవతి. తత్కార్యత్వా దితి భావః. యద్వా ఆత్మా స్వరూపభూతమమృతం బ్రహ్మైవ భవతి. 108

శ్లో॥ భూతానాం మధు వహ్నిరస్య మధు తాన్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం వాఙ్మయ ఏష చామృత ఇదం బ్రహ్మేయమాత్మా జగత్ ।
భూతానామ్మధు వాయురస్య మధు తాన్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం ప్రాణమయః పుమానిదమసావాత్మాఽమృతం బ్రహ్మ యత్ ॥109

వ్యా. భూతానాం వహ్నిర్మధు. అస్య వహ్నేర్భూతాని మధు. అస్మిన్ వహ్నౌ వర్తమాన స్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమాన ఏష తేజోమయోఽమృతః వాఙ్మయః పురుషశ్చ భూతానాం మధు. తాని చాస్య పురుషస్య మధు. ఇదం చతుర్విధం మధు బ్రహ్మ బ్రహ్మాభిన్నోఽయమాత్మైవ. తథా జగత్సర్వమప్యయమాత్మైవ. యద్వా ఇదం జగచ్చతుష్టయ మధ్వాత్మకః ప్రపఞ్చః. బ్రహ్మాభిన్నోఽయమాత్మైవ. భూతానాం వాయుర్మధు. అస్య వాయో స్తాని భూతాని మధు. అస్మిన్ వాయౌ వర్తమానస్తేజోమయశ్చాదమృతమయః పుమాన్ అధ్యాత్మం వర్తమానః తేజోమయోఽమృతమయః ప్రాణమయః పుమాంశ్చ భూతానాం మధు. అస్య పురుషస్య భూతాని మధు. ఇదం చతుష్టయం మధు. అసావాత్మైవ కోఽసావత ఆహ - యదమృతం బ్రహ్మేతి స ఇతి శేషః. 109

శ్లో॥ భూతానాం మధు భానురస్య మధు తాన్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం చామృత ఏష చాక్షుష ఇదం బ్రహ్మేదమాత్మాఽమృతమ్ ।
భూతానామ్మధు దిగ్దిశశ్చ మధు తాన్యస్యాం చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం శ్రౌత్ర ఉతామృతశ్చ తదిదం బ్రహ్మేదమాత్మాఽమృతమ్ ॥110

వ్యా. భూతానాం భానుర్మధు. అస్య తాని మధు. అస్మిన్ భానౌ వర్తమానః తేజోమయశ్చా-దమృతః పురుషః. అధ్యాత్మం వర్తమానః అమృతశ్చాత్తేజోమయ ఏష చాక్షుషః పురుషశ్చ భూతానాం మధు. అస్య పురుషస్య భూతాని మధు. భూతానాం మధు అస్య తాని మధు ఇతి శబ్దానామావృత్తి-రితి భావః. ఇదం చతుష్టయం మధు బ్రహ్మ భవతి. ఇదమాత్మా భవతి ఇదమమృతమ్భవతి. భూతానాం దిక్ మధు దిశశ్చ తాని మధు అస్యాం వర్తమానస్తేజోమయోఽమృతః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమానోఽమృతస్తేజోమయః శ్రౌత్రః శ్రోత్రమయః పురుషశ్చ భూతానాం మధు తాన్యస్య మధు ఇదం బ్రహ్మ ఇదమాత్మా ఇదమమృతమ్భవతి. 110

శ్లో॥ భూతానామ్మధు చన్ద్రిరోఽస్య మధు తాన్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం మానస ఏష చామృత ఇదం బ్రహ్మేదమాత్మాఽమృతమ్ ।
భూతానాం మధు చఞ్చలా చ తటితస్తాన్యత్ర తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం తైజస ఏష చామృత ఇదం బ్రహ్మేదమాత్మాఽమృతమ్ ॥111

వ్యా. భూతానాం చన్ద్రిరశ్చన్ద్రో మధు. అస్య చన్ద్రస్య తాని భూతాని మధు. అస్మిన్ చన్ద్రే వర్తమానః తేజోమయశ్చాదమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమానోఽమృతశ్చాత్రేజోమయో మానస ఏష పురుషశ్చ భూతానామ్మధు తాన్యస్య మధు. ఇదం బ్రహ్మ. ఇదమాత్మా. ఇదమమృతమ్. భూతానాం చఞ్చలా తటిత్ మధు. తటితశ్చ తాని మధు. అత్ర ఇహ విద్యుతి వర్తమానస్తేజో-మయోఽమృతమయః. పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమానస్తేజోమయోఽమృత ఏష తైజసః పురుషశ్చ భూతానాం మధు తాన్యస్య మధు ఇదం బ్రహ్మ ఇదమాత్మా ఇదమమృతమిదంశబ్ద-స్యావృత్తేః. 111

శ్లో॥ భూతానాం మధు వారిదోఽస్య మధు తాన్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం సౌవర ఏష శాబ్ద ఇదమాత్మేదం బృహచ్చామృతమ్ ।
భూతానాం మధు ఖం చ తస్య మధు తాన్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం హార్దనభోమయశ్చ పురుషో బ్రహ్మేదమాత్మాఽమృతమ్ ॥112

వ్యా. భూతానాం వారిదో మధు. అస్య తాని మధు. అస్మిన్వర్తమానస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం సౌవరశ్శాబ్ద ఏష తేజోమయోఽమృతః. పురుషశ్చ భూతానాం మధు తాన్యస్య మధు - ఇదమాత్మా ఇదం బృహదిదమమృతం చ భూతానాం ఖమాకాశో మధు తస్య చ తాని మధు అస్మిన్ ఖే వర్తమానస్తేజోమయోఽమృతః పురుషః. అధ్యాత్మం హార్దనభోమయస్తేజోమయోఽమృతశ్చ పురుషః. భూతానామ్మధు తస్య తాని మధు ఇదం బ్రహ్మేదమాత్మేదమమృతమ్. 112

శ్లో॥ భూతానామ్మధు ధర్మ ఏవ మధు తాన్యస్యాత్ర తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం చామృత ఏష ధార్మ ఇదమాత్మేదం చ సర్వం బృహత్ ।
భూతానామ్మధు సత్యమస్య మధు తాన్యస్మింశ్చ తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం చామృత ఏష సాత్య ఇదమాత్మేదం చ సర్వం బృహత్ ॥113

వ్యా. భూతానాం ధర్మో మధు. తాన్యేవ భూతాని చ అస్య ధర్మస్య మధు. అత్ర ధర్మే వర్తమానస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం వర్తమానస్తేజోమయోఽమృతో ధార్మః పురుషశ్చ భూతానామ్మధు. తాన్యస్య మధు. ఇదమాత్మా ఇదం సర్వమిదం బృహచ్చ భూతానాం సత్యం మధు. అస్య తాని మధు. అస్మింశ్చ వర్తమానస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః.

అధ్యాత్మం వర్తమానస్తేజోమయోఽమృతస్సాత్య ఏష పురుషశ్చ భూతానామ్మధు తా న్యస్య మధు ఇదమాత్మేదం సర్వమిదం బృహచ్చ. 113

శ్లో॥ భూతానాం మధు మానుషం మధు తతస్తాన్యత్ర తేజోమయోఽ
ధ్యాత్మం చామృత ఏష మానుష ఇదం బ్రహ్మేదమాత్మా సమమ్ ।
ఆత్మా భూతమధు స్వయం చ మధు తాన్యస్యాత్ర తేజోమయో
యశ్చాత్మా పురుషోఽమృతస్స పరమోఽయం ముఖ్య ఆత్మా బృహత్ ॥114

వ్యా. భూతానాం మానుషం జాతిః మధు. తతో మానుషస్య తాని మధు. అత్ర మానుషే వర్తమానస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుషః అధ్యాత్మం తేజోమయోఽమృత ఏష మానుషః పురుషశ్చ భూతానాం మధు. తాన్యస్య మధు. ఇదం బ్రహ్మ ఇదమాత్మా ఇదం సమం సర్వమ్. ఆత్మా కార్యకరణసఙ్ఘాతో భూతమధు భూతానాం మధు. తాని చ స్వయమస్య మధు. ఆత్మా స్వయం భూతమధ్వితి వా. అత్రాత్మని యస్తేజోమయోఽమృతమయః పురుష ఆత్మాస్తి. సోఽయమేవ. పరమః సర్వోత్కృష్టః అత ఏవ ముఖ్యః బృహద్బ్రహ్మ తదభిన్న ఇత్యర్థః. ఆత్మా భవతి. ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి యః ప్రకృతస్స ముఖ్యాత్మా కార్యకరణసఙ్ఘాతే వర్తమానః . ప్రజ్ఞానఘనః పురుష ఏవేత్యర్థః.

నన్వత్ర పృథివ్యాదిపర్యాయేషు అధిదైవతమధ్యాత్మం చ యే పురుషా ఉక్తాస్తే కే ఇతి చేదుచ్యతే. తావదధ్యాత్మం శారీరాదయస్సర్వేఽపి పురుషా జీవ ఏవ. తథాహి. లిఙ్గాభిమానీ జీవ **శ్శారీరః**. లిఙ్గస్య సూక్ష్మశరీరత్వాత్. రేతఃప్రధానో **రైతసః**. వాక్ప్రధానో **వాఙ్మయః**. ప్రాణాభిమానీ **ప్రాణమయః**. చక్షుః ప్రధాన**శ్చాక్షుషః**. శ్రోత్రప్రధాన**శ్శ్రౌతః**. మనోఽభిమానీ మనః ప్రధానో వా **మానసః**. తేజఃప్రధాన**స్తైజసః**. తేజశ్చ త్వక్. శబ్దప్రధాన**శ్శాబ్దః**. స్వరప్రధాన**స్స్వరః**. హృదయాకాశాభిమానీ **హార్దాకాశమయః**. ధర్మప్రధానో **ధార్మః**. సత్యప్రధాన**స్సాత్యః**. మానుషజాత్యభిమానీ **మానుషః**. విజ్ఞానమయస్త్వాత్మేతి. యద్వా శరీరే భవశ్శారీరః. చక్షుషి భవ శ్చాక్షుష శ్శబ్దే భవ శ్శాబ్ద ఇత్యేవం వ్యాఖ్యేయమ్. తథాపి శరీరచక్షుశ్శబ్దాదౌ వర్తమాన స్తదభిమానీ తత్ప్రధానో జీవ ఇత్యేవార్థః. పృథివ్యగ్నివాయ్వాదిషు పఞ్చభూతేషు సూర్యచన్ద్రదిక్పర్జన్య-విద్యుత్సు చ దృశ్యమానేష్వచేతనేషు వస్తుషు తదభిమానిదేవతావిశేషాస్సన్తి. తాసాం చ దేవతానాం పృథివ్యాదినామభిరేవ వ్యవహారః. తా ఏవ దేవతా ఇహాధిదైవతం తేజోమయపురుషా ఇత్యుచ్యన్తే. ఏవం ధర్మసత్యమానుషేష్వపి తదభిమానిదేవతాస్సన్తి. తా ఏవేహ తేజోమయపురుషాః.

అథ అగ్న్యాదిదేవతానాం ప్రాణినాఞ్చ పరస్పరముపకార్యోపకారకభావసత్త్వాదన్యోన్యం మధుత్వమ్. అచేతనానాఞ్చ పృథివ్యాదీనాం భూతోపకారకత్వాద్భూతానాం పృథివ్యాద్యచేతనోప-కారకత్వాదన్యోన్యం మధుత్వమ్. తత్ర భౌతికానాం స్థావరజఙ్గమాత్మకభూతానాం పృథివ్యాదిభూత కార్యత్వాచ్చ పృథివ్యాదికంప్రతి మధుత్వమ్. విద్యుద్వారిదయోర్వృష్టి సస్యాదిద్వారా దేహారమ్భకత్వా

ద్దేహిభిశ్చ యజ్ఞాదిద్వారా విద్యుద్వారిదారమ్భకత్వాచ్చ పరస్పరం మధుత్వమ్. జన్మాన్తరకృత ధర్మసత్యవశాన్మనుష్యాదిదేహానాం లబ్ధత్వేన బ్రాహ్మణాదిభి స్సత్యధర్మయోరనుష్ఠీయమానత్వేన చ ధర్మసత్యయోర్భూతానాం చాన్యోన్యం మధుత్వమ్. మానుషాదిజాతేర్భూతానాం చాన్యోన్యా- శ్రయత్వాదన్యోన్యమధుత్వమ్. చేతనభోగార్థత్వాత్సర్వస్య చేతనప్రభృతి జీవం సర్వమపి మధ్వేవ. జీవేన విద్యాకర్మభ్యాం సర్వం సృష్టమితి సర్వం జీవస్య కార్యత్వాన్మధ్వేవ. దేహజీవ- యోరన్యోన్యాశ్రయత్వేనాన్యోన్యప్రభృతి మధుత్వమ్ ఇతి. నను భూతానామిత్యనేనైవ జీవగ్రహణాత్, కథం జీవానాం జీవ ఏవ మధు ఇతి చేన్నైవమ్. భూతశబ్దేన స్థావరజఙ్గమాత్మకదేహగ్రహణాత్. నను అధిదైవతపురుషస్యాధ్యాత్మపురుషస్య చాన్యోన్యోపకార్యోపకారకభావసత్త్వాత్కిమితి తయోరన్యోన్యమధుత్వం నోక్తమితిచేదుచ్యతే ఏకత్వాదితి. తథాహి '**అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్. అపో రేతో భూత్వా శిశ్నం ప్రావిశత్. వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశత్. ఆదిత్య శ్చక్షుర్భూత్వా అక్షిణీ ప్రావిశత్. దిశః శ్రోత్రం భూత్వా కర్ణౌ ప్రావిశత్. చన్ద్రమా మనో భూత్వా హృదయం ప్రావిశత్**' ఇతి శ్రుతిభ్యః. అగ్నిజలవాయ్వాదిత్యదిక్చన్ద్రదేవతానాం వాగ్రేతః ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రమనోరూపత్వాదధ్యాత్మం పురుషస్య చ వాగాదిమయత్వాత్. ఏవం పృథివ్యాద్యా శ్శరీరాదిమయ్య ఇతి పృథివ్యాదీనాం శారీరాదీనాం చైక్యం బోద్ధ్యమ్. న చాగ్న్యాదిదేవానాం వాగాదికరణాత్మకత్వేఽపి కర్తుః పురుషస్య న వాగాద్యాత్మత్వమితి వాచ్యమ్. వాగాద్యధ్యాసా జ్జీవస్య వాగాద్యాత్మత్వమితి. న చ కర్తుః కరణే కథమహమిత్యధ్యాస ఇతి వాచ్యమ్. వాగహమితి ప్రతీత్యభావేన సాక్షాత్తదధ్యాసాభావేఽపి వదామ్యహమితి ప్రతీత్యా వాగ్ధర్మస్య వదన స్యాత్మన్య- ధ్యాసాత్. ఏవం పశ్యామ్యహం, మనోమ్యహం, శృణోమ్యహమిత్యాది ప్రతీతివశా చ్చక్షుర్మన- శ్శ్రోత్రాదీనామాత్మన్యధ్యాసోఽవగమ్యత ఇతి వాగాద్యాత్మక ఏవ జీవః. యది తు వాగాదికరణానుగ్రాహకా ఏవ వహ్న్యాదిదేవా నతు వాగాదికరణాత్మకా ఇతి మతం తర్హి తేఽపి జీవా ఏవ. జీవభేదస్య చౌపాధికత్వాద్య ఆదిత్యాదిదేవదేహగతః యశ్చ మనుష్యదేహగతస్స పురుష ఏక ఏవేతి బోద్ధ్యమ్. నను యద్యేవం పురుషైక్యం తర్హి కథం చతుష్టయత్వం మధునః ఇతి చేదుచ్యతే. పార్థివత్వశారీరత్వాదినా కల్పితాత్పురుషభేదాదితి. తస్మాత్పృథివ్యాదీన్యచేతనాని కార్యాణి కరణాత్మికాః పృథివ్యాదిదేవతాః. పృథివ్యాదిభూతకార్యాణి భౌతికాని భూతాని సర్వం చేదమాత్మకార్యమేవ. స చాత్మా అస్మిన్ కార్యకరణసఙ్ఘాతే ఆనఖేభ్యః ప్రవిశ్య స్థితః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ. నార్థాన్తరమ్. తస్మాదయమేవాత్మా పరం బ్రహ్మ. సర్వం చాయమేవ. ఏతదాత్మప్రభవత్వా త్సర్వస్య. అమృతం చాయమేవ నిత్యత్వాత్సత్యత్వాచ్చాత్మనః అతో యుక్తముక్తమిదం సర్వం యదయమాత్మేతి ఇతి సంక్షేపః. 114

శ్లో॥ ఆత్మాఽయం పర ఏవ సర్వజగతాం రాజా పతిశ్చేశ్వర-
శ్చక్రాన్తర్గతనాభినేమియుగళే సర్వే యథాఽరాశ్శ్రితాః ।

అస్మిన్నాత్మని సర్వ ఏవ కలితాః ప్రాణాశ్చ లోకాస్సురా-
స్సర్వే ప్రాణభృతశ్చ బుద్ధ్యుపహితాస్సర్వేఽపి జీవాస్తథా ॥ 115

వ్యా. అయమస్మిన్ సఙ్ఘాతే ఉపలభ్యమాన ఆత్మా పర ఏవ పరమాత్మైవ. నాస్మాదన్యః కశ్చిత్పరమాత్మాస్తీత్యర్థః. అత ఏవాయం సర్వజగతాం రాజా రఞ్జకః పతిః పాలక ఈశ్వర శ్శాసకశ్చ భవతి. న త్వస్మాదాత్మనః కశ్చిదన్య ఈశ్వరోఽస్తీత్యర్థః. యద్వా పతిరధిపతిః. కశ్చిదనధిపతిరపి రాజోచితవృత్తిమాశ్రిత్య రాజా భవతీతి రాజా పతిశ్చేత్యుక్తమ్. కస్మాదయ-మధిపతిరత ఆహ - ఈశ్వర ఇతి. ఈశనశీల ఇత్యర్థః. యథా చక్రాన్తర్గతనాభినేమియుగళే చక్రావయవభూతయోర్నాభినేమ్యోరిత్యర్థః, చక్రనాభౌ చక్రనేమౌ చేతి యావత్, సర్వే అరాః శ్రితా అర్పితాః తథా అస్మిన్నాత్మన్యేవ. సర్వే ప్రాణాః. వాగాదయః సర్వే లోకా భూరాదయః, సర్వే సురా అగ్న్యాదయః, సర్వే ప్రాణభృతః బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తభూతాని, బుద్ధ్యుపహితాః బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నాః బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపన్నా ఇతి యావత్, బుద్ధిప్రతిబిమ్బితా ఇతి వా. సర్వేఽపి జీవాః. కలితా అర్పితా భవన్తి. చిదాభాసైస్సహ సర్వస్యాపి జగతస్స్వప్నవత్కూటస్థాత్మని కల్పితత్వాదితి భావః. నచ జీవాః కల్పితా ఇత్యయుక్తమ్. జీవస్యైకత్వాత్సత్యత్వాచ్చేతి వాచ్యమ్. కూటస్థాత్మరూపేణైకత్వం సత్యత్వఞ్చ. చిదాభాసస్వరూపేణ తు బహుత్వం మిథ్యాత్వం చేతి. యస్మాదేవమాత్మైవ సర్వం బ్రహ్మ చ తస్మాదాత్మవిత్సర్వం బ్రహ్మైవ ఆత్మవిద ఏవాత్మత్వాత్. అత ఏవ శ్రూయతే '**బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతి స సర్వమభవ**' దితి. 115

శ్లో॥ ఆత్మా స ద్విపదశ్చతుష్పద ఇతి ఖ్యాతాః పురోఽకల్పయ
ద్రాజా వా పుర ఏష తా ఉదవిశజ్జీవస్వరూపేణ చ ।
శేతే యత్సకలాసు పూర్షు పురుషః ఖ్యాతస్స పూర్ణశ్చ య-
న్నైనేనాతత మస్తి కిఞ్చన తథా నాసంవృతం కిఞ్చన ॥ 116

వ్యా. నను కథం పరమాత్మన ఏవాత్మత్వమత ఆహ - **ఆత్మేతి**. స సర్వజగత్కారణభూత ఆత్మా పరమాత్మా. ఆకాశాదీన్ సృష్ట్వేతి శేషః. ద్విపద ఇతి చతుష్పద ఇతి చ ఖ్యాతాః పుర శ్శరీరాణి మనుష్యాదీని మహిషాదీని చ రాజా ప్రభుః పురో వా పత్తనానీ వాకల్పయత్ సృష్టవాన్. తాశ్చ స్వసృష్టాః పురః జీవస్వరూపేణ లిఙ్గశరీరాభిమానిపురుషరూపేణ ఉదవిశత్ ప్రవిష్టవాన్. "**శరీరం యదవాప్నోతి యచ్చాప్యుత్క్రామతీశ్వరః, గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాత్. శ్రోత్రం చక్షుః స్పర్శనం చ రసనం ఘ్రాణమేవ చ, అధిష్ఠాయ మనశ్చాయం విషయానుపసేవత.**" ఇతి గీతాశాస్త్రాత్. లిఙ్గశరీరీ జీవః దేహాద్దేహాన్తరం గచ్ఛతీతి లిఙ్గిరూపేణాత్మనస్థూలశరీరే ప్రవేశః . యద్యపి '**ఘటో నీయేత నాకాశస్తద్వజ్జీవో నభోపమ**' ఇతి శాస్త్రాత్, యథా స్థలాత్స్థలాన్తరం ఘటే నీయమానేఽపి ఘటావచ్ఛిన్నాకాశో న నీయతే, ఏవం విభుర్జీవః లిఙ్గస్యైత స్తతో గమనేఽ

పి నైవ గచ్ఛతి. ఆకాశవత్సర్వవ్యాపిత్వేన గన్తవ్యదేశాభావాత్, ఇతి ఘటాకాశస్యేవ జీవస్యాపి లిఙ్గినః కుతశ్చిత్క్వచిత్ప్రవేశోఽ యుక్త ఏవ. తథాపి లిఙ్గతాదాత్మ్యాధ్యాసా ల్లిఙ్గే గచ్ఛతి సతి జీవోఽ పి గచ్ఛతీవ. "**ధ్యాయతీవ వేలాయతీ**" వేతి శ్రుతేః. తత్త్వదృష్ట్యా తు లిఙ్గస్యైవ దేహే ప్రవేశః. న తు జీవస్య. అత ఏవ భాష్యకారైః పక్షీత్యుపనిషత్పదస్య లిఙ్గశరీర మిత్యేవార్థ ఉక్తః. బుద్ధిప్రతిబిమ్బో జీవ ఇతి పక్షే తు జీవస్యాపి ప్రవేశస్సమ్భవత్యేవ. ఉపాధిపరతన్త్రత్వాత్ప్రతిబిమ్బస్య ఉపాధేః పరిచ్ఛిన్నత్వేన ప్రతిబిమ్బస్యాపి పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ. ఏవం మతద్వయానుగమాయ మాయా జీవరూపేణేత్యుక్తమ్. '**అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవి**'శ్యేతి శ్రుత్యన్తరసంవాదాచ్చ. యది తు భాష్యవిరోధస్తవేతి మయి కస్యచిదాగ్రహస్తర్హి జీవ ఇత్యస్య లిఙ్గమిత్యేవార్థో వక్తవ్యః. జీవత్యనేన జీవ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా లిఙ్గశరీరేణైవ స్థూలశరీరం జీవతీతి లిఙ్గస్య జీవత్వాత్. విభోరాత్మనః జీవనహేతుత్వాభావాచ్చ. న హి మృతశరీరం కూటస్థాత్మనా జీవద్దృశ్యతే. న చ కూటస్థాత్మా మృతశరీరే నాస్తీతి శఙ్క్యం, వ్యాపకత్వా త్తస్య. తదేవ వ్యాపకత్వం దర్శయతి – శేత ఇతి. యద్యస్మాదయం సకలాసు పూర్షు శేతే యద్యస్మాచ్చ పూర్ణః తస్మా త్పురుష ఇత్యయమాత్మా ఖ్యాతః ప్రథితః. పురి శేతే ఇతి పురిశయః స ఏవ పురుషః పృషోదరాదిత్వాద్రూపసిద్ధిః. యద్యాత్మా వ్యాపకో న స్యాత్తర్హ్యస్య పురుష ఇతి ప్రసిద్ధిర్నైవ స్యాదితి భావః. పరిచ్ఛిన్నస్య సర్వశరీరశయానా–యోగాత్, పూర్ణత్వాయోగాచ్చేతి గూఢాశయః. సకలాసు పూర్ష్వయమేక ఏవ శేత ఇత్యనేన జీవానేకత్వం జీవేశ్వరభేదశ్చ నిరాకృతః. గీతాస్వప్యయమేవార్థ ఉక్తః. '**క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భార**' తేతి. న చ లిఙ్గానాం పరస్పరం భేదాత్కథం జీవైకత్వమితి వాచ్యమ్. ఘటానామ–నేకత్వేఽ ప్యాకాశస్యైకత్వాత్. యదేవ చైతన్యం దేవదత్త–శరీరాన్తరలిఙ్గావచ్ఛిన్నం తదేవ యజ్ఞదత్తశరీరాన్తరలింగావచ్ఛిన్నం చ. యథా యదేవాకాశం తామ్రఘటావచ్ఛిన్నం తదేవ రౌప్యఘటావచ్ఛిన్నం చేతి. తస్మాత్సర్వశరీరేష్వేక ఏవాత్మా. కథ మస్య పూర్ణత్వమత ఆహ. ఏనేన ఆత్మనా. అన్వాదేశత్వాదేనాదేశః అతతమవ్యాప్తం కిఞ్చన కిఞ్చిదపి న నాస్తి. తథా ఏనేన అసంవృతం చ కిఞ్చ నాపి నాస్తి. అన్తర్బహిశ్చ సర్వ మభివ్యాప్యాయమేవ స్థిత ఇతి పూర్ణోఽ యమాత్మా తథా చ శ్రుతిః. "**అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత**" ఇతి. న చ యస్యాన్తర్బహిశ్చాయమస్తి స ఆత్మా నైవ భవతీతి కథమాత్మన– స్సర్వాత్మత్వమితి వాచ్యమ్. మృదా ఘటస్యేవాత్మనా సర్వస్య వ్యాప్తత్వేన సర్వాత్మత్వ మాత్మనః స్థితమేవ. మృద ఇవ ఘటాత్మత్వం రజ్జోరివ సర్పాత్మత్వం చ. తస్మాత్పూర్ణ ఏవాయమాత్మా వస్త్వన్తరాభావాత్. యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమేత్యుక్తలక్షణో భూమా హ్యయమ్. అత ఏవ ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి ప్రతిజ్ఞాతం శ్రుత్యైవేతి సంక్షేపః. 116

శ్లో॥ రూపం ఖ్యాపయితుం తదేతదమృతం సర్వేషు రూపేష్వసా–
వాత్మాఽభూత్ప్రతిరూప ఏవమథవా జానాతు కో వా కథమ్ ।

మాయాభిః పురురూప ఏష భగవానిన్ద్రః పుమానీయతే
యుక్తాన్యస్య రథే హయా ఇవ తనౌ సర్వేన్ద్రియాణ్యేవ యత్ ॥ 117

వ్యా. నను కస్మాదయమాత్మా జీవోఽభూదత ఆహ – **రూపమితి**. అసావాత్మా తదేతదమృతం రూపం స్వకీయం ఖ్యాపయితుం సర్వేషు రూపేషూపాధిషు ప్రతిరూపః ప్రతిబిమ్బోఽభూత్. అథవా తదా ప్రతిఫలనాభావే ఏనమాత్మానం కో వా కథం వా జానాతు. న కోఽపి న కథమపీత్యర్థః.

అయమర్థః. ఆత్మనోఽన్యత్సర్వం జడం యద్యాత్మా బుద్ధిప్రతిఫలితో న స్యాత్. తర్హి జడా బుద్ధిః కథమాత్మానం విద్యాత్. బుద్ధేరేవాసామర్థ్యే తత్పరతన్త్రాణాం కరణానాం కథం వేదనశక్తిస్స్యాత్. శరీరస్య ప్రకాశనసామార్థ్యాభావ స్సర్వవిదిత ఏవ. న కేవలం బుద్ధ్యాదయ ఆత్మానమేవ న జానీయుః కిన్తు ఘటాదికమపి. ఏవం చ జగదాన్ధ్యమేవ భవేత్. చైతన్యమాత్రస్యాత్మనః ద్రష్టృత్వాదివికారాయోగాత్, తదతిరిక్తస్య జడత్వాచ్చ. ఆత్మప్రతిఫలనే తు బుద్ధేశ్చేతనత్వలాభాజ్జగదాన్ధ్యప్రసఙ్గో న స్యాదితి ఆత్మా బుద్ధిషు ప్రతిఫలితః. స్వీయం వాస్తవం రూపం ఖ్యాపయితుం కల్పితం చ జగదాత్మకం రూపం ఖ్యాపయితుమ్. తస్మాత్సర్వవ్యవహారసిద్ధ్యర్థమాత్మా జీవోఽభూత్. జీవసత్త్వే వ్యవహారసత్త్వం జీవాభావే వ్యవహారాభావః. జాగ్రత్యన్వయః సుషుప్తౌ తు వ్యతిరేకః ఇత్యన్వయవ్యతిరేకన్యాయాత్. జీవశ్చ ప్రతిబిమ్బ ఏవాత్ర వివక్షితః. ప్రతిబిమ్బవాదస్య ప్రమాణమియమేవ శ్రుతిః "**రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూ**"వేతి. యద్వా ప్రతిరూపోఽనుకూలో బభూవ ఉపాధ్యనువిధాయీ బభూవేత్యర్థః. స్వోపాధిభూతబుద్ధ్యాదితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య తద్ధర్మవానివ జాత ఇతి భావః. '**ధ్యాయతీవ వేలాయతీ**'వేతి శ్రుతేః. కిమర్థమిదమాత్మన ఉపాధ్యనువిధాయిత్వమత ఆహ – రూపం ఖ్యాపయితుమితి. బుద్ధిజీవయోరన్యోన్యతాదాత్మ్యాధ్యాసే సత్యేవ, ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వమన్తృత్వాది ధర్మవత్త్వం జీవస్య. న తు స్వతః. ఏవం ద్రష్టుర్జీవస్యాభావే పూర్వవజ్జగదాన్ధ్యప్రసఙ్గః. ఆత్మస్వరూపా ప్రఖ్యాతిశ్చేత్యవచ్ఛేదవాదినామపీయం శ్రుతిరనుకూలైవ. తస్మాదయమాత్మా ఆత్మానం జగచ్చ స్వసృష్ట మవిద్యమానప్రాయం ప్రఖ్యాపయితుమేవ జీవోఽభూత్. ఉక్తం చ భాగవతే. '**మేనేఽసన్తమివాత్మానం సుప్తశక్తిరసుప్తదృ**' గితి.

ఏతేన ఈశ్వరః స్వానర్థకరం సంసారం స్వయం కథం సృష్టవాన్, కథం వా స్వయమేవ జీవో భూత్వా సంసరతీతి శఙ్కాద్వయం ప్రత్యుక్తమ్. ద్రష్టృదృశ్యయో ర్జీవజగతో స్సద్భావే ఏవాత్మన స్స్వరూప లాభః. అన్యథా విద్యమానోఽప్యాత్మా అవిద్యమానతుల్య ఏవ భవేదితి. నను నిర్విశేషం నిరుపాఖ్యమాత్మానం వేత్తుం ద్రష్టా జీవః కల్ప్యతాం నామ కిమితి దృశ్యం కల్పితమితి చేన్నైవమ్. బుద్ధ్యధీనత్వాజ్జీవస్య తావద్బుద్ధిః కల్పనీయా బుద్ధిశ్చ గురుశాస్త్రోపదేశమనుసృత్యైవ

ఆత్మాకారా భవితుమర్హతి. న కేవలేతి శాస్త్రశ్రవణాద్యర్థం శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణి కల్పనీయాని తాని చేన్ద్రియాణి నిరాశ్రయాణి న తిష్ఠన్తీతి తదాశ్రయకర్ణశష్కుల్యాద్యవయవవాన్ స్థూలదేహః కల్పనీయః. స చ ప్రాణాధీన ఇతి తదర్థం ప్రాణః కల్ప్యః. స చ ప్రాణః క్షుత్పిపాసావానన్న–పానయోరభావే న స్థాస్యతీతి తదర్థమన్నం జలం చ కల్ప్యమ్. తచ్చాన్నమోషధ్యధీనమిత్యోషధయః కల్ప్యాః. తాశ్చ పృథివ్యాశ్రయా ఇతి పృథివీ కల్ప్యా. అగ్న్యభావే అన్నం పక్వం న స్యాదిత్యన్నార్థమగ్నిః కల్ప్యః. వాయ్వభావే అగ్నిర్న దహేదిత్యగ్న్యర్థం వాయుః కల్ప్యః. వాయోరవకాశాభావే స్థితిర్న ఘటత ఇత్యాకాశోఽవకాశవాన్కల్ప్యః. ఏవం సర్వాపి భూతభౌతికసృష్టిరాత్మజ్ఞానోపయోగిన్యేవ. మూఢాస్త్విదమజానన్తః స్వభోగార్థైవేయం సృష్టిరితి మన్యన్తే. ఆత్మనో భోగాయతనం శరీరమితి లక్షయన్తి. సంసరన్తి చ. అత ఏవ మయోక్తం శ్రీరమావల్లభరాయస్తవే. '**లీనాన్ స్వప్రకృతౌ ప్రదాయ చ తనూ రేతాస్సముజ్జీవయన్నిశ్వాసేన గృణన్ స్వవృత్తమనఘం జ్ఞానం చ తేభ్యో దిశన్ స్వేనాన్తర్యమితైః స్వదత్తకరణైశ్శిష్టైశ్చ తైః పూజితస్తేషాం స్వం వితరన్ పదం జయతి యో వన్దే రమావల్లభమ్॥**' ఇతి. ప్రకారాన్తరేణాపి దృశ్యసృష్టిరాత్మజ్ఞానోపయోగినీ. 'న భూమిర్న తోయం న తేజో న వాయు, ర్న ఖం నేన్ద్రియం వా న తేషాం సమూహ' ఇతి. 'నాహం దేహో నేన్ద్రియాణ్యన్తరఙ్గో, నాహఙ్కారః ప్రాణవర్గో న బుద్ధి' రితి చ భాష్యకారోక్తశ్లోకవిధయా 'స ఏష ఆదేశో నేతి నే' తీతి శ్రుత్యుక్తవిధయా చ సర్వనిషేధావధిభూతః సర్వకల్పనాధిష్ఠానభూతః సర్వవిలక్షణశ్చాత్మా సర్వాభావే కథం జ్ఞాతుం శక్యతే. న కథమపీతి. నిర్విశేషనిరుపాఖ్యాత్మ–జ్ఞానార్థమేవ సర్వం జగత్సృష్టమితి కృత్వా జీవసృష్టి ర్జగత్సృష్టిర్వా నాత్మనోఽనర్థావహా. కిన్త్వర్థావహైవ. న చ జీవభావాపత్త్యా భవత్యాత్మనస్సంసారస్స చానిష్ట ఇతి వాచ్యమ్. నీలభావాపత్త్యా గగనస్య రూపిత్వమివ జీవభావాపత్త్యా నేశ్వరస్య సంసారిత్వమితి. నను నిర్విశేషస్యాత్మనః కథమిదమాలోచనమితి చేదుచ్యతే మాయావశాదితి. న చ నిర్విశేషే కథం మాయాస్తీతి వాచ్యమ్మాయా హ్యాత్మని నిర్విశేషత్వమనుపమృద్యైవ వర్తతే. న చ మాయీ నిర్విశేష ఇతి వ్యాహతం వచనమితి వాచ్యమ్. నిర్విశేషస్య జగదాత్మత్వమేవ సమ్భవతీతి కిమ్పున ర్మాయిత్వమ్. న చ మాయయా నిర్విశేషస్య జగదాత్మత్వసమ్భవేఽపి మాయిత్వం న సమ్భవతీతి వాచ్యమ్. కిం మాయా స్వయం సతీ నిర్విశేషం బ్రహ్మ సవిశేషం విధత్తే, ఉతాసతీ. ఆద్యే మాయిత్వం సిద్ధమేవ. ద్వితీయే మాయాయా ఏవాసత్త్వే కథన్తత్కృతసవిశేషత్వసత్త్వమ్. న చ మాయారూపవిశేషసత్త్వే కథం నిర్విశేషత్వమితి వాచ్యమ్. మాయాయాస్సత్త్వా సత్త్వాభ్యాం దుర్నిరూపత్వేన అగ్నేః పృథగగ్నిశక్తివన్న మాయావిశేషేణ సవిశేషత్వం బ్రహ్మణః.

వస్తుతస్తు మాయాకార్యం జగదివ మాయాపి మిథ్యైవేతి మాయయా జగతా వా న సవిశేషత్వం బ్రహ్మణః. మరీచికోదకేన పఙ్కిలత్వమివ మరుభూమేః. తస్మాన్నిర్విశేషస్యాపి బ్రహ్మణో మాయయా ఆలోచనం ఘటత ఏవ. '**తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయే**'యేతి శ్రుతేః. శ్రౌతార్థస్య

తర్కేణాప్రత్యాఖ్యేయత్వాచ్చ. అథాపి యది న ఘటత ఏవేతి తవ తార్కిక స్యాగ్రహః. తర్హి తదఘటనమస్మాకమలఙ్కార ఏవ. నహి వయం నిర్విశేషస్యాత్మనస్సవిశేషత్వం ఘటత ఇతి బ్రూమః. కిన్తు మాయయా తథా ప్రతిభాతీతి బ్రూమః. గగనమివ బాలానాం నీలమ్. ఏవమఘటమానత్వాదేవేదం మిథ్యా. ఏవం మిథ్యాత్వాదేవేదం కాలత్రయేఽపి నాస్తి. అత ఏవ **"ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే"**తి సంక్షేపః.

నను ప్రతిరూపః ప్రతిబిమ్బ ఇతి పక్షే ఏకస్యాపి సూర్యస్య అనేకజలాశయేష్వనేకథా ప్రతిఫలనదర్శనాదేకస్యాప్యాత్మ నస్సర్వేషూపాధిషు ప్రతిఫలనాని బహూని భవన్తు. ప్రతిరూపోఽనుకూల ఇతి పక్షే కథమేకస్యానేకోపాధ్యనుకూలత్వమత ఆహ – మాయాభిరితి. భగవాన్ "**ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతానామాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా**" నిత్యుక్త-లక్షణః. ఆత్మనా హి సర్వం వేద్యతే. ఇన్ద్రః పరమేశ్వరః సర్వస్యాప్యనాత్మవర్గస్యాత్మపరతన్త్రత్వాదితి భావః. ఏష పుమాన్ ఆత్మా మాయాభిరవిద్యాభిః పురురూపః బహురూపస్సన్ ఈయతే గమ్యతే. ఏకోఽప్యాత్మా మాయయా అనేకోపాధ్యనువిధాయీ భూత్వా అనేకజీవత్వేన ప్రతీయత ఇత్యర్థః. మాయాభిరితి పూజాయాం బహువచనం. మాయాయా ఏకత్వాదనేకత్వే ఈశ్వరానేకత్వసఙ్గాదేక ఏవేశ్వర ఇతి సర్వాస్తికసమ్మతమనేకేశ్వరత్వే ప్రపఞ్చవ్యవస్థాయా ఏవా-సిద్ధేః. యద్వా. యద్యేక ఏవ జీవోఽనేకోపాధితాదాత్మ్యాధ్యాసాదజ్ఞానప్రయుక్తా త్సంసరతి తర్హి ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః – యత్ర క్వాప్యుపాధౌ వర్తమానస్య జీవస్య జ్ఞానేనాజ్ఞానేనాశితే సతి తత్కార్యాధ్యాసనాశాత్తస్య ముక్తౌ సర్వోపాధిషు వర్తమానత్వేన తస్యైవ భవేత్సర్వముక్తిరిత్యత ఆహ – మాయాభిరితి. యావత్యో బుద్ధయో జీవోపాధయస్తావత్యో మాయాస్సన్తి. తతశ్చ యద్బుద్ధివృత్త్యా బ్రహ్మాకారయా విద్యయా యదజ్ఞానం నాశితం తద్బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నస్యైవ ముక్తిః, న త్వన్యస్య, సత్త్వాదన్యాజ్ఞానస్యేతి నైకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః – న చ మాయానన్త్యే అనేకేశ్వరత్వప్రసఙ్గః. మాయాత్వసామాన్యస్యైవేశ్వరోపాధిత్వాత్. అథవా మాయాభిరిత్యస్య మాయాశక్తిభిరిత్యర్థః. తతశ్చ మాయైకత్వాదీశ్వరైకత్వం మాయాశక్తిభేదాత్తు నైకముక్తౌ సర్వముక్తిః. వస్తుతస్తు మాయాయా ఏకత్వేఽపి నైకముక్తౌ సర్వముక్తిః. సత్త్వా దుపాధీనాం భగ్నోపాధేర్భిన్నానామ్. న హ్యేకస్య ఘటస్య భఙ్గేన తదాకాశస్య మహాకాశత్వే సత్యభగ్నఘటాకాశా-నామపి మహాకాశసాయుజ్యం భవతి. న చ విద్యయా మాయాయా నాశే సతి తత్కార్యాధ్యాసా-భావాత్తత్కార్యభన్ధాభావ ఇతి వాచ్యమ్. యావత్సర్వోపాధివిలయం మాయాయా అనాశ్యత్వాత్. న చ విద్యావైయర్థ్యమ్. విద్యయా అధ్యాసస్య నాశితత్వాత్. న చ మాయాయాస్సత్త్వే పునరధ్యాసస్స్యాదితి వాచ్యమ్. విద్యాయా అధ్యాసోదయ-ప్రతిబన్ధభూతాయాస్సత్త్వాత్. ఏవం చ యద్బుద్ధి తాదాత్మ్యాధ్యాసో నష్టః తద్బుద్ధేరేవ నాశ ఇతి తద్బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నస్యైవ ముక్తిః. న తు

సర్వేషామవచ్ఛిన్నానాం తదుపాధిబుద్ధ్యనాశాదితి న దోషః. మూలాజ్ఞానకార్యాణి తూలాజ్ఞానాని ప్రత్యుపాధిభిన్నాని సన్తీతి మతే తు న కాప్యనుపపత్తిః.

నను ఏకజీవపక్షే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తి ప్రసఙ్గాభావేఽపి సర్వముక్తిం వినా ఏకస్య ముక్తే రేవానుపపత్తిః. న హ్యేకస్య పురుషస్య బహుషు గృహేషు సత్సు తత్రైకస్మిన్ గృహేఽగ్నినా దగ్ధే స పురుషోఽగృహస్స్యాత్. న వా ఏకస్మిన్ ఘటే భగ్నేఽపి సత్సు ఘటాన్తరేష్వాకాశోఽ ఘటస్స్యాదేవమేకస్యామ్బుద్ధౌ నష్టాయామపి బుద్ధ్యన్తరసత్త్వాదాత్మా బుద్ధిమాన్ భవత్యేవ. బుద్ధిమత్త్వం హ్యాత్మనస్సంసారిత్వమితి చేన్మైవమ్. కిం త్వమాత్మనో వస్తుతస్సంసారిత్వం బ్రూషే. యద్వా వ్యవహారతః. నాద్యః. వస్తుత ఆత్మని బుద్ధీనామేవాభావేన తత్ప్రయుక్తసంసారాభావాత్. ఉక్తం హి శ్రుత్యైవ '**న నిరోధో న చోత్పత్తిర్న బద్ధో న చ సాధకః, న ముముక్షుర్న వై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా**' ఇతి నాత్మనః కోఽపి బన్ధో నాపి తన్మోక్షః. ద్వితీయే తు అస్త్యేవ కల్పిత ఆత్మభేదః. తతశ్చ సంసారిణాం జీవానాం పరస్పరం భిన్నానాం సత్త్వాత్తత్ర జ్ఞానా దేకస్య సంసార–నాశః, అన్యస్య త్వజ్ఞానాత్సంసార ఇతి వ్యవస్థా సిద్ధ్యత్యేవ. అథ ప్రతిబిమ్బపక్షే తు బిమ్బభూతకూటస్థాత్మన ఏకత్వేఽపి ప్రతిబిమ్బానాం జీవానాం బహుత్వాత్స్వోపాధిభఙ్గేన ఏకస్య ప్రతిబిమ్బస్య ముక్తత్వేఽపి నాన్యేషామ్ముక్తిః, తదుపాధిసత్త్వాత్. నాప్యేకస్యాముక్తిస్తదుపాధినాశాత్ ఇతి న కోఽపి దోషః. న చ నీరూపస్యాత్మనః నీరూపాసు బుద్ధిషు ప్రతిఫలనానుపపత్తిరేవ దోష ఇతి వాచ్యమభావాద్యస్యాః కస్యా అప్యనుపపత్తేః – కస్మాదభావోఽత ఆహ – మాయాభిరితి. సర్వమప్యఘటితమహం ఘటయామీతి కృతప్రతిజ్ఞా మాయా నిరాకారమప్యాత్మానం నిరాకారేఽ ప్యన్తఃకరణే ప్రతిఫలయతి స్వస్మింశ్చ ప్రతిఫలయతి. తత్ర మాయాప్రతిబిమ్బ ఈశ్వరః, అన్తః కరణప్రతిబిమ్బో జీవ ఇతి వివేకః. ''**జీవేశావాభాసేన కరోతీ**''తి శ్రుతేః. ఏవం మాయావశాదనేకోపాధిషు ప్రతిఫలిత స్సన్నాత్మా స్వయమేకోఽప్యనేకజీవవద్భాతీత్యర్థః. అథవా మాయాభిరితి బహుత్వాన్మాయాస్తత్కార్యాణామన్తఃకరణానాం చ గ్రహణమ్. తథా చ ఏకోఽ ప్యాత్మా మాయయా అన్తఃకరణైశ్చోపాధిభిః పురురూప ఈయతే. ఈశ్వరత్వేనానేకజీవత్వేన చ ప్రతిభాతి. న తు వస్తుత ఆత్మని జీవేశభేదో జీవభేదో వా విద్యత ఇతి భావః. యద్వా మాయాభిః నామరూపకృతమిథ్యాభిమానైః ప్రజ్ఞానఘనత్వేనైకరూపోఽప్యాత్మా బహురూప ఇవేయతే. తత్ర హేతుమాహ యుక్తానీతి. యద్యస్మాత్ రథే హయా ఇవ. అస్య ప్రత్యగాత్మనః తనౌ శరీరే శరీరేష్విత్యర్థః జాత్యేకత్వాత్. సర్వేన్ద్రియాణ్యేవ సర్వాణ్యపీన్ద్రియాణి యుక్తాని. యుక్తాన్యేవేతి వా భవన్తి. యథా రథే యుక్తా హయాః – రథినం స్వవిషయం దేశం ప్రాపయితుం ప్రవర్తన్తే తథాస్య ప్రతీచో రథస్థానీయే శరీరే యుక్తాని హయస్థానీయానీన్ద్రియాణి స్వవిషయప్రకాశనాయ ప్రవర్తన్త ఇత్యర్థః. యస్మాదేవం తస్మాదిన్ద్రియాణాం తద్విషయాణాఞ్చ బహుత్వాత్తత్తద్రూపైరేష ఆత్మా బహురూపో భవతీతి భావః. యద్వా మాయయా ఏకస్యాప్యాత్మనః బుద్ధిప్రతిఫలనా–

ద్బుద్ధ్యవచ్ఛేదాద్వా బహుజీవత్వమస్తు నామ. కథమ్పునస్సంసారిత్వమత్యన్తం నిర్మలా హి బుద్ధిస్స్ఫటికమణివదత ఆహ. యుక్తానీతి – శరీరాఖ్యం రథమారూఢం బుద్ధ్యుపాధికం జీవమిన్ద్రియనామకా అశ్వాశ్శబ్దాదివిషయాఖ్యేషు దేశేషు సఞ్చమయన్తి. యస్మాదేవం తస్మాజ్జీవస్య సంసారిత్వం జాతమితి వాక్యశేషః. వస్తుతః ప్రత్యక్స్వరూపగ్రాహిణీమపి బుద్ధిమిన్ద్రియాణి శబ్దాదివిషయేషు ప్రవర్త్య సుఖదుఃఖభోగాత్మకసంసారయుక్తాం కుర్వన్తి, తథావిధాం తామనుసంసరతి తదుపాధికో జీవః జలమనుచలన్నివ జలచన్ద్రః. న చేన్ద్రియాణామపి కుతశ్శబ్దాదివిషయప్రామాణ్యేనేయం దుష్టతేతి వాచ్యమ్. "**పరాఞ్చిఖాని వ్యతృణత్స్వయమ్భూః తస్మాత్పరాఙ్పశ్యతి నాన్తరాత్మ**" న్నితి శ్రుతేరిన్ద్రియాణాం బహిర్ముఖత్వేనైవేశ్వరేణ సృష్టత్వాత్ ఇతి. తస్మాద్వస్తుతశ్చిద్రూపోఽప్యసంసార్యాత్మా మాయయా బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య బుద్ధౌ సంసరన్త్యాం స్వయం సంసరన్నివ ద్రష్టా శ్రోత్రా మన్తా సుఖీ దుఃఖీ చేత్యేవం బహురూపో బహుజీవరూపశ్చ భవతీతి పరమార్థః. 117

శ్లో॥ ప్రాణో బుద్ధిరపీన్ద్రియాణి విషయా దేహశ్చ భూతవ్రజః
కాలస్సర్వమిదం జగచ్చ భగవానాత్మైవ నాస్మాత్పృథక్ ।
ఆత్మా వస్తుత ఏష రూపరహితోఽ పూర్వోఽపరోఽనన్తరోఽ
బాహ్యశ్చిన్మయమేకమద్వయమజం తద్బ్రహ్మ సర్వానుభూః ॥118

వ్యా. నను యద్యేవం బుద్ధ్యాదయ ఆత్మన ఉపాధయస్తర్హి ఆత్మా అన్యః బుద్ధ్యాదయోఽన్యే ఇతి ప్రాప్తమ్. న చైతదిష్టమాత్మనస్సర్వత్వా "**దిదం సర్వం యదయమాత్మే**"త్యుక్తత్వాదత ఆహ. **ప్రాణ ఇతి.** ప్రాణః పఞ్చవిధః దశవిధోఽఽవాన్తరవాయుః. బుద్ధిః అపిశబ్దాన్మనః. ఇన్ద్రియాణి జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ. విషయాశ్శబ్దాదయః పఞ్చ – దేహః స్థావరజఙ్గమాత్మకో ద్వివిధః. భూతవ్రజ ఆకాశాదిభూతపఞ్చకం కాలః. కిం బహునా. సర్వఞ్చేదం జగత్ చాదవ్యాకృతం భగవానాత్మైవ. అస్మాత్పృథగ్భిన్నం న భవతి '**సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి**' శ్రుతేః కల్పితస్యాధిష్ఠానానన్యత్వాదాత్మని చ సర్వస్య కల్పితత్వాన్న చ మాయా అకల్పితైవేతి వాచ్యమ్. '**మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతీ**'తి శ్రుతేః. మాయాప్యాత్మని స్వయమేవ ప్రభూతా. నచ మాయాయాస్సాదిత్వే అజామేకామితి శ్రుతివిరోధ ఇతి వాచ్యమ్. కేనాప్యనుత్పాదితా మితి తదర్థాత్. అనాదిత్వేఽపి మాయాయా నాత్మనః పృథగస్తిత్వం యథా అగ్నేః పృథగగ్నిశక్తేః. బ్రహ్మశక్తిర్హి మాయా. న చానాదిత్వే మాయాయాః కథం నాశస్సమ్భవతి. "**జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు**"రితి గీతాసూక్తమితి వాచ్యమ్. ప్రాగభావస్యానాదేరపి నాశాభ్యుపగమాత్, జాతస్య మృత్యుర్ధ్రువ ఇత్యనేన అజాతస్య మృత్యుర్నాస్తీతి న నియమితమ్. కిన్తు జాతస్య మృత్యభావో నాస్తీతి నియమితమితి న గీతావిరోధః ఇతి. నను యద్యాత్మైవ సర్వం తర్హి జాడ్యాదిప్రసఙ్గ ఆత్మనః. యది వా సర్వమాత్మని యది వా సర్వస్మిన్నాత్మా తదాసర్వగతగుణదోషస్పర్శస్స్యాదాత్మన ఇత్యత ఆహ – ఆత్మేతి. ఏష

ఆత్మా వస్తుతో రూప రహితః. ఇదముపలక్షణం నామరాహిత్యస్య. నామరూపరహిత ఇత్యర్థః నామరూపయోరాత్మనః మాయాకార్యత్వాదితి భావః. అపూర్వః పూర్వం కారణం న విద్యతేఽస్యేత్యపూర్వః. అపరః పరం కార్యన్న విద్యతేఽస్యేత్యపరః అనన్తరః నాస్య జాత్యన్తరమన్తరాలే విద్యత ఇత్యనన్తరః. అస్య బహిర్న విద్యత ఇత్యబాహ్యః. కోఽసావత ఆహ – సర్వానుభూరితి. సర్వాత్మనా సర్వమనుభవతీతి సర్వానుభూః. ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా బోద్ధా విజ్ఞాతా చ ప్రత్యగాత్మే–త్యర్థః. ఇదన్తు సర్వానుభవితృత్వమస్య మాయికమేవ. నతు వాస్తవమ్. వస్తుతస్సర్వస్యైవాభావాత్. సర్వానుభూ రేష ఆత్మా వస్తుతః రూపరహితోఽ పూర్వోఽపరోఽనన్తరోఽబాహ్యశ్చ – అత ఏవ చిన్మయమేకమద్వయమజం తద్బ్రహ్మ భవతీత్యన్వయః. చిన్మయం చిదేకరసమేకం సజాతీయ–వస్త్వన్తరరహితమద్వయం విజాతీయరహితమజం జన్మాదివికారశూన్యం తత్ప్రసిద్ధం తచ్ఛబ్దవాచ్యం వా "**ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణ స్త్రివిధః స్మృతః**" ఇతి వచనాత్. తత్పరోక్షమితి వా బ్రహ్మణో యావదాత్మభేదనిశ్చయం పరోక్షత్వాదితి భావః. మతాన్తరదృష్ట్యేదముక్తమ్, మతాన్తరస్థా హి పరోక్షం బ్రహ్మ జీవనియామకం జీవాన్తర్యామి మన్యన్తే. అద్వైతమతదృష్ట్యా తు అపరోక్షమేవ బ్రహ్మ. "**యత్సాక్షాదపరోక్షా**" దితి శ్రుతేః. న చ వ్యాసేన భాగవతే '**సర్వం పుమా న్వేద గుణాంశ్చ తద్జ్ఞో న వేద సర్వజ్ఞమనన్తమీడే**" ఇతి జీవస్య బ్రహ్మజ్ఞానాభావ ఉక్త ఇతి వాచ్యమవిద్వజ్జీవపరత్వా–త్తద్వచనస్య. తస్మాత్తదిత్యస్యావిదుషాం పరోక్షమితి వాఽర్థః. తేన చ విదుషామపరోక్షమితి సిద్ధమ్. ప్రత్యగాత్మా భవతీత్యనేన జీవపరభేదో నిర్మూలితః. యే తు జీవపరభేదం కల్పయన్తి తే ఉపనిషదర్థావబోధరహితా ఏవేతి మూర్ఖవదుపేక్షణీయాః. 118

శ్లో॥ వాగ్ఘోతాఽగ్నిరితీక్షణేన యజమానోఽ త్యేతి మృత్యుం జవా–
దక్ష్యధ్వర్యురశీతదీధితిరితి జ్ఞానేన నక్తన్దివమ్ ।
ఉద్గాతాప్యసవస్సదాగతిరితి జ్ఞానేన పక్షద్వయం
బ్రహ్మో మానసమిన్దురిత్యపి ధియా స్వర్లోకమాక్రామతి ॥ 119

వ్యా. ఉక్తమేవాత్మతత్వముపపత్తిభిర్నిర్ధారయితుమయముత్తరగ్రన్థారమ్భః. ఆత్మదర్శన స్తుతయే తావద్వాగగ్న్యాదిదర్శనఫలాన్యుచ్యన్తే **వాగితి**. అధ్యాత్మం వాక్. అధియజ్ఞే హోతా చ. అధిదైవతం యోఽగ్నిస్స ఏవ. ఇతీక్షణేన దర్శనేన యజమానః జవాన్మృత్యుం స్వాభావిక–మజ్ఞానాసఙ్గప్రయుక్తం కర్మలక్షణం సర్వాభిభవకరమత్యేతి అతిక్రామతి. అక్షి చక్షుః. అధ్వర్యుః. అశీతదీధితిరాదిత్య ఇతి జ్ఞానేన నక్తన్దివమహోరాత్రే అత్యేతి. అసవః ప్రాణః ఉద్గాతా చ సదాగతిర్వాయురితి జ్ఞానేన పక్షద్వయం శుక్లకృష్ణపక్షావత్యేతి మానసం బ్రహ్మో చ ఇన్దురితి ధియా స్వర్లోకమాక్రామతి. 119

శ్లో॥ ముక్తిర్జ్ఞానచతుష్కముక్తమియమేవోక్తాఽతిమృత్యు(ముక్తిః?) స్తథా
యాజ్యాదిత్రివిధర్గ్భిరేష హుతవాన్ త్రైలోక్యమేతజ్జయేత్ ।

ఆజ్యాద్యాహుతిభి స్త్రివిష్టపపదం మాంసాదిభిః పైతృకం
సోమాద్యాహుతిభిర్మనుష్యభువనం సఙ్జ్ఞీయతేఽధ్వర్యుణా ॥ 120

వ్యా. ఉక్తం పూర్వశ్లోకోక్తం జ్ఞానచతుష్కం దర్శనచతుష్టయం ముక్తిరిత్యుచ్యతే. ముక్తి-సాధనత్వాద్యజమానస్య. ఇయమేవ ముక్తిరేవాతిముక్తిరిత్యుక్తా. అతిముక్తిసాధనత్వాదితి భావః. వాగాదీనామగ్న్యాదిభావాపత్తిరతిముక్తిః. ఆసఙ్గాన్ముక్తిస్తు ముక్తిరితి వివేకః. అతిముక్తికథనం సమాప్తమథ సమ్పత్కథనమితి దర్శయితుం విభాగం తథాశబ్దః. ఏష హుతవాన్ హోతా యాజ్యాదిత్రివిధర్గ్భిః యాజ్యా శస్యా పురోనువాక్యా చేతి త్రివిధాభిః ఋగ్భిః ఏతత్ త్రైలోక్యం జయేత్. అధ్వర్యుణా ఆజ్యాద్యాహుతిభిః సమిదాజ్యాహుతిభిరూర్ధ్వం ప్రజ్వలితాభి రితి భావః. త్రివిష్టపపదం సఙ్జ్ఞీయతే సమ్యగ్జీయతే మాంసాదిభిః మాంసాద్యాహుతిభిరిత్యర్థః. పైతృకం పితృదామ సఙ్జ్ఞీయతే. సోమాద్యాహుతిభిః పయస్సోమాహుతిభిర్మనుష్యభువనం మనుష్యలోక-స్సఙ్జ్ఞీయతే. 120

శ్లో॥ బ్రహ్మా దక్షిణతోఽభిరక్షతి సవం స్థిత్వాఽఽసనే చేతసా
తచ్చానన్త మనన్తదేవగమతోఽ నన్తం స లోకం జయేత్ ।
ఉద్గాత్రా పృథివీతలామ్బరతలే ప్రాణేవ చాపానతో
వ్యానేన ద్యుతలం తనావధిసవం సఙ్జ్ఞీయతే వా ఋచా ॥ 121

వ్యా. బ్రహ్మా దక్షిణత ఆసనే స్థిత్వా సవం యజ్ఞం చేతసా మనసాఽభిరక్షతి. తచ్చ మనః అనన్తమనన్తవృత్తిత్వాదనన్తదేవగమనన్తదేవాభిమానవిషయత్వాదతస్తేన మనసా స బ్రహ్మా అనన్తం లోకం జయేత్. ఉద్గాత్రా తనావధ్యాత్మం ప్రాణేన అధిసవం యజ్ఞే ఋచా పురోనువాక్యయా చ అపానతోఽపానేన యాజ్యయా ఋచా చ పృథివీతలామ్బరతలే భూలోకోఽన్తరిక్షలోకశ్చ సఙ్జ్ఞీయేతే ఇతి వచనవిపరిణామః. వ్యానేన ఋచా శస్యయా చ ద్యుతలం ద్యులోక స్సఙ్జ్ఞీయతే. 121

శ్లో॥ ఘ్రాణం వాగ్రసనాఽక్షిహృచ్ఛ్రుతిరథో హస్తస్త్వగష్టగ్రహా
గన్ధో నామ రసః క్రమాద్బహువిధం రూపఞ్చ కామో ధ్వనిః ।
కర్మ స్పర్శ ఇతి స్మృతా బుధజనైరష్టౌ తథాఽతిగ్రహా
ఏభిస్తే కలితా గ్రహాః కలయతేఽమీభిర్హి సర్వం పుమాన్ ॥ 122

వ్యా. నను వాగాదీనామగ్న్యాదిభావాపత్తిర్ముక్తిరిత్యుక్తం కః పునర్బన్ధ ఇత్యత ఆహ - **ఘ్రాణమితి**. ప్రకరణాన్తరారమ్భార్థోఽథశ్శబ్దః. ఘ్రాణం వాక్ రసనా అక్షి హృత్ శ్రుతిః హస్తః త్వక్ ఇత్యష్టగ్రహాః. ఏతేషాం క్రమాత్ గన్ధః నామ రసః రూపం కామః ధ్వనిః కర్మ స్పర్శః ఇత్యష్టావతిగ్రహాః బుధజనైః స్మృతా బహువిధమిత్యయం శబ్దః లిఙ్గపరిణామేన స్వతశ్చ గన్ధాదిభిరష్టభిస్సమ్బధ్యతే. తే గ్రహా ఏభిరతిగ్రహైః కలితా గృహీతాః. హి యస్మాత్ పుమాన్

అమీభి ర్గ్రహైస్సర్వం ఘ్రాణనభాషణాస్వాదనదర్శనకామనశ్రవణకర్మకరణస్పర్శనానీత్యర్థః. కలయతే కరోతి.

అయమ్భావః. గ్రహేణ నారీవ గన్ధాదిభిరతిగ్రహైర్ఘ్రాణాదీని కరణాని గ్రస్తాని. తైశ్చ కరణైః పుమాన్గ్రస్తః ఏవం గ్రహగృహీతత్వాదేవ కరణానాం కర్తుశ్చ బన్ధః. యథా రజ్జు గృహీతస్య పశోః. అయఞ్చ గ్రహాతిగ్రహలక్షణో బన్ధః వాగాదీనామగ్న్యాది దేవభావాపత్తేర్నశ్యతీతి. న చైవం బ్రహ్మైకత్వదర్శనం వినైవ పురుషస్య ముక్తిస్స్యాదితి శఙ్క్యమ్. దర్శితాయా ముక్తేర్వాస్తవముక్తిత్వా-భావాత్. బ్రహ్మ భావాపత్తిర్హి వాస్తవముక్తిః పురుషస్య. న చ వాగాదిష్వగ్న్యాదిదేవభావం గతేషు పురుషో బ్రహ్మాభావం గతస్స్యాదితి వాచ్యమ్. పురుషస్య హిరణ్యగర్భభావాపత్తిరేవ తదా. తస్మాదుక్తేభ్యో దర్శనేభ్యో న మోక్షః. 122

శ్లో॥ మృత్యోర్మృత్యురిహాస్తి మృత్యురుదకం సర్వస్య మృత్యోశ్శుచే-
రేవం సంసరణస్య మృత్యురనఘా మృత్యోః పరాత్మైక్యదృక్ ।
యత్రాసౌ మ్రియతే బుధో నహి తదోత్క్రామన్త్యముష్యాసవో
లీయన్తేఽత్ర యతస్స ఉచ్ఛ్వయతి చాధ్మాతశ్చ శేతే మృతః ॥ 123

వ్యా. నను మృత్యోర్వినాశే సతి పురుషస్య మోక్షో భవతి. మృత్యోశ్చ మృత్య్వన్తరాభావే వినాశో న స్యాత్. మృత్యోర్మృత్య్వన్తరన్తు నాస్తి. తత్సత్త్వే అనవస్థాదోషాత్. తస్మాద్వ్యర్థ ఏవ మోక్షార్థః ప్రయాస ఇత్యత ఆహ **మృత్యోరితి**. ఇహ లోకే మృత్యోరపి మృత్యురస్తి విద్యతే ఉపలభ్యత ఇత్యర్థః. కథన్తత్రాహ. సర్వస్య వ్యాకృతస్య జగతః మృత్యోర్దాహకత్వేన మారకస్య శుచేరగ్నేరప్యుదకం మృత్యుః ఉదకేనాగ్నేర్నిర్వాప్యమాణత్వాత్. తస్మాదస్తి మృత్యోరపి మృత్యుః. ఏవమగ్న్యుదకదృష్టాన్తేన. సంసరణస్య సంసారస్య మృత్యోః అనఘా పరాత్మైక్యదృ గ్బ్రహ్మాభిన్నాత్మజ్ఞానమాత్మసాక్షాత్కార ఇతి యావత్. మృత్యుః భవతి. గ్రహాతిగ్రహలక్షణసంసారరూపమృత్యోరాత్మసాక్షాత్కారాఖ్య-మృత్యురస్తి. సంసారనాశకత్వాదాత్మసాక్షాత్కారస్య. తథా చ వ్యాకృతస్యావ్యాకృతస్య చ సర్వస్యాపి దృశ్యస్య బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కార ఏవ మృత్యురితి సర్వమృత్యు స్స ఇతి భావః. న చ మృత్యోర్మృత్యు-రస్తీత్యుక్తాగ్నిజలదృష్టాన్తేన బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారరూపమృత్యోరపి మృత్యురస్తీతి వాచ్యమ్. తస్యైవ సర్వమృత్యుత్వేన తస్య మృత్య్వన్తరాభావాత్. అత ఏవ నానవస్థాదోషోఽపి మృత్యుత్వస్యాత్ర విశ్రాన్తత్వాత్. అగ్న్యాదీనాం గృహాది దృష్ట్యా మృత్యుత్వం జలాదిదృష్ట్యా అన్నత్వం చ యథా వర్తతే న తథా ఆత్మసాక్షాత్కారస్య యత్కించిద్దృష్ట్యా అన్నత్వ మస్తి. కిన్తు సర్వదృష్ట్యాపి మృత్యుత్వమేవ. నచాత్మసాక్షాత్కారోఽప్యాత్మని నాస్తీతి తస్యాప్యాత్మా మృత్యురితి వాచ్యమాత్మసాక్షాత్కార-స్యాత్మానన్యత్వాత్. న చ ఘటసాక్షాత్కారో ఘటాదివ కథమాత్మసాక్షాత్కార ఆత్మన స్యాదనన్య ఇతి వాచ్యమ్. ఘటస్య జడత్వాదాత్మనస్తు జ్ఞానస్వరూపత్వాత్సాక్షాత్కారస్య చ జ్ఞానత్వాదితి.

అయంభావః. ఆత్మాకారాన్తఃకరణవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యమాత్మసాక్షాత్కారః. ఆత్మా తు బిమ్బచైతన్యం, బిమ్బప్రతిబిమ్బయో శ్చాభేద ఏవ. ఔపాధికత్వాద్బిమ్బప్రతిబిమ్బభావస్య. తస్మాదేకస్మిన్నేవాత్మని అన్తఃకరణవృత్త్యుపాధివశాద్బిమ్బత్వాత్మసాక్షాత్కారత్వరూపప్రతిబిమ్బత్వే కల్పితే ఇతి కల్పితస్యాధిష్ఠానానన్యత్వాదాత్మసాక్షాత్కార ఆత్మాభిన్న ఏవ. న చైవం జగత ఇవ సాక్షాత్కారస్యాప్యాత్మా మృత్యురేవేతి వాచ్యమ్. విశేషణాంశమ్ప్రతి మృత్యుత్వేఽపి విశేష్యాంశం ప్రత్యమృత్యుత్వాత్. అన్తఃకరణవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం సాక్షాత్కార ఇత్యత్ర చైతన్యం విశేష్యాంశః. అవశిష్టన్తు విశేషణమితి వివేకః. న చైవం ఘటసాక్షాత్కారోఽపి సర్వమృత్యురేవేతి వాచ్యం, తత్ర విశేష్యచైతన్యాంశస్య సర్వమృత్యుత్వేఽపి విశిష్టస్య తథాత్వాయోగాత్. న చాత్రాపి తథైవేతివాచ్యమాత్మసాక్షాత్కారేణ సర్వస్యాపి ద్వైతస్యోపమృద్యమానత్వాత్. తస్మాత్సర్వమృత్యు-రమృత్యుశ్చాత్మైక ఏవ. నన్వేవమాత్మని సాక్షాత్కృతే సతి తత్త్వవిదో యో భవతి సంసారనాశాన్మోక్షః స కిం జీవత ఏవ భవతి ఉత మృతస్యేతి చేదుచ్యతే, మృతస్యైవేతి. '**తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సమ్పత్స్యే**' ఇతి శ్రుతేః.

నను విదుషోఽవిదుషశ్చ సమానమేవ మరణం సుషుప్తివదితి కృత్వా కస్మాద్విదుషో మృతస్య మోక్ష ఇత్యత ఆహ – యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ కాలే అసౌ బుధ ఆత్మసాక్షాత్కారశాలీ మ్రియతే తదా అముష్యాసవః ప్రాణా వాగాదయః ముఖ్యప్రాణశ్చ నోత్క్రామన్తి శరీరాదూర్ధ్వం న గచ్ఛన్తి. హిశబ్దః శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధిం దర్శయతి – హి యస్మాదితి వా. తర్హి కిం శరీరే యథాపూర్వం వర్తన్తే. నేత్యాహ. అత్ర లీయన్తే. అత్రైవ దేహే స్వస్వకారణేషు లీయన్తే. యద్వా – అత్ర ఆత్మన్యేవ లీయన్తే అవిభాగం గచ్ఛన్తి. ఏవం తత్త్వవిదః ప్రాణోత్క్రాన్త్యభావాదేవ న పునస్సంసారః – ప్రాణోత్క్రమణే సతి హి శరీరాన్తరప్రాప్తిర్జీవస్య సంసరణఞ్చ. నాప్యేతచ్ఛరీర ఏవ స్థిత్వా తత్త్వవిత్సంసరతి. ప్రాణానాం నిలీనత్వాత్. గ్రహాతిగ్రహసత్త్వప్రయుక్తో హి పుంసః సంసారః. తస్మా ద్విదుషః ప్రాణనిలయనలక్షణం మరణమవిదుషస్తు ప్రాణోత్క్రమణలక్షణమితి భేదాన్న మృతస్య విదుషో మోక్షః. నను యస్య శరీరే ప్రాణాస్సన్తి స జీవతి యస్మాచ్ఛరీరాత్ప్రాణా ఉత్క్రాన్తా స్స మృత ఇతి చ లోకవ్యవహారః. యది తత్త్వవిదః ప్రాణోత్క్రమణం నాస్తి తర్హి కథన్తస్య మృతత్వవ్యవహారోఽత ఆహ – యత ఇతి. యతో యస్మాత్ స విద్వాన్ విద్వత్త్వేన లోకైరభిమత స్సఞ్జాత ఇత్యర్థః. విద్వద్దేహ ఇతి యావత్. ఉచ్ఛ్వయతి ఉచ్ఛూనో భవతి **ఆధ్మాత** ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాస రహితశ్చ భవతి, శేతే చ ధృతివదితి భావః. తస్మాదితి శేషః – మృతః ఇత్యుచ్యత ఇతి శేషః – ప్రాణానాముత్క్రమణం వా భవతు, నిలయనం వా భవతు, న తద్వివేకప్రయుక్తో లోకే మృతవ్యవహారః. కిన్తు యస్య శరీరే ప్రాణా న సన్తి స మృత ఇతి మన్యన్తే. ప్రాణాభావగమకాని తు – నాసికావాయుసఞ్చారాభావః, శరీరస్యోచ్ఛ్వయనం, భువి శయనం, పరిస్పన్దాభావః, ఊష్మానుపలమ్భశ్చేత్యేతాని, యదా తత్త్వవిదశ్శరీరేఽతత్త్వవిద ఇవైతాని లిఙ్గాని దృశ్యన్తే తదా

తత్త్వవిదమతత్త్వవిదమివ మృతం మన్యన్తే లోకాః. న తు పునః కిం తత్త్వవిదః ప్రాణా ఉత్క్రాన్తా యద్వా నిలీనా ఇతి వివిచ్య వేత్తుం క్షమన్తే. యేన ప్రాణోత్క్రాన్త్యభావాత్తత్త్వవిదం మృతం న మన్యేరన్ – కిఞ్చ. అజ్ఞో లోకః నిలీనప్రాణమపి తత్త్వవిదముత్క్రాన్తప్రాణమేవ మన్యతే. భ్రాన్త్యేతి మృతస్తత్త్వవిదితి వ్యవహారస్య న కాప్యనుపపత్తిః. నను ప్రాణానాముత్క్రాన్తి ర్నిలయనఞ్చ వేత్తుం శక్యత ఏవ వివేకేన. సమీపస్థో హి పురుషః ప్రాణానుపరిగచ్ఛతో దృష్ట్వా కర్హ్యయముత్క్రాన్తప్రాణ ఇతి క్వాపి గచ్ఛతః ప్రాణా న దృష్ట్వా తు నిలీనప్రాణ ఇతి చ గ్రహీతుం శక్నోత్యేవేతి చేన్నైవమ్. అతిసూక్ష్మత్వేన ప్రాణానాం దుర్దర్శత్వాత్. న హి యస్య కస్యాపి ప్రాణా ఉద్గచ్ఛన్తో యేన కేనాపి దృష్టాః. న చైవం సర్వేషామపి ప్రాణా అత్రైవ నిలీయన్త ఇతి వాచ్యముత్క్రాన్తి శ్రుతివిరోధాత్. జ్ఞానం వినా నిలయనాయోగాత్. జ్ఞానం వినాపి నిలయనాఙ్గీకారే వేదాన్తశాస్త్రవైయర్థ్యాత్. తస్మాత్పతితేఽస్మిన్ శరీరే విదుషో న పునస్సంసారః. 123

శ్లో॥ విద్వాంసం సకలం జహాతి న పునర్నామైకమస్తి క్షితౌ
ముక్తోఽభూచ్ఛుక ఇత్యసౌ వ్యవహృతిర్యల్లోకవేదాశ్రయా ।
సర్వాత్మత్వముపేత్య సంస్థితవతి బ్రహ్మణ్యముష్మిన్ బుధే
సర్వం వర్తత ఏవ నామ సకలం రూపఞ్చ కర్మాఖిలమ్ ॥ 124

వ్యా. కస్మాద్విదుషో నాస్తి సంసారోఽత ఆహ – **విద్వాంసమితి**. విద్వాంసం సకలమపి జగజ్జహాతి త్యజతి. ఏకం నామ పునః నామ తు న జహాతి. యద్యస్మాత్ క్షితౌ ధరాయాం శుకో ముక్తోఽభూత్. శుక ఇత్యుపలక్షణం వామదేవాదీనామ్. ఇత్యసౌ లోకవేదాశ్రయా లోకో జనః వేదశ్శాస్త్రం పురాణాదిశ్చ తదుభయాశ్రయా వ్యవహృతిర్వ్యవహారోఽస్తి విద్యతే. తస్మాదితి పూర్వేణాన్వయః. ముక్తమేవ స్తౌతి. సర్వాత్మత్వముపేత్య బ్రహ్మాస్మీతి దర్శనేన సర్వాత్మభావం ప్రాప్య బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వాదితి భావః. సంస్థితవతి అముష్మిన్ బుధే విద్వద్రూపే బ్రహ్మణి సర్వం నామ వర్తత ఏవ. సకలం రూపం వర్తత ఏవ అఖిలం కర్మ చ వర్తత ఏవ. నామరూపకర్మాతిరిక్తజగత్పదార్థాభావాత్సర్వం జగద్వర్తత ఏవేత్యర్థః. న చైవం సర్వజగద్గుణదోషసంస్పర్శ స్స్యాన్ముక్తస్యేతి వాచ్యమ్. కల్పితేన వస్తునా అధిష్ఠానస్య క్వాపి లేపాదర్శనాత్. 124

శ్లో॥ యత్రాజ్ఞో మ్రియతేఽపయాతి దహనస్తత్రాస్య వాచో దృశః
కః ప్రాణాదనిలశ్శశీ తు మనస శ్శ్రోత్రాద్దిగఙ్గాద్ధరా ।
లోమ్నశ్చౌషధయో వనస్పతితతిః కేశాన్నభశ్చాత్మనో
రేతః పాథసి లోహితఞ్చ కలితం కర్మైకమేష శ్రితః ॥ 125

వ్యా. అథావిదుషో మృతిసమయే స్థితిరీతిం దర్శయతి, **యత్రేతి** – యత్ర యస్మిన్ కాలే అజ్ఞో మ్రియతే తత్ర తదా అస్య మృతస్యాజ్ఞస్య వాచస్సకాశాద్దహనోఽపయాత్యపగచ్ఛతి. దృశ

శ్చక్షుషః కస్సూర్యః, ప్రాణా దనిలః, మనసశ్శశీ, శ్రోత్రాద్దిక్, అఙ్గాచ్ఛరీరాద్ధరా, లోమ్నో లోమభ్య ఓషధయః, అపయాన్తీతి విపరిణామః. కేశాత్కేశేభ్యో వనస్పతితతిః, వృక్షసఙ్ఘ ఆత్మనో హృదయాకాశాన్నభః ఏవమగ్న్యాదిదేవైస్త్యక్తత్వాదేవ వాగాదీనాం నిశ్చేష్టత్వమ్. లవిత్రత్యక్త లవిత్రవదితి భావః. లోహితం రేతశ్చ పాథసి అప్సు కలితం నిహితం బీజమిదం దేహాన్తరస్యేతి భావః. ఏష మృతః ఏకం ప్రధానం కర్మ శ్రిత ఆశ్రిత్య వర్తతే - కర్మణా బద్ధ ఏవ హి పురుష స్సంసరతి. ఇదఞ్చ పురుషస్య బన్ధనం కర్మ జ్ఞానం వినా న క్షీయతే. అత ఏవ జ్ఞానాదన్యోపాయేన నైవ మోక్షః. 125

శ్లో॥ ఉత్క్రాన్తః కరణైస్సహా బుధజనోఽజ్ఞాత్కాలదైవేశ్వరా-
ధీనో గచ్ఛతి కర్మణా పునరయం పుణ్యేన పుణ్యాం తనూమ్ ।
దైవీం పాపమయేన దుష్కృతతనూం పశ్వాదిరూపాన్తథా
మిశ్రేణ ప్రతియాతి మానుషతనూం మిశ్రాం కదుఃఖోదయామ్ ॥126

వ్యా. కర్మైకాశ్రయత్వమేవ వివృణోతి **ఉత్క్రాన్త ఇతి**. అయమబుధజనః కాలదైవేశ్వరాధీనః. సన్ అజ్ఞాత్రృకృతదేహాత్కరణైస్సహ ఉత్క్రాన్తో భూత్వా పునర్భూయః పుణ్యేన కర్మణా పుణ్యాం తనూం గచ్ఛతి ప్రపద్యతే. పాపమయేన పాపప్రచురేణ కర్మణా పశ్వాదిరూపాం దుష్కృతతనుం దుష్టశరీరం తథా గచ్ఛతీతి క్రియాపదాకర్షణార్థ స్తథాశబ్దః. గచ్ఛతీత్యర్థః. మిశ్రేణ పుణ్యపాపమిశ్రితేన కర్మణా తు మిశ్రామత ఏవ కదుఃఖోదయాం కదుఃఖయో స్సుఖదుఃఖయో రుదయో యస్యాం తాం మానుషతనూం ప్రతియాతి. యస్మాదేవం ధర్మాధర్మలక్షణకర్మవశాదేవ పునశ్శరీరలాభో జీవస్యాజ్ఞస్య తస్మాత్కాలదైవేశ్వరేషు నిమిత్తేషు సత్స్వపి కర్మైవ ప్రధానం కారణమితి కర్మైకాశ్రయోఽవిద్వాన్. 126

శ్లో॥ అహ్నైకేన రథో రవేరతిపతేద్యావత్ప్రదేశం స తు
ద్వాత్రింశద్గుణితో విరాట్తనుమయో లోకస్త్వలోకః పరః ।
లోకం తం ద్విగుణాఽభిగచ్ఛతి ధరా తాం చామృతాబ్ధిస్తథా
బ్రహ్మాణ్డస్య కపాలయోస్తు వివరం ఖడ్గాగ్రమాత్రం శ్రుతమ్ ॥ 127

వ్యా. జ్ఞానాదన్యోపాయేన నాస్తి మోక్ష ఇత్యుక్తమ్. యద్యేవం కర్మణా మోక్షో న తర్హి వ్యర్థం కిం కర్మేతి చేన్న వ్యర్థం సత్త్వా త్కర్మఫలస్య. కిం తత్ఫలం కర్మణః క్వఽవానుభూయతే ఇతి శఙ్కాయాం సర్వోఽ ప్యయం లోకః కర్మఫలభోగభూమిరేవ. అస్మిన్నుపభుజ్యమానం చ సర్వం కర్మఫలమేవేతి వక్తుం తావల్లోకపరిమాణమాహ - **అహ్నేతి**. రవేస్సూర్యస్య రథః ఏకేనాహ్నా యావత్ప్రదేశమతిపతేదతిక్రామేత్ స ప్రదేశః ద్వాత్రింశద్గుణితో భూత్వా తు విరాట్తనుమయో లోక ఇత్యుచ్యతే. పరోఽస్మాల్లోకాదన్యస్తు అలోక ఇత్యుచ్యతే. సూర్యచన్ద్రకిరణ ప్రసారా భావాత్తత్రేతి భావః. తఞ్చ లోకం తతో ద్విగుణా ద్విగుణపరిమాణా ధరా అభిగచ్ఛతి పర్యేతి వ్యాప్నోతీతి

యావత్. తాఇచ్ఛ ధరాం తథా ద్విగుణ ఇత్యర్థః. అమృతాబ్ధిః అభిగచ్ఛతి ఇతి లోకపరిమాణః కథితః అథ బ్రహ్మాణ్డోర్ధ్వాధఃకపాలవివరపరిమాణం కథ్యతే – బ్రహ్మాణ్డస్య కపాలయోర్వివరం ఛిద్రన్తు ఖడ్గాగ్రమాత్రం ఖడ్గాగ్రం యత్పరిమాణం తత్పరిమాణమిత్యర్థః శ్రుతం ప్రసిద్ధమ్. అనేనైవ వివరేణ మార్గేణ బహిర్నిర్గచ్ఛన్తో వ్యాప్నువన్త్యశ్వమేధయాజినః పారిక్షితా ఇతి భావః. 127

శ్లో॥ వ్యోమ్నా తేన సమాగతాంశ్చితశుచిర్భూత్వా సువర్ణస్స్వయం
దత్తే తాననిలాయ గత్యుపహతేః పారిక్షితానాత్మనః ।
సంస్థాప్యాత్మని మారుతః పునరమూంస్తం దేశమాసాదయ
త్యాసన్యత్ర పురాతనస్తదనిలః పారిక్షితానాం గతిః ॥ 128

వ్యా. తేన వ్యోమ్నా కపాలవివరాకాశేన మార్గేణ సమాగతాన్ప్రాప్తాంస్తాన్పారిక్షితాన్. పరితో దురితం క్షీయతే యేన స పరిక్షిదశ్వమేధః తద్యాజినః పారిక్షితాః తాన్. చితశుచిః అశ్వమేధే చితోఽగ్నిః స్వయం సువర్ణో భూత్వా ఆత్మనస్స్వస్య గత్యుపహతేః గత్యభావాద్ధేతోః మూర్తత్వాదితి భావః. అనిలాయ వాయవే దత్తే మారుతః పున ర్వాయుస్తు అమూన్పారిక్షితానాత్మని సంస్థాప్య తం దేశమాసాదయతి. యత్ర దేశే పురాతనాః పూర్వే పారిక్షితా ఆసన్. తత్తస్మాత్పారిక్షితానామనిల ఏవ గతిః. 128

శ్లో॥ యస్మాత్థాస్నుచరిష్ణుభూతనివహస్యాన్తర్బహిర్వర్తతే
భూతప్రాణసురాత్మనాఽయమనిలో వ్యష్టిస్తతో విశ్రుతః ।
సూత్రాత్మా తు సమష్టిరేష భవతి స్వాత్మానమేనం పుమాన్
యో వేదైష స భూయ ఏవ లభతే మృత్యుం న మృత్వా సకృత్ ॥129

వ్యా. యస్మాద్ధేతోరయమనిలః భూతప్రాణసురాత్మనా భూతాత్మనా ప్రాణాత్మనా సురాత్మనా దేవతారూపేణ చ స్థాస్నుచరిష్ణుభూతనివహస్య స్థావరజఙ్గమప్రాణివర్గస్యాన్తర్బహిశ్చ వర్తతే. తత స్తస్మాద్వ్యష్టి ర్ద్వివిధా అష్టిర్వ్యాప్తిర్వ్యష్టిరితి విశ్రుతః. సూత్రాత్మా ఏష వాయుస్తు సమష్టిర్భవతి సూత్రాత్మనా సమష్టిర్భవతీత్యర్థః. స్వాత్మానమేనం వాయుం యః పుమాన్వేద స ఏష పుమాన్ సకృన్మృత్వా భూయః పునః మృత్యుం నైవ లభతే న మ్రియత ఇత్యర్థః. 129

శ్లో॥ ప్రాణైః ప్రాణితి యోఽ ప్యపానితి తథాఽపానేన యో వ్యానితి
వ్యానేనైవముదానితి స్వయమిదన్త్వాముదానేన యః ।
ఆత్మా స హ్యఖిలాన్తరః పరతరో బ్రహ్మాపరోక్షో నృణా–
మశ్వోఽసావితివత్కథన్న్వవిషయం బ్రూయాదిదన్త్వేన కః ॥ 130

వ్యా. నను కిమయం వాయురేవ సర్వాన్తర ఆత్మా – నేత్యాహ – **ప్రాణైరితి**. ఇదన్త్వా–మస్యాం తనౌ ప్రాణైః ప్రాణేన **ప్రాణితి** ప్రాణనక్రియాం కరోతి. ప్రాణకరణకప్రాణనక్రియాశ్రయో

య ఇత్యర్థః. తథాశబ్ద ఏవంశబ్దశ్చ వాక్యసమాప్తిద్యోతకః దృష్టాన్తార్థో వా. తథా యోఽపి యశ్చ అపానేన కరణేనా**పానితి** అపాననక్రియాం కరోతి. యః వ్యానేన వాయునా కరణేన **వ్యానితి** వ్యాననక్రియాం కరోతి. ఏవం స్వయం య ఉదానేన కరణే**నోదానితి** ఉదాననక్రియాం కరోతి. సః నృణాం జీవానామాత్మా స్వరూపభూతః ప్రత్యగాత్మా అఖిలాన్తరః సర్వస్యాన్తర్వర్తమానః పరతరః సర్వవిలక్షణః అపరోక్షశ్చాత ఏవ బ్రహ్మ భవతి. యద్వా స ఆత్మా భవతి. హి యస్మాత్. సః అఖిలాన్తరః పరతరః నృణామపరోక్షః స్వాత్మత్వాదితి భావః బ్రహ్మ చ భవతీత్యన్వయః. అథవా సః పరతరః బ్రహ్మ బ్రహ్మాభిన్న ఇత్యర్థః. అపరోక్షః నృణామాత్మా హి ప్రత్యగాత్మైవ అఖిలాన్తరో భవతి. న తు వాయుర్నాప్యన్య ఇత్యేవకారార్థః. యద్వా స ఆత్మైవాఖిలాన్తరః యస్మాత్స పరతరో నృణామపరోక్షో బ్రహ్మాభిన్నశ్చ. బ్రహ్మ హి సర్వాన్తరమితి ప్రసిద్ధమ్. అనేన చాత్మైవ బ్రహ్మేత్యనేన ప్రత్యక్పరమాత్మభేదో నిర్మూలితః. న చాక్రియస్య ప్రత్యగాత్మనస్సర్వాన్తరస్య కథం ప్రాణనాదిక్రియాశ్రయత్వమితి వాచ్యమ్. ఆధ్యాసికత్వా దాత్మనః క్రియాశ్రయత్వస్య. యద్వా ఆత్మచైతన్యాభాసవశాదేవ ప్రాణాదీనాం క్రియాసిద్ధిర్న స్వతో చేతనత్వాదితి కర్తృత్వారోప ఆత్మని. నను యద్యసౌ నృణామపరోక్షస్సర్వాన్తర ఆత్మా. తర్హి మే తం దర్శయేత్యత ఆహ – అశ్వ ఇతి. అసావశ్వ ఇతివత్. అవిషయమాత్మానమిదన్త్వేన కః **కథం ను** బ్రూయాత్. అయమాత్మేతి నిర్దేష్టుమాత్మా న శక్యతే. అయమశ్వ ఇతివత్. చక్షురాద్యవిషయత్వాదిత్యర్థః.

న చైవం కథం నృణామపరోక్ష ఆత్మేత్యుక్తమితి వాచ్యమ్. కరణావిషయత్వాదేవ. న చ కరణవిషయత్వస్యైవ ప్రత్యక్షత్వరూపత్వాత్కథం కరణావిషయత్వాత్ప్రత్యక్షత్వమాత్మన ఇతి వాచ్యమ్. న హి కరణవిషయత్వం ప్రత్యక్షత్వం కిన్తు ప్రమాతృచైతన్యస్య విషయచైతన్యాభిన్నత్వమ్. తథాహి. ప్రమాతా ప్రమాణం ప్రమేయమితి చైతన్యం త్రివిధమ్. తత్రాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం **ప్రమాతా**, తద్వృత్త్యవచ్ఛిన్నం **ప్రమాణమ్**. విషయావచ్ఛిన్నం **ప్రమేయం** ప్రమాతృచైతన్యం ప్రమాణద్వారా ప్రమేయచైతన్యాభిన్నం భవతి. తతో విషయప్రత్యక్షం జాయతే ఘటః పట ఇతి. ఏవం సతి ప్రకృతే ప్రమాతురేవ ప్రమేయత్వా త్ప్రమాతృవిషయచైతన్యాభేద ఇతి నిత్యాపరోక్ష ఏవ ప్రమాతు–ర్జీవస్యాత్మా కూటస్థః ప్రత్యఙ్. ఏవమపరోక్షత్వాదేవ నిత్యం ప్రతీచ ఆత్మేతి వ్యవహారః. ఆత్మా హి నిత్యాపరోక్షస్సర్వస్య. ఆత్మత్వేనాభిమతస్య దేహాదేరప్యజ్ఞానాం నిత్యాపరోక్షత్వాత్. తస్మాదవిషయోఽప్యాత్మా ప్రత్యక్ష ఏవ. 130

శ్లో॥ దృష్టిం పశ్యతి యశ్శ్రుతిం భువి మతిం విజ్ఞాతిమేతం పునః
కోఽన్యస్తం కలయేత్తతో ఽవిషయతా ద్రష్టుస్స్థితైవాత్మనః ।
ద్రష్టా స్థాస్నుచరిష్ణుభూతనికరస్యాత్మాఽయమాభ్యన్తర–
స్సర్వాత్మా పరమార్థసత్య ఇతరస్తస్మాద్యదార్తం హి తత్ ॥ 131

వ్యా. అవిషయత్వమేవాత్మనః స్థాపయతి దృష్టిమితి. య ఆత్మా దృష్టిం పశ్యతి యయా

రూపం రూపవద్ద్రవ్యం చ ప్రకాశ్యతే సా చక్షురిన్ద్రియద్వారా బహిర్నిర్గతాఽన్తఃకరణవృత్తిర్దృష్టి-రిత్యుచ్యతే. తాం పశ్యతి జానాతి ప్రకాశయతీతి యావత్. ఆత్మన ఏకస్యైవ స్వప్రకాశత్వా-దాత్మాన్యస్య సర్వస్య జడత్వేన స్వతః స్ఫురణాభావా దృష్టే ర్ద్రష్టాయా ఆత్మైవ ప్రకాశకః. అన్యథా ఆత్మాఽప్రకాశ్యత్వే దృష్టేః స్వరూపలాభ ఏవ న స్యాదితి భావః. ఏవం శ్రుతిం శ్రోత్రద్వారా నిర్గత్యాన్తఃకరణవృత్తిం శబ్దప్రకాశనకరీం యః పశ్యతి మతిం మనోవృత్తిం యః పశ్యతి విజ్ఞాతిం బుద్ధివృత్తిం యః పశ్యతి తమేతం పునః ఆత్మానన్తు భువి లోకే అన్యః కః కలయేద్భాసయేత్. న కోఽపీత్యర్థః, భాస్యం వస్తు కేనాపి భాస్యేత. భాసకన్తు న కేనాపి, ఆత్మా తు భాసక ఏవ న భాస్య ఇతి కథమస్యాన్యో భాసకస్స్యాన్న కథమపీతి భావః. తతస్తస్మాద్ధేతోః, ద్రష్టురాత్మనః అవిషయతా స్థితైవ. సర్వావభాసకస్యాత్మనః భాసకాన్తరాభావేన భాస్యత్వలక్షణవిషయత్వాభావాదితి భావః. ద్రష్టా నిత్యచైతన్యేన దృష్టిశ్రుతిమతివిజ్ఞాతీ ర్దృశ్యశ్రావ్యమన్తవ్యవిజ్ఞాతవ్యవ్యాపికా అపి స్వయం వ్యాప్య స్థిత ఇత్యర్థః. ఆత్మనా హి స్వరూపచైతన్యేన సర్వమవభాస్యతే. సర్వావభాసక ఇతి యావత్. తచ్చ సర్వావభాసకత్వం స్వాత్మన ఏవ. న తు దీపాది వదన్యస్మై. యథా దీపః పటమవభాసయతి పురుషాయ న త్వాత్మనే స్వస్య జడత్వాదేవమాత్మా నాన్యస్మై సర్వమవభాసయతి. స్వాన్యస్య సర్వస్య జడత్వాత్కిన్తు స్వాత్మన ఏవ చేతనత్వాదత ఏవాత్మనః ప్రత్యక్త్వం దీపాదిప్రాతి-లోమ్యేనాఞ్చతి భాసత ఇతి ప్రత్యగితి వ్యుత్పత్తేః. యస్మాదేవం ప్రత్యగాత్మా సర్వమప్యాత్మన ఏవ వావభాసయతి. తస్మాదయం సర్వజ్ఞః సాక్షీ చ "**స సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్. సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణ**" శ్చేతి శ్రుతేః. అయం చైక ఏవ. '**ఏకో దేవ**' ఇతి మన్త్రాత్. నను ఆత్మా దేహీ దేహినశ్చానేకే ఇతి కథమాత్మైకత్వమత ఆహ స్థాస్నుచరిష్ణుభూతనికరస్యాభ్యన్తరః. స్థావరజఙ్గమ ప్రాణిసముదాయస్య బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తస్యాన్తర్వర్తమానః. ఏక ఏవాత్మా సర్వేషు దేహేషు వర్తతే. దేహానేకత్వా-దాత్మానేకత్వభ్రాన్తిః. న హి పరిచ్ఛిన్నస్య సర్వాన్తరత్వం సమ్భవతి. నాప్యపరిచ్ఛిన్నస్యానేకత్వం యుక్తమితి భావః. న కేవలం భూతానామయమాభ్యన్తరః. కిన్తర్హి స్వరూపమపీత్యాహ – ఆత్మేతి. కల్పితానాం హ్యధిష్ఠానం స్వరూపం, భూతాని చాత్మని కల్పితానీతి భూతానామయమేవాత్మా. న కేవలం భూతాత్మా కిన్తు సర్వాత్మాపీత్యాహ – సర్వాత్మేతి. ప్రాణ్యుత్పత్తి హేతూనామాకాశాది భూతానాం తత్కారణావ్యక్తస్యాప్యయమేవ స్వరూపం సర్వస్యాస్మిన్కల్పితత్వా దితి భావః. అత ఏవాయం పరమార్థసత్యః భవతి. పృథివ్యాది భూతానాం వ్యవహారసత్యత్వదర్శనాదుక్తం పరమార్థసత్య ఇతి. యద్వా ఆకాశాదయః కేచిత్సత్యా ఇతి భ్రాన్త్యా కేచిన్మన్యన్తే. న తు తద్యథార్థమాత్మసత్యత్వన్తు యథార్థమిత్యేతదర్థమాహ – పరమార్థసత్య ఇతి – తస్మాదస్మాదాత్మనః ఇతరద్యదస్తి తత్సర్వమార్తం బాధితం మిథ్యైవేతి యావత్ –

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. ఆత్మైక ఏవ సత్యః కాలత్రయేఽపి సత్త్వాత్ – యత్కాలత్రయే నాస్తి తన్మిథ్యా. యథా రజ్జు సర్పః. ఆత్మభిన్నం సర్వం మిథ్యా కాలత్రయేఽసత్త్వాద్రజ్జుసర్పవదితి –

నచ కాలత్రయేఽపి జగదస్తి సూక్ష్మరూపేణ సత్త్వాత్ప్రలయేపీతి వాచ్యమ్. ముక్తికాలే తథాప్య భావాత్. ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ హి ముక్తిదశాయాం విద్యతే. '**నేహ నానాస్తి కిఞ్చ నే**'త్యాది శ్రుతేః. తథా ఆత్మైక ఏవ సత్యః. సర్వాధిష్ఠానత్వాత్. యత్సర్వాధిష్ఠానం న భవతి న తత్సత్యం, యథా ఘటాదిః. ఆత్మభిన్నం సర్వం మిథ్యా ఆత్మని కల్పితత్వాద్రజ్జౌ కల్పితసర్పవదితి. ఆత్మైక ఏవ సత్యః సర్వాత్మత్వాద్యత్సర్వాత్మకం న భవతి తత్సత్యం న భవతి, యథా ఘటః. ఆత్మ భిన్నం సర్వం మిథ్యా స్వతో నిరాత్మత్వాన్మృగతృష్ణికాదివదితి ఆత్మైక ఏవ సత్య స్సర్వాన్తరత్వాద్యత్సర్వాన్తరం న భవతి న తత్సత్యం యథా ఘటాదిః ఆత్మైక ఏవ సత్యః ద్రష్టృత్వాద్వ్యతిరేకేణ ఘటవత్. ఆత్మభిన్నం మిథ్యా దృశ్యత్వాద్రజ్జుసర్పవదితి. న చాత్మాపి దృశ్యత ఏవ '**దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యే**'తి శ్రుతేరితి వాచ్యమ్. యేన దృశ్యతే తస్య ద్రష్టురే వాత్మత్వాన్న చ ద్రష్టా సన్నపి దృశ్య ఏవేతి వాచ్యమ్. ద్రష్టృత్వదృశ్యత్వయోరేకత్రావస్థానాసమ్భవాత్కర్మకర్తృభావవిరోధాత్. న చ దృశ్యమపి సత్యమేవ ఆకాశాదీనాం సత్యత్వాద్దృశ్యానామితి వాచ్యమ్ - విప్రతిపన్నత్వా-దాకాశాదిసత్యత్వస్య. న హ్యుపనిషద్భిరాకాశాదిసత్యత్వమభ్యుపగమ్యతే. న తు సమ్ప్రతిపన్నం కిఞ్చిత్సత్యం దృశ్యమస్తి తస్మాదుపనిషన్మతే దృశ్యత్వమిథ్యాత్వయోర్న వైయధికరణ్యం యేన దృశ్యత్వహేతుర్వ్యభిచరేదితి. 131

శ్లో॥ యత్సాక్షాదపరోక్షమస్తి పరమం బ్రహ్మాన్తరాత్మా చ యః
సర్వస్యాపి తదేష సోమ్య! తవ వా ఆత్మా న సర్వాన్తరః ।
క్షుత్తృట్ఛోకతమోజరామృతిదశా అత్యేతి యస్తం చరన్
స్వాత్మానం సమవేత్య భైక్షమటతి ధ్వస్తైషణో బ్రాహ్మణః ॥ 132

వ్యా. నను బ్రహ్మైవ సత్యం నాత్మేత్యత ఆహ - **యదితి.** సాక్షాత్కరణవ్యాపారం వినైవాపరోక్షం నిత్యప్రత్యక్షం పరమం యద్బ్రహ్మాస్తి యశ్చ సర్వస్యాప్యన్తరాత్మాస్తి తద్బ్రహ్మ. స సర్వాన్తర ఆత్మా చ. హే సోమ్య! ప్రియదర్శనేతి శిష్యమ్ప్రతి గురోస్సమ్బుద్ధిః. తవైష ఆత్మా వై ఆత్మైవ. యస్తవాత్మా స ఏవ సర్వస్యాన్తరాత్మా పరమం బ్రహ్మ చ ఆత్మైకత్వాద్బ్రహ్మాత్మైకత్వాచ్చేతి భావః. అథ ముముక్షుర్బ్రాహ్మణస్సన్న్యాసం కుర్యాదిత్యాహ - క్షుదితి. క్షుత్ క్షుధా తృట్ పిపాసా. ప్రాణధర్మావిమౌ. శోకః తమోమోహశ్చ మనోధర్మావిమౌ. జరా మృతిర్మరణమిమౌ శరీరధర్మౌ. క్షుతృట్ఛోకతమోజరామృతయ ఇతి దశా అవస్థా ఊర్మయ ఇతి యావత్. తాః యః అత్యేతి అతిక్రామతి తాభిరసంస్పృష్ట ఇత్యర్థః. ప్రాణాదితాదాత్మ్యాధ్యాసవశాత్తద్వానివ భాతీతి భావః. తం స్వాత్మానం సమవేత్య సమ్యగ్విదిత్వా బ్రాహ్మణః తస్యైవ సన్న్యాసాధికారాదితి భావః. ధ్వస్తైషణః ధ్వస్తే త్యక్తే ఏషణే సాధనఫలవిషయకామౌ యేన సః తథోక్తః. సర్వాసామప్యే-షణానామేషణాద్వయే ఏవాన్తర్భావాత్. భూత్వా భైక్షం భిక్షాసమూహం చరన్భక్షయన్నటతి సఞ్చరతి. సఞ్చరేదిత్యర్థః. సన్న్యాసస్య విహితత్వాదనేన.

నను కస్యాయం సన్న్యాసో విధీయతే. కిం విదుష ఉతావిదుషః. నాద్యః. తస్య విధినిషేధాతిక్రాన్తత్వాదాత్మా హి విద్వాన్న హ్యాత్మని కశ్చిద్విధిరస్తి. నాన్త్యః. అవిదుష ఏషణానివృత్త్య-సమ్భవాత్. ఆత్మజ్ఞానం వినా న హ్యనాత్మకామో నివర్తతే ఇతి చేదుచ్యతే. విదుష ఏవేతి. ఆత్మానం సమవేత్యేత్యుక్తత్వాత్. న చ విధ్యవిషయో విద్వానితి వాచ్యమపరోక్షాత్మవిద-స్తథాత్వేఽపి పరోక్షాత్మవిదః సన్న్యాసవిధివిషయత్వాత్. తస్మాత్ పరోక్షాత్మవిద్బ్రాహ్మణ స్సన్న్యస్య భిక్షాచర్యం చరే దిత్యేకః పక్షః. అపరోక్షాత్మవిదాపి బ్రాహ్మణేన సన్న్యాసినైవ భవితవ్యమ్. విదుష స్సర్వకర్మసన్న్యాస ఏవాధికార ఇతి గీతాసు స్థాపితత్వాత్. న చ తత్త్వవిదః కథం విధివిషయత్వమితి వాచ్యమ్. కర్మవిధ్యవిషయత్వమేవ తత్త్వవిదః. సన్న్యాసస్తు తత్త్వవిద్విషయ ఏవ. సన్న్యాసస్యా-క్రియాత్వేనావిధిత్వాచ్చ. కిఞ్చ సర్వకర్మసన్న్యాసం కర్తుం విద్వానేవ శక్నోతి నావిద్వానితి తత్త్వవిద ఏవ సన్న్యాస ఇత్యన్యః పక్షః. తత్త్వవిత్కర్మసన్న్యాసం కుర్యాదితి న విధీయతే. కిన్తు తత్త్వవిత్కర్మ న కుర్యాదితి విధీయతే. తతశ్చ విదుషస్సన్న్యాససిద్ధిరిత్యపరః పక్షః. గృహస్థస్య వేదాన్తశ్రవణాద్యవ-కాశాభావాద్ జ్ఞానార్థమేవ సన్న్యాసం కుర్యాదిత్యవిదుష ఏవ సన్న్యాసః. స చావిద్వాన్న సుతరామజ్ఞః కిన్తు వేదాధ్యయనాదినా నిత్యానిత్యవస్తువివేకాదిమానేవ. అత ఏవ తస్య అనిత్యేభ్యః కర్మతత్సాధనేభ్య ఏషణాద్వయరూపేభ్యః విరాగ ఉత్పద్యతే. నిత్యే చ మోక్షే భవత్యభిలాషః. అతో మోక్షప్రద-మాత్మతత్త్వమధిగన్తుం దారాపత్యగృహాదికం సర్వం త్యక్త్వాఽవిద్వాన్నిష్కామో భూత్వా గురుం తత్త్వవిదముపసరతి. తత్త్వవిత్తు జనకాదివద్గృహస్థో వా భవేత్. యజ్ఞవల్క్యాదివత్సన్న్యాసీ వా భవేద్యథాప్రారబ్ధమ్. న హి తత్త్వవిత్ దేహాదిక్రియా ఆత్మని పశ్యతి యేన తా స్సన్న్యసేత్. ఉక్తం హి గీతాసు. "**గుణా గుణేషు వర్తన్త ఇతి మత్వా న సజ్జతి**", "**కుర్వన్నపి న లిప్యతే**", "**న కరోతి న లిప్యతే**" ఇత్యాదినా. తస్మాదవిద్వానేవ సన్న్యసే ద్విరక్తశ్చేదవిరక్తశ్చేత్కర్మ కుర్యాత్. న చాత్మానం సమవేత్యేతి కథమవిద్వద్విషయత్వే సఙ్గచ్ఛత ఇతి వాచ్యమాపాతతో విదిత్వేతి తదర్థాత్. న చ పరోక్షాత్మవిదోఽస్య చ కో విశేష ఇతి వాచ్యమహం బ్రహ్మాస్మీతి పరోక్షమపి దృఢం జ్ఞానమస్తి పరోక్షాత్మవిదః. అస్య తు బ్రహ్మాత్మైక్యనిశ్చయో నాస్తీతి. యద్వా ఆత్మపరమాత్మభేదజ్ఞానమేవ దృఢమస్తీతి. న చాశనాయాపిపాసాద్యతీతాత్మజ్ఞానం కథమస్యేతి వాచ్యమ్. దేహాతిరిక్తాత్మజ్ఞాన-సత్త్వాదాస్తికానామితి పరః పక్షః. 132

శ్లో॥ త్యక్త్వా బ్రాహ్మణ ఏషణాస్తదఖిలాస్సన్న్యస్య శాస్త్రాద్గురోః
పాణ్డిత్యం సమవాప్య శేషరహితం బాల్యఞ్చ మౌనన్తతః ।
ముఖ్యబ్రాహ్మణభావమేత్య కలితబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతి-
ర్లోకే సంవిచరేద్యథేష్టమథవా శాస్త్రానుసారీ చరేత్ ॥ 133

వ్యా. యస్మాదేవం పురాతనా విద్వాంస ఆత్మతత్త్వం సన్న్యాసినో భిక్షాచర్యం చరన్తి బ్రాహ్మణాః. తత్తస్మాదద్యత్వేఽపీతి శేషః. బ్రాహ్మణవంశప్రసూతః అఖిలాః దారాపత్యధనాది

విషయా ఏషణాః కామాన్ త్యక్త్వా సన్న్యస్య సన్న్యాసాశ్రమం స్వీకృత్య నిష్కామస్యైవ సన్న్యాసేఽధికారాదేషణాన్త్యక్త్వేత్యుక్తమ్. శాస్త్రాద్గురోరుపదేశాచ్చేతి శేషః. శేషరహితం నిశ్శేషం పాణ్డిత్య మాత్మతత్త్వజ్ఞానం సమవాప్య ప్రాప్య బాల్యం జ్ఞానబలభావమనాత్మప్రత్యయతిరస్కారమితి యావత్సమవాప్య తతో మౌనం నిదిధ్యాసనం చ సమవాప్య కలితబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతిః ప్రాప్తబ్రహ్మాభిన్నాత్మసాక్షాత్కారస్సన్. ముఖ్యబ్రాహ్మణభావం ముఖ్యం బ్రాహ్మణత్వమేత్య "**బ్రహ్మజ్ఞానేన బ్రాహ్మణ**" ఇతి స్మరణాదితి భావః. ఏతేన బ్రాహ్మణజాతీయత్వప్రయుక్తం బ్రాహ్మణత్వమముఖ్యమేవేతి సిద్ధమ్ - న చేదం ముఖ్యం బ్రాహ్మణత్వం బ్రహ్మజ్ఞానినాం క్షత్త్రియాదీనామపి స్యాదితి వాచ్యమ్, గౌణబ్రాహ్మణస్యైవ బ్రహ్మజ్ఞానాన్ముఖ్యబ్రాహ్మణత్వసిద్ధిర్న త్వబ్రాహ్మణానామితి. లోకే భువి యథేష్టం సమ్యగ్విచరేత్సఞ్చరేత్. విధినిషేధాతిక్రాన్తత్వాత్తత్త్వవిద ఇతి భావః. అథవా శాస్త్రానుసారీ సన్నేవ చరేత్. లోకసఙ్గ్రహార్థం పూర్వవాసనావశాదితి భావః. 133

శ్లో॥ ఓతం ప్రోతమిదం సమం పయసి తద్వాయౌ ఖలోకేష్వసౌ
తే గాన్ధర్వపదేషు తాని తరణేర్లోకేషు చాన్ద్రేషు తే ।
చాన్ద్రా శ్చోడుపదేషు తాని దివిషల్లోకేషు చైన్ద్రేషు తే
ప్రాజాపత్యపదేషు తాని చ విధేర్లోకేషు సూత్రే చ తే ॥ 134

వ్యా. ఇదముక్తమేవాత్మనస్సర్వాన్తరత్వం విశదయతి - **ఓతమితి**. ఇదం సమం సర్వం పార్థివం వస్తు పయసి ఓతం ప్రోతం చ భవతి. యథా పటే తన్తవస్తిర్యగ్భావేన ఓతా ఊర్ధ్వభావేన ప్రోతాశ్చ తద్వదిత్యర్థః. యది పృథివ్యవయవాః పయసా గ్రథితా న స్యుస్తర్హి సక్తుముష్టివద్విశీర్యేరన్నితి భావః. తచ్చ పయః వాయావోతం ప్రోతం చ. అసౌ వాయుః ఖలోకేష్వన్తరిక్షలోకేష్వోతః ప్రోతశ్చేతి లిఙ్గవిపరిణామేన యోజ్యమ్. తే ఖలోకాః గాన్ధర్వపదేషు గన్ధర్వలోకేష్వోతాః ప్రోతాశ్చ. తాని గాన్ధర్వపదాని తరణేస్సూర్యస్య లోకేష్వోతాని ప్రోతాని చేతి వచనవిపరిణామేన యోజ్యమ్. తే సూర్యలోకాశ్చాన్ద్రేషు లోకేష్వోతాః ప్రోతాశ్చేతి లిఙ్గవచనవిపరిణామేన యోజ్యమ్. చాన్ద్రాశ్చన్ద్రలోకాశ్చ ఉడుపదేషు నక్షత్రలోకేష్వోతాః ప్రోతాశ్చ. తాన్యుడుపదాని దివిషల్లోకేషు దేవలోకేష్వోతాని ప్రోతాని చ. తే దేవలోకా ఐన్ద్రేషు లోకేషు ఇన్ద్రలోకేష్వోతాః ప్రోతాశ్చ. తే ఇన్ద్రలోకాః ప్రాజాపత్యపదేషు ప్రజాపతిలోకేష్వోతాః ప్రోతాశ్చ. తాని ప్రజాపత్యపదాని విధేర్లోకేషు బ్రహ్మలోకేష్వోతాని ప్రోతాని చ. తే బ్రహ్మలోకాః సూత్రే ఓతాః ప్రోతాశ్చ సూత్రబ్రహ్మలోకాదీనాశ్రిత్య బ్రహ్మలోకప్రజాపతిలోకాదయో వర్తన్త ఇత్యర్థః. 134

శ్లో॥ లోకోఽయఞ్చ పరశ్చ భూతనికరస్సందృబ్ధ ఏషోఽఖిలో
దేహాన్తర్బహిరిఙ్గతా హి మరుతా సూత్రేణ రత్నౌఘవత్ ।
అఙ్గాన్యస్య భవన్తి హన్త శిథిలాన్యుత్క్రాన్తి మాప్తేఽన్తరే
వాయౌ చాపి బహిర్భవేఽప్రచలతి ప్రాణీ హి నో చేష్టతే ॥ 135

వ్యా. కిం తత్సూత్ర మత ఆహ – **లోక ఇతి**. అయం భూలోకః పరః భువర్లోకః స్వర్లోకశ్చ. ఏష తత్ర వర్తమానః అఖిలః నిశ్శేషః భూతనికరః బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తప్రాణివర్గశ్చ దేహాన్తర్బహిశ్చేఙ్గతా చలతా మరుతా వాయునా ప్రాణాత్మనా భూతాత్మనా చ సూత్రేణ రత్నౌఘవన్మణిసఙ్ఘ ఇవ సన్దృబ్ధః సమ్యగ్గ్రథితః. హి యస్మా త్తస్మా ద్వాయు స్సూత్రమిత్యర్థః. సూత్రాత్మనా వాయుస్సమష్టిరిత్యుచ్యత ఇతి చోక్తమ్. వ్యష్టిప్రాణః ప్రాణ ఇతి సమష్టిప్రాణస్సూత్రమితి చోచ్యతే. యద్వా వ్యష్టిలిఙ్గం లిఙ్గమితి సమష్టిలిఙ్గం సూత్రమితి చోచ్యతే. న చ సూత్రాత్మా హిరణ్యగర్భ ఏవేతి వాచ్యమ్. ప్రాణ ఏవ హిరణ్యగర్భ ఇత్యుక్తత్వాత్. యద్వా సూత్రాభిమానీ పురుషో హిరణ్యగర్భః న తు సూత్రమితి. కస్మాన్మరుతైవ సర్వం సన్దృబ్ధ మిత్యుచ్యతే అత ఆహ – అఙ్గానీతి – అస్య భూతవర్గస్య అన్తరే వాయౌ ప్రాణే ఉత్క్రాన్తి **మాప్తే** సతి రత్నౌఘవత్. సూత్రచ్ఛేదేన మణిగణ ఇవ అఙ్గా న్యవయవా శ్శిథిలాని భవన్తి. హన్తేత్యద్భుతే. అపి చ కిఞ్చ బహిర్భవే బాహ్యే వాయావప్రచలతి సతి కోఽపి ప్రాణీ నో చేష్టతే. హి యస్మాదేవం తస్మాద్వాయుస్సూత్రమ్. హి ప్రసిద్ధమిదమితి వా. 135

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం యచ్చ దివో భువశ్చ యదధో ద్యావాపృథివ్యన్తరే
యద్భూతఞ్చ భవచ్చ భావి యదిదం సూత్రం సమస్తఞ్చ తత్ ।
ఓతప్రోతముతాస్తి సోమ్య! పరమాకాశే పరాత్మన్యయం
న ప్రోతః క్వ చ నోత ఏష సకలాధారః స్వలోకే స్థితః ॥ 136

వ్యా. యద్వస్తు దివోఽన్తరిక్షా దూర్ధ్వం వర్తతే. యచ్చ భువో భూమేరధో వర్తతే. యచ్చ ద్యావాపృథివ్యోరన్తరే మధ్యే వర్తతే. చకారాద్యద్ద్యావాపృథివ్యాత్మకం వస్తు చకారాన్తరా ల్లోకాన్తరాత్మకం వస్తు చ యచ్చ భూతమతీతం వస్తు యద్భవద్వర్తమానం వస్తు. యద్భావి భవిష్యద్వస్తు యదిదముక్తం సూత్రం సర్వలోకాధారభూతం వాయ్వాత్మకం వస్తు. తత్సమస్తం చ. హే సోమ్య! ఆకాశే పరమ్ ఆకాశ ఏవ ఓతం ప్రోతముత ప్రోతం చ భూత్వా అస్తి విద్యతే అస్తి భవతీతి వా. అగ్న్యాదిభూతత్రయస్య భూరాదిలోకత్రయస్య బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తప్రాణివర్గస్య చ సూత్రే ఓతత్వం ప్రోతత్వం చ ప్రాగుక్తమేవేహానూక్తం, తస్య సూత్రస్యాకాశే ఓతత్వం ప్రోతత్వం త్విహాధికముక్తమితి వివేకః. ఆకాశకార్యత్వాద్వాయోరాకాశే ఓతత్వం ప్రోతత్వం చ. కార్యం హి కారణే ఓతం ప్రోతం తన్తుషు పటవత్. అయం చాకాశః పరాత్మని పరమాత్మని ప్రతీచి ఓతః ప్రోతశ్చ. '**ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత**' ఇతి శ్రుతేః. ఏష పరమాత్మా తు క్వచ క్వాపి న ప్రోతః క్వ చ **నోతః** న ఓతః. ఓమాజ్ఞోశ్చేతి పరరూపమ్. అత ఏవ సకలాధారః సర్వస్యాప్యాశ్రయః స్వలోకే స్థితశ్చ భవతి. న త్వన్యత్ర స్థితః. ఆత్మవ్యాపకస్య ఆత్మకారణస్య వా వస్త్వన్తరస్యాభావాత్, యద్యప్యాత్మకార్యమపి వస్తు నాస్త్యేవాత్మభిన్నం తథాపి వ్యవహారత ఇదముక్తమ్. 136

శ్లో॥ భూవార్యగ్నిమరున్నభోద్యురవిదిక్చన్ద్రోడుఖార్చిస్తమో-
భూతప్రాణదృగాశయశ్రవణవాక్త్వగ్బుద్ధిరేతస్సు యః ।
తిష్ఠత్యాన్తర ఏవ సన్నియమయన్ జానన్తి నోతాని యం
దేహా యస్య చ తాని సోమ్య స పుమానాత్మా తవైవామృతః ॥ 137

వ్యా. నను ఆకాశస్యాప్యాధారః పరమాత్మా సర్వబాహ్య ఏవ, న తు సర్వాన్తర ఇత్యత ఆహ – **భూవారీతి**. యద్వా సర్వాన్తరః పరమాత్మాయఽమేవాన్తర్యామీత్యాహ. **భూవారీతి**. యః భూః, వారి, అగ్నిః, మరుద్వాయుః, నభః ఖం, ద్యౌః ద్యులోకః, రవిః దిక్, చన్ద్రః ఉడూని నక్షత్రాణి, ఖమన్తరిక్షలోకః, అర్చిస్తేజః, తమః అన్ధకారః, భూతాని సర్వే ప్రాణినః, ప్రాణః, దృక్చక్షుః, ఆశయః మనః, శ్రవణం శ్రోత్రం, వాక్, త్వక్, బుద్ధిః, రేతశ్చ తేషు తిష్ఠతి. కిం కుర్వన్నత ఆహ – సన్నియమయన్నితి. తాని సమ్యఙ్నియమయన్. కథంభూతో నియమయతీత్యత ఆహ – ఆన్తర ఏవేతి. యస్మాదేవమయం భూవార్యాదీనామన్తస్స్థిత్వా భూవార్యాదీన్నియమయతి తస్మాదేవాన్తర్యామీత్యుచ్యత ఇతి భావః – న చేదం నియమనమప్రయోజకమితి వాచ్యమ్. యది భూవార్యాదయోఽన్తర్యామిణా కేనచిదీశ్వరేణ న నియమ్యేరన్ తర్హి కాఠిన్యద్రవాదిలక్షణం స్వస్వనియతస్వభావం పరిత్యజేయురేవేతి జగద్విప్లవః స్యాత్. తర్హి కిమేనం స్వాన్తర్యామిణం భూవార్యాదయో విదుః. నేత్యాహ. తాని భూవార్యాదీని తమన్తర్యామిణం నో జానన్తి. న చాచేతనానాం భూమ్యాదీనాం కథన్తద్జ్ఞానప్రసక్తిరితి వాచ్యమ్. భూమ్యాద్యభిమానిదేవతా అప్యేనం న విదన్తీతి వివక్షితత్వాత్ – ఏతేన తత్తద్వస్త్వభిమానిన్య స్తత్తద్దేవతా ఏవాన్తర్యామీతి పరాస్తమ్ – తాని భూవార్యాదీని చకారాత్తదభిమానిదేవతాశ్చ యస్య దేహాశ్శరీరాణి భవన్తి యథా భూమణ్డలాదీని భూమ్యాదిదేవతానాం శరీరాణి తథా అన్తర్యామిణోఽపి శరీరాణ్యేవ యథా చాస్మదాదిదేహా అన్తర్యామిణశ్శరీరాణి తథా పృథివ్యాదిదేవతాదేహా అపీత్యర్థః. హే సోమ్య! ప్రియదర్శన శిష్య! స అమృతః అమరణధర్మా పుమాన్ పురుషోఽన్తర్యామీత్యర్థః. తవాత్మైవ న త్వన్య ఇత్యేవ-కారార్థః.

న చ జీవస్య క్షేత్రజ్ఞస్య కథమీశ్వరోఽన్తర్యామీ భవత్యాత్మేతి వాచ్యమ్. యదే వాన్తర్యామిణ ఈశ్వరస్య స్వరూపం చైతన్యం తదేవ జీవస్యాపీతి జీవస్యాన్తర్యామీ స్వరూపమేవ – న చైవమన్తర్యామిణో జీవోఽపి స్వరూపమేవ స్యాతి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. నను మాయావచ్ఛిన్నః జ్ఞానశక్తిప్రధాన ఈశ్వరోఽన్తర్యామీ బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నః కిఞ్చిద్జ్ఞో జీవ ఇతి కథమనయోరైక్యమితి చేదుచ్యతే. ఏకస్మిన్నేవ చైతన్యే మాయయా ఈశ్వరత్వమవిద్యయా జీవత్వఞ్చ కృతమితి తదుపాధిద్వయపరిత్యాగే చైతన్యమాత్రస్యైకత్వాదితి. న చాన్తర్యామిత్వం చైతన్యస్య నిరుపాధికమేవేతి వాచ్యమ్. మాయాప్రయుక్తత్వాత్తస్య. నహి శుద్ధం చిన్మాత్రం కస్యచిన్నియామకం నియామ్యం వా భవితు మర్హతి. ఉక్తఞ్చ గీతాసు "**ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేఽశేర్జున తిష్ఠతి, భ్రామయన్**

సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయేతి" నచ యది హృద్దేశే ఏవేశ్వరోఽస్తి తర్హి కుతో నోపలభ్యత ఇతి వాచ్యమ్. ధర్మాదివత్పారోక్ష్యైకస్వభావత్వాత్. కథన్తస్యాభ్యుపగమ ఇతి చేచ్ఛాస్త్రాదనుమానాచ్చ. తత్ర శాస్త్రం దర్శితమనుమానన్తూచ్యతే. జీవః పరతన్త్రః సంసారిత్వాద్వ్యతిరేకేణేశ్వరవత్. యద్వా కిమనుమానేన? జీవపారతన్త్ర్యస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వాత్. సర్వే హి జీవాః కేనచిన్నియమితా ఇవ బలాదనిచ్ఛన్తోఽపి దుఃఖమనుభవన్తి. నను జీవపారతన్త్ర్యం సమ్ప్రతిపన్నమేవ. పరన్తు యత్పరతన్త్రో జీవస్స నేశ్వరః కిన్తు కాలకర్మాదిరేవేతి చేన్నైవమ్. కాలకర్మాదీనాం జడత్వాన్న నియమనం సఙ్గచ్ఛతే. అతశ్చేతన ఈశ్వర ఏవ నియన్తేతి. న చాయస్కాన్తలోహన్యాయేన జడస్యాపి కర్మాదేరస్తు నియన్తృత్వమితి వాచ్యమ్. తాని తాని వస్తూని తత్తత్స్వభావాద్యనుసారేణ నియన్తుం చేతనేతరస్యాశక్యత్వాత్. జ్ఞానపూర్వకం హి తత్. న చ స్వభావ ఏవ నియన్తేతి వాచ్యమగ్నే-రౌష్ణ్యమేవ స్వభావ ఇతి నియమస్య స్వభావానధీనత్వాత్. తదధీనత్వే చాత్మాశ్రయదోషాత్. స్వభావాన్తరాభ్యుపగమే చానవస్థాదోషాత్. న చ జీవ ఏవ నియన్తా చేతనత్వాదచేతనవర్గస్యేతి వాచ్యమ్. తస్యాసర్వజ్ఞత్వాదసర్వశక్తిత్వాచ్చ. అన్యథా జీవః స్వేచ్ఛయా గ్రీష్మర్తౌ సూర్యం శాన్తరశ్మిం కుర్యాత్స్వతాపాపనోదనాయ, చన్ద్రం వా క్షయరహితం కుర్యాత్. తస్మాదీశ్వర ఏవ నియన్తా. అస్మాదేవ భీతం సత్సర్వం జగత్స్వస్వభావే వ్యవతిష్ఠతే. "**భీషాస్మాద్వాతః పవత**" ఇత్యాది శ్రుతేః అన్యథా సర్వం జగదిదానీమేవ ప్రదహేదగ్నిః. సముద్రో వా ప్లావయేదద్భిః. వాయుర్వా క్షోభయేత్. నను యద్యేవం పరోక్ష ఈశ్వరస్తర్హి కథన్తస్యాపరోక్షత్వముచ్యతే "**యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మే**"తి శ్రుత్యేతిచేదుచ్యతే. అన్తర్యామిత్వేన రూపేణ పరోక్షత్వేఽపి ప్రత్యక్త్వేన రూపేణాపరోక్ష ఏవేతి. న చ పరోక్షత్వాపరోక్షత్వే కథమేకస్మిన్నేవేతి వాచ్యమ్. దశాభేదేనాదోషాత్. అవిద్యాదశాయామన్తర్యామీ పరోక్ష ఈశ్వరః. విద్యాదశాయన్తు ప్రత్యగాత్మా అపరోక్ష ఈశ్వర ఇతి. న చ విద్యాదశాయామ-ప్యన్యన్తర్యామీతి వాచ్యమ్. తదానీం జీవేశ్వరజగన్నామకద్వైతాభావేనానత్వాదన్తర్యామిణః. భూతపారతన్త్ర్యలిఙ్గకల్పితో హ్యన్తర్యామీ భూతాభావే కథం భవేత్. జగద్రూపకార్యలిఙ్గకల్పితో వేశ్వరో జగదభావే కథం భవేత్. నచైవమన్తర్యామ్యప్యసత్య ఏవేతి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. న చ శ్రుత్యా సత్య ఇత్యుక్తమితి వాచ్యమ్. చైతన్యాత్మనా సత్య ఇతి తదర్థాత్. చైతన్యే హ్యన్తర్యామిత్వం కల్పితమ్ ఇతి. యద్వా ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేశే ప్రత్యగ్రూపేణైవ తిష్ఠతి. అక్రియస్యాపి ప్రతీచస్సర్వభూతభ్రామణమయస్కాన్తలోహన్యాయాదుపపద్యతే. అయం చ ప్రత్యగాత్మా సర్వైర్విద్వద్భి ఉపలభ్యత ఏవేతి నానుపలభ్యమానత్వమస్య. సంసారీ జీవ ఏవ వస్తుతః ప్రత్యగాత్మేతి జీవస్యాయమాత్మైవ. న చ ప్రతీచో నియమనశక్తిర్నాస్తీతి వాచ్యమ్. బ్రహ్మణో యా మాయాశక్తిస్సైవ ప్రతీచోఽప్యస్తి బ్రహ్మాభిన్నత్వాత్ప్రతీచః. న చేశ్వరశక్తిరేవ మాయా న బ్రహ్మశక్తిరితి వాచ్యమ్, బ్రహ్మణి మాయయేశ్వరస్య కల్పితత్వేన బ్రహ్మశక్తిత్వాన్మాయాయాః. ఈశ్వరశక్తిర్మాయేతి మతేఽపి ఈశ్వరస్వరూపచైతన్యాశ్రయైవ మాయా. న చ ప్రతీచ ఏవాన్తర్యామిత్వే కథన్తస్య

స్వానన్యజీవనియమనమితి వాచ్యమ్. సమానోఽయం దోష ఈశ్వరస్యాన్తర్యామిత్వేఽపి. "**మమైవాంశో జీవలోక**" ఇతి హి భగవతా గీతమ్. న చేశ్వరస్యాంశ ఏవ జీవో నత్వీశ్వర ఇతి వాచ్యమ్, నిరవయవత్వేన నిరంశస్యేశ్వరస్యాంశాయోగాత్. సతి చాంశిత్వే ఈశ్వరస్య స్వసంసృష్ట-స్వాంశజీవగతదుఃఖసమ్బన్ధేన సంసారిత్వాపత్తేః. అంశానామీశ్వరాజ్జీవానాం వియోగే ఈశ్వరస్య వికలత్వాపత్తేః. అంశప్రవేశాపగమాభ్యా మీశ్వరస్య వృద్ధిక్షయవికారాపత్తేస్తతోఽనిత్యత్వాపత్తేశ్చ. అనిత్యం హి సర్వం వికారి వస్తు. అత ఏవ నేశ్వర స్యావయవోఽపి జీవః. న చ మమైవాంశ ఇతి కథముక్తమితి వాచ్యమీశ్వరాభిన్నో జీవ ఇతి బోధయితుం తథోక్తత్వాత్. న చ మహాకాశస్యేవ ఘటాకాశో జీవ ఈశ్వరస్యాంశ ఇతి వాచ్యమ్. దృష్టాన్తేఽపి మహాకాశాభిన్నో ఘటాకాశ ఇత్యయ-మేవాశయః కల్ప్యః. నిరవయవత్వం నిరంశత్వం చాకాశస్య కేచి దభ్యుపగచ్ఛన్తి. ఏవమీశ్వరస్య వికారః పరిణామో వా న భవతి జీవః. తథా సతి ద్వయోరప్య నిత్యత్వాదిదోష ప్రసఙ్గాత్. తస్మా దీశ్వరానన్య ఏవ జీవః. యద్యేవమీశ్వరాత్ప్రతీచశ్చానన్య ఏవ జీవస్తర్హి నియమనం దుర్ఘటమేవేతి చే న్నైవమ్. ఆత్మనా అనాత్మసఙ్ఘో నియమ్యతే. అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసాత్తు నియమ్యమాన ఇవ జీవః ప్రతిభాతీతి నియమనం సుఘటమేవ. అయం చాన్తర్యామీ ప్రత్యగాత్మా విదుషా-మపరోక్షః, మూఢానామ్పరోక్షశ్చ అవిదుషాం ద్వైతినాఞ్చ ప్రతీచ్యక్తలక్షణే ఆత్మత్వబుద్ధ్యభావాత్ ఇతి. తస్మాదయమన్తర్యామీ పురుషః జీవస్యాత్మైవ, నాన్యః. న చ యస్మిన్ సర్వమిదం వర్తతే స కథం సర్వాన్తస్స్యాదితి వాచ్యమ్. సర్వాశ్రయస్యాప్యాకాశస్య సర్వాన్తరత్వదర్శనాత్. అత ఏవోక్త "**మన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థిత**" ఇతి శ్రుత్యా. మృదపి హి స్వస్మిన్వర్తమానే ఘటే స్వయమనుస్యూతా వర్తతే. న చాన్తర్వర్తమానః ప్రత్యగాత్మా బహిర్వర్తమానస్తు పరమాత్మా దేహస్యేతి వాచ్యమ్. పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మనో వా అన్తర్వ్యాప్తేర్బహిర్వ్యాప్తేర్వాఽభావే పూర్ణత్వాయోగాత్. పరిచ్ఛిన్నత్వే చ ఘటాదివదనిత్యత్వాపత్తేః. ఏకస్యైవ చైతన్యస్య దేహాద్యుపాధికృతో హ్యన్తరత్వం బాహ్యత్వం చ న స్వాభావికమ్. యథా ఏకస్యాపి గగనస్య ఘటాద్యుపాధికృత-మాన్తరత్వం బాహ్యత్వం చ న స్వాభావికం తద్వదితి. కిఞ్చాత్మని కల్పితో దేహాదిర్మిథ్యాభూతో నాత్మన ఆన్తరత్వబాహ్యత్వాదికం కల్పయితుం శక్నోతి. మరుభూమేః పఙ్కిలత్వమివ మరీచికోదకం తస్మాద్వస్తుతో నిర్విశేష ఏవాత్మా. 137

శ్లో॥ ఏతత్తత్పదమక్షరం యదతమో స్థూలం న సూక్ష్మం చ న
హ్రస్వం నాయతమప్యభూతమగుణం న జ్యోతిరచ్ఛాయకమ్ ।
అప్రాణం సదమాత్రమన్తరహితం సఙ్గాతిగం నేన్ద్రియం
న స్వాన్తం న ముఖం నిరన్తరమగం చాబాహ్యమేకం బృహత్ ॥138

వ్యా. కిం తజ్జీవస్యాన్తర్యామిణశ్చ వాస్తవం రూపం యద్వా సకలాధారః పరమాత్మేత్యుక్తః కోఽసౌ పరమాత్మా ఇత్యత ఆహ – **ఏతదితి**. తదేతత్పదమక్షరమిత్యుచ్యతే. అక్షరం పదమేవ

జీవాన్తర్యామివాస్తవరూపం పరమాత్మా చ కిన్తదక్షరం పదమత ఆహ – యదితి. యత్పదమతమః తమో న భవతీత్యతమః తమశ్చాజ్ఞానం జ్ఞానస్వరూపత్వాదితి భావః. అస్థూలం స్థూలం న భవతీత్యస్థూలమ్. తర్హి కిం సూక్ష్మమత ఆహ – న సూక్ష్మమితి. నఞర్థకనశబ్దేన సహ సమాసః న సూక్ష్మం నసూక్ష్మమసూక్ష్మం నహ్రస్వం హ్రస్వం చ న భవతి. తర్హి కిం దీర్ఘమత ఆహ – నాయతమితి. న ఆయతం నాయతం న దీర్ఘం భవతి. ఏవం చతుర్విధపరిమాణ ప్రతిషేధా–దద్రవ్యమక్షరమితి సిద్ధమ్. అత ఏవ అభూతం భూతం పఞ్చవిధం పృథివ్యాది తన్న భవతీ త్యభూతమ్. పృథివ్యాదీనాం ద్రవ్యత్వాదితి భావః. యద్యాత్మా ద్రవ్యం న భవతి తర్హి గుణో భవిష్యతీత్యత ఆహ – అగుణమితి. గుణశ్శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాత్మకః పఞ్చవిధః. తర్కశాస్త్రోక్తా–శ్చతుర్వింశతిగుణా వా. గుణో న భవతీత్యగుణం గుణభిన్నమిత్యర్థః. అత ఏవ క్లీబత్వం సామాన్యాద్వా. యద్వా అగుణం గుణరహితమద్రవ్యత్వాదేవేదమగుణం గుణవత్త్వస్య ద్రవ్యలక్షణత్వాత్. అజ్యోతిః న జ్యోతిరజ్యోతిస్తేజో న భవతీత్యర్థః. తర్హి కిమన్ధకారోఽత ఆహ – అచ్ఛాయకమితి. న ఛాయా అచ్ఛాయం తదేవాచ్ఛాయకం నేదమన్ధకారో భవతీత్యర్థః. యద్వా అతమ ఇత్యుక్తం తర్హి కిమిదం జ్ఞానం నేత్యాహ – అజ్యోతిరితి. జన్యజ్ఞానపరోఽత్ర జ్యోతిశ్శబ్దః, అభూతమిత్యనేన తేజోద్రవ్యస్యాగ్నేః ప్రతిషేధః కృతః. తతశ్చ తేజోభిన్నత్వేనాన్ధకారత్వ–మస్యాయాతమితి తత్ప్రతిషేధాయాహ – అచ్ఛాయకమితి. అథవా అతమః తమోఽన్ధకారో న భవతీ త్యతమః. తర్హి కిం ప్రకాశ ఇత్యత ఆహ – అజ్యోతిరితి. తర్హి కిం ఛాయేత్యత ఆహ – అచ్ఛాయకమితి, ప్రకాశే సత్యన్ధకారస్య స్థిత్యయోగాత్. అన్ధకారాద్భిన్నైవానాతపలక్షణాచ్ఛాయేతి భావః. అచ్ఛాయకమిత్యనేన ఛాయారహితమిత్యపి ప్రతీయతే; అస్తు తర్హ్యమూర్తోఽయం ప్రాణ ఇత్యత ఆహ – అప్రాణమితి. ప్రాణభిన్నమిత్యర్థః. ప్రాణరహితమితి చ ప్రతీయతే. తర్హి కిమిన్ద్రియ–మత ఆహ – నేన్ద్రియమితి. ఇన్ద్రియభిన్నమిన్ద్రియరహితమితి చ. తర్హి కిమన్తఃకరణం నేత్యాహ – న స్వాన్తమితి. అన్తఃకరణభిన్నమన్తఃకరణరహితఞ్చేత్యర్థః '**అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర**' ఇతి '**అపాణిపాద**' ఇతి చ శ్రుతేః. ముఖం ద్వారం న భవతీత్యముఖం ముఖరహితం చ. ఉపలక్షణమిదం కరచరణాదిరాహిత్యస్య. అమాత్రం మీయతే యేన తన్మాత్రం తన్నభవతీత్యమాత్రం నానేన కిఞ్చిన్మీయత ఇత్యర్థః. తర్హి కిమిదం సచ్ఛిద్రం నేత్యాహ – నిరన్తరమితి. అన్తరరహితం తర్హి కిం బాహ్యమస్యాస్తి నేత్యాహ – అబాహ్యమితి. బాహ్యరహిత మిత్యర్థః. కుత ఏవమత ఆహ – సఙ్గాతిగమితి అసఙ్గమిత్యర్థః. సఙ్గవతి వస్తుని కిమపి భవేత్కథమ్పునరసఙ్గే వస్తునీతి భావః. అత ఏవాన్తరహితం పరిచ్ఛేదశూన్యం దేశకాలాదిసమ్బద్ధం హి వస్తు దేశకాలాదిభిః పరిచ్ఛిద్యతే. అత ఏవాగం న గచ్ఛతీత్యగమచలం సర్వతః పరిపూర్ణ మిత్యర్థః. అత ఏవైకం న చేదం శూన్యమిత్యాహ – సదితి. యత్సత్తయైవ సర్వస్య వస్తుజాతస్య సత్తాలాభః ఘటస్సన్పటస్సన్నితి కథం తస్య సద్వస్తునస్స్యాదసత్తా. న కథమపీత్యర్థః. ఏవంవిధం బృహద్బ్రహ్మ యదస్థూలత్వాది–

గుణవిశిష్టం నిర్విశేషం సన్మాత్రం బ్రహ్మ తదక్షరం పదమిత్యన్వయః. న క్షరతి న నశ్యతీత్యక్షర-వ్యుత్పత్తేః స్థూలత్వాదిప్రకారవతో వస్తునో నాశస్స్యాత్సవికారత్వాత్కథమ్పునర్నిష్ప్రకారస్య వస్తునః న కథమపీత్యర్థః. "**అవినాశీ వా అరే ఽయమాత్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మే**'తి శ్రుత్యన్తరాచ్చ నిత్యస్య జీవస్యాక్షరబ్రహ్మరూపత్వం యుక్తమితి భావః. న చ నిత్యత్వమాత్రేణ కథం జీవస్యాక్షరబ్రహ్మైక్యమితి వాచ్యమ్. సత్యస్యైవ నిత్యత్వా ద్బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ సత్యత్వాచ్చ. బ్రహ్మభిన్నత్వే సతి జీవస్యానిత్యత్వ-మేవ స్యాత్ '**తత్సత్య మతోఽన్యదార్త**' మితి శ్రుతేః. 138

శ్లో॥ అశ్నాతీశ్వర ఏష కిఞ్చిదపి నో కోప్యేనమశ్నాతి నో
సూర్యాచన్ద్రమసావముష్య విధృతౌ సంశాసనే తిష్ఠతః ।
ద్యావాభూమియుగం నిమేషదిననిణ్మాసర్తుసంవత్సరా
హ్రాదిన్యో నియతం స్రవన్తి పితరో దేవా మనుష్యాశ్శ్రితాః ॥ 139

వ్యా. తస్యైవాక్షరస్య ప్రశాస్తృత్వం దర్శయతి శ్రుతిరస్తిత్వాధిగమాయ **అశ్నాతీతి**. ఏష ఉక్తాక్షరపరబ్రహ్మలక్షణ ఈశ్వరః కిఞ్చిదపి నో అశ్నాతి న భుఙ్క్తే. సర్వసాక్షిత్వాదితి భావః. తర్హి కిమయమన్యస్యాన్నం భవతి. నేత్యాహ. ఏవమీశ్వరమక్షరం కోఽపి నో అశ్నాతి. అత ఏవాస్య సర్వేశితృత్వం ఘటతే. న హి భుఞ్జానస్య జీవస్య అభుఞ్జానత్వేఽపి జడస్య దేహాదేః సర్వేశితృత్వ-ముపపద్యతే. అస్వతన్త్రత్వాదితి భావః. నను సూర్యశ్చన్ద్రో వా భవత్వీశ్వరః కర్మసాక్షిత్వా ద్ద్విజరాజత్వాచ్చేత్యత ఆహ - సూర్యేతి. సూర్యాచన్ద్రమసౌ సూర్యశ్చన్ద్రశ్చ అముష్యేశ్వరస్యాక్షరస్య సంశాసనే విధృతౌ సన్తౌ తిష్ఠతః. ఈశ్వరశాసనపరతన్త్రావేవ సూర్యాచన్ద్రమసౌ నియమేనోదయాస్త-మయాదికం కుర్వత ఇత్యర్థః. '**భీషోదేతి సూర్య**' ఇత్యాది శ్రుతేః. ఏవం ద్యావాభూమి యుగమప్యముష్య శాసనే విధృతం తిష్ఠతీతి వచనవిపరిణామః. నిమేషదిననిణ్మాసర్తుసంవత్సరా అప్యముష్య శాసనే విధృతాస్తిష్ఠన్తి. హ్రాదిన్యో నద్యో గఙ్గాదయః నియతం నియమేన స్రవన్తి. దేవాః పితరో మనుష్యాశ్చ అముష్య సంశాసనే శ్రితా అన్వాయత్తాః స్థితా ఇతి యావత్.

అయమర్థః. సూర్యశ్చన్ద్రో ద్యులోకశ్చ గగనే నిరాలమ్బే ఈశ్వరేణ విధృతా ఏవ వర్తన్తే. అన్యథా ఆశ్రయాభావాత్పతేయురేవ. న చ తేషామస్తి తాదృశీ శక్తిరితి వాచ్యమ్. శక్తి ప్రదాతు రీశ్వరస్యాభావే శక్తేరప్యభావాత్. న చ స్వాభావికీ సా శక్తిస్తేషామితి వాచ్యమ్, తేషాం తత్స్వభావోఽపి కేనాపి కల్పిత ఏవేతి. న చ స్వభావస్స్వతస్సిద్ధ ఏవేతి వాచ్యమాత్మాశ్రయాత్. ఏవం జలేక-మాధారమాశ్రిత్య పృథివీయమనిమగ్నా వర్తతే - ఈశ్వరమేవేతి. సూర్యాదివిధరణా ల్లిఙ్గా దీశ్వరాస్తిత్వమనుమీయతే. తథా ఈశ్వరాద్భీత్యైవ సూర్యో నియమేనోదేతి, అస్తం యాతి, వర్షాసు వర్షముత్సృజతి గ్రీష్మే తపతి, చన్ద్రశ్చౌషధీః పుష్ణాతి నియమేన వర్ధతే క్షీయతే చ. ద్యావాభూమీ చ ప్రాణినస్సర్వాన్ధారయతః, నిమేషా దినాని నిశాః మాసాః ఋతవః సంవత్సరశ్చ నియమేన వర్తన్తే, నద్యశ్చ నియమేన స్రవన్తి. అన్యథా మార్గాన్తరేణ ప్రవహేయు ర్న ప్రవహేయుర్వా. దేవా

ఇన్ద్రాదయశ్చ హవిరాదికం గృహీత్వా స్వర్గాదికం ప్రయచ్ఛన్తి. పితరశ్చ పుత్రైః పిణ్డాదినా తర్పితా–స్తత్కామాన్పూరయన్తి. మనుష్యాశ్చ విహితాన్యేవానుతిష్ఠన్తి న నిషిద్ధానీతీదం సర్వమీశ్వరసత్త్వే లిఙ్గమ్. న చ దేవా ఈశ్వరాద్భీతాః ఫలం ప్రయచ్ఛన్తీతి కిం కర్మైవ ఫలం ప్రయచ్ఛతీతి వాచ్యమ్, జడత్వాత్కర్మణః ఫలప్రదానస్య చ జ్ఞానపూర్వకత్వాత్. న చ దేవాః స్వయమేవ ఫలం ప్రయచ్ఛన్తి కిమీశ్వరేణేతి వాచ్యమస్మాద్దేవాత్సకాశాదస్య కర్మణ ఇదం ఫలమయం ప్రాప్నుయాదితీశ్వరశాసనా–భావే తత్తద్దేవానాం నియమేన తత్తత్కర్మఫలదానానుపపత్తేః. కిఞ్చిద్‌జ్ఞా హి దేవా అపి జీవత్వాత్. న చ హిరణ్యగర్భ ఏవ నియన్తా భవత్వితివాచ్యమ్, తస్యాపి జీవత్వాదీశ్వరాజ్ఞారూపవేద–పరతన్త్రత్వాచ్చ. యథావేదం విధీయతే హి విధాత్రా. తథా చ వేదోఽపీశ్వరసద్భావే లిఙ్గమేవ, యథా భారతాదిగ్రన్థాన్దృష్ట్వా వయం వ్యాసప్రాచేతసాదీ ననుమినుమః. తథా వేదదర్శనాదీశ్వరోఽనుమీయ ఏవ, అపౌరుషేయో హి వేదః పౌరుషేయత్వే స త్యప్రామాణ్యప్రసఙ్గాద్వేదస్య. వేదమూలం హి పురాణాదీనాం ప్రామాణ్యం వేదాప్రామాణ్యఞ్చాస్తికానామనిష్టమితి న తత్రేష్టాపత్తిః. తస్మాదస్త్యేవేశ్వరః. సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తి స్సర్వాన్తర్యామీ సర్వేశానశ్చ. న చాయమీశ్వరోఽక్షరాద్భిన్న ఏవేతి వాచ్య మక్షరస్యైవ సోపాధికస్యేశ్వరత్వాత్. నిరుపాధికం చైతన్యమక్షరం మాయోపాధికం తు చైతన్యమీశ్వర ఇత్యుక్తత్వాత్. న చాయమీశ్వరో జీవాద్భిన్న ఇతి శఙ్క్యమీశ్వరస్యైవావిద్యయా జీవత్వస్య ప్రాప్తత్వాత్. తస్మాజ్జీవేశ్వరాభిన్నమేవాక్షరం ప్రశాసితృ అన్తర్యామి చ. 139

శ్లో॥ అజ్ఞాత్వాఽక్షరమేతదత్ర యజతే దేవాంశ్చ యో నా జుహో–
త్యగ్నీన్యోఽవిరతం తపశ్చరతి వా వర్షాన్ బహూనామృతి ।
త త్తస్యాన్తవదేవ చైతదవిదన్ యః ప్రైతి లోకాదిత–
శ్శోచ్యోఽయం య ఇదం ప్రయాతి తు విదన్ స బ్రాహ్మణో బ్రహ్మవిత్॥140

వ్యా. నను యదీశ్వర ఏవ కర్మఫలవిధాతా ప్రాణినాం తర్హి ముముక్షుణా ఈశ్వరారాధనార్థం విహితం కర్మైవ కర్తవ్యమీశ్వరస్యైవ మోక్షప్రదత్వాదత ఆహ – **అజ్ఞాత్వేతి**. అత్ర మనుష్యలోకే ఏతదక్షరం పరమాత్మానమజ్ఞాత్వా అవిదిత్వా యః దేవాన్ యజతే పూజయతి, యశ్చ నా మనుష్యః అగ్నీన్ జుహోతి, యశ్చావిరతం బహూన్వర్షానామృతి మరణపర్యన్తం తప శ్చాన్ద్రాయణాది చరతి కరోతి, తస్య తత్కర్మ అన్తవదేవ భవతి, భోగాన్తే కర్మక్షయాత్. అనిత్యం హి కర్మఫలం, కృతకత్వాత్, యత్కృతకం తదనిత్యమితి వ్యాప్తేః. యశ్చ ఏతదక్షరమవిదన్ సన్. అవిదిత్వేత్యర్థః. ఇతోఽస్మాల్లోకాన్మనుష్యలోకాత్ప్రైతి లోకాన్తరం గచ్ఛతి మ్రియత ఇతి యావత్. సోఽయం మూఢః శోచ్యః మనుష్యేణ ధనేన పశువద్దేవైః ఫలేన క్రీతోఽయమితి విద్వద్భిశ్శోచ–నీయః. దేవానాం పశుః కర్మీతి హి ప్రాగుక్తమ్. '**తం దేవా భక్షయన్తీతి చ శ్రుతేః.**' యస్తు ఇదమక్షరం విదన్ ప్రయాతి విదిత్వా దేహం పరిత్యజతి స బ్రాహ్మణః బ్రహ్మజ్ఞానీ బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మప్రాప్తః. భవతీతి శేషః. విద్ఌ లాభే ఇతి ధాతోః క్విపి విదితి రూపమ్. యద్వా స బ్రహ్మవి–

ద్బ్రహ్మజ్ఞాన్యేవ బ్రాహ్మణః ముఖ్యబ్రాహ్మణత్వవాన్. అన్యస్తు అబ్రాహ్మణ ఏవ, ఇదం చ న ముక్తి దశాదృష్ట్యోక్తమ్. కిన్తు ముక్తేః ప్రాక్తనదశాదృష్ట్యైవ. న హి ముక్తౌ బ్రాహ్మణాదదయ స్సన్తి. తతశ్చ అన్తకాలేఽపి యో బ్రహ్మ జానాతి స ఏవ బ్రాహ్మణ ఇతి సిద్ధమ్. న చ బ్రాహ్మణో బ్రహ్మైవ '**బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవ**'తీతి శ్రుతేః. మోక్షశ్చ బ్రహ్మభావ ఏవేతి జ్ఞానాదేవ మోక్షః నతు కర్మభ్యః. న చేశ్వరో మోక్షం దాస్యత్యేవాన్యథాఽనీశ్వరత్వప్రసఙ్గాదితి వాచ్యమ్, జ్ఞానాదేవ మోక్షః న తు కర్మణ ఇతీశ్వరేణైవ నియమితత్వాత్. యద్వా దాతుం శక్యం యదీశ్వరో న దాస్యతి తర్హ్యనీశ్వరస్స స్యాత్, మోక్షస్తు దాతుమశక్య ఏవ స్వరూపత్వాజ్జీవస్య. న చైవమీశ్వరా-రాధనం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్. చిత్తశుద్ధ్యాద్యర్థత్వాత్తస్య. న చావిద్యానివృత్తిలక్షణో మోక్ష ఈశ్వరేణ క్రియత ఇతి వాచ్యమ్, జ్ఞానాదేవావిద్యానివృత్తేః. తమో హి తేజసా నివర్త్యతే. న చావిద్యానివృత్తేర్మోక్షత్వే మోక్షస్య కృతకత్వేనానిత్యత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్, నివృత్తావిద్యాయాః పునరుదయాభావేనా-విద్యానివృత్తేర్నిత్యత్వాత్. తస్మాదీశ్వరానుగ్రహలబ్ధాదహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాదేవ మోక్షః. 140

శ్లో॥ ద్రష్టేతత్సదదృష్టమశ్రుతమపి శ్రోత్రక్షరం చామతం
మన్త్రు జ్ఞాతమపి ప్రవేత్తృ భవతి బ్రహ్మాస్త్యతోఽన్యన్నహి ।
ద్రష్టృశ్రోతృ చ మన్తృ వేత్తృ తదిదం బ్రహ్మణ్యముష్మిన్ జగ-
త్ప్రోతం చోతమిద సమస్తభువనస్యాత్మాన్తరే సంస్థితః ॥ 141

వ్యా. ఏతత్సత్సత్యమక్షరం బ్రహ్మ ద్రష్టృ అత ఏవాదృష్టమ్. న హి ద్రష్టృ దృశ్యతే. దృశ్యం హి ద్రష్ట్రా దృశ్యతే. అపి చ శ్రోతృ అత ఏవాశ్రుతం, న హి శ్రోతా శ్రూయతే కిన్తు శ్రోత్రా శ్రావ్యమేవ శ్రూయతే. మన్తృ మననకర్తృ అత ఏవామతం నహి మన్తా మన్యతే కిన్తు మన్త్రా మన్తవ్యం మన్యతే. అపి చ ప్రవేత్తృ విజ్ఞాతృ అత ఏవాజ్ఞాతం భవతి. న హి జ్ఞాతా జ్ఞాయతే, కిన్తు జ్ఞాత్రా జ్ఞేయం జ్ఞాయతే. నను ద్రష్టృ శ్రోతృ మన్తృ విజ్ఞాతృ చేదమక్షరం స్వేన న దృశ్యతాం న శ్రూయతాం న మన్యతాం న విజ్ఞాయతాం కర్మకర్తృభావవిరోధాదాత్మని క్రియాఽ భావాచ్చ. తథా దృశ్యేన శ్రావ్యేణ మన్తవ్యేన జ్ఞేయేన చ సదృశ్యతాం న శ్రూయతాం న మన్యతాం న జ్ఞాయతాం జడత్వాత్. కిన్తు అన్యేన ద్రష్ట్రా దృశ్యతా మన్యేన శ్రోత్రా శ్రూయతా మన్యేన మన్త్రా మన్యతా మన్యేన జ్ఞాత్రా జ్ఞాయతామిత్యత ఆహ - అతోఽస్మాదక్షరాదన్యత్ ద్రష్టృ శ్రోతృ మన్తృ జ్ఞాతృ చ స్యాత్తస్యాప్యన్యదిత్యనవస్థాదోషాత్, ద్రష్టృత్వదృశ్యత్వయో రేకత్ర సత్త్వస్య విరుద్ధత్వాచ్చ. ఏతేన ద్రష్టుః శ్రోతుః మన్తుః విజ్ఞాతుశ్చ జీవస్య ద్రష్టా శ్రోతా మన్తా జ్ఞాతా పరమేశ్వరోఽన్యోఽస్తీతి ద్వైతమతం నిర్మూలితమ్. నచ జీవస్య ద్రష్టృత్వాదౌ విప్రతిపత్తవ్య-మనుభవసిద్ధత్వాత్. నాపీశ్వరస్య ద్రష్టృత్వాదౌ విప్రతిపత్తిః '**స సర్వజ్ఞస్సర్వవి**' దిత్యాది శ్రుతేః. ఏవం జీవనానాత్వమపి నిర్మూలితమేకమేవాక్షరం ద్రష్టిత్యుక్తత్వాత్. నచ దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేన దృశ్యత ఇతి వాచ్యమ్. దేహస్యైవ తత్ర దృశ్యమానత్వాత్. న చ కాశ్యాం విశ్వేశ్వరం పశ్యతో

దేవదత్తాద్భీరజ్జే రజ్జనాయకం పశ్యన్విష్ణుదత్తః భిన్న ఏవేతి వాచ్యముపాధిభేదేఽపి ద్రష్టు రేకత్వాత్. న చ ఏకత్వే విశ్వేశ్వరమివ రజ్జనాయకం దేవదత్తః కిమితి న స్మరేదితి వాచ్యమ్. యదన్తః కరణోపహితస్య ద్రష్టుః రజ్జనాయకానుభవః తదన్తఃకరణేనైవ రజ్జనాయకస్మరణమితి నియమాత్. న చాక్షరస్యైకత్వేఽపి జీవా అనేకే ఏవేతి వాచ్యం జీవస్యైవాక్షరత్వాత్. నిర్విశేష మక్షరమేవ హి మాయయా సవిశేషం భవతి, తస్మాజ్జీవ ఏవాక్షరం పరం బ్రహ్మ అత ఏవ తత్త్వమసీతి శ్రుత్యుపపత్తిః యదుక్తమక్షరస్య సర్వాధారత్వం సర్వాంతరాత్మత్వం చ తదుపసంహరతి – తదితి. తత్తస్మాత్, అముష్మిన్ బ్రహ్మణి ఇదం జగదోతం ప్రోతఞ్చ, ఇదం బ్రహ్మైవ సమస్తభువనస్యాన్తరే సంస్థిత ఆత్మా ప్రత్యగాత్మా భవతి. 141

శ్లో॥ అష్టౌ తే వసవోఽగ్నిభూమిపవనాభ్రార్కద్యుచన్ద్రోడవో
ధీకర్మేన్ద్రియపఞ్చకే చ హృదయం రుద్రాస్తథైకాదశ ।
మాసా ద్వాదశ వత్సరస్య య ఇమే తే ద్వాదశాదిత్యకా
ఇన్ద్రోఽబ్ద స్త్వశనిః ప్రజాపతి రథో ఏకశ్చ యజ్ఞః పశుః ॥ 142

వ్యా. అథ యా దేవతా అన్తర్యామిణా నియమ్యన్తే తా దర్శయతి. సతి తు నియామ్యదేవతా దర్శనే నియామకాన్తర్యామిదర్శనం సులభమితి. **అష్టావితి**. తే ప్రసిద్ధాః అగ్నిభూమిపవనాభ్రార్క–ద్యుచన్ద్రోడవః. అగ్నిః భూమిః పవనః అభ్రమాకాశః అర్కః ద్యౌః ద్యులోకః చన్ద్రః ఉడవః నక్షత్రాణి అష్టౌ వసవః ప్రాణినాం కర్మఫలాశ్రయత్వేన కార్యకరణసఙ్ఘాతరూపేణ తన్నివాసత్వేన చ విపరిణమన్తః సర్వం జగదిదం వాసయన్తి వసన్తి చేతి వసవ ఇత్యుచ్యన్తే ఇతి భావః. తథా ధీకర్మేన్ద్రియపఞ్చకే జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం కర్మేన్ద్రియపఞ్చకఞ్చేతి దశ, హృదయమన్తరిన్ద్రియం మనశ్చ, ఏతాని ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యుచ్యన్తే. కర్మఫలభోగావసానే శరీరాదస్మాదుత్క్రాన్తాని భూత్వా ఏతాని మృతస్య సమ్బన్ధినః పుత్రకలత్రమిత్రాదీన్రోదయన్తీతి రుద్రత్వమేషామితి భావః. యే ఇమే వత్సరస్య సంవత్సరస్య అవయవా ఇతి శేషః. ద్వాదశ మాసాః చైత్రాదయః. తే ద్వాదశాదిత్యా ఏవ ద్వాదశాదిత్యకా ఇత్యుచ్యన్తే. నృణామాయుస్సర్వమాదదానా యాన్తీతి ఆదిత్యా ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి భావః. అబ్దః స్తనయిత్నుః కోఽసౌ స్తనయిత్నురత ఆహ – అశనిరితి. అశనిర్వజ్రం వీర్యమిత్యర్థః బలమితి యావత్. ఇన్ద్ర ఇత్యుచ్యతే. అశనేరబ్దప్రభవత్వా దబ్దత్వవ్యపదేశః. అశనివద్వీర్యస్య పరహింసకత్వాదశనిత్వవ్యపదేశః. ఇన్ద్రస్యాపి పరపీడనమేవ కర్మేతి వీర్యస్యేన్ద్రత్వవ్యపదేశ ఇతి బోద్ధ్యమ్. అయమిన్ద్ర ఏకో దేవః. అథో తథేత్యర్థః. యజ్ఞః కోఽసావత ఆహ – పశురితి. యజ్ఞస్యారూపత్వాత్పశుసాధనాశ్రయత్వాచ్చ యజ్ఞః పశురిత్యుచ్యతే. ప్రజాపతిరిత్యుచ్యతే. ప్రజాపాలకత్వాదితి భావః. స చైక ఏవ ఇతి విశిష్య దేవా స్త్రయస్త్రింశత్. తత్ర ఇన్ద్రః ప్రజాపతిశ్చ త్రయస్త్రింశత్సఙ్ఖ్యాపూరణత్వా త్త్రయస్త్రింశ ఇత్యుచ్యేతే ఇతి బోద్ధ్యమ్. 142

శ్లో॥ తే త్రింశత్త్ర్యధికా మతా బుధవరైర్దేవా అథాగ్నిః క్షితి-
ర్వాయుః ఖం తరణిర్ద్యులోక ఇతి తే దేవాశ్చ షట్ సంస్తుతాః ।
లోకాంస్త్రీనపి దేవతాత్రయమితి ప్రాణాన్నయుగ్మం తథా
దేవద్వన్ద్వమితి బ్రువన్తి పవనం చాధ్యర్ధమేకం బృహత్ ॥ 143

వ్యా. తే పూర్వశ్లోకోక్తా అగ్న్యాదయః ప్రజాపత్యన్తాః బుధవరైః త్ర్యధికా త్రింశద్దేవా ఇతి మతా అభిమతాః. అథ అగ్నిః క్షితిః వాయుః ఖం తరణిః ద్యులోక ఇతి తే చ త ఏవ షట్ దేవా సంస్తుతాః. బుధవరా ఇతి విభక్తి విపరిణామేనాన్వయః. వేదవిద ఇత్యర్థః త్రీనపి త్రీంశ్చ లోకాన్ దేవతాత్రయం బ్రువన్తి. పృథివీమగ్నిం చైకీకృత్యైకో దేవః అన్తరిక్షం వాయుం చైకీకృత్య ద్వితీయః దివమాదిత్యం చైకీకృత్య తృతీయ ఇతి. తత్ర భూలోకః పృథివీ భువర్లోకోఽన్తరిక్షం సువర్లోకో ద్యౌరితి వివేకః. తథా ప్రాణాన్నయుగ్మం ప్రాణో భోక్తా అన్నం భోగ్యం తదుభయం దేవద్వన్ద్వ మితి బ్రువన్తి. సర్వేషాం దేవానాముక్తద్వయే ఏవాన్తర్భావాదితి భావః. పవనం వాయుమధ్యర్ధం బ్రువన్తి, అధిబుద్ధిం ప్రాప్నోతీత్యధ్యర్ధ ఇతి వ్యుత్పత్తేః. ఏకం చ బ్రువన్తి ప్రాణాత్మనస్తస్యైకత్వాత్, బృహద్బ్రహ్మ చ బ్రువన్తి. సర్వదేవాత్మకత్వాత్ప్రాణస్య. 143

శ్లో॥ ప్రాణం తం త్యదితి బ్రువన్తి విబుధా దేవా ఇతి హ్యేకతామ్
నానాత్వఞ్చ భజన్తి తత్స్వయమయం ప్రాణో భవన్నేకకః ।
భూతానామధికారభేదవశతో నామస్వరూపక్రియా-
నానాత్వేన భజత్యనేకవిధతామ్ మాయావశాదీశితుః ॥ 144

వ్యా. విబుధాః తం పూర్వోక్తం ప్రాణం త్యదితి బ్రువన్తి. పరోక్షత్వేన ప్రాణస్యాన్యత్వాదితి భావః. హి యస్మాత్ దేవాః ఇతి ప్రాణాత్మనేత్యర్థః. ఏకతాం నానాత్వమగ్న్యాద్యాత్మనేతి భావః. చ భజన్తి ప్రాప్నువన్తి, తత్తస్మాదయం ప్రాణః స్వయమేక ఏవైకకః భవన్నపి ఈశితు రన్తర్యామిణో మాయావశాత్ భూతానాం ప్రాణినామధికారభేదవశతః జ్ఞానే కర్మణి చాధికారభేదాత్. నామస్వరూపక్రియానానాత్వేన నామరూపకర్మణామానన్త్యేవ అనేకవిధతా మనేకత్వమితి యావత్. భజతి.

అయమర్థః. స్వత ఏకోఽపి సూత్రాత్మా ప్రాణో హిరణ్యగర్భః ఈశ్వరమాయాపరవశ స్సన్ ప్రాణినాం జ్ఞానకర్మానుగుణమగ్న్యాదినామాన్యగ్న్యాదిరూపాణి ప్రకాశనాదికర్మాణి చ ధరన్ననేకవిధో భవతి. అత ఏవ ప్రాణినః జ్ఞానం కర్మ చ యథాధికారమనుష్ఠాయ సూత్రాంశ-మగ్న్యాదిరూపమాపద్యన్తే ఇతి. 144

శ్లో॥ శారీరః పురుషో భువాఽఽయతనవాన్ సప్తార్చిషా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాన్ మనసాఽమృతేన విదితో జ్ఞైర్దేవతావానితి ।

కామాత్మా పురుష స్తథాఽయతనవాన్ కామేన లోకీ హృదా
జ్యోతిష్మా న్మనసాఽబలాభిరుదితో జ్ఞైర్దేవతావానితి ॥ 145

వ్యా. తస్యైవ ప్రాణస్య బ్రహ్మణః పునరష్టధా భేదం దర్శయతి - **శారీర ఇత్యాదినా.** శారీరః శరీరే భవః పురుషః. భువా అయతనవానాధారవాన్. భూరేవాస్యాధార ఇత్యర్థః. సప్తార్చిషా అగ్నినా లోకవాన్ దృష్టిమాన్ అగ్నినా పశ్యతీత్యర్థః. మనసా జ్యోతిష్మాన్ మన ఏవాస్య జ్యోతిరిత్యర్థః. అమృతేన రసేన దేవతావానమృతమేవాస్య దేవతేత్యర్థః. అమృతకార్యత్వా చ్ఛారీరస్యేతి భావః. ఇతి జ్ఞైర్విద్వద్భిర్విదితః జ్ఞాతః తథా కామాత్మా కామమయః పురుషః. కామేన స్త్రీవ్యతికరాభిలాషేణాయతనవాన్ కామశరీర ఇత్యర్థః. హృదా బుద్ధ్యా లోకీ లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ అబలాభిర్దేవతావాన్ స్త్రీతో హి కామస్య దీప్తిర్జాయతే ఇతి జ్ఞైరుదిత ఉక్తః. 145

శ్లో॥ ఆదిత్యే పురుషః స్థ ఆయతనవాన్ రూపైర్దృశా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాన్ మనసా ఋతేన విదితో జ్ఞైర్దేవతావానితి ।
యః శ్రౌత్రః పురుషస్స ఆయతనవాన్ వ్యోమ్నా శ్రుతా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాన్మనసా దిశా పరిషదా జ్ఞైర్దేవతావాన్స్మృతః ॥ 146

వ్యా. ఆదిత్యే తిష్ఠతీతి స్థః పురుషః రూపైరాయతనవాన్, దృశా లోకవాన్, మనసా జ్యోతిష్మాన్, ఋతేన సత్యేన దేవతావాన్సత్యాదేవాదిత్యస్యోదయ ఇతి భావః. సత్యం చక్షురితి భాష్యకారాః, ఇతి జ్ఞైర్విదితః. యః శ్రోత్రః శ్రోత్రే భవః పురుషః ప్రాతిశ్రుత్కః సః వ్యోమ్నా ఆయతనవాన్ శృణోతీతి శ్రుత్ శ్రుతిః శ్రోత్రం తేన లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ దిశా పరిషదా దిగ్భిర్దేవతావానితి జ్ఞైస్స్మృతః. 146

శ్లో॥ ఛాయాత్మా తమసాఽయమాయతనవాన్ లోకీ హృదా చేతసా
జ్యోతిష్మా న్ఖలు మృత్యునా నిగదితో జ్ఞైర్దేవతావానితి ।
ఆదర్శే పురుషో య ఆయతనవాన్ రూపైర్దృశా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాన్ మనసాఽసునా స విదితో జ్ఞైర్దేవతావానితి ॥ 147

వ్యా. అయం ఛాయాత్మా ఛాయామయః పురుషః తమసా అన్ధకారేణాయతనవాన్. హృదా బుద్ధ్యా లోకీ చేతసా మనసా జ్యోతిష్మాన్ మృత్యునా దేవతావానితి జ్ఞైర్నిగదితః ఖలు. ఆదర్శే యః పురుషః సః రూపైరాయతనవాన్ పూర్వం శుక్లకృష్ణాదిసామాన్యరూపాణి రూపశబ్దేనోక్తానీదానీన్తు ప్రకాశకాని విశేషరూపాణీతి భేదః. దృశా చక్షుషా లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ అసునా ప్రాణేన దేవతావానితి జ్ఞైర్విదితః. 147

శ్లో॥ అప్సు స్థః పురుషోఽద్భిరాయతనవాన్ బుద్ధ్యా తథా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాన్మనసా కబన్ధపతినా వా దేవతావానితి ।

పుత్రాత్మా పురుషస్స ఆయతనవాంస్తద్రేతసా లోకవాన్
జ్యోతిష్మాంశ్చ హృదాఽశయేన కభువా వా దేవతావానితి ॥ 148

వ్యా. అప్సు స్థః పురుషః అద్భిరాయతనవాన్ తథా బుద్ధ్యా లోకవాన్ మనసా జ్యోతిష్మాన్ కబన్ధపతినా వరుణేన దేవతావానితి చ విదిత ఇతి శేషః. యః పుత్రాత్మా పురుషః సః రేతసా ఆయతనవాన్ తత్తథా హృదా లోకవాన్ ఆశయేన మనసా జ్యోతిష్మాన్ కభువా కఃబ్రహ్మ తస్మా-ద్భవతీతి కభూః ప్రజాపతిః తేన కభూవా దేవతావానితి చ విదితః. 148

శ్లో॥ దేవః ప్రాచి రవిస్స చక్షుషి చ తద్రూపేషు తాన్యాశయే
దేవోఽవాచి యమస్సవే స నిహితోఽసౌ దక్షిణాయాం చ సా ।
శ్రద్ధాయాం హృది సా పరాచి వరుణస్తోయే స తద్రేతసి
స్వాన్తే సోమ ఉదచ్యయన్తు నియమే సత్యే స తన్మానసే ॥ 149

వ్యా. అథ తేషాం దేవానాం ప్రతిష్ఠా దర్శయతి క్రమాదాత్మనస్సర్వప్రతిష్ఠాత్వం స్థాపయితుం **దేవ ఇతి**. ప్రాచి ప్రాగ్దిశి రవిర్దేవః ప్రాగ్దిగభిమానినీ దేవతా సూర్య ఇత్యర్థః. ప్రాచ్యా దిశస్సూర్యో దేవతేతి యావత్. స చక్షుషి నిహితః ప్రతిష్ఠితః చక్షుష ఏవ సూర్యస్య నిష్పత్తేః. తచ్చక్షుః రూపేషు శుక్లకృష్ణాదిషు నిహితం రూపాయత్తత్వాచ్చక్షుషః. తాని రూపా ణ్యాశయే మానసే ప్రతిష్ఠితాని. మనఃపరవశం సదేవ చక్షూ రూపాణి గృహ్ణాతీతి. తథా అవాచి దక్షిణదిశి యమో దేవః స యమస్సవే యజ్ఞే నిహితః అసౌ సవో దక్షిణాయాం నిహితః సా దక్షిణా శ్రద్ధాయాం నిహితా సా శ్రద్ధా హృది నిహితా ఏవం పరాచి పశ్చిమదిశి వరుణో దేవః. స తోయే నిహితః. తత్తోయం రేతసి నిమితం తద్రేతః స్వాన్తే హృది నిహితం తథా ఉదచి ఉత్తరదిశి సోమో దేవః అయం సోమస్తు నియమే దీక్షాయాం నిహితః స నియమ స్సత్యే నిహితస్తత్సత్యం మానసే నిహితమ్. 149

శ్లో॥ దేవోఽగ్నిర్ధ్రువదిశ్యయం వినిహితో వాచి స్థితా వాగ్ఘృది
స్వాన్తం వర్ష్మణి త ద్ధృది ద్వయ మిదం ప్రాణే త్వపానే చ సః ।
స వ్యానే స ఉదాన ఏష నిహితస్సోఽయం సమానే స్థిత-
శ్శారీరే చ స పుష్కరే తదమృతే స్వీయే మహిమ్న్యేవ తత్ ॥ 150

వ్యా. ధ్రువదిశి ఊర్ధ్వదిశి మేరో స్సమన్తతో వసతామప్యవ్యభిచారాదితి భావః. అగ్నిర్దేవః అయమగ్నిర్వాచి వినిహితః. వాక్ హృది స్థితా. స్వాన్తం వర్ష్మణి స్థితమ్. తద్వర్ష్మ హృది స్థిత మిదం ద్వయం ప్రాణే స్థితమ్. స ప్రాణోఽపానే స్థితః. స చాపానో వ్యానే. స ఏష వ్యాన ఉదానే నిహితః. సోఽయముదానస్సమానే స్థితః. స చ సమానః వాయుః శారీరే దేహాన్తర్వర్తిని పుష్కరే

ఆకాశే. తచ్చాకాశమమృతే అమరణధర్మకే ఆత్మని ప్రతీచి. న తస్యాన్యత్ర ప్రతిష్ఠేత్యాహ – తదమృతం స్వీయే మహిమ్న్యేవ ప్రతిష్ఠితమత ఏ వాత్మా సర్వస్య పరా ప్రతిష్ఠేతి భావః. 150

శ్లో॥ ఇత్యష్టాయతనాని చాష్టపురుషానష్టాపి లోకాంస్తథా
దేవానష్ట చ యో నిరుహ్య పురుషాత్ప్రత్యుహ్య చాతీతవాన్ ।
యస్సర్వాయతనం తమౌపనిషదం పూర్ణం పురాణం విభుం
సర్వస్యాపి పరాయణం చ పురుషం సేవేత విద్వాన్ సదా ॥ 151

వ్యా. యదర్థమాయతనాదీన్యుక్తాని తత్ఫలమిదానీం దర్శయతి. ఇతి పూర్వోక్తవిధయా అష్ట ఆయతనాదీని పృథివ్యాదీని అష్టపురుషాన్ శారీరాదీన్ అష్టలోకానగ్న్యాదీన్ అష్టదేవా నమృతాదీంశ్చ యః పురుషాత్స్వస్మాత్పరమాత్మనస్సకాశాన్నిరుహ్య బహిర్గమయిత్వా పునః దేవః ప్రాగ్దిశి భానురిత్యాదిశ్లోకోక్తవిధయా ప్రత్యుహ్య స్వాత్మన్యేవావిభాగేన స్థాపయిత్వా అతీతవా– నతిక్రాన్తవాన్సర్వమప్యుపాధిజాతమితి శేషః. యశ్చ సర్వాయతనం సర్వాధారః భవతి, త మౌపనిషదముపనిషదేకప్రతిపాద్యం పూర్ణం పురాణం పురాపి నవం విభుమీశ్వరం సర్వస్యాపి లోకస్య పరాయణం పరం ముఖ్యమయనం గతిః ప్రాప్య ఇతి యావత్. తం పురుషమాత్మానం విద్వాన్ ముముక్షుః సదా సేవేత అయమహమస్మీతి సాక్షాత్కారపర్యన్తమన్వహమహం బ్రహ్మాస్మీతి చిన్తయేదిత్యర్థః. 151

శ్లో॥ ఆదిష్టస్తు పురాతనేన వచసా యో నేతి నేతీత్యసా–
వాత్మా పూరుష ఏవ ఔపనిషదోఽగ్రాహ్యో న యద్గృహ్యతే ।
నిస్సఙ్గో హి న సజ్యతే ప్రవిమలోఽశీర్యో న యచ్ఛీర్యతేఽ
బద్ధో యన్న చ బధ్యతే త దమృతో జాతో యతో నో మతః ॥ 152

వ్యా. తమేవౌపనిషదం పురుషం విశినష్టి – **ఆదిష్ట ఇతి**. యస్తు పురాతనేన వచసా వేదవాచా ఉపనిషదేత్యర్థః. నేతి నేతీత్యాదిష్టః నిర్దిష్టః అసావాత్మైవ పూరుషః ఔపనిషద ఏష పూరుషః అగ్రాహ్యో భవతి. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాచ్చక్షురాదిభిః కరణైరేష న గృహ్యతే న విషయీక్రియతే తస్మాదయమగ్రాహ్యః. హి యస్మాదేష న సజ్యతే కేనచిత్సక్తో న భవతి తస్మాన్నిస్సఙ్గోఽసఙ్గః. ప్రవిమలోఽయం యస్మాన్న శీర్యతే తస్మాదశీర్యః. యదయం న బధ్యతే తస్మాదయమబద్ధః. యతోఽయం నో జాతో మతః జన్మరహితస్తస్మాదమృతః నాశ రహితః జన్మప్రయుక్తత్వాన్నాశస్య. 152

శ్లో॥ అశ్వత్థద్రుమవత్స ఏష పురుషో మర్త్యోఽమృషా పర్ణవ–
ల్లోమాన్యస్య తు లోహితం రస ఇవ త్వగ్భాతి వోత్పాటికా ।

మాంసం తచ్ఛకలాని వల్కలమివ స్నావాస్థి దార్వాయతే
మజ్జా సేవ పరిక్షతా వమతి వా రక్తం రసం త్వక్పటః ॥ 153

వ్యా. నను యది జన్మనాశరహితః పురుషస్తర్హి స శశశృఙ్గతుల్య ఏవ. శశశృఙ్గం హి న జాయతే, న నశ్యతి, ఇతి ప్రాప్తే మైవం, దేహరూపస్య వనస్పతేర్మూలత్వాదౌపనిషదపురుషస్య తస్య న హి శశశృఙ్గం కస్యచిన్మూలమితి వక్తుం తావద్దేహం వృక్షత్వేన రూపయతి **అశ్వత్థేతి** – సః ప్రసిద్ధః ఏష దృశ్యమానః మర్త్యః మరణధర్మవాన్పురుషః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణో దేహః "**సవా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ**" ఇతి దేహేఽపి పురుషశబ్దప్రయోగాత్. లిఙ్గవృషణభాజి దేహే ఏవ లోకానాం పురుషప్రత్యయాచ్చ అశ్వత్థద్రుమవద్వృక్షోత్తమోఽశ్వత్థ ఇవ అమృషా సత్య ఏవ. రజ్జుసర్పవ్యతిరేకేణ యావద్వ్యవహారం సత్యత్వాదిత్యర్థః యద్వా పురుషోఽశ్వత్థద్రుమవ ద్వర్తత ఇతీదమమృషా సత్యమేవ. సామ్యం కథముభయోరత ఆహ. అస్య పురుషస్య లోమాని అశ్వత్థద్రుమస్య పర్ణానీవ, అస్య లోహితం రుధిరన్తు వృక్షస్య రస ఇవ, అస్య త్వక్చర్మవృక్ష-స్యోత్పాటికా త్వగివ భాతి. అస్య మాంసం మాంసాని వృక్షస్య శకలానీవ అస్య స్నావ వృక్షస్య వల్కలమివ అస్యాస్థి అస్థీని వృక్షస్య దార్వాయతే దారువదాచరతి దారూణీవేత్యర్థః. అస్య మజ్జా వృక్షస్య సేవ మజ్జేవ వృక్షస్య పటః పరిక్షతస్సన్ రసమివ అస్య త్వక్పరిక్షతా సతీ రక్తం వమతి ఇతి సావయవోపమాలఙ్కారః. 153

శ్లో॥ బీజాద్భూజ ఇవ ప్రరోహతి పుమాన్ జీవాన్న వా రేతసో
జీవో మూలమముష్య బీజమివ భూజాతస్య తస్మాదయమ్ ।
మూలే సత్యపి దారితః పరశునా వృక్షః పునా రోహతి
క్ష్మాయాం మృత్యువినాశితోఽపి పురుషో జీవే పునర్జాయతే ॥ 154

వ్యా. యస్మాద్దేహో వృక్షతుల్యః తస్మాద్వృక్షస్యేవ దేహస్యాపి కిఞ్చిద్బీజం భవితుమర్హతి తచ్చ బీజం రేత ఏవేతి ప్రాప్తే ఆహ – **బీజాదితి**. బీజాద్భూజ ఇవ పుమాన్దేహః జీవా త్ప్రరోహతి. న వా రేతసః న తు రేతసః. తస్మాత్ భూజాతస్య బీజమివ అముష్య దేహస్యాయం జీవ ఏవ మూలం బీజం కారణమితి యావత్. జీవ ఏవ జ్ఞానకర్మభ్యాం దేహముత్పాదయతి "**పుణ్యః పుణ్యేనే**" త్యాది శాస్త్రాత్. రేతస్తు నిమిత్తమాత్రమేవ వన్ధ్యవీర్యాదౌ వ్యభిచారదర్శనాత్. రేతోఽభావేఽపి పఙ్క్త్రిక్రిమిదేహోదయదర్శనాచ్చ. నను యది వృక్షతుల్యో దేహస్తర్హి ఛిన్నవృక్షస్యేవ మృతదేహస్య పునరుదయస్స్యాదితి చేత్సత్యమ్. మృతశ్చ దేహః పునర్జాయత ఏవ. యది జాయతే తర్హి రేతస ఏవ జాయతే న జీవాత్. న చేష్టాపత్తిర్దేహస్య జీవ ఏవ మూలం న రేత ఇత్యుక్తమితి చేత్సత్యమ్. దేహో మృతః పునర్న రేతసో జాయతే. మృతదేహే రేతోఽభావాత్. జీవద్దేహే హి రేతో లోహితే స్తః. యాభ్యాం దేహ ఆరభ్యతే. తస్మాన్మృతో దేహో జీవాదేవ పునర్జాయతే. యథా ఛిన్నవృక్షో మూలాదేవేతి వృక్షస్య మూలమివ దేహస్య జీవః పునః ప్రరోహకారణమిత్యాహ –

మూలే ఇతి. మూలే పృథివీగర్భే వర్తమానో వృక్షావయవవిశేషో మూలమ్. (ఆర్ద్రే వేరు) తస్మిన్ సతి పరశునా దారిత శ్ఛేదితోఽపి వృక్షః పునః రోహతి ఉద్భవతి. ఏవం క్ష్మాయామ్భువి లోకే ఇతి యావత్. మృత్యువినాశితోఽపి మృతోఽపి పురుషో దేహః జీవే సతి పునర్జాయతే. యథా మూలమేకస్మిన్ శాఖాకాణ్డాద్యాత్మకే వృక్షే ఛిన్నే సతి పునర్వృక్షాన్తరం జనయతి తస్మింశ్చ పునరన్య–మేవం జీవః ఏకస్మిన్దేహే మృతే సతి పునర్దేహాన్తరం జనయతి. తస్మింశ్చ మృతే పునరన్యమితి. పురాకృతప్రారబ్ధకర్మవశాజ్జీవోపభోగాయ హి శరీరం జాయతే కర్మనాశే వినశ్యతి. తస్మాజ్జీవ ఏవ దేహపరమ్పరాయా మూలమ్.

స్యాదేతత్. నను శాఖాప్రకాణ్డాదిమయస్య వృక్షస్య ఛిన్నత్వేఽపి మూలదేశాత్తస్య పునః ప్రరోహ ఉచిత ఏవ ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాత్. న తు మృతో దేహః పునర్జాయతే '**భస్మీభూతస్య దేహస్య పునరాగమనం భవేత్, నిర్వాణస్య ప్రదీపస్య పునరాగమనం యది**' ఇత్యుక్తత్వాత్ ఇతి చేన్నైవమ్. వృక్షపక్షేఽపి యా శాఖా ఛిన్నా సా నష్టైవేతి న తస్యాః పునరుద్గమః ఏవం ప్రకాణ్డాదీనామపి. అతః కథం వృక్షస్యాపి ఛ్చిన్నస్య పునరఙ్కురాభ్యుపగమః. సాజాత్యాదితి చేద్భూషే తర్హీహాపి నష్టేఽస్మిన్ దేహే పునరేవంవిధం దేహాన్తరం జాయత ఇత్యుపగచ్ఛ. ఏవం నష్టేఽపి దీపే సతైలా వర్తికా అగ్నిసంయోగాత్పునర్దీపాన్తరం జనయత్యేవ. జాతే చ పునర్దీపే దీపః పునర్జాయత ఇత్యేవ మన్యన్తే నతు దీపాన్తరం జాతమితి యథా హ్రస్వదీర్ఘాదిభేదభిన్నాస్వపి తత్తత్కాలికాసు దీపజ్వాలాసు సేయం దీపజ్వాలేతి ప్రత్యభిజ్ఞా ఏవమేకస్యాం వర్తికాయాం తత్తత్కాలోదితేషు దీపేషు భిన్నేష్వపి సోఽయం దీప ఇతి వ్యవహారః. ఏవమేవ ఏకస్మాదేవ మూలాత్పునః పునర్జాతేషు వృక్షేషు సోఽయం వృక్ష ఇత్యపి వ్యవహారః. ఏవమేవైకస్మాజ్జీవాదుత్పన్నేషు దేహేష్వపి సోఽయం దేహీతి వ్యవహారః. కిఞ్చ దేహోఽప్యవయవోపచయాపచయాభ్యాం ప్రతిక్షణం విక్రియత ఏవ దీపవదితి కృత్వా దీపజ్వాలేవ దేహోఽపి ప్రతిక్షణవినాశీ ప్రతిక్షణోదయీ చ. ప్రత్యభిజ్ఞా త్వతిసాదృశ్యాత్. ఏవం మృతస్యాపి దేహస్య పునర్జన్మసమ్భవాదేవ '**ధ్రువం జన్మ మృతస్య**' చేతి భగవతా గీతమ్. తస్మాన్మూలం వృక్షపరంపరామివ జీవో దేహపరమ్పరాం జనయతీతి దేహస్య మూలం జీవః. ఏవం దేహమూలత్వాదేవ జీవో న శశశృఙ్గతుల్యః. నాపి దేహవద్వినాశీ. కిన్తు అమృతోఽజస్సత్య ఏవేత్యభిప్రాయః. దేహ ఏవ జీవ ఇతి బౌద్ధమతే తు దేహస్యైహైవ నాశాదాత్మనాశః. దృశ్యమానదేహవైచిత్ర్యహేతుజన్మాన్తరకర్మాభావేన తద్వైచిత్ర్యానుపపత్తిః. పూర్వజన్మమాత్రాభ్యుపగమే ఇహ జన్మని కృతానాం కర్మణాం వినైవ ఫలదానం క్షయప్రసక్తిః. తస్మాద్దేహాతిరిక్తస్య జీవస్య ప్రకృతజన్మవజ్జన్మాన్తరాణ్యపి సన్త్యేవేత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్. ఇయం చ జన్మపరమ్పరా జ్ఞానం వినా దురుచ్ఛేదా దుఃఖావహా చేత్యత ఏవేదం జ్ఞానజనకం వేదాన్తశాస్త్రం ప్రవర్తితం భగవతా.

నను ఊర్ధ్వమూలో హ్యవాక్శాఖా ఇతి దేహవృక్షస్య బ్రహ్మైవ మూలమిత్యుక్తమత్ర తు

జీవ ఇతి కథం వ్యాఘాతపరిహార ఇతి చేద్భవతు ద్వైతినాం వ్యాఘాతః. కః పునరస్మాకం జీవబ్రహ్మాద్వైతవాదినామ్, యద్వా మాయయా బ్రహ్మణి దేహస్య కల్పితత్వాద్బ్రహ్మ మూలం దేహస్యేత్యుక్తమ్. జీవేన జ్ఞానకర్మభ్యాం దేహస్య సృజ్యమానత్వాజ్జీవో దేహస్య మూలమిత్యుక్త మితి న వ్యాఘాతః. నను దేహాదిప్రపఞ్చ ఈశ్వరేణైవ నిర్మితః. తస్యైవ సర్వస్రష్టృత్వాత్. జీవేన తు భుజ్యతే, **ఈశసృష్టం జీవభోగ్యమిదం ద్వైత**మితి ప్రసిద్ధేః, '**యతో వా ఇమానీ**'త్యాది శ్రుతే రనుభవాచ్చ. పరతన్త్రో హి జీవః కథమన్యథా స్వభోగ్యే దేహే జరాపలితాదికం గచ్ఛతి సతి స్వయం శోచన్నుదాసీత. న చైవమీశ్వరస్య విషమసృష్టిప్రసఙ్గః. జీవకర్మజ్ఞానసాపేక్ష ఏవేశ్వర స్సర్వం సృజతీతి తస్మాదీశ్వర ఏవ దేహస్య మూలం న జీవ ఇతి చేన్నైవమీశ్వరానతిరిక్తత్వా జ్జీవస్య. భేదేఽపి జీవాశ్రితం కర్మైవ దేహోత్పత్తౌ ముఖ్యం కారణమీశ్వరాదయస్తు అముఖ్యకారణాన్యేవేతి పుణ్యః పుణ్యేనేత్యత్ర వ్యవస్థాపితత్వాత్. యద్యప్యేవం కర్మైవ దేహహేతు స్తథాపి తత్కర్మణో జీవాశ్రితత్వాత్కర్మీ జీవ ఏవ దేహమూలమిత్యుక్తమ్. నన్వేవం దేహలిఙ్గేన కర్మిణో జీవస్య మూలస్య సిద్ధావపి నౌపనిషదపురుషసిద్ధిరితి చేన్నైవమ్. య ఏవాన్తఃకరణోపాధి-వశాత్కర్మీ జీవః తస్యైవ వస్తుతః పరమాత్మత్వాత్. తస్మాద్యః స్వావిద్యయా దృశ్యమానస్య దేహస్య మూలం స ఔపనిషదః పురుషః పరమాత్మా తావదస్తీతి సర్వైరభ్యుపగన్తవ్యమ్. 154

శ్లో॥ నిర్మూలం యది నాశితః క్షితిరుహో నైవ ప్రరోహేత్పున-
ర్నిర్మూలం యది నాశితశ్చ పురుషో జాయేత నాయన్తథా ।
జ్ఞానానన్దమయః పరాయణమయం విత్తస్య దాతుః కృతః
కర్మౌఘస్య పరాత్మని స్థితవతస్సన్న్యాసినస్తద్విదః ॥ 155

వ్యా. నను జీవే సతి దేహః పునః పునర్జాయతే. జీవశ్చామృతస్సత్యః. కథన్తర్హి జన్మ-మరణాదిలక్షణసంసారాపగమ ఇత్యత ఆహ - **నిర్మూలమితి**. క్షితిరుహో వృక్షః నిర్మూలం మూలరహితం యథా తథా మూలేన సహేత్యర్థః. నాశితో యది పునర్న ప్రరోహేదేవ. తథా పురుషో దేహశ్చ నిర్మూలం నాశితశ్చేదయం దేహః పునర్న జాయేత. దేహస్య మూలభూతం యద్ధర్మాధర్మాఖ్యం కర్మ తస్య అహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాన్నాశే సతి న పునర్దేహసమ్బన్ధో జీవస్యేత్యర్థః. నను దేహస్య మూలం జీవ ఇత్యుక్తం ప్రాగధునా తు కర్మేత్యుచ్యత ఇతి వ్యాఘాత ఇతి చేన్నైవమ్, కర్మద్వారా దేహస్య జీవో మూలమిత్యుక్తమితి కర్మజీవయోర్వివేచనే కర్మైవ మూలమితి సిద్ధ్యతీతి; యద్వా మూలేన జీవేన సహైవ నాశయేత్. న చ సత్యజీవస్య కథం నాశ ఇతి వాచ్యమ్. చైతన్యరూపేణ జీవస్య సత్యత్వేఽపి కర్మిత్వేన రూపేణాసత్యత్వాత్. అథవా మూలేనాజ్ఞానేన సహ నాశయేత్. అజ్ఞానమేవ జీవాశ్రితం బ్రహ్మాశ్రితం వా సద్దేహస్య మూలమితి తస్య చాజ్ఞానస్య జడస్య కేవలస్యాస్వతన్త్రత్వాదజ్ఞానవాన్పురుష ఏవ దేహస్య మూలమిత్యుక్తమ్. యద్యేవం పురుషస్య పరమస్య జీవత్వమవాస్తవం తర్హి కిన్తస్య వాస్తవం రూపమత ఆహ -

జ్ఞానేతి. అయమౌపనిషదః పురుషః జ్ఞానానన్దమయః జ్ఞానానన్దస్వరూపః పరమాత్మైవ. నను పరమాత్మా సర్వకర్మఫలప్రదాతా ఈశ్వర ఏవేత్యత ఆహ. అయం ధనస్య దాతుః తీర్థే పాత్రే చ వినియోక్తుః కర్మణాం విహితానామోఘస్సమూహః కర్మౌఘః తస్య కరోతీతి కృత్ తస్య కర్మిణః పరాయణం పరమయనం గతిః కర్మఫలప్రదాతేత్యర్థః. నను యద్యేవం కర్మిణామౌపనిషదః పురుషో గతిః జ్ఞానినాం పునః క ఇత్యత ఆహ. అయం పురుషః తద్విదః బ్రహ్మవిదః అత ఏవ పరాత్మని పరమానన్దమయే ప్రత్యగాత్మని స్థితవతః తిష్ఠతః ఆత్మారామస్యేత్యర్థః. సన్న్యాసినః సర్వకర్మసన్న్యాసం కృతవతః జ్ఞాననిష్ఠస్యేతి యావత్. సన్న్యాసిన ఏవ జ్ఞాననిష్ఠాయామధికారాత్. పరాయణం పరమప్రాప్యం భవతి. ముక్తప్రాప్యం యద్బ్రహ్మ నిర్విశేషం జ్ఞానానన్దస్వరూపం తదయమేవ పురుషః. యచ్చ సవిశేషం మాయి ఈశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మ కర్మిణాం కర్మఫలదాతృ తచ్ఛాయమేవేతి జీవేశ్వరబ్రహ్మభేదస్సిద్ధాన్తిత ఇతి భావః.

నను జ్ఞానానన్దమయ ఇత్యత్ర మయటః ప్రాచుర్యార్థకథనం యుక్తమ్. విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రౌతస్యాప్యానన్దమితి శబ్దస్య ఆర్శ ఆద్య జన్తత్వేనానన్దవదిత్యర్థకల్పనం యుక్తమ్. బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్. ఆనన్దస్యైవ బ్రహ్మత్వే బ్రహ్మణో భోగ్యత్వాచేతనత్వక్షణికత్వాద్యాపత్తేః. ఆనన్దో హి జీవేన భుజ్యతే. న కిమప్యవభాసయతి విషయసంయోగాజ్జాయతే నశ్యతి చ ఇతి చేన్నైవమ్. యథా వృత్తిజ్ఞానాతిరిక్తం నిత్యజ్ఞానమస్తి తథా విషయసుఖాతిరిక్తం నిత్యసుఖమప్యస్తి. యల్లోభేన సర్వే ప్రాణినశ్చేరతే విద్వాంసశ్చ సమాధిమభ్యస్యన్తి. స చానన్ద స్స్వప్రకాశో నిత్యశ్చ సంవిద్రూపత్వాత్. చైతన్యమేవ హ్యానన్దో జ్ఞానఞ్చ. న చైవం విజ్ఞానమానన్ద మితి శబ్దద్వయ-ప్రయోగః పునరుక్త ఇతి వాచ్యమ్. లౌకికవృత్తిజ్ఞానవిషయసుఖవ్యావర్తనాయ పదద్వయోపాదానాత్. నచ లోకేఽపి సుఖజ్ఞానయోః కో విశేషః. ఉభయోరప్యన్తఃకరణవృత్తిత్వావిశేషాదితి వాచ్యమాకార-భేదేన వృత్తిభేదాత్. ఘటాదివిషయాకారపరిణతవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం జ్ఞానం, సుఖాకార-పరిణతవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యన్తు సుఖమితి. న చైవం లౌకికసుఖస్యాపి జ్ఞానత్వం ప్రాప్తమితి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. యద్వా ఘటాకారవృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం ఘటజ్ఞానమితివత్సుఖాకార-వృత్తిప్రతిఫలితం చైతన్యం సుఖజ్ఞానమిత్యుచ్యతే. సుఖన్తు సత్త్వగుణపరిణామ విశేషః. యథాఽన్తఃకరణం రజస్తమోగుణద్వయవశాద్రాగాత్మనా మోహాత్మనా చ పరిణమతే ఏవం సత్త్వగుణవశా-త్సుఖాత్మనేతి. అథవా నిద్రావిక్షేపయోరభావే అన్తఃకరణమన్తర్ముఖం భవతి తదానీం తత్ర ప్రతిబిమ్బితం చైతన్యం సుఖమిత్యుచ్యతే. అన్తర్ముఖమనోవృత్తావానన్దః ప్రతిమిబ్బతీతి వచనాత్. తస్మాదానన్ద ఏవ బ్రహ్మ నానన్దవత్ ఆనన్దో. బ్రహ్మేతి వ్యజనా దిత్యాదిశ్రుత్యన్తరసంవాదాత్. బ్రహ్మణ ఆనన్ద ఇతి తు రాహోశ్శిర ఇతివదౌపచారికో నిర్దేశః య ద్యానన్దవద్బ్రహ్మ స్యాత్తర్హి బ్రహ్మణోఽప్యాన్తరస్స్యాదానన్దః. ధర్మిణ ఆన్తరత్వాద్ధర్మస్య. న చేష్టాపత్తిః '**యదయమాత్మా సర్వాన్తర**' ఇతి శ్రుతి విరోధాత్. కిఞ్చ యద్యానన్దో బ్రహ్మధర్మస్స్యాత్తర్హ్యయం బ్రహ్మభిన్నేనైవ వేద్యస్స్యాత్.

స్వధర్మస్య స్వవేద్యత్వాభావాత్. నహి చక్షుః స్వగతరూపాణి గృహ్ణాతి న చ జీవేన వేద్యతామితి వాచ్యమ్. జీవస్య బ్రహ్మాభిన్నత్వాత్. భేదేఽపి ఆనన్దావేత్తు ర్బ్రహ్మణోఽ సర్వజ్ఞత్వం స్యాత్. బ్రహ్మానన్దానుభవసహితాజ్జీవాత్తద్రహితం బ్రహ్మ నికృష్టమేవ స్యాత్. న చానన్దో బ్రహ్మేతి పక్షేఽపి బ్రహ్మణ ఆనన్దానుభవో న స్యాత్కర్మకర్తృ భావావిరోధాదితి వాచ్యమ్, స్వప్రకాశత్వాదానన్దస్య ఆనన్ద ఏవానుభవ ఇతి న తస్యానుభవాన్తరాపేక్షా అనవస్థాదోషాత్. తస్మాత్ విజ్ఞానం బ్రహ్మేత్యుక్తే లౌకికం విషయజ్ఞానం బ్రహ్మ స్యాదితి తద్వారణాయానన్దమిత్యుక్తమ్, విషయజ్ఞానం హి న సుఖమ్. ఆనన్దం బ్రహ్మేత్యుక్తే లౌకికసుఖం బ్రహ్మ స్యాత్తద్వారణాయ విజ్ఞానమిత్యుక్తం. లౌకికసుఖం హి న జ్ఞానమతో విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యుక్తమిత్యనవద్యమ్. 155

శ్లో॥ వా గ్బ్రహ్మాయతనం తదస్య కరణం వాక్తు ప్రతిష్ఠా నభః
ప్రజ్ఞేత్యేనదుపాసతేఽఖిలమపి ప్రజ్ఞాయతేఽనేన యత్ ।
నైవ స్యాత్కిమపి క్షితావవదతో విద్వాన్ య ఏనద్భజే-
దేనం వాఙ్న జహాతి సర్వమవతి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్ ॥ 156

వ్యా. విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యుక్తం తస్యైవాధిగమాయోపాయాన్తరమాహ - **వాగితి,** వాగ్దేవతా బ్రహ్మ అస్య వాగ్బ్రహ్మణః వాగితి తత్ప్రసిద్ధం కరణమిన్ద్రియమాయతనం శరీరం నభస్తు ప్రతిష్ఠా కాలత్రయేఽప్యాధారః. ఏనద్వాగ్బ్రహ్మ విబుధాః ప్రజ్ఞేత్యుపాసతే. కథమస్య ప్రజ్ఞాత్వమత ఆహ. యద్యస్మాదనేన వాగ్బ్రహ్మణా అఖిలం సర్వం వేదశాస్త్రాదికం భూలోకాదికం చ ప్రజ్ఞాయతే ప్రకర్షేణ జ్ఞాయతే. అత ఏవ క్షితౌ లోకే అవదతో మూకస్య కిమపి ఐహిక మాముష్మికం వా నైవ స్యాత్ నైవ సిద్ధ్యేత్. అస్యోపాసనాయాః ఫలమాహ - విద్వానితి. యో విద్వానేనద్వాగ్బ్రహ్మ భజేదుపాసీత ఏనం వాక్ కదాచిదపి న జహాతి. సర్వమపి ప్రాణిజాతమేన-మవతి రక్షతి. దైవపదం దైవః స్వభావః దేవత్వమితి యావత్. ఏనం ప్రాప్నోతి దేహాన్తే ఇతి భావః. 156

శ్లో॥ ప్రాణో బ్రహ్మ శరీరమస్య బృహతః ప్రాణః ప్రతిష్ఠా నభ-
స్సేవేత ప్రియమిత్యదోఽస్య కురుతే స్థిత్యా అకృత్యాని యత్ ।
అప్రాణస్య భవేన్ను కిం భజతి యో విద్వానితీదం న తం
ప్రాణః క్వాపి జహాతి సర్వమవతి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్ ॥ 157

వ్యా. ప్రాణ ఏవ బ్రహ్మ. అస్య బృహతః ప్రాణబ్రహ్మణః ప్రాణః కరణాత్మా శరీరం భవతి. నభః ప్రతిష్ఠా భవతి. అదో బ్రహ్మ ప్రియమితి సేవేతోపాసీత. కథమస్య ప్రియత్వమత ఆహ. యత్ అస్య ప్రాణస్య స్థిత్యై స్థిత్యర్థం జన ఇతి శేషః. అకృత్యాని అయాజ్యయాజనాదీని కురుతే. అప్రాణస్య మృతస్య కిన్ను భవేన్న కిమపీత్యర్థః. ఇతి విద్వాన్ య ఇదం ప్రాణబ్రహ్మ భజత్యుపాస్తే. తం ప్రాణః క్వాపి న జహాతి సర్వమవతి దైవం పదం ప్రాప్నోతి. 157

శ్లో॥ చక్షుర్బ్రహ్మ హి చక్షురాయతనమస్యాభ్రం ప్రతిష్ఠా భజే-
దేనత్సత్యమితి ప్రమాణమవనౌ యచ్చక్షుషా వీక్షితమ్ ।
నైవాపశ్యత ఏతదస్తి న పరం సేవేత విద్వానిదం
యస్తం నైవ జహాతి చక్షురవతి ప్రాణ్యేతి దైవం పదమ్ ॥ 158

వ్యా. చక్షుర్హి చక్షురభిమానిదేవతైవ బ్రహ్మ. అస్య చక్షుః కరణమాయతనమభ్రమాకాశః ప్రతిష్ఠా. ఏనచ్చక్షుర్బ్రహ్మ సత్యమితి భజేత్. యత్ అవనౌ లోకే చక్షుషా వీక్షితం ప్రమాణం భవతి అపశ్యత ఏతదైహికం నైవాస్తి. పరమాముష్మికం చ నాస్తి. యో విద్వానిదం చక్షుర్బ్రహ్మ సేవేత తం చక్షుర్నైవ జహాతి. ప్రాణీ జాత్యేకవచనం సర్వే ప్రాణిన ఇత్యర్థః. తమవతి దైవం పదం తమేతి ప్రాప్నోతి. 158

శ్లో॥ శ్రోత్రం బ్రహ్మ శరీరమస్య కరణం శ్రోత్రం ప్రతిష్ఠా నభ-
స్సేవేతైనదనన్తమిత్యయతి యన్నాన్తం దిశాం పూరుషః ।
అశ్రోత్రస్య భవేన్ను కిం కుశలధీర్యస్సేవతేఽదో న తం
శ్రోత్రం క్వాపి జహాతి సర్వమవతి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్ ॥ 159

వ్యా. శ్రోత్రం శ్రోత్రాభిమానిదేవతా బ్రహ్మ. అస్య కరణమిన్ద్రియం శ్రోత్రం శరీరం నభః ప్రతిష్ఠా ఏనదనన్తమితి సేవేత. యత్పూరుషః దిశామన్తమవసానం నాయతి న ప్రాప్నోతి అనన్తా దిశ ఏవ శ్రోత్రబ్రహ్మేతి భావః. అశ్రోత్రస్య కిన్ను భవేత్. యః కుశలధీ ర్విద్వానదశ్శ్రోత్రబ్రహ్మ సేవతే తం శ్రోత్రం క్వాపి న జహాతి సర్వమవతి దైవం పదం ప్రాప్నోతి. 159

శ్లో॥ హృ ద్బ్రహ్మేయతనం హృదస్య భవతి వ్యోమ ప్రతిష్ఠా బుధోఽ
యేదానన్ద ఇతీదమఇచ్ఛతి సుతోఽనేన స్త్రియాం యత్సుతమ్ ।
కిం స్యాద్వాఽమనసో య ఏనదయతే విద్వాన్మనస్తం బుధం
నైవ క్వాపి జహాతి సర్వమవతి ప్రాప్నోతి దైవం పదమ్ ॥ 160

వ్యా. హృదయాభిమానిదేవతా హృదేవ బ్రహ్మ. అస్య హృదన్తఃకరణమాయతనం భవతి వ్యోమ ప్రతిష్ఠా భవతి. బుధ ఇదం మనోబ్రహ్మ ఆనన్ద ఇత్యయేద్భజేత, యదనేన మనసా ప్రత్యుపస్థాపితాయామితి శేషః. స్త్రియాం సుతమనురూపం పుత్రమఇచ్ఛతి ప్రాప్నోతి. పురుష ఇతి శేషః. అమనసః కిం వా స్యాత్. యో విద్వానేనన్మనో బ్రహ్మేయతే భజతే తం మనః క్వాపి నైవ జహాతి సర్వమవతి దైవం పదం ప్రాప్నోతి. 160

శ్లో॥ బ్రహ్మేదం హృదయం తదస్య హృదయం స్థానం ప్రతిష్ఠా నభ-
స్సేవేత స్థితిరి త్యదో హృదయగం సర్వం య దేత జ్జగత్ ।

కిం స్యాద్వాఽహృదయస్య యః కుశలధీరేనద్భజేత క్వచి-
త్తం నేదం హృదయం జహాత్యవతి చ ప్రాణ్యేతి దైవం పదమ్ ॥161

వ్యా. ఇదం హృదయం బుద్ధిర్బ్రహ్మాస్య తత్ప్రసిద్ధం హృదయం స్థానమాయతనం హృదయాభిమానిదేవతా బ్రహ్మ కరణం హృదయన్తు స్థానన్తస్యేతి పూర్వవదేవ బోద్ధ్యమ్. మనస శ్చన్ద్రమా దేవతా బుద్ధేస్తు ప్రజాపతిరితి వివేకః. నభః ప్రతిష్టా అదో హృదయబ్రహ్మస్థితి రితి సేవేత. యద్యస్మాదేతత్సర్వం జగద్ధృదయగం హృదయాశ్రయమ్ అహృదయస్య కింవా స్యాత్. కుశలధీః యః ఏనత్ హృదయబ్రహ్మ భజేత తమిదం హృదయం క్వచిదపి నైవ జహాతి సర్వః ప్రాణీ తమవతి చ దైవం పదం తమేతి. 161

శ్లో॥ ఇన్ధో నామ పుమాన్విభాతి నయనే సవ్యే తమిన్ద్రం విదుః
ప్రత్యక్షద్విష ఏవ హన్త విదితా దేవాః పరోక్షప్రియాః ।
పత్నీ తస్య విరాడితి ప్రవిదితా వామాక్షిపుంరూపిణీ
సంస్తావస్తు తయోర్హృదభ్రమనయోరన్నస్తు హృల్లోహితమ్ ॥ 162

వ్యా. బ్రహ్మజ్ఞానసాధనాని వాగ్బ్రహ్మాద్యుపాసనాన్యుక్తాని. తదుపాసనైశ్శుద్ధచిత్తో హి బ్రహ్మ జ్ఞాతుం శక్నోతి. కిఞ్చ యోషిదాదావగ్నిబుద్ధిరివ వాగాదౌ బ్రహ్మబుద్ధిర్విధేయేత్యుక్తత్వేన యోషిదాదిగౌణాగ్న్యతిరేకేణ ముఖ్యాగ్నివద్వాగాదిగౌణబ్రహ్మాతిరేకేణ ముఖ్యం బ్రహ్మాస్తీతి చ ప్రతిపత్తి స్సులభా. అథ తస్యైవ జ్ఞేయస్య బ్రహ్మణః జాగరాదిద్వారా జ్ఞానార్థమాహ **ఇన్ధ ఇత్యాది.** ఇన్ధో నామ ఇన్ధ ఇతి ప్రసిద్ధః పుమాన్ పురుషః సవ్యే నయనే విభాతి. ఏవం దీప్త్యతిశయత్వేనేన్ధం సన్తమపి తమిన్ద్రం విదుః పరోక్షేణేతి శేషః. తత్ర హేతుమాహ. దేవాః ప్రత్యక్షద్విష ఇతి పరోక్షప్రియా ఇతి చ విదితాః. హన్తేత్యద్భుతే. ప్రత్యక్షనామగ్రహణం ద్విషన్తి పరోక్షనామగ్రహణాత్తు ప్రీయన్తే దేవా ఇతి దేవస్యాస్య దక్షిణాక్షిపురుషస్య ఇన్ధ ఇతి ప్రత్యక్షనామ పరిత్యజ్య ఇన్ద్ర ఇతి పరోక్షం నామ గృహ్ణన్తి విద్వాంస ఇత్యర్థః. వామాక్షిపుంరూపిణీ వామనేత్రస్థపురుషస్వరూపా తస్య పత్నీ విరాడితి ప్రవిదితా ప్రకర్షేణ విదితా. విరాణ్నామకః వామనయనస్థః పురుషః తస్య దక్షిణనేత్రస్థ-పురుషస్య పత్నీ భవతీత్యర్థః. న చ పురుషస్య పురుష ఏవ కథం పత్నీతి వాచ్యమ్. లోకేఽపి పుందేహస్థితపురుషస్య స్త్రీదేహస్థితపురుష ఏవ పత్నీతి. నను కోఽసౌ పురుషో దక్షిణాక్షిస్థ ఇతి చేదుక్త ఏవాయం పూర్వం యశ్చక్షుషా పశ్యతి స జీవ ఇతి. ననూక్త ఏవ పరన్తు య ఏవ దక్షిణనేత్రస్థస్స ఏవ వామనేత్రస్థోఽపి. నహ్యేకస్మిన్ శరీరే జీవద్వయమస్తి. తతః కథమేకస్యైవ జీవస్య పురుషస్య పతిత్వం పత్నీత్వఞ్చోచ్యత ఇతి చేదుచ్యతే. కల్పనాయాః కానుపపత్తిః. ఏకస్యైవ జీవస్య దక్షిణాక్షిస్థత్వేన రూపేణ పతిత్వం వామాక్షిస్థత్వేనరూపేణ పత్నీత్వఞ్చ కల్ప్యతే ఉపాసనాద్యర్థమితి. వామనేత్రేణ ఘటాదికం గృహ్ణన్పురుషః పత్నీ దక్షిణనేత్రేణ తు పతిరితి

కల్ప్యత ఇతి భావః. న చ దక్షిణనేత్రస్థః పుమాన్ పత్నీ వామనేత్రస్థః పురుషః పతిశ్చేతి వ్యత్యయేన కిమితి న కల్ప్యత ఇతి వాచ్యమ్. వామనేత్రాపేక్షయా దక్షిణనేత్రస్య ప్రకాశాతిశయవత్త్వేన పత్న్యపేక్షయా పత్యుర్జ్ఞానబలాద్యతిశయవత్త్వేన చ తథా కల్పనాత్ ఇతి. పత్న్యా విరాడితి నామ తు భోగ్యత్వాత్కృతం విరాడ్ధ్యన్నమ్. యథా అన్నం పురుషస్య భోగ్యమేవం పత్న్యపి భోగ్యైవేతి పత్నీ విరాడిత్యుచ్యతే. అనేన చ భోక్తృత్వమిన్ద్రస్యావగమ్యతే. తతశ్చ అత్తా అన్నం చేత్యేకం మిథునమితి సిద్ధమ్. ఇదం చ మిథునం జాగరితే విశ్వశబ్దవాచ్యం స్వప్నే తు తైజసశబ్దవాచ్యం భవతి. తత్ర తైజసమిథునస్య స్థానాదికం దర్శయతి – **సంస్తావ** ఇతి. తయోరనయో- రిన్ద్రస్యేన్ద్రాణ్యాశ్చ హృదభ్రం హృదయాకాశస్తు సంస్తావః సమ్భూయ సంస్తవం సఙ్గతిం కుర్వాతేఽ న్యోన్యమత్రేతి సంస్తావః భవతి. హృల్లోహితన్తు హృది వర్తమానో లోహితపిణ్డస్తు తయోరన్నం భోజ్యం స్థితిహేతుర్భవతి.

జగ్ధమన్నం తావద్ద్వేధా పరిణమతే. తత్ర యత్స్థూలం తదధో గచ్ఛతి. యత్సూక్ష్మం తత్పునర్జఠరాగ్నినా పచ్యమానం ద్వేధా పరిణమతే. తత్ర యో మధ్యమో రసస్స లోహితాదిక్రమేణ పాఞ్చభౌతికం పిణ్డముపచినోతి. యోఽణిష్ఠో రస స్స ఏష లోహితపిణ్డ స్తైజసస్యాన్నమ్భవతి. సూక్ష్మాసు నాడీషు ప్రవిష్టస్సన్ స్థితిహేతుత్వాదత ఏవాన్నభావే లిఙ్గాత్మనశ్శరీరే స్థిత్యభావః. న కేవలం తైజసస్యైవేదమన్నం కిన్తు విశ్వస్యాపి. ద్వయోరపి లిఙ్గాత్మత్వావిశేషాత్ యద్యపి '**యోఽణిష్ఠం త న్మన**' ఇతి శ్రుతేర్మనస ఏవోపకారకమన్నం న తు జీవస్య. తథాపి మనస్తాదాత్మ్యా- ధ్యాసాజ్జీవస్యాన్నమ్భవతీతి బోద్ధ్యమ్. నను జాగరితే వామదక్షిణనేత్రోపాధిద్వయవశాత్పురుష- స్యైకస్యైవ మిథునత్వం కల్ప్యతాం నామ స్వప్నే హృదయస్థస్య తస్య కథన్తత్కల్పనమితి చేదుచ్యతే, బుద్ధ్యా పత్న్యా సహ హృదయే జీవస్య మిథునీభావ ఇతి. హన్త తర్హి పురుషః పతి ర్బుద్ధిః పత్నీతి కల్పయితవ్యే కథమియం కుటిలా కల్పనేతి చేదుచ్యతే. బుద్ధిప్రతిఫలితశ్చిదాభాసః పతిః. సాభాసా బుద్ధిస్తు పత్నీ. న హి నిరాభాసాయా బుద్ధేః నిర్బుద్ధేశ్చిదా భాసస్య వా సమ్భవః. తతశ్చ బుద్ధ్యాభాసద్వయస్య పురుషత్వం సిద్ధం తచ్చ బుద్ధ్యాభాసద్వయత్వం బుద్ధిప్రతిఫలితచిదాభాసే వర్తతే సాభాసబుద్ధ్యాం చ వర్తత ఇతి పురుషత్వముభయోరపి. ఏవం చ వామాక్షిస్థః పురుషః సాభాసబుద్ధిరూపః దక్షిణాక్షిస్థన్తు బుద్ధిప్రతిఫలితచిదాభాసరూప ఇతి శ్రుతేరాశయః. ఇయం చ బుద్ధిః పురుషేణ భాస్యత ఇతి బుద్ధిర్భోగ్యం పురుషో భోక్తా. బుద్ధిపురుష- యోర్ద్వయోరపి దర్శితలోహితపిణ్డో భోగ్యమితి. 162

శ్లో॥ ఏతత్ప్రావరణం తయోస్తు తదిదం యజ్జాలకాభం హృది
ప్రాప్తా యా హృదయాచ్ఛిరః సృతిరియం నాడీ సుషుమ్నా తయోః ।
ఏతచ్చాస్రవదాస్రవత్యపి హితాఖ్యాభిస్సిరాభిస్తతో
భిన్నాహార ఇవైష భిన్న ఇవ భాత్యస్మాచ్ఛరీరాత్మనః ॥ 163

వ్యా. హృది యదిదం జాలకాభం నాడీసహస్రసఙ్గతం వస్తు వర్తతే తదేతత్తు తయోరిన్ద్రేన్ద్రాణ్యోః ప్రావరణమాచ్ఛాదనం వస్త్రమితి యావత్. భుక్తవతోస్సుప్తవతోశ్చ ప్రావరణం హ్యావశ్యకమ్. యా హృదయాచ్ఛిరః ప్రాప్తా ఊర్ధ్వం ప్రసృతేత్యర్థః సేయం సుషుమ్నా నాడీ తయోః సృతిః స్వప్నాజ్జాగరం ప్రతి ఆగమనమార్గః. ఏతత్పూర్వశ్లోకోక్తమన్నం హితాఖ్యాభిః హితా ఇతి ప్రసిద్ధాభిస్సిరాభిర్నాడీభిర్ద్వారభూతాభిః స్రవద్గచ్ఛత్ప్రసరత్సదిత్యర్థః. ఆస్రవత్యపి గచ్ఛత్యేవ తన్మిథునం ప్రాప్నోత్యేవేత్యర్థః. తత్తస్తస్మాత్ ఏష లిఙ్గాత్మా పురుషః భిన్నాహార ఇవ వివిక్తాహార ఏవ శరీరోపకారకాదన్నాన్మధ్యమాల్లిఙ్గోపకారకస్యాన్నస్య సూక్ష్మస్య ప్రవివిక్తత్వాదితి భావః. ఏవం వివిక్తాహారత్వాదేవ అస్మాచ్ఛరీరాత్మనః దృశ్యమానాదవిద్వద్భిరాత్మత్వేనాభిమతాచ్ఛరీరాత్థూలాదయం లిఙ్గాత్మా భిన్న ఇవ భాతి భిన్నస్సన్నేవ భాతి. ఇవశబ్దద్వయమత్ర ఏవార్థే వర్తతే నిపాతానామనేకార్థత్వాత్. 163

శ్లో॥ ప్రాచీ ప్రాగసవోఽస్య దక్షిణదిశా ప్రాణాస్తథా దక్షిణే
ప్రత్యఞ్చస్తు పరాగ్దిశోత్తరదిశోదఞ్చోదిగూర్ధ్వోర్ధ్వగాః ।
సావాచీ దిగవాఞ్చ ఏవ సకలాః ప్రాణాస్సమస్తా దిశః
స్వాత్మత్వేన బుధః ప్రయాతి తమితి ప్రాణం సమస్తాత్మకమ్ ॥ 164

వ్యా. అథ లిఙ్గాత్మనః పురుషస్య ప్రాణాత్మతాం దర్శయతి - **ప్రాచీతి**. అస్య స్వప్నావస్థాం విహాయ సుషుప్త్యవస్థాం గతస్య ప్రాజ్ఞస్య పురుషస్య ప్రాణాత్మనః ప్రాచీ దిక్ ప్రాగసవః ప్రాఞ్చః ప్రాణాః, తథా అస్య దక్షిణదిశా దక్షిణే ప్రాణాః అస్య పరాగ్దిశా పశ్చిమదిక్తు ప్రత్యఞ్చః ప్రాణాః. ఉత్తరదిశా అస్య ఉదఞ్చః ప్రాణాః ఊర్ధ్వా దిక్ అస్య ఊర్ధ్వగాః ప్రాణాః అవాచీ అధరా సా దిక్ అవాచః ప్రాణాః, సమస్తా దిశస్సకలాః ప్రాణా ఏవ. తమిమం సమస్తాత్మకం ప్రాణం బుధో విద్వాన్ స్వాత్మత్వేన ప్రయాతి ప్రాప్నోతి. క్రమేణ విశ్వం స్థూలాత్మానం తైజసే తైజసం చ లిఙ్గాత్మానం ప్రాజ్ఞే ప్రాణాత్మన్యుపసంహరతీత్యర్థః. విద్వాన్ నాహం స్థూలాత్మా స్వప్నే మమ స్థూలాభావాత్. కిన్తు లిఙ్గాత్మైవ భవామీతి తావత్ప్రతిపద్యతే. తతః నాహం లిఙ్గాత్మా సుషుప్తౌ మమ లిఙ్గాభావాత్. కిన్తు సూక్ష్మాత్మైవ భవామీతి ప్రతిపద్యతే. ఏవం ప్రాణాత్మా ప్రాజ్ఞ ఏవాహమితి మన్యత ఇత్యర్థః. యద్యపి ప్రాజ్ఞస్యాజ్ఞానం కారణశరీరభూతం సూక్ష్మమేవోపాధిర్న తు ప్రాణః తథాపి లిఙ్గస్య కారణశరీరే విలయే సత్యపి ప్రాణస్య స్వప్నజాగరయోరివ సుషుప్తావపి సత్త్వాత్తత్కారణశరీరం సప్రాణమేవేతి ప్రాణాత్మా ప్రాజ్ఞ ఇత్యుక్తమ్. 164

శ్లో॥ సూక్ష్మప్రాణమయస్స ఏష పురుషో బ్రహ్మైవ సర్వాన్తరం
వేదాన్తా ఇతి నేతి నేత్యుపదిశన్త్యేనం పుమాంసం పరమ్ ।
అగ్రాహ్యోఽయమసఙ్గ ఏనమయతే యశ్చాద్వయం సోఽభయం
ప్రాప్నోత్యత్ర న సంశయో భవతి యత్పుంసో ద్వితీయాద్భయమ్ ॥165

వ్యా. అథ తం చ ప్రాజ్ఞం ప్రత్యగాత్మన్యుపసంహరేద్విద్వానభయం ప్రాప్తుమిత్యాహ - **సూక్ష్మేతి**. సూక్ష్మప్రాణమయం సూక్ష్మశరీరాభిమానీ ప్రాణాత్మా చ ప్రాజ్ఞ ఏష పురుషః సర్వాన్తరం ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మైవ. ప్రతీచ ఏవ కారణశరీరోపాధివశేన ప్రాజ్ఞత్వస్య ప్రాప్తత్వాద్వస్తుతో నిరుపాధికః బ్రహ్మాభిన్నశ్చ ప్రత్యగాత్మాహమేవేతి విద్వాన్ పశ్యేదిత్యర్థః. నను నాయం పురుషో బ్రహ్మ కిన్తు వేదాన్తైర్నేతి నేతీతి నిర్దిష్టమేవ బ్రహ్మేత్యత ఆహ. వేదాన్తాః ఏనం పరం సర్వోపాధివినిర్ముక్తం పుమాంసం ప్రత్యఞ్చమాత్మానం నేతి నేతీతి ఉపదిశన్తి. అయమగ్రాహ్యోఽసఙ్గశ్చ. అత ఏవాస్య నేతి నేతీతి నిషేధవిధయా నిర్దేశః. యద్యయం గ్రాహ్యస్స్యాత్తర్హి విధిముఖేనైవ ప్రతిపాద్యేతాయమశ్వాదివత్. అగ్రాహ్యత్వం బాహ్యాసఙ్గత్వాదేవ. కరణం హి సర్వం స్వసంసృష్ట-మవభాసయతి. అసఙ్గే త్వస్మిన్ కథం కరణసఙ్గః. న కథమపీతి. యశ్చ యస్తు విద్వాన్ అద్వయమేవమయతే ఆత్మత్వేన ప్రాప్నోతి. అహం బ్రహ్మాస్మీతి సాక్షాత్కరోతీతి యావత్. సః అభయం ప్రాప్నోత్యేవ. అత్ర ఉక్తార్థే సంశయో న కర్తవ్యః. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాత్పుంసః మర్త్యస్య ద్వితీయాద్వస్తునః వ్యాఘ్రాదిలక్షణాద్భయమ్భవతి జాయతే. ప్రత్యగాత్మనస్త్వద్వితీయత్వాన్న భయలేశావకాశః. ప్రత్యగాత్మానం ప్రాప్తస్య అద్వితీయత్వం చ ప్రత్యగాత్మనః "**ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే**"తి శ్రుత్యా కణ్ఠత ఏవోక్తమ్. న చ బ్రహ్మైవాద్వితీయం, న తు ప్రత్యగాత్మేతి వాచ్యమ్. "**స ఆత్మా తత్త్వమసీ**"త్యాదిభిః ప్రత్యగాత్మన ఏవ బ్రహ్మత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. బ్రహ్మైవ హి బుద్ధావుపలభ్యమానం సత్ప్రత్యగాత్మేత్యుచ్యత ఇత్యసకృదుక్తమ్. తస్మాదభయకామేన ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మైకమేవ ప్రతిపత్తవ్యమ్. 165

శ్లో॥ కింజ్యోతిః పురుషోఽయమార్య! తరణిజ్యోతిర్గతేఽస్తం రవౌ
కింజ్యోతిర్నను సోమ్య! శీతకిరణజ్యోతిశ్చ చన్ద్రే గతే ।
కింజ్యోతిర్భగవన్ను సౌమ్యదహనజ్యోతిశ్చ శాన్తేఽనలే
కింజ్యోతిః పురుషో భవత్యయమరే వాగ్జ్యోతిరిత్యుచ్యతే ॥ 166

వ్యా. విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. తత్ర జ్ఞానస్వరూపత్వమాత్మనస్థాపయతి - గురుశిష్యసంవాదముఖేన **కింజ్యోతిరితి**. హే ఆర్య! గురో అయం దృశ్యమానః పురుషశ్శిరః పాణ్యాదిలక్షణః అజ్ఞైరాత్మత్వేనాభిమతః కార్యకరణసఙ్ఘాతః కింజ్యోతిః కిం జ్యోతిర్యస్య స కింజ్యోతిః కేన జ్యోతిషా ఘటాదివస్తు జానాతి. కిం స్వస్మాద్వ్యతిరిక్తేన యద్వా అవ్యతిరిక్తేనేతి ప్రష్టురా-శయః. గురురాహ - తరణిజ్యోతిరితి. తరణిస్సూర్యః జ్యోతిర్యస్య స తథోక్తః. నిశ్యన్ధకారే యస్య కస్యాపి వ్యవహారస్యాభావాత్సూర్యోదయమారభ్యైవ సర్వవ్యవహారారమ్భాత్. సూర్యేణైవ జ్యోతిషా పురుషస్సర్వం జానాతీతి సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తమేవ జ్యోతిరితి భావః. నను సూర్య ఏవ యది పురుషస్య జ్యోతిస్తర్హి రవావస్తం గతే సతి పురుషో జ్యోతిరభావాన్నిర్వ్యవహార ఏవ స్యాత్.

న తు తథా భవతి. నిశ్యపి వ్యవహారదర్శనాదిత్యభిప్రాయన్ పృచ్ఛతి శిష్యః. రవావస్తం గతే సతి పురుషః కిం జ్యోతిరితి. నాహం తరణిరేవ పురుషస్య జ్యోతిరితి వదామి కిన్తు తరణి ర్జ్యోతిరితి వదామి తతశ్చ తరణివజ్జ్యోతిరన్తరమపి భవత్యేవ సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తమిత్యభిప్రాయన్నాహ గురుశ్శిష్యమ్ప్రతి. హే సోమ్య! ప్రియదర్శనశిష్యశీతకిరణజ్యోతిః. పురుషో భవతి నిశాయాం పురుషశ్చన్ద్రేణైవ జ్యోతిషా వ్యవహరతీత్యర్థః. హే భగవన్! చన్ద్రే గతే అస్తమితే యద్వా అనుదితే చకారాత్సూర్యే అస్తమితే నిశ్యన్ధకారే పురుషః కింజ్యోతిరితి. హే సోమ్య! దహనజ్యోతిః దీపాది-రూపేణాగ్నినైవ జ్యోతిషా పురుషో వ్యవహరతీత్యర్థః. అనలే శాన్తే నిర్వాణే దీపే ఇత్యర్థః చాచ్చన్ద్రసూర్యయోశ్చాభావే అయం పురుషః కింజ్యోతిర్భవతి. అరే శిష్య వాగ్జ్యోతిః శబ్దజ్యోతిర్భవతీ-త్యుచ్యతే. అన్ధకారేఽపి ఘీంకారాదీన్శబ్దవిశేషాన్ శ్రుత్వా గజోఽయం శునకోఽయమితి వ్యవహరతి పురుష ఇతి శబ్ద ఏవాస్య జ్యోతిః. స చ శబ్దః సఙ్ఘాతాదన్య ఏవ. 166

శ్లో॥ సూర్యాచన్ద్రమసోస్తథాఽస్తమితయోశ్శాన్తేఽనలే వాచి వా
శాన్తాయాం పురుషో భవత్యయమహో కింజ్యోతిరాఖ్యాహి మే ।
ఆత్మజ్యోతిరసౌ తదా భవతి యత్సోమ్యాత్మనా జ్యోతిషా
చాస్తే పర్యయతే చ కర్మ కురుతే సోఽయం విపర్యేతి చ ॥ 167

వ్యా. తథా సూర్యాచన్ద్రమసోరస్తమితయోస్సతోః అనలే శాన్తే సతి వాచి వా శబ్దే చ శాన్తాయాం సత్యామహో గురో అయం పురుషః కింజ్యోతిర్భవతి మే మహ్యమాఖ్యాహి కృపయా బ్రూహి. తదా అసౌ పురుష ఆత్మజ్యోతిర్భవతి తదేవోపపాదయతి. యద్యస్మాత్ హే సోమ్య! సోఽయం పురుషః ఆత్మనా జ్యోతిషా ఆస్తే ఉపవిశతి పర్యయతే గచ్ఛతి చ కర్మ కురుతే విపర్యేతి ఆగచ్ఛతి చ తస్మాత్పురుషస్య సర్వవ్యవహారహేతురాత్మజ్యోతిరేవ.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. ఆసనగమనాదివ్యవహారహేతుస్తావజ్జ్యోతిరితి ప్రసిద్ధమ్. జ్యోతిష స్సత్త్వే వ్యవహారసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయ వ్యతిరేకప్రామాణ్యాత్. యో యేన జ్యోతిషా వ్యవహరతి తస్మాత్తజ్జ్యోతిర్వ్యతిరిక్తమేవ. సూర్యజ్యోతిషా వ్యవహరతః పురుషాత్సూర్యజ్యోతిషో భిన్నత్వదర్శనాత్. తతస్సఙ్ఘాతః పురుషస్తావన్న జ్యోతిః సర్వథాపి సఙ్ఘాతభిన్నేనైవ జ్యోతిషా భవితవ్యమితి. తచ్చ సఙ్ఘాతభిన్నం జ్యోతిర్న తావదాదిత్యః. ఆదిత్యే సతి వ్యవహారసత్త్వ మిత్యన్వయసత్త్వేఽపి ఆదిత్యాభావే వ్యవహారాభావ ఇతి వ్యతిరేకస్యాసత్త్వాత్, ఆదిత్యాభావవత్యాం నిశాయాం చన్ద్రజ్యోతిషా వ్యవహారదర్శనాత్. కిఞ్చ ఆదిత్యే సతి వ్యవహారసత్త్వమిత్యన్వయోఽపి దుష్ట ఏవ. అహ్ని నిద్రాణస్య పురుషస్య వ్యవహారాదర్శనాత్. ఏవం చన్ద్రాగ్నిశబ్దేష్వపి నాన్వయవ్యతిరేకప్రమాణమస్తీతి న తేషాం జ్యోతిష్ట్వమ్. ఏవం సూర్యాదీనాం చతుర్ణాం జ్యోతిష్ట్వే ప్రత్యాఖ్యాతే పారిశేష్యాదాత్మైవ పురుషస్య జ్యోతిరితి సిద్ధమ్. అన్వయవ్యతిరేకప్రమాణం చ విద్యతేఽత్ర, ఆత్మజ్యోతిస్సత్త్వే వ్యవహారసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇతి. స చాత్మా ఆన్తరోఽపి

సఙ్ఘాతాద్భిన్న ఏవ. బాహ్యానామాదిత్యాదిజ్యోతిషాం సఙ్ఘాతభిన్నత్వదర్శనాదితి. నను సఙ్ఘాతః స్వానతిరిక్తేనైవ జ్యోతిషా వ్యవహరతి, చక్షుషస్సఙ్ఘాతాదనతిరిక్తత్వాత్. చక్షుషైవ పురుషస్య దర్శనాదిసర్వవ్యవహారసిద్ధేరితి చేన్నైవమ్, చక్షుషా శ్రవణాదివ్యవహారాణామసిద్ధేః. న చ ఆసనగమనకర్మకరణాగమనానీహోక్తాని చక్షుషైవ సిద్ధ్యన్తీతి వాచ్యమన్ధస్యాప్యాసనాదిసమ్భవాత్, చక్షుష్మతోఽపి పాణిపాదరహితస్య తదసమ్భవాచ్చ, ఆసనాదిక్రియాణాం సర్వక్రియోపలక్షణత్వాచ్చ. తర్హి చక్షురాదీని జ్ఞానకర్మేన్ద్రియాణి దశ జ్యోతీంషీతి బ్రూమ ఇతి చే న్నైవమ్, స్వప్నే చక్షురాద్యభావేఽపి వ్యవహారదర్శనాత్, జాగ్రతి చక్షురాదిసత్త్వేప్యన్తఃకరణేఽన్యత్ర గతే సతి వ్యవహారాభావదర్శనాచ్చ తర్హి సఙ్ఘాతానతిరిక్తమన్తఃకరణమేవ జ్యోతిరితి బ్రూమ ఇతి చే న్నైవమ్, బహిరిన్ద్రియసాహ్యాభావే కేవలాన్తఃకరణస్య వ్యవహారాహేతుత్వాత్, స్వప్నేఽన్తఃకరణస్య ప్రతిబద్ధత్వాచ్చ. న చ సఙ్ఘాతానతిరిక్తః ప్రాణో జ్యోతిరితి వాచ్యమ్, ప్రాణస్య జడత్వాత్, ప్రాణేషు సత్స్వపి సుషుప్తౌ వ్యవహారాదర్శనాత్. తస్మాత్సఙ్ఘాతాతిరిక్త ఏవాత్మా సఙ్ఘాతస్య జ్యోతిః. కిఞ్చ జ్యోతిషో జ్యోతి ర్నాస్తి. అనవస్థాదోషాత్. తతశ్చ యేన సర్వమవభాస్యతే తజ్జ్యోతిరేకమేవ భవితుమర్హతి. తచ్చ న సూర్యచన్ద్రాగ్నయః. లోకే భాసకత్వేన ప్రసిద్ధా స్తేజోమయా ఏతే త్రయ ఏవ హి చక్షుషా భాస్యమానత్వా దేతేషాం నాపి శబ్దో వేదాదిరూపః యజ్ఞాదిసర్వపదార్థావభాసకోఽపి శబ్దః శ్రోత్రేణావభాస్యత ఇతి. న చ చక్షుః శ్రోత్రం చేతి జ్యోతిర్ద్వయమితి వాచ్యమేకమేవ జ్యోతిరిత్యుక్తత్వాత్. న హి చక్షుషా శ్రోత్రం శ్రోత్రేణ చక్షుర్వా భాస్యతే. యేన తయోరేకతరమేవ జ్యోతిరితి నిర్ధార్యేత. ప్రత్యుత తే చక్షుశ్శ్రోత్రే మనసా భాస్యేతే ఇతి మన ఏవ జ్యోతిః. తచ్చాన్తఃకరణం సుఖాదిమదాత్మనా భాస్యత ఇత్యాత్మైవ జ్యోతిః. అనేనైవాత్మనా మన ఆదయ స్సర్వేఽవభాస్యన్త ఇతి. ఉక్తశ్చ శ్రుత్యన్తరేఽయమర్థః **'తస్య భాసా సర్వమిదం విభా'**తీతి. అయమాత్మా సఙ్ఘాతాద్భిన్న ఏవ. కార్యకరణాత్మకే సఙ్ఘాతే జ్యోతిష్ట్వస్య ప్రత్యాఖ్యాతత్వాత్. కార్యం దేహః స తావజ్జడ ఇతి సర్వసమ్మత ఏవ. కరణాని చక్షురాదీన్యన్తఃకరణం చ తేషాం జ్యోతిష్ట్వమజ్ఞ జనాభిమతం ప్రత్యాఖ్యాతమేవ. తస్మాత్పురుషస్య సర్వవ్యవహారాస్పదం జ్యోతిరాత్మైవ. 167

శ్లో॥ ఆత్మాఽసౌ కతమస్స యో హృది పుమానన్త ప్రభః ప్రాణగో
విజ్ఞానాత్మక ఏష సఞ్చరతి నా లోకౌ సమానో ధియా ।
చిత్తే ధ్యాయతి చిన్తయన్నివ చలత్యస్మింశ్చలన్వా విభా-
త్యేష స్వప్నముపేత్య లోకమిమమత్యేత్యేవ మృత్యోః పదమ్ ॥ 168

వ్యా. ఆత్మైవ జ్యోతిరిత్యుక్తే గురుణా పృచ్ఛతి శిష్యః. సోఽసావాత్మా కతమ ఇతి. కింశబ్దాద్బహూనాం నిర్ధారణే డతమచ్. చక్షురాదీనాం సూర్యాదీనాం చ జ్యోతిషామ్మధ్యే క ఇత్యర్థః. న చ చక్షుస్సూర్యాదివ్యతిరిక్తస్యాత్మనః కథన్తదన్తఃపాతిత్వం యేన తన్నిర్ధారణం స్యాదితి వాచ్యమ్, చక్షురాద్యన్యతమ ఏవాత్మేతి భ్రాన్త్యా పృష్టత్వాచ్ఛిష్యేణ కతమ ఇతి. యద్వాత్మా

చక్షురాద్యన్యతమః తర్హి తేషామ్మధ్యే కతమ ఆత్మా. యది తు చక్షురాదిభ్యో భిన్న ఆత్మా తర్హి స ఆత్మా క ఇతి ప్రశ్నాభిప్రాయః. గురురాహ – యః అన్తఃప్రభః అన్తర్జ్యోతిః బుద్ధివన్న బహిర్జ్యోతి రిత్యర్థః. విజ్ఞానాత్మకః జ్ఞానస్వరూపః. ప్రాణగః ప్రాణేషు వర్తమానః వృక్షేషు పాషాణవదితి భావః. తేన ప్రాణవ్యతిరిక్త ఇతి సిద్ధమ్. హృది బుద్ధౌ వర్తమానః బుద్ధ్యుపాధిక ఇత్యర్థః. పుమాన్ పురుషః స ఆత్మేతి పూర్వేణాన్వయః. విజ్ఞానమయ ఆత్మైవ స్వయంజ్యోతిరిత్యర్థః. నను నాయమాత్మా స్వయంజ్యోతిః. కిన్తు చక్షురాదికరణేషు సూర్యాదిదేవేషు చ సత్స్వేవ ఘటాదికమవభాసయతి. నతు స్వత ఏవేతి ప్రాప్తే జాగ్రత్యాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వస్య వివిచ్య దర్శయితుమశక్యత్వాత్స్వప్నే చక్షుస్సూర్యాదిజ్యోతిరన్తరశూన్యే ఆత్మనస్స్వయం జ్యోతిష్ట్వం దిదర్శయిషురాహ – ఏష ఇత్యాది. ఏష నా జీవః ధియా సమానః సన్. బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపన్నస్సన్నిత్యర్థః. ఘటమవభాసయన్నాలోకో ఘటాకారమివ బుద్ధిమవభాసయన్నయం బుద్ధ్యాకారం ప్రపన్నస్సన్నితి భావః. లోకౌ ఇమం లోకం పరం లోకఞ్చ సఞ్చరతి ప్రాప్నోతి. బుద్ధిర్యం లోకం గచ్ఛతి స్వయం తం లోకమాప్నోతీత్యర్థః. స్వతః పూర్ణస్య పురుషస్య గత్యాద్యభావాదితి భావః. కథమయం బుద్ధౌ లోకద్వయం గచ్ఛన్త్యాం గచ్ఛతీత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ. చిత్తే ధ్యాయతి సతి పుమానయం చిన్తయన్నివ భాతి, న కేవలం బుద్ధ్యైవాయం సమానః. కిన్తు సఙ్ఘాతేనాపీత్యాహ. అస్మిన్ సఙ్ఘాతే చలతి సతి ఏష చలన్త్యా చలన్నివ విభాతి. ఏష ఆత్మా స్వప్నముపేత్య బుద్ధౌ స్వపన్త్యాం సత్యాం స్వయమపి స్వపన్నివ భూత్వేత్యర్థః. మృత్యోః కర్మావిద్యాదేః పదం రూపమిమం లోకం కార్యకరణసఙ్ఘాతమత్యేతి అతిక్రామతి. సఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసం పరిత్యజతీత్యర్థః. 168

శ్లో॥ సోఽయం వా పురుషశ్శరీరమభిసమ్పన్నో భవన్ పాప్మభిః
సంసృష్టో భవతి ప్రయంస్తు విజహాత్యేవాఖిలాన్ పాప్మనః ।
ద్వే స్థానే భవతోఽయమస్య చ పరో లోకస్తృతీయస్తయోః
సన్ధ్యం స్వప్నపదం వసన్నిహ పుమాన్ స్థానద్వయం పశ్యతి ॥ 169

వ్యా. యథైకస్మిన్ దేహే సుప్తో భూత్వా పురుషో మృత్యో రూపాణ్యత్యేతి ఏవం దేహాద్దేహాన్తరం గచ్ఛన్నపీత్యాహ – **స ఇతి.** సోఽయం పురుషః శరీరమభిసమ్పన్నో భవన్ శరీరమభిసమ్పద్యమానస్సన్, శరీరే ఆత్మభావమాపద్యమానస్సన్నితి యావత్. పాప్మభిః పాప్మసమవాయిభి ర్ధర్మాధర్మాశ్రయైః కార్యకరణైరిత్యర్థః. సంసృష్టస్సంయుక్తో భవతి. ప్రయన్ మ్రియమాణస్తు అఖిలాన్ పాప్మనో విజహాత్యేవ. సఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాసం పరిత్యజతీత్యర్థః. న చ కార్యకరణాని సర్వాణి సాక్షాదేవ పరిత్యజతీతి వాచ్యమ్. ముక్తేరన్యత్ర కరణవియోగాభావాత్పురుషస్య. తస్మాన్మరణే శరీరస్య సాక్షాద్వియోగే సత్యపి న కరణానాం సాక్షాద్వియోగః. స్వప్నే తు శరీరస్యాపి న సాక్షాద్వియోగః. యద్యపి పూర్ణస్య పురుషస్య కేనచిత్సంయోగో వియోగో వా కల్పయితుం న శక్యతే, తథాపి బుద్ధేః కేనచిత్సంయోగవియోగసత్త్వాత్తదధ్యాసాదాత్మనోఽపీతి బోద్ధ్యమ్. ఏతేన

బుద్ధికృత ఏవాత్మనో జన్మమరణలక్షణో జాగ్రత్స్వప్న లక్షణశ్చ సంసారో, న స్వాభావిక ఇతి సిద్ధమ్. అస్య పురుషస్య అయం లోకః పరలోకశ్చేతి ద్వే ఏవ స్థానే జన్మనీ భవతః. అతీతానామనా–గతానాం చానేకేషాం జన్మనాం పరజన్మన్యేవాన్తర్భావాదేతజ్జన్మనశ్చైకత్వాత్. న తు తృతీయం స్థానమస్తీత్యేవకారార్థః. నను జాగ్రత్స్వప్నావేవ స్థానద్వయం కిం న స్యాదత ఆహ. సన్ధ్యం సన్ధౌ భవమిహలోకపరలోకయోర్మధ్యే వర్తమానమిత్యర్థః. స్వప్నపదన్తు తయోః తృతీయం త్రయాణాం పూరణం స్థానం భవతి. నను ద్వే ఏవ స్థానే ఇత్యుక్తం కథన్తృతీయస్థానసద్భావ ఇతి చేదుచ్యతే. యథా గ్రామయోస్సన్ధిర్గ్రామో న భవతి ఏవం ఇహపరలోకాఖ్యస్థానయోస్సన్ధిః స్వప్నస్థానం న భవతి. తృతీయం స్థానం స్వప్న ఇతి తూపచారాదుక్తమ్. స్థానసన్ధౌ స్థానత్వస్య. నను ఇహలోకాఖ్యం స్థానం ప్రత్యక్షమేవేతి న తత్ర విప్రతిపత్తిః. పరలోకస్థానన్తు అప్రత్యక్షమితి కథన్తస్యాభ్యుపగమోఽత ఆహ. ఇహ సన్ధ్యే స్థానే వసన్తిష్ఠన్ పుమాన్ స్థానద్వయమిహపరలోకద్వయం పశ్యతి. తస్మాదిహ–లోకవత్పరలోకోఽపి పురుషేణ స్వప్నే దృశ్యత ఏవేతి పరలోకోఽప్యభ్యుపగన్తవ్య ఏవ. 169

శ్లో॥ జీవోఽయం హి యదాక్రమః పరపదే స్వాక్రమ్య తజ్ఞాక్రమం
పాప్మానం వివిధం ప్రపశ్యతి తథాఽఽనన్దఞ్చ నానావిధమ్ ।
మాత్రామత్ర సమాకలయ్య పురుషో లోకస్య హత్వా తనుం
నిర్మాయ స్వరుచా రుచం కలయతే యత్తత్స్యయమ్భా అయమ్ ॥170

వ్యా. కథం స్వప్నే తిష్ఠన్జీవ ఉభౌ లోకౌ పశ్యతి. తత్రాహ – జీవ ఇతి. హి యస్మాదయం జీవః పరపదే పరలోకే ప్రతిపత్తవ్యే యదాక్రమః యదాశ్రయః తం చ తమేవాక్రమమాశ్రయం జ్ఞానకర్మలక్షణం స్వాక్రమ్య సుష్ఠు ఆశ్రిత్య వివిధం పాప్మానం దుఃఖం ప్రపశ్యతి. తథా నానావిధ–మానన్దఞ్చ ప్రపశ్యతి. తస్మాదుభౌ లోకౌ పశ్యతీతి పూర్వేణాన్వయః. యద్వా హిః ప్రసిద్ధౌ. పశ్యతీతి ప్రసిద్ధమిదమేవ దర్శనం లోకద్వయదర్శనమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. స్వప్నస్తావద్వాసనామయః. అనుభవజన్యస్సంస్కారో వాసనాప్రాయేణ జాగ్రత్యనుభూతా సజాతీయా ఏవ పదార్థాః స్వప్నే దృశ్యన్త ఇతి నః ప్రత్యక్షః. అననుభూతవస్తు–విషయవాసనాఽయోగాదననుభూతం వస్తు స్వప్నేనైవ దృశ్యేత. స్మృతితుల్యత్వా త్స్వప్నస్య. స్మృతివత్స్వప్నోఽపి వాసనామయ ఇతి హ్యుక్తమ్. ఏవం సతి క్వచిత్స్వప్నే ఇహ జన్మన్యనను–భూతమపి వస్తూపలభ్యతే. తేన స్వప్నే దృష్టస్య తస్య వస్తునః జన్మాన్తరానుభూతత్వ మనుమీయతే. తతశ్చ పరలోకసిద్ధిః. ఏవమిహపరలోకయోరనుభూతమేవ వాసనామయం స్వప్నప్రపఞ్చం జీవః పశ్యతీతి కృత్వా జీవ ఉభౌ లోకౌ పశ్యతీత్యుచ్యతే. స్వప్నే తథా జ్ఞానకర్మాశ్రయస్సన్నేవ జీవ ఇహలోకం పరలోకం వా ప్రపద్యతే. తత్ర యాభ్యాం జ్ఞానకర్మ విశేషాభ్యామిహలోకం ప్రతిపన్నః తాభ్యామేవ స్వప్నేఽ ప్యైహికవాసనామయాని సుఖాని దుఃఖాని చానుభవతి. యాభ్యాం పునర్జ్ఞానకర్మవిశేషాభ్యాం పరలోకం ప్రతిపన్నః తాభ్యామేవ స్వప్నే పారలౌకికాని సుఖాని

దుఃఖాని చానుభవతి. న చ ప్రారబ్ధకర్మణః పరలోకప్రదస్య పరలోకేన సహైవ నష్టత్వాత్కథం తేనేదానీం పారలౌకికసుఖదుఃఖానుభవ ఇతి వాచ్యమ్. వాసనారూపేణ కర్మణస్సత్త్వాత్. న హి జ్ఞానం వినా ప్రారబ్ధకర్మణోఽపి భోగమాత్రాన్నిర్మూలం నాశః. తస్మాద్యథా అతీతాన్యప్యనుభూతాని సుఖదుఃఖాని వాసనామయాని సన్తీత్యభ్యుపగమ్యతే ఏవమతీతమపి కర్మ వాసనారూప-మస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యమన్యథా అనుభూయమానయోః పారలౌకికసుఖదుఃఖసజాతీయయోః స్వాప్నికయోస్సుఖదుఃఖయోర్నిర్హేతుకత్వాపత్తేః. యది హేతుం వినాపి కార్యం భవతీత్యుచ్యతే తర్హి ముక్తేరేవాసిద్ధిః. అజ్ఞానరూపహేత్వభావేఽపి సంసారరూపకార్యోదయాపత్తే ర్ముక్తావపి. తస్మాత్స్వప్నదర్శనబలాత్పరలోకాస్తిత్వమనుమీయత ఇతి.

అథ యదర్థం స్వప్న ఉక్తస్తదిదానీం పురుషస్య స్వయం జ్యోతిష్ట్వనిర్ధారణం కరోతి. అత్ర స్వప్నావస్థాయాం పురుష ఆత్మా లోకస్య స తస్య మాత్రామేకదేశమవయవం వాసనాత్మకం భారూపం సమాకలయ్య సమ్యగాచ్ఛిద్య గృహీత్వా తనుం స్థూలశరీరం హత్వా పాతయిత్వా నిస్సమ్బోధమాపాద్య, జీవే హి స్థూలశరీరాభిమానం త్యక్త్వా స్వాపం గతే సతి దేహోఽయం నిశ్చేష్టః పతతి శయ్యాయామ్. నిర్మాయ శరీరాన్తరమితి శేషః. మాయామయం శరీరాన్తరం నిర్మాయ, యద్వా తనుమిత్యస్యాత్రాప్యన్వయః. తనుం మాయామయీమితి భావః. నిర్మాయ స్వరుచా ఆత్మరూపేణ జ్యోతిషా రుచం మాత్రామయీం భా మన్తఃకరణవృత్తిప్రకాశమితి యావత్. కలయతే సాక్షాత్కారోతి. యద్యస్మాదేవం తత్తస్మాత్ అయం పురుషః అత్ర స్వప్నే స్వయమ్భాః. స్వయమేవ భాసత ఇతి స్వయమ్భాః, స్వయంజ్యోతిః స్వయమేవ భాసయతీతి వా స్వయమ్భాః. ఆదిత్యాదిదేవతానుగృహీతచక్షురాదికరణనిరపేక్ష స్సన్నేవ స్వవిషయం సర్వమవభాస-యతి. స్వయఞ్చ భాసత ఇతి స్వప్నే పురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతి. యథా స్వప్నే పురుషః స్వయంజ్యోతిః తథా జాగ్రత్యపి అవికారస్సదైకరూపః పురుషో హి నిత్యః జ్ఞాన స్వరూపః. యథా ప్రకాశాత్మా వహ్నిస్సర్వదాపి ప్రకాశాత్మైవ న కదాచిదపి వ్యభిచరత్యగ్నేః ప్రకాశః ఏవం జ్ఞానాత్మానమాత్మానం జ్ఞానం కదాచిదపి న వ్యభిచరతి. తచ్చ జ్ఞానం స్వయంప్రకాశమన్యావ-భాస్యత్వే సత్యనవస్థాదోషాత్. క్షణికవిజ్ఞానన్తు ఆత్మచైతన్యావభాస్యమేవేతి న త త్స్వయం జ్యోతిః. అతః పారిశేష్యాదాత్మైక ఏవ స్వయంజ్యోతిః. యదన్యానవభాసయత్సదాత్మానమప్యవ-భాసయతి తత్స్వయంజ్యోతిరితి లక్షణమ్. న చాస్య దీపాదౌ వ్యభిచారః, దీపాదేరాత్మావభాసకత్వా-భావాత్. న హ్యన్ధప్రత్యపి దీపాదిరాత్మానమవభాసయతి. యద్వా స్వయమ్భాసమానత్వ మేవ స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్. దీపాదిస్తు చక్షురాదౌ సత్యేవ భాసతే న తు స్వయమితి న తత్ర వ్యభిచారః. అథవా అనన్యావభాస్యత్వే సత్యన్యావభాసకత్వం తత్. దీపాదౌవిశేషణాంశా-భావాన్నాతివ్యాప్తిః. నను జీవో మాత్రాముపాదాయ తనుం నిర్మాయ స్వరుచా రుచమవభాసయతీ-త్యస్య కోఽర్థ ఇతి చేదుచ్యతే. జాగ్రద్విషయం బుద్ధ్యతిరిక్తం సర్వమపి కార్యకరణసఙ్ఘాతం

నిర్వ్యాపారీకృత్య మాయయా కఞ్చిద్విలక్షణం సఙ్ఘాతమన్యం నిర్మాయ తదాకారయా బుద్ధివృత్త్యా సంయుజ్య యథాసంస్కారం బ్రాహ్మణోఽహం దరిద్రోఽహమిత్యేవమభిమన్యమానః మాయాకల్పిత రథాది విషయాకారపరిణతబుద్ధివృత్త్యుపారూఢచైతన్యప్రకాశేన సర్వం సాక్షాత్కుర్వ న్వర్తత ఇతి. యద్యేవం స్వప్నేఽపి సఙ్ఘాతస్సూర్యాదిజ్యోతీంషి చ వర్తన్త ఏవేతి కథం స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వ-మాత్మనో నిర్ధారయితుం శక్యత ఇతి చేదుచ్యతే. దేహాద్బహిరేవాదిత్యాదయస్సన్తి న తు దేహస్యాన్తరితి సర్వోలోకో నిశ్చినోతీతి. తద్దృష్ట్యేదముక్తమ్. యద్వా జీవః స్వప్నే స్వయమేవ సూర్యాదీన్ రథాదీన్ సఙ్ఘాతం చ మాయయా నిర్మాయావభాసయన్భాసత ఇతి స్వప్నే పురుషః స్వయంజ్యోతి రిత్యుచ్యతే. జాగ్రతి తు సూర్యాదయో రథాదయస్సఙ్ఘాతశ్చ పరేణ నిర్మితా ఏవేతి న తత్ర స్వయంజ్యోతిష్ట్వ-మాత్మనోఽవధారయితుం శక్యత ఇతి. కిఞ్చ జాగ్రతి సర్వమిదం జీవేన న భాస్యతే జీవస్యాసర్వజ్ఞత్వాదసర్వశక్తిత్వాచ్చ. కిన్తు ఈశ్వరేణైవావభాస్యతే. స్వప్నే తు సర్వం జగదీశ్వరసహితం జీవేనైవావభాస్యత ఇతి స్వప్నే జీవః స్వయఃజ్యోతిర్భవతి. న చ స్వప్నేఽపి జీవస్య కథం సర్వావభాసకత్వమితి వాచ్యమ్, సర్వస్రష్టృత్వాదితి. నచ జీవః స్వనియన్తారమపి కథమీశ్వరం సృజేదితి వాచ్యమ్, స్వభక్షకవ్యాఘ్రాదేరపి జీవేన సృజ్యమానత్వదర్శనాత్. న చ ఈశ్వర ఏవ స్వప్నప్రపఞ్చస్యాపి స్రష్టా జాగ్రత్ప్రపఞ్చవదితి వాచ్యమ్, స్థిరభూమ్యాదిప్రపఞ్చ కల్పయితురీశ్వరస్య క్షణికస్వప్నప్రపఞ్చకల్పయితృత్వకల్పనస్యాయుక్తత్వాత్. జీవ ఏవ స్వజ్ఞానకర్మభ్యాం జాగ్రత్ప్రపఞ్చమపి సృజతీతి మతే తు జాగ్రత్యపి జీవస్స్వయంజ్యోతిరేవ. న చ స్వానర్థకరప్రపఞ్చసృష్టిః స్వస్య కథం జీవస్యేతి వాచ్యమ్, జ్ఞానకర్మపరతన్త్రత్వాత్. పరతన్త్రో హి పరప్రయుక్త స్స్వానర్థమపి కర్మ కురుతే. న చ జ్ఞానకర్మణోర్జడత్వాత్కథం తత్పారతన్త్ర్యం చేతనస్య జీవస్యేతి వాచ్యమ్. జ్ఞానకర్మద్వారా జీవస్యేశ్వరపరతన్త్రత్వాత్. న చేశ్వర ఏవ జీవజ్ఞాన కర్మానురోధీ సన్ సృజతీతి వాచ్యమ్. తస్యేశ్వరపరతన్త్రత్వాత్. న చేశ్వర ఏవ జీవజ్ఞానకర్మానురోధీ సన్ సృజతీతి వాచ్యమ్. తస్యేశ్వరస్యాక్రియత్వాత్. మాయయా తస్య స్రష్టృత్వముపపద్యత ఇతి చేదత ఏవ కేచిదీశ్వరమేవ స్రష్టారమాహుర్జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య. న చ తన్న్యాయేన స్వప్నప్రపఞ్చస్యా-పీశ్వర ఏవ స్రష్టేతి వాచ్యమ్, ప్రత్యుక్తత్వాదస్య. న చ లీలయా క్షణికం స్థిరం వా ప్రపఞ్చం కల్పయతీశ్వరః జీవకర్మజ్ఞానవశాదితి వాచ్యమ్, నిహత్య నిర్మాయేతి శ్రుత్యా కణ్ఠత ఏవోక్తత్వా-త్స్వప్నప్రపఞ్చస్రష్టా జీవ ఇతి. న చ తనుం నిర్మాయేత్యేవోక్తమితి వాచ్యమ్, వక్ష్యమాణత్వా-ద్రథాదిసృష్టేః. కిఞ్చ దృష్టిసమయ ఏవ స్వప్నజగత్సృష్టిః రజ్జుసర్పాదివదితి ద్రష్టైవ తత్సృజ్యతే జీవేన. న చ జీవస్య నైతత్సామర్థ్యమితి వాచ్యమ్, సత్త్వాదవిద్యాయాః. వస్తుతస్తు ఈశ్వర ఏవ జీవభావమాపన్న ఇతి సిద్ధాన్తా జ్జీవసృష్టోఽపి స్వప్నప్రపఞ్చ ఈశ్వరసృష్ట ఇతి వక్తుం యుజ్యత ఏవ. న చానేన న్యాయేనేశ్వరసృష్టజాగ్రత్ప్రపఞ్చోఽపి జీవసృష్ట ఇతి వక్తుం యుజ్యత ఏవేతి వాచ్యమ్, లిఙ్గశరీరావచ్ఛిన్నత్వలక్షణజీవభావాపత్తేః ప్రాగేవేశ్వరేణ మహాభూతానాం సృష్టత్వాత్.

అత ఏవ హి హిరణ్యగర్భం జీవ ఇతి బ్రువన్తి స్రష్టారమపి. మహాభూతస్రష్టృత్వాభావాత్తస్య. తస్మాదీశ్వరనిర్మితే జాగ్రత్ప్రపఞ్చే జీవభాస్యత్వవదీశ్వరభాస్యత్వస్యాపి సత్త్వాజ్జీవ ఏవ సర్వ–ప్రపఞ్చావభాసకః స్వయంజ్యోతిరితి నిశ్చేతుం న శక్యత ఇతి, స్వప్నే పురుషస్స్వయంజ్యోతిరిత్యుక్తం స్వప్నప్రపఞ్చస్య జీవనిర్మితత్వేన జీవైకావభాస్యత్వాదితి. నను యదీశ్వరః స్వప్నప్రపఞ్చం న భాసయతి తర్హి స స్యాదసర్వజ్ఞ ఏవ. న చేష్టాపత్తి **'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవి'** దితిశ్రుతేః ఇతి చే న్నైవమ్, జీవరూపేణేశ్వరస్య స్వప్నావభాసకత్వసమ్భవాత్. నచ జాగ్రత్యపి తథైవేతి వాచ్యమ్. జీవేశ్వరయో–రుభయోరపి జాగ్రత్ప్రపఞ్చావభాసకత్వదర్శనాత్. కథమితి చేదుచ్యతే. జీవస్య తావత్స్వసంసృష్ట–సర్వవిషయావభాసనం ప్రత్యక్షమ్. ఈశ్వరస్య స్వసంసృష్టసర్వవిషయావభాసనన్తు శాస్త్రసిద్ధమను–మానసిద్ధఞ్చ, పరోక్షత్వాదీశ్వరస్య. యద్వా ఏకైకో జీవః స్వస్వసంసృష్టం విషయజాతం యత్కిఞ్చిదేవావభాసయతి. సర్వజీవాత్మా ఈశ్వరస్తు సర్వమితి సర్వైర్జీవైస్సర్వం హి సాక్షాత్క్రియతే. న చోక్తన్యాయేన స్వప్నప్రపఞ్చోఽపి సర్వజీవాత్మకేశ్వరేణ సాక్షాత్క్రియత ఇతి వాచ్యమ్, ప్రతిజీవం స్వప్నప్రపఞ్చానామ్భేదాత్. న హి సర్వైర్జీవైరేకః స్వప్నప్రపఞ్చో భాస్యతే. తస్మాజ్జీవేనైవ స్వప్నప్రపఞ్చో భాస్యతే సృజ్యతే చేతి స్వప్నే జీవః స్వయంజ్యోతిర్భవతి. నను జాగ్రత్ప్రపఞ్చః స్వప్నో వా బుద్ధివృత్త్యైవ భాస్యతే న తు జీవేనేతి చే న్నైవమ్ బుద్ధివృత్తే ర్జడత్వాజ్జీవేన భాస్యమానత్వాచ్చ. న చ బుద్ధివృత్తిరూపవిజ్ఞానాతిరిక్తో నాస్తి జీవప్రకాశ ఇతి వాచ్యమ్, స్వేన భాసా స్వేన జ్యోతిషేతి శ్రుత్యుక్తత్వా త్తస్య. అతీన్ద్రియార్థే శ్రుతిరేవ హి ప్రమాణమ్. న చోపపత్తిహీనా శ్రుతిర్దుర్బలేతి వాచ్యముపపత్తేరపి సత్త్వాత్. కథమ్? ఉచ్యతే. ఘటాకారయా వృత్త్యా ఘటో భాస్యతే పటాకారయా తు పటో భాస్యత ఇతి నస్సమ్ప్రతిపన్నమ్. తతశ్చ వృత్తేరస్థిరత్వం సిద్ధమ్. తేన చ వృత్తేర్జన్మ–నాశవత్త్వేన భావ్యమ్, తౌ చ వృత్తిజన్మనాశౌ కిం వృత్త్యా వేద్యేతే, ఉతాన్యేన, యద్వా న వేద్యేతే. నాద్యః. స్వజన్మనాశయోః స్వగ్రాహ్యత్వాయోగాత్. న హి దేవదత్తజన్మనాశౌ దేవదత్తో. జానాతి కిన్తు తతోఽన్య ఏవ యజ్ఞదత్తః. స్వజన్మనః ప్రాక్స్వనాశే చ న హి స్వమస్తి. న ద్వితీయః. తథా సతి వృత్తేస్స్వప్రకాశత్వాసిద్ధేః, వృత్తివ్యతిరిక్తజీవప్రకాశసిద్ధేశ్చ. కథమన్యేన వేద్యత ఇత్యేతావతా జీవప్రకాశసిద్ధి రితి చేదుచ్యతే. వృత్తిభిన్నస్య వృత్తిగ్రాహ్యస్య ఘటాదేర్వృత్తిగ్రాహకత్వాయోగా–త్పారిశేష్యన్యాయేన తత్సిద్ధిరితి. న తృతీయః అవేద్యత్వే వృత్తి జన్మనాశయోరేవాసిద్ధేః. న హ్యసాక్షికం కిఞ్చిదభ్యుపేయమన్యథా శశశృఙ్గాద్యభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్. నాపి వృత్తేర్జన్మనాశౌ వృత్త్యన్తరేణ గృహ్యేతే ఇతి వాచ్యమ్, యద్విషయాకారా యా వృత్తి స్సా తమేవ విషయం భాసయతి నాన్యమితి నియమాత్. అన్యథా ఘటవృత్త్యా పటోఽపి భాస్యేత. నచ ఘటవిషయవృత్తివద్ఘటవృత్తినాశవిషయా తజ్జన్మవిషయా చ వృత్తిరస్తీతి వాచ్యమ్. కిం సా వృత్తిరస్థిరా ఉత స్థిరా. ఆద్యే తజ్జన్మనాశవిషయ వృత్త్యన్తరం స్యాత్తస్యా అప్యన్యదిత్యనవస్థా ద్వితీయే పటాదివిషయాకారవృత్త్యన్తరానుత్పత్తి ప్రసఙ్గః. తస్మాదస్తి వృత్త్యతిరిక్తం వృత్త్యవభాసకం వృత్త్యుదయాపాయసాక్షి చాత్మజ్యోతిః.

ఏతేన విజ్ఞానాతిరిక్తం కిమపి వస్తు నాస్తీతి విజ్ఞానవాదః ప్రత్యుక్తః, విజ్ఞానాతిరిక్త మాత్మజ్యోతిరస్తీతి స్థాపితత్వాత్. కిఞ్చ విజ్ఞానాతిరిక్తం ఘటపటాదిబాహ్యార్థం కిం త్వం గృహీత్వా నాస్తీతి బ్రూషే ఉతాగృహీత్వా. ఆద్యే విజ్ఞానాతిరిక్తో బాహ్యార్థస్సిద్ధ ఏవ అసతో గ్రహణాయోగాత్. ద్వితీయే యది ఘటాదేరగ్రహణం తర్హి ఘటాదిర్నాస్తీతి కథం బ్రూషే. అగృహీతస్యాసతో ఘటాదే-ర్వాగ్విషయత్వాయోగాత్. తస్మాద్విజ్ఞానవాదిన స్సర్వవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః. ప్రతివాదినా సాకం వివాదస్యైవానుపపత్తిశ్చ. ప్రతివాద్యాదేరభావాత్. న చాత్మాతిరిక్తం కిమపి నాస్తీతి వదతోఽ ద్వైతినోఽపీమే దోషా దుష్పరిహారా ఏవేతి వాచ్యమ్. యావద్వ్యవహారమద్వైతినా సర్వస్యాస్తిత్వా-భ్యుపగమాత్. పరమార్థత స్సర్వవ్యవహారలోపస్యేష్టత్వాచ్చ. ఏతేన శూన్యవాదోఽపి మాధ్యమికాభి-మతః ప్రత్యుక్తః. దేహజీవవాద ఇన్ద్రియజీవవాదశ్చ సఙ్ఘాతాతిరిక్తో జీవః స్వప్నం పశ్యతీత్యనేనైవ నిరాకృతః. జీవస్య స్వప్రకాశత్వస్థాపనేన చ జీవాతిరిక్తః జీవావభాసకః జీవనియన్తా చేశ్వరః కశ్చిదస్తీతి ద్వైతవాదో నిర్మూలితః. జీవో జ్ఞానస్వరూప ఇతి స్థాపనేన చ జీవో జ్ఞానగుణక ఇతి తార్కికాదిమతాని విధ్వస్తాని. ఏవం పరమతనిరాకరణాదీశ్వరాభిన్న స్స్వయంప్రకాశో జ్ఞాన-స్వరూపశ్చ జీవ ఇత్యద్వైతమతం స్థాపితమితి సంక్షేపః. 170

శ్లో॥ యత్రాయం పురుషః స్వపిత్యనుదినం నో తత్ర రథ్యా రథా
నో ధుర్యా రథికా న పల్వలసరిత్పాథోధయో నో ముదః ।
నానన్దాశ్చ న భూమయో న కుధరా న ప్రాణినో నేతరే
సర్వం తత్ర పుమానయం కలయతి స్వేనాత్మనా యద్విధిః ॥ 171

వ్యా. జీవః స్వప్నే సర్వం జగదవభాసయతి స్వయం సర్వస్రష్టృత్వాదిత్యుక్తమ్. తదేవ సర్వస్రష్టృత్వం విశదయతి – **యత్రేతి**. అయం పురుషః అనుదినం ప్రత్యహం యత్ర యస్మిన్ హృద్దేశే స్వపితి తత్ర రథ్యా రాజవీథయః, నో సన్తి, రథా నో సన్తి; ధుర్యా రథవాహా నో సన్తి. రథికా న సన్తి. పల్వలసరిత్పాథోధయో నో సన్తి. ముదో న సన్తి; ఆనన్దా న సన్తి చాత్రప్రముదశ్చ న సన్తి; సుఖసామాన్యాన్యానన్దాః పుత్రాదిలాభనిమిత్తా స్సుఖవిశేషా ముదః, ప్రకృష్టసుఖవిశేషాస్తు ప్రముద ఇతి వివేకః. భూమయః కురుక్షేత్రాదయః న సన్తి. కుధరా భూధరా న సన్తి. ప్రాణినో న సన్తి; ఇతరే అప్రాణినశ్చ న సన్తి. ఈశ్వరసృష్టం వస్తు కిమపి తత్ర నాస్తీత్యర్థః అత్యల్పే హృద్దేశే జగతః స్థిత్యయోగాదితి భావః. నను యది సర్వం తత్ర నాస్తి తర్హి కథమ్పురుషేణ సర్వముపలభ్యతే తత్రాహ. తత్ర అయం పుమాన్ స్వేనాత్మనా స్వస్వరూపేణ న తు సాధనాన్త-రేణేత్యర్థః. తత్ర సాధనాన్తరాభావాదితి భావః. సర్వఙ్కలయతి సృజతి యద్యస్మాదయం పురుషః విధిః విధత్త ఇతి విధిః కర్తా భవతి. స్వప్నప్రపఞ్చస్య వాసనామయత్వా, త్తద్వాసనాశ్రయచిత్త-వృత్త్యుద్భవనిమిత్తకర్మహేతుత్వాచ్చ, జీవస్య స్వప్నప్రపఞ్చకర్తృత్వమితి భావః.

ఏతేనేశ్వరేణ జీవాతిరిక్తేన స్వప్నప్రపఞ్చః సృజ్యత ఇత్యపాస్తమ్, మనోరథాదివద్వా

సనామయే స్వప్నప్రపఞ్చే ఈశ్వరసృజ్యత్వాయోగాత్. ఏవం వాసనామయత్వాదేవ మనోరథాదివ-త్స్వప్నప్రపఞ్చో మిథ్యేతి సర్వో జనః ప్రతిపద్యతే. నహి కోఽపి ప్రబుద్ధః స్వదృష్టం రజ్జుసర్పతుల్యం స్వప్నప్రపఞ్చం సత్యంమన్యతే. ఏవం మిథ్యాత్వాదేవైతత్స్వప్నప్రపఞ్చకల్పయితృత్వమీశ్వరస్య కల్పయితుమనర్హమ్. న చ తవ మతే జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్యాపి మిథ్యాత్వాత్కథం తత్కర్తృత్వమీశ్వరస్యేతి వాచ్యమ్. కిం త్వం పరమార్థతో మిథ్యాభూతం జగదీశ్వరః సృజతీదం కథమిత్యాక్షిపసి, యద్వా వ్యవహారతః. నాద్యః, పరమార్థత ఈశ్వరస్యైవాభావాత్. న ద్వితీయః, వ్యవహారతస్సత్యత్వా-జ్జగతః. తస్మాత్స్వప్నప్రపఞ్చస్రష్టా పురుష ఏవ. పురుషేణ సృష్టశ్చ స ప్రపఞ్చః రజ్జుసర్పవ త్తత్ర భ్రాన్తిసిద్ధ ఏవేతి న స్వాప్నికైరాదిత్యాదిజ్యోతిభిః చక్షురాదిజ్యోతిభిర్వా పురుషస్య సఙ్కీర్ణత్వమ్, యేన స్వప్నే పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం న సిద్ధ్యేత్. యద్యపి జాగ్రత్యపి మాయామయై-రాదిత్యాదిజ్యోతిర్భిశ్చక్షురాదిజ్యోతిర్భిర్వా నాత్మజ్యోతిషస్సత్యస్యాసఙ్గాద్వితీయస్య సఙ్కీర్ణత్వం సమ్భవతి. తథాపి జాగ్రత్ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్యాసర్వసమ్ప్రతిపన్నత్వాత్స్వప్నప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్య సర్వసమ్ప్రతిపన్నత్వాచ్చ, స్వప్నే తావత్సాధితమాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్. తస్మాచ్చక్షురాదిత్యాది జ్యోతిర్వివిక్తత్వాదాత్మా స్వయంజ్యోతిర్భవతి స్వప్నే. నను స్వయంజ్యోతిష్ట్వం వివిక్తజ్యోతిష్ట్వమితీ-హోచ్యతే పూర్వన్తు స్వయమేవ భాసమానత్వమిత్యుక్తమితి కథం వ్యాఘాతపరిహార ఇతి చేన్నో వ్యాఘాతః సమానార్థకత్వాత్. అసఙ్కీర్ణమేవ వస్తు స్వయమేవ భాసతే; సఙ్కీర్ణన్తు న స్వయం దీపవదితి. నను జాగ్రత్యాత్మనస్సఙ్కీర్ణత్వం కథం తస్మిన్నవిజ్ఞాతే స్వప్నే తదభావో జ్ఞాతుం శక్య ఇతి చేదుచ్యతే. జాగ్రతి చక్షుస్సూర్యసాహ్యేన పురుషో ఘటం జానాతి నతు స్వయమ్. తథా చ చక్షుస్సూర్యజ్యోతిస్సఙ్కీర్ణమేవాత్మజ్యోతిః. స్వప్నే తు చక్షుర్నాస్తి సూర్యోఽపి నాస్తీతి చక్షుస్సూర్యసాహ్యాభావేఽపి పురుషః స్వయమేవ ఘటం పశ్యతీతి. నను జాగ్రతీవ స్వప్నేఽపి బుద్ధివృత్తిరూపజ్యోతిస్సఙ్కీర్ణమేవాత్మజ్యోతిరితి చేత్సత్యమ్. తథాపి బుద్ధ్యాత్మానావేకీకృత్యైవాయం వ్యవహారః పురుషః స్వపితీతి. కేవలాత్మన స్స్వాపో జాగరో వా న హి ఘటతే. బుద్ధౌ స్వపన్త్యామాత్మా స్వపితీత్యుచ్యతే. తస్మాద్బుద్ధివృత్త్యవివిక్తమప్యాత్మజ్యోతిః స్వప్నే చక్షురాది వివిక్తత్వాత్స్వయంజ్యోతి-రిత్యుచ్యతే. ఏవం స్వప్నద్రష్టుః పురుషస్య బుద్ధ్యవివిక్తత్వేఽపి బుద్ధివృత్త్యవభాసకస్య కేవలాత్మనః బుద్ధివివిక్తత్వాత్స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ముఖ్యమేవ. ఇదమేవ ముఖ్యం స్వయంజ్యోతిష్ట్వమాత్మనః ప్రాగుక్తం స్వరుచా రుచమవభాసయతీతి. 171

శ్లో॥ ఏకో హంస ఇహాసుభిస్తనుమవన్నవ్యాపృతిం శుక్రధృ-
త్స్వర్ణః పురుషోఽమృతో బహిరయన్ రూపాణి నానా సృజన్ ।
స్త్రీభిః ఖేలతి మృష్టమత్తి చ బిభేత్యప్యగ్నిసింహోరగ-
వ్యాఘ్రాదిభ్య ఇమం న పశ్యతి చ కోఽప్యారామమస్యేక్షతే ॥ 172

వ్యా. స్వప్నదశాయాం జీవస్య యదుక్తం సర్వకర్తృత్వాదికం తదేవ పునరాహ బుద్ధి

సౌకర్యార్థం విస్పష్టమ్ – **ఏక ఇతి**. ఏకస్సన్నేవ హంసః జాగ్రత్స్వప్నేహలోకపరలోకాదీన్హన్తి గచ్ఛతీతి హంసః సౌవర్ణః హిరణ్మయః చైతన్యజ్యోతిః స్వభావః. అమృతః అమరణధర్మా పురుషో జీవః. ఇహ స్వప్నదశాయాం శయ్యాయామితి వా అవ్యాపృతిం నిశ్చేష్టాం తనుం శరీరమసుభిః ప్రాణైరవన్ రక్షన్ సన్. శుక్రధృత్ శుక్రం శుద్ధమిన్ద్రియమాత్రారూపం ధరతీతి శుక్రధృద్భూత్వేతి శేషః. ఇన్ద్రియమాత్రా ఆదాయేత్యర్థః. బహిర్దేహాద్బహిః అయన్ చరన్ సన్. యద్యపి దేహాన్తస్స్థ ఏవ స్వప్నం పశ్యతి తథాపి దేహసమ్బన్ధాభావాత్తస్యాకాశస్యైవ బహిశ్చరత్వముపపద్యతే. నానాబహూని రూపాణి వాసనామయాని రథాదీని సృజన్ సన్ స్త్రీభిః ఖేలతి క్రీడతి. మృష్టమన్న మత్తి భక్షయతి చ, అగ్నిసింహోరగవ్యాఘ్రాదిభ్యః బిభేత్యపి భీతిం యాతి చ. కోఽపి జన్తుః ఇమం పురుషం న పశ్యతి అత్యన్తవివిక్తం దృష్టి గోచరాపన్నమపి భాగ్యహీనత్వాన్న పశ్యతి, అస్య పురుషస్యారామమారమణమాక్రీడనం గ్రామనగరస్త్ర్యన్నపానాదిరూపమిత్యర్థః ఈక్షతే పశ్యతి. అత్యన్తవివిక్తః స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరాత్మా భవతీత్యభిప్రాయః. నను పురుషం కోఽపి న పశ్యతీత్యుక్తిరయుక్తా. యో న పశ్యతి తస్యైవ పురుషత్వాదితి చేన్నైవమ్, స్వాప్నికమాయామయ–సఙ్ఘాతాభిమానవాన్ జన్తుః పురుషమాత్మానం వివిక్తం న జానాతీత్యుక్తేర్యుక్తత్వాత్. 172

శ్లో॥ యస్మాద్యత్ పురుషః ప్రగృహ్య గతవాన్ దేహాద్బహిః క్రీడితుం
తత్స్థానం న తదిన్ద్రియం హి గమయేదన్యై ర్హఠాద్బోధితః ।
బాధిర్యాన్ధ్యముఖస్తతోఽస్య చ భవేద్రోగోఽ చికిత్స్యో బుధై–
రిత్యేషా ప్రథితిర్భువి స్థితవతీ మానం పృథక్త్వే విభోః ॥ 173

వ్యా. లోకప్రసిద్ధిరప్యత్ర ప్రమాణమిత్యాహ – **యస్మాదితి**. పురుషః యస్మాత్స్థానా చ్చక్షుర్గోళకాదేః యదిన్ద్రియం చక్షురాదికం సంస్కారాత్మనా స్థితమిత్యర్థః. ప్రగృహ్య దేహాద్బహిః క్రీడితుం గతవాన్ అన్యైర్హఠాద్బోధితః స్వాపాదుత్థాపితః పురుషః తదిన్ద్రియం తత్స్థానం నైవ గమయేత్ప్రాపయేత్. అవకాశాభావాదితి భావః. తతస్తస్మాదప్రాపణాద్ధేతోః అస్య దేహినః బుధైర్భిషగ్భిరచికిత్స్యో బాధిర్యాన్ధ్యముఖః రోగః భవేచ్చ జాయేతైవ. తస్మా త్సుప్తం న సహసా బోధయేదితి భావః. ఇతి భువి స్థితవతీ ఏషా ప్రథితిః ప్రసిద్ధిః విభోర్జీవస్య పృథక్త్వే సఙ్ఘాతవ్యతిరిక్తత్వే స్వయం జ్యోతిష్ట్వే ఇతి యావత్. మానం ప్రామాణం భవతి. 173

శ్లో॥ జాగ్రత్యేష పుమాన్విలోకయతి యత్స్వప్నే తదేవేక్షతే
జాగ్రద్దేశగ ఏవ తన్న పురుషః స్వప్నే స్వయమ్భాసనః ।
మైవం స్వప్నపదే పుమానుపరతవ్యాపారసర్వేన్ద్రియః
సర్వమ్పశ్యతి యత్స్వయైవ విభయా తస్మాత్స్వయమ్భాసనః ॥ 174

వ్యా. స్వప్నే పురుషస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వమాక్షిపతి కశ్చిత్ – **జాగ్రతీతి.** ఏష పుమాన్ యదేవ హస్త్యాదికం జాగ్రతి విలోకయతి తదేవ స్వప్నే ఈక్షతే. యస్మాదేవం తస్మాత్ పురుషః

స్వప్నే జాగ్రద్దేశగ ఏవేతి హేతోః స్వయమ్భాసనః స్వయంజ్యోతిర్న భవతి. జాగ్రతి యస్మిన్ దేశే పురుషో హస్త్యాదికం పశ్యతి స్వప్నేఽపి తస్మిన్ దేశ ఏవ హస్త్యాదికం పశ్యతీతి న జాగ్రత్స్వప్నయోర్దేశభేదః. తత ఏవ న పదార్థభేదోఽపీతి కృత్వా జాగ్రతీవ స్వప్నేఽపి సూర్యాదీనాం చక్షురాదీనాం చ జ్యోతిషాం సత్త్వాన్న పుమాన్ స్వప్నే స్వయంజ్యోతిరితి నిర్ధారయితుం శక్యత ఇత్యభిప్రాయః. ఆహ సిద్ధాన్తీ - **మైవమితి**. ఏవం మా మంస్థా ఇతి శేషః. అయం పుమాన్ స్వప్నపదే స్వప్నస్థానే హృదయాఖ్యే ఉపరతవ్యాపారాణి సర్వాణీన్ద్రియాణి యస్య స ఉపరతవ్యాపార సర్వేన్ద్రియస్సన్ స్వయైవ విభయా జ్యోతిషా సర్వం పశ్యతి. యద్యస్మాదేవం తస్మా త్పురుషః స్వప్నే స్వయమ్భాసనః భవతి. 174

శ్లో॥ జీవోఽయం హృదయామ్బరే పరసుఖం భుక్త్వా సుషుప్తావథ
స్వప్నం ప్రత్యుపయాతి కర్మవశతః స్వప్నే చ యత్పశ్యతి ।
పుణ్యం పాపమనేన చాననుగతో బుద్ధాన్తమాపద్యతే
దృష్టన్తత్ర విహాయ యాతి చ పునస్స్వప్నం హ్యసఙ్గస్తతః ॥ 175

వ్యా. ఏవం జీవస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం ప్రసాధ్యాథ సాధయత్యసఙ్గత్వమ్. **జీవ ఇతి**. అయం జీవః సుషుప్తౌ హృదయామ్బరే పరసుఖం భుక్త్వా అనుభూయ స్థూలభుగ్విశ్వః ప్రవివిక్త-భుక్తైజస ఆనన్దభుక్ప్రాజ్ఞ ఇతి సుషుప్త్యవస్థాయాం ప్రాజ్ఞస్య జీవస్యానన్దభోగసత్త్వాత్, సుఖమహ-మస్వాప్సమిత్యుత్థిత స్మృత్యా చ తస్యానుమేయత్వాత్. అథ కర్మవశతః స్వప్నం స్వప్నస్థానం ప్రతి ఉపయాతి. యథాగతం పునరాగచ్ఛతీత్యర్థః. స్వప్నే చ తస్మిన్ యత్పుణ్యం సుఖం పాపం దుఃఖం చ పశ్యతి అనుభవతి తేనానేన పుణ్యేన పాపేన చాననుగతః అయుక్త స్సన్నేవ బుద్ధాన్తం జాగరితస్థానమాపద్యతే ప్రాప్నోతి. తత్ర జాగ్రతి దృష్టమనుభూతం పుణ్యం పాపఞ్చ విహాయ పునః స్వప్నం స్వప్నస్థానం యాతి చకారాత్సుషుప్తిం వా యాతి. హి యస్మాదేవం తతస్తస్మా దయం జీవః అసఙ్గః కేనచిదపి సఙ్గరహితః ఏవమసఙ్గత్వాదేవ నాస్య మృత్యురితి భావః. నను జీవో నాసఙ్గః, పుణ్యాపాపకర్తృత్వాదితి చేన్మైవమ్. కిం త్వం జీవం స్వప్నే పుణ్యాపాపకర్తారం మన్యసే ఉత జాగ్రతి, యద్వా సుషుప్తౌ. నాద్యః, తదానీం క్రియాకారకఫలాభావాత్. న చ ప్రతీయమానత్వాత్సన్త్యేవ తానీతి వాచ్యమ్, రజ్జుసర్పవన్మిథ్యాత్వాత్తేషాం ప్రాతిభాసికానామ్. ఉక్తం హి న తత్ర రథా న రథయోగా ఇత్యాదినా స్వప్నస్థానే రథాదిరాహిత్యం శ్రుత్యైవ. నాపి సుషుప్తౌ, తదానీం క్రియాదిప్రతీతే రేవాభావాత్. అథ జాగ్రతి కరోతీతి ప్రాప్తం, న చైతదపి యుజ్యతే, జాగ్రత్యపి దేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతస్యైవ కర్తృత్వాదాత్మని కర్తృత్వప్రతీతేర్భ్రాన్తిత్వాత్. ఉక్తం హి భగవతా గీతాయామ్ '**అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాఽయమవ్యయః, శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యతే**' ఇతి. ఏవమకర్తృత్వాదేవాత్మా న జాయతే, అన్యథా హి కర్తురాత్మనస్స్యాదేవ జన్మ తత్ఫలానుభవార్థముపభోగం వినా కర్మక్షయానుపపత్తేః. న చ జాయతా మాత్మాపీతి వాచ్యమ్.

'**న జాయతే మ్రియతే వే**' తి శాస్త్రవిరోధాత్. న చ సఙ్ఘాతస్యాచేతనస్య కథం కర్తృత్వ మితి వాచ్యమాత్మచైతన్యాభాసేన తదుపపత్తేః. న చ సఙ్ఘాతస్యేహైవ నష్టత్వాత్కథం లోకాన్తరే ఫలోపభోగ ఇతి వాచ్యమ్, శరీరస్య నష్టత్వేఽపి లిఙ్గస్యానష్టత్వాత్. తస్మా ల్లిఙ్గమేవ కర్తృ భోక్తృ జాయతే మ్రియతే సంసరతి చేతి స్థితమ్. నను పుణ్యం పాపం పశ్యతి జీవ ఇతి జీవస్య ఫలభోక్తృత్వముక్త-మిహైవేతి కథమభోక్తృత్వం జీవస్యేతి చేన్నైవమ్, పశ్యతి సాక్షాత్కరోతీత్యర్థాత్. న హి సాక్షిణ-స్సాక్ష్యసమ్బన్ధః, సుఖదుఃఖయోర్భోగో లిఙ్గస్యైవ, తత్సాక్షాత్కారమాత్రన్తు జీవస్యేతి భావః; తస్మాదసఙ్గ ఏవాయమ్. నను స్థానత్రయసమ్బన్ధసత్త్వాజ్జీవస్యాసఙ్గత్వమయుక్తమితి చేన్నైవమ్. స్థానత్రయ-వ్యతిరేకస్యైవ సాధితత్వాత్, స్వప్నాన్తాద్బుద్ధాన్తం బుద్ధాన్తా త్సుషుప్తం సుషుప్తాత్స్వప్నాన్తం చ గచ్ఛతీతి. న చ స్థానత్రయవ్యతిరిక్తస్యాపి స్థానత్రయసఙ్గోఽ స్త్యేవ స్థానత్రయం క్రమేణ గచ్ఛతీ-త్యుచ్యమానత్వాదితి వాచ్యమ్, సర్వవ్యాపినో జీవస్య కుతశ్చిత్క్వచి ద్గమనాద్యయోగాత్, గమనాది-కర్తృబుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసేన జీవస్య తదుపచారాత్ "**ధ్యాయతీవ లేలాయతీవే**"తి శ్రుతేః. తస్మాజ్జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తయో బుద్ధిధర్మా ఏవ న జీవధర్మా ఇతి కృత్వా జీవోఽసఙ్గ ఏవ, నిర్ధర్మకత్వాత్. న చైవం బుద్ధేరేవ స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సిద్ధమితి వాచ్యమ్, బుద్ధేరాత్మనా భాస్యమానత్వాత్, బుద్ధౌ జాగ్రదాదిభోక్తృత్వేన విక్రియమాణాయాం సత్యామాత్మా హి కేవలం పశ్యతి. "**సాక్షీ చే**"తి శ్రుతేః. న చ తురీయ ఏవ సాక్షీతి వాచ్యమ్, యస్తురీయస్స ఏవ విశ్వస్తైజసః ప్రాజ్ఞశ్చ భవతి, బుద్ధి తాదాత్మ్యాధ్యాసాదితి. న చ బుద్ధి తాదాత్మ్యాధ్యాసే సతి కథమసఙ్గత్వం జీవస్యేతి వాచ్యమాధ్యాసికసమ్బన్ధస్య వాస్తవాసఙ్గత్వాబాధకత్వాత్. తస్మా త్స్థానత్రయభోక్తృభోగ్య-వర్గావభాసకః పురుషోఽసఙ్గ ఏవ, యథా ఘటావభాసకస్సూర్యో ఘటేనాసఙ్గః. నను ఘటావభాస-కస్య సూర్యప్రకాశస్య ఘటాకారతాస్తీతి ఘటాకారేణ ససఙ్గ ఏవ సూర్యప్రకాశః. తథా బుద్ధ్యాద్యవభాసకస్య చైతన్యస్య బుద్ధ్యాద్యాకారతాస్త్యేవేతి బుద్ధ్యాద్యాకారేణ ససఙ్గ ఏవ పురుష ఇతి చే న్నైవమ్, యథా బుద్ధిర్ఘటరూపేణ పరిణతా సతీ ఘటమవభాసయతి తథా ఆత్మా విషయరూపేణ పరిణతస్సన్విషయం నావభాసయతి, నిరవయవత్వేనాపరిణామిత్వా దాత్మనః. అత ఏవ న సూర్యప్రకాశసామ్యమప్యాత్మనః, సూర్యప్రకాశస్య సావయవత్వా త్సరూపత్వాచ్చ. కిన్తు కేవలమవభాసయత్యేవేతి న విషయాకారసఙ్గప్రసఙ్గః పురుషస్య. న చ జీవజగతోర్భాస్య-భాసకత్వరూపసమ్బన్ధసత్త్వాజ్జీవో నాసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్. తత్సమ్బన్ధస్యాపి కల్పితత్వాత్. న హి వస్తుతో జగదస్తి యేన తద్భాసకత్వమస్య భవేద్వాస్తవమ్, '**ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ**','**నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చ**' నేతి హి వస్తుస్థితిః న చ శశవిషాణవదసత్త్వే జగతః కథమ్ప్రతీతిరితి వాచ్యమ్. నహి వయం జగన్మాయయాపి నాస్తీతి బ్రూమః, యేన జగతశ్శశవిషాణ తౌల్యం స్యాత్. న హ్యద్వైతినః విజ్ఞానవాదిబౌద్ధవద్బాహ్యార్థస్య సుతరామపలాపం బ్రువన్తి. నచ తస్మాన్న విజ్ఞానమృతేఽస్తి కిఞ్చిత్క్వచిత్కదాచిద్ద్విజవస్తుజాతమితి పరాశరస్మరణాద్విజ్ఞానాతిరిక్తబాహ్యార్థాభావ ఇష్ట ఏవాద్వైతినామితి వాచ్యమ్, వస్తుస్థితిప్రదర్శనపరత్వాత్తత్స్మరణస్య. అథవా ఆత్మని మాయయా

కల్పితమిదం జగదాత్మవ్యతిరేకేణ నాస్తి. రజ్జుసర్పో రజ్జువ్యతిరేకేణేవేత్యభిప్రాయస్స్మరణస్య తస్య. తస్మాచ్చైతన్యమేకమేవ మాయయా జగదాకారేణ ప్రతిభాతీతి మాయాకల్పితజగతా సహ సమ్బన్ధాభావాద్బాలకల్పితమలేన గగనస్యేవ పురుషస్యాసఙ్గత్వం యుక్తమేవ. 175

శ్లో॥ కూలద్వన్ద్వమివానుయాతి బలవాన్మత్స్యోఽయమన్తద్వయం
కామాత్కర్మవశాచ్చ నీడమివ తత్సాయం శ్రమార్తో ద్విజః ।
అన్తద్వన్ద్వవిహారతోఽభ్రవిహృతేరన్తం తృతీయం స్వయం
ధావత్యేవ న యత్ర పశ్యతి పుమాన్ స్వప్నం చ కామఇ్చ కమ్ ॥176

వ్యా. స్వప్నాన్తాదికం గచ్ఛతి జీవ ఇత్యుక్తార్థే దృష్టాన్తమాహ – **కూలేతి**. బలవాన్ నాదేయేన స్రోతసా అహార్యో మత్స్యః కూలద్వన్ద్వమివ అయం జీవః కామాత్కర్మవశాచ్చ అన్తద్వయం స్వప్నాన్తం బుద్ధాన్తం చ అనుయాతి అనుసఞ్చరతి. క్రమేణేతి శేషః. తత్తతః అభ్రవిహృతేరాకాశసఞ్చారాత్ శ్రమార్తః ద్విజః పక్షీ శ్యేనాదిః సాయం నీడమివ అన్తద్వన్ద్వవిహారతః శ్రమార్తోఽయం జీవః తృతీయమన్తం సుషుప్త్యాఖ్యం స్వయమేవ ధావతి శ్రమాపనయనార్థమితి భావః. యత్ర తృతీయే అన్తే పుమాన్ జీవః కఞ్చన కమపి స్వప్నం న పశ్యతి. కమపి కామం న కామయత్ ఇతి శేషః. స్వప్న ఇవ జాగ్రత్యపి సర్వార్థానామ్మిథ్యాత్వాత్స్వప్నం న పశ్యతీత్యనేనైవ జాగరితమపి న పశ్యతీతి లభ్యతే. స్వప్నజాగ్రతోరివ సుషుప్తే జీవస్య నాస్తి ప్రపఞ్చప్రతీతిరితి పరమార్థః. మాస్తు ప్రపఞ్చప్రతీతిః తత్కామః పునరస్తీతి ప్రాప్తే ఉక్తం కామం చ న కామయత ఇతి. కామోఽపి నాస్తీత్యర్థః. ఏతేన జీవస్యాసఙ్గత్వం సిద్ధమ్, జాగ్రతీవ కర్తృత్వస్య స్వప్న ఇవ కామయితృత్వస్య చాభావాత్. యద్యపి జాగ్రత్యపి కామయితృత్వమస్తి జీవస్య తథాపి స్వప్నే కామయితృత్వమేవాస్తి న కర్తృత్వమితి కృత్వా జాగ్రత్స్వప్నవైలక్షణార్థ్యం తథోక్తమ్. –తతశ్చ జీవస్య స్వప్నే కామబన్ధః, జాగ్రతి కర్మబన్ధః, సుషుప్తౌ తుతదుభయాభావాద్బన్ధాభావ ఇతి సిద్ధమ్ – ఏవం కామకర్మబన్ధా–భావాదేవ సుషుప్తౌ జీవస్సుఖభుగాస్తే. కామకర్మణీ ఖలు దుఃఖజనకే. కథమితి చేదుచ్యతే కామితస్యాలాభే లబ్ధస్య నాశే చ దుఃఖమితి కామో దుఃఖహేతుః. కర్మణశ్శ్రమహేతుతయా దుఃఖహేతుత్వం ప్రసిద్ధమేవ. తస్మాత్కామమయాత్స్వప్నాత్కర్మమయాజ్జాగ్రతశ్చ విలక్షణైవ సుఖమయీ సుషుప్తిః. 176

శ్లో॥ నాడ్యస్సన్తి హితాస్సహస్రమిహ నుః సూక్ష్మాః కచాగ్రాదలం
నీలశ్వేతకడారలోహితహరిద్వర్ణైరసైః పూరితాః ।
లిఙ్గం సప్తదశాత్మకం చ సతి తాస్వత్యచ్ఛముద్వాసనం
స్త్రీహస్త్యశ్వరథాదిరూపకలితం భాతి స్వయం స్వప్నకే ॥ 177

వ్యా. జీవస్య సంసార అవిద్యక ఏవ న స్వాభావిక ఇత్యుక్తమ్; సా చావిద్యా యది స్వాభావికీ తర్హి జీవస్యానిర్మోక్ష ఏవ; యద్యానుగన్తుకీ, తర్హి మోక్ష స్స్యాదేవ; తస్యాశ్చాగన్తుకత్వే

కా వోపపత్తిః కథం వా న భవత్యాత్మధర్మోఽవిద్యా ఇతి శఙ్కాయామవిద్యాయా స్సర్వానర్థ-భూతాయాస్తత్త్వావధారణార్థమాహ – **నాడ్య ఇత్యాది.** నుః జీవస్య ఇహ దేహే కచాగ్రాదప్యల-మతిశయేన సూక్ష్మాః నీలః, శ్వేతః, కడారః, పిఙ్గలః, లోహితః, హరిత్ హరితః, ఏతద్వర్ణైః రసైః పూరితాః హితాః హితనామ్న్యః సహస్రం నాడ్యస్సన్తి. తాసు నాడీషు సప్తదశాత్మకం ప్రాణపఞ్చకం జ్ఞానకర్మేన్ద్రియదశకం మనోబుద్ధిశ్చేతి సప్తదశ. తదాత్మకమత్యచ్ఛమతిస్వచ్ఛం స్ఫటికమణివదితి భావః; ఉద్వాసనముద్భూతవాసనం వాసనాశ్రయమితి యావత్. లిఙ్గం వసతి వర్తతే. తదేవ లిఙ్గం స్వప్నకే స్వప్నే స్వయం స్త్రీహస్త్యశ్వరథాదిరూపకలితం సద్భాతి. వాసనామయత్వాత్స్వప్న-ప్రపఞ్చస్య ఇతి భావః. 177

శ్లో॥ సుప్తః పశ్యతి వాసనాత ఇతి యచ్ఛత్రూన్ ఘ్నతస్తస్కరాన్
వ్యాఘ్రాదీన్సుషిరే పతన్తమపి చ స్వం ప్రత్యయోఽయం మృషా ।
యజ్జాగ్రద్భయమేష పశ్యతి పున స్స్వప్నే తదేవేక్షతే
భీహేతావసతీదమేవ సకలం జాతం హ్యవిద్యావశాత్ ॥ 178

వ్యా. సుప్తః పురుషః వాసనాతః వాసనావశాత్ స్వం ఘ్నతశ్శత్రూన్ తస్కరాన్ వ్యాఘ్రాదీన్ హింస్రాంశ్చ వన్యమృగాన్ పశ్యతీతి యత్, అపి చ తథా సుషిరే గర్తే పతన్తం స్వం పశ్యతీతి యత్, సోఽయం ప్రత్యయః మృషైవ. కిం బహునా ఏష జీవః య జ్జాగ్రద్భయం పశ్యతి భీహేతా వసత్యపి స్వప్నే తదేవ భయ మీక్షతే. తస్మాత్ అవిద్యావశాదేవ స్వప్నే ఇదం సకలం శత్రుతస్కరాదికం జాతం భవతీతి శేషః. హిః ప్రసిద్ధౌ జాగ్రద్వాసనాజన్యః శత్రుతస్కరాదిలక్షణ స్సర్వోఽపి స్వప్నోఽవిద్యామయ ఏవేతి పరమార్థః. 178

శ్లో॥ యోఽయం జాగ్రతి దేవమాకలితవాన్ స్వప్నే స తం వీక్షతే
రాజా జాగ్రతి యస్స పశ్యతి పుమాన్ స్వప్నే ప్రభుం స్వం పునః ।
బుద్ధి ర్జాగ్రతి యస్య సోఽహమితి స స్వప్నేఽపి పశ్యత్యజం
సర్వాత్మానమసావముష్య సహజస్సర్వాత్మభావో విభోః ॥ 179

వ్యా. యః పురుషః జాగ్రతి యం దేవమాకలితవానుపాసితవాన్ స తం దేవం స్వప్నే వీక్షతే పశ్యతి. దేవోపాసనాత్మికయా విద్యయా అవిద్యాయాస్తిరోహితత్వాదితి భావః. యః జాగ్రతి రాజా స పుమాన్పునస్స జీవస్తు స్వప్నే స్వమాత్మానం ప్రభుం పశ్యతి మన్యతే – యస్య విదుషః జాగ్రతి సోఽహం బ్రహ్మాహమితి బుద్ధిర్నిశ్చయః సః స్వప్నేఽపి సర్వాత్మానమజమేవ పశ్యతి. అముష్య విభోర్జీవస్య అసౌ సర్వాత్మభావః సహజః స్వాభావికః. స్వత స్సర్వాత్మత్వాజ్జీవస్య. ఏతేన యస్య స్వప్నేఽప్యహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానోదయస్స ఏవ తత్త్వదర్శీ నాన్య ఇతి సిద్ధమ్. 179

శ్లో॥ విద్యా యస్య గతేతి దార్ఢ్యమభయం మోక్షం స యాయాద్బుధో
లోకోఽయం పరమోఽస్య యస్య తు గతా కాష్ఠామవిద్యా పరామ్ ।

మూఢస్సు స్వమయత్యపూర్ణమివ తత్కామీ భృశం ఖిద్యతే
స్తమ్భాన్తాం చ గతిం ప్రయాత్యపరమో లోకోఽయమస్యోచ్యతే ॥180

వ్యా. ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా విద్యా అహం బ్రహ్మాస్మీతి విద్యా యస్య దార్ఢ్యం పరాం కాష్ఠాం గతా స బుధః అభయం మోక్షం స్వాభావికీం స్థితిం యాయాత్. అయం మోక్షోఽస్య జీవస్య పరమో లోకః; యస్య తు అవిద్యా పరాం కాష్ఠాం గతా స మూఢః. స్వం పూర్ణమప్యాత్మాన-మపూర్ణమివాయతి మన్యతే. తత్తతః కామీ భూత్వా భృశం ఖిద్యతే. స్తమ్భాన్తాం గతిమధోగతిం చ ప్రయాతి. అయమస్య పరమో లోక ఇత్యుచ్యతే, అస్వాభావికత్వాదితి భావః. తస్మాదవిద్యాయా ఆగన్తుకత్వాద్విద్యయా మోక్ష ఉపపద్యత ఏవేతి పరమార్థః. నను తల్పే సుఖం శయానస్య పురుషస్య స్వప్నే అరణ్యగమనం వ్యాఘ్రాదిదర్శనం గర్తపతనం రోదనం చేత్యాదిసర్వమావిద్యకం భవతు నామ, కథమ్పునర్జాగ్రతీతి చేదుచ్యతే, స్వప్నే పదార్థానామివ జాగ్రద్భావానామపి మాయామయత్వావిశేషాత్. న హి నిర్వికారస్య పరిపూర్ణస్య నిరవయవస్య నిర్ధర్మకస్యాత్మనః సంసార ఉపపద్యతే వినా మాయామ్. తస్మాన్మాయామయ ఏవాస్య సంసారః. మాయాయా-శ్చాగన్తుకత్వేనాత్మధర్మత్వాభావాద్విద్యయా నివృత్తిరుపపద్యత ఏవ. ఆగన్తుకస్య సర్వస్యాపి నాశో హ్యావర్జనీయః. నను యద్యవిద్యా ఆగన్తుకీ తర్హి కస్మాద్ధేతోరియమాగతా బ్రూహి తమితి చేదుచ్యతే, స్వత ఏవేతి. న చ తావతా స్వాభావిక్యేవేతి వాచ్యమాగతత్వాత్. న చేద మప్రమాణం '**మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతీ**'తి శ్రుతేః ప్రమాణస్య సత్త్వాత్. న చ కథమవిద్యా స్వయమేవ భూతేతి వాచ్యం, నాతిశఙ్కనీయత్వాదవిద్యాయా మృషాభూతాయాః. వస్తుత ఆత్మన్యవిద్యాయా స్తత్కృతప్రపఞ్చస్య వా కాలత్రయేఽప్యభావాత్. వ్యవహారతస్తు అనుభవసిద్ధాయా అవిద్యాయా దురపలాపత్వమేవ. తస్మాద్రజ్జౌ కల్పితస్య సర్పస్యేవ పరమాత్మని కల్పితస్య ప్రపఞ్చస్య సమూలస్య రజ్జుజ్ఞానాదివాత్మజ్ఞానాన్నివృత్తిరితి జీవస్య మోక్షస్సిద్ధ ఏవ. అవిద్యామాత్రవ్యవహితో హి మోక్షః, స్వస్వరూపావస్థానలక్షణః. బాలోఽజ్ఞానేన గగనం నీలమివ మూఢ ఆత్మానమవిద్యయా సచ్చిదానన్దాత్మనా సన్తమపి సంసారిణమ్మన్యతే హి. తస్మాదవిద్యాయా ఉచ్ఛేదే యత్నః కర్తవ్యో ముముక్షుణా. స చోపనిషదర్థవిచారరూప ఏవేత్యలమ్. 180

శ్లో॥ నార్యా కామితయా స్వయం భువి పుమానాలిఙ్గితః కాముకో
బాహ్యం వేద న నాన్తరఞ్చ పరమానన్దాబ్ధిమగ్నో యథా ।
తత్ప్రాజ్ఞేన పుమాన్ సుషుప్తిసమయే స్వేనాత్మనాఽఽలిఙ్గిత-
స్తత్కామాఘవివర్జితఞ్చ విభయం రూపం పరస్యాత్మనః ॥ 181

వ్యా. కిం పునరాత్మనస్స్వాభావికం రూపం యన్మోక్షాఖ్యం విద్యాఫలమత ఆహ –**నార్యేతి.** భువి లోకే కాముకః పుమాన్ కామితయా నార్యా స్వయమాలిఙ్గితస్సన్ అత ఏవ పరమానన్దాబ్ధిమగ్నః బాహ్యం న వేద ఆన్తరం చ న వేద యథైవం తత్తథా పుమాన్ సుషుప్తిసమయే

ప్రాజ్ఞేన స్వేనాత్మనా స్వస్వరూపభూతేన ప్రాజ్ఞేనేత్యర్థః. ఆలిఙ్గితః అత ఏవ పరమానన్దాబ్ధిమగ్నాశయో భూత్వా బాహ్యమాన్తరం చ కిమపి న వేద. – తస్మాత్పరస్యాత్మనః రూపం స్వాభావికం స్వరూపం కామాఘవివర్జితం పరమానన్దం చ విజ్ఞానమాత్మనస్స్వాభావికం రూపం తచ్చ సుషుప్త్యనుభవ– సిద్ధమితి న తత్రాసత్త్వాశఙ్కా కార్యేతి శ్లోకార్థః.

న చ బాహ్యమాన్తరం చ న వేదేత్యనేన విజ్ఞానాభావస్యైవోక్తత్వాత్కథం విజ్ఞాన మాత్మస్వరూపమితి వాచ్యమ్, బాహ్యమాన్తరం చ న వేదేతి బాహ్యాన్తరవిషయవిశేషజ్ఞానాభావ విషయకజ్ఞానస్య సామాన్యస్య సత్త్వాత్, కథమన్యథా '**న కిఞ్చిదవేదిష**' మితి సుప్తోత్థితః పరామృశేత్. నను ప్రియః ప్రియయేవ జీవః ప్రాజ్ఞేనాలిఙ్గ్యత ఇత్యుక్తత్వేన జీవప్రాజ్ఞయో ర్భేద ఏవ సిద్ధ ఇతి కథమద్వైతమితి చేదుచ్యతే. ఆనన్దాబ్ధిమగ్నత్వమాత్ర ఏవ దృష్టాన్తోపన్యాసః. న తు ద్వైతబోధనే తాత్పర్యాత్. ఆత్మనేతి ప్రాజ్ఞస్య విశేషితత్వాత్. స్వస్మిన్ హ్యాత్మశబ్దః ప్రయుజ్యతే. న చ స్వేనేతి పునరుక్తిరితి వాచ్యమ్, స్వేనాత్మనేత్యస్య స్వస్వరూపేణేత్యర్థస్యోక్తత్వాత్ – యద్వా ప్రాజ్ఞేనాత్మనా స్వేన స్వయమాలిఙ్గిత ఇత్యన్వయః. న చ జీవస్య శరీరభూతస్యాత్మభూతః ప్రాజ్ఞ ఈశ్వర ఇత్యేతదర్థం ప్రాజ్ఞేనాత్మనేత్యుక్తం శ్రుత్యేతి వాచ్యమ్. తథా సతి జీవ ఈశ్వరేణాలిఙ్గత ఇత్యుక్తిరయుక్తైవ స్యాత్. నహి శరీరం దేహినాఽలిఙ్గ్యతే న చ శరీరాన్తస్స్థితిరేవ శరీరిణ శ్శరీరాలిఙ్గనమితి వాచ్యమ్, సుషుప్తావితి విశేషోక్తి వైయర్థ్యాత్. సర్వాస్వప్యవస్థా స్వవిశేషేణ జీవే శరీరభూతే వర్తతే హీశ్వరః, న చ విశేషాకారేణ కేనచిత్సుషుప్తౌ జీవే ఈశ్వరో వర్తత ఇతి వాచ్యమ్, తస్య దుర్వచత్వాత్ – విశేషాభ్యుపగమే సవికారత్వప్రసఙ్గేనేశ్వరస్యానిత్యత్వాపత్తేశ్చ. నాపీశ్వరేణ సాకారేణ కరా– ద్యవయవవతా జీవస్తథావిధ ఆలిఙ్గ్యతే దృష్టాన్తానురోధాదితి వాచ్యమ్, జీవేశ్వరయోరుభయోరపి నీరూపత్వాన్నిరవయవత్వాదన్యథా ఘటాదివదనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్. న చ శరీరస్య స్థూలస్యాభ్యన్తరే సూక్ష్మమఙ్గుష్ఠపరిమాణం శరీరద్వయమస్తి. తత్రైకమాదిత్యవర్ణమన్యత్కృష్టవర్ణమేకం పురుషాకార– మన్యత్ స్త్ర్యాకారమేకస్మిన్నీశ్వరో వర్తతేఽన్యస్మిన్ జీవ ఇతి వాచ్యమ్, అప్రమాణత్వాదయుక్తత్వా– చ్చాస్యాః కల్పనాయాః. న చాఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుష ఇతి శ్రుతిర్మానమితి వాచ్యమన్యార్థత్వా– చ్ఛ్రుతేః. న హ్యుపలభ్యతే తాదృశం రూపద్వయం హృది కస్యాపి. తస్మాజ్జీవప్రాజ్ఞయోరద్వైతమే– వోచ్యతే శ్రుత్యా, జీవో హి సుషుప్తౌ ప్రాజ్ఞాత్మనా తిష్ఠతి. సుషుప్త్యవస్థాభిమానీ జీవో హి ప్రాజ్ఞః. ప్రకర్షేణ సర్వం సామాన్యేన జానాతీతి ప్రాజ్ఞః. అత ఏవాయం సర్వజ్ఞః పరిపూర్ణశ్చ. నిత్యం చైతన్యాత్మకం జ్యోతిరేవాస్య ప్రాజ్ఞస్య స్వరూపం తత్తు సుషుప్తావవిద్యయాఽఽవృతమివ భవతి. అత ఏవ తదానీమనుభూయమానస్యాప్యాత్మానన్దస్యాప్రకాశః. ఏవం నిత్యచైతన్య– స్వరూపేణావస్థితిరేవ జీవస్య ప్రాజ్ఞాలిఙ్గితత్వం, పరమానన్దమగ్నత్వం చ. ఇయం స్థితిర్జీవస్య స్వాభావిక్యేవ, మోక్షేఽ ప్యస్యా అనపాయాత్. స్వాభావికం హి న నివర్తతే, అగ్న్యుష్ణత్వవత్. న చ సంసారదశాయాం నాస్తీత్యస్యా న స్వాభావికత్వమితి వాచ్యమ్, సంసారదశాయామప్యస్త్యేవ. అప్రతీతిస్త్వవిద్యావశాదితి. తస్మాత్సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మైవ జీవః. 181

శ్లో॥ అస్మిన్ హన్త పితాఽ పితా భవతి వా మాతాప్యమాతా తథా
బ్రహ్మా బ్రహ్మ సుతోఽసుతోఽరిరనరిర్దేవా అదేవా అపి ।
స్తేనోఽస్తేవ ఇవాధమోఽ ప్యనధమో లోకా అలోకాస్సమం
బ్రహ్మాత్మైవ శుభాశుభాననుగతస్తీర్ణాత్మశోకః పుమాన్ ॥ 182

వ్యా. కథం సంసారిజీవస్య సచ్చిదానన్దబ్రహ్మైక్యమత ఆహ – అస్మిన్నితి. అస్మిన్ సుషుప్తే పితాప్యపితా భవతి. హన్తేత్యద్భుతే. మాతాప్యమాతా భవతి, సుతోఽ ప్యసుతో భవతి, అరిశ్శత్రుర–ప్యనరిర్భవతి, బ్రహ్మ వేదోప్యబ్రహ్మ భవతి, దేవా అప్యదేవా భవన్తి, స్తేన ఇవ స్తేనోప్యస్తేనః అచోరో భవతి. అధమః జాత్యా నికృష్ట శ్చణ్డాలపుల్కసాదిరప్యనధమో భవతి, అపి శబ్దాదుత్తమో బ్రాహ్మణాదిరప్యనుత్తమో భవతి, లోకా అపి స్వర్గాదయః అలోకా భవన్తి, కిం బహునా. సమం సర్వమపి బ్రహ్మాత్మా బ్రహ్మాభిన్న ఆత్మైవ భవతి, యస్మాదేవం తస్మాత్పుమాన్ జీవః అస్మిన్ శుభాశుభాననుగతః శుభాశుభాభ్యామననుగతః అనన్వాగతః అత ఏవ తీర్ణాత్మశోకః తీర్ణా ఆత్మశోకా హృదయాశ్రయాశ్శోకా దుఃఖాని తద్ధేతుకామాశ్చ యేన స తథోక్తః భవతి. యద్వా శుభాభుభా–ననుగతస్తీర్ణాత్మశోకః పుమాన్ సమం సర్వాత్మకమాత్మా ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మైవ భవతి. అథవా పుమానాత్మా సమం బ్రహ్మైవ భవతి. యద్వా పుమా న్సమం భవతి బ్రహ్మ భవతి ఆత్మా చ భవతి అసంసారిత్వాత్సుషుప్తౌ జీవో బ్రహ్మైవేత్యర్థః. సుషుప్తౌ జీవస్య పితృత్వమాతృత్వాది–ధర్మరాహిత్యాత్సర్వద్వైతాదర్శనాత్. అతిక్రాన్తసర్వ హృచ్ఛోకత్వాచ్చ సర్వానుభవసిద్ధాజ్జీవోఽ సంసారిబ్రహ్మైవ భవతీతి యావత్.

నను సుషుప్తౌ జీవస్య బ్రహ్మాభిన్నత్వేఽపి జాగరాదౌ జీవో నైవ బ్రహ్మ భవతి సంసారిత్వాదితి చేన్నైవమ్. యది జీవస్య సంసారిత్వమగ్నేరుష్ణత్వవత్స్వాభావికం తర్హి సుషుప్తావపి తద్దృశ్యేతైవ. న తు తథా దృశ్యత ఇతి జీవస్యాసంసారిత్వమేవ స్వాభావికం జాగరస్వప్నయోస్తు తస్య సంసారిత్వం భ్రాన్తిసిద్ధమేవ గగనస్యేవ వర్షాసు మలినత్వమితి. న చ య ద్యసంసారిత్వం జీవస్య స్వాభావికం తర్హి తజ్జాగరదావపి దృశ్యేతైవేతి తదప్యాగన్తుకమేవేతి వాచ్యమ్. జాగరాదావపి జీవగత–మసంసారిత్వమేవ విద్వదనుభవవిషయమితి. న చావిద్వదనుభవవిషయం సంసారిత్వమేవ యథార్థమితి వాచ్యమ్. రజ్జు సర్పస్యాప్యజ్ఞానుభవవిషయస్య యథార్థత్వాపత్తేః. న చ సంసారిణం సన్తం జీవమసంసారీతి యో మన్యతే స ఏవ మూఢః. రజ్జుసర్పదృగ్వదితి వాచ్యమ్, జీవసంసారస్య శ్రుతియుక్త్యనుభవవిరుద్ధత్వాత్. న చ సుఖ్యహం దుఃఖ్యహమితి ప్రతీతిరేవ జీవసంసారం సాధయతీతి వాచ్యమ్, తత్ప్రతీతేర్భ్రాన్తిరూపత్వేన తదసాధకత్వాత్. న చ సా ప్రమైవేతి వాచ్యమతస్మింస్తద్బుద్ధిత్వా త్తస్యాః. సుఖిని దుఃఖిని చ మనసి ఆత్మాభిమానాత్. ఆత్మని చ సుఖాదిరహితే సుఖిత్వాద్యభిమానాచ్చ. యథా అయో దహతీతి దగ్ధృత్వాగ్న్యోరయోఽభిమానః అదాహకే అయసి చాగ్న్యభిమానః తద్వత్. న చ సుఖదుఃఖే జీవధర్మావేవేతి వాచ్యమ్, **'తీర్ణో హి**

తదా సర్వాన్ శోకాన్ హృదయస్య భవ'తీతి శ్రుతేః. కామాదీన్, ప్రకృత్య సర్వం మన ఏవేతి శ్రుత్యన్తరాచ్చ. మనస్సత్త్వే సుఖాదిసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకన్యాయాచ్చ. సమాధిసుషుప్త్యోర్విదుషామవిదుషాఞ్చ సుఖాద్యభావస్యానుభవసిద్ధత్వాచ్చ. న చ సుఖాది ర్జీవాశ్రయ ఏవ, సుషుప్తౌ తు సాధనాభావాత్తదగ్రహణమితి వాచ్యమ్, గ్రహణసమయనియమితసత్తాకస్య సుఖాదేర్గ్రహణాభావే స్వరూపాసిద్ధేః. న చ స్వప్నజాగరయోర్జీవాశ్రయ ఏవ సుఖాది ర్మనసా గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్, మనసః కరణత్వేన గ్రహణకర్తృత్వాయోగాత్. న చ జీవేన కర్త్రా మనసా కరణేన స్వనిష్ఠస్సుఖాదిర్గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్, స్వనిష్ఠరూపస్య చక్షుషేవ స్వనిష్ఠసుఖాదే ర్జీవేన గ్రహణాయోగాత్ – న హి స్వాత్మని క్రియోపపద్యతే. న చ స్వప్రకాశత్వాజ్జీవస్స్వనిష్ఠమపి సుఖాదికమవభాసయతీతి వాచ్యమ్, స్వాత్మని క్రియాఽభావస్యోక్తత్వాత్, భాస్యస్య వస్తునో భాసకధర్మత్వాయోగాచ్చ. న హి సూర్యభాస్యో ఘటస్సూర్యధర్మః. కిఞ్చ యది జీవస్య సుఖాది ర్ధర్మస్స్యాత్తర్హి సుఖాద్యుద్భవతిరోధానాదినా వికారిత్వం స్యాద్వృక్షస్యేవ పుష్పోదయాదినా, న చేష్టాపత్తిః, అవికార్యోఽయముచ్యత ఇతి శాస్త్రాత్, వికారిత్వే చానిత్యత్వాపత్తేః, అజో నిత్య ఇతి శాస్త్రాచ్చ. న చ ధర్మస్యోదయాదిమత్త్వేఽపి స్వరూపస్యాతథాత్వాజ్జీవనిత్యత్వం సిద్ధ్యత్యేవేతి వాచ్యమ్, ధర్మోదయాత్ప్రాక్ ధర్మనాశాత్పశ్చాచ్చ ధర్మిణ ఏవాభావేన జీవానిత్యత్వాపాతాత్. ధర్మవాన్ హి ధర్మీ స కథం ధర్మాభావే స్థాతుమర్హతి. న హి గన్ధవతీ పృథివీ గన్ధాభావే స్థాతుమర్హతి. తస్మాద్యది జీవో ధర్మీ తర్హి తస్య ధర్మోదయనాశప్రయుక్తౌ జన్మనాశౌ స్యాతామేవేత్యనిత్యత్వం స్యాదేవేతి నిత్యో జీవో నిర్ధర్మకో బ్రహ్మైవ. 182

శ్లో॥ సుప్తో యత్పురుషో న పశ్యతి జగత్తత్కిన్వభావాద్దృశేః
కిం దృశ్యస్య న తావదాద్య ఉచితః కల్పో హి నిత్యా దృశిః ।
అన్యస్సమ్మత ఏవ సుప్తిసమయే నాన్యద్విభక్తం యతః
స్వాత్మబ్రహ్మణ ఈషదస్త్యపి సమం బ్రహ్మైవ యద్వస్తుతః ॥ 183

వ్యా. నను సుషుప్తౌ జీవో బ్రహ్మైవేతి వక్తుం న శక్యతే, బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞత్వాజ్జీవస్య చ ప్రకర్షేణ మూఢత్వాత్. ప్రకర్షేణాజ్ఞో హి ప్రాజ్ఞః. '**న బాహ్యం వేద నాన్తర**' మితి శ్రుతేశ్చ, బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞత్వఞ్చ '**స సర్వజ్ఞస్సర్వవి**'దితి శ్రుతిసిద్ధమత ఆహ – **సుప్త ఇతి.** సుప్తః పురుషో జగన్న పశ్యతీతి యత్తజ్జగదదర్శనం కిన్ను దృశేరభావాత్. కింవా దృశ్యస్య జగతోఽభావాత్. తావ త్తత్రాద్యః కల్పః పక్షః నోచితః. హి యస్మాద్దృశిర్నిత్యా. అన్యః పక్షస్సమ్మత ఏవ. యతః సుషుప్తిసమయే స్వాత్మబ్రహ్మణః ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మణః విభక్తమీషదప్యన్యద్వస్తు నాప్యస్తి నైవాస్తి. తత్ర హేతుమాహ. యద్యస్మాద్వస్తుతస్సమం సర్వం బ్రహ్మైవ భవతి, '**సర్వం ఖల్విదం బ్ర**'హ్మేతి శ్రుతేః.

అయమర్థః. సుషుప్తౌ జీవః కిమపి న వేదేతి సర్వానుభవసిద్ధమ్. జాగరాదౌ జీవస్సర్వం

పశ్యతీతి ద్రష్టేత్యపి సర్వవిదితమ్. ద్రష్టుశ్చ దర్శనం స్వాభావికమేవ భవితుమర్హతి, దగ్ధురగ్నేరివ దగ్ధృత్వమ్. స్వాభావికస్య చ ధర్మస్య న కదాప్యపగమ ఇతి ప్రతిపాదితమ్. ఏవం సతి ద్రష్టుర్జీవస్య సుషుప్తౌ ద్వైతాదర్శనమితి యత్ తన్న జీవస్య ద్రష్టృత్వాభావప్రయుక్తమ్. ద్రష్టృత్వాభావే ద్రష్టురేవాభావప్రసఙ్గాత్. కిన్తర్హి, దృశ్యాభావప్రయుక్తమేవ. సత్యపి దగ్ధృత్వే స్వాభావికే యథా న దహత్యగ్నిర్దాహ్యాభావే. ఏవం సత్యపి ద్రష్టృత్వే దృశ్యాభావాజ్జీవో న పశ్యతీత్యుచ్యతే. సుషుప్తౌ సర్వఞ్చ ద్వైతం స్వాత్మన్యేకతాం గతమితి స్వాత్మభిన్నం కిమపి నాస్తి. అత ఏవ ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రూయతే. న చ సుషుప్తిమృతిమూర్ఛాదిషు ద్వైతాభావేన బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వేఽపి జాగరస్వప్నయోస్తత్సత్వాన్నాద్వైతత్వమితి వాచ్యమ్. జాగరాదౌ మాయయా బ్రహ్మైవ జగద్రూపేణ ప్రతిభాతీతి వస్తుతో ద్వైతాభావాత్. న చ ముక్తి దశాయాం మాయాఽభావేఽపి సుషుప్త్యాదౌ తత్సత్త్వాన్మాయయా సద్వితీయత్వం స్యాద్బ్రహ్మణ ఇతి వాచ్యమ్, మాయాయా అపి మిథ్యాత్వాత్. ఏవం సుషుప్తౌ బ్రహ్మభిన్నస్య యస్య కస్యాపి వస్తునోఽభావేన ద్వైతజ్ఞానాభావేఽపి జీవస్య ద్రష్టుర్ద్రష్టృత్వమస్త్యేవ. తచ్చ ద్రష్టృత్వం దర్శనం దృశిశ్చైతన్య మిత్యనర్థాన్తరమ్. తదేవ జీవస్య స్వరూపమితి న తస్య కదాచిదప్యభావః, నిత్యత్వాత్. న చ ద్రష్టుర్ధర్మ ఏవ ద్రష్టృత్వం నతు స్వరూప ఇతి వాచ్యమ్. నిర్ధర్మకత్వాజ్జీవస్య. నచ ద్రష్టా జీవః కథం నిర్ధర్మకః గన్త్రాదివదితి వాచ్యమ్, దృశిరూపే జీవే ద్రష్టృత్వస్యోపచరితత్వాత్. న చ జ్ఞానస్యైవ కథం జ్ఞాతృత్వమితి వాచ్యమ్, భాసకత్వాత్. నచ దృశికర్తుర్ద్రష్టృత్వాద్దృశిః క్రియైవ నాత్మేతి వాచ్యమ్, నిత్యాయా దృశేరకర్తృవ్యత్వేనాక్రియాత్వాత్. నచ దృశిరనిత్యైవేతి వాచ్యమ్, దృగనిత్యత్వగ్రాహకాభావాత్. న చ దృగన్తరేణ దృగ్జన్మాదికం గృహ్యత ఇతి వాచ్యమనవస్థాపత్తేః. న చ స్వేనైవ గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్, కర్మకర్తృభావవిరోధాత్. న చ ద్రష్ట్రా గృహ్యత ఇతి వాచ్యమ్, దృగుదయానన్తరమేవ తస్య ద్రష్టృత్వసిద్ధేః. తస్మాన్నిత్యైవ దృశిః. సైవాత్మా. న చ ద్రష్టుర్దృష్టేరితి భేదేన నిర్దేశాదాత్మభిన్నైవ దృష్టిరితి వాచ్యమ్, ద్రష్టుస్స్వరూపభూతాయా దృష్టేరితి తదర్థాత్. తస్మాత్ ఆత్మస్వరూపభూతచైతన్యస్య వినాశాభావా త్సుషుప్తా వాత్మా సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ. చైతన్యం హి సర్వావభాసకత్వా త్సర్వజ్ఞమ్. న చ సుషుప్తౌ సర్వాభావా చ్చైతన్యస్య సర్వావభాసకత్వం కథ మితి వాచ్యమ్, భూతపూర్వగత్యా తదుపపత్తేః జాగరాదౌ హి సర్వ మవభాస యతి చైతన్యమ్. న చ జాగరాదౌ మన ఆదే రేవ సర్వావభాసకత్వమితి వాచ్యమ్, తస్య జడత్వా చ్చైతన్యాభాసవశాదేవ జ్ఞానసాధనత్వోపపత్తేశ్చ. యద్వా సుషుప్తావపి చైతన్యం సర్వ మవభాస యత్యేవ, సర్వస్య బ్రహ్మాత్మనా తదానీం సత్త్వాత్. న చ చైతన్యం బ్రహ్మైవేతి కథ న్తస్య స్వావభాస కత్వం కర్మకర్తృభావవిరోధా దితి వాచ్యమ్, స్వయమ్భాసమానే చైతన్యే స్వసం-వేద్యత్వస్యోపచరిత త్వాత్. తస్మా జ్జీవ స్సుషుప్తౌ స్వప్రకాశచైతన్య రూపేణావతిష్ఠత ఇతి పరమార్థః. 183

శ్లో॥ శబ్దాదిం విషయం సహాశ్రయమయం బాహ్యన్తథాఽభ్యన్తరం
జానన్నేవ తదా న వేద పురుషో నిత్యావగత్యాత్మకః ।
బాహ్యాభ్యన్తరసాధనైశ్చ రహితో యస్మాత్తత స్సర్వవి-
ద్బ్రహ్మైవాయమితీరయన్తి కతిచిన్మన్దా బుధా భూతలే ॥ 184

వ్యా. నను సుషుప్తౌ ద్వైతాభావాదేవాత్మనో ద్వైతజ్ఞానాభావః న తు జ్ఞాతృత్వాభావాదితి యదుక్తం తదయుక్తమ్. సత్త్వాత్తదాపి ద్వైతస్య. న హి నేత్రనిమీలనమాత్రేణ రూపాభావో వక్తుం యుక్తః. నా ప్యస్మదుపలబ్ధ్యభావమాత్రేణ స్వర్గాద్యభావో వక్తుం యుక్తః. శయ్యాద్యాశ్రయస్య నిద్రాణస్య పురుషస్య కథం శయ్యాద్యభావో వక్తుం శక్యతే. తస్మాజ్జాగరస్వప్నయోరివ సుషుప్తావపి జగదస్త్యేవ. తదప్రతీతిస్తు పురుషస్య చక్షురాదిసాధనాభావాత్. న చైతావతా చక్షురాదిసాధన-జన్యమేవ పురుషస్య విజ్ఞానమితి భ్రమితవ్యం, విజ్ఞానాత్మనస్తస్య స్వతోఽపి విజ్ఞానసత్త్వాత్పరన్తు చక్షురాదిసాపేక్షస్సన్పురుషో యజ్జానాతి తత్స్పష్టం జానాతి, యత్తు తన్నిరపేక్షో జానాతి తదస్పష్టం జానాతి. తథా చ సుషుప్తావాత్మనః కరణాభావాద్విశేషవిజ్ఞానాభావః చైతన్యసత్త్వాత్తు సామాన్య విజ్ఞానసత్త్వమేవం సామాన్యాకారేణ సుషుప్తౌ సర్వం వేత్తీతి సర్వజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞ ఇతి తస్య బ్రహ్మాభేద ఉచిత ఏవేతి యన్మన్దబ్రహ్మవిదాం మతం తదనువదతి – **శబ్దాదిమితి**. నిత్యావగత్యాత్మకః నిత్యచైతన్యరూపః బాహ్యాభ్యన్తరసాధనైర్జ్ఞానేన్ద్రియైర్మనసా చ రహితోఽయం పురుషః. తదా సుషుప్తౌ సహాశ్రయమాశ్రయేణ సహితం బాహ్యం శబ్దాదిం విషయం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా నాకాశవాయుతేజోజలపృథివీశ్చేత్యర్థః. తథా ఆభ్యన్తరం విషయం మన్తవ్యమర్థం సుఖాది చ జానన్నేవ సామాన్యాకారేణేతి భావః. న వేద విశేషాకారేణేతి భావః. యస్మాదేవం తస్మాత్సర్వవి-త్సర్వజ్ఞోఽయం పురుషః ప్రాజ్ఞో బ్రహ్మైవ ఇతి భూతలే కతిచిన్మన్దా బుధా ఈరయన్తి వదన్తి. సుషుప్తౌ విద్యమానమేవ శబ్దం శృణ్వన్నప్యాత్మా న శృణోతి, రూపం పశ్యన్నపి న పశ్యతి, స్పర్శం గృహ్ణన్నపి న స్పృశతి, రసం స్వాదయన్నపి న స్వాదయతి, గంధం జిఘ్రన్నపి న జిఘ్రతి, మన్తవ్యం మన్వానోఽపి న మనుతే, బోద్ధవ్యం బుధ్యమానోఽపి న బుధ్యతే ఇతి వదన్తి మన్దా ఇతి పరమార్థః. 184

శ్లో॥ జాగ్రత్స్వప్నయుగే పుమాన్ భవతి సోఽద్వైతోఽ ప్యవిద్యావశా-
ద్ద్రష్టైకోఽచ్ఛతరోఽమ్బువజ్జగదివ స్వాపే భవత్యద్వయః ।
పుంసామేష పరాయణం చ పరమాత్మా బ్రహ్మలోకః పరా
సమ్పత్తిః పరలోక ఏవ పరమానన్దశ్చ సజ్కీర్తితః ॥ 185

వ్యా. '**ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి**' శ్రుతేరద్వైతబ్రహ్మాభేదస్సద్వైతప్రాజ్ఞస్యానుపపన్న ఏవేతి కృత్వా సుషుప్తౌ ప్రాజ్ఞస్య బ్రహ్మాభేదమభ్యుపగతవతా భవతా ద్వైతాభావోఽవశ్య మభ్యుపగన్తవ్య

ఏవ. న చ ప్రత్యక్షసిద్ధస్య ద్వైతస్య కథమపలాపశ్శక్యః కర్తుమితి వాచ్యమ్, కి మిదం ద్వైతం సుప్త పురుషప్రత్యక్షసిద్ధం యద్వా అసుప్తపురుషప్రత్యక్షసిద్ధం, నాద్యః. సుప్తస్య ద్వైతానుభవాభావాత్, – న ద్వితీయః, అసుప్తపురుషభ్రాన్తిప్రత్యక్షేణ ద్వైతాసిద్ధేః. నహి రజ్జుసర్పభ్రమేణ సర్పసిద్ధిః. కస్మాదస్య ద్వైతస్య భ్రాన్తిసిద్ధత్వమత ఆహ – **జాగ్రదితి**. అద్వైతః ద్వితీయవస్తురహితః సతి హి ద్వితీయవస్తుని ద్వైతమ్భవతి అత ఏవ ఏకః. అమ్భువ దచ్ఛతరః. అతిస్వచ్ఛః. ద్రష్టా సాక్ష్యపి స పుమాన్పురుషః. ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మేత్యర్థః. ప్రత్యగ్బ్రహ్మభేదే సత్యద్వైతత్వైకత్వయోరయోగాదితి భావః. అవిద్యావశాజ్జాగ్రత్స్వప్నయుగే జాగ్రత్స్వప్నదశాద్వయే జగదివ ద్వైతమివ భవతి. ఇవ శబ్దాదస్య మిథ్యాత్వం సూచ్యతే. న హ్యద్వైతం వస్తు యేన కేనాపి ప్రకారేణ ద్వైతం భవితుమర్హతి. ప్రకాశ ఇవ తమః. నాపి ద్రష్టా దృశ్యం భవితుమర్హతి ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశ్యమ్. తస్మాదవిద్యాకృత–మిదం ద్వైతం భ్రాన్తిసిద్ధమేవ. స్వాపే సుషుప్తౌ తు పుమా నద్వయోఽద్వైతో భవతి. అవిద్యాయా ద్వైతభ్రాన్తిహేతోరభావాదితి భావః. న చ సుషుప్తావవిద్యాభావే కథం సుప్తస్య పునరుత్థానమితి వాచ్యమ్, విక్షేపహేతోరవిద్యాయా అభావేఽపి ఆవరణహేతోరవిద్యాయాస్సత్త్వాత్సుషుప్తౌ. ఆవరణశక్తి విక్షేపశక్తిభేదేనావిద్యా ద్వివిధా. తత్ర విక్షేపశక్త్యా ద్వైతభ్రాన్త్యుదయః. ఆవరణశక్త్యా తు బ్రహ్మజ్ఞానాభావః. విక్షేపశక్తేరావరణశక్తిర్మూలమావరణపూర్వకత్వాద్విక్షేపస్య. ఆవృతే హ్యధిష్ఠానే రజ్జ్వాదౌ సర్పాదిర్విక్షేపో జాయతే. ఏవమావృత ఏవాత్మని జగదుదేతి. ఇమామేవావరణశక్తిం బీజ మితి కారణశరీరమిత్యజ్ఞానమితి చ వ్యవహరన్తి. ఇయమేవ ప్రాజ్ఞస్యోపాధిః. ఏవమావరణసత్త్వాదేవ ప్రాజ్ఞస్యాహం బ్రహ్మేతి జ్ఞానాభావః. న చైవమవిద్యయా ప్రాజ్ఞస్సద్వైత ఏవేతి వాచ్యమ్, తస్యాః ప్రాజ్ఞాదన్యత్వేన దుర్నిరూపత్వాదగ్నిశక్తేరివాగ్నేః. తస్మాత్సుషుప్తౌ ద్వైతాభావాదేవ ద్వైతజ్ఞానాభావః పురుషస్య. యత్తు శయ్యాయాం స్వపతి పురుషే కథం శయ్యాఽభావ ఇత్యుక్తం తదసత్. జాగ్రత్పురుషదృష్ట్యైవ శయ్యాయాం స్వపితి పురుషః న తు స్వదృష్ట్యేతి. న చైకస్మిన్నేవ ద్రష్టరి పురుషే కథం జాగ్రత్పురుష సుప్తపురుషాదిభేద ఇతి వాచ్యమ్, కల్పితత్వా దవిద్యయా. జాగ్రత్పురుషో హ్యవిద్యావశాదహం జాగర్మి అయం సుప్త ఇతి మన్యతే. న తు సుప్తః అహం స్వపిమి అయం జాగర్తీతి మన్యతే, యేన సుప్తదృష్ట్యా ద్వైతం స్యాత్. తస్మా త్సర్వమపి ద్వైతమవిద్యామయమేవ అవిద్యాసత్త్వే ద్వైతసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయ–వ్యతిరేకనిశ్చయాత్, సుషుప్తి సమాధ్యాద్యనుభవాచ్చ. న చ మనస్సత్త్వే ద్వైతసత్త్వం తదభావే తదభావ ఇతి పూర్వముక్తమితి వాచ్యమ్, మనసోఽప్యవిద్యామయత్వాభ్యుపగమాత్. తస్మాదద్వైతం సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మైవ ప్రాజ్ఞః. ఏష పురుషః పుంసాం దేహినాం పరాయణం పరమయనం పరాగతిర్భవతి, పరమాత్మా చ భవతి. బ్రహ్మలోకః బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకశ్చ భవతి. పరా సమ్పత్తిస్సమ్పద్భవతి. పరలోకశ్చ భవతి పరమానన్దశ్చ భవత్యేవ ఇతి సఙ్కీర్తితః శ్రుత్యేతి శేషః. యద్వా పరమానన్దశ్చేతి సఙ్కీర్తితో భవతీత్యేక ఏవాన్వయః; తత్ర స్వర్గాదిగతీనాం

పునరాగతిహేతుత్వాదపరమత్వ మాత్మానం గతస్తు న స పునరావర్తతే, '**న పునరావర్తత**' ఇతి శ్రుతేః. అత ఆత్మా పరాయణం దేహేన్ద్రియాత్మాదీనామతాత్త్వికత్వాదపరమాత్మత్వమాత్మనస్తు తాత్త్వికత్వాత్పరమాత్మత్వమ్, '**పరమాత్మేతి చాప్యుక్తో దేహేఽస్మిన్ పురుషః పర**' ఇతి గీతావచనాత్. స్వర్గాదయో లోకా బ్రహ్మలోకో న భవన్తి. అబ్రహ్మత్వాత్తేషామాత్మా తు బ్రహ్మైవేతి బ్రహ్మలోక ఏవ. అన్యాస్సమ్పదో మిథ్యాభూతత్వాదపరమాః ఆత్మా తు సత్య ఇతి పరా సమ్పత్. స్వర్గాదిలోకా అపరలోకా అశాశ్వతత్వాదాత్మా తు శాశ్వతత్వాత్పరలోకః, '**అజో నిత్యశ్శాశ్వత**' ఇతి హి శ్రుతిః. అన్యే వైషయికానన్దాః క్షణికాస్సాతిశయాశ్చేతి దుఃఖహేతవ ఏవేత్యపరమా ఏవ. ఆత్మా తు నిత్యనిరతిశయానన్దస్వరూప ఇతి పరమానన్దః ఇతి వివేకః. 185

శ్లో॥ ఆనన్దస్య కలాం సమే తనుభృతో హ్యస్యోపజీవన్త్యమీ
తస్మాదేష సమాధికానవధికానన్దః పరః కీర్తితః ।
రాజ్ఞస్సర్వమనుష్యభోగభరితస్యానన్ద ఆస్తే తు యో
మర్త్యానన్ద ఇమే శతం పితృతతేరానన్ద ఏకః పరమ్ ॥ 186

వ్యా. పరమానన్ద ఆత్మేతి యదుక్తం తదేవ విశదయతి – **ఆనన్దస్యేత్యాదినా**. హి యస్మాదమీ సమే సర్వే తనుభృతః ప్రాణినః అస్య పరమస్యాత్మన ఆనన్దస్య కలాం మాత్రాముపజీవన్తి. విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజన్యం సర్వమప్యావిద్యకం సుఖం బ్రహ్మానన్దస్యైవాంశభూతం సర్వే ప్రాణినోఽనుభవన్తి, కామితపదార్థలాభాదన్తర్ముఖే మనోవృత్తౌ ప్రతిబిమ్బితబ్రహ్మానన్దస్యైవ సుఖత్వేన వ్యవహారాత్. తస్మాదేష ఆత్మా పరః పరమః సమాధికానవధికానన్దః, సమేభ్యస్సర్వేభ్య ఆనన్దేభ్యః అధికః అనవధికః అపారశ్చానన్దః కీర్తిత ఉక్తః. విప్రుషాం సముద్రాంశత్వమివ సర్వేషాం విషయానన్దానాం బ్రహ్మానన్దాంశత్వా ద్బ్రహ్మానన్దః పరమానన్ద ఇత్యర్థః. అథ ఆనన్దస్య పరా కాష్ఠాప్యాత్మైవేతి హేతోరాత్మనః పరమానన్దత్వమిత్యాహ – రాజ్ఞ ఇత్యాదినా. సర్వమనుష్యభోగభరితస్య సర్వైర్మనుష్యభోగైర్విత్తాపత్యపత్న్యాదిభిర్భరితస్య రాజ్ఞశ్చక్రవర్తినస్సార్వభౌమస్య యుధిష్ఠిరాదేర్య ఆనన్ద ఆస్తే స తు మర్త్యానన్దః. శతమిమే మర్త్యానన్దాః. శతగుణితో మర్త్యానన్ద ఇత్యర్థః. పితృతతేః పరం శ్రాద్ధాదికర్మజితలోకానాం పితౄణాం గణస్య తు ఏక ఆనన్దో భవతి. రాజానన్దా త్పిత్రానన్దశ్శతగుణాధిక ఇత్యర్థః. సాధారణమనుష్యానన్దాస్తు రాజానన్దాన్న్యూనా ఏవేతి బోద్ధ్యమ్. 186

శ్లో॥ ఆనన్దః పితృగోచరశ్శతగుణో గన్ధర్వలోకాశ్రయా–
నన్దస్స్యాత్స భవేచ్చ కర్మవిబుధానన్దశ్శతాంశాధికః ।
తేషాఞ్చాపి శతేన శుద్ధవిబుధానన్దస్సమోఽయం శతా
వృత్తిస్సమ్భవతి ప్రజాపతిగతానన్దస్స ఏకః పునః ॥ 187

వ్యా. పితృగోచర ఆనన్దశ్శతగుణస్సన్ గన్ధర్వలోకాశ్రయానన్దస్స్యాత్. స చ గన్ధర్వానన్దః శతాంశాధికస్సన్ కర్మవిబుధానన్దః కర్మణా జ్యోతిష్టోమాదినా యే విబుధా దేవా జాతాస్తేషాం

కర్మవిబుధానామానన్దః భవేచ్చ. తేషాఞ్చ కర్మవిబుధానన్దానాం శతేన శుద్ధవిబుధానన్దః స్వాభావికదేవానామానన్దః సమః. సః అయం పునర్విబుధానన్దస్తు శతావృత్తిశ్శతగుణస్సన్ ఏకః ప్రజాపతిగతానన్దః విరాడానన్దస్సమ్భవతి భవతి. 187

శ్లో॥ ప్రాజాపత్యపదాశ్రయాశ్శతమథానన్దా ఇమే బ్రహ్మణో
లోకే వేధస ఏక ఏవ పరమానన్దః స్మృతో వైదికైః ।
నిష్కామావృజినాహతాగమవిదోఽస్త్యానన్ద ఏషోఽధికో
యత్ర బ్రహ్మణి సమ్ప్రసాదవిషయే సర్వేఽపి యాన్త్యేకతామ్ ॥ 188

వ్యా. అథ ప్రాజాపత్యపదాశ్రయా విరాడాశ్రయా ఇమే శతమానన్దాః బ్రహ్మణో హిరణ్య గర్భస్య లోకే సత్యలోకే ఇత్యర్థః. వేధసః పరం విధాతుస్తు హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః. ఏక ఏవానన్దః భవన్తి. హిరణ్యగర్భస్యానన్ద ఇత్యేతావతైవేష్టసిద్ధౌ హిరణ్యగర్భస్య లోకే హిరణ్యగర్భస్యేతి కథనమాదిత్యాన్తర్వర్తిహిరణ్యగర్భవ్యవచ్ఛేదార్థమ్. ఇతి వైదికైర్వేదవిద్భిః స్మృతమ్. ఏష హైరణ్యగర్భా-నన్దః నిష్కామావృజినాహతాగమవిదః నిష్కామస్యావృజినాహతస్య పాపేనానాహతస్య ఆగమవిద శ్శ్రోత్రియస్య అస్తి విద్యతే, హిరణ్యగర్భోపాసకత్వాత్తస్యేతి భావః. ఏతేన హైరణ్యగర్భానన్దా దర్వాచీనా అప్యానన్దాశ్శ్రోత్రియస్యావృజినస్యాకామహతస్య సన్తీతి సూచ్యతే. శతరూపికావత ఇవ దశరూపికాః, సమ్ప్రసాదవిషయే సమ్యక్ప్రసీదతి. ప్రసాదం శాన్తిమధిగచ్ఛతి పుమానత్రేతి సమ్ప్రసాద స్సుషుప్తం తద్విషయే తత్రోపలభ్యమానే ఇత్యర్థః. యత్ర యస్మిన్ బ్రహ్మణి బ్రహ్మానన్దే సర్వేఽపి పూర్వోక్తా ఆనన్దా ఏకతాం యాన్తి సముద్ర ఇవ విప్రుషః స ఇతి శేషః. స ఏషః అధికః పరమ ఆనన్దః యథా హిరణ్యగర్భప్రజాపత్యాద్యానన్దానాం ప్రజాపతిదేవాద్యానన్దాపేక్షయా శతగుణితత్వమేవం బ్రహ్మానన్దస్య నాస్తి యస్య కస్యాప్యపేక్షయా శతగుణితత్వం సహస్రగుణితత్వం వా పరన్తు అపరిచ్ఛేద్య ఏవాయమితి భావః. అయం చ పరమానన్దః నిష్కామస్యావృజినహతస్య శ్రోత్రియస్య ప్రత్యక్ష ఏవ, హైరణ్యగర్భపదవిషయేణాపి కామేన హీనస్య సుతరాం నిష్కామస్య విదుషః పరమానన్దప్రాప్తిసద్భావాత్. తదుక్తమ్, '**యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖమ్, తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతేనార్హత షోడశీం కలా**' మితి. తస్మాత్పరమానన్దకామినా విదుషా నిష్కామేణ భవితవ్యమిత్యభిప్రాయః.

నను సౌషుప్తికబ్రహ్మానన్దస్య సర్వజీవసాధారణత్వాత్కథం నిష్కామశ్రోత్రియమాత్ర ప్రత్యక్షత్వం తస్యేతి చేదుచ్యతే. సుషుప్తౌ సర్వే జీవా బ్రహ్మానన్దమనుభవన్తోఽపి న వయం బ్రహ్మానన్దమనుభవామ ఇతి విదన్తీతి సర్వజీవసాధారణ్యేన న ప్రత్యక్షత్వం తస్య. నిష్కామ శ్శ్రోత్రియస్తు సమాధౌ బ్రహ్మానన్దం సాక్షాత్కరోతీతి బ్రహ్మానన్దస్య నిష్కామశ్రోత్రియవిషయత్వమ్; యద్వా సమాధిం వినాపి తృష్ణాక్షయవశాదేవ తం సోఽనుభవతి. న చైవం సమాధికాలికాత్ తృష్ణాక్షయకాలికాద్వా ఆనన్దాత్సుషుప్తికాలిక ఆనన్దః పృథగ్భూత ఏవేతి వాచ్యమ్, బ్రహ్మానన్దత్వా-

విశేషాత్. ఏక ఏవ హి బ్రహ్మానన్దస్సుషుప్త్యాదావవభాసతే. న చ మనుష్యానన్దాదదయోఽపి బ్రహ్మానన్ద ఏవేతి వాచ్యమ్, విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధజన్యత్వాత్తేషామ్. బ్రహ్మానన్దస్తు నిత్య ఏవేతి న జన్యః. న చ సుషుప్త్యాదౌ మన ఆద్యుపరమాత్సుఖం జాయత ఇతి బ్రహ్మానన్దోఽపి జన్య ఏవేతి వాచ్యమ్, సర్వదా విద్యమాన ఏవ బ్రహ్మానన్దః మనఃకామాదివశాజ్జాగరాదావనభివ్యక్త స్సన్ సుషుప్త్యాదౌ తదభావాదభివ్యజ్యతే, యథా దివసే మేఘావరణాదనభివ్యక్తస్సూర్యః పునర్మేఘాపాయేఽభివ్యజ్యతే తద్వదితి న జన్యత్వం బ్రహ్మానన్దస్య. బ్రహ్మైవ హి బ్రహ్మానన్దః. బ్రహ్మ చ నిత్యం సత్యత్వా '**తత్సత్యమతోఽన్యదార్త**' మితి శ్రుతే. తస్మాద్బ్రహ్మానన్ద ఏక ఏవ సత్యః అన్యే త్వానన్దా అవిద్యామయత్వాదసత్యా ఏవ. 188

శ్లో॥ పశ్యత్యత్ర పుమాన్న కిఞ్చిదపి యన్నో వా శృణోతి స్వయం
నో జానాతి న జిఘ్రతి స్పృశతి నో న స్వాదయత్యేవ తత్ ।
భూమానన్ద ఉదీరితోఽయమమృతో మర్త్య స్త్వితోఽల్పః పరః
సత్యోఽసావత ఏక ఏవ నిఖిలం తస్మాదసత్యం పరమ్ ॥ 189

వ్యా. కస్మాద్బ్రహ్మానన్ద ఏవ సత్య – ఇత్యత ఆహ – **పశ్యతీతి**. యత్ పుమాన్ పురుషః సుప్తః సమాహితో వా అత్ర బ్రహ్మానన్దే స్వగోచరే వస్తుని కిఞ్చిదపి వస్త్వన్తరం న పశ్యతి కిఞ్చిదపి నో వా శృణోతి నైవ శృణోతి కిఞ్చిదపి నో జానాతి కిఞ్చిదపి నో జిఘ్రతి కిఞ్చిదపి నో స్పృశతి కిఞ్చిదపి నైవ స్వాదయతి. తత్తస్మాత్ అయమానన్దః భూమా అపరిచ్ఛేద్యః. అత ఏవామృత ఇత్యుదీరితః. ఇతోఽస్మాద్బ్రహ్మానన్దాత్పరోఽన్య ఆనన్దః మానుషాదిస్తు మర్త్యః నశ్వరః పరిచ్ఛిన్నత్వాదితి భావః. అతోఽస్మాద్ధేతోః అసావయం బ్రహ్మానన్ద ఏక ఏవ సత్యః; అస్మాత్పరమన్యత్తు నిఖిలం సర్వమపి అసత్యమేవ, '**యో వై భూమా తదమృతమథ యదల్పం తన్మర్త్యం**', "**తత్సత్యమతోఽన్యదార్త**' మితి శ్రుతే రితి భావః. న చ బ్రహ్మైవ భూమా నానన్ద ఇతి వాచ్యమ్, బ్రహ్మణ ఏవానన్దత్వా '**దానన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానా**' దితి శ్రుతేః. న చైవం విషయానన్దోఽపి బ్రహ్మైవేతి వాచ్యమ్, తస్య జన్యత్వాల్పత్వాదినా దుష్టత్వాత్. నిర్దోషం హి బ్రహ్మ. తస్మాద్భూమ బ్రహ్మానన్ద ఏవ పరమానన్దః అన్యే త్వపరమానన్దా ఏవ. న చాయమసిద్ధస్సుషుప్తిసిద్ధత్వాన్నిష్కామశ్రోత్రియ ప్రత్యక్షత్వాచ్చేతి సంక్షేపః. 189

శ్లో॥ ఆరూఢం ప్రభుణా సమాహితమనః కశ్చిద్వ్రజత్యుద్ధ్వన-
ద్గ్రామం తద్విలపన్ స ఏష పురుషః ప్రాజ్ఞేన చ స్వాత్మనా ।
అన్వారూఢ ఇమాం తనూం పరిహరన్ క్వా ప్యూర్ధ్వముచ్ఛ్వాసవా-
న్యాతి ప్రాక్క్షణభావనోపకలితోద్బోధాత్మకర్మావశః ॥ 190

వ్యా. పురుషస్య బన్ధో మోక్షశ్చేతి ద్వౌ స్తః తత్రావిద్యయా బన్ధః. తన్నాశేన తు మోక్షః. బన్ధో జాగరస్వప్నయోస్సర్వానుభవసిద్ధః. మోక్షస్తు సుషుప్తిదృష్టాన్తేన సాధనీయ ఇతి సుషుప్తి-

స్తావద్వర్ణితా. సబీజో యస్సోషుప్తికో బ్రహ్మానన్దస్స ఏవ నిర్బీజశ్చేన్మోక్షో భవతీత్యుక్తం చ. అథ వైరాగ్యార్థం సంసారమేవ వర్ణయతి – **ఆరూఢమితి**. ప్రభుణా సారథినా రథినా వా ఆరూఢ–మధిష్ఠితం సమాహితముపకరణోపకలితం వాహైర్యోజితం వా అనశ్శకటముద్ధ్వనత్సత్ భారేణోచ్చైశ్శబ్దం కుర్వత్సత్ కఞ్చిత్గ్రామం యో గ్రామః ప్రభుణా జిగమిషితస్తం గ్రామం వ్రజతి ప్రభుపరవశం సత్ప్రయాతి. తత్తథా స ఏష మ్రియమాణః పురుషః స్వాత్మనా ప్రాజ్ఞేన చైతన్యజ్యోతిషా అన్వారూఢోఽధిష్ఠితస్సన్ ఊర్ధ్వముచ్ఛ్వాసవాన్ సన్ విలపంశ్చ సన్ మర్మసూత్కృత్యమానేషు దుఃఖాతిశయాదితి భావః. ప్రాక్క్షణభావనోపకలితోద్బోధాత్మకర్మావశః ప్రాక్క్షణే మరణాత్పూర్వస్మిన్ క్షణే మరణక్షణే స్మృతినాశాదితి భావః. యా భావనా స్మృతిః స్మృతిహేతు స్సంస్కారో వా తయా ఉపకలితోద్బోధం కృతోద్బోధం యదాత్మకర్మ దేహాన్తరారమ్భకం కర్మేత్యర్థః. తేనావశః. పరవశస్సన్ తస్యా సమన్తాద్వశ ఇతి వా క్వాపి స్వర్గనరకాదిలోకం ప్రతి యాతి.

ఏవమవిద్యావశాదనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసేన సంసరతో జీవస్య పునఃపునర్జాయమానస్య మరణబాధాతిదుస్సహా అవర్జనీయా చ పునః పునర్భవతీతి యావదియం మరణావస్థా నాగమిష్యతి తావదేవ మోక్షసాధనజ్ఞానమార్గే ప్రవర్తితవ్యమప్రమత్తేన విరక్తేన సంసారాన్ముముక్షుణా. **తస్య చ మృత్యోర్నిత్యసన్నిహితత్వాద్వివేకినా కౌమారావస్థాయామేవ జ్ఞానసమ్పాదనే ప్రయతితవ్యమ్.** తథాచోక్తం ప్రహ్లాదేన. '**కౌమార ఆచరే త్ప్రాజ్ఞో ధర్మాన్భాగవతానిహ, దుర్లభం మానుషం జన్మ తదప్యధ్రువమర్థద**' మితి. న తు కూపస్థ మణ్డూకన్యాయేన సంసార ఏవ స్థాతవ్యమిత్యభి–ప్రాయః. 190

శ్లో॥ పిణ్డోఽయం జరయా రుజా చ కృశతాం యత్రైతి లిఙ్గీ తదా
వృన్తాదామ్రఫలం యథా చలదలం వౌదుమ్బరం ముచ్యతే ।
పాకాన్తే శ్రుతిచక్షురాద్యవయవవ్యూహా దితో ముక్తవా–
నేవం ప్రాణవిశేషభోగకృతయే దేహాన్తరం గచ్ఛతి ॥ 191

వ్యా. అస్యోర్ధ్వోచ్ఛ్వాసః కదా కేన కథం స్యాదిత్యత ఆహ – **పిణ్డ ఇతి**. యత్ర యస్మిన్ కాలే అయం దృశ్యమానః పిణ్డో దేహః జరయా రుజా రోగేణ చాదన్యేన కేనాపి హేతునా కృశతామేతి. తదా లిఙ్గీ పురుషః పాకాన్తే పాకః పరిణామః స ఏవాన్తః తస్మిన్ వృన్తాదామ్రఫలం యథా ఇవ చలదలం పిప్పలమివ ఔదుమ్బరమివ చ ఇతోఽస్మాత్ శ్రుతిచక్షురాద్యవయవ వ్యూహాత్ శ్రోత్రచక్షురాద్యఙ్గసమూహాన్ముచ్యతే. ఏవం ముక్తవాన్ సన్ ప్రాణానామభివ్యక్తిప్రయుక్తో యో విశేషభోగః అన్నపానాదిలక్షణః తస్య కృతయే సిద్ధయే దేహాన్తరం గచ్ఛతి. 191

శ్లో॥ ఆయాన్తం నృపతిం యథా విషయగస్సూతాదిరన్నైర్జనః
పానైరావసథైః ప్రతీక్షత ఇతి ప్రాప్నోత్యయం భూపతిః ।

ఏవం పూరుషమాపతన్తమఖిలం కర్మప్రయుక్తం జగ-
త్సిద్ధైః కర్మఫలోపభోగకరణైర్బ్రహ్మేదమాగచ్ఛతి. 192

వ్యా. నను ఇదం శరీరం పరిత్యజ్య గచ్ఛతః పురుషస్య న దేహాన్తరోపాదానే సామర్థ్యమస్తి దేహేన్ద్రియవియోగాత్. న చాన్యేఽస్య భృత్యా రాజ్ఞే గృహాన్తరమివ శరీరాన్తరం కృత్వా ప్రతీక్షమాణా విద్యన్తే. అథైవం సతి కథమస్య శరీరాన్తరోపాదానమిత్యత ఆహ – **ఆయాన్తమితి**. యథా విషయగః స్వదేశగతః సూతాదిః సూతగ్రామణీప్రముఖః జనః ఆయాన్తం నృపతిం రాజానం భూపతిరయ-మాయాతీతి వదన్ ఇతి శేషః. అన్నైః పానైః క్షీరనీరాదిభిరావసథైః ప్రాసాదాదిభిశ్చ ప్రతీక్షతే అన్నపానాదికం సర్వం సిద్ధం కృత్వా నిరీక్షత ఇత్యర్థః. ఏవం తద్వదఖిలం జగద్భూమ్యాదిక మాదిత్యాదికం చ కర్మప్రయుక్తం జీవాదృష్టప్రేరితం సత్ సిద్ధైర్నిష్పన్నైరేవ కర్మఫలోపభోగకరణైః కర్మఫలభోగసాధనైః చక్షుశ్శ్రవణాదిభిః ఇదం బ్రహ్మ భోక్తృ కర్తృ చాస్మాకమాగచ్ఛతీతి ఆపతన్తమిదం శరీరం పరిత్యజ్యాగచ్ఛన్తం పూరుషం లిఙ్గినం ప్రతీక్షతే. రాజాజ్ఞా పరవశాస్సూతాదయో భృత్యా రాజ్ఞే గృహాన్తరమన్నాదికం చ కృత్వా యథా నిరీక్షన్తే తద్వజ్జీవకర్మపరవశాని భూతాని దేహాన్తరం కృత్వా జీవార్థం నిరీక్షన్త ఇత్యర్థః. ఏవం దేహాన్తరకర్తౄణాం పృథివ్యాదిభూతానాం కరణానుగ్రాహ-కాణామాదిత్యాదీనాం చ భృత్యస్థానీయానాం సత్త్వాన్న జీవస్య దేహాన్తరోపాదానే కాచి దను పపత్తిః. 192

శ్లో॥ ప్రాణాన్ సమ్ముఖమాగతానయమజో గృహ్ణన్ ప్రయాస్యన్నితో
హృత్పద్మం ప్రవిశత్యపేతపురుషే లిఙ్గాత్మనైక్యం గతే ।
శ్రోత్రాదౌ కరణవ్రజేన పురుషో రూపాణి చష్టే న వా
జిఘ్రత్యేష శృణోతి నో స్పృశతి నో నో వక్తి నో మన్యతే ॥ 193

వ్యా. అథ పురుషస్య మరణప్రకారమేవ దర్శయతి. ఇతోఽస్మాద్దేహాత్ప్రయాస్యన్ అయ మజో జీవః సమ్ముఖమాత్మాభిముఖమాగతాన్ ప్రాణాన్ చక్షురాదీన్ గృహ్ణన్ రాజేవాత్మాభిముఖ-మాగతాన్ భృత్యానితి భావః. గృహ్ణన్ హృత్పద్మం ప్రవిశతి. **అపేతపురుషే** అపేతా అపగతాః పురుషా దిగాదిత్యాదిదేవతాంశా యస్మాత్తస్మిన్ తథోక్తే శ్రోత్రాదౌ కరణవ్రజే లిఙ్గాత్మనా స్వే నైక్యం గతే సతి ఏష పురుషో జీవః రూపాణి న చష్టే న పశ్యతి గన్ధం న వా జిఘ్రతి శబ్దం నో శృణోతి వాయుం న స్పృశతి శబ్దం నో వక్తి మన్తవ్యం నో మన్యతే జానాతి ఉపరతసర్వేన్ద్రియ వ్యాపారో భవతీత్యర్థః. ఇయఞ్చ ముమూర్షోః స్థితిః పార్శ్వస్థానాం ప్రత్యక్షేతి బోద్ధ్యమ్. 193

శ్లో॥ స్వప్నే వా హృదయామ్బరస్య సహసా ప్రద్యోతతేఽగ్రన్తదా
ప్రద్యోతేన స ఏష తేన పురుషో నిష్క్రామతి స్వావశః ।
దృక్తో మూర్ధపదాచ్ఛ్రుతేశ్చ వదనాన్నాసాన్తరాద్వా గుదా-
దుత్క్రామన్తమనూత్ప్రతత్యముమసుః ప్రాణాశ్చ సర్వేఽప్యసుమ్ ॥194

వ్యా. తదా మరణసమయే స్వప్నే వా స్వప్నసమయ ఇవ హృదయామ్బరస్య హృదయచ్ఛిద్ర స్యాగ్రం నాడీముఖం సహసా జీవప్రయత్నం వినైవ ప్రద్యోత తే ప్రకర్షేణ భాసతే. తేజోమాత్రాఽఽదానకృతేన వాసనారూపేణ ప్రాప్యఫలవిషయబుద్ధివృత్తిరూపేణ స్వేన భాసా చైతన్యరూపేణ స్వేన జ్యోతిషా చ హృదయాగ్రప్రద్యోతనం భవతీత్యర్థః. స ఏష పురుషః తేన ప్రద్యోతేన అవశస్సన్నేవ దృక్తః చక్షుషః మూర్ధపదాత్ శ్రుతేః శ్రోత్రాత్ వదనాద్వా నాసాన్తరాద్వా గుదాద్వా నిష్క్రామతిస్మ సూర్యలోకం గమిష్యతి చేద్దృక్తః, హిరణ్యగర్భలోకం గమిష్యతి చేన్మూర్ధపదాల్లోకాన్త-రాణి గమిష్యతి చేచ్ఛ్రోత్రాదిభ్యః, నరకం గమిష్యతి చేద్గుదాన్నిష్క్రామతీతి వివేకః. స్మేతి జీవస్యైతత్కష్టదశాప్ముతి ఖేదే. ఏవముత్క్రామన్తం లోకాన్తరాయ ప్రస్థితమముం జీవ మసుః ప్రాణోఽనూత్పతతి అనూత్క్రామతి. తఞ్చాసుం సర్వే ప్రాణాశ్చక్షురాదీన్ద్రియాణి అనూత్పతన్తి ఇన్ద్రయైస్సమం ప్రాణే ఉత్క్రామతి సతి జీవోఽప్యుత్క్రామతీవ – నతు జీవస్య ముఖ్యముత్క్రమణం విభుత్వాదితి బోద్ధ్యమ్. ఏవముత్క్రమణే ప్రాణస్యైవ ప్రధానత్వాల్లోకేఽపి ప్రాణా దేవదత్తస్యోత్క్రాన్తా ఇతి వ్యవహారః. ప్రాణజీవావివేకేన తు జీవ ఉత్క్రాన్త ఇతి వ్యవహారః.

నను సుషుప్తిమరణయోర్జీవస్య విశేషవిజ్ఞానాభావ ఇతి పూర్వముక్తమిదానీన్తు స్వప్నవన్మరణే విశేషవిజ్ఞానమస్తీత్యుచ్యతే. కథం న వ్యాహతిరితి చేదుచ్యతే. ప్రాణోత్క్రమణకాలో మరణకాలః తదానీం నాస్తి జీవస్య కిమపి విశేషవిజ్ఞానమ్. తతః ప్రాక్తు స్వప్నవదస్తి విశేషవిజ్ఞానమత ఏవ తాత్కాలికభావనావశాత్తదనురూపదేహాన్తరపరిగ్రహః. ఇదఞ్చ మరణప్రాక్కాలికం విజ్ఞానం స్వప్నవిజ్ఞానమివ జాగ్రత్సంస్కారజన్యమప్యస్వతన్త్రమేవ. న హి కోఽపి వ్యాఘ్రం పశ్యేయమహం స్వప్న ఇతి సఙ్కల్ప్య స్వప్నే వ్యాఘ్రం పశ్యతి. ఏవమస్వాతన్త్ర్యే సతి విజ్ఞానస్య జీవకృత-సుకృతదుష్కృతకర్మవశాచ్ఛుభాశుభవిద్యావశాచ్చ జీవస్య తదానీం యత్కిమపి విజ్ఞానం జాయేత తదనురూపం చ దేహాన్తరం, తతశ్చ శుభమేవ విజ్ఞానమాత్మనో యథా స్యాన్మరణసన్నిహితకాలే తథా జీవద్దశాయాం పురుషేణ ప్రయతితవ్యమ్. స చ ప్రయత్నః సత్కర్మాచరణరూపః దేవతోపాసనాత్మకః ప్రణవజపాదిరూపశ్చ. యద్యయం ప్రయత్నో జీవద్దశాయాం నైరన్తర్యేణ చిత్తైకాగ్ర్యేణ కృతస్స్యాత్తర్హి తత్సంస్కారవశాత్తత్కాలే శుభమేవ విజ్ఞానం జాయేత. తతః పుణ్యాజన్మైవ స్యాత్ '**యాఽన్తే మతిస్సా గతి**' రితి న్యాయాత్. యోగాభ్యాసాత్తు స్వతన్త్రమేవ విజ్ఞానం స్యాదితి యోగాభ్యాసః పరమః ప్రయత్నః. తస్మాదవశ్యమసౌ కర్తవ్యః. 194

శ్లో॥ గత్వాఽన్తం స్వతృణస్య చాపరతృణం స్వాక్రమ్య పద్భ్యాం తృణం
ప్రాచీనం హి జలాయుకా త్యజతి కౌ దేహీ తథాఽయం పరామ్ ।
ఆక్రమ్యైవ తనూం హృదా త్యజతి తాం పూర్వాం తనూం ప్రజ్ఞయా
ప్రాక్తన్యా కలితః కృతేన భవతి ప్రాచీనయా విద్యయా ॥ 195

వ్యా. మరణప్రకారో దర్శితః. పురుషస్య దేహాన్తరస్వీకారప్రకారః ప్రదర్శ్యతే. కౌ భువి జలాయుకా జలూకా స్వతృణస్య స్వాశ్రయస్య తృణస్యాన్తం గత్వా పద్భ్యామపరతృణం స్వాక్రమ్య చ ప్రాచీనం స్వస్య పూర్వాశ్రయం తృణం త్యజతి. హిః ప్రసిద్ధౌ. తథా అయం జీవః హృదా మనసా సఙ్కల్పేనేత్యేతత్. పరాం తనూమాక్రమ్యైవ తామిమాం పూర్వాం తనూం త్యజతి. నను కిం శరీరమేవ త్యజతి, అహోస్విదేతచ్ఛరీరస్థితికాలే సమ్పాదితాం ప్రజ్ఞాం కృతిం విద్యాం చ త్యజతి అత ఆహ. అయం ప్రాక్తన్యా ప్రజ్ఞయా ప్రాక్తనేన కృతేన కర్మణా ప్రాచీనయా విద్యయా చ కలితః యుక్త ఏవ భవతి. న తు ధనాదిక మివ త్యజతీత్యర్థః. అత ఏవ '**సుకృతం దుష్కృతం చైవ గచ్ఛన్తమనుగచ్ఛ**'తీతి స్మర్యతే. నను జీవః ప్రజ్ఞాదియుక్త ఏవ దేహాద్దేహాన్తరం గచ్ఛతీత్యత్ర కిం ప్రమాణం శాస్త్రవ్యతిరిక్తమితి చేదుచ్యతే. కశ్చిజ్జన్మ ప్రభృతి రోగార్త ఏవ భవతి. కశ్చిదామరణం నిరామయో భవతి. కశ్చిద్ధనికో భవతి. కశ్చిద్దరిద్రో భవతి. కశ్చిద్వికలాఙ్గో జాయతే. కశ్చి త్సకలాఙ్గః. ఇత్యాదిసర్గవైషమ్యాత్తద్ధేతుభూతం కర్మవైచిత్ర్యమనుమీయతే ప్రాగ్భవీయం జీవానామ్. తతః కర్మసహిత ఏవ తావజ్జీవః ప్రాక్తనప్రజ్ఞా పూర్వానుభవవిషయవాసనా. సా చానుమీయతే. కస్యచిత్పురుషస్య వినైవాభ్యాసం జన్మత ఏవ చిత్రనిర్మాణాదికౌశలదర్శనాత్ తథా విషయోపభోగేషు కేషాంచిత్స్వభావత ఏవ కౌశలాకౌశలదర్శనాచ్చ. విద్యా చ దేవతోపాసనాదికా దేవత్వాది నానుమేయైవేతి. తస్మాజ్జీవద్దశాయామేవ సర్వైర్జీవైశ్శుభం కర్మ సమ్పాద్యమ్. శుభా చ విద్యా ప్రజ్ఞా చ శుభేతి ప్రకరణార్థః. 195

శ్లో॥ పేశస్కృత్ప్రకలయ్య పూర్వమశివం పేశః పరం మఙ్గలం
పేశస్సన్తనుతే యథా తనుమిమాం జీర్ణాం పరిత్యజ్య నా ।
నవ్యమ్మఙ్గలమన్యదేవ కురుతే కర్మానురూప న్తథా
రూపం పిత్రమరప్రజాపతివిధిక్ష్మాభ్రాదిలోకాశ్రయమ్ ॥ 196

వ్యా. తృణాత్తృణాన్తరం జలూకేవ దేహాద్దేహాన్తరం జీవో గచ్ఛతి సఙ్కల్పసమకాల ఏవేత్యుక్తమ్. తత్ర కిమేతద్దేహారమ్భకమేవ భూతపఞ్చకం దేహాన్తరమప్యారభతే, యద్వా అన్య ద్భూతపఞ్చమితి శఙ్కాయామాహ – **పేశ స్కృదితి**. పేశ స్సువర్ణం తత్కరోతీతి పేశస్కృత్సువర్ణకారః పూర్వం ప్రాచీనమశివమీషచ్ఛివం పేశస్సువర్ణం ప్రకలయ్య ఆకలయ్య ఉపమృద్యేతియావత్. పరమన్యన్మఙ్గలం పేశస్సన్తనుతే నిర్మినోతి. యదీషద్భాస్వరం సువర్ణమస్తి తదేవ పునః పునరుప– మృద్య భాస్వరమతిభాస్వరం చ విధత్తే ఇత్యర్థః. యద్వా భాస్వరమేవ సువర్ణం కాలాదివశా న్మలినం పునః పునరుపమృద్య భాస్వరం విధత్తే నాడిన్ధమ ఇత్యర్థః ప్రాక్తనస్వర్ణాభరణా న్నూతనస్వర్ణాభరణే కాన్త్యతిశయదర్శనాదితి భావః. అనుపమృదితస్వర్ణఖణ్డాదుపమృదితస్వర్ణఖణ్డే కాన్త్యతిశయదర్శనాదితి వా. యథా తథా నా జీవః ఇమాం జీర్ణాం తనూం పరిత్యజ్య విహాయ భూతాన్యుపమృద్యేతి శేషః. నవ్యమన్యన్మఙ్గలం కర్మానురూపం పిత్రమరప్రజాపతివిధిక్ష్మా–

భ్రాదిలోకాశ్రయం పిత్ర్యాణామమరాణాం ప్రజాపతేర్విధే ర్హిరణ్యగర్భస్య చ యే లోకాః యే చ క్ష్మాభ్రాదిలోకాః తదాశ్రయం రూపం శరీరం కురుత ఏవ. జీవస్యైవ జ్ఞానకర్మద్వారా స్రష్టృత్వమితి సప్తాన్నబ్రాహ్మణే దర్శితత్వాత్. పేశస్కారః పేశ ఉపమృద్య కటకాదిమివ జీవః పఞ్చభూతా-న్యుపమృద్య దేహసన్తతిం జనయతీతి పరమార్థః. ప్రకృతదేహవద్దేహాన్తరమప్యేతద్భూతపఞ్చకే నైవారభ్యతే నాన్యేనేత్యభిప్రాయః. యద్వా పేశస్కృదూర్ణనాభిః కీటః పేశస్కృతా రుద్ధ ఇతి ప్రయోగదర్శనా త్పూర్వ మశివం పేశ స్తన్తుం ప్రకలయ్య పరిచ్ఛిద్య వినాశ్యేతి యావత్. కలయతే ర్నానార్థత్వాత్. సన్తనుతే సృజతి. అన్యత్తుల్యమస్మిన్ వ్యాఖ్యానే భూతాన్యుపమృద్యేతి న శేషః -

అయమర్థః. యథోర్ణనాభిస్స్వోదరాద్బహిర్గతం పేశః ప్రాచీనమశివం వినాశ్య నవ మన్యన్మఙ్గలం పేశస్సృజతి, ఏవం జీవః పరమాత్మా స్వస్మాదవిద్యయా బహిర్గమితం ప్రాచీనం జీర్ణం శరీరం వినాశ్య నవమన్యద్రూపం జనయతి. సా చావిద్యా పరమాత్మని కల్పితాద్భూత-పఞ్చకాదేవోపాదానాద్దేహపరమ్పరాం కల్పయతీతి. అథవా. జలూకా తృణాత్తృణాన్తరం గచ్ఛతి తే తు తృణే అన్యకృతే ఏవ. కిన్తథా జీవో దేహాదన్యకృతాదేవ దేహాన్తరమన్యకృతం గచ్ఛతి. కిం వా స్వేనేతి శఙ్కాయామాహ - పేశస్కృదితి. పదాన్వయస్తు ద్వితీయయోజనాయాం దర్శిత ఏవ. అభిప్రాయస్తు యథోర్ణనాభిః స్వయమేవ తన్తుసన్తతిం సృజతి తథా జీవః స్వయమేవ దేహపరమ్పరాం సృజతి. తత్ర చ కర్మాదికం నిమిత్తం భూతాని తూపాదానానీతి - యద్వా నను ప్రకృతశరీరం విహాయ శరీరాన్తరపరిగ్రహో జీవస్య కిమర్థః. తత్ర కోవా దృష్టాన్తోఽత ఆహ - పేశస్కృదితి. పేశస్కృత్తన్తువాయః. స హి తన్తూన్వస్త్రాత్మనా కరోతి. అశివం దుర్బలం సన్తనుతే గృహ్ణాతి మఙ్గలం దృఢం నూతనమితి యావత్. ప్రకలయ్య త్యక్త్వా. కురుతే గృహ్ణాతి. అన్యత్సమానమ్. యథా వస్త్రార్థం తన్తువాయః ప్రాచీనం శిథిలం తన్తుజాలం పరిత్యజ్య నవం తన్తుజాలం స్వీకరోతి తథా కర్మఫలోపభోగార్థం జీవో జీర్ణం విహాయ శరీరం నూతనం శరీరాన్తరం గృహ్ణాతీత్యర్థః. "**వాసాంసి జీర్ణాని యథా విహాయ నవాని గృహ్ణాతి నరోఽపరాణి, తథా శరీరాణి విహాయ జీర్ణాన్యన్యాని సంయాతి నవాని దేహీ**" ఇతి గీతావచనాదితి భావః. అస్మిన్ పక్షే తు జీవకర్మానుగనుణ్యేనేశ్వరేణైవ ప్రకృతదేహవద్దేహాన్తరమపి సృజ్యతే ప్రకృతేనైవ భూతపఞ్చకేనేతి బోద్ధ్యమ్. సర్వథాపి భూతపఞ్చకాదేవోపాదానాదస్మాద్దేహపరమ్పరోదయః. ప్రకృతదేహవద్దేహాన్తర-స్యాపి పాఞ్చభౌతికత్వావిశేషాత్. అనన్తభూతపఞ్చకానామభావాత్తత్కల్పనే గౌరవాచ్చ. పరన్తు భూతపఞ్చకస్య యో భాగః ప్రకృతదేహాత్మనా పరిణతస్తస్మాదన్య ఏవ భాగో దేహాన్తరాత్మనా పరిణమత ఇతి వక్తవ్యమ్. ప్రకృతదేహస్య భస్మాస్థ్యాదినా మరణాన్తరమపి చిరకాలం దృశ్యమానత్వా దితి సంక్షేపః. 196

శ్లో॥ బ్రహ్మైవైష తమోమయో మతిమయస్స్వాన్తాత్మకోఽ స్వాత్మకో
దృగ్రూపశ్రుతిరూప ఇన్ద్రియమయః క్ష్మామ్బ్వగ్నివాయ్వాత్మకః ।

ఖాత్మా కామమయోఽ ప్యకామ ఇతరుణ్నీరుట్చ ధర్మాత్మకోఽ
ధర్మాత్మా తదిదమ్మయస్సమమయశ్చాదోమయస్తన్మయః ॥ 197

వ్యా. నాయం జన్మమరణాదిలక్షణస్సంసార ఆత్మనస్స్వాభావికః కిన్త్వౌపాధిక ఏవ బ్రహ్మభావ ఏవ స్వాభావిక ఇత్యుక్తమ్. తదేవోపాధిజాతం సఙ్కలయ్య దర్శయతి **బ్రహ్మేతి**. ఏష ఆత్మా వస్తుతో బ్రహ్మైవ. తథాపి తావత్తమోమయో భవతి, అహమజ్ఞ ఇత్యనుభవాదజ్ఞానతాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్యతే. అయమజ్ఞానాధ్యాసోఽనాదిరితి నాత్ర కారణం పశ్యామః. "**జీవ ఈశో విశుద్ధా చిత్తథా జీవేశయోర్భిదా అవిద్యా తచ్చితోర్యోగష్షడస్మాకమనాదయ**" ఇత్యజ్ఞానస్య తత్సమ్బన్ధస్య చానాదిత్వాత్. అత ఏవేమమధ్యాసం కారణాధ్యాసమాహుః. తతః మతిమయో బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసవాన్ భవతి అజ్ఞానేనాత్మస్వరూపే ఆవృతే సతి ఆత్మన్యవిద్యయా కల్పితా యా బుద్ధిరధ్యవసాయాత్మికా తామేవాహమితి మన్యతే జీవః. నిశ్చినోమ్యహమితి ప్రతీతేః. తతః స్వాన్తాత్మకః మనోమయః భవతి. మనోమ్యహమితి ప్రతీతేః, సుఖ్యహం దుఃఖ్యహమితి ప్రతీతేశ్చ. తతః అస్వాత్మకః ప్రాణమయో భవతి. క్షుధితోఽహం పిపాసితోఽహమిత్యాది ప్రతీతేః. తతః. దృగ్రూపశ్చక్షుర్మయః భవతి పశ్యామ్యహమితి ప్రతీతేః. '**సర్వేన్ద్రియాణాం నయనం ప్రధాన**' మితి నయనస్య ప్రాధాన్యాత్ప్రథమతో నిర్దేశః. జాగరణస్య నేత్రవ్యాపార ప్రయుక్తత్వాచ్చ. నేత్రే నిమీలితే హి స్వపితి జీవః. తతః శ్రుతిరూపశ్శ్రోత్రమయో భవతి. శృణోమ్యహమితి ప్రతీతేః కిమేవం ప్రత్యేకం కథనేన విస్తరత్వావహేనేత్యాహ – ఇన్ద్రియమయ ఇతి. దృక్శ్రుతివ్యతిరిక్తత్వగాది–జ్ఞానేన్ద్రియత్రయమయ ఇత్యర్థః. స్పృశామ్యహం జిఘ్రామ్యహం స్వాదయామ్యహమితి ప్రతీతేరితి భావః. యద్వా దృగ్రూప శ్రుతిరూప ఇతి జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకోపలక్షణార్థమిన్ద్రియమయః కర్మేన్ద్రియమయః. వదామ్యహం గృహ్ణామ్యహం గచ్ఛామ్యహం విసృజామ్యహం యభామ్యహమితి ప్రతీతేరితి భావః. ఏతావతా. ఆనన్దమయవిజ్ఞానమయమనోమయప్రాణమయత్వాన్యుక్తాని కారణసూక్ష్మశరీరద్వయమయత్వం చోక్తమ్. అథ అన్నమయస్థూల శరీరాత్మత్వమాహ – క్ష్మామ్బ్వగ్నివాయ్వాత్మకః ఖాత్మా చేతి. పృథివీమయో జలమయస్తేజోమయో వాయుమయ ఆకాశమయశ్చ భవతి. తత్ర మనుష్యపశ్వాదిపార్థివదేహతాదాత్మ్యాధ్యాసాత్ పృథివీ మయః మనుష్యోఽహమిత్యాది ప్రతీతేః. జలచరమత్స్యాదిశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసాజ్జలమయః. యద్వా వరుణలోకస్థశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసాజ్జలమయః. దేవదేహతాదాత్మ్యాధ్యాసాత్తేజోమయః. దేవా హి తేజోమయాః. వాయులోకస్థశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసాద్వాయుమయః. ఆకాశశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసా–దాకాశమయః. యద్వా ఆకాశచారి పక్ష్యాదిశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసాదాకాశమయః. ఏవం దేహేన్ద్రియాదికార్యకరణసఙ్ఘాతమయస్సన్నాత్మా. ప్రాప్తవ్యం వస్త్వన్తరం పశ్యన్నిదమ్మయా ప్రాప్తమదః పునర్మయా ప్రాప్తవ్యమితి విపరీతప్రత్యయః తదభిలాషః కామమయో భవతి. తత్కామసిద్ధావకామో భవతి. విషయేషు క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదర్శనాద్వా విరక్తో విద్వానకామో భవతి. స చ కామః

కేనచిద్ధేతునా ప్రతిహతస్సన్ క్రోధాత్మనా పరిణమతే. తదా ఇతరుట్ ప్రాప్తక్రోధో భవతి. స చ క్రోధః కేనచిదుపాయేన యది నివర్తితస్తదా నీరుట్ క్రోధరహితః ప్రశాన్తో భవతి. ఇమాశ్చ కామక్రోధప్రశాన్తయో మనోధర్మా ఏవేతి మనోమయ ఇత్యనేనైవోక్తప్రాయాస్తథాపి ధర్మ్యధ్యాసాత్పృథక్ ధర్మాధ్యాసోఽపి ప్రతిభాతీతి పృథగుక్తిః కామాదీనామ్. ఏవం ప్రశాన్తకామక్రోధః ధర్మాత్మకో ధర్మమయో భవతి పుణ్యవాన్ భవతీత్యర్థః. కామక్రోధాభిభూతస్తు అధర్మాత్మా భవతి. పరదారగమనప్రాణిహింసనాదినా పాపిష్ఠో భవతీత్యర్థః. ఇమావేవ ధర్మాధర్మౌ జీవస్య ఇహలోకపరలోకప్రాప్తిహేతూ ఇత్యాహ - తత్తతః ధర్మాధర్మవశాదిత్యర్థః. ఇదమ్మయః. వర్తమానమనుష్యాదిశరీరమయః. ప్రత్యక్షవాచిత్వాదిదంశబ్దస్య **అదోమయః** భావిదేవాది-శరీరమయశ్చ భవతి. పరోక్షవాచిత్వాదదశ్శబ్దస్య. తథా తన్మయః దూరాద్దృశ్యమానా యే నక్షత్రాదయః తన్మయో భవతి. కిం బహునా. సమమయస్సర్వమయశ్చ భవతి. ఆత్మన్యేవ సర్వస్య కల్పితత్వా ద్రజ్జుసర్ప ఇవాత్మా సర్వమ్భవతీత్యర్థః. ఏకస్యైవ విభోర్జీవస్య సర్వోపాధి-తాదాత్మ్యాధ్యాసేన సర్వభావాపత్తేరితి వా. ఏతేనాత్మభేదః ఆత్మబ్రహ్మభేదశ్చ ప్రత్యుక్తః. 197

శ్లో॥ కామాత్మా పురుషో యమిచ్ఛతి మమ స్యాదేష ఇత్యశ్నుతే
తత్రైవాధ్యవసాయమేవ కురుతే తన్నిశ్చితార్థప్రదమ్ ।
కర్మేదం యది పుణ్యమేష పురుషస్సాధుర్భవత్యన్యథా
పాపీ తత్ఫలమేతి కామవశతస్సంసార ఏష ప్రభోః ॥ 198

వ్యా. ఇదానీం సంసారస్య ప్రధానం మూలం దర్శయతి. దర్శితే చ తస్మిన్ తదుచ్ఛేదేన సంసారవృక్షస్య నాశస్సుకర ఇతి - కామాత్మా కామమయః పురుషః మమైష కామస్స్యాదితి యం కామమిచ్ఛతి కామయతే తత్రైవ కామే అధ్యవసాయం నిశ్చయమశ్నుతే. తన్నిశ్చితార్థప్రదం తస్య నిశ్చితస్యార్థస్య ప్రదం ప్రదాతృ కర్మ కురుతే. ఫలస్యాత్మగామిత్వాదాత్మనేపదనిర్దేశః. ఇదం కామమయపురుషకృతం కర్మ పుణ్యం యది తర్హి ఏష కామమయః పురుషః సాధు ర్భవతి. అన్యథా పాపం చేదిత్యర్థః. పాపీ భవతి. ఏవం సాధురసాధుర్వా భూత్వా తత్ఫలం పుణ్యఫలం స్వర్గాది పాపఫలం నరకాది చ ఏతి ప్రాప్నోతి. తస్మాత్ ప్రభో ర్జీవస్య ఏష సంసారః కామవశత ఏవ కామబలాదేవ భవతి. యస్మాదేవం కామ ఏవ సంసార వృక్షస్య మూలం తస్మా న్ముముక్షుణా కామో నిర్మూలమున్మూలయితవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ఉక్తం చ గీతాసు "**కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవః మహాశనో మహాపాప్మా విద్ధ్యేనమిహ వైరిణ**" మితి - న చ కామ ఏక ఏవం కథమ్మూలం సంసారస్య క్రోధోఽపి మూలమేవేతి వాచ్యమ్, కామపరిణామత్వేన క్రోధస్య కామాదనతిరిక్తత్వాత్. క్రోధస్యాపి కామ ఏవ మూలమితి వా. తస్మాత్కామప్రయుక్త ఏవ జీవస్య సంసారః. 198

శ్లో॥ చిత్తం యత్ర నిషక్తమస్య పురుషస్యాన్తే సమం కర్మణా
లిఙ్గం తత్పదమేతి భోగవశతస్తత్ర క్షతే కర్మణి ।
తస్మాల్లోకత ఐతి లోకమిమముచ్ఛిష్టేన నా కర్మణా
కర్తుం కర్మ కరోతి తత్పునరిహాస్యాన్తే మృతిం గచ్ఛతి ॥ 199

వ్యా. కామాదేవ సంసార ఇత్యేతద్విశదయతి - **చిత్తమితి**. అన్తే మరణసమయే అస్య పురుషస్య చిత్తం యత్ర నిషక్తం నితరాం సక్తం భవతి సకామం భవతీత్యర్థః. తత్పదం తం లోకం లిఙ్గం లిఙ్గశరీరం కర్మణా సమం కర్మణా సహ ఏతి. తత్ర లోకాన్తరే భోగవశతః కర్మణి క్షతే సతి పరలోకభోగప్రదే కర్మణి క్షీణే సతీత్యర్థః. తస్మాల్లోకతః ఇమం లోకం మనుష్యలోక ముచ్ఛిష్టేనావశిష్టేన కర్మణా కర్మాశయేనేత్యర్థః కర్మ కర్తుమైతి ఆగచ్ఛతి. లోకాన్తరేషు కర్మకరణాసమ్భవాదితి భావః, '**క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తీ**" తి గీతాత్రానుసన్ధేయా, ఇహాస్మి న్మనుష్యలోకే పునస్తత్కర్మ కరోతి కామవశాదితి భావః. అస్య ఏతద్దేహారమ్భకస్య ప్రారబ్ధకర్మణః అన్తే అవసానే మృతిం మరణం లోకాన్తరమితి యావత్. గచ్ఛతి ప్రాప్నోతి. 199

శ్లో॥ కామాత్మా పురుషస్తదేవమయతే మృత్యుఞ్చ జన్మాసకృ-
న్నిష్కామో బుధ ఆప్తకామ ఇతరో యస్త్వాత్మకామః పుమాన్ ।
నోత్క్రామన్త్యసవో హితస్య పరమే లీయన్త ఏవాత్మని
బ్రహ్మైవైష భవన్బుధః పునరపి బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే ॥ 200

వ్యా. తత్తస్మాదేవముక్తప్రకారేణ కామాత్మా పురుషః అజ్ఞః మృత్యుం జన్మ చ సంసార మిత్యేతత్. అసకృదవిచ్ఛేదేనాయతే ప్రాప్నోతి. అథ సంసారాన్మోక్షం విదుషో దర్శయతి. నిష్కామ ఇతి. యస్తు ఇతర ఉక్తాదజ్ఞాదన్యః. బుధ ఆత్మవిత్పుమాన్ జీవః నిష్కామః కామ రహితః. తత్ర హేతుః. ఆప్తకామః ఆప్తాః కామాస్సర్వే యేన స తథోక్తః. తత్ర హేతుః. ఆత్మకామః ఆత్మన్యేవ ఆత్మైవేతి వా కామో యస్య స ఆత్మకామః. ఆత్మన ఏవ సర్వత్వాదాత్మాతిరిక్త కామయితవ్యవస్త్వన్తరాభావాదాత్మనో నిత్యాప్తత్వేన సర్వకామప్రాప్తేర్బుధో నిష్కామ ఇత్యర్థః భవతి. యద్వా ఆత్మకామః అత ఏవాప్తకామోఽత ఏవ నిష్కామః ఇతరః బుధో యస్తు పుమానస్తీతి శేషః. తస్యాసవః ప్రాణా నోత్క్రామన్తి న తస్య ప్రాణోత్క్రమణవ్యధాఽస్తీత్యర్థః. హిః ప్రసిద్ధౌ. తర్హి కిం స సదా జీవతి. నేత్యాహ. పరమే ఆత్మని ప్రత్యగభిన్నే బ్రహ్మణ్యేవ లీయన్తే లయం గచ్ఛన్తి. ఆత్మకార్యత్వా త్ప్రాణానామాత్మన్యేవ లయ ఇతి భావః. ఏష బుధః పూర్వమపి బ్రహ్మైవ భవన్ పునర్బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే భవతి. బ్రహ్మణ ఏవ సతః పురుషస్య యదాసీదవిద్యయా జీవత్వం సంసారిత్వాఖ్యం తస్య విద్యయా నాశే పునస్స్వాభావికమేవ బ్రహ్మత్వం సిద్ధమిత్యర్థః. బ్రహ్మణ స్సకాశాదవిద్యాకృతం జీవత్వమపగతం గగనాదివ బాలైః కల్పితం నైల్యమితి భావః. తత్త్వవిదో

బ్రహ్మసాయుజ్యలక్షణః విదేహకైవల్యనామకః మోక్షాఖ్యః పురుషార్థో భవతీతి పరమార్థః. తస్మాన్ముముక్షుణా తత్త్వవిదా నిష్కామేణ భవితవ్యమిత్యభిప్రాయః. 200

శ్లో॥ ముచ్యన్తే సకలా యదాస్య హృదయే కామాశ్రితా గ్రన్థయో
బ్రహ్మాస్మీతి ధియా తదైష పురుషో జీవన్నపి బ్రహ్మతామ్ ।
ప్రాప్నో త్యేవ తనావముష్య మమతా నైవాస్త్యహన్తా యతో
నిర్మోకే ఫణిపుఙ్గవస్య తు యథా నాకౌ విసృష్టే నిజే ॥ 201

వ్యా. తత్త్వవిదో న కేవలం విదేహముక్తిః. కిన్తు జీవన్ముక్తిరపి భవతి నిష్కామత్వే సతీత్యాహ **ముచ్యన్త ఇతి**. యదా అస్య తత్త్వవిదః హృదయే మనసి శ్రితాస్సంశ్రితాః గ్రన్థయో గ్రన్థివద్బన్ధకాస్సకలాః కామాః బ్రహ్మాస్మీతి ధియా జ్ఞానేన హేతునా ముచ్యన్తే ముక్తా భవన్తి. నశ్యన్తీతి యావత్. తదా ఏష పురుషః జీవన్నపి బ్రహ్మతాం ప్రాప్నోత్యేవ. జీవన్ముక్తో భవతీత్యర్థః. నను జీవతశ్శరీరవతః కథమ్ముక్తిరశరీరస్య హి ముక్తిః, '**అశరీరం వా వసన్తం న ప్రియా ప్రియే స్పృశత**' ఇతి శ్రుతేః. ప్రియాప్రియస్పర్శరాహిత్యస్యైవ మోక్షత్వాదత ఆహ - యతో యస్మాత్ అముష్య విదుషః తనౌ అస్మిన్ దేహే మమతా మమకారః అహన్తా అహఙ్కారశ్చ నాస్తి. స్థూలోఽహమితి మమ దేహస్స్థూల ఇతి వా ప్రతీత్యభావాదితి భావః. విద్యమానేఽపి శరీరే అహఙ్కారమమకారయోరభావే సతి అశరీరత్వమేవ భవతి విదుష ఇతి భావః. నను విద్యమానే శరీరే కథమభిమానాభావమాత్రేణాశరీరత్వం విదుష ఇత్యతో దృష్టాన్తమాహ - యథా నాకౌ వల్మీకే విసృష్టే త్యక్తే నిజే నిర్మోకే సర్పత్వచి ఫణిపుఙ్గవస్య అహన్తా మమతా చ నాస్తి తద్వత్. తస్మాచ్ఛరీరాభిమానరహితో విద్వాన్ జీవన్నపి ముక్త ఏవ. తద్రాహిత్యం చ కామత్యాగాద్భవతి. స చ త్యాగోఽజ్ఞాననాశాద్భవతి. స చ నాశో బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానాద్భవతి. నన్వశరీరస్య జీవత్త్వం కథ మ్ముక్తస్యేతి చేదుచ్యతే. స్వదృష్ట్యా తత్త్వవిన్న జీవతి. కిన్తు లోకదృష్ట్యైవ. లోకో హి తత్త్వవిద్దేహే ఉచ్ఛ్వాసాదికం కుర్వతి సతి తత్త్వవిదం జీవన్ముక్త ఇతి మన్యతే. న చ తత్త్వవిదా శరీరం త్యక్తం చే దహినేవ నిర్మోకః తర్హి తన్నైవ చలేదితి వాచ్యమ్. యావత్ప్రారబ్ధావసానం తస్య చలనాదిచేష్టాస్సమ్భవన్త్యేవ ప్రాణాదీనాం సత్త్వాత్. ఉక్తం వ్యాసేన '**దేహోపి దైవవశగః ఖలు కర్మ యావత్స్వారమ్భకం ప్రతి సమీక్షత ఏవ సాసు**'రితి. న చ సమాధిమాన్యోగ్యేవ జీవన్ముక్త ఇతి వాచ్యమ్. సమాధిత్యాగానన్తరం యోగినస్సంసారిత్వాపత్తేః. న హి జీవన్ముక్తస్య పునస్సంసారప్రాప్తిః. తస్మాత్పరిత్యక్తసఙ్ఘాతాభిమాన ఏవ జీవన్ముక్తః. 201

శ్లో॥ జీవన్నేవ శరీరిభావరహితో యస్సోఽయమస్యాన్తనౌ
త్యక్తాయామహినేవ చర్మణి కథం హాహా శరీరీ భవేత్ ।
ముక్తోఽసావశరీర ఏవ వపుషా ప్రాణాదిభిశ్చామృత-
స్సత్యం జ్ఞానమనన్తమక్షరమజం బ్రహ్మైవ మోదాత్మకమ్ ॥ 202

వ్యా. య ఏవం జీవన్ముక్తస్తస్యైవ విదేహముక్తిర్నాన్యస్యేత్యాహ – **జీవన్నితి**. యః జీవన్నేవ శరీరిభావరహితః శరీర్యహమితి భ్రాన్తివర్జితః. సోఽయం విద్వాన్. అహినా చర్మణి నిర్మోకే ఇవ అస్యాన్తనౌ త్యక్తాయాం సత్యాం స్వేనేతి శేషః. కథం శరీరీ భవేత్. హాహా ఇత్యద్భుతాతిశయే. శరీరే జీవత్యేవ యో ముక్తస్స కథం శరీరే పతితే బద్ధస్స్యాదిత్యర్థః. నను పరిపూర్ణస్య తత్త్వవిదః కథం శరీరత్యాగః. పరిచ్ఛిన్నస్య తు సర్పస్య భవతు నిర్మోకత్యాగ ఇతి చేదుచ్యతే అసఙ్గస్యాపి జీవస్య యేన శరీరస్వీకారః ప్రాప్తః తన్నాశే తు శరీరత్యాగస్సమ్భవతీతి. నను నిర్మోకే ఫణిపుఙ్గవస్యేతి పూర్వోక్త ఏవార్థ ఇహ పునరుక్త ఇతి పునరుక్తిరితి చేన్నైవమ్. పూర్వం విదుషశ్శరీరాభిమానో నాస్తీత్యత్ర దృష్టాన్తతయా సోఽర్థ ఉక్తః, ఇహ తు విదుషా శరీరం త్యజ్యత ఇత్యత్రేతి భేదాత్. యద్వా పూర్వం విదుషో జీవద్దేహే నాస్త్యభిమాన ఇత్యత్ర దృష్టాన్తతయా సోఽర్థ ఉపన్యస్తః. ఇహ తు మృతదేహే నాస్త్యభిమాన ఇత్యత్రేతి భేదాత్. సర్వథాపి జీవన్ముక్తౌ విదేహముక్తౌ వా తత్త్వవిదశ్శరీరే నాస్త్యభిమానః యథా నిర్మోకే సర్పస్యేతి ఫలితార్థః. నను స్వర్గిణ ఇవ ముక్తస్యాపి స్థూలశరీరత్యాగ ఏవ, న తు లిఙ్గత్యాగోఽత ఆహ – ముక్త ఇతి. వపుషా ప్రాణాదిభిశ్చ ముక్తః అత ఏవాశరీరః, అత ఏవామృతః, శరీరప్రయుక్తత్వా జ్జన్మమరణయోః. అసౌ తత్త్వవిదేవ. సత్యం జ్ఞానమనన్తమక్షరమవినాశి అత ఏవాజం జన్మరహితం మోదాత్మకం చ యద్బ్రహ్మ తదేవ. న తు తతోఽన్యః, "**బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీ**"తి శ్రుత్యన్తరాత్. మోదాత్మకమిత్యనేన పాషాణప్రాయాద్వైతినామ్మతే ముక్తిరితి పరేషాం వాదః ప్రత్యుక్తః. న చ సత్యప్యానన్దే నాస్త్యనుభవస్సాధనాభావాదితి వాచ్యమనుభవరూపత్వాదానన్దస్య స్వప్రకాశత్వాచ్చ. 202

శ్లో॥ మోక్షస్యాస్య పురాతనోఽస్తి వితతోఽణుర్జ్ఞానమార్గః పరే
శుక్లాద్యాస్త్రిదివాదిలోకగతయోఽవిద్యాకృతే తామసే ।
నానన్దస్తమసి త్రివిష్టపముఖస్థానేషు తాపాదికం
మోక్షే కోఽపి న దోష ఇత్యభిరతా విజ్ఞానమార్గే బుధాః ॥ 203

వ్యా. అయం మోక్షః కేన మార్గేణ లభ్యతే ఽత ఆహ – **మోక్షస్యేతి**. అస్య మోక్షస్య ప్రాపక ఇతి శేషః. పురాతనః పురాణః వితతః విస్తీర్ణః అణుర్దుర్విజ్ఞేయః జ్ఞానమార్గోఽస్తి జ్ఞానమేవ మోక్షమార్గః. నను యోగేనాపి మోక్షః ప్రాప్యతే ఽత ఆహ. పరే శుక్లాద్యాశ్శుక్లనీలహరితాద్యా మార్గాః సుషుమ్నాదినాడీమయా ఇత్యర్థః. త్రిదివాదిలోకగతయః త్రిదివం స్వర్గమాదిపదాత్ప్రజాపతి హిరణ్యగర్భాదిలోకగ్రహణమ్. త్రిదివాదీనాం లోకానాం గతిః ప్రాప్తిర్యేభ్యస్తే తథోక్తాః భవన్తి. యోగినః కేవలాస్సుషుమ్నాదినాడీమార్గేణ నిర్గత్య బ్రహ్మలోకాదికం యాన్తి న తు మోక్ష మిత్యర్థః. నను భవతు కర్మణా మోక్షోఽత ఆహ. అవిద్యాకృతే అవిద్యాత్రయీ సంసారహేతుత్వేన తస్యావిద్యాభిన్నత్వాత్కృతం తద్విహితం కర్మ చ తామసే తమస ఇమే తామసే తమఃప్రాపకమార్గా-విత్యర్థః. నన్వేవం కర్మాదిభిస్తమ ఆదికం ప్రాప్నుయాత్కో దోషస్తత్రాహ. తమసి ఆనన్దో నాస్తి,

త్రివిష్టపముఖస్థానేషు తాపాదికమస్తి. తత్ర ఇన్ద్రలోకాదిషు ప్రజాపత్యాదిలోకస్థస్వాతిశయ-పురుషనిరీక్షణాత్తాపః. సఞ్చితపుణ్యక్షయాచ్చ భయం మరణదుఃఖఞ్చ. బ్రహ్మలోకే తు పునరావృత్తిర్దోషః, "**ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జు**"నేతి గీతావచనాత్. మోక్షే తు న కోఽపి దోషః బ్రహ్మత్వాన్మోక్షస్య. ఇత్యస్మా ద్ధేతోః బుధాః ప్రాజ్ఞాశ్శుకజనకాదయః విజ్ఞానమార్గే విశిష్టే జ్ఞానమార్గే ఏవాభిరతాః, తస్యైవ మోక్షప్రాపకత్వాత్. 203

శ్లో॥ బ్రహ్మైకం ధ్రువమప్రమేయమరజో వ్యోమ్నః పరం సన్మహత్
జ్యోతిర్జ్యోతిరజం గుహాహితమిదం చిత్తైకవేద్యం సుఖమ్ ।
అద్వైతం శివమస్మ్యహం తదితి యో జానాతి కస్యాప్తయే
సన్తప్యేత స విశ్వకృత్స సకలస్యాత్మాఽస్య చాత్మా సమమ్ ॥ 204

వ్యా. కిం తద్జ్ఞానం కథం వా తస్మాన్మోక్ష ఇత్యత్రాహ - **బ్రహ్మేతి**. తత్ ఈశ్వరత్వేన రూపేణ పరోక్షమిదం జీవత్వేన రూపేణ ప్రత్యక్షం చ బ్రహ్మ అహమస్మి. యద్వా తదితి సర్వనామ-సర్వాత్మకమిత్యర్థః. ఇదం ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మాహమస్మి. అథవా ఇదం ప్రత్యక్షేణ దృశ్యం తత్పరోక్షేణ దృశ్యం చ యజ్జగదాత్మకం బ్రహ్మ తదహమస్మి. సర్వథాపి అహం బ్రహ్మాస్మి. బ్రహ్మ చ సర్వమ్భవతీతి సర్వమప్యహమస్మీతి బ్రహ్మాత్మభావస్సర్వాత్మభావశ్చోచ్యతే. కీదృశం బ్రహ్మ శివం మఙ్గలం నిర్దోషత్వాద్యద్ధి సదోషం తదశివమిత్యుచ్యతే. కుతోఽస్య నిర్దోషత్వం సత్త్వాద్వైతస్యే త్యత ఆహ - **అద్వైతమితి**. అత ఏవైకమత ఏవారజో నిర్మలం చ. అత ఏవ సుఖమానన్దరూపం సమలం హి నిరానన్దం భవతి. న చేదం వైషయికసుఖవజ్జన్యమిత్యాహ. - **అజమితి**. అత ఏవ ధ్రువం జన్మపూర్వకత్వాన్నాశస్య. ఏవం జన్మనాశయోరభావేన వృద్ధ్యాదివికారాణామప్యభావాత్సత్ సత్యం న చేదం జడమిత్యాహ - జ్యోతిర్జ్యోతిరితి. జ్యోతిషా మాదిత్యాదీనాం చక్షురాదీనాం చ జ్యోతిరవభాసకం నిత్యచైతన్యాత్మకమిత్యర్థః. న చేదం చైతన్యం బుద్ధివృత్తిరూపం కిన్త్వన్యదేవేత్యాహ - **మహదితి**. అపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. వృత్తిజ్ఞానం తు పరిచ్ఛిన్నమితి భావః. కిం వ్యోమవన్మహత్. నేత్యాహ - వ్యోమ్నః పరమితి. మహతో వ్యోమ్నోఽపి మహదిత్యర్థః. '**జ్యాయా నాకాశా**' దితి శ్రుతేః. యద్వా వ్యోమ్నో విలక్షణం జడత్వాత్తస్యేతి భావః. అథవా. వ్యోమ్నః పరం కారణం సర్వస్యాపి వ్యోమ కారణం వాయ్వాదేః. వ్యోమ్నస్తు బ్రహ్మ '**ఆత్మన ఆకాశ**' ఇతి శ్రుతేః. ఏతేన బ్రహ్మణస్సర్వత్వం కథమితి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా, సర్వస్య తత్కార్యత్వాత్కారణస్య చ కార్యాత్మత్వాదితి. అసావశ్వ ఇతి వదిదం బ్రహ్మేతి దర్శయేత్యత ఆహ - అప్రమేయమితి. అవిషయం చక్షురాదీనాం తర్హి కథం బ్రహ్మణస్సిద్ధిరత ఆహ - చిత్తైకవేద్యమ్. సంస్కృతేన చిత్తేనైకేనైవేదం వేద్యతే. న చాప్రమేయత్వ చిత్తవేద్యత్వయోః కథం సామానాధికరణ్యం విరుద్ధధర్మయోరితి వాచ్యమ్, సంస్కృతచిత్తేతరావేద్యత్వమప్రమేయత్వమితి. కస్మాద్బ్రహ్మ చిత్తేనాపి వేద్యతేఽత ఆహ - **గుహాహితమితి**. బుద్ధిస్థ మిత్యర్థః. యద్యపి ఘటాదిష్వపి బ్రహ్మాఽస్తి తథాప్యస్వచ్ఛత్వాద్ఘటాదయో

న బ్రహ్మప్రతిఫలనం గృహ్ణన్తి, చిత్తం తు స్వచ్ఛత్వాద్గృహ్ణాతి. ఏవం చిత్తస్య చైతన్యాభాసద్వారా చేతనత్వలాభా ద్బ్రహ్మజ్ఞానసామర్థ్యమిత్యర్థః. యద్వా గుహాహితం బుద్ధౌ ప్రతిమిబ్బరూపత్వేన స్థితమిత్యర్థః. ప్రత్యగభేదేనైవ బ్రహ్మ సాక్షాత్కర్తవ్యం నాన్యథేత్యభిప్రాయః. గుహాహితమిత్యస్య శరీరే ప్రవిష్ట మిత్యప్యర్థోఽస్తి. తస్య చాత్రైవ తాత్పర్యం శరీరరాన్తర్హృదయాకాశే హ్యాత్మోపలభ్యతే. యద్వా ఇహ ప్రవిష్ట అనఖేభ్య ఇతి శ్రుతేః. గుహాహితం సర్వం శరీరమభివ్యాప్య స్థితమిత్యర్థః. ఇతి యో జానాతి స విద్వాన్ కస్య కామస్యాప్తయే ప్రాప్త్యర్థం సన్తప్యేత ఆత్మభిన్న కామయిత– వ్యవస్త్వభావాదితి భావః. స విద్వాన్ విశ్వకృత్సర్వకర్తా భవతి. బ్రహ్మత్వాదితి భావః. స విద్వాన్ సకలస్య జగత ఆత్మా భవతి. అస్య చ విదుషస్సమం సర్వమాత్మా భవతి, ఆత్మన ఏవ సర్వత్వాత్సర్వస్య చాత్మత్వాదితి భావః. నను ఆత్మని సర్వస్య కల్పితత్వాదాత్మా విద్వాన్ సర్వస్యాత్మా భవతు రజ్జురివ సర్పస్యాత్మా కథమ్పునర్విదుష ఆత్మన ఏవ సర్వమాత్మా భవితు మర్హతీతి చేన్నైష దోషః. యదిదం దృశ్యతే సర్వం తద్బ్రహ్మైవ. యథా సర్పో రజ్జురేవ వస్తుతః. తతశ్చ విద్వాన్ బ్రహ్మణ ఆత్మా బ్రహ్మ చ విదుష ఆత్మేతి ప్రత్యగ్బ్రహ్మభేదే వాక్యస్య తాత్పర్యాత్. న చ విద్వద్బ్రహ్మణోర్ద్వయోః కథమన్యోన్యాత్మత్వమితి వాచ్యమ్, విదుష ఆత్మా స్వరూపం యదస్తి సచ్చిదానన్దం తద్బ్రహ్మైవ. బ్రహ్మణశ్చ యదస్తి సచ్చిదానన్దం స్వరూపం తద్విద్వానేవేతి. న హి సచ్చిదానన్దం స్వరూపద్వయమస్తి యేన విద్వద్బ్రహ్మస్వరూపయోర్భేదస్స్యాత్ అత ఏవ – "**ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మే**"తి శ్రూయతే. అస్మాదేవాద్వితీయబ్రహ్మాత్మజ్ఞానాన్మోక్షః, భిన్నాత్మజ్ఞానన్తు సన్తాపహేతురేవ, స్వాధికేశ్వరసద్భావాత్, భయం చ తస్మాద్భవతి. '**భీషాస్మాద్వాతః పవత**' ఇత్యాది శ్రుతేః, '**ద్వితీయాద్వై భయం భవ**' తీతి శ్రుతేశ్చ. అత ఏవ భిన్నాత్మజ్ఞానినాం న సంసారో– పరమః, '**మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్య**'తీతి శ్రుతేః. తస్మాన్ముముక్షుణా అద్వైతజ్ఞానమేవ సమ్పాద్యమిత్యభిప్రాయః. 204

శ్లో॥ ప్రాజ్ఞం పాపమిమం కృతం తపతి నో పుణ్యఞ్చ నైవాకృతం
నిత్యోఽయం మహిమా కృతేన విదుషో వృద్ధిం క్షయఞ్చైతి నో ।
ఏవంవిత్ క్షితిశాన్తిదాన్త్యుపరతిశ్రద్ధాసమాధానవా–
నాత్మానం సమవైతి చాత్మని బహిశ్చాత్మానమేతత్సమమ్ ॥ 205

వ్యా. నను జ్ఞానినోఽపి కర్మలేపస్స్యాదితి కథమ్ముక్తిరత ఆహ – **ప్రాజ్ఞమితి**. ఇమం ప్రాజ్ఞమద్వైతినం కృతం పాపం నో తపతి. అకృతం పుణ్యఞ్చ నైవ తపతి. సఞ్చితపుణ్యపాప కర్మణాం జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధత్వాన్మయా పాపం కృతమహం కష్టాం దశాం తేన గమిష్యామీతి విదుషో నాస్తి సన్తాపః. తథా కృతస్యైవ పుణ్యస్య బన్ధకత్వభియా పరిత్యక్తత్వేన నాహం పుణ్యమకరవమితి సన్తాపోఽపి విదుషో నాస్తి. తస్మాద్విద్వాన్పుణ్యపాపాభ్యామలిప్త ఏవ, యద్వా అక్రియమాత్మానం యో మన్యతే తస్య పాపకరణాత్పుణ్యాకరణాచ్చ న తాపలేశః, ఆత్మనోఽ

సఙ్గస్యాక్రియస్య పాపపుణ్యతత్ఫలాసమ్బద్ధత్వాత్ – అథవా ఆత్మవ్యతిరేకేణ పుణ్యపాపకర్మాభావాత్ ఇతి. ఏతేన యస్య పాపమకరవమితి పుణ్యం నాకరవమితి చ తాపో నాస్తి స ఏవ విద్వానితి గమ్యతే. నను శుభకర్మణో వృద్ధిహేతుత్వమశుభకర్మణః క్షయహేతుత్వం చ లోకశాస్త్రసిద్ధం తథా చ విద్వానపి వృద్ధయే శుభం కర్మ కుర్యాత్, క్షయవారణాయ చాశుభం కర్మ న కుర్యాత్, ఏవం సతి పాపకరణపుణ్యాకరణే విదుష స్తాపజనకే ఏవేత్యత ఆహ. నిత్య ఇతి. విదుష ఆత్మవిదః నిత్యః అయం మహిమా ఆత్మేత్యర్థః కృతేన కర్మణా సాధునేత్యేతత్. వృద్ధిం నైతి. కృతేనాసాధుకర్మణా క్షయం చ నో ఏతి నిత్యత్వాదేవ. న హి వృద్ధిక్షయవద్వస్తు క్వాపి నిత్యం స్యాత్. తస్మాద్విదుషా సర్వం శుభకర్మ త్యక్తవ్యమేవ, "**సర్వధర్మాన్పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజే**"తి గీతావచనాత్. న చాశుభం కర్మ కర్తవ్యమితి ప్రాప్తమితి భ్రమితవ్యమ్. ప్రాగేవ త్యక్తత్వాన్నిషిద్ధకర్మణః. నిషిద్ధం కర్మ త్యక్త్వా విహితం కర్మ కృత్వా శుద్ధచిత్తో హి జ్ఞానమార్గేఽ ధికరోతి. తస్మాన్నాస్తి విదుషః కర్మణా కోఽప్యర్థః. అథ జ్ఞానసాధనాన్యాహ – ఏవంవిదితి. ఏవంవిదేవం విద్వా న్పురుషః క్షితిశాన్తిదాన్త్యుపరతిశ్రద్ధాసమాధానవాన్ క్షితిః క్షమా ద్వన్ద్వసహిష్ణుత్వం శాన్తిరన్తరిన్ద్రియ నిగ్రహః దాన్తిర్బహిరిన్ద్రియనిగ్రహః ఉపరతిస్సన్న్యాసః. శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః సమాధానం చిత్తైకాగ్ర్యం తద్వాన్ సన్ ఆత్మని శరీరే బుద్ధౌ వా ఆత్మానం ప్రత్యఞ్చం సమవైతి పశ్యతి. బహిశ్చ ఏత త్సమం సర్వం జగదాత్మానం సమవైతి చ పశ్యత్యేవ. "**అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థిత**" ఇతి శ్రుతేరన్తర్బహిశ్చాత్మానమేకమేవ పశ్యతి. న తు తద్భిన్నం కిఞ్చిద్వస్తు. అసత్త్వాదేవ నాన్యత్పశ్యతీతి, "**నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చ**" నేతి చ శ్రుతేః. తస్మాద్జ్ఞానార్థినా పురుషేణ క్షాన్త్యాదిమతా భావ్యమిత్యభిప్రాయః. 205

శ్లో॥ ముఖ్యం సాధనమత్ర వేదగదితస్సన్న్యాస ఏవైషణా–
త్యాగాత్స్వస్థమతిర్యదఞ్చతి యతిస్స్వాత్మానమత్రాద్వయమ్ ।
యస్సర్వం పురుషాత్మకం కలయతే కుర్యాత్కథం కర్మ స
ప్రాప్తస్తద్విదుషోఽ ప్రయత్నవశతస్సన్న్యాస ఏవోత్తమః ॥ 206

వ్యా. కిం పునర్జ్ఞానస్యాన్తరఙ్గం సాధనం తత్రాహ. **ముఖ్యమితి**. అత్ర శమదమాదిషు వేదగదిత స్సన్న్యాస ఏవ ముఖ్యం సాధనం భవతి. యద్యస్మాత్. ఏషణాత్యాగాత్కామాత్యాగా త్స్వస్థమతిర్యతిః అత్ర దేహే బుద్ధౌ వా అద్వయం బ్రహ్మాభిన్నం స్వాత్మానమఞ్చతి పశ్యతి. దుష్కరోఽయం సన్న్యాస ఇతి మన్వానం ప్రత్యాహ య ఇతి. యః సర్వం జగత్పురుషాత్మకం స్వాత్మభూతం కలయతే పశ్యతి స విద్వాన్ కథం కర్మ కుర్యాన్న కథమపి. తత్తస్మాద్విదుష ఆత్మవిదః ఉత్తమస్సర్వాధికస్సన్న్యాసః అప్రయత్నవశతః ప్రయత్నం వినైవ ప్రాప్తః సిద్ధః.

నను జ్ఞానినః కామాభావాత్సన్న్యాసస్సిద్ధ్యతు నామ, జిజ్ఞాసోః కథం జ్ఞానార్థసాధనస్య సన్న్యాసస్య సిద్ధిరితి చేదుచ్యతే. ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యాపాతతోఽపి యో వేత్తి తస్య పరోక్షాత్మవిదః

సాధ్యసాధనవిషయైషణాఽభావాత్కర్మసన్న్యాస సిద్ధిరితి. యద్వా భవతు జిజ్ఞాసోర్జ్ఞానార్థం సన్న్యాసః. తత్త్వవిదస్తు సన్న్యాసో వ్యర్థ ఇత్యత ఆహ – జిజ్ఞాసోస్సన్న్యాసః ప్రయత్నసాధ్యః. తత్త్వవిదస్తు అప్రయత్నసిద్ధ ఏవ సన్న్యాసః, కేనచిదపి వారయితుం న శక్యతే ఇతి. ఉత్తమ ఇత్యనేన చ వివిదిషాసన్న్యాసాద్విద్వత్సన్న్యాస ఉత్తమ ఇతి ప్రతీయతే. తస్మాదాత్మానం వేత్తుం విదిత మాత్మానం సాక్షాత్కర్తుం చ ముముక్షుణా సన్న్యసితవ్యమేవేతి భావః. 206

శ్లో॥ పాప్మా నో తరతి ప్రచేతసమముం నో వా తపత్యేష వై
పాప్మానం తరతి ప్రభుస్తపతి చాపాపోఽరజస్సంశయః ।
జన్మవ్యాధిజరాన్తభీతిరహితస్సాక్షాదయం బ్రహ్మవి-
చ్చాత్మా బ్రాహ్మణ ఏవ చిత్సుఖమయం తద్బ్రహ్మ లోకోఽప్యయమ్ ॥207

వ్యా. నను యది సర్వం సన్న్యస్యతి కర్మ విద్వాన్ తర్హి ప్రాచీనదురితక్షయోఽస్య న స్యాన్నిత్యకర్మభిర్హి తన్నాశ్యతే. ఏవం నిత్యకర్మాకరణాత్ప్రత్యవాయోఽపి స్యాత్. అత ఆహ **పాప్మేతి.** అముం ప్రచేతసం ప్రకృష్టచేతసం బ్రహ్మవిదం పాప్మా పుణ్యస్యాపి బన్ధకత్వాత్పాప్మత్వమేవేతి పుణ్యపాపద్వయమిత్యర్థః. నో తరతి, న స్పృశతి, నో వా తపతి. ప్రత్యుత ఏష ప్రభుర్విద్వానేవ. పాప్మానం తరతి అతిక్రామతి, తపతి క్షపయతి చ, తస్మాదపాపః. అరజస్సంశయః రజసా సంశయేన చ రహితః. జన్మవ్యాధిజరాన్తభీతిరహితః. అన్తో మరణం. సాక్షాదపరోక్షేణ బ్రహ్మవిదయమ్. ఆత్మా చ ఆత్మైవ భవతి. విదుష ఏవాత్మత్వాత్. అయమేవ బ్రాహ్మణో భవతి. బ్రహ్మవిద ఏవ ముఖ్యబ్రాహ్మణత్వాత్. అయమేవ చిత్సుఖమయం జ్ఞానానన్దస్వరూపం తద్బ్రహ్మ భవతి. బ్రహ్మవిద ఏవ బ్రహ్మత్వాత్. అయమేవ లోకోఽపి భవతి. బ్రహ్మభూతస్య బ్రహ్మవిద ఏవ సర్వత్వాత్. యద్వా. చిదభిన్నం సుఖం చిత్సుఖం, తదేవ చిత్సుఖమయం భవతి. అయమేవ చిదానన్దమ్భవతి. సర్వావభాసకత్వాద్దుఃఖరహితత్వాచ్చ విదుష ఆత్మనః. అయమేవ తద్బ్రహ్మ లోకః. తత్ప్రసిద్ధం చ తద్బ్రహ్మ. తద్బ్రహ్మ తదేవ లోకః తద్బ్రహ్మలోకః భవతి. అథవా తత్తథా బ్రహ్మలోకో భవతి. యద్వా తత్ప్రసిద్ధం చిత్సుఖమయం చిత్సుఖం భవతి ఇతి. 207

శ్లో॥ ఏవం దేశికబోధితోఽభయమితశ్శిష్యః ప్రియాయాఖిలం
స్వం స్వం స్వం గురవే దిశేజ్జనకరాడ్వా యాజ్ఞవల్క్యర్షయే ।
బ్రహ్మైవాభయమద్వయం పరతరం నిత్యం చ నేతీతి స-
న్నిర్దిష్టం ధ్రువమప్రమేయమితరత్సర్వం భయాధాయకమ్ ॥ 208

వ్యా. అథ గురుదక్షిణాదానం శిష్యస్య కార్యమితి వదతి – **ఏవమితి**. ఏవముక్తరీత్యా దేశికబోధిత ఆచార్యేణానుశాసితశ్శిష్యః అభయమితః ప్రాప్తస్సన్. అభయప్రాప్తేః ప్రాక్ జ్ఞాతవ్యావశేషసద్భావాదితి భావః. ప్రియాయ గురోః ప్రీతయే. అఖిలం సమస్తం స్వం స్వకీయం స్వం ధనం గోభూమ్యాదికం స్వమాత్మానం చ దానత్వాయ గురవే దిశేదేవం కేన కస్మై దత్తమత

ఆహ. జనకరాట్ జనక ఇతి విదేహదేశాధిపః యాజ్ఞవల్క్యర్షయే వా ఇవ. యథా జనకో యాజ్ఞవల్క్యేన బోధితః అభయం ప్రాప్య తస్మై విదేహా నాత్మానం గోసహస్రాణి చ దదేశ తద్వదిత్యర్థః కిన్తదభయమత ఆహ. బ్రహ్మైవాభయం భయరహితం వస్తు. తత్ర హేతుమాహ – అద్వయమితి ద్వితీయరహితత్వాదభయం బ్రహ్మ "**ద్వితీయాద్వై భయమ్భవతీ**" తి శ్రుతేః. కిన్తద్బ్రహ్మ. అత ఆహ – పరతరమితి. సర్వస్మాదత్యన్తం విలక్షణం తదిదన్తయా నిర్దిశ్యతామత ఆహ. నేతీతి – సన్నిర్దిష్టం సమ్యఙ్నిర్దిష్టమితి. సర్వనిషేధావధిభూతమిత్యర్థః. నిషేధావధిత్వేన కిమితి నిర్దిశ్యతే విధిముఖేనైవ నిర్దిశ్యతామత ఆహ – అప్రమేయమితి. వాఙ్మనసా గోచరమిత్యర్థః. అత ఏవ నిత్యం, సర్వం హి ప్రమేయమనిత్యమత ఏవ ధ్రువమవ్యభిచారి, ఏవంవిధం బ్రహ్మైవాభయమ్. ఏవకారార్థమాహ – ఇతర ద్బ్రహ్మభిన్నం సర్వం భయాధాయకం భయకృదేవ భవతి, ప్రమేయత్వా దనిత్యత్వా దధ్రువత్వాచ్చ. తస్మాదభయం గన్తుమిచ్ఛతా ముముక్షుణా వివేకినా జ్ఞానమార్గ ఏవ ప్రవర్తితవ్యం, న తు విద్యాకర్మమార్గయోః, దేవతోపాసనరూపవిద్యాఫలస్య స్వర్గాదేః కర్మఫలస్య చన్ద్రలోకాదేశ్చ భయాధాయకత్వాత్. జ్ఞానఫలస్య మోక్షస్యైకస్యైవాభయత్వాదిత్యభిప్రాయః.

నను అసన్న్యాసినాం బ్రహ్మవిద్యాయాం నాధికార ఇతి స్థాపితం వ్యాసేనైవ "**అథాతో బ్రహ్మ జిజ్ఞాసేతి**" సూత్రేణ. ఇహాపి తథైవోక్తం, తత్కథం జనకయాజ్ఞవల్క్యయోర్గృహస్థయోరేవ బ్రహ్మవిచారశ్శ్రుత్యుక్త ఇతి చేదుచ్యతే. బ్రాహ్మణస్యైవ సన్న్యాసేఽధికారో న క్షత్త్రియాదేః. విద్యాయాన్తు క్షత్త్రియాదేరప్యధికారోఽస్త్యేవేతి జనకస్యాసన్న్యాసినోఽప్యస్తి బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారః. యాజ్ఞవల్క్యస్తు మహాప్రతిభతయా వేదాధ్యయనమాత్రాదేవ తదర్థం బుద్ధవానితి వినాపి సన్న్యాసం బ్రహ్మవిదేవ జాతః. ఏవం బ్రహ్మవిద్భూత్వాపి యాజ్ఞవల్క్యః బ్రహ్మనిష్ఠార్థం సన్న్యాసం స్వీకృతవానేవ – న చ విదుషో బ్రహ్మనిష్ఠా వ్యర్థైవేతి వాచ్యమ్. '**బ్రహ్మ సంస్థోఽమృతత్వమే**"తీతి శ్రుతేః. న చ జ్ఞానమాత్రాదలబ్ధమమృతత్వం కథం తన్నిష్ఠాతోఽపి లభ్యేతేతి వాచ్యమ్. జ్ఞానపరిపాకస్యైవ నిష్ఠాశబ్దార్థత్వాత్. న చ జ్ఞానమాత్రాదేవ శిష్యస్య జనకస్యాభయప్రాప్తౌ గురోర్యాజ్ఞవల్క్యస్య కుతో జ్ఞాననిష్ఠాస్వీకార ఇతి వాచ్యమ్, జన్మాన్తరసుకృతవశాత్కస్యచిచ్ఛ్రవణ–మాత్రాదేవాత్మసాక్షాత్కారో జాయతే. కస్యచిత్తు జ్ఞాననిష్ఠయా మనననిదిధ్యాసనరూపయేతి. ఏవమాత్మసాక్షాత్కారాభావాదేవ యాజ్ఞవల్క్యస్య గోకామత్వాదికమ్. వస్తుతస్తు లోకసఙ్గ్రహాయ యాజ్ఞవలక్యేన సన్న్యాసః స్వీకృతః. యథా జనకేనాశ్వమేధాదికం కర్మ, న తు జ్ఞానార్థం, తస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాత్. గోకామత్వాదిప్రదర్శనన్తు తస్య లోకవిడమ్బనం, శ్రీరామస్యేవ సీతావియోగ దుఃఖవిడమ్బనమ్. తస్మాద్యాజ్ఞవల్క్యవశిష్ఠాదిదృష్టాన్తేన గృహస్థస్య బ్రహ్మవిచారేఽధికార ఇతి వక్తుం న శక్యతే. తేషాం లోకాతీతచరిత్రత్వాత్. కిన్తర్హి, సన్న్యాసిన ఏవ బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మ విచారేఽధికారః. 208

శ్లో॥ పూర్ణం బ్రహ్మ జగన్మయం యదభవద్దణ్డోఽహివన్మాయయా
తస్మాత్పూర్ణమదో బృహజ్జగదిదం పూర్ణాత్సముద్గచ్ఛతి ।
పూర్ణే తిష్ఠతి లీయతేఽపి చ తథా పూర్ణే తతో విద్యయా
పూర్ణేఽస్మాత్ప్రవివేచితేఽనృత మిదం పూర్ణం పరం శిష్యతే ॥ 209

వ్యా. సమాప్తం యాజ్ఞవల్కీయం బ్రాహ్మణమ్. అథ ఉపాసనార్థం సోపాధికం బ్రహ్మ వివక్షుస్తావదుక్తామేవ వస్తుస్థితిమనువదతి – పూర్ణమితి – యద్యస్మాత్పూర్ణం పరిపూర్ణం నిరన్తరం నిరవయవమద్వితీయం చ బ్రహ్మ మాయయా జగన్మయం ద్రష్టృదృశ్యభేదభిన్నజగద్రూపమభవత్. నను కథమయం విరుద్ధార్థస్యాభ్యుపగమః. యత్పూర్ణస్య పరిచ్ఛిన్నత్వమితి అత ఆహ – దణ్డోఽహివదితి. యథా దణ్డో భ్రాన్త్యా అహిస్సర్పో భవతి, ఏవం బ్రహ్మాపి మాయయా జగద్భవతి, అనుభవస్య దురపలాపత్వాన్మాయాయాం సర్వసమ్భవాచ్చ. ఏతేన బ్రహ్మణో జీవత్వం భ్రాన్తిసిద్ధమేవ న తు వాస్తవమ్, యథా బ్రహ్మణః ఖాదిభూతాత్మత్వం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తభౌతికాత్మత్వఞ్చ భ్రాన్తిసిద్ధం తద్వదితి – జీవ బ్రహ్మాభేదస్సిద్ధః. నను మాయయా బ్రహ్మ జగ ద్భవతు నామ. జగత్పునర్బ్రహ్మ న భవత్యేవేతి న జీవో బ్రహ్మేత్యత ఆహ. తస్మా ద్ధేతోః. ఇదం ప్రత్యక్షం జగత్ చేతనాచేతనాత్మకం పూర్ణమదః పరోక్షం బ్రహ్మైవ, ద్రష్టా దృశ్యఞ్చేత్యుభయమిదం ప్రత్యక్షం బ్రహ్మైవ. న తు తతోఽన్యత్. న పరోక్షస్య జగతః కథం పరోక్షబ్రహ్మత్వ మితి వాచ్యమ్, యోఽవిద్వాన్ పరోక్షం బ్రహ్మ మన్యతే తద్దృష్ట్యా పరోక్షం బ్రహ్మేత్యుక్తత్వాత్. వస్తు తస్తు అపరోక్షమేవ బ్రహ్మ. "**యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మే**"తి శ్రుతేః, విదుషో నిత్యాపరోక్షత్వాచ్చ బ్రహ్మణ ఆత్మభూతస్య. యద్వా ఇన్ద్రియాగమ్యత్వం పరోక్షత్వమ్. తద్గమ్యత్వన్తు అపరోక్షత్వమ్. తథాచ ఇన్ద్రియవేద్యమిదం జగదిన్ద్రియావేద్యం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. న చ జీవస్య కథమిన్ద్రియవేద్యత్వమితి వాచ్యమ్, సుఖ్యహం దుఃఖ్యహమితి ప్రతీత్యామనోవేద్యత్వా త్సంసారిజీవస్య. న చైవమపి ఇన్ద్రియగమ్యస్య జగతః కథమనిన్ద్రియగమ్యబ్రహ్మాభేద ఇతి వాచ్యమ్, యదేవేన్ద్రియాగమ్యం బ్రహ్మ తదేవ మాయయా ఇన్ద్రియగమ్యం జాగజ్జాతమితి ఇన్ద్రియగమ్యం జగద్వస్తుతో బ్రహ్మైవ, యథా సర్పాభాసో వస్తుతో దణ్డ ఏవ. నను "**తత్త్వమసీ**" త్యాది శ్రుత్యన్తరాత్ సచ్చిదానన్దస్వరూపత్వావిశేషాచ్చ జీవబ్రహ్మణో–రభేదో భవతు. కథమ్పునర్జగద్బ్రహ్మణోరత ఆహ. ఇదం జగత్ దృశ్యం సర్వం పూర్ణాద్బ్రహ్మణ–స్సకాశాత్సముద్గచ్ఛతి ఆవిర్భవతి, గుణా దివ సర్ప ఇతి భావః. పూర్ణే బ్రహ్మణి తిష్ఠతి. గుణే సర్పవదితి భావః. అపి చ తథా పూర్ణే ఏవ లీయతే. తస్మాద్దృశ్యమపి బ్రహ్మైవ. యథా సర్పాభాసో గుణస్తద్వదితి. యద్వా ఘటస్య మృదివ జగతో బ్రహ్మ మాయావచ్ఛిన్నం సలక్షణమేవ కారణం న తు విలక్షణమితి మృద్ఘటయోరివ జగద్బ్రహ్మణోరభేద ఇతి భావః. అథవా సంసారిజీవ–స్యాచేతనజగతశ్చ కథమసంసారిచేతన బ్రహ్మాభేద ఇత్యత ఆహ – జగదితి. అగ్నిస్ఫులిఙ్గదృష్టాన్తేన జీవానామపి బ్రహ్మకార్యత్వశ్రవణాత్. ద్రష్టృజీవసముదాయో దృశ్యసముదాయశ్చ సర్వోఽపి

బ్రహ్మకార్యత్వాద్బ్రహ్మైవ, మృత్కార్యఘటాది ర్యథా మృదేవ తద్వదితి భావః. నన్వస్మిన్ పక్షే జీవానాం జన్మమరణాభ్యుపగమా '**దజో నిత్య**' ఇత్యాది శ్రుతివిరోధః కృతహానాకృతాభ్యాగమదోష–శ్చేతి చేన్నైవమ్. చైతన్యాత్మనా జీవస్య నిత్యత్వం బ్రవీతి శ్రుతిః. సా సంసార్యాత్మనా తు జన్యత్వం యథాగ్నేరితి శ్రుతిః లిఙ్గినాం హి జీవానాం జన్మమరణే స్తః, లిఙ్గస్య జన్మమరణవత్త్వాత్. న చ కృతహానాదిప్రసఙ్గః. అనాదిత్వాత్సంసారస్య. వస్తుతస్తు అజాద్బ్రహ్మణ స్సకాశాజ్జీవో వా దేహాదిర్వా నైవ జాయతే, దృష్టాన్తాభావాత్. నాపి జాతాజ్జాయతే అనవస్థాదోషాత్. తస్మాజ్జీవస్య జగతో వా జన్మాదిసద్భావప్రతీతిర్భ్రమైవ. అత ఏవోక్తం మాయయేతి. తతస్తస్మా ద్ధేతోః. జగతో బ్రహ్మకార్యత్వా–దిత్యర్థః. అస్మాజ్జగతస్సకాశాత్పూర్ణే బ్రహ్మణి ప్రవివేచితే సతి ఇదం జగదనృతమేవ భవతి. మృదస్సకాశాద్ఘటస్య ప్రవివేచనే యథాఽనృతత్వం తద్వదితి భావః. పరం కారణం కేవలం వా పూర్ణం శిష్యతే అవశిష్యతే. సత్యత్వేనేతి భావః.

అత్రేదం బోద్ధ్యమ్. లిఙ్గాత్మని ద్రష్టరి జీవే దృశ్యే ప్రపఞ్చే చ యదనుస్యూతం బ్రహ్మణ స్సచ్చిదానన్దాంశత్రయమహమస్మి, అహం భామి, అహమ్ప్రియః, ఇదమస్తి, ఇదమ్భాతి, ఇదంప్రియమితి చ ప్రతీతిసిద్ధం, తస్య జీవాద్దృశ్యాచ్చ పృథక్కరణే. ద్రష్టృదృశ్యయోరభావ ఏవ సిద్ధ్యతి. బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ సచ్చిదానన్దరూపస్యావశేషశ్చ. ఏవం లిఙ్గోపహితచైతన్యలక్షణస్య జీవస్య లిఙ్గోపాధిపరిత్యాగే చైతన్యమాత్రమేవావశిష్యతే. లిఙ్గస్య చాభావగమనం సచ్చిదానన్ద పృథక్కరణాత్. తస్మాద్బ్రహ్మాతిరిక్తస్య జీవస్య ద్రష్టుర్దృశ్యస్య చాభావాత్పూర్ణం బ్రహ్మైకమేవ. న చ ప్రత్యక్షస్య జగతః కథమభావ ఇతి వాచ్యమ్, – ప్రత్యక్షస్యాపి రజ్జుసర్పస్యాభావాభ్యుపగమాత్. న చ ద్రష్టుర్జీవస్య కథమభావ ఇతి వాచ్యమ్, దృశ్యాభావే ద్రష్టురప్యభావాత్. న చ దృశ్యాభావే ద్రష్టుర్ద్రష్టృత్వమేవాపైతి. నతు ద్రష్టురభావ ఇతి వాచ్యమ్, ద్రష్టృత్వశూన్యం యదస్తి తన్నైవ ద్రష్టృ, ఘటత్వశూన్యఘటవద్ద్రష్టృత్వశూన్యద్రష్ట రసత్త్వాత్. కిన్తు తద్బ్రహ్మైవ, తదస్తీత్యస్మాభి రుచ్యత ఏవేతి. న చ బ్రహ్మాపి నాస్తీతి వాచ్యమ్, తస్య నిషేధావధిత్వాదవధిం వినా నిషేధాయోగాచ్చ. కిఞ్చ బ్రహ్మాభావః కిం ససాక్షికః ఉతాసాక్షికః? ఆద్యే యస్తత్సాక్షీ స ఏవ బ్రహ్మేతి కథన్తస్యా భావః? ద్వితీయే కథమసాక్షికస్య బ్రహ్మాభావస్య శశశృఙ్గతుల్యస్యాభ్యుపగమః. న చ బ్రహ్మాభావస్య సాక్షీ ద్రష్టాఽహం జీవ ఏవ న బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్, అదృశ్యమానత్వాత్త్వయా బ్రహ్మాభావస్య. పశ్యసి హి త్వం బ్రహ్మ జగద్రూపమ్ జాగరస్వప్నయోస్సుషుప్తౌ చాజ్ఞానసుఖరూపమ్. న చ జగదేవాహం పశ్యామి న తు బ్రహ్మేతి బ్రహ్మభావం పశ్యామీతి వాచ్యమ్, సతి దర్శనే కార్యస్య జగతః కథం కారణస్య బ్రహ్మణోఽభావః? న చాకార్యమేవ జగ దితి వాచ్యమ్, వృక్షాదేః కార్యత్వస్య దర్శనాత్. న చ క్షిత్యాదిభూతాన్యకార్యాణ్యేవేతి వాచ్యమ్, యద్యత్సావయవం తత్తత్కార్యమితి వ్యాప్తేః. క్షిత్యాదీని భూతాని సావయవాన్యేవేతి కార్యాణ్యేవ ఘటాదివదితి. న చ నిరవయవత్వాదాకాశ ఏవ జగతః కారణమితి వాచ్యమ్, ఘటాదిభిః పరిచ్ఛిద్యమానస్యాకాశస్య

నిరవయవత్వాసిద్ధేః. నచ ఘటాదిభిః పరిచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽపి కథం నిరవయవత్వమితి వాచ్యమ్, ఘటాదిభిర్మిథ్యాభూతై స్సత్యస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛేదాయోగాత్. న చైవం గగనస్యాపి సత్యస్య మిథ్యాభూతైర్ఘటాదిర్నాస్తి పరిచ్ఛేద ఇతి వాచ్యమ్, గగనసత్యత్వస్యాసిద్ధత్వాత్, ప్రత్యుత గగనమిథ్యాత్వస్యైవ సిద్ధత్వాత్, గగనమసత్యం దృశ్యత్వాద్రజ్జుసర్పవ దితి. న చ గగనమదృశ్యమేవేతి వాచ్యమ్, తథా సతి గగనస్యైవాసిద్ధేః. నచ గగనం ద్రష్టృ ఇతి వాచ్యమచేతనత్వాద్గగనస్య. న చాద్రష్టృ బ్రహ్మాప్యచేతనమేవేతి వాచ్యమ్. చేతనస్య తవైవ బ్రహ్మత్వాత్. న చ నాహం బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్, హేత్వభావాత్. న చ ద్రష్టృత్వమేవ మమాబ్రహ్మత్వే హేతురితి వాచ్యమ్, బ్రహ్మణోఽప్యుపాధివశేన ద్రష్టృత్వాత్. సర్వజ్ఞం హి బ్రహ్మ మాయావి. న చ మాయావినో బ్రహ్మణో మమ చ లిఙ్గినోఽస్తి మహదన్తరమితి వాచ్యమ్, యదేవ మాయావి బ్రహ్మ తదేవ లిఙ్గ్యపీతి. న చ మాయిత్వలిఙ్గిత్వయోః కథం సామానాధికరణ్యమితి వాచ్యమ్, లిఙ్గిత్వదేహిత్వయోరివావిరోధాత్. న చ సోపాధికబ్రహ్మణస్త్వత్త్వేఽపి నిరుపాధికం బ్రహ్మ నాస్తీతి వాచ్యమ్, యదేవ సోపాధికం తదేవ నిరుపాధికఞ్చేతి. న చ సోపాధికత్వనిరుపాధికత్వయో ర్నాస్తి సామానాధికరణ్యమితి వాచ్యమ్, ఘటోపహితత్వానుపహితత్వయోరేకస్మిన్నేవాకాశే సత్త్వదర్శనాత్. న చ సర్వదాపి బ్రహ్మ సోపాధికమేవేతి వాచ్యమ్, యస్య య ఉపాధిస్తస్య స ఆగన్తుక ఏవేతి. న చోపాధ్యవివిక్తమేవ బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్, యస్య య ఉపాధిస్స తస్మాద్వివిక్త ఏవేతి. న చోపాధివివిక్తం బ్రహ్మ న ప్రత్యక్షమితి వాచ్యమ్, తవైవ బ్రహ్మత్వాత్. న చ సోపాధిక ఏవాహం లిఙ్గిత్వాదితి వాచ్యమ్, యస్యేదం లిఙ్గమస్తి స త్వం నిరుపాధికో బ్రహ్మైవేతి. న చ లిఙ్గాదవివిక్త ఏవాహమితి వాచ్యమ్, సుషుప్తౌ తవ లిఙ్గవియోగదర్శనాత్, లిఙ్గద్రష్టుస్తవ లిఙ్గాద్వివిక్తత్వాచ్చ. న చ లిఙ్గం నాహం పశ్యామీతి వాచ్యమ్, మమ ప్రాణో మమ మన ఇత్యాద్యనుభవాత్. న చ సుషుప్తావపి మమాజ్ఞానోపహితత్వమస్త్యేవేతి వాచ్యమ్, తదాపి త్వయా అజ్ఞానమనుభూయత ఏవేతి వివిక్త ఏవాజ్ఞానాద్భవాన్. న చైవమజ్ఞానద్రష్టాఽహం నైవ బ్రహ్మ భవామి, బ్రహ్మ హ్యద్రష్టృ ఇతి వాచ్యమ్, బ్రహ్మణోఽ ప్యజ్ఞానసాక్షిత్వాత్. న చ బ్రహ్మ న ద్రష్ట్రితి పూర్వోక్తవ్యాఘాత ఇతి వాచ్యమ్, చక్షురాదిభిః కరణై ర్బ్రహ్మ న పశ్యతీతి తదర్థాత్. న చ చక్షురాదిభిః పశ్యతః కథమ్మమ బ్రహ్మాభేద ఇతి వాచ్యమ్, త్వమపి చక్షురాదీన్ స్వత ఏవ పశ్యసీతి. న చైవమసర్వజ్ఞస్య మమ కథం సర్వజ్ఞ బ్రహ్మాభేద ఇతి వాచ్యమ్, త్వయాపి సుషుప్తౌ సర్వస్య దృశ్యమానత్వాత్. న చైవం సంసారిణః కథం మమ బ్రహ్మాభేద ఇతి వాచ్యమ్, సంసారద్రష్టుస్తవాసంసారిత్వాత్. న చ బ్రహ్మ సంసారం నైవ పశ్యతీతి వాచ్యమసర్వజ్ఞత్వాపత్తేః. న చ బ్రహ్మ వస్తుతో సర్వజ్ఞమేవేతి వాచ్యమ్, తవాపి తథాత్వాత్. కస్తత్ర హేతురితి చేద్వస్తుత స్సర్వాభావ ఏవ. న చైవం బ్రహ్మ న జ్ఞానస్వరూపమితి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. అత ఏవ హి నేతి నేతీతి నిర్దిష్టం బ్రహ్మ. సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి తు లాక్షణికః ప్రయోగః. న చైవమనిర్వాచ్యస్య బ్రహ్మణః కథం వ్యవహారవిషయత్వమితి

వాచ్యమ్, మాయయా తదుపపత్తేః. తస్మాత్కాలత్రయేఽ ప్యద్వితీయమనిర్వాచ్యం బ్రహ్మైకమేవాస్తి, "**ఏకమేవాద్వితీయ**" మితి శ్రుతేః తస్మింశ్చ బ్రహ్మణి జీవ ఇతి ఈశ్వర ఇతి జగదితి చ ప్రతీతిర్భ్రాన్తిరేవ. రజ్జావివ సర్ప ఇతి దణ్డ ఇతి భూచ్ఛిద్రమితి చ ప్రతీతిః. సా చ భ్రాన్తిర్మాయయా జాతేతి మాయాయాస్తస్యా దర్శితవిద్యయా వినాశే పునర్బ్రహ్మైకమేవావశిష్యతే, యథా సర్పాభాసాదినాశే రజ్జురేవావశిష్యతే తద్వదితి సంక్షేపః. 209

శ్లో॥ ఓం ఖం బ్రహ్మ పురాణ ఏవ పరమాకాశోఽత్ర ఖం కైశ్చన
వ్యోమేదం ఖమితి ప్రగీతమపరం తద్బ్రహ్మ యద్వా పరమ్ ।
ధ్యాయేదోమితి వైదికా విదురముం వేదోఽయమిత్యాగమో
యచ్చైతత్ప్రభవో విదన్త్యపి యతశ్చైనేన వేద్యం సమమ్ ॥ 210

వ్యా. అస్య చ బ్రహ్మణః ప్రాప్తిసాధనం ప్రకృష్టతరమోఙ్కారధ్యానం తావదాహ – **ఓమితి**. ఓమోఙ్కారః, ఖం ఖాభిన్నం బ్రహ్మ భవతి. కిన్తత్ఖం యదభిన్నం బ్రహ్మేత్యత ఆహ. అత్రాస్మిన్వాక్యే ఖం ఖశబ్దార్థ ఇతి యావత్. పురాణః అనాదిః పరమాకాశః పరమాత్మైవ. ఏతేన ఓఙ్కారః పరం బ్రహ్మైవేతి సిద్ధమ్. పరబ్రహ్మణో హి నేదిష్ఠమభిధానమోఙ్కార ఇతి వాచ్యవాచకయోరభేదాదోఙ్కారః పరబ్రహ్మేత్యుక్తమ్. కైశ్చన కౌరవ్యాయణీ పుత్రాదిభిః ఇదం ప్రత్యక్షం ఖం భూతాకాశ ఏవ ఖం ఖశబ్దార్థ ఇతి ప్రగీతం ప్రకర్షేణోక్తమ్, ముఖ్యార్థం విహాయాముఖ్యార్థస్వీకారస్యాన్యాయ్యత్వా "**ద్గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసమ్ప్రత్యయ**" ఇతి న్యాయాత్. "**అనన్తం సురవర్త్మ ఖ**" మితి కోశేన ఖశబ్దస్యాకాశే రూఢత్వాచ్చేతి భావః. న చాస్మిన్ పక్షే కథం ఖం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యమితి వాచ్యమ్, ఖోపాధికం బ్రహ్మేతి తదర్థాత్. ఓఙ్కారో పరబ్రహ్మేతి ఫలితార్థః. సోపాధికస్య కార్యబ్రహ్మణోఽ పరత్వాత్, అపరబ్రహ్మణోఽపి వాచక ఏవాయమోఙ్కార ఇతి భావః. సోపాధికం నిరుపాధికం చ బ్రహ్మాభిధత్తే ఓఙ్కారః. బ్రహ్మవాచకత్వా త్తస్యేతి పక్షద్వయమపి సమీచీనమేవ. తత్తస్మాత్ పరాపరబ్రహ్మవాచకత్వాదోఙ్కారస్యేత్యర్థః. పరం బ్రహ్మ యద్వా అపరం బ్రహ్మ ఓమితి ధ్యాయేత్. ముముక్షురితి శేషః. తత్రాపరబ్రహ్మధ్యానే క్రమముక్తిః పరబ్రహ్మధ్యానే తు సాక్షాన్ముక్తిరితి విశేషః. ఓమితి త్రిమాత్రం శబ్దముచ్చరన్ తదర్థం బ్రహ్మ ధ్యాయేదితి ముఖ్యః పక్షః. తమేవ బ్రహ్మ ధ్యాయేత్సాలగ్రామమివ విష్ణుమిత్యన్యః పక్షః. తతశ్చ బ్రహ్మణోఽభిధానభూతః ప్రతీకభూతశ్చ భవత్యోఙ్కారః. అత ఏవ ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమితి శ్రూయతే. బ్రహ్మ–నారాయణపరమాత్మాదిపదాని బ్రహ్మణో వాచకాన్యేవ, న ప్రతీకభూతాని. అన్నప్రాణగగనాదయో బ్రహ్మణః ప్రతీకభూతా ఏవ, న త్వభిధానభూతా ఇతి. యత్రాతస్మిం స్తద్బుద్ధ్యారోప స్తత్ప్రతీకమితి బోద్ధ్యమ్. వైదికా బ్రాహ్మణాః అముమోఙ్కారమయం వేద ఇతి విదుః. కస్మాదోఙ్కారస్య వేదత్వమత ఆహ. యద్యస్మాదాగమో వేద ఏతత్ప్రభవశ్చ ఏతస్మాదోఙ్కారాదేవ ప్రభవతీతి ఏతత్ప్రభవః. ఋగ్యజురాద్యాత్మక స్సర్వోఽపి వేద ఓఙ్కార ఏవేత్యర్థః, తద్యథాశఙ్కునేతి శ్రుత్యన్తరాత్. హేత్వన్తర–

మాహ. యతో యస్మాచ్చ సమం సర్వమపి వేద్యం వేదితవ్యం వస్తుజాతం వేద్యం సమం బ్రహ్మేతి వా **ఏనేన** ఓఙ్కారేణ అన్వాదేశత్వాదేనాదేశః. విదన్నపి జానన్నేవ విదన్యనేనేతి వేద ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి భావః. తస్మాదోమితి బ్రహ్మ ధ్యాయేత్. 210

శ్లో॥ పుత్రా న్దే త్యదిశత్ప్రజాపతిరితాన్దేవా న్నరాం శ్చాసురా-
న్ప్రత్యేకం త ఇమే క్రమేణ చ దమం దానం దయామ్భేజిరే ।
అద్యత్వేపి దదేతి తేన జనతా మేఘాత్మనా శాస్యతే
తస్మాత్తత్త్రయమభ్యసేచ్ఛుభతమాం యో వష్టి గన్తుం గతిమ్ ॥ 211

వ్యా. తస్య చోపాసకస్యేదం త్రయమావశ్యకమిత్యాహ - **పుత్రానితి**. ప్రజాపతిః ఇతా నాత్మానం ప్రపన్నాన్కృతబ్రహ్మచర్యాన్శిష్యాన్ దేవాన్నరానసురాంశ్చ పుత్రాన్ ప్రత్యేకం ద ఇత్యదిశత్ ఆజ్ఞాపితవాన్. దమయత దత్త దయధ్వమితి పదత్రయస్యాద్యమక్షరం ద ఇత్యేతదుపదిశేత్యర్థః. తే చేమే దేవా నరా అసురాశ్చ పితురభిప్రాయం విదిత్వా క్రమేణ దమమిన్ద్రియనిగ్రహం దానం యథాశక్తి ద్రవ్యస్య సంవిభజనం దయాం ప్రాణిషు కృపాం చ భేజిరే గృహీతవన్తః, అదాన్తత్వం లుబ్ధత్వం క్రూరత్వఞ్చ స్వగతం దోషం స్వయమేవ పశ్యన్తః అస్మద్దోషాభిజ్ఞః ప్రజాపతిరస్మభ్య-మేతద్దోషత్యాగమేవోపదిశేదితి మనసి తర్కయన్తః, తన్ముఖోద్గతదవర్ణశ్రవణాత్తథా తాని భేజిరే ఇత్యర్థః. దేవాదయో జాతివిశేషాః ప్రసిద్ధాః; యద్వా మనుష్యేష్వేవ సద్గుణశాలినో దేవా దుర్గుణాస్తు అసురా ఇతి బోద్ధ్యమ్. తథా చ మనుష్యేషు యే అదాన్తాస్తే దేవా యే లుబ్ధాస్తే నరాః యే హింసకాస్తే అసురా ఇతి వివేకః. అనేన చ మనుష్యాణాం దమదానదయాగుణాః ప్రసిద్ధా ఇతి సూచ్యతే. మనుష్యవిషయత్వాచ్ఛాస్త్రస్య యుక్తఞ్చేదమ్. నను ప్రజాపతినా దేవాదిభ్యః దమాదిక-ముపదిష్టమిత్యత్ర కిం మానమత ఆహ. అద్యత్వేఽ ప్యధునాపి తేన ప్రజాపతినా మేఘాత్మనా మేఘరూపేణ జనతా లోకః దదేతి శాస్యతే. మేఘశబ్దస్య గర్జితస్య దశబ్దావృత్తిరూపత్వాదితి భావః. దదేతి ద్విరుక్తి స్సమ్భ్రమద్యోతనాయ దేత్యనుశాసనస్య దార్ఢ్యద్యోతనాయ వా. తస్మాదేవం ప్రజాపతినా దేవేభ్యః నరేభ్యోఽసురేభ్యశ్చ పూర్వం దేత్యుపదిష్టత్వాదధునాపి మేఘాత్మనా జనతాయా దేత్యుపదిశ్య మానత్వాచ్చేత్యర్థః. స ఇతి శేషః. తత్త్రయం దమం దానం దయాం చాభ్యసేత్ ఆత్మని సమ్పాదయేత్. యః శుభతమామతిశయేన శుభాం గతిం దేవత్వాదికం గన్తుం ప్రాప్తుం వష్టి ఇచ్ఛతి స ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః. తస్మాదుపాసకస్య దమాదిత్రయమావశ్యకమిత్యభి-ప్రాయః. 211

శ్లో॥ ఏతత్తద్ధృదయం ప్రజాపతిరిదం బ్రహ్మేదమేవాఖిలం
యోఽస్మిన్ వేద హృవర్ణమస్య హరతే స్వోఽన్యో బలిం సన్తతమ్ ।
యో దం వేద దదత్యముష్య సకలాశ్చాన్యే స్వకీయా బలిం
యోఽయం వేద తదేకమక్షరమసౌ స్వర్గం ప్రయాయాత్పదమ్ ॥212

వ్యా. అథ హృదయోపాసనమాహ - **ఏతదితి**. తదేతద్ధృదయం బుద్ధిరేవ ప్రజాపతిః, బుద్ధేరేవ స్రష్టృత్వాత్. ఇదం హృదయమేవ బ్రహ్మ, బృహత్త్వాత్. ఇదం హృదయమేవా-ఖిలం సర్వం, సర్వస్యాపి హృదయకల్పితత్వాత్. అథ హృదయాక్షరోపాసనమాహ. యః అస్మిన్ త్ర్యక్షరే హృదయపదే హృవర్ణం హృ ఇత్యేకమక్షరం వేద **హృఞ్ హరణే** ఇత్యస్మాద్ధాతో ర్నిష్పన్నం రూపం హృ ఇత్యేతదితి వేద. అస్య వేదితుః సమ్ప్రదానత్వవివక్షయా చతుర్థీ. అస్మై ఇత్యర్థః. స్వాః స్వీయాః అన్యశ్చ సంతతం బలిం హరతే అభిహరతే, సమర్పయతీత్యేతత్, హృదయాయ ప్రజాపతయే సర్వే ప్రాణా ఇన్ద్రియా బలిం హరన్తే. హృదయం చ భోక్త్రర్థం బలిం హరతే ఇతి కృత్వా తదర్థబోధకహృవర్ణోపాసనాదపి పురుషస్య బలిహర్తృత్వం సిద్ధ్యతీతి భావః. యః దమితి ద్వితీయమక్షరం వేద దదాతే ర్ద ఇత్యేతద్రూపమితి అముష్య తస్య - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ - అన్యే స్వకీయా జ్ఞాతయశ్చ సకలాస్సర్వే బలిం దదతి. హృదయాయ బ్రహ్మణే స్వీయాని కరణాని అన్యే చ విషయాః స్వం స్వం వీర్యం దదతి. హృదయం చ భోక్త్రే దదాతి. స్వం వీర్యమితి కృత్వా తదర్థబోధకదవర్ణోపాసనాత్పురుషస్య బలిగ్రహణం సమ్భవతీతి భావః. తత్తథా యః యమిత్యేకమక్షరం తృతీయం వేద. ఇణో గత్యర్థస్య యమిత్యేతద్రూపమితి. అసౌ స్వర్గం పదం లోకం ప్రయాయాత్. ఏవం నామాక్షరోపాసనాదపీదృశముత్కృష్టం ఫలం భవతి కిమ్పున ర్హృదయస్వరూపోపాసనాదితి హృదయస్తుతయే నామాక్షరోపన్యాసః. 212

శ్లో॥ సత్యం తద్ధృదయం బభూవ హృదయం తత్సత్యమేవేతి య-
త్సత్యం బ్రహ్మ మహచ్చ యక్షమితి యో వేదైష లోకాన్ జయేత్ ।
శత్రుం చైష జయేదితి ప్రథమజం సత్యం విజానన్ పుమాన్
సత్యం బ్రహ్మ యతస్తతః ఫలమిదం విద్యానురూపం విదః ॥ 213

వ్యా. అథ హృదయబ్రహ్మణస్సత్యతయోపాసనం విధిత్సన్నాహ. తత్పూర్వోక్తం ప్రజాపత్యా-త్మకం హృదయం సత్యం భవతి. యద్యస్మా త్తద్ధృదయమేవ ఇతి వక్ష్యమాణవిధయా సత్యం బభూవ. యః సత్యం బ్రహ్మ మహద్యక్షం చేతి వేద యద్వా యః మహద్యక్షం సత్యం బ్రహ్మేతి వేద స ఏష లోకాన్ జయేత్. తథా ప్రథమజం మహద్యక్షం సత్యం బ్రహ్మేతి విజానన్ విద్వానేష పుమాన్ శత్రుం చ జయేత్. తత్ర హేతు మాహ. యతో యస్మాత్సత్యమేవ బ్రహ్మ తతః తస్మాద్విదః సత్యం బ్రహ్మ విదుషః విద్యానురూపమిదం పూర్వోక్తం ఫలమ్. 213

శ్లో॥ ఆపో వా ఇదమగ్ర ఆసురసృజన్ తాస్సత్యసఞ్జ్ఞం మహ-
ద్యక్షం సోఽ పృస్సృజత్ప్రజాపతిమసౌ దేవాన్ సదోపాసతే ।
సత్యం బ్రహ్మ త ఏతదాదిచరమౌ వర్ణౌ తు సత్యౌ సయౌ
మధ్యస్థోఽనృత ఏష చాప్యుభయతస్సత్యావృతస్సత్యతి ॥ 214

వ్యా. మహద్యక్షం ప్రథమజమిత్యుక్తం కథన్తస్య ప్రథమజత్వమత ఆహ - **ఆప ఇతి**.

ఇదం నామరూపవికృతం సర్వం జగదగ్రే ఉత్పత్తేః ప్రాక్ ఆపో వై ఏవ ఆసుః. అబాత్మకమేవాసీ-దిత్యర్థః. ఆప ఇత్యస్యాపేక్షయా ఆసురితి బహుత్వమ్. యద్వా ఇదమగ్ర ఇత్యేకం పదమస్యాగ్రే ఇత్యర్థః ఆప ఏవాసురాసన్. ఆపశ్చాత్ర నామరూపాభ్యామవికృతమవ్యాకృతం కర్తృసహితం, న తు జలం, తస్య నామరూపవికృతత్వాత్, ఖాద్యపేక్షయా అవరత్వాచ్చ. కేవలస్యావ్యాకృతస్య జగత్స్రష్టృత్వాయోగాత్కర్తృసహితమిత్యుక్తమ్, కర్తృ చ బ్రహ్మ. తథా చ అవ్యాకృతోపాధికమీశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మాత్రాప ఇత్యుచ్యత ఇతి సిద్ధమ్. తా ఆపః సత్యసఞ్జ్ఞం మహత్సర్వోత్కృష్టం స్రష్టృత్వాదితి భావః. యక్షం పూజ్యం హిరణ్యగర్భమితి యావత్. సత్యసఞ్జ్ఞం యక్షం మహత్. మహత్తత్త్వమితి వా, మహత్తత్త్వస్యైవ హిరణ్యగర్భత్వాత్. సర్వబుద్ధిసమష్టిర్హి మహచ్ఛబ్దేనాభిధీయతే. హిరణ్యగర్భశ్చ సర్వబుద్ధిసమష్ట్యాత్మక ఇత్యుక్తమ్. నను కథమస్య కార్యబ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య సత్యసఞ్జ్ఞత్వమ్. సత్యం హి కారణబ్రహ్మ "**సత్యం జ్ఞానమనన్త**" మితి శ్రుతేః. యత్కృతకం తదసదితి కార్యస్యాసత్యత్వనిశ్చయాచ్చేతి చేదుచ్యతే. సత్ అమూర్తం ఖవాయ్వాత్మకం భూతద్వయం త్యత్ మూర్తం తేజోజలభూమ్యాత్మకం భూతత్రయమ్. తతః భూతపఞ్చకం సత్యమిత్యుచ్యతే. ఏతదేవ మన ఇన్ద్రియాణి చ జనయిత్వా తైస్సహితం షోడశకం లిఙ్గమ్భవతి, తథా చ లిఙ్గం సత్యమితి సిద్ధమ్. తచ్చ లిఙ్గం హిరణ్యగర్భః, సమష్టిలిఙ్గస్యైవ మహత్తత్త్వాఖ్యస్య హిరణ్యగర్భత్వాత్. అత స్సత్యత్వం హిరణ్యగర్భస్య. కిఞ్చ కారణాత్మనా హిరణ్యగర్భస్సత్య ఏవ, కారణస్య సత్యత్వాత్కార్యస్య చ కారణాదనన్యత్వాత్ మృద్ఘటవదితి. అపి చ హిరణ్యగర్భే నిరపేక్షసత్యత్వాభావేఽపి సాపేక్షమస్త్యేవ సత్యత్వమితి. సోఽపి స చ హిరణ్యగర్భః ప్రజాపతిం విరాజం పఞ్చీకృతపఞ్చభూతకార్య-స్థూలశరీరసమష్టిపురుషమసృజత్. అసౌ విరాట్పురుషః దేవానాదిత్యాదీనసృజత్. ఏవం ప్రజాపతిద్వారా దేవస్రష్టృత్వాదేవ హిరణ్యగర్భస్య మహత్త్వమితి భావః. తస్య యక్షత్వం దర్శయతి. తే దేవాస్సత్యం హిరణ్యగర్భాఖ్యం బ్రహ్మ సదా ఉపాసతే. పితరమపి విరాజముపేక్ష్య పితామహం హిరణ్యగర్భమేవోపాసతే. ఏవం దేవపూజ్యత్వాదేవాస్య యక్షత్వమితి భావః. ఏవం హిరణ్యగర్భస్య ప్రథమజత్వమహత్త్వయక్షత్వాని దర్శయిత్వా అథ తన్నామ్న స్సత్యస్యోపాసనమాహ – ఏతదితి. ఏతదాదినిధనౌ ఏతస్య సత్యస్య నామ్న ఆదిః ప్రథమః చరమోఽన్త్యశ్చ తౌ సయౌ వర్ణౌ స ఇతి య ఇతి చాక్షరే సకారయకారా విత్యర్థః. తుశబ్దో మధ్యమవర్ణవైలక్షణ్యద్యోతనార్థః సత్యౌ భవతః, మృత్యురూపాభావాత్. మధ్యో మధ్యస్థ స్తకారస్తు అనృతో భవతి, మృత్యురూపత్వాత్. మృత్య్వనృతశబ్దయో స్తకారసామాన్యాత్. అపి చైవమనృతోఽప్యేష తవర్ణః. ఉభయతః పార్శ్వద్వయే సత్యావృతః సత్యాభ్యాం సకారయకారాభ్యామావృతః పరిగృహీతః, వ్యాప్తః అన్తర్భావిత ఇతి యావత్. అత ఏవ సత్యతి సత్యవదాచరతి. న తు స్వానృతత్వం ప్రకటయతి. ఏవం సర్వస్య సత్యబాహుల్యం మృత్యో రనృతస్యాకిఞ్చిత్కరత్వఞ్చ యో వేద తం విద్వాంసం కదాచిత్ప్రామాదిక-మప్యనృతం న హినస్తీతి వాక్యశేషః. 214

శ్లో॥ సత్యం బ్రహ్మ తదక్ష్ణి దక్షిణ ఇనే పుంసశ్చ మూర్ధాఽస్య భూ-
ర్బాహూ ద్వౌ చ భువస్సువస్తు చరణౌ నామాహమిత్యప్యహః ।
అన్తర్హృద్యపి హృన్మయోఽస్తి పురుషో బ్రహ్మాత్మకో భాస్వర-
స్సూక్ష్మో వ్రీహియవాదివత్స సకలస్యేశః పతిశ్శాసకః ॥ 215

వ్యా. తస్యైవ సత్యస్య బ్రహ్మణః స్థానవిశేషేషు ఉపాసనాప్రకారాన్ దర్శయతి. తత్పూర్వోక్తం సత్యం బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భ ఇత్యేతత్ ఇనే సూర్యే దక్షిణే అక్ష్ణి చ అస్తీతి శేషః. అస్య చ సూర్యమణ్డలస్థస్య దక్షిణాక్షిస్థస్య చ బ్రహ్మాత్మకస్య పురుషస్య భూర్మూర్ధా ఏకాక్షరత్వాచ్ఛిరస ఏకత్వాచ్చ భువః ద్వౌ బాహూ ద్వ్యక్షరత్వాద్భువ ఇత్యస్య సువస్తు చరణౌ పాదౌ. తత్ర నయనస్థస్య అహమితి నామ, ఆత్మత్వాత్, సూర్యస్థస్య అహరితి నామ. ఏవమన్తర్హృది హృత్పుణ్డరీకస్యాన్తః హృన్మయః మనోమయః మనఃప్రాయః మనస్యుపలభ్యమానత్వాత్ భాస్వరస్తేజోమయః చిన్మయ ఇత్యేతత్ బ్రహ్మాత్మకో హిరణ్యగర్భాత్మకః పురుషోఽస్తి. మనోమయత్వాదివిశేషణవిశిష్టపురుషరూపేణ హృది హిరణ్యగర్భోఽస్తీత్యర్థః. తతశ్చ మనోమయత్వాదివిశిష్టం పురుషం హృది హిరణ్యగర్భాత్మనా ధ్యాయేదితి ఫలితార్థః. తస్య గుణాన్తరాణ్యాహ. వ్రీహియవాదివత్స పురుషస్సూక్ష్మః, దుర్విజ్ఞేయత్వా-దితి భావః, సకలస్య జగత ఈశః సకలస్య పతిః సకలస్య శాసకశ్శాస్తా చ భవతి. 215

శ్లో॥ విద్యుద్బ్రహ్మ తమోవిదానత ఇతి ప్రాహుస్తతో విద్యుది-
త్యేతద్బ్రహ్మ విచిన్తయన్తి పురుషా యే తే విధూతాంహసః ।
ఆయుర్బ్రహ్మ విచిన్తయన్తి కతిచిత్తాన్ పూర్ణమాయుర్వ్రజే-
ద్వాచా కిం బహునా యథాగుణమిదం ధ్యాతుర్విధత్తే ఫలమ్ ॥ 216

వ్యా. ఉపాసనాన్తరమాహ - **విద్యుదితి**. తమోవిదానతస్తమఃఖణ్డనాద్ధేతోః విద్యుద్బ్రహ్మేతి ప్రాహుః. తతః ఏతద్బ్రహ్మ విద్యుదితి. విద్యుదేతద్బ్రహ్మేతి వా యే పురుషా విచిన్తయన్తి తే విధూతాంహసః నిరస్తాఘాః స్యురితి శేషః. ఇదమేవ పాపప్రహాణం సూర్యాక్షిహృదయస్థ పురుషోపాసనానామపి ఫలమ్. కతిచిదాయుర్బ్రహ్మేతి విచిన్తయన్తి, తాన్ పూర్ణమాయుర్వ్రజేత్ శతాయుషస్స్యురిత్యర్థః. బహునా బహ్వ్యా వాచా వచనేన కిం న కిమపి. ఇదం బ్రహ్మ ధ్యాతుః యథాగుణం గుణమనతిక్రమ్య గుణానురూపమితి వా ఫలం విధత్తే సృజతి దదాతీత్యేతత్. యద్గుణకం బ్రహ్మ య ఉపాస్తే స తద్గుణరూపం ఫలం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. 216

శ్లో॥ స్వాహా హన్త వషట్స్వధేతి సురభేర్వాచస్స్తనా బ్రహ్మణ-
శ్చత్వారో విబుధోపజీవనమతస్స్వాహావషట్చ ద్వయమ్ ।
హన్తే త్యేష నరాయనం పితృతతేర్నూనం స్వధా జీవనం
ప్రాణోఽస్యా ఋషభస్తు వత్సతి మనస్తాద్భావ్యమస్మా ద్భవేత్ ॥ 217

వ్యా. అథ వాగ్బ్రహ్మోపాసనం వదన్ వాచి ధేనుత్వమారోపయతి – **స్వాహేతి**, బ్రహ్మణః బ్రహ్మోఽభిన్నాయాః బ్రహ్మోపాధిభూతాయాః బ్రహ్మదృష్టివిషయభూతాయా ఇతి యావత్. వాగ్బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి, వాచి హి బ్రహ్మదృష్టిర్విధీయతే, వాచ ఏవ సురభేః త్రయీరూపాయా ధేనోః స్వాహా హన్త వషట్స్వధేతి చత్వారః స్తనా స్సన్తీతి శేషః. అత ఏషు స్తనేషు స్వాహా వషడితి చ ద్వయం ద్వౌ స్తనౌ, విబుధోపజీవనం దేవా ఉపజీవన్తీదం ద్వయమిత్యర్థః. స్వాహాకార వషట్కారాభ్యాం విబుధేభ్యో హవిషో దీయమానత్వాదితి భావః. హన్తేత్యేష స్తనః నరాయనం మనుష్యోపజీవనమ్. హన్తేతి మనుష్యేభ్యోఽన్నం ప్రయచ్ఛన్తీతి హన్తకారో మనుష్యాణా ముపజీవనం భవతి. పితృతతేః పితౄణాం స్వధా స్వధాకారః జీవనం భవతి నూనం ధ్రువమ్. పితృభ్యః స్వధాకారేణ హి దీయతే కవ్యం. యద్వా స్వధా పిత్రన్నమ్ అస్యా వాగ్ధేన్వాః ప్రాణః ఋషభః బలీవర్దః ప్రాణాధీనత్వాద్వాచః మనస్తు వత్సతి వత్స ఇవాచరతి మన ఏవ వత్స ఇత్యర్థః, యథా వత్సేన గౌః క్షరణోద్యతా క్రియతే, ఏవం మనసా వాగ్వచనోద్యతా క్రియతే. మనసా హ్యాలోచితే విషయే వాక్ప్రవర్తతే, తస్మాద్వత్ససాదృశ్యం మనసః. వాగ్ధేనుస్తనోపజీవినో దేవాదయస్తు న వత్సస్థానీయాః. కిన్తు పయఃపాతృబాలకస్థానీయాః. అస్మాద్వాగ్ధేనుబ్రహ్మోపాసనా ద్విదుష ఇతి శేషః. **తాద్భావ్యం** యథోక్తవాగుపాధికబ్రహ్మరూపత్వం ఫలం భవేత్. తస్మాదేతత్ఫల–కామో వాగ్బ్రహ్మేత్యుపాసీత. 217

శ్లో॥ పిణ్డస్యాన్తరవస్థితః పచతి యో నానావిధాన్యోదనా–
న్యేభిస్సజ్గిళితాని యస్య పిహితే కర్ణే ధ్వనిశ్శ్రూయతే ।
జీవద్భిర్జలమిన్ధనం భవతి వా వైశ్వానరం తం శుచిం
బ్రహ్మేతి ప్రతిచిన్తయన్ బుధవరస్తాద్భావ్యమాపద్యతే ॥ 218

వ్యా. తస్యైవ ప్రకృతస్య సత్యస్య బ్రహ్మణ ఉపాసనాన్తరమాహ – **పిణ్డస్యేతి**. యః పిణ్డస్య దేహస్యాన్తర్జఠరేఽవస్థిత స్సన్ ఏభిః ప్రాణిభిః సజ్గిళితాని భుక్తాని నానావిధాని చతుర్విధాని ఓదనాని అన్నాని పచతి, "**అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః, ప్రాణాపాన సమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధ**" మితి గీతావచనాత్. జీవద్భిః నతు మరణోన్ముఖైరితి భావః. కర్ణే పిహితే సతి యస్య ధ్వనిః శ్రూయతే. ఏతేన జఠరాగ్నిఘోషాశ్రవణం మరణసూచక మితి వ్యజ్యతే. యస్య జలం వా జలమపి ఇన్ధనం కాష్ఠం భవతి. భుక్తజలస్యాపి వైశ్వానరేణ పచ్యమానత్వాదితి భావః. అత ఏవ దివ్యాగ్ని రబిన్ధన ఇత్యుచ్యతే. తం వైశ్వానరం తన్నామకం శుచిమగ్నిం బ్రహ్మేతి ప్రతిచిన్తయన్బుధవరః తాద్భావ్యం వైశ్వానరోపాధికబ్రహ్మత్వమాపద్యతే ప్రాప్నోతి. 218

శ్లో॥ విద్వాన్ ప్రేత్య గతోఽనిలం త్వరినభశ్ఛిద్రేణ తస్యోర్ధ్వమా–
క్రామన్భానుమితస్తదీయసుషిరాత్తల్లమ్బరాభ్రోపమాత్ ।

ఆయన్నూర్ధ్వముపేత్య చన్ద్రమముతః ఖాద్దున్దుభేః ఖోపమా-
ద్గచ్ఛన్నూర్ధ్వముపైత్యశోకమహిమం లోకఞ్చిరన్తిష్ఠతి ॥ 219

వ్యా. సగుణబ్రహ్మోపాసకానాం యదుత్కృష్టఫలం యా చ గతిః తదుభయమత్రోచ్యతే – **విద్వానితి**. విద్వాన్ సగుణబ్రహ్మోపాసకః ప్రేత్య ప్రారబ్ధావసానే శరీరమిదం విహాయ తు అనిలమన్తరిక్షస్థం తిర్యగ్భూతం స్తిమితమభేద్యం వాయుం గతస్సన్. తస్య వాయోః అరినభశ్ఛిద్రేణ రణచక్రచ్ఛిద్రతుల్యచ్ఛిద్రేణ విదుష్యనుగ్రహాద్వాయునా స్వస్మిన్కల్పితేన తావత్పరిమాణేన మార్గేణేత్యర్థః. ఊర్ధ్వమాక్రామన్ సన్ భానుమాదిత్యమితో గతో భూత్వా. ఆదిత్యో హి బ్రహ్మలోకం జిగమిషోర్మార్గనిరోధం కృత్వా స్థితః. తమయముపాసకో గత్వేత్యర్థః. తత్తతః లమ్బరాభ్రోపమాత్ లమ్బరస్య వాద్యవిశేషస్య అభ్రం ఛిద్రం తదుపమా తత్తుల్యా త్తదీయసుషిరాదాదిత్యసమ్బన్ధిచ్ఛిద్రాత్. స చాదిత్యోఽస్మా ఉపాసకాయ తావత్పరిమాణం మార్గం ప్రయచ్ఛతీతి భావః. ఊర్ధ్వమాయన్గచ్ఛన్. చన్ద్రం సోమలోకం దృశ్యమానచన్ద్రమణ్డలాద్భిన్నమితి భావః. ఉపేత్య గత్వా దున్దుభేర్వాద్యవిశేషస్య యత్ఖం ఛిద్రం తదుపమాదముష్య చన్ద్రస్య ఖాత్ ఛిద్రా దూర్ధ్వం గచ్ఛన్. అశోకం మానసశోకరహితమహిమం శరీరదుఃఖవర్జితఞ్చ లోకం బ్రహ్మలోక ముపైతి ప్రాప్నోతి. తత్రేతి శేషః. చిరం శాశ్వతీస్సమాస్తిష్ఠతి. 219

శ్లో॥ వ్యాధిగ్రస్తతమః పుమాన్ యదధికం సన్తప్యతే తత్తథా
ప్రేతస్యానయనం శ్మశానధరణీమగ్నౌ చ తత్క్షేపణమ్ ।
మర్త్యానాం పరమం తపస్సుతపసాఽనేన ప్రధూతాంహసో
మర్త్యా యాన్తి పరఞ్చ లోకమితి యో వేదైష యాయాత్స చ ॥220

వ్యా. బ్రహ్మోపాసనప్రసఙ్గేన ఫలవదబ్రహ్మోపాసనముపన్యస్యతి. వ్యాధిగ్రస్తతమః పుమానధికం సన్తప్యత ఇతి యత్. తత్ తథా ప్రేతస్య శ్మశానధరణీమానయనమ్. అగ్నౌ తత్క్షేపణం ప్రేతనిధానఞ్చ. మర్త్యానాం పరమముత్కృష్టం తపః. సన్తాపారణ్యగమనవహ్నిప్రవేశానాం తపస్త్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. మర్త్యాః అనేన దర్శితేన సుతపసా శోభనతపసా త్రివిధేన ప్రధూతాంహసః క్షపితకల్మషాస్సన్తః. పరం పరమం లోకం స్వర్గాదికం యాన్తి చ గచ్ఛన్త్యేవ. ఇతి యో వేద. స ఏష చ విద్వానపి యాయాత్పరం లోకమిత్యేవ. 220

శ్లో॥ అన్నం ప్రాణమృతే న తిష్ఠతి ఋతే ప్రాణోఽన్నతశ్శుష్యతీ-
త్యన్నం ప్రాణ ఇదం పృథఙ్న చ బృహద్బ్రహ్మైవ యుక్తం ద్వయమ్ ।
విష్టం సర్వమిహేతి వీతి నిగదన్న్యన్నం రమన్తేఽత ఇ-
త్యన్యం రం య ఇతి ప్రవేద రమతే సర్వం విశత్యత్ర చ ॥ 221

వ్యా. అన్నం బ్రహ్మేత్యుపాసనాన్తరం విధిత్సన్నాహ. **అన్నమితి.** అన్నం బ్రహ్మేతి

కేచిదాహుః. ప్రాణం బ్రహ్మేతి కతిచిత్. తదిదం మతద్వయమప్యయుక్తమేవ. కస్మాత్ ప్రాణమృతే ప్రాణం వినా అన్నం న తిష్ఠతి అభుక్తం హ్యన్నం కాలవశాత్ క్లిద్యతే. తథా. ప్రాణః అన్నతోఽన్నాదృతే శుష్యతి ఇతి హేతోః ఇదమన్నమయమితి శేషః, ప్రాణశ్చ పృథక్ ప్రత్యేకం బృహద్బృహ్మ న నైవ భవతి. అవినాశిత్వాద్బృహ్మణః. కిన్తర్హి ద్వయమన్నం ప్రాణశ్చేత్యుభయం యుక్తం పరస్పరసఙ్గతం సత్ బ్రహ్మ భవత్యేవ. అన్నప్రాణయోర్గుణాన్తరమాహ. ఇహ అన్నే సర్వం ప్రాణిజాతం విష్ఠం విశేషేణ తిష్ఠతీతి విష్ఠమాశ్రితమితి హేతోః. అన్నం వి ఇతి నిగదన్తి బుధా ఇతి శేషః, అతోఽస్మాత్ప్రాణాత్సర్వాణి భూతానీతి శేషః, రమన్తే ఇతి హేతోః, అన్యః ప్రాణమిత్యర్థః. ప్రకరణాత్. రమితి నిగదన్తి. ప్రాణే దుర్బలే సతి రత్యభావాత్. య ఇతి ప్రవేద జానాతి అత్రాస్మిన్ తస్మిన్ విదుషి సర్వం విశతి సర్వం రమతే చ. 221

శ్లో॥ ధ్యాయేత్ప్రాణమథోక్థమిత్యయమిదం సర్వం యదుత్థాపయ-
త్యస్మాదుక్థవిదస్సుతోఽ ప్యనుగుణో వీరస్సముత్తిష్ఠతి ।
విద్యాతారతమత్వతో వివిదయం సాలోక్యముక్థస్య వా
సాయుజ్యం ప్రతిపద్యతే పునరిదం యో వేద సోఽప్యశ్నుతే ॥ 222

వ్యా. అన్నప్రాణయోర్గుణద్వయవిశిష్టయోర్మిలితయోరుపాసనముక్తం పూర్వశ్లోకే. ఇహ ప్రాణస్యైకస్యైవోపాసనముచ్యతే **ధ్యాయేదితి**. అథ ప్రాణముక్థమితి ధ్యాయేదుపాసీత. ఉక్థం శస్త్రవిశేషః. కథం ప్రాణస్యోక్థత్వమత ఆహ. యద్యస్మాదయం ప్రాణ ఇదం సర్వ ముత్థాపయతి. న హ్యప్రాణః కశ్చిదుత్తిష్ఠతి తస్మాత్ప్రాణముక్థమిత్యుపాసీత. తదుపాసనఫల మాహ. అస్మాదుక్థోపాసనాద్ధేతోః ఉక్థవిదః అనుగుణ ఉక్థవిదిత్యర్థః. వీరస్సుత ఉత్తిష్ఠతి. ఏవం దృష్టఫలముక్త్వా అదృష్టఫలమాహ. అయం వివిత్ విశేషజ్ఞః విద్యాతారతమత్వతః విద్యాయాఃతరతమత్వమేవ తారతమత్వం. తస్మాత్తారతమ్యాదిత్యర్థః. ఉక్థస్య ప్రాణస్య సాలోక్యం సాయుజ్యం వా ప్రతిపద్యతే. యః పునః యస్తు ఇదం ప్రాణోక్థోపాసనమహత్త్వాదికం వేద సోఽపి ఉక్థస్య సాలోక్యం సాయుజ్యం వా అశ్నుతే. 222

శ్లో॥ తత్ప్రాణం యజురిత్యయేత్సమమయం యస్మాన్మిథో యోజయ-
త్యస్మై సర్వమిదం బుధాయ భువనం శ్రైష్ఠ్యాయ చోద్యచ్ఛతే ।
సామేత్యేన మయేత్సమఞ్చతి యతః ప్రాణే సమస్తం జగ-
త్తస్మిన్ సర్వమిదం సమఞ్చతి బుధే శ్రేష్ఠశ్చ సర్వేషు సః ॥ 223

వ్యా. ప్రాణస్యోపాసనాన్తరే ఆహ. తత్ప్రాణం యజురిత్యయేదుపాసీత, కథం ప్రాణో యజురత ఆహ. యస్మాదయం ప్రాణః సమం సర్వం సర్వాణి భూతానీత్యర్థః. మిథోఽన్యోన్యం యోజయతి యునక్తి, న హి ప్రాణాభావే మిథస్సఙ్గతి స్స్యాద్భూతానామ్. అస్మై బుధాయ ఏవంవిదే

ఇదం సర్వం భువనం శ్రైష్ఠ్యాయ శ్రేష్ఠత్వార్థముద్యచ్ఛతే ఉద్యతమ్భవతి. చాదస్య యజుషః ప్రాణస్య సాయుజ్యాదికం భవేద్విదుష ఇతి గమ్యతే. ఏనం ప్రాణం సామేత్యయేత్. కథమస్య సామత్వమత ఆహ. యతః ప్రాణే సమస్తం జగత్సమఞ్చతి సమ్యగఞ్చతి సఙ్గచ్ఛతే తస్మిన్ బుధే సామ ప్రాణోపాసకే ఇదం సర్వం సమఞ్చతి. స చ బుధః సర్వేషు శ్రేష్ఠో భవేత్. 223

శ్లో॥ ప్రాణం క్షత్రమితి ప్రవేత్తు విబుధో యస్మాత్ క్షతాత్త్రాయతే
ప్రాణః పిణ్డమతో భవత్యయమితి క్షత్త్రం య ఏవం విదన్ ।
ధ్యాయేత్స ప్రతిపద్యతే పునరిమం క్షత్త్రం బతాత్రం పరం
ప్రాణం వేద య ఏవమేష స భజేత్ క్షత్త్రస్య సాయుజ్యకమ్ ॥ 224

వ్యా. ప్రాణస్యోపాసనాన్తరమాహ - **ప్రాణమితి**. విబుధః ప్రాణం క్షత్రమితి ప్రవేత్తు ఉపాసీత. యస్మాత్ ప్రాణః పిణ్డం దేహం క్షతాత్త్రాయతే శస్త్రాదిహింసితం దేహం పునర్మాంసేనా పూర్య రక్షతీత్యర్థః. అతో హేతోరయం ప్రాణః క్షత్త్రమితి ఉక్త ఇతి శేషః, భవతి. య ఏవం విదన్ విద్వాన్ ధ్యాయేత్. క్షత్త్రం ప్రాణమితి శేషః. యద్వా యో విదన్నేవం ధ్యాయేత్ స పునస్స తు అత్రం న త్రాయతేఽన్యేన కేనచిదిత్యత్రం క్షత్త్రం పరం ముఖ్యం ప్రాణం ప్రతిపద్యతే. బతేత్యద్భుతే. య ఏవం వేద స ఏష విద్వాంశ్చ క్షత్త్రస్య ప్రాణస్య సాయుజ్యకం సాయుజ్యమేవ భజేత్. 224

శ్లో॥ గాయత్ర్యాః ప్రథమే పదే వితనుయాత్త్రైలోక్యదృష్టిం బుధో
ద్వైతీయీకపదే పునర్వితనుయాత్త్రైవిద్యదృష్టిం తథా ।
తార్తీయీకపదే పరం వితనుయాత్ప్రాణత్రయీదర్శనం
తుర్యే సా చ పదే పరోరజసి సంయాతా ప్రతిష్ఠామ్పరామ్ ॥ 225

వ్యా. హృదయాద్యనేకోపాధివిశిష్టస్య బ్రహ్మణ ఉపాసనముక్తమథేదానీం గాయత్ర్యుపాధి-విశిష్టస్యోపాసనం వక్తవ్యమితీదం గాయత్రీబ్రాహ్మణమారభ్యతే. బుధః విద్వాన్ గాయత్ర్యాః ప్రథమే పదే త్రైలోక్యదృష్టిం వితనుయాత్. తత్సవితుర్వరేణ్యమిత్యస్య భూమి రన్తరిక్షం ద్యౌరిత్యస్య చాష్టాక్షరత్వసామాన్యాదితి భావః. గాయత్ర్యాః ద్వైతీయీకపదే పునః ద్వితీయపాదే తు త్రైవిద్యదృష్టిం వితనుయాత్. భర్గో దేవస్య ధీమహీతి ద్వితీయపాదస్య ఋచో యజూంషి సామానీతి విద్యాత్రయస్య చాష్టాక్షరత్వసామాన్యాత్. గాయత్ర్యాః తార్తీయీకపదే పరం తృతీయపాదే తు ప్రాణత్రయీదర్శనం ప్రాణాదిత్రయదృష్టిం వితనుయాత్, ధియో యో నః ప్రచోదయాదితి తృతీయపాదస్య ప్రాణః అపానః వ్యానః ఇతి ప్రాణత్రయస్య చాష్టాక్షరత్వ సామాన్యాత్. విద్యాఫలన్తు త్రైలోక్యజయాదిక-మూహ్యమ్. సా చ త్రిపదా గాయత్రీ తుర్యే పదే పరోరజసి రజసః పరే వస్తుని పరాం ప్రతిష్ఠాం సమ్యగ్యాతా ప్రాప్తవతీ ప్రతిష్ఠితేత్యేతత్. అత ఏవ '**పరోరజసిసావదో**' మిత్యస్య గాయత్రీ తురీయపదత్వేన వ్యవహారః. 225

శ్లో॥ ఆదిత్యస్స పరోరజా ప్రతిగతస్సత్యే ప్రతిష్ఠాం పరాం
సత్యం చక్షురిదం బలే బలమితి ప్రాణస్తదేవం బలే ।
గాయత్రీ తదియం నిగద్యత ఇతి ప్రాణో భజన్త్యేకతాం
దేవాః కర్మఫలాని యత్ర జగతస్సాఽఽత్మా ప్రతిష్ఠా యతః ॥ 226

వ్యా. కోఽసౌ పరోరజా అత ఆహ. స దృశ్యమానమణ్డలాన్తర్వర్తీ ఆదిత్యః పురుషః మూర్తామూర్తరసత్వేన పూర్వం ప్రతిపాదితః. పరోరజాః రజసః రజోమయేభ్యస్సర్వేభ్యో లోకేభ్యః పర ఇతి పరోరజాః సర్వేశితృత్వాత్, స చాదిత్యస్సత్యే పరాం ప్రతిష్ఠాం ప్రతిగతః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యేతత్. కిం తత్సత్యమత ఆహ – చక్షుస్సత్యమితి. చక్షుషా దృష్టస్య యథార్థత్వాచ్చక్షుస్సత్య మిత్యుచ్యతే. ఇదం చక్షుర్బలే ప్రతిష్ఠితమ్. కి న్తద్బలమత ఆహ. ప్రాణో బలమితి ఉచ్యత ఇతి శేషః. తత్తస్మాదేవముక్తప్రాకారేణ బలే ప్రాణే గాయత్రీ ప్రతిష్ఠితా తత్తస్మాదియం గాయత్రీ ప్రాణ ఇతి నిగద్యతే ఉచ్యతే. కోఽసౌ ప్రాణోఽత ఆహ. యత్ర ప్రాణే వేదాస్సర్వే సర్వాణి చ కర్మఫలాని ఏకతాం భజన్తి ప్రతిపద్యన్తే. సా ఏవం ప్రాణరూపా గాయత్రీ జగత ఆత్మా భవతి. తత్ర హేతుమాహ. యతో యస్మాజ్జగతః ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయః, ప్రాణరూపాయాం గాయత్ర్యాం సర్వం జగత్ప్రతిష్ఠితమితి సర్వస్య జగత ఆత్మా గాయత్రీ భవతీత్యర్థః. 226

శ్లో॥ త్రాణాత్ప్రాణతతేరియం ప్రతిగతా గాయత్ర్యభిఖ్యాం గయాః
ప్రాణా వాఙ్ముఽఖరా హి శబ్దకరణాదాచార్య ఏనాన్తు యః ।
సావిత్రీమనువక్తి యస్య స వటోస్తస్యాఖిలాంస్త్రాయతే
ప్రాణాంస్తన్నరకాదిసన్నిపతనాద్బ్రాహ్మణ్యమస్యా వశమ్ ॥ 227

వ్యా. గాయత్రీశబ్దం నిర్వక్తి. ఇయం దేవీ ప్రాణతతేః త్రాణాద్ధేతోః గాయత్ర్యభిఖ్యాం గాయత్రీనామ ప్రతిగతా ప్రాప్తవతీ, గయాంస్త్రాయత ఇతి గాయత్రీతి వ్యుత్పత్తేః. నను గయత్రాణా ద్గాయత్రీ భవతు. కథమ్పునః ప్రాణత్రాణాదత ఆహ. హి యస్మాద్వాఙ్ముఖరా వాగాదయః ప్రాణాః శబ్దకరణాద్ధేతోః గయా భవన్తి, గాయన్తీతి గయా ఇతి వ్యుత్పత్తేరితి భావః. యద్యపి వాగేకైవ గాయతి తథాపి తత్ప్రాధాన్యాదన్యేఽపి గయా ఇత్యుచ్యన్తే. యస్త్వాచార్యః సావిత్రీం సవితృదేవతాకా–మేనాం గాయత్రీం యస్య మాణవకస్యానువక్తి ఉపదిశతి. స ఆచార్యః తస్య వటోః అఖిలాన్వాగాదీన్ ప్రాణాన్నరకాదిసన్నిపతనాత్. నరకాదౌ సమ్యఙ్నితరాం పతనాత్. తత్తథా యథా గయాన్ గాయత్రీ తథేత్యర్థః. కిఞ్చ వటోర్బ్రాహ్మణ్యసిద్ధిరపి గాయత్ర్యుపదేశవశాదేవేత్యాహ. బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణత్వమస్యా గాయత్ర్యా వశమాయత్తం భవతి. **గాయత్ర్యా బ్రాహ్మణమసృజత త్రిష్టుభా రాజన్యం జగత్యా వైశ్య** మితి శ్రుతేర్ద్విజోత్తమస్య ద్వితీయం జన్మ గాయత్రీనిమిత్తమ్. ఏతేన బ్రాహ్మణేతరౌ క్షత్త్రియవైశ్యౌ గాయత్ర్యుపదేశం నార్హన్తి కిమ్పునా రథకారాదయ ఇతి సిద్ధమ్. 227

శ్లో॥ సావిత్రీం ప్రదిశన్తి కేచన బుధా ఆనుష్టుభీం సాహసా-
చ్ఛిష్యేభ్యోఽనువదామ ఏవ వయమిత్యేభ్యో గిరం భాషిణః ।
గాయత్ర్యైవ వితీర్ణయా వటుతతేర్వాగాదికం హ్యర్పితం
సర్వం తద్గురుణేతి యుక్తమిదమేవాన్యన్మృషైవోదితమ్ ॥ 228

వ్యా. కేచన బుధాః వయమేభ్యశ్శిష్యేభ్యో గిరం సాక్షాత్సరస్వతీమేవానువదామ ఇతి భాషిణో వదన్తస్సన్తః. సాహసాచ్ఛిష్యేభ్యః ఆనుష్టుభీమనుష్టుప్ప్రభవాం సావిత్రీం - '**తత్సవితుర్వృణీమహే వయం దేవస్య భోజనమ్ శ్రేష్ఠం సర్వధా తమం తురం భగస్య ధీమహి**'. ఇతి మన్త్రమితి భావః' ప్రదిశన్తి. గురుణా వటుతతే ర్గాయత్ర్యా వితీర్ణయా సత్యైవ వాగాదికం తత్సర్వమర్పితం భవతి. హిః ప్రసిద్ధౌ - గాయత్ర్యా ప్రాణత్వాత్ప్రాణస్య చ వాగాద్యధిపతిత్వా-త్ప్రాణదానాదేవ వాగాదిదానం సిద్ధమితి భావః. ఇతి హేతోః. ఇదమేవ గాయత్రీదానమేవ యుక్తం పశ్చాదితి శేషః. ఉదితమన్యదనుష్టుప్ప్రభవసావిత్రీ దానన్తు మృషైవాయుక్తమేవ. 228

శ్లో॥ గాయత్ర్యాః ప్రథమం ప్రతిగ్రహకృతాల్లోకత్రయస్యైనస-
స్త్రైవిద్యస్య పదం ద్వితీయమపరం ప్రాణస్య రక్షేద్విదమ్ ।
తుర్యం తత్పదమప్రతిగ్రహసమం సర్వోత్తమం సత్ఫలం
గాయత్రీతి మహానుభావకలితా సర్వైరుపాస్యా బుధైః ॥ 229

వ్యా. అథ గాయత్ర్యుపాసకస్య ప్రతిగ్రహకృతం పాపం నాస్తీత్యాహ. గాయత్ర్యా ఇతి. గాయత్ర్యాః ప్రథమం పదం పాదం లోకత్రయస్య ప్రతిగ్రహ కృతాదేనసః పాపాత్. ద్వితీయం పదం త్రైవిద్యస్య ప్రతిగ్రహకృతాదేనసః. అపరం తృతీయం పదం ప్రాణస్య సర్వస్య ప్రతిగ్రహకృతా-దేనసః. విదం గాయత్రీవిదం రక్షేద్రక్షతి. పాదత్రయవిజ్ఞానఫలేన ప్రతిగ్రహత్రయకృతం పాపం హ్రియత ఇత్యర్థః - ఉభయోస్సమత్వమితి భావః. ఇదఞ్చ కల్పయిత్వోక్తం నతు వస్తుతః నహి కశ్చిత్ త్రైలోక్యాదికం ప్రతిగృహ్ణీయాత్ - తుర్యం తత్పదం తస్యాః పదన్తు. అప్రతిగ్రహసమం కేనాపి ప్రతిగ్రహేణాతుల్యమత ఏవ సర్వోత్తమం సత్ఫలం ప్రశస్తఫలకం చ భవతి ఇత్యేవం మహానుభావకలితా మహతా అనుభావేన యుక్తా గాయత్రీ సర్వైర్బుధైర్బ్రాహ్మణైరుపాస్యా. 229

శ్లో॥ గాయత్ర్యేకపదీ జగన్మయపదేనాసి త్రివిద్యాపదే-
నాస్యేవ ద్విపదీ త్రిపద్యపి పదా ప్రాణాదిరూపేణ చ ।
ఆదిత్యేన చతుష్పదీ పరపదేనాపి స్వతోఽపద్భవ-
స్యస్మై తేఽస్తు నమః పదాయ చరమాయాభీష్టసన్ధాయినే ॥ 230

వ్యా. అథ గాయత్రీనమస్కారమాహ - హే గాయత్రి త్వం జగన్మయపదేన ఏకపదీ అసి త్రివిద్యాపదేన ద్విపదీ అసి భవస్యేవ - ప్రాణాదిరూపేణ పదా పాదేన త్రిపదీ అసి చ ఆదిత్యేన పరోరజసా తద్రూపేణేత్యర్థః. పరపదేన తురీయపాదేన చతుష్పదీ అసి స్వతస్తు అపత్ - పదహీనా

అసి. నేతి నేతీతి వాక్యనిర్దిష్టనిరుపాధికబ్రహ్మరూపత్వాదితి భావః. తే తవ సమ్బన్ధినే అభీష్టసన్ధాయినే కామప్రదాయ అనిష్టనివారకాయ చ అనిష్టనివారణస్యాపి కామత్వాత్ చరమాయాస్మై పదాయ నమోఽస్తు. 230

శ్లో॥ గాయత్ర్యా ముఖమగ్నిరేవ దహనస్సర్వం యథైధో దహ-
త్యాత్మస్థాపితమేవమేవ సకలం గాయత్ర్యభిజ్ఞః కృతమ్ ।
దగ్ధ్వా కల్మషమాప్య శుద్ధిమధికాం పూతోఽగ్నివన్నిర్జరో
నిర్మృత్యుశ్చ భవన్ క్రమేణ పరమం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే ॥ 231

వ్యా. గాయత్ర్యా ముఖం దర్శయతి. గాయత్ర్యా అగ్నిరేవ ముఖం యథా దహనోఽగ్ని రాత్మస్థాపితం స్వస్మిన్నిక్షిప్తం సర్వమేధః కాష్ఠం దహతి భస్మీకరోతి. ఏవమేవ గాయత్ర్యభిజ్ఞః కృతం సకలం కల్మషం దగ్ధ్వా అధికాం శుద్ధిమాప్య ఆ సమన్తాదాప్త్వా అగ్నివత్పూతః పవిత్రస్సన్ నిర్జరః జరారహితః నిర్మృత్యురమృతశ్చ భవన్ క్రమేణ పరమం బ్రహ్మైవ సమ్పద్యతే. గాయత్ర్యాః పరబ్రహ్మత్వాద్గాయత్ర్యుపాసకస్య చ గాయత్ర్యాత్మత్వలాభాదితి భావః. 231

శ్లో॥ పాత్రేణేవ హిరణ్మయేన పిహితం బిమ్బేన సత్యం పదం
తత్త్వం తూర్ణమపావృణు ప్రియకృతే సత్యాత్మనో మే రవే ।
ఏకర్షే యమసూర్యరశ్మినిచయం పూషన్ జహీహి త్విషాం
సఙ్కోచం కురు వా తథా తవ పదం వీక్షేయ భవ్యం యథా ॥ 232

వ్యా. యో జ్ఞానకర్మసముచ్చయకారీ సోఽన్తకాలే గాయత్రీతురీయపాదమాదిత్యమేవం ప్రార్థయతీత్యాహ - **పాత్రేణేతి**. హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యమిష్టం పదం వస్త్వివ హిరణ్మయేన జ్యోతిర్మయేన బిమ్బేన మణ్డలేన సత్యం పదం బ్రహ్మ బ్రహ్మస్వరూపమిత్యర్థః. పిహితం ఛన్నమ్. అసమాహితదృష్టీనామదృశ్యమానత్వాదితి భావః, హే రవే! సత్యాత్మనః త్వదాత్మభూతస్యేత్యర్థః. మే మమ ప్రియకృతే దర్శనదానద్వారా ప్రియం కర్తుం తూర్ణం ద్రుతం మరణస్య సన్నిహితత్వాదితి భావః. త్వం తత్పిధానమపావృణు అపావృతం కురు. ఏకర్షే ఏకశ్చాసౌ ఋషిశ్చ ఏకర్షిః, తత్సమ్బుద్ధిః అసహాయచారిన్ సర్వజగచ్చక్షుర్భూతత్వేన సర్వజగత్సాక్షిన్నితి వా. యమయతీతి యమః తత్సమ్బుద్ధిః యమ, సూర్య, ప్రేరక, పూషన్ పోషక, తథా రశ్మినిచయం జహీహి విగమయ త్యజేతి యావత్. కథం స్వాభావికరశ్మినిచయస్య విగమనమితి చేత్తర్హి త్విషాం తేజసాం సఙ్కోచం వా కురు, యథా భవ్యం కల్యాణం తవ పదం స్వరూపం వీక్షేయం పశ్యేయం తథా కురు. 232

శ్లో॥ వ్యాహృత్యఙ్గధరోఽస్తి యోఽత్ర పురుషో బ్రహ్మే హిరణ్యోదరః
సోఽహం చాస్మ్యమృతో మమైతు పతితే సత్యస్య దేహేఽనిలమ్ ।

ప్రాణో ఽన్యా అపి దేవతా విదధతు స్వస్వప్రకృత్యాత్మతాం
భస్మాన్తఞ్చ శరీరమేతదయతాం సాయుజ్యముర్వ్యాస్తథా ॥ 233

వ్యా. అత్ర సూర్యమణ్డలే ప్రకరణాత్ వ్యాహృత్యఙ్గధరః భూరాదివ్యాహృత్యవయవవాన్ హిరణ్యోదరః హిరణ్యగర్భః హిరణ్మయతనురితి యావత్. బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దవాచ్యః యః పురుషోఽస్తి సోఽమృతః పురుషోఽహమేవాస్మి. అమృతోఽహం స పురుష ఏవాస్మీతి వా. అహం స ఏవాస్మి అత ఏవామృతశ్చాస్మీతి వా – సత్యస్యామృతస్య మమ దేహే పతితే సతి ప్రాణోఽనిలం బాహ్యవాయుమేతు గచ్ఛతు. తస్మిన్నిలీయతామిత్యర్థః. అన్యా దేవతాశ్చక్షురాదికరణాన్యపి స్వస్వప్రకృత్యాత్మతాం స్వస్వకారణరూపం విదధతు బిభ్రతు. తథా ఏతచ్ఛరీరఞ్చ భస్మాన్తం భస్మభావాపన్నం సత్ ఉర్వ్యాస్సాయుజ్యమయతాం ప్రాప్నోతు ఇతి మ్రియమాణో విద్వాన్ పశ్యేదితి భావః. 233

శ్లో॥ ఓమగ్నే! స్మర మే క్రతో స్మర కృతం మాం శోభనేనాధ్వనా
దివ్యేనాపునరాగమేన మహతో లోకం నయ బ్రహ్మణః ।
సర్వేషాం వయునాని వేత్సి భగవం స్త్వం ప్రాణినాం కల్మషం
సర్వం నాశయ సేవితుం న కుశలస్త్వామద్య కుర్వే నతిమ్ ॥ 234

వ్యా. అథ మ్రియమాణస్యాగ్ని ప్రార్థనామాహ – అవతీత్యోమ్ తత్సమ్బుద్ధిరోమ్. హే **ఓమ్** రక్షక పరమేశ్వర తత్ప్రతీకత్వా త్తదభేదేన నిర్దేశః. హే అగ్నే! హే క్రతో! సఙ్కల్పరూపస్యాగ్నే ర్మనోమయత్వాద్ధే క్రతో! ఇతి సమ్బోధనమ్ – క్రతుస్సఙ్కల్పపూర్వకో నిశ్చయః. తద్ధేతు స్సఙ్కల్పోఽపి క్రతురిత్యుచ్యతే. మే కృతం మయా కృతం యజ్ఞాదికర్మ స్మర స్మర. ద్విరుక్తి రాదరార్థా. కిమర్థం స్మరణమత ఆహ. మాం శోభనేనాపునరావర్తినా దివ్యేనాధ్వనా దేవయానేన మహతో బ్రహ్మణో లోకం నయ. త్వయా కృతస్య మయా కథం స్మరణమత ఆహ. హే భగవన్, త్వం సర్వేషాం ప్రాణినాం వయునాని జ్ఞానాని వేత్సి. వయునానీత్యుపలక్షణం కర్మణామ్. నను త్వయా దుష్కృతమపి కృతం తతః కథన్త్వముత్తరేణ పథా నేతవ్య స్తత్రాహ. సర్వం కల్మషం పాపం నాశయ. నను వాఙ్మాత్రేణ కథమహం త్వత్ప్రార్థితం కుర్యామ్. కురు శుశ్రూషామత ఆహ – అద్య మరణసమయే త్వాం సేవితుమహం న కుశలః న సమర్థః. శరీరేన్ద్రియపాటవాభావాదితి భావః. తస్మాత్తే ఇతి శేషః. నతిం సమస్కారం కుర్వే. తావతైవ సన్తుష్టస్త్వమ్మాముత్తరేణ పథా నయ బ్రహ్మలోకమ్. ఇతి మ్రియమాణోఽగ్నిం ప్రార్థయేత. అగ్నిర్దేవో ద్విజాతీనామితి **స్మరణాదగ్నిమీళే పురోహితమితి** వేదోపక్రమాదుత్తరమార్గప్రారమ్భ దేవతాత్వాచ్చాగ్నేః. అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్ల ఇతి. 234

శ్లో॥ జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠవసిష్ఠసమ్పదయనోత్పత్తిప్రతిష్ఠాత్మకో–
గాయత్రీతి నిగద్యతే స హి మహాన్ ప్రాణో న వాగాదయః ।

ప్రాణత్యక్తమిదం వపుర్భవతి యత్పాపిష్ఠమన్యైర్న వా
యో వేదేతి స యాతి తం గుణగణం ప్రాణాశ్రయం స్వాశ్రయః ॥235

వ్యా. ప్రాణో గాయత్రీత్యుక్తం కస్మాత్కారణాత్ప్రాణభావో గాయత్ర్యా ఉచ్యతే, న తు వాగాదిభావస్తత్రాహ **జ్యేష్ఠేతి**. స మహాన్ ప్రాణః జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠవసిష్ఠసమ్పదయనోత్పత్తి–ప్రతిష్ఠాత్మకః. జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః. వసిష్ఠః పరేషామభిభవకరః – అతిశయేన వాసీవా – త్రయాణాం కర్మ–ధారయః. జ్యేష్ఠ శ్రేష్ఠవసిష్ఠః. సమ్పత్. అయనమాయతనముత్పత్తిః ప్రజాతిః ప్రతిష్ఠా తదాత్మకః తద్రూపః జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠవసిష్ఠశ్చాసౌ సమ్పదయనోత్పత్తిప్రతిష్ఠాత్మకశ్చ తథోక్తః. హి అత ఏవ గాయత్రీతి నిగద్యతే. నను వాగ్వసిష్ఠా శ్రోత్రం సమ్పత్ హృదాయతనం రేత ఉత్పత్తిః చక్షుః ప్రతిష్ఠేతి కృత్వా వాగాదయోఽపి శ్రేష్ఠా ఏవేత్యత ఆహ – నేతి. వాగాదయో గాయత్రీ న భవన్తి. అశ్రేష్ఠత్వాదితి భావః. కస్మాద్వాగాదీనామశ్రేష్ఠత్వం ప్రాణస్య చ శ్రేష్ఠత్వం తత్రాహ – యద్యస్మాత్ప్రాణేన త్యక్తం సదిదం వపుః పాపిష్ఠమ్భవతి. అన్యైర్వాగాదిభిస్త్యక్తం సత్తు పాపిష్ఠం న భవత్యేవ – తస్మాత్ప్రాణ ఏవ శ్రేష్ఠః. ప్రాణోపాసనఫలమాహ – య ఇతి. వేద – స్వాశ్రయః శోభనప్రాణదేవతాశ్రయః సః విద్వాన్. ప్రాణాశ్రయం తం పూర్వోక్తం గుణగణం జ్యేష్ఠత్వశ్రేష్ఠత్వాది గుణబృన్దం యాతి ప్రాప్నోతి. 235

శ్లో॥ ప్రాణస్యాన్నమిదం సమస్తమవనౌ యద్భుజ్యతే ప్రాణిభి–
ర్వాసస్తస్య తు పీయతే యదుదకం తద్బ్రాహ్మణాశ్శ్రోత్రియాః ।
ప్రాక్పశ్చాదపి భోజనాచ్ఛుభజలం స్వాచమ్య తన్మన్వతే
ప్రాణం వస్త్రధరం దధామ ఇతి యో వేదాన్నవస్త్రే భజేత్ ॥ 236

వ్యా. ప్రకారాన్తరేణ ప్రాణోపాసనం తత్ఫలఞ్చాహ – అవనౌ లోకే ప్రాణిభిర్యద్భుజ్యతే. తదిదం సమస్తం వస్తుజాతం ప్రాణస్యాన్నమ్భవతి. ప్రాణేనైవ సర్వత్ర సర్వస్యాద్యమానత్వాన్న హ్యప్రాణః కిఞ్చిదత్తి. యత్ప్రాణిభిః పీయతే తదుదకం తస్య ప్రాణస్య వాసః వస్త్రమ్భవతి. తత్తస్మాత్ – శ్రోత్రియా బ్రాహ్మణాః. భోజనాత్ప్రాక్పశ్చాచ్చ శుభజలం నిర్మలముదకం స్వాచమ్య సుష్ఠు ఆచమ్య – ప్రాణం వస్త్రధరమనగ్నం దధామః కుర్మ ఇతి మన్వతే. య ఇతి వేద స ఇతి శేషః. అన్నవస్త్రే శోభనమన్నం వస్త్రఞ్చ భజే త్ప్రాప్నుయాత్. 236

శ్లో॥ ద్వ్యభ్రక్ష్మాపురుషాఙ్గనా ఇతి మతాః పఞ్చాగ్నయో దేవతాః
శ్రద్ధాసోమకవర్షకౌదనరసాంస్తేషు క్రమాజ్జుహ్వతి ।
జాయన్తే పురుషాస్తతో విదురిదం యే శ్రద్ధయా కాననే
సత్యం సమ్యగుపాసతే చ విబుధా యాయుః పదం తే విధేః ॥ 237

వ్యా. ద్వ్యభ్రక్ష్మాపురుషాఙ్గనాః ద్యౌరభ్రం పర్జన్యః క్ష్మా భూలోకః పురుషః అఙ్గనా తాః.

పఞ్చ అగ్నయ ఇతి మతాః దేవతాః తేష్వగ్నిషు క్రమాత్ శ్రద్ధామపః. సోమమేవ సోమకం వర్షకం వర్షోదకమోదనమన్నం రసం వీర్యఞ్చ జుహ్వతి క్షిపన్తి. తతః పురుషా జాయన్తే ఇదం యే విదుః. విదిత్వా చ. కాననే శ్రద్ధయా సత్యమ్బ్రహ్మ సమ్యగుపాసతే చ తే విబుధాః విధేర్బ్రహ్మణః పదం యాయు ర్వ్రజేయుః. 237

శ్లో॥ అర్చిర్వహ్నిసితోత్తరాయణసురస్థానార్కవిద్యుత్పదా-
నాక్రమ్య క్రమశో విధేః పదమిమే సన్మానసేనాపితాః ।
తిష్ఠన్త్యత్ర పరాః పరార్ధయుగలావచ్ఛిన్నకాలావధి-
ర్ధాతా తిష్ఠతి యావదాగతిమితో నో వా లభన్తే పునః ॥ 238

వ్యా. బ్రహ్మలోకమార్గం తత్ర స్థితిసమయఞ్చాహ. ఇమే పూర్వోక్తా విద్వాంసః క్రమశః క్రమేణ అర్చిర్వహ్నిసితోత్తరాయణసురస్థానార్కవిద్యుత్పదాని సిత శ్శుక్లపక్షః. సురస్థానం దేవ లోకః. ఆక్రమ్య **మానసేన** బ్రహ్మణా మనసా సృష్టేన విధేః సత్ ప్రశస్తం పదమాపితాస్సన్తః. అత్ర విధిపదే పరా ఉత్కృష్టాస్సన్తః. పరార్ధయుగలావచ్ఛిన్నకాలోఽవధిరాయుర్యస్య స పరార్ధయుగలావచ్ఛిన్నకాలావధిర్ధాతా యావత్తిష్ఠతి తావదితి శేషః, తిష్ఠన్తి. ఇతోఽస్మాద్బ్రహ్మ లోకాత్. పునరాగతిం నో వా లభన్తే. నైవ భజన్తే. న పునరావర్తన్త ఇత్యర్థః. 238

శ్లో॥ ఇష్టాపూర్తకృతోఽథ ధూమరజనీకృష్ణాంశ్చ సవ్యాయనం
పైత్ర్యం చాన్ద్రముపేత్య దేవపశవః ప్రత్యాగతాస్తత్పునః ।
ఆకాశానిలవృష్టికూరధిగతా భూత్వాఽన్నమాప్తా రసం
హూయన్తే స్త్ర్యనలే భవన్తి పురుషా అన్యే తు కీటాదయః ॥ 239

వ్యా. అథ కర్మిణాం గతిమాహ - అథ ఇష్టాపూర్తం కుర్వన్తీతి ఇష్టాపూర్తకృతః. ధూమరజనీ కృష్ణాన్ ధూమం రాత్రిం కృష్ణపక్షం సవ్యాయనం దక్షిణాయనం పైత్ర్యం పితృలోకం చాన్ద్రం చన్ద్రలోకం చోపేత్య క్రమేణేతి భావః. తత్ర దేవపశవః దేవభోగ్యా భూత్వా తత్తస్మాత్పునః ప్రత్యాగతాః ఆకాశానిలవృష్టికూః కుర్భూమిః అధిగతాః ప్రాప్తాః అన్నమ్భూత్వా రసం రసభావమిత్యర్థః ఆప్తా, స్త్ర్యనలే హూయన్తే. తతః పురుషాశ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణా భవన్తి. అన్యే తు మార్గద్వయావిదః బహిర్ముఖాః బౌద్ధాదయః. కీటాదయో భవన్తి. 239

శ్లో॥ ప్రాణోపాసక ఆత్మశుద్ధికరసత్కర్మాచికీర్షుర్మహో
విత్తోపార్జనకృన్మహత్త్వకృతయే మన్థాఖ్యకర్మాచరేత్ ।
పుణ్యాహే క్వచనోత్తరాయణగతే శుక్లే పయో భక్షయన్
స్మృత్యుక్తం విధిమాభృతోపకరణస్సన్ ద్వాదశాహం వ్రతీ ॥ 240

శ్లో॥ కంసే వా చమసేఽ ప్యదుమ్బరమయే సర్వౌషధీనాం ఫల-
స్తోమస్యాపి నిధాయ సాధు మధునా దధ్నా చ మన్థం ఘృతైః ।
ఆసి చ్యావసథానలే ప్రజుహుయాద్యావన్త ఇత్యాదిభి
ర్మన్త్రైర్మన్త్రమయం స్పృశన్నపి గిళేద్గాయత్రపాదైః ఖిలమ్ ॥ 241

వ్యా. జ్యేష్ఠశ్రేష్ఠోవసిష్ఠ ప్రతిష్ఠాదిగుణకస్య ప్రాణ ఇత్యుక్తమ్. తత్ప్రాణోపాసకః ఆత్మశుద్ధికర సత్కర్మ మనశ్శుద్ధికరం ప్రశస్తం విహితం యజ్ఞాదికర్మ ఆసమన్తా చ్చికీర్షుస్సన్. తత్కర్మణో విత్తసాధ్యత్వాద్విత్తస్య చ మహత్త్వాధీనత్వాత్. విత్తోపార్జనకృన్మహత్త్వకృతయే. విత్తసమ్పాదన హేతుభూతమహత్త్వలాభాయ మన్థాఖ్యకర్మ ఆచరేత్. తదేవ విశదయతి. ఉత్తరాయణగతే శుక్లే పక్షే క్వచన పుణ్యాహే శుభే దినే ఉపక్రమ్య తతః ప్రాగేవ **ఆభృతోపకరణః** సమ్భృతోపకరణో భూత్వా-స్మృత్యుక్తం విధిమాశ్రిత్యేతి శేషః. ద్వాదశాహం పయో భక్షయన్ సన్ వ్రతీ భూత్వా - ఉదుమ్బరమయే హంసే కంసాకారే చమసే చమసాకారే వా పాత్రే సర్వౌషధీనాం తత్ఫలస్తోమ స్యాపి మన్థం పిష్టం నిధాయ సాధు సమ్యక్ - మధునా దధ్నా ఘృతైశ్చాసిచ్య యావన్త ఇత్యాదిభిర్మన్త్రై రావసథానలే గృహ్యాగ్నౌ ప్రజుహుయాత్ - కిఞ్చ మన్త్రమయం ఖిలం మన్థశేషం స్పృశన్ అపి శబ్దాదుద్యచ్ఛన్ - గాయత్రపాదైః గాయత్ర్యా ఇమే గాయత్రాః పాదాః తైః గిళేద్భక్షయేత్. 240-241

శ్లో॥ మన్థస్యాస్య సమాగమాదపి తరుశ్శుష్కః ప్రరోహేత్పునః
కిం వక్తవ్యమముష్య సజ్గిళనజం భూయో మహత్త్వం నృణామ్ ।
కర్మోద్దాలకయాజ్ఞవల్క్యమధుకాద్యాచార్యసన్తానత-
స్సమ్ప్రాప్తం భువమారచయ్య తదయం లోకో మహాన్ జాయతామ్ ॥242

వ్యా. మన్థకర్మకరణఫలమాహ - అస్య మన్థస్య సమాగమాన్నిషేచనాదిత్యర్థః. శుష్కోఽపి తరుః పునః ప్రరోహేత్ - అముష్య మన్థస్య సజ్గిళనజం నృణాం మహత్త్వం భూయః పునః కిం వక్తవ్యమ్ - మన్థకర్మప్రవర్తకాచార్యపరమ్పరాం దర్శయన్ ప్రార్థయతే - ఉద్దాలక-యాజ్ఞవల్క్యమధుకాద్యాచార్యసన్తానతః భువం లోకం ప్రాప్తం తత్కర్మ మన్థాఖ్యమయం లోక ఆరచయ్య కృత్వా మహాన్ జాయతాం భవతు. 242

శ్లో॥ భూతానాం ధరణీ రసశ్చ ధరణేరాపోప్యపామోషధి
స్తస్యాః పుష్పమిదం రసోఽస్య తు ఫలం తేషాం పుమాన్వై రసః ।
రేతస్తస్య రసః ప్రజాపతిరధాత్తస్య ప్రతిష్ఠాం స్త్రియం
సృష్ట్వా సోఽథ ఉపాస్త తత్స్త్రియముపాసీతాధునా సాధు నా ॥ 243

వ్యా. శ్రీమన్థం కర్మ కృతవత ఏవ పుత్రమన్థేఽధికార ఇతి శ్రీమన్థకర్మోపదేశానన్తరం పుత్రమన్థకర్మోపదిశతి. భూతానాం చరాచరాణాం ప్రాణినాం ధరణీ రసస్సారభూతః. భూతానాం

పృథివీ మధు ఇత్యుక్తత్వాత్. ధరణేశ్చాపో రసః అప్సు ధరణేరోతత్వాత్ప్రోతత్వాచ్చ. అపామోషధి రోషధయో రసః కార్యత్వాత్ తస్యా ఓషధీనామిదం దృశ్యమానం పుష్పం రసః. అస్య పుష్పస్య తు ఫలం రసః. తేషాం ఫలానాం పుమానేవ రసః. తస్య పురుషస్య రేతో రసః ఏవం రేతసో రసతమత్వాత్ప్రజాపతిరాలోచ్య తస్య రసస్య ప్రతిష్ఠాం స్త్రియమధాత్ససర్జ; ఏవం స్త్రియం సృష్ట్వా స ప్రజాపతిః స్త్రియమథ ఉపాస్త. అథ ఉపాసనం నామ మైథునాఖ్యం కర్మ కృతవానిత్యర్థః. యభితవానితి యావత్. తత్తస్మాదధునాపి నా పుమాన్. సాధు సమ్యక్ స్త్రియ మథ ఉపాసీత యభేత్ "**యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరే జనా**" ఇతి గీతావచనాత్. అత ఏవైవం యభన్తి చ స్త్రియం పురుషాః ఏతే నోపాయన్తరేణ భూమ్యాదౌ రేతః ప్రక్షేపో న కార్య ఇతి సిద్ధమ్. 243

శ్లో॥ ప్రాఞ్చం స వ్యుదపూరయత్ప్రజననం గ్రావాయితం చేన్ద్రియం
నార్యా వ్యఞ్జనమాత్మనః ప్రతి మహానస్యా ఉపస్థః పునః ।
వేది ర్లోమ చ బర్హిరాధిషవణే ముష్కౌ సమిద్ధోఽనలో
మధ్యే చర్మ చ వాజపేయమఖినో లోకానిదంవిద్వ్రజేత్. 244

వ్యా. నను పశ్వాదిసాధారణం మైథునం కర్మ కిమితి కర్తవ్యతయోపదిశ్యతే. ఇతి శఙ్కాయాం వాజపేయమఖసామాన్యకల్పనార్థమిత్యుత్తరమాహ. **ప్రాఞ్చమితి.** మహాన్ స ప్రజాపతిః. ప్రాఞ్చం ప్రకృష్టగతియుక్తం గ్రావాయితం సోమాభిషవోపలస్థానీయమాత్మనః ప్రజననమిన్ద్రియం రేతః. నార్యా వ్యఞ్జనం ప్రతి విశేషేణ ఉదపూరయత్. ఉత్పూరితవాన్. చకారాత్తేన స్త్రియ మభిసంసర్గం కృతవాన్. అస్యా నార్యా ఉపస్థస్తు వేదిః. లోమాని బర్హిః. ముష్కౌ స్త్రీయోనిపార్శ్వద్వయ వర్తినౌ గూఢౌ కఠినౌ మాంసఖణ్డౌ వృషణాయితౌ. ఆధిషవణే అధిషవణే ఏవాధిషవణే సోమఫలకే భవతః. మధ్యే సమిద్ధః ప్రదీప్తోఽనలోఽగ్నిరస్తి. చర్మ రహస్యదేశగతం చర్మ చర్మ చ ఆనడుహం సోమఖణ్డనార్థం చర్మైవ. ఉపస్థాదిషు వేద్యాదిదృష్టిః కర్తవ్యేత్యర్థః. తత్ఫలమాహ. ఇదంవిత్. ఇదం వేత్తీతీదంవిత్. వాజపేయమఖినో వాజపేయాఖ్యమఖం కృతవతః పురుషస్య లోకాన్ తత్ప్రాప్యాన్ లోకానిత్యర్థః వ్రజేత్. యావాన్ లోకో వాజపేయమఖినస్తావాన్లోకోఽస్య విదుషః భవతి. తస్మాన్మైథునే బీభత్సా న కార్యేతి భావః. 244

శ్లో॥ యో విద్వానితి కామినీపరిషదా చాధోపహాసం చర-
త్యేష స్త్రీనివహస్య సర్వసుకృతం వృఙ్క్తే స్వయం మానవః ।
యోఽ విద్వానథ కామినీపరిషదా చాధోపహాసం చర-
త్యస్య స్త్రీనివహస్సమస్తసుకృతం వృఙ్క్తే స్వయం దుర్మతేః ॥ 245

వ్యా. మైథునస్య వాజపేయమఖసామ్యవిదస్సుకృతిత్వం తదవిదో దుష్కృతిత్వఞ్చాహ - **య ఇతి**. ఇతి విద్వాన్ యః. కామినీపరిషదా చ బహ్వీభిరపి కామినీభిరిత్యర్థః. అధోపహాసం

మైథునం చరతి స ఏష మానవః, స్త్రీనివహస్య సమ్బన్ధి సర్వం సుకృతం స్వయం వృఙ్క్తే అపహరతి. స్వవశీకరోతీత్యేతత్. అథ అవిద్వాన్ యశ్చ యస్తు కామినీపరిషదా అధోపహాసం చరతి తస్యాస్య దుర్మతేస్సమస్తసుకృతం స్త్రీనివహః స్వయం వృఙ్క్తే. తస్మాదవిద్వాన్మైథునకర్మకారీ పాపిష్ఠ ఏవ. 245

శ్లో॥ స్వాపే జాగ్రతి వాత్మనోఽల్పమధికం రేతో యది స్కన్దతి
ప్రాజ్ఞస్తత్పరిమృశ్య యన్మ ఇతి చామన్త్ర్య భ్రువోరన్తరే ।
నిర్మృజ్యాత్స్తనయోస్తథా ఋతుమతీం స్నాతాం స్వభార్యాం ధనై-
ర్వస్త్రైరాభరణైర్విధాయ చ వశాం స్వస్మిన్ సకామాం తతః ॥ 246

శ్లో॥ ఆయాచ్యోరుయుగం వియోగమభితస్సంస్పృశ్య వారత్రయం
విష్ణుర్యోనిమితీరయన్నిజముఖం కృత్వా ప్రియావక్త్రగమ్ ।
విద్వాన్మన్మథసున్దరో మమ సుతో భూయాదితి ప్రార్థయన్
రేతోఽస్యా జుహుయాదుపస్థదహనే జాయేత తస్మా త్సుతః ॥ 247

వ్యా. ప్రాజ్ఞః శ్రీమన్థం కృత్వా పుత్రమన్థం కర్తుం పత్న్యాం ఋతుకాలం ప్రతీక్షతే. తదన్తరే రాగప్రాబల్యాత్. స్వాపే జాగ్రతి వా అల్పమధికం వా ఆత్మనో రేతస్స్కన్దతి యది ప్రాజ్ఞః తద్రేతః పరిమృశ్య అభిమృశ్య చాత్ ఆదాయ 'యన్మ' ఇతి మన్త్రేణ ఆమన్త్ర్య మన్త్రయిత్వా భ్రువోః స్తనయోర్వా అన్తరే నిర్మృజ్యాత్. రేతస్ఖలనప్రాయశ్చిత్తసమాప్తిద్యోతక స్తథాశబ్దః. ప్రాజ్ఞః ఋతుమతీం త్రిరాత్రాన్తే స్నాతాం స్వభార్యాం ధనైర్వస్త్రైరాభరణైశ్చ వశాం స్వాధీనాం స్వస్మిన్ సకామాఞ్చ విధాయ తతః ఊరుయుగం వియోగమాయాచ్య హే ఊరుయుగ! త్వ వియుక్తం భవ. ఇతి సమ్ప్రార్థ్య నిజముఖం ప్రియావక్త్రగం కృత్వా, ప్రియాముఖేన స్వముఖం సన్ధాయేత్యర్థః. విష్ణుర్యోని మిత్యాది మన్త్రమీరయ-న్నుచ్చారయన్ సన్, స్వభార్యాం వారత్రయమభితః సర్వాఙ్గేషు సంస్పృశ్య, మమ మన్మథసున్దరో విద్వాంశ్చ సుతో భూయాదితి ప్రార్థయన్ సన్. అస్యా భార్యాయా ఉపస్థదహనే రేతో జుహుయాత్. తస్మాద్ధోమాద్దశమాసానన్తరం సుతో జాయేత స్వప్రార్థనానురూపః. 246-247

శ్లో॥ కుర్యాద్వేద ఇతి ప్రియస్య తనయస్యాఖ్యాం రహస్యాం పితా
జాతోఽయం యశసా శ్రియా పితృతతేర్భూయాన్భవేత్తేజసా ।
లోకానేష పితుర్దిశేదపి పరానేనేన సఞ్జీయతే
లోకోఽయం చ పరస్తు పారమయమేత్యేనేన నో సంసృతేః ॥ 248

వ్యా. ప్రియస్య తనయస్య వేద ఇతి రహస్యామాఖ్యాం గోప్యం నామ వ్యవహారానర్హం నామేత్యర్థః. కుర్యాత్. అయఞ్చ జాతః పుత్రః యశసా శ్రియా తేజసా బ్రహ్మవర్చసేన చ పితృతతేః పితృపితామహాదిపరమ్పరాయా భూయాన్మహాన్భవేత్. ఏష సుతః పితుః పరాన్ లోకాన్

పితృలోకాదీన్దిశేత్. సామ్పరాయకరణాదిద్వారేతి భావః. **ఏనేన** పుత్రేణ ద్వారభూతేన పిత్రేతి శేషః. అయం లోకో మనుష్యలోకశ్చ సమ్యగ్జీయతే. పరన్తు అయం పితా ఏనేన పుత్రేణ సంస్కృతేః పారం నైతి. న యాతి. 248

శ్లో॥ నాహం బ్రహ్మధియా నిమగ్న ఇహ యస్సంసారపాథోనిధౌ
బ్రహ్మైవాహమితి ప్రభామయమృతే తం సన్తరేద్వా కథమ్ ।
ఆత్మైవాస్య తతః పితా చ తనయో మాతా చ బన్ధుర్గురు-
ర్దేవః పాలక ఈశ్వరశ్చ పరమం మిత్రం పరా వా గతిః ॥ 249

వ్యా. నను కస్మాత్సద్గుణః పుత్రః పితరం సంసారాన్న తారయతి తత్రాహ - యః నాహం బ్రహ్మధియా అహం బ్రహ్మ న భవామీతి భ్రాన్త్యా ఇహ సంసారపాథోనిధౌ నిమగ్నః. స ఇతి శేషః. అయం బ్రహ్మైవాహమితి ప్రభాం జ్ఞానమృతే వినా తం సంసారపాథోనిధిం కథం వా సమ్యక్ తరేత్. న కథమపి. దృఢాం నావం వినా ప్రసిద్ధం సముద్రమివేతి భావః. ఇదఞ్చ జ్ఞానం స్వాత్మనైవ సమ్పాద్యమ్. న తు పుత్రాదిజ్ఞానేన పిత్రాదిసంసారముక్తిః తతః తస్మాత్ - అస్య పురుషస్య ఆత్మా స్వయమేవ పితా - తనయః మాతా బన్ధుః గురుః, దేవ ఇన్ద్రాదిః, పాలకః - ప్రభుః రాజాదిః ఈశ్వరః. పరమం మిత్రముత్కృష్టస్సఖా - పరా గతిః పర మయనఞ్చ. న త్వన్యే ప్రసిద్ధాః పిత్రాదయః. బన్ధకా ఏవ హి తే స్నేహపాశేన - ఉక్తం భగవద్గీతాసు - ఆత్మైవ హ్యాత్మనో బన్ధురితి - 249

శ్లో॥ కాన్తాయోనిబిలేఽప్రవేశ్య తదిదం రేతోఽన్ధకూపే యథా
స్వాత్మానం శిరసి ప్రధార్య విజనే క్వాపి స్థితస్సన్ యతిః ।
ఏకాగ్రేణ హృదా హృదన్తరగతం దివ్యం నభశ్చిన్తయన్
సద్బ్రహ్మైతి పుమాన్ పదం పరతరం తస్మాచ్చ నావర్తతే ॥ 250

వ్యా. తర్హి సంసారతారకం జ్ఞానం కథం లభ్యతే తత్రాహ - **కాన్తేతి**. యద్వా కీదృశ ఆత్మా ఆత్మనో బన్ధుస్తత్రాహ - **కాన్తేతి**, తత్తస్మాత్. అన్ధకూపే స్వాత్మానం యథా స్వదేహమివ దేహాత్మానమివేతి వా ఇదం ప్రసిద్ధం రేతః తేజోబలాదిహేతుభూతమిన్ద్రియం కాన్తాయోనిబిలే అప్రవేశ్య ఏతేన యస్తథా ప్రవేశయతి స ఆత్మా ఆత్మన శ్శత్రురేవేతి గమ్యతే. తర్హి క్వ రేతః పాతనీయం తత్రాహ - శిరసి ప్రధార్యేతి. మూర్ధని ప్రకర్షేణ ధృత్వా ఊర్ధ్వరేతా భూత్వేత్యర్థః. క్వాపి విజనే స్థలే స్థితస్సన్ యతిస్సన్న్యాసీ గృహస్థస్య ఋతుదారగమనమావశ్యకమితి హేతోరితి భావః. పుమానేకాగ్రేణ హృదా మనసా హృదన్తరగతం హృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థం బుద్ధిస్థం వా తత్రోపలభ్యమానత్వాదితి భావః. దివ్యం ద్యోతనశీలం స్వప్రకాశం చైతన్యరూపం సత్యత్యం బ్రహ్మ బృహదపరిచ్ఛిన్నం నభః ప్రత్యగ్భూతం గగనం చిన్తయన్నయమహమితి ధ్యాయన్. పరతరం

పదం బ్రహ్మ ఏతి – ప్రాప్నోతి. తస్మాన్నావర్తతే చ నైవావర్తతే. యదితు బ్రహ్మలోక కామాదిప్రతిబన్ధవశాద్బ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కారోఽస్య న భవతి తర్హి పరతరం పదం సత్యలోకమేతి. తస్మాత్సత్యలోకాన్నావర్తతే చ. తస్మాదేవం జ్ఞానసంపాదనద్వారా '**ఉద్ధరే దాత్మనాఽఽత్మాన**' మిత్యభిప్రాయః. 250

ఇతి బృహదారణ్యకోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్రీః

ఐతరేయోపనిషత్

శ్లో॥ సృష్టేః ప్రాగిదమేక ఏవ సమభూదాత్మైవ నాన్యత్కిమ-
ప్యాసీల్లోకచయం సృజేయమహమిత్యాదావసావైక్షత ।
లోకాన్ స వ్యసృజద్దివం ఖమవనీం పాతాలమప్యైక్షత
స్రష్టుం లోకపతీం స్తతోఽద్భ్య ఉదగాదణ్డం కిమప్యద్భుతమ్ ॥ 251

వ్యా. పూర్వశ్లోకే హృదన్తరగతం దివ్యం నభశ్చిన్తయన్నితి పరబ్రహ్మణో హృదన్తరగతత్వ ముక్తమ్. కదా కథం పరబ్రహ్మ హృదన్తరగతమితి శఙ్కాయాం తద్దర్శయితుం తావత్సృష్టి మాహ – **సృష్టేరితి**. ఇదం జగత్ సృష్టేః ప్రాక్ ఏక ఏవ సజాతీయస్వగతభేదద్వయరహిత ఆత్మైవ సమభూత్. ఏవకారార్థమాహ – అన్యత్కిమపి నాసీదితి. ఏతేన విజాతీయభేదరహితశ్చాత్మేతి సిద్ధమ్. యదత్ర వక్తవ్యం తత్సర్వమేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి **ఛాన్దోగ్య** శ్రుతివ్యాఖ్యానావసరే ఉక్తమితి తత ఏవావగన్తవ్యన్తత్. అసావాత్మా ఆదౌ ప్రథమం పఞ్చభూతసృష్ట్యనన్తరమిత్యర్థః అహం లోకచయం సృజేయమ్ ఇతి ఐక్షత – సఙ్కల్పితవాన్. సఙ్కల్పపూర్వకత్వాత్సృష్టేరితి భావః. ఏవమీక్షిత్వా స ఆత్మా దివం ద్యులోకమిదముపలక్షణం మహరాద్యూర్ధ్వలోకానామ్. ఖమన్తరిక్షలోకమవనీం భూలోకం పాతాలముపలక్షణమిదమతలాద్యధోలోకానామ్ ఏతన్నామకాన్ లోకాన్ వ్యసృజత్. విశేషేణ సృష్టవాన్ చతుర్దశలోకానసృజదిత్యర్థః. స ఆత్మా తతః లోకపతీనపి స్రష్టుమైక్షత. లోకపత్యభావే లోకస్థిత్యసిద్ధేరితి భావః. తత ఏవం సఙ్కల్పనానన్తర మద్భ్యః అప్సహితేభ్యః పఞ్చభూతేభ్యః పఞ్చీకృతేభ్యః సకాశాత్కిమప్యనిర్వాచ్యమత ఏవాద్భుతమణ్డం విరాడాత్మకం సమభూదాసీత్. 251

శ్లో॥ సఙ్కల్పాదుదభిద్యతాథ పురుషస్యాణ్డస్య వక్త్రన్తతో
వాగాసీదనలస్తతస్సమభవన్నాసే విభిన్నే తతః ।
నాసాభ్యాముదభూదసుస్తదసుతో వాయుర్విభిన్నే తతో
నేత్రే చక్షురభూత్తదక్షియుగలాత్తస్మాచ్చ సూర్యోఽభవత్ ॥ 252

వ్యా. అథ పురుషస్యేశ్వరస్య సఙ్కల్పాదణ్డస్య వక్త్రముదభిద్యత. పక్ష్యణ్డస్యేవేతి భావః.

తతో వక్త్రాద్వాగ్వాగిన్ద్రియమాసీత్. నాత్ర వాగ్వక్త్రయోః కార్యకారణభావః, అపఞ్చీకృతపఞ్చభూత-కార్యత్వేనేన్ద్రియాణాం పఞ్చీకృతపఞ్చభూతకార్యత్వాచ్చాణ్డస్య. కిన్తు వక్త్రవాచో రధిష్ఠానాధిష్ఠేయభావ ఏవ. వక్త్ర మధిష్ఠిత్య వాక్ప్రితవతీత్యర్థః. వక్త్రే వాచోఽభివ్యక్తిరభూదితి యావత్. ఏవముత్తరత్రాపి బోద్ధ్యమ్. తతో వాచ అనలోఽగ్నిస్సమభూత్. వాగిన్ద్రియాధిష్ఠాన దేవతాత్వాదగ్నేరితి భావః. తతోఽణ్డస్య నాసే విభిన్నే అభూతామితిశేషః. నాసాభ్యామసుః ప్రాణః యత్కార్యే ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ స ఇత్యర్థః. ఉదభూత్. అత్ర చ ప్రాణశబ్దేన ప్రాణవృత్తిసహితం ఘ్రాణేన్ద్రియముచ్యతే. అధిష్ఠానకరణదేవతాత్రయస్య సర్వత్ర కథ్యమానత్వాత్తదనుసారేణేహాపి కరణస్య వక్తవ్యత్వాదితి. తదసుతః తస్మాత్ప్రాణాద్వాయుర్దేవతారూపోఽనిలః ఉదభూత్. తతోఽణ్డస్య నేత్రే విభిన్నే అభూతామ్. తదక్షియుగలా త్తన్నేత్రగోలకద్వన్ద్వాత్. అధిష్ఠానాత్, చక్షురిన్ద్రియం కరణమభూత్. తస్మాచ్చేన్ద్రియాత్, చక్షుషః సూర్యః, అధిష్ఠాతృదేవతా అభవత్. 252

శ్లో॥ భిన్నం కర్ణయుగం తతస్సమభవచ్ఛ్రోత్రం తతోఽభూద్దిశా
నిర్భిన్నా త్వగథ త్వచస్సమభవన్ లోమాని తేభ్యోఽభవన్ ।
ఓషధ్యశ్చ వనస్పతిశ్చ హృదయం భిన్నం తతోఽభూన్మనః
శీతాంశుర్మనసోఽభవద్విధివశాన్నాభిస్తతోఽభిద్యత ॥ 253

వ్యా. తతోఽణ్డస్య కర్ణయుగం భిన్నమభూత్, తతః కర్ణయుగాత్ శ్రోత్రమిన్ద్రియం సమభవత్. తత్తతః దిశా దిగభిమానిదేవతా ఆసీత్. అథాణ్డస్య త్వక్చర్మ నిర్భిన్నా. త్వచః లోమాని లోమసహచరితం స్పర్శనేన్ద్రియమిత్యర్థః. సమభవన్. తేభ్యో లోమభ్యః, ఓషధ్యః, వనస్పతి-ర్జాత్యేకవచనమ్. వనస్పతయశ్చ. ఓషధివనస్పతిభ్యాం తదభిమానిదేవతా వాయు రుచ్యతే. అభవన్ తతోఽణ్డస్య హృదయం హృత్పుణ్డరీకం భిన్నమభూత్. తతో హృదయాన్మనోఽన్తఃకరణమభూత్. మనసశ్శీతాంశుశ్చన్ద్రమా అభవత్. చన్ద్రసూర్యశబ్దాభ్యామత్ర న తన్మణ్డలగ్రహణమ్. కిన్తు మణ్డలాధిష్ఠాతృపురుషగ్రహణమితి బోద్ధ్యమ్. తతో విధివశా దీశ్వరసఙ్కల్పాదణ్డస్య నాభిః గుదమూలమిత్యర్థః. అభిద్యత. 253

శ్లో॥ తస్మాన్నాభిపదాదపాన ఉదభూన్మృత్యుస్తతోఽభూదథో
భిన్నం శిశ్నమభూత్తతస్సమభవద్రేతస్తదాపోఽభవన్ ।
తా ఏతా బత దేవతా స్సమపతన్ సంసారపాథోనిధౌ
మృత్యువ్యాధిజరామహామకరగేఽపారే చ దుఃఖోదకే ॥ 254

వ్యా. తస్మాత్ నాభిపదాదపానః అపానవాయుసంయుక్తం పాయ్విన్ద్రియముదభూత్. తతోఽపానాన్మృత్యుర్దేవతా అభూత్. అథో అథ అణ్డస్య శిశ్నం భిన్నమభూత్. అత్ర శిశ్న శబ్దేనోపస్థేన్ద్రియస్థానముచ్యతే. తేన స్త్రీయోన్యా అపి గ్రహణం సమ్భవతి, తతశ్శిశ్నాద్రేతః రేతో

విసర్గార్థత్వేన రేతస్సహితముపస్థేన్ద్రియం సమభవత్. తత్తతో రేతసః ఆపః అబ్లక్షితపఞ్చభూతో-పాధికః ప్రజాపతిర్దేవతేత్యర్థః. అభవన్ ఇతి లోకపాలసృష్టిరభిహితా. అథ దేవతానాం సంసారాపత్తిం దర్శయతి, తా ఇతి. తాః ఈశ్వరేణ సృష్టా ఏతాః పూర్వోక్తా దేవతాః సంసారపాథోనిధౌ సమపతన్. బతేతి ఖేదాతిశయే, తమేవ సంసారాఖ్యం సముద్రం వర్ణయతి, మృత్యువ్యాధిజరామహామకరగే మృత్యుర్మరణం వ్యాధయో రోగాః జరా తా ఏవ మహాన్తో మకరా గ్రాహాః తాన్ గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి తద్గతః తస్మిన్ తద్యుక్తే ఇత్యర్థః. అపారే పారరహితే. దుఃఖోదకే దుఃఖమేవోదకం యస్మిన్ తస్మిన్ దుఃఖోదకే. 254

శ్లో॥ తృష్ణావాతసమీరణోత్థితమహానర్థోర్మిమాలాకులే
హాహాకారమహారవే క్వచ నిరాలమ్బేఽపజన్మక్షయే ।
దానక్షాన్తిదయాదిసద్గుణసమిత్పాథేయసంవిత్ప్లవే
సత్సఙ్గాఖిలహానమార్గయుగలే మోక్షప్రతీరాఞ్చితే ॥ 255

వ్యా. తృష్ణావాతసమీరణోత్థితమహానర్థోర్మిమాలాకులే. తృష్ణా=పఞ్చేన్ద్రియవిషయాశా, సైవ వాతః తస్య సమీరణాత్సమ్యక్క్షోభాదుత్థితాభిః మహానర్థోర్మిమాలాభిరాకులే వ్యాప్తే; హాహాకార-మహారవే హాహాకారాః నిరయానుభవసమయజన్యా విలాపాః; త ఏవ మహారావా యస్మిన్ తస్మిన్, క్వ చ క్వాపి; నిరాలమ్బే ఆలమ్బనరహితే; అపజన్మక్షయే ఆద్యన్తరహితే; దానక్షాన్తిదయాది-సద్గుణసమిత్పాథేయసంవిత్ప్లవే దానక్షాన్తిదయాదీనాం సద్గుణానాం సమిత్సమూహ ఏవ పాథేయం తద్యుక్తః సంవిద్ జ్ఞానమేవ ప్లవ ఉడుపం యస్మిన్ తస్మిన్ సత్సఙ్గాఖిలహానమార్గ యుగలే సత్సఙ్గః అఖిలహానం సర్వసన్న్యాసశ్చేతి మార్గయుగలం యస్మిన్ తస్మిన్. మోక్ష ఏవ ప్రతీరం తీరం తేనాఞ్చితే యుక్తే సంసారపాథోనిధౌ సమపతన్నితి పూర్వాన్వయః. 255

శ్లో॥ క్షుత్తృడ్భ్యాం స యుయోజ పూర్వముదితం పిణ్డం విభుః పూరుషం
యస్మాత్తత్ప్రభవా ఇమాస్సమభవన్ తత్పీడితా దేవతాః ।
స్రష్టారం చ పితామహం సమవదంస్తం సంవిధత్స్వ ప్రభో!
దేహం నో యమధిష్ఠితా వయమదామాన్నం తతోఽదాత్స గామ్ ॥256

వ్యా. ఏవం సమష్టీనామిన్ద్రియాణాం తదభిమానిదేవతానాం చ సృష్టిముక్త్వా సంసారాపత్తిం చ దర్శయిత్వా తాసామేవ దేవతానాం భోగయోగ్యాల్పవ్యష్టిసృష్టిం కథయితుముపక్రమతే - స విభురీశ్వర ఆత్మా యస్మాత్ - పూర్వముదితం ప్రథమజం పూరుషం పురుషం పురుషాకార-మిత్యర్థః. పిణ్డం విరాజం క్షుత్తృడ్భ్యామశనాయా పిపాసాభ్యాం యుయోజ. తత్తస్మాత్. తత్ప్రభవాః. పిణ్డప్రభవా ఇమా దేవతా అగ్న్యాద్యాః తాభ్యాం క్షుత్తృడ్భ్యామ్పీడితా స్సమభవన్. పితామహం స్రష్టారమీశ్వరం ప్రతి సమవదంశ్చ. హే ప్రభో! యమధిష్ఠితాస్సన్తో వయమన్నమదామ

భక్షయేమ - తం దేహం వ్యష్టి దేహం నః అస్మభ్యం సంవిధత్స్వ ఉత్పాదయ - అతిప్రౌఢం విరాడ్దేహమాపూర్య తత్ర స్థాతుం తద్దేహపర్యాప్తమన్నం చ సమ్పాదయితుమసమర్థానామస్మాకం భోగయోగ్యామల్పాన్తనూం సృష్ట్వా దేహీత్యభిప్రాయః. తతస్స ఈశ్వరస్తతస్తద్దేవతాభ్యః గాం గవాకృతిం పిణ్డ మదాత్. సృష్ట్వా ప్రాదర్శయదిత్యర్థః. 256

శ్లో॥ నాస్మాకం పరమేశ! గౌరలమితి ప్రోక్తస్తతో దైవతై-
రశ్వం సోఽహరదత్ర చ ప్రతిహతే తాస్వోఽనయత్పౌరుషమ్ ।
ఔచంస్తాస్సుకృతం బతేతి పురుషం తుష్టాస్తదా జ్ఞాపితాః
స్వం స్వం చాయతనం యథోక్తమవిశన్ దేహీ తతః పౌరుషే ॥ 257

వ్యా. తతః హే పరమేశ! అస్మాకం గౌర్నాలం గోరుభయతో దన్తా భావాదితి భావః. ఇతి దైవతైర్దేవతాభిప్రోక్తః స పరమేశ్వరః అశ్వమహరత్. ప్రదర్శితవానిత్యర్థః. అత్ర అస్మి - న్నశ్వే చ దైవతైః ప్రతిహతే నాస్మాకమశ్వోఽలమితి ప్రత్యాఖ్యాతే సతి జ్ఞానాభావాదితి భావః. ఉపలక్షణమిదం గవాశ్వప్రత్యాఖ్యానం తిర్యగ్జన్తూనాప్రత్యాఖ్యానస్య. సః పరమేశ్వరః తా దేవతాః పౌరుషం పురుషదేహమనయత్ప్రాపయామాస, తాసాం పురుషాకారం దేహం దర్శితవా- నిత్యర్థః, తా దేవతాః తుష్టాస్సత్యః పురుషం సుకృతం శోభనమధిష్ఠానం బతేత్యూచన్నబ్రువన్. సర్వపుణ్యకర్మహేతుత్వాత్స్వయం వా స్వేనైవాత్మనా స్వమాయాభిః కృతత్వాద్వా పురుషస్య సుకృతత్వం స్వయమితి స్థానే సుశబ్దః పృషోదరాదిత్వాత్. తతః తాః. తదాజ్ఞాపితా ఈశ్వరేణాజ్ఞాపితా స్సత్యః పౌరుషే స్వయోనిభూతవిరాట్పురుషదేహసజాతీయే దేహే యథోక్తం పూర్వోక్తం స్వం స్వమాయతనమధిష్ఠానమవిశన్ వివిశుశ్చ 257

శ్లో॥ వాగ్భూత్వాఽగ్నిరముష్య వక్త్రమవిశత్ప్రాణోఽభవన్నాసికే
వాయుః ప్రావిశదక్షిణీ దినకరశ్చక్షు ర్భవన్ ప్రావిశత్ ।
భూత్వా శ్రోత్రమథాస్య కర్ణయుగలం దిగ్దేవతాః ప్రావిశన్
భూత్వా లోమగణో ద్రుమౌషధిగణస్తస్య త్వచం ప్రావిశత్ ॥ 258

వ్యా. తమేవ ప్రవేశప్రకారం దేవతానాం దర్శయతి - అగ్నిః వాగ్భూత్వా అముష్య పురుషస్య వక్త్రమవిశత్. యద్యపి వాగభిమాన్యగ్నిర్న తు వాగేవ. తథాపి తస్య వాచం వినా ప్రత్యక్షమనుపలబ్ధేః. వాచశ్చాగ్నిం వినా స్వవిషయగ్రహణసామర్థ్యాభావాత్తయోరేకఫలీభావే- నాభేదోక్తిః. తయా చ అగ్న్యధిష్ఠితం వాగిన్ద్రియం వక్త్రమవిశదితి దేవతాకరణయోరుభయోరపి ప్రవేశోఽవగమ్యతే. ఏవముత్తరత్రాపి బోద్ధ్యమ్. వాయుర్దేవతా ప్రాణః ప్రాణవృత్తి సహకృతం ఘ్రాణేన్ద్రియం భవన్ సన్ నాసికే ప్రావిశత్. దినకరః చక్షురిన్ద్రియం భవన్ సన్ అక్షిణీ ప్రావిశత్. అథ దిగ్దేవతాః శ్రోత్రమిన్ద్రియం భూత్వా అస్య పురుషస్య కర్ణయుగలం ప్రావిశన్ ద్రుమౌషధిగణః

వనస్పత్యోషధిగణః తదభిమానిదేవతేత్యర్థః. లోమగణో భూత్వా తస్య పురుషస్య త్వచం ప్రావిశత్. లోమగణశబ్దస్తత్సహచరితం స్పర్శనేన్ద్రియం లక్షయతీతి ప్రాగుక్తమ్. 258

శ్లో॥ భూత్వా స్వాన్తమథేన్దురాప హృదయం మృత్యుర్హ్యపానోఽభవ-
న్నాభిం ప్రావిశదస్య శిశ్నమవిశన్నాపో భవన్త్యో రసః ।
క్షుత్తృడ్దైవతయుగ్మమాసు భగవాంశ్చక్రేఽర్థితో భాగవత్
స్రష్టుం సోఽన్నమథైక్షతైష పురుషస్తల్లోకపానాం కృతే ॥ 259

వ్యా. అథ ఇన్దుః స్వాన్తం మనో భూత్వా హృదయమాప ప్రావిశత్. మృత్యుర్దేవతా అపానస్తత్సహచరితం పాయ్విన్ద్రియం భవన్ నాభిం గుదమూలం ప్రావిశద్ధి. ఆపః అప్శబ్దోపలక్షిత పఞ్చభూతోపాధికః ప్రజాపతిః రసః రేత ఉపస్థేన్ద్రియమితి యావత్. భవన్త్యస్సత్యః అస్య పురుషస్య శిశ్నమవిశన్. భగవాన్పరమేశ్వరః. అర్థితః అవాభ్యామధిష్ఠానం కల్పయేత్యశనాయా పిపాసాభ్యాం ప్రార్థితస్సన్. క్షుత్తృడ్దైవతయుగ్మమశనాయా పిపాసాఖ్యదేవతాద్వన్ద్వమాసు అగ్న్యాదిదేవతాసు భాగవత్ భాగయుక్తం చక్రే. విరాడ్దేహేఽపి తయోస్స్వతన్త్రాధిష్ఠానాభావాదితి భావః. యస్యై దేవతాయై హవిరాది దీయతే సా స్వహవిరాదేరంశమశనాయా పిపాసయోః ప్రదత్త ఇతి బోధ్యమ్. అథ ఏష పురుషః పూర్ణః పరమేశ్వరః పరమకారుణికత్వాత్స్వయమేవ తల్లోకపానాం తేషామగ్న్యాది-లోకపాలానాం కృతే తదర్థమన్నం స్రష్టుమైక్షత. సఙ్కల్పితవాన్. అన్నాభావే క్షుత్తృడ్యుక్తానాం తేషాం స్థిత్యసమ్భవాదితి భావః. 259

శ్లో॥ అద్భ్యోఽన్నం తపసా చరాచరమభూద్యాతో గ్రహే తస్య వాక్
ప్రాణోఽక్షిశ్రవణం త్వగిన్ద్రియమిదం చిత్తం చ శిశ్నం క్షమమ్ ।
నైవాసీత్పురుషో జిఘృక్షురథ సోఽపానేన సాధ్వగ్రహీ-
దన్నం వాయురయం యతో భవతి చాన్నాయుస్తతోఽన్నగ్రహః ॥260

వ్యా. తపసా దర్శితేనేశ్వరసఙ్కల్పేన. అద్భ్యః పఞ్చభూతేభ్యస్సకాశాచ్చరాచరం చరం మూషికాది అచరం వ్రీహ్యాది అన్నమభూదాసీత్. యాతః మామత్త్యన్నేత ఇతి భయాత్పలాయ-మానస్య పలాయతుముద్యుక్తస్యేతి యావత్. తస్మాదన్నస్య గ్రహే గ్రహణే వాగిన్ద్రియం ప్రాణో ఘ్రాణేన్ద్రియమక్షీన్ద్రియం శ్రవణమిన్ద్రియం త్వగిన్ద్రియం శిశ్నముపస్థాఖ్యమిన్ద్రియం చేదం చిత్తమన్తరిన్ద్రియం చ క్షమం శక్తం నైవాసీత్. అథ అన్నం జిఘృక్షుస్స పురుషః అపానేన ముఖచ్ఛిద్రేణాన్తర్గచ్ఛతా వాయునా అన్నం సాధు సమ్యగగ్రహీత్. యతో యస్మాదయం వాయు రన్నాయుః అన్నమేవాయుర్యస్య స తథోక్తః, అన్నజీవనః భవతి. చః ప్రసిద్ధౌ, వాయుశ్చ వాయురేవేతి వా. తతస్తస్మాద్వాయురన్నగ్రహం అన్నగ్రాహకః భవతి. అన్నమదామేత్యాది శ్రుత్యన్తరే వాయోం-న్నాయుష్ట్వ ప్రసిద్ధేరన్నాయుషో వాయోరేవాన్నగ్రహణశక్తిర్నాన్యస్యేతి భావః. 260

శ్లో॥ న స్యాదేవ ఋతే మయా తనురియం వాగాదిదేవాశ్రితా
నాపానః కరణం స్వతోన్నఽగిళనే శక్నోతి నాన్నం వినా ।
దేహస్తిష్ఠతి దేవతాశ్చ తదహం దేహం విశేయం కయా
ద్వారేత్యేష విదార్య శీర్షమవిశద్ద్వారా విదృత్యాఖ్యయా ॥ 261

వ్యా. యదర్థమియం సృష్టి రభిహితా తాం పరమాత్మనో హృదన్తరే స్థితిం ప్రవేశద్వారేణ కథయతి – **నేతి**. మయా ఋతే వినా వాగాదిదేవాశ్రితా ఇయం తనుః పురుషః నైవ స్యాత్ – కుతో న స్యా త్తత్రాహ – కరణమన్నగిళనక్రియాయాం సాధకతమభూతోఽ ప్యపానః స్వతః స్వయమన్నగిళనే న శక్నోతి న క్షమతే. కర్త్రధిష్ఠితస్యైవ కరణస్య లోకే వ్యాపారదర్శనాత్ – అన్నం వినా దేహో న తిష్ఠతి. దేవతా అగ్న్యాదయో న తిష్ఠన్తి. చాద్వాగాదికరణాన్యపి న తిష్ఠన్తి. తత్తస్మాత్కర్త్రా మయాఽవశ్యం దేహే ప్రవేష్టవ్యత్వాదితి భావః. ఏష పరమేశ్వరః అహం దేహం కయా ద్వారా ప్రపదఞ్చ మూర్ధా చేతి సఞ్జాతస్య ద్వౌ ప్రవేశమార్గౌ. తత్ర కేన మార్గేణ విశేయమితి ఆలోచ్యేతి శేషః. గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః. శీర్షం మూర్ధానం విదార్య భిత్త్వా విదృత్యాఖ్యయా ద్వారా దేహమవిశత్ – స్వామినో మమ ప్రపదద్వారేణ ప్రవేశో న యుక్త ఇతి మత్వేతి భావః. నను. నేత్రశ్రోత్రాది ద్వారనవకే సతి కిమితి ద్వారాన్తరం ప్రకల్ప్య పరమేశ్వరో దేహం ప్రావిశదితి చేదుచ్యతే; భృత్యా వాగాదయో యైర్ద్వారైర్దేహం ప్రావిశన్ తద్ద్వారా స్వామిన ఈశ్వరస్య ప్రవేశో న యుక్త ఇతి. ఏవం జీవరూపేణ దేహం ప్రవిశ్య స్థితం హృదన్తరగతం బ్రహ్మ ధ్యాయేదితి భావః. 261

శ్లో॥ జీవస్సన్ పురుషో యయాఽవిశదిదం సా బ్రహ్మరన్ధ్రాత్మనా
ఖ్యాతా మూర్ధ్ని శిశోశ్చ దృశ్యత ఇయం తన్నాన్దనం దేహినః ।
భిత్త్వైనామనయా ప్రయాతి పురుషో యః ప్రాప్య న బ్రహ్మణః
స్థానం సద్భువి జన్మనే నను పునర్నావర్తతే ముచ్యతే ॥ 262

వ్యా. నను నేత్రాదివత్పురుషస్య శిరసి న ద్వా ర్దృశ్యత ఇతి కథమీశ్వరస్య మూర్ధద్వారా దేహప్రవేశో నిశ్చేతుం శక్య ఇత్యత్రాహ – **జీవ ఇతి**. పురుషః పూర్ణః పరమాత్మా జీవస్సన్ యయా ద్వారా ఇదం శరీరమవిశత్. సా ద్వాః బ్రహ్మరన్ధ్రాత్మనా ఖ్యాతా ప్రసిద్ధా. ఇయం ద్వాః శిశోర్మూర్ధ్ని చ దృశ్యతే. ఇదం చేశ్వరప్రవేశద్వారం నాగ్న్యాదిప్రవేశద్వారతుల్యం కిన్తర్హి తన్మూర్ధ ద్వారం దేహినః నాన్దనమ్. నన్దయతీతి నన్దనం తదేవ నాన్దనం భవతి. కథన్తత్రాహ. యః పురుషో దేహీ ఏనాం ద్వారం భిత్త్వా అనయా ద్వారా ప్రయాతి మ్రియతే, సః బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య సమ్బన్ధి సత్సత్యం స్థానం ప్రాప్య భువి పునర్జన్మనే నైవావర్తతే. కిన్తు ముచ్యత ఏవ. తస్మాజ్జీవస్య బ్రహ్మలోకప్రాపకమిదం ద్వారం సర్వోత్తమం నన్దనమన్యాని తు సంసార కారణత్వాదనన్దనాన్యేవేతి భావః. నను పరమాత్మా మూర్ధానం భిత్త్వా దేహం ప్రావిశదిత్యయుక్తమ్.

సర్వవ్యాపినః పరమాత్మనః పూర్వమేవ దేహే సత్త్వాత్. న చ జీవరూపేణ ప్రావిశదితి తత్సమాధిః. పరమాత్మాభిన్నస్య జీవస్యాపి వ్యాపకత్వాత్. నిత్యచైతన్యలక్షణః పరమాత్మైవ హి జీవః. నాపి లిఙ్గాత్మనా ప్రావిశదితి వాచ్యమ్. లిఙ్గ స్యాన్తఃకరణబహిష్కరణషట్కాత్మకస్య జీవప్రవేశాత్ప్రాగేవ ప్రవేశస్యేహోక్తత్వాత్. ఇతి చేదుచ్యతే. పరమాత్మప్రవేశప్రతిపాదకశ్రుతివాక్యానాం న స్వార్థే తాత్పర్యమ్. కిన్తు జీవపరమాత్మాభేద ఏవేతి. న చైవం మూర్ధరన్ధ్రస్య నిర్హేతుకత్వాపత్తిః. గర్భస్థస్య శిశోర్మాతృభుక్తాన్నరసగ్రహణద్వారత్వాత్తస్య. ఏవం శిశూదరే మాతృభుక్తాన్నరస ప్రవేశార్థం యోగినాం బ్రహ్మరన్ధ్రం భిత్త్వా బ్రహ్మలోకప్రయాణార్థఞ్చ భగవతా కల్పితమిదం మూర్ధరన్ధ్రమ్. న తు స్వప్రవేశార్థమితి. నహి వాగాదిసముదాయస్య లిఙ్గశరీరాత్మకస్య స్వాన్తర్యామిణం జీవం వినా స్థితిః, యేన వాగాది ప్రవేశానన్తరమవ్యాపకోఽపి జీవః ప్రవిష్ట ఇత్యుచ్యేత; ప్రాణాద్యుపాధిభిస్సహ పూర్వముత్క్రాన్తస్య జీవస్య తథైవేదానీమపి ప్రవేశ ఉచితః. కిఞ్చ రేతసః ప్రాణరాహిత్యే శరీరాకారపరిణామో నైవ భవేత్. న హ్యప్రాణం వస్తు వృద్ధ్యాదికం భజతి. '**పురుషేహ వా అయమాదితో గర్భో భవ**' తీతి శ్రుతేశ్చ, దేహినో రేతోరూపమేవ ప్రథమం జన్మేతి కృత్వా రేతస్యేవ లిఙ్గశరీరావచ్ఛిన్నజీవసద్భావః. తథా చ దేహే వాగాదిప్రవేశ ఇత్యేతదప్యసంభవమేవ. శ్రుత్యా తు రేతసి వాగాద్యధిష్ఠానభూతవక్త్రాద్యవయవాభావేన వాగాది సత్త్వమసత్త్వప్రాయమేవ – పిణ్డస్య వక్త్రాద్యవయవోత్పత్తౌ తు తత్ర వాగాది సత్త్వం స్ఫుటమిత్యభిప్రాయేణ వక్త్రాదౌ వాగాదిప్రవేశ ఉక్తః. తస్మాత్ రేత ఏవ లిఙ్గోపాధికజీవసహితం తస్య చ శరీరాకారపరిణతస్య ముఖాద్యధిష్ఠానాన్యుత్పన్నాని క్రమేణ. తాన్యధిష్ఠాయ స్థిత్వా ప్రథమం ప్రాణస్సవ్యాపారో జాతః, తతః క్రమేణ చక్షురాదీని సవ్యాపారాణి జాతానీతి స్థితిః. ఏవం స్థితే పరమాత్మనో జీవరూపేణ దేహే ప్రవేశ ఇత్యేతద్వాక్యం జీవేశ్వరాభేదప్రత్యాయకమేవ. న చ పరమాత్మా మూర్ధానం భిత్త్వా ప్రతిబిమ్బరూపేణాన్తఃప్రవిష్ట ఇతి వాచ్యమ్, ప్రతిబిమ్బాఖ్యస్య జీవస్య ప్రాగేవ తత్ర సత్త్వాత్. సప్రతిబిమ్బం హి లిఙ్గమ్. నను పరమాత్మైవ యది జీవః కథం సంసారిత్వన్తస్యేతి చేదత ఏవ దేవతాస్సంసారసముద్రే న్యపతన్నిత్యుక్తమ్. సఙ్ఘాతధర్మ ఏవ సంసారో న జీవధర్మ ఇత్యభిప్రాయేణ. న చ కర్తు స్తస్య కథమసంసారిత్వమితి వాచ్యమ్. సాక్షిస్వరూపమేవ కర్తృత్వన్తస్యేతి. నచ జీవస్యాక్రియత్వే కథం జడానాం కరణానాం వ్యాపారిత్వమితి వాచ్యమయస్కాన్తలోహన్యాయేన చేతనజీవసన్నిధానమాత్రేణ కరణానాం వ్యాపారసిద్ధేః.

నను యదీశ్వర ఏవ జీవస్తర్హి సర్వే జీవాస్స్వాతన్త్ర్యేణ బ్రహ్మరన్ధ్రం భిత్త్వా కిమితి బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛేయురితి చేదత్యల్పమిదముచ్యతే. సర్వే జీవాస్సాక్షాదేవ పరమానన్ద బ్రహ్మాభాలక్షణం మోక్షం కిమితి న గచ్ఛేయురితి వక్తవ్యత్వాత్. న చ తథైవ పృచ్ఛామ ఇతి వాచ్యమ్, తథైవ పరమానన్దబ్రహ్మరూపేణ స్థితత్వాజ్జీవస్య సర్వదాపి. న చైవం మోక్షశాస్త్రం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్. దర్శితజ్ఞానార్థమ్మోక్షశాస్త్రస్యావశ్యకత్వాత్. న చ యోగశాస్త్రం వ్యర్థమితి వాచ్యమ్, దర్శితజ్ఞాన–

విహీనానాం బ్రహ్మలోకకామినాం బ్రహ్మచర్యాదిసాధనసమ్పన్నానాం తస్యావశ్యకత్వాత్. న చ సర్వవ్యాపినః పరమాత్మనో జీవస్య బ్రహ్మలోకగన్తృత్వాసమ్భవాద్వ్యర్థ ఏవ యోగ ఇతి వాచ్యమ్. తాదృశస్యాపి జీవస్య లిఙ్గశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసేన గన్తృత్వసమ్భవాత్. న చ కథమ్పరమాత్మన-స్సర్వజ్ఞస్యాధ్యాస ఇతి వాచ్యమ్, యథా నిర్విశేషస్య పరమాత్మన ఈక్షణం తథైవేతి – నచ మాయోపాధికస్య సర్వజ్ఞస్య సవిశేషస్యేక్షణముపపద్యత ఇతి వాచ్య మవిద్యోపాధికస్యాపి పరమాత్మనోఽధ్యాస ఉపపద్యత ఇతి – నచ సర్వవిదుషః కథమవిద్యేతి వాచ్యమవిద్యాయా జ్ఞానాభావరూపత్వాభావేన తస్మి న్తస్యా స్సమ్భవాత్. – న చాహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానవతి తస్మిన్ కథమజ్ఞానసమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్, వృత్తిరూపస్యాహంబ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానస్య గురూపదేశాత్ప్రాక్తస్మిన్న-భావాత్ – అజ్ఞానస్యైవాభావే తత్కార్యబుద్ధివృత్తేరప్యభావాచ్చ. నచ మాయాకార్యమేవ బుద్ధిర్నాజ్ఞానకార్యమితి వాచ్యమ్, మాయాఽజ్ఞానయోరేకత్వాత్ – తస్మా ద్వస్తుతోఽనుపపద్య-మానోఽ ప్యధ్యాసః పరమాత్మని మాయయోపపద్యత ఇత్యాస్తాం విస్తరః. 262

శ్లో॥ త్రీణ్యేతస్య పదాని సన్తి హృదయం కణ్ఠశ్చ చక్షుస్తథా
తిస్రశ్చాస్య దశాస్సుషుప్తిరితి చ స్వప్నస్తథా జాగరః ।
స్వప్నా ఏవ భవన్తి తే త్రయ ఇతి స్వామ్యేష సఙ్ఘాతవా-
నాత్మార్థం పురుషార్థమేవ న పునస్సఙ్ఘాత ఆచేష్టతే ॥ 263

వ్యా. సంసారమేవ జీవస్య దర్శయతి – **త్రీణీతి**. ఏతస్య జీవస్య హృదయం కణ్ఠః చక్షురితి త్రీణి పదాని స్థానాని సన్తి. తథా అస్య సుషుప్తిః స్వప్నః జాగరశ్చేతి తిస్రో దశాశ్చ సన్తి. యథాసఙ్ఖ్యమత్ర బోద్ధ్యమ్. తథాశబ్దస్సన్తీతి క్రియాపదానుకర్షణార్థః. అయమేవ హి జీవస్య సంసారః. యత్స్థానత్రయే స్థిత్వా దశాత్రయస్యానుభవ ఇతి. నను పరమేశ్వరస్యైవ సతో జీవస్య కథం సంసార ఇతి శఙ్కాయాం సంసారస్య మిథ్యాత్వాన్న కశ్చిద్దోష ఇత్యాహ. తే త్రయస్సుషుప్తి-స్వప్నజాగరాః స్వప్నా ఏవ భవతి. స్వప్నో మిథ్యేతి సమ్ప్రతిపన్నత్వాన్మిథ్యా భవన్తీత్యర్థః. న చ మిథ్యాభూతేనాపి సంసారేణ జీవస్య బన్ధస్స్యామితి వాచ్యమ్, బాలారోపితేన నైల్యేన గగనస్య సరూపత్వాదర్శనాన్మరీచికోదకేన భూమేః పఙ్కిలత్వాదర్శనాచ్చ. నను సఙ్ఘాతధర్మ ఏవ సంసార ఇత్యుక్తం, సఙ్ఘాతగతాన్యేవ చ హృదయాదిస్థానాని. యత్ర స్థిత్వా జీవస్సుషుప్త్యాదికమనుభవతి. కిమర్థం జీవస్య తథావిధసఙ్ఘాతస్వీకరణమత ఆహ. ఏష స్వామీ జీవః ఆత్మార్థ మిత్యేవం సఙ్ఘాతవాన్భవతి. యది జీవస్సఙ్ఘాతం న స్వీకుర్యాత్తర్హి కః కథమాత్మానం జానీయాత్. సఙ్ఘాతే స్థితో హి జీవ ఆత్మానం పశ్యతి ఏతేన పరమాత్మనస్సఙ్ఘాతే ప్రవేశ ఆత్మస్వరూపబోధార్థ ఇతి సిద్ధమ్, వాగాదివ్యవహారసిద్ధ్యర్థ ఇతి తు పూర్వముక్తమితి ప్రవేశస్య ఫలద్వయమ్. నను పురుష ఆత్మార్థం సఙ్ఘాతం గృహ్ణాతు నామ, సఙ్ఘాతస్తు స్వార్థమేవ చేష్టతే న పురుషార్థమత ఆహ. స సఙ్ఘాతః పునః కార్యకరణసఙ్ఘాతస్తు పురుషార్థమేవ చేష్టతే వ్యాప్రియతే. ఆ ఇతిస్మరణే అద్భుతే

వా - ఆ సమన్తాత్, చేష్టతే ఆచేష్టతే ఇతి వా. సఙ్ఘాతః పరార్థస్సంహతత్వాత్కుడ్యాదివ దిత్యనుమానాత్. సఙ్ఘాతస్యాచేతనత్వాచ్చ న స్వార్థప్రవృత్తిరితి భావః. ఏతేన వాగాదివ్యవహార-సిద్ధ్యర్థమాత్మావబోధార్థఞ్చ పరమాత్మా జీవరూపేణ సఙ్ఘాతే ప్రవిష్టః. తస్మింశ్చ సాక్షిణి సఙ్ఘాతధర్మ-స్సంసారోఽవిద్యయాఽఽరోపిత ఇతి సిద్ధమ్. 263

శ్లో॥ జాతః సోఽథ పుమానవైక్షత పరో భూతాని కిం వా పరం
స్యాదత్రేతి తమేతమేవ పురుషం పూర్ణం పరం బ్రహ్మ సత్ ।
దృష్ట్వాఽపశ్యమిదన్తదిత్యచకలత్తస్మా దిదన్ద్రః పుమా-
నిన్ద్రం తం బ్రువతే పరోక్షవిధయా దేవాః పరోక్షప్రియాః ॥ 264

వ్యా. ఏవం సఙ్ఘాతధర్మస్య జాగరాదిలక్షణస్య సంసారస్య జీవేఽధ్యారోపం ప్రదర్శ్య తదపవాదం దర్శయతి **జాత ఇతి**. అథ సః జాతః దేహం ప్రవిశ్య స్థిత ఇత్యర్థః. దేహే జాతే సతి తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసేన జాత ఇవ స్థిత ఇతి వా. స పరః పుమాన్ భూతాని పృథివ్యాదీని బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తచరాచరదేహాత్మనా పరిణతాని అపరిణతాని చ అవైక్షత విచారితవాన్. విచారమేవ దర్శయతి. అత్ర భూతేషు పరం మత్తోఽన్యత్కిం వా స్యాదితి కదాచిత్పరమకారుణికే-నాచార్యేణాత్మజ్ఞానప్రబోధకృచ్ఛబ్దకర్యాం వేదాన్తమహాభేర్యాం స్వకర్ణమూలే తాడితాయాం సత్యాం తచ్ఛ్రుత్వా నేహనానేత్యాది వేదాన్తవాక్యజాతం స్వయం మననం కృతవాన్సత్తాభానరూపబ్రహ్మ-వ్యతిరిక్తం కిమత్రాస్తి భూతశబ్దవాచ్యం న కిమపీతి ఇతి భావః. ఏవం విచార్య. తతో నిదిధ్యాసనేన తం పూర్వోక్తమేతం పురుషం పురిశయానమాత్మానమేవ పూర్ణం సర్వవ్యాపకం సత్సత్యం పరం బ్రహ్మ దృష్ట్వా ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ సాక్షాత్కృత్యేత్యర్థః. తదిదం బ్రహ్మాహమపశ్యమితి అచకలత్ అనుసంహితవాన్. సమాధేరుత్థాయేతి భావః. జహర్షేతి వా. కలేర్నానార్థకత్వాత్. అకథయదితి వా. గురవే ఇతి శేషః. తస్మాత్పుమాన్ **ఇదన్ద్ర** ఇత్యుచ్యతే. **ఇదం దృష్టవానితీదన్ద్ర ఇతి నిరుక్తిః**. దృశేః కర్తరి ఇగుపధలక్షణే కే చాన్దసత్వాచ్ఛలోపః. త మిదన్ద్రం సన్తమేవ పుమాంస మిన్ద్రం బ్రువతే బుధా ఇతి శేషః. కిమజ్ఞానాన్నేత్యాహ. పరోక్షవిధయేతి పరోక్షభఙ్గ్యా. పూజ్యానాం ప్రత్యక్షనామగ్రహణభయాదితి భావః. కస్మాత్పరోక్షేణ బ్రువతే తత్రాహ - దేవాః పూజ్యా ఇన్ద్రాదయః పరోక్షప్రియాః పరోక్షనామగ్రహణప్రియాః. పూజ్యాః ఖలు వ్యావహారికం ప్రాతిస్వికం నామ విహాయ పరోక్షేణ నామ్నైవాత్మనో నిర్దేశనం ప్రియమ్మన్యన్తే. యథా ఇన్ద్రః అహల్యాయై జార ఇతి నామగ్రహణం, యథా వా వ్యాసాదయః ఆచార్యాదినామగ్రహణం చ కిమ్బహునా లోకేఽపీదానీం విష్ణుమిత్రాదయః. అమాత్య ఇతి ఆచార్య ఇత్యేవమాదిస్వయోగ్యత్వప్రఖ్యాక పరోక్షనామ-గ్రహణాదేవ ప్రీయన్తే. తస్మాత్సర్వదేవాధిపస్య పరమేశ్వరస్య జీవస్య పరోక్షేణైవేన్ద్ర ఇతి నామ్నా నిర్దేశః ప్రియ ఇతి భావః. న చ పరమేశ్వరమేవేన్ద్రం బ్రువత ఇతి వాచ్యమ్. పరమేశ్వరస్యైవేహ శరీరే జీవరూపేణ ప్రవిష్టత్వాత్ - అజ్ఞస్యాపరమేశ్వరత్వేఽపి విజ్ఞస్య పరమేశ్వరత్వాచ్చ. న చ

ఇది – పరమైశ్వర్య ఇతి ధాతోర్నిష్పన్న ఇన్ద్రశబ్ద ఇతి వాచ్యమ్. తథాత్వేఽపి స్వపితీత్యాది శబ్దానామివేన్ద్రశబ్దస్యాపి వేదేన నిరుక్త్యన్తరస్య స్వాతన్త్ర్యేణ దర్శితత్వాత్, స్వతన్త్ర ప్రమాణం హి వేదః. ఏవమిదన్ద్ర ఇతి జీవస్య నామప్రసిద్ధివశా త్ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మాపరోక్షమితి సిద్ధమ్ – న చ ప్రత్యగ్భిన్నమేవాస్తు బ్రహ్మ పరోక్షమితి వాచ్యమ్, తథాసతి అయం ఘట ఇతి వదిదం బ్రహ్మేతి ప్రత్యక్షవిషయస్య బ్రహ్మణః ఘటవద్ జ్ఞేయత్వేన జడత్వం స్యాత్ – న చేష్టాపత్తిః "**సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి**" శ్రుతేః జ్ఞానరూపత్వాద్బ్రహ్మణః. న చైవం జ్ఞాతాపి జీవో న బ్రహ్మేతి వాచ్యమ్ – జ్ఞాతుర్జీవస్యాపి జ్ఞానస్వరూపత్వాత్. న చ జ్ఞాతుః కథం జ్ఞానస్వరూపత్వమితి వాచ్యమ్. జ్ఞాతుర్జ్ఞానస్వరూపత్వాభావే తస్య జ్ఞానాన్తరకర్మత్వం వాచ్యమ్. తస్మిన్ జ్ఞానే జ్ఞాత్రైవ కర్తా చేదేకస్మిన్ జ్ఞాతరి కర్తృత్వం కర్మత్వం చ విరుద్ధం ప్రసజ్యేత. అన్యో జ్ఞాతా కర్తా చేత్తస్యాప్యన్యో జ్ఞాతేత్యనవస్థా స్యాదితి. నను జ్ఞాతుర్జ్ఞానాన్తరకర్మత్వం నైవ వాచ్యమ్. జ్ఞేయస్యైవ జ్ఞానకర్మత్వం న జ్ఞాతురితి తతో న దోషప్రసఙ్గ ఇతి చే న్నైవమ్. జ్ఞాతా కిమాత్మానం జానాతి న వా. అద్యే యేన జ్ఞానేన జానాతి తస్య జ్ఞానస్య కర్మైవ భవత్యాత్మా జ్ఞాతా. విషయత్వాత్. ద్వితీయే కథం జ్ఞాతృసిద్ధిః. న చ స్వప్రకాశో జ్ఞాతేతి వాచ్యమ్. జ్ఞానస్యైవ స్వప్రకాశత్వాత్. న చ ద్వయమపి స్వప్రకాశమేవేతి వాచ్యమ్. స్వప్రకాశవస్తుద్వయాభ్యుపగమే గౌరవాత్. శ్రుత్యాదివిరోధాచ్చ. జ్ఞాత్రైవ స్వప్రకాశో న జ్ఞానమితి వాచ్యమ్. జ్ఞానస్య ప్రకాశాత్మకస్య పరప్రకాశకత్వాయోగాత్. న హి ప్రకాశోఽన్యేన ప్రకాశ్యతే. తస్మాద్ జ్ఞానమేవ స్వప్రకాశం తదభేదాద్ జ్ఞాతురాత్మనశ్చ స్వప్రకాశత్వమత ఏవ "**తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీ**"తి శ్రుతిరుపపద్యతే. న చ తస్య భాసేతి జ్ఞాతృజ్ఞానయోర్భేదేన నిర్దేశాత్కథమభేద ఇతి వాచ్యమ్. రాహోశ్శిర ఇతివత్తదుపపత్తేః. తస్మాద్జ్ఞానస్వరూప ఏవ జీవో బ్రహ్మాభిన్నః. 264

శ్లో॥ సర్వాఙ్గాత్పురుషస్య సమ్భృతతమం తేజో హి వీర్యం బిభ–
ర్త్యాత్మానం స్వత ఏవ తేన పురుషస్తావత్సగర్భో భవేత్ ।
స్త్రీయోనౌ తదిదం నిషిఞ్చతి పుమాన్ రేతస్సజీవం స్వయం
జన్మేదం ప్రథమం పరస్య పురుషస్యౌపాధికస్య శ్రుతమ్ ॥ 265

వ్యా. ఏవమధ్యారోపాపవాదాభ్యామాత్మతత్త్వం ప్రదర్శ్య తద్జ్ఞానహేతువైరాగ్యజననార్థం జీవావస్థాః ప్రపఞ్చయతి. **సర్వాఙ్గాదిత్యాదినా.** యద్వా జాతస్సోఽథ పుమానితి జీవస్య జన్మోక్తం సఙ్గ్రహేణ తదేవ విశదయతి – **సర్వాంగాది**త్యాదినా. పురుషస్య యూనః సర్వాఙ్గాత్ సర్వేషాం మాంసశోణితరసాదీనామఙ్గానాం సమాహారాత్సమ్భృతతమం పరినిష్పన్నం తేజో హి సార ఏవవీర్యమిత్యుచ్యతే. పురుషః యువా స్వత ఏవ స్వస్మిన్నేవ స్వశరీర ఏవేత్యర్థః. ఆత్మాన మాత్మభూతం వీర్యం బిభర్తి. తే వీర్యభరణేన హేతునా వీర్యేణేత్యేవ వా తావదాదౌ పురుషః యువా సగర్భః గర్భవాన్ భవేత్. యజ్ఞాదికర్మ కృత్వాఽస్మాల్లోకాద్ధూమాదిమార్గేణ చన్ద్రమసం

గత్వా క్షీణకర్మా వృష్ట్యాదిక్రమేణేమం లోకం ప్రాప్యాన్నభూతః పురుషేణ భక్షితో రసాదిక్రమేణ రేతోమయో భవత్యవిద్యాకామకర్మపరతన్త్రో లిఙ్గీ జీవః. తం చ రేతోమయం జీవం పురుష ఏవ తావద్దేహే బిభర్తీతి పురుషస్యైవాదితో గర్భో భవతీత్యర్థః. పుమాన్ యువా తదిదం సజీవం జీవావిష్టం రేతః స్వయం స్త్రీయోనౌ నిషిఞ్చతి. ఇదం స్త్రీయోనౌ రేతస్సేచనమౌపాధికస్య సోపాధికస్య పరస్య పురుషస్య ప్రథమం జన్మేతి శ్రుతం ప్రసిద్ధమ్. వక్ష్యమాణజన్మద్వయాపేక్షయాఽస్య జన్మనః ప్రాథమ్యమ్. న తు స్వతః జన్మమరణపరమ్పరాయా అనాదిత్వాదితి బోద్ధ్యమ్. న చాజస్య జీవస్య కథం జన్మేతి వాచ్యమ్ రేతస్తాదాత్మ్యాధ్యాసేన తదుపపత్తేః. 265

శ్లో॥ వక్షోజాదినిజాఙ్గవన్మృగదృశః ప్రాప్యాత్మభూయం స్వయం
వీర్యాత్మా న హినస్తి మాతరమయం గర్భో వ్రణగ్రన్థివత్ ।
నారీ స్వోదరమధ్యవర్తినమవేక్ష్యాత్మానమాత్మేశితు-
ర్గర్భస్యోచితభక్తపేయగిళనాద్వృద్ధిం విదధ్యాన్ముదా ॥ 266

వ్యా. ఏవం పురుషేణ గర్భాధానే కృతే సతి అయం వీర్యాత్మా వీర్యపరిణామభూతో గర్భః. మృగదృశః నార్యాః వక్షోజాదినిజాఙ్గవత్స్వయమాత్మభూయమాత్మభావమాత్మావ్యతిరేకతా మితి యావత్. ప్రాప్య. మాతరం వ్రణగ్రన్థివదితి వ్యతిరేకదృష్టాన్తః. న హినస్తి న బాధతే. యథా యథా వ్రణగ్రన్థిర్బాధతే తథా న బాధతే. ఇత్యర్థః. అన్వయదృష్టాన్తస్తు వక్షోజాదినిజాఙ్గ వదిత్యేవ. అథ గర్భిణ్యాః కృత్యమాహ - ప్రసఙ్గాత్. నారీ ఆత్మేశితుర్భర్తురాత్మానం స్వోదరమధ్యవర్తినమవేక్ష్య "**ఆత్మా వై పుత్రనామాసీ**"తి శ్రుతేః. భర్తురేవ పుత్రరూపేణ భార్యాయాం జాయమానత్వేన జాయేతి. భార్యాయా నామప్రసిద్ధేశ్చేతి భావః. గర్భస్య కుక్షిస్థజన్తో రుచితభక్త-పేయగిళనాదనుకూలాన్నపానీయభక్షణాన్ముదా వృద్ధిం విదధ్యాత్. న తు ఖిద్యేత. అన్యథా గర్భస్య నీరసత్వాత్ క్షయాద్యాపత్తేరితి భావః. 266

శ్లో॥ భర్తారం నిజగర్భభూతమితి సా సమ్భావయన్తీ వధూ-
ర్భర్త్రా సాధ్వభివర్ధితా భవతి సమ్పూర్ణస్స గర్భస్తతః ।
హస్తాఙ్ఘ్ర్యాస్యశిరోముఖైరవయవైః క్లేశేన మాసాన్దశ
స్థిత్వా యోనిబిలాద్వినిస్సరతి సన్ పుత్రస్తదన్యజ్జనుః ॥ 267

వ్యా. సా వధూరన్తర్వత్నీ ఇతి నిజగర్భభూతం భర్తారం సమ్యగ్భావయన్తీ వర్ధయన్తీ సతీ స్వయం భర్త్రా సాధు సమ్యగభివర్ధితా రక్షితా భవతి. **న హ్యుపకారప్రత్యుపకారమన్తరేణ లోకే కస్యచిత్కేనచిత్సమ్బన్ధో భవతి**. తస్మా ద్గర్భిణ్యా భార్యాయా యథాకామం మధురాహారాదికం భర్తా దిశేత్. సా చ తద్భుక్త్వా గర్భం వర్ధయేదిత్యర్థః. తతః. సః గర్భః హస్తాఙ్ఘ్ర్యాస్యశిరోముఖై రవయవైస్సమ్పూర్ణస్సన్. క్లేశేన గర్భాధానప్రభృతి దశమాసాన్ స్త్రీజఠరే స్థిత్వా యోనిబిలా

త్సూక్ష్మాత్పుత్రస్సన్ క్లేశేన వినిస్సరతి. పితైవ పుత్రాత్మనా జాయత ఇత్యర్థః. తత్పుత్రరూపేణ భవనం పరస్య పురుషస్య అన్యద్ద్వితీయం జనుః జన్మ భవతి. పూర్వోక్తజన్మాపేక్షయేతి భావః. 267

శ్లో॥ ప్రత్యాధాయ స చేహ పుణ్యకృతయే గౌణాత్మభూతం సుతం
నిర్యోగాదకృతార్థ ఏవ చ మృతో భూయః క్వచిజ్జాయతే ।
ఏతజ్జన్మ తృతీయమస్య బహవో యాతాస్తదేవమ్భవా
యాస్యన్త్యప్యుత దుర్లభస్తు భువనే మానుష్యజన్మార్థదమ్ ॥ 268

వ్యా. స చ పితా ఇహ లోకే పుణ్యకృతయే సామ్పరాయాదికరణార్థం గౌణాత్మభూతం సింహో మాణవక ఇతి వదాత్మా పుత్ర ఇతి ప్రత్యయస్య గౌణత్వాదితి భావః. సుతం ప్రత్యాధాయ ప్రతినిధాయ – నిర్యోగాద్యోగాభావాదాత్మపరమాత్మసమ్బన్ధాభావాదిత్యర్థః. జ్ఞానయోగాభావా దితి వా. అకృతార్థ ఏవ సన్ మృతో భూత్వా భూయః పునః క్వచిజ్జాయతే చ – ఏతత్ పితు ర్భూత్వా పునర్భవనమస్య తృతీయం జన్మ భవతి. నను పితుర్జన్మ కథమ్పుత్రస్య తృతీయం జన్మేత్యుచ్యత ఇతి చేన్నైష దోషః. పితైవ పుత్ర ఇత్యుక్తత్వాత్ – యద్వా స చేత్యస్య పుత్ర ఇత్యేవార్థః. అన్యత్సమానమ్ – సోఽపి పుత్రస్స్వపుత్రే భారం నిరోప్య ప్రయన్ పునర్జాయతే హి. తస్మాత్ – పితుస్సకాశాత్ప్రథమం జన్మ, మాతుస్సకాశాద్ద్వితీయం జన్మ, మరణానన్తరం తృతీయం జన్మేతి జన్మత్రయం జీవస్య. నను మరణానన్తరం యజ్జన్మ తత్పితుస్సకాశాజ్జన్మనోఽనతిరిక్తమేవేతి కథం జన్మత్రయమితి చేన్నైష దోషః. పూర్వస్మాత్పితుస్సకాశాజ్జన్మనోఽన్యస్మాత్పితుస్సకాశాజ్జన్మేద–మన్యదేవేతి – యద్వా మృతోఽయం రేతోభావమేవాపద్యత ఇతి న నియమః, కిన్తర్హి – యథాకర్మ యథాకథంచిజ్జాయత ఏవేతి – తదేవమస్య జీవస్య బహవో భవా జన్మాని యాతా అతీతాః. బహవో భవా యాస్యన్త్యపి. జన్మమరణపరమ్పరాయా అనాదిత్వాద్యావన్మోక్షమనన్తత్వాచ్చేతి భావః. నచ జన్మాన్యేవానన్తాని న మరణానీతి వాచ్యమ్. మరణాభావే జన్మాభావాత్పునరితి. ఏవం సర్వసులభేష్వపి జన్మసు మనుష్యజన్మదుర్లభమిత్యాహ. భువనే లోకే మానుష్యజన్మ తు మనుష్యజన్మైకన్తు దుర్లభముత దుర్లభమేవ సుకృతాతిశయలభ్యత్వా త్తస్యేతి భావః. నను భవతు దుర్లభం మనుష్యజన్మ కిన్తత్ప్రార్థనయేత్యత ఆహ. అర్థదమితి – పురుషార్థప్రదం తస్మాత్ప్రార్థనీయ–మేవ తత్. కథంచిత్తత్ప్రాప్తౌ సత్యాం నోదాసితవ్యమ్. కిన్తు పురుషార్థప్రాప్తయే ప్రయతితవ్యమేవ. తదుక్తమ్. "**లబ్ధ్వా సుదుర్లభమిదం బహుసమ్భవాన్తే మానుష్యమర్థదమనిత్యమపీహ ధీరః, తూర్ణం యతేత న పతేదనుమృత్యుయావన్నిశ్శ్రేయసాయ విషయః ఖలు సర్వతస్స్యా**" దితి. తస్మాన్మనుష్య–స్సంసారాద్విరక్తస్సన్ గురుశుశ్రూషాదినా పరమపురుషార్థసాధనం జ్ఞానం సమ్పాదయేదితి పరమార్థః. 268

శ్లో॥ గర్భే సన్నహమన్యదేవజననీస్సర్వాస్సుఖేనాగమం
మామావేష్ట్య రరక్షురాయసపురప్రాయా హి దేహాశ్శతమ్ ।

వేగాచ్ఛ్యేన ఇవాగతో వపురహం భిత్త్వేన జాలం ధియా
విద్వానిత్యధిగత్య నిర్వృతిమజేఽభూద్వామదేవోఽమృతః ॥ 269

వ్యా. ఏవం జీవస్యావిద్యకం జన్మమరణప్రవాహలక్షణం సంసారం దర్శయిత్వా తతో విరక్తస్య విద్యయైవ మోక్షో నాన్యస్మాదిత్యేతదర్థం విద్యయా ముక్తస్య వామదేవస్య చరిత్రమాహ – **గర్భే ఇతి**. అహం గర్భే మాతుర్గర్భాశయే సన్నేవ సర్వా అన్యదేవజననీః అన్యేషాం దేనానా మగ్న్యాదీనాం జననీరుత్పత్తీస్సుఖేనాగమమజ్ఞాశిషమ్. ఆత్మనస్సకాశాదేవ సర్వే దేవా జాతా ఇతి జ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః. జన్మాన్తరకృతవేదాన్తశ్రవణ మనననిదిధ్యాసనబలాత్ప్రతిబన్ధక్షయేనాస్మిన్ జన్మని ఫలోన్ముఖాదితి భావః. ఆయసపురప్రాయా ఆయసాని పురాణీవ దుర్భేద్యా శతమమితా దేహా ఇతః ప్రాగనేకజన్మసు మామావేష్ట్య రరక్షుః అరక్షన్. అహమిదానీం జాలం శ్యేన ఇవ. వపుర్ధియా ఆత్మజ్ఞానేన వేగాద్భిత్త్వా శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసపరిత్యాగేన శరీరం నాశయిత్వే త్యర్థః. ఆగతో నిర్గతోఽస్మి. ఇతి విద్వాన్వామదేవః. అజే జన్మరహితే బ్రహ్మణి నిర్విశేషే ప్రత్యగభిన్నే నిర్వృతిం నిర్వాణం ప్రదీపవదితి భావః. అధిగత్య అమృతోఽభూత్. విదేహకైవల్యం ప్రాపేత్యర్థః. యావ-త్ప్రారబ్ధావసానం జీవన్ముక్తిసుఖమనుభూయ పశ్చాద్విదేహముక్తిసుఖం ప్రాపేతి యావత్. 269

శ్లో॥ యద్వేదైష స పూర్వబుద్ధివిభవాద్గర్భే శయానోఽపి సన్
యస్తద్వేద గురూపదేశవిభవాద్బ్రహ్మాహమస్మీతి సః ।
ఊర్ధ్వస్సన్ స ఇవాఙ్గభేదవశతస్సూత్క్రమ్య సంసారతః
స్వర్గం లోకముపేత్య కామమఖిలం ప్రాప్యామృతస్స్యాద్ధ్రువమ్ ॥270

వ్యా. స ఏష వామదేవః గర్భే శయానస్సన్నపి పూర్వబుద్ధివిభవాజ్జన్మాన్తరీయజ్ఞానవైభవా-ద్యద్వేద. తద్బ్రహ్మ. అహమస్మీతి గురూపదేశవిభవాత్తత్త్వమసీత్యాకారకమహావాక్యోపదేశ మననవైభవాద్యః వేద. స విద్వాన్. స ఇవ వామదేవ ఇవ. అఙ్గభేదవశతశ్శరీరభేదవశాత్ శరీరవినాశాదిత్యర్థః. జ్ఞానేన శరీరాత్మాభిమానత్యాగాదితి యావత్. ఊర్ధ్వః పరమార్థభూతస్సన్. సంసారతస్సంసారాత్సూత్క్రమ్య సుష్ఠూత్క్రమ్య సంసారముత్తీర్యేత్యేతత్. స్వర్గం లోకం ప్రత్యగభిన్న-బ్రహ్మాఖ్యం లోకముపేత్య. అఖిలం కామం సర్వాన్ కామాన్ప్రాప్య జీవన్ముక్తిదశాయాం సర్వాత్మత్వేన సర్వకామాన్ప్రాప్యేత్యర్థః – అమృతః స్యాత్, బ్రహ్మైవ భవేత్. ధ్రువముక్తార్థే నాస్తి సంశయ ఇత్యర్థః. 270

శ్లో॥ శబ్దం యేన శృణోతి జిఘ్రతి యతో గన్ధం చ యేనేక్షతే
రూపం యేన వచాంసి వక్తి చ రసం జానాతి యేనైష నా ।
తత్ప్రజ్ఞానముదీర్యతే శ్రుతిగణైరాత్మేతి సఞ్జ్ఞానవి-
జ్ఞానాజ్ఞానమనోధృతిక్రతుమతిప్రష్ఠాభిధానం చ తత్ ॥ 271

వ్యా. నను ఆత్మాభిన్నబ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యుక్తమ్. కస్తత్రాత్మా కిం వా బ్రహ్మ ఇత్యత్రాహ

– శబ్దమితి. ఏష నా మనుష్యః మనుష్యాధికారికత్వాచ్ఛాస్త్రస్య. శ్రోతాऽహమిత్యాద్యభిమానవాన్ జీవ ఇతి వా. యేన శబ్దం శృణోతి, యతో యేన గన్ధం జిఘ్రతి యేన రూపమీక్షతే, యేన వచాంసి వక్తి. యేన రసం జానాతి చ, ఇదం స్వాదు ఇదమస్వాదు ఇతి విజానాతీత్యర్థః. కట్వామ్లాదిరసం జానాతీతి వా. తత్ప్రజ్ఞానం ప్రకర్షేణ జ్ఞాయతేऽనేనేతి ప్రజ్ఞానం వస్తు ఆత్మేతి శ్రుతిగణైరుదీర్యతే ఉచ్యతే.

నన్వేవం జ్ఞాత శ్రోతుర్ద్రష్టు ర్ఘ్రాతుశ్చ పురుషస్య కర్తుర్యత్కరణం జ్ఞానసాధకతమం మనశ్చక్షుర్వాగాదీన్ద్రియజాతం తదాత్మేతి సిద్ధమితి చేన్మైవం వోచః. సముదాయస్యావస్తుత్వాత్కి-మిన్ద్రియాణాం సర్వేషామాత్మత్వం వదసి? యద్వా. అన్యతమస్య; – నాద్యః. ఏకస్మిన్నేవ దేహే నానాత్మత్వప్రసఙ్గాత్ – నాన్త్యః. అన్యతమస్యాత్మత్వనిర్ధారణాయోగాత్ – నహి చక్షురేవేన్ద్రియ-మాత్మా న తు శ్రోత్రాదీన్ద్రియాణీతి శ్రోత్రమిన్ద్రియమేవాత్మా న తు చక్షురాదీనీతి వా నియన్తుం శక్యతే. న చాద్యః పక్ష ఏవేష్టః. ఏకస్మిన్నపి గృహే విఫలే బహుయజమానసత్త్వదర్శనా దితి వాచ్యమ్. యోऽహం ఘటమద్రాక్షం సోऽహమిదానీం స్పృశామీతి ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. తస్మాన్నేన్ద్రియమాత్మా. నను అన్తఃకరణమేకమేవాత్మా, తదేవ చక్షుర్గోళకాదిద్వారా నిర్గత్య రూపాదిదర్శనకరణమపి భవతీతి బహిష్కరణమపి తదేవ – ఇతి సిద్ధమితి చే న్మైవమపి. సత్స్వపి నేత్రశ్రోత్రాదిగోళకేషు అన్ధబధిరాదీనాం దర్శనశ్రవణాద్యభావదర్శనాత్తత్తద్గోళకాతిరిక్తం, తత్తదధి-ష్ఠితం, తత్తదిన్ద్రియమవశ్యమభ్యుపేయమభ్యుపేతే చ తస్మిన్ననేకేషాం కరణానాం నైకాత్మత్వ సిద్ధిరితి.

నన్వేవం కరణానామనేకత్వాదాత్మత్వమనుపపన్నం కర్తురాత్మత్వఞ్చ శ్రుత్యా నోక్తమితి – కః పునరాత్మేతి చేదుచ్యతే. జ్ఞానప్రభృతి కర్తా కరణం కర్మ చ మా భవ త్వాత్మా. కిన్తు జ్ఞానమేవాత్మేతి. హన్త మహదిదం పాణ్డిత్యం యత్క్రియైవ జ్ఞానాఖ్యా ఆత్మేతి – న చ జ్ఞానం న క్రియేతి వాచ్యమ్, జ్ఞానస్యాక్రియాత్వే కథం జ్ఞానప్రభృతి కర్తృకరణే స్యాతామ్. తక్షణాదిక్రియా-ప్రభృతి హి తక్షకవాశ్యాదిరూపకర్తృకరణభవనమ్. తర్హి జ్ఞానప్రభృతి కర్తృకరణయోరుక్తత్వాత్. యద్యేవమీక్షణమపి క్రియైవ, ఈక్షతిధాత్వర్థత్వాదితి. తర్హి ప్రజ్ఞానం కరణమేవ తత్సాధకతమత్వాత్. నచ చక్షురాద్యన్యస్య ప్రజ్ఞానాఖ్యస్య కరణస్యాప్రసిద్ధత్వాత్ప్రజ్ఞానం న కరణమితి వాచ్యమ్, ప్రకృతశ్రుతిప్రసిద్ధత్వాత్. తస్మాత్ప్రజ్ఞానం కరణమేవ. యద్యేవం కరణత్వం ప్రజ్ఞానస్య సమ్ప్రతి-పద్యతే. తర్హి కరణస్య కర్తృపరతన్త్రత్వాత్ప్రజ్ఞానరూప ఆత్మాపి పరతన్త్రస్స్యాదితి మహదనిష్టం స్వతన్త్రస్యైవాత్మత్వాత్ – పారతన్త్ర్యే చ సత్యాత్మనోऽ చేతనత్వాద్యాపత్తేశ్చేతి –

అత్రోచ్యతే సమాధిః. జీవః ప్రజ్ఞానేన నిత్యచైతన్యేనాత్మస్వరూపభూతేన సర్వాన్ శబ్దాదీన్విషయానవభాసయతీతి ప్రజ్ఞానమాత్మా. స్వరూపస్యై వాత్మత్వాదితి – నచ స్వరూపస్య స్వస్మాదనతిరిక్తత్వాత్కథం కర్తురేవ జీవస్య కరణత్వమితి వాచ్యమ్. దేవదత్తస్స్వయం గచ్ఛతీత్యాది

ప్రయోగ సత్త్వాత్ – స్వేనేత్యర్థే స్వయమిత్యయమవ్యయశబ్దః. ఏవం జీవః ప్రజ్ఞానేన శబ్దాదీనవ–భాసయతీత్యపి ప్రయోగస్సాధురేవ – స్వశబ్దార్థత్వాత్ప్రజ్ఞానస్య ప్రజ్ఞానమాత్మా. ఆత్మా హి స్వమితి – నను దేవదత్తస్స్వయం గచ్ఛతీత్యస్య దేవదత్తో వాహనాదినా న గచ్ఛతి కిన్తు స్వేనైవ పద్భ్యామేవ గచ్ఛతీత్యర్థ ఇతి చేత్తథైవేహాపి జీవః ప్రజ్ఞానేన శబ్దాదీనవభాసయతీత్యస్య జీవశ్శ్రోత్రాదినా శబ్దాదీన్నావభాసయతి కిన్తు స్వరూపచైతన్యేనైవేత్యర్థ ఇతి – న చ పశ్యతి శృణోతీత్యాదిధాతూనాం కథం ప్రకాశయతీత్యర్థసిద్ధిరితి వాచ్యమ్. రూపశబ్దాదివిషయభేదేన దర్శనశ్రవణాదీనాం భేదేఽపి అవభాసనాత్మనాఽభేద ఏవేతి. రూపం పశ్యతి శబ్దం శృణోతీత్యాదీనాం రూపం జానాతి శబ్దం జానాతీత్యాదిరేవ హి పర్యవసితోఽర్థః. న చావభాసనం న జ్ఞానమితి వాచ్యమపభాసన–మవబోధనం జ్ఞానమేవేతి – న త్విదమవభాసనం ప్రజ్ఞానం కిన్తు తత్క్రియైవ – యథా సూర్యాదిప్రకాశస్య ఘటాద్యవభాసనం క్రియా – తస్మాద్యథా సూర్యాదిప్రకాశో ఘటాదికమవ–భాసయతి తథా ప్రజ్ఞానం శబ్దాదివిషయజాతమవభాసయతీతి ప్రకరణార్థః.

నను శ్రోత్రాదయ ఏవ శబ్దాదీనవభాసయన్తీతి ప్రత్యక్షే సతి కిమితి ప్రజ్ఞానమవభాసయతీ–త్యుచ్యతే ఇతి చే న్నైవమ్. శ్రోత్రాదీనాం జడానాం శబ్దాద్యవభాసకత్వాయోగాత్ – నచ జడస్యాపి సూర్యప్రకాశస్య ఘటాద్యవభాసకత్వం దృష్టమితి వాచ్యమ్, తస్యాపి స్వత స్తదవభాసనాభావాత్. న హి చక్షుషి నిమీలితే సూర్యాదిప్రకాశో ఘటాదికమవభాసయితుం క్షమతే. న చైవం సూర్యాద్యాలోకసహకృతం చక్షు ర్ఘటమవభాసయతీతి వాచ్యమ్. మనస్యన్యత్ర గతే సతి తస్యాపి తదవభాసనాయోగాత్. న చ సమనస్కం సాలోకం చ చక్షుర్ఘటావభాసకమితి వాచ్యమ్, బహూనామపి జడానాం సన్నివేశస్య భాసకత్వరూపచేతనధర్మాసమ్భవాత్. న చ మనశ్చేతనమేవేతి తత్సమ్బన్ధాచ్చేతనత్వమన్యస్యేతి వాచ్యమ్, కామసఙ్కల్పవిచికిత్సాదీనామ్మనోధర్మాణామ్మనోఽవ–భాస్యత్వాయోగాత్తదవభాసకవస్తునైవ మనసోఽప్యవభాస్యమానత్వాత్స్వప్నే రథాదిరూపేణ పరిణతస్య మనసోఽవభాస్యమానత్వదర్శనాజ్జాగ్రతి చ మనోరథమయస్య మనసోఽవభాస్య–మానత్వా త్సుఖదుఃఖాకారపరిణతస్య మనసోఽప్యవభాస్యమానత్వాదేవమవభాస్యమానస్య వస్తునశ్చేతనత్వాయోగాద్యదితరావభాసకమితరానవభాస్యం స్వప్రకాశం తదేవ చేతనమితి సిద్ధాన్తాదచేతనమేవ మనః. తథా చక్షుశ్శ్రోత్రాదికమపి సూర్యాదిప్రకాశోఽపి చేతి. న చైవం సూర్యో జగదవభాసయతీతి కథం సార్వజనీనో వ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్. జగదావరక తిమిరాప–హత్యేన చక్షురుపకారత్వాదితి. న చ చక్షుషో రూపానవభాసకత్వే కథం రూపదర్శనే చక్షుషః కరణత్వమితి వాచ్యమ్, చక్షుర్ద్వారా నిర్గతాన్తఃకరణవృత్తే ర్ఘటాద్యావరకాజ్ఞాననాశకత్వాత్. న చైవమజ్ఞాననాశకవృత్తేరేవాస్తు భాసకత్వం కిమ్ప్రజ్ఞానేనేతి వాచ్యమ్, జడస్య ఘటాదేః స్వతః స్ఫురణాయోగాత్. వృత్తేశ్చ జడాయాస్స్ఫురణాయోగాదజ్ఞాననాశమాత్రేణ ఘటాదివిషయజ్ఞానా–సిద్ధేః. తస్మాచ్ఛబ్దాదీన్విషయాన్. శ్రోత్రాదీని కరణాని తత్ప్రేరకమన్తఃకరణం తద్వృత్తిం ఘటాద్యావా–

రకమజ్ఞానం తిమిరం తిమిరాపహం ప్రకాశం చ సర్వమపి ప్రజ్ఞానమేవావభాసయతి. కేనాప్యన్యేన తన్నావభాస్యతే. అనవస్థాదిదోషాత్. స్వయమేవ తద్భాసత ఇతి. స్వప్రకాశం స్వేతరసర్వప్రకాశకం చ ప్రజ్ఞానం జీవస్య స్వరూపమాత్మేతి సిద్ధమ్.

నను యథా సూర్యప్రకాశశ్చక్షురాద్యపేక్షయా ఘటాదికమవభాసయతి తథా ప్రజ్ఞానమపి చక్షురాద్యపేక్షయైవేతి న ప్రజ్ఞానం స్వప్రకాశమ్. స్వయంజ్యోతిష్ట్వం హి స్వప్రకాశత్వమ్. స్వయం జ్యోతిష్ట్వం చేతరాపేక్షాం వినా స్వస్యాన్యేషాం చావభాసకత్వమితి కృత్వా ప్రకాశ ఇవ ప్రజ్ఞానమపి జడమేవేతి చే న్నైవమ్. సూర్యప్రకాశశ్చక్షుషి నిమీలితే న స్ఫురతి. తస్మిన్నున్మీలితే స్ఫురతీతి తస్య చక్షురవభాస్యత్వాదస్తు జడత్వమ్. ప్రజ్ఞానన్తు మనశ్చక్షురాదివ్యాపారే సూర్యాదిప్రకాశే చ సత్యప్యసత్యపి స్ఫురత్యేవ. తత్సాక్షిత్వాదిత్యన్యావభాస్యత్వాభావాన్న జడమ్. చక్షుస్సూర్యాది-మనపేక్ష్యైవ స్వప్న ప్రపఞ్చమవభాసయతీతి స్వయంజ్యోతిశ్చ ప్రజ్ఞానమ్. న చ స్వప్నే భవతు ప్రజ్ఞానస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్. న తు జాగ్రతి. సత్త్వాచ్చక్షురాద్యపేక్షాయా ఇతి వాచ్యమ్. జాగ్రత్యపి చక్షురాదేః ప్రజ్ఞానావభాస్యత్వదర్శనాత్. చక్షురాద్యవభాసకం ప్రజ్ఞానం ఘటాద్యవభాసనాయ చక్షురాదిసాహ్యమపేక్షత ఇత్యస్య వచనస్యాపహాసాస్పదత్వాత్. న చాన్తరస్య ప్రజ్ఞానస్య చక్షురాద్యా-న్తరవిషయావభాసకత్వేఽపి బాహ్యఘటాదివిషయావభాసకత్వం న సమ్భవతి. వ్యవహితత్వాదితి వాచ్యమ్, ప్రజ్ఞానస్య సర్వవ్యాపకస్యాన్తర్బహిర్భావాయోగాత్. న చైవ మన్ధబధిరాదేరపి రూపశబ్దాది-జ్ఞానం స్యాత్సర్వావభాసక ప్రజ్ఞానసత్త్వాదితి వాచ్యమ్. సుషుప్తౌ మనశ్చక్షురాద్యభావేఽపి యస్య జీవస్య ప్రజ్ఞావశాత్సర్వజ్ఞానం భవతి. స్వప్నే చాన్ధబధిరాదేరపి కాశ్యాదిపత్తనదర్శనం తత్పురజనకోలాహలశ్రవణం చ ప్రజ్ఞానవశాదేవ భవతి. తస్య జాగ్రత్యపి కుతో న రూపశబ్దాది-జ్ఞానం భవతి. నను మహదేతదిన్ద్రజాలం యన్మూఢస్సుషుప్తౌ జీవస్సర్వజ్ఞ ఇతి అన్ధో బధిరశ్చ జాగ్రతి ద్రష్టా శ్రోతా చేతి యచ్చ. ఇతి చే త్సత్యమిన్ద్రజాలమేవ మాయామయత్వాత్సర్వప్రపఞ్చస్య. నను నాహం కిమపి పశ్యామి నాహం కిమపి శృణోమీత్యన్ధబధిరయో ర్దర్శనశ్రవణాభావస్య ప్రత్యక్షసిద్ధస్య కథమపలాపః. న కిఞ్చిదవేదిష మితి స్మృత్యనుమితస్య స్వానుభవసిద్ధస్య చ సుషుప్తౌ సర్వజ్ఞానాభావస్య కథం వాపలాప ఇతి చేత్కిమత్ర దుష్కరమ్? ప్రత్యక్షసిద్ధం ప్రపఞ్చ మేవ '**నేహ నానాస్తి కిఞ్చ**' నేత్యపలపితవత్యా శ్రుత్యాః. న చాగ్నిరనుష్ణ ఇతి వాక్యవదప్రమాణైవ శ్రుతిరితి వాచ్యమాస్తికేనైవం వక్తు మశక్యత్వాత్. నాస్తికస్యాస్మాభిరసమ్భాషణీయత్వాచ్చ. న చాదిత్యో యూపో యజమానః ప్రస్తర ఇత్యాదివాక్యవత్ప్రకృతవాక్యస్యాప్యర్థాన్తరం కల్ప్యమితి వాచ్యమర్థ-వాదత్వాభావాదేతద్వాక్యస్య. నాపి ప్రత్యక్షవిరోధాదేతద్వాక్యస్యార్థాన్తరపరత్వం స్వప్నే అన్ధబధిరయో-రపి దర్శనశ్రవణ ప్రత్యక్షసత్త్వాత్. న చ స్వాప్నికస్య ప్రత్యక్షో భ్రమ ఏవేతి వాచ్యమ్. తత్తుల్యత్వా-జ్జాగరప్రత్యక్షస్య. న చ స్వప్నే రూపాద్యభావాత్తద్దర్శనాదికం భ్రమ ఇతి వాచ్యమ్. జాగరేఽపి రూపాద్యభావాత్తద్దర్శనాదికం భ్రమ ఏవేతి. న చ స్వప్నే పదార్థా అస్థిరా ఇతి వాచ్యమ్, జాగరేపి

తథైవేతి. న చాన్ధే స్వస్మిన్ననన్ధ ఇతి బుద్ధిర్భ్రమ ఏవ స్వప్నే ఇతి వాచ్యమ్, స్వప్నే రూపద్రష్టర్యాత్మ-న్యనన్ధే అనన్ధ ఇతి బుద్ధేః ప్రమాత్వాత్. ప్రత్యుత జాగరే ఏవానన్ధే ఆత్మన్యన్ధ ఇతి బుద్ధేర్భ్రమత్వాత్. నచ చక్షుర్హీనః కథమనన్ధస్స్యాజ్జాగ్రతీతి వాచ్యమన్ధత్వాదే శ్చక్షురాదినిష్ఠత్వేనాత్మధర్మత్వాభావాత్. న చాన్ధచక్షుస్తాదాత్మ్యాధ్యాసాదన్ధ ఆత్మేతి వాచ్యమ్. తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తస్య తస్యావాస్తవత్వా-దన్ధత్వస్య. న చైవం ద్రష్టృత్వ శ్రోతృత్వాదిరప్యాత్మనశ్చక్షుశ్శ్రోత్రాది తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తత్వా దవాస్తవ ఏవేతి వాచ్యమిష్టాపత్తేః. న చైవం కథం సర్వావభాసకత్వం ప్రజ్ఞానస్యాత్మన ఇతి వాచ్యమ్. కిం త్వమాత్మనో నిత్యా దృష్టిశ్శ్రుతిశ్చ, చక్షుశ్శ్రోత్రతాదాత్మ్యాధ్యాసవశాద్భవతీతి బ్రూషే, ఉతానిత్యా, నాద్యః, నిత్యా యాతి తస్యా అజన్యత్వాత్. అన్త్య ఇష్ట ఏవ, సైవ నిత్యా దృష్టిః శ్రుతిశ్చ జీవస్య స్వరూపభూతం ప్రజ్ఞానం తయైవ సర్వమవభాస్యతే. న చ దృష్టిః శ్రుతిమతి-రిత్యాద్యాః పరస్పరం భిన్నాః కథన్తాసామేకప్రజ్ఞానత్వమితి వాచ్యమ్. పర్యాయత్వా ద్దృష్ట్యాది-శబ్దానామ్. జ్ఞానమిత్యేవ హి తదర్థః. న చ నిత్యా దృష్టిరితి కాచిన్నాస్త్యేవ సర్వాపి దృష్టిరనిత్యైవేతి వాచ్యమ్. '**న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యత**' ఇతి శ్రుతేః. కిఞ్చ దృష్టేరనిత్యత్వం కిం దృష్ట్యా తయైవ వేద్యతే ఉ తాన్యయా దృష్ట్యా. ఆద్యే వ్యాఘాతః. ద్వితీయేఽనవస్థా. తస్మాన్నిత్యైవ దృష్టిః స్వప్రకాశా ప్రజ్ఞానలక్షణా. న చైవమనిత్యదృష్టిరేవ న సిద్ధ్యతి. తత్రాప్యుక్తదోషాదితి వాచ్యమిష్టత్వాత్. న చానిత్యదృష్టి స్త్వయాభ్యుపగతే తతః ప్రాగితి వాచ్య మనిత్యదృష్టే ర్బుద్ధివృత్తిరూపాయా జడాయా ఏవ జ్ఞానత్వముపచారాదితి. ఏవం నిరుపచరితస్యానిత్యజ్ఞానస్యాభావాదేవ జ్ఞానమేకమితి ప్రసిద్ధిః. '**ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞాన మనన్త**' మితి శ్రుతేః.

నను యద్యేవం సర్వావస్థాసు ప్రజ్ఞానమేవ స్వప్రకాశం సర్వావభాసకం తర్హి జాగరాది-భేదసిద్ధిః కథమితి చేదుచ్యతే. యత్ర ప్రజ్ఞానం చక్షురాలోకాదిసాపేక్షమివ సత్సర్వ మవభాసయతి సా జాగ్రద్దశా. యత్ర చక్షురాలోకాద్యనపేక్షం మనోమాత్రాపేక్షం చ సదివ సర్వమవభాసయతి సా స్వప్నదశా. యత్ర మనశ్చక్షురాదికరణానపేక్షం మాయామాత్రాపేక్షమివ చ సత్సర్వమవ-భాసయతి సా సుషుప్తిదశేతి - కోఽత్రేవ శబ్దనివేశాభిప్రాయ ఇతి చే దుచ్యతే, న సన్త్యేవ వస్తుతస్త్రిస్రో దశాః తద్విషయపదార్థాః తద్విషయజన్యజ్ఞానాని చ. కిన్తు మాయయైవ సర్వోఽయం కల్పిత ఇన్ద్రజాలేనేవ గన్ధర్వనగరాదికం గగన ఇవ బ్రహ్మణ్యద్వితీయే ఇతి. అత ఏవ మాయావశాద్వ్యాపకమపి ప్రజ్ఞానమాన్తరమివ ఏకమపి నానేవ నిత్య మప్యనిత్యమివ నిర్విశేషమపి సవిశేషమివ మూఢదృష్టీనాం ప్రతిభాతి. తస్మాత్స్వతన్త్రం స్వప్రకాశం సర్వావభాసకం నిత్యం జీవస్య స్వరూపభూతం చ ప్రజ్ఞానమ్. తదేవ చైతన్యమిత్యుచ్యతే. తదేవాత్మా ఇతి సిద్ధమ్. ఏవం స్వప్రకాశప్రజ్ఞానాత్మా సర్వజ్ఞోఽపి జీవః అవిద్యయా చక్షురాదితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య కాణోఽహం బధిరోఽహమిత్యభిమన్యతే. కిఞ్చిద్జ్ఞమివ సంసారిణమివ చాత్మానం మన్యతే. తతశ్చ సర్వవ్యవహారోఽవిద్యాభూమావేవ. విద్యాభూమౌ తు ప్రజ్ఞానమేకమేవేతి - తచ్చ ప్రజ్ఞానం

సఞ్జ్ఞానవిజ్ఞానాజ్ఞానమనోధృతిక్రతుమతిప్రష్ఠాభిధానం సఞ్జ్ఞానాది నామకం భవతి – తత్ర సర్వదా సర్వశరీరవ్యాపినీ అన్తఃకరణవృత్తిస్సఞ్జ్ఞానమిత్యుచ్యతే – యయా చేతన ఇత్యుచ్యతే జన్తుః. విజ్ఞానం చతుష్షష్టికలాదిజన్యం లౌకికజ్ఞానమ్ – ఆజ్ఞాన మాజ్ఞప్తిః – ఈశ్వరభావః. మనః సఙ్కల్పః – ధృతిః ధారణమవసన్నానాం శరీరేన్ద్రియాణాం, యయోత్తమ్భనమ్భవతి సా క్రతురధ్యవసాయః మతిర్మననం. ప్రష్ఠశబ్దాత్ శ్రుత్యుక్తానాం **ప్రజ్ఞానమేధాదృష్టిమనీషాజూతిస్మృతి–కామాసువశానాం** గ్రహణమ్. తత్ర ప్రజ్ఞానం ప్రాజ్ఞతా తాత్కాలిక ప్రతిభేతి యావత్ – మేధా గ్రన్థధారణే సామర్థ్యమ్ – దృష్టిరిన్ద్రియద్వారా విషయోపలబ్ధిః మనీషా మనసి స్వాతన్త్ర్యమ్ – జూతిః చేతసో రుజాదిదుఃఖిత్వప్రాప్తిః. స్మృతి స్స్మరణం కామస్తృష్ణా. అసుః జీవనక్రియానిమత్తా వృత్తిః. వశః స్త్రీసఙ్గాభిలాషః. ఇతి సఞ్ జ్ఞానాదయ ఉక్తాస్సర్వేఽ పి అన్తఃకరణవృత్తివిశేషా ఏవ – తేషాం ప్రజ్ఞాననామధేయత్వన్తు ప్రజ్ఞానోపలబ్ధిహేతుత్వేనోపచారాదుచ్యతే. సఞ్జ్ఞానాద్యన్తః కరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నం సఞ్జ్ఞానాదినామభిర్వ్యవహ్రియతే ఉపచారాదిత్యర్థః. న చ ప్రజ్ఞానస్య కథమన్తః కరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నత్వమితి వాచ్యమ్. ప్రజ్ఞానస్యోపలబ్ధురాత్మనః కూటస్థస్య అన్తఃకరణస్థత్వాదన్తః కరణపరిణామస్యైవ వృత్తిశబ్దార్థత్వాచ్చేతి. న చ ప్రజ్ఞానమన్తఃకరణే కథన్తిష్ఠతీతి వాచ్యమ్. ఘట ఇవాకాశమితి. యద్వా జల ఇవ సూర్య ఇతి. న చ కః పక్షస్సత్య ఇతి వాచ్యముభయోర–ప్యసత్యత్వాత్ప్రజ్ఞానమేకమేవ హి సత్యమ్. నను యావద్వ్యవహారమపి పక్షద్వయే కస్సత్యః పక్ష ఇతి చేద్ద్వయమపి సత్యమేవ. శ్రుతి సిద్ధత్వా ద్వ్యవహారార్థం ద్వయస్యాపి కల్పితత్వాత్. న హ్యనవచ్ఛేద్యస్యావచ్ఛిన్నత్వం నిర్విశేషస్య ప్రతిఫలనం వా వస్తుతస్సమ్భవతి మాయాయాన్తు సర్వం సమ్భవతి. ఏవమేకస్మిన్నపి ప్రజ్ఞానే అన్తఃకరణస్థత్వా**త్ప్రమాతృత్వం** తద్వృత్తిస్థత్వా–**త్ప్రమాణత్వం** విషయస్థత్వా**త్ప్రమేయత్వం** చ సమ్భవతి. తతో న ప్రమాతృప్రమాణప్రమేయ–సాఙ్కర్యమితి ప్రమాత్రాది ప్రతికర్మవ్యవస్థాపి సిద్ధ్యతి. మాయామయోపాధిపరామర్శాభావే తు ఏకమేవ ప్రజ్ఞానం ఘటాద్యుపాధిపరామర్శాభావే గగనమివైకమితి. ఏతేన ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానం శబ్దజ్ఞానం స్పర్శజ్ఞానమిత్యేవం జ్ఞానాని నానేత్యపాస్తమ్, ఘటపటాద్యుపాధిభేదేఽ పి జ్ఞానాభేదాత్. వృత్తినానాత్వమస్మాకమిష్టమేవ. వృత్తిప్రతిఫలిత చైతన్యం హి జ్ఞానం నతు వృత్తిః. యదేవ చైతన్యం ఘటాకారవృత్తౌ ప్రతిఫలితం తదేవ పటాకారవృత్తావపీతి న చైతన్యభేదః. తస్మాదేకం సత్యం స్వప్రకాశం సర్వావభాసకం చ చైతన్యాపరపర్యాయం **ప్రజ్ఞానమేవాత్మా.** 271

శ్లో॥ బ్రహ్మేన్ద్రేశహరిప్రజాపతిరవిస్కన్దేన్దువస్వాదయో
దేవాః స్వర్నిలయా ధరామ్బుశుచివాయ్వాకాశతారాగ్రహాః ।
భూతాన్యత్ర జరాయుజాణ్డజనిస్వేదోద్భవోద్భిద్భవా–
న్యద్ర్యాదీని విచేతనాని సకలం ప్రజ్ఞానమేతజ్జగత్ ॥ 272

వ్యా. ఆత్మపదార్థో నిరూపితః ప్రజ్ఞానమాత్మేతి. తదేవ ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వక్తుం

తావత్ప్రజ్ఞానస్య సర్వాత్మత్వమాహ - బ్రహ్మ హి సర్వాత్మకమ్. '**సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే**'తి శ్రుతేః. యద్వా, ప్రజ్ఞానమాత్మా తచ్చైకమిత్యుక్తమ్. కథమేకత్వమాత్మనః. లోకే బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్త-నానాత్మసత్త్వాదత ఆహ - **బ్రహ్మేతి**. బ్రహ్మేన్ద్రేశహరిప్రజాపతి రవిస్కన్దేన్దువస్వాదయః. **బ్రహ్మా** హిరణ్యగర్భః. సమష్టిలిఙ్గోపాధికః. **ఇన్ద్రః** పరమేశ్వరః మాయోపాధికః. **ఈశ** ఈశానః ప్రేరకః అన్తర్యామీ. **హరిః** స్థూలశరీరసమష్ట్యుపాధికో విరాట్పురుషః. **ప్రజాపతి** ర్మనుః. యద్వా బ్రహ్మా చతుర్ముఖః చతుర్దశలోకాధిపతిః. ఇన్ద్ర స్త్రిలోకాధిపతి ర్మఘవా. ఈశ శ్శఙ్కరః. హరి ర్విష్ణుః. ప్రజాపతయో దక్షాదయః. అథవా బ్రహ్మా రజోగుణప్రధానమాయావచ్ఛిన్నః. ఈశ స్తమోగుణ-ప్రధానమాయావచ్ఛిన్నః. హరిః సత్త్వగుణప్రధానమాయావచ్ఛిన్నః. ఇన్ద్రః మాయావచ్ఛిన్నః ప్రజాపతయః హిరణ్యగర్భో విరాట్పురుషస్స్వాయమ్భువశ్చేతి. **రవిః స్కన్దః** కుమారః, సనత్కుమారో వా, **ఇన్దుః వసవః** ఆదిపదాద్రుద్రాదిత్యాదిగ్రహణమ్. స్వర్నిలయాః నాకస్థాః దేవాః ఉపలక్షణమిదం గన్ధర్వాదీనామ్. ధరామ్బుశుచివాయ్వాకాశతారాగ్రహాః పఞ్చభూతాని నక్షత్రాణి గ్రహాశ్చ. అత్ర పఞ్చభూతమయే బ్రహ్మాణ్డే వర్తమానానీతి శేషః. జరాయుజాణ్డజనిస్వేదోద్భవోద్భిద్భవాని జరాయుజాణ్డజస్వేదజోద్భిజ్జాని భూతాని ప్రాణినః. తత్ర జరాయుజాని మనుష్యపశ్వాదీని, అణ్డజాని పక్షిమత్స్యాదీని, స్వేదజాని యూకాదీని, ఉద్భిజ్జాని తరులతాదీనీతి వివేకః. అద్ర్యాదీని విచేతనాని చ ఇత్యేతత్సకలం జగత్ప్రజ్ఞానమేవ. ప్రజ్ఞానమేకమేవ మాయోపహితం సదీశ్వర ఇతి. సత్త్వాదిగుణత్రయోపహితం సద్బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాది ఇతి. లిఙ్గసమష్ట్యుపహితం స ద్ధిరణ్యగర్భ ఇతి స్థూలసమష్ట్యుపహితం సద్విరాడితి. అగ్న్యాద్యుపాధిమత్ దేవతేతి. దేవదత్తాద్యుపాధిమత్ మనుష్య ఇత్యేవముచ్యతే. తస్మాత్సర్వేషు భూతేషు సచేతనేషు ప్రజ్ఞానమేకమేవేత్యాత్మైక ఏవ తదేవ ప్రజ్ఞానం సర్వం జగదభివ్యాప్య స్థితం గగనమివేతి సర్వస్యాపి ప్రజ్ఞానమేవాత్మేతి ప్రజ్ఞా-నాత్మకమేవ సర్వమ్. 272

శ్లో॥ ప్రజ్ఞానాత్సకలం జగత్ప్రభవతి ప్రజ్ఞానతో జీవతి
ప్రజ్ఞానే ప్రవిలీయతే తత ఇదం ప్రజ్ఞాననేత్రం మతమ్ ।
ప్రజ్ఞానం బృహదేవ వేద య ఇదం ప్రజ్ఞానమస్మీత్యయం
ప్రజ్ఞానాత్మత ఉన్నిపత్య వపుషః ప్రజ్ఞానమేత్యామృతః ॥ 273

వ్యా. నను కథమ్పునః ప్రజ్ఞానమేవ జగత్తత్రాహ - సకలం జగద్వ్యాకృతమవ్యాకృతం చ ప్రజ్ఞానాత్ప్రభవతి. న చాజాయా మాయాయాః కథమ్ప్రజ్ఞానప్రభవత్వమితి వాచ్యమ్, "**మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతీ**"తి శ్రుతేర్మాయాయాః ప్రభవసత్త్వాత్, బ్రహ్మణి మాయాయా అధ్యస్తత్వాచ్చ. ప్రజ్ఞానతః ప్రజ్ఞానేన జగజ్జీవతి. ప్రజ్ఞానే ప్రవిలీయతే చ. తత స్తస్మాదిదం జగత్. ప్రజ్ఞాననేత్రం ప్రజ్ఞానాధీనస్థితికం ప్రజ్ఞానాత్మకమితి యావత్. మతం ప్రసిద్ధమ్. కార్యస్య కారణాత్మకత్వాత్ప్రజ్ఞానకార్యమిదం జగత్ప్రజ్ఞానాత్మకమేవేతి కృత్వా ప్రజ్ఞానమేవ జగదిత్యుచ్యతే.

మృదేవ ఘట ఇతివదితి భావః. ఏవం ప్రజ్ఞానస్య జగత్కారణత్వేన జగదాత్మత్వాదేవ ప్రజ్ఞానం బృహద్బ్రహ్మైవ. '**యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయ న్త్యభిసంవిశన్తి తద్బ్రహ్మే**'తి శ్రుతేర్జగజ్జన్మాదికారణస్య బ్రహ్మత్వాదితి భావః.

ఏతేన యత్ప్రజ్ఞానం మాయయా జగజ్జన్మాదికారణం తదేవ ప్రజ్ఞానం వస్తుతో నిర్విశేషం బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్. కిఞ్చ యస్మిన్నేవ ప్రజ్ఞానే మాయాపి జగద్బీజభూతా లీనా తదేవ ప్రజ్ఞానం నిర్మాయత్వాన్నిర్విశేషం బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్. మాయాప్రయుక్తా హి సర్వే విశేషా మాయాక్షయే నశ్యన్తి. న చ మాయాయా నాస్తి లయ ఇతి వాచ్యమ్, తథా సత్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గేన మోక్షశాస్త్రవై-యర్థ్యాత్. '**తమః పరే దేవ ఏకీ భవ**'తీతి శ్రుతేశ్చ. న చైకీభావ ఏవ న లయ ఇతి వాచ్యమ్, కార్యస్య కారణేన సహైకీభావ ఏవ లయ ఇతి సిద్ధాన్తాత్. ఘటో హి మృదైకీభావమాపన్నో నష్ట ఇత్యుచ్యతే. న చ కార్యం కారణాత్మనా తిష్ఠత్యేవ నతు నశ్యతీతి వాచ్యమ్. కార్యస్య కారణాత్మనా స్థితిరేవ నాశ ఇతి. కారణస్య కార్యాత్మనా స్థితిరేవ కార్యస్యోత్పత్తిః కార్యస్య కారణాత్మనా స్థితిస్తు కార్యస్య నాశ ఇతి సిద్ధాన్తాత్. వస్తుతస్తు కారణం కాలత్రయేఽపి కారణాత్మనైవ వర్తతే. అత ఏవ కారణం సత్యం కార్యస్తు కాలత్రయేఽపి కారణాత్మనైవ వర్తతే. న తు స్వేనాత్మనా, నిరాత్మత్వాత్కార్యస్యేతి మిథ్యైవ కార్యమ్. న చ ఘటాదికార్యం సృష్టేః ప్రాక్ నాశాత్పశ్చాచ్చ మృదాత్మనా తిష్ఠదపి స్వకాలే ఘటాద్యాత్మనైవ వర్తత ఇతి వాచ్యమ్, ఘటకాలేఽపి మృద ఏవ సత్త్వాన్మృదతిరిక్తఘటపదార్థాదర్శనాచ్చ. తస్మాన్నిర్విశేషం ప్రజ్ఞానమేకమేవ సత్యమ్. తస్య సవిశేషత్వన్తు భ్రాన్తిసిద్ధమ్. ప్రజ్ఞానాతిరిక్తజగత్పదవాచ్యవిశేషాభావాదిత్యేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ సత్యం జ్ఞానమనన్తం చేతి సిద్ధాన్తః.

ఏవం త్వమ్పదార్థ ఆత్మా తత్పదార్థో బ్రహ్మ చేత్యుభయం నిరూపితమథ వాక్యార్థం వదన్ జ్ఞానస్య ఫలం దర్శయతి. య ఇదం ప్రజ్ఞానమహమస్మీతి వేద సాక్షాత్కరోతి సోఽయం విద్వాన్ ప్రజ్ఞానాత్మతః ప్రజ్ఞానాత్మనా ప్రజ్ఞానరూపేణేత్యర్థః. వపుషశ్శరీరాత్త్రివిధా-దుస్మిపత్య ఉత్క్రమ్య, స్థూలసూక్ష్మకారణాఖ్యశరీరత్రయతదాత్మ్యాధ్యాసం పరిత్యజ్యేత్యర్థః. ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మైత్య ప్రాప్య అమృతః మరణరహిత ఆనన్దస్వరూపశ్చ భవతి, '**బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతీ**'తి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాన్ముముక్షుః ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మేతి గురూపదేశం లబ్ధ్వా తదర్థం దర్శితరీత్యా మత్వా నిదిధ్యాసనేన ప్రజ్ఞానమస్మీతి సాక్షాత్కృత్య విదేహకైవల్యం లభేతేతి పర్యవసన్నార్థః. 273

ఇ త్యైతరేయోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా

ఇతి వ్యాఖ్యాతా దశోపనిషదః

శ్రీః

కైవల్యోపనిషత్

శ్లో॥ శ్రద్ధాభక్తిసమాధిభిర్దృఢతరైస్సన్న్యాసయోగేన చ
ప్రాప్యా బ్రహ్మకలా యయా కలశవద్దీపేన పశ్యన్తి తమ్ ।
సర్వమ్పాపమపోహ్య తామసమివ ప్రాజ్ఞా గుహాయాం స్థితం
సర్వస్మాత్పరమం పురాణపురుషం విభ్రాజమానం స్వయమ్ ॥ **274**

వ్యా. ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మసాక్షాత్కారాన్ముచ్యత ఇత్యుక్తమ్. తత్సాక్షాత్కారోపాయం తదుపాయ-సాధనాని చాహ - **శ్రద్ధేతి**. ముముక్షుభిరితిశేషః. ధృఢతరైశ్శ్రద్ధాభక్తిసమాధిభిః శ్రద్ధా ఆస్తిక్యబుద్ధిః భక్తిర్భజనం తదేకతాత్పర్యబుద్ధిః సమాధిర్ధ్యానం విజాతీయప్రత్యయశూన్య సజాతీయప్రత్యయ-ప్రవాహః. తైః సన్న్యాసయోగేన శ్రౌతస్మార్తసర్వకర్మపరిత్యాగేన చ **బ్రహ్మకలా** బ్రహ్మవిద్యా, ప్రాప్యా ప్రాప్తుం శక్యా, న తు కర్మప్రజాధనాదిభిస్సాధనాన్తరైరితి సాధనాన్తరనిషేధార్థ శ్చకారః. ప్రకృత-సాధనచతుష్టయసముచ్చయార్థశ్చ. కా సా బ్రహ్మకలేత్యత ఆహ. యయా బ్రహ్మకలయా బ్రహ్మా-కారాన్తఃకరణవృత్త్యేత్యర్థః. ప్రాజ్ఞః దీపేన కలశవత్కుమ్భమివ తం పశ్యన్తి. కిం కృత్వేత్యత ఆహ. సర్వమ్పాపమపోహ్య నాశయిత్వేతి కిమివేత్యత ఆహ. తామసమివేతి. స క్వ స్థిత ఇత్యత ఆహ గుహాయాం స్థితమితి బుద్ధౌ స్థితమిత్యర్థః. గృహే ఘటవదితి భావః. యద్యపి స సర్వత్ర స్థితస్తథాపి బుద్ధావేవ ప్రతీయత ఇతి గుహాయాం స్థితమిత్యుక్తమ్. కోఽసావత ఆహ - పురాణపురుషమితి. పురాపి నవః పురాణోఽనాదిః పురి శయానః పూర్ణో వా పురుషః పురాణశ్చాసౌ పురుషః పురాణపురుషః తం, కీదృశస్స ఇత్యత ఆహ. సర్వస్మాత్పరమం విలక్షణముత్కృష్టం వా అత ఏవ స ఈదృశ ఇతి వక్తుమశక్యః, తత్తుల్యవస్త్వభావాదితి భావః. నను యది ఘటమివ పశ్యన్తి తం తర్హి స ఘటవద్దృశ్యత్వాజ్జడ ఏవేత్యత ఆహ - స్వయంవిభ్రాజమానమితి. స్వయంజ్యోతిస్స్వరూప-మిత్యర్థః. న చైవం స్వయమేవ భాసమానస్య తస్య కిం విద్యయేతి వాచ్యమ్, తదావారకాజ్ఞాన-నాశార్థం విద్యాయా ఆవశ్యకత్వాత్. కథమ్పశ్యన్తీతి చేదుక్త ఏవ పూర్వశ్లోకే ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మాహమస్మీతి యో వేదేతి. న చ వేదనమేవోక్తమ్. న తు దర్శనమితి వాచ్యమ్, సమానార్థత్వాద్దర్శనవేదన-యోః, అతీన్ద్రియస్య పురాణపురుషస్య చక్షురవిషయత్వేన దర్శనాసమ్భవాచ్చ. నచ **"యతో వాచో**

నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహే”తి శ్రుతేర్మనసాప్యగ్రాహ్య ఏవేతి వాచ్యమ్, ‘**మనసైవానుద్రష్టవ్య**’ మితి శ్రుతేః, సంస్కృతాసంస్కృత మనోభేదేన శ్రుతివిరోధపరిహారాచ్చ.

నను యో యం పశ్యతి స తస్మాద్భిన్న ఏవేతి కథం ద్రష్టుః ప్రాజ్ఞస్య దృశ్యపురాణ పురుషాభేద ఇతి చే న్నైవమ్, మామహం పశ్యామీతి ద్రష్టృదృశ్యయోరేకత్వప్రతీతేస్సత్త్వాల్లోకే. నను ద్రష్టృదృశ్యయోరాత్మానాత్మనోరవివేకాదస్తు లోకే తథా ప్రతీతిః. కథం శాస్త్రే పునరితి చే న్నైవమపి. లోకప్రతీతిమనుసృత్యైవ శాస్త్రేణ తథోక్తత్వాత్, లోకే ద్రష్టృదృశ్యదర్శనానాం భేదవ్యవహారసత్త్వాత్తమనుసృత్య శాస్త్రేఽపి. ప్రాజ్ఞాః పరమపురుషం పశ్యన్తీత్యుక్తమితి భావః. నను జీవ ఈశం పశ్యతీతి ప్రతీతేర్లోకప్రతీతితుల్యత్వమస్తు నామ, జీవ ఆత్మానం పశ్యతీతి ప్రతీతేః కథం లోకప్రతీతితుల్యత్వమ్? న చ లోకేఽపి మామహం పశ్యామీతి ప్రతీతిరస్తీతి వాచ్యమ్, తస్యా అవివేకప్రయుక్తత్వాచ్ఛాస్త్రీయప్రతీతేర్వివేకప్రయుక్తత్వాచ్చేతి చేదుచ్యతే. అన్తః కరణావచ్ఛిన్నచైతన్యలక్షణః ప్రమాతా జీవః అన్తఃకరణోపహితమనుపహితం వా చైతన్యం స్వరూపభూతమాత్మనః పశ్యతీతి; వస్తుతస్తు ప్రాజ్ఞాః పరమపురుషం పశ్యన్తీత్యస్య ప్రాజ్ఞా అహం బ్రహ్మాస్మీతి విదన్తీత్యేవార్థః, న తు యథాశ్రుతార్థః. తస్మాత్ప్రత్యగభిన్నం బ్రహ్మ. తద్దర్శనోపాయస్తు బ్రహ్మవిద్యా. తస్యా స్సాధనాని తు శ్రద్ధాభక్తిధ్యానసన్న్యాసా ఇతి పరమార్థః. 274

శ్లో॥ వేదాన్తానధిగత్య విష్ణురహమిత్యాత్మానమత్రైవ యః
సాక్షాత్పశ్యతి విష్ణుమేష లభతే కైవల్యమజ్ఞాత్యయే ।
బ్రహ్మాస్మీతి పరోక్షమత్ర పురుషం యో వేత్తి స బ్రహ్మణః
స్థానమ్ప్రాప్య సమం చ తేన లభతే కల్పక్షయే బ్రహ్మతామ్ ॥ 275

వ్యా. బ్రహ్మవిద్యాయాః ఫలం దర్శయన్ వేదాన్తశ్రవణం వినా అహం బ్రహ్మాస్మీతి సమాధి ర్దృఢా న సిద్ధ్యేదితి వేదాన్తశాస్త్రమధిగన్తవ్యమిత్యాహ **వేదాన్తానితి**. యః వేదాన్తానధిగత్య అత్రైవ జన్మని అహం విష్ణురితి ఆత్మానం విష్ణుం సాక్షాత్పశ్యతి, స ఏష పురుషధౌరేయః అజ్ఞాత్యయే శరీరే పతితే సతి కైవల్యం బ్రహ్మసాయుజ్యం లభతే. యస్తు బ్రహ్మలోకకామాదిరూపప్రతిబన్ధశాలీ పురుషః అత్ర జన్మని పురుషం విష్ణుం పరోక్షం యథా తథా బ్రహ్మాస్మీతి వేత్తి బ్రహ్మాహమస్మీతి దృఢ ఏవాస్య బోధోఽస్తి కిన్తు తత్సాక్షాత్కారో నాస్తీత్యర్థః సః బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్య స్థానం సత్యలోకం ప్రాప్య **కల్పక్షయే** ద్విపరార్థావసానే తేన బ్రహ్మణా సమం సహ బ్రహ్మతాం కైవల్యం లభతే. క్రమేణ ముచ్యత ఇత్యర్థః. పరోక్ష బ్రహ్మవిద్యాయాః క్రమముక్తిః అపరోక్షబ్రహ్మవిద్యాయా స్సాక్షాన్ముక్తిశ్చ ఫలమితి భావః. 275

శ్లో॥ తిష్ఠన్ పూతవివిక్తభూషు సుఖదే చేలాజినాద్యాసనే
కణ్ఠం చాపి శిరస్సమం దరిధరన్నత్యాశ్రమస్థో యతిః ।

రుద్ధప్రాణహృదిన్ద్రియో నిజగురుం భక్త్యా ప్రణమ్యాన్తరే
హృత్పద్మే విమలే ఽరజస్యనుదినం సఞ్చిన్తయేదీశ్వరమ్ ॥ 276

వ్యా. సన్న్యాసినశ్శ్రద్ధాభక్తిపురస్సరస్సమాధిర్బ్రహ్మవిద్యోపాయ ఇత్యుక్తమ్. తమేవ సమాధిం సాఙ్గం దర్శయతి - **తిష్ఠన్నితి**. యతిః యతనశీలః **అత్యాశ్రమస్థః** పరమహంసాశ్రమస్థః పురుషవతంసః పూతవివిక్తభూషు పూతాః పరిశుద్ధా వివిక్తా విజనాశ్చ భువో దేశాః అరణ్యనదీ-పులినాదయః తాసు సుఖదే సుఖప్రదే **చేలాజినాద్యాసనే** చేలాజినకుశోత్తరే ఆసనే. ఆదౌ కుశాసనం తదుపర్యజినాసనం తదుపరి చేలాసనమితి వివేకః. తిష్ఠన్ నిషీదన్నుపవిష్టస్సన్నితి యావత్. కణ్ఠం చ శిరశ్చ సమం న నతం నాప్యనతం యథా తథా దరిధరన్ బిభ్రాణస్సన్ - రుద్ధప్రాణ-హృదిన్ద్రియః రుద్ధాని నిర్వ్యాపారీకృతాని ప్రాణహృదిన్ద్రియాణి యేన స తథోక్తః. భూత్వా నిజగురుం విద్యోపదేష్టారం భక్త్యా **ఆన్తరే** మనసి ప్రణమ్య మనసా గురుం నమస్కృత్యేత్యర్థః. విమలే దుఃఖాది మలరహితే అరజసి రాగాదిదోషహేతురజోగుణరహితే. ఉపలక్షణ మిదం తమోగుణాభావస్య. యద్వా విమలే తమోమలరహితే హృత్పద్మే హృత్పుణ్డరీకస్థబుద్ధావిత్యర్థః. అనుదినం ప్రత్యహ-మీశ్వరం పరమాత్మానం సఞ్చిన్తయేదహమస్మీత్యభేదేన సమ్యగ్ధ్యాయేత్ - ఇదమేవేశ్వరధ్యానం సమాధిః. 276

శ్లో॥ శుద్ధస్ఫాటికసన్నిభం సుఖమయం స్మేరాననం చిన్మయం
శాన్తం శ్రీలలనాకటాక్షలహరీసిక్తాఖిలాఙ్గం శివమ్ ।
యద్వాఽచిన్త్యమనన్తమద్భుతరసం చావ్యక్తమేకం పరం
చిద్రూపం చ సుఖం ప్రశాన్తమమృతం నీరూపముద్భావయేత్. 277

వ్యా. తచ్చేశ్వరధ్యానం ద్వివిధం సగుణం నిర్గుణం చేతి ధ్యేయస్యేశ్వరస్య సగుణనిర్గుణ-త్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యాత్, తత్ర సగుణధ్యానేన వశీకృతచిత్తస్యైవ నిర్గుణధ్యానేఽధికార ఇతి తావత్సగుణేశ్వరధ్యాన మాహ - **శుద్ధేతి**. శుద్ధస్ఫాటికసన్నిభం శుద్ధస్ఫటికమణిసమానం హయగ్రీవస్య శివస్య చ శ్వేతత్వాదితి భావః. సుఖమయమానన్దమయం స్మేరాననం స్మేరయుక్తవదనం చిన్మయం శాన్తం శ్రీలలనాకటాక్షలహరీసిక్తాఖిలాఙ్గం శ్రీర్లక్ష్మీరేవ లలనా శ్రీశ్శోభా తద్యుక్తా లలనా పార్వతీతి చ తస్యాః కటాక్షలహర్యాసిక్తాన్యఖిలాన్యఙ్గాని ముఖాదీని యస్య తం తథోక్తమ్. తయా సాదరం దృశ్యమానమిత్యర్థః. శివం మఙ్గలకరం శివనామకం చ ఈశ్వరమత్యాశ్రమస్థో యతిస్సఞ్చిన్త-యేదితి పూర్వేణాన్వయః. "**ఏకో దేవః కేశవో వా శివో**"వేతి న్యాయాదితి భావః. అథ నిర్గుణబ్రహ్మధ్యానమాహ - యద్వేతి. అవ్యయానామనేకార్థత్వాదథశబ్దార్థే యద్వేత్యవ్యయమ్. యద్వా యద్వేతి పక్షాన్తరే. సగుణోపాసనం విధాయావిధాయ వా నిర్గుణోపాసనే శక్తశ్చే-దిత్యర్థః. అత్యాశ్రమస్థః అచిన్త్యత్వాదిగుణకమీశ్వరం బ్రహ్మ ఉద్భావయేచ్చిన్తయేదిత్యన్వయః. అచిన్త్యమయమేవమ్భూత ఇతి చిన్తయితుమశక్యమసంస్కృతమనసా మచిన్త్య మితి వా. అనన్తం

దేశకాలవస్తుకృతపరిచ్ఛేదరహితమద్భుతరసం మధురాదివిలక్షణరసం '**రసో వై స**' ఇతి శ్రుతేః. అవ్యక్తమిన్ద్రియాగోచరమేకం పరం చిద్రూపం సుఖమానన్దరూపం ప్రశాన్తమమృతం సత్యం నీరూపం నిరాకారం బ్రహ్మోద్భావయేత్. '**అహం బ్రహ్మే**'స్మీతి చిన్తయే దితి సవికల్ప-సమాధిః, నిర్వికల్పకసమాధావహం బ్రహ్మాస్మీతి బుద్ధివృత్తేరప్యయోగాత్. 277

శ్లో॥ ధ్యాత్వా తం మునిరేతి యోనిమఖిలస్యైతస్య వా సాక్షిణం
మాయాసిన్ధుపరప్రతీరనిలయం బ్రహ్మా చ యశ్శఙ్కరః ।
ఇన్ద్రో విష్ణురపి స్వరాట్చ పరమో యశ్చాక్షరోఽగ్నిర్యమ-
శ్చన్ద్రోఽర్కస్సమయశ్చ విశ్వమఖిలం భూతం భవద్భావి యః ॥ 278

వ్యా. ధ్యానస్య ఫలమాహ - **ధ్యాత్వేతి**. మునిర్మననశీలస్సన్న్యాసీ ధ్యాత్వా సవికల్ప సమాధిం కృత్వా తతో నిర్వికల్పసమాధౌ ఏతస్యాఖిలస్య జగతో యోనిం కారణం సాక్షిణం చ మాయాసిన్ధుపరప్రతీరనిలయం మాయా సముద్రోత్తరతీరవర్తినం మాయాతీతమిత్యేతత్. త మీశ్వరమేతి సాక్షాత్కరోతి. క స్స ఇత్యత ఆహ. యః బ్రహ్మా, శఙ్కరః విష్ణుశ్చేతి మూర్తిత్రయం భవతి ఇన్ద్రోఽపి భవతి, యశ్చ పరమః సర్వోత్కృష్టః అక్షరో ఽవినాశీ స్వరాట్ స్వేనైవ రాజత ఇతి స్వరాట్, పరమేశ్వరో భవతి, యద్వా ప్రత్యగాత్మా భవతి. యశ్చ అగ్నిః యమః చన్ద్రః అర్కశ్చ భవతి. యశ్చ సమయస్సంవత్సరాద్యాత్మా కాలో భవతి. యః భూతం భవద్వర్తమానం భావి భవిష్యచ్చ సమస్తం విశ్వం జగద్భవతి. తమేతీత్యన్వయః. 278

శ్లో॥ జ్ఞాత్వా తం విబుధోఽతియాతి మరణం నాన్యా గతిర్ముక్తయే
స్వాత్మానం సకలాన్తరస్థితమిదం పశ్యన్ సమం చాత్మని ।
విద్వాన్బ్రహ్మ పరం ప్రయాతి న పునర్హేత్వన్తరేణేత్యతో
జ్ఞానాయైవ యతేత ముక్తిలలనాసమ్భోగకామః పుమాన్ ॥ 279

వ్యా. తత్సాక్షాతాత్కరఫలమాహ - విబుధః తమీశ్వరం జ్ఞాత్వా అయమహమస్మీతి సాక్షాత్కృత్య మరణం సంసారమితి యావత్, అత్యేతి అతిక్రామతి. ముక్తయే అమృతత్వాయ అన్యా జ్ఞానాదితరా గతిరుపాయః నాస్తి. తదేవ జ్ఞానం తత్ప్రాప్యముక్తిం చ విశదయతి. విద్వాన్ సకలాన్తరస్థితం స్వాత్మానమ్ ఆత్మని స్థితమిదం సమం సర్వం జగచ్చ పశ్యన్. యద్వా స్వాత్మానం సకలాన్తరస్థితం సమమిదమాత్మని స్థితం చ పశ్యన్. అహమేక ఏవాత్మా సర్వశరీరేష్వవస్థిత ఆకాశ ఇవ ఘటేషు మయ్యేవ జగదఖిలం వర్తతే గగన ఇవేతి పశ్యన్నిత్యర్థః. సర్వజీవాత్మభూతం సర్వజగత్కల్పనాధిష్ఠానభూతం చ బ్రహ్మాహమేవేతి పశ్యన్నితి యావత్. ఆద్యవ్యాఖ్యానపక్షే. సర్వం జగదన్తర్బహిశ్చాభివ్యాప్య స్థితమాత్మానం పరబ్రహ్మభూతం పశ్యన్నిత్యర్థః. పరం బ్రహ్మ ప్రయాతి పరబ్రహ్మసాయుజ్యలక్షణామ్ముక్తిం గచ్ఛతి. హేత్వన్తరేణ కర్మాదినా పునః పరం బ్రహ్మ న ప్రయాతి.

ఇత్యతో హేతోః. ముక్తిలలనాసమ్భోగకామః ముముక్షురిత్యేతత్పుమాన్ జ్ఞానాయైవ బ్రహ్మసాక్షాత్కా-రార్థమేవ యతేత ప్రయత్నం కుర్యాత్. 279

శ్లో॥ స్వస్యాన్తఃకరణేఽరణౌ తమధరే కృత్వోత్తరం చారణిం
వేదాదిం బృహదస్మ్యహన్తదితి నిధ్యానాత్మకం మన్థనమ్ ।
ఆధాయాథ తతః ప్రభూతపరమబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతి-
జ్ఞానాత్మజ్వలనేన సంసృతిమయం పాశం దహేత్పణ్డితః ॥ 280

వ్యా. ప్రయత్నమేవ దర్శయతి - **స్వస్యేతి.** పణ్డితః. అహం బ్రహ్మాస్మీతి నిశ్చయబుద్ధిః పణ్డా సా అస్య సఞ్జాతేతి పణ్డితః. స్వస్యాన్తఃకరణే హృద్యేవాధరే అరణౌ. తం ప్రసిద్ధం వేదాదిం ప్రణవమేవోత్తరమరణిమగ్నిమన్థనకాష్ఠం కృత్వా అహం తత్సర్వాత్మకం బృహద్బ్రహ్మాస్మి భవామి ఇత్యేవంరూపం నిధ్యానాత్మకం నితరాం ధ్యానాత్మకం మన్థనమాధాయ విధాయాథ ఏవమ్మథనా-నన్తరం తతో మథనాదన్తఃకరణారణేర్వా ప్రభూతపరమబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతిజ్ఞానాత్మ జ్వలనేన, ప్రభూతః జాతః, పరమబ్రహ్మాత్మసాక్షాత్కృతిజ్ఞానాత్మజ్వలనః పరమబ్రహ్మాభిన్నస్యాత్మన స్సాక్షాత్కృతి-స్సాక్షాత్కార ఇతి జ్ఞానం తదాత్మా తద్రూపో జ్వలనోఽగ్నిః తేన. సంసృతిమయం సంసారిరూపం పాశం బన్ధనరజ్జుం దహేద్భస్మీకుర్యాత్. 280

శ్లో॥ సత్యజ్ఞానసుఖాత్మకోఽస్తి పురుషో ముక్తోపసృప్యః పరో
యస్సర్వాత్మక ఏష ఏవ స విభుస్తేజోమయో మాయయా ।
జీవస్సన్మనుజోఽస్మి మే తనురసావిత్యాస్థితోఽఙ్గత్రయం
కుర్వన్ సర్వముపైతి జాగ్రతి సుఖం స్త్ర్యన్నాదిభోగైరకమ్ ॥ 281

వ్యా. నను '**అహం బ్రహ్మాస్మీతి**' జ్ఞానాజ్జీవస్య సంసారనివృత్తిరిత్యుక్తం తన్నోపపద్యతే. సంసారిణో జీవస్యాహం బ్రహ్మేతి జ్ఞానం భ్రమ ఏవ న ప్రమేతి కృత్వా భ్రమజ్ఞానస్య ముక్త్యహేతుత్వాదితి శఙ్కాయాం బ్రహ్మణ ఏవ మాయయా జీవభావస్యాప్తత్వాద్రజ్జో స్సర్పభావవత్. అహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానం జీవస్య ప్రమైవ రజ్జురసావితి జ్ఞానవదిత్యుత్తరమాహ - **సత్యేతి.** సత్యజ్ఞానసుఖాత్మకః తద్రూపః అత ఏవ ముక్తోపసృప్యః ముక్తైః ప్రాప్యః యః పరః పురుషః పరమపురుషః అస్తి విభుర్విభవనశీలః తేజోమయః తేజ ఇవ స్వప్రకాశః స ఏష ఏవ పరమాత్మా మాయయా సర్వాత్మకః సర్వజగద్రూపో భూత్వా, యద్వా స ఏష ఏవ పరమపురుషః మాయయా సర్వాత్మకః తేజోమయః ప్రచురజ్ఞానస్సర్వజ్ఞ ఇతి యావత్. విభురీశ్వరశ్చ భూత్వా జగద్భావ-మీశ్వరభావం చ ప్రాప్యేత్యర్థః. అథవా సర్వాత్మక ఇతి విభువిశేషణమ్. మాయయా జీవస్సన్ ఏకైవ మాయా ప్రకృతిశక్త్యాదిపర్యాయా శుద్ధసత్త్వా మలినసత్త్వా తమః ప్రధానా చేతి త్రివిధా; తత్ర శుద్ధసత్త్వా మాయా పరమేశ్వర స్యోపాధిః, మలినసత్త్వా అవిద్యా జీవస్యోపాధిః, తమః

ప్రధానా ప్రకృతిర్జగదుపాదానమితి వివేకః. ఏవం సతి సత్యజ్ఞానసుఖాత్మకమేకమేవ **బ్రహ్మ మాయయా భవతీశ్వరః, అవిద్యయా భవతి జీవః ప్రకృత్యా భవతి జగత్**, ఇతి జగజ్జీవేశ్వర–భావత్రయప్రాప్తి ర్బ్రహ్మణ ఇతి ఫలితమ్. భావత్రయస్యాపి మాయామయత్వాన్మాయయేత్యుక్తమ్. ఏతేన న వస్తుతో బ్రహ్మణ ఈశ్వరత్వం జీవత్వం జగత్త్వం వేతి సిద్ధమ్. అహం మనుజోఽస్మి అసౌ మే తనుః, ఇతిశబ్దః ప్రదర్శనార్థః, కాణోఽస్మి, బధిరోఽస్మి, సుఖ్యస్మి, దుఃఖ్యస్మి, అజ్ఞోస్మి, మమ చక్షుః, మమ శ్రోత్రం, మమ మనః, మమాజ్ఞానమిత్యహఙ్కారమమకారాభ్యామఙ్గత్రయం స్థూలసూక్ష్మకారణనామకశరీరత్రయమాస్థితోఽధిష్ఠిత్య స్థితః తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రాప్త ఇతి యావత్. జాగ్రతి సర్వం వ్యాపారజాతం కుర్వన్ సన్ స్త్ర్యన్నాదిభోగైః ప్రాప్తైస్సుఖ మప్రాప్తైర్నష్టైశ్చాకం దుఃఖముపైతి ప్రాప్నోతి. 281

శ్లో॥ వాగాదీన్ద్రియసఙ్ఘయే వ్యవహృతిశ్రాన్త్యోపరామఙ్గతే
స్వావిద్యారచితాద్భుతార్థకలితే స్వప్నే పుమాన్ క్రీడతి ।
స్వాన్తేన ప్రతిపద్యతే చ సుఖదుఃఖాద్యాత్మికాం సంసృతిం
శాన్తే శ్రాన్తివశా న్మనస్యయతి కం బ్రహ్మస్వరూపం స్వయమ్ ॥ 282

వ్యా. జీవాభావం ప్రాప్తస్య బ్రహ్మణో జాగ్రతి సంసారః ప్రదర్శితః పూర్వశ్లోకే, ఇదానీం స్వప్నే తం దర్శయతి. పుమాన్ జీవః వాగాదీన్ద్రియసఙ్ఘయే వాక్చక్షురాదీన్ద్రియసమూహే వ్యవహృతిశ్రాన్త్యా భాషణదర్శనాదివ్యవహారప్రయుక్తశ్రమేణ ఉపరామం నిర్వ్యాపారతాం గతే సతి స్వావిద్యారచితాద్భుతార్థకలితే స్వావిద్యయా నిద్రాసంస్కారాదిసహితయా రచితైరద్భుతైరర్థైః రథాదిభిః కలితే యుక్తే స్వప్నే స్వప్నదశాయాం క్రీడతి స్వాన్తేన మనసా కరణేన సుఖదుఃఖాద్యాత్మికాం సంసృతిం ప్రతిపద్యతే చ. అథ సుషుప్తౌ సంసారాభావం దర్శయతి. పుమాన్ మనసి శ్రాన్తివశాత్ శాన్తే నిర్వ్యాపారే సతి లీనే సతీతి యావత్. స్వయం స్వేనైవ స్వరూపచైతన్యే–నైవేత్యర్థః. బ్రహ్మస్వరూపం కం సుఖమయతి ప్రాప్నోతి;

ఏతేన సుషుప్తౌ సంసారాభావకథనేన సంసారోఽనాత్మధర్మ ఏవ, న త్వాత్మధర్మ ఇతి వ్యజ్యతే. న హి స్వధర్మః స్వం వ్యభిచరతి, అగ్నిధర్మో దాహ ఇవాగ్నిమ్. తద్వ్యభిచారే తు ధర్మ్యేవ న స్యాత్. తస్మాద్యది సంసారో జీవధర్మస్తర్హి సుషుప్తావపి స స్యాత్. న తు తథాస్తీతి న జీవధర్మః. న చా నాత్మధర్మస్యాపి సంసారస్య కథం సుషుప్తావభావ ఇతి వాచ్యమ్, ధర్మిణోఽనాత్మనోఽన్తఃకరణస్య తదానీమభావాత్. ఏవమసంసారిత్వాదేవ జీవస్య బ్రహ్మాభేదస్సమ్భవతీతి భావః. 282

శ్లో॥ స ప్రారబ్ధకృతేర్వశాదనుభవన్నానన్దపాథోనిధౌ
స్వాత్మబ్రహ్మణి ఖేలనం చ పునరాయాతి ప్రబుద్ధో జగత్ ।

జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు త్రితనుషు ప్రక్రీడతో మాయయా
జీవాదాత్మన ఏవ సర్వమిదముద్భూతం విచిత్రం జగత్ ॥ 283

వ్యా. నన్వేవం సుషుప్తౌ బ్రహ్మానన్దమనుభవతో జీవస్య కుతః కారణాత్తమ్పరిత్యజ్య సంసారాయాగమనమత్రాహ – **స ఇతి**. స జీవః. ఆనన్దపాథోనిధౌ సముద్రవదపారానన్దస్వరూపే స్వాత్మబ్రహ్మణి ప్రత్యగభిన్నే బ్రహ్మణి స్వస్య స్వరూపభూతే బ్రహ్మణీతి వా ఖేలనం విహార మనుభవంశ్చ అనుభవన్నపి బ్రహ్మానన్ద మనుభవన్నపీత్యర్థః. ప్రారబ్ధకృతేః ప్రారబ్ధకర్మణో వశా ద్బలాదాయత్తత్వాదితి వా ప్రబుద్ధః ప్రబోధం జాగరం ప్రాప్తస్సన్ పునర్జగత్రప్రత్యాయాతి. బ్రహ్మానన్దం విహాయ సంసారాయాగచ్ఛతీత్యర్థః. సుషుప్త్యవస్థాం విహాయ జాగ్రదవస్థాం ప్రతిపద్యత ఇతి యావత్. సుఖదుఃఖభోగం వినా ప్రారబ్ధకర్మక్షయాభావాదితి భావః. నను జగత్సృష్టిస్థితిలయ కారణబ్రహ్మభేదో జీవస్యాయుక్త ఇత్యత ఆహ. ఏవం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు క్రమేణ మాయయా ప్రక్రీడతో విహరమాణాత్ జీవాత్ జీవాభిన్నాజ్జీవభూతాదితి యావత్. ఆత్మనః పరమాత్మన స్సకాశాదేవ, విచిత్రం సర్వమిదం జగదుద్భూతమ్. ఉపలక్షణమిదం స్థితిప్రలయయోః. జీవాత్మ–నైవేదం జీవతి, జీవాత్మన్యేవేదం లీయత ఇత్యర్థః. ఏవం జీవస్యైవ జగత్కారణత్వా న్న జీవబ్రహ్మభేదే కాప్యనుపపత్తిరితి భావః. న చైవం సాఙ్ఖ్యవజ్జీవాతిరిక్తేశ్వరస్త్వయా నాభ్యుపేతవ్య ఇతి వాచ్యమీశ్వర ఏవ ప్రాణధారణాల్లిఙ్గాజ్జీవత్వమాప్త ఇత్యస్మాభిరుచ్యమానత్వేనేశ్వరస్యాభ్యుపేయత్వాత్, తస్య చేశ్వరస్య జీవాతిరిక్తత్వానభ్యుపగమేన నాద్వైతవిరోధశ్చ. నహి వయమీశ్వరో నాస్తీతి బ్రూమః, నాపీశ్వరాదన్యో జీవ ఇతి బ్రూమ ఇతి. తస్మాదీశ్వర ఏవ జీవః. 283

శ్లో॥ సర్వస్యాస్య చరాచరస్య జగతో బ్రహ్మాదికీటావధి–
ప్రాణివ్రాతమయస్య ఖానలమరుద్భూవార్మయస్యాశ్రయః ।
ఆనన్దస్సతతైకరూపపరమస్వద్యోతబోధో విభు–
ర్యో యస్మింశ్చ పురత్రయం ప్రవిలయం సర్వోఽపి లోకోఽయతే॥284

వ్యా. నను జీవాదాత్మనో జగజ్జాయత ఇతి పఞ్చమీ ఉపాదానే విహితా. జనికర్తుః ప్రకృతిరిత్యుపాదానస్యాపాదానత్వాత్ – కథం సచ్చిదానన్దస్య జీవాత్మనోఽనృతజడదుఃఖాత్మక జగత్పరిణామ్యుపాదానత్వమితి శఙ్కాయాం జగద్వివర్తోపాదానం జీవాత్మేత్యుత్తరమాహ – **సర్వస్యేతి**. యః బ్రహ్మాదికీటావధిప్రాణివ్రాతమయస్య ఖానలమరుద్భూవార్మయస్య పఞ్చభూతాత్మ–కస్య అత ఏవ చరాచరస్య చేతనాచేతనాత్మకస్య యద్వా – చరా జఙ్గమా అచరాః స్థావరాశ్చ యస్మిన్ తస్య తథోక్తస్య. యద్యపి బ్రహ్మాదీతివిశేషణాదేవ చరసిద్ధౌ చరాచరస్యేతి విశేషణే చరశబ్దగ్రహణం వ్యర్థం తథాపి సఙ్గ్రహవిస్తరోక్తిన్యాయాదదోష ఇతి బోద్ధ్యమ్. అథవా చరతీతి గచ్ఛతీతి చరమాచరత్యాగచ్ఛతీత్యాచరం చరం చ తదాచరం చరాచరం జన్మనాశవదిత్యర్థః. తస్య అస్య ప్రత్యక్షాదిసిద్ధస్య సర్వస్య జగతో య ఆశ్రయః ఆధారః కల్పనాధిష్ఠానం భవతి

సర్పస్యేవ రజ్జురితి భావః. అధిష్ఠానస్య స్వరూపమాహ. యః ఆనన్దః సతతైకరూపపరమ స్వద్యోతబోధః సతతం సదాప్యేకరూపః అవిక్రియః పరమః స్వద్యోతః స్వప్రకాశశ్చ యో బోధశ్చైతన్యం తద్రూపో విభుర్వ్యాపకః భవతి. నను నాసౌ జగదధిష్ఠానం జగతోఽత్ర లయాభావాదత ఆహ – యస్మింశ్చ యస్మిన్నేవ పురత్రయం దేహత్రయం సర్వోఽపి లోకో జగచ్చ ప్రవిలయమయతే ప్రపద్యతే. రజ్జావివ సర్పాభాస ఇతి భావః – నను యః పురత్రయే క్రీడతి తస్మిన్నేవ జీవే పురత్రయం కథం లీయత ఇతి చేన్నాత్రానుపపత్తిః – బుద్ధ్యుపాధివశా–త్పురత్రయే క్రీడన్నపి జీవో వ్యాపక ఏవేతి తత్ర పురత్రయలయోపపత్తేః – న చ జీవే జగల్లీయతే జీవాదేవ జాయత ఇత్యేతత్ప్రత్యక్షవిరుద్ధమితి వాచ్యమ్. స్వప్నప్రత్యక్షసిద్ధత్వాదేతస్యార్థస్య. స్వప్నే హి జీవే ఏవ రథాదిసర్వప్రపఞ్చోఽవిద్యయా కల్పితః. ప్రబోధే చ తత్రైవ లీయత ఇతి. న చ స్వప్నేఽపి న జీవః ప్రపఞ్చాధిష్ఠానమితి వాచ్యమధిష్ఠానాన్తరస్యాభావాత్. ఏవం స్వప్నప్రపఞ్చస్యేవ జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్యాపి జీవోఽధిష్ఠానమితి జీవాత్మనో జగద్వివర్తోపాదానత్వసిద్ధిః. 284

శ్లో॥ ప్రాణాః పఞ్చ దశేన్ద్రియాణి హృదయమ్భూతాని పఞ్చా ప్యమీ
లోకాస్సప్త చ భౌతికాశ్చ వివిధా అప్రాణినః ప్రాణినః ।
జాయన్తే ప్రతికల్పమేవ చ యతో జీవన్తి యేనేశ్వరః
సర్వాత్మా పరమో మహానణుతరస్స బ్రహ్మ తత్త్వమ్పరమ్ ॥ 285

వ్యా. త్వమ్పదార్థో నిరూపితః. అథ తత్పదార్థం నిరూప్య వాక్యార్థమాహ – **ప్రాణా ఇతి**. యతో యస్మాత్సకాశాత్. పఞ్చ ప్రాణాః దశేన్ద్రియాణి హృదయమన్తఃకరణం పఞ్చభూతాని అమీ సప్తలోకాశ్చ భూరాదయః. వివిధాః మర్త్య పశుపాషాణాదిభేదభిన్నా అప్రాణినః ప్రాణినశ్చ భౌతికాః భూతవికారాః. ప్రతికల్పం కల్పే కల్పేఽపి జాయన్తే. చకారాద్యస్మిన్నేవ లీయన్తే లయం వినా ప్రతికల్పం పునః పునర్జన్మాయోగాత్తత ఏవాస్యార్థస్య సిద్ధిః. చకారస్తు సిద్ధార్థబోధక ఏవ, యేనైవ జీవన్తి సః సర్వాత్మా సర్వస్వరూపః సర్వస్యాప్యాత్మభూత ఇతి వా. పరమో మహాన్ మహతోఽపి మహాన్. అణుతరః అణోరప్యణీయాన్. ఈశ్వరః మాయావచ్ఛిన్నచైతన్యలక్షణః పరమేశ్వరః, భవతి స ఏవేశ్వరః తత్తత్పదవాచ్యం బ్రహ్మ భవతి. త్వమ్పరం త్వన్తు జీవస్త్వి–త్యర్థః. తద్బ్రహ్మైవ భవసీతి శేషః. అసీతి వా. అత్ర తద్బ్రహ్మ త్వమేవ భవతీతి శేషః ఇత్యప్యన్వయో గమ్యతే. జీవేశ్వరావుభావపి బ్రహ్మాభిన్నావేవ. బ్రహ్మణ ఏవోపాధిద్వయవశేన జీవేశ్వరభావద్వయస్య ప్రాప్తత్వాద్ఘటమఠోపాధిద్వయేన ఘటాకాశమఠాకాశభావద్వయస్యేవాకాశేన జీవేశ్వరయో స్స్వరూపస్య సచ్చిదానన్దరూపత్వాద్బ్రహ్మణశ్చ తథాత్వాదితి కృత్వా బ్రహ్మాత్మనా జీవేశ్వరయోరప్యభేద ఏవ. తస్మాజ్జీవేశ్వరపదవాచ్యమేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తః.

స్యాదేతత్. కిం నిర్విశేషం బ్రహ్మ జగత్కారణం, కిం వేశ్వరభావాపన్నమథవా జీవభావా–పన్నమితి. నాద్యః నిర్విశేషస్య తస్య జగత్కారణత్వాభావాత్. న ద్వితీయః. "**పురత్రయే క్రీడతి**

యస్తు జీవస్తతస్తు జాతం సకలం విచిత్ర’ మితి శ్రుతేః. న తృతీయః. “**తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశ**” దితి శ్రుత్యా సృష్ట్యనన్తరమేవేశ్వరస్య జీవభావః ప్రాప్త ఇతి కథం జీవస్య సృష్టిహేతుత్వమ్, “**అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యే**”తి హి శ్రుత్యన్తరమపి. ఇతి. అత్రోచ్యతే. నిర్విశేషబ్రహ్మ మాయాకర్తృకజగదధ్యాసాధిష్ఠానత్వాజ్జగత్కారణం భవత్యేవ. మాయయా నిర్విశేషమపి బ్రహ్మ జగదాకారేణ పరిణతమివ భవతీతి వా జగత్కారణం బ్రహ్మ భవతి. న చైవం జీవే జగత్కల్పితమితి వాక్యవిరోధః. జీవబ్రహ్మణోరభేదాత్. న చ జీవభావమనాపన్నే బ్రహ్మణి కల్పితం జగదిత్యస్య. జీవభావమాపన్నే కల్పితమిత్యస్య చ వ్యాఘాత ఇతి వాచ్యమ్. సదైకరూపస్య బ్రహ్మణో భావాన్తరప్రాప్త్యయోగాత్ – భావాద్భావాన్తరం గచ్ఛేద్యది బ్రహ్మ తర్హ్యసత్యమేవ స్యాద్ఘటభావా–త్కపాలభావం గచ్ఛన్నివ ఘటః. న చ బ్రహ్మభావ మవిహాయైవ జీవభావం ప్రపద్యతే బ్రహ్మ. యథా మృద్భావమవిహాయైవ ఘటభావం ప్రపద్యతే మృదితి నానిత్యత్వదోషప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్ – మృత్పిణ్డః పిణ్డభావం విహాయైవ ఘటభావం ప్రపద్యత ఇతి దృష్టాన్తాసిద్ధేః. న చ పిణ్డస్యాస్త్యనిత్యత్వం మృద్ద్రవ్యస్య నాస్తి తద్ధి మృద్ద్రవ్యత్వమవిహాయైవ పిణ్డభావాదికం గచ్ఛతీతి వాచ్యమ్. చూర్ణపుఞ్జస్యైవ పిణ్డభావాపత్తిర్న తు మృద్ద్రవ్యస్యేతి. యది చూర్ణపుఞ్జాతిరిక్తం నాస్తి మృద్ద్రవ్యమితి బ్రూషే, తర్హి ప్రాప్తమేవ మృదో భావాద్భావాన్తరమ్ – కిఞ్చైవం పరిణమమాణం వస్తు వికార్యేవ స్యాత్. బ్రహ్మ చావికారీతి ప్రసిద్ధమ్. తస్మాన్నాస్తి బ్రహ్మణో జీవభావప్రాప్తిః. ఏతేనేశ్వరభావప్రాప్తిరపి పరాస్తా – న చావికృతస్యైవ బ్రహ్మణోఽన్తఃకరణపరిచ్ఛేదవశాజ్జీవభావః ప్రాప్త ఇతి వాచ్యమపరిచ్ఛేద్యస్య నిరవయవస్య బ్రహ్మణః పరిచ్ఛేదాయోగాత్ – నాప్యన్తః కరణావచ్ఛేదవశాదితి వాచ్యమనవచ్ఛేద్యత్వాద్బ్రహ్మణః. యది బ్రహ్మణోఽన్యద్వస్తు కిఞ్చిత్స్యాత్తే నాస్య భవేదవచ్ఛేదః. న తు తదస్తి “**నేహ నానాస్తీ**”తి “**ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి**” చ శ్రుతేః. ఏతేన ప్రతిఫలనవశాజ్జీవత్వమిత్యప్యపాస్తముపాధేరేవాభావాత్ నను పరమార్థతో భవతు బ్రహ్మణో జీవేశ్వరజగద్భావాసిద్ధిః. వ్యవహారతస్తు తత్సిద్ధిరస్త్యేవ వ్యావహారికాన్తఃకరణాద్యుపాధి–సత్త్వాదితి చేత్తర్హి నిర్విశేషబ్రహ్మణి మాయా స్వకార్యేణ సహాధ్యస్తేతి మాయయా సహ సర్వస్య జగతః కారణం నిర్విశేషం బ్రహ్మ మాయావచ్ఛిన్నే బ్రహ్మణీశ్వరాఖ్యే మాయాకార్యం జగదధ్యస్తమ్. న తు మాయా, అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నే బ్రహ్మణి జీవాఖ్యే తు మాయాన్తఃకరణాతిరిక్తం సర్వం జగదధ్యస్తం, న తు మాయాన్తఃకరణే ఇతి విభాగా త్ప్రక్షత్రయస్యాపి సిద్ధిః. యద్వా నిర్విశేషం బ్రహ్మ న జగత్కారణం నిర్విశేషత్వాదేవ “**న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత**” ఇతి శ్రుతేః. పరమార్థదశాయామేవ బ్రహ్మణో నిర్విశేషత్వాత్తదానీం జగత ఏవాభావాచ్చ. మాయావచ్ఛిన్న–మీశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మైవ జగత్కారణం జగత ఉపాదానత్వా న్నిమిత్తత్వాచ్చ. “**తదైక్షత సచ్చత్యచ్చాభవ**” దితి శ్రుతేః. అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం జీవాఖ్యం బ్రహ్మ తు జగత్కల్పనాధిష్ఠానత్వాజ్జగత్కారణమన్తః కరణావచ్ఛిన్నే హి జీవే జాగరప్రపఞ్చః కల్పిత ఈశ్వరేణ స్వప్నప్రపఞ్చవదితి. అత ఏవ

మనోమయః. ప్రపఞ్చ ఇతి ప్రఘోషః మనసస్సత్త్వే ప్రపఞ్చసత్త్వం తదభావే తదభావశ్చ. యదీశ్వర ఏవ ప్రపఞ్చాధిష్ఠానం స్యాత్తర్హి సుషుప్తావపి తదుపలమ్భస్స్యాదితి. న చ జీవే కల్పితశ్చేత్ప్రపఞ్చ-స్స్వప్నవత్తర్హ్యాన్తర ఏవ స్యాదితి వాచ్యమ్, స్వప్నే ఆన్తరస్యాపి ప్రపఞ్చస్య బహిర్వదవభాసమానత్వా-దేవం జాగ్రత్యపీతి. అథవా ఈశ్వర ఏవ జగదధ్యాసాధిష్ఠానం జీవ ఏవ జగత ఉపాదానం నిమిత్తం చ స్వజ్ఞానకర్మభ్యాం జీవ ఏవ జగత్సృజతీతి సప్తాన్న బ్రాహ్మణాత్. జీవావచ్ఛేదకాన్తః కరణస్యైవ జగద్రూపేణ పరిణతత్వాచ్చ. ఏవం జీవే నేశ్వరే జగతః కల్పితత్వాదేవ బహిర్జగత ఉపలమ్భః, ప్రతిజీవం ప్రపఞ్చభేదః, ఏకస్మిన్ జీవే ముక్తేఽ పి బద్ధస్యాన్యస్య ప్రపఞ్చసత్త్వమిత్యా-ద్యుపపత్తిః, సర్వేఽ ప్యమీ పక్షాః ప్రాచాం గ్రన్థేషు స్థితాః. న చ కః పక్షస్సత్య ఇతి వాచ్యమ్. వ్యవహారకల్పితత్వేన సర్వేషాం పక్షాణామసత్యత్వాత్. ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ సదిత్యయం హి సత్యః పక్షః, న చానేకపక్షకల్పనం ప్రతిపత్తృక్లేశావహమితి వాచ్యమ్. '**యయా యయా భవేత్పుంసాం వ్యుత్పత్తిః ప్రత్యగాత్మని, సా సైవ ప్రక్రియా జ్ఞేయా సాధ్వీ సా చానవస్థి**'తేతి వార్తికాత్. ప్రతిపత్తృప్రతిపత్తిసౌకర్యాయైవామీ నానాపక్షాః కల్పితాః. కిఞ్చ యద్యేక ఏవ పక్షః కల్పితస్స్యాత్తర్హి స సత్య ఇత్యేవ ప్రతీయా త్ప్రతిపత్తా, న తు తత్ర మిథ్యాబుద్ధిరుదీయాదతః ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసిద్ధయే బహవః పక్షాః కల్పితాః. తాశ్చ కల్పనాస్సహేతుక్య ఏవ. కథమ్? ఉచ్యతే. జీవాదృష్టకామావిద్యాదిప్రయుక్తత్వా త్ప్రపఞ్చస్య జీవకారణకత్వముపపన్నమ్. నానావిధసన్నివేశవిశిష్టస్య మనసాపి తర్కయితు మశక్యస్య జగతస్సర్వజ్ఞసర్వశక్తీశ్వరకారణకత్వం చోపపన్నమ్. నిరధిష్ఠానవిభ్రమాసిద్ధే రధ్యస్తప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మకారణకత్వం చోపపన్నమ్. తస్మాజ్జీవ-రూపస్యాత్మనో భోగాపవర్గార్థం సర్వజ్ఞస్సర్వశక్తిరీశ్వరః జీవాదృష్టాదిసహకృతయా మాయయా బ్రహ్మణి జగత్కల్పయతీతి సమీచీనః పన్థాః. 285

శ్లో॥ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తివిశ్వకవిరాడాదిప్రపఞ్చం సమం
యన్నిత్యమ్ప్రతిభాసయత్యపి న యద్వస్త్వన్తరం భాసయేత్ ।
తత్తేజోమయమద్వితీయమమృతం సత్యం పరం కేవలం
బ్రహ్మైవాహమితి ప్రపద్య పురుషో బన్ధైస్సమైర్ముచ్యతే ॥ 286

వ్యా. ఏవం తత్త్వమసీతి గురుణోపదిష్టే సతి తతశ్శిష్య ఏవం మననం కుర్యాత్తత్సాక్షాత్కారా-యేత్యాహ - **జాగ్రదితి**. యత్ సమం సర్వం సమం యథా తథేతి వా - జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తివిశ్వకవిరాడాదిప్రపఞ్చం జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తయోఽ వస్థాః విశ్వ ఏవ విశ్వకః విరాడ్వైశ్వానరః ఆదిశబ్దాత్ తైజసప్రాజ్ఞయోః హిరణ్యగర్భావ్యాకృతయోశ్చ గ్రహణమ్, ప్రపఞ్చశబ్దేన భోగ్యవర్గగ్రహణమ్. ఆదియుక్తః ప్రపఞ్చ ఇతి **శాకపార్థివాదిసమాసః**. యద్వా ఆదిశబ్దాదేవ భోగ్యవర్గస్యాపి గ్రహణం జాగ్రదాదిరూపః ప్రపఞ్చః, తం తథోక్తమితి నిత్యం సర్వదాపి ప్రతిభాసయతి. వస్త్వన్తరమన్యద్వస్తు కర్తృ యత్ కర్మ న భాసయేత్ తత్ తేజోమయం చిద్రూపం

సర్వావభాసకస్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపమిత్యేతావతా ఫలితార్థః. సత్యం త్రికాలాబాధ్యమమృతమ్మరణ–రహితమనన్తమిత్యేతత్. ఏతేన సత్యం జ్ఞానమనన్తమితి సిద్ధమ్. పరం కేవలమద్వితీయం సజాతీయ విజాతీయస్వగతభేదరహితమేకమేవాద్వితీయమితి సిద్ధమ్. బ్రహ్మైవాహమస్మి ఇతి ప్రపద్య మననాద్ జ్ఞాత్వా పురుషో విద్వాన్ సమైస్సర్వైర్బన్ధైర్ముచ్యతే. నను సత్యం జ్ఞానమనన్తమేకమేవాద్వితీయం చ యద్బ్రహ్మ తదహమేవేతి కథమ్మననాత్సిద్ధ్యేదితి చేదుచ్యతే. మయా జాగ్రదాద్యవస్థావర్గః తద్గోచర స్థూలప్రవివిక్తానన్దాఖ్యభోగ్యవర్గశ్చ ప్రతిభాస్యతే. తద్ద్రష్టృత్వాన్మమ విశ్వాదయో భోక్తారస్త్రయః విరాడాదయస్త్రయశ్చ మయైవావభాస్యన్తే. తద్ద్రష్టృత్వాన్మమ. మాన్తు న కోఽపి భాసయతి. జ్ఞాతుర్మమ జ్ఞేయత్వాసమ్భవాత్. '**తస్మాద్ జ్ఞానస్వరూపోఽహం బ్రహ్మ చ జ్ఞానస్వరూపమే**' వేతి శ్రూయతే. అతో బ్రహ్మైవాహమితి. 286

శ్లో॥ ప్రత్యక్షీకృతతత్త్వమర్థపరమానన్దప్రకాశః పుమాన్
ప్రత్యేతీతి యదస్తి భోగ్యమపి యో భోక్తా చ భోగశ్చ యః ।
జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు త్రిషు పదేష్వస్మాత్సమస్మాదహం
భిన్నశ్చిన్మయ ఈశ్వరస్సుఖమయస్సాక్షీ పరాత్మా శివః ॥ 287

వ్యా. బ్రహ్మజ్ఞస్యానుభవం దర్శయతి శ్లోకచతుష్టయేన. ప్రత్యక్షీకృతతత్త్వమర్థపర–మానన్దప్రకాశః. ప్రత్యక్షీకృత అజ్ఞానాదప్రత్యక్షస్యైవ స్థితస్య జ్ఞానాత్పునః ప్రత్యక్షత్వాదభూతతద్భావే **చ్విః**. అప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షస్సమ్పద్యమానః కృతః ప్రత్యక్షీకృత ఇతి తత్త్వమర్థః తత్త్వమ్పదద్వయాభి–ధేయభూతః పరమానన్దప్రకాశః పరమానన్దాభిన్నః ప్రకాశో జ్ఞానం బ్రహ్మేతి యావత్ యేన స తథోక్తః. యద్వా ప్రత్యక్షీకృతౌ తత్త్వమర్థౌ పరమానన్దప్రకాశౌ యేన స తథోక్తః పరమానన్దరూప ఈశ్వరస్తత్పదార్థః, జ్ఞానస్వరూపో జీవస్త్వమ్పదార్థశ్చేత్యుభౌ యేన ప్రత్యక్షీకృతౌ బ్రహ్మభేదేన సాక్షాత్కృతౌ స ఇత్యర్థః, భోగ్యత్వాదీశ్వరస్య పరమానన్దత్వం భోక్తృత్వాజ్జీవస్య జ్ఞానస్వరూపత్వ–మిత్యేకస్యైవ చైతన్యస్య భోగ్యత్వోపాధినా అనన్దమయేశ్వరత్వం భోక్తృత్వోపాధినా విజ్ఞానమయ జీవత్వం చేతి భావః. పుమాన్ విద్వాన్ ఇతి వక్ష్యమాణవిధయా ప్రత్యేతి జానాతి ఇతిశబ్దార్థమేవాహ. జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిషు తత్సఞ్జ్ఞకేష్విత్యర్థః త్రిషు పదేషు స్థానేషు దశాస్వితి యావత్. యద్భోగ్యమస్తి యశ్చ భోక్తాఽస్తి యశ్చ భోగోఽస్తి అస్మాత్సమస్మాత్సర్వస్మాదపి భిన్నః. తత్ర హేతు మాహ చిన్మయ ఇతి. తత్సర్వన్తు జడం భాస్యత్వాదితి భావః. చిన్మయత్వే హేతుమాహ – సాక్షీతి. సాక్షాత్పశ్యతీతి సాక్షీ సర్వావభాసక ఇత్యర్థః. ఈశ్వరేణ జీవోఽపి భాస్యత ఇత్యత్రాహ – ఈశ్వర ఇతి. యద్వా జీవోఽప్యన్యేన భాస్యత ఇత్యత్రాహ – ఈశ్వర ఇతి. స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః. స్వతన్త్రస్యాన్యావభాస్యత్వాయోగాదితి భావః. భిన్నత్వే హేత్వన్తరమాహ – సుఖమయ ఇతి ఆనన్దరూప ఇత్యర్థః, సర్వన్తు దుఃఖమేవేతి భావః, యద్వా జీవస్య కథమీశ్వరత్వమీశ్వరో హ్యానన్దమయ ఇత్యత్రాహ –సుఖమయ ఇతి – ఏవం జ్ఞానానన్దరూపత్వాదేవ శివః మఙ్గల–

స్వరూపః. నన్వేవంవిధః పరమాత్మైవ న జీవ ఇత్యత ఆహ – పరాత్మేతి. యద్వా – ఏవంవిధత్వాదేవ జీవః పరమాత్మేత్యత ఆహ. పరాత్మేతి. దేహాత్మాద్యపేక్షయా పరమత్వమాత్మనోఽస్య స్వాభావికాత్మత్వాద్దేహాదయో హి భ్రాన్తివశాదనాత్మానోఽప్యాత్మత్వం ప్రతిపన్నా ఇత్యపరాత్మాన ఏవ. అహం భవామి. అత్ర శివః పరాత్మా ఈశ్వర ఇతి శబ్దత్రయే అన్యతమో విశేష్యీ-కరణీయః. మయా తు పరాత్మా విశేష్యీకృతః. 287

శ్లో॥ మత్తో జాతమిదం జగత్స్థితమిదం మయ్యేవ లీయేత వా
మయ్యేవేదమతస్తదద్వయమహం బ్రహ్మైవ సర్వాత్మకమ్ ।
యోఽణీయానణుతో మహాంశ్చ మహతోఽనాదిశ్చ తేజోమయః
సర్వేశః పురుషశ్శివస్సకలవిత్సోఽహన్తథాహఞ్చ సః ॥ 288

వ్యా. నను సర్వస్మాద్భిన్న ఏవ జీవః. న తు సర్వాత్మకం బ్రహ్మేత్యత ఆహ – ఇదం జగత్ మత్తస్సకాశాదేవ జాతమిదమ్మయ్యేవ స్థితమిదమ్మయ్యేవ లీయేత ప్రలయే ఇతి భావః. అతో హేతోః. సర్వాత్మకం తత్ప్రసిద్ధమవిదుషాం పరోక్షమితి వా అద్వయం బ్రహ్మ అహమేవ – బ్రహ్మైవాహమితి వా అహం బ్రహ్మైవేతి వా అహమేవ బ్రహ్మేతివాఽన్వయాః. నన్వేవం బ్రహ్మైవ త్వం న పునరీశ్వర ఇత్యత ఆహ – యః అణుతోఽణీయాన్ మహతశ్చ మహాన్ – అన్తర్బహిస్సర్వం జగదభివ్యాప్య స్థితత్వాదితి భావః – అనాదిః తేజోమయశ్చిన్మయః సకలవిత్సర్వజ్ఞః సర్వేశః సర్వనియన్తా శివః మఙ్గలస్వరూపః పురుషః సోఽహమేవ భవతి. తథా అహం స చ ఏవ భవామి. న తు మత్తోఽన్య ఈశ్వర ఇత్యభిప్రాయః. 288

శ్లో॥ నో పాణీ మమ చాదదామి సకలం పాదౌ న గచ్ఛామ్యహం
నో కర్ణౌ సకలం శృణోమి న దృశౌ పశ్యామ్యహఞ్చాఖిలమ్ ।
నో స్వాన్తం సకలం మనోమి న మతిస్సర్వం విజానామ్యహం
తస్మాదద్భుతశక్తిరస్మి మమ నో వేత్తాఽస్త్యహం చిత్స్వయమ్ ॥ 289

వ్యా. నను కరణానధీనసర్వవిషయజ్ఞాన ఈశ్వరస్తత్రాహ. మమ పాణీ నో న స్తః సకలం చాదదామి. మమ పాదౌ న స్తః, అహం గచ్ఛామి. మమ కర్ణౌ నో స్తః, అహం సకలంశృణోమి. మమ దృశౌ న స్తః. అహమఖిలం చ పశ్యామి. సర్వత్ర పాణ్యాద్యధిష్ఠాననిషేధేన తదధిష్ఠేయేన్ద్రియ-నిషేధోఽపి సిద్ధ ఇతి బోద్ధ్యమ్. మమ స్వాన్తం మనో నో నాస్తి, సకలం మనోమి. మమ మతిర్బుద్ధిర్నాస్తి, సర్వమహం విజానామి. తస్మాదహమద్భుతశక్తిరస్మి. మమ వేత్తా నో అస్తి, అహం స్వయం కేవలం చిత్ జ్ఞానస్వరూపః. తస్మాదేవ జ్ఞానస్య జ్ఞాతా నాస్తి; జ్ఞేయం హి లోకే జ్ఞాతా జానాతి, న తు జ్ఞానమ్. తథా జ్ఞానస్యాపి జ్ఞేయత్వాపత్తావనవస్థాది–దోషప్రసఙ్గాత్. ఏవం చిద్రూపస్య వేత్తురేకత్వాదేవ **"నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి"** శ్రుత్యా ద్రష్టన్తరనిషేధః కృతః. తస్మాత్కరణానధీనసర్వవిషయజ్ఞానత్వాద్విద్వాన్జీవ ఈశ్వర ఏవేతి భావః. 289

శ్లో॥ ప్రాణ్యప్రాణి చ సర్వమేతదహమేవాహం హి సర్వాత్మకో
వేద్యశ్చాప్యహమేవ సర్వనిగమైర్వేదాన్తకృద్వేదవిత్ ।
నో పుణ్యమ్మమ నాస్తి పాపమపి నో నాశో న జన్మవ్యయౌ
నో దేహేన్ద్రియబుద్ధయో న ధరణిర్నామ్బ్వగ్నివాతా న ఖమ్ ॥ 290

వ్యా. నన్వీశ్వరస్సర్వాత్మకః "**విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగ**"దితి భగవద్వచనాత్తత్రాహ. ఏతత్ ప్రాణి అప్రాణి చ సర్వం జగదహమేవ హి. తస్మాదహమేవ సర్వాత్మకః హి యస్మాదితి వా నను "**వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్యో వేదాన్తకృద్వేదవిదేవ చాహ**"మితి గీతావచనాద్వేదవేద్యత్వాదిగుణవిశిష్ట శ్రీకృష్ణ ఏవేశ్వర ఇత్యత్రాహ. అపి చ కిఞ్చ అహమేవ సర్వనిగమై ర్వేద్యః వేదాన్తకృత్పూర్వకల్పే స్థితానాం కల్పాన్తే నష్టానాం చ వేదానామస్మిన్ కల్పే పునః ప్రవర్తయితా చాహమేవ. నను పుణ్యపాపరతన్త్రస్య కథమీశ్వరత్వం తత్రాహ. మమ పుణ్యం నో నాస్తి మమ పాపమపి నాస్తి. నను జన్మమరణాదిసంసారవతః కథమీశ్వరత్వన్తత్రాహ. మమ నాశో నో నాస్తి. మమ జన్మవ్యయౌ న స్తః. ఉపలక్షణం వృద్ధ్యాది భావవికారత్రయస్యేదమ్. నను సశరీరస్య కథమీశ్వరత్వన్తత్రాహ. మమ దేహేన్ద్రియబుద్ధయః కార్యకరణసఙ్ఘాత ఇత్యేతత్, నో న సన్తి. కస్మా ద్దేహాదయో న సన్తీతి శఙ్కాయాం దేహాదిహేతుభూతపఞ్చకాభావాదిత్యుత్తర మాహ. మమ ధరణిర్నాస్తి, అగ్న్యమ్బువాతా మమ న సన్తి, ఖం గగనం మమ నాస్తి. ఏవం దేహాదిషు మమకారనిషేధేనాహఙ్కారనిషేధోఽపి సిద్ధః. యస్య దేహాదిషు మమకార ఏవ నాస్తి కుతః పునస్తస్య తేష్వహమ్బుద్ధిరితి కైముత్యన్యాయాత్ - తథాచ "**నాహం దేహో నేన్ద్రియాణ్యన్తరఙ్గో నాహఙ్కారః ప్రాణవర్గో న బుద్ధి**" రితి - "**నేతి నేతీత్యేష ఆదేశ**" ఇతి శ్రుతిసిద్ధనిషేధవిధయా బోధనీయో య ఆత్మా సోఽహమేవేతి ప్రత్యస్తమితసర్వవిశేషం బ్రహ్మైవ జీవ ఇతి సిద్ధమ్ -

స్యాదేతత్. నను నిర్విశేషస్య బ్రహ్మణ ఏవ మాయయా జీవభూతత్వాజ్జీవస్య వస్తుతః నిర్విశేషబ్రహ్మత్వమేవేత్యస్తు విదుషో నిర్విశేషం బ్రహ్మైవాహమితి ప్రత్యయః ప్రమా, అహ మీశ్వర ఇతి ప్రత్యయస్తు భ్రమ ఏవ. కిం జీవః పరమార్థత ఈశ్వర ఉత వ్యవహారతః. నాద్యః పరమార్థత ఈశ్వరస్యైవాభావాత్. నాన్త్యః. వ్యవహారదశాయాం జీవేశ్వరయోర్హస్తిమశకయోరివ మహదన్తర మితి. తాపత్రయాభిభూతః పరతన్త్రః ప్రాప్తదుఃఖాపనోదనాక్షమః అప్రాప్తసుఖప్రాప్త్యక్షమః పుణ్యపాపవశాజ్జన్మమరణప్రవాహప్రతిపన్నః స్వాభీష్టదేహాదిగ్రహణాసమర్థః స్వానభీష్టదేహాది-పరిత్యాగాశక్తః కిఞ్చిద్జ్ఞః స్వల్పశక్తిరిత్యాదిహేయగుణో జీవః క్వ? తాపత్రయానభిభూతః స్వతన్త్రః నిర్దుఃఖః పరిపూర్ణసుఖః పుణ్యపాపరహితః జన్మాదిరహితః లీలయా స్వేష్టం దేవాదిశరీరం ధర్తుం త్యక్తుం చ సమర్థః సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిరిత్యాద్యనన్తకల్యాణగుణమహోదధిరీశ్వరః క్వ? తస్మాద్విదుష స్స్వస్మిన్నీశ్వరజ్ఞానమ్భ్రమ ఏవేత్యనర్థావహమేవేతి. అత్రోచ్యతే - కిమవిద్వద్వ్యవహారాజ్జీవేశ్వరభేదం స్థాపయసి, ఉత విద్వద్వ్యవహారాత్. ఆద్యే చార్వాకాదివ్యవహారాజ్జీవేశ్వరయోరేవాభావాత్కథం

తద్భేదసిద్ధిః? ద్వితీయే విద్వద్దృష్ట్యా జీవాతిరిక్తేశ్వరాభావాత్కథం జీవేశ్వరభేదసిద్ధిః, న చ తార్కికాదివిద్వద్దృష్ట్యా జీవాతిరిక్తేశ్వరసత్త్వాత్తత్సిద్ధిరితి వాచ్యమ్; తార్కికాదీనాం భ్రాన్తత్వాన్న విద్వత్త్వమితి. నచ లోకప్రసిద్ధభేదవాదినస్తార్కికాదయో న భ్రాన్తాః, అప్రసిద్ధాభేద వాద్యేవ భ్రాన్త ఇతి వాచ్యమ్, శ్రుతిప్రసిద్ధత్వా దభేదవాదస్య. న చ శ్రుతిశతోదితమపి ప్రత్యక్షవిరుద్ధ మర్థం కథం వయమభ్యుపగచ్ఛేమేతి వాచ్యమ్, ప్రత్యక్షసిద్ధస్యాపి సూర్యగ్రహణస్య – న సూర్యస్య గ్రహణమస్తి కిన్తు తత్సంయుక్తచన్ద్రస్యైవేతి – జ్యోతిశ్శాస్త్రాదపలప్యమానత్వాద్విద్వద్భిః, అభ్రే ధావతి సతి ప్రత్యక్షసిద్ధస్యాపి చన్ద్రధావనస్యాపలప్యమానత్వాత్, తస్మాదాగమేన ప్రత్యక్షస్య బాధ ఏవ. న చ భ్రమప్రత్యక్షస్యైవ బాధః, న తు ప్రమాయా ఇతి వాచ్యమిదం ప్రత్యక్షం భ్రమ ఇదం ప్రత్యక్షం ప్రమేతి నిర్ణేతుమాగమం వినా దుష్కరత్వాత్. ఆగమవిరుద్ధం ప్రత్యక్షం భ్రమ ఏవ, ఆగమస్య భ్రమప్రమాదాదిదోషరహితసర్వజ్ఞేశ్వరప్రణీతత్వస్య సర్వాస్తికసమ్మతత్వాత్. అథాపి యద్యాగమాత్ప్రత్యక్షమేవ జ్యేష్ఠత్వాత్ప్రబలమిత్యభినివేశస్త్వయా న త్యజ్యతే, తర్హ్యభ్యుపగమ్య బ్రూమః . కిం సర్వాస్వవస్థాను జీవేశ్వరభేదః ప్రత్యక్ష ఉత కాసుచిదేవ? ఆద్యే సుషుప్తి మృతిమూర్ఛాదిషు తత్ప్రత్యక్షప్రసఙ్గః, ద్వితీయే సుషుప్త్యాదిష్వదృశ్యమానస్స భేదః మిథ్యైవ భవేత్, సత్యత్వే భేదస్య సర్వకాలేషు సర్వాస్వవస్థాసు చ వర్తమానత్వాపత్తేః. న చైవం జాగరస్వప్నయో ర్విద్యమానస్య భేదస్య సుషుప్త్యాదిష్వవిద్యమానత్వేన యథా మిథ్యాత్వం తథా సుషుప్త్యాదిషు విద్యమానస్యాభేదస్య జాగరస్వప్నయోరవిద్యమానత్వాత్ మిథ్యాత్వమేవేతి వాచ్యమ్. శ్రుత్యనుగృహీతత్వాదభేదవాదస్య, శ్రుతిదూషితత్వాచ్చ భేదవాదస్య. న చ మిథ్యాభూతస్య భేదస్య జాగరాదావపి కథముపలమ్భ ఇతి వాచ్యమ్ – యథా మిథ్యాభూతస్య మృతపితృపితామహాదేరుపలమ్భో భవతి స్వప్నే తద్వదితి. ఏవముపలభ్యమానత్వాదేవ హి భేదస్య మిథ్యాత్వం రజ్జుసర్పవదితి. నను కిమభేద ఉపలభ్యతే ఉత న? ఆద్యే అభేదస్యాపి మిథ్యాత్వప్రాప్తం ద్వితీయే అభేదస్యైవాసిద్ధిశ్శశశృఙ్గవదితి చేన్నైవమ్. భేదస్యానుపలమ్భాదభేదసిద్ధిరితి. నను యేన భేదో నోపలబ్ధః తస్య భేదాభావస్య చ సత్త్వాత్కథమభేదసిద్ధిరితి చేన్నైవమ్, అభావస్య భావపదార్థత్వాభావాత్. నను కిమభేదః పరమార్థతోఽస్తి ఉత వ్యవహారతః? ఆద్య ఇష్ట ఏవ ద్వితీయస్త్వయుక్తః సత్త్వా ద్భేదస్యేతి చేన్నైవమ్, రజ్జుసర్పప్రతిభాససమయేఽపి రజ్జుర్యథాఽస్తి తథా ద్వైతప్రతీతిసమయేఽ ప్యద్వైతమస్త్యేవ, అద్వైతస్యాత్మనః కాలత్రయవ్యాపిత్వాదద్వైతే ఏవ ద్వైతస్య కల్పితత్వా న్మాయయేతి. అత ఏవ రజ్జౌ ప్రతీయమానస్సర్ప ఇవాద్వైతే ప్రతీయమానమిదం ద్వైతం మిథ్యేత్యుద్ఘుష్యతే శ్రుతిభిః, తత్సత్యమతోఽన్యదార్తమిత్యాదిభిః. నను యావద్వ్యవహారం బ్రహ్మణ్యద్వైతే జీవేశ్వరజగద్భేదః కల్పిత ఇతి కథం జీవేశ్వరాభేద ఇతి చేదుచ్యతే, అవిద్యాదశాయామేవ తద్భేదో నతు విద్యాదశాయామితి, "**దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతి**" శ్రుతేః, అవిద్యాయాం వర్తమానాశ్చార్వాకాదయో నాస్తికాస్తార్కికాదయ ఆస్తికాశ్చ పశ్యన్తు నామ భేదమ్. కథం విద్యాదశాయాం వర్తమానోఽపి భేదం పశ్యేత్.

అథ కా నామా విద్యాఽదశా కా పునర్విద్యాదశేతి చేదుచ్యతే, అతస్మింస్తద్బుద్ధి రధ్యాసః తద్ధేతురజ్ఞానమవిద్యా, తయా పరిమోహితో మూఢో యస్యాం దశాయాం స్థూలోఽహం కాణోఽహం సుఖ్యహం దుఃఖ్యహమజ్ఞోఽహమితి ప్రత్యేతి సా అవిద్యాదశా. ఆత్మానాత్మవివేకజన్య "**మహం బ్రహ్మాస్మీతి**" జ్ఞానం విద్యా, తయా నిర్ధూతమోహో యస్యాం దశాయాం శ్లోకచతుష్టయోక్తరీత్యా ప్రత్యేతి సా విద్యా దశేతి. తస్మాదవిద్యాదశాయామేవ జీవేశ్వరభేదస్య చారితార్థ్యమ్. తదైవ జీవస్య సంసారిత్వాత్. నను ఆత్మానాత్మనోస్తద్ధర్మాణా ఞ్చేతరేతరాధ్యాసాత్తాపత్రయాభిభూతత్వాదికం భవతు నామ జీవస్యావిద్యాయామ్ - విద్యాయామ్పునస్తదధ్యాసాభావాద్భవతు సచ్చిదానన్ద-బ్రహ్మత్వం కథమ్పునరీశ్వరత్వమితి చేదుచ్యతే. యస్సార్వభౌమ ఏవ జాతస్స కిం మణ్డలాధిపతిర్న భవేత్? యస్సర్వాత్మకబ్రహ్మభావం ప్రాప్తస్స కిమీశ్వరాత్మత్వం న ప్రాప్నుయాత్? బ్రహ్మణ ఏకదేశే హి జీవేశ్వరప్రపఞ్చా అధ్యస్తాః. తస్మాత్ య చ్చైతన్యం మాయాయామస్తి, యచ్చ సమష్ట్యన్తః కరణే, యచ్చ సమష్టిస్థూలే, యచ్చ వ్యష్ట్యన్తఃకరణేషు, యచ్చ వ్యష్టిస్థూలేషు, తచ్చైతన్యమీశ్వరాఖ్యం హిరణ్యగర్భాఖ్యం విరాడాఖ్యం జీవాఖ్యం దేవాద్యాఖ్యం చాహమేవేతి పశ్యేదేవ బుధః అహం బ్రహ్మాస్మీతి కృతప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాత్మ సాక్షాత్కారః. చైతన్యరూపత్వాత్తస్యేతి కృత్వా విదుషోఽహమేవేశ్వర ఇతి జ్ఞానం ప్రమైవ. యదుక్తం తాపత్రయాదిదోషవాన్ జీవః క్వ, కల్యాణగుణవా-నీశ్వరః క్వేతి తదయుక్తమ్, చైతన్యమాత్రే జీవే ఈశ్వరే వా గుణదోషాయోగాత్, జీవే ప్రదర్శితానాం దోషాణాం సర్వేషామపి జీవోపాధిభూతసఙ్ఘాతగతత్వాత్, ఈశ్వరే ప్రదర్శితానాం గుణానామీశ్వరో-పాధిభూత సఙ్ఘాతగతత్వాచ్చ. తథాహి, కార్యకరణసఙ్ఘాతే శీతోష్ణరోగదుఃఖాదినాఽక్రాన్తే సతి తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసాన్మూఢశ్శీతోష్ణాదికమాత్మని పశ్యతి యథా శరీరే జాతే జీర్ణే మృతే చ జీవో జాతో జీర్ణో మృత ఇతి ప్రత్యేతి మూఢః తద్వత్. ఏవం సఙ్ఘాతగతమేవ పారతన్త్ర్యకిఞ్చిద్జ్ఞత్వాదిక-మప్యాత్మని పశ్యతి మూఢః, తథా శ్రీకృష్ణశరీరాదిసఙ్ఘాతగతమేవ స్వాతన్త్ర్యసర్వజ్ఞత్వాదికం శ్రీకృష్ణశరీరావచ్ఛిన్నే ఆత్మని పశ్యతి మూఢః. ఆత్మా తు సర్వత్రైక ఏవ సర్వావభాసకః స్వతన్త్రః సర్వవ్యాపకః పరమానన్దచిద్రూప ఇతి న భేదావకాశః. 290

శ్లో॥ జ్ఞాత్వైవం పరమాత్మరూపమమలం స్వాత్మానమేవాద్వయం
విద్వాన్ సర్వగుహాశయఞ్చ వికలం త్రైలోక్యసాక్షిప్రభమ్ ।
భావాభావవివర్జితం పరశివం శుద్ధం సమస్మాత్పరం
యాత్యేవాక్షరమప్రతర్క్యమమృతం నావర్తతేఽస్మాత్పునః ॥ 291

వ్యా. ఆత్మస్వరూపం ప్రజ్ఞానఫలఞ్చ వదన్నుపసంహరతి - **జ్ఞాత్వేతి**. విద్వాన్ ఏవముక్త-రీత్యా స్వాత్మానమేవ పరమాత్మరూపం పరమాత్మాభిన్నం పరమాత్మనో రూపమేవ యస్య తం పరమాత్మరూపం సచ్చిదానన్దమితి వా జ్ఞాత్వా అమృతం యాత్యేవేత్యన్వయః. కథం స్వాత్మన ఏవ పరమాత్మత్వం తత్రాహ - అద్వయమితి. ఆత్మైకత్వాదిత్యర్థః. యది నానా స్యురాత్మాన స్తర్హి

స్వాత్మనః పరమాత్మా భవేద్భిన్న ఇతి భావః. నచ జీవైక్యేఽపి జీవేశ్వరభేదోఽస్త్వితి వాచ్యమ్, జీవనానాత్వపక్షే ఏవ జీవభిన్నైకేశ్వరసిద్ధిః; నతు జీవైకత్వపక్షే. కస్మాత్తత్రాహ – **సర్వగుహాశయమితి**. సర్వేషాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం ప్రాణినాం గుహాసు బుద్ధిషు శేత ఇతి సర్వగుహాశయః తం తథోక్తం సర్వాన్తర్యామిణం ప్రత్యఞ్చమిత్యర్థః. నను ఏక ఏవ జీవో భవతు ఏక ఏవ చేశ్వరో భవతు తథాపి భిన్నావేవోభౌ, జీవస్య కర్మమలసహితత్వాదీశ్వరస్య నిర్మలత్వాత్. నచ సర్వగుహాశయత్వం ద్వయోర్న సమ్భవతీతి వాచ్యమ్, "**గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే**" ఇతి శ్రుతే రత్రాహ అమలమితి. సఙ్ఘాతగత ఏవ మలో న త్వాత్మగత ఇతి భావః. నను భోక్తా జీవః సాక్షీత్వీశ్వర ఇతి సత్త్వాద్భేదస్య కథమభేద ఇత్యత్రాహ. త్రైలోక్యసాక్షిప్రభం త్రైలోక్యస్య సాక్షిణీ ప్రభా జ్ఞానం యస్య తమ్. స్వరూపచైతన్యేనైవ సర్వం సర్వత్ర సర్వదా సర్వథా చ సాక్షా త్పశ్యన్త మిత్యర్థః. నను పరమాత్మనోఽంశ ఏవాత్మా తత్రాహ – వికలమితి. నిరంశం సాంశత్వే సత్యనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్. కథం నిరంశత్వన్తత్రాహ – భావాభావవివర్జితమితి. భావః జన్మనా లబ్ధసత్తాకః పదార్థః ప్రపఞ్చః పృథివ్యాదిరూపః, అభావః శశవిషాణాదిరూపః, తాభ్యాం విశేషేణ వర్జితమత ఏవ సమస్మాత్సర్వస్మాత్పరం విలక్షణం భావాభావవివర్జితత్వాదేవ శుద్ధం నిరవద్యం నిర్ధర్మకమితి యావత్. అత ఏవ పరశివం పరమమఙ్గలస్వరూపమితి. కీదృశం తదమృతమత ఆహ – అప్రతర్క్యమితి. ఈదృశమితి తర్కితుమశక్యమిత్యర్థః. కస్మాదమృతం తదత ఆహ – అక్షరమితి న క్షరతీత్యక్షరం క్షరస్య హి భావస్య సమృతత్వమ్. యాత్యేవేత్యేవకారార్థమాహ. అస్మాదమృతాద్బ్రహ్మణ స్సకాశాత్పునర్నావర్తతే, సంసారాయ నాగచ్ఛతి, బ్రహ్మ రూపేణైవ తిష్ఠతీత్యర్థః. యద్యపి జ్ఞానాత్ప్రాగపి జీవో బ్రహ్మరూపేణైవ తిష్ఠతి, తథాపి సంసారిత్వభ్రమ–మాత్రనిరాసాయ జ్ఞానమావశ్యకమితి బోద్ధ్యమ్. 291

ఇతి కైవల్యోపనిష ద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్రీః

శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్

శ్లో॥ కిం బ్రహ్మాస్య నిమిత్తకారణముతోపాదానమఙ్గోభయం
కిం వైకం కిము వా సహాయకలితం కిం కారణం నైవ వా ।
కిం కాలః ప్రకృతిర్ను కిన్ను నియతిః కిం వా యదృచ్ఛా ను కిం
కిం క్షోణీజలముఖ్యభూతవితతిః కిం వా పుమాంశ్చేతనః ॥ 292

శ్లో॥ కిం కాలప్రముఖార్థసంయుజిరథో సంస్పృష్టకాలాదయః
కస్మాదావిరభూమ కేన తు వయం జీవామ ఏవం భువి ।
క్వాస్మాకం ప్రలయే స్థితి ర్నియమితా వర్తామహే కేన కే
దుఃఖే వేతి విచారమారచితవాన్ వేదార్థవిజ్ఞో జనః ॥ 293

వ్యా. నను పరమాత్మరూపమాత్మానం జ్ఞాత్వా విద్వానమృతం యాత్యేవ నావర్తతే కస్మాత్పునరిత్యుక్తమ్. యది పరమాత్మా కశ్చిదస్తి తర్హ్యేవం స్యాన్న తు సోఽస్త్యనుపలమ్భాత్. న చ జగల్లిఙ్గకానుమానేన గమ్యత ఇతి వాచ్యమ్, తస్య కాలాదినాఽన్యథా సిద్ధత్వాదిత్యాశఙ్క్య జగల్లిఙ్గేనైవ పరమాత్మానం సాధయితుం జగత్కర్తృపరమాత్మప్రతిపాదనపరాం శ్వేతాశ్వతరోపనిషదం వ్యాఖ్యాతి కవిః, కిం బ్రహ్మేత్యాదినా. తత్ర తావత్ ప్రాచీనా ఏవ బ్రహ్మవిదః జగత్కారణవస్తువిచారం కృతవన్త ఇత్యాహ శ్లోకద్వయేన కిం బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మ నిరతిశయ వృద్ధిమద్వస్తు పరమాత్మేత్యర్థః. అస్య దృశ్యస్య జగతః నిమిత్తకారణం కిం ఘటస్య కులాల ఇవేతి భావః. ఉత యద్వా ఉపాదానం సమవాయికరణం కిం, ఘటస్య మృదివేతి భావః. అఙ్గ అథవా అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్. ఉభయం నిమిత్తోపాదానోభయాత్మకం కారణం కిం, తన్తుసన్తానస్య తన్తునాభవదితి భావః. తచ్చ జగత్కారణం బ్రహ్మ కిమేకమద్వితీయం వా వా యద్వా సహాయకలితం కిమ్. అథవా బ్రహ్మ జగతః కారణం న భవత్యేవ వా. యది బ్రహ్మ జగతః కారణం న భవతి తర్హి కాలః కారణం భవతి కిం? యద్వా ప్రకృతిః స్వభావః యథాఽగ్నేర్దాహకారిత్వమపాం నిమ్నదేశగమనమిత్యాది కారణం కిన్ను? అథవా నియతిర్నియమనశక్తిః? యథా

యోషితామృతుష్వేవ గర్భధారణమిన్ద్వాదయే ఏవ సముద్రస్య వృద్ధిరిత్యాది కారణం కిన్ను? యద్వా యదృచ్ఛా? కాకతాలీయన్యాయేన సంవాదకారిణీ కాచన శక్తిః? యథా ఋతుమతీనామపి యోషితాం కాసాఞ్చిత్కస్మింశ్చిదృతావేవ గర్భధారణమిత్యాది కారణం కిన్ను? యద్వా క్షోణీజలముఖ్యభూతవితతిః పృథివ్యాదిమహాభూతపఞ్చకం కారణం కిమ్? అథవా చేతనశ్చేతయితా పుమాన్ జీవః కారణం కిమ్? యద్వా కాలప్రముఖార్థసంయుజిః కాలాదిదర్శితపదార్థసంయోగః కారణం కిమ్? అథో అథవా సంసృష్టకాలాదయః సంసృష్టా మిథస్సఙ్గతాస్తే కాలాదయః పదార్థాః కారణం కిమ్? వయం కస్మాదావిరభూమ భువి లోకే, కేన తు వయమేవం జీవామః, ప్రలయే ఽస్మాకం క్వ స్థితిః, కస్మాదిమే ప్రాణినో జాయన్తే, కేన జీవన్తి కుత్ర లీయన్త ఇత్యర్థః. కేన నియమితాస్సన్తః వయం కే సుఖే దుఃఖే వా వర్తామహే సంసరామ ఇత్యర్థః. ఇతి వేదార్థవిజ్ఞః బ్రహ్మవిజ్జనః బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. విచారమారచితవాన్ చకార. తత్త్వనిర్ణయస్య విచారాధీనత్వాదితి భావః. కిం వస్తు జగత్కారణమ్? కిం వస్తు భూతకారణం? కిం వస్తు భూతనియామకం? కిం బ్రహ్మ నిమిత్తకారణం, య ద్వోపాదానకారణ మథవోభయవిధం కారణం, యద్వా నైవ కారణమితి పూర్వకాలే బ్రహ్మవిదః కేచన మీమాంసితవన్త ఇతి శ్లోకద్వయార్థః. 292-293

శ్లో॥ ధ్యాత్వా యోగదృశా వ్యలోకత గుణైర్దేవాత్మశక్తిం త్రిభి-
ర్గూఢాం తాం యదుపాధి యాతి జగతో ద్వేధా బృహద్ధేతుతామ్ ।
కాలాదీని జడాని చేతనమపి స్వాతంత్ర్యహీనం విభు-
ర్మాయావానధితిష్ఠతీతి పరమశ్చిన్త్యోఽయమాత్మా బుధైః ॥ 294

వ్యా. ఏవం విచార్య వేదార్థవిజ్ఞో జనః కిమ్ప్రతిపేదే తత్రాహ - **ధ్యాత్వేతి**. వేదార్థవిజ్ఞో జన ఇత్యేవాత్రాపి కర్తా ధ్యాత్వా విచార్య యోగదృశా యోగదృష్ట్యా మాంసమయదృష్టే-స్తద్దర్శనాయోగాదితి భావః. త్రిభిః గుణైః సత్త్వరజస్తమోభిర్గూఢాం తిరస్కృతాం కార్యాకారేణ కారణాకారస్య తిరస్కృతత్వాత్కార్యాత్పృథక్స్వరూపేణోపలబ్ధుమయోగ్యామిత్యర్థః. దేవాత్మశక్తిం దేవస్య ద్యోతనాత్మకస్యాత్మన స్సచ్చిదానన్దరూపస్య పరమాత్మనశ్శక్తిం మాయాం తాం వ్యలోకత అపశ్యత్. యదుపాధి యా మాయా ఉపాధిర్యస్య తద్యదుపాధి బృహద్బ్రహ్మ ద్వేధా నిమిత్తత్వేనోపాదానత్వేన చ జగతో హేతుతాం యాతి. త్రిగుణమాయావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మైకమేవ జగతో నిమిత్తముపాదానఞ్చ కారణం భవతీతి విచారణాద్బ్రహ్మవిదః ప్రతిపేదిరే ఇతి పాదద్వయార్థః. కస్మాత్పునః కాలాదయో న జగత్కారణం తత్రాహ. మాయావాన్మాయీ విభుః వ్యాపకః పరమేశ్వరః జడాని కాలాదీని వస్తూని స్వాతన్త్ర్యహీనం చేతనం జీవఞ్చ అధితిష్ఠతి నియమయతి ఇతి హేతోరయం పరమ ఆత్మా బుధైః చిన్త్యః ధ్యేయః. కారణన్తు ధ్యేయ ఇతి శ్రుతేరితి భావః. కాలాదయో న జగత్కారణం జడత్వాత్కర్తృత్వం హి చేతనధర్మః, చేతనోఽపి జీవస్సంసారీ న జగత్కారణం, పరతన్త్రత్వాత్. కిన్తర్హి బ్రహ్మైవ జగత్కారణం? తచ్చ న స్వతః కిన్తు మాయాద్వారైవ. ఏవం మాయావచ్ఛిన్నం

పరమేశ్వరాఖ్యం బ్రహ్మైవ భూతానాం సృష్టిస్థితిలయనియమనకర్తృ భవతి. జగత్పదార్థాన్తఃపాతిత్వా-ద్భూతానామ్. తచ్చ బ్రహ్మ '**బహు స్యామహ**' మితి సఙ్కల్ప్య జగద్రూపమభవదితి జగత ఉభయాత్మకం కారణం భవతి; యద్యపి సాఙ్ఖ్యతార్కికాద్యభిమతౌ ప్రధానపరమాణువాదావపీహ సముపన్యస్య ఖణ్డనీయౌ; తథాప్యవైదికత్వా త్తయోరిహానుపన్యాసః, అసత్త్వాచ్చ ప్రధానస్య పరమాణూనాఞ్చ. న చ ప్రధానక్షేత్రజ్ఞ పతిరితి ప్రకృతోపనిషదైవ ప్రధానముక్తమితి వాచ్యమ్, సాఙ్ఖ్యాభిమతప్రధానభిన్నత్వాత్తస్య. కిఞ్చ అస్యేదం కారణమితి నిర్ణేతుం కార్యే కారణధర్మదర్శనం లిఙ్గమ్భవతి. యథా ఘటే మృద్ధర్మదర్శనం యథా చ తరౌ బీజధర్మదర్శనమ్. జగతి చేశ్వరధర్మాః సచ్చిదానన్దా ఉపలభ్యన్తే, జగదస్తి, జగద్భాతి, జగత్ప్రియమితి ప్రతీతేః. అత ఉచ్యతే జగత్కారణ-మీశ్వర ఏవేతి. న చానృతజడదుఃఖాత్మకస్య జగతః కథమీశ్వరకార్యత్వమితి వాచ్యమీశ్వరస్య మాయావచ్ఛిన్నత్వేనేశ్వరావచ్ఛేదకమాయాధర్మాణామప్యనృతత్వజడత్వాప్రియత్వానాం జగత్యుప-లమ్భస్యావశ్యకత్వాత్. ఏవం యద్యపి పృథివ్యాదిభూతధర్మాణామ్భౌతికేషూపలభ్యమానత్వేన మనుష్యాదిషు సర్వేషామ్భూతానాం పఞ్చభూతాన్యేన కారణమితి వక్తుం శక్యతే, తథాపి న తథా మన్తవ్యమ్, అచేతనానాం పృథివ్యాదీనాం చేతనమనుష్యాదిభూతకారణత్వాయోగాత్. న చ పృథివ్యాది సంయోగః కారణం సంయోగస్యావస్తుత్వాత్. నాపి సంయుక్తాః పృథివ్యాదయః, తేషామప్యచేతనత్వాత్, స్వతస్తేషాం సంయుక్తత్వాసమ్భవాచ్చ. ఈశ్వరేణ హి తే పఞ్చీకృతా-శ్శ్యాయన్తే. తస్మాన్మాయావచ్ఛిన్నః పరమాత్మా తావదాకాశాదిమహాభూతాత్మనాఽత్మానం పరిణమయ్య తతో భౌతికాత్మనా పరిణతోఽభూదితి కృత్వా జగదుపాదానం జగన్నిమిత్తఞ్చ కారణమీశ్వర ఏవేతి స ఏవ చిన్త్యః. 294

వ్యా. ఆత్మైకోఽవ్యయ ఏష సత్యసుఖచిద్రూపః పురాణః పరో
మాయాయా వశతో విభాతి బహుధా సంసారచక్రాత్మనా ।
సైకా నేమిరముష్య యా ప్రకృతిరిత్యామ్నాయతే షోడశా-
న్తోఽయం చ త్రివృతో బిభర్తి చ శతార్ధారం పరం దుస్తరమ్ ॥ 295

వ్యా. మాయోపాధికం బ్రహ్మ జగత్కారణమిత్యుక్తమేవ విశదయతి – **ఆత్మేతి**. సత్యసుఖ-చిద్రూపః సచ్చిదానన్దరూపః పురాణోఽనాదిరవ్యయ ఏక ఏష పర ఆత్మా ఈశ్వరః మాయాయా వశతో బహుధా సంసారచక్రాత్మనా విభాతి. రజ్జురివ దణ్డసర్పాదిరూపేణేతి భావః. సంసారచక్ర-మేవ వర్ణయతి సార్ధశ్లోకేన. అముష్య సంసారచక్రస్య ఏకా సా నేమిః, కా సేత్యత ఆహ – యా ప్రకృతిరితి. ఆమ్నాయతే వేదేనోచ్యతే. అయం సంసారః షోడశాన్తః షోడశ ఏకాదశేన్ద్రియాణి భూతాని పఞ్చ చేతి షోడశవికారాః అన్తే అవసానే యస్య స షోడశాన్తః. త్రివృతః త్రిభిస్సత్త్వాదిభి ర్గుణైర్వృతస్త్రివృతశ్చ భవతి. పరమతిశయేన దుస్తరం తర్తు మశక్యం శతార్ధారం శతార్ధం పఞ్చాశత్ అరాః తేషాం సమాహారశతార్ధారం బిభర్తి చ. చక్రే ప్రసిద్ధా ఏవారాః సంసారే తు, అవిద్యాస్మితా రాగద్వేషాభినివేశాః పఞ్చ క్లేశాః. అష్టావింశత్యశక్తయః, నవ తుష్టయః, అష్టసిద్ధయశ్చేతి పఞ్చాశత్.

తత్ర ఏకాదశేన్ద్రియవైకల్యాదేకాదశాశక్తయః. నవతుష్టీనామష్టసిద్ధీనాఞ్చాభావాత్సప్తదశ - విశిష్యాష్టావింశత్యశక్తయః. ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాశ్చతస్రస్తుష్టయః. తత్ర ప్రకృతిపరిజ్ఞానా-త్కృతార్థత్వబుద్ధిః ప్రకృతితుష్టిః, పారివ్రాజ్యలిఙ్గగ్రహణాత్కృతార్థత్వబుద్ధిరుపాదానతుష్టిః, కాలాదహం ముక్తో భవిష్యామీతి బుద్ధిః కాలతుష్టిః, యది మమ భాగ్యమస్తి తర్హి భవత్యేవాత్రైవ మోక్ష ఇతి బుద్ధిర్భాగ్యతుష్టిః; శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాత్మకవిషయపఞ్చకోపరమజన్యాః పఞ్చ తుష్టయః విశిష్య నవతుష్టయః. వేదాన్తశ్రవణం తదర్థమననం నిదిధ్యాసనం బ్రహ్మవిద్యాయాశ్శిష్యేభ్యో దానం గురుప్రాప్తిః ఆధ్యాత్మికతాపనివృత్తిరాధిదైవికతాపనివృత్తిరాధిభౌతికతాపనివృత్తిశ్చేతి సిద్ధయోఽష్టావితి వివేకః. 295

**శ్లో॥ షడ్భిస్సప్తగతమష్టకైర్భ్రమియుతం తం వింశతిప్రత్యరం
విశ్వాకారగతైకపాశకలితం భిన్నత్రిమార్గాన్వితమ్ ।
ద్వౌ హేతూ సుఖదుఃఖయోర్విదధతం పుణ్యం చ పాపం నృణాం
విద్వానైక్షత చైకమోహమనఘస్సంసారచక్రేశ్వరమ్ ॥ 296**

వ్యా. షడ్భిరష్టకైః సఙ్గతమ్, అవ్యక్తం మహానహఙ్కారః శబ్దాదిపఞ్చతన్మాత్రాశ్చేతి **కారణాష్టకమ్, యమనియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారధారణాధ్యానసమాధయ ఇతి యోగాఙ్గాష్టకమ్**, ఊహః శబ్దోఽధ్యయనం దానం సుహృత్ప్రాప్తిర్దుఃఖత్రయనివృత్తిశ్చేతి **సిద్ధ్యష్టకమ్**. అణిమా మహిమా లఘిమా గరిమా ప్రాప్తిః ప్రాకామ్యమీశత్వం వశిత్వఞ్చేతి **భూత్యష్టకమ్**, ఘ్రాణవాగ్రసనచక్షుఃశ్రోత్రమనోహస్తత్వచ ఇతి **గ్రహాష్టకమ్**, గన్ధవక్తవ్యరసరూపశబ్దకామకర్మస్పర్శా ఇత్యతి**గ్రహాష్టకమ్** - ఏతైష్షడ్భిరష్టకైర్యుక్తం భ్రమియుతం భ్రమణోపేతం తం ప్రసిద్ధం. వింశతిప్రత్యరం వింశతిః ప్రత్యరా యస్య తం తథోక్తమ్. దశేన్ద్రియాణి తేషాం విషయా దశ చేతి విశిష్య వింశతిః ప్రత్యరా ఇవ భవన్తి యే ప్రతివిధీయన్తే కీలకా అరాణాం దార్ఢ్యాయతే ప్రత్యరాః విశ్వాకారగతైకపాశకలితం విశ్వాకారాన్ నానారూపాన్గతః ప్రాప్త ఏకః కామాఖ్యః పాశః విశ్వాకారగతైకపాశః తేన కలితమ్, భిన్నత్రిమార్గాన్వితం భిన్నైః పరస్పరం భేదవద్భిస్త్రిభిర్మార్గైః, దేవయానపితృయాణ పునఃపునర్జన్మమరణప్రాప్తిలక్షణైరన్వితం యుక్తం నృణాం జీవానాం సుఖదుఃఖయోర్హేతూ కారణే పుణ్యం పాపఞ్చేతి ద్వౌ పదార్థౌ విదధతం విశేషేణ ధరన్తమ్, ఏకమోహం ఏకో మోహోఽనాత్మస్వాత్మాభిమానో యత్ర తమేకమోహం సంసారచక్రేశ్వరం సంసారచక్రరూపమీశ్వరమనఘో నిష్పాపశ్శుద్ధచిత్త ఇత్యర్థః, విద్వా న్వేదవిజ్జనః. ఐక్షతాపశ్యత్. సర్వోఽప్యయం ప్రపఞ్చ ఈశ్వరాత్మక ఇత్యజానాదిత్యర్థః ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మవివర్తత్వాదితి భావః. 296

శ్లో॥ ప్రాజ్ఞాస్తామధియన్తి సంసృతినదీం పఞ్చేన్ద్రియామ్బుం మహా-
భూతైః పఞ్చభిరాదిగాఞ్చ కుటిలాముగ్రాం మనస్సమ్భవామ్ ।
పఞ్చప్రాణమయోర్మిపఞ్చవిషయావర్తాం శతార్ధం భిదాః
పఞ్చాకౌఘరయాంశ్చ పఞ్చ దధతీం క్లేశాఖ్యపర్వాణి వా ॥ 297

వ్యా. తమేవ సంసారం నదీరూపేణ దర్శయతి. భయజననార్థం సంసారాద్భీతస్య విరక్తస్య హి జ్ఞానమార్గే ప్రవృత్తిః. **ప్రాజ్ఞా ఇతి** - ప్రాజ్ఞాః తాం ప్రసిద్ధాం సంసృతినదీం సంసారరూపాం నదీమధియన్తి స్మరన్తి. సంసృతినదీమేవ విశినష్టి శిష్టశ్లోకేన. పఞ్చేన్ద్రియామ్బుం పఞ్చేన్ద్రియాణ్యే-వామ్బూని యస్యాస్తాం తథోక్తామ్. పఞ్చభిర్మహాభూతైః పృథివ్యాదిభిరాదిగామాదిమతీం పఞ్చ-భూతజన్యామిత్యర్థః. కుటిలాముగ్రాఞ్చ, మనస్సమ్భవామ్మనోమూలాం మనోమయీమిత్యర్థః. మనసోఽభావే సుషుప్తిమృతిమూర్చ్ఛాదౌ సంసారాభావాన్మనస స్సత్త్వే జాగరస్వప్నయోః సంసారభావాచ్చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం సంసారస్య మనోమయత్వం నిశ్చీయత ఇతి భావః. పఞ్చప్రాణమయోర్మిపఞ్చవిషయావర్తాం పఞ్చ ప్రాణమయా ఊర్మయః పఞ్చ విషయా ఏవావర్తాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తామ్. శతార్ధం పఞ్చాశద్భిదాః, భేదాన్ దధతీం యే పూర్వం శతార్ధమరా దర్శితాః త ఏవేహ శతార్ధం భేదా ఇతి జ్ఞేయమ్. పఞ్చ అకౌఘరయాన్ దుఃఖరూపప్రవాహ-వేగాన్దధతీం చ పఞ్చేన్ద్రియజన్యాని ప్రతికూలవేదనీయాని పఞ్చ దుఃఖానీతి వేద్యమ్. క్లేశాఖ్యపర్వాణి చ పఞ్చ దధతీం తమః మోహః మహామోహః తామిస్రః అన్ధతామిస్ర ఇతి పఞ్చ క్లేశా ఇతి వివేకః. 297

శ్లో॥ సర్వాజీవనసర్వసంస్థితిమతి బ్రహ్మాత్మచక్రే బృహ-
త్యస్మిన్ భ్రామ్యతి హంస ఏష వివశో దేహాద్యనాత్మాత్మధీః ।
ఈశోఽన్యోస్మ్యహమన్య ఇత్యభిమనన్ సంసారమాప్తః పున-
ర్జుష్టస్తేన తతోఽమృతత్వమయతే బ్రహ్మాహమస్మీత్యయమ్ ॥ 298

వ్యా. జీవస్య దర్శితసంసారప్రాప్తిః కథమాసీత్కథంపునస్తదపగమో భవేదిత్యత ఆహ - **సర్వేతి**. దేహాద్యనాత్మాత్మధీః, దేహాదిషు దేహేన్ద్రియాదిషు అనాత్మసు ఆత్మధీః ఆత్మేతి బుద్ధిః యస్య స తథోక్తః. అనాద్యవిద్యావైభవాదనాత్మన ఆత్మత్వేన గృహ్ణాన ఇత్యర్థః. అత ఏవ వివశః పరతన్త్రః న హ్యాత్మనః పారతన్త్ర్యమస్తీతి భావః. యద్వా వివశః అనాద్యవిద్యాపరవశః, అత ఏవ దేహాద్యనాత్మాత్మధీః ఏషః హంసః, హన్తి గచ్ఛతి లిఙ్గోపాధివశాద్దేహాద్దేహాన్తరమితి వా హంసః, సర్వాజీవనసర్వసంస్థితిమతి సర్వేషామాజీవనం సర్వాజీవనం సర్వేషాం సంస్థితిః, సర్వసంస్థితిః సర్వాజీవనం సర్వసంస్థితిశ్చ సర్వాజీవనసర్వసంస్థితీ, తే అస్మిన్ స్త ఇతి సర్వాజీవనసర్వ-సంస్థితిమత్. తస్మిన్ తథోక్తే సర్వాన్ ఆసమన్తాజ్జీవయతీతి సర్వాజీవనం, తచ్చ త త్సర్వసంస్థితిమచ్చ

సర్వాజీవనసర్వసంస్థితిమత్ తస్మిన్నితి వా, బృహతి మహతి అస్మిన్ ప్రత్యక్షే బ్రహ్మాత్మచక్రే బ్రహ్మమయసంసారచక్రే ఘటస్య మృదాత్మత్వమివ సంసారస్య బ్రహ్మాత్మత్వ మితి బోద్ధ్వమ్. భ్రామ్యతి. ఈశ ఈశ్వరః మత్త ఇతి శేషః, అన్యః భవతి. అహమీశ్వరాదితి శేషః. అన్యోఽస్మి భవామీత్యభిమనన్ మన్యమానః అత ఏవ సంసారమాప్తోఽయం జీవః బ్రహ్మాహమస్మీతి విదిత్వేతి శేషః – తేనేశ్వరేణ జుష్టస్సేవితః పునస్తు తత్త్వవిత్త్వలీశ్వరస్యాప్యాత్మైవేత్యాత్మారామేణేశ్వరేణ తత్త్వవిత్సేవ్యత ఇతి భావః. యద్వా జుష్టః ప్రీతిం నీతః ఈశ్వరప్రీతివిషయ ఇత్యర్థః. ఆత్మత్వాదితి భావః. తతః జ్ఞానాదీశ్వరానుగ్రహాదితి వా. తతః ప్రారబ్ధకర్మనాశాద్దేహపాతాన్తరమితి వా, అమృతత్వం మోక్షమయతే ప్రాప్నోతి. 298

శ్లో॥ ఉద్గీతం పరమం తదేతదమృతం బ్రహ్మాత్ర సంస్థం త్రయం
తస్మాద్బ్రహ్మ సదక్షరం భవతి చైతస్య ప్రతిష్ఠా పరా ।
జ్ఞాత్వా బ్రహ్మవిదస్తదాన్తరమిదం సర్వస్య లీనా ఇహ
బ్రహ్మణ్యాత్మని తత్పరా విగళితా యోనేర్భవన్తి ధ్రువమ్ ॥ 299

వ్యా. కిన్తదమృతం యద్భావః ప్రాప్యతే బ్రహ్మవిదేత్యత్రాహ – **ఉద్గీతమితి**. ఉద్గీత ముచ్చైః శ్రుతిభిర్గీతం ప్రతిపాదితం కార్యకారణలక్షణాత్ప్రపఞ్చాదుద్ధృత్య గీతమితి వా పరమ ముత్కృష్టం తదేతత్పూర్వోక్తం బ్రహ్మ మాయావచ్ఛిన్నం జగత్కారణమీశ్వరాఖ్యం వస్త్వేవ అమృతం సద్రూపత్వాదానన్దరూపత్వాచ్చ. నను జగద్రూపం బ్రహ్మ కథమమృతం స్యాత్తత్రాహ. అత్రామృతే బ్రహ్మణి త్రయం త్రిపుటీ ద్వైతమితి యావత్ సంస్థం సమ్యక్ తిష్ఠతి బ్రహ్మణి మాయయా జగతః కల్పితత్వాన్మాయయైవ జగన్మయం బ్రహ్మ. వస్తుతస్తు సచ్చిదానన్దత్వా దమృతమేవేతి భావః. తస్మాత్సద్బ్రహ్మ అక్షరం న క్షరతీత్యక్షరమ్భవతి. ఏతస్య జగతః పరా పరమా అచలేతి యావత్. ప్రతిష్ఠా ఆశ్రయశ్చ భవతి. తత్తస్మాత్ బ్రహ్మవిదః సర్వస్య దేహేన్ద్రియాదేరాన్తరమిదం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా ఆత్మత్వేన సాక్షాత్కృత్య ఇహ బ్రహ్మణి బ్రహ్మాభిన్నే ఆత్మని ప్రతీచి లీనా స్సన్తః, నిర్వికల్పకసమాధావితి భావః. తత్పరా బ్రహ్మానుభవతత్పరా భూత్వా యోనే ర్గర్భజన్మజరామరణ–లక్షణసంసారాద్విగళితాః ముక్తాః భవన్తి. ధ్రువమ్ నాత్ర సన్దేహః కార్య ఇత్యర్థః. 299

శ్లో॥ సంయుక్తం క్షరమక్షరం జగదిదం ధత్తే మహేశః స్వయం
వ్యక్తావ్యక్తమనీశ్వరస్తు పురుషో భోక్తృత్వతో బధ్యతే ।
జ్ఞాత్వా సంస్మృతమానసేన పురుషః స్వాత్మానమీశం పరం
సచ్చిన్మోదమయం విభేదమఖిలైర్నిర్ముచ్యతే బన్ధనైః ॥ 300

వ్యా. నన్వద్వితీయే పరమాత్మన్యభ్యుపగమ్యమానే జీవేశ్వరయోరపి విభాగాభావాల్లీనా బ్రహ్మణీతి జీవానాం బ్రహ్మణి లయశ్రుతిరనుపపన్నైవేత్యాశఙ్క్య వ్యవహారావస్థాయాం జీవేశ్వరయో రుపాధితో విభాగం దర్శయిత్వా తద్విజ్ఞానాదమృతత్వన్దర్శయతి – **సంయుక్తమితి**. మహేశః

ఈశ్వరః వ్యక్తావ్యక్తం వ్యక్తం చ తదవ్యక్తం చ వ్యక్తావ్యక్తం సంయుక్తం పరస్పరసంయుక్తం క్షర మక్షరం కార్యాత్మకం వ్యక్తం క్షరం కారణాత్మకమవ్యక్తమక్షరం చేత్యేతదుభయాత్మక మిత్యర్థః. ఇదం దృశ్యమానం జగత్ స్వయమసహాయ ఏవ ధత్తే బిభర్తి, అనీశ్వరః పురుషో జీవస్తు భోక్తృత్వతః భోక్తృత్వాద్బధ్యతే, బన్ధం ప్రాప్నోతి, అథ బన్ధమోక్షోపాయమాహ. పురుషో జీవః సంస్మృతమాననేన స్వాత్మానం సచ్చిన్మోదమయం విభేదం నిర్భేదం పరమీశం జ్ఞాత్వా అఖిలైః బన్ధనైః పాశైరవిద్యాకామాదిభిర్నితరాం ముచ్యతే నిర్ముచ్యతే నిర్ముక్తో భవతి. 300

శ్లో॥ జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వౌ పురుషావజౌ సువిదితౌ జీవేశ్వరాభిఖ్యయా
భోక్త్రాద్యర్థమయాకృతిః ప్రకృతిరిత్యేకాస్త్యజా కామినీ ।
తత్రైకోఽక్రియ ఈశ్వరోఽన్తవిధురో విశ్వాకృతిర్మున్మయో
జీవస్తద్విపరీత ఏతి తు యదా బ్రహ్మత్రయం బ్రహ్మ నా ॥ 301

వ్యా. జీవేశయోర్వైలక్షణ్యమేవ దర్శయతి - **జ్ఞాజ్ఞావితి**. జానాతీతి జ్ఞః - న జానాతీ-త్యజ్ఞః. - తౌ జ్ఞాజ్ఞౌ జీవేశ్వరాభిఖ్యయా సువిదితౌ ప్రఖ్యాతౌ అజౌ జన్మరహితౌ ద్వౌ పురుషౌ స్త ఇతి శేషః. భోక్త్రాద్యర్థమయాకృతిః. ఆదిశబ్దేన భోగ్యగ్రహణం భోగస్యాపి గ్రహణమితి వా. భోక్త్రాద్యర్థమయీ ఆకృతిర్యస్యాస్సా తథోక్తా ప్రపఞ్చాకారేతి యావత్. న చ భోక్తా జీవోఽజ ఏవేతి వాచ్యమ్, భోక్తృత్వస్యాన్తఃకరణధర్మత్వేనాన్తఃకరణమేవ భోక్తృ. జీవస్య భోక్తృత్వన్తు తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసప్రయుక్తమేవ, ప్రకృతిర్మాయేతి - ఏకా అజా జన్మరహితా కామినీ అస్తి. తత్ర పురుషద్వయమధ్యే ఏక ఏకతర ఈశ్వరః అక్రియః అన్తవిధురోఽనన్తః విశ్వాకృతిః విశ్వరూపః విశ్వాత్మేతి యావత్ - మాయయేతి భావః. మున్మయ ఆనన్దమయః భవతి. అన్యో జీవస్తు తద్విపరీతః ఈశ్వరాద్విలక్షణః సక్రియః సాన్తః అసర్వాత్మాసంసారీ చ భవతి. అనాత్మతాదాత్మ్యా-ధ్యాసాదితి భావః. నా జీవః యదా తు త్రయం భోక్తృభోగ్యభోగత్రయం ద్వైతం సర్వ మిత్యర్థః. బ్రహ్మ ఏతి జానాతి తదేతిశేషః. బ్రహ్మ ఏతి ప్రాప్నోతి ముక్తో భవతీత్యేతత్. 301

శ్లో॥ విద్యన్తేక్షర మక్షరం హర ఇతి త్రీణ్యత్ర కార్యం క్షరం
యత్తత్కారణమక్షరం ద్వయమిదం యచ్ఛన్ హరస్త్వీశ్వరః ।
ధ్యానాత్తస్య చ యోజనాచ్ఛుభధియో ను స్తత్త్వభావాద్ధ్రువే-
ద్భూయోఽన్తే సుఖదుఃఖమోహమయనిశ్శేషాత్మమాయాక్షయః ॥ 302

వ్యా. జీవేశ్వరయోర్వైలక్షణ్యం దర్శితమిదానీం ప్రధానేశ్వరయో స్తద్దర్శయతి. **విద్యన్తే ఇతి**. క్షరమక్షరం హర ఇతి త్రీణి వస్తూని విద్యన్తే. అత్ర ఏషు కార్యం పృథివ్యాదివస్తు క్షరం యత్తత్ప్రసిద్ధం కారణం ప్రధానం మాయా శక్త్యాద్యపరపర్యాయం వస్తు అక్షరమ్. ఇదం ద్వయం క్షరమక్షరం చ యచ్ఛన్ నియచ్ఛన్నీశ్వరస్తు హరః భవతి. నియామ్యనియామకభావాత్మకం మహదస్తి వైలక్షణ్యం ప్రధానేశ్వరయోరితి భావః. ఏవం ప్రధానవిలక్షణేశ్వరజ్ఞానాత్ఫలమాహ - ధ్యానాదితి.

తస్యేశ్వరస్య ధ్యానాత్ చిన్తనాత్, యోజనాజ్జీవపరసంయోజనాచ్చ, శుభధియః శుభా శాన్తా ధీర్యస్య తస్య శుభధియః, నుః మనుష్యస్య జీవస్యేత్యేతత్. తత్త్వభావా తత్త్వజ్ఞానా–ద్ధేతోః, అన్తే ప్రారబ్ధావసానే, భూయః పునః సుఖదుఃఖమోహమయనిశ్శేషాత్మమాయాక్షయః సుఖ–దుఃఖమోహమయీ నిశ్శేషా చ యా ఆత్మమాయా ఈశ్వరమాయా, తస్యాః క్షయః నాశః స్యాత్. తత్త్వవిదః యావత్ప్రారబ్ధావసానం దగ్ధపటవ దబన్ధకత్వేన వర్తమానా మాయా తదన్తే నిశ్శేషం నశ్యతీత్యర్థః.

స్యాదేతత్. నను కార్యకారణేశ్వరాఖ్యపదార్థత్రయముక్త్వా జీవాఖ్యపదార్థానుక్తిరిహ కుతో హేతోరితి చేదుచ్యతే, జీవేశ్వరయోరభేదాదితి. హన్త తర్హి జీవస్యేశ్వరధ్యానాదినా ముక్తిరిత్యుత్తరార్థ–కథనమసమఞ్జసమ్. మైవమ్. హరస్యైవానాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసేన జీవభూతస్య స్వాత్మజ్ఞానాన్ముక్తిరితి కథనాత్. న చేశ్వరస్యైవ కథమనీశ్వరత్వమితి వాచ్యమ్, మాయయా గగనస్య నైల్యమివ, గుణస్య సర్పత్వమివ, మరుభూమేర్జలాశయత్వమివ, తల్పే శయానస్య వనేచరత్వమివ, చేశ్వరస్యానీశ్వరత్వ–సమ్భవాత్. ఉక్తం హి భాగవతే. "**భగవానేక ఏవైష సర్వక్షేత్రేష్వవస్థితః, అముష్య దుర్భగత్వం వా క్లేశో వా కర్మభిః కుత**" ఇతి విదురప్రశ్నప్రతి మైత్రేయస్యోరమ్. "**సేయం భగవతో మాయా య న్న యేన విరుధ్యతే, ఈశ్వరస్య విముక్తస్య కార్పణ్యముత బన్ధనమ్. యథార్థేన వినా పుంసో మృషైవాత్మవిపర్యయః, ప్రతీయత ఉపద్రష్టుః స్వశిరశ్ఛేదనాదినా**" ఇతి భగవతా బాదరాయణేన. న చ క్షరం ప్రధానమక్షరం జీవ ఇతి వక్తవ్య మితి వాచ్యమ్, జగత్కారణస్య ప్రధానస్యాక్షరత్వాజ్జీవస్య పుంసః అక్షరమితి క్లీబత్వేన నిర్దేశాయోగాచ్చ. ఇయమేవోపనిషద్భగవ–ద్గీతాసు వ్యాఖ్యాతా వ్యాసేన. "**క్షర స్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే, ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత**" ఇతి. విస్తరస్తు మామకే భగవద్గీతాభాష్యార్కప్రకాశే ద్రష్టవ్యః. 302

శ్లో॥ జ్ఞాత్వా దేవమసావహం స ఇతి విత్పాశైర్విముక్తోఽఖిలై–
ర్మాయాకామముఖైస్సుఖాసుఖకరోత్పత్తిప్రణాశాతిగః ।
ధ్యానాదస్య పుమాంస్తు యాతి పరమం భేదే తృతీయం తనో–
ర్విశ్వైశ్వర్యమముత్ర కేవల ఇదం జ్ఞాత్వాఽఽత్మకామో భవేత్ ॥ 303

వ్యా. జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యుక్తం, కీదృశం తద్జ్ఞానమత ఆహ. వేత్తీతి విత్ విద్వాన్. దేవమీశ్వర–మసావహం స ఇతి, అయమహమీశ్వర ఇతి, సోఽసావహమితి చ జ్ఞాత్వా మాయాకామముఖై–రఖిలైః పాశైర్విముక్తస్సన్ సుఖాసుఖకరోత్పత్తిప్రణాశాతిగః సుఖదుఃఖప్రద జన్మమృత్యూ అతిక్రాన్తః. భవతీతి శేషః. ఏవం జ్ఞానఫలం ప్రదర్శ్య అథేశ్వరధ్యానఫలం దర్శయతి – ధ్యానాదితి. పుమాన్ అస్యేశ్వరస్య ధ్యానాత్తు తనో ర్భేదే ప్రారబ్ధదేహపాతే. తృతీయం విరాడ్ఢిరణ్య–గర్భరూపద్వయాపేక్షయేతి భావః. పరమ ముత్కృష్టం విశ్వైశ్వర్యమవ్యాకృతోపాధికేశ్వరసాయుజ్యం

యాతి. అముత్రాముష్మిన్నీశ్వరభావే ఇదం బ్రహ్మ జ్ఞాత్వా ఆత్మకామస్సన్ కేవలః నిరుపాధికః భవేత్ పరమం బ్రహ్మ భవేదిత్యర్థః. 303

శ్లో॥ నిత్యం జ్ఞేయమిదం సదాత్మనిహితం నాతః పరం కిఞ్చన
జ్ఞేయం చోదకమీశ్వరం తదమృతం భోగ్యం చ భోక్తా విదన్ ।
బ్రహ్మేదం త్రివిధం సమస్తమితి నిశ్శేషాప్రపఞ్చామృత-
బ్రహ్మజ్ఞానవశేన తిష్ఠతి పుమాన్ సాక్షాత్పరాత్మాత్మనా ॥ 304

వ్యా. యస్మాద్జ్ఞానాదేవ కైవల్యం తస్మాత్ ఆత్మనిహితమాత్మస్థమిదం సత్ బ్రహ్మ నిత్యం నియమేన జ్ఞేయం జ్ఞాతవ్యమ్. అతః పరం కిఞ్చిదపి న జ్ఞేయమ్. భోక్తా పుమాన్ జీవః. చోదక మీశ్వరం హరం తదమృతమక్షరం ప్రధానం భోగ్యం క్షరం చేతి త్రివిధమిదం సమస్తం జగద్బ్రహ్మేతి విదన్ సన్ నిశ్శేషాప్రపఞ్చామృతబ్రహ్మజ్ఞానవశేన నిశ్శేషమశేషం పరిపూర్ణమప్రపఞ్చం నిష్ప్రపఞ్చ-మమృతం చ యద్బ్రహ్మ తస్య జ్ఞానవశేన సాక్షాత్పరాత్మాత్మనా పరమాత్మస్వరూపేణ తిష్ఠతి. ఆదౌ సర్వం జగద్బ్రహ్మేతి జ్ఞాతవ్యమ్ పశ్చాత్తు నిష్ప్రపఞ్చం నిర్విశేషం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమిత్యభి-ప్రాయః. 304

శ్లో॥ వహ్నేర్యోనిగతస్య మూర్తిరిహ నో సన్దృశ్యతే మన్థనాత్
ప్రాగ్లిఙ్గస్య న చైవ నాశ ఉదయః పశ్చాద్భవేదేధసా ।
హంసస్యాఙ్గగతస్య మూర్తిరితి నో సన్దృశ్యతే ధ్యానతః
ప్రాగ్లిఙ్గస్య లయో న చ ప్రణవతః పశ్చాత్తు దృశ్యేత సా ॥ 305

వ్యా. నను యద్యాత్మా భవత్యాత్మనిహితస్తర్హి కస్మాత్తస్యానుపలమ్భస్సర్వజనస్యేత్యత్రాహ - **వహ్నేరితి**. ఇహ భువి యోనిగతస్య కాష్ఠాదిగతస్య వహ్నేర్మూర్తిః మన్థనాత్ప్రాక్ నో సన్దృశ్యతే నోపలభ్యతే. ఏవమనుపలబ్ధిమాత్రేణ లిఙ్గస్య సూక్ష్మదేహస్య వహ్నిసద్భావసాధకలిఙ్గస్య వా నాశో నైవ. ఏధసా కాష్ఠేన మన్థనాత్పశ్చాద్వహ్నేరుదయో భవేదేవ. ఇత్యేవ ముక్తదృష్టాన్తేనేత్యేతత్. అఙ్గగతస్య దేహస్థస్య హంసస్యాత్మనో మూర్తిః స్వరూపం ధ్యానతః ప్రాక్ నో సన్దృశ్యతే. లిఙ్గస్య లయశ్చ న. ప్రణవతః ప్రణవేన ధ్యానతః పశ్చాత్తు సా హంసమూర్తిర్దృశ్యేత. 305

శ్లో॥ స్వం వర్ష్మాధరముత్తరం తమరణిం కృత్వాఽఽగమాదిస్వరం
ధ్యానాఖ్యం మథనం విధాయ పురుషం పశ్యేన్నిగూఢం కవత్ ।
తైలం వా తిలసఞ్చయే దధిని వా సర్పిర్వ కం స్రోతసి
ప్రాయేదేనముపాయతస్సుతపసా సత్యేన దేహే పుమాన్ ॥ 306

వ్యా. తదేవ స్పష్టం రూపయతి. స్వం వర్ష్మ దేహమధరమరణిం కృత్వా తం ప్రసిద్ధ-మాగమాదిస్వరం ప్రణవం '**యో వేదాదౌ స్వరః ప్రోక్త**' ఇతి శ్రుతేరితి భావః. ఉత్తరమరణి-

మగ్నిమథనసాధనకాష్ఠం కృత్వా ధ్యానాఖ్యం మథనం విధాయ కవత్ అగ్నిమివ నిగూఢం పురుషం పశ్యేత్. పుమాన్ తిలసఞ్చయే తైలం వా ఇవ, దధిని సర్పిః ఘృతం వా, స్రోతపి ప్రవాహే లక్షణయా తదాశ్రయభూమౌ గ్రీష్మేషు జలాభావాదితి భావః. **కం** జలం **వ** ఇవ – దేహే వర్త మానమేనం హంసం సుతపసా అనాశకేన తపసా సత్యేన చ ఉపాయతః ప్రాయేత్ ఉపలభేత. యథా పీడనవిలోడనఖననమథనై స్తిలదధిభూమికాష్ఠేషు తైలఘృతజలవహ్నీనాముపలమ్భస్తథా ధ్యానేన దేహే హంసస్యోపలమ్భో భవేన్నాన్యథాత్యభిప్రాయః. 306

శ్లో॥ సర్వవ్యాపినమేనమమ్బరనిభం యస్త్వాత్మవిద్యాతపో–
మూలం సర్పిరివ స్థితం పయసి సమ్పశ్యేదుపాయాత్పుమాన్ ।
సద్బ్రహ్మోపనిషత్పదం సుఖమయం స్వాత్మానమాత్మన్యయం
సద్బ్రహ్మైవ భవేదనన్తమమృతం సత్యం పరం శాశ్వతమ్ ॥ 307

వ్యా. కిన్తదుపలమ్భాత్ఫలన్తత్రాహ. సర్వవ్యాపినం సర్వం జగదభివ్యాప్య వర్తమానం తథాపి న సర్వగతగుణదోషలేపోఽస్యేత్యాహ – అమ్బరనిభమితి. ఆకాశకల్పమాత్మవిద్యాతపోమూల–మాత్మవిద్యాతపసోర్మూలం హేతుభూతమాత్మవిద్యాతపసీ మూలం యస్య తమితి వా, పయసి క్షీరే సర్పిరివ స్థితముపనిషత్పదముపనిషదేకసమధిగమ్యం సుఖమయం సద్బ్రహ్మ సత్యబ్రహ్మాభిన్న–మేనం స్వాత్మానమాత్మని దేహే పుమానుపాయాత్సమ్యక్పశ్యేత్. సోఽయం ద్రష్టా అనన్తమపరి–చ్ఛిన్నమత ఏవామృతమత ఏవ శాశ్వతమత ఏవ సత్యం పరం బ్రహ్మైవ భవేత్. 307

శ్లో॥ యుఞ్జానః ప్రథమం పరాత్మని మనస్తత్త్వాయ పశ్చాద్ధియో
జ్యోతిః కస్య నిచాయ్య సాధు సవితా కుర్యాత్పృథివ్యాం యదా ।
యుక్తేనాస్య తదా హృదా ప్రసవితుస్సాధ్వీమనుజ్ఞాం వయం
శక్త్యా సమ్ప్రభవామ ఏత్య మహతే స్వర్గేయమోదాయ చ ॥ 308

వ్యా. ఆత్మవిద్యాతపోమూలత్వముక్తం పరమాత్మనః ప్రపఞ్చయతి. యదా సవితా జనయితా ప్రేరకో వా పరమాత్మా తత్త్వాయ స్వభక్తానాం జీవానాం బ్రహ్మభావాయ ప్రథమం పరాత్మని పరమాత్మని స్వస్మిన్ మనః జీవాశయం యుఞ్జానః యోజయన్ పశ్చాత్ ధియః బుద్ధివృత్తీర్యుఞ్జానః పరాత్మనీత్యేవం నిచాయ్య బ్రహ్మాహమస్మీతి నిశ్చయముత్పాద్య కస్య బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భస్యాపి ప్రకాశకం జ్యోతిః, కస్య సుఖరూపస్య బ్రహ్మణస్సమ్బన్ధి జ్యోతిరితి వా పృథివ్యాం దేహేన్ద్రియాదిసఙ్ఘాతే బుద్ధావితి యావత్. సాధు ప్రకటం ప్రత్యక్త్వేనేతి భావః, కుర్యాత్. తదా అస్య ప్రసవితురీశ్వరస్య సాధ్వీమనుజ్ఞామేత్య ప్రాప్య యుక్తేన సమాహితేన హృదా మనసా వయం **స్వర్గేయమోదాయ** స్వః స్వర్గలోకే గేయః స్వర్గేయదేవైరప్యాశాస్య ఇత్యర్థః. మోద ఆనన్దః స్వర్గేయమోదః మోక్ష ఇత్యేతత్, తస్మై, చకారాదీశ్వరభావాయ చ ప్రభవామః శక్నుమః.

ఈశ్వరానుగ్రహాత్ప్రథమం యోగే ప్రవృత్తస్య తతో ధ్యాననిష్ఠస్య చ సమ్యగ్జ్ఞానా న్ముక్తిర్భవే-న్ముముక్షోరితి ఫలితార్థః. 308

శ్లో॥ దేవాన్ స్వర్గముపేయుషశ్చితి హృదా సంయోజ్య బుద్ధ్యా బృహత్
జ్యోతిర్భాత్కలయిష్యతస్స సవితా సఞ్చోదయత్యేష తాన్ ।
విప్రా ఆత్మని యుఞ్జతే సతి మనోబుద్ధీశ్చ హోత్రా విభుః
సర్వజ్ఞో విదధే య ఏక ఇతి తత్స్తోత్రం విధేయం బుధైః ॥ 309

వ్యా. ఏవం ముముక్షూణాం విదుషామనుగ్రాహకత్వం పరమేశ్వరస్య స్వభావ ఇత్యాహ - **దేవానితి**. స్వర్గముపలక్షణమిదం సత్యాద్యూర్ధ్వలోకానామ్. ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః, భాత్ స్వయమ్భాసమానం జ్యోతిర్జ్ఞానస్వరూపం బృహద్బ్రహ్మ కలయిష్యతః ప్రాప్తుమిచ్ఛత ఇత్యేతత్. దేవాన్ బ్రహ్మరుద్రాదీన్ చితి చిద్రూపే పరమాత్మని హృదా మనసా బుద్ధ్యా చ సంయోజ్య యోజయిత్వా స ఏష సవితా పరమేశ్వరః, తాన్దేవాన్ సమ్యక్ చోదయతి ప్రేరయతి; యస్మాదేవం తస్మాదధునాపీశ్వరానుగ్రహాదేవ విప్రాస్సతి సత్యే ఆత్మని మనః బుద్ధీః బుద్ధివృత్తీశ్చ యుఞ్జతే. ఏకః సర్వజ్ఞః విభుః యః హోత్రాః క్రియాః జగత్సృష్ట్యాదీః విదధే చకార. యజ్ఞయాగాదిక్రియా నిర్మితవానితి వా, తత్స్తోత్రం తస్య స్తుతిః బుధైరితి వక్ష్యమాణవిధయా విధేయం కార్యమ్. 309

శ్లో॥ హృద్బుద్ధీ! పరమాత్మని స్వయమహం వాం యోజయామ్యేతు మే
శ్లోకో బ్రహ్మ నమోభిరాదిరహితం సన్మార్గగస్తుర్యథా ।
ప్రాజ్ఞస్యామృతసూనవస్తమఖిలావ్యాప్తం విశృణ్వన్తు తే
యే ధామాని మహన్తి పుణ్యనిచయైర్దివ్యాని చాధ్యాసతే ॥ 310

వ్యా. స్తుతిమేవాహ. హే హృద్బుద్ధీ! మనోబుద్ధీ వాం యువామహం స్వయం పరమాత్మని యోజయామి సన్మార్గగస్తుః ప్రాజ్ఞస్య శ్లోకో యథా కీర్తిరివ నమోభిస్సహితో మే శ్లోకః స్తుతిః ఆదిరహితం బ్రహ్మ ఏతు ప్రాప్నోతు, సత్పథగామినః ప్రాజ్ఞస్య కీర్తి స్త్రైలోక్యం యథా వ్యాప్నోతి, తద్వన్మత్కర్తృకేశ్వరస్తుతిస్స నమస్కారా బ్రహ్మ ప్రాప్నోత్విత్యర్థః. తే అఖిలా అమృతసూనవః బ్రహ్మపుత్రాః వ్యాప్తం తం శ్లోకం విశృణ్వన్తు విశేషేణ శృణ్వన్తు. కే తే తత్రాహ. యే పుణ్యనిచయైః దివ్యాని మహన్తి చ ధామాని స్థానాన్యధ్యాసతేఽధితిష్ఠన్తి. 310

శ్లో॥ యత్రాగ్నిః పరిమథ్యతేఽనలసఖో యత్రాధిసంరుధ్యతే
సోమో యత్ర విరిచ్యతేఽ బుధమనస్తత్రైవ సఞ్జాయతే ।
పూర్వం బ్రహ్మ జుషేత తత్ప్రసవతో దేవస్య ధాతుర్బుధో
నిష్ఠాన్తత్ర దధీత వా పునరముం పూర్తం చ నైవాక్షిపేత్ ॥ 311

వ్యా. ఈశ్వరానుగ్రహరహితస్య తు మనో న యోగాదౌ ప్రవర్తతే, కిన్తు భోగప్రదకర్మణ్యేవ

ప్రవర్తత ఇత్యాహ – **యత్రేతి**. యత్రాధానా దావాగ్నిః పరిమధ్యతే, యత్ర ప్రవర్గ్యాదావనలసఖో వాయురధిసంరుధ్యతే, సవిత్రా ప్రేరితశ్శబ్దమభివ్యక్తం కరోతీత్యర్థః. యత్ర సోమస్సోమలతారస–దశాపవిత్రపూయమానో విరిచ్యతేఽతిరిచ్యతే, తత్ర క్రతావేవ అబుధమనః సఞ్జాయతే ప్రవర్తతే. తత్తస్మాద్బుధః దేవస్య ధాతుస్సవితుః ప్రసవతః అభ్యనుజ్ఞానాత్. పూర్వం చిరన్తనం బ్రహ్మ జుషేత సేవేత, తత్ర వా బ్రహ్మణ్యేవ నిష్ఠాన్ దధీత కుర్యాత్. అముం బుధం పునః పూర్తం చాదిష్టం కర్మ జ్ఞానాత్ప్రాక్కృతమితి భావః. నైవాక్షిపేన్నైవ సంసారయేత్, జ్ఞానాగ్నినా సబీజస్య కృతస్య దగ్ధత్వాదితి భావః. 311

శ్లో॥ వర్ష్మస్థాప్య సమం త్రిషూన్నతమిదం సర్వేన్ద్రియాణ్యాత్మనా
హృద్యావేశ్య బుధో భయావహనదీర్బ్రహ్మోడుపేనాతరేత్ ।
ప్రాణానత్ర నిపీడ్య సంయతకలః క్షీణేషు తేషూచ్ఛ్వసన్
నాసాభ్యామివ దుష్టవాహనరథం విద్వాన్మనో ధారయేత్ ॥ 312

వ్యా. కథన్తత్ర నిష్ఠాం కుర్యాత్తత్రాహ. బుధః ఇదం వర్ష్మ శరీరం స్వకీయం త్రిషు ఉరోగ్రీవాశిరస్సు ఉన్నతం యథా తథా సమం యథా తథా చ ఆస్థాప్య సమ్యక్ స్థాపయిత్వా సర్వేన్ద్రియాణి ఆత్మనా మనసా హృది హృత్పుణ్డరీకే ఆవేశ్య సన్నివేశ్య భయావహనదీః భయజనక–సంసారనదీః బ్రహ్మోడుపేన ప్రణవప్లవేనాతరేదాసమన్తాత్తరేత్. విద్వాన్ అత్ర శరీరే ప్రాణా న్నిపీడ్య సంయతకలః సంయతచేష్టస్సన్ తేషు ప్రాణేషు క్షీణేషు సత్సు నాసాభ్యాముచ్ఛ్వసన్ న తు ముఖేనేతి భావః. దుష్టవాహనరథం దుష్టవాహం రథమివ మనః ధారయేత్ బ్రహ్మణి స్థాపయేత్. 312

శ్లో॥ దేశేఽల్పోపలవాలుకాగ్నిరహితే శుద్ధే సమే హృద్రమే
రిక్తే శబ్దజలాశ్రయాదిభిరదృక్పీడే నివాతే గిరేః ।
దర్యాదౌ నివసన్ ప్రమాదరహితో యోగం విదధ్యాద్యతి–
శ్చిత్తస్యాత్మని చిన్మయే పరతరే సర్వాన్తరే బ్రహ్మణి ॥ 313

వ్యా. యోగానుష్ఠానదేశం దర్శయతి. అల్పోపలవాలుకాగ్నిరహితే శబ్దజలాశయాదిభిశ్చ రిక్తే రహితే, అదృక్పీడే చక్షురపీడకే హృద్రమే మనోహరే శుద్ధే సమే నివాతే వాతరహితే గిరేః దర్యాదౌ దేశే నివసన్ సన్, యతిః సన్న్యాసీ తస్యైవ యోగాధికారాత్. ప్రమాదరహితోఽప్రమత్తో భూత్వా పరతరే చిన్మయే సర్వాన్తరే బ్రహ్మణ్యాత్మని చిత్తస్య యోగం విదధ్యాత్కుర్యాత్. 313

శ్లో॥ నీహారానలకేత్వినానలమరుత్ఖద్యోతసౌదామనీ–
శుద్ధస్ఫాటికనిట్కృతాం విదధతే రూపాణి యోగే జనిమ్ ।
ఏతాన్యేవ పురస్సరాణి మహతోఽభివ్యక్తికారీణి త–
ద్రూపాణాముదయో యదా ఖలు భవేద్యోగస్య సిద్ధిస్తదా ॥ 314

వ్యా. ఇత్థం యోగమభ్యస్యతోఽభివ్యక్తిచిహ్నాన్యాహ - **నీహారేతి**. యోగే **నీహారానలకేత్వినానలమరుత్ఖద్యోతసౌదామనీశుద్ధస్ఫాటికనిట్కృతాం** నీహార స్తుషారః, అనలకేతు ర్ధూమః, ఇన స్సూర్యః, అనలోఽగ్నిః, మరుత్ వాయుః, ఖద్యోతః, కీటవిశేషః, సౌదామనీ విద్యుత్, శుద్ధస్ఫాటికమ్, నిట్కృత్ నిశాకరశ్చన్ద్రః. తేషాం రూపాణి జనిం జన్మ విదధతే కుర్వన్తి జాయన్తే ఇత్యర్థః. పురస్సరాణి అగ్రేసరాణి ఏతాన్యేవ జాతాని రూపాణి మహతః. పరమాత్మనోఽభివ్యక్తికారీణి ఏతద్రూపోదయానన్తరం పరమాత్మసాక్షాత్కారో భవతీత్యర్థః. తత్తస్మాత్ యదా రూపాణాం దర్శితానాం క్రమేణేతి శేషః. ఉదయో భవేత్. ఖలు స్త్వర్థే. తదా యోగస్య సిద్ధిర్భవేత్. 314

శ్లో॥ పృథ్వ్యమ్బ్వగ్న్యనిలామ్బరే సముదితే వృత్తే చ పఞ్చాత్మకే
సమ్యగ్యోగగుణే సమాగతవతో దేహం శుభం యోగినః ।
యోగాగ్న్యాత్మకమస్య రుజ్న న జరా నాకాలమృత్యుర్భవే-
దారోగ్యం లఘుతాప్యకామహతతా వర్ణప్రసాదో భవేత్ ॥ 315

వ్యా. యోగస్య ప్రధానసిద్ధిరుక్తేదానీమవాన్తరసిద్ధీరాహ - **పృథ్వీతి**. సముదితే మిథస్సఙ్గతే పఞ్చాత్మకే పఞ్చీకృతే పృథ్వ్యమ్బ్వగ్న్యనిలామ్బరే భూజలవహ్నివాయువియన్నామకభూతపఞ్చకే **సమాహారద్వన్ద్వోఽయమ్**. యోగగుణే సమ్యక్ప్రవృత్తే సతి, యోగాగ్న్యాత్మకం శుభం దేహం సమాగతవతః ప్రాప్తవతోఽస్య యోగినః, రుక్ రోగో న భవేత్, జరా న న భవేత్, అకాలమృత్యుర్న భవేత్, ఆరోగ్యం భవేత్, లఘుతా భవేత్, అకామహతతా అలోలుపత్వం భవేత్, వర్ణప్రసాదశ్చ భవేత్. 315

శ్లో॥ జాయేత స్వరసౌష్ఠవం శుభతమో గన్ధోఽల్పవిణ్మూత్రకం
యోగస్య ప్రథమాం వదన్తి విబుధా ఏనాం ప్రవృత్తిం పునః ।
మృల్లిప్తం విమలీకృతం రుచిమయం బిమ్బం యథా భ్రాజతే
తద్వత్తత్త్వమవేక్ష్య కోఽపి భవతి హ్యేకః కృతార్థోఽనకః ॥ 316

వ్యా. స్వరసౌష్ఠవం జాయేత, శుభతమోఽతిశయేన శుభో గన్ధో జాయేత, అల్పవిణ్మూత్రకం జాయేత, బహుజలాన్నభక్షణేఽపి మూత్రపురీషయోరల్పత్వమేవ భవేదిత్యర్థః. విబుధాః ఏనాం ప్రవృత్తిం పునః యోగస్య ప్రథమాం వదన్తి. యోగస్య ప్రాథమికీయం సిద్ధిరిత్యర్థః. ఏవం యోగసిద్ధస్య జ్ఞానాదేవ ముక్తిరిత్యాహ. యథా మృల్లిప్తం మృదా లిప్తం బిమ్బం రాజతం సౌవర్ణం వా మణ్డలం విమలీకృతం మృద్రహితం కృతం సద్రుచిమయం తేజోమయం భ్రాజతే, యథా పూర్వమ్ తద్వత్. బహుషు సహస్రేషు కోఽప్యేకో ధన్యః పురుషః తత్త్వమవేక్ష్య విదిత్వా **అనకః** కం సుఖం తద్భిన్న మకం దుఃఖం తదస్య నాస్తి సోఽనకః అత ఏవ కృతార్థః కృతకృత్యః ముక్త ఇత్యేతత్. భవతీతి శేషః. అవిద్యయా జీవత్వం ప్రాప్తమాత్మానం విద్యయా నిస్సంసారం పరమేశ్వరం విదిత్వా ముచ్యత ఇతి భావః. 316

శ్లో॥ యుక్తో దీపనిభేన పశ్యతి యదాత్రైవాత్మవత్త్వేన స-
త్తత్త్వం బ్రహ్మణ ఈశ్వరస్య తు తదా తత్త్వైస్సమస్తైస్స్వతః ।
ముక్తం దేవమజం ధ్రువం శివతమం జ్ఞాత్వాఽఖిలైర్ముచ్యతే
పాశైరేష పుమాన్ ముముక్షురనఘం యోగం శనైరభ్యసేత్ ॥ 317

వ్యా. తత్త్వమవేక్ష్య కృతార్థో భవతీత్యేతదేవ విశదయతి. యదా యుక్తస్సమాహితో యోగీ అత్ర దేహే ఏవ దీపనిభేన దీపతుల్యేనాత్మతత్త్వేన స్వేనాత్మనా బ్రహ్మణ ఈశ్వరస్య సత్ తత్త్వం పశ్యతి, తదా తు తదైవ స్వతః సమస్తైః తత్త్వైః ముక్తమజం ధ్రువం శివతమం జ్ఞాత్వా అఖిలైః పాశైర్ముచ్యతే తస్మాన్ముముక్షురేష పుమాన్ అనఘం యోగం శనైరభ్యసేత్. 317

శ్లో॥ దేవోఽయం హి దిశోఖిలాః ప్రథమతో జాతస్స ఏవాన్తరే
గర్భస్యాస్త్యుదితస్స ఏవ భగవానుత్పత్స్యమానోఽపి సః ।
ప్రత్యఙ్తిష్ఠతి సర్వతోముఖ ఇమాన్ లోకాన్ జలేఽగ్నౌ మహీ-
జాతేష్వోషధిసఞ్చయేఽవిశదిదం విశ్వం చ తస్మై నమః ॥ 318

వ్యా. తమేవ దేవం వర్ణయతి, అయమేవ దేవః అఖిలా దశేత్యర్థః దిశః భవతి, అఖిలా దిశ ఇతి ద్వితీయేతి వా. అస్మిన్ పక్షే వ్యాప్య స్థిత ఇతి శేషః. స ఏవ దేవః ప్రథమతో జాతో హిరణ్యగర్భో భవతి. గర్భస్య బ్రహ్మాణ్డస్యాన్తరే స ఏవాస్తి. విరాడ్రూపేణేతి భావః. యద్వా గర్భస్య మాతృకుక్షేరన్తరే స ఏవాస్తి. యో యో గర్భస్థశ్శిశుస్స స దేవ ఏవేత్యర్థః. ఉత్పత్స్యమానః జన్తుశ్చ స ఏవ భగవాన్భవతి. అపిశబ్దాదుత్పన్నశ్చ స ఏవ. యద్భూతం యద్భవత్ యద్భవిష్యత్, తత్సర్వం ప్రాణిజాతం భగవానీశ్వర ఏవేత్యర్థః. సర్వతోముఖః సర్వప్రాణిముఖానాం భగవతో ముఖత్వాద్భగవతస్సర్వత్రాపి ముఖాని సన్తీతి సర్వతోముఖత్వం సర్వవ్యాపీతి వా. స దేవః ఇమాన్ లోకాన్ జనాన్ ప్రత్యఞ్చతి ప్రతిగచ్ఛతీతి ప్రత్యఙ్ తిష్ఠతి. సర్వేషాం భూతానా మాన్తరః ప్రత్యగాత్మా దేవ ఏవేత్యర్థః. స ఏవ జలే అగ్నౌ మహీజాతేషు వనస్పతిషు ఓషధిసఞ్చయే చాస్తి. కిమ్బహునా. ఇదం సర్వం చ విశ్వం జగత్స ఏవావిశత్. ప్రవిశ్య స్థితః. తస్మై దేవాయ నమః అస్త్వితి కరోమీతి వా శేషః. 318

శ్లో॥ లోకాన్ యస్సకలాన్ స్వశక్తిభిరిమానీష్టేఽద్వయో జాలవా-
నుద్భూతావపి సమ్భవేఽపి విలయే సంసృజ్య గోపా భవన్ ।
ప్రత్యఙ్ సన్నపి సఞ్చుకోప భగవానేకో హి రుద్రో విదు-
ర్యే త్వేనం తమనన్తమాదిపురుషం దేవం బుధాస్తేఽమృతాః ॥ 319

వ్యా. కిఞ్చ అద్వయః జాలవాన్ జాలం మత్స్యానామివ భూతానాం దురత్యయత్వా-న్మాయాజాలమిత్యుచ్యతే. జాలమస్యాస్తీతి **జాలవాన్** మాయీ భగవానేకో యో రుద్రో దేవః

స్వశక్తిభిః సకలానిమాన్ లోకాన్ సంసృజ్య గోపాః రక్షకః భవన్సన్ ఉద్భూతావుత్పత్తౌ సమ్భవే స్థితౌ విలయే ప్రలయే చ స్వశక్తిభిరీష్టే ఈశితా భవతి. ప్రత్యఙ్ సన్నపి సఞ్చుకోపాన్తకాలే ఇతి శేషః. తమేనమనన్తమాదిపురుషం దేవం యే విదుః తే బుధా అమృతాః మృతిరహితా ముక్తా ఇతి యావత్. భవేయురితి శేషః. 319

శ్లో॥ చక్షూంష్యస్య ముఖాని దోంషి చరణా వా విశ్వతో జాగ్రతి
ద్యావాభూమియుగం మహాన్ప్రజనయన్దేవోఽయమేకోఽవతి ।
బాహుభ్యామిదమేష సన్ధమతి వా పత్త్రైస్సమస్తాధిపో
దేవానాం ప్రభవోద్భవో ద్రుహిణసూర్బుద్ధిం శుభాం నో దిశేత్ ॥320

వ్యా. అపి చ అస్య దేవస్య చక్షూంషి ముఖాని దోంషి బాహవః చరణాః, వాశబ్దా ద్ధృదయాద్యవయవగ్రహణం విశ్వత స్సర్వత్ర జాగ్రతి వర్తన్తే. సర్వభూతావయవానాం తదవయవత్వాదితి భావః. మహానయమేకో దేవః ద్యావాభూమియుగం ప్రజనయన్ సన్ అవతి భాసతే రక్షతీతి వా. ఏష దేవః పత్త్రైర్వా పత్రీశ్వరః పత్త్రైరివ బాహుభ్యామిదం ద్యావాభూమియుగం సన్ధమతి సంయోజయతి సమస్తాధిపః దేవానాం ప్రభవోద్భవః ఉత్పత్తిస్థితిహేతుః. ద్రుహిణసూః హిరణ్యగర్భస్యాప్యుత్పాదకః పరమేశ్వరః నః శుభాం బుద్ధిం దిశేదితి **ప్రార్థనాయాం లిఙ్**.320

శ్లో॥ యా తే రుద్ర! శివా తనూర్విజయతేఽఘోరాఽఘహృత్కాశినీ
తన్వాఽస్మాన్ గిరిశన్త! సఙ్కలయ భో! ఆనన్దమయ్యా తయా ।
క్షేప్తుం యామిషుమీశితః కలయసే హస్తే శివాం తాం కురు
త్వం మాపీడయ భో గిరిత్ర! పురుషం కృత్స్నం జగచ్చాత్మనా ॥ 321

వ్యా. వర్ణితం దేవముద్దిశ్య ప్రార్థనైకా భక్తానాం దర్శితా. ప్రార్థనాన్తరాణ్యాహ. హే రుద్ర! అన్తకాలే జగద్రోదయతీతి రుద్రః పరమేశ్వరః తత్సమ్బుద్ధిః. తే అఘోరా శాన్తా అత ఏవ శివా మఙ్గలకారిణీ అఘహృత్ పాపహారిణీ కాశినీ భాసమానా చ యా తనూర్విజయతే. భో గిరిశన్త! గిరౌ స్థిత్వా శం సుఖం తనోతీతి గిరిశన్తః గిరేర్ష్మవతశ్శన్తనోతీతి గిరిశన్త ఇతి వా, గిరి వాచి శన్తనోతీతి గిరిశన్తో వా. **తత్సమ్బుద్ధిః**. హే గిరిశన్త! ఆనన్దమయ్యా తయా తన్వా అస్మాన్ సఙ్కలయ రక్షస్స్పృశేతి వా. హే ఈశితః క్షేప్తుమసాధుజనే పాతయితుం యామిషుం బాణం హస్తే కలయసే బిభర్షి తామిషుం త్వం శివాం కురు. భో గిరిత్ర గిరిం త్రాయత ఇతి గిరిత్రః తత్సమ్బుద్ధిః. త్వం పురుషం జీవం కృత్స్నం జగచ్చ ఆత్మనా స్వతః మాపీడయ. భక్తస్య స్వపీడాయా ఇవ పరపీడాయా అపి దుస్సహత్వాదేవం ప్రార్థితమ్. యద్వా పురుషం మాం జగ న్మదీయం పశుభృత్యాదికం చేత్యర్థః. 321

శ్లో॥ తస్మాద్బ్రహ్మ పరం బృహన్తమమలం భూతేషు గూఢం స్థితం
సర్వేష్వత్ర యథానికాయమమృతం విశ్వస్య చైకం విభుమ్ ।

ఈశానం పరివేష్టితారమహమిత్యజ్ఞానదూరస్థితం
జ్ఞాత్వా భాస్కరవర్ణమాదిపురుషం మృత్యుం సమత్యేతి నా ॥ 322

వ్యా. దేవస్య సగుణం తత్త్వం విశ్వాత్మకముపవర్ణ్య నిర్గుణం తత్త్వం తద్జ్ఞానాన్మోక్షం చాహ – **తస్మాదితి**. తస్మాదుక్తాద్విశ్వమయాద్దేవాత్పరం బృహన్తమమలం బ్రహ్మ బ్రహ్మశబ్దవాచ్య-మత్ర జగతి సర్వేషు భూతేషు యథానికాయం నికాయో దేహః తమనుసృత్య యథానికాయం గూఢం యథా తథా స్థితం విభుం వ్యాపకం విశ్వస్యేశానం పరివేష్టితారం మాయావినమివ వ్యాఘ్రహస్త్యాదీన్పరివేష్ట్య స్థితమజ్ఞానదూరస్థితమమృతమేకం భాస్కరవర్ణం చిద్రూపమాదిపురుషం పురాణపురుషం పరమాత్మానం నారాయణమహమితి జ్ఞాత్వా నా పుమాన్ మృత్యుం సంసార-సమత్యేత్యతిక్రామతి. 322

శ్లో॥ యస్మాన్నాస్తి పరం న చాపరముతాణీయో న కిఞ్చిత్పరం
న జ్యాయో దివి భూమిజాత ఇవ యః స్తబ్ధః పరం తిష్ఠతి ।
తేనైకేన పరీతమేతదఖిలం పుంసా తతస్సూత్తరం
నీరూపం తదనామయం విదురిదం యే తే లభన్తేఽమృతమ్ ॥ 323

వ్యా. తదేవ ప్రకారాన్తరేణాహ. యస్మాత్పరముత్కృష్టం వస్తు పరమన్యన్నాస్తి. అపర-మపకృష్టమపి న చాస్తి, యస్మాత్పరమన్యత్కిఞ్చిదుత కిఞ్చనాప్యణీయోఽణుతరం వస్తు నాస్తి, జ్యాయో మహత్తరం వస్తు చ నాస్తి, యః దివి పరమాకాశే భూమిజాతో వృక్ష ఇవ స్తబ్ధోఽప్రకమ్ప్యస్సన్ పరం కేవలం తిష్ఠతి, తేనైకేన పుంసా ఏతదఖిలం పరీతం వ్యాప్తం భవతి. తతో జగతః సూత్తరం సుష్ఠూత్తరం, కారణత్వాదితి భావః. నీరూపం నిరాకారమనామయం తాపత్రయరహితత్వాదితి భావః. తదిదం బ్రహ్మ యే విదుః తే అమృతం మోక్షం లభన్తే. 323

శ్లో॥ అన్యే యాన్తి తు దుఃఖమేవ న తతః పన్థా విముక్తేః పరో
జ్ఞానాదస్తి మహేశ్వరస్య సకలగ్రీవాస్యమస్తస్స తు ।
సర్వప్రాణిగుహాశయః సకలగః పూర్ణః సమస్తేరణ
శ్చేశానః ప్రభురవ్యయో ద్యుతిమయః శ్రీమాన్మహాన్వై శివః ॥ 324

వ్యా. బ్రహ్మవిదాం మోక్షప్రాప్తిముక్త్వా తదవిదాం గతిమాహ. అన్యే తు అబ్రహ్మవిదస్తు దుఃఖం సంసారమేవ యాన్తి. తతస్తస్మాత్ విముక్తేః మోక్షస్య జ్ఞానాత్పరోఽన్యః పన్థా నాస్తి. కస్య జ్ఞానాత్తత్రాహ – మహేశ్వరస్యేతి. కోఽసౌ మహేశ్వరస్తత్రాహ. స మహేశ్వరస్తు **సకలగ్రీవాస్యమస్తః** సకలస్య సర్వస్య భూతజాతస్య గ్రీవా ఆస్యాని మస్తాని శిరాంసి చ యస్య స తథోక్తః. సర్వప్రాణిగుహాశయః సర్వేషాం ప్రాణినాం గుహాసు బుద్ధిషు శేతే వర్తత ఇతి తథోక్తః. ప్రత్యగాత్మత్వేనేతి భావః. సకలగః సకలం గచ్ఛతి వ్యాప్నోతీతి సకలగః అత ఏవ పూర్ణః సమస్తేరణః అన్తర్యామిత్వేనేతి భావః. ఈశానః ప్రభుః సమర్థః అవ్యయః వ్యయరహితః ద్యుతిమయః.

చిద్రూపత్వాదితి భావః. శ్రీమాన్ మాయావీ మహాన్ శివః మఙ్గలస్వరూపః వై నిశ్చయే భవతీతి శేషః. 324

శ్లో॥ అఙ్గుష్ఠప్రమితః పురాణపురుషః సర్వాన్తరాత్మా సదా
భూతానాం హృదయే స్థితో ధిషణయా హృత్సంస్థయా భాసితః ।
సర్వాత్మా స సహస్రశీర్షనయనాఙ్ఘ్యాదిర్ధరాం విశ్వతో
వృత్వాఽతీత్య దశాఙ్గులం స్థిత ఇదఞ్జానన్తి యే తేఽమృతాః ॥ 325

వ్యా. కిఞ్చ స మహేశ్వరః అఙ్గుష్ఠప్రమితః అఙ్గుష్ఠమాత్రః హృదుపాధ్యపేక్షయేతి భావః, పురాణపురుషః పురాణశ్చిరన్తనః పురుషః పురిశయః సర్వాన్తరాత్మా సర్వేషామన్తరాత్మా సదా భూతానాం హృదయే స్థితః, హృత్సంస్థయా ధిషణయా బుద్ధ్యా భాసితః సర్వాత్మా విశ్వమయః **సహస్రశీర్షనయనాఙ్ఘ్యాదిః**, సహస్రాణి శీర్షాణి నయనాని అఙ్ఘ్రయః ఆదిపదాత్కణ్ఠబాహ్వాదిగ్రహణం యస్య స తథోక్తః ధరాం విశ్వత స్సమన్తా ద్వృత్వా ఆవృత్య దశాఙ్గులం దశానామఙ్గులానాం సమాహారో దశాఙ్గుల మతీత్యాతిక్రమ్య స్థితః. యే ఇదం జానన్తి తే అమృతా భవన్తి. 325

శ్లో॥ భూతం భవ్యమిదం సమం చ పురుషో మోక్షస్య కార్యస్య చ
స్వామీ పాణిపదాక్షిశీర్షవదనశ్రోత్రాదయోఽస్యాభితః ।
విద్యన్తే భువనే సమస్తమభిసంవ్యాప్యైష తిష్ఠత్యయం
సర్వైరిన్ద్రియతద్గుణైర్విరహితస్తద్వానివాభాసతే ॥ 326

వ్యా. అపి చ పురుషస్స మహేశ్వరః. భూతం భవ్యం చకారాద్భవచ్చేదం సమం సర్వం జగత్ భవతీతి శేషః. ఇదం సమం పురుషో భవతీతి వాఽన్వయః. పురుషః మోక్షస్య కార్యస్య జగతశ్చ స్వామీ ఈశః భవతి. భువనే జగతి అస్య అభితస్సర్వత్ర పాణిపదాక్షిశీర్షవదనశ్రోత్రాదయః అవయవా విద్యన్తే. ఏష పురుషః సమస్తమభితస్సమ్యగ్వ్యాప్య తిష్ఠతి. అయం సర్వైరిన్ద్రియై స్తద్గుణైశ్చ విరహితోఽపి తద్వానివ ఇన్ద్రియవానివ తద్గుణవానివ చాభాసతే అపాతతో భాసతే. 326

శ్లో॥ ఈశానశ్శరణం సుహృద్బృహదయం సర్వస్య లోకస్య వ-
శ్యఙ్చత్యేవ బహిఃపురే స తనుమాన్ హంసో నవద్వారిణి ।
ఆదాతాప్యకరోఽపదోఽపి జవనో ఽచక్షుశ్చ పశ్యత్యప-
శ్రోత్రో హన్త శృణోతి వేద్యమఖిలం వేత్త్యస్య వేత్తా తు నో ॥ 327

వ్యా. కిఞ్చ అయమీశానః శరణం రక్షకః సుహృన్మిత్రం బృహద్బ్రహ్మ సర్వస్య లోకస్య **వశీ** భవతి స హంస ఈశ్వరః తనుమాన్ దేహీ జీవ ఇతి యావత్. సన్ నవద్వారిణి నవద్వారవతి పురే దేహే స్థిత్వా బహిరఞ్చతి గచ్ఛత్యేవ శబ్దాదిగ్రహణవిషయాయ చక్షురాదిద్వారాఽన్తః-కరణోపాధిక ఇతి భావః. స ఈశ్వరః అకరోఽపి ఆదాతా భవతి, అపదోఽపి జవనః వేగవా

న్భవతి, అచక్షురపి పశ్యతి, అపశ్రోత్రః శ్రోత్రరహితోఽపి శృణోతి. హన్తేత్యద్భుతే. అఖిలం వేద్యం వేత్తి. అస్య వేత్తా జ్ఞాతా తు నో నాస్తి, అన్యథా అనవస్థాదోషాత్. న చేశ్వరో జీవేన వేద్యత ఏవేతి వాచ్యమ్, జీవేశ్వరయోరభేదాత్. 327

శ్లో॥ అగ్ర్యోఽయం పురుషోఽ ప్యణోరణుతరో జ్యాయానపి జ్యాయసో
భూతానాం నిహితో గుహాసు విబుధస్తం యోఽ క్రతుం పశ్యతి ।
ఆత్మానం మహిమానమీశమకలం ధాతుః ప్రసాదాద్విభుం
సర్వాత్మానమవిక్రియఞ్చ విజరం స ధ్వస్తశోకో భవేత్ ॥ 328

వ్యా. అపి చ అగ్ర్యోఽపి అగ్రే ఆదౌ భవః అగ్ర్యః అయం పురుష ఈశ్వరః. అణోర ప్యణుతరః అతిశయేనాణుః జ్యాయసో మహతోఽపి జ్యాయానతిశయేన మహాన్ భూతానాం గుహాసు నిహితశ్చ భవతి. యో విబుధః అక్రతుం క్రతుస్సఙ్కల్పోఽధ్యవసాయః తద్రహితమకల-మనంశమచేష్టం వా అవిక్రియం వికారరహితం విభుం వ్యాపకం సర్వాత్మానం విజరం జరారహితం మహిమానం కర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహితమాత్మానం ప్రత్యఞ్చమీశం ధాతు స్తస్యైవేశస్య ప్రసాదాదనుగ్రహాత్పశ్యతి. సః ధ్వస్తశోకః నిరస్తసంసారః భవేత్. 328

శ్లో॥ యోఽ వర్ణో బహుధైక ఏవ విదధే వర్ణాననేకాన్యుతః
శక్త్యాఽఽదౌ విలయే హరిష్యతి నిజే రూపే బిభర్త్యద్య చ ।
దేవోఽసౌ స ధియా యునక్తు శుభయా నః స్వాశ్రయాన్ సోఽనలః
సూర్యశ్చానిల ఇన్దురమ్బు చ విరాట్ శుక్రం చ తద్బ్రహ్మ వా ॥ 329

వ్యా. తమేవ దేవముపవర్ణయన్ప్రార్థయతే. అవర్ణః నీలపీతాదివర్ణరహితః నీరూప ఇత్యేతత్ – ఉపలక్షణమిదం నామరాహిత్యస్య; బ్రాహ్మణాదివర్ణరహిత ఇతి వా, ఉపలక్షణమిద-మాశ్రమాదిరాహిత్యస్య. నిర్విశేష ఇతి యావత్ – ఏకోఽద్వితీయో యః పరమాత్మైవ శక్త్యా మాయయా యుతస్సన్ ఆదౌ అనేకాన్ వర్ణాన్ పూర్వవదత్రాపి బోధ్యమ్ – విదధే సృష్టవాన్. యః విలయే ప్రలయే నిజే రూపే స్వాత్మన్యేవ వర్ణాన్ హరిష్యతి ఉపసంహరిష్యతి అద్య చ యః వర్ణాన్బిభర్తి పాలయతి, యద్వా నిజే రూపే బిభర్తి ధత్తే, సోఽసౌ దేవ ఈశ్వరః స్వాశ్రయాన్ నః శుభయా ధియా యునక్తు యోజయత్వితి **ప్రార్థనాయాం లోట్**. స దేవః అనలో భవతి, సూర్యశ్చ భవతి, అనిలో భవతి, ఇన్దుర్భవతి, అమ్బు భవతి, విరాట్చ భవతి, శుక్రం భాస్వరం నక్షత్రమణ్డలం చ భవతి, తత్ప్రసిద్ధం బ్రహ్మ వా బ్రహ్మాపి భవతి. తదీశ్వరతత్త్వమితి వా. 329

శ్లో॥ త్వం స్త్రీ త్వం పురుషః కుమారక ఉమేట! త్వం వా కుమారీ భవ-
స్యాజీర్ణస్త్వమసి త్వమఞ్చసి శనైర్దణ్డేన జాతోఽసి చ ।

నీలస్త్వం హరితః పతఙ్గ ఉదధిస్త్వం లోహితాక్షస్తటి–
ద్గర్భశ్చర్తుమయోఽస్యనాదిరఖిలం త్వత్తః ప్రసూతం విభోః ॥ 330

వ్యా. భగవతస్సర్వాత్మత్వమేవ దర్శయతి – **త్వమితి**. హే ఉమేట్ – ఉమా విద్యారూపిణీ మాయా తస్యా ఈట్ ఉమేట్ **తత్సమ్బుద్ధిః** ఈశ్వరః త్వం స్త్రీ భవసి. త్వమ్పురుషః పుమాన్ భవసి. త్వం కుమార ఏవ కుమారకో భవసి. కుమారీ చ త్వమేవ – ఆసమన్తాజ్జీర్ణః **ఆజీర్ణః** వృద్ధః త్వమసి త్వం శనైః దణ్డేనాఞ్చసి గచ్ఛసి. జాతశ్చ త్వమేవాసి త్వమేవ నీలః పతఙ్గః భ్రమరో భవసి. హరితః పతఙ్గః పక్షీ శుక ఇత్యేతత్ భవసి. లోహితాక్షః పతఙ్గోఽపి త్వమేవ – ఉదధిః సముద్రస్త్వమేవ – తటిద్గర్భో మేఘస్త్వమేవ త్వమ్ ఋతుమయోఽసి ఋతవస్త్వమేవేత్యర్థః త్వమనాదిరసి. విభోః వ్యాపకాత్త్వత్త స్సకాశాదఖిలం జగత్ప్రసూతమ్. తస్మాత్సర్వమపి త్వమేవ. కారణాదనన్యత్వాత్కార్యస్యేతి భావః. 330

శ్లో॥ ఏకాం లోహితశుక్లకృష్ణగుణగాం బహ్వీః సరూపాః ప్రజాః
కుర్వాణామవశాదజాం పరిభజన్ శేతేఽజ ఏకోఽత్ర హి ।
తామేనాం ప్రజహాత్యజస్తదితరస్సమ్భుక్తభోగామజాం
ద్వావేతౌ పురుషౌ ద్విజావివ తరౌ దేహే సఖాయౌ స్థితౌ ॥ 331

వ్యా. వస్తుతస్సచ్చిదానన్దలక్షణమేకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ. తదేవ మాయావశాత్సర్వాత్మక–మభూదిత్యుక్తమ్ – తథా చ పరమార్థదశాయామేక ఏవాస్తు పదార్థః పరబ్రహ్మరూపః వ్యవహారదశాయామ్పునః కతి పదార్థాః, కిం వా తేషాం లక్షణం తత్రాహ – **ఏకామితి**. లోహితశుక్లకృష్ణగుణగాం రజస్సత్త్వతమోగుణవతీం సరూపాః స్వసమానాకారాః బహ్వీః ప్రజాః భూతాని కుర్వాణాం సృజన్తీమేకామజాం ప్రకృతిం ఛాగామితి చ – అవశాదస్వాతన్త్ర్యాత్పరి–భజన్ సన్ అవశాత్కుర్వాణామితి వా – సాంఖ్యాభిమతస్వతన్త్రప్రధానవ్యావృత్త్యర్థమవశాదిత్యుక్తమ్ – ఏకో జలజీవః ఛాగ ఇతి చ అత్ర దేహే శేతే హిః ప్రసిద్ధౌ – తదితరః తస్మాజ్జీవాదితరః అజః జన్మరహిత ఈశ్వరః సమ్భుక్తభోగాం జీవోపభుక్తభోగాం తామేనామజాం ప్రజహాతి ప్రకర్షేణ జహాతి త్యజతి సఖాయావన్యోన్యం సుహృదౌ ఏతౌ ద్వౌ పురుషావజౌ తరౌ వృక్షే ద్విజౌ పక్షిణావివ దేహే స్థితౌ.

అయమర్థః ప్రకృతిః పురుష ఈశ్వరశ్చేతి త్రయః పదార్థాస్సన్తి. త్రయోఽప్యనాదయః. ప్రకృతిపురుషావస్వతన్త్రౌ, ఈశ్వరస్తు స్వతన్త్రః. యథా ఘటో మార్త్తః తథా సర్వం జగ త్ప్రాకృతమేవ – ప్రకృతిప్రాకృతతాదాత్మ్యాధ్యాసవశాజ్జీవస్సంసరతి. తదధ్యాసాభావాదీశ్వరో నిత్యముక్తః. బద్ధముక్తావుభావపీమౌ దేహస్థావేవ. దేహస్తు ప్రకృతిమయః. ఈశ్వరానుగ్రహాదేవ జీవో భోగాన్భుఙ్క్తే ఇతి జీవస్యేశ్వరస్సఖా, ఈశ్వరాయ జీవో బలిమర్పయతీతి జీవ ఈశ్వరస్య సఖా ఇతి. యద్యపి జీవేశావేక ఏవ పదార్థః దృగ్రూపః. తథాపి ఉపాధిభేదాదిహ భేదేన తయోర్నిర్దేశః. అన్తఃకరణవిశిష్టో

జీవః, మాయావిశిష్ట అన్తఃకరణోపహితో వేశ్వర ఇతి. న చాన్తఃకరణోపహితః ప్రత్యగాత్మైవ, న త్వీశ్వర ఇతి వాచ్యమీశ్వరస్యైవ ప్రత్యగాత్మత్వా దిత్యలమ్. 331

శ్లో॥ ఏకః పిప్పలమత్తి తత్ర పురుషః పశ్య త్యనశ్న న్పరో
భోక్తాఽసౌ భవసాగరే పరవశో మగ్నః పరం శోచతి ।
మూఢోఽప్యేవమయం యదా స్వసుహృదం సర్వేశ్వరం పశ్యతి
స్వాత్మానం మహిమానమస్య చ తదా స్యాద్వీతశోకః స్వయమ్ ॥332

వ్యా. జీవేశ్వరయోర్వైలక్షణ్యం స్పష్టమాహ – **ఏక ఇతి.** తత్ర తయోర్మధ్యే ఏకః పురుషోఽజః పిప్పలం కర్మఫలం సుఖం దుఃఖం చాత్తి. పర ఈశ్వరస్తు అనశ్నన్ సన్ పశ్యతి. సాక్షీత్యర్థః. అథ జీవస్య దుర్గతిమాహ భోక్తేతి. అసౌ భోక్తా జీవః. భవసాగరే మగ్నః పరవశస్సన్ పరమతిశయేన శోచతి ఖిద్యతే. కథమస్య శోకనివృత్తిః కదా వా తత్రాహ – మూఢ ఇతి. ఏవం మూఢోఽప్యయం జీవః యదా స్వసుహృదం స్వాత్మానం చ సర్వేశ్వరం పశ్యతి అస్య మహిమానం సచ్చిదానన్దలక్షణమపహతపాప్మత్వాదిలక్షణం వా మహత్వం చ పశ్యతి తదా స్వయం వీతశోకస్స్యాత్. స్వాత్మని శోకస్య సకారణస్యాభావాదితి భావః. 332

శ్లో॥ యస్మిన్ వ్యోమ్ని ఋచోఽక్షరే చ పరమే తిష్ఠన్తి దేవాస్సమే
యస్తం నైతి ఋచా కరిష్యతి స కిం యో వేద సోఽయం కృతీ ।
ఛన్దోయజ్ఞయమక్రతూన్నిగదితం వేదైరతీతం భవ-
ద్భావ్యస్మాన్నిజమాయయేట్కలయతే రుద్ధస్తయా తత్ర నా ॥ 333

వ్యా. య ఏవమీశ్వరం వేద స ఏవ కృతార్థో నాన్య ఇత్యాహ – **యస్మిన్నితి**. యస్మిన్ అక్షరే న క్షరతీత్యక్షరం తస్మిన్ పరమే వ్యోమ్ని పరమాకాశే పరమాత్మనీత్యేతత్. ఋచః వేదాః, ఋగ్వేద ఏవ వేదః, యజు స్తద్వ్యాఖ్యానభూతమ్. సామ తద్గానభూతమథర్వణస్తు ఋగ్విశేష ఏవేతి శఙ్కరానన్దః – సమే సర్వే దేవాశ్చ తిష్ఠన్తి. యః తం పరమాత్మానం నైతి న వేత్తి సః ఋచా కిం కరిష్యతి? న కిమపీత్యర్థః. యస్తం వేద సోఽయం కృతీ కృతార్థః భవతి. నను ఋచాం దేవానాం చ యదధిష్ఠానం తజ్జగత్కారణం భవత్యేవ న పునరయమీశ్వరస్తత్రాహ – ఛన్ద ఇతి. ఈట్ ఈశ్వరః. ఛన్దోయజ్ఞయమక్రతూన్ ఛన్దాంసి గాయత్ర్యాదీని వేదా ఇతి వా యజ్ఞాః యమా వ్రతాని క్రతవశ్చ తాన్ వేదైర్నిగదితముక్తం సర్వమ్. అతీతం భూతం భవ్యం భవత్ భావి భవిష్యచ్చ అస్మాదక్షరాత్పరమవ్యోమ్నస్సకాశాత్కలయతే జనయతి. బ్రహ్మణ ఉపాదానకారణత్వేఽపి నిమిత్తకారణమీశ్వర ఏవేత్యర్థః. ఏక ఏవేశ్వరః బ్రహ్మత్వేన రూపేణ జగత ఉపాదానమీశ్వరత్వేన రూపేణ నిమిత్తం కారణం చ భవతీత్యభిప్రాయః. జీవో న జగత్కారణమిత్యాహ. తయేశ్వరమాయయా తస్మిన్ ప్రపఞ్చే నా జీవః రుద్ధః నిరుద్ధః. మాయావశ్యత్వాజ్జీవస్సంసారీ న జగత్కారణమిత్యర్థః. 333

శ్లో॥ మాయాన్తు ప్రకృతిం మహేశ్వరమముం విద్యాత్తు తం మాయినం
తస్య వ్యాప్తమశేషమప్యవయవైరేతజ్జగన్మాయినః ।
యోనిం యోనిమధిష్ఠితస్స భగవాంస్తస్మిన్నిదం లీయతే
తస్మాజ్జాయత ఏవ శాన్తిమయతేఽత్యన్తం తమిచ్ఛన్ పుమాన్ ॥ 334

వ్యా. కేయం మాయా కోఽసావీశ్వరస్తత్రాహ - **మాయాన్త్వితి**. ప్రకృతిన్తు జగత్ప్రకృతిత్వే-నాధస్తాత్ప్రతిపాదితం ప్రధానన్తు మాయాం విద్యాత్ జానీయాత్ - తమముం మాయినన్తు మహేశ్వరం విద్యాత్, తస్య మాయినో మహేశ్వరస్యావయవైరంశప్రాయైర్జీవైరేతదశేషమపి జగద్వ్యాప్తమ్. స భగవనీశ్వరః యోనిం యోనిం సర్వా యోనీః ప్రకృతిమహదహఙ్కారపఞ్చతన్మా-త్రాత్మకప్రకృత్యష్టకమిత్యర్థః. జగత్కారణభూతప్రకృతికాలాదికం సర్వమితి వా అధిష్ఠితః అధిష్ఠిత్య స్థితః. తస్మిన్నీశ్వరే ఇదం జగత్ లీయతే, తస్మాదేవ జాయతే. పుమాన్ తమీశ్వరమిచ్ఛన్ సాక్షాత్కుర్వన్ సన్ అత్యన్తం శాన్తిమయతే ప్రాప్నోతి. 334

శ్లో॥ ఈశానం వరదం తమీడ్యమనఘం దేవాధిపఞ్చేశ్వరం
మర్త్యానాఞ్చ చతుష్పదాం సుహవిషా సద్భిస్సమాసేవితమ్ ।
సూక్ష్మాత్సూక్ష్మతమం స్థితఞ్చ కలిలస్యాన్తే కమేకం జగ-
త్కర్తారం బహురూపమేత్య విబుధో ముక్తిం శివం గచ్ఛతి ॥ 335

వ్యా. తమిచ్ఛన్ పుమాన్ శాన్తిమత్యన్తమేతీత్యుక్తం విశదయతి - **ఈశానమితి**. ఈశానం నియామకం వరదమిష్టప్రదమీడ్యం స్తుత్యమనఘం నిష్పాపం నిస్సంసారమితి యావత్. దేవాధిపం దేవానామప్యధిపం మర్త్యానాం ద్విపదాం చతుష్పదాం చకారాత్పక్ష్యాదీనాం చేశ్వరమధిపం సద్భిః సుహవిషా శోభనేన హవిషా సమ్యగాసమన్తాత్సేవితం సమాసేవితం సూక్ష్మాదాకాశాదేరపి సూక్ష్మతమమతిశయేన సూక్ష్మం దుర్విజ్ఞేయమిత్యేతత్ - కలిల స్యాజ్ఞానస్యాన్తే పారే స్థితం కం సుఖరూపమేకమద్వితీయం జగత్కర్తారం బహురూపం విశ్వాత్మకం చ తం శివం దేవమేత్య సాక్షాత్కృత్య విబుధః విద్వాన్ ముక్తిం మోక్షం సంసారోపరమలక్షణం శాన్తిశబ్దవాచ్యం గచ్ఛతి. 335

శ్లో॥ గోప్తారం భువనస్య కాలవశతో విశ్వాధిపం సర్వతో
గూఢం బ్రహ్మవిదగ్రణీభిరయితం బ్రహ్మాదిభిర్దైవతైః ।
సూక్ష్మం మణ్డమివామృతాత్పరమముం దేవం మహర్షిం శివం
రుద్రం సర్వగతం నిరీక్ష్య విబుధః పాశైర్విముక్తో భవేత్ ॥ 336

వ్యా. తదేవ భఙ్గ్యన్తరేణాహ - **గోప్తారమితి**. కాలవశతః కాలమనుసృత్యేత్యేతత్ భువనస్య గోప్తారం రక్షకం స్థితికాలే ప్రపఞ్చస్య రక్షకమిత్యర్థః. విశ్వాధిపం సర్వతస్సర్వత్ర గూఢం బ్రహ్మవిదగ్రణీభి స్సనకాదిభిః బ్రహ్మాదిభిర్దైవతైశ్చాయితం ప్రాప్తమమృతాద్ఘృతాత్పరం ఘృతోపరిస్థ

మిత్యర్థః. మణ్డమివ సూక్ష్మం మహర్షిం సర్వజ్ఞం సర్వగతం రుద్రం శివమముం దేవం పరమాత్మానం నిరీక్ష్య సాక్షాత్కృత్య విబుధః పాశైరవిద్యాకామకర్మాదిభిః విముక్తో భవేత్. 336

శ్లో॥ నాస్తే యత్ర తమో దివా న న నిశా నో సన్న చాసన్ శివో
దేవః కేవల ఏక ఏవ సవితుర్నిత్యం వరేణ్యస్తు తత్ ।
తస్మాత్సత్తమసమ్ప్రదాయవశతః ప్రజ్ఞా పురాణీ సృతా
గృహ్ణీయాన్న దిశాసు కశ్చన పుమానేనం న చాస్యోపమా ॥ 337

వ్యా. నను కస్యాం దశాయాం పునర్విదుషః పరమాత్మసాక్షాత్కారో భవేత్తత్రాహ – **నేతి.** యత్ర యస్యాం దశాయాం తమః అజ్ఞానం నాస్తి సుషుప్తావివేతి భావః. దివా దినం లక్షణయా జాగ్రత్ప్రపఞ్చ ఇత్యర్థః. న నాస్తి జాగ్రదవస్థాయామివేతి భావః. నిశా రాత్రిః లక్షణయా స్వప్నప్రపఞ్చ ఇత్యర్థః – న నాస్తి స్వప్నదశాయామివేతి భావః. యద్వా – దివా న నిశా నేత్యభిధేయగ్రహణమేవాస్తు. తతశ్చ దినరాత్ర్యోరభావాత్తత్ప్రయుక్తజాగ్రత్స్వప్నసర్వవ్యవహారా- భావః. సన్ స్థూలః ఇన్ద్రియగోచర ఇతి వా జన్మనా లబ్ధసత్తాక ఇతి వా నో అసన్ సూక్ష్మః. ఇన్ద్రియావిషయ ఇతి వా జన్మనా అలబ్ధసత్తాక ఇతి వా న చ కార్యభూతః అసన్ కారణభూత ఇతి వా తత్రేతి శేషః. తస్యామవస్థాయామ్ సమాధావితి యావత్. ఏక ఏవ కేవలః. సజాతీయవిజాతీయస్వగతాఖ్యభేదత్రయరహితః. దేవః ద్యోతనాత్మకః శివః స్ఫురతీతి శేషః. తదేవ నిర్వికల్పసమాధౌ విద్వదనుభవైకగమ్యం వస్తు. నిత్యం వరేణ్యం భజనీయం సవితు రీశ్వరస్య తత్త్వమితి శేషః. యద్వా నిత్యం తద్వస్తు సవితుస్సూర్యస్య వరేణ్యం భవతి. నిత్యం సదేతి వా. ఈశ్వర ఏవోక్తవిద్యాప్రవర్తకప్రథమాచార్య ఇత్యాహ – తస్మాదితి. తస్మాదీశ్వరాదేవ **సత్తమసమ్ప్రదాయవశతః** సత్తమా అతిశయేన సన్తః హిరణ్యగర్భాదయః తేషాం సమ్ప్రదాయవశా త్పురాణీ అనాదిః ప్రజ్ఞా ఇయం బ్రహ్మ విద్యా సృతా నిర్గతా. తస్మాదుక్తార్థేఽప్రామాణ్యబుద్ధిర్న కార్యేతి భావః – అతీన్ద్రియత్వాదీశ్వరః కేనాపి క్వాపి దిశి న దృశ్యత ఇత్యాహ – కశ్చన కోఽపి పుమానేనమీశ్వరం దిశాసు క్వాపి న గృహ్ణీయాత్ గ్రహీతుం శక్నుయాత్. కీదృశోఽయన్తత్రాహ – అస్యేశ్వరస్య ఉపమా సదృశం వస్తు న చ నైవాస్తి. 337

శ్లో॥ నామైతస్య మహద్యశోఽస్య న పదం చక్షుష్పథే తిష్ఠతి
హ్యేనం తద్భువి కోఽపి పశ్యతి న వా యః కోఽపి హృత్థం హృదా ।
ఏనం వేత్తి య ఏవమేనమయతే సమ్పద్యతే సోఽమృత-
స్తస్మాత్కోఽప్యజ ఇత్యహం భవదవత్రస్తః ప్రపద్యే పరమ్ ॥ 338

వ్యా. ఏతస్యేశ్వరస్య మహద్యశ ఇతి నామాభిధాఽస్తి. యద్వా నామేతి ప్రసిద్ధౌ – ఏతస్య మహదధికం యశః కీర్తిరస్తి. హి యస్మాదస్యేశ్వరస్య పదం స్వరూపం చక్షుష్పథే దృగ్విషయే

న తిష్ఠతి, తత్తస్మాద్భువి లోకే కోఽపి జన్తురేనమీశ్వరం న వా పశ్యతి నైవ పశ్యతి. యః కోఽపి ధన్యః హృత్థ్సమేనమీశ్వరం హృదా సంస్కృతమనసా వేత్తి. కిమేవమతిక్లేశేనేశ్వరదర్శనాత్ఫల-న్తత్రాహ - యః పణ్డిత ఏవమేనమయతే వేత్తి సః అమృతః మరణరహితః సమ్పద్యతే భవతి. తస్మాద్ధేతోః **భవదవత్రస్తః** సంసారదావానలా ద్భీతోఽహం పరం పరమాత్మానం కోఽప్యనిర్వచనీయః అజః జన్మాదివికారరహిత ఇతి ప్రపద్యే శరణం భజే. 338

శ్లో॥ యత్తే దక్షిణమాననం శివ! శివం మాం పాహి తేనానిశం
నాశం మాకురు పుత్రపౌత్రపశుభృత్యాయుర్ముఖానామ్మమ ।
క్రుద్ధస్సన్ యదహం యుతస్సుహవిషా రక్షాకృతే త్వాం సదా
బ్రహ్మేన్ద్రాదివదాహ్వయామి కృపణోఽనాథో జగన్నాయకమ్ ॥ 339

వ్యా. విద్వానీశ్వరమాత్మత్వేన ప్రపద్యేతేత్యుక్తమవిద్వానపీశ్వరమేవ ప్రపద్యేతేత్యాహ - **యదితి**. హే శివ! యత్తే శివం దక్షిణమాననం తేనానిశం మాం పాహి - త్వం క్రుద్ధస్సన్ మమ పుత్రపౌత్రపశుభృత్యాయుర్ముఖానాం పదార్థానాం నాశం మాకురు. యద్యస్మాత్కృపణోఽనాథోఽహం శోభనేన హవిషా సుహవిషా యుతస్సన్ బ్రహ్మేన్ద్రాదివద్బ్రహ్మేన్ద్రాదిదేవా ఇవ. జగన్నాయకం త్వాం రక్షాకృతే సదా ఆహ్వయామి ఆకారయామి. 339

శ్లో॥ ద్వే స్తో బ్రహ్మపరేఽక్షరేఽన్తరహితే విద్యేత్యవిద్యేతి చా
విస్పష్టం నిహితే తయోస్తదమృతం విద్యా త్వవిద్యాక్షరమ్ ।
ఈష్టే తద్ద్వితయన్తు యః స హి పరస్తాభ్యామ్మహేశ శ్శివ-
స్సోఽయం సర్వమధిష్ఠితః కపిలభృద్జ్ఞానైర్విచష్టే ఽఖిలమ్ ॥ 340

వ్యా. నను విద్యయా ముచ్యతే జన్తురవిద్యయా చ బద్ధ్యత ఇతి కృత్వా విద్యైవ ముముక్షుణా సమ్పాదనీయా కిమీశ్వరభజనేనేత్యత్రాహ - **ద్వే ఇతి**. బ్రహ్మపరే బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భాత్పరే అక్షరే నాశరహితే అన్తరహితే పరిచ్ఛేదరహితే బ్రహ్మణి అవిస్పష్టం గూఢం నిహితే విద్యేత్యవిద్యేతి చ ద్వే స్తః, తయోర్మధ్యే విద్యా అమృతం మోక్షహేతుత్వాదవిద్యా తు క్షరం క్షరణాత్మకసంసార హేతుత్వాత్, యః తద్ద్వితయం విద్యాఽవిద్యాయుగలన్తు ఈష్టే నియమయతి. సః తాభ్యాం విద్యావిద్యాభ్యాం పరః అన్యః మహేశః శివః కపిలభృద్ధిరణ్యగర్భస్యాపి భర్తా సోఽయమీశ్వరః సర్వమధిష్ఠిత స్సన్ జ్ఞానైరఖిలం విచష్టే పశ్యతి. జ్ఞానైః కపిలభృదితి వాఽన్వయః. తస్మా-ద్విద్యావిద్యయోరీశ్వరపరతన్త్రత్వాన్ముముక్షుర్విద్యాసిద్ధ్యర్థమవిద్యాపగమార్థఞ్చేశ్వరమేవ సేవేతే-త్యభిప్రాయః. 340

శ్లో॥ ఏకైకం బహుధా చిరాయ భగవాన్ జాలం వికుర్వన్నయం
క్షేత్రేఽస్మిన్నుపసంహరత్యథ పునః సృష్ట్వా మరీచ్యాదిమాన్ ।

లోకానాం చ పతీంస్తథైష కురుతే సర్వాధిపత్యం మహాన్
సర్వం సాధ్వవయభాసయన్నరుణవద్విభ్రాజతే చ స్వయమ్ ॥ 341

వ్యా. య ఏవ జీవానాం సంసారబన్ధం నిర్మితవాన్ స ఏవ తన్ముక్తయే ప్రార్థనీయ ఇత్యభిప్రేత్యాహ – **ఏకైకమితి**. అయం భగవాన్ చిరాయానాదికాలాదేకైకం ప్రాణినం ప్రతి బహుధాఽస్మిన్ క్షేత్రే జాలం మత్స్యానాం జాలమివ సంసారం స్వస్వకర్మానుగుణం వికుర్వన్ విశేషేణోత్పాదయన్ సన్ అథ పునరస్మిన్నేవ క్షేత్రే మాయామయే బ్రహ్మణ్యుపసంహరతి. తథా ఏష ఈశ్వరః మరీచ్యాదిమాన్ మరీచిప్రముఖాన్ లోకానాం పతీన్ ప్రజాపతీంశ్చ సృష్ట్వా సర్వాధిపత్యం కురుతే. మహానేషః అరుణవత్సూర్య ఇవ సర్వం జగత్సాధు సమ్యగవభాసయన్ సన్ స్వయం విభ్రాజతే విశేషేణ భాసతే, స్వయంజ్యోతిష్ట్వాదితి భావః. 341

శ్లో॥ యో దేవః పచతిస్వభావమపి యః ప్రాచ్యాన్ పదార్థాన్నయే-
త్సచ్ఛక్త్యా పరిణామమస్య జగతో యోనిర్య ఏకః పుమాన్ ।
సర్వం సాధ్వతితిష్ఠతి స్వయమయే యో వా నియుఙ్క్తే గుణాన్
తం గుహ్యోపనిషత్సు గూఢమితవాన్ విద్బ్రహ్మయోనిం విధిః ॥ 342

వ్యా. నన్వగ్నేరౌష్ణ్యవజ్జీవస్య సంసారః స్వభావ ఏవ తత్రాహ – **య ఇతి.** యో దేవః స్వభావమపి పచతి నిష్పాదయతి తత్తత్పదార్థానాం తత్తత్ప్రతినియతస్వభావ ఈశ్వరేణైవ నిర్మిత ఇత్యర్థః. యః సచ్ఛక్త్యా సత్యా మాయయా ప్రాచ్యాన్ పూర్వముత్పన్నాన్పదార్థానాకాశాదీన్పరిణామం నయేత్, య ఏకః పుమానస్య జగతో యోనిః యః స్వయం సర్వం సాధు అధితిష్ఠతి – **అయే** ఇతి స్మరణేఽవ్యయమ్ – యో వా గుణాన్నియుఙ్క్తే తం గుహ్యోపనిషత్సు రహస్యోపనిషత్సు గూఢం బ్రహ్మయోనిం వేదస్యాపి కారణం హిరణ్యగర్భస్యాపి యోనిమితి వా ఈశ్వరం విద్విజ్ఞః విధిః బ్రహ్మా ఇతవాన్ ప్రాప్తవాన్ జ్ఞాతవాన్ సేవితవానితి వా. 342

శ్లో॥ దేవాస్తం ప్రతిపద్య దేవమృషయః పూర్వేఽభవంస్తన్మయా-
స్తస్మాదద్య చ నా ముముక్షురమృతం ప్రాప్తుః ప్రపద్యేత తమ్ ।
జీవోఽయం హి గుణాన్వయః ఫలకృతే కర్తా కృతీనాం ఫల-
స్యాభోక్తా బహురూపగస్త్రిగుణగో వర్త్మత్రయోపాశ్రయః ॥ 343

వ్యా. తం దేవం ప్రతిపద్య దేవాః, పూర్వే ఋషయశ్చ తన్మయా అభవన్. తస్మాత్ బ్రహ్మాదీనామీశ్వరభజనేనైవ ముక్తత్వాదిత్యర్థః. అద్య చ అద్యాపి ముముక్షుః నా మనుష్యః జీవ ఇతి వా అమృతం మోక్షం బ్రహ్మేతి వా ప్రాప్తుం తమీశ్వరం ప్రపద్యేత – తస్యైవ విద్యోత్పాదనద్వారా ముక్తిప్రదత్వాదితి భావః – ఏవం తత్పదార్థమీశ్వరముపవర్ణ్యాథ త్వమ్పదార్థం జీవముపవర్ణయతి – జీవ ఇతి. హిః ప్రసిద్ధౌ అయం జీవః గుణాన్వయః గుణైః కర్మజ్ఞానకృతవాసనామయైరన్వయో

యస్య స తథోక్తః, గుణేషు నీలపీతాదిషు నాడీరూపేషు అన్వయస్సమ్బన్ధో యస్య స తథోక్త ఇతి వా ఫలకృతే ఫలార్థం కృతీనాం కర్మణాం కర్తా ఫలస్య కర్మజన్యస్య ఆభోక్తా ఆ సమన్తాద్భోక్తా బహురూపగః బహూని దేవతిర్యగాదీని రూపాణి శరీరాణి గచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి బహురూపగః త్రిగుణగః సత్త్వాది గుణత్రయవాన్, అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసాదితి భావః. **వర్త్మత్రయోపాశ్రయః** దేవయానాదిమార్గత్రయోపాశ్రయః ధర్మాధర్మజ్ఞానరూపమార్గత్రయాశ్రయ ఇతి వా. 343

శ్లో॥ ప్రాణేశో నిజకర్మవశ్యచరణోఽఙ్గుష్ఠప్రమాణోఽర్కవ-
ద్భారూపః పరవానహఙ్కృతియుతః సఙ్కల్పయుక్తోఽపి చ ।
బుద్ధేః స్వస్య గుణేన చైష నవరస్త్వారాగ్రమాత్రస్తథా
కేశస్యాయుతధా కృతస్య చ భవన్ భాగోఽప్యనన్తః స్వతః ॥ 344

వ్యా. అపి చ ప్రాణేశః ప్రాణస్యాధిపః నిజకర్మవశ్యచరణః స్వకర్మాధీనసఞ్చారః అఙ్గుష్ఠ ప్రమాణః హృదయసుషిరాపేక్షయేతి భావః - అర్కవద్భారూపః చిన్మయత్వాదితి భావః - పరవాన్ పరతన్త్రః అహఙ్కృతియుతః అహఙ్కారయుక్తః. సఙ్కల్పయుక్తశ్చ భవతి. కిఞ్చ **నవరః నఞర్థోయం నశబ్దః తేన నలోపాభావః. అవరః** అనుత్తమః ఈశ్వరస్యోత్తమత్వాత్తదపేక్షయా యమవర ఇతి భావః. ఏష జీవః బుద్ధేరుపాధిభూతాయాః గుణేన స్వగుణేన చ **ఆరాగ్రమాత్రః** తోత్రస్యాగ్రే నిహితా లోహసూచీ ఆరేత్యుచ్యతే. తదగ్రప్రమాణః - స్వోపాధిభూతబుద్ధే స్సూక్ష్మత్వాత్స్వస్య చ దుర్విజ్ఞేయత్వేన సూక్ష్మత్వా జ్జీవ ఆరాగ్రమాత్ర ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. యద్వా ఏష జీవః స్వస్య స్వీయస్య దేహాదేః గుణేన జరాదినా **నవరః** అశ్రేష్ఠః, బుద్ధేర్గుణేన సూక్ష్మత్వేన ఆరాగ్రమాత్రస్సూక్ష్మశ్చ భవతి - తథా **అయుతధా** దశసహస్రధా కృతస్య కేశస్య భాగో భవన్నప్యేష జీవః స్వతస్త్వనన్తః అపరిచ్ఛిన్నః వ్యాపక ఇత్యేతత్ భవతి - బుద్ధ్యుపాధిప్రయుక్తమేవాణుత్వం జీవస్య స్వతస్తు వ్యాపక ఏవేత్యర్థః. 344

శ్లో॥ నాయం స్త్రీ న పుమాన్న షణ్ణ ఉత యద్యద్వర్ష్మ గృహ్ణాత్యయం
తత్తద్ధర్మగతో భవత్యథ తనుగ్రాహేఽస్య సఙ్కల్పనమ్ ।
స్పృష్టిర్దృష్టిహుతే తమశ్చ భవతి గ్రాసామ్బువృష్టిః కృతం
చేతీదం హి నిమిత్తమస్య వశతో దేవాదిదేహానయేత్ ॥ 345

వ్యా. ఏవం స్త్రీత్వాదికమపి జీవస్యోపాధికమేవ న స్వత ఇత్యాహ - **నేతి**. అయం జీవః స్త్రీ న భవతి. పుమాన్న భవతి. షణ్డశ్చ న భవతి. అయం యద్యద్వర్ష్మ దేహం గృహ్ణాతి తత్తద్ధర్మగతో భవతి; స్త్రీలక్షణోపేతశరీరగ్రహణాత్ స్త్రీ భవతి, పుంలక్షణోపేతశరీరగ్రహణాత్పుమాన్ భవతి, షణ్డలక్షణోపేతశరీరగ్రహణాత్షణ్డో భవతి, మర్త్యశరీరగ్రహణాన్మర్త్యో భవతి, దేవశరీరగ్రహణాద్దేవో భవతి, పశుశరీరగ్రహణాత్పశుర్భవతి, పక్షిశరీరగ్రహణాత్పక్షీ భవతి, వృక్షశరీరగ్రహణా ద్వృక్షశ్చ

భవతీత్యర్థః. నను జీవస్య తత్తద్వర్ష్మగ్రహణే కిం నిమిత్తం తత్రాహ. అథ అస్య జీవస్య తనుగ్రాహే తత్తచ్ఛరీరపరిగ్రహే సఙ్కల్పనం సఙ్కల్పః ఇదం మే భూయాదితి మానసవ్యాపారః స్పృష్టిః స్పర్శనం త్వగిన్ద్రియవ్యాపారః దృష్టిహుతే దృష్టిః దర్శనం చక్షుర్వ్యాపారః హుతం హోమః ఆత్మాగ్నౌ దర్శితవ్యాపారప్రక్షేపణం, సఙ్కల్పయామ్యహం స్పృశామ్యహం పశ్యామ్యహం శృణోమ్యహం జిఘ్రామ్యహమిత్యేవం మననరూపః తమః మోహః గ్రాసామ్బువృష్టిః గ్రస్యత ఇతి గ్రాసోఽన్న-మమ్బు పానీయం తయోర్వృష్టిర్వర్షణం దానమిత్యేతదుపలక్షణమిదం వాపీకూపతటాక-నిర్మాణాదిపూర్తస్య. కృతమిష్టం చకారాన్నిన్ద్యకర్మగ్రహణమితీదం సర్వం నిమిత్తం కారణం భవతి. అయమితి శేషః - జీవః అస్య నిమిత్తస్యోక్తస్య సఙ్కల్పాదేర్వశతః దేవాదిదేహానయేత్. 345

శ్లో॥ దేహ్యేష స్వగుణైర్వృణోతి పురుషః స్థూలాని సూక్ష్మాణి వా
రూపాణి క్రమశో బహూన్యసుగుణైరప్యాత్మనోఽయం గుణైః ।
తేషాం సఙ్గతిహేతుతాం సమయతే మాయావివత్సంసర-
న్నేవం దైవవశేన గచ్ఛతి పుమాన్ లబ్ధాత్మవిద్యోఽమృతమ్ ॥ 346

వ్యా. జీవః కర్మాదివశాచ్ఛరీరాణి గృహ్ణాతీ త్యుక్తమేవ విశదయతి. దేహీ దేహవానేష పురుషో జీవః క్రమశః క్రమేణ స్థూలాని సూక్ష్మాణి చ బహూని రూపాణి స్వగుణైః స్వకృతకర్మజ్ఞానాదిభిః వృణోతి ఆవృణోతి. ధత్తే ఇతి యావత్, యస్మాదేవం తస్మాదయం జీవః అసుగుణైః ప్రాణోపాధిగుణైః కర్మభిరిత్యేతత్. క్రియాశక్తిమయత్వాత్ప్రాణస్యేతి భావః. ఆత్మనోఽ-న్తఃకరణస్య గుణైశ్చ జ్ఞానైరిత్యేతత్ - జ్ఞానశక్తిమయత్వాదన్తఃకరణస్యేతి భావః. మాయా-వివదైన్ద్రజాలిక ఇవ తేషాం సఙ్గతిహేతుతాం సఙ్గమకారణత్వం సమ్యగయతే ప్రాప్నోతి. యథా మాయావీ మన్త్రశక్త్యా ఓషధిశక్త్యా చ నానారూపైః క్రమేణ సఙ్గతో భవతి తథా జీవోఽపి కర్మజ్ఞానైర్నానాదేహైః క్రమేణ సఙ్గతో భవతీత్యర్థః. ఏవం సంసరన్నయం పుమాన్ దైవవశేన అదృష్టవశేన ఈశ్వరానుగ్రహవశేనేతి వా లబ్ధాత్మవిద్యస్సన్ అమృతం మోక్షం గచ్ఛతి. 346

శ్లో॥ ఆద్యన్తాన్తరవర్జితం త్రిభువనస్రష్టారమన్తఃస్థితం
సంసారస్య బహుస్వరూపమభితస్సంవ్యాప్య సంస్థం శివమ్ ।
భావగ్రాహ్యమనీడమక్షరపరం దేవం కలోత్పాదకం
యో జానాతి స ముచ్యతే హి నిఖిలైః పాశైశ్శరీరం త్యజన్ ॥ 347

వ్యా. లబ్ధాత్మవిద్యః పుమానమృతం గచ్ఛతీత్యేతద్విశదయతి. యః ఆద్యన్తాన్తరవర్జిత మాదిమధ్యాన్తశూన్యం త్రిభువనస్రష్టారం సంసారస్య ప్రపఞ్చస్యాన్తః మధ్యే స్థితం బహుస్వరూప-మభితస్సర్వత్ర సమ్యగ్వ్యాప్య సంవ్యాప్య సంస్థం వర్తమానం భావగ్రాహ్యం సంస్కృతమనసా గ్రహీతుం శక్యమనీడమశరీరమక్షరపరం మాయాదూరం కలోత్పాదకం ప్రాణాదికలాజనకమ్

దేవం ద్యోతమానం శివమీశ్వరం జానాతి సః శరీరం త్యజన్ సన్ నిఖిలైః పాశైః ముచ్యతే ముక్తో భవతి – హిః ప్రసిద్ధౌ. నిశ్చయే వా –

యద్యప్యయమర్థో బహువారముక్త స్తథాపి న పునరుక్తిః. ఉక్తస్యైవార్థస్య ప్రతిపత్తృప్రతిపత్తి–సౌకర్యాయ దార్ఢ్యాయచ పునః పునరుచ్యమానత్వాత్. దుర్బోధం హ్యాత్మవస్తు. తద్విద్యాఫలం చ సన్దిగ్ధం లౌకికానాం శాస్త్రజ్ఞానాఞ్చ కేషాఞ్చిత్. అత ఏవేహ గ్రన్థే పరిహృతా అపి పూర్వపక్షాః పునఃపునః ప్రసఙ్గమాపాద్య పరిహ్రియన్తే జీవాభిన్నస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానాన్ముక్తిరిత్యేతత్థాపయితు–మితి వేద్యమ్. 347

శ్లో॥ హేతుం కేచన సఙ్గిరన్తి కవయః సృష్టేః స్వభావం పరే
కాలాదీన్పరిమోహితా భగవతో మాయామహిమ్నా త్విదమ్ ।
చక్రం భ్రామ్యతి నిత్యమావృతమిదం సర్వేశ్వరేణామునా
సర్వజ్ఞేన చ కాలచక్రమకృతక్ష్మాద్యాత్మకం కర్మ చ ॥ 348

వ్యా. నను కస్మాదేవమీశ్వరం జగత్కారణం సర్వే న వదన్తి. తత్రాహ – కేచన కవయః విద్వాంసః సృష్టేః జగత్సృష్టేః హేతుం కారణం స్వభావం సఙ్గిరన్తి వదన్తి, పరే తు కాలాదీన్ వదన్తి. తత్ర హేతుః పరిమోహితా ఇతి భగవన్మాయామోహితాస్సన్తః.

అయమర్థః. భువి విద్వాంసోపి బౌద్ధాదయః భగవన్మాయయా మోహితా అత ఏవ తత్త్వజ్ఞానశూన్యా భూత్వా స్వభావాదయో జగత్కారణం న త్వీశ్వర ఇతి సమ్ప్రతిపద్యన్తే. తథాహి పరమాణవో జగత్కారణమితి తార్కికాః, పృథివ్యాదిభూతాని జగత్కారణమితి బౌద్ధేషు కేచిత్, స్వభావ ఏవేత్యపరే, శూన్యమేవేత్యన్యే, కాలో జగత్కారణమితి మౌహూర్తికాః, కర్మేతి మీమాంసకాః, హిరణ్యగర్భ ఇతి హైరణ్యగర్భాః, శివ ఇతి శైవాః, విష్ణురితి వైష్ణవాః, గణపతిరితి గాణపత్యాః, కుమార ఇతి కౌమారాః, సూర్య ఇతి సౌరాః, శక్తిరితి శాక్తేయాః, ప్రధానమితి సాఙ్ఖ్యాః, కేచిదుపాసకా అన్నమితి అన్యే ప్రాణ ఇతి, పరే మన ఇతి, అపరే బుద్ధిరితి, ఇతరే జీవ ఇతి చ వదన్తి. నైవం, పరమాణ్వాదీనాం జగత్కారణత్వమచేతనత్వేనాస్వతన్త్రత్వేన చే త్యుక్తమాదావేవ. న చ బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాశ్చేతనాః స్వతన్త్రా ఏవేతి వాచ్యమ్, తేషామపి జీవత్వేనాస్వతన్త్రత్వాత్. సశరీరత్వం హి జీవలిఙ్గమ్, ఈశ్వరలిఙ్గ న్త్వశరీరత్వమ్, అనీడమిత్యుక్తత్వా–దిహైవోపనిషది. యద్యపి జీవోఽ ప్యశరీరస్తథాపి శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసాత్సశరీరో భవతి. ఏవమస్వతన్త్రశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసాత్సశరీరో భవతి. ఏవమస్వతన్త్రశరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసాదేవ చేతనస్యాపి జీవస్యాస్వాతన్త్ర్యరూపమనీశ్వరత్వఞ్చేత్యలమ్.

నను సచ్చిదానన్దలక్షణ ఈశ్వరోఽపి న జగత్కారణం కార్యకారణయోస్సాలక్షణ్యనియమా దిత్యత ఆహ. ఇదం చక్రం జగద్రూపం భగవత ఈశ్వరస్య మాయామహిమ్నా భ్రామ్యతి. నను

తర్హి మాయాయా ఏవాస్తు జగత్కారణత్వన్తత్రాహ. అమునా సర్వజ్ఞేన సర్వేశ్వరేణేదం జగత్ నిత్యం సర్వదాప్యావృతం వ్యాప్తం సర్వకర్తుః సర్వజ్ఞత్వేన భావ్యత్వాజ్జడాయా మాయాయా న సర్వకర్తృత్వమితి భావః. కాలాదీనామీశ్వరసృష్టత్వాచ్చ న జగత్కారణత్వమిత్యాహ. సర్వజ్ఞేనామునా సర్వేశ్వరేణ కాలచక్రం సంవత్సరాత్మకమకృతకృతమ్. క్ష్మాద్యాత్మకం భూమ్యాదిరూపం కర్మభూత మకృత. పృథివ్యాదిమహాభూతపఞ్చకం కృతమిత్యర్థః చకారాత్స్వభావాదిగ్రహణమ్ – య ఏవ కాలాదీన్ సృష్టవాన్ స ఏవ జగదపి సృష్టవానితి న జగత్స్రష్టృత్వం కాలాదీనామితి భావః. 348

శ్లో॥ కృత్వా కర్మ తదా నివృత్య పురుషస్తత్త్వస్య తత్త్వేన వా
యోగం ప్రాప్య బలైకకేన నితరాం ద్వాభ్యాం త్రిభిశ్చాష్టభిః ।
కాలేనాత్మగుణైశ్చ భావనివహం సఞ్చిత్య తాద్రూప్యతో
భావే తస్య కృతక్షయే సమయతే ముక్తిం పర స్తత్త్వతః ॥ 349

వ్యా. ఏవమీశ్వరస్య జగత్కారణత్వం స్థాపయిత్వాఽథ జీవస్య ముక్తి ప్రాప్తిక్రమం దర్శయతి – **కృత్వేతి**. పురుషః జీవః మనుష్యోఽహం బ్రాహ్మణోఽహం గృహస్థోఽహమిత్యభిమన్యమానః తద్విహితం కర్మ కృత్వా ఈశ్వరప్రీతయే నిష్కామస్సన్విరచయ్య కర్మానుష్ఠానేన చిత్తే శుద్ధే సతి ఆనివృత్య ఆసమన్తా త్కర్మభ్యో నివృత్తో భూత్వా సన్న్యస్య సర్వం కర్మేత్యేతత్. **ఏకకేన** ఏకేన గురూపదేశేన ద్వాభ్యాం గురుభక్తీశ్వరభక్తిభ్యాం త్రిభిః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైః అష్టభిః యమనియమప్రాణాయామప్రత్యాహారధ్యానధారణాసమాధిభిః కాలేనాధికారసమ్పత్తికాలేన ఆత్మగుణైః దయాక్షాన్తిశౌచమాఙ్గల్యాస్పృహా కార్పణ్యానాయాసానసూయాఖ్యైశ్చ తత్త్వస్య త్వత్పదార్థస్య తత్త్వేన తత్పదార్థేన యోగం సంయోగం ప్రాప్య భావనివహం భూతభౌతికార్థజాతం తాద్రూప్యతః బ్రహ్మాత్మనా సఞ్చిత్య సమ్యక్ చిత్వా దృష్ట్వేత్యేతత్ – తత్త్వతః తత్త్వేభ్యః ప్రధానమహదాదిభ్యః పరస్సన్ అనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసశూన్యస్సన్నిత్యేతత్. తస్య భావనివహస్యాభావే సతి కృతక్షయే ప్రారబ్ధావసానే దేహపాతే ఇతి యావత్. ముక్తిం కైవల్యం సమయతే ప్రాప్నోతి. 346

శ్లో॥ తం సంయోగనిమిత్తకారణమముష్యాదిం త్రికాలాత్పరం
దేవం స్వాత్మగతం సమీడ్యమకలం విశ్వస్వరూపం భవమ్ ।
భూతం పూర్వముపాస్య భూజసమయాకృత్యన్యమంహోనుదం
త్రైలోక్యం పరివర్తయన్తమమృతం ధర్మావహం సత్పదమ్ ॥ 350

శ్లో॥ ఈశానాం పరమం మహేశమధికం విష్ణుం పతీనాం పతిం
దేవానామపి దైవతం పరతరం జ్ఞాత్వా తతో ముచ్యతే ।
కార్యస్తస్య న విద్యతే న కరణం నో తత్సమో నాధికః
శక్తిర్జ్ఞానబలక్రియా చ వివిధా స్వాభావికీ శ్రూయతే ॥ 351

వ్యా. పురుషస్య ముక్తిసాధనాని గురూపదేశాదీన్యుక్తాని, తత్సర్వాపేక్షయోత్కృష్టం సాధన మీశ్వరోపాసనమేవేత్యభిప్రేత్య తద్దర్శయతి - **తమితి**. తం ప్రసిద్ధమ్ అముష్య జీవస్య సంయోగనిమిత్తకారణం సమ్యగ్యోగస్య నిమిత్తానాం గురూపదేశాదీనాం కారణం హేతుం; యద్వా సంయోగస్య శరీరసంయోగస్య నిమిత్తకారణమ్, అథవా సంయోగస్య శరీరసంయోగస్య యాని నిమిత్తాని కామకర్మాదీని తేషాం కారణమ్; ఆదిం సర్వస్య కారణం త్రికాలాత్పరం కాలా పరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః - దేవం ద్యోతమానం స్వాత్మగతం స్వబుద్ధిస్థం సమీడ్యం సమ్యక్ స్తుత్యమ్ అకలం ప్రాణాదికలారహితం విశ్వస్వరూపం భవం భవతి సర్వత్రేతి భవః తం భవం భూతం సిద్ధం పూర్వం పురాణం భూజసమయాకృత్యన్యం భూజ స్సంసారవృక్షః సమయః కాలః తదాకృత్యన్యం తదాకారవిలక్షణమంహోనుదం పాపచ్ఛిదం త్రైలోక్యం పరివర్తయన్తం భ్రమయన్తమమృతమమరణధర్మకం ధర్మావహం సుకృతప్రదం సత్పదం సతో విశ్వస్య పదం స్థానమ్ ఈశానాం బ్రహ్మాదీనామపి పరమముత్కృష్టం మహేశం మహాన్త మీశ్వరం పతీనామప్యధికం పతిదేవానామపి పరతరం దైవతం దేవం విష్ణుం వ్యాపకమీశ్వరం జ్ఞాత్వా ప్రత్యగభేదేన సాక్షాత్కృత్య తత స్సాక్షాత్కారాన్ముచ్యతే. తస్యేశ్వరస్య కార్యం శరీరం న విద్యతే కరణం చక్షురాదికం న విద్యతే, తత్సమో నో నాస్తి, అధికః తస్మాన్నాస్తి, తస్య స్వాభావికీ స్వతస్సిద్ధా వివిధా చ జ్ఞానబలక్రియా జ్ఞానాత్మికా బలాత్మికా క్రియాత్మికా చ జ్ఞానక్రియా బలక్రియేతి వా శక్తిః శ్రూయతే. సర్వవేత్తృత్వం జ్ఞానశక్తిః. సర్వనియమనం బలశక్తిః. సర్వకర్తృత్వం క్రియాశక్తిరితి వివేకః. 350-351

శ్లో॥ నో కశ్చిత్పతిరస్తి తస్య భువనేనైవేశితానాధిపో
నో లిఙ్గం న చ కారణం జనయితా నైవోర్ణనాభిర్గుణైః ।
ఆత్మానం స్వయమావృణోతి పరమో దేవః ప్రధానోద్భవై-
ర్భావైర్యః కరణాధిపేడ్దిశతు మే బ్రహ్మాప్యయం స ప్రభుః ॥ 352

వ్యా. కిఞ్చ భువనే తస్యేశ్వరస్య కశ్చిత్పతిః. పాతీతి పతిః రక్షక ఇత్యేతత్ - నో నాస్తి, ఈశితా ఈశనకర్తా నైవాస్తి, అధిపః ప్రభుర్నైవాస్తి, లిఙ్గం చిహ్నం వహ్నేరివ ధూమః నాస్తి, యేనానుమీయేత తస్య కారణం నాస్తి, జనయితా ఉత్పాదకః పితా చ నాస్తి. స ఈశ్వర ఏవం ప్రార్థనీయో ముముక్షుభిరితి దర్శయతి. పరమో దేవో యః ఊర్ణనాభిర్లూతాకీటః గుణై స్తన్తుభిరివ ప్రధానోద్భవై స్వశక్తిసమ్భవైః భావైరాకాశాదిపదార్థై రాత్మానం స్వయమేవావృణోతి. సః కరణాధిపేట్ కరణానాం చక్షురాదీనామధిపా స్సూర్యాదయో దేవాః తేషామీట్ ఈశ్వరః ప్రభుః ప్రభవతీతి ప్రభురీశ్వరః మే మమ బ్రహ్మాప్యయం బ్రహ్మణి లయం బ్రహ్మసాయుజ్యమిత్యేతత్ దిశతు. 352

శ్లో॥ దేవః కేవల ఏక ఏష నితరాం భూతేషు గూఢోఽఖిలే-
ష్వన్తర్యామ్యఖిలస్య సర్వభువనవ్యాపీ సమస్తాశ్రయః ।

అధ్యక్షోఽఖిలకర్మణామపగుణస్సాక్ష్యక్రియాణాం వశీ
నానాచేతయితా కరోతి బహుధైకం బీజమాత్మేచ్ఛయా ॥ 353

వ్యా. తమేవేశ్వరముపవర్ణయతి – **దేవ ఇతి**. కేవలః అద్వితీయః అత ఏవ ఏకః ఏష పూర్వోక్తః ప్రత్యక్త్వేన నిత్యాపరోక్ష ఇతి వా అఖిలేషు భూతేషు నితరాం గూఢః అఖిలస్యాన్తర్యామీ అన్తః స్థిత్వా యమయతీత్యన్తర్యామీ సర్వభువనవ్యాపీ సమస్తాశ్రయః – అఖిలకర్మణామధ్యక్షః అధిష్ఠాతా అపగుణః గుణరహితః నానా బహూనామక్రియాణాం జీవానాం వశీ స్వతన్త్రః సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా చేతయితా చైతన్యప్రదః ఏవంవిధో దేవ ఈశ్వరః ఏకం బీజం ప్రధానప్రకృతిమాయాది శబ్దవాచ్య మవ్యక్తమాత్మేచ్ఛయా స్వసఙ్కల్పేన బహుధా కరోతి జగద్రూపేణ పరిణమయ–తీత్యర్థః. తస్మాచ్చేతన ఈశ్వర ఏవ జగత్కారణం న తు ప్రధానమచేతనమితి భావః. 353

శ్లో॥ నిత్యానామపి నిత్య ఏవ భువనే యశ్చేతనానాం స్వయం
దేవశ్చేతన ఏక ఈడ్వితరతి స్మేష్టాన్బహూనాం వరాన్ ।
తం హేతుం హృది సాఙ్ఖ్యయోగసుగమం సంస్థం విదిత్వాపరం
ముక్తాః పాశచయేన యాన్తి విబుధా నిత్యం సుఖం నేతరే ॥ 354

వ్యా. కిఞ్చ యః భువనే లోకే నిత్యానాం నిత్యత్వేనాభిమతానాం కాలాకాశాదీనామ–ప్యపేక్షయా నిత్య ఏవ – ఏవకారాదీశ్వరాపేక్షయా నాస్త్యన్యో నిత్య ఇతి గమ్యతే – భౌతికాపేక్షయైవ భూతాని కాలాదీని చ నిత్యాని. ఈశ్వరాపేక్షయా త్వనిత్యాన్యేవ. ఈశ్వరస్తు సర్వాపేక్షయా నిత్య ఏవేతి భావః. యద్వా, నిత్యానామ్మధ్యే య ఏవ నిత్యః తత్తద్వాదిభిర్నిత్యత్వేనాభిమతానాం కాలాకాశాదీనామ్మధ్యే ఈశ్వర ఏవ నిత్యః. అన్యే తు న నిత్యాః. తేషు నిత్యత్వబుద్ధిస్తు వాదినాం భ్రాన్తిప్రయుక్తైవ. తేషాం జన్మనాశవత్త్వేనానిత్యత్వాత్. సత్యం హి వస్తు నిత్యమ్. సత్యం చ కాలత్రయాబాధ్యమ్. తస్మాదీశ్వర ఏవ సన్నిత్యః. అన్యత్సర్వమసదనిత్యం మిథ్యైవేతి భావః. సర్వథాపి సాపేక్షం నిత్యత్వం కాలాకాశాదీనామ్. నిరపేక్షన్తు తదేకస్యేశ్వరస్యైవేతి సిద్ధమ్ – న చైవం జీవానామనిత్యత్వమేవ ప్రాప్తమ్. తచ్చ "**అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణ**" ఇతి శ్రుతిస్మృతి విరుద్ధమితి వాచ్యమీశ్వరాత్మన్యేవ జీవానాం నిత్యత్వం, నతు సంసార్యాత్మనేతి సిద్ధాన్తాత్ – తథా చేతనానాం చేతనత్వేనాభిమతానాం దేహేన్ద్రియాదీనామపేక్షయా య ఏకో దేవః స్వయం చేతనః, ఘటాద్యపేక్షయైవ దేహాదీనాం చేతనత్వమీశ్వరాపేక్షయా త్వచేతనత్వమేవ. ఈశ్వరస్తు దేహాద్యపేక్షయాపి చేతన ఏవేతి భావః. యద్వా చేతనానాం తత్తద్వాదిభిశ్చేతనత్వేనాభిమతానాం దేహాదీనామ్మధ్యే య ఏకో దేవః స్వయం చేతనః, దేహాదీనాం చేతనత్వన్తు పరానుగ్రహప్రయుక్త–మీశ్వరస్య తు స్వాభావికమితీశ్వర ఏవ చేతనః దేహాదీని త్వచేతనాన్యేవేత్యర్థః. ఈశ్వరచైతన్య–ప్రతిఫలనవశాదేవాన్తఃకరణాదీనాం చైతన్యలాభో న తు స్వత ఇతి స్వతోఽ చేతనాన్యేవ తాని. ఈశ్వరస్య తు బిమ్బభూతస్య స్వత ఏవ చైతన్యమితీశ్వర ఏవ చేతన ఇతి భావః, న చైవం

క్షేత్రజ్ఞస్య చేతనస్య జీవస్య కథమచేతనత్వమితి వాచ్యమ్, '**క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి**'తి గీతావచనా-త్తత్త్వమసీతి శ్రుతేశ్చ జీవేశ్వరయోరభేదాత్. యది తు ఈశ్వర ప్రతిబిమ్బో జీవ ఇతి మతం తత్రాపి బిమ్బప్రతిబిమ్బయోరైక్యా జ్జీవేశ్వరయోరభేద ఏవ. ఏవం వస్తుతో జీవేశ్వరయోరేకత్వేఽపి వ్యవహారతస్తద్భేదసత్త్వాదాహ - ఈడితి. ఈట్ ఈశ్వరః బహూనాం జీవానాం బ్రహ్మరుద్రాదీనా-మిష్టానభిమతాన్ వరాన్ కామాన్వితరతి దిశతిస్మేతి ప్రసిద్ధా. స్వతః సచ్చిదానన్దరూపత్వేనేశ్వర-స్సన్నపి జీవః అనాద్యవిద్యయా దేహాద్యనాత్మ తాదాత్మ్యాధ్యాసమాపద్య నానాసంసారిభావం ప్రపద్యతే. ఏవం బహూనాం జీవానామేక ఈశ్వరో వరాన్ దదాతీత్యర్థః. అన్వయస్తు భువనే నిత్యానామపి నిత్యః చేతనానామపి స్వయం చేతనః య ఏక ఏవ దేవ ఈట్ బహూనామిష్టాన్వరా-న్వితరతిస్మ ఇతి తం హేతుం జగత్కారణం హృది సంస్థం సాఙ్ఖ్యయోగసుగమం సాఙ్ఖ్యేన ఆత్మవిద్యయా యోగేనాత్మధ్యానేన చ సుప్రాపం పరం పరమేశ్వరం విదిత్వా విబుధాః విద్వాంసః పాశచయేన ముక్తాస్సన్తః. నిత్యం శాశ్వతం సుఖం బ్రహ్మానన్దం యాన్తి. ఇతరే అవిద్వాంసస్తు న న యాన్తి నిత్యం సుఖమ్. 354

శ్లో॥ సూర్యస్తత్ర న భాసతే న హిమగుర్నాగ్నిర్నతారోత్కరో
నో శమ్పాస్తమనుప్రభాతి నిఖిలం భాన్తం తదేతత్పరమ్ ।
భాసా తస్య విభాతి సర్వభువనం హంసస్స ఏకోఽన్తరే
లోకస్యాగ్నిరవస్థితోఽప్సు పురుషో జ్ఞాత్వా తమేవాఽమృతః ॥ 355

వ్యా. నను చేతన శ్చేతనానామితి పరమాత్మైక ఏవ స్వతశ్చేతనః. అన్యే తు తదధీనప్రకాశా ఏవేత్యుక్తమ్. తత్ర హేతురితి ప్రశ్నే - పరమాత్మనః స్వప్రకాశత్వమేవ హేతురిత్యుత్తరయతి - **సూర్య ఇతి**. తత్ర పరమాత్మని విషయే సూర్యో న భాసతే. భానక్రియాశ్రయో న భవతి. తం పరమాత్మానం సూర్యో న ప్రకాశయతీత్యర్థః. యద్వా - తత్ర పరమార్థదశాయాం పరమాత్మనీ-త్యేతత్ పరమాత్మన ఏకస్యైవ పరమార్థత్వాత్ సూర్యో న భాసతే న స్ఫురతి నాస్తీతి యావత్. యది వ్యవహారదశాయాం జగతీవ తత్ర సూర్యస్స్యాత్తర్హి తం సూర్యో భాసయతు నామ. స ఏవ నాస్తీతి కుతః పునస్తద్భాసనమిత్యర్థః. ఏవం హిమగుశ్చన్ద్ర స్తత్ర న భాసతే. అగ్ని స్తత్ర న భాసతే. తారోత్కరో నక్షత్రగణస్తత్ర న భాసతే శమ్పాస్తటిత స్తత్ర నో న భాసన్తే. యాని లోకే ఘటాదిపదార్థావభాసకత్వేన ప్రసిద్ధాని తాని సూర్యాదిజ్యోతీంషి పరమాత్మానం న ప్రకాశయన్తీతి సముదితార్థః. ఏతేన పరమాత్మనోఽనన్యావభాస్యత్వం సిద్ధమ్. న చ దృగాదీన్ద్రియైర్భాస్యత ఇతి వాచ్యమతీన్ద్రియత్వాద్రూపాదిరహితత్వాచ్చ. నాపి మనసా భాస్యత ఏవేతి వాచ్యమ్. "**యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహేతి**" శ్రుతేర్మనసోఽప్యవిషయత్వాత్తస్య - తదేత న్నిఖిలం సూర్యచన్ద్రాదికం పరమతిశయేన భాన్తం తం పరమాత్మానం, భాన్తం పరం పరమాత్మానమితి వా, అనుప్రభాతి అనుసృత్య భాతి. అత ఏవ తస్య పరమాత్మన ఏవ భాసా సర్వభువనం

విభాతి. ఏతేన పరమాత్మన స్సర్వావభాసకత్వం సిద్ధమ్. తతశ్చ అనన్యావభాస్యత్వే సతి సర్వావభాసకత్వలక్షణం స్వప్రకాశత్వమ్పరమాత్మనః ఫలితమ్. న చ సూర్యాదయోఽపి స్వప్రకాశా ఏవోక్తలక్షణసత్త్వాదితి వాచ్యమ్, చక్షురవభాస్యత్వాత్సూర్యాదీనామ్. న హి చక్షుర్నిమీలనే సూర్యాదయః స్ఫురన్తి. నను నీరూపస్య పరమాత్మనః కథం భాస్సద్భావః. యేన తస్య భాసేత్యుచ్యేత. ఇతి చే న్నైవమ్. భాశ్శబ్దస్యాత్ర జ్ఞానార్థకత్వాత్. నను తర్హి జ్ఞానస్వరూపత్వాత్పరమాత్మన స్తస్య భాసేత్యయుక్తమితి చే న్నైవమపి, తస్య స్వరూపచైతన్యేనేత్యర్థాత్. రాహోశ్శిర ఇతివదౌపచారికః భేదనిర్దేశః. ఏవం జ్ఞానస్వరూపత్వాదేవాత్మనః స్వప్రకాశత్వముపపద్యతే. జ్ఞానం హి స్వప్రకాశం ఘటాద్యవభాసకత్వాదన్యానవభాస్యత్వాచ్చ. న హి జ్ఞానం జడేనాన్యేన భాస్యతే. న చ జ్ఞానాన్తరేణ భాస్యత ఇతి వాచ్యమ్, జ్ఞానాన్తరస్యాభావాత్. అన్యథా అనవస్థాదోషాత్. అత ఏవైక ఏవాత్మా. జ్ఞానస్యైకత్వాత్. న చాత్మా ద్వివిధః జీవేశ్వరభేదాదితి వాచ్యమౌపాధిక ఏవ జీవేశ్వరభేదో న స్వాభావిక ఇతి సిద్ధాన్తాతాత్ తస్మాత్స్వప్రకాశజ్ఞానస్వరూపశ్చేతన ఏక ఏవాత్మేతి నిష్కర్షః. నను జీవేనేశ్వరో న భాస్యతాం నామ. జీవః పునరీశ్వరేణ భాస్యత ఏవేతి న జీవస్స్వప్రకాశః. నాప్యాత్మన ఏకత్వన్తత్రాహ. అగ్నిః అగ్నిరివ దాహకత్వాదవిద్యాతత్కార్యాణాం వృత్త్యుపారూఢాత్మచైతన్యస్యా–గ్నిత్వవ్యపదేశః. హన్తి నాశయతి సర్వం సంసారమితి హంసః ఏకః స పరమాత్మా లోకస్య జగతోఽన్తరే మధ్యే అప్సు దేహాకారపరిణతేషు భూతమాత్రాసు. దేహేష్విత్యేతత్ అవస్థితః జీవరూపేణ స్థితః. యది జీవేశ్వరయోర్భేదః స్యాత్తర్హి జీవేశ్వరయో రన్యతరస్య స్వప్రకాశత్వం న స్యాత్. న తు సోఽస్తి. కిన్తు జీవేశ్వరయోరభేద ఏవ – ఈశ్వరస్యైవ జీవరూపేణేహ ప్రవిష్టత్వాత్ '**తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశ**' దితి శ్రుత్యన్తరాత్. తస్మాత్స్వప్రకాశః చేతన ఏక ఏవాత్మా జీవ ఇతీశ్వర ఇతి చ వ్యవహ్రియత ఇతి జీవేశయోః స్వరూపం స్వప్రకాశం జ్ఞానమేవ. జ్ఞానస్య చైకత్వం స్థాపితమితి నాస్తి జీవభేదోఽపి. నచైవమేకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః. పరమార్థతో బన్ధమోక్షయోరేవాభావాద్వ్యవహారతస్త్వస్త్యేవౌపాధికో జీవభేదః. ఏవం '**తత్త్వమ**'సీతి మహావాక్యార్థం నిరూప్య తద్వాక్యార్థజ్ఞానస్య ఫలమాహ – పురుషః తం ప్రత్యగభిన్నం పరమాత్మానం జ్ఞాత్వైవాఽమృతో మరణరహితో ముక్త ఇత్యేతత్ భవతి ఏవకారా న్నాన్యేనోపాయేనేత్యర్థః. 355

శ్లో॥ సర్వజ్ఞస్స సమస్తకృద్గుణపతిర్జ్ఞః కాలకాలో గుణీ
క్షేత్రజ్ఞప్రకృతీశ్వరః సకలగః స్వాత్మస్థితస్తన్మయః ।
సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకరో విశ్వస్య గోప్తాఽమృతో
లోకస్య ప్రభురీశనాయ నియమే నాన్యోఽస్తి హేతుర్న హి ॥ 356

వ్యా. నను యః సర్వాత్మా సర్వేశో బన్ధమోక్షాదికారణం తద్జ్ఞానాదేవ మోక్షః న త్వయం స ఇత్యత ఆహ – **సర్వజ్ఞ ఇతి**. సః యం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే పురుష ఇత్యుక్తం సః. సర్వజ్ఞః సర్వం జానాతీతి సర్వజ్ఞః. అత ఏవ సమస్తకృత్. న హి సర్వమవిదన్ కశ్చిత్సర్వం కుర్యాత్. నను

సత్త్వాదిభిర్గుణైరేవ జగద్రక్షాదికం సర్వం క్రియతే తత్రాహ – గుణపతిరితి. గుణానాం సత్త్వాదీనాం త్రయాణామ్పతిరీశః, నియామక ఇత్యేతదచేతనత్వాన్న గుణా జగత్కారణమిత్యర్థః నన్వయ–మప్యచేతన ఏవ తత్రాహ – జ్ఞ ఇతి. జానాతీతి జ్ఞః. చేతన ఇతి యావత్ – సామాన్యాకారేణ జ్ఞత్వం విశేషాకారేణ సర్వజ్ఞత్వమితి న పునరుక్తిః. యద్వా జ్ఞః జ్ఞానస్వరూపః – నను జ్ఞాతాప్యయం కాలవశాదేవ జ్ఞేయం జానాతి. యథా జీవః స్వప్నజాగరయోరేవ న సుషుప్తౌ కాలవశాత్తతః కాలపరతన్త్రో నాయమీశ్వరస్తత్రాహ – కాలకాల ఇతి. కాలస్యాపి కాలః ఈశ్వరాజ్ఞయైవ సంవత్సరాద్యాత్మకం కాలచక్రం నియమేన భ్రామ్యతీతి కాల ఏవేశ్వరపరతన్త్ర ఇత్యర్థః – యద్వా యద్యయం జ్ఞానస్వరూపః తర్హి కాలపరిచ్ఛిన్న ఏవ. జ్ఞానానాం క్షణికత్వాత్తత్రాహ. కాలకాల ఇతి. నాయం కాలేన పరిచ్ఛిద్యతే కిన్తు కాల ఏవానేన పరిచ్ఛిద్యత ఇతి నిత్యజ్ఞానస్వరూప ఏవాయమిత్యర్థః. నను యద్యయం కాలస్యాపి కాలస్తర్హి సర్వాన్తకత్వే నాతిక్రూరః కిం నేత్యాహ. గుణీ. సకలకల్యాణగుణపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః. స్వతో నిర్గుణోఽపి మాయావశాత్సగుణ ఇవ భాతీతి భావః. యద్వా నిర్గుణస్యాస్య కథం కాలకాలత్వం తమోగుణవాన్హి కాలాదీన్నాశయతి తత్రాహ. గుణీ, సత్త్వాదిగుణత్రయోపాధిక ఇత్యర్థః. నను యద్యయం భూతదయాదిగుణవాంస్తర్హి జీవవిశేషోఽస్తు. యది తు సత్వాదిగుణవాంస్తర్హి ప్రకృతిరస్తు తత్రాహ. క్షేత్రజ్ఞప్రకృతీశ్వర ఇతి క్షేత్రజ్ఞస్య జీవస్య ప్రకృతేః ప్రధానస్య చేశ్వరో నియన్తా. నను చేతనత్వాదయమచేతనాయాః ప్రకృతేరీశ్వరో భవతు నామ. కుతః పునః క్షేత్రజ్ఞస్యాపీశ్వరః. క్షేత్రజ్ఞో హి చేతనస్తత్రాహ – సకలగ ఇతి. యద్యపి క్షేత్రజ్ఞోఽపి సకలగః తథాపి అజ్ఞానాత్పరిచ్ఛిన్న ఇవ ప్రతిభాతి. మన్యతే హి జీవః మనుష్యోఽహం పీఠే తిష్ఠామీతి – నను నాయం సకలగః. యత్ర జీవస్తిష్ఠతి తత్రేశ్వరస్యాభావాదత ఆహ – స్వాత్మస్థిత ఇతి. స్వస్య జీవస్యోపాధిభూతో య ఆత్మా అన్తః–కరణం తస్మిన్ స్వాత్మని స్థితః ప్రత్యగాత్మాఽయమేవేత్యర్థః. యద్వా సకలగత్వాదేవాయం స్వాత్మస్థితః స్వాత్మస్థితత్వాద్దూరస్థ ఈశ్వరః కథం జ్ఞేయ ఇతి శఙ్కా పరాస్తా. అథవా ఆకాశవత్సకలగోఽప్యయం స్వాత్మన్యేవ స్థితః న త్వాకాశవత్పరాధీనస్థితిరిత్యాహ – స్వాత్మస్థిత ఇతి. '**స్వే మహిమ్ని వ్యవస్థిత**' ఇతి శ్రుతేః. స్వాత్మని స్వస్వరూపే స్థితః కార్యం హి కారణే తిష్ఠతి. యథా మృది ఘటః. ఏవమాకాశాదికార్యం కారణే పరమాత్మని తిష్ఠతి. స త్వకార్యత్వాత్స్వస్మిన్నేవ తిష్ఠతీ–త్యర్థః. ఏతేనా స్యానాదిత్వం వ్యక్తమ్. శ్రుత్యా చేదముక్తమాత్మయోనిరితి శబ్దేన. మనస్థత్వాదే వాయం తన్మయః మనోమయః "**మనోమయోఽయం భారూప**" ఇతి శ్రుతేః. మనసా హి సంస్కృతేన గృహ్యతే. యద్వా ప్రత్యగాత్మత్వాదేవాయం మనోమయః మన ఉపాధిక ఇత్యేతత్. అథవా సకలగత్వాదే వాయం తన్మయః విశ్వమయః యద్వా సకలగో భవతీశ్వరః. న తు సకలమీశ్వరస్తత్రాహ – తన్మయ ఇతి. సర్వాత్మేత్యేతత్. నను యో ముక్తిప్రదస్తమేవ సంసేవ్యముచ్యతే పురుషః. న త్వేనం తత్రాహ – సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకర ఇతి. యద్వా గుణాదిపతేరప్యస్య

నాస్తి నిరఙ్కుశం స్వాతన్త్ర్యం బన్ధమోక్షహేతోరేవ తదిత్యత ఆహ – సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకర ఇతి – అథవా మనోమయోఽయం కిం సంసారీ నేత్యాహ. సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకర ఇతి. అథవా జగన్మయోఽయం కిం బన్ధాదిమాన్. నేత్యాహ. సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకర ఇతి. యద్వా కస్మాదయం క్షేత్రజ్ఞనియన్తేత్యత్రాహ – సంసారస్థితిబన్ధమోక్షణకర ఇతి. సంసారే స్థితిః సంసారస్థితిః సైవ బన్ధః సంసారస్థితిబన్ధః మోక్షణం మోక్షః తయోః కరః కర్తా. అత ఏవ విశ్వస్య గోప్తా రక్షకః. స్వర్గాదిసంసారసౌఖ్యప్రదానద్వారా బ్రహ్మానన్దరూపమోక్షప్రదానద్వారా చ జగద్రక్షక ఇత్యర్థః. న న్వాధునికో రాజా ప్రజానామి వేదానీం విశ్వస్య రక్షకోఽ ప్యయం న సర్వదా విశ్వస్య రక్షకస్తత్రాహ – అమృత ఇతి. నిత్య ఇత్యర్థః. న తు రాజవదనిత్య ఇతి భావః తస్మాత్స ఏవ లోకస్య నియమేనేశనాయ నియమనాయ ప్రభుస్సమర్థః. అన్యోఽస్మాదపరః హేతుర్జగత్సృష్ట్యాది కారణం న హ్యస్తి నైవాస్తి. తస్మాత్సర్వాత్మా సర్వేశో బన్ధమోక్షకారణమయమేవేత్యేతద్ జ్ఞానాదేవ జీవస్య ముక్తిః. 356

శ్లో॥ యో బ్రహ్మాణమధాత్పురా శ్రుతిగణం తస్మై దిదేశాపి య-
స్తం హ్యాత్మప్రతిభాప్రకాశకమహం దేవం ముముక్షుః పరమ్ ।
సర్వేశం శరణం ప్రయామ్యమృతతస్సేతుం పరం నిష్కలం
శాన్తం నిష్క్రియమజ్ఞానాఘరహితం దగ్ధేన్ధనం వాఽనలమ్ ॥ 357

వ్యా. నను హిరణ్యగర్భ ఏవ విశ్వకృదితి స ఏవ శరణీకరణీయో ముముక్షుణేత్యత ఆహ – **య ఇతి**. యద్వా యస్మాదీశ్వరజ్ఞానాదేవ ముచ్యతే పురుషస్తస్మాదీశ్వర ఏవ శరణీకరణీయ ఇత్యాహ – **య ఇతి**. యః పురా పూర్వం ప్రథమత ఇత్యర్థః. బ్రహ్మాణం హిరణ్యగర్భమధా-త్ససర్జ. యః పూర్వకల్పే హిరణ్యగర్భపదప్రాప్తిజనకం జ్ఞానం కర్మ చానుష్ఠితవాంస్తం జీవం ప్రలయే ప్రకృతౌ నిలీయ సూక్ష్మరూపేణ వర్తమానం కల్పాదౌ హైరణ్యగర్భేణ శరీరేణ సంయోజితావానిత్యర్థః. యః శ్రుతిగణమపి తస్మై హిరణ్యగర్భాయ దిదేశ ఉపదిదేశ. ఈశ్వరానుగ్రహవశాద్ధిరణ్యగర్భస్య శ్రుతిగణః పూర్వకల్పేఽధీతః పుస్ఫోరేత్యర్థః. స్వాపాదుత్థితస్య జీవస్య పూర్వదినాధీతశాస్త్రవదితి భావః. ఉక్తఞ్చ వ్యాసేన '**తేనే బ్రహ్మ హృదా య ఆదికవయే**' ఇతి. ఏతేన శరీరరహిత ఈశ్వరః కథం వేదానుపదిదేశ బ్రహ్మణే ఇతి శఙ్కా పరాస్తా. తమ్ ఆత్మప్రతిభాప్రకాశకమాత్మబుద్ధిప్రకాశకమాత్మాకారబుద్ధివృత్తిజనకమిత్యర్థః. ఆత్మసాక్షాత్కారజనక-మితియావత్. అత ఏవ అమృతతః అమృతస్య మోక్షస్యేత్యేతత్. పరం సేతుం జలస్య సేతువత్ ధారకం మోక్షప్రదమిత్యేతత్. యద్వా అమృతస్య జ్ఞానం వినా నాశరహితస్యాపారస్య సంసారసముద్రస్య సేతుముత్తరణోపాయభూతమిత్యర్థః. నిష్కలం ప్రాణాదికలారహితం నిరంశమితి వా నిష్క్రియం క్రియారహితం దగ్ధేన్ధనం దగ్ధసర్వకాష్ఠమనలమగ్నిమివ శాన్తమ్ నిర్వికారమ్

అజ్ఞానాఘరహితం నిర్లేపం నిరవద్యం చ దేవం ద్యోతనశీలం సర్వేశమీశ్వరం ముముక్షురహం శరణం ప్రయామి హి. 357

శ్లో॥ మర్త్యాశ్చర్మవదమ్బరం భువి యదా సంవేష్టయిష్యన్తి త-
న్న ప్రజ్ఞాయ మహేశ్వరం ఖలు తదా దుఃఖావధిం ప్రాప్నుయుః ।
తచ్ఛ్వేతాశ్వతరో విదన్ గురుముఖాద్బ్రహ్మేదమత్యాశ్రమి-
వ్రాతాయర్షిసమూహజుష్టమవదత్కానుగ్రహాత్తాపసః ॥ 358

వ్యా. ఈశ్వరం విదిత్వా ముచ్యత ఇత్యేతద్వ్యతిరేకముఖేన సదృష్టాన్తం దృఢీకుర్వన్నుపనిషద-ముపసంహృత్య తత్సమ్ప్రదాయమాహ - **మర్త్యా ఇతి**. భువి లోకే యదా మర్త్యాః తత్ప్రసిద్ధ మమ్బరం గగనం చర్మవత్సమ్యగ్వేష్టయిష్యన్తి యథా చర్మవేష్టయన్తి తథా ఖం వేష్టయిష్యన్తీ-త్యర్థః. తదా మహేశ్వరం పరమాత్మానం న ప్రజ్ఞాయావిదిత్వా దుఃఖావధిం దుఃఖస్యాన్తం ప్రాప్నుయుః. ఖలుర్నిశ్చయే., ఉభయమప్యసమ్భావితమేవేతి భావః. తాపసః తపస్వీ శ్వేతాశ్వతరః కానుగ్రహాదీశ్వరానుగ్రహవశాద్గురుముఖాద్గురూపదేశాత్ ఋషిసమూహజుష్టమృషిసమూహేన సేవితం తదిదం బ్రహ్మ తత్ప్రతిపాదకం ప్రకృతం వేదం వా అత్యాశ్రమివ్రాతాయ పరమహంస పరివ్రాజకబృన్దాయ తస్యైవ విద్యాధికారిత్వాదితి భావః. అవదత్ప్రోవాచ. 358

శ్లో॥ వేదాన్తే పరమం ప్రచోదితమిదం గుహ్యం హి కల్పే పురా
నాశాన్తాయ చ నాసుతాయ విదుషాఽశిష్యాయ దేయం న వా ।
భక్తిర్యస్య పరాత్పరేఽస్తి చ గురౌ తస్యోదితా ధీమతో
భాసన్తే త ఇమే సమే శుభతమా అర్థాః ప్రశాన్తిప్రదాః ॥ 359

వ్యా. ప్రకృతోపనిషద్విదం విద్వాంసం శిక్షయతి - **వేదాన్తేతి**. హి యస్మాత్ పురా పూర్వస్మిన్ కల్పే ఇదం బ్రహ్మ వేదాన్తే వేదాన్తేషు, జాత్యేకవచనం. పరమం ప్రచోదితమతిశయేన ప్రోక్తమ్ గుహ్యం గోప్యం రహస్యమిత్యేతద్భవతి. యద్వా హి పురా కల్పే ప్రచోదితమిదం బ్రహ్మ శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్ వేదాన్తేషు పరమముత్కృష్టమత ఏవ గుహ్యం భవతి. తస్మాదిదం విదుషా అశాన్తాయ శమదమాదిసాధనసమ్పత్తిరహితాయ న దేయమ్. సత్యామపి శమాదిసమ్పత్తా-వసుతాయ న దేయమశిష్యాయ వా న దేయం ప్రశాన్తాయ సుతాయ శిష్యాయ వా దేయం న త్వప్రశాన్తాయ సుతాయ శిష్యాయ వా నాపి ప్రశాన్తాయా సుతాయాశిష్యాయ వేత్యర్థః. శమాదిసాధనసమ్పన్నస్యాపి సుతస్య శిష్యస్య వా గురుదైవభక్తిరావశ్యకీత్యాహ - భక్తిరితి. యస్య పరాత్పరే పరమాత్మని గురౌ చ భక్తిః ప్రీతిరస్తి తస్య ధీమతః బుద్ధిశాలినః ప్రశాన్తిప్రదాః ముక్తిప్రదా అత ఏవ శుభతమా అతిశయేన శుభాః ఉదితా గురుణా ప్రోక్తాః సమే సర్వే త ఇమే అర్థాః భాసన్తే స్ఫురన్తి. 359

ఇతిశ్వేతాశ్వతరోపనిషద్వ్యాఖ్యాతా.

శ్రీః

అద్వైతప్రశంసా

శ్లో॥ వేదాన్తాస్సకలా అపీతి భువనే బ్రహ్మాత్మభేదాసహా
మన్త్రా అప్యఖిలాః పరోక్షవిధయా చాద్వైతసంవాదినః ।
గీతాసూత్రపురాణభాగవతసద్గ్రన్థైస్సముద్ఘోషితం
చాద్వైతం పరమార్థసత్యమితి తత్సన్తో రమన్తేఽత్ర చ ॥ 360

వ్యా. చతుర్ణామపి వేదానాం సహస్రాదధికాశ్శాఖాస్సన్తి. ప్రతిశాఖఞ్చ తత్తదన్తత్వే నైకైకోపనిషదస్తి. తథా చ యావత్యశ్శాఖాస్తావత్య ఉపనిషద ఇతి సహస్రాదధికా ఏవోపనిషదః వేదశాఖాన్తత్వాద్వేదాన్తా ఇత్యాసాం వ్యవహారః. ఆసు చ ఈశావాస్య, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముణ్డక, మాణ్డూక్య, తైత్తిరీయ, ఛాన్దోగ్య, బృహదారణ్యక, ఐతరేయ, నామికా దశ ప్రసిద్ధాః, శ్రీశఙ్కరాచార్యైరాసామేవ భాష్యం కృతమ్. మయా చ యద్యపి తాసామేవ వ్యాఖ్యానే ప్రవృత్తం తథాపి ఏవమేవాన్యా ఉపనిషదోఽపీతి దర్శయితుం కైవల్యశ్వేతాశ్వతరోపనిషదౌ చ వ్యాఖ్యాతౌ. ఉపసంహృతఞ్చోపనిషదాం వ్యాఖ్యానమ్. పూర్వార్ధే ఈశావాస్యాద్యష్టోపనిషచ్ఛ్లోకాః చతుర్విం-శత్యధికచతుశ్శతమ్. 424 ఉత్తరార్ధే నవోత్తరపంచాశదధికత్రిశతం 359 విశిష్యత్ర్యుత్తరాశీత్యధిక సప్తశతమ్ 783 ఏవముపనిషద్వ్యాఖ్యానముపసంహృత్య వ్యాఖ్యాయన్తా మన్యా అప్యుపనిషద ఇతి వదన్తం ప్రత్యాహ – **వేదాన్తా ఇతి**. భువనే లోకే ఇత్యేవముక్తవిధయా సకలాస్సర్వేఽపి వేదాన్తా ఉపనిషదః బ్రహ్మాత్మభేదాసహాః బ్రహ్మణః పరమాత్మనః ఆత్మనః ప్రత్యగాత్మనశ్చ భేదం న సహన్తే ఇతి తథోక్తాః. సర్వేషాం వేదాన్తానాం బ్రహ్మాత్మాభేద ఏవ తాత్పర్య మిత్యర్థః. **'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' 'తత్త్వమసీ'**త్యాది శ్రుతిభ్య ఇతి భావః. తస్మాదుపనిషదన్తరవ్యాఖ్యానం మన్దప్రయోజనమేవేత్యుపేక్షితం కవినా. ననూపనిషద్భిరేవ జీవేశ్వరాభేదః ప్రతిపాద్యతే. న తు మన్త్రైరిత్యోపనిదోఽయం జీవేశ్వరాభేదః నాతీవ ప్రమాణసిద్ధస్తత్రాహ – అఖిలా అపి మన్త్రాః పరోక్షవిధయా అద్వైతసంవాదినః అద్వైతసంవదనశీలా ఏవ. నారాయణాయ నమ ఇతి మన్త్రో హి నారాయణ సమ్ప్రదానక నమస్కారక్రియాం వక్త్యాపాతతః. వస్తుతస్తు నారాయణః పరమాత్మా

తదభిన్నో జీవ ఇత్యేవ వక్తి. నమశ్శబ్ద వాచ్యస్య ప్రహ్వీభావకర్తుర్జీవస్య నారాయణశబ్దవాచ్యస్య బ్రహ్మణశ్చ ఆయేతి చతుర్థ్యా తాదాత్మ్యస్య బోధితత్వాత్. యూపాయ దార్వితివత్. రామమన్త్రే చ రకారేణ ప్రతిపాదితస్య తేజోమయస్యేశ్వరస్య మకారేణ ప్రతిపాదితస్య జీవస్య చ ఆకారేణైక్యస్య బోధితత్వాత్. ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్. అయఞ్చార్థో రామోపనిషది స్ఫుట ఏవేతి నాత్రాప్రామాణ్యశఙ్కా కార్యా. ననూపనిషదాం జీవబ్రహ్మభేదే ఏవ తాత్పర్యం శ్రీ శఙ్కరాచార్యా స్త్వత్ర భ్రాన్తా అత ఆహ - గీతాసూత్రపురాణభాగవతసద్గ్రన్థైః అద్వైతమేవ పరమార్థసత్యమితి సముద్ఘోషితం చ. భాగవతస్య పురాణత్వేఽపి స్వశబ్దేన పృథగ్గ్రహణం తత్ప్రాశస్త్యద్యోతనార్థమ్. ఉక్తం హి '**రాజన్తేతావదన్యాని పురాణాని సతాఙ్గణే యావన్నదృశ్యతే సాక్షాచ్ఛ్రీమద్భాగవతం పర**' మితి. సద్గ్రన్థశబ్దేనాధ్యాత్మరామాయణజ్ఞానవాసిష్ఠాది గ్రహణమ్. విద్వదనుభవమపి ప్రమాణయతి - తత్తస్మాత్ సన్తః అత్ర చాద్వైతే ఏవ రమన్తే. 360

శ్లో॥ అద్వైతం తదిదం బృహద్బుధజనై రామేతి సఞ్జప్యతే
రామబ్రహ్మశివామృతాక్షరహరప్రజ్ఞాననారాయణాః ।
విష్ణుద్రష్టృవిధాతృశఙ్కరహరిశ్రీకణ్ఠలక్ష్మీపతి-
ప్రాణేన్ద్రాచలజీవవిశ్వపురుషశ్రీశాదయస్తద్వదాః ॥ 361

వ్యా. నను "**రమన్తే యోగినోఽనన్తే సత్యానన్దే చిదాత్మనీ**" తి రామ ఏవ సన్తో రమన్తే న త్వద్వైతే తత్రాహ. తదిదమద్వైతమద్వితీయం బృహద్బ్రహ్మ బుధజనైః రామేతి రామ ఇతి సమ్యక్ జప్యతే - న కేవలం రామశబ్ద ఏవాద్వైతం ప్రతిపాదయతి, కిన్తు రామబ్రహ్మశివామృతాక్షర హరప్రజ్ఞాననారాయణాః రామాదయో నారాయణాన్తాశ్శబ్దాః విష్ణుద్రష్టృవిధాతృశఙ్కరహరి శ్రీకణ్ఠలక్ష్మీపతిప్రాణేన్ద్రాచలజీవవిశ్వపురుషశ్రీశాదయశ్చ శబ్దాః తద్వదాః తదద్వైతం వదన్తీతి తద్వదాః భవన్తి. '**ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ**' '**విశ్వం నారాయణః పరః**' '**అమృతాక్షరం హరః**' '**ఇన్ద్రో మాయాభిః**' '**సహస్రశీర్షా పురుషః**' '**శివ ఏవ కేవలః**' '**తదక్షరమ్**' ఇత్యాద్యుపనిషద ఇహానుసన్ధేయాః. ఆదిపదాత్ దేవహంసాదిశబ్దగ్రహణమ్. 361

శ్లో॥ జీవోఽహం జగదేతదీశ ఇతి కోఽప్యాస్తే పరోక్షో మహా-
నేవం సమ్ప్రతిపద్యతేఽబుధజనో యావద్ధ్యవిద్యావశాత్ ।
తావద్ద్వైతమిదన్తు సత్యమివ భాత్యభ్రాదినైల్యాదివ-
త్తద్ద్వైతం వ్యవహారసత్యమితి ధీమన్తో రమన్తేఽత్ర నో ॥ 362

వ్యా. నన్వద్వైతే ఏవ సన్తో రమన్తే ఇతి కథం నియమ్యతే. ద్వైతేఽపి రమన్తే ఏవ సన్తో విద్వాంస స్తత్రాహ. అహం జీవః ఏతత్ప్రత్యక్షం సర్వం జగత్ ఈశ ఇతి ప్రసిద్ధః పరోక్షః కోఽపి మహాన్ మహాత్మా ఆస్తే. ఏవమబుధజనః అవిద్యావశాద్యావత్సమ్ప్రతిపద్యతే మన్యతే తావత్తు

ఇదం ద్వైతం సత్యమివ భాతి. తత్ర దృష్టాన్తమాహ – అభ్రాదినైల్యాదివదితి. యావదజ్ఞానం లోకస్య గగనం నీలమివ భాతి. రజ్జుస్సర్ప ఇవ భాతి, శుక్తీ రజతమివ భాతి, తద్వద్యావదవిద్యం ద్వైతం సత్యమివ భాతీత్యర్థః. తత్తస్మాద్ద్వైతం వ్యవహారసత్యం, పరమార్థత స్త్వసత్యమేవేతి భావః. ఇతి హేతోః ధీమన్తః అత్ర ద్వైతే నో రమన్తే. 362

శ్లో॥ సత్యాసత్యపదార్థసంవిభజనాశక్తాస్తు మందాశయా
మాయాకాలముఖాన్ బ్రువన్తి కతిచి త్సత్యాన్ పదార్థాన్నరాః ।
ప్రత్యక్షశ్రుతివిద్విషశ్చ త ఇమే నక్తఞ్చరాః సంసృతౌ
సిన్ధౌ వన్ధపరమ్పరానయవశాన్మజ్జన్తి హా సన్తతమ్ ॥ 363

వ్యా. యే పునర్ద్వైతే రమన్తే తే నైవ సన్త ఇత్యాహ. మన్దాశయా మూఢధియః. అత ఏవ సత్యాసత్యపదార్థసంవిభజనాశక్తాః. అయం పదార్థస్సత్యః అయన్త్వసత్యః ఇతి పదార్థవిభజనా సమర్థాః కతిచిన్నరాస్తు మాయాకాలముఖాన్పదార్థాన్ సత్యాన్ బ్రువన్తి. భ్రాన్తాః పురుషా రజ్జుం సర్పం యథా బ్రువన్తి తద్వదితి భావః. ఏతేషాం దుర్గతిం ప్రదర్శ్య కృపాళుతయా శోచతి కవిః. ప్రత్యక్షశ్రుతివిద్విషః. అత ఏవ నక్తఞ్చరా రాక్షసాః తే ఇమే మూఢా ద్వైతినో నరాః అన్ధపరమ్పరానయవశాత్సంసృతౌ సింధౌ సన్తతం మజ్జన్త్యేవ. హా ఇతి ఖేదే.

శతాన్ధాః కూపం ప్రవిశన్తీత్యన్ధపరమ్పరాన్యాయః – బహవోఽన్ధా గ్రామాద్గ్రామాన్తరం గచ్ఛన్తస్సన్తః మధ్యే క్వచిద్దేశే మార్గం విహాయాపమార్గం ప్రవిష్టా బభూవుః. తత్ర పురస్సరోఽన్ధః కూపే దైవాత్పురఃస్థితే పపాత, తమ్పతితమనవేక్ష్య తదనుసారీ ద్వితీయోఽన్ధః పపాత. తమ–ప్యనాలక్ష్యతదనుసారీ తృతీయః పపాత. ఏవం సర్వేఽపి క్రమేణాన్ధాః కూపే పతితా బభూవుః. యథేదం తథా కపిలబుద్ధాదయః కేచిద్ద్వైతం సత్యం వదన్తః సంసారసముద్రే మగ్నా ఆసన్. తన్మతమనుసృత్యాపరేఽపీతి భావః. 363

శ్లో॥ ప్రాగ్జన్మాయుతసత్కృతాచరణతస్సన్తోషితస్యేశితుః
శ్రీవిష్ణోస్సదనుగ్రహాన్నరవరస్యాద్వైతధీర్జాయతే ।
దైవీం సమ్పదమాశ్రితాన్ స భగవానద్వైతినో రక్షతి
క్షిప్రం సంసృతిసాగరే క్షిపతి తాన్ యే ద్వైతినో రాక్షసాః ॥ 364

వ్యా. నను విదుషామపి కస్మా ద్ద్వైతేఽభినివేశ ఇతి శఙ్కాయామీశ్వరానుగ్రహాభావాదేవేతి వ్యతిరేకముఖేనాహ – **ప్రాగితి**. నరవరస్య మనుష్యేషు సహస్రేషూత్తమస్య కస్యచిదేవ ప్రాగ్జన్మాయుతసత్కృతాచరణతః పూర్వేష్వనేకజన్మసు విహితకర్మానుష్ఠానాద్ధేతోః తృతీయా వా. సన్తోషితస్య ఈశితురీశ్వరస్య శ్రీవిష్ణోః సదనుగ్రహాద్ధేతోః అద్వైతధీః అద్వైతబుద్ధిః జాయతే. "**ఈశ్వరానుగ్రహాదేవ పుంసామద్వైతవాస**" నేతి వచనాదితి భావః. యథా రాజోక్తకరణేన రాజ్ఞః

భృత్యేష్వనుగ్రహో జాయతే, తథా ఈశ్వరోక్తసద్ధర్మాచరణేన ఈశ్వరస్య మనుష్యేషు దయా జాయతే. యథా చ రాజానుగ్రహాద్భృత్యస్య ధనాదిలాభః తథా ఈశ్వరానుగ్రహాన్మర్త్యస్యాద్వైత ధీలాభ ఇత్యర్థః. అత్ర సన్తోషితస్యేత్యనేన. ఈశ్వరప్రీత్యర్థమేవ విహితం కార్యం, నతు స్వర్గాదికామార్థ మితి సూచితమ్. ఏతేన జన్మాన్తరేషు సద్ధర్మాచరణాభావాత్తార్కికాదీనాం విదుషామపి ద్వైతాభినివేశ ఇతి సిద్ధమ్. నను జాయతాన్నామాద్వైతధీః కిన్తయేత్యత్రాహ. స భగవాన్ దైవీం సమ్పదం గీతాశాస్త్రే ప్రపఞ్చితామాశ్రితానద్వైతినః క్షిప్రం రక్షతి. తేభ్యో ముక్తిం దిశతీత్యర్థః. క్షిప్రమిత్యనేన దేహపాతకాలవిలమ్బ ఏవ న తు రక్షణవిలమ్బ ఇతి సూచ్యతే. యే రాక్షసా ఆసురసమ్పచ్ఛాలినః ద్వైతినః తాన్ సంసృతిసాగరే క్షిపతి. నను ద్వైతినాం బన్ధః అద్వైతినామ్ముక్తిశ్చ భవతీత్యుక్తమ్, విశిష్టాద్వైతినాం కిమ్భవతీతి చేదుచ్యతే. విశిష్టాద్వైతినోఽపి ప్రచ్ఛన్నద్వైతిన ఏవేతి తేషామపి బన్ధ ఏవ గతిః. 364

శ్లో॥ యే దేవా ఇహ మానవాశ్శమదమశ్రద్ధాముముక్షాయుతాః
సన్న్యస్యాఖిలమాశ్రితాః పరశివాద్వైతం హృదబ్జాన్తరే ।
ఆత్మానం సగుణఞ్చ నిర్గుణమపి ధ్యాయన్త ఆనన్దధుం
సంయాన్తి ప్రదిశత్యపారమహిమా తేషాం పదం స్వం హరిః ॥ 365

వ్యా. దైవీం సమ్పదమాశ్రితానద్వైతినో భగవాన్ రక్షతీత్యుక్తమేవ విశదయతి - **య ఇతి**. ఇహ భువి దేవాః దేవాంశసమ్భూతాః అత ఏవ శమదమశ్రద్ధాముముక్షాయుతాః యద్వా శమదమశ్రద్ధాముముక్షాయుతా అత ఏవ దేవాః యే మానవాః అఖిలం సన్న్యస్య పరమహంస పరివ్రాజకా భూత్వేత్యర్థః. పరశివాద్వైతం పరః పరమాత్మా శివః ప్రత్యగాత్మా తయోరద్వైత-మభేదమాశ్రితాస్సన్తః హృదబ్జాన్తరే హృత్కమలమధ్యే పూర్వం సగుణం పశ్చాన్నిర్గుణఞ్చాత్మానం ధ్యాయన్తః యద్వా మాయయా సగుణం వస్తుతస్తు నిర్గుణమాత్మానం ధ్యాయన్త స్సన్తః సగుణోఽపి నిర్గుణ ఇతి విరోధం ద్యోతయితుమపి శబ్దః. యద్వా అపిశబ్దాత్ నిదిధ్యాసనమపి కుర్వన్తస్సన్తః ఆనన్దధుమానన్దం సంయాన్తి జీవన్ముక్తా భవన్తీత్యేతత్. అపారమహిమా హరిః పరమాత్మా తేషాం స్వం పదం స్వరూపం ప్రదిశతి దదాతి స్వసాయుజ్యం దిశతీత్యర్థః. అత్ర తేషామితి షష్ఠీనిర్దేశా-త్తదీయమేవ పదం తేషాం దిశతి, న త్వపూర్వమితి గమ్యతే. తతశ్చ వస్తుతో జీవో బ్రహ్మైవ సన్ అజ్ఞానాదాత్మానం సంసారిజీవం మత్వా జ్ఞానాత్పునరాత్మానం బ్రహ్మ విదిత్వా స్వస్మిన్ జీవభ్రాన్తిం జహాతీత్యవిద్యానివృత్తిరేవ మోక్ష ఇతి సిద్ధమ్. 365

శ్లో॥ భారద్వాజసగోత్రరామకవిహృత్పద్మాన్తరస్థో హయ-
గ్రీవో రామముఖేన సత్కృతిమిమాం వేదాన్తముక్తావలీమ్ ।
కృత్వాఽఽత్మీయగళే నిధాయ ముదితోఽస్యాపాఙ్గముక్తావలీ
మాలక్ష్యాత్మని సఙ్గతాం ప్రముదితో రామః పరఞ్చాభవత్ ॥ 366

వ్యా. ఏవమౌపనిషదం సర్వమర్థం సఙ్కలయ్య సంక్షేపేణోక్త్వా కవిః స్వకృతాం ముక్తావలీం భగవతే స్వేష్టదైవతాయ హయగ్రీవాయ సమర్పయతి. భారద్వాజసగోత్రరామకవిహృత్పద్మాన్తరస్థః భరద్వాజస్యాయం భారద్వాజః తేన సమానం గోత్రం వంశో యస్య స భారద్వాజసగోత్రః భరద్వాజగోత్రప్రసూత ఇత్యర్థః. స చాసౌ రామ ఇతి కవిః విద్వాన్ కావ్యకర్తా చ తస్య హృత్పద్మాన్తరే తిష్ఠతీతి తథోక్తః. హయగ్రీవో భగవాన్ రామముఖేన రామకవిముఖేన ఇమాం వేదాన్తముక్తావలీ–మేతన్నామికాం సత్కృతిం శోభనాం కృతిం గ్రన్థం కృత్వా ఆత్మీయగళే నిధాయ ముదితోఽభవత్ – రామకవిశ్చ ఆత్మని స్వస్మిన్ సజ్గతామస్య హయగ్రీవస్య అపాఙ్గముక్తావలీమాలక్ష్య దృష్ట్వా పరమతిశయేన ప్రముదితః ప్రమోదం ప్రాప్తః అభవత్. గ్రన్థాన్తే ప్రమోదప్రాప్తికథనా–దేతద్గ్రన్థాధ్యేత్రాదీనాం ప్రమోదప్రాప్తిర్భవేదితి సూచ్యతే. మఙ్గలార్థం హీదమ్. 366

సమాప్తా వేదాన్తముక్తావలీ.